

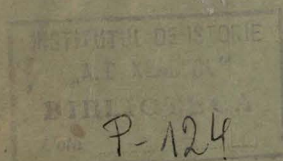
ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
„A. D. XENOPOL”

IX

1972

IASI

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COMITETUL DE REDACȚIE

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA (redactor responsabil), **D. CIUREA**,
CONST. C. ANGELESCU, **J. BENDITER**, **D. BERLESCU**,
L. BOICU, **C. CIHODARU**, **N. CORIVAN**, **N. GRIGORAȘ**,
D. ȘANDRU

I. CAPROȘU (secretar științific de redacție)

Adresa redacției :

**Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” al Academiei de științe sociale
și politice a Republicii Socialiste România, str. Karl Marx nr. 15, Iași.**

<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://adxenopol.academiaromana-is.ro>

S U M A R

N. GRIGORAȘ, Ștefan vodă cel Tânăr și Luca Arbure	1
D. VITCU, Arendarea ocnelor în Moldova sub regimul Regulamentului Organic (1832—1862)	29
GH. BUZATU, Activitatea lui N. Iorga pentru desăvârșirea unității de stat. (Noi contribuții)	81
*	
LEON ȘIMANSCHI și GEORGETA IGNAT, Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (I)	107
TAHSIN GEMIL, Din relațiile moldo-otomane în primul sfert al secolului al XVI-lea. (Pe marginea a două documente din arhivele de la Istanbul)	133
PAUL PĂLTĂNEA, Informații privind comerțul orașului Galați în secolul al XVII-lea	145
VEN. CIOBANU, Moldova și conflictul diplomatic polono-turc din anii 1764—1766	159
D. CIUREA, Romanitatea și continuitatea în literatura istorică din secolele XVIII—XIX	185
CORNELIU ISTRATE, Lupta țăranilor dorneni împotriva stăpînirii boierești	191
I. TODERAȘCU, Informații noi privind șantierul naval din Galați (sfîrșitul sec. al XVIII-lea — prima jumătate a sec. al XIX-lea)	205
IONEL DÎRDALĂ, Desființarea boierescului în ținutul Sucevei	221
TUDOR MATEESCU, Țărani din Moldova și Țara Românească la muncă agricole în Dobrogea (sec. XVIII—prima jumătate a sec. al XIX-lea)	2 37
D. CIUREA, Moldova în anii 1821—1822	2 55

V. CRISTIAN, Cursul de istorie națională al lui Mihail Kogălniceanu. Date noi și precizări	261
AL. ZUB, Cu privire la începuturile Societății științifice și literare din Iași	277
ADRIAN MACOVEI, Problema agrară din România în 1914	287
GH. I. FLORESCU, Partidele politice în alegerile parlamentare din 1919	313
D. ȘANDRU, Aplicarea reformei agrare din 1921 în Delta Dunării	333
I. CIUPERCA, Împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922. (Relații între partidele politice burgheze).	349
I. SAIZU, Opinii din perioada 1922—1928 privitoare la dezvoltarea economiei naționale	381
I. SEFTIUC, România și activitatea Comisiei internaționale a strimtorilor (1924—1936)	403
J. BENDITER, Operația „Felix“	417

DISCUȚII

L. BOICU, A doua jumătate a secolului al XVIII-lea — început al epocii moderne în istoria României	431
D. CIUREA, Problema periodizării istoriei moderne a României (<i>rezumat</i>)	444
IULIU C. CIUBOTARU, Anul 1821 ca început al epocii moderne în Țările române (<i>rezumat</i>)	444
CONSTANTIN C. ANGELESCU, Anul 1829 și începutul epocii moderne în istoria României (<i>rezumat</i>)	446
V. CRISTIAN și V. RUSSU, Anul 1848 — început al epocii moderne în istoria României (<i>rezumat</i>)	448
Discuții	450

DOCUMENTAR

PAUL MIHAIL, Alte acte românești de la Constantinopol (1578-1820)	455
I. CAPROȘU, Patru documente de la Ștefan Tomșa al II-lea	469
I. KARA, Din istoria comerțului moldovenesc între 1829—1831. O corespondență comercială inedită	475
GH. PLATON, Din domnia lui Alexandru Ioan Cuza. Documente din arhivele belgiene	495
P. CONSTANTINESCU-IAȘI, Din viața frământată a unui vechi luptător socialist. Citeva date inedite	505

STUDII DOCUMENTARE

I. AGRIGOROAIEI, Noi rezultate în analiza critică a fascismului din România	511
---	-----

RECENZII

Istorie Universală

- RICHARD C. HOFFMANN et H. B. JOHNSON, *Un village portugais en mutation : Póvoa d'El à la fin du XVe siècle*, în „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations”, 26e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 917—940 (*Ecaterina Negruți-Munteanu*) 523
- A. FIERO, *Un cycle démographique : Dauphiné et Faucigny, du XIVe au XIXe siècle*, în „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations”, 26e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 941—959 (*Ecaterina Negruți-Munteanu*) 524
- Υ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΑΗΣ, Τὸ Βεβετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημήτριου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755—1824) (Tipografia din Veneția a lui Dimitrios și Panos Teodosiu (1755—1824) ‘Αθήναι, 1969, σ.1ς’ + 186 (*N. Gaidagis*) 525
- MAURICE GARDEN, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle*, Paris, 1970, 772 p. (*Ecaterina Negruți-Munteanu*) 527
- RAYMOND CAZELLES, *Le duc d'Aumale et la presse*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, XVIII, octobre-décembre, 1971, p. 589—609 (*Constantin C. Angelescu*) 529
- * * * *Briefe an und von Himmler, Dokumente*, Herausgegeben und eingeleitet von Helmut Heiber, Deutscher Taschenbuch Verlag 1970, München, 396 p. (*J. Benditer*) 532

Istoria României

- NICOLAE MAGHIAR, ȘTEFAN OLTEANU, *Din istoria mineritului în România*, București, Editura științifică, 1970, 332 p. (*D. Vitcu*) 535
- N. GRIGORAȘ, I. CAPROȘU, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Până la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a, revăzută, București, Editura Meridiane, 1971, 75 p. + ilustrații (*I. Solcanu*) 538
- NICOLAE ȘTOICESCU, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, Editura enciclopedică română, 1971, 456 p. (*I. Caproșu*) 540
- AL. ALEXIANU, *Mode și veșminte din trecut. Cinci secole de istorie costumară românească*, vol. I, 418 p.; vol. II, 370 p., București, Editura Meridiane, 1971 (*I. Solcanu*) 541
- ION IONAȘCU, PETRE BĂRBULESCU, GHEORGHE GHEORGHE, *Relațiile internaționale ale României în documente (1368—1900)*, București, Editura politică, 1971, 517 p. (*I. Toderașcu*) 545
- GHEORGHE VERȘESCU, *Istoria monografică a orașului Piatra Neamț*, București, 1971, 252 p. (*I. Caproșu*) 547
- GEORGE POTRA, NICOLAE SIMACHE, *Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Tîrgșor (1632—1857)*, Ploiești, 1970, 580 p. (*I. Caproșu*) 550
- ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Editura Academiei, 1971, 328 p. (*N. Grigoraș*) 553

- CONSTANTIN M. BONCU, *Contribuții la istoria petrolului românesc*, București, Editura Academiei, colecția „Biblioteca Istorică”, vol. XXXI, 1971, 521 p. + 2 hărți și ilustrații (Gh. Buzatu) 554
- V. MIHORDEA, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle*, Bibliotheca historica Romaniae, no. 36, Bucurest, Editions de l'Académie, 1971, 281 p. (Corneliu Istrati) 559
- MARIN BUCUR, *Documente inedite din arhivele franceze privitoare la români în secolul al XIX-lea*, vol. I, Editura Academiei, București, 1969, 359 p. (S. Mărieș) 564
- Rumanian Studies, An international annual of the humanities and social sciences*, vol. I, Leiden, E. J. Brill, 1970, 6 + 225 p. (Constantin C. Angelescu) 568
- D. BERLESCU, C. BOTEZ, I. SAIZU, *Buhuși. Din istoricul fabricii și (al) localității*, Bacău, 1971, 374 p. (D. Vitcu) 572
- C. CUȘNIR-MIHAILOVICI, FL. DRAGNE, GH. UNC, *Mișcarea muncitorească din România. 1916—1921. Crearea Partidului Comunist Român*, București, Editura politică, 1971, 525 p. (Gh. I. Florescu) 574
- GHEORGHE MATEI, *Dezarmarea în contextul problemelor internaționale și atitudinea României (1919—1934)*, București, Editura Academiei, 1971, 300 p. (I. Ciupercă) 579
- Crearea Partidului Comunist Român (Mai 1921)*, București, Editura științifică, 1971, 641 p. (sub red.: Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac). (Gh. I. Florescu) 582
- NOTE BIBLIOGRAFICE
- Istorie universală*
- KENNETH CLARCK, *Civilisation. A personal view*, British Broadcasting Corporation and John Murray, London, 1971, 359 p. (Al. Zub). 585
- ISMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Introducere în organizarea statului otoman), ed. a II-a, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1970, XIV + 520 p. (Tahsin Gemil) 586
- L'archéologie du village médiéval*, Centre belge d'histoire rurale. Publications no. 9, Louvain et Gand, 1967, 159 p. (R. Bult) 588
- STEVEN RUNCIMAN, *Căderea Constantinopolului. 1453*. Traducere, note, prefată și îngrijirea științifică a ediției românești de Alexandru Elian, București, Editura științifică, 1971, 324 p. (N. Grigoraș). 590
- Circulația octoihului slavon al lui Coresi în Bulgaria (Paul Mihail)* 591
- P. BAIROCH, *Structure de la population active mondiale de 1700 à 1970*, în „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations”, 26e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 960—976 (Ecaterina Negruți-Munteanu). 592
- K. MISKA, *Levizja punetore në Shqiperi* (Mișcarea muncitorească în Albania), Tirana, 1970, 376 p. (Gelcu Maksutovici) 593
- В. А. АНФИЛОВ, *Бессмертный подвиг*, Издательство „Наука”, Москва, 1971, 540 p. (J. Benditer) 595

Istoria României

- Centrul de informare și documentare în științele sociale și politice, *Informatica în științele sociale. Progrese, direcții, tendințe*, București, 1971, 380 p. (Al. Zub) 598
- AURELIAN SACERDOTEANU, *Arhivistica*, București, Editura didactică și pedagogică, 1970 (1971), 267 p. + 76 figuri înafara textului (I. Caproșu) 597
- MARIA SOVEJA, IULIA GHEORGHIAN, MARCEL DUMITRU CIUCA, *Îndrumător în Arhivele centrale*, vol. I, partea I, București, 1971, 520 p. (D. Ivănescu) 599
- Recherches sur la philosophie des sciences*, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1971, 669 p. (Al. Zub) 600
- Danubius*, vol. IV, Galați, 1970, 302 p. (D. Vitcu) 602
- Terra Nostra*, Culegere de materiale privind istoria agriculturii în România. Ministerul Agriculturii, Industriei Alimentare, Silviculturii și Apelor, București, vol. II, 1971 (sub redacția lui Eugen Mewes). 446 p. (D. Șandru) 603
- Botoșani — istorie și actualitate*, București, 1971, 190 p. (Al. Zub) 603
- Studii de istorie a gândirii economice (1—12/1970)* (Al. Zub) 604
- Alte publicații sibiene* (Al. Zub) 608
- Istoria României în date*, elaborată de un colectiv sub conducerea lui Constantin C. Giurescu, București, Editura enciclopedică română, 1971, 524 p. (Gh. Buzatu) 610
- ION BARNEA, OCTAVIAN ILIESCU, CORINA NICOLESCU, *Cultura bizantină în România, La culture byzantine en Roumanie*, București, 1971, 263 p. + ilustrații (I. Solcanu) 612
- ȘTEFAN PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, Editura Dacia, 1971, 596 p. (N. Grigoraș) 613
- ȘTEFAN METEȘ, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX. Cercetări de demografie istorică*, București, Editura științifică, 1971, 438 p. (I. Caproșu) 614
- GRIGORE URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1971, 263 p. (Paul Mihail) 615
- NICOLAE STOICESCU, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*. Cu o introducere despre metrologia antică de acad. Em. Condurachi, București, Editura științifică, 1971, 330 p. (I. Caproșu) 616
- N. GRIGORAȘ, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, Editura Academiei, 1971, 476 p. (Nistor Ciocan) 617
- P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, XVI + 638 p. (Nistor Ciocan) 618
- N. N. MAFTEI și C. GH. RADU, *Dănești*, Vaslui, 1970, 239 p. (I. Caproșu) 620

- MANOLE NEAGOE, *Neagoe Basarab*, București, Editura științifică, 1971, 263 p. (G. Ignat) 620
- ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA, INSTITUTUL DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL”, *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, volumul XXI (1632—1633), întocmit de C. CIHODARU, I. CAPROȘU, L. ȘIMANSCHI, Editura Academiei, București, 1971, 734 p. (G. Ignat) 621
- ANDREI OTETEA, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, Editura științifică, 1971, 560 p. (N. Corivan) 622
- HORIA NESTORESCU-BĂLCEȘTI, *Nicolae Bălcescu. Contribuții bibliografice*, București, Editura enciclopedică română și Editura militară, 1971, XXXIX + 398 p. (Al. Zub) 624
- AL. ZUB, *Mihail Kogălniceanu. 1817—1891. Biobibliografie*. Editura enciclopedică română și Editura militară, București, 1971, 654 p. (I. Caproșu) 625
- RADU TOMOIAGĂ, *Ion Eliade Rădulescu. Ideologia social-politică și filozofică*, București, Editura științifică, 1971, 458—459 p. (Al. Zub) 626
- * * * *In memoriam. Ion Ionescu de la Brad. 1818—1881*, București, Editura Academiei, 1971, 298 p. (D. Vitcu) 627
- VASILE MACIU, *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle*, Editions de l'Academie. Collection „Bibliotheca Historica Romaniae”, Bucarest, 1971, 334 p. (N. Corivan) 628
- * * * *Unification of the Romanian National Stats. The Union of Transylvania with Old Romania*, Bucharest, Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, 1971, 367 p. (Al. Zub) 630
- GHEORGHE TOMA, *Xenopol despre logica istoriei*, București, Editura politică, 1971, 261 [—263], p. (Al. Zub) 631
- VASILE NETEA, *Take Ionescu*, Bucarest, Éditions Meridiene, 1971, 141 p. (Al. Zub) 633
- VASILE NETEA, *Nicolas Iorga. 1871—1940*, Bucarest, Editions Meridiene, 1971, 141 p. (Al. Zub) 633
- * * * *Nicolae Iorga. Omul și opera*, Iași, Editura Junimea, 1971, 219 p. (I. Ciupercă) 634
- MIRCEA MUȘAT, ION ARDELEANU, *Viața politică în România. 1918—1921*, București, Editura politică, 1971, 318 p. (I. Agrigoroaiei) 637
- M. C. STĂNESCU, *Mișcarea muncitorească din România în anii 1921—1924*, București, Editura politică, 1971, 293 p. (Gh. I. Florescu) 638
- România în anii revoluției democrat-populare. 1944—1947*, București, Editura politică, 1971, 462 p. (Gh. I. Florescu) 639
- MIRON CONSTANTINESCU, ECATERINA CIMPONERIU, VASILE LIVEANU, MIHAI RUSENESCU, ION CHIPER, *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1970, 169 p. (V. Dobrinescu) 641

Viața științifică

<i>Activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași în anii 1971 și 1972 (Gh. I. Florescu)</i>	643
--	-----

<i>Al doilea simpozion național Din istoria agriculturii în România, Iași, 5—7 noiembrie 1971, (D. Șandru)</i>	649
--	-----

<i>Inceputul orașului medieval din Moldova în lumina datelor arheologice și istorice (Dezbateri științifică), (G. Ignat și St. Cheptea)</i>	651
---	-----

•

<i>Al VIII-lea congres internațional de științe preistorice și protoistorice (M. Petrescu-Dîmbovița)</i>	654
--	-----

<i>Al IX-lea colocviu al societății de studii germano-române „Mihai Eminescu” din Freiburg (M. Petrescu-Dîmbovița)</i>	658
--	-----

<i>Călătorii de documentare științifică (R. P. Polonă, U.R.S.S.) (L. Boicu, I. Caproșu)</i>	659
---	-----

S O M M A I R E

N. GRIGORAŞ, Etienne le Jeune et Luca Arbure	1
D. VITCU, L'affermage des mines de sel en Moldavie sous le régime du Règlement Organique (1832—1862)	29
GH. BUZATU, L'activité de Nicolas Iorga pour l'achèvement de l'unité de l'État roumain (Nouvelles contributions)	81
<p style="text-align: center;">•</p>	
LEON ŞIMANSCHI et GEORGETA IGNAT, La création de la chancellerie de l'État féodal moldave (I)	107
TAHSIN GEMIL, Les relations de la Moldavie et de l'Empire Ottoman au premier quart du XVIe siècle (A propos de deux documents conservés dans les Archives d'Istanbul)	133
PAUL PĂLTĂNEA, Informations concernant le commerce de la ville de Galaţi au XVIIe siècle	145
VEN. CIOBANU, La Moldavie et le conflit diplomatique entre la Pologne et la Turquie de 1764 à 1766	159
D. CIUREA, La romanité et la continuité dans la littérature historique des XVIIIe—XIXe siècles	185
CORNELIU ISTRATE, La lutte des paysans de Dorna contre les boyards qui voulaient les déposséder	191
J. TODERAŞCU, Nouvelles informations concernant le chantier naval de Galaţi (à la fin du XVIIIe siècle et durant la première moitié du XIXe siècle)	205
IONEL DIRDALA, L'abolition du servage dans le district de Suceava	221

TUDOR MATEESCO, Paysans moldaves et valaques travaillant comme ouvriers agricoles en Dobroudja (XVIII ^e siècle et première moitié du XIX ^e siècle)	237
D. CIUREA, La Moldavie en 1821—1822	255
V. CRISTIAN, Le cours d'histoire nationale professé par Mihail Kogălniceanu en 1843—1844. Nouvelles données	261
AL. ZUB, Sur les débuts de la Société Scientifique et Littéraire de Iassy	277
ADRIAN MACOVEI, La question agraire en Roumanie en 1914	287
G. I. FLORESCO, Les partis politiques roumains et les élections de 1919	313
D. ȘANDRU, L'application de la réforme agraire de 1921 dans le Delta du Danube	333
J. CIUPERCĂ, Les circonstances dans lesquelles fut constitué le cabinet libéral en janvier 1922	349
J. SAIZU, Opinions émises durant la période 1922—1928 concernant le développement de l'économie nationale de la Roumanie	381
I. SEFTIUC, La Roumanie et la Commission Internationale des Détroits (1924—1936)	403
J. BENDITER, L'opération „Félix“	417

DISCUSSIONS

L. BOICU, Le seconde moitié du XVIII ^e siècle, début de l'époque moderne de l'histoire de la Roumanie	431
D. CIUREA, Le problème de la périodisation de l'histoire moderne de la Roumanie (<i>résumé</i>)	444
JULES C. CIUBOTARU, L'année 1821 considérée comme le début de l'histoire moderne dans les pays roumains (<i>résumé</i>)	444
CONSTANTIN C. ANGELESCO, L'année 1829 et le début de l'histoire moderne de la Roumanie (<i>résumé</i>)	446
V. CRISTIAN et V. RUSSU, L'année 1848 et le début de l'histoire moderne de la Roumanie (<i>résumé</i>)	448
Discussions	450

DOCUMENTS

PAUL MIHAIL. Documents roumains à Constantinople (1578—1820)	455
J. CAPROȘU, Quatre documents d'Etienne Tomșa II	469
I. KARA, Correspondance commerciale inédite concernant le commerce de la Moldavie de 1829 à 1831	475
G. PLATON, Documents relatifs au règne d'Alexandre Jean Couza. conservés dans les Archives belges	495

- P. CONSTANTINESCU-IAȘI, Informations inédites concernant la biographie d'un ancien combattant socialiste 505

ETUDES DOCUMENTAIRES

- J. AGRIGOROAIE, Nouveaux résultats de l'analyse critique du fascisme en Roumanie 511

COMPTE-RENDUS

Histoire universelle

- RICHARD C. HOFFMAN et H. B. JOHNSON, *Un village portugais en mutation: Póvoa d'El à fin du XIVe siècle*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations“, 26e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 917—940 (*Ecaterina Negruți-Munteanu*) 523
- A. FIERRO, *Un cycle démographique: Dauphiné et Faucigny, du XIVe au XIXe siècle*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations“, 26e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 941—959 (*Ecaterina Negruți-Munteanu*) 524
- GEORGIOS PLUMIDES, *La typographie de Dimitrios et Pacnos Teodosiu (1755—1824)*, Athènes, 1969, 6 + 186 p. (*N. Gaidagis*) 525
- MAURICE GARDEN, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle*, Paris, 1970, 772 p. (*Ecaterina Negruți-Munteanu*) 527
- RAYMOND CAZELLES, *Le duc d'Aumale et la presse*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine“, XVIII, octobre-décembre 1971, p. 589—609 (*Constantin C. Angelesco*) 529
- * * * *Briefe an und von Himmler, Dokumente*, Herausgegeben und eingeleitet von HELMUT HEIBER. Deutscher Taschenbuch Verlag. 1970, München, 396 p. (*J. Benditer*) 532

Histoire de la Roumanie

- NICOLAS MAGHIAR, ÉTIENNE OLTEANU, *Le travail dans les mines de Roumanie*, Exposé historique, Bucarest, Editions Scientifiques, 1970, 332 p. (*D. Vitcu*) 535
- N. GRIGORAȘ et J. CAPROȘU, *Églises et monastères en Moldavie. Jusqu'au milieu du XVe siècle*, 2e édition revue, Bucarest, Editions Meridiane, 1971, 75 p. + illustrations (*J. Solcanu*) 538
- NICOLAS STOICESCO, *Dictionnaire des hauts fonctionnaires de la Moldavie, XIVe—XVIIe siècles*, Bucarest, Editions Encyclopédiques Roumaines, 1971, 456 p. (*J. Caproșu*) 540
- AL. ALEXIANU, *Modes et costumes d'autrefois. Cinq siècles de l'histoire du costume roumain*, tome I, 419 p., tome II, 370 p., Bucarest, Editions Méridiane, 1971 (*J. Solcanu*) 541
- JEAN IONAȘCO, PIERRE BĂRBULESCO, G. GEORGES, *Documents relatifs aux relations internationales de la Roumanie (1368—1900)*, Bucarest, Editions Politique, 1971, 517 p. (*J. Toderașcu*) 545

- GEORGES VERŞESCO, *Histoire de la ville de Piatra Neamtz*, Bucarest, 1971, 252 p. (J. Caproşu) 547
- GEORGES POTRA et NICOLAS SIMACHE, *Contributions à l'histoire des villes de Ploieşti et Tîrgşor (1632—1857)*, Ploieşti, 1970, 580 p. (J. Caproşu) 550
- ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Iassy*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 328 p. (N. Grigoraş) 553
- CONSTANTIN M. BŊNCOU, *Contributions à l'histoire du pétrole roumaine*, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Collection „Bibliothèque Historique”, tome XXXI, 1971, 521 p. + 2 cartes et illustrations (G. Buzatu) 554
- V. MIHORDEA, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle*, Bibliotheca Historica Romaniae, no. 36, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 281 p. (Corneliu Istrati) 559
- MARIN BUCUR, *Documents inédits relatifs aux Roumains au XIXe siècle dans les Archives françaises*, tome I, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1969, 359 p. (S. Mărieş) 564
- Rumanian studies. An international annual of the humanities and social sciences*, tome I, Leiden, E. J. Brill, 1970, 6 + 225 p. (Constantin C. Angelesco) 568
- D. BERLESCU, C. BOTEZ, I. SAIZU, *Histoire de la fabrique de Buhuşi et de la commune de Buhuşi*, Bacău, 1971, 374 p. (D. Vitcu) 572
- C. CUŞNIR-MIHAILOVICI, EL. DRAGNE, GH. UNC, *Le mouvement ouvrier en Roumanie de 1916 à 1921, La fondation du Parti Communiste Roumain*, Bucarest, Editions Politiques, 1971, 525 p. (G. I. Floresco) 574
- GEORGES MATEI, *Le désarmement dans le contexte des problèmes internationaux et l'attitude de la Roumaine (1919—1934)*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 300 p. (J. Ciupercă) 579
- La fondation du Parti Communiste Roumain (mai 1921)*, Editions Scientifiques, Bucarest, 1971, 641 p. (sous la direction de Jean Popescu-Puturi et Augustin Deac (G. I. Floresco) 582

NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Histoire Universelle

- KENNETH CLARCK, *Civilisation. A personal view*, British Broadcasting Corporation and John Murray, London, 1971, 359 p. (Al. Zub) 585
- ISMAIL HAKKİ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti Teskilatına Medhal (Introduction à l'organisation de l'Etat ottoman)*, 2e édition, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1970, XIV + 520 p. (Tahsin Gemil) 586

- L'archéologie du village médiéval*, Centre belge d'histoire rurale. Publications. no. 6, Louvain et Gand, 1967, 139 p. (R. Baltă) 588
- STEVEN RUNCIMAN, *La chute de Constantinople*, traduction. notes, préface d'Alexandre Elian, Bucarest, Editions Scientifiques, 1971, 334 p. (N. Grigoraș) 590
- La diffusion du recueil de chants religieux en slavons de Coresi en Bulgarie* (Paul Mihail) 591
- P. BAIROCH, *Structure de la population active mondiale de 1700 à 1970*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations”, 26e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 960—976 (Ecaterina Negruși-Munteanu) 592
- K. MISKA, *Levizja punetore në Shqipëri* (Le mouvement ouvrier en Albanie), Tirana, 1970, 376 p. (Gelcu Maksutovici) 593
- V. A. ANFILOV, *La victoire immortelle*, Editions „La Science”, Moscou, 1971, 540 p. (J. Benditer) 595

Histoire de la Roumanie

- Centre d'information et de documentation pour les sciences sociales et politiques, *L'information pour les sciences sociales. Progrès, directions, tendances*, Bucarest, 1971, 380 p. (Al. Zub) 597
- AURELIEN SACERDOȚEANU, *La science des archives*, Bucarest, Editions Didactiques et Pédagogiques, 1970 (1971), 287 p. + 76 planches, hors texte (J. Caproșu) 598
- MARIE SOVEJA, JULIE GHEORGHIAN, MARCEL DÈMÈTRE CIUCA, *Guide des Archives Centrales*, tome I, 1re partie, Bucarest, 1971, 520 p. (D. Ivănescu) 599
- Recherches sur la philosophie des sciences*, Bucarest, Éditions de l'Académie, de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 669 p. (Al. Zub) 600
- Danubius*, Tome IV, Galatz, 1970, 302 p. (D. Vitcu) 602
- Terra Nostra*, Recueil de matériaux relatifs à l'histoire de l'agriculture en Roumanie, Tome II. (sous la rédaction d'Eugène Mewes), Ministère de l'Agriculture, de l'Industrie Alimentaire, de la Sylviculture et des Eaux, Bucarest. 1971. 446 pages (D. Șandru) 603
- Botoșani — histoire et actualité*, Bucarest, 1971. 190 p. (Al. Zub) 603
- Études d'histoire de la pensée économique* (1—12/1970 (Al. Zub) 604
- Publications parues à Sibiu* (Al. Zub) 608
- L'histoire de la Roumanie en dates*, rédigée par un collectif sous la direction de Constantin C. Giuresco, Bucarest, Editions Encyclopédiques Roumaines, 1971, 524 p. (G. Buzatu) 610
- JEAN BARNEA, OCTAVE ILIESCO et CORINNE NICOLESCO, *La culture byzantine en Roumanie*, Bucarest, 1971, 263 p. + illustrations (J. Solcanu) 612
- ETIENNE PASCOU, *La principauté de Transylvanie*, tome I, Cluj, Editions Dacia, 596 p. (N. Grigoraș) 613

- ETIENNE METEŞ, *Emigrations roumaines de Transylvanie aux XIIIe—XXe siècles*. Etudes de démographie historique, Bucarest, Editions Scientifiques, 1971, 430 p. (J. Caproşu) 614
- GRÉGOIRE UREKI, *Chronique de la Moldavie*, Kichinev, 1971, 263 p. (Paul Mihail) 615
- NICOLAS STOICESCO, *Les unités de mesure de nos ancêtres. La métrologie au Moyen-Age sur le territoire roumain*, avec une introduction sur la métrologie de l'Antiquité par Em. Condurachi, membre de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, Editions Scientifiques, 1971, 330 p. (J. Caproşu) 616
- N. GRIGORAŞ, *Les institutions féodales en Moldavie. I. L'organisation de l'Etat jusqu'au milieu du XVIIIe siècle*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 476 p. (Nistor Ciocan) 617
- P. P. PANAITESCO, *Contributions à l'histoire de la culture roumaine*, Bucarest, Editions Minerva, 1971, XVI + 638 p. (Nistor Ciocan) 618
- N. N. MAFTEI et C. G. RADU, *Dăneşti*, Vaslui, 1970, 239 p. (J. Caproşu) 620
- MANOLE NEAGOE, *Neagoe Basarab*, Bucarest, Editions Scientifiques, 1971, 263 p. (G. Ignat) 620
- ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE, INSTITUT D'HISTOIRE ET D'ARCHÉOLOGIE „A. D. XENOPOL“, *Documenta Romaniae Historica*, A, *Moldavie*, tome XXI (1632—1635), publié par C. Cihodaru, J. Caproşu et L. Simansch, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, 1971, 734 p. (G. Ignat) 621
- ANDREI OŢETEIA, *Tudor Vladimiresco et la révolution de 1821*, Bucarest, Editions Scientifiques, 1971, 560 p. (N. Corivan) 622
- HORIA NESTORESCO-BĂLCEŞTI, *Nicolas Bălcesco. Contributions bibliographiques*, Bucarest, Editions Encyclopédiques Roumaines et Editions Militaires, 1971, XXXIX + 398 p. (Al. Zub) 624
- AL. ZUB, *Mihail Kogălniceanu, Bio-bibliographie*, Editions Encyclopédiques Roumaines et Editions Militaires, Bucarest, 1971, 654 p. (J. Caproşu) 625
- RADU TOMOIAGA, *Jean Eliade Rădulesco. Ses idées sociales, politiques et philosophiques*, Bucarest, Editions Scientifiques, 1971, 458—459 p. (Al. Zub) 626
- * * * *In memoriam. Jean Ionesco de la Brad, 1818—1891*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 298 p. (D. Vitcu) 627
- VASILE MACIU, *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle*, Editions de l'Académie, de la République Socialiste de Roumanie, Collection „Bibliotheca Historica Romaniae“, Bucarest, 1971, 334 p. (N. Corivan) 628
- * * * *Unification of the Romanian National State. The Union of Transylvania with Old Romania*, Bucharest, Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, 1971, 367 p. (Al. Zub) 630

- GEORGES TOMA, *Les opinions de Xenopol sur la logique de l'histoire*, Bucarest, Editions Politiques, 1972, 261 [—263] (Al. Zub) 631
- BASILE NETEA, *Take Ionesco*, Bucarest, Editions Meridiane, 1971, 94 p. (J. Ciupercă) 633
- BASILE NETEA, *Nicolas Iorga, 1871—1940*, Bucarest, Éditions Meridiane, 1971, 141 p. (Al. Zub) 633
- * * * *Nicolas Iorga. L'homme et son oeuvre*, Iassy, Editions Junimea, 1971, 219 p. (J. Ciupercă) 634
- MIRCEA MUŞAT, ION ARDELEANU, *La vie politique en Roumanie de 1918 à 1921*, Bucarest, Editions Politiques, 1971, 318 p. (J. Agri-goroaiei) 637
- M. C. STĂNESCO, *Le mouvement ouvrier en Roumanie de 1921 à 1924*, Bucarest, Editions Politiques, 1971, 293 p. (G. I. Floresco) 638
- La Roumanie pendant les années de la révolution démocratique populaire, 1944—1947*, Bucarest, Editions Politiques, 1971, 462 p. (G. I. Floresco) 639
- MIRON CONSTANTINESCO, ECATERINA CIMPONERIU, VASILE LIVEA-NU, MIHAI RUSENESCO, ION CHIPER, *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 169 p. (V. Do-brinescu) 641

LA VIE SCIENTIFIQUE

- L'activité de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie A. D. Xenopol de Iassy en 1971 et 1972* (Gh. I. Floresco) 643
- Le deuxième colloque national sur *L'histoire de l'agriculture en Roumanie*, Iassy, 5—7 novembre 1971 (D. Şandru) 649
- Les débuts de la ville médiévale en Moldavie selon les données archéolo-giques et historiques* (débat scientifique) (G. Ignat et Şt. Cheptea) 651
- Le VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques* (M. Petresco-Dîmboviţa) 654
- Le IXe Colloque de la Société d'études germano-roumaines „Michel Eminescu“ de Fribourg* (M. Petrescu-Dîmboviţa) 658
- Voyages d'études scientifiques en R. P. de Pologne et en U.R.S.S.* (L. Boicou, J. Caproşu) 659

ȘTEFAN VODĂ CEL TÎNĂR ȘI LUCA ARBURE

Moto : Questo Moldavo e un giovane di la età
del Re, molto ardito et gagliardo¹.

DE

N. GRIGORAȘ

În istoria poporului nostru s-au manifestat și s-au impus prin capacitatea lor politică numeroase personalități ale căror activități și acțiuni demne de reținut au fost uneori pe nedrept judecate aspru, condamnate chiar, fiindcă istoricii, neaprofundind informația documentară contemporană, s-au lăsat influențați uneori de opere literare, în care scriitori de talent le-au prezentat în contradicție cu adevărul istoric. O asemenea soartă a avut și Ștefan Vodă cel Tânăr, care n-a meritat judecata nedreaptă a urmașilor și a istoricilor influențați de drama *Vîforul* a lui Barbu Delavrancea², care n-a ținut seama de faptul că tînărul domn a fost permanent conștient de faptele sale și a apărut cu energie drepturile țării pedepsind aspru trădarea. Barbu Delavrancea a făcut din acest domn, „exagerînd disgrățios“, un răsfățat atins de demență³, un „blazat“ invidios „de slava postumă“ a bunicului său⁴.

Încercări timide de a-l reabilita — deși i se scoate în evidență presupusa atitudine greșită față de Luca Arbure — a făcut în ultima sa sinteză Nicolae Iorga⁵, revenind asupra unei concluzii dintr-o lucrare

¹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 538 ; din raportul cu data de 18 iunie 1526 al lui Antonio Burgio, nuniul apostolic din Ungaria, care îl compară pe domnul Moldovei cu regele Ludovic al II-lea.

² A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. IV, ed. a III-a, București, 1927, p. 223—226.

³ N. Iorga, *Istoria literaturii românești contemporane. II. În căutarea fondului*, București, 1934, p. 199.

⁴ G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, Compendiu, Editura pentru literatură, București, 1963, p. 204.

⁵ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, București, 1937, p. 272 și urm.

mai veche⁶, apoi Horia Ursu⁷ și, cu intenții mai clare, autorii sintezei de istorie a României apărută în anul 1962⁸.

Cercetarea atentă a izvoarelor istorice arată însă clar că Ștefan cel Tânăr și colaboratorii săi merită un loc deosebit în galeria marilor noștri oameni politici și comandanți de oști, deoarece timp de zece ani, prin îndrăzneala și calitățile lor și în opoziție cu puternice forțe reacționare au reușit să mențină integritatea și independența țării, deși turcii și puternicele state vecine au depus eforturi să atragă Moldova într-un conflict de proporții uriașe, care s-a terminat cu prăbușirea regatului maghiar.

Rediscutarea întregii activități a celor care au condus destinele statului moldovenesc între anii 1517 și 1527 se impune pentru a revizui integral judecata nedreaptă, de condamnare a unui domn viteaz și a eforturilor și sacrificiilor sale și ale colaboratorilor săi.

Situația Moldovei înainte de urcarea pe tron a lui Ștefan vodă cel Tânăr. După cum scria, la 7 decembrie 1502, medicul venețian Matteo Muriano, Moldova era „o țară mănoasă, foarte frumoasă și bine așezată, plină de animale și de toate roadele“. Despre Ștefan cel Mare același medic și-a informat compatrioții că era „un om foarte înțelept, vrednic de multă laudă, iubit mult de supușii săi..., îndurător și drept, veșnic treaz și darnic“. Pe Bogdan, singurul fiu legitim în viață al lui Ștefan cel Mare, Matteo Muriano îl aprecia ca un „bărbat viteaz, prieten al virtuților și al oamenilor virtuoși“, care avea să urmeze exemplul tatălui său⁹.

Bogdan al II-lea, în anii în care a condus destinele Moldovei (2 iulie 1504 — 20 aprilie 1517) a trebuit să facă față unor situații politice și militare deosebit de grele. Cei mai primejdioși dușmani ai Moldovei erau tătarii, iar polonezii cu care a fost într-un conflict cras și permanent, susțineau uneltirile pretendenților la tron și ale altor nemulțumiți de stăpânirea sa. El nu a acceptat suzeranitatea polonă, în condițiile sugerate de regele Sigismund I, din care cauză conducătorii polonezi l-au calificat ca un „tovarăș al perfidiei“, un „hoț“, care nu urmărea decât încălcarea păcii. Răspundând asemenea zvonuri, polonezii își justificau incursiunile în Moldova¹⁰ și intențiile consilierilor regali de a-l înlocui din domnie. Polonezii au fost totuși nevoiți să încheie tratatul de pace și alianță aprobat la 7 februarie 1510 de logofătul Ioan Tăutul, de pircă-

⁶ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1904, p. 275—276.

⁷ Horia Ursu, *Domnia lui Ștefăniță voievod. Zece ani din istoria politică a Moldovei, 1517—1527*, Cluj, 1940.

⁸ *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei, București, 1962, p. 613—616.

⁹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, Editura științifică, București, 1968, p. 149.

¹⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 272.

labii tuturor cetăților, de portarul Luca Arbure, de postelnicul Cozma Șarpe și de toți ceilalți boieri dregători ¹¹.

Puterea Moldovei a simțit-o și domnul din Țara Românească unde uneori se adăposteau pretendenți la tron ¹². Totuși, în ultimii ani ai vieții sale, Bogdan al II-lea a inițiat o politică de bună vecinătate, mai flexibilă, atenția sa fiind îndreptată îndeosebi către Transilvania, zguduită de grave frământări sociale, și spre tătari, care au pricinuit Moldovei mari distrugerii de bunuri și de vieți omenești.

La 20 aprilie 1517 în timp ce se afla la Huși, de unde probabil se putea informa mai ușor despre intențiile ciambururilor tătărești, Bogdan al III-lea muri ¹³, lăsând amintirea unui domn vrednic ¹⁴.

Lui Bogdan al III-lea i-a urmat fiul său, Ștefan cel Tânăr, denumit de unii istorici Ștefăniță vodă, fiindcă la urcarea pe tron avea nouă ¹⁵ sau unsprezece ani ¹⁶ iar după alții 13 ¹⁷ sau chiar 18 ani ¹⁸. Se pare totuși că la urcarea pe tron avea mai mult de 13 ani pentru că în anul următor, cum a consemnat Grigore Ureche în cronică sa, s-a căsătorit ¹⁹. În anul 1517, Ștefan vodă cel Tânăr era cel mai mare fiu în viață al lui Bogdan al III-lea, născut dintr-o legătură cu o oarecare Stana, decedată în anul 1518 și înmormintată în biserica Sf. Nicolae din Rădăuți ²⁰. Ceremonia de înscăunare a avut loc peste cinci zile de la moartea lui Bogdan al III-lea, ceea ce arată că au fost discuții vii între factorii care au trebuit să aprobe noua domnie.

Deosebit de interesantă ni se pare relația transmisă de Dimitrie Cantemir că la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Tânăr sultanul a trimis la acesta un ambasador ca să-l felicite și să-i înmîneze însemnele de onoare și de recunoaștere ca domn, adică : „tuiurile, sangiacul (steagul),

¹¹ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod (1504—1517)*, București, 1940, p. 468 și urm.

¹² Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a, publ. de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 138—139.

¹³ *Ibidem*, p. 143.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 92. Cronicarul episcop Macarie scrie : „Și a lăsat (Bogdan al III-lea) domnia fiului său, Ștefan voievod cel Tânăr, fiind atunci de nouă ani”.

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 248 : „...post mortem olim Bogdani voivode Moldaviae Stephanum eius filium undecim annos natum...”.

¹⁷ Iulian Marinescu, *Bogdan cel Orb. 1504—1517*, București, 1910, p. 79.

¹⁸ Horia Ursu, *op. cit.*, p. 10, 27 și 113 ; Emil Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova*, București, 1960, p. 224.

¹⁹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 144.

²⁰ Pe mormintul ei, Ștefan cel Tânăr a pus o piatră funerară cu următoarea inscripție : „Bincredinciosul și iubitorul de Hristos Io Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a înfrumusețat acest mormint mamei sale Stana, în anul 7026 (1518), luna ianuarie 28, fiind episcop Pahomie”.

cuca, caftanul domnesc“ și un cal „frumos impodobit“²¹, cum i-au prezentat și tatălui său Bogdan²².

Trebuie subliniat că, deși marea majoritate a consilierilor lui Bogdan al III-lea au fost de acord cu alegerea ca domn a fiului său Ștefan, regele polonez Sigismund I s-a simțit jignit fiindcă nu fusese avizat la timp ca să poată interveni pentru înscăunarea unui pretendent, Petru, aflat în Polonia, sub ocrotirea sa. Totuși, regele polonez, socotind că adolescentul ajuns domn va deveni o marionetă în miinile boierilor, a făcut cunoscut că nu voiește o schimbare de domn în Moldova decât cu acordul moldovenilor și al regelui maghiar²³, dar a dat dispoziții cancelarului său să consulte și alte persoane dacă nu poate fi ajutat pretendentul Petru pentru a prelua domnia Moldovei²⁴.

Izvoarele interne — în afară de cronică lui Grigore Ureche și de „izvodul“ ei de bază — nu precizează clar rolul avut de portarul Luca Arbure în administrația Moldovei de la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Tânăr și pînă la majorat. În general, marea majoritate a cercetătorilor, care s-au ocupat de evenimentele dintre anii 1517 și 1527, referindu-se în special la conflictul dintre tânărul domn și Luca Arbure au scris sub influența piesei amintite a lui Barbu Delavrancea și a următoarelor aprecieri ale lui Grigore Ureche: „Ștefan vodă au tăiat pre Arbure Hatmanul pre carile zic să-l fi aflat în viclenie... ales un om ca acela, ce au crescut Ștefan vodă pre palmele lui, avîndu atîta credință și în tinerețile lui Ștefan Vodă toată țara otcîrnuia...“²⁵.

Dacă este adevărat că Luca Arbure a avut un rol hotărîtor în conducerea statului în timpul minoratului — de scurtă durată — al lui Ștefan vodă cel Tânăr nu este exclus însă ca în grupul marilor boieri consilieri să fi izbucnit neînțelegeri. Lui Luca Arbure și grupului său i-au putut face opoziție vornicul Petre Carabăț, Cozma Șarpe, care se înrudea cu pîrcălabul Hărman, logofătul Trotușan ș.a.

Cîteva date asupra familiei portarului Luca Arbure, a carierii și a activității lui. Ascendenții lui Luca Arbure ne sînt în parte cunoscuți. Un Ioan Arbure e menționat la 22 octombrie 1453²⁶. Probabil un fiu al acestuia, Cristea Arbure²⁷, apare ca pîrcălab de Neamț, fiind numit în funcție de Ștefan cel Mare înainte de 13 august 1471²⁸, și este menționat

²¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. G. Adamescu, București, f.a., p. 65—66.

²² P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, extr. din „Analele Academiei Române“, Mem. secț. ist., seria a III-a, tom. XV (1934), p. 14.

²³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 257—258.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 145.

²⁶ *Documente privind istoria României, A. Moldova* (în continuare se va cita D.I.R., A), sec. XIV, XV, vol. I, nr. 322.

²⁷ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 55.

²⁸ D.I.R., A, vol. cit., nr. 450.

în pisană bisericii din satul numit astăzi Arbore, sub denumirea de Arbure cel Bătrîn²⁹. El a deținut această funcție până în jurul datei de 22 mai 1476 când dispăre din documentele interne³⁰. Se poate să fi căzut în luptele cu turcii din 1476, deși într-un document din 19 mai 1479 se menționează hotarul unei părți din satul Hlăpești, pe Piriul Alb fixat de către „pan Arbure și pan Vilcea”³¹. Înseamnă oare că „Arbure cel Bătrîn”, poate înlocuit din pircălăbia Cetății Neamțului, trăia încă la această dată sau că hotărnicia se făcuse mai înainte? Fiul lui Crîstea Arbure, Luca, apare ca portar de Suceava la 14 septembrie 1486³², dar din noiembrie același an nu mai este menționat în acte până la 24 septembrie 1498³³. Poate că Luca Arbure a avut o atitudine dubioasă în lupta de la Șcheia (6 martie 1486) iar Ștefan cel Mare, cercețind după această luptă, în care el a fost la un pas de moarte³⁴, „credința” sfetnicilor săi, a crezut că este cazul ca să-și înlocuiască portarul.

Luca Arbure a comandat totuși garnizoana cetății Suceava între 25 septembrie și 19 octombrie 1497, în timpul asediului condus de regele polon Ioan Albert³⁵. Spre sfîrșitul lunii iunie a anului 1504, cînd Ștefan cel Mare, grav bolnav, se afla pe patul de suferință, boierii împărțiți în două tabere nu puteau cădea de acord asupra persoanei care trebuia să-i urmeze la tron. O parte dintre ei urmînd sfatul și hotărîrea lui Ștefan cel Mare îl susțineau pe Bogdan al III-lea, iar alții pe un oarecare Ștefan aflat ostatec la Constantinopol³⁶. În Polonia se știa că pentru tronul Moldovei, în afară de Bogdan se iviseră încă doi candidați, un Ștefan, susținut de turci și „Herborusz” — adică Arbure — căpitanul Sucevii. Urmărit de ostașii lui Ștefan cel Mare, Arbure a reușit totuși să scape³⁷.

Relațiile moldo-polone și frămîntările interne din Moldova de la urcarea pe tron a lui Ștefan cel Tânăr și pînă la începutul anului 1523. Spre sfîrșitul domniei lui Bogdan al III-lea relațiile moldo-polone erau reci, dar corecte datorită bunelor oficii ale regelui Ungariei, luat ca arbitru de ambele părți³⁸.

²⁹ Eug. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Viena, 1903, p. 2.

³⁰ D.I.R., A, sec. XV, vol. II, nr. 2.

³¹ *Ibidem*, nr. 13; „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași”, fasc. 7 (1928), p. 311 și 312. Soția pircălăbului Crîstea Arbure se numea Nastasia.

³² D.I.R., A, sec. XV, vol. II, nr. 56.

³³ *Ibidem*, nr. 267.

³⁴ *Croniclele slavo-române*, p. 36.

³⁵ N. Grigoraș, *Opoziția marii boierimi față de politica lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și cercetări științifice”, Istorie, an. VII (1957), fasc. 1, p. 46—49.

³⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. VIII, p. 40—41. Date asupra familiei Arbure și a înruditivilor ei vezi la Ștefan S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii. Fragmente istorice (1538—1541)*, în „Cercetări istorice” (serie nouă), II (1971), p. 149 și urm.

³⁷ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 15—17.

³⁸ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 208—209; G. Coriolan, *Petru Rareș înainte de urcarea sa pe tron și Petru Pribeagul*, București, 1909, p. 7—8.

În fruntea sfatului domnesc al lui Ștefan cel Tânăr este menționat permanent fratele său Petru, iar între consilieri l-a inclus numai pe Isac, fost vistiernic și logofăt mare în timpul domniilor bunicului și tatălui său³⁹. Nu este exclus ca fostul vistiernic și mare logofăt Isac să se fi înrudit prin alianță cu familia domnitoare, deoarece la 22 februarie a cumpărat satul Dolhești de la nepoții fostului portar Șendrea, cumnatul lui Ștefan cel Mare⁴⁰.

Atitudinea de suspiciune și de rezervă față de polonezi a lui Bogdan al III-lea⁴¹ își găsește explicația și în evenimentele care au urmat după moartea sa. Boierii care au condus efectiv afacerile publice după înscăunarea lui Ștefan vodă cel Tânăr au inaugurat o politică de înțelegere cu Polonia prin concesii, crezând că în felul acesta vor putea apăra interesele țării față de tendințele expansioniste și de jaf ale turcilor și ale tătarilor.

Indiscutabil că nici în acest sens nu a existat o unanimitate a membrilor sfatului domnesc. Rezerve serioase au barat calea unei înțelegeri totale deoarece familia regală poloneză purta ură urmașilor lui Ștefan cel Mare, dar și din cauza unui pretendent la domnie, Petru, ocrotit și susținut de oficialitățile regatului⁴². Un alt pretendent, care în septembrie 1521 susținea că este frate cu Bogdan al III-lea și că în 1519 servise pe lângă împăratul Maximilian, s-a prezentat ambasadorului Veneției pe lângă Carol Quintul, căruia i-a cerut sprijinul pentru a ocupa tronul Moldovei⁴³. Consilierii lui Ștefan cel Tânăr nu au acceptat sugestia unei schimbări de domn.

Regele Sigismund I deși voia domn pe pretendentul amintit⁴⁴, nu a acceptat o intervenție armată pentru a nu intra în conflict cu Ungaria și a nu se expune unor atacuri turco-tătare⁴⁵. În aceste condiții nu i-a rămas decât alternativa de a începe tratative pentru reglementarea chestiunilor în litigiu și a reînnoirii tratatului încheiat cu Bogdan al III-lea în ianuarie-februarie 1510⁴⁶. Tratativele cu Polonia au început după înscăunarea lui Ștefan cel Tânăr. La cererea expresă a regelui Sigismund, discuțiile au fost duse și continuate în numele Moldovei de Luca Cîrjă, un bun cunoscător al limbii poloneze. Motivul principal de reluare a tratativelor a fost primejdia otomană, deși se știa că Moldova avea relații bune cu Poarta.

³⁹ D.I.R., A, sec. XVI, vol. I, nr. 37, 77, 100 și 196.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 9; N. Grigoraș, *Date și observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheștii Mari)*, în „Buletinul monumentelor istorice”, an. XLI (1972), nr. 1, p. 41.

⁴¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 210 și urm.

⁴² G. Coriolan, *op. cit.*, p. 8—10.

⁴³ N. Iorga, *Pretendentul „Iani rege al Moldovei” (1516—1521)*, în „Revista istorică”, an. I (1915), nr. 2, p. 25.

⁴⁴ Hurmuzaki, *Documente*, vol. III₃, p. 257.

⁴⁵ Grigore Conduratu, *Relațiunile Țării Românești și Moldovei cu Ungaria pînă în anul 1526*, București, 1898, p. 502—503.

⁴⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 260—261.

Nu este de crezut că Luca Arbure a luat „imediat conducerea” țării — cum a afirmat Nicolae Iorga⁴⁷ — deoarece în sfatul domnesc se aflau dregători cu merite mai mari decât ale lui și deținători ai unor funcții mai importante, ca de exemplu vornicul Petru Carabă, mitropolitul Teoctist al II-lea și marele logofăt Gavril Troțușan. Deși polonezii au făcut propuneri de reluare a discuțiilor în vederea încheierii unui nou tratat, au obiectat că în Moldova se adăposteau dușmani ai lor⁴⁸.

În toamna anului 1517 devenise public proiectul european de cruciată antiotomană, potrivit căruia în timp de trei ani trebuia înlăturată stăpânirea turcească din Europa. Se propusese ca în anul 1518 Moldova, Țara Românească, Polonia și chiar tătarii să atace și să distrugă bazele militare turcești de la nordul Mării Negre, iar în anii următori, împreună cu forțele celorlalte state europene să atace teritoriile ocupate de turci la sudul Dunării și chiar Constantinopolul⁴⁹.

Discuțiile moldo-polone, terminate înainte de 2 decembrie 1517, s-au concretizat în tratatul încheiat la 17 ianuarie 1518 și care propriu-zis îl confirma pe cel din 22 ianuarie 1510, încheiat între Bogdan al III-lea și regele polonez Sigismund I⁵⁰. În preambulul tratatului s-a prevăzut ca politica ambelor părți să aibă la bază relații de prietenie, obligația ca ambii suverani să-și acorde ajutor reciproc „cu sfatul, sabia și oamenii” împotriva tuturor neprietenilor, libertatea de comerț și de mișcare pentru negustorii ambelor state, cu obligația de a-și plăti vămile legale, procedura specială referitoare la aplanarea neînțelegerilor de graniță, fixarea datelor bilciurilor anuale de la hotar, procedura de judecată cu martori, urmărirea hoților, pedepsirea celor prinși cu măruri de furat, precum și alte măsuri care favorizau relațiile comerciale⁵¹. Clauzele referitoare la pretenții și refugiații politici sînt reciproce, ca și dreptul de azil în caz de forță majoră, pentru ambii suverani, familiile, bunurile și oamenii lor⁵².

Tratatul, redactat în numele domnului Moldovei și al fratelui său Petru, este din 4 mai 1518, avînd deci o dată destul de îndepărtată de a textului polonez. Ni se pare interesant faptul că în tratatul polonez sînt enumerați consilierii principali ai regelui pe cînd în textul moldovenesc nu se menționează nici un boier și nici chiar numele marelui logofăt⁵³. Trebuie reținut apoi că în textul polonez al tratatului sînt

⁴⁷ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 297.

⁴⁸ Horia Ursu, *op. cit.*, p. 16.

⁴⁹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, p. 1—2; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 182.

⁵⁰ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 468 și urm.; idem, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517—1527)*, Iași, 1943, p. 491 și urm.

⁵¹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 703—705.

⁵² M. Costăchescu, *loc. cit.*

⁵³ Idem, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, p. 501, 507 și 513—514.

amintiți Ștefan vodă cel Tânăr și fratele său Petru cu soțiile lor, ceea ce ar însemna că erau căsătoriți, deci ar fi trebuit ca în anul 1518 fiecare din ei să aibă cel puțin 16 ani⁵⁴.

Urmărilor acestui tratat puteau fi grave deoarece turcii, nemulțumiți de terminarea tratativelor, i-au îndemnat pe tătari să atace Moldova, ceea ce aceștia au și făcut la 9 august 1518⁵⁵. Ștefan cel Tânăr „a adunat oastea... și a pornit după dînsul (textul se referă la „Alb soltan“, comandantul năvălitorilor) el însuși, pe Prut în sus“ și a poruncit vornicului Țării de Jos, Petre Carabăt, „ca să treacă Prutul cu toată Țara de Jos“ și să-i atace pe tătari „luni dimineata, în zori“. Și „i-a nimicit și pe mulți i-au ucis și a prins vii foarte mulți“ între care „și doi mirzaci mari... încît abia cu puțini oameni a scăpat acel Alb soltan“⁵⁶. Polonezii au pretins însă că au trimis în ajutorul armatei moldovenești 3 000 de oameni⁵⁷, informație care nu poate fi coroborată cu niciun izvor intern românesc; nefiind inclusă nici în textul cronicii moldo-polone, ea rămîne sub semnul întrebării. Este interesantă relatarea cronicii moldo-polone despre rolul tînărului domn în această luptă și totodată tăcerea asupra activității lui Luca Arbure.

Oastea condusă de vornicul Petre Carabăt a provocat tătarilor o înfrîngere catastrofală la Costești. La luptă a participat și domnul, care „s-au întors cu mare laudă la Hirleu“ de Sf. Dumitru și a dat un banchet ostașilor victorioși făcînd danii la „toți vitejii cei buni“. Grigore Ureche ne mai informează că acuma tînărul domn s-a și căsătorit⁵⁸, cum s-a menționat și în tratatul din mai, același an.

Deși după victoria de la Costești Ștefan cel Tânăr pare a fi încercat să ia personal conducerea afacerilor publice, totuși sfatul domnesc rămîne în aceeași componență⁵⁹. Sănătatea tînărului domn nu era satisfăcătoare, deoarece în vara anului 1519 (înainte de 24 iunie) a cerut să vină în țară un medic venețian⁶⁰.

Situația internă din Moldova a făcut și obiectul unor tratative dintre conducerile regatelor maghiar și polonez. Consilierii regelui Ludovic al II-lea au atras atenția celor polonezi că prietenia ambelor state românești le este folositoare. De aceea, în mai 1519, prin tratatul încheiat între sultan și regele maghiar, referitor la Moldova s-au prevăzut și următoarele: „De asemenea Karabogdan, cu alt nume Ștefan voievodul, cu toată țara Moldovei, împreună cu frații săi și cu cine ar fi

⁵⁴ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, p. 504.

⁵⁵ Horia Ursu, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁶ *Cronicile slavo-române*, p. 183.

⁵⁷ Em. Picot, *Cronique de Moldavie... par Grégoire Urechi*, Paris, 1878, p. 262; N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 302, nota 2; citează un izvor care se referă la 25 000 de tătari uciși.

⁵⁸ I. Minea, *Data de zi a luptei de la Ciuhur*, în „Cercetări istorice“, an. XIII—XVI (1940), p. 694—695; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 144; N. Iorga, *op. cit.*, p. 305.

⁵⁹ *D.I.R.*, A, sec. XVI, vol. I, nr. 121 și urm.

⁶⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. VIII, p. 45.

după el voievod... în această parte, totodată cu regele să fie cuprinși, dar tributul, darurile și serviciile, cum după obicei s-au dat... la fel și de aici înainte... să dea și nimic mai mult să nu se ceară”⁶¹.

În iunie 1519, Neagoe Basarab și Ștefan cel Tânăr, doritori să participe la cruciada preconizată, au cerut papei Leon al X-lea să-i admită ca parteneri, alături de ceilalți șefi de state angajați în pregătiri. Ei și-au luat obligația de a nu participa la nici o campanie fără aprobarea papei și nici să încheie pace separată cu turcii⁶².

Ca să se răzune pentru înfrângerea suferită în august 1518, înainte de 29 iunie 1520, tătarii, înțelegi probabil cu turcii, se pregăteau să atace Moldova. Potrivit prevederilor tratatului din 4 mai 1518, Ștefan cel Tânăr l-a înștiințat pe regele Sigismund I despre pregătirile turcești din anul 1520, arătând amploarea, stadiul și scopul lor imediat: cucerirea Belgradului⁶³.

În ultima fază a pregătirilor, sultanul Soliman al II-lea a cerut sprijin domnilor români. Înainte ca turcii să fi dezlănțuit atacul împotriva Belgradului se afla la Poartă un trimis al domnului Moldovei. La plecarea acestuia spre țară, un oarecare Peri-pașa l-a chemat și i-a spus să transmită domnului dispoziția de a executa „porunca” sultanului pentru că „numai astfel se va bucura de grația împărătească”. Trimisul domnului, repetându-i acestuia, la întoarcerea în țară, cele spuse de demnitarul turc, domnul și-a concentrat oastea și a deplasat-o la granița de răsărit, adică împotriva tătarilor, ca să nu fie obligat s-o trimită în Transilvania.

Un trimis turc a sosit curînd în Moldova și a prezentat porunca sultanului prin care domnul era invitat să atace ținuturile secuiești împreună cu sangiacul de Nicopole și cu domnul Țării Românești. Delegatul turc, mituit de dregătorii lui Ștefan cel Tânăr cu suma de 60 000 aspri, s-a lăsat convins să raporteze sultanului că oastea Moldovei era trimisă împotriva tătarilor și nu putea fi deplasată împotriva secuilor. Domnul Moldovei a înștiințat imediat pe regele Ludovic al II-lea de intențiile sultanului. După două săptămîni, în timp ce Ștefan cel Tânăr se afla în tabără, de unde supraveghea desconcentrarea oastei și se pregătea să plece, sau era în drum de la Suceava spre Hîrlău, un curier al vornicului Țării de Jos îl anunța despre sosirea în țară a altui trimis turc. Domnul a poruncit atunci, din nou, să fie adunată oastea și trimisă tot spre granița de răsărit. Cînd trimisul turc s-a întîlnit cu domnul, el i-a înmînat acestuia un ordin categoric al sultanului prin care-i porunca să ocupe ținuturile secuiești sub supravegherea trimisului său. Domnul și boierii au căutat să-l convingă pe sol că o asemenea acțiune este imposibil de executat. Turcul nu s-a lăsat convins decît după ce a primit mari sume de bani și cadouri de valoare.

⁶¹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 305.

⁶² *Ibidem*, p. 307—308.

⁶³ *Ibidem*, p. 333—334.

Ulterior, la o cerere a sangiacului de Silistra de a i se da voie să atace Polonia prin Moldova, Ștefan a intervenit la Poartă, prin vornicul Iurie și a obținut înlocuirea sangiacului ⁶⁴.

Înainte de 2 iulie 1521, un curier al domnului moldovean l-a înștiințat pe regele polon că sultanul trecuse Dunărea și împreună cu tătarii se pregătea să atace Ungaria sau Polonia ⁶⁵. Sigismund I a mulțumit lui Ștefan vodă cel Tânăr pentru informație și l-a rugat să-l ajute cu trupele sale dacă va fi atacat ⁶⁶. Domnul Moldovei a trimis aceleași informații și regelui Ludovic al II-lea ⁶⁷. Regele polon a făcut cunoscut consilierilor săi că Polonia ar putea fi curînd atacată de turci și de tătari și le-a cerut părerea despre ajutorul ce ar trebui dat Moldovei, care era hotărîtă să reziste, deoarece în acest fel s-ar îndepărta pericolul de la țara lor ⁶⁸. Un sol polonez declara la Nürenberg că Soliman al II-lea intenționa să distrugă Moldova, să ocupe Camenița și să prade ținuturile de la marginea regatului polonez ⁶⁹. Sigismund I l-a rugat pe Ștefan ca să dea voie unui sol polonez să meargă la Poartă prin Moldova ⁷⁰.

Belgradul n-a putut rezista atacurilor forțelor turcești. La 29 august 1521, Soliman al II-lea a reușit să deschidă poarta care-i oprea accesul spre centrul Europei. Domnul Moldovei n-a contribuit cu nimic la această victorie otomană, iar Ludovic al II-lea nu a primit nici un ajutor de la polonezi. Oastea moldovenească s-a deplasat în apropierea granițelor de apus deoarece după căderea Belgradului și în situația confuză din Țara Românească, prilejuită de moartea lui Neagoe Basarab, trupe turcești și-au extins acțiunile de pradă pînă în părțile Buzăului. Țara Românească era ca și anexată Imperiului otoman, iar după detronarea lui Teodosie, trupele turcești o străbăteau de la o margine la alta (aprilie-iunie 1522).

Turcii, supărați că Ștefan vodă cel Tânăr nu i-a ajutat în campania asupra Belgradului, au trecut la represalii; ei ar fi ocupat chiar „partea de jos” a Moldovei, de unde s-au retras numai după ce trimisul sultanului a primit mari sume de bani și cadouri ⁷¹.

Relațiile comerciale dintre Moldova și Liov s-au menținut la nivelul din vremea lui Ștefan cel Mare. În octombrie 1523 reprezentanții negustorilor lioveni examinau tinărului domn al Moldovei despre conținutul vechilor privilegii comerciale avute de la înaintașii săi ⁷², și i-au cerut confirmarea lor ⁷³. Negustorii moldoveni circulau liberi în Polonia

⁶⁴ „Arhiva istorică a României”, I₁, p. 9—13.

⁶⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, p. 2—3.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. II₃, p. 357—358.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 359.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 358.

⁶⁹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 183.

⁷⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 368.

⁷¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 183.

⁷² Idem, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 333.

⁷³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃ p. 706—707.

și, potrivit indicațiilor domnului, cumpărau blăni de sobol, cacom, „dinți de pește“, stofe ș.a. pentru peșcheșul sultanului⁷⁴. S-a obținut și aprobarea regelui ca moldovenii să poată cumpăra „50 măji de plumb“ pentru acoperirea catedralei mitropolitane din Suceava, nou zidită⁷⁵.

În cursul anului 1522 numeroși delegați din regatul maghiar, de la Brașov, din Moldova și din Polonia s-au deplasat pentru tratative și transmiteri de informații cu privire la intențiile și pregătirile armatelor turcești. Evident, că după căderea Belgradului, Moldova era mai amenințată de turci. Cîțiva din boierii „de frunte“ ai lui Ștefan cel Tânăr contau, în cazul unui atac, pe un ajutor efectiv și masiv polonez. În plus, chiar din anul 1522, regele Sigismund I, schimbîndu-și atitudinea prin concesiile făcute Porții, a început să-l acuze pe domnul Moldovei că s-a aliat cu turcii și moscoviții împotriva Poloniei⁷⁶.

Anul 1522 poate fi deci apreciat ca un an de răscruce, an în care s-a făcut o cotitură hotărîită în relațiile moldo-poloneze. Totuși, regele Sigismund I a mulțumit domnului Moldovei pentru informațiile date despre intențiile turcilor și ale tătarilor, promițîndu-i în plus că nu va acorda azil politic boierilor emigranți Isac și Cîrlan⁷⁷, dar Ștefan cel Tânăr a luat poziție hotărîită împotriva partizanilor unei politici polonofile. Se menționează chiar incursiuni de forțe moldovenești în Polonia. În același timp regele Sigismund I n-a voit să-și dea consimțămîntul la căsătoria fiicei sale naturale cu domnul Moldovei, deși se temea că din cauza acestui refuz vor reînvia conflictele din timpul domniei lui Bogdan al III-lea⁷⁸, și nici nu a aprobat trecerea unei solii moldovenești spre Moscova⁷⁹.

Sînt informații despre o incursiune turcă în Moldova, acțiune explicabilă dacă ne gîndim că în anul 1521 Ștefan vodă a refuzat să execute dispozițiile sultanului. Dintre turcii care au atacat Moldova, 1 700 au rămas pe cîmpul de luptă. În Polonia circula știrea că în urma acestei expediții Ștefan cel Tânăr fusese detronat, dar că a putut reocupa tronul după ce i-a înfrînt pe turci⁸⁰. Deci, interesele majore ale Moldovei, legate de menținerea independenței statului erau contrare concepțiilor grupului de boieri în frunte cu Luca Arbure.

Țara Românească condusă de Radu de la Afumați a luat poziție hotărîită împotriva infiltrării otomane. Succesele din anul 1522 ale noului domn împotriva trupelor turcești au încurajat pe Ștefan cel Tânăr și pe partizanii săi, care se opuneau politiciii de abdicare și de tratative practică de Polonia. Totuși, această politică era susținută de o parte a bătrînilor consilieri ai lui Ștefan vodă. Pentru clarificarea intențiilor

⁷⁴ Hurmuzaki, *Documente*, p. 714.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 722—723.

⁷⁶ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 311.

⁷⁷ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 390.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 403.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 401 ; vezi și Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 146.

⁸⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 403.

poloneze domnul a trimis în Polonia pe Luca Cîrjă⁸¹ cu misiunea de a expune clar regelui și consilierilor săi atitudinea și țelurile politicii Moldovei. În decembrie 1522, la Cracovia, în fața regelui Sigismund I, Luca Cîrjă s-a referit la politica domnului său față de Poartă și a cerut realizarea grabnică a unei coaliții împotriva turcilor, care, datorită neînțelegerilor dintre statele creștine, reușiseră să cucerească țară după țară. Potrivit instrucțiunilor primite, Luca Cîrjă a atras atenția regelui polon că Moldova nu se va despărți de statele creștine. Luca Cîrjă a spus: „Domnul meu, prieten al Măriei Voastre (în expunere s-a ferit să pronunțe cuvîntul de suzeran) vă face cunoscută primejdia... și vă îndeamnă să vă ridicați împreună cu toată creștinătatea împotriva păgînului”⁸². Sigismund I, enervat de conținutul și tonul expunerii lui Luca Cîrjă și mai ales de aluziile la politica sa, a răspuns referindu-se la pregătirile militare poloneze și la grija sa, a papei, a împăratului și a celorlalți șefi de state europene de a-i opri și a-i respinge pe turci⁸³.

Politica lui Ștefan cel Tânăr față de marea boierime opoziționistă și de Polonia. Domnul Moldovei, după ce a cunoscut rezultatul misiunii lui Luca Cîrjă, și-a dat seama că infeudarea politicii țării sale Poloniei este inutilă și dăunătoare. Totodată, el a fost șocat de atitudinea ostilă și inconștientă a oficialităților poloneze, care au reluat planul de a-l înlocui din domnie cu unul din pretendenții aflați în regatul lor. Partizani ai unei asemenea intenții se aflau și în Moldova, chiar între marii boieri dregători, cum au dovedit-o evenimentele ulterioare.

Un grup numeros de mari boieri, partizani hotărîți ai alianței cu Polonia, în orice condiții, voiau un alt domn în locul lui Ștefan cel Tânăr, pe care-l calificau ca insolent și tiran⁸⁴. Deoarece domnul, deși tânăr, „lucrul său îl știa purta”⁸⁵, a luat măsuri energice împotriva uneltirilor boierilor opoziționiști, la începutul anului 1523 numeroși boieri au emigrat în Polonia, Transilvania și în Țara Românească. Prima confruntare dintre domn și boierimea opoziționistă a avut loc între 8 ianuarie și 15 martie 1523, a doua între 15 martie și 10 aprilie, iar ultima, terminată prin înăbușirea răscoalei înarmate a boierilor, în septembrie aceluiași an.

După 8 ianuarie 1523 Ștefan cel Tânăr a înlocuit din dregătorii pe pircălabul Grincovici, iar pe Luca Arbure cu Petrică, fost pircălab de Cetatea Nouă⁸⁶. Între 15 martie și 10 aprilie, majoritatea boierilor dre-

⁸¹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 315; I. Nistor, *Luca Arbure hatmanul*, Cernăuți, 1921, p. 10, susține că Luca Cîrjă a fost trimis în Polonia de Luca Arbure, ceea ce este de necrezut dacă se urmărește conținutul și tonul discursului său ținut în fața regelui Sigismund I.

⁸² „Arhiva istorică a României”, I, p. 9 și urm.

⁸³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 721—723.

⁸⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 319.

⁸⁵ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 147.

⁸⁶ D.I.R., A, sec. XVI, vol. I, nr. 191 și 192.

gători în vîrstă, care probabil au protestat mai hotărît împotriva noii linii politice au fost înlocuiți din funcții, rămînînd însă membri ai sfatului domnesc⁸⁷. Mai prevăzător, încă de la 20 martie 1523, postelnicul Cozma Șarpe, probabil unul dintre fruntașii opoziției boierești, s-a refugiat în Polonia⁸⁸. Nu este exclus ca el împreună cu Arbure să fi făcut parte din grupul celor care urmăreau detronarea lui Ștefan vodă. Din sfatul domnesc dispare și logofătul Troțușan care, ulterior, înainte de 8 noiembrie, a fost închis împreună cu unul din oamenii săi de încredere⁸⁹.

În aprilie 1523, boierimea, victimă a concepțiilor retrograde și dornică de putere, a provocat o mișcare, încercînd înlocuirea lui Ștefan cel Tânăr cu fratele său Petru⁹⁰. Acesta însă a refuzat să facă jocul boierilor și i-a denunțat, domnul reușind să înăbușe complotul.

Dovedit viclean, Luca Arbure este decapitat în aprilie, la Hirlău, iar la scurt timp după el sînt uciși și doi dintre fiii săi, Nechita și Toader⁹¹. Țelurile complotiștilor erau cunoscute regelui Sigismund I, care, încălcînd prevederile tratatului din mai 1518, a refuzat extrădarea lui Cozma Șarpe⁹². Boierii emigranți în Transilvania au luat legătură cu postelnicul Cozma Șarpe pentru a-l antrena în mișcarea de înlocuire a domnului⁹³. Un alt grup de refugiați, ca vistiernicul Gavril, Costea, Gheorghe ș.a. s-a instalat la Bistrița⁹⁴. La cererea de extrădare a domnului Moldovei ei s-au refugiat grabnic în Polonia, lăsîndu-și cîțiva ani familiile la Bistrița⁹⁵.

Informațiile cunoscute în Polonia la 14 și 15 iulie 1523 despre comportarea domnului Moldovei erau neliștitoare și neplăcute oficialităților⁹⁶. Totodată, regele polonez, neliștit de intențiile dușmanilor țării sale, a informat nobilimea din Boemia că forțe turcești sprijinite de tătari au pătruns în Moldova⁹⁷. Solia poloneză trimisă în Moldova — după cum îl informa Sigismund I pe nepotul său Ludovic al II-lea — fusese primită „rău și obraznic” de domn, care reținuse chiar pe unii din membri ei⁹⁸. În urma izbucnirii unei „răscoale periculoase” (perni-

⁸⁷ D.I.R., A. sec. XVI, vol. I, nr. 192 și 196.

⁸⁸ I. Minea, *Complotul boieresc împotriva lui Ștefăniță vodă*, în „Cercetări istorice”, an. IV₂ (1928), p. 203. Cozma Șarpe era un urmaș al pîrcăbului Hârman; vezi și Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XXI, p. 109—111.

⁸⁹ N. Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței*, I, p. XIII; Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV₁, p. 274—275.

⁹⁰ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 146.

⁹¹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 438.

⁹² N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 317.

⁹³ Horia Ursu, *op. cit.*, p. 78, nota 1.

⁹⁴ Ardrei Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariae cum Moldavia et Valachia*, vol. I, (1468—1540), Budapesta, 1914, p. 135.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 135—136.

⁹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 434—435.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 435.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 439 și 440.

ciosissimum in Moldavia excitatum), domnul a decapitat mai mulți boieri, iar alții și-au salvat viața trecînd în Polonia. Regele considera că nu este admisibil ca acest „tînăr“ să-și persecute nobilii „în asemenea măsură“ și l-a invitat pe Ludovic al II-lea să intervină pentru iertarea boierilor complotiști⁹⁹. Sigismund I fusese informat greșit că domnul concentra împotriva Poloniei o oaste de moldoveni și turci, pe care s-ar fi pregătit s-o înfrunte¹⁰⁰.

Într-o altă scrisoare adresată tot nepotului său Ludovic al II-lea, dar redactată într-un ton și mai răutăcios, Sigismund I adăuga că domnul Moldovei era un tiran, iar supușii săi se pregăteau să se răscoale, deoarece nu-i mai puteau suporta comportarea; el amintea și intenția boierilor moldoveni de a-l înlocui pe Ștefan vodă cu fratele său Petru. Domnul a trecut însă la represalii și a ucis „cu mare cruzime numeroși cetățeni foarte nobili“. Acum — scria Sigismund I — „supușii săi nu-i mai pot suporta tirania“, iar „toată țara este în cea mai mare tulburare“. Regele nu se îndoia că Ștefan cel Tînăr „va da seama în fața supușilor săi de toate crimele sale“ și că își va primi pedeapsa meritată. Sigismund I mai insinua că domnul Moldovei ca „o viperă“ dăduse cale liberă turcilor să atace Polonia și chiar împărțise prada cu ei¹⁰¹. Regele se referea probabil la atacarea Poloniei de mai multe mii de turci, care însă nu trecuseră prin Moldova, ci pe „cîmpiile dintre Moldova și Marea Neagră“¹⁰².

Numărul boierilor moldoveni refugiați în Polonia a crescut în continuare. Înainte de 3 august 1523 refugiații s-au prezentat regelui Sigismund I și i-au propus anexarea Moldovei la regatul polonez. Dacă nu li se accepta oferta, ei amenințau că se vor adresa regelui maghiar sau sultanului, fiindcă nu vedeau altă soluție pentru a scăpa de tirania domnului¹⁰³.

Înainte de 7 septembrie 1523, regele polonez l-a primit în audiență pe postelnicul Cozma Șarpe, care a propus ca Ludovic al II-lea să convoace o consfătuire a boierilor pribegi. Boierii pribegi în regatul maghiar urmau să comunice pe cine vor ca domn; și aceștia însă amenințau că dacă nu li se va satisface cererea, împreună cu ceilalți refugiați, vor cere intervenția sultanului. Regele polonez a aprobat sugestia lui Cozma Șarpe și a ordonat cancelarului său să intervină în acest sens¹⁰⁴.

Boierii opoziționiști refugiați în țările vecine, în înțelegere cu cei rămași în țară și după lungi conciliabule cu regele polonez, au pregătit o răscoală de proporții¹⁰⁵. Înainte de 7 septembrie 1523 Sigismund I trimisese în Moldova o solie și o scrisoare adresată lui Ștefan cel Tînăr,

⁹⁹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 437.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 439.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 438—439.

¹⁰² *Ibidem*, p. 437.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 441.

¹⁰⁵ I. Minea, *op. cit.*, p. 214.

prin care îl ruga din nou să ierte pe boierii pribegi, deoarece unii din ei îl crescuseră, iar alții conduseseră și apăraseră țara în timpul minora-tului său și fuseseră sfetnicii lui Bogdan al III-lea, că erau oameni în vîrstă și cu mai multă experiență în afacerile publice decît tinerii de care se înconjurase. Totodată, regele i-a reamintit lui Ștefan că pînă acum Moldova fusese „un scut puternic“ al întregii creștinătăți împo-triva „necredincioșilor“¹⁰⁶.

Textul cronicii lui Grigore Ureche referitor la activitatea boierimii opoziționiste și filopalone este confuz. Cronicarul afirmă că după deca-pitarea lui Luca Arbure și a fiilor săi, „boierii și locuitorii țării Moldo-vei... cu toții s-au rădăcat asupra lui (subl. ns.)“¹⁰⁷, adăugînd însă că domnului „i-au venit țara întru ajutoriu“¹⁰⁸. Răscoala boierilor opozi-ționiști din țară susținută de pribegii veniți cu un pretendent¹⁰⁹, care potrivit unui document din 20 martie 1560 s-ar fi numit Alexandru¹¹⁰, a izbucnit la începutul lunii septembrie 1523. Ciocnirea dintre răsculați și forțele conduse de domn a avut loc lîngă Roman, în ziua de 7 septem-brie. Răsculații au pierdut lupta; cei scăpați cu viață „s-au risipit printr-alte țări“, iar prizonierii, ca fostul pîrcălab de Neamț Costea, logofătul Ivașcu, vistierul Sima și alții au fost decapitați în orașul Roman¹¹¹.

În cronica moldo-polonă se menționează că la 7 septembrie „au tră-dat pe Ștefan voievod boierii lui și au vrut să-l ucidă“, dar el „i-a bătut și i-a prins pe cițiva : Costea pîrcălab de Neamț, Maxim vistiernic, Ivașcu logofăt și a pus să fie tăiați în tirgul Roman. Iar alții au fugit în Ungaria“¹¹².

O parte dintre boierii scăpați cu viață după lupta din 7 septembrie s-au stabilit în Sighișoara și în Brașov. La 19 septembrie 1523 adminis-trația orașului Brașov le trimisese vin, pîine albă, pește și orz¹¹³. Poate că tot acum, dacă nu odată cu Cozma Șarpe, s-a refugiat în Țara Româ-nească și vornicul Petre Carabăț deoarece nu-l mai întîlnim în docu-mentele interne de după 25 martie 1523¹¹⁴. Vornicul (capitaneus inferioris Moldaviae), considerat ca unul dintre foștii dregători de cea mai mare autoritate, putea sprijini efectiv planurile boierilor pribegi. Pentru a-l pune de acord cu intenția pribegilor, regele Sigismund a trimis la el un emisar, dar cînd acesta a ajuns în Moldova, a fost informat despre răs-coala boierimii și că Ștefăniță vodă fusese ucis, iar pribegii erau urmăriți de noul domn. Emisarul polonez a trecut în Transilvania, unde a luat

¹⁰⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 434.

¹⁰⁷ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 145.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 146.

¹⁰⁹ *D.I.R.*, A, sec. XVI, vol. I, nr. 260.

¹¹⁰ *Ibidem*, vol. II, nr. 127.

¹¹¹ Grigore Ureche, *loc. cit.*

¹¹² *Cronicile slavo-române*, p. 183.

¹¹³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 453.

¹¹⁴ *D.I.R.*, A, sec. XVI, vol. I, nr. 196 și urm.

contact cu emigranții moldoveni, care l-au informat că erau de acord să solicite ajutorul suveranilor Poloniei și Ungariei pentru alegerea unui alt domn. Ei au declarat că dacă nu vor fi sprijiniți imediat vor trece în Imperiul otoman, cerind, totodată, ca regele Ludovic al II-lea să-l cheme în Transilvania pe vornicul Petre Carabăț pentru a nu trece de partea turcilor. Regele polonez a fost de acord cu cererea lor ¹¹⁵.

Petre Carabăț, care cunoștea slăbiciunea militară a regatelor polonez și maghiar, în care pribegii boieri își puseseră toată nădejdea, i-a chemat în Țara Românească pe cei din Transilvania, cu intenția de a-i sfătui să meargă la turci de la care să solicite ajutor pentru a-l înlocui pe domn ¹¹⁶. Înștiințate, autoritățile maghiare s-au opus și au cerut conducerii orașului Brașov ca să rețină pe boierii care și-ar manifesta intenția de a pleca în Țara Românească ¹¹⁷. Boierii refugiați în Transilvania, care au avut totuși convorbiri cu Petre Carabăț, au fost însoțiți de un delegat al autorităților brașovene ¹¹⁸.

Trimisul polonez a aflat de la emigranții din Transilvania că în starea de confuzie creată de răscola boierilor, Ștefan cel Tânăr putea fi ușor înlocuit ¹¹⁹. Planul regelui Sigismund și al boierilor emigranți, deși au avut promisiunea unui sprijin din partea voievodului Transilvaniei, nu a fost acceptat de consilierii regatului maghiar, care, înainte de 30 octombrie 1523, când în Moldova domnea liniștea l-au sfătuit pe Sigismund I să nu i-a nici o măsură pînă nu vor avea părerea episcopului de Strigoni. Acesta însă s-a opus categoric oricărui amestec în afacerile interne moldovenești ¹²⁰.

Ștefan cel Tânăr s-a arătat intransigent și, în virtutea tratatului din mai 1518, a cerut polonezilor extrădarea postelnicului Cozma Șarpe. La refuzul regelui, domnul Moldovei a tratat nepoliticos solia poloneză ¹²¹ și a reținut pe Laurentius Miedzilieski, episcopul de Camenița, pe care l-a eliberat doar la intervenția regelui Ludovic al II-lea ¹²².

Din corespondența cu regele maghiar sîntem informați că Sigismund I nu-și schimbase intenția de a-l înlocui pe Ștefan vodă cel Tânăr. „Ai văzut — scria regele Sigismund I lui Ludovic al II-lea — că domnul Moldovei, prin insolența și nebunia lui, se pierde pe dinsul și pe ai săi. Noi, temîndu-ne în aceste împrejurări critice ca prin răzburarea noastră acea țară să nu încapă mai curînd în puterea dușmanului nostru comun, sîntem nevoiți să-i trecem cu vederea injuriile cărora am fost expuși“.

În octombrie 1525 regele polonez afirma că Ștefan cel Tânăr se comportase cu o „viperă“ deoarece ucisese „cu mare cruzime“ numeroși

¹¹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 441—442.

¹¹⁶ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. I—II, p. 2.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 442—443.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 444.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 442—443.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 443—444.

¹²¹ *Ibidem*, p. 444.

¹²² *Ibidem*, p. 445.

„oameni foarte nobili“, dar că pregătirile pentru înlocuirea lui erau avansate¹²³. Din cauza comportării atât de dușmănoase a regelui, Ștefan vodă a ridicat imediat cu 9 aspri la ducat taxele vamale pe mărfurile poloneze¹²⁴. Consilierii regelui Ludovic al II-lea, informați despre formidabilele pregătiri turcești, nu au luat în considerație sugestiile lui Sigismund I, încercând chiar să-l calmeze și să-l convingă pentru a-și schimba atitudine față de domnul Moldovei, a cărui țară fusese și era încă — cum se exprimau ei — „fortăreața ambelor... regate“¹²⁵.

Ludovic al II-lea a făcut eforturi de a menține relații bune cu Moldova. La 1 iunie 1523 a dat dispoziții brașovenilor să verse domnului un subsidiu de 1 000 florini¹²⁶. În „Socotelile Brașovului“ pe anul 1523 se menționează o solie prin care s-a trimis lui Ștefan cel Tânăr, sub formă de cadou, un arc cu 40 săgeți și o tolbă în valoare de doi florini și 12 aspri¹²⁷.

Cei mai numeroși pribegi moldoveni se instalaseră în orașele Brașov și Bistrița. Datorită intervenției lor s-au redus schimburile comerciale dintre Transilvania și Moldova. Tot la sugestia lor conducerea orașului Bistrița a oprit exportul spre Moldova al unei cantități de fier care fusese plătită, iar un număr de negustori moldoveni au fost arestați, în timp ce negustorii din Bistrița își puteau vinde mărfurile sau își puteau cumpăra produsele de care aveau nevoie. La protestele domnului se aștepta să vină în Moldova un trimis al regelui Ludovic al II-lea pentru a aplană neînțelegerile. Ștefan cel Tânăr a comunicat bistrițenilor, în jurul datei de 21 septembrie, că neînțelegerile lor cu moldovenii, și în general întreruperea unor comenzi, neonorarea lor și arestarea negustorilor săi se datorau activității unui oarecare Toma, omul logofătului Troțușan, pe care l-a arestat în ziua de 8 septembrie și în curind urma să-și primească pedeapsa potrivit vinei sale¹²⁸. Domnul însă l-a iertat pe logofătul Troțușan fiind convins că nu fusese amestecat în complotul condus de Cozma Șarpe și de Luca Arbure. În pisania bisericii din Păr-hăuți, ctitoria logofătului Troțușan, terminată la 15 iunie 1522, este amintit Ștefan cel Tânăr ca domn al Moldovei¹²⁹. Eliberat din închisoare, Gavril Troțușan a rămas în țară, dar nu a mai fost inclus între membri sfatului domnesc; el va reapare, fără funcție, între boierii de

¹²³ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. I—II, p. 438—439; Victor Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 12—13.

¹²⁴ I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV und XVI Jahrhundert*, Gotha, 1911, p. 55; N. Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, ed. a II-a, București, 1925, p. 111, nota 4.

¹²⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 445.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 452 și vol. XV₁, p. 269; C. Moisil, *Douăsprezece scrisori domnești din Arhiva orașului Bistrița*, București, 1897, p. 25.

¹²⁷ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 317, nota 7.

¹²⁸ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV₁, p. 274—275; N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I, București, 1899, p. XIII. Luna este septembrie, nu noiembrie cum propunea N. Iorga.

¹²⁹ Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 179.

sfat ai lui Petru Rareș începînd cu data de 22 august 1530¹³⁰. În anul 1538 Troțușan l-a trădat pe noul domn și a ajuns mare logofăt al lui Ștefan Lăcustă¹³¹; l-a trădat apoi și pe acesta și a pus la cale asasinarea lui, sprijinînd ridicarea la domnie a lui Alexandru Cornea¹³². Gavril Troțușan l-a trădat însă și pe noul domn, trecînd de partea lui Petru Rareș, care în 1538, înainte de a pleca din țară îl închisese împreună cu alți boieri trădători. La revenirea în scaun, Petru Rareș i-a arestat, la 11 martie 1541¹³³ „și cu grele munci i-au muncitu, mai apoi le-au tăiat și capetile“¹³⁴. Astfel și-a terminat cariera acest boier care pornise pe drumul trădării încă din anul 1522.

Documentele interne indică doar că la 10 aprilie 1524 din sfatul domnesc dispăre portarul Petrică¹³⁵, care îl înlocuise în dregătorie pe Luca Arbure, și vistierul Ieremia¹³⁶. În funcția de portar, părăsită forțat de Petrică, domnul l-a numit pe fostul pîrcălab de Hotin, Barbovschi¹³⁷.

În documentul din 12 decembrie 1627 se menționează că satul Șipote fusese al lui Luca Arbure „care s-au sculat asupra domnului său“, Ștefan cel Tânăr, care „l-a ucis pe dînsul“ și i-a confiscat satul „pentru viclenie“¹³⁸.

După 7 septembrie 1523, Ștefan vodă a adoptat o atitudine fermă. El a luat o serie de măsuri împotriva regatului nordic, ai cărui conducători îl reclamaseră chiar turcilor¹³⁹ și, potrivit normelor obiceiului pămîntului, a confiscat proprietățile tuturor boierilor vicleni. Primul dintre aceștia amintiți în documentele interne păstrate a fost logofătul Ivancu¹⁴⁰. Despre celelalte confiscări de bunuri ale boierilor „vicleni“ din 1523 luăm cunoștință din documentele ulterioare, ceea ce arată că urmașii lui Ștefan cel Tânăr le-au considerat legale.

Documentele referitoare la aceste confiscări îl menționează (la 3 martie 1527) pe Sima vistierul, care a pierdut „în hiclenie“ satul Pașcani din Cîmpul lui Dragoș, cînd „s-a ridicat“ — scria Petru Rareș — „asupra nepotului de frate Ștefan voievod cel Tânăr“¹⁴¹, pe Maxim Udrea și Săcuian ceașnicul (8 aprilie 1528), care, de asemenea au „ridicat cu alți necredincioși domn pe un lotru asupra nepotului de frate al domniei

¹³⁰ D.I.R., A, sec. XVI, vol. I, nr. 292.

¹³¹ Ibidem, nr. 354—365.

¹³² Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 160. Cronicarul îi califică pe Mihail hatmanul, Troțușan logofătul și pe alții ca „lei sălbatici și lupi încruntați“.

¹³³ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 348.

¹³⁴ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 162—163.

¹³⁵ Gh. Balș, *loc. cit.* În biserica din Părâuți nu se află piatra de mormînt a logofătului Gavril Troțușan.

¹³⁶ D.I.R., A, sec. XVI, vol. I, nr. 198.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XIX, nr. 270.

¹³⁹ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 320.

¹⁴⁰ D.I.R., A, sec. XVI, vol. I, nr. 196.

¹⁴¹ Ibidem, nr. 202 și vol. III, nr. 69.

mele Ștefan voievod și asupra țării noastre¹⁴², pe pisarul, zis și logofăt, Ivancu (8 aprilie 1528), care, pe lângă că folosise acte false pentru a intra în proprietatea satului Boianu, a „ridicat cu alți necredincioși domni un lotru“ împotriva lui Ștefan vodă cel Tânăr¹⁴³, pe fostul mare vornic și învingător al tătarilor la 9 august 1518, Petre Carabăț (18 mai 1528)¹⁴⁴, pe Birtolan, fiul Fedcăi (26 martie 1532)¹⁴⁵, pe Ioan Crasneș fost vistier (30 aprilie 1542)¹⁴⁶, pe Pătrașcu Bran (7 aprilie 1546)¹⁴⁷, pe șetrarul Ioanăș (10 aprilie 1546)¹⁴⁸, pe ceașnicul Săcuian (mai-iunie 1546)¹⁴⁹, pe Ieremia humelnic (15 aprilie 1547)¹⁵⁰, pe fostul ureadnic de Huși Ioan Păstrăv (25 aprilie 1552)¹⁵¹, pe un oarecare Șteful (17 iunie 1563)¹⁵², pe Luca Arbure (23 aprilie 1529)¹⁵³, ale cărui proprietăți au fost donate sau au rămas în proprietatea familiei domnești, și pe alții¹⁵⁴.

În anul 1524 conducerile regatelor maghiar și polonez erau neliniștite de pregătirile militare otomane¹⁵⁵. Polonia a și fost atacată în iunie 1524 de o oaste turco-tătară¹⁵⁶, care după unele informații număra 15 000 de oameni¹⁵⁷. În incursiunea lor, tătarii și turcii au ajuns până la Przemyśl fără a întâlni vreo rezistență. Locuitorii din Podolia lăsați pradă turco-tătarilor amenințau că dacă nu se iau măsuri grabnice de apărare se vor supune oricui¹⁵⁸. Detașamentele turcești oboseite și încărcate de pradă — cele tătarești s-au întors pe alt drum — au fost atacate, în ziua de 11 iunie, de forțe moldovenești conduse de Ștefan cel Tânăr, la Tărăsăuți, pe Prut. Potrivit unei relatări externe, 7 000 de turci au rămas pe câmpul de luptă¹⁵⁹, în timp ce după Grigore Ureche „din patru mii de oameni, puțini au hălăduit la locurile sale“¹⁶⁰. Informații din Țara Românească și din Ungaria arătau, în același timp, că

¹⁴² D.I.R., A, sec. XVI, vol. I, nr. 260. Este primul document care ne informează că boierii răsculați au „ridicat“, adică ales, un alt domn.

¹⁴³ *Ibidem*, nr. 259.

¹⁴⁴ *Ibidem*, nr. 261, 452; Melchisedek, *Cronica Romanului*, București, 1874, p. 170—173.

¹⁴⁵ D.I.R., A, sec. XVI, vol. I, p. 314.

¹⁴⁶ *Ibidem*, nr. 370.

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr. 411.

¹⁴⁸ *Ibidem*, nr. 426.

¹⁴⁹ *Ibidem*, nr. 443.

¹⁵⁰ *Ibidem*, nr. 495.

¹⁵¹ *Ibidem*, vol. II, nr. 23.

¹⁵² *Ibidem*, nr. 163.

¹⁵³ *Ibidem*, vol. I, nr. 285. Vezi și nr. 332.

¹⁵⁴ „Arhiva istorică a României“, I, p. 35.

¹⁵⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 183.

¹⁵⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, p. 3; vol. II, p. 463.

¹⁵⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 483.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 462—463.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 483.

¹⁶⁰ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 146.

în această luptă, considerată ca o frumoasă victorie¹⁶¹ a domnului Moldovei, pieriseră 7 000 de turci¹⁶². Ștefan cel Tânăr a anunțat că în luptă și-au pierdut viața și patru membri ai sfatului său¹⁶³. Un cronicar polonez care disprețuia pe moldoveni și faptele lor de arme, deși a consemnat victoria, a afirmat că învingătorii de la Tărăsăuți fuseseră instruiți și înarmați de polonezi¹⁶⁴; dar domnul Moldovei i-a acuzat pe polonezi de inactivitate și trândăvie¹⁶⁵.

Sigismund I nu a voit să ia în serios informațiile despre victoria lui Ștefan vodă de la Tărăsăuți, că acesta avea sentimente antiotomane și că dorea să participe alături de polonezi la o campanie împotriva turcilor¹⁶⁶. Totuși, mai târziu, regele polonez a trebuit să se convingă de veridicitatea știrilor care atestau victoria moldovenească de la Tărăsăuți și să-l felicite pe domn. Ștefan cel Tânăr a răspuns soliei poloneze că nu s-a luptat cu turcii pentru țara și oamenii săi, ci doar ca să spulbere învinuirile de necredință pe care i le puneau în seamă senatorii polonezi¹⁶⁷.

Regele polonez a căutat să-și schimbe atitudinea față de domnul Moldovei, și a încercat, într-o formă puțin politicoasă, să-l folosească în interesul său¹⁶⁸. Desconsiderarea victoriei și a eforturilor sale de a colabora la lupta antiotomană l-au supărat pe domnul Moldovei. La solicitarea lui Sigismund I, el a răspuns că nu și-a sacrificat oamenii pentru Polonia și a ajuns în conflict cu turcii numai ca să-și dea seama de „perfidia” majestății sale; el i-a mulțumit ironic pentru ajutorul promis, adăugând următoarele: „n-am văzut ca un om care se înecă să-l ajute pe altul, ci el însuși caută să ajungă la mal”¹⁶⁹. Deoarece de multe ori regele nu dăduse crezare informațiilor transmise despre pregătirile militare și intențiile otomane, domnul Moldovei s-a întrebat dacă mai are rost să-i mai dea altele¹⁷⁰. Ștefan cel Tânăr aprecia situația din Polonia defavorabil, iar comportarea oamenilor politici ca inconștientă, fiindcă nu luau în considerație pericolele care le amenințau țara¹⁷¹.

Ca să-și amelioreze relațiile cu turcii, regele polonez a trimis la Poartă pe Stanislav de Sprowa cu misiunea de a-l convinge pe sultan să nu creadă calomniile puse în circulație împotriva sa de domnul Mol-

¹⁶¹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 483.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 724.

¹⁶⁴ Wapowski, *Chronicon*, în *Scriptores rerum polonicarum*, tom. II, Varșovia, 1872, p. 191.

¹⁶⁵ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 225.

¹⁶⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 463.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 724.

¹⁶⁸ Horia Ursu, *op. cit.*, p. 85.

¹⁶⁹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 723—724.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 466.

dovei¹⁷². Numai datorită intrigilor lui Ștefan voievod cel Tânăr — afirma solul polonez — s-au înrăutățit atât de mult relațiile dintre Polonia și Poartă. În același timp, Sigismund I n-a avut nici față de regatul maghiar o atitudine mai corectă deoarece a încercat să încheie doar el pace cu turcii¹⁷³. Este clar că după lupta de la Tărăsăuți atât moldovenii cât și turcii au început să se observe mai atent. Trimișii moldoveni la Poartă, care făceau oficiul de informatori, au fost opriți¹⁷⁴. Ștefan vodă a găsit totuși alți informatori, care l-au anunțat că turcii se pregătesc să atace Moldova sau Transilvania. În cazul unui atac împotriva Transilvaniei, domnul Moldovei se oferea să-i vină în ajutor cu 15 000 de călăreți, dar în prealabil voia să se încheie un tratat de alianță, fiindcă — susținea el — cel cu Polonia nu avea nici o valoare, cu toate că știa sigur că și în regatul maghiar era „prea puțină ordine“¹⁷⁵. Un asemenea tratat era considerat totuși folositor pentru Moldova deoarece regele polonez îi era ostil¹⁷⁶.

La începutul lui aprilie 1525 domnul Moldovei a trimis la Buda pe un oarecare Toader, ca să se informeze despre măsurile ce ar trebui luate pentru a putea face față pregătirilor militare turcești, care, la îndemnul pribegilor moldoveni, vizau și Moldova. Trimisul domnului a stat la Buda pînă la 13 aprilie, iar la plecare, ca să i se evidențieze atenția de care se bucura Moldova, a fost condus cu onoruri pînă la Tisa¹⁷⁷. Peste puțin timp, o altă solie moldovenească condusă de același Toader și de paharnicul Anton a plecat din nou la Buda pentru a transmite lui Ludovic al II-lea alte informații despre pregătirile turcești și să ceară ajutor militar în eventualitatea că Moldova ar fi amenințată¹⁷⁸. Dacă turcii ar ataca regatul maghiar, Ștefan vodă a promis regelui un ajutor militar. Solia a făcut oficialităților maghiare observația că acestea au permis pribegilor moldoveni să plece din Transilvania, deși domnul fusese asigurat că vor fi reținuți „în bună pază“¹⁷⁹. La puțin timp, o solie a lui Ludovic al II-lea a fost trimisă în Moldova¹⁸⁰.

Relațiile dintre Moldova și Țara Românească între anii 1525—1527. Se părea că se ajunsese în principiu la o înțelegere între domnul Moldovei, cel al Țării Românești și voievodul Transilvaniei pentru unirea forțelor lor împotriva turcilor. Planul nu a putut fi pus în aplicare fiindcă în luna august o oaste care număra 40 000 de turci a intrat în

¹⁷² N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 183.

¹⁷³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 523 ; vezi și p. 505—506.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 499.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 498.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 500—501 și urm.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 497.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 516 și 518.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Ibidem*, vol. XV, p. 518—519.

Țara Românească, iar alta de 100 000 fusese concentrată în lungul Dunării¹⁸¹. Ar părea deci puțin chibzuită acțiunea întreprinsă de Ștefan cel Tânăr împotriva Țării Românești, când pregătirile militare otomane luașeră proporții și se întvedea data apropiată a încleștării dintre Imperiul otoman și regatul maghiar, dacă s-ar admite doar versiunea că această acțiune a fost inițiată pentru că Radu de la Afumați luase în căsătorie pe Ruxandra, fiica lui Neagoe Basarab, care fusese promisă lui Ștefan vodă¹⁸². Ambele fete ale lui Neagoe Basarab locuiau în Transilvania și deci se aflau sub autoritatea regelui Ludovic al II-lea, care a intervenit hotărât pentru împăcarea domnului român¹⁸³. Cauza majoră a conflictului dintre cei doi domni români trebuie căutată însă în sprijinul acordat de Radu de la Afumați unui număr de boieri fugiți din Moldova¹⁸⁴. Spre sfârșitul anului 1525, acești emigranți au atacat Moldova cu aprobarea domnului Țării Românești. Nu este exclus ca incursiunea să fi fost inițiată de Petre Carabăț și susținută de turci. În sprijinul acestei supoziții vine informația nunțului apostolic, baronul Burgio, după care turcii intenționau să-l înlocuiască din domnie pe Ștefan vodă pentru a putea trece prin Moldova¹⁸⁵ ca să ocupe Sibiul și Brașovul¹⁸⁶.

Înainte de izbucnirea conflictului armat dintre cei doi domni români s-au dus tratative pentru aplanarea neînțelegerilor. Prima dintre condițiile puse de Ștefan vodă a fost extrădarea pribegilor, iar a doua că se va căsători cu fiica cea mai mare a lui Neagoe Basarab, dacă Radu de la Afumați acceptă titlul de „voievodul cel mic”, iar lui să i se acorde acela de „mare voievod al Valahiei”¹⁸⁷. Pretenția lui Ștefan vodă pare de neînțeles dacă nu s-ar fi bazat pe o situație anterioară, recunoscută prin tratate încheiate între cele două țări, încă din timpul domniei bunicului său¹⁸⁸.

Trupele Moldovei comandate de Ștefan cel Tânăr au pătruns și au înaintat în Țara Românească ajungând pînă la Tîrgșor, fără a întîlni vreo rezistență organizată. Urmînd politica bunicului său, el a sprijinit

¹⁸¹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV₁, p. 284 și urm.

¹⁸² T. Palade, *Radu de la Afumați*, București, 1939, p. 53.

¹⁸³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 523—524.

¹⁸⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 225.

¹⁸⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, p. 3—4; N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 324.

¹⁸⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 526—527.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 524; „ma da che era stato fatto cossi, si lo Vayuoda Transalpino era contento di chiamarsi Vayuoda minore di la Valacchia, lui era contento di pigliar la primogenita et di chiamarsi Vayuoda maggiore”.

¹⁸⁸ P. P. Panaitescu, *Problema unificării politice a țărilor române în epoca feudală*, în vol. *Studii privind Unirea Principatelor*, Editura Academiei, București, 1960, p. 60—61; *Istoria Țării Românești. 1290—1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*. Ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, Editura Academiei, București, 1960, p. 4—5; C. Stoide, *Legăturile dintre Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a sec. XV-lea*, în „Studii și cercetări științifice”. Istorie, an. VII (1956), fasc. 1, p. 71—72.

pe un pretendent la tronul Țării Românești cu numele de „Dragodan” sau Dragoslav, poreclit Purcarul. Deși sprijinit și de forțe armate moldovenești, care numărau circa 2 000 de oameni, acest pretendent a fost înfrânt lângă Brăila de trupele lui Radu de la Afumați. Urmărit de învingători, pretendentul și o parte din sprijinatorii săi s-au înecat în Dunăre¹⁸⁹. Radu de la Afumați, deși învingător, a trebuit totuși să părăsească țara și să se retragă în Transilvania. A urmat o intervenție a regelui Ludovic al II-lea, care a dus la împăcarea beligeranților, deoarece se temea ca Radu de la Afumați să nu ceară ajutorul turcilor. Au intervenit însă și turcii deoarece, în vederea campaniei pe care o pregăteau împotriva regatului maghiar, contau pe ajutorul militar al ambelor țări române¹⁹⁰.

Înainte de 17 martie 1526 s-a ajuns la o înțelegere între domniile Moldovei și Țării Românești. Radu de la Afumați i-a predat lui Ștefan vodă cel Tânăr refugiații opoziționiști adăpostiți în Țara Românească, care, aduși în Moldova, au fost decapitați. Vina lor era clară, deoarece prădaseră țara și răspindiseră zvonul că vor să aleagă un alt domn. Între ei a putut fi Petre Carabăț, deoarece despre el nu mai avem nici o știre. La rîndul său, domnul Moldovei a trebuit să-i predea lui Radu de la Afumați pe pribegii munteni adăpostiți în Moldova¹⁹¹. Vestea împăcării celor doi domni români a produs o mare ușurare și satisfacție în capitala regatului maghiar¹⁹².

Asemenea frământări și neînțelegeri minore rețineau atenția conducătorilor celor două state românești ca și a celor din țările vecine în timp ce turcii accelerau pregătirile militare în vederea atacării regatului maghiar. La 25 aprilie 1526, Ludovic al II-lea, care căuta aliați și ajutoare în toate țările Europei, fără a mobiliza forțele regatului său, fusese informat că în cazul unui iminent atac otoman, nu va putea obține vreun ajutor din țările române deoarece ambii domni primiseră dispoziții categorice din partea lui Soliman al II-lea să i se alăture cu toate forțele lor¹⁹³. Înainte de 1 iunie 1526 circulau zvonuri că trupe moldovenești, sprijinite de tătari și conduse de Ștefan cel Tânăr se pregăteau să atace Polonia¹⁹⁴. Erau doar zvonuri tendențioase, răspândite chiar de polonezi, ca să-și justifice inactivitatea și lipsa ajutorului pe care trebuiau să-l dea regatului maghiar, grav amenințat de turci.

¹⁸⁹ Andrei Veress, *op. cit.*, p. 136 și urm.; Ion Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, 1413—1508, București, 1905, p. 113; N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, p. 59; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 345, nota 3; Jan Długosz, *Historia Polonicae* Leipzig, 1712, vol. II, col. 34.

¹⁹⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II₃, p. 523—524.

¹⁹¹ *Ibidem*, vol. XI, p. 3.

¹⁹² *Ibidem*, vol. II₃, p. 525.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 529—530.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 537—538.

În tot cursul anului 1526 relațiile dintre Moldova și Polonia au rămas încordate. Cercurile oficiale poloneze nu numai că afixau o neîncredere nejustificată față de domnul Moldovei, dar îl acuzau și de intenții dușmănoase, între care și pregătirea unui atac împotriva Cameniței¹⁹⁵, de faptul că ar fi produs Poloniei mari pagube, direct și în secret¹⁹⁶ și că, pentru a produce haos financiar în regat, a falsificat o mare cantitate de monedă poloneză pe care a și pus-o în circulație¹⁹⁷. Totuși, negustorii polonezi din Camenița, care aveau față de politica regelui lor puțină considerație, doreau în 1526 avizul lui Ștefan vodă, pentru a putea face comerț cu turcii prin Moldova¹⁹⁸.

În iunie 1526 pregătirile militare ale lui Soliman al II-lea îndreptate împotriva regatului maghiar erau terminate. Deși le cunoștea obiectivul Ștefan vodă se temea de un atac neprevăzut asupra țării sale. Ca să evite lovitura, înainte de 9 iunie a trimis tributul la Poartă, ceea ce înseamnă că nu-l vărsase la timp, și totodată l-a anunțat pe Ludovic al II-lea că nu-i va putea acorda nici un ajutor militar, țara sa fiind amenințată de o forță tătarască de 50 000 de oameni. În același timp el i-a invitat și pe polonezi să-l ajute pentru a-i putea respinge¹⁹⁹. Ca să nu aibă o surpriză din partea domnului Moldovei, sultanul l-a avertizat să fie pregătit pentru a-l sprijini, dar totodată s-a înțeles și cu tătarii ca să atace Moldova dacă ar încerca să vină în ajutorul regatului maghiar.

Planurile de campanie ale lui Soliman al II-lea păreau de neînțeles, pentru că informațiile despre direcțiile de atac ale armatei sale erau puse în circulație chiar de el, ca să deruteze conducerea regatului maghiar. De exemplu, nu se știa dacă intenționa să atace mai întâi regatul maghiar sau Moldova²⁰⁰. Pe de altă parte, se zvonea că domnul Moldovei împreună cu tătarii se pregăteau să atace Polonia, iar regatul maghiar urma să fie invadat prin Transilvania²⁰¹. Încă din martie 1526 se aflase că turcii construiseră un pod la Oblucița și că, după aceea, au început construirea altor trei poduri la Nicopole, pe care apoi le-au demontat și transportat la Chilia²⁰². Dar planul adevărat de campanie al lui Soliman al II-lea urmărea invadarea regatului maghiar prin nordul Serbiei, plan care a și fost aplicat²⁰³.

La 29 august 1526, sultanul Soliman al II-lea a reușit să desființeze regatul feudal maghiar. Tânărul rege Ludovic al II-lea, care avea doar

¹⁹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 555.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 599, și vol. XI, p. 851.

¹⁹⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 596.

¹⁹⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 334.

¹⁹⁹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 358; N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 325.

²⁰⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 519.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 537—528.

²⁰² N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 183—184.

²⁰³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 520 și urm.

20 de ani, în retragerea din fața trupelor otomane s-a înecat în riul Crasso (Czelle Patack). Cadavrul său a fost găsit ulterior pe locul cumplitului măcel. Transilvania, desprinsă de regatul dispărut, a devenit un stat independent. Relațiile dintre noul stat, Moldova și Țara Românească s-au schimbat.

Anul 1526 a adus doliu în familia domnească deoarece la 20 septembrie, cum ne informează Grigore Ureche, „pristăvit-s-au Pătru Vodă, ...fratiele lui Ștefan vodă cel Tinăr“²⁰⁴, la Hirlău²⁰⁵.

Sfârșitul domniei lui Ștefan cel Tinăr. Cronicarul Macarie ne informează că în toamna anului 1526, domnul Moldovei, în fruntea armatei sale, a pătruns din nou în Țara Românească „pînă unde au vrut“²⁰⁶. Prin această incursiune, Ștefan vodă, deși din iunie 1526 devenise cumnat cu Radu de la Afumați²⁰⁷, ar fi urmărit răzbunarea unei incursiuni făcute de acesta în Moldova, în octombrie²⁰⁸. Ștefan cel Tinăr s-a întors din expediție „purțind în trupul său boala din care i s-a tras și sfârșitul vieții“, cum scrie același cronicar²⁰⁹. În ianuarie 1527 se afla la Hotin, de unde supraveghea poate mișcările detașamentelor poloneze sau pe tătari. Aici, la 14 ianuarie 1527, tinărul și viteazul domn își sfârșii zilele. El fu înmormintat la Putna, lângă bunicul și lângă tatăl său. Nu se pot da crezare zvonurilor că a murit otrăvit de soția sa, care copleșită de durere, s-a călugărit²¹⁰.

În concluzie, trebuie reținut faptul că plecînd de la piesa *Viforul* a lui Barbu Delavrancea, istoriografia noastră a pus sub semnul întrebării, și a apreciat defavorabil întreaga activitate de conducător al statului moldovenesc a lui Ștefan cel Tinăr. Izvoarele istorice interne și externe contemporane, ni-l prezintă însă pe acest domn ca un bărbat inteligent, de mare capacitate politică și cu un real talent de comandant de oaste. De o densitate și de o fizionomie proprie, domnia de 10 ani a lui Ștefan cel Tinăr, mult mai activă pe plan extern decît a tatălui său, s-a impus hotărît, deși a avut de făcut față politicii expansioniste a sultanului Soliman al II-lea.

Politica externă dusă de Ștefan vodă, abilă, deși plină de mari primejdii, a salvat Moldova de amenințarea de a fi anexată la Imperiul otoman sau de a fi trecută la remorca statului polonez. El a reușit s-o țină în afara marelui conflict, care a dus la lichidarea regatului maghiar.

²⁰⁴ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 147.

²⁰⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 47; Macarie dă ziua de 25 septembrie.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 95.

²⁰⁷ T. Palade, *op. cit.*, p. 52—53.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 61; Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, p. 851.

²⁰⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 95.

²¹⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 326—327; vezi însă A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 225—226, care susține că soția lui Ștefan cel Tinăr ar fi fost îndemnată de polonezi ca să-și otrăvească soțul.

Analizind evenimentele dintre anii 1517 și 1527, bogate în variația lor politică, socială și economică, ne putem da seama de fragilitatea alianțelor Moldovei, pe care însă domnul le-a apreciat la valoarea lor. Ștefan cel Tânăr a scos la suprafața vieții publice, dându-le posibilități de manifestare — cu toată opoziția lui Sigismund I și a marii boierimi — forțe tinere și dornice de a-și pune toate capacitățile de muncă și sacrificiu în slujba țării. Datorită opoziției cadrelor vechi, el s-a văzut silit să dea la o parte, fără menajamente, tot ce îmbătrânise, pe cei ce nu îndrăzneau să ia inițiative, dar gata oricând la compromisuri sau la concesiile inadmisibile pentru demnitatea țării.

Prin politica sa, Ștefan cel Tânăr a dat statului moldovenesc posibilitatea de a se afirma pe arena internațională, ceea ce reamintea domnia glorioasă și de mare prestigiu a bunicului său.

Trebuie menționat totuși, deși problema nu intră în vederile acestui articol, că și în politica internă Ștefan cel Tânăr a urmat fidel pe bunicul său, fapt pentru care în afară de vechea boierime, el a avut alături întreaga țară.

Între anii 1517 și 1527, Ștefan vodă a reușit să mențină autoritatea instituțiilor de stat și nivelul culturii și artei moldovenești²¹¹. El a reușit cu succes să smulgă autoritatea instituției domniei din haosul spre care o împingea boierimea veche, care încerca să imite comportarea șleahței poloneze. În schimb, celălalt personaj contemporan și colaborator al său, Luca Arbure, cu care a fost un timp comparat defavorabil, ne apare, în mod izbitor, de o greșită viziune politică. El s-a impus atenției cercetătorilor doar prin încăpăținarea manifestată de a duce o politică dăunătoare țării și prin sfârșitul tragic cunoscut, poate meritat.

Lui Ștefan cel Tânăr, om al Renașterii, i se potrivește foarte bine portretul făcut de Grigore Ureche: „Acestu Ștefan vodă întru tot simăna cu firea moșu-său, lui Ștefan vodă cel Bun, că la războaie îi mergea cu noroc, că tot izbîndia și lucrul său știa purta, măcar că era tînăr de zile“²¹².

ETIENNE LE JEUNE ET LUCA ARBURE

RÉSUMÉ

Etienne le Jeune, fils de Bogdan III et petit fils d'Etienne le Grand, a régné entre les années 1517 et 1527. Au moment de son avènement au trône il était âgé de 12 à 15 ans. Son activité et son comportement ont été considérés par nos historiens en contradiction avec la vérité historique, puisque, généralement, ils se sont laissés influencés par le drame „Viforul“ de Barbu Delavrancea, qui a

²¹¹ Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolae — Dorohoi*, în „Studii și cercetări de istoria artei“, tomul 11 (1969), nr. 1, p. 79.

²¹² Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 147. Nu am putut folosi lucrarea: *Moldova în contextul politic european (1517—1527)* de Horia Ursu, pentru că la apariția ei studiul de față era sub tipar.

présenté le prince comme un capriceux atteint de démence et comme un blasé jaloux des qualités de tous ceux qui l'entouraient.

La recherche attentive des sources historiques nient qu'Etienne le Jeune et ses collaborateurs choisis par lui après son majorat — en lutte contre des puissantes forces réactionnaires — ont réussi à défendre le pays contre les incursions turques et tartares, à maintenir l'intégrité de son territoire et à défendre son indépendance.

Les relations entre la Moldavie et la Pologne dès l'avènement au trône d'Etienne le Jeune étaient tendues, parce que le roi polonais Sigismond I voulait imposer comme prince en Moldavie un prétendant agréé par lui.

Jusqu'au majorat du jeune prince le pays a été dirigé par un groupe de boyards philopolonais, anciens conseillers de Bogdan III et ayant en tête Luca Arbure, commandant de la garnison de la cité Suceava.

En ce qui concerne l'Empire Ottoman, bien qu'il se trouvait à l'apogée de sa puissance, entretenait avec la Moldavie de bonnes relations. Le sultan Soliman II l'a félicité et lui a envoyé les cadeaux de rigueur dans de telles occasions. Le royaume magyar et le royaume polonais ne représentaient plus une force qui pût faire front au puissant état ottoman, parce que la noblesse, qui était divisée en partis, luttait pour le pouvoir. Donc la Moldavie ne pouvait recevoir de ces deux états une aide efficace en cas d'un conflit avec les turcs.

Le mérite spécial du jeune prince de la Moldavie consiste en cela que, après avoir pris la direction de l'état il a écarté les éléments boyards réactionnaires et qui manquaient d'horizon politique, les remplaçant par des éléments avancés, jeunes, désireux de mettre au service du pays toute leur capacité et leur puissance de travail.

C'est grâce à cette politique que la Moldavie s'est imposée dans la politique du sud-est européen et a réussi à provoquer de graves défaites aux forces tartares quand celles-ci ont franchi les frontières du pays. Puisque la Moldavie disposait d'une puissante force militaire, comme le constatait les envoyés du sultan Soliman II, celui-ci n'a pas osé l'attaquer. Et malgré les sollicitations du Sultan, faites sur un ton menaçant, Etienne le Jeune refusa d'attaquer le royaume maghiar et de permettre aux turcs d'attaquer la Pologne par la Moldavie.

Le jeune prince de la Moldavie, par sa politique habile, réussit à sauver son pays d'un effondrement similaire à celui de l'état magyar ou bien l'éventualité de le voir rattaché à la remorque de l'état polon.

Pour l'activité et les résultats de sa politique, on peut affirmer qu'Etienne le Jeune, à la différence de Luca Arbure qui menait et désirait continuer une politique nuisible aux intérêts de l'état, mérite une place d'honneur dans la galerie de nos grands hommes d'état, ses qualités particuliers étant l'intelligence, l'habileté, l'amour du travail et sa vaillance.

ARENDAREA OCNELOR ÎN MOLDOVA SUB REGIMUL REGULAMENTULUI ORGANIC (1832—1862) *

DE
D. VITCU

Problema arendării ocnelor de sare din Moldova, în secolele trecute, este complexă și foarte puțin cunoscută în istoriografia noastră. Complexitatea ei rezidă în multitudinea de aspecte, nu numai de natură pur economică dar și politice, juridice și sociale, pe care le implică studiul unei atare chestiuni. Că aceasta este insuficient cunoscută ne-o dovedește faptul că pînă astăzi doar un singur autor a abordat problema arendării ocnelor în Țările române și acela însă numai dintr-un anumit punct de vedere, acordînd prioritate aspectului ei juridic. Ne referim la studiul lui Constantin Broșteanu, *Salinele noastre*, apărut în urmă cu șapte decenii ¹, care, în pofida dimensiunilor impresionante, a rămas tributary scopului mărturisit al autorului. De altfel, o incursiune de-a lungul întregii istorii a exploatării salinelor de la noi — așa cum și-a propus amintitul autor — pe baza unui material documentar extrem de sărac, nu putea avea alt rezultat decît un studiu lipsit de profunzime și incomplet.

Cercetările ulterioare întreprinse în domeniul istoriei noastre economice, cu excepția unei note semnate de V. Mihordea ², n-au atins decît rareori și numai trecător problema administrării veniturilor ocnelor în Țările române, în diferite perioade istorice. Și dacă pentru secolele anterioare celui trecut acest lucru este mai anevoios, avînd în vedere insuficiența sau inconsistența informațiilor documentare, în schimb, pentru secolul al XIX-lea, și îndeosebi pentru perioada poste-

* Acest studiu face parte dintr-o lucrare mai amplă, intitulată *Salinele Moldovei între anii 1832—1862*.

¹ Vezi Constantin Broșteanu *Salinele noastre. Studiu istoric, juridic și economic asupra exploatării salinelor și monopolului sării la romani și români*, București, 1901, 890 p.

² V. Mihordea, *Arendarea vămilor și ocnelor din Țara Românească la 1830*. în „Studii” nr. 2/1958, p. 145—149.

rioară anului 1828, o cercetare sistematică a problemei, în toată complexitatea ei, este înlesnită de abundența materialului informativ păstrat în fondurile de arhivă de la Iași și București.

Este știut că exploatarea sării în Moldova din bogatele zăcămintе existente în regiunea Trotușului și Tg. Ocna s-a făcut din cele mai vechi timpuri de către locuitorii bășinași, care, ca și vrâncenii, își sco-teau sarea necesară propriului consum, prisosul comercializându-l, proba-bil³. Dar, despre existența unor exploatări organizate, aflate pe sca-ma „ocolașilor de Trotuș“⁴, se poate vorbi abia către sfârșitul secolului al XIV-lea⁵, cînd veniturile realizate de întreprinzători au atras aten-ția domniei. Aceasta avea să preia — începînd, se pare, încă din secolul al XV-lea⁶ — întregul proces de exploatare al ocnelor, veniturile re-zultate, alături de produsul vămilor, dijmăritul oilor, porcilor, stupilor și vinului⁷ constituind venituri ale cămării domnești, deosebite de cele ale tezaurului public.

În privința modalității de administrare a veniturilor ocnelor, cită vreme exploatarea acestora a constituit un monopol exclusiv al dom-niei, dispunem de informații puține și dintr-o epocă relativ tîrzie. Nu întîmplător întîlnim, în lucrările mai vechi și chiar mai recente, apre-cierii întemeiate mai puțin pe izvoarele scrise (hrisoave domnești, con-tracte de arendare, documente de proprietate, catastife etc.) și mai mult pe tradiția orală păstrată din generație în generație printre locuitorii bășinași⁸. Acordînd creditul cuvenit „vechilor obiceiuri“, ori de cîte ori acestea vin să suplinească penuria documentară, socotim că nu ne abatem de la reconstituirea adevărului istoric, de vreme ce chiar în unele documente oficiale de mai tîrziu întîlnim invocată tradiția⁹.

Cert este că, după preluarea de către domnie a procesului de ex-ploatare a ocnelor, a fost instituită o „osebită administrație cu nume de cămară, acolo, la fața locului, cu presustfuirea (numirea — n.a.) a

³ Gh. Ghibănescu, *Tirgu Ocna, Studiu istoric*, în „Arhiva Societății Științi-fice și Literare“, Iași, II (1890—1891), p. 593; Gh. Ungureanu, *Rufetul ocnelor din Moldova și revolta sargărilor în 1843* în „Studii și materiale de istorie modernă“ vol. I, Editura Academiei, București, 1957, p. 111.

⁴ A. Obreja, *Ocnele Moldovei*, în N. Suțu, *Notiții statistice asupra Moldovei*, Iași, 1852, p. 149.

⁵ Nicolae Maghiar, Ștefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, Editura Științifică, 1970, p. 117—118.

⁶ La 17 noiembrie 1502, Ștefan cel Mare confirma mănăstirii Putna o danie mai veche de 150 drobi de sare anual, din ocna de la Trotuș, care era a domniei (cf. *Documente privind istoria României, A., veac XVI, vol. I, p. 27*).

⁷ C. Broșteanu, *op. cit.*, p. 85.

⁸ Al. Obreja, *op. cit.*, p. 149—190; C. Broșteanu, *op. cit.*, p. 82; Gh. Iorda-che, *Icoane și priveliști din Tg. Ocna*, 1940 (lucrare în manuscris păstrată la Arhivele Statului din Iași, cu nr. 1724).

⁹ Astfel, la 30 ianuarie 1835, Vistieria Moldovei cerea fostului cămăraș al ocnelor, Iacovache Veisa, lămuririle necesare asupra „urmării păzită înainte vreme“ în exploatarea ocnelor (Arh. St. Iași, Tr. 485 op. IV 528, dosar 91, f. 48).

două fețe de boieri, cămărași de ocnă...¹⁰. În atribuțiile cămării intrau atit problemele legate de procesul de exploatare a sării cit și cele privitoare la desfacerea ei în țară sau în afara granițelor¹¹. Domnitorul exploata ocna, fie în regie — prin cămărașul său, cunoscut sub numele de „vel-cămăraș de ocnă și ispravnic de Troțuș“¹² — fie arenda acest venit la diverși antreprenori.

În primul caz, cămărașul era dator — în schimbul lefii pe care o primea și al venitului suplimentar rezultat din vânzarea sării mărunte „pe la stările cele mai sărace a lăcuiților“¹³ — a raporta, periodic, domnitorului sămile venitului ocnelor. Datorită însă imenselor cantități de sare ce erau împărțite, în dar, boierilor sau mănăstirilor, a vânzărilor efectuate fără știința domnului, a risipei incommensurabile de la groapa ocnei, îngăduite adesea de lipsa condicilor de socoteli, venitul încasat de domnie reprezenta doar o mică parte din venitul real al ocnelor. Un bilanț a cărui exactitate trebuie privită prin prisma aprecierilor de mai sus, întocmit de către cămărașul domnesc, pentru perioada iunie 1801 — iunie 1802, fixa venitul total al ocnelor Moldovei la suma de 569 000 lei, din care scăzând suma tuturor cheltuielilor exploatareii și desfacerii sării (203 655 lei) rezulta venitul net al domniei de 365 346 lei¹⁴. Firește, din aceste cifre numai ultima nu poate fi pusă la îndoială, fiind corespunzătoare sumei intrate, potrivit calculelor, în cămara domnească. Celelalte erau adeseori falsificate de către cămărași, motiv pentru care domnitorii au poruncit în repetate rânduri cercetarea sânilor întocmite de către aceștia, prin oameni de încredere¹⁵.

Celălalt procedeu, al arendării, a fost, pare-se, mult mai des utilizat¹⁶, întrucit prin acest chip domnitorul era asigurat — indiferent dacă împrejurările erau sau nu favorabile procesului de exploatare și de desfacere a sării — cu un venit fix (prețul arendării), lipsindu-l, totodată, pe cămăraș de posibilitatea de a micșora sistematic veniturile cuvenite domniei. Arendarea (otcupul) ocnelor de sare din Moldova, în vremea „căutării“ lor de către domnie, se făcea după un obicei care avea să se păstreze și după trecerea lor în categoria veniturilor statu-

¹⁰ Arh. St. Iași, Fond Litere, M/512, f. 109.

¹¹ *Ibidem*.

¹² C. Broșteanu, *op. cit.*, p. 253. Cămărașul, în calitate sa de reprezentant al domniei, denumit de către domn pe un an de zile, avea în subordine întregul personal de la ocne, asupra căruia își exercita și dreptul de judecată, (Cf. Aurora Ilieș, *Știri în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească pînă în veacul al XVIII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie“, vol. I, Editura Academiei, București, 1956, p. 176).

¹³ Rezervele nescuate de sare, pe de o parte, cum și dificultățile legate de transportul ei, pe de alta, au determinat cămara domnească să renunțe definitiv, în folosul cămărașului de ocnă, la sarea mărunță rezultată în cursul lucrărilor de extracție (Arh. St. Iași, Litere, O/12, f. 47).

¹⁴ Biblioteca Academiei R.S. România, Mss. rom. 880, f. 6—12.

¹⁵ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. IV, București, 1892, p. 266.

¹⁶ Arh. St. Iași, Litere, M/512, f. 109.

lui. Astfel, venitul ocnelor era scos la mezat de către Vistierie, instituție ce era dator să facă cunoscut din vreme, în țară, prin mijloacele de care dispunea, zilele fixate pentru licitație. Licitatia avea loc în cancelaria postelniciei (după 1832 în cancelaria Obșteștii Adunări) și, după cea de a treia strigare, venitul ocnelor era arendat aceluia dintre amatori („mușterii“) care oferea prețul cel mai mare¹⁷. Cu acesta, Vistieria încheia un contract alcătuit din mai multe „ponturi“, pentru a căror respectare integrală cumpărătorul era îndatorat să prezinte garanția unui „neguțător sigur“¹⁸.

Contractul de arendare, avînd o durată variabilă de la 1 pînă la 3 ani, intra în vigoare abia după ce era întărit de domn cu pecetea sa. Banii cuveniți din vînzarea acestui oțcup, eșalonați în „sferturi“, erau adunați fie de către cămara domnească, fie de un funcționar special pe care „însuși domnitorul după plăcerea lui, îl însărcina cu aceasta“¹⁹. În afară de plata arenzii la termenele stabilite, antreprenorii ocnelor erau obligați să achite Vistieriei dările tuturor lucrătorilor de la ocnă, cum și milele de sare (în natură) pe care, obișnuit, domnitorii le acordau boierilor și mănăstirilor. În plus, în Țara Românească arendașii plăteau și dijma de sare, în bani sau în natură, cuvenită particularilor pe ale căror moșii se aflau ocne în exploatare²⁰. În Moldova, asemenea dijmă nu s-a plătit vreodată întrucît moșia ocniei a fost de la început proprietate domnească²¹. Prețul arenzii înregistra fluctuații de la contract la contract, datorită nu atît sporirii sau scăderii producției de sare la ocnă ori a cheltuielilor legate de procesul de exploatare, cît mai ales datorită posibilităților mai mari sau mai reduse de desfacere a sării pe piața internă și externă. De pildă, dacă pentru anul 1785 arenda plătită cămării domnești fusese de 300 000 lei²², prețul arenzii avea să scadă în cursul anilor 1810—1812 la 229 800 lei anual²³, pentru ca, numai peste un deceniu, să fie sporit din nou la 375 000 lei pe an²⁴. Neîndoindu-se, diminuarea valorică a arenzii, în condițiile în care prețul sării a înregistrat o curbă mereu ascendentă²⁵, iar producția și cheltuielile de producție n-au cunoscut variații prea mari, s-a datorat unor împrejurări politice interne, dar mai ales externe, nefavorabile, care au determinat reducerea considerabilă a mijloacelor de transport

¹⁷ Arh. St. Iași, *Litere*, O/13. f. 51.

¹⁸ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. VII, București, 1898, p. 206.

¹⁹ Arh. St. Iași, *Litere*, O/13. f. 51.

²⁰ C. Broșteanu, *op. cit.*, p. 178.

²¹ *Chestia domeniului Tîrgului Ocna*, București, 1900, p. 17.

²² Gr. Tocilescu, *Industria sării în România. Schiță economico-statistică*, în „Columna lui Traian“, V, nr. 7/1874, p. 185.

²³ T. G. Bulat, *Ocnele de sare din Moldova. Organizația și producția lor în 1810*, în „Arhivele Basarabiei“, X, nr. 1—4/1938, p. 122.

²⁴ Arh. St. Iași, Documente, pachet 315/3.

²⁵ La mijlocul secolului al XVIII-lea, prețul sării era de 53 parale și 1 ban/suta de ocale, pentru ca, după 1792, acest preț să urce la 2 lei (cf. T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 125), iar în 1815, la 5 lei (cf. *Uricariul*, vol. I, Iași, 1825, p. 222—229).

și închiderea a numeroase puncte de desfacere a sării (schele) pentru piața externă. Și cum peste jumătate din producția de sare extrasă în Moldova era destinată exportului în Turcia, Rusia și Polonia²⁶, interesul antreprenorilor (și, odată cu acesta, prețul arenzii) sporea numai atunci când granițele respectivelor state erau deschise acestui produs și când mijloacele de transport, și așa rudimentare, puteau fi exploatate într-o proporție mai apropiată de necesități. De altfel, acest din urmă factor, transporturile, având un rol hotărâtor în valorificarea unei atari bogății, a stat în permanență în centrul atenției cîrmuirii. Indiferent dacă ocele erau arendate sau exploatate în regie, închirierea carelor pentru transportul la schele se făcea de către camera ocnelor sprijinită efectiv de către dregătorii ținuturilor, în baza poruncilor domnești pe care aceștia le primeau.

Titular al contractului de arendare putea fi una sau mai multe persoane, nu întotdeauna recrutate din rîndul boierilor moldoveni, dar care ofereau garanții sigure pentru cîrmuire. Constituirea unor „tovărășii” la arendarea ocnelor, mai ales către sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, atestă, pe de o parte, interesul sporit al unui cerc tot mai larg de amatori pentru acest ocup, iar pe de alta, posibilitățile financiare încă restrinse ale acestora în condițiile desfășurării lente a procesului de acumulare primitivă a capitalului. Riscurile unei atari întreprinderi erau destul de mari și nu o dată s-a întîmplat ca în urma unei proaste administrații, antrepriza să încheie scadența prin deficit. Așa, de exemplu, contractul de arendare a ocnelor pentru anii 1823—1825, preluat de o companie de boieri moldoveni compusă din 20 de „părți” (între care: beizade Iorgu Sturza, vistiernic Petrache Sturza, hatmanii Lascarachi Sturza și Costachi Cerchez, spatarii Iancu Stavăr, Răducanu Cazimir ș.a.)²⁷, expira după trei ani cu o pagubă de 574 810 lei, revenind fiecărei părți cite un minus de 28 740 lei²⁸. Firește, paguba era destul de mare în comparație cu arenda anuală plătită atunci cămării domnești (375 000 lei)²⁹, dar ea se datora nu atît nerentabilității întreprinderii, cît mai cu seamă afacerilor particulare săvîrșite de către fiecare dintre copărtași în dauna celorlalți.

Pe timpul arendării ocnelor camera domnească nu era însă lezată de eventualele pagube ale antreprenorilor, fiind asigurată de primirea la timp a sumelor hotărîte prin contact. Neplata lor atrăgea după sine anularea contractului și scoaterea la mezinat a ocupului pe seama fos-

²⁶ Din suma de 17—18 milioane ocale sare, cită se extrăgea anual (cu aproximație) în Moldova înainte de 1811, numai 6—7 milioane ocale acopereau necesitățile de consum ale populației întregii Moldove, restul exportîndu-se prin Movi-lău (7 mil. ocă), Creuleni (1 mil. ocă) sau Galați (2 mil. ocă). Vezi T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 125.

²⁷ Arh. St. Iași, Documente, pachet 315/2.

²⁸ *Ibidem*, pachet 315/4.

²⁹ *Ibidem*, pachet 315/3.

tului arendaș. Din acest punct de vedere administrarea unui venit atât de însemnat ca cel al ocnelor, prin sistemul arendării, s-a dovedit a fi avantajoasă pentru domni și de preferat celeilalte modalități de administrare (în regie). Procedul arendării avea să se impună apoi ca unică soluție și în deceniile care au urmat preluării de către Vistieria statului a unora dintre sursele de venit ale cămării domnești.

În împrejurările politice cunoscute ale anului 1828 a avut loc un eveniment notabil pentru viitorul finanțelor publice ale Moldovei: veniturile ocnelor și ale vâmlor, cum și rusumaturile (acestea din urmă aveau să fie desființate prin Regulamentul Organic) — care pînă atunci aparținuseră exclusiv domniei — au trecut în categoria veniturilor statului. Această schimbare, consfințită apoi prin Regulament, privită prin prisma necesităților stringente pe care le reclama economia Principatelor în acea epocă, a avut ca efect sporirea responsabilităților față de soarta unei surse de venit atât de importante ca cea provenită din exploatarea ocnelor. Și aceasta cu atât mai mult cu cît bogățiile subsolului românesc atrăgeau tot mai insistent atenția unor întreprinzători străini.

La 1 mai 1828 unul dintre funcționarii superiori ai Vistieriei Moldovei, serdarul Iacovache Veisa, prelua oficial din minile vechilor cămărași și ale arendașului, întreaga administrație a ocnelor pe seama „stăpînirii de acum”³⁰. Cu acel prilej, el a întocmit cîteva rapoarte amănunțite³¹ privind starea ocnelor din Moldova, asupra cărora nu vom mai stărui, ele fiind în majoritate cunoscute³². În condițiile numeroaselor piedici impuse de războiul ruso-turc, venitul ocnelor a înregistrat între anii 1823—1829 o spectaculoasă cădere. Unul dintre rapoartele serdarului Veisa consemna, la sfîrșitul anului 1828, un beneficiu net al cămării de numai 25 958 lei (cînd cheltuielile unui an de exploatare erau apreciate la 50 000 lei) iar posibilitatea de valorificare a sării redusă la cifra de 2 000 000 ocale pe an³³. Cauzele acestei anomalii constau în: închiderea schelelor Prutului și Dunării, încartiruirea soldaților ruși în Tg Ocna, lipsa mijloacelor de transport — angrenate în tot felul de cărăușii pentru trupele de ocupație — lipsa magaziiilor pentru depozitarea sării extrasă și prezența încă pe la punctele de desfacere din țară a unor mari cantități de sare rămase nevindute din anii precedenți. Pentru moment redresarea acestui venit nefiind posibilă, Divanul împlinitor al Moldovei a recomandat cămărașului să reducă volumul lucrărilor și deci producția de sare la o cantitate proporțională cu posibilitățile ei de desfacere³⁴. Evident, soluția nu era decît un paliativ menit să amîne rezol-

³⁰ Arh. St. Iași, Litere, O/2, f. 1.

³¹ *Ibidem*, f. 1—624.

³² Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 113 și urm.

³³ Arh. St. Iași, Litere, O/2, f. 34 și 365.

³⁴ *Ibidem*.

varea acestei probleme de ordin economic pînă cînd împrejurările politice ar fi devenit favorabile.

Tratatul de la Adrianopol și apoi Regulamentele Organice, acte a căror importanță politică este de prisos să o mai subliniem, au deschis noi perspective exploatarei și valorificării bogățiilor noastre naturale, între care sarea a continuat să dețină primul loc. Deplina libertate a comerțului pentru toate produsele pămîntului și ale industriei, fără nici o restricție³⁵, a stimulat, deopotrivă, interesul statului și al particularilor pentru sporirea la maximum a producției-marfă destinată exportului. Nu întîmplător, așadar, preocupările legate de prospectarea și exploatarea subsolului s-au extins în deceniile următoare într-o proporție mult mai mare decît pînă atunci.

Reglementînd din punct de vedere juridic exploatarea subsolului, legiuirea moldoveană din 1832 a înlesnit organizarea unor adevărate companii de exploatare, pregătindu-se, astfel, premisele tehnico-științifice ale valorificării bogățiilor subterane³⁶. Pe lîngă consfințirea dreptului de monopol al statului asupra exploatarei ocnelor de sare, Regulamentul (Cap. V, Secția V-a, art. 165)³⁷ constrîngea pe fiecare proprietar ca, într-un termen limitat, să pună în valoare bogățiile subsolului moșiei sale (în afară de sare) plătind zeciuială către stat sau să cedeze acestuia dreptul exploatarei, primind din parte-i aceeași zeciuială. Cît privește zăcămintele de sare existente în proprietățile particulare, acestea, potrivit articolului amintit, treceau în exploatarea exclusivă a statului, care, în schimbul „locului trebuincios pentru deschiderea ocnelor”, atribuia proprietarului dreptul de a încasa zeciuiala plătitibilă „pu-rure cu bani iar nu în natură”. Dispoziția din urmă n-a avut însă aplicare în Moldova unde, în perioada de care ne ocupăm, nu s-a deschis nici o ocnă pe vreo moșie particulară. Incluziunea ei în textul Regulamentului moldovean, însoțită și de alte precizări recomandate sau nu situației de aici, s-a făcut sub influența legiurii similare din Țara Românească unde asemenea dispoziții erau, atunci, justificate. Faptul acesta vine să confirme comunitatea principiilor care au stat la baza elaborării celor două Regulamente și, izvorînd de aici, necesitatea de a le analiza complementar atunci cînd întîlnim în vreunul din ele dispoziții ambigue. Spunem aceasta intrucît Regulamentul Organic moldovean, spre deosebire de cel muntean, este lacunar în privința modalității de administrare și percepere a venitului ocnelor, chestiune asupra căreia dorim să ne oprim în rîndurile următoare.

Am arătat deja că, pînă la preluarea ocnelor de către stat (1828), exploatarea lor s-a făcut fie în regie, fie prin arendare, cu preferința

³⁵ *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei, București, 1964, p. 929.

³⁶ L. Boicu, *Industria în Moldova între anii 1848—1864*, în *Dezvoltarea economică Moldovei între anii 1848—1864*, București, Editura Academiei, 1963, p. 172.

³⁷ *Regulamentul Organic al Moldovei*, în *Analele Parlamentare ale României*, tom. I₂, București, 1893, p. 162 și urm.

domniei pentru procedeul din urmă; regia se impunea ca soluție doar temporar, atunci când nu se găseau cumpărători sau când arendașii întârziuau plata ciștiurilor și erau, în consecință, abandonați.

Regulamentele Organice ale Moldovei și Țării Românești, consfințind monopolul exploatarei sării în favoarea statului și eliminând soluția „căutării” ocnelor în regie, au statornicit, ca normă pentru viitor, arendarea venitului lor. Dispoziția este clar formulată însă numai în cuprinsul legiurii muntene: „Acest venit [venitul ocnelor — n. ns.] de acum înainte se va vinde prin cochii vechi [mezat — n. ns.] înaintea Obșteștii Adunări la cel ce se va arăta cu condiții mai folositoare pentru stat și contractul nu se va putea face pe mai puțin de 3 ani” (Secția a III-a, art. 126)³⁸. În Regulamentul moldovean deși o atare dispoziție lipsește, norma reiese din conținutul unor articole sau paragrafe consacrate, îndeosebi, finanțelor și comerțului. Un prim indiciu îl aflăm în cuprinsul art. 63 din Cap. II în care se fixa termen pentru convocarea anuală a Adunării Obștești începutul lunii decembrie, invocându-se motivul că „vînzările vămii și ocniile se fac la 1 ghenar” când trebuia să înceapă și anul financiar³⁹. Mai departe, art. 113 din Cap. III, precizînd atribuțiile vistiernicului statului, menționa, între altele, „redacția (alcătuirea) și pîzirea contracturilor încheate cu cumpărătorii vămilor, a ocnelor și a altor ramuri a veniturilor statului în cuprinderea vînzării prin cochii vechi făcută de către Obșteasca Obicinuită Adunare”.

O dovadă în plus că procedeul arendării ocnelor a fost statornicit prin Regulament o constituie includerea în lista anuală de venituri bugetare ale statului a sumei de 850 000 lei provenită din „orîndăluirea ocnelor” (Anexa Lit. D., IV). Suma respectivă reprezenta, în fapt, prețul cu care fuseseră arendate ocele pe anul 1832 baronului Ștefan Meitani, titular al contractului încheiat încă din 1830 cu Divanul împlinitor al Moldovei⁴⁰. Evident, beneficiul anticipat prin Regulament nu putea fi realizat decît prin menținerea stării de fapt, respectiv sistemul arendării, care asigura statului, cel puțin teoretic, suma cuvenită prin contract.

Din pomenitele articole rezultă limpede că venitul ocnelor în Moldova, ca de altfel și cel al vămilor sau poșlinii vitelor, era arendat cumpărătorilor prin contracte ale căror proiecte, întocmite de către vistiernic, erau dezbătute și definitivitate numai în cadrul Obșteștii Adunări (vezi, în acest sens, și art. 60 din Cap. II). Cît privește durata unui asemenea contract de arendare, Regulamentul moldovean, spre deosebire de cel al Țării Românești, nu face precizări. Dar practica urmată și într-o parte și în cealaltă a Milcovului a dovedit o similitudine perfectă. Termenul

³⁸ *Regulamentul Organic al Țării Românești*, în *Analele Parlamentare ale României*, tom. I, București, 1890, p. 172.

³⁹ *Regulamentul Organic al Moldovei*, în *loc. cit.*, p. 91.

⁴⁰ Arh. St. Iași, Litere, S/730, f. 86.

de arendare nu putea fi mai scurt de 3 ani, deși, după cum vom vedea, o excepție a existat totuși, impusă de împrejurări speciale. Se aprecia însă că durată mai mare a contractului (minimum 3 ani) constituia o dublă garanție: pe de o parte, pentru Vistieria statului, care putea conta — la capitolul venituri — pe un quantum fix anticipat pentru mai mulți ani și, pe de alta, pentru antreprenori, care aveau astfel posibilitatea de a compensa eventualele pierderi dintr-un an în anii următori. Realitățile au evidențiat că de cele mai multe ori limitele în timp ale contractelor erau fixate în funcție nu de interesele majore ale statului ci de cele ale antreprenorilor.

Relativ la titularii contractelor de arendare, Regulamentul Organic (Anexa Lit. I, art. 1) interzicea tuturor funcționarilor din „ramul administrativ“, indiferent de postul pe care-l ocupau, de „a intra în oricare oțcup a veniturilor obștești... înțelegindu-se asemenea oprire atît de-a dreptul cît și indirect“. Spre deosebire însă de Țara Românească, aveau acces la tot felul de antreprize funcționarii „ramului giudecătoresc... ca unii ce nu au nici o împărțășire în lucrările părții administrative de la care atîrnă acest fel de oțcupuri“. În cazul în care cîrmuirea ar fi fost pusă în situația de a chema în vreo funcție administrativă o persoană angajată, prin contract, în vreun oțcup, numirea în post nu era posibilă decît după ce respectiva persoană renunța, în favoarea alteia, la antrepriză. Orice încălcare a acestei dispoziții era socotită abuz și pedepsită prin destituirea acelor funcționari administrativi dovediți implicați direct sau indirect în antreprize. Totodată, Regulamentul Organic acorda supușilor străini dreptul de a intra în oțcupuri cu condiția expresă ca aceștia să prezinte angajamentul scris că „vor fi întru tot supuși pravilelor și obiceiurilor pămîntului“⁴¹.

În sfîrșit, Regulamentul cuprindea și alte dispoziții privitoare la ocne între care ne mărginim a menționa doar pe cele legate nemijlocit de aspectul care ne preocupă. Astfel, prin art. 70 (Cap. III, Secția I) erau anulate toate hrisoavele anterioare prin care domnii dăruiau boierilor și mănăstirilor anumite cantități de sare, care intrau astfel în circuitul comercial. Deși erau apreciate ca fiind vătămătoare veniturilor statului, asemenea gesturi erau, totuși, lăsate la latitudinea proprietarului, care, în Moldova, nu era altul decît însuși statul. Un alt articol (art. 79, Cap. III, Secția III-a), invocînd, pe de o parte, importanța deosebită a sării „pentru toate stările locuitorilor“, și, pe de alta, devalorizarea moneziilor, prevedea sporirea prețului sării în Moldova de la 5 lei/100 ocale, cît se plătea pînă atunci, la 10 lei, preț legiuuit la „gura ocnei“, iar în țară (prin ținuturi) prețul nu putea depăși 25 lei/100 ocale, în care preț erau incluse toate cheltuielile de transport și desfacere. Dublarea prețului sării la ocna și limitarea lui, în funcție de distanțe, în restul țării, a avut serioase repercusiuni asupra desfacerii ulterioare a aces-

⁴¹ *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediția 1835.

tui produs pe piața internă, dar mai ales pe cea externă unde prețul sării era fixat, în funcție de împrejurări, de către vânzător.

Normele cu caracter general pe care le statornicea Regulamentul Organic în privința ocnelor erau menite să sporească cuantumul veniturilor statului, să învieze una dintre sursele de bază ale acestora, care, potrivit constatărilor oficiale, era în „zăticnire”⁴² și, în același timp, să lichideze cauzele care au împiedicat propășirea unei ramuri industriale de primă importanță pentru economia Moldovei. Evaluând „folosurile” ce urma să le dobândească țara, grație împrejurărilor create prin tratatul de la Adrianopol și prin punerea în practică a stipulațiilor regulamentare referitoare la ocne, Vistieria Moldovei consemna, într-unul din actele sale următoarele: a) dublarea venitului provenit din arendarea ocnelor ca urmare a sporirii prețului sării; b) posibilitatea de a mări volumul exportului de sare, îndeosebi peste Dunăre, cu încă două milioane ocale sare, datorită libertății comerțului, consfințită prin tratatul din 1829; c) o economie de aproximativ 81 600 lei în folosul Vistieriei, provenită din desființarea tuturor „havaeturilor ci se da mai înainte din această slujbă, pe la osăbite fețe”; d) un folos anual de peste 70 000 lei, trecut și acesta tot în contul Vistieriei, rezultat din anularea tuturor „hrisoavelor de sare” (mile — n. ns.) acordate mai înainte boierilor și mănăstirilor.

Acestor numărate avantaje ale Vistieriei statului le erau asociate și avantajele locuitorilor țării, în calitate de consumatori, izvorînd din interdicția urcării prețului sării peste limita maximă admisă (25 lei/100 ocale) cum și din reglementarea chestiunii angajării căraușilor pentru transporturile de sare⁴³. Așadar, atît suma avantajelor cît și natura acestora nu erau de neglijat, mai ales dacă se are în vedere criza prin care treceau finanțele statului în epoca respectivă⁴⁴. Că foloasele anticipate erau realizabile și că, în majoritate s-au și înlăptuit, este iarăși de netăgăduit. Numai că beneficiarul lor n-a fost statul, cum ar fi fost firesc, ci cei cîțiva arendași ai acestui venit, care, în virtutea drepturilor dobîndite prin contractele încheiate cu stăpînirea, au reușit, în decursul anilor antreprizei, să scoată de sub controlul statului profitul real rezultat din exploatarea ocnelor, profit echivalent adeseori cu indoitul preț al arendării. Și acest profit n-a fost folosit în procesul atît de necesar, al reproducției decît într-o infimă măsură și izolat, avînd de cele mai multe ori o cu totul altă destinație.

Socotim util ca înainte de a analiza clauzele contractelor încheiate între ocîrmuire, pe de o parte, și arendași, pe de alta — clauze ce au fost, în decursul timpului, doar completate nicidecum schimbate în esență — să facem cîteva precizări relative la modul de administrare a

⁴² Arh. St. București, Microfilme U.R.S.S., rola 4, cadru 172—174.

⁴³ Arh. St. Iași, Litere, M/512, f. 109—110.

⁴⁴ Vezi *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei, București, 1964, p. 935.

venitului ocnelor din Moldova în momentul intrării în vigoare a Regulamentului Organic.

Căderea vertiginoasă a acestui venit după trecerea lui în categoria veniturilor statului, cădere datorată împrejurărilor politice și economice amintite, a determinat Divanul împlinitor să recurgă la soluția cea mai puțin riscantă pentru moment, arendarea ocnelor. Paradoxal, dar această modalitate de rezolvare a problemei, recomandată și de reușita unor experiențe anterioare și preferată celei din anii 1828—1829, a atras, în pofida așteptărilor, riscuri nebănuite materializate în pagube apreciabile pentru finanțele țării.

Începînd de la 1 februarie 1830, venitul ocnelor Moldovei a fost arendat, „după condițiile vechi”⁴⁵, pe termen de trei ani (pînă la 31 ianuarie 1833) unui cunoscut afacerit al epocii, baronul Ștefan Meitani⁴⁶ din București cu prețul de 605 000 lei pe fiecare an⁴⁷. Acesta, încă din 1827 încheiase contract, pe termen de doi ani, cu cămara domnească a Țării Românești „pentru ținerea în arendă a ocnelor de sare și a vămilor” de acolo⁴⁸. Înainte de împlinirea scadenței (sfîrșitul anului 1929). Meitani a cerut cu insistență autorităților centrale, drept compensație pentru pagubele suferite în lucrarea ocnelor în vremea ocupației rusești. Prelungirea vechiului contract cu încă cinci ani și cu aceleași clauze. Propunerea Obșteștii Adunări a Țării Românești de a i se acorda baronului otcupul ocnelor pentru încă trei ani, cu prețul de mai înainte, a fost incuviințată de către președintele plenipotențiar al Divanului, generalul Pavel Kiselev⁴⁹ și, în consecință, contractul a fost reînnoit pentru anii 1830—1832. Deci, hotărîrea Divanului împlinitor al Moldovei, de a arenda venitul ocnelor de aici lui Ștefan Meitani, n-a fost luată la întîmplare.

Justificată de situația critică în care se aflau finanțele țării, implicînd venitul ocnelor, și susținută de credința că experiența și posibilitățile de pînă atunci ale unui antreprenor ca Meitani — de acum înainte comun pentru ocele din Țara Românească și Moldova — avea să le reanime, această hotărîre a venit și în întîmpinarea dorinței baronului de a fi singurul care să decidă soarta uneia dintre cele mai fecunde surse de venit pentru ambele Principate. Contractul de arendare a venitului ocnelor din Moldova încheiat atunci între stat, prin Divanul împlinitor, și baronul Ștefan Meitani, conținea unele clauze, care, cu foarte puține excepții, au fost reproduse întocmai și în contractele ul-

⁴⁵ Arh. St. Iași, Litere, M/512, f. 81.

⁴⁶ Ștefan Meitani, originar din Adrianopol, fusese mai întîi băiat de prăvălie, între anii 1819—1820, apoi proprietarul unei dugheni, în 1823, pentru ca nu mai peste doi ani să ajungă baron al imperiului habsburgic (cf. Hurmuzaki, *Documente*, vol. X, București, 1897, p. 320). De la această dată apare implicat în diverse afaceri, în calitate de zaraf (*ibidem*, p. 347, 374).

⁴⁷ Arh. St. Iași, Tr. 766, op. 868, dosar 266. f. 16—32.

⁴⁸ Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 21/1829, f. 12.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 37—39.

terioare. De fapt, singurele articole din acel contract, care au suportat modificări ori au fost abandonate în cuprinsul actelor similare de mai târziu se refereau la prețul de atunci al sării (5 lei/100 ocale), la plata havaeturilor și la acordarea milelor de sare la care era supus antreprenorul⁵⁰, dispoziții ce contraveneau spiritului Regulamentului Organic. În rest, toate celelalte clauze ale contractului încheiat, potrivit condițiilor de mai înainte, la 1830, le întâlnim reluate sub forme aproape identice și în contractele de arendare întocmite pentru anii următori⁵¹. Adăsurile ulterioare, impuse de împrejurări speciale asupra cărora vom reveni, au consolidat, mai întotdeauna, poziția antreprenorului în detrimentul celeilalte părți contractante, statul.

Structura asemănătoare a tuturor contractelor, pe care le-a încheiat stăpînirea pînă la abrogarea dispoziției regulamentare relative la ocne, ne îngăduie a le analiza principiile în grup, folosind ca punct de plecare „Condițiile vînzării otcupului ocnelor din Prințipatul Moldovei pe trei ani ce se încep de la 1 februarie 1833”⁵². Firește, durata arendării și modul cum au fost aplicate principiile contractuale au diferit de la antreprenor la antreprenor, după cum diferențiate au fost și rezultatele antreprizelor. Asupra acestor aspecte ne vom opri însă în partea a doua a studiului nostru.

Una dintre condițiile de bază impusă, prin contracte, antreprenorilor, fixa prețul sării, atît la ocnă cît și în țară, conform art. 79 al Regulamentului Organic, între 10—25 lei/100 ocale, cu interdicția expresă de a-l spori. Aplicat diferențiat, în funcție de cheltuielile de transport, prețul sării era fixat pe ținuturi, astfel: Bacău — 15 lei/100 ocale; Roman și Neamț — 18 lei; Suceava, Cîrligătura, Hîrlău și Putna — 20 lei; Dorohoi, Botoșani, Iași, Vaslui, Fălciu, Tutova, Tecuci, Galați etc. — 25 lei⁵³. De la acei dintre cumpărători care se deplasau la Tg. Ocna spre a lua sare, însă n-o ridicau de la „gura ocnei” ci de la locurile unde era depozitată („șuri”), antreprenorul avea voie să perceapă cîte două parale de fiecare drob și cîte o para de „bucată”, drept „cheltuiala pogorîtului”. Sarea cumpărată la ocnă, în orice cantitate — antreprenorul fiind obligat a asigura în permanență disponibilități — putea fi vîndută în țară de către oricine, dar cu respectarea riguroasă a prețurilor impuse (art. 1)⁵⁴.

⁵⁰ Arh. St. Iași, Tr. 766, op. 868, dosar 266, f. 16—32.

⁵¹ Vezi *Analele Parlamentare ale României*, tom. III₂, 1832—1833, p. 213—220; *ibidem*, tom. IV₂, 1833—1834, p. 656 și urm.; *ibidem*, tom. VIII₂, 1837—1838, p. 549—554; „Buletin, foae oficială a Prințipatului Moldovei” nr. 48 din 28 iunie 1834; Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV 528, dosar 69, f. 162.

⁵² *Analele Parlamentare...*, tom. III₂, p. 213—220.

⁵³ După 1850, sporind prețul sării la ocnă, prețurile fixate prin contracte variau între 20—35 lei/100 ocale, „Buletin, foae a publicațiilor oficiale a Prințipatului Moldovei”, nr. 68 din 23 august 1856).

⁵⁴ Poziția multor articole diferă uneori de la contract la contract, fără însă ca aceasta să afecteze fondul lor. Ordinea enunțării este cea existentă în contractul a cărui aplicare începea la 1 februarie 1833.

Cît privește exportul sării, acesta era un monopol al arendașului, care, singur ori prin împuterniciții săi, avea dreptul de a trece sare peste hotar „cu orice prețuri va putea”. Totodată, invocându-se art. 5 al tratatului de la Adrianopol, era acordată antreprenorului libertatea de a transporta sare pe Dunăre „în sus și în jos”, fără vreo oprire sau plată și a o vinde „pe la toate schelele și limanurile unde va fi primită a se descărca” (art. 2). Această precizare trebuie pusă în legătură cu diferențele iscate între Moldova și Țara Românească pe tema concurenței pângubitoare ce o făcea sarea de la Tg. Ocna, mai ieftină și de calitate superioară, celei muntene, la exportul în sudul Dunării. După îndelungi tratative între cele două cîrmuiri, problema a fost soluționată pe cale de compromis, reflectat în contractele de arendare ulterioare, prin includerea în cuprinsul acestui articol a restricției de vânzare a sării „la țărmurile Valahiei”.

Toți lucrători aflați în serviciul ocnei — numărul lor sporind simțitor în decursul anilor — erau scutiți de orice alte dări și obligații, rămînînd numai cu datoria slujbei (art. 3). Acest privilegiu fusese acordat refetașilor din vechime, întărit prin numeroase hrisoave domnești și consfințit apoi prin Regulamentul Organic.

Întrucît problema transporturilor de sare de la ocna la punctele de desfăcere era condiționată de starea căilor de comunicație, Cîrmuirea își asuma obligația reparării drumurilor ori de cîte ori sesizările antreprenorului, în acest sens, s-ar fi dovedit — de către revizori speciali — întemeiate (art. 4).

O clauză însemnată a contractului prevedea interdicția pentru oricare altă persoană de a exploata sare în afară de cea de la Tg. Ocna, fie pentru consumul propriu, fie pentru comercializarea ei. Doar locuitorilor din Vrancea li se recunoștea vechiul privilegiu de a scoate sare numai pentru „a lor trebuință”, fiind îndatorați, în schimb, a supraveghea să nu fie trecută sarea de peste graniță în Moldova, interzicîndu-li-se, totodată, trecerea sării de acolo în afara hotarelor Moldovei. Încălcînd această interdicție, ei riscau să plătească antreprenorului contravaloarea dublă a sării ce s-ar fi dovedit că au vîndut și să piardă privilegiul de pînă atunci. De asemenea, proprietarii pe ale căror moșii s-ar fi aflat fîntîni de slatină erau îndreptățiți a le folosi numai pentru interesele gospodăriei lor, altminteri dreptul le-ar fi fost anulat, iar slatinele închise (art. 5).

Pentru înlesnirea desfăcerii sării, antreprenorului i se da voie să angajeze cărăuși străini spre a ridica sarea de la ocna și a o transporta peste graniță „la locurile ce avea trebuință” (art. 6). Ulterior, această dispoziție a fost completată cu interdicția de a angaja cărăuși în țările în care ar fi bîntuit vreo epidemie între oameni sau vite. Cărăușilor îndatorați — prin primirea anticipată a chiriei — să efectueze transporturi de sare de la ocna la schele, în folosul antreprenorului sau al negustorilor, li se asigurau de către stat condiții speciale. Astfel, Cîrmui-

rea impunea, prin dregătorii ținuturilor, tuturor stăpînilor de moșii aflate în preajma drumurilor de transport a sării, să lase de o parte și alta a drumului cîte 20 prăjini de pășune pentru vitele căraușilor, fără a pretinde despăgubiri. Numai pentru locurile de popas — fixate (în contractele ulterioare) la o depărtare de 2 ceasuri unul de altul și în suprafață de 12 fâlci⁵⁵ — stăpînii moșiilor afectate primeau din partea cămării o despăgubire de 2 parale pentru fiecare jug (art. 7). Delimitarea precisă a acestor imașuri era făcută din vreme de către dregătorii locali, verificată de către revizorii Cirmuirii și, deși această clauză a fost menținută în toate contractele următoare, se sublinia, de fiecare dată, caracterul ei strict temporar.

În privința căraușilor angajați prin bună învoială („rizapazar“) de către oamenii cămării spre a transporta sarea de la ocnă la schele, cirmuirea se obliga să supravegheze executarea angajamentelor în termenele stabilite și, în cazul nerespectării lor, să perceapă despăgubirile, în funcție de prejudiciile aduse otcupului, în folosul antreprenorului. Cămara era însă datoră a comunica din timp Vistieriei situația centralizată privind numărul, numele și locul tuturor căraușilor care s-au învoit, pentru ce cantitate de sare și pentru care schelă anume, spre a preveni pe dregătorii ținuturilor respective (art. 11).

Strîns legată de problema desfacerii sării era și chestiunea depozitării, a înmagazinării ei. În acest sens, contractul prevedea dreptul antreprenorului de a se folosi de magaziiile — proprietate a statului — de la Galați, Iași și schelele Prutului, în schimbul chiriei ce trebuia s-o plătească proprietarului. Toată sarea din aceste magazine antreprenorul putea să o vîndă fie în țară, cu prețul legiuit, fie peste hotar, cu orice preț, avînd drept de depozitare și după expirarea contractului, vreme de o lună (art. 8).⁵⁶

Relativ la inventarul ocnelor, contractul prevedea obligativitatea preluării de către antreprenor de la antecesor, pe bază de „izvod anume“, a tuturor lucrurilor care alcătuiau așa numita „chelărie“ a ocnelor (fier, seu, piei, cai, orz ș.a.) și care erau utilizabile, plătindu-le după prețul stabilit, cu bani în numerar. După aceeași modalitate urma să predea inventarul ocnelor, la expirarea termenului antreprizei, celui care-i succeda (art. 9).

Intrucît cea mai mare parte din sarea destinată consumului intern era împărțită satelor pe datorie („veresie“) de către angajații speciali ai cămării, cirmuirea se oferea ca, prin porunci către dregătorii ținuturilor și prin zapcii acestora, să înlesnească stringerea la timp a banilor de la locuitorii satelor care ar fi primit sare în chipul arătat. Contractul prevedea însă și obligația antreprenorului de a supraveghea ca să nu se dea sare pe veresie locuitorilor fără chezășii sigure ori satelor

⁵⁵ Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV 528, dosar 69, f. 162 și 689—696; *Analele Parlamentare...*, tom. VIII₂, p. 549—554.

⁵⁶ Termenul a variat, în funcție de împrejurări, de la contract la contract.

peste puterea lor de cumpărare (art. 10). Pentru datoriile bănești ale lucrătorilor de la ocnă către câmară, constatate „după izvod“ la expirarea valabilității contractului, noul antreprenor era obligat să le cercezeze, să le îndeplinească și să le restituie celui dinainte, după cum aceleași îndatorire revenea și celui care avea să-i urmeze (art. 12).

O clauză deosebit de importantă pentru soarta nu numai a antrepriizei, dar și a exploatărilor saline în genere, consta în obligația antreprenorului de a lăsa, la expirarea contractului, pe lângă ocnele vechi, o gură de ocnă nouă în care să poată lucra concomitent 4 șavgăi (art. 13). Se urmărea, prin aceasta, asigurarea continuității în exploatare și evitarea unei eventuale pagube în timp, producție și venit, pentru antreprenorul care ar fi fost pus de la început în situația de a deschide o ocnă nouă. Atît plata șavgăilor (tăietori de sare — n. ns.) cît și celelalte așezăminte statornicite pentru lucrarea ocnelor urmau a fi respectate potrivit cuprinderii vechilor hrisoave domnești (art. 14), întărite apoi și de către Mihail Sturza prin hrisovul său din 24 decembrie 1834⁵⁷. Pentru vinovații trimiși să-și ispășească pedepsele la ocnă, antreprenorul era îndatorat „a le purta de grijă“, adică a le asigura hrana și îmbrăcămintea necesară, fără a pretinde vreo despăgubire de la cîrmuire. În compensație, beneficia de roadele muncii lor (art. 15) deloc neglijabile, dacă se are în vedere numărul în continuă creștere și regimul de muncă al acestora⁵⁸.

Printr-un articol special (art. 16) se fixau : modalitatea de plată a arenzii către Vistierie stabilită prin contract, garanțiile pe care trebuia să le prezinte antreprenorul înainte de a prelua otcupul, ca și mijloacele de constrîngere la îndeplinirea primei părți contractante, în caz de nerespectare a condițiilor de plată impuse celei de a doua. Astfel, plata arenzii urma a se face în galbeni, eșalonată pe anii prevăzuți în contract. Drept garanție (zalog) pentru respectarea întocmai și la timp a obligațiilor de plată ce-i reveneau prin contract, antreprenorul trebuia să depună în Vistierie, pînă la expirarea termenului contractului, fie suma în numerar a ciștiurilor convenite pe 6 luni, fie documentele unei moșii evaluată la prețul echivalent acelei sume. În caz de nerespectare a obligațiilor de mai sus, cîrmuirea își rezerva dreptul de a numi din parte-i un împuternicit, pentru „a strînge venitul ocnelor“ în locul antreprenorului rău platnic — instituindu-se astfel, temporar, sistemul regiei — de a scoate la mezat și de a vinde din nou acest otcup pentru perioada care mai rămînea pînă la expirarea contractului. Bineînțeles, toate pagubele ce ar fi izvorit dintr-o atare situație, Vistieria urma să le acopere din suma depusă, în prealabil, drept amanet, iar

⁵⁷ *Uricariul*, vol. I₂, p. 184—185.

⁵⁸ Problema folosirii muncii condamnaților la ocnă a necesitat reveniri ulterioare și a fost rezolvată printr-un regulament special al cărui proiect a fost elaborat de către cămararul I. Veisa la 1 aprilie 1834 (cf. *Arh. St. Iași*, Tr. 485, op. IV 528, dosar 62, f. 33—42 ; *Analele Parlamentare...*, tom. IV₂, p. 658—663).

în cazul cînd aceasta ar fi fost insuficientă, „din orice altă avere a cumpărătorului“ (art. 16).

În sfîrșit, contractul prevedea obligația antreprenorului care ar fi succedat deținătorului ocupului de pînă atunci, respectiv baronul Meitani, de a-i plăti acestuia din urmă, la prețul de 10 lei/100 ocale, contravaloarea a 1 189 085 ocale sare (art. 17). Cantitatea de sare și suma bănească menționate erau justificate prin aceea că la 1 ianuarie 1832, cînd au intrat în vigoare noile prețuri ale sării stabilite prin Regulament, baronul Meitani mai rămăsese cu cantitatea respectivă de sare în depozitele de la Tg. Ocna, pentru care prețul fusese sporit la 10 lei/100 ocale. Evident, în acest caz, nu era vorba de o despăgubire acordată vechiului antreprenor ci, mai curînd, de asigurarea unui minimum de fond, necesar debutului noii antreprize. Ulterior, această clauză a fost modificată, nu în principiu ci în detalii, cantitățile de sare sporind considerabil, iar prețurile de preluare, adeseori, reduse la jumătate⁵⁹.

Privite în ansamblu, condițiile înscrise în contractul de arendare a ocnelor Moldovei pentru perioada amintită, avînd la bază dispozițiunile Regulamentului Organic, nu se deosebeau, esențial, de cele cuprinse în actele similare pentru Țara Românească. Dacă totuși existau unele deosebiri, acestea priveau: prețul mai ridicat al sării, la ocnă, fixat prin Regulamentul muntean la 15 lei/100 ocale; obligația antreprenorului de a plăti dijmă, pentru sarea extrasă, proprietarilor pe ale căror moșii existau ocne lucrătoare și, în fine, îndatorirea aceluiași antreprenor de a acorda „mile“ de sare unor mănăstiri sau schituri⁶⁰. Cu excepția dijmii, celelalte neconcordanțe enunțate se vor atenua în anii următori și, mai mult chiar, între contractele de arendare a ocnelor din Moldova și similarele lor din Țara Românească — în privința condițiilor de detaliu — se vor stabili raporturi de cauzalitate. Explicația este simplă: vreme îndelungată — ne referim la perioada care face obiectul preocupărilor noastre — ocnele de sare ale celor două Principate au fost arendate unuia și aceluiași antreprenor. Primul dintre ei, nu însă și cel mai reprezentativ, a fost, după cum am mai amintit, baronul Ștefan Meitani.

Intrarea în vigoare a Regulamentului Organic moldovean, la 1 ianuarie 1832, a necesitat modificarea uneia dintre condițiile fundamentale ale contractului încheiat la 1830 între Divanul împlinitor și Meitani, anume sporirea prețului arenzii pentru ultimul an al antreprizei de la 605 000 lei la 850 000 lei⁶¹. Aparent, această intervenție nu putea fi săvîrșită decît în interesul Vistieriei, ea fiind motivată prin înlesnirile a-

⁵⁹ Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV 528, dosar 69, f. 168, 712; *Analele Parlamentare*..., tom. VIII₂, p. 549—554.

⁶⁰ *Ibidem*, tom. V₁, p. 103 și urm.

⁶¹ Arh. St. Iași, Litere, S/730, f. 86, 88.

cordate, în compensație, antreprenorului și care decurgeau din : dublarea prețului sării la gura ocnei și desființarea tuturor havaieturilor și a milelor de pînă atunci. Dar faptul că suma respectivă a fost inclusă în categoria veniturilor bugetare pe anul 1832 cu mult înainte de sfîrșitul anului precedent ne conduce la concluzia că problema „scumpirii ocnelor” Moldovei a fost disputată și soluționată încă din vremea redactării celor două proiecte de Regulament. Mărturie în acest sens stă și contractul ocnelor Moldovei pe anul 1830, adnotat, în spiritul dispozițiilor Regulamentului, la numai cîteva luni după punerea sa în lucrare (2 mai 1830)⁶². În plus, garanțiile oferite Vistieriei din partea baronului Meitani, pentru plata cîștiurilor sporite pe anul 1832, sînt edificatoare în privința părții care era cea mai interesată atît în scumpirea sării din Moldova cît și în administrarea comună a veniturilor ocnelor din cele două Principate. Neîndoielnic, aceasta era cîrmuirea Țării Românești, care, prin Sfatul ei Administrativ, se constituia chezașă, cu întregul venit al ocnelor de acolo, pentru respectarea obligațiilor baronului față de Vistieria Moldovei⁶³. Chezașia era însoțită de cîteva precizări importante din care decurge limpede rațiunea acordării ei.

Astfel, asigurată solemn de neîntîmpinarea vreunei pagube în ocupul ocnelor, cîrmuirii Moldovei i se cerea „să nu se amesteci și pi nimeni să nu mai orînduiască din partea sa”, sarcina administrării acestui venit rămînînd, exclusiv, în seama eforiei ocnelor Valahiei „compusă din ocupicil baron Meitani și căminarul Ștefan Ogrădeanu, orînduit de stăpînire”⁶⁴. Aceștia urmau a-și trimite vechili la ocnele Moldovei, cărora autoritățile centrale și locale erau obligate a le da „legiu-ita agiutorintă” potrivit prevederilor contractului. Relativ la datoriile pe care Meitani le-ar fi avut la sfîrșitul anului 1831 față de Vistieria Moldovei, acestea urmau „să se împlinească de la rămășițele ce și el le are neimplinite din acest ocup (din veresiile date locuitorilor --- n.n.s.) iar dacă acele nu vor fi deajunse atunci cusurul se va împlini din veniturile ocnelor Valahiei”⁶⁵. Departate de a fi folositoare pentru economia țării, în general, pentru exploataările saline, îndeosebi, amendamentele propuse au fost acceptate de către cîrmuirea Moldovei. În consecință, eforia ocnelor din Țara Românească a numit, în ianuarie 1832, ca vechili la ocnele din Moldova pe serdarul Grigore Algiu — din partea baronului Meitani — și pe medelnicerul Gheorghe Mancu — din partea stăpînirii⁶⁶ — cu misiunea de a plăti lunar cîștiurile cuvenite Vistieriei de alei și de a întrebuița oameni de-ai lor „și la ocnă și pe la schelele Moldovei, fără a mai fi însoțiți și de orînduiții cîrmuirii”.

⁶² Arh. St. Iași, Tr. 766, op. 868, dosar 266, f. 16—32.

⁶³ Idem, Litere, O/147, f. 4 ; *ibidem*, S/730, f. 88.

⁶⁴ *Ibidem*, O/147, f. 15.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 17.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 38.

Așadar, în schimbul încasării ciștiurilor dinainte stabilite, producția de sare a Moldovei a fost practic scoasă de sub controlul statului pentru perioada care mai rămânea până la expirarea contractului. Obținută printr-o exploatare nerațională, ca, de altfel, și până atunci, întreaga producție a fost corelată intereselor financiare ale antreprenorului și celor comerciale ale Țării Românești.

Încă din vara anului 1832 cele două cirmuiri s-au arătat preocupate de soarta oțcupului ocnelor la expirarea contractelor încheiate cu Meitani (1 februarie 1833). După îndelungi tatonări, în care perioadă s-a evitat premeditat anunțarea licitației — legiuită prin Regulament —, Sfatul Administrativ al Țării Românești comunica omologului din Moldova, în decembrie 1832, următoarele: „încredințat că doritori de a cumpăra aceste oțcupuri nu sînt mai mult decît o ceată și că aceea are hotărîre a nu da mai mult decît pe giumătate prețul cu care le-au avut dumnealui baronul Meitani... s-au găsit cu cale a se lăsa tot pe seama dumnealui baronului Ștefan Meitani încă pe doi ani, 1833 și 1834, și tot cu prețurile ce le-au avut pînă acum dar însă cu oareșcare condiții deosăbite“⁶⁷. Faptul că prețul arenzii, după socotința Sfatului, s-ar fi redus îngrijorător de mult la o eventuală licitație, demonstrează fără putință de tăgadă că antrepriza adusese venitul ocnelor într-o accentuată criză. Soluția preconizează pentru redresarea imediată a acestui venit s-a dovedit total neinspirată, întrucît înlesnirile acordate baronului Meitani prin acele „condiții deosăbite“ pentru anii 1833 și 1834 n-au avut efectul dorit, ci dimpotrivă: pagubele Vistieriei la împlinirea scadenței aveau să atingă o cotă și mai ridicată.

În esență, înlesnirile pomenite priveau aminarea plății ciștiurilor primului an către stat, dîndu-i-se posibilitate antreprenorului de a le achita în cursul celui din urmă, din veniturile realizate prin vînzarea sării peste hotar⁶⁸. Celelalte cheltuieli ale oțcupului (plata lucrătorilor, transportul sării, lefurile slujbașilor ș.a.) urmau a fi amortizate din vînzarea internă a sării⁶⁹. Pe temeiul acestor condiții suplimentare, incluse în vechiul contract și prin mijlocirea Vistieriei Țării Românești în calitate de chezașă⁷⁰, Sfatul Administrativ al Moldovei a încuviințat, în ianuarie 1833, „a lăsa oțcupul ocnelor tot baronului Meitani pentru următorii doi ani“⁷¹. Pentru cele 23 de luni, cît era durata noului contract (începînd de la 1 februarie 1833), Vistieria Moldovei urma să primească de la antreprenor suma de 1 629 166 lei, socotită după prețul anterior al arenzii. Suma respectivă era însă cu mult inferioară profitului net realizat, în cursul antreprizei, de către Meitani. Dacă o evaluare precisă a acestui profit este greu de întreprins, avînd în vedere lipsa unor con-

⁶⁷ Arh. St. Iași, Tr. 766, op. 868, dosar 266, f. 1.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 76.

⁷¹ Vezi *Analele Parlamentare* ..., tom. III₂, p. 221—224.

dici de socoteli ale cămărașilor ori corupția slujbașilor angajați în desfacerea sării, în schimb, citeva aprecieri relative la producția de sare a Moldovei, întemeiate pe actele cămării din perioada respectivă, sînt edificatoare în privința beneficiilor dobîndite de arendași.

La 1 februarie 1833, potrivit informațiilor furnizate Vistieriei Țării Românești de către clucerul Iancu Arion⁷², numit supraveghetor la otcupul ocnelor din partea Sfatului Administrativ al Valahiei⁷³, se aflau la Tg. Ocna, extrași și depozitați în mîgle (grămezi), 162 555 drobi de sare, ceea ce echivala cu 9 753 300 ocale⁷⁴, producție realizată pe seama contractului de pînă atunci și care urma a fi valorificată în limita de timp stabilită inițial. În cursul următoarelor 11 luni a fost extrasă cantitatea de 207 848 drobi (10 470 880 ocale), iar pînă la sfîrșitul anului 1834 încă 252 497 drobi (15 149 820 ocale)⁷⁵. În total deci, antreprenorul a avut la dispoziție, în cei aproape doi ani cantitatea de 37 373 900 ocale sare, ceea ce reprezenta un capital de minimum 3 737 390 lei dacă socotim numai după prețul sării de la ocnă, (adică 10 lei/100 ocă). Cheltuielile unui an de exploatare, după aceleași informații, se ridicau la aproape 500 000 lei⁷⁶, sumă în care erau incluse nu numai plata lucrătorilor de la ocnă și lefii funcționarilor cămării, dar și toate cheltuielile legate de transport. Or, acestea din urmă erau în mod normal amortizate din vinzarea sării la preț liber peste hotar, încît cheltuielile reale, legate exclusiv de producție, erau incomparabil mai mici.

Admițînd că întreaga cantitate de sare de care a dispus în Moldova baronul Meitani în cei doi ani ai antreprizei ar fi fost valorificată la prețul de la ocnă și că din suma rezultată achita integral cîștiurile către stat, ar fi rămas în final cu un prisos de 2 108 224 lei, afectat doar de cheltuielile de producție nu și de cele de transport. Firește, calculele noastre sînt aproximative; o apreciere exactă a veniturilor și cheltuielilor reale ale antreprizei nefiind posibilă datorită tendințelor evazioniste manifestate întotdeauna nu numai de către antreprenori, în dauna intereselor statului dar și de către slujitorii cămării, în detrimentul arendașului. Însă, chiar dacă cifrele nu corespund întru totul realității — avînd în vedere că denaturările vizau în permanență subaprecierea veniturilor și supraaprecierea cheltuielilor — un fapt este cert: profitul net al antreprenorului depășea beneficiul statului stabilit prin prețul arenzii. În plus, se întîmpla adeseori ca statul să fie, parțial, frustrat și de această cotă-parte a beneficiilor rezultate din exploatarea ocnelor. Cazul Meitani este ilustrativ în acest sens.

⁷² Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 4933/1833, f. 23; Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar, 182, f. 191.

⁷³ Idem, Tr. 485, op. IV 528, dosar 22, f. 2.

⁷⁴ 1 drob = 60 ocă; 1 ocă = 1,278 kg.

⁷⁵ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 182, f. 191.

⁷⁶ Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 4933/1833, f. 266.

În cursul anilor din urmă ai antreprizei, respectiv 1833 și 1834, Meitani și-a revendicat cu consecvență toate drepturile și înlesnirile ce îi fuseseră acordate prin contract de către cirmuirea Moldovei⁷⁷ beneficiind, în această direcție, de sprijinul interesat al autorităților muntenești⁷⁸. Mai mult decît atît, antreprenorul a încercat chiar anularea unor prescripții regulamentare, cerînd Vistieriei Moldovei să poruncească închiderea tuturor fîntînilor de slatină din țară, sub pretext că exploatarea acestora ar fi cauzat pagube otcupului⁷⁹. Cererea sa, după cum era și firesc, n-a primit încuviințarea Sfatului Administrativ, contravenind principiilor statornicite prin Regulament.

În ce privește obligațiile antreprenorului față de stat, acestea au fost în mod sistematic încălcate, îndeosebi în latura lor esențială și anume, în plata cîștiurilor. Deselor aminări de termene fixate pentru achitarea acestora⁸⁰ li s-au adăugat încercările baronului Meitani de a transfera parte din obligațiile bănești ce le datora statului asupra unora dintre debitorii săi. Așa, de pildă, după ce obținuse încuviințarea Sfatului de a plăti cîștiurile cuvenite primelor șase luni ale anului 1833 (425 000 lei) abia la sfîrșitul anului 1834, baronul cerea, prin mijlocirea Vistieriei Țării Românești, ca acea sumă să fie redusă cu 318 908 lei (reprezentînd datoria față de antreprenor a succesorilor în otcup)⁸¹ urmînd ca statul să-i îplinească direct de la noul antreprenor⁸²:

După moartea baronului Meitani, survenită în vara anului 1834, epitropia casei sale a cerut cu insistență Vistieriei Moldovei să accepte, în schimbul cîștiurilor ce-i datora, preluarea obligațiilor bănești ale locuitorilor către antreprenor (din sarea vindută lor pe veresie în anii contractului), cum și cantitatea de sare extrasă ce-i rămînea la ocnă⁸³. În același sens și loc intervenea Vistieria Țării Românești, arătînd că „acesta este mijlocul cel mai înlesnitor prin care poate acea Vistierie (a Moldovei — n. ns.) a se asigura și a se răfui de sumele de bani ce are să ia de la pomenita epitropie“⁸⁴.

Cu toate protestele justificate ale cirmuirii Moldovei însoțite de pretențiile de despăgubire emise către partea chezașă la contract, respectiv Vistieria Țării Românești⁸⁵, soluția recomandată de aceasta n-a

⁷⁷ Arh. St. Iași, Litere, O/147, f. 265.

⁷⁸ Idem, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 182, f. 32, 35.

⁷⁹ Idem, Litere, F/280, f. 8.

⁸⁰ Idem, Tr. 766, op. 868, dosar 266, f. 87, 91, 99.

⁸¹ Suma respectivă reprezenta contravaloarea a 5 189 085 ocale sare, cantitate ce trebuia s-o lase Meitani la sfîrșitul anului 1834 la gura ocniei în seama noului antreprenor, plătită astfel: pentru 1 189 085 ocale, cîte 10 lei/100 ocale, iar pentru 1 000 000 ocale, cîte 5 lei/100 ocale (Idem, Secretariatul de stat, dosar 182, f. 35).

⁸² Idem, Tr. 766, op. 868, dosar 266, f. 101.

⁸³ *Ibidem*, f. 120.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Idem, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 182, f. 121—122.

putut fi evitată. În consecință, isprăvniciilor ținutale li s-au poruncit a executa pe toți locuitorii ce aveau datorii față de fostul antreprenor și a trimite banii la Vistierie⁸⁶. Numai că sumele astfel dobândite în cursul anilor 1835 și 1836 n-au putut acoperi decît în mică măsură datoriile către stat ale fostului antreprenor⁸⁷. În august 1836 aceste datorii se cifrau la 326 847 lei⁸⁸. În vederea recuperării lor, domnul Moldovei a însărcinat pe spătarul Dimitrie Bran cu misiunea de a se deplasa la București și a obține sprijinul consulului rus de acolo, baronul Ruckman, pentru executarea datornicilor⁸⁹. Misiunea, deși facilitată de atitudinea binevoitoare a consulatului rus, n-a avut rezultatul scontat datorită opoziției îndirjite a epitropiei casei Meitani, urmînd ca chestiunea să fie rezolvată pe cale judecătorească⁹⁰. La scurtă vreme însă, ca urmare a contractului survenit între cîrmuirea Țării Românești și prințul Serbiei, Miloș Obrenovici (la 11 ianuarie 1837), prin care act toate datoriile bănești ale epitropiei, provenind din antrepriza ocnelor — în sumă totală de 6 219 963 lei — erau preluate de către Miloș⁹¹, Vistieria Moldovei a fost parțial despăgubită⁹², dar ultimele pretenții se vor stinge treptat, pînă la închiderea definitivă a acestui îndelungat diferend, abia în iunie 1857⁹³.

Starea în care se afla venitul ocnelor din Moldoova la expirarea termenului de arendare prevăzut în contractul încheiat cu baronul Meitani era, datorită împrejurărilor amintite, alarmantă. Deși încă din vara anului 1834 Vistieria se arăta preocupată de modificarea unor condiții din contractul vînzării ocnelor pentru anii de după 1 ianuarie 1835⁹⁴, făcîndu-le mai accesibile eventualilor cumpărători⁹⁵, aceștia, puțini la număr, s-au decis tîrziu să participe la licitație, oferind prețuri mult scăzute comparativ cu cel de pînă atunci. Demn de subliniat ni se

⁸⁶ Arh. St. Iași, Tr. 527, op. 572, dosar 463.

⁸⁷ La încheierea socotelilor oțupului, în martie 1835, epitropia casei Meitani datora Vistieriei Moldovei, potrivit unor calcule amănunțite, suma de 333 479 lei (idem, Tr. 875, op. 997, dosar 14, f. 249; vezi și Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, vol. V, 1894, p. 170, 331, 443, 511, 512).

⁸⁸ Arh. St. Iași, Tr. 1621, op. 1854, dosar 24, f. 34—35.

⁸⁹ Idem, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 182, f. 176.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 185—186.

⁹¹ Pentru condițiile contractului vezi: Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 6398/1837, f. 2, 3, 4, 18 și 19. Relativ la raporturile existente pînă atunci între Miloș și cîrmuirea Țării Românești, vezi: Sava Iancovici, *Din legăturile lui Miloș Obrenovici cu Țara Românească*, în „Romanoslavica”, V, (Istorie), București, 1962, p. 163—178.

⁹² Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 182, f. 205.

⁹³ *Ibidem*, f. 402.

⁹⁴ *Analele Parlamentare*..., tom. IV₂, p. 656—658.

⁹⁵ În urma discutării condițiilor mai vechi, Adunarea Obștească a Moldovei a hotărît, în august 1834, modificarea unora dintre acestea și anume: reducerea valorică a zalogului, sporirea cantității de sarc pe care antreprenorul trebuia s-o predea succesorului în oțup, o contribuție bănească din partea Vistieriei pentru întreținerea condamnaților la ocnă, și facerea din nou a chelăriei ocnei de către antreprenor (Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV 528, dosar 69, f. 162).

pare faptul că în noul „regulament“ al vânzării ocnelor a fost inclus un articol special prin care se acorda dreptul participării la mezat și al preluării otcupului oricărui supus străin, drept prevăzut de altfel și în Regulamentul Organic, cu condiția expresă a neamestecului vreunui consulat în caz de litigiu, „atît în curgirea vremii contractului cît și după săvîrșirea lui“. Singura instanță competentă a le cerceta reclamațiile era Sfatul Administrativ⁹⁶. O altă condiție înscrisă în regulament — aparent nouă, în realitate ea fiind respectată întotdeauna și de vechiul antreprenor⁹⁷ — fixa o vamă de 3% după prețul de la ocnă pentru sarea exportată „pe la toate marginile“.

Pînă la sfîrșitul anului 1834, singurul ofertant dispus să preia a-supră-i otcupul ocnelor Moldovei pentru viitorii ani a fost principele sîrb Miloș Obrenovici. Din investigațiile săvîrșite, în numele acestuia, de către Stojan Simiĉ din Pozarevac cu concursul unui oarecare agă Teodorescu din Iași, rezultă că Miloș, antrenat în aceeași vreme în afaceri comerciale de amploare, era dispus să plătească Vistieriei Moldovei un preț nu mai mare de 650 000 groși pe an⁹⁸. Se aprecia că respectiva sumă putea fi acoperită prin veniturile realizate din consumul intern plus exportul de sare în Rusia, iar profitul antreprizei ar fi fost asigurat prin exportul sării în Turcia și Serbia⁹⁹. Dar încercarea sa, din motive necunoscute încă, a rămas în stadiul de intenție.

Îngrijorat de neaflarea altor „ahotnici“ pentru cumpărarea otcupului ocnelor, Mihail Sturza cerea Sfatului Administrativ al Moldovei, în decembrie 1834, să chibzuiască soluționarea problemei într-un „chip ce s-ar socoti mai priincios haznelii“¹⁰⁰. În răspunsul formulat prin a-nafora către domn, Sfatul preconiza abandonarea sistemului de administrare a venitului ocnelor aplicat pînă atunci, arendarea, și adoptarea celeilalte modalități, regia. În acest sens, cirmuirea urma să numească direct un reprezentant al ei la ocnă, care trebuia să fie „un boier vrednic și de credință“, îndatorat a raporta lunar „socotelile ocnei“ la Vistierie, iar aceasta, la rindu-i, să prezinte Sfatului, trimestrial, situația¹⁰¹. Acceptată în principiu de către domnitor, propunerea a fost transpusă în fapt, încă din prima lună a anului următor. La recomandarea aceluiasi Sfat, Vistieria Moldovei a numit ca împaternicit, din parte-i, la ocnă pe serdarul Scarlat Plitos¹⁰². La 13 ianuarie 1835

⁹⁶ *Analele Parlamentare ale României*, tom. IV₂, p. 658.

⁹⁷ *Ibidem*: vezi și „Buletin, foaie oficială a Principatului Moldovei“, nr. 48, din 28 iunie 1834.

⁹⁸ Arh. St. Iași, Documente, pachet 117/72, orig., grecesc; vezi și traducerea în lb. română, *ibidem*, pachet 237/77.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Idem, Tr. 485, op. IV 528, dosar 91, f. 6.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² Idem, Tr. 485, op. IV 528, dosar 91, f. 9. Uneori apare, greșit menționat în documente, Grigori Plitos.

i se comunicau acestuia instrucțiunile pe care trebuia să le respecte, instrucțiuni întocmite pe temeiul clauzelor contractuale de pînă atunci. Singura deosebire consta în faptul că persoana antreprenorului era înlocuită cu reprezentantul cîrmuirii, în rest toate drepturile și îndatoririle primului treceau asupra Vistieriei¹⁰³.

Preluarea directă de către stat a administrării veniturilor provenite din exploatarea salinelor a evidențiat cu pregnanță cîteva mari probleme de a căror rezolvare depindea însuși viitorul acestei însemnate ramuri economice. E vorba, întîi de toate, de primitivismul nivelului tehnic al exploatarea și, în al doilea rînd, de haosul existent în domeniul relațiilor de muncă de la ocnă. Amplele rapoarte, avînd caracter oficial, întocmite cu acel prilej de către serdarul Plitos, sînt în acest sens edificatoare¹⁰⁴. Dar, cu toate că preocupări în vederea ameliorării tehnicii de producție au existat chiar și atunci, înfăptuirea lor a fost multă vreme aminată. Cauza acestei stări de lucruri rezidă în lipsa de credit, în nesiguranța amortizării eventualelor investiții, ca și în goana după profituri imediate. Cît privește raporturile de muncă la ocnă, acestea erau stabilite după norme demult perimate, în totală contradicție cu spiritul înnoitor al epocii. Semnificativ este faptul că pentru remunerarea ca și pentru celelalte drepturi ale lucrătorilor, pentru volumul și calitatea muncii ca și pentru detalii specifice exploatarea ocnelor, Vistieria a recurs, în acel moment, la „lămuririle” date de un vechi cămăraș, Iacovache Veisa¹⁰⁵.

Numeroasele dificultăți izvorîte din situația deja existentă la ocnă și care stăteau acum nemijlocit în fața cîrmuirii au determinat-o pe aceasta să renunțe imediat la ideea de a continua noua modalitate de „căutare” a venitului ocnelor. În consecință, otcupul ocnelor a fost, din nou, scos la mezat în lunile februarie și martie 1835¹⁰⁶. După oferta lui N. Privileghi (550 000 lei), mezatul a fost dobîndit de către colonelul Iordache Costache în tovărășie cu hatmanul Anastase Bașotă, la prețul de 706 000 lei pe an. Survenind însă neînțelegeri între cei doi asociați¹⁰⁷ după încheierea licitației, soldată cu abandonarea afacerii, cum era și firesc, otcupul ocnelor a fost repus în mezat, de astă dată pe seama cumpărătorilor precedenți, fiind dobîndit de către căminarul Gheorghe Opreanu cu prețul de numai 650 000 lei pe an¹⁰⁸. Diferența de preț (56 000 lei anual) urma să fie acoperită în Vistierie, potrivit hotărîrii Logofetiei mari a dreptății, din averile colonelului Iordache

¹⁰³ Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV 528, dosar 91, f. 9—11.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 20, 25, 29, 48 și 102.

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 48 și 62.

¹⁰⁶ *Analele Parlamentare...*, tom. V₂, p. 545, 546, 621.

¹⁰⁷ Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV 528, dosar 102, f. 38, 52, 142.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 38.

Costache și a hatmanului Anastase Bașotă¹⁰⁹. Spre sfârșitul lunii aprilie 1835, Vistieria poruncește împuternicitului de la ocnă, Scarlat Plitos, să predea, cu formalitățile de rigoare, întreaga administrație în mîna noului antreprenor, care lăsase drept gaj pentru îndeplinirea obligațiilor contractuale în cei trei ani documentele moșiei sale Ișalnița¹¹⁰.

Diminuarea atît de simțitoare a arenzii a fost determinată nu de reducerea posibilităților de exploatare și, implicit, a producției de sare — menținută, în general, la nivelul anilor precedenți — ci, mai ales, de greutatea ce le implica transportul ei de la ocnă la schele (îngustimea și starea proastă a drumurilor, lipsa imasurilor, abuzurile proprietarilor etc.), care făceau ca desfacerea sării, atît în țară cît și peste graniță, să devină tot mai anevoioasă. Din acest punct de vedere, anii arendașiei căminarului Opreanu au marcat un reviriment în procesul exploatarei și desfacerii sării din Moldova.

Mai receptiv decît toți ceilalți antreprenori, care l-au precedat sau urmat, la ideile novatoare ale epocii, Gheorghe Opreanu a manifestat o constantă preocupare pentru „a se face și la noi — după cum însuși spunea — un lucru ivropinesc”¹¹¹ din exploatarea ocnelor. Mai întîi, spre a lichida „neorînduiala” pe care o găsisse la ocnă, a cerut cîrmuirii să reglementeze juridic drepturile și obligațiile rufetașilor în virtutea cărora aceștia să beneficieze (sau nu) de privilegiile de pînă atunci¹¹². Apoi, întemeindu-se pe drepturile ce i se acordau prin contract și făcîndu-i cunoscut Vistieriei „împiedicările” ce le întîmpina în exploatarea ocnelor, îi recomanda cu insistență soluțiile pentru ameliorare, constînd în: lărgirea, după măsura legiuită, a imasurilor (pentru vitele cărașurilor) și a drumurilor, cum și lichidarea abuzurilor proprietarilor, repararea tuturor drumurilor și podurilor pe care se transporta sarea de la ocnă la principalele puncte de desfacere; construirea magaziiilor necesare la ocnă pentru depozitarea sării extrase; sporirea numărului de lucrători la ocnă prin atragerea birnicilor din satele învecinate, cu condiția achitării de către antreprenor a datoriilor lor către stat, și, în sfîrșit, reorganizarea poștelor de la Tg. Ocna spre Iași și Galați¹¹³.

Eforturile noului antreprenor în direcția asigurării condițiilor pentru mărirea producției de sare și pentru desfacerea ei mai ieftină au fost doar parțial încununate de succes. Transporturile au constituit și în continuare o dificultate de prim ordin pentru antreprenori și pentru stat¹¹⁴, necesitînd mari investiții pe care nici una din părți nu se

¹⁰⁹ Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV, 528, dosar 102, f. 192—193.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 50; idem, Tr. 766, op. 868, dosar 269, f. 124.

¹¹¹ Idem, Tr. 766, op. 868, dosar 267, f. 3, 24.

¹¹² *Ibidem*, f. 31; idem, Tr. 373, op. 404, dosar 177, f. 1.

¹¹³ Idem, Tr. 766, op. 868, dosar 267, f. 3, 24.

¹¹⁴ Vezi L. Boicu, *Căile de comunicație terestre în Moldova între 1834—1848*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” Iași, tom. IV, (1967), p. 82 și urm.

arata dispusă să le avanseze. Cu toate că Departamentul din Lăuntru a răspuns în repetate rânduri cererilor antreprenorului, poruncind isprăvnicilor ținutale să asigure cu brațele de muncă repararea tuturor drumurilor și a podurilor de la și spre ocne, calitatea lucrărilor, atunci când acestea erau totuși efectuate, nu oferea suficiente garanții pentru securitatea transporturilor de sare. Refuzul locuitorilor de a presta că-răușile datorate cămării, refuz motivat fie prin starea proastă a dru-murilor¹¹⁵, fie prin abuzurile proprietarilor de moșii¹¹⁶, a îngrijorat chiar și pe domnitor, care, prin porunci către isprăvnicii, le făcea ne-acestea direct răspunzătoare de eventualele pagube ale antreprenoru-lui¹¹⁷. Astfel, cu sprijinul primit din partea autorităților centrale și locale, Gheorghe Oprescu a reușit, între anii 1835—1837, să asigure punctele de desfacere a sării din interior și, mai ales, de la granițe cu cantitățile necesare consumului intern sau exportului. Pentru sarea ri-dicată de către cărauși de la ocna și netransportată la schelele Prutu-lui¹¹⁸ ori la Galați¹¹⁹, el pretindea a fi despăgubit doar cu banii ce-i avansase plus dobânda lor, deși era îndreptățit a le cere prețul curent de la schele, care era cu mult mai mare. Această înlesnire a permis viitorului cumpărător al venitului ocnelor să-l despăgubească, în nu-mele locuitorilor datornici, pe Oprescu pentru ca, astfel, transporturile de sare în contul respectivei antreprize „să nu întâmpine zăticnire“¹²⁰.

Cea mai mare parte din producția de sare a Moldovei realizată în cursul anilor 1835—1837 a fost orientată spre export, cu precădere în sudul Dunării, în Turcia și Serbia. Întrerupte temporar în vara anului 1835, ca urmare a interdicției plutirii sării moldovenești pe Dunăre, hotărâtă de către cîrmuirea Țării Românești¹²¹, transporturile de sare spre Serbia au fost reluate în septembrie 1835¹²² și intensificate ulte-rior datorită nu numai relațiilor particulare pe care le avea Oprescu acolo¹²³ dar, îndeosebi, a prețului mai convenabil pentru negustorii sirbi, la care se făcea vînzarea sării provenită de la Tg. Ocna precum și a calității ei superioare¹²⁴. Pagubele rezultate din interdicția vre-

¹¹⁵ Arh. St. Iași, Tr. 485, op. IV, 528, dosar 102, f. 192—193.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 54.

¹¹⁷ *Idem*, Tr. 928, op. 1069, dosar 107, f. 47; *ibidem*, dosar 119.

¹¹⁸ Pentru anii 1835 și 1836 antreprenorul reclama o cantitate de sare ne-transportată la schelele Sculeni și Lipicani de numai 169 760 ocale (cf. *Ibidem*, Tr. 1316, op. 1488, dosar 64, f. 128).

¹¹⁹ Pentru Galați „rămășița“ netransportată în cursul aceluiași an era de 2 558 188 ocale (*ibidem*, f. 52—53).

¹²⁰ *Ibidem*, f. 123.

¹²¹ *Ibidem*, f. 2.

¹²² *Idem*, Tr. 766, op. 868, dosar 267, f. 123.

¹²³ *Ibidem*, dosar 269, f. 1 și urm.

¹²⁴ Sarea din Țara Românească era uneori refuzată de către negustorii sirbi pentru calitatea ei inferioară (vezi doc. din 26 iunie 1836, în I. Cojocaru, *Docu-mente privitoare la economia Țării Românești, 1800—1850*, vol. II, București, 1958, p. 630).

melnică a transportului de sare moldovenească pe Dunăre, invocate de către antreprenor, au fost recuperate prin hotărîrea Sfatului Administrativ al Moldovei de a i se îngădui exportul sării depozitată în schele și după expirarea contractului, pînă la sfîrșitul lunii mai 1838¹²⁵. Măsură aceasta a fost dictată poate și de faptul că Gheorghe Opreanu a fost singurul antreprenor care și-a îndeplinit integral și în termenele stabilite obligațiile ce-i reveneau către stat. Mai mult chiar, raportul către Vistierie întocmit de către revizorul acesteia însărcinat cu verificarea situației ocnelor la expirarea termenului antreprizei consemna, în ianuarie 1838, existența a trei guri de ocă nouă (în loc de una, cit prevedea contractul), încăpătoare și „în starea cea mai bună”¹²⁶. Desigur, executarea acestora nu trebuie privită ca un exces de zel din partea antreprenorului ci ca un mijloc de a spori producția de sare și, implicit, venitul rezultat din desfacerea ei pe piața internă și externă. Important este însă faptul că Opreanu, urmărind realizarea propriilor interese, prin mijloacele ce i-au stat la îndemînă, n-a făcut abstracție de interesele economice ale statului. Și faptul n-a rămas fără urmări: s-a intensificat și extins procesul de exploatare a sării la Tg. Ocna; a sporit numărul lucrătorilor și, odată cu acesta, producția; în plus, creșterea veniturilor realizate de antreprenor a determinat o sporire a pretențiilor statului de la acesta; o exigență mai mare reflectată în „condițiile” vînzării otcupului ocnelor din Moldova anunțate pentru următorii trei ani, 1838—1840¹²⁷. Aceste condiții, spre deosebire de cele anterioare, înscrisau, într-un articol special, obligația cumpărătorului ocnelor de a executa, cu cheltuiala sa, chelăriile ocnelor și osebite binale pentru cămărășie” după planul deja pregătit de către Departamentul din Lăuntru¹²⁸.

S-a încercat, totodată, desființarea privilegiului vrîncenilor, apreciat chiar în cadrul Obșteștii Adunări ca fiind păgubitor pentru stat, sugerîndu-se exploatarea și vînzarea sării din Vrancea, fie de către băștinași — dar în folosul Vistieriei — fie de către antreprenor, sporindu-i-se, în acest caz, prețul arenzii¹²⁹. Deși se sublinia că deschiderea unei ocne în Vrancea ar fi fost deosebit de folositoare țării și însuși cumpărătorului, pentru că de la această ocă „s-ar putea cu mai multă înlesnire a să coborî sarea la schela Galați și Leova și s-ar face și vînzare la toate ținuturile părții din jos a Moldovei”¹³⁰, domnitorul n-a întărit propunerea Adunării, rămînînd, mai departe, în vigoare vechiul privilegiu al vrîncenilor. Momentul merită a fi reținut ca fiind ilustrativ pentru tendința, mereu accentuată în epocă, de a se extinde volumul exploatărilor salinice.

¹²⁵ Arh. St. Iași, Tr. 1316, op. 1488, dosar 64, f. 2.

¹²⁶ Idem, Tr. 766, op. 868, dosar 269, f. 121.

¹²⁷ Vezi *Analele Parlamentare...*, tom. VIII₂ p. 549—554.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 550.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 559—560.

¹³⁰ *Ibidem*.

Sporirea producției de sare din Moldova, dar mai ales intensificarea exportului acesteia în sudul Dunării, în vremea lui Opreanu, a provocat reacția deosebită a cîrmuirii Țării Românești, ale cărei interese comerciale, în aceeași zonă, erau serios lezate. Se știe că monopolul exportului de sare din Țara Românească în sudul Dunării fusese concesionat, pînă la sfîrșitul anului 1837, lui Miloș Obrenovici¹³¹. După aceea dată dreptul respectiv urma a fi vîndut — potrivit uzanțelor din Țara Românească, separat de venitul provenit din desfacerea internă a sării — cumpărătorului care ar fi oferit prețul cel mai convenabil cîrmuirii. Or, abundența de sare în Balcani, datorată exporturilor masive efectuate de către Miloș Obrenovici și de către Gheorghe Opreanu pînă către sfîrșitul anului 1837¹³², constituia un serios motiv de îngrijorare pentru cei care doreau să preia concesiunea, temere reflectată în diminuarea substanțială a prețurilor la licitație¹³³. Și dacă în privința stocurilor de sare aparținînd lui Miloș exista speranța lichidării lor într-un timp relativ scurt, sarea exportată din Moldova prevestea „primejdii de o simțitoare dărăpănare... în ramura cea mai de nădejde a veniturilor Vistieriei“, Țării Românești (ocnele — n. ns.)¹³⁴. Anticipația era motivată, pe de o parte, de prețul mai scăzut, și deci mai convenabil pentru cumpărători, al sării exportate din Moldova, și pe de alta, de posibilitatea creării, în cursul următorilor ani, a unor noi stocuri de sare în partea dreaptă a Dunării „îmbelșugînd și locurile Turciei“, ceea ce ar fi compromis — potrivit aprecierilor oficiale — venitul ocnelor Țării Românești pe 3—4 ani¹³⁵.

Spre a înlătura o asemenea concurență, Vistieria Țării Românești a încercat, la expirarea termenului de arendare pentru Opreanu, să ia asupra-i, pentru o perioadă de minimum trei ani, venitul ocnelor Moldovei, arătîndu-se dispusă să ofere pentru aceasta prețul puțin obișnuit (raportat la cele anterioare) de 1 000 000 lei pe an¹³⁶. Semnificative sînt argumentele marelui visticarnic al Țării Românești, Alexandru Ghica, privitoare la necesitatea imperioasă a cumpărării veniturului ocnelor din Moldova pentru următorii ani: „deși, pe de o parte, s-ar în-timpla să se aleagă pagube pe fiecare an din capital, pe de alta, folosul ce să nădăjduiește, fără îndoială, că va izvorî din venitul celor de aici, va fi cu mult mai presus, căci cînd slobozirea sării Moldovei va

¹³¹ Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 6385/1837, f. 1.

¹³² I. Cojocaru, *op. cit.*, vol II, p. 683 și 684.

¹³³ Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 6385/1837, f. 1.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ În aprecierea situației se aveau în vedere, desigur, și condițiile înțelegerii survenite între cîrmuirea Țării Românești și Miloș Obrenovici în ianuarie 1837, care, fixînd prețul sării exportate din Țara Românească la 8 sfanțihi/100 ocale și acordîndu-i lui Miloș dreptul exclusiv de a recupera datoriile mai vechi de la negustorii turci, nu îngăduiau măsuri de preîntîmpinare a concurenței (*Ibidem*).

¹³⁶ *Ibidem*, f. 1.

fi în dispoziția oblăduirii de aici, atunci va începe venitul ocnelor acestui Principat a se spori, fiindcă în Serbia și în părțile Turciei se va vinde sarea Valahiei cu prețul cel după voința noastră. Același sistem — arata în continuare Al. Ghica — de a se cumpăra ocele Moldovei în curgere de mai mulți ani de-a rindul, se cuvine să se îmbrățișeze până când, de către înaltele voinți în unire, s-ar hotări odată cită sumă de sare să fie slobod a exporta fiecare Principat încît să nu fie vătă-mător unul altuia¹³⁷.

Guvernul moldovean a înțeles probabil semnificația ofertei ispititoare făcută de către Vistieria Țării Românești, preferindu-l la mezat, pentru următorii trei ani (1838—1840), pe postelnicul Teodorache Ghica — cumpărătorul din aceeași vreme al poșlinei vitelor, seului și cervișu-lui — cu prețul de numai 765 000 lei pe fiecare an¹³⁸. Contractul de arendare cu acesta n-a fost însă încheiat din pricina neprezentării în termen a garanțiilor convenite Vistieriei. Premeditat sau nu, gestul lui Teodorache Ghica a facilitat dobîndirea otcupului ocnelor Moldovei, cu același preț și în condițiile de pînă atunci, de către unul din marii demnitari ai Țării Românești, vistiernicul Alexandru Vilara, împlinindu-se astfel doleanța exprimată, în numele cirmuirii, de către Alex. Ghica¹³⁹. Drept garanție, acesta prezenta Vistieriei Moldovei documentele moșiei sale Clejani (Vlașca) arendată la acea vreme cu prețul de 1 000 galbeni pe an¹⁴⁰, desemnîndu-și vechil în Moldova pe fostul „ri-val“ la licitarea otcupului, postelnicul Teodorache Ghica, căruia avea să-i subarendeze, prin contract, dreptul de a exporta sarea peste Prut în cursul primilor ani ai antreprizei¹⁴¹.

Începînd cu anul 1838, vreme de 15 ani, venitul ocnelor Moldovei a fost arendat prin contracte succesive, încheiate inițial pentru trei ani (1838—1840), apoi pentru șase (1841—1846 și 1847—1852)¹⁴², uneia și aceleași persoane, Alexandru Vilara. O asemenea concesiune de durată a fost posibilă datorită împrejurărilor speciale care s-au ivit în cursul anilor, îndeosebi în vremea scoaterii la mezat a veniturii ocnelor din Moldova, asupra căror împrejurări o influență nu lipsită de importanță a exercitat Al. Ghica în calitatea sa de ministru al Dreptății în Țara Românească¹⁴³.

¹³⁷ Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 6385/1837, f. 2.

¹³⁸ *Analele Parlamentare...*, tom. VIII₂, p. 554, 556.

¹³⁹ Arh. St. Iași, Tr. 1621, op. 1834, dosar 365, f. 266.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ Idem, Tr. 875, op. 997, dosar 139, f. 8 și 39.

¹⁴² Pentru anii 1841—1846, vezi: idem, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 746, f. 1 și urm., iar pentru anii 1847—1852, *Analele Parlamentare...*, tom. XIV₂, p. 161—167.

¹⁴³ *Analele Parlamentare...*, tom. XII, p. 237.

Rolul tot mai însemnat pe care l-au jucat exploatarea salin în economia Moldovei în acești ani se desprinde, pe de o parte, din sporirea continuă a prețului arendării ocnelor, și, pe de alta, din încercările mereu mai insistente, prin mijloacele cele mai variate, ale cîrmuirii Țării Românești, de a pune stavilă concurenței moldovene la exportul sării în sudul Dunării. Astfel, dacă pentru fiecare din anii celui dintîi contract antreprenorul trebuia să plătească Vistieriei Moldovei suma de 765 000 lei, pentru următorii șase ani (1841—1846) prețul arenzii a crescut la 1 200 050 lei anual¹⁴⁴, ajungînd apoi, în cursul ultimului contract, la 1 630 501 lei pe an¹⁴⁵. Interesant este faptul că producția de sare a Moldovei în acest răstimp, deși a crescut, n-a atîns totuși proporția corespunzătoare ascensiunii prețului de arendare a ocnelor. Aparent, fenomenul acesta ar putea avea mai multe explicații: micșorarea cotei de profit a antreprenorului în favoarea Vistieriei; scumpirea sării; devalorizarea monezii și, în sfîrșit, reducerea cheltuielilor de producție și desfacere. Or, dintre factorii enumerați mai sus numai scumpirea sării destinată consumului intern, începînd de la 15 septembrie 1850¹⁴⁶, a fost o realitate incontestabilă, dar care factor n-a influențat sporirea prețului arenzii întrucît aceasta fusese deja consacrată odată cu încheierea contractelor respective.

Prin urmare, niciunul dintre elementele ce s-ar putea invoca, la prima vedere, drept determinante în creșterea valorică a arenzii nu s-a manifestat cu pregnanță în perioada antreprizei Vilara. Cel mult, scumpirea sării pe piața internă, survenită spre sfîrșitul acelei antreprize, putea influența evoluția ulterioară a prețului de arendare a ocnelor. Pînă atunci însă, explicația acelei discrepante, tot mai evidentă între prețul arenzii și producția de sare a Moldovei, trebuie căutată în altă parte. Ea rezidă în interesul mereu crescînd, manifestat în cursul epocii, față de o întreprindere atît de rentabilă și de puțin pretențioasă cum era exploatarea sării, în condițiile în care evoluția celorlalte ramuri ale industriei moldovene era afectată de lipsa de credit, de mîna de lucru calificată, de utilaje etc. Elocvente în acest sens sînt participările sporite la licitațiile otcupului, numărînd printre ofertanții unor prețuri superioare, în afara cîștigătorului (Al. Vilara), pe unii boieri moldoveni cum au fost: spătarul Vasile Alecsandri (1 200 050 lei) pentru contractul anilor 1841—1846¹⁴⁷, sau Neculai Suțu, vornicul Iancu Canta și Alecu Sturza — Bîrlădeanu (1 621 900 lei) și Alecu Balș (1 622 400 lei) pentru antrepriza următorilor șase ani¹⁴⁸. Dobîndirea otcupului de

¹⁴⁴ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 746, f. 14. În aceeași vreme totalul veniturilor bugetare ale Moldovei a variat între 8 882 706 lei (1844) și 11 267 504 lei (1846), (cf. *Analele Parlamentare...*, tom. XII₂, p. 442 și tom. XIV₂, p. 388).

¹⁴⁵ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 120.

¹⁴⁶ Idem, Tr. 1768, op. 2017, dosar 632, f. 6.

¹⁴⁷ Idem, Secretariatul de stat, dosar 746, f. 1.

¹⁴⁸ *Analele Parlamentare...*, tom. XIV₂, p. 24—27.

către Al. Vilara și menținerea acestuia pentru o perioadă atât de îndelungată trebuie privită și apreciată nu numai prin prisma intereselor pur financiare ale părților contractante ci, mai ales, prin cea a intereselor economice generale angajate implicit. Și dacă din punct de vedere fiscal antrepriza Vilara a constituit — teoretic numai, pentru că practica avea să infirme — o soluție avantajoasă pentru Vistieria Moldovei (dat fiind prețul ridicat al arenzii), din celălalt punct de vedere ea a reprezentat o rezolvare fericită pentru exportul de sare al Țării Românești în sudul Dunării. Mai presus însă decât avantajele reale cuvenite fiecăreia din părți în decursul celor 15 ani de arendare a ocnelor s-au situat pagubele produse în economia țării, socotită în ansamblu, prin neachitarea datoriilor antreprenorului către stat — provocând astfel dese deficite bugetare — și, mai ales, prin piedicile pe care acesta le-a creat cu regularitate progresului tehnic al exploatărilor saline din Moldova.

Preocuparea de competență a lui Al. Vilara în întreaga perioadă cât a deținut ocupul ocnelor Moldovei a fost sporirea la maximum a veniturilor proprii, prin mijloace cât mai simple, sigure și mai puțin costisitoare. Prevalîndu-se de drepturile ce-i erau asigurate prin contract, el și-a concentrat atenția în direcția asigurării transporturilor de sare de la ocnă spre principalul punct de desfacere pentru piața externă, Galați. Pentru celelalte schele, de la Prut, sarcina aceasta cădea exclusiv asupra vechilului său din Iași, Teodorache Ghica, căruia îi concesionase dreptul de a exporta sare în Rusia. Încă din primul an al antreprizei, Vilara a cerut și obținut anularea parțială a unei hotărâri luate de Sfatul Administrativ al Moldovei, potrivit căreia toți locuitorii angajați în transporturile de mărfuri la Galați erau obligați „să care moșloz pentru ulițele din oraș“. La intervenția sa, domnul Moldovei a în-cuviințat scutirea de la această îndatorire a locuitorilor ce efectuau transporturi de sare ¹⁴⁹.

Pentru Vilara, consumul intern de sare, destul de redus la începutul perioadei ¹⁵⁰, constituia „un venit neînsemnător... din pricină că locuitorii țărani se stingheresc a veni la ocnă să ridice sare“ ¹⁵¹. Transportul sării destinate consumului intern era serios atecat nu numai de starea proastă a drumurilor de prin ținuturi, care sporea valoarea chiriei, ori de obligațiile create cărăușilor de către proprietarii moșiilor (silindu-i să le care produsele agricole la scheli), dar și de „greutatea formalităților ce s-au legiuit ca să nu vie la ocnă a ridica sare fără cheazășie cu pecete sătească“ ¹⁵². Acestora li se adăugau abuzurile săvîr-

¹⁴⁹ Arh. St. Iași, Tr. 1615, op. 1848, dosar 227, f. 179.

¹⁵⁰ Cămărașul ocnelor, Ion Lăceanu, informa Vistieria Moldovei că în anul 1838 „nu s-a putut face consumație de sare nici pînă la 3 000 000 ocă“ (Arh. St. Iași, Tr. 1316, op. 1488, dosar 140, f. 873).

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 502.

¹⁵² *Ibidem*, f. 873.

șite de către stăpînii de moșii, care percepeau pentru imașuri nu cîte două parale de jug cum fusese stabilit, ci cîte 10—30 parale la un popas¹⁵³. În plus, brudina, atingînd valori de pînă la doi sorocoveți și 1/2 carboavă¹⁵⁴ pentru fiecare car la o trecătoare, „mai cu asuprire în părțile de sus“, îngreua într-o măsură considerabilă desfacerea internă a sării, oferind în permanență prilej antreprenorului de a reclama Vistieriei „nemărginite pagube în oțcup“¹⁵⁵. Îngrijorarea antreprenorului era întemeiată și pe faptul că profitul pe care l-ar fi putut obține din vînzarea sării în țară, în cazul unei desfaceri mai lesnicioase, era însușit de o categorie restrînsă de negustori, care, cumpărînd sarea de la ocnă, cu prețul legiuit de 10 lei, o vindeau apoi locuitorilor la un preț variînd, în ținuturile din nord (Dorohoi, Botoșani, Suceava), între 30-50 lei/100 ocale¹⁵⁶.

Al. Vilara a încercat să reducă multiplele neajunsuri pe care le întîmpina în desfacerea internă a sării, prin cîteva măsuri în a căror eficiență a sperat zadarnic: simplificarea „formalităților“ cerute la ocnă pînă atunci căraușilor care veneau să încarce sare; intensificarea plăților anticipate făcute acestora pentru transporturile de sare; sporirea prețului căraușilor de la 5 la 6 lei/100 ocale, plus un adaos de 1 sorocovăț la 1 000 ocale pentru brudină și, în sfîrșit, extinderea sistemului de vînzare pe credit (veresie) a sării în țară¹⁵⁷. Urmările n-au fost cele așteptate de antreprenor datorită nenumăratelor substituiți de persoane — devenite posibile prin reducerea acelor „formalități“ obligatorii la încărcarea sării de la ocnă — a corupției celor însărcinați cu efectuarea plăților prin ținuturi, ori a neputinței locuitorilor de a răspunde în termen obligațiilor create, cu sau fără voia lor, față de cămară. Nereușita acestor măsuri l-au determinat pe antreprenor ca, spre a evita stagnarea procesului de producție la ocnă, să vîndă sub prețul legiuit și pe credit mari cantități de sare unor negustori din țară, fie în bani, fie în materiale¹⁵⁸. În paralel, a căutat să intensifice la maximum exportul, convins fiind că „avantajul oțcupului ocnelor“ este condiționat de „aducerea banilor străini în Principat“¹⁵⁹. Așa se și explică faptul că în mai puțin de zece luni ale anului 1839 fusese transportată la Galați o cantitate de 8,5 milioane ocale din cele peste 10 milioane

¹⁵³ Arh. St. Iași, Tr. 1621, op. 1854, dosar 539, f. 197.

¹⁵⁴ Un sorcovăț = 2 lei 20 parale (cf. Arh. St. Iași, Tr. 1316, op. 1488, dosar 142, f. 676); 1 carboavă = 12 lei (cf. idem, Secretariatul de stat, dosar 1628, f. 3).

¹⁵⁵ Idem, Tr. 1621, op. 1854, dosar 539, f. 197.

¹⁵⁶ Idem, Tr. 1316, op. 1488, dosar 140, f. 873.

¹⁵⁷ *Ibidem*, dosar 662, f. 542, 545.

¹⁵⁸ În cursul anului 1840 s-au vîndut, prin contracte, la prețul de 8 lei/100 ocale, cantități de sare variînd între 30—150 000 ocale unor negustori ca: Ițic sîn Iosub Săboian (Roman), Avrum Moisë sîn Leiba (Piatra), Mendel sîn Moisë și Smeur Leib (Iași), (*ibidem*, dosar 142, f. 304. 362. 676, 723).

¹⁵⁹ Idem, Tr. 1326, op. 1488, dosar 662, f. 542.

ocale al căror transport către aceeași schelă fusese asigurat pînă la acea vreme ¹⁶⁰.

Preocupare similară manifesta și postelnicul Teodorache Ghica la schelele Prutului. Dreptul ce-i fusese acordat prin contractul încheiat cu antreprenorul de a fi singurul exportator de sare în Rusia, îi îngăduia și libertatea de a fixa, după voință, prețul de export. Or, Teodorache Ghica profitind de lipsa de sare din stînga Prutului, lipsă ce determinase o reducere apreciabilă a vămii rusești la acest produs ¹⁶¹, a ridicat prețul sării la peste 6 ruble argint/100 ocale. Scumpirea excesivă a sării peste Prut a trezit unele proteste din partea autorităților de acolo, care au cerut intervenția consulatului rus de la Iași pe lângă cîrmuirea Moldovei pentru limitarea prețului sării la export ¹⁶². Răspunsul Sfatului Administrativ a fost însă favorabil lui Teodorache Ghica, întrucît monopolul exportării sării aparținea la acea dată concesionarului. Dar urcarea prețului la exportul acestui produs peste Prut a avut, pe lângă avantajul sporirii considerabile a profitului, și o altă fațetă, nedorită desigur de către concesionar: intensificarea comerțului clandestin la graniță (contrabanda).

Extinderea contrabandei l-a neliniștit și pe A. Vilara dar numai atunci cînd aceasta era dovedită la hotarul cu Muntenia ori cu Transilvania. Pentru curmarea ei, antreprenorul a cerut cîrmuirii Moldovei să induciînțeze răspunderea colectivă a vrîncenilor față de orice act individual de vinovăție dovedit, la care Vistieria a răspuns că pedeapsa urma a fi aplicată numai asupra acelor sate în care s-ar fi descoperit vinovați ¹⁶³.

Intensificarea exportului de sare din Moldova, ca principală sursă de profit pentru antreprenor și, mai ales, dirijarea acestuia în aceleași direcții de mai înainte (Rusia și Turcia), dar în funcție și de interesele comerciale ale Țării Românești, a determinat cîrmuirile celor două Principate, la sugestia consulatului rusc, să studieze posibilitatea arîndării în comun a ocnelor din Moldova și Valahia, la expirarea contractelor de atunci lucrătoare (1 ianuarie 1840, pentru Țara Românească, și 1 ianuarie 1841, pentru Moldova). În acest scop, o delegație moldoveană compusă din beizadea Gh. Suțu și M. Kogălniceanu, s-a deplasat la București în decembrie 1839 pentru studierea condițiilor vinzării comune a ocnelor, stabilită în principiu pe termen de șase ani, pentru Moldova și șapte ani pentru Țara Românească (pînă la 1 ianuarie 1847) ¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Arh. St. Iași, Tr. 1326, op. 1488, dosar 662, f. 542.

¹⁶¹ Pentru sare, vama rusească era de 23 copeici argint pentru 1 pud (1 pud = 12 ocă); cf. idem, Secretariatul de stat, dosar 924, f. 34.

¹⁶² *Ibidem*, f. 34—35.

¹⁶³ *Ibidem*, dosar 672, f. 2.

¹⁶⁴ *Ibidem*, dosar 606, f. 16—17.

Condițiile propuse de către cîrmuirea Țării Românești¹⁶⁵ fiind dezavantajoase pentru Moldova, n-au fost integral acceptate de către cei doi delegați, ele fiind comunicate imediat la Iași. Partea moldoveană aprecia că vânzarea comună a ocnelor era necesară „pentru stabilirea exactă a cotei disponibile pentru vânzare din ambele Principate, în așa fel încît să fie deajuns în consumația acelei părți, spre a asigura astfel veniturile Vistieriei și a preîntîmpina stocurile ce s-ar aduna fără a putea fi vîndute”¹⁶⁶. Or, proiectul întocmit după modelul vechilor contracte, limitînd exportul românesc de sare peste Dunăre la 22 milioane ocale pe an, stabilea o cotă de numai $\frac{1}{4}$ (5,5 milioane ocale pentru exportul sării din Moldova, iar restul (16,5 milioane ocale) urmînd a fi exportat din Țara Românească¹⁶⁷. Cît privește vânzarea sării în țară sau peste Prut (din Moldova), aceasta avea să se facă de către antreprenor după prețurile și condițiile de mai înainte stabilite pentru fiecare Principat.

Cu toate stăruințele depuse pentru înlăturarea acelor paragrafe din „condițiile vînzării comune” ce nu corespundeau intereselor cîrmuirii Moldovei, „unirea vînzării ocnelor” n-a avut loc atunci. Ceva s-a realizat totuși; condițiile întocmite de către cele două cîrmuiri pentru vânzarea separată a ocnelor pe vreme de șase ani, pentru Moldova și șapte ani, pentru Țara Românească, n-au ignorat interesele comerciale ale fiecărui principat, limitînd exportul moldovenesc de sare peste Dunăre la 7 milioane ocale, iar cel al Țării Românești la 16 milioane ocale¹⁶⁸. Contractul, reînnoit cu Vistieria Moldovei pentru anii 1841-1846 și asigurat cu documentele a încă două moșii (în afară de Clejani) Ostrovenii și Băloiu (tot Argeș), prețuite împreună la 56 000 galbeni¹⁶⁹, însera cîteva clauze noi și anume: îndatorirea otcupcicului de a plăti Vistieriei, la prețul de 50 lei/100 ocale, toată sarea ce ar fi depășit suma celor 7 milioane ocale încuviințate a le exporta anual prin Galați. În situația în care exportul prin Galați prevăzut într-un an nu s-ar fi înlăptuit integral, rămășița putea fi trecută în anii următori ai contractului, dar după o evidență strictă. În sfîrșit, întreaga cantitate de sare ce s-ar fi găsit la 1 ianuarie 1847 în țară (nevîndută) pe malul stîng al Dunării ori pe malul drept al Prutului, aparținînd antreprenorului, rămînea guvernului moldovean, fără ca fostul proprietar să poată pretinde despăgubiri¹⁷⁰.

Limitarea cantitativă a exportului moldovenesc de sare prin Galați, în sudul Dunării, a reactivat interesul antreprenorului pentru ceilalți doi

¹⁶⁵ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 606, f. 18—23.

¹⁶⁶ *Analele Parlamentare...*, tom. IX² p. 659.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 652—658.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 662—668.

¹⁶⁹ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 746, f. 14.

¹⁷⁰ *Analele Parlamentare...*, tom. IX², p. 662—668.

factori care concureau la realizarea beneficiilor sale. Este vorba de exportul sării în Rusia și de vânzarea internă a acestui produs. Cu operațiunile vânzării sării peste Prut Al. Vilara l-a însărcinat, începînd din 1841, pe postelnicul Vasile Alecsandri¹⁷¹. Acesta a supravegheat executarea întocmai a „contractului de tovărășie în vânzare” survenit la începutul anului 1841 între antreprenor și postelnicul Ghica, pentru sarea ce o aveau amîndoi depozitată la magazinele de pe malul Prutului¹⁷², cum și respectarea celorlalte contracte încheiate de cămară cu negustorii din Moldova care treceau sarea peste Prut. Libertatea pe care antreprenorul o acorda tuturor acestor negustori a făcut ca valoarea exportului de sare în Rusia să crească într-atît încît să reprezinte, în acei ani, circa 40% din valoarea globală a exportului de mărfuri moldovenești în țara vecină¹⁷³.

Pe plan intern comercializarea sării întîmpina neajunsurile manifestate și în anii de mai înainte. Interdicția obiceiului de a mai fi distribuită sarea la locuitori pe credit, interdicție cerută și obținută de către antreprenor de la Vistierie, începînd cu anul 1843, a fost păgubitoare atît pentru locuitori cît și pentru cămară. Pentru cei dinții, paguba consta în prețurile foarte ridicate cu care luau sarea de la negustori — la ocnă nemaidîndu-li-se sare decît pe bani în numerar — pentru cea de a doua, în diminuarea prețului de vânzare la ocnă a sării către negustorii angroșiști, ajungîndu-se pînă la 7 lei/100 ocale¹⁷⁴. O revenire la sistemul vânzării sării la locuitori, pe credit, nemaifiind acceptată de către Vistierie, cu toate insistențele lui Al. Vilara în acest sens¹⁷⁵, singura soluție practicabilă rămînea tot contractul cu diferiții negustori. Nici această soluție nu a fost însă prea fericită, întrucît adeseori partenerii de contract ai cămării nu-și respectau obligațiile. Semnificativ este faptul că, dacă pînă în 1843 valoarea datoriilor locuitorilor către cămară — provenite din veresii — fusese de numai 60 038 lei¹⁷⁶, în 1846 pagubele pricinuite cămării de către negustori ori diverși particulari, care luaseră prin contracte sarea de la ocnă, se ridicau la suma de 383 065 lei¹⁷⁷. Neîndoielnic, aceste pagube aveau un caracter temporar, ele fiind apoi recuperate de către antreprenor cu sprijinul autorităților centrale și locale.

În aceeași vreme, cîrmuirea Moldovei, pătrunsă de importanța mereu crescîndă a sării pentru economia națională, a încercat să se apropie, într-o măsură mai mare decît pînă atunci, de cunoașterea factorilor determinanți ai producției, pregătind, astfel, terenul pentru o exploatare cît de cît rațională. În acest scop i s-a cerut inginerului francez Hommaire de Hell — angajat de către stat încă din 1841 pentru lucrările de

¹⁷¹ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1628, f. 2.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ Idem, Tr. 1316, op. 1488, dosar 318.

¹⁷⁴ Idem, Tr. 1621, op. 1854, dosar 76, f. 26.

¹⁷⁵ Idem, Tr. 1316, op. 1488, dosar 143, f. 659.

¹⁷⁶ Idem, Tr. 1621, op. 1834, dosar 431, f. 852.

¹⁷⁷ Idem, Tr. 1768, op. 2017, dosar 325, f. 118, 119 și 134.

navigabilizare a Siretului și Prutului ¹⁷⁸ — să studieze posibilitatea introducerii la Tg. Ocna a unui alt procedeu tehnic de extracție a sării în locul celui rudimentar de pînă atunci. Lucrarea proiectată de către Hommaire de Hell, necesitînd însă o oarecare cheltuială, n-a fost acceptată de antreprenor, căruia, înfățișîndu-i-se, făgăduia numai că, în cazul în care Vistieria finanța lucrarea, folosul rezultat l-ar fi împărțit în două cu aceasta. ¹⁷⁹ Nici extinderea exploatărilor saline, prin valorificarea rezervelor de sare descoperite de către Mihalic de Hodocin în munții Neamțului ¹⁸⁰, n-a fost posibilă atunci, datorită opoziției aceluiași antreprenor. Apreciînd că deschiderea unei ocne lină Neamț „ar smînti din lucrarea ocnelor vechi“, Al. Vilara recomanda Vistieriei că „o asemenea punere la cale s-ar putea face numai atunci cînd ocnele s-ar căuta pe socoteala statului. În consecință, el a cerut Vistieriei, în virtutea drepturilor ce-i erau asigurate prin contract, să poruncească localnicilor“ a astupa acele locuri unde s-ar găsi sare la suprafața pămîntului „luînd și chezășii, în acest sens, de la aceștia ¹⁸¹. Firește, Vistieria s-a conformat cererii antreprenorului, dictînd „părăsirea“ lucrărilor proiectate de către Hodocin și o severă supraveghere a acelor locuri.

Mereu preocupat de asigurarea condițiilor realizării imediate a profitului întreprinderii, Al. Vilara n-a acordat aceeași atenție obligațiilor ce îi reveneau față de stat. Profitînd poate și de faptul că, prin mijlocirea postelnicului V. Alecsandri, reușise să-și sustragă parte însemnată din garanția oferită inițial Vistieriei (documentele de proprietate ale moșiei Clejani) ¹⁸², Vilara a întîrziat apoi în mod sistematic plata cîștiurilor datorate acesteia. Abia în ultimul an al contractului (1846) el și-a onorat în termen obligațiile față de stat, dar nu fără interes; era anul în care otcupul ocnelor Moldovei trebuia scos iarăși la mezat.

Acordîndu-i iarăși antrepriza, la prețul arătat de 1 630 501 lei pe an, pentru perioada 1847—1852, suplimentată în anul 1851 cu încă trei ani (1853—1855) — fără însă ca în aceștia din urmă titluar al contractului să mai fi fost Al. Vilara — cîrmuirea Moldovei i-a impus în contract cîteva noi condiții și anume: obligația antreprenorului de a nu se împotrivi lucrărilor pe care cîrmuirea le-ar fi socotit necesare pentru înființarea eforiei orășenești la Tg. Ocna, sau pentru împărțirea locurilor de hrană lucrătorilor de la ocne și pentru „regularisirea“ pădurilor de pe acea moșie; obligația aceluiași de a nu emite vreo pretenție asupra feredeilor (cu apă sărată) de la Slănic, care, după expirarea contractului de arendare încheiat cu hatmanul Alecu Aslan, aveau să rămînă „veșnic la dispoziția spitalului din minăstirea Sf. Spiridon din Iași“; o contribuție a-

¹⁷⁸ L. Boicu, *Încercări de navigabilizare a riurilor moldovenești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie „A. D. Xenopol“ Iași, tom. II (1965), p. 111.

¹⁷⁹ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 870, f. 25—34.

¹⁸⁰ Idem, Tr. 1316, op. 1488, dosar 377, f. 3. 6.

¹⁸¹ *Ibidem*, f. 9—13.

¹⁸² Idem, Tr. 1621, op. 1834, dosar 366, f. 191.

nuală din partea antreprenorului, în valoare de 24 000 lei, pentru înființarea și întreținerea unui spital la Tg. Ocna sub directa îngrijire a episcopiei spitalelor din Iași și, în sfârșit, datoria de a construi la Galați, cu cheltuiulă proprie și după „anume plan“, două magazine cu o capacitate de 5 milioane ocale pentru depozitarea sării și „două odăi pentru cantara exportăției cu cerșutele comodități“, magazine ce aveau să rămie apoi guvernului, fără plata vreunei despăgubiri¹⁸³.

Sporirea obligațiilor antreprenorului față de stat n-a însemnat însă și o modificare a balanței profiturilor în favoarea acestuia din urmă. Este adevărat, prețul arenzii, echivalind cu venitul ocnelor înscris în bugetele Moldovei pe anii respectivi, a crescut considerabil, dar înlesnirile acordate ulterior antreprenorului au anulat totalmente efectul scontat al clauzelor nou introduse în contract, inclusiv avantajul sporului de preț obținut de către stat. Înlesnirile amintite și asupra cărora ne vom opri au fost determinate de doi dintre factorii esențiali ai procesului de desfacere a sării: transportul și prețul de vânzare.

Problema transporturilor de sare, cu asigurarea și supravegherea cărora era îndatorată cîrmuirea prin contract, a constituit în permanență o sursă de neînțelegeri cu antreprenorul. Față de situația anterioară, ea prezenta acum un aspect nou. Intrind în vigoare contractul de tovărășie încheiat în decembrie 1846 între Al. Vilara și maiorul sîrb Mișa Anastasievici pentru exportul sării din Țara Românească¹⁸⁴, dispărea acea clauză privind limitarea cantitativă a exportului moldovenesc de sare prin Galați, aplicată pînă atunci. Spre deosebire de situația exportului de sare în Rusia, reglementată prin concesiile acordate pentru anii 1847—1852 vornicului Vasile Alecsandri¹⁸⁵, antreprenorul putea trece acum orice disponibilitate în sudul Dunării. Or, dacă în condițiile trecute rămașitele de sare netransportate la Galați, în contul celor 7 milioane ocale stabilite pentru un an, puteau fi exportate în cursul anului următor fără a păgubi pe antreprenor, în noile condiții de libertate absolută a exportului, orice cantitate de sare netransportată de la ocnă la schele putea fi și era socotită de către acesta ca un prejudiciu irecuperabil¹⁸⁶. Așa se și explică de ce pagubele reclamate Vistieriei de către Al. Vilara, provenind din neefectuarea transporturilor, atingeau acum cote foarte ridicate¹⁸⁷. Chestiunea s-a complicat și mai mult în cursul anilor 1848—1849 ca urmare a izbucnirii epizotiei și a închiderii parțiale a granițelor pentru export¹⁸⁸.

¹⁸³ *Analele Parlamentare...*, tom. XIV₂, p. 161—167.

¹⁸⁴ Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 1056, f. 21.

¹⁸⁵ *Ibidem*, dosar 1215, f. 2. La rîndul său, V. Alecsandri a subconcesionat acest drept negustorului Leiba Cana. (*Ibidem*, dosar 572, f. 38.).

¹⁸⁶ *Idem*, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 108.

¹⁸⁷ De pildă, în 1847, Al. Vilara reclama o pagubă de 789 980 lei, datorată neexecutării transporturilor sării la schele. Precizăm însă că paguba era evaluată după prețul la care s-ar fi vîndut acea cantitate la export (*ibidem*).

¹⁸⁸ *Ibidem*, dosar 1626, f. 120.

La începutul anului 1849, Al. Vilara a comunicat Vistieriei Moldovei că, datorită împrejurărilor mai sus pomenite, fiind în imposibilitate de a transporta și, deci, a desface sarea pentru piața externă, nu putea să-și onoreze obligațiile bănești față de stat și cerea o reducere a acestora, cum și modificarea unor condiții din contract. Supusă Sfatului Administrativ, cererea antreprenorului a fost socotită ca fiind îndreptățită, acordându-i-se compensativ, la 18 aprilie 1849, următoarele înlesniri: o reducere a ciștiurilor cu 180 501 lei pe an pentru cei patru ani care mai rămăneau în contul antreprizei; aminarea cu șase luni a plății fiecărui ciști stabilit prin contract; concursul efectiv al isprăvniciilor ținutale în angajarea și executarea cărașurilor prin „alcătuiri de bună voie” cu locuitorii și, în sfârșit, dreptul antreprenorului de a exporta 2 000 000 ocale sare după expirarea contractului pînă la 1 mai 1853¹⁸⁹. Evaluate laolaltă, înlesnirile acordate lui Vilara însemnau un prim prejudiciu pentru finanțele țării de 1 275 708 lei¹⁹⁰.

La scurtă vreme după dobîndirea nesperatelor de mari avantaje în dauna Vistieriei Moldovei, antreprenorului i s-a oferit un alt prilej de a pretinde înlesniri de la stat. Astfel, printr-un firman împărătesc se hotărîse ca, începînd de la 15 septembrie 1850, prețul sării din Moldova destinată consumului intern să fie dublat (20 lei/100 ocale) și egalizat cu cel din Țara Românească¹⁹¹. Confirmîndu-se, Vistieria a numit un funcționar la ocnă însărcinîndu-l cu încasarea sporului de preț pentru toată sarea ce ar fi fost vîndută după acea dată¹⁹². Acest lucru l-a nemulțumit însă pe antreprenor, care, pretextînd noi pagube în oțcup, a anunțat încetarea plății ciștiurilor. Firesc ar fi fost ca, în situația respectivă, cîrmuirea Moldovei să fi anulat contractul lui Vilara și să fi scos la mezat oțcupul ocnelor pentru anii care mai rămăneau, pe răspunderea materială a antreprenorului care nu și-a respectat obligațiile înscrise în contract. Dar Vistieria a ales calea compromisului. Menținînd concesiile anterioare, aceasta se învoia cu Al. Vilara ca, în schimbul renunțării la sporul de preț, să primească de la antreprenor o despăgubire de numai 170 000 lei pe an. Mai important este însă faptul că, cu același prilej, i-a fost prelungit termenul contractului cu încă trei ani (1853—1855), perioadă în care suma cuvenită Vistieriei pentru sporul de preț era fixată la 300 000 lei/an. În plus, Vilara obținea de la Vistierie dreptul de

¹⁸⁹ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1031, f. 1—1.

¹⁹⁰ *Ibidem*, dosar 1626, f. 131. Relativ la aceste înlesniri merită subliniat faptul că la numai cîteva luni de la acordarea lor, Sfatul Administrativ al Moldovei, într-o nouă componență, le-a apreciat drept „nelegiuite și vătămătoare statului” înaintîndu-le, spre rejudecare, Divanului Obștesc. Acesta, prin anaforaia din 12 aprilie 1850, contestă valabilitatea hotărîrii luate de către Sfat cu un an mai înainte, cerea respectarea cu strictețe a prevederilor contractului aprobat de Obștească Adunare și recomanda domnitorului să soluționeze modalitatea de recuperare a pagubelor Vistieriei. Din motive necunoscute încă, anaforaia n-a fost întărită de domn. („Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 202, din 14 iunie 1860).

¹⁹¹ Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 632, f. 6.

¹⁹² *Ibidem*, f. 16.

a-și rezerva o cantitate de 10 000 000 ocale sare pe care să o vîndă în țară, exclusiv în folosul său, după expirarea contractului ¹⁹³.

Așadar, pentru o sporire neînsemnată a ciștiurilor anuale, Vistieria oferea antreprenorului posibilitatea de a realiza un profit incomparabil mai mare, asigurîndu-i, totodată, și durata necesară dobîndirii acestuia. Chiar dacă Al. Vilara n-avea să beneficieze pînă la capăt de aceste înlesniri, consecințele acordării lor, pentru stat, au fost aceleași în cursul anilor care au urmat. Calculate, la scurtă vreme după încheierea scadenței cu cei care au profitat de urmările tranzacției din 1850, prejudiciile reale ale statului s-au ridicat la suma de 5 347 353 lei, din care 1 290 100 lei au fost însușiți în 1851 și 1852 de către Al. Vilara ¹⁹⁴.

Netăgăduit, prin condițiile ce i-au fost create în anii 1849 și 1850, interesul antreprenorului pentru valorificarea integrală a producției de sare obținută anual, nu putea fi decît maxim. Sugestivă este grija deosebită manifestată de Vilara în direcția întăririi dreptului de monopol al exploatării sării ce-i era concesionat de către stat. Numeroasele sale reclamații adresate Vistieriei — fondate sau avînd numai caracter preventiv — vizau supravegherea cu strictețe a rezervelor de sare și slatină existente în cuprinsul țării, îndeosebi în Vrancea și în împrejurimile Tazlăului și Neamțului, de către autorități, după exemplul urmat în Țara Românească ori Galiția ¹⁹⁵. Spre a avea deplină siguranță că sub pretextul întrebuintării slatinei la feredeile din țară nu se comercializa acel produs, Vilara a hotărît să ofere gratuit doritorilor posibilitatea de a întrebuinta izvoarele cu apă sărată de la Tg. Ocna, aflate sub controlul direct al cămării ¹⁹⁶.

Concomitent, vînzarea sării la ocnă, prin contracte încheiate cu diferiți negustori sau boieri, a atins cote foarte ridicate. Cantitățile prevăzute în contracte nu erau însă condiționate de producția de sare existentă în momentul angajării ei și nici măcar de posibilitățile de exploatare apreciate cu aproximație. De regulă, orice negustor instărit sau boier putea să cumpere la ocnă cantități nelimitate de sare pe credit. Numai în anul 1850 a fost angajată, spre vînzare prin asemenea contracte, suma de 26 374 000 ocale, din care părțile cuvenite agăi Nicu Ghica sau zarafului Leiba Moir Hofer din Iași depășeau cifra de 5 000 000 ocale fiecare ¹⁹⁷.

Asigurat, în perspectivă, de profiturile substanțiale provenind din vînzarea sării direct de la ocnă, Al. Vilara a acordat atenția cuvenită și exportului prin Galați, ca sursă nu mai puțin însemnată de sporire a veniturilor antreprizei. În aprilie 1851, interesele particulare, probabil,

¹⁹³ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 2052, f. 1—8; vezi și „Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 202 din 14 iunie 1860.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 702.

¹⁹⁵ Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 555, f. 6, 98, 99, 123.

¹⁹⁶ *Ibidem*, f. 99.

¹⁹⁷ *Ibidem*, dosar 632, f. 20—21.

ori nevoile bănești, l-au determinat să renunțe, în favoarea lui Mișa Anastasievici, la partea ce i se cuvenea din „tovărășia exportăției sării din Valahia”¹⁹⁸. La numai câteva luni, în noiembrie același an, o nouă tranzacție intervenea între cei doi, de astă dată referitoare la exportul sării moldovenesti. Prin contractul încheiat¹⁹⁹, Al. Vilara se angaja să furnizeze maiorului Mișa, prin schela Galaților, cantitatea de 56 milioane ocale sare „cu a lor zeciuală” (sporul pentru pierderi — n. ns.) în cursul a șapte ani, cu aplicare retroactivă începînd de la 1 ianuarie 1849 și pînă la 31 decembrie 1855. Concesiunea acordată lui Mișa, la prețul general de 5 625 000 lei, excludea orice drept al antreprenorului de a mai trece sare în sudul Dunării în perioada amintită²⁰⁰. Cum și exportul sării în Rusia era subconcesionat la acea dată vornicului V. Alecsandri²⁰¹, nu rămînea antreprenorului decît datoria de a urmări executarea întocmai a contractelor și de a încasa drepturile ce i se cuveneau.

N-a apucat însă să mai vadă transpuse în fapt rezultatele acestei afaceri a ocnelor, întrucît spre sfîrșitul lui mai 1852, Alecu Vilara cădea, lovit de apoplexie, la Tg. Ocna, lăsînd urmașilor săi o moștenire de care logofetesa Elena Crețulescu — fiica răposatului — a încercat imediat să se dispenseze²⁰². Ciștiurile neplătite Vistieriei Moldovei, în valoare de 40 000 galbeni, împrumuturile contractate în țară neachitate, transporturile de sare închiriate dar neefectuate, obligațiile neonorate față de exportatorii sării din Moldova și Țara Românească, toate, laolaltă, au determinat ca „venitul ocnelor să vină — potrivit aprecierilor Sfatului Administrativ — în reală desființare, complicînd nu numai fîscul, dar făcînd și pentru locuitorii țării un izvor de împilare ruinătoare”²⁰³.

Pentru ieșirea din impas existau două soluții: cea dintîi, recomandată, era amortizarea despăgubirilor cuvenite Vistieriei Moldovei din licitarea moșilor antreprenorului, ale căror acte fuseseră depuse drept garanție, iar cea de a doua, posibilă, consta în preluarea datoriilor — prin înțelegere cu epitropia casei Vilara — odată cu otcupul ocnelor Moldovei pentru anii următori, de către persoana care s-ar fi oferit în acest sens. Prima soluție, preferată se pare de către cîrmuirea Moldovei — care l-a însărcinat pe postelnicul Costache Negruzzi (directorul Departamentului Dreptății) să meargă la București pentru „a scoate în vînzare zălogul”²⁰⁴ — prezenta inconvenientul că valoarea reală a amane-

¹⁹⁸ Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 1056, f. 21.

¹⁹⁹ *Ibidem*, f. 21—22.

²⁰⁰ Concesiunea, se pare, a fost condiționată de acordarea de către Mișa a unui împrumut antreprenorului în valoare de 1 575 000 lei pe un an cu 12% dobîndă (*Ibidem*).

²⁰¹ La 5 mai 1852, Al. Vilara își exprima intenția ca, începînd cu 1 ianuarie 1853, să desființeze monopolul vînzării sării peste Prut (subconcesionat pînă la acea dată lui V. Alecsandri) și să lase, ca și pentru consumul intern, libertatea vînzării tuturor celor ce cumpărau sarea de la ocnă, sperînd astfel să sporească volumul vînzărilor (*ibidem*, dosar 1215, f. 2).

²⁰² *Ibidem*, dosar 920, f. 5.

²⁰³ *Ibidem*, dosar 929, f. 7; *idem*, Tr. 1772, op. 2020, dosar 29 283, f. 1—2.

²⁰⁴ *Ibidem*, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 349.

tului n-ar fi acoperit, după aprecierea lui Negruzzi, decît abia jumătate din suma datorată Vistieriei²⁰⁵. În plus, și ceilalți creditori ai fostului antreprenor invocau despăgubiri din averea răposatului, în care erau incluse și moșiile cu pricina. Așadar, rămînea cea de a doua soluție.

O primă ofertă, luată în seamă de către Vistierie, a fost făcută de către aga Constantin Ciocan din Țara Românească (în toamna anului 1852), care făgăduia, în schimbul prelungirii cu un an a termenului de arendare rămas de la Al. Vilara (1853—1855), la prețul de mai înainte, achitarea tuturor obligațiilor bănești ale fostului antreprenor față de Vistierie cum și plata regulată a cîștiurilor anuale. Cu toate că concesiunea a fost votată de Sfat și apoi de Divanul Obștesc în forma cerută de Ciocan, n-a intrat în vigoare datorită, probabil, neînțelegerilor ivite cu epitropia casei Vilara²⁰⁶.

Dar mai interesat decît aga Ciocan în privința soluționării „afacerii” ocnelor după moartea lui Al. Vilara a fost concesionarul de atunci al exportului românesc de sare peste Dunăre, maiorul Mișa Anastasievici. Interesele comerciale ale acestuia în sudul Dunării fuseseră serios periclitate printr-o hotărîre a Vistieriei Moldovei, din noiembrie 1852, privind sistarea exportului de sare prin Galați (concedat de Vilara maiorului Mișa) pînă la deplina ei despăgubire din partea epitropiei casei Vilara²⁰⁷. Respectiva hotărîre a fost anulată de către domn — în urma plîngerii lui Mișa — dar îngrijorarea jăluitorului nu putea să dispară cîtă vreme relațiile între primele părți contractante se mențineau încordate. Mai mult decît atît, nici relațiile sale cu epitropia casei Vilara, reprezentată prin logofătul Scarlat Crețulescu, nu erau prea amicale, datorită neachitării la vreme a unor cîștiuri acesteia din urmă²⁰⁸. Existau deci, atunci, suficiente motive de receptivitate a lui Mișa față de soarta otcupului ocnelor Moldovei pentru următorii ani.

Deși, în decembrie 1852, Sfatul Administrativ extraordinar al Moldovei a luat hotărîrea de a scoate la mezat otcupul ocnelor „în condițiile vechiului contract... la prețul de 1 750 000 lei pe an”²⁰⁹, licitarea n-a avut loc datorită intervenției oportune a maiorului Mișa pe lângă guvernele de la Iași și București și a înțelegeri survenite între d'nsul cu epitropia casei Vilara. Prezentînd asigurările cuvenite Vistieriei Moldovei — inițial tot moșiile ipotecate: Cleani, Ostroveni și Băloiu (Argeș) — înțarite prin chezașia vornicului Vasile Alecsandri²¹⁰, Mișa Anastasievici

²⁰⁵ A. h. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 929, f. 7.

²⁰⁶ *Ibidem*, f. 8—9, 21.

²⁰⁷ *Ibidem*, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 284—283.

²⁰⁸ *Ibidem*, Tr. 1768, op. 2017, dosar 1056, f. 31—44, 52; idem, Tr. 1772, op. 2020, dosar 26 168, f. 1.

²⁰⁹ „Buletin, foaie publicărilor oficiale...”, nr. 99 din 14 decembrie 1852.

²¹⁰ La 26 februarie 1853, Mișa Anastasievici a cerut cîrmuirii Moldovei scoaterea de sub ipotecă a moșiilor amintite — urmare a înțelegerii sale cu casa Vilara — și ipotecarea moșiei sale Hobaia (Ilfov). (Cf. Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 350, 385, 386).

a preluat, pe bază de inventar și în prezenta revizorului cîrmuirii, în treaga administrație a ocnelor, pe termen de trei ani (1853—1855), la 24 ianuarie 1853²¹¹.

Începutul noii antreprize a fost favorabil Vistieriei Moldovei, care a primit cu regularitate primele cîștiuri. Relativa normalizare a situației a fost posibilă datorită unei măsuri legislative adoptate de către cîrmuire în folosul antreprenorului dar deosebit de păgubitoare pentru locuitorii țării. Astfel, încă din primele zile ale anului 1853, vistiernicul V. Ghica prezenta Divanului Obștesc un proiect de lege relativ la reglementarea transporturilor de sare de la ocnă la Galați, proiect a cărui necesitate era reclamată — după spusele autorului — de obligațiile ce și le asumase statul față de fostul antreprenor prin amendamentele contractului aflat și atunci în vigoare²¹². Votată de către Divan, la 14 ianuarie 1853, „legea pentru transportarea sării de la cămară la diferite scheli”²¹³ (aplicată în fapt numai pentru schela Galați — n. ns.), prevedea, în esență, îndatorirea pentru 1/3 din locuitorii birnici ai tuturor satelor din ținuturile de jos ale Moldovei: Putna, Galați, Tecuci, Bacău, Neamț, Roman, și Tutova, de a transporta fiecare cite 400 ocale sare anual de la Tg. Ocna și Galați, pînă la împlinirea sumei de 8 000 000 ocale. Costul transportului, fixat la numai 8 lei/100 ocale, urma a fi achitat de către cămară prin mijlocirea sămeșiilor ținutale, iar executarea lor — „de la încetarea plugăriei pînă la lunile septembrie—octombrie” — supravegheată de „înadinși” dregători.

Aplicarea acestei legiuiiri, imediat după adoptarea ei, a permis antreprenorului ca, pînă la sfîrșitul anului 1853, să transporte și apoi să vîndă la Galați o cantitate de sare ce depășea cu aproape 1 milion ocale limita stabilită prin contract²¹⁴. Prisosul transportat nu poate fi explicat, raportîndu-l la condiții, decît prin aplicarea abuzivă a respectivei legiuiiri. Numeroase sînt cazurile cînd, nu numai stăpînii de moșii — interesați deopotrivă a-și transporta produsele la punctele de desfacere — dar înșiși locuitorii satelor protestau împotriva practicii autorităților locale de a le „lepăda bani pentru cărătura de sare”, ignorîndu-li-se total nevoile gospodărești²¹⁵. Neputînd efectua transporturile în care erau fără voie angajați, locuitorii erau îndatorați a despăgubi pe antreprenor nu prin restituirea banilor primiți de la cămara ocnelor (cite 8 lei/100 ocale, ci prin contravaloarea sării pe care trebuiau să o transporte, apreciată de regulă între 20 și 40 lei/100 ocale. Procedul, caracterizat nu peste

²¹¹ Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 867, f. 27.

²¹² Idem, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 320, 323; idem, Tr. 1768, op. 2017, dosar 1872, f. 46.

²¹³ Pentru textul legii, vezi: idem, Tr. 1772, op. 2020, dosar 29 067, f. 16.

²¹⁴ Idem, Tr. 1768, op. 2017, dosar 1872, f. 144.

²¹⁵ *Ibidem*, f. 75.

multă vreme de către însăși Vistieria Moldovei drept „o operație de bancă cu dărimătoare și nelegiuită cămătărie”²¹⁶, a provocat locuitorilor țării o pagubă anuală, iar antreprenorului un profit suplimentar, de 1 280 000 lei²¹⁷.

Izbucnirea războiului Crimeii și ocupația succesivă a Principatelor de către trupele rusești și apoi austriece, afectând grav economia țării în ansamblul ei, au înrăutățit raporturile, vremelnice restabilite, între circuire și antreprenorul ocnelor. Prohibirea exportului moldovenesc de sare, în vremea războiului, mai întâi în sudul Dunării²¹⁸ și apoi în Rusia²¹⁹, a prilejuit nesfârșite pretenții de despăgubire din partea lui Mișa Anastasievici, care nu s-a sfiit să recurgă pentru aceasta și la sprijinul autorităților de ocupație²²⁰. Este adevărat că guvernul Moldovei a încercat să amelioreze situația deosebit de critică în care se aflau, îndeosebi, locuitorii ținuturilor din sudul țării, întrebuințați în feluri de transporturi oștinești, propunând scutirea acestora de obligațiile către câmară²²¹. O asemenea măsură, deși justificată de împrejurări, constituia însă o încălcare a drepturilor și înlesnirilor ulterioare ce îi fuseseră recunoscute antreprenorului prin contract. De altfel, acesta a și apreciat-o drept „o adevărată manifestare de prigonire a intereselor mele...”, acuzând guvernul de neacordarea „protecției loiale ce este dator a da oricărui comerciant din țară”²²². Acuzația era gravă, iar guvernul n-a desconsiderat-o.

Acceptând o reducere substanțială a obligațiilor bănești către stat, guvernul — prin Vistierie — i-a prezentat antreprenorului un interesant proiect de reorganizare a exploataților saline din Moldova întocmit de către inginerul S. Peytaven²²³. Esența noului proiect consta în raționamentul că redresarea venitului ocnelor în condițiile restrîngerii considerabile a exportului de sare (prin măsurile prohibitive de atunci) nu era posibilă prin mărirea producției, ci numai prin reducerea cheltuielilor de producție. Proiectul, deși anticipa însemnate economii de materiale, timp, bani, forță de muncă, necesitînd investiții din partea antreprenorului, n-a fost primit sub pretextul că era „o lucrare care nu privește pe subînsemnatul” și, în consecință, acesta cerea „nevătămarea intereselor antreprizei și paza nestăruită a așezămintelor întocmite...”²²⁴.

În primăvara anului 1855 raporturile între stat și antreprenorul ocnelor deveniseră deosebit de critice. Pe de o parte, Mișa Anastasievici

²¹⁶ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 482.

²¹⁷ „Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 202/14 iunie 1860.

²¹⁸ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 414.

²¹⁹ Idem, Tr. 1768, op. 2017, dosar 2054, f. 33, 34, 56 și 63.

²²⁰ *Ibidem*, dosar 1979, f. 17 și 23.

²²¹ Idem, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 405.

²²² *Ibidem*, dosar 2014, f. 5.

²²³ Idem, Tr. 1768, op. 2017, dosar 1347, f. 14—24.

²²⁴ *Ibidem*, f. 32.

reclama imposibilitatea de a efectua transporturile la circa 14 milioane ocale sare (în care intrau și rămășițele anilor precedenți) la schele²²⁵, pe de altă, cîrmuirea — acuzată de nerespectarea îndatoririlor ce și le asumaseră față de antreprenor — era conștientă de „neputința de a se îndeplini cu locuitorii țării acele transporturi datorită greutăților războiului și ale înfurietei epizotii care au sărăcit de vite sate întregi“²²⁶. Cu toate că guvernul Moldovei a încercat, în împrejurările de atunci să opună rezistență pretențiilor antreprenorului și să scoată, cel puțin pentru moment, pe locuitorii țării de sub efectele acelei legi ruinătoare pentru ei (din 14 ianuarie 1853), tentativa nu a reușit. Devenise imperios necesară modificarea unora dintre dispozițiile contractului în vigoare și îndeosebi cea relativă la transporturi. O asemenea modificare nu se putea efectua însă decît cu consimțămîntul ambelor părți; iar acordul lui Mișa de a renunța la un drept esențial pentru antrepriză nu putea fi obținut decît prin oferirea, în compensație, a unei despăgubiri sau înlesniri, cel puțin, echivalente.

La 28 iunie, Sfatul Administrativ al Moldovei a hotărît ca, „spre a scăpa și pe fisc de colosalele pretenții de despăgubire ce pomenita legiuire nepuindu-se în aplicatie da dreptul antreprenorului de a face, și pe locuitorii săteni de o sarcină pe care ei nu mai erau în stare de a o îndeplini“, să înfățișeze lui Mișa Anastasievici cîteva „articuli de împăcăluire“ și anume: a) prelungirea duratei antreprizei cu un an (respectiv anul 1856) la prețul de numai 300 000 lei; b) abolirea transportului obligatoriu instituit prin legea amintită, „pentru trecut, prezent și viitor“; c) anularea tuturor pretențiilor de pînă atunci existente între stat și antreprenor și d) dreptul antreprenorului de a exporta, după 31 decembrie 1856, un milion ocale sare în Rusia²²⁷.

Invoiala a fost primită de către antreprenor, intrînd în vigoare imediat ce a fost întărită de domn, la 30 iunie 1855²²⁸. Este lesne de înțeles ce a însemnat pentru finanțele țării, în condițiile de atunci, reducerea de aproape șase ori a prețului de arendare a ocnelor și prelungirea dreptului de export peste termenul contractului. Numai din cele două concesiile făcute antreprenorului a rezultat, într-un singur an (1856), potrivit unor competente aprecieri, o pagubă în Vistieria statului de 2 345 751 lei²²⁹. Adăugată pagubelor anterioare, izvorite din concesiile acordate antreprenorului în cursul ultimilor zece ani (1847—1856), rezulta un deficit de 8 815 108 lei²³⁰, ceea ce era echivalent cu bugetul țării pe un an. Acestea fuseseră doar pagubele materiale recunoscute ca atare de către oficialități, deosebite de cele mai puțin evidente, ce nu in-

²²⁵ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1626, f. 487, 500.

²²⁶ *Ibidem*, dosar 2052, f. 1—8.

²²⁷ *Ibidem*, dosar 2014, f. 1, 4.

²²⁸ *Ibidem*; vezi și „Monitorul Oficial al Moldovei“, nr. 202, din 14 iunie 1860, f. 702.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ *Ibidem*.

traseră în calcule și, mai ales, de pagubele morale ale statului în această ramură economică.

Important este că, prin proporțiile lor, chiar numai cele recunoscute, pagubele provocate finanțelor Moldovei în ultimii ani de către antreprenorii ocnelor au întărit acele convingeri exprimate în epocă — la început timid, apoi cu tot mai multă insistență — relative la necesitatea abandonării sistemului, devenit anacronic, al arendării. Însuși Sfatul, care manifestase o solitudine exagerată, și nu lipsită de interes²³¹, față de Mișa Anastasievici, concomitent cu înlesnirile ce i le acorda acestuia, recomanda Vistieriei „să se pregătească pentru ociruirea venitului ocnelor, în credință, pe socoteala statului”²³². Ilustrativă pentru tendința mereu accentuată de abandonare a procedurii păgubitor al arendării a fost atitudinea ministrului, din aceeași vreme, al finanțelor Moldovei, Petre Mavrogheni. Acesta, încercând a schița o imagine de ansamblu asupra a ceea ce însemnase practica arendării ocnelor pentru economia țării, mărturisea, la 2 iunie 1856, domnitorului Grigore Ghica : „... este un adevăr netăgăduit că sistemul dării în antrepriză al salinelor a produs pînă acum nenumărate învăluiri guvernului, învăluiri care, de cîte ori s-au ivit, nu s-au aplicat decît cu paguba fîscului... Antreprenorii, nefiind interesați a pregăti viitorul, nu ținesc decît la tragerea folosului de față după un mod de exploatare vicios și cu totul înapoiat. Într-un șir de ani, salinile au trecut de la o antrepriză la alta fără a se fi introdus o îmbunătățire cît de mică, fără ca să se fi ținut cît de puțin la sporirea progresivă a acestui venit al statului”²³³.

Abandonarea sistemului arendării părea, deci, inevitabilă. Încă din februarie 1856, Vistieria a început tratativele cu inginerul francez A. Gaildry — directorul „marii de vapor” din Iași — în vederea „alcătuirii unui proiect pentru căutarea veniturilor sărăriilor pe conta statului”²³⁴, răspunzînd, în acest fel, și recomandării ce îi fusese făcută de către Sfat. Proiectul întocmit de către Gaildry, pe baza „însemnărilor lămuritoare” ce i-au fost furnizate de către ing. S. Peytaven²³⁵, avertiza însă cîrmuirea că, din pricina înlesnirilor ce fuseseră acordate lui Mișa Anastasievici²³⁶, venitul ocnelor în primul an de exploatare în regie urma să fie „foarte mărginit” — producția de sare nedepășind cantitatea

²³¹ În octombrie 1855, guvernul Moldovei a solicitat și a obținut de la Mișa Anastasievici un împrumut de aproape două milioane lei, restituit abia în anul 1859 (cf. Arh. St. București, Vistieria Moldovei, dosar 399/1858, f. 1—5).

²³² Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 2052, f. 8.

²³³ Bibl. Acad., Documente, pachet CMVI/18.

²³⁴ *Ibidem*, pachet CMVI/8.

²³⁵ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 1951, f. 172, 173.

²³⁶ La expirarea termenului contractului, Mișa Anastasievici păstra dreptul de a mai exporta prin Galați 2 milioane ocale de sare, pe la schelele Prutului încă 1 milion ocale, iar în țară, dreptul de a vinde alte 10 milioane ocale (Bibl. Acad., Documente, pachet CMVI/18).

de 20—25 milioane ocale²³⁷. Găsind aplicabile principiile cuprinse în proiect și acceptând condițiile impuse de Gaildry pentru ocuparea postului de director al salinelor statului²³⁸ — între care : contract pentru cinci ani cu obligații reciproce pentru ambele părți, salar anual de 64 800 lei, ameliorarea drumurilor de către cirmuire²³⁹ — Sfatul Administrativ a dispus începerea lucrărilor chiar în vara anului 1856. Dar, la numai citeva zile după adoptarea hotărârii, noul ministru de finanțe, Scarlat Roset, invocând deficitul bugetar de peste 3,5 milioane lei, afară de împrumutul încă neachitat maiorului Mișa, a cerut suspendarea lucrărilor pentru minimum 20 de luni sau, eventual, anularea definitivă a contractului și scoaterea ocnelor la mezat pentru încă trei ani²⁴⁰.

Guvernul, în noua sa componență, a încuviințat „desfacerea” contractului cu Gaildry și a recomandat ministrului de finanțe să procedeze la despăgubirea titularului potrivit înțelegerii prealabile²⁴¹, punind astfel capăt unei lucrări de maximă importanță pentru economia Moldovei. Imediat după aceasta au fost întocmite condițiile arendării venitului ocnelor, dar nu pentru trei ani cum recomandase Scarlat Roset, ci pentru un singur an, respectiv 1857²⁴².

Condițiile propuse de către Vistierie au fost completate de Sfat cu două importante precizări și anume : în cazul în care cirmuirea ar fi găsit de cuviință să introducă „un nou mod de exploatare a sărăriilor, antreprenorul nu va putea împiedica lucrările ce s-ar cere a se face în aplicarea aceluia mod, de vreme ce această lucrare nu jignește exploatarea sa”; după elaborarea noului sistem de exploatare „vroidnt antreprenorul a profita de înlesnirea ce ar aduce acel sistem, spre a-l întrebuința în folosul antreprizei sale, va fi dator a se învoi cu cirmuirea, iar la dimpotrivă, noul sistem va rămîne în nelucrare pînă la expirarea contractului ce urmează a se încheia acum”²⁴³. Se încerca, așadar, instituirea unei formule de compromis — dictată de situația critică a finanțelor statului — care să permită, în perspectivă, reușita unor eventuale inițiative în direcția modernizării exploatărilor saline de la Tg. Ocna.

Dar condițiile și durata scurtă stabilită pentru noua antrepriză n-au ispitit decît pe doi întreprinzători : ing. A. Gaildry și Mișa Anastasievici. Cel dintîi, interesat să dea viață proiectului preconizat, condiționa

²³⁷ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, pachet 123, dosar 1/1856, f. 89.

²³⁸ Ministrul de finanțe îl recomandase domnitorului drept „singura persoană capabilă” să dețină funcția de director al salinelor (*ibidem*).

²³⁹ Bibl. Acad., Documente, pachet CMVI/37.

²⁴⁰ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar 2052, f. 78, 89.

²⁴¹ În cazul în care Vistieria abandona contractul, după punerea lui lucrare, se angaja să despăgubească pe titular cu salarul convenit pe un an înainte, plus indemnizația lunară de pînă atunci, ceea ce reprezenta, în cazul de față, 70 200 lei. Prin mijlocirea consulatului francez din Iași, suma revendicată de Gaildry a fost redusă ulterior la 1 200 galbeni și achitată de către Vistieria Moldovei (*ibidem* f. 105).

²⁴² Vezi „Buletin foaia publicațiilor oficiale...”, nr. 68 din 23 august 1856.

²⁴³ Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 37, 38.

preluarea antreprizei cu încuviințarea aplicării noului sistem de exploatare, prin mijloace proprii dar cu scutirea de obligațiile bănești față de stat pînă la deplina amortizare a investițiilor ce le-ar fi făcut ²⁴⁴. Cel de al doilea, maiorul Mișa, încercînd să profite de împrejurările ce-i erau deosebit de favorabile, oferea Vistieriei un preț a cărui valoare era doar simbolică: 600 000 lei pe un an ²⁴⁵. Cum pentru redresarea finanțelor țării venitul ocnelor avea un rol covîrșitor, se înțelege că nici-una dintre oferte n-a putut fi acceptată de către cîrmuire.

Revizuirea condițiilor de vânzare și modificarea acestora în sensul prelungirii duratei antreprizei de la unu la cinci ani, precum și includerea unei clauze noi relative la extinderea dreptului antreprenorului asupra „veniturilor sărăriilor” din Moldova de sud ²⁴⁶ — a avut un efect neîntîrziat. Numărul ofertanților a sporit considerabil (bancherii Leiba Cahan și Iosef Hamburg, logofătul Neculai Milu și D. Cozadini, Mișa Anastasievici, aga Constantin Ciocan), iar prețul arenzii a sporit vertiginos de la 1 515 000 lei la 2 634 100 lei ²⁴⁷. Prețul din urmă a fost oferit de către aga Constantin Ciocan din Țara Românească, care a dobîndit astfel antrepriza ocnelor pentru anii 1857—1861. Deși garanția depusă de către Ciocan în Vistieria Moldovei (documentele moșiiilor sale Caraula și Hirtopu, prețuite la 70 000 galbeni) nu reprezenta echivalentul valoric al unui cîști întreg, Sfatul i-a acceptat-o, recomandînd Vistieriei să publice prin foile oficiale această asigurare ²⁴⁸.

•

Perioada antreprizei lui C. Ciocan, mai zgomotoasă decît toate celelalte ce au precedat-o, s-a caracterizat printr-o nesfîrșită „răfuire” cu fostul antreprenor — dispută în care Sfatul a fost adeseori implicat — ca și prin strădaniile sale, parțial încununate cu succes, de a reglementa cea mai spinoasă dintre laturile acestei „afaceri”, chestiunea transporturilor.

În momentul în care Constantin Ciocan devenea titular al oțcupului ocnelor Moldovei pentru o perioadă de cinci ani, părțile contractante erau conștiente de faptul că profitul antreprenorului în primul an urma să fie serios afectat de mai vechile înlesniri acordate de către stat lui Mișa Anastasievici. Dispunînd de cele 13 milioane ocale sare, depozitată în magazinele din Bacău, Borzești, Tg. Ocna și Galați ²⁴⁹, din care numai trei milioane ocale erau destinate exportului, maiorul Mișa putea, practic, să asigure întregul consum intern de sare pe timp de minimum un an.

²⁴⁴ Cheltuielile legate de transpunerea în practică a proiectului elaborat de A. Galdry erau apreciate, cu oarecare aproximație, la suma de 800 000 lei (Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 36).

²⁴⁵ *Ibidem*, f. 38.

²⁴⁶ Pentru noile „condiții de vânzare”, vezi: *ibidem*, dosar 1/1857.

²⁴⁷ *Ibidem*, f. 38, 77 și 89.

²⁴⁸ *Ibidem*, dosar 1/1856, f. 122.

²⁴⁹ Arh. St. Iași, Documente, pachet 810/144.

Certitudinea acestui fapt fusese exprimată, de altfel, încă în vremea licitării otcupului²⁵⁰. Așa încît, sarcina noului antreprenor, cel puțin pentru anul de început, se rezuma la pregătirea producției de sare și asigurarea condițiilor de desfacere a acesteia, cu precădere, pe piața externă. Cu supravegherea lucrărilor la Tg. Ocna, Constantin Ciocan l-a împuternicit pe aga Temistocle Bastachi, copârtaș — în locul cedat de logofătul N. Milu începînd din martie 1857 — la antrepriza vămilor unite pînă la 1 ianuarie 1860²⁵¹. Prin intermediul acestuia, ori direct, aga Ciocan a încercat să dobîndească sprijinul efectiv al autorităților centrale în conflictul a cărui izbucnire era iminentă cu maiorul Mișa Anastasievici.

Manifestînd o justificată grijă pentru soarta disponibilităților de sare, Ciocan și-a trimis, mai înainte chiar de 1 ianuarie 1857, însărcinați prin ținuturile Moldovei spre „a arvuni cărăușii trebuincioși“ pentru transportul sării la Galați²⁵². Avînd, mai curînd, caracter de sondaj, misiunea acestora s-a încheiat cu un eșec total; fostul antreprenor, devansîndu-l pe Constantin Ciocan, ridicase într-atît prețul transportului pentru cele 13 milioane ocale ale sale, încît oamenii acestuia din urmă „n-au putut, cu nici un chip, să se lipească de cărăuși“²⁵³. Situația s-a agravat în cursul primelor luni ale anului 1857. Împuternicitul antreprenorului, Temistocle Bastachi, reclama cu insistență imposibilitatea de a putea angaja necesarul de cărăuși pentru transportul sării din depozițiile de la Adjud pînă la Călienii — de unde urma a se încarca pe vase — din pricina concurenței neloiale a oamenilor lui Mișa²⁵⁴. Izbucnit pe acest făgaș, conflictul între cei doi afaceriști avea să evolueze pe un altul, legat nu de procesul desfacerii ci de cel al producției sării.

În februarie 1857, Constantin Ciocan a înaintat Sfatului Administrativ al Moldovei un amplu memoriu privind starea precară a exploatarea salinelor de la Tg. Ocna, document însoțit de pretenții de despăgubire formulate la adresa fostului antreprenor. Acesta, potrivit actului de acuzare, ar fi lăsat la ieșirea din antrepriză, împotriva obiceiului, gropile (ocnele) de sare necurățate de apă și de sarea măruntă, unele impracticabile, limitînd astfel producția și productivitatea muncii lucrătorilor în contul noii antreprize. În plus, cele două guri de ocna noi, pe care le-a lăsat la sfîrșitul anului 1856, erau necorespunzătoare. Pentru cercetarea acestor reclamații, ca și pentru altele de mai mică însemnătate, caimacamul N. Conachi Vogoride a numit o comisie, la fața locului, alcătuită din vornicul Iancu Cantacuzino, Alecu Rusu și spătarul Petreache Tinca²⁵⁵. Aceasta, deplasîndu-se la Tg. Ocna, și-a încheiat obser-

²⁵⁰ Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 51 și 52.

²⁵¹ „Buletin, foae oficială“, nr. 24, din 24 martie 1857.

²⁵² Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 1784, f. 357.

²⁵³ *Ibidem*.

²⁵⁴ *Ibidem*, dosar 2434, f. 11.

²⁵⁵ Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 131; Idem, pachet 139, dosar 1/1857, f. 2.

vațiile folosind atît documentele cămării (vechi și noi) cît și mărturiile șavgăilor — luate sub prestare de jurămint — privitoare la condițiile preluării ocnelor de către aga Ciocan de la Mișa Anastasievici²⁵⁶.

Comisia constatare că, potrivit „vechiului obicei” (deci, nu contractului), ocnele trebuiau a se preda de către un antreprenor altuia „curate ca în fața casei”. Or, Mișa le lăsase, la 31 decembrie 1856, „pline cu apă și cu sare măruntă”. Obișnuit, curățirea gropilor se făcea de patru ori pe an — „la vremea prășitului, a coasei, la culesul viilor și iarna” — cu întreruperea parțială sau totală a procesului de producție timp de aproape o lună pentru fiecare curățenie, dar Mișa nu le mai curățase din iulie 1856. Din această cauză, noul antreprenor nu s-a putut folosi de întreaga capacitate de producție a ocnelor, nici de totalul brațelor de muncă existent, fiind nevoit să înceapă tăierea sării doar cu 24 lucrători (în loc de 200). În privința gurilor de ocna noi („ocnițe”), îndatorat prin contract a le lăsa fostul antreprenor, comisia le-a găsit „părăsite, pline de apă și nelucrătoare”²⁵⁷.

Referindu-se la pagubele în producție pricinuite lui Constantin Ciocan din necurățirea ocnelor vechi, ca și din impracticabilitatea celor noi, predate de către Mișa Anastasievici, comisia le-a evaluat la un total de 5 484 800 ocale de sare. Înaintate Sfatului, constatările și concluziile comisiei amintite au fost cuprinse în jurnalul acestuia din 15 noiembrie 1857, prin care Mișa Anastasievici a fost găsit vinovat și obligat a-l despăgubi pe noul antreprenor cu suma stabilită ulterior de o altă comisie, de 1 008 053 lei²⁵⁸. Parte din respectiva sumă a fost reținută, în pofida protestelor fostului antreprenor, direct de către Vistierie în contul obligațiilor bănești pe care aceasta le avea față de Mișa, datorii amortizate și pînă atunci din cîștiurile ce le încasa de la antreprenorii ocnelor și a vămilor²⁵⁹. La numai cîteva luni, în iunie 1858, Sfatul Administrativ, reluînd în dezbatere reclamațiile maiorului Mișa și sub impulsul atitudinii binevoitoare a prințului caimacam față de acesta, a hotărît: anularea „nefondatelor pretenții întinse pînă astăzi de postelnicul Ciocan”, ridicarea sechestrului pus în virtutea hotărîrii anterioare, pe sarea ce o avea înmagazinată și nevindută în țară, restituirea integrală a banilor cuveniți pentru împrumutul contractat de către stat și, în sfîrșit, eliberarea ipotecii cu care asigurase Vistieria în cursul anilor antreprizei sale²⁶⁰.

Noua hotărîre a Sfatului a provocat, cum era și de așteptat, reacția deosebită a postelnicului Ciocan, care, cerîndu-i anularea, avertiza cîrmuirea că, în cazul aplicării ei, avea să pretindă „o despăgubire de 350 000 galbeni pentru reforme, îmbunătățiri, construcția caicelor, șlepurilor și remorcherului, precum și paguba rezultată din desființarea con-

²⁵⁶ Arh. M.A.E., pachet 139, dosar 1/1857, f. 63, 66.

²⁵⁷ Idem, pachet 123, dosar 1/1856, f. 190.

²⁵⁸ Idem, f. 215 și 334.

²⁵⁹ Arh. St. București, Vistieria Moldovei, dosar 267/1858, f. 2.

²⁶⁰ Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 324 și 331.

tracturilor (de vânzare a sării — n. ns.) Basarabiei, Turciei și Serbiei²⁶¹. Totodată, Ciocan anunțase sistarea plății ciștiurilor către Vistierie și retragerea imputernicitiului său de la Tg. Ocna²⁶¹. Deși tranșantă, decizia antreprenorului n-a fost respectată întocmai, ci dimpotrivă: în lunile imediat următoare Ciocan și-a onorat, ca și pînă atunci de altfel, obligațiile față de Vistieria Moldovei²⁶². Explicația unei atari schimbări de atitudine rămîne pentru noi, deocamdată, nelămurită.

În afara impedimentelor legate de condițiile preluării otcupului și a implicațiilor acestora asupra procesului de producție, Constantin Ciocan a avut de împlinit și greutățile, inerente pentru acea epocă, izvorînd din celălalt aspect al antreprizei, procesul desfacerii sării pe piața internă și externă. Cum posibilitățile interne de transport, mai ales în ultimii ani, deveniseră extrem de reduse, Constantin Ciocan a căutat să rezolve prin propriile sale mijloace această complicată chestiune. La 21 ianuarie 1857, el se adresa Sfatului Administrativ al Moldovei cu un proiect de navigabilizare a rîurilor Prut și Siret, cerînd o sumă de îlesniri pentru punerea lui în practică²⁶³. Limitîndu-se, pentru început, la lucrările de navigabilizare a Siretului, el pretindea, între altele: libertatea de a construi magazii pentru sare, oriunde ar fi avut nevoie, pe malul Siretului; dreptul de liberă trecere pentru oamenii angajați „a trece cu edecuri sau cu cai spre a trage vasele în susul apei”; deschiderea podurilor de pe Siret pe sub care ar fi urmat să treacă vasele sale; scutirea de dări, față de stat sau proprietari, a lucrătorilor angajați pe vase; libertatea ca vasele sale „să poarte bandiera cu marca țării”, iar lucrătorii, uniformă; dreptul de a asigura „limanuri pentru facerea sau dregerea și adăpostirea vaselor” pe malul Siretului și la Galați ș. a. Utilitatea acestei întreprinderi nu se limita doar la transporturile de sare (de la Adjud la Galați), ci putea fi extinsă, după pîrerea autorului proiectului, și asupra „oricărui transport”, înțelegîndu-se transportul cerealelor, lemnului etc.

Pătruns de importanța întreprinderii pentru economia țării în ansamblu, pentru comerț în speță, Sfatul a încuviințat concesiia cerută de Ciocan pentru 50 de ani, cu precizarea că, pentru unele îlesniri trebuia „a se învoi cu proprietarii de moșii precum și cu locuitorii” din zonele afectate. Totodată însă, Sfatul recomanda Vistieriei să ceară proprietarilor de pe malul Siretului și a podurilor „să dea lui Ciocan îlesnirile putincioase”. În ce măsură recomandarea cîrmuirii a avut ecou în rîndul proprietarilor vizati e încă greu de stabilit. Sigur însă lucrările de navigabilizare proiectate de Ciocan au fost începute și, parțial, îndeplinite. La 20 iunie 1858 Departamentul cîstășesc comunica Secretariatului de stat că „a trecut în sus, pe apa Siretului, un vas de vapor sub ban-

²⁶¹ Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 372.

²⁶² Arh. St. București, Vistieria Moldovei, dosar 267/1858, f. 3, 20 și 24

²⁶³ Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 157 și 159; Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 2434, f. 154 și 157.

dieră moldoveană a d-«umnea»lui marelui postelnic de Moldova, Costandin Ciocan²⁶⁴. În aceeași vreme, administrația districtului Brăila raporta pîrcălăbiei Galați că „C. Ciocan a înființat un vapor trăgînd șlipuri dupe dinsul pentru încărcare de sare“²⁶⁵.

Întreprinderea s-a dovedit prosperă pentru antreprenor doar pînă în anul 1859, cînd a fost cuprinsă de puternica criză ce se abătuse asupra vieții economice în ansamblu. Investițiile pe care le făcuse în diversele afaceri, ca și sumele considerabile avansate căraușilor pentru transporturile interne de sare neefectuate, l-au determinat pe Constantin Ciocan să întîrzie nepermis, în condițiile de criză, plata ciștiurilor către Vistierie. Cu toate că obținuse din partea Sfatului o aminare a termenelor de plată — în schimbul acceptării unei dobinzi și a suplimentării garanțiilor inițiale prin ipotecarea moșiei Moara Grecilor (Vaslui) a împeternicitului său, T. Bastachi²⁶⁶ — Vistieria Moldovei, reclamînd la sfîrșitul anului 1859 o datorie de 615 070 lei, a hotărît a-l supune pe Ciocan „execuției polițienești“ prin vînzarea amanetului depus²⁶⁷. Dobîndindu-și, astfel, drepturile ce i se cuveneau, Vistieria rămînea însă fără garanții pentru viitorii ani întrucît, nu peste multă vreme, guvernul Țării Românești a scos la mezat și dreptul ce avea același Constantin Ciocan asupra exportului de sare peste Dunăre, drept adjudecat apoi lui Mișa Anastasievici²⁶⁸. Falimentul lui Ciocan fiind iminent, nu exista altă soluție decît preluarea nemijlocită a venitului ocnelor de către stat măsură preconizată cu cîțiva ani mai înainte. În decembrie 1859, ministrul de finanțe al Moldovei considera absolut necesară punerea în legătură a celor două ministere, de la Iași și București, „spre a studia condițiile cele mai favorabile pentru ambele țări spre introducerea unui mod de exploatare mai rațional și potrivit cu progresul științelor, care au produs și în alte state rezultatele cele mai folositoare nu numai în privința micșorării costului exploatarei dar și în privința conservăției unor așa bogate izvoare“. Pentru aceasta, ambele ministere urmau să caute în străinătate o persoană competentă „cu cunoștințe tehnice și practice pentru o asemenea specialitate“²⁶⁹.

Hotărîrea celor două ministere a fost pusă în aplicare prin legea din 1 iulie 1860 privind „adunarea de către guvern a veniturilor indirecte din vămi, saline, exportare și importare“²⁷⁰. Prin aceasta se stabilea că veniturile amintite urmau a se „administra și strînge de către guverne pe conta lor“, fără a se mai putea arenda la particulari. De asemenea, „transportarea silnică și cu preț hotărît a sării de la groapa ocnei la schelele Dunării sau la orice alt punct „era interzisă, transporturile res-

²⁶⁴ Arh. M.A.E., pachet 158, dosar 12/1858, nepaginat.

²⁶⁵ Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. 2017, dosar 2434, f. 162.

²⁶⁶ Arh. M.A.E., pachet 123, dosar 1/1856, f. 379, 388 și 392.

²⁶⁷ *Ibidem*, f. 394.

²⁶⁸ *Ibidem*, pachet 211, dosar 23/1861, f. 1 și urm.

²⁶⁹ *Ibidem*, pachet 123, dosar 1/1856, f. 394.

²⁷⁰ „Monitorul Oficial al Moldovei“, nr. 219, din 6 iulie 1860, f. 767.

pective rămânând a se efectua prin „tocmeli de bună voie“. Legea intra în vigoare, însă, abia după expirarea termenelor contractelor încă lucrătoare.

În cursul ultimului an al antreprizei, cele două ministere, de la Iași și București, s-au arătat preocupate mai mult de viitoarea organizare a exploatării ocnelor sub administrația comună²⁷¹ în regie și mai puțin de problemele curente ale producției și desfacerea sării, lăsate la discreția antreprenorilor. Pentru Moldova, împrejurarea a îngăduit lui C. Ciocan în acest ultim an să extragă „o citime nepilduită de sare“ și să o desfacă „prin toată țara cu prețuri foarte îngiosite“²⁷², încît în cea mai mare parte a anului următor (1862) vinzarea sării de la ocnă a fost paralizată²⁷³. Odată cu încheierea anului 1861 a luat sfîrșit și cea din urmă tranzacție dintre stat și particulari pentru strîngerea unora dintre veniturile sale, între care venitul ocnelor a avut ponderea cea mai mare. Prin „Regulamentul provizoriu al salinelor Moldovei“ din 11 ianuarie 1862²⁷⁴ se restabilea dreptul de monopol al statului, netransmisibil particularilor, asupra exploatării și desfacerii sării, legiferîndu-se practica exploatării salinelor, în regie, de către stat. Se asigura astfel, una dintre condițiile esențiale fără de care progresul acestei ramuri economice nu putea fi realizat.

Procedeul arendării ocnelor, consfințit prin Regulamentul Organic, s-a dovedit, de-a lungul anilor, a fi deosebit de păgubitor pentru stat. Creîndu-i acestuia doar minime avantaje de moment, sistemul antreprizei a constituit, după cum am avut posibilitatea să vedem, o serioasă piedică în calea progresului tehnic al exploatărilor saline și pentru acumulările de capital atît de necesare propășirii economice în general. Sistemul a fost abandonat în momentul în care statul, trecînd la o politică economică corespunzătoare noului stadiu de organizare social-politică, a preluat asupra sa, integral, administrarea acestui însemnat venit, care va continua să dețină un rol de prim ordin în economia României și în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

²⁷¹ Arh. St. București, Vistieria Țării Românești, dosar 26/1861, f. 2.

²⁷² Bibl. Acad., Mss. rom., 1033, p. 273.

²⁷³ Arh. St. București, Ministerul Finanțelor Țării Românești și Moldovei, dosar 371/1862, nepaginat.

²⁷⁴ „Monitorul Oficial al Moldovei“, nr. 8, din 11 ianuarie 1862.

L'AFFERMAGE DES MINES DE SEL EN MOLDAVIE SOUS LE RÉGIME DU RÈGLEMENT ORGANIQUE (1832—1862)

RÉSUMÉ

Dans cette étude, l'auteur, se fondant sur un matériel en grande partie inédit, retrace l'évolution d'une des principales sources de revenus de l'Etat (l'exploitation des mines de sel) sous le régime juridique créé par le Règlement Organique.

En Moldavie, dont le sous-sol recélait de grandes richesses minières, notamment du sel, la seule localité, où, au cours des siècles, le sel fut extrait fut Tirgu Ocna. A partir du XVe siècle et jusqu'à la troisième décennie du XIXe siècle, l'exploitation du sel à Tirgu Ocna a été un monopole du prince régnant. Les revenus provenant de cette exploitation faisaient partie de la liste civile. Le prince administrait les mines en régie ou bien les affermait à des particuliers.

Après le règne de Jean Alexandre Stourdza, les mines de sel sont devenues la propriété de l'Etat et leur administration fut confiée au Ministère des Finances. Celui-ci, dans la période qui suivit, désigna un de ses fonctionnaires pour surveiller l'exploitation des mines et la vente du sel en Moldavie. Les événements politiques qui survinrent contribuèrent à considérablement diminuer l'exploitation et, implicitement, les revenus. Pour redresser la situation, le Ministère des Finances de Moldavie décida d'affermir les salines pour une durée de trois ans à un entrepreneur ayant une riche expérience, et qui fut le baron Étienne Meitani, célèbre usurier de Bucarest. Alors que le contrat avec le baron Meitani était en cours d'exécution, furent mis en application, en Moldavie et en Valachie, les Règlements Organiques qui, pendant trois décennies, furent les lois fondamentales des deux principautés.

Le Règlement Organique de Moldavie, entré en vigueur le 1 janvier 1832, maintint le droit de propriété de l'Etat sur les salines. Il décida qu'elles ne seraient pas administrées en régie, mais affermées.

L'auteur analyse les principales clauses des contrats qui furent conclus entre l'Etat et les fermiers pour l'exploitation des mines de sel. Ces clauses sont restées presque intactes dans les contrats successifs jusqu'en 1862, certaines dispositions découlant des circonstances leur ayant été ajoutées. Il n'y eut pas de différences importantes entre les contrats relatifs aux salines de Moldavie et ceux concernant les mines de sel de Valachie, souvent le même entrepreneur prenant en ferme les salines des deux principautés roumaines. Le premier de ces entrepreneurs fut le baron Étienne Meitani dont le contrat de 1830 avec le gouvernement moldave fut prolongé de deux ans au-delà du délai prévu initialement.

La seconde partie de cette étude est consacrée aux résultats obtenus par l'Etat et par les fermiers, notamment Étienne Meitani, Georges Oprescu (1835-1837), Alexandre Vilars (1838-1842), Misa Anastasiu (1843-1846) et Constantin Ciocan (1847-1861). L'auteur met en évidence les nombreuses difficultés qui surgirent aussi bien pour l'Etat que pour les entrepreneurs. Ces difficultés eurent des repercussions sur les finances publiques. A l'exception de la période 1835—1837, l'Etat a subi d'importants dommages matériels et moraux.

Le système de l'affermage n'a procuré momentanément que fort peu d'avantages à l'Etat. Au cours des années, il a prouvé qu'il était un obstacle sérieux pour le progrès technique de l'exploitation des mines de sel, ainsi que pour l'accumulation des capitaux. C'est pourquoi ce système a été abandonné et une politique économique plus rationnelle, correspondant à la nouvelle étape de l'organisation sociale et politique, a été adoptée. Par la loi du 1er juillet 1860, suivie d'un règlement du 11 janvier 1862, le monopole de l'Etat a été étendu à l'exploitation des salines et à la vente du sel. Désormais les mines de sel ne seront administrées qu'en régie. En procédant ainsi, les conditions furent créées sans lesquelles le progrès n'aurait point été possible dans ce secteur de la vie économique.

**ACTIVITATEA LUI N. IORGA PENTRU DESĂVÎRȘIREA
UNITĂȚII DE STAT
NOI CONTRIBUȚII
DE
GH. BUZATU**

Marea Unire de la 1 decembrie 1918 a semnat împlinirea unui scump ideal la care au năzuit numeroase generații. Ea a fost posibilă, în primul rând, datorită luptei îndelungate, plină de abnegație și sacrificiu, a maselor populare. În lupta pentru desăvîrșirea unității de stat, un rol deloc lipsit de importanță l-au jucat acele personalități eminente provenite din rîndurile poporului român și care, printr-o activitate neobosită și o încredere nestăvilită în destinul fericit al nației, au contribuit, de asemenea, la atingerea idealului național. În această privință trebuie consemnat, îndeosebi, aportul lui Nicolae Iorga.

Rolul strălucitului istoric pe tărîmul luptei pentru unitatea de stat a fost evidențiat, cu recunoștință și pioșenie, de către cei mai mulți dintre contemporanii săi. Unul dintre ei ¹ a afirmat chiar că, dintre personalitățile de prestigiu de la noi, lui N. Iorga îi revine un merit considerabil în făurirea Unirii de la 1918, el fiind acela care, la începutul acestui veac, ar fi provocat esențialmente instalarea problemei naționale, dimpreună cu a celei țărănești, „în mijlocul preocupărilor noastre generale“. Personalitate complexă, dominînd viața spirituală a epocii sale și atras pe tărîmul celei politice, N. Iorga a intuit în mod just necesitatea stringentă a împlinirii dezideratului național pentru progresul neîncetat al societății românești, consacrînd, în consecință, acestui ideal — după cum însuși a evidențiat — „toată viața“ ².

Prezentul studiu nu-și propune să îmbrățișeze toate aspectele, extrem de multiple și de variate, ale luptei purtate de N. Iorga pentru

¹ Cf. I. Petrovici, *N. Iorga — orator*, în I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, VII, p. XL.

² N. Iorga, *Memorii*, I, București, f.a., p. 7.

unitatea de stat. Această latură deosebit de importantă a activității lui N. Iorga a format obiectul unor cercetări mai vechi, precizările cele mai interesante aparținând însuși savantului în sintezele și în lucrările lui memorialistice³. În cele ce urmează ne vom opri — în funcție de informațiile pe care ni le furnizează principala sursă consultată (arhiva personală a istoricului păstrată la Biblioteca Academiei R. S. România) — asupra raporturilor stabilite între N. Iorga și opinia publică românească în contextul respectiv.

*

Debutul, în anul 1899, al lui N. Iorga pe tărîmul luptei naționale a coincis cu înseși începuturile activității lui politice. Spre sfîrșitul vieții istoricul avea să noteze în autobiografia sa că motivele, serioase, care l-au determinat să intre în vîltoarea vieții publice, acționînd mai cu seamă pentru cauza națională, nu au fost dictate de niște „postulate metafizice” ori de ambițiile, deșarte, ale împlinirii vreunui „decalog”⁴. Dimpotrivă — a apreciat el — la confluența veacurilor al XIX-lea — al XX-lea poporul român se afla într-un moment de răscruce al evoluției sale: „Trebuia ori să dispărem — și ar fi fost păcat pentru atîta luptă și suferință, și pentru comorile închise în sufletul nostru — ori să devenim, cu orice risc, noi înșine”⁵. Istoricul era convins că se impunea să dovedim că „sîntem o nație adevărată, că avem trecutul nostru, originalitatea noastră sufletească”⁶. Acest lucru reclama imperios desăvîrșirea unității statale a românilor, nobilă cauză pentru împlinirea căreia avea să militeze neobosit N. Iorga. Încă de pe atunci, pentru tînărul savant era neîndoielnic faptul că unirea românilor nu mai constituia „nici o amintire istorică așa de veche ca Traian, nici un vis așa de depărtat și nereal cum sînt cele mai multe dintre visuri, și nu este nici o teorie de drept ... ci devine o necesitate intimă, fundamentală a nației noastre”⁷.

În atari împrejurări, zorile veacului al XX-lea îl găsesc pe N. Iorga ca luptător hotărît — prin faptă, cuvînt și scris — pentru înfăptuirea Unirii celei Mari. Istoricul a început prin a străbate regiunile locuite de români, dînd la iveală apoi memorabile pagini de călătorie și o impresionantă mărturie asupra trăinicieii unui ideal comun. Concomitent, el a îndrumat sau a colaborat la numeroase ziare și reviste politice, culturale și științifice, fără a pierde nici un moment din vedere să revendice unitatea de stat. În acest context se distinge, în 1902, colaborarea

³ Vezi N. Iorga, *Istoria Românilor*, X, București, 1939; idem, *Supt trei regi*, București, 1932; idem, *O viață de om așa cum a fost*, II, București, 1934; idem, *Memorii*, I—II, București, f.a.

⁴ Idem, *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 104.

⁵ *Ibidem*, p. 105.

⁶ *Ibidem*, p. 10.

⁷ Idem, *Dezvoltarea ideii unității politice a Românilor*, București, 1915, p. 88.

istoricului la ziarul conservator „Epoca”, în paginile căruia a tipărit rinduri pline de semnificație. „Pentru noi — scria el într-un rind — «România» nu înlocuiește românimea”⁸ sau nota, altădată, că România liberă avea „datorii nu numai față de supușii săi, ci față de toți românii : pieirea ei ar fi pecetluirea pieirii lor...”⁹. Ca istoric, N. Iorga a fost preocupat îndeaproape de elaborarea unor lucrări de sinteză asupra trecutului comun al românilor. Aceste eforturi au fost în mod strălucit încununate în anul 1905, când a publicat la Gotha, într-o colecție celebră, o istorie a românilor¹⁰. Țelul urmărit prin această sinteză — avea să explice Iorga în Parlament în 1908 — era de a populariza „oarecum în mintea cetitorilor acel gând al României unite pe care îl avem fiecare dintre noi în minte astăzi”¹¹.

Acțiunile desfășurate de N. Iorga au avut un puternic ecou în rîndurile opiniei publice românești. În arhiva istoricului se păstrează numeroase mărturii care atestă sprijinul și solidaritatea unor cercuri din cele mai largi — intelectuali, studenți, elevi, funcționari, muncitori, țărani — la cauza Unirii celei mari. Legăturile stabilite atunci între N. Iorga și opinia publică românească au evoluat apoi în permanentă, în intensitate și ca arie a întinderii lor. Astfel, dintru început oameni de știință sau scriitori, intelectuali ai satelor sau țărani simpli, elevi și militari, preoți și diverși oameni politici și-au exprimat deschis — prin numeroase scrisori, telegrame, cărți poștale adresate istoricului — adeziunea deplină la cauza luptei naționale. Printre semnatarii scrisorilor se întîlesc, de pildă, preotul Augustin Bunea din Blaj¹² și tinerii universitari români din Budapesta¹³. Un preot din Ciupercenii Noi (Dolj) aprecia în felul următor scrierile istoricului pătrunse de necesitatea realizării idealului național : „Fericiți ... sînt acei ce au norocul să guste zilnic din cupa mintuitoare ce le-o dați, atît pentru ei în special, cît și pentru neam în general. Cu asemenea profesori, merită o țară să progreseze și să-și definească hotarele...”¹⁴. Poetul Al. Vlahuță, făcîndu-se interpret al sentimentelor opiniei publice românești, ura la rîndu-i lui N. Iorga în 1/14 august 1905 : „Dumnezeu să te ție sănătos și voinic pentru binele acestui neam oropsit, pe care-l iubești și luminezi, ca nimeni altul”¹⁵.

Prestigiul lui N. Iorga a sporit considerabil în anii 1903—1906. În acest răstimp, savantul a activat ca director al revistei „Sămănătorul”, concentrîndu-și eforturile pe terenul „luptei literare”. Direcția pe care

⁸ Cf. N. Iorga, *Curînte adevărate*, București, 1904, p. 109.

⁹ *Ibidem*, p. 131—132.

¹⁰ Idem, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, 2 vol., Gotha, Perthes, 1905.

¹¹ Idem, *Discursuri parlamentare*, I, București, 1939, p. 183.

¹² Biblioteca Academiei R. S. România, *Correspondența N. Iorga*, vol. 18, f. 79—80 (În continuare vom cita Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*).

¹³ *Ibidem*, f. 253.

¹⁴ Idem, vol. 20, f. 185.

¹⁵ Idem, vol. 26, f. 172.

a imprimat-o mișcării sămănătoriste excludea — lucru care i s-a impus, adesea, pe nedrept — reîntoarcerea la vremurile trecute, urmărind în principal „sădirea unei iubiri calde pentru tot ce ne dă pământul și viața acestui popor, pentru păstrarea curată a limbii lui”¹⁶. În concepția lui Iorga menirea „Sămănătorului” era de a redeștepta „conștiința unei literaturi naționale”¹⁷. Cercetări recente au relevat că, în acest mod, Iorga tindea la înfăptuirea unei veritabile reforme „morale și spirituale, cu scopul final : unitatea culturală a întregului popor român, urmată de cea națională în hotarele sale firești”¹⁸.

Pentru atingerea țelului propus, N. Iorga a cerut colaboratorilor revistei să scrie despre viața neamului românesc, a încurajat și a sprijinit colaborarea tuturor scriitorilor români, a inițiat și a menținut o strânsă legătură între revistă și alte publicații din țară sau ale românilor aflați sub stăpânirea austro-ungară. În acest context, trei publicații („Sămănătorul”, „Luceafărul” din Budapesta și „Făt-Frumos” din Birlad) au ajuns să militeze pe același front, sub îndrumarea nemijlocită a lui N. Iorga¹⁹.

Activitatea lui N. Iorga a avut un larg răsunet îndeosebi în Transilvania. Raporturile dintre fruntașii ardeleni și tinărul istoric deveniseră imediat după 1901 un fapt obișnuit. Relații dintre cele mai strînse se stabiliseră între N. Iorga și editorii revistei „Luceafărul”. Apărută la 1 iulie 1902, această publicație și-a propus să devină — după cum remarcă unul dintre fondatorii ei — „un steag de luptă națională”²⁰. În acest fel, editorii „Luceafărului” s-au întâlnit pe același tărîm cu ideile propovăduite de către N. Iorga. De altfel, istoricul a intuit din primul moment scopul tinerei publicații românești căreia i-a transmis, la apariție, următorul îndemn plin de semnificație : „Asupra românimii înstrăinate prin altă viață de Stat, vorbiți-ni ! Tipăriți poezii populare, povești, amintiri ! Nu imitați, fiindcă nu aduce nici un folos ; nu vă lăsați ispitiți de lucruri ce le-ați citit la alții. Scrieți de la D-voastră din țară și din sufletul românesc de acolo”²¹. La 26 noiembrie/9 decembrie 1903, Octavian Tăslăuanu și Octavian Goga aveau să comunice istoricului că indemnul lui fusese „dăltuit cu sfințenie în mințile noastre”, devenind o adevărată „stea călăuzitoare”. Totodată, cei doi fruntași ardeleni apelau la sprijinul lui N. Iorga în lupta lor națională, deoarece nu se puteau lipsi „de sfatul mai marilor noștri, cari sint chemați a purta în dreapta lor sceptrul culturii noastre”²².

¹⁶ Dan Smântănescu, *Mișcarea sămănătoristă*, București, 1933, p. 16.

¹⁷ *Ibidem*, p. 31.

¹⁸ Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, București, 1968, p. 162.

¹⁹ Gh. Vrabie, *Birladul cultural*, București, 1937, p. 209—210.

²⁰ Oct. C. Tăslăuanu, *Amintiri de la „Luceafărul”*, București, 1936, p. 12.

²¹ „Luceafărul”, an. I, nr. 1 din 1 iulie 1902, p. 16.

²² Cf. Gh. Buzatu, *N. Iorga și O. Goga*, în „Cronica” (Iași), nr. 19 din 18 VI 1966, p. 11.

În octombrie 1906 N. Iorga a părăsit direcția „Sămănătorului“. Anterior, însă, două evenimente memorabile — inițierea luptei pentru apărarea limbii românești (martie 1906) și scoaterea „Neamului Românesc“ (mai 1906) — au fost de natură să consolideze poziția istoricului de militant pentru desăvîrșirea unității de stat.

În urma evenimentelor din 13 martie 1906, Iorga a pus bazele „Frăției bunilor români“, organizație cu înalte scopuri naționale, sociale și morale²³. Istoricul a primit imediat, din partea românilor aflați sub stăpînirea austro-ungară și din partea celor din țară, numeroase adeziuni la cauza națională. Relevarea conținutului unora dintre scrisorile și telegramele sosite pe adresa istoricului atestă ecoul profund stîrnit de acțiunile lui Iorga în rîndurile opiniei publice românești. Astfel, un „concețatean“ din Botoșani îi transmitea: „Fericitiți vor fi românii și idealurile lor se vor realiza în curînd, fără întîrziere, cînd în mijlocul lor se mai găsesc încă oameni conduși de principii și vederi așa de întinse pentru binele și fericirea națiunii“²⁴. Istoricul a primit zeci de telegrame de adeziune la „cauza sfîntă“ proclamată de „Frăție“ de la: I. A. Bassarabescu din Ploiești²⁵; un grup de intelectuali din Craiova, în frunte cu I. Minulescu²⁶; Eugen Lovinescu²⁷. Printre semnatarii telegramelor s-au numărat, de asemenea, elevii clasei a VII-a de la Liceul internat din Iași²⁸, un ceferist din stația Predeal²⁹ și un altul din Slatina³⁰. O entuziastă scrisoare a sosit din partea unui grup de ieșeni: „Mergeți înainte pe drumul apucat și nu uitați că-n urma Dv. pășește neamul întreg, plin de încredere și de mari aspirații“³¹.

N. Iorga a primit rînduri emoționante de la românii transilvăneni. Pentru toți aceștia acțiunile istoricului reprezentau noi manifestări simbolice pe calea afirmării necesității unității politice. Istoricul Ion Lupaș îi scria în acest sens la 7/20 iulie 1906 din Sibiu: „Rezultatul frumos al năzuințelor Dv. se va răsfrînge, desigur, în mod simțitor și ca o ade-vărată binefacere asupra românilor de pretutindeni, dînd celor înstrăinați și asupriți un îndemn puternic de a-și păstra limba și viața lor națională...“³². În același timp, studenții români în teologie din Viena au trimis o telegramă care se încheia cu îndemnul: „Înainte, fraților. Toți românii care își iubesc neamul sint cu voi“³³.

²³ N. Iorga, *Lupta pentru limba românească*, București, 1906, p. 89—90.

²⁴ Bibl. Acad., *Corresp. N. Iorga*, vol. 51, f. 1.

²⁵ Idem, vol. 32, f. 89.

²⁶ *Ibidem*, f. 91.

²⁷ *Ibidem*, f. 114.

²⁸ Idem, vol. 33, f. 117.

²⁹ *Ibidem*, f. 107.

³⁰ *Ibidem*, f. 112.

³¹ *Ibidem*, f. 128.

³² Idem, vol. 38, f. 70.

³³ Idem, vol. 32, f. 90.

Curind după mișcarea de la 13 martie 1906, Iorga a început să editeze revista „Neamul Românesc”. Noua publicație — transformată apoi în cotidian — a apărut la 10/23 mai 1906 și avea menirea să contribuie la dezbaterea celor două mari probleme care frământau viața social-politică a României la începutul veacului — națională și țărănească. Așa după cum reieșea și din titlul ales era o revistă *pentru și despre* poporul român. Nu era, după cum a specificat istoricul în cuvîntul introductiv, o revistă ocazională sau de partid, ci o publicație care-și propunea să vorbească deschis „despre lucrurile cele mari ale neamului meu, despre nevoile lui adinci, despre suferințele lui vechi și sfinte, despre țintele lui înalte și grele de atins...”³⁴.

Apariția „Neamului Românesc” a fost salutăată cu căldură de opinia publică românească. Din toate părțile, istoricul a primit știri, articole sau diverse alte materiale pentru a fi incluse în paginile publicației ce se adresa întregului popor românesc. Au sosit numeroase cereri de abonament la tinăra publicație³⁵. Un profesor din Slatina solicita de urgență revista, căci — menționa el — „de citirea acestei reviste nu mă pot dispensa... după cum nu mă pot dispensa de hrană pentru susținerea vieții”³⁶. Știri provenite de la învățătorii satelor atestau că „Neamul Românesc” era mult căutat și apreciat în rîndurile păturilor rurale³⁷. După unele informații, în unele sate revista „n-a fost citită, ci devorată”³⁸. Cereri pentru „Neamul Românesc” au venit din toate părțile, inclusiv din cele de sub stăpînirea austro-ungară³⁹. Succesul noii publicații se datora, după opinii cvasi-unanime, țelurilor înalte pe care ea și le propunea. În această privință D. Stoica comunica din Budapesta lui N. Iorga, în ajunul scoaterii primului număr, că „aparitia *Neamului Românesc*, care are menirea a contribui permanent la cultivarea simțului național și de-a unifica aspirațiile tuturor românilor, va fi primită și salutăată din toate părțile cu însuflețire”⁴⁰. Iar în octombrie 1906 un învățător din Prundeni (Vilcea) mărturisea că „Neamul Românesc” reprezenta, „fără îndoială, o deșteptare, un drum de orientare spre drapelul ridicat de un suflet mare și hotărît cu orice preț a reinvia sentimentele românești în români...”⁴¹.

În anul 1907, în cursul mării răscoale a țăranilor din România, N. Iorga s-a aflat printre intelectualii marcanți ai timpului care s-au situat necondiționat de partea celor răzvrățiți⁴². Întreaga simpatie și compasiune a istoricului s-au îndreptat asupra maselor rurale care alcă-

³⁴ „Neamul Românesc” din 10 VI 1906, p. 2.

³⁵ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 51, passim; idem, vol. 53, passim.

³⁶ Idem, vol. 51, f. 267.

³⁷ *Ibidem*, f. 273—274.

³⁸ Idem, vol. 46, nepaginat.

³⁹ Idem, vol. 51, f. 169.

⁴⁰ Idem, vol. 38, f. 50.

⁴¹ Idem, vol. 46, nepaginat.

⁴² Cf. Gh. Buzatu, *N. Iorga și răscoala țăranilor din 1907*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, Iași, t. IV/1967, p. 3—29.

tuiau enorma majoritate a populației țării. Marele istoric a insistat să li se acorde țăranilor drepturi politice și, înainte de toate, pământ. El era convins atunci că idealul național era greu de atins, dacă nu chiar imposibil, fără soluționarea grabnică a problemei agrare. El a afirmat fără șovăială că nici un fel de speranțe nu puteau fi legate de țăranime atâta timp cât ea era lăsată să se zbată în mizerie și întuneric: „Viitorul României nu se poate răzima — după cum nu se poate răzima viitorul nici unei țări — decît pe mulțămirea celei mai mari părți dintre locuitorii pămîntului național, pe conștiința care unește pe cea mai mare parte dintre locuitorii acestui pămînt”⁴³.

După înfringerea în sînge a răscoalei, savantul a continuat să fie alături de masele țărănești. În Parlamentul reunit după răscoală Iorga a fost ales la colegiul al II-lea de la Iași. Prima victorie parlamentară raportată de Iorga s-a datorat, deopotrivă, prestigiului cîștigat ca apărător al drepturilor țăranimii și ca militant pe tărîmul luptei naționale. Acest lucru este dovedit de multe dintre scrisorile și telegramele care i-au parvenit imediat după alegerea lui în Parlament. Așa, de pildă, în scrisoarea expediată la 15/28 iunie 1907 de studenții români în teologie din Budapesta se spunea: „Inima ni sîltă de bucurie și sufletul ni se umplu de veselie cîtînd știrea despre alegerea Dv. de deputat. Noi știm că Dv. întrupați idealurile cele mai curate și cele mai sfinte ale românismului; știm că activitatea Dv. parlamentară va fi — trebuie să fie — începutul unui viitor luminos, mai bun”⁴⁴. O scrisoare din Constanța exprima nădejdea expeditorului că Iorga avea să facă să triumfe în Parlament punctul de vedere susținut de el „cu atîta convingere și energie în chestiunea națională”⁴⁵. Numeroase telegrame au sosit pe adresa celui care lupta pentru „redeșteptarea neamului românesc” și pentru „îzbînda românismului”⁴⁶. Iorga a fost aproape unanim considerat „apostolul românismului”⁴⁷, reprezentantul „adevărutului românism în Camera română”⁴⁸, „întruparea viitorului neamului românesc”⁴⁹ sau „luptătorul pentru dreptate și pentru românism”⁵⁰. Un învățător vedea și el în Iorga pe „iubitul tilcuior al viselor României”⁵¹.

Prin întreaga sa activitate ulterioară desfășurată la Cameră N. Iorga a justificat speranțele puse în el de opinia publică românească. Paralel, istoricul și-a intensificat activitatea în cadrul „Ligii culturale pentru unitatea tuturor românilor”, în al cărui Comitet Central a fost cooptat la 11/24 iunie 1907⁵². Lupta lui N. Iorga pentru desăvîrșirea unității

⁴³ N. Iorga, *În era „Reformelor”*, Vălenii de Munte, 1909, p. 60.

⁴⁴ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 72, f. 172.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 234.

⁴⁶ *Idem*, vol. 86, f. 10.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 11.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 44.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 37.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 47.

⁵¹ *Ibidem*, f. 63.

⁵² *Idem*, vol. 72, f. 86.

de stat a intrat într-o nouă etapă — sporind în vigoare și amploare — începînd din anul 1908. Atunci el a fost ales secretar general al „Ligii Culturale“, căreia i-a dat o hotărîtă orientare pentru atingerea telului proclamat.

*

Îndată după desemnarea sa, la 2/15 iunie 1908, ca secretar general al „Ligii“, N. Iorga a stabilit un program de activitate al societății corespunzător mai îndepărtate menirii ei. În ședința din 14/27 iunie 1908 a Comitetului Central istoricul a depus un „Memoriu pentru viitoarea activitate culturală a Ligii“⁵³, care a fost adoptat „în principiu“ tot atunci⁵⁴. Constatînd că „Liga“ ajunsese „în ultimul stadiu al decăderii sale“, fapt care impunea „înnoirea“ ei, Iorga a propus ca „măsuri de îndreptare“ printre altele: intensificarea propagandei, „pentru cunoașterea cauzei naționale supt toate raporturile“; organizarea unor „Olimpice românești de poezie, cîntare, danțuri și gimnastică“; reînființarea secțiilor dispărute și fondarea altora noi; tipărirea unor broșuri ieftine pentru luminarea poporului, precum și editarea unor „calendare“; deschiderea unei biblioteci în București⁵⁵. În ansamblu, programul propus dezvoltă opiniile istoricului referitoare la pregătirea Unirii prin făurirea unei legături culturale mai strînse a românilor. Pentru atingerea aceluiași scop, Iorga a inițiat, începînd din vara anului 1908, ținerea unor cursuri în cadrul „Universității Populare“ de la Vălenii de Munte. Pînă la izbucnirea primului război mondial la Văleni s-au adunat an de an (mai puțin în 1913) români din țară și din provinciile neliberate pentru a audia instructive lecții de civilizație și istorie națională care au răspuns menirii inițiale, fixată de istoric, de a contribui la întărirea unității culturale a neamului ca o premisă a desăvîrșirii unității statului național⁵⁶.

În ajunul primului război mondial din 1914—1918, N. Iorga a apreciat că sosise momentul pentru ca și politica oficială a statului român să tindă deschis la atingerea idealului național. Socotînd ca nefirească alianța României lui Carol I cu Puterile Centrale (*Germania și Austro-Ungaria*), istoricul a obținut — încă la congresul de făurire a partidului naționalist-democrat din 23—24 aprilie 1910 — înscrierea la primul punct din program a prevederii care recomanda ca politica externă a statului român în viitor „să plece de la conștiința unității neamului și a intereselor lui solidare în toate privințele“⁵⁷.

⁵³ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 265, f. 293.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 294 (Proces-verbal nr. 2/1908 al ședinței C.C. al „Ligii Culturale“).

⁵⁵ *Ibidem*, f. 293.

⁵⁶ Cf. V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 218—230.

⁵⁷ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 271, f. 357.

Din anul 1914 acțiunile lui N. Iorga pe tărîmul luptei naționale au sporit în intensitate, împletindu-se strîns cu evenimentele politice generale. Se știe că, inițial, România nu a participat la războiul mondial, păstrînd pînă în 1916 o stare de neutralitate armată. În disputa dirză care s-a angajat în perioada neutralității (1914—1916) între partizanii Antantei și filocentrali, istoricul s-a situat net de partea celor dintii, insistînd pentru moment pentru obținerea țării de la război. Această poziție a fost exprimată în declarația tipărită în numele partidului naționalist-democrat la 20 iulie/2 august 1914 în coloanele „Neamului Românesc”. Documentul respectiv preciza că, în „oribilul război general”, era exclus ca „forțele, cu greu adunate, ale României să fie risipite în aventuri lingă un Stat (Austro-Ungaria — n.n.) a cărui politică internă a fost totdeauna dominată de tendința scăderii și slăbirii elementului românesc cuprins în el”⁵⁸. Într-o altă declarație a P.N.D., din 7/20 septembrie 1914, Iorga a insistat iarăși pentru neutralitate, menționînd însă că față de imperiul dualist ea însemna doar „o prelungire de termen și nu o renunțare, nu o abdicare, căci nația care renunță ori abdică de la drepturile ei naturale nu merită să trăiască (sublinierea lui N. Iorga — n.n.)”⁵⁹. Convins că era „o imposibilitate morală” să mergem alături de imperiul dualist⁶⁰, Iorga reprodușese deja în „Neamul Românesc”⁶¹ — după ziarul „Adevărul” — răsunătorul articol al lui A. D. Xenopol intitulat *Cu nici un preț cu Austria*.

În vremea neutralității României N. Iorga s-a pronunțat consecvent în sensul unei orientări favorabile atingerii în final a idealului național. Sentimentele sale și țelul urmărit l-au condus la înregimentarea în tabăra filoantantistă, alături de alte personalități marcante ale timpului (Barbu Ștefănescu-Delavrancea, N. Filipescu, N. Titulescu, Take Ionescu, Octavian Goga, Vasile Lucaciu ș.a.). Istoricul nu a cunoscut răgaz în activitatea sa. În presă s-a manifestat aproape zilnic, indicînd țelurile și mijloacele pentru atingerea lui. El a specificat că grija supremă consta în „mărirea” țării⁶². În conflictul general, revendicările României o îndreptau netăgăduit, după N. Iorga, spre Franța și aliații ei, orientare cu care istoricul a fost de acord și pentru care a militat, ceea ce nu l-a împiedicat să considere că era preferabil să izbindim „prin noi în rîndul întăiu (subl. lui N. Iorga — n.n.)”⁶³. Calea războiului nu a fost respinsă, cu rezerva numai ca el să fie bine și din timp pregătit⁶⁴. Războiul României, care trebuia să fie al „unității” și al „voinței naționale”, nu putea fi dus decît de masele populare, de către „cei mulți” cu care „se

⁵⁸ Cf. *Datoria României*, în „Neamul Românesc” din 20 VII 1914 p. 1.

⁵⁹ N. Iorga, *Războiul nostru în note zilnice*, I, Craiova, „Ramuri”, f.a., p. 30.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Vezi „Neamul Românesc” din 10 VIII 1914, p. 4.

⁶² N. Iorga, *Războiul nostru în note zilnice*, I, p. 131.

⁶³ *Ibidem*, p. 53.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 139.

pot face lucruri de care lumea să se uimească⁶⁵. Prevăzînd că „greaua biruință finală” avea să fie dobîndită, în principal, prin efortul și jertfa „țărănilor noștri”⁶⁶, marele istoric a venit în Parlament cu propunerea de a se proceda neîntîrziat la „improprietărirea cea nouă, cea mare și definitivă”⁶⁷, realizîndu-se astfel un neapărat act de dreptate socială față de partea cea mai numeroasă a nației — țărănimea —, aceasta înainte de a i se cere „sub arme jertfa supremă”⁶⁸. Iorga știa că țărănimea din România era pregătită să suporte tot greul unui război pentru eliberarea fraților din robia străină. La un sondaj efectuat, istoricul a primit un unanim răspuns: „*Mergem dacă trebuie* (subl. lui N. Iorga — n.n.)”⁶⁹. De asemenea, semnificative erau rîndurile versificate primite de la un sătean din Pungești (Vaslui): „... Și, astfel, noi înarmați,/ Rupem lanțul la Carpați,/ Să scăpăm pe-ai noștri frați,/ Ce-s de veacuri apăsați .../ Vin la graniță, măi frate,/ S-o distrugem într-o noapte,/ Și apoi să ne unim ...”⁷⁰.

Deși raporturile lui N. Iorga cu „Liga Culturală” au abundat în sinuozități între 1914—1916, istoricul nu a încetat campania sa în slujba idealului unității de stat. Demisionat din „Ligă” în urma unor intrigi⁷¹, Iorga a fost reprimat ca secretar general la congresul extraordinar din 14/27 decembrie 1914. Cu acest prilej, societatea și-a precizat programul de acțiune față de evenimentele survenite și în conformitate cu noua denumire stabilită — „Liga pentru unitatea politică a tuturor românilor”⁷². În prima jumătate a anului 1915 istoricul a ținut, în cadrul unor manifestări organizate de „Ligă”, mai multe conferințe în diverse centre din țară. Trăsătura generală care se desprindea din întreg ciclul de conferințe⁷³ a fost încrederea neșovăită în triumful „dreptății imanente, eterne” pentru omenire, în general, pentru poporul român, în special⁷⁴. Între 1914—1916, rolul acțiunilor lui Iorga pentru pregătirea opiniei publice din țară în vederea intrării României în război alături de Antantă, pentru satisfacerea dezideratului unității de stat, a fost considerabil.

În cursul anului 1915 au intervenit noi fricțiuni nedorite între „Ligă” și N. Iorga. Cererile istoricului de demisie din postul de secretar general au fost respinse, la 6 și 20 august 1915, de către Comitetul Central al „Ligii”⁷⁵. Demisia s-a acceptat numai după ce Iorga a insistat din

⁶⁵ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 66—67.

⁶⁶ Idem, *Pentru întregirea Neamului (Cuvîntări din războiul, 1915—1917)*, București, 1925, p. 197.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 219.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 82.

⁶⁹ Idem, *Războiul nostru în note zilnice*, I, p. 149.

⁷⁰ „Neamul românesc pentru popor” din 16 XI 1914, p. 682—683.

⁷¹ Cf. Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 217.

⁷² *Ibidem*; V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 217.

⁷³ Vezi N. Iorga, *Pentru întregirea Neamului...*, passim.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 26.

⁷⁵ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 252, f. 180, 249.

nou pentru a rămâne doar membru al Comitetului Central⁷⁶. Motivele demisiei au fost expuse de istoric într-o scrisoare expediată la 24 octombrie/6 noiembrie 1915 unui cititor din Cîmpina al „Neamului Românesc”. Precizînd că societatea nu a respectat indicațiile trasate de ultimul ei congres (editarea unui ziar propriu și activitate în „afară de asociațiile politicianilor”), Iorga a apreciat că „de la *Ligă* n-am dezertat, ci a dezertat *Liga* de la datoria ei”⁷⁷. Pe deasupra, istoricul s-a desolidarizat de procedeele utilizate de „*Ligă*” pentru a determina intrarea României în război de partea Antantei. Este vorba de faptul că Iorga, în acele momente, nu mai aproba multiplele manifestații (conferințe, întruniri, campanie în presă etc.) menite să grăbească intervenția țării, ci se pronunța ca să se lase guvernului condus de I. I. C. Brătianu libertatea de decizie. În cursul deselor contacte stabilite cu premierul Brătianu după declanșarea războiului general⁷⁸, Iorga a fost încunoștiințat îndeaproape asupra adevăratelor intenții ale guvernului de la București care, după cum este știut, optase hotărît pentru Antantă încă de la 18 septembrie/1 octombrie 1914, cu prilejul încheierii unei convenții secrete cu Rusia⁷⁹. În această situație se înțelege precizarea făcută de istoric, într-o ședință a Camerei din 14/27 decembrie 1915, că pentru România alegerea aliaților în război era o „chestiune încheiată”⁸⁰, rămînînd în discuție doar „felul de intervenție, ... momentul de intervenție, ... condițiile de intervenție”⁸¹.

Atitudinea adoptată de Iorga s-a făcut imediat resimțită în manifestațiile sale publice. Astfel, în publicațiile îndrumate de el s-a abținut să mai recomande intervenția imediată, cu orice preț, a țării în conflict, insistînd să se lase la latitudinea cabinetului liberal decizia supremă. Trebuie menționat că poziția istoricului a fost de natură să neliniștească unele cercuri ale opiniei publice românești care n-au fost departe de a crede într-o abandonare de către N. Iorga a cauzei naționale. Astfel, un ardolean refugiat în țară și-a exprimat fătîș neliniștea într-o scrisoare adresată istoricului la 17/30 iulie 1915⁸², ca și un cititor din Cîmpina care sublinia : „Nu cerem război numaidecît și cum o fi : cerem siguranța direcției pe care nu o avem și înspre care nu vedem că mergem”⁸³. De asemenea, un alt corespondent se arăta nemulțumit deoarece „de la o vreme” istoricul vorbea „în simboluri și parabole”, evitînd „exprimarea clară, netă și precisă a judecăței”⁸⁴.

⁷⁶ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 252, f. 285.

⁷⁷ Idem, vol. 254, f. 145—146.

⁷⁸ Idem, vol. 252, f. 266, 276 ; idem, vol. 256, f. 265, 275 idem, vol. 259, f. 116 ; idem, vol. 260, f. 195—196.

⁷⁹ Cf. Const. C. Giurescu, *România și primul război mondial. Știri noi din arhivele Vienei, în Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 347—348.

⁸⁰ N. Iorga, *Pentru întregirea Neamului ...*, p. 152.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 252, f. 73—74.

⁸³ Idem, vol. 254, f. 147.

⁸⁴ Idem, vol. 256, f. 18.

Evident, N. Iorga nu abandonase lupta pentru desăvîrșirea unității de stat. Noua poziție adoptată consemna modificarea într-o măsură a tacticii preconizate pentru atingerea țelului urmărit, și nicidecum renunțarea la el. În întreaga perioadă a neutralității României Iorga nu a încetat vreun moment să acționeze în direcția împlinirii idealului național. Activitatea pe care a desfășurat-o în acest sens a avut un larg ecou și a determinat într-o măsură apreciabilă curentul opiniei publice românești, tot așa după cum îndemnurile primite din partea acesteia, contactul permanent și nemijlocit cu masele, au impulsionat indiscutabil acțiunile istoricului. În acele momente decisive pentru atingerea idealului unității de stat istoricul a fost încurajat de numeroasele dovezi ce i-au parvenit, atestind în marea lor majoritate efectul pozitiv al propovăduirilor sale, sprijinul deplin pentru cauza urmărită și recunoștința pentru eforturile depuse în slujba luptei naționale. Astfel, elevii liceului „Mihai Viteazul” din București i-au transmis la 1/14 ianuarie 1915 „ani mulți pentru binele și propășirea actualei și viitoarei României”⁸⁵, iar preotul din Jiblea (Argeș) îi dorea la 6/19 iunie 1916 să ajungă să vadă pe români „într-o singură țară”⁸⁶. Din Transilvania, Iorga a primit încurajările vajnicilor locuitori din Valea Arieșului pentru continuarea luptei „în scopul emancipării oropsitului neam românesc” (29 martie/11 aprilie 1914)⁸⁷. În pragul anului 1916, doi profesori craioveni au urat lui Iorga succes în „realizarea dorului cel mai scump al inimei” — unirea românilor⁸⁸, în vreme ce un corespondent din București evidenția contribuția marelui cărturar la „consolidarea într-un stat frumos și puternic a pământului pe care am convingerea nestrămutată că-l va cuceri cu baioneta, ca soldați, românii”⁸⁹. Concomitent, maiorul Rahoviceanu îi comunica: „... Reînoiesc pagina mea dorință ca la anul (în 1917 — n.n.) să vă felicit sau să vă felicite alții de pe alte plaiuri nețărnut de soume nouă”⁹⁰. Un alt corespondent, din București, vedea în istoric (27 martie/9 aprilie 1916) pe cel „trimis de providență de a continua și desăvîrși opera începută acum 50 și ceva de ani de marele și democratul Alexandru Ioan Cuza și marele său consilier Mihalache Kogălniceanu”⁹¹. Opiniile celor mai mulți dintre corespondenții lui N. Iorga erau favorabile intervenției României în războiul alături de Antantă. Astfel, în septembrie 1915 un refugiat brașovean în București își exprima speranța că nu va întârzia clipa când oastea noastră „o să ne scoată” o Românie întregită, alături de aliați⁹². Preotul din Jiblea insista ca să intrăm în război pentru ca „să ne

⁸⁵ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 252, f. 1.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 34.

⁸⁷ *Idem*, vol. 256, f. 20.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 305.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 305.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 312.

⁹¹ *Idem*, vol. 258, f. 304—305.

⁹² *Idem*, vol. 253, f. 26, 28.

mintuim neamul“⁹³. Un corespondent din Flăminzi (Mehedinți) a exprimat în versuri următorul îndemn către români: „E ora-n care idealul sfânt, / Purtat de moși, strămoși prin veacuri, / Vă chiamă... să-l înfăptuiți cu-avînt“⁹⁴.

Asemenea indemnuri s-au îmbinat de la un timp, tot mai frecvent, cu apeluri presante de ajutor lansate de către românii aflați sub stăpînirea austro-ungară care suportau din ce în ce mai greu jugul străin. Așa, de pildă, un refugiat transmitea lui Iorga, la 14/27 martie 1915, că ținuturile nelibere „pling... și se roagă la Dumnezeu ca să vie România“⁹⁵. Emoționante rinduri au fost așternute — în grabă, cu creionul pe o coală de hirtie — de către „14 deportați“ ardeleni aflați în tranzit în gara Teiuș și care implorau pe istoric: „... Nu mai stați! Veniți! Veniți!“⁹⁶.

Momentul intervenției României în război nu a mai întîrziat mult timp. Precipitarea evenimentelor interne și externe a condus, la 15/28 august 1916, la intrarea țării în conflictul mondial alături de Antantă. Purtat în scopul desăvîririi unității de stat⁹⁷, războiul României a întîlnit, se înțelege, aprobarea lui N. Iorga. Atitudinea istoricului a fost exclusiv dictată de propria-i convingere în privința rostului pasului întreprins pentru împlinirea idealului unității de stat.

*

Deși retras la Vălenii de Munte în vara anului 1916, N. Iorga a fost neconținut la curent cu evenimentele care au condus la intrarea țării în război. La 12/25 august 1916, G. T. Kirileanu îl informa că atmosfera din capitală era aceea din „ajunul zilelor grele“; toate faptele petrecute (convocarea Consiliului de Coroană, mișcările de trupe etc.) indicau că nu mai era vorba, ca pînă atunci, de „praf în ochii lumii“⁹⁸. Deja la 3/16 august 1916 istoricul fusese chemat în București de către premierul Brătianu⁹⁹, pentru a-l anunța că „în sfîrșit intrăm în luptă“¹⁰⁰.

N. Iorga nu a întîrziat să descifreze semnificația acțiunii României, pe care a aprobat-o necondiționat. „A sosit — scria el, în momentul cînd trupele românești înaintau pe teritoriul Transilvaniei — un ceas pe care-l așteptăm de peste două veacuri, pentru care am trăit întregă noastră viață națională, pentru care am muncit și am scris, am luptat și am gîndit. A sosit ceasul în care cerem și noi lumii, cîstît, cu arma în mînă, cu jertfa a tot ce avem, cea ce alte națiuni, mai fericite, au de atîta vreme, unele fără să fi vărsat o picătură de sînge pentru aceasta: *dreptul*

⁹³ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 256, f. 186.

⁹⁴ Idem, vol. 253, f. 192.

⁹⁵ Idem, vol. 254, f. 5.

⁹⁶ Idem, vol. 256, f. 195.

⁹⁷ Cf. Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi*, București, Editura „Albatros“, 1971, p. 596.

⁹⁸ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 260, f. 269—270.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 195—296.

¹⁰⁰ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 225.

de a trăi pentru noi ... (subl. lui N. Iorga — n.n.)¹⁰¹. În același timp, în revista scrisă pentru țărănimea română, istoricul a definit astfel mobilul intervenției României: „...Țara-și cere dreptul și cinstea pe lume (subl. lui N. Iorga — n.n.)¹⁰². Nu avea vreo îndoială în privința triumfului final: „...Și vom avea, muncind și suferind, dind tot, fără nici o cruțare și fără nici o părere de rău, vom avea biruința, răsplătirea, răscumpărarea din grea suferință a fraților robi“¹⁰³.

În împrejurările survenite, N. Iorga a insistat dintru început pentru aflarea unor mijloace adecvate care să susțină moralul ostașilor de pe front. După opinia lui, presa trebuia să joace un rol important în această direcție. De aceea își propuse să facă din „Neamul Românesc — devenit „foaie“ zilnică — un ziar care „să vorbească în adevăr sufletelor și de cele bune și de cele rele, infiltrând, forțând credința în victoria neapărată, oricât de tirziu, cu oricât de multe jertfe“¹⁰⁴. Pentru susținerea „Neamului Românesc“ în propagarea acestor idei istoricul a primit sprijin material din partea guvernului I. I. C. Brătianu¹⁰⁵.

Prin eforturile susținute ale istoricului, „Neamul Românesc“ va ajunge în timpul campaniei militare românești din 1916—1918 „organul de căpetenie“ al rezistenței României¹⁰⁶. Dintre cotidienele din țară ale timpului nici unul nu s-a bucurat de influența celui îndrumat de Iorga și nici nu a exprimat mai bine rolul străduințelor neamului. În cursul războiului, „Neamul Românesc“ era așteptat, își va aminti istoricul, „cu nerăbdare și repede epuizat“¹⁰⁷. Despre ceea ce a însemnat ziarul în zilele grele ale războiului vorbesc numeroase mărturii contemporane aflate în arhiva lui N. Iorga. Dintr-o scrisoare primită de istoric de la un cititor din Odobești (17/30 septembrie 1916) aflăm că „Neamul Românesc“ era „singura foaie ce apare astăzi în numele conștiinței naționale luptătoare“¹⁰⁸. De asemenea, un ofițer din Divizia a 10-a comunica editorului, la 28 februarie/13 martie 1917: „*Neamul Românesc* îmi pare acum că niciodată n-a fost mai bine și mai frumos scris. În el găsesc toată siguranța, toată liniștea și mângierea sufletească“¹⁰⁹. Potrivit altor informații, ziarul, care sosea regulat pe front, era „tălmăcit“ soldaților (Regimentul 28 Infanterie) cărora „le place așa de mult!“¹¹⁰. Ziarul pătrundea și în rindul soldaților Regimentului 13 Artilerie „unde este citit cu atita bucurie“, comunica un ofițer¹¹¹. Pe front, „Neamul Ro-

¹⁰¹ N. Iorga, *Ceasul...*, în „Neamul Românesc“ din 21 VIII 1916, p. 1.

¹⁰² Idem, *Către cetitori*, în „Neamul românesc pentru popor“ din 21 VIII 1916, p. 458.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Idem, *Supt trei regi*, p. 213.

¹⁰⁵ Idem, *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 227.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 264.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 263.

¹⁰⁸ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 264, f. 203.

¹⁰⁹ Idem, vol. 266, f. 119.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 130.

¹¹¹ Idem, vol. 267, f. 302.

mănesc“ era în general apreciat pentru că exprima — după o informație — „atita sentiment național și mândrie de neam“¹¹².

Tipărirea „Neamului Românesc“ l-a suprasolicitat pe istoric în cei peste doi ani ai campaniei militare a României. De altfel, el avea să noteze mai apoi că, în 1916—1918, a dat „și ultima picătură de vlagă acelei foi („Neamul Românesc“ — n.n.) în care mi se resuma acuma toată viața“¹¹³. Străduințele marelui învățat și patriot nu au fost zadarnice; el a constatat cu bucurie că, spre deosebire de trecutul cu totul recent, sfaturile sale „nu se mai pierdeau în vînt“¹¹⁴. Într-adevăr, prins în cursul evenimentelor, istoricul le-a tălmăcit rosturile într-o manieră inegalabilă, simplu, pe înțelesul celor mulți. El a explicat că „n-am pornit la război... din lăcomie pentru ce nu ni se cuvenia“¹¹⁵ și a întărit credința că, la sfîrșit, „dreptul nostru îl vom avea (subl. lui N. Iorga — n.n.)“¹¹⁶.

Este cunoscut că, după un început promițător, războiul a luat o in-torsătură defavorabilă pentru România. Trupele românești, dotate necores-punzător și inferioare ca număr, nu au putut rezista puternicei contra-ofensive inițiate de către Puterile Centrale în septembrie 1916. A urmat, în consecință, în ultimele luni ale anului 1916, retragerea din Oltenia, Muntenia și Dobrogea în Moldova. La sfîrșitul lui septembrie 1916, N. Iorga și-a trimis familia la Iași. El a mai rămas un timp în București, fiind ocupat în principal cu editarea „Neamului Românesc“¹¹⁷. Numai în fața eșecului iminent al trupelor românești în Muntenia, istoricul a dispus mutarea redacției ziarului la Iași, iar apoi și el — avertizat de prigoana ocupanților străini¹¹⁸ — a pornit spre străvechea capitală a Moldovei. Aici, începînd de la 29 noiembrie/12 decembrie 1916, a continuat tipărirea „Neamului Românesc“. Istoricul a fost întîmpinat cu bucurie la Iași¹¹⁹. Numeroși corespondenți și-au exprimat satisfacția pentru con-tinuarea imprimării „Neamului Românesc“¹²⁰. Înțelegînd rolul ziarului în îmbărbătarea ostașilor care apărau, într-o sfortare supremă, in-seși porțile ultimei provincii românești libere — Moldova, guvernul a dispus neîntîrziat tipărirea, pentru fiecare tiraj, a încă 5 000 de exemplare în plus, pe seama statului, pentru a fi trimise pe front¹²¹. La 16 februarie/1 martie 1917, generalul Prezan, șeful Marelui Stat Major, a dispus expe-diarea regulată a „Neamului Românesc“ ostașilor din primele linii¹²². În tranșee, în chiar prima linie a frontului din sud-vestul Moldovei, ziarul

¹¹² Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 267, f. 279.

¹¹³ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 264.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 262.

¹¹⁵ Idem, *Războiul nostru în note zilnice*, II, p. 239.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 319.

¹¹⁷ Cf. „Tribuna“ (Cluj), nr. 47 din 25 XI 1965, p. 9.

¹¹⁸ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 266, f. 120.

¹¹⁹ Idem, vol. 264, f. 202.

¹²⁰ Idem, vol. 263, f. 320; idem, vol. 262, f. 119.

¹²¹ N. Iorga, *O viață așa cum a fost*, II, p. 261.

¹²² Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 266, f. 100.

lui Iorga ajungea să fie „sorbit ... cu nesaț“¹²³. Un ofițer din Regimentul 62 Infanterie îndeamnă pe istoric în anul 1917: „Scrie, scrie mereu ... Pentru noi, care luptăm în continuu de mai bine de 7 luni, este una din marile mângieri sufletești. Mergi înainte și ai încredere în sufletul și vitejia românului căci ea e mare“¹²⁴. Pentru numeroși alți corespondenți de pe front „Neamul Românesc“ devenise „ziarul nostru iubit“¹²⁵. Savantul patriot i-au parvenit curind — „din fundul unei tranșee peste care zboară stoluri de obuze și șrapnele“¹²⁶ ori „din virful unui munte“¹²⁷ — știri referitoare la efectul binefăcător al sfaturilor sale. Pentru cei mai mulți dintre corespondenții de pe front nu exista vreo îndoială — după credința adâncă sădită de N. Iorga — în privința victoriei României. Toți credeau cu fermitate „în biruința dreptății“¹²⁸ și că vor „învinge marile greutăți de acum“ și apoi, strinși laolaltă, vor „respinge vrăjmașul cotropitor“¹²⁹. Pentru poetul Al. Lascarov-Moldovanu „pământul nostru cotropit ... e magnetul puternic care ne atrage cu putere uriașă spre el. Vom merge ca zănatecii“¹³⁰, iar colonelul C. Toplicesou, exprimând convingerea „tuturor românilor“, opina că „nemții vor fi bătuți“¹³¹.

În momentele de grea cumpănă pentru țară și pentru la sfârșitul anului 1916, N. Iorga — dînd glas voinței întregului popor român — a proclamat în Parlament lozinca „rezistenței pînă la capăt“. Într-o ședință istorică a Camerei reunită la Iași, în sala Teatrului Național, el a pronunțat, într-o atmosferă de mare entuziasm patriotic, memorabilul discurs din 14/27 decembrie 1916. Nicicînd în decursul evenimentelor din 1916—1918 nu au fost expuse în cuvinte mai vibrante, mai simple și, totuși, mai convingătoare decizia fermă a României libere de a se opune triumfătorilor de moment, pînă la atingerea țelului pentru care a intrat în luptă: „... Oriunde am fi, oricum am fi, sintem hotărîți — a declarat oratorul — să mergem pînă la capăt, în credința că nu se poate, cu nici un chip, ca, și înaintea celei mai sălbatice forțe organizate, să piară drepturile unui popor de a trăi pe pământul în care nu este fir de țarină care să nu fie acoperit de cel mai nobil singe“¹³². Soldații fuseseră numai momentan „copleșiți de număr“, însă — aidoma oștenilor de pe vremurile lui Ștefan cel Mare — ei stăteau „gata ... să se întoarcă asupra biruitoarelor“¹³³, pentru a cîștiga „dreptul nostru întreg. Pentru atît, și pentru nimic mai mult, nu“¹³⁴. Și, increzător în faptul că armata noastră,

¹²³ Vezi „Straja“ (Iași), nr. 18 din 17 XII 1922, p. 1.

¹²⁴ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 268, f. 92.

¹²⁵ Idem, vol. 263, f. 192; idem, vol. 266, f. 104.

¹²⁶ Idem, vol. 264, f. 223.

¹²⁷ Idem, vol. 267, f. 223.

¹²⁸ Idem, vol. 264, f. 223.

¹²⁹ Idem, vol. 266, f. 120.

¹³⁰ Idem, vol. 267, f. 170.

¹³¹ *Ibidem*, f. 308.

¹³² N. Iorga, *Pentru întregirea Neamului ...*, p. 230.

¹³³ *Ibidem*, p. 233.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 234.

care reprezenta „un popor întreg”¹³⁵, va repurta victoria finală, singura care onorează, oratorul, într-un moment de genială inspirație, a încheiat în aclamațiile asistenței amintind cuvintele rostite de Petru Rareș într-o situație similară cu câteva secole mai devreme, și anume că „*vom fi iarăși ce am fost, și mai mult decît atît* (subl. noastră — G. B.)”¹³⁶.

Discursul lui N. Iorga, care reprezintă „una din cele mai strălucite pagini de elocință din antologia oratorilor români”¹³⁷, a avut un puternic răsunet în țară și peste hotare. Prin hotărîrea unanimă a Camerei, el a fost imprimat și afișat în toate satele și orașele din Moldova și distribuit trupelor pe front¹³⁸. Se cunosc cazuri de solicitări pentru suplimentarea exemplarelor trimise armatei¹³⁹. În presa din țările Antantei, mai ales din Franța, intervenția istoricului în Cameră din 14/27 decembrie 1916 a fost amplu comentată, reproducîndu-se și cele mai semnificative pasaje. Unele ziare nu au pregetat să califice în termeni din cei mai elogioși discursul lui N. Iorga: „un mare discurs” („Gazette de Biaritz” din 6 ianuarie 1917)¹⁴⁰; „un discurs magnific” care răspundea, în acel moment, „sentimentelor tuturor românilor” („Le Nouvelliste” — Bordeaux, din 7 ianuarie 1917)¹⁴¹; un „discurs patriotic” („Le Matin” — Paris, din 30 decembrie 1916)¹⁴²; un discurs în care s-a întreprins „procesul Germaniei” („Le Figaro” — Paris, din 30 decembrie 1916)¹⁴³. Menționăm că însuși ministrul Franței la Iași, contele de Saint-Aulaire, a ținut să-l felicite pe Iorga, la 7/20 ianuarie 1917, pentru „emoționantul discurs... în care, cu atîta elevație, sint exprimate conștiința și speranța României”¹⁴⁴.

Anul 1917 a fost unul dintre cei mai zbuciumați din cursul campaniei militare a României. Țara liberă, redusă doar la Moldova, a fost confruntată atunci cu numeroase și complexe probleme militare, politico-diplomatice, economice, sociale etc. Observator atent și lucid al realităților zilnice, N. Iorga nu a încetat să militeze pentru depășirea tuturor greutăților, pentru apărarea și salvarea Moldovei, acel „colț de țara românească” care trebuia să ne dea țara întreagă însăși. După eșecul campaniei militare din 1916, istoricul a insistat pentru refacerea și pregătirea armatei în vederea unei noi ofensive contra cotropitorilor străini¹⁴⁵. În noile condiții intervenite, el a subliniat încă odată care era „datoria cea mare” a tuturor¹⁴⁶ și și-a reafirmat convingerea în

¹³⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 235.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 240.

¹³⁷ I. N. Lungulescu, *N. Iorga, Omul de muncă, oratorul, patriotul*, R. Vilcea, 1931, p. 2.

¹³⁸ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 262, f. 365.

¹³⁹ *Idem*, vol. 266, f. 23.

¹⁴⁰ *Idem*, vol. 262, f. 366.

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 368.

¹⁴² *Ibidem*, f. 396.

¹⁴³ *Idem*, vol. 263, f. 170.

¹⁴⁴ *Idem*, vol. 263, f. 170.

¹⁴⁵ Cf. „Neamul Românesc” din 30 I 1917, p. 1.

¹⁴⁶ „Neamul Românesc” din 12 I 1917, p. 1.

„imposibilitatea biruinței germane“¹⁴⁷. Revenind la o revendicare anterioară susținută, N. Iorga s-a pronunțat din nou pentru îmbunătățirea situației economice și politice a țărănimii. După evenimentele petrecute nimeni nu se mai îndoaia că „partea cea mai largă“ de jertfe în campania militară o dăduse țărănimea, elementul „de basă“ al societății românești în acel moment¹⁴⁸. Or, înainte de reluarea ofensivei împotriva coteropitorilor străini, Iorga a considerat că era imperios necesar să fie satisfăcute grabnice pretențiile țărănimii: improprietățile și acordarea de drepturi politice. Deja în discursul din 14/27 decembrie 1916 de la Cameră el a propus ca națiunea să întîmpine pe țărani la reîntoarcerea lor din război „cu darul însuși al pămîntului hrănitor pe care ei îl muncesc“¹⁴⁹. Contactele strînse păstrate atunci cu guvernul și curtea regală aflate în refugiu la Iași¹⁵⁰ i-au îngăduit să insiste pe lîngă cercurile conducătoare în sprijinul satisfacerii revendicărilor țărănimii. Așa după cum avea să-și amintească, istoricul a redactat „în plină stradă“, „pe palma miinii, cu creionul“, proclamația prin care regele Ferdinand a făgăduit improprietățile țărănilor de pe front în aprilie 1917¹⁵¹. Puțin mai tirziu, cînd I. I. C. Brătianu a obiectat că reforma agrară va întîmpina numeroase piedici, făcînd chiar „«să se răscoale proprietarii»“, Iorga a cerut premierului pe un ton tranșant: „«Cum ai împușcat pe țărani pentru proprietari (în 1907 — n.n.), vei împușca, atunci, și pe proprietari pentru țărani»“¹⁵². În cele din urmă, punctul de vedere susținut de istoric a triumfat și hotărîrea Parlamentului de la Iași, din vara anului 1917, de a înscrie în Constituție clauza expropriării a intervenit și ca urmare a eforturilor marelui patriot¹⁵³. Acțiunea istoricului a fost bănuită de către contemporanii săi. Un corespondent, adresîndu-i-se la 24 aprilie/7 mai 1917, a remarcat cu teame — după cele cunoscute — că manifestul regelui era „foarte frumos, dar de care bag mîna-n foc că a ieșit pe de-a întregul din condeiul Dv.“¹⁵⁴.

În timpul refacerii armatei românești în prima jumătate a anului 1917 N. Iorga s-a preocupat să contribuie, pe măsura mijloacelor de care dispunea, la îmbunătățirea situației oștirii. În acel timp, cea mai mare parte a populației din Moldova, inclusiv armata, se zbătea în mari lipsuri. Istoricului i-au parvenit adesea știri că, în orașe, populația civilă umbla „în convoiuri întregi, ... tirîndu-și de-a lungul strazilor durerea și mizeria“¹⁵⁵ ori că, în armată, existau „oameni absolut desculți“ (Re-

¹⁴⁷ „Neamul Românesc“ din 16 I 1917, p. 1.

¹⁴⁸ „Neamul Românesc“ din 31 I 1917, p. 1.

¹⁴⁹ N. Iorga, *Pentru întregirea Neamului...*, p. 236.

¹⁵⁰ Cf. Marie, Reine de Roumanie, *Histoire de ma vie*, III, Paris, Plon, 1938, passim.

¹⁵¹ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 276.

¹⁵² *Ibidem*, p. 278; idem, *Supt trei regi*, p. 244.

¹⁵³ Idem, *Memorii*, I, p. 11—39.

¹⁵⁴ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 267, f. 38

¹⁵⁵ Idem, vol. 266, f. 32—33.

gimentul 8 Vinători)¹⁵⁶. Pentru a atenua cât de cât situația existentă, Iorga a inițiat o acțiune pentru colectarea de îmbrăcăminte pe care a expediat-o, la cererea „particulară” a autorităților militare, vitejilor luptători de pe linia frontului¹⁵⁷. De asemenea, în septembrie 1917 istoricul a renunțat la drepturile de autor care i se cuveneau din reprezentarea piesei *Învierea lui Ștefan cel Mare* pe scena Teatrului Național pentru a contribui astfel la „ameliorarea” hranei răniților de la spitalul militar 271 din Iași¹⁵⁸. Sprijinul acordat s-a făcut nu fără ca savantul să combată cu vehemență, în repetate rânduri, cercurile dominante românești vinovate de slaba pregătire materială a războiului. Pe istoric îl separa, de aceste cercuri, o lume întreagă și el nu a ezitat să explice regelui motivul real pentru care nu a primit, în vara anului 1917, propunerea lui I. I. C. Brătianu de a intra într-un cabinet alături de politicienii vremii : „«Nu știu dacă am un viitor politic, dar sint fericit că nu am trecutul celorlalți ; cu ei alături aș fi jenat eu și i-aș jena pe dinșii»”¹⁵⁹.

În mai 1917 armata română era aproape refăcută și gata să treacă la contraofensivă pe frontul din regiunea Siretului mijlociu¹⁶⁰. Starea de spirit în rândurile soldaților era încurajatoare, ei fiind deplin încrezători și hotărâți să obțină biruința finală. Un subofiter din Regimentul 47 Infanterie a comunicat istoricului : „Sint ostaș al Țării mele și voi apăra-o și voi muri pentru azvîrlirea nemernicilor (a ocupanților — n.n.) din Țară”¹⁶¹. Elanul patriotic al armatei a fost exprimat, nu o dată, în minore încercări poetice expediate pe adresa „Neamului Românesc”. Este cazul poeziei *Veniți, copii* trimisă la 16/29 mai 1917 de către soldatul Gh. Iordache din Armata a II-a și care se încheia : „... Veniți, copii, că a sosit ceasul / Să ne răfuim cu ei (cu dușmanii — n.n.), / Să minăm înainte pasul / Cu arma-n mînă, pui de lei”¹⁶². Un alt corespondent al ziarului „Neamul Românesc” adresa la 23 iunie/6 iulie 1917, chiar în ajunul ofensivei românești din Vrancea, acest îndemn către oșteni : „Sculați, porniți spre vechile hotare, / Treceți prin lumea durerilor amare, / Și dați libertatea Ardealului strivit, / Ce de mult așteaptă ceasul preamărit”¹⁶³.

Moralul ridicat al soldatului român, spiritul lui de jertfă au ieșit cu prisosință la iveală în cursul „revanșei” strălucite¹⁶⁴ din iulie-august 1917. În condiții în genere inferioare celor ale adversarului, ostașul român a înscris — în cartea de aur a neamului — pagini memorabile de

¹⁵⁶ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 267, f. 195.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 293—294.

¹⁵⁹ N. Iorga, *Memorii*, I, p. 56 ; idem, *Istoria Românilor*, X, p. 382.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 384.

¹⁶¹ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 267, f. 148.

¹⁶² *Ibidem*, f. 130.

¹⁶³ *Ibidem*, f. 199.

¹⁶⁴ N. Iorga, *Supt trei regi*, p. 249.

eroism atît în cursul contraofensivei din Vrancea inițiată la 10/23 iulie 1917, cît și în îndirjita bătălie de la Mărășești din iulie-august 1917, rezistența lui conducînd implacabil la „totala ruinare” a planurilor Comandamentului german¹⁶⁵. Succesele repurtate în vara anului 1917 au întărit mai mult convingerea lui N. Iorga în privința resurselor inepuizabile ale poporului român în înecleșările pentru apărarea patriei, contra cotropitorilor străini. Dînd glas acestei realități incontestabile, istoricul a relevat încă o dată „imposibilitatea cuceririi germane”¹⁶⁶, pentru ca, la cîteva zile după bătălia de la Mărășești, să afirme că nu pierduse nici „o clipă încrederea în dreptatea cauzei și în biruința ei la ceasul pe care nu calculele noastre de nimica îl pot fixa”¹⁶⁷. Peste alte cîteva zile, el a reafirmat — cu referire specială la România — drepturile statelor „mici”. Iorga a evidențiat că „a fi Stat mic nu înseamnă ... o dependență politică de unul singur (stat — n.n.) fiindcă e mai tare. «Tare» și «slab» sînt lucruri care se schimbă”¹⁶⁸ — sugera atît de plastic istoricul, gîndindu-se negreșit la ultimele evenimente de pe frontul românesc.

Din nefericire, succesele armatei române din vara anului 1917 nu au putut fi dezvoltate. În urma retragerii armatelor rusești de pe frontul din Moldova¹⁶⁹, trupele românești s-au aflat — dintr-o dată — față în față cu un inamic care copleșea sub raportul numeric și al tehnicii de luptă. Frontul nemaiputînd fi menținut mult timp, România s-a văzut silită în decembrie 1917 să consimtă la încheierea armistițiului, pentru început, iar în februarie 1918 a început negocierile de pace separată cu Puterile Centrale. Această evoluție a evenimentelor părea să indice că războiul se soldase cu un eșec total. Dezamăgirea a cuprins pe mulți, numărul celor care mai credeau în izbînda țării micșorîndu-se neconținut. Zi de zi se înmulțeau convoaiele de refugiați ce se îndreptau în părțile din sudul Rusiei ori spre Occident — zeci de familii, soldați și răniți, oameni politici¹⁷⁰. Atunci glasul lui N. Iorga s-a făcut din nou auzit, îndemnînd la păstrarea calmului, la judecata rece și la menținerea încrederii în viitor. Istoricul și-a trimis familia la Odessa (în perioada august-noiembrie 1917), dar el nu a plecat din Iași și nu a abandonat cauza unității de stat. A refuzat să urmeze sfatul premierului Brătianu de a se grăbi să prindă „«unul din trenurile care pleacă»” spre Rusia și, la întrebarea malițioasă a acestuia: „«Ei bine, și acum crezi D-ta că nemții vor fi bătuți?»” (subl. lui N. Iorga — n.n.), a ripostat: „«O cred și

¹⁶⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 253.

¹⁶⁶ „Neamul Românesc” din 27 VII 1917, p. 1.

¹⁶⁷ N. Iorga, *Un an de război*, în „Neamul Românesc” din 15 VII 1917, p. 1.

¹⁶⁸ Idem, *Politică de Stat mic*, în „Neamul Românesc” din 19 VII 1917, p. 1.

¹⁶⁹ Cf. Andrei Oțetea și colaboratori, *Istoria poporului român*, București, 1970, p. 317.

¹⁷⁰ Vezi N. A. Bogdan, *Iașul — leagăn al Unirei neamului românesc, 1916—1918*, cap. XV (Arhivele Statului Iași, Colecția N. A. Bogdan).

acum, dar n-am spus niciodată : cînd»¹⁷¹. N. Iorga rămîne încredințat că desfășurarea evenimentelor nu fusese nicidecum determinată de voința României, a cărei armată își făcuse datoria pînă la capăt, acreditînd singurul punct de vedere exact, și anume că totul „a rezultat *in ship mecanic* dintr-o hotărîre care n-a pornit de la noi (subl. lui N. Iorga — n.n.)“¹⁷². În fața perspectivelor sumbre care se întrevădeau în preajma semnării armistițiului de la Focșani, Iorga a formulat o veritabilă profesiune de credință a ziarului „Neamul Românesc“, care-și propunea — pe mai departe — să fie „expresia pe cît se poate independentă și totdeauna sinceră a sentimentelor și dorințelor poporului românesc, în masele lui adînci și curate“. Dezvăluind că „*în noi înșine, azi, nimic nu e schimbat din tot ce era ieri*“ (subl. lui N. Iorga — n.n.)¹⁷³, istoricul a precizat : „Avem aceeași credință — științifică, am zice — că românii ... n-au mai puțin decît alte neamuri dreptul de a forma, din toate elementele lor risipite, un singur Stat, prin care să poată da în sfîrșit lumii, după o așteptare de atîtea veacuri, tot ce cuprind însușirile rasei“¹⁷³.

Această reafirmare a credinței în dreptatea și în victoria „causei“ românești¹⁷⁴ s-a produs în momentul cel mai nimerit și a contribuit la îmbărbătarea spiritelor, la încurajarea tuturor acelor care, retrași într-un colț din țară, purtau cu ei destinele nației întregi. Îndemnurile istoricului au avut înfrîurire deosebită în armată, unde „Neamul Românesc“ continua să sosească cu aceeași regularitate, constituind o veritabilă „hrană sufletească“ a trupelor¹⁷⁵. La 24 octombrie/6 noiembrie 1917, un grup de ofițeri și subofițeri (în frunte cu M. Manoilescu, viitorul ministru) comunica lui Iorga că „în foaia Dvs. ne-am deprins să găsim pînă acum zilnic singurul cuvînt care trebuie spus“¹⁷⁶. Comandantul Diviziei a 13-a, generalul I. Popescu, îl prenumăra la 20 noiembrie/3 decembrie 1917 pe N. Iorga printre „vitejii cauzei sfînte“, căci, ca un adevărat viteaz, „lupta cu condeiul“¹⁷⁷. O scrisoare primită de la un locotenent — „delegat“ al ofițerilor Diviziei a 11-a din Munții Vrancei — relatează ecoul articolului *Armistițiul pe front* : „Pe această vreme, articolul Dv. de fond *Armistițiul* a venit ca un balsam sufletească, iar credințele ce le arătați în el sînt pentru noi tot ce poate fi mai sfînt, sînt credințele nației întregi“¹⁷⁸. În decembrie 1917, în ajunul zilei onomastice a istoricului, un ofițer i-a transmis de pe front aceste urări

¹⁷¹ N. Iorga. *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 281.

¹⁷² Idem, *Armistițiul*, în „Neamul Românesc“ din 25 XI 1917, p. 1.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁵ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 268, f. 159.

¹⁷⁶ Idem, vol. 269, f. 201.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 205.

¹⁷⁸ *Ibidem*, f. 214.

pline de tîlc : „... Să ne trăiți... și să ne purtați și mai departe ecoul dorurilor și aspirațiilor noastre, cari sînt ale neamului“¹⁷⁹.

Raporturile statornicite între N. Iorga și luptătorii de pe front pentru salvarea țării au dat vigoare acțiunilor istoricului. N. Iorga a cunoscut indeaproape starea de spirit a ostașilor, decizi să facă imposibilul pentru a alunga pe cotropitori. Informațiile parvenite marelui patriot în această privință au fost din cele mai îmbucurătoare : armata era gata să continue lupta. Așa, de pildă, de la Regimentul 12 Artilerie Iorga a primit asigurarea că ostașii nu aveau de gînd să înceteze a lupta „pentru aceeași credință și același țel“¹⁸⁰. Din altă unitate, un subofițer nota pe o carte poștală militară expediată în octombrie 1917 : „Vom putea vorbi de pace cînd aliații noștri vor fi la Berlin... Pînă atunci nu trebuie nicidecum, cu tot nenorocul și suferințele noastre, să ne plictisească războiul ; ci, din contra, trebuie să-l vrem din toată inima noastră. Am mare încredere în războiul aerian și, dacă aș fi primit, m-aș face aviator, măcar o bombă s-arunc în Berlin“¹⁸¹. În același timp, un soldat din cadrul companiei a II-a de telegraf (Corpul II de Armată) insista ca să nu se încheie pacea cu nemții „decît atunci cînd... vor fi definitiv dați afară din Țară, prin puternica ofensivă ce sperăm că se va lua în curînd“¹⁸².

Este cunoscută evoluția evenimentelor în 1918. Amenințat în permanență cu ruperea armistițiului de la Focșani, guvernul condus de generalul Al. Averescu a acceptat în februarie 1918 să înceapă tratative în vederea semnării unei păci separate cu Puterile Centrale și aliații lor. Condițiile puse de inamici, încă în cursul negocierilor preliminare de la Buftea, erau deosebit de înrobitoare și jignitoare pentru un stat liber și independent ca România (subjugarea economică, desfacerea unor părți întregi din teritoriul național, demobilizarea armatei din Moldova etc.)¹⁸³. Diplomații români nu au putut obține, în nici un fel, vreo îndulcire a pretențiilor Centralilor, care au impus la sfîrșit României „pacea de robire“ de la București din 24 aprilie/7 mai 1918. N. Iorga s-a pronunțat cu fermitate contra angajării oricăror negocieri cu Centralii. Într-o scrisoare înminată regelui la 19 februarie/4 martie 1918, el a subliniat că în tradițiile poporului nostru „nu stă acceptarea unor condiții de pace rușinoase. Strămoșii noștri au preferat moartea, acestei umilinți“. Istoricul — alături de „ce e mai bun în această țară“ — a insistat în încheiere pentru „respingerea, orice s-ar întimpla, a condițiilor cari ni se pun astăzi și mai ales a celei care privește sfîșierea, fie ea numai provizorie în gîndul nostru, a pămîntului Țerii“¹⁸⁴. În aceeași

¹⁷⁹ Bibl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 268, f. 159.

¹⁸⁰ *Ibidem*, f. 108.

¹⁸¹ Idem, vol. 267, f. 345.

¹⁸² Idem, vol. 268, f. 50.

¹⁸³ Vezi Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond 71/1914, E₂ Petrol, vol. 55, partea a II-a, *passim*.

¹⁸⁴ N. Iorga, *Memorii*, I, p. 187—288.

zi, în numele unui grup de deputați reușiți la Iași, N. Iorga a redactat un apel către rege, încunoscându-l, încă o dată, că „părerea tuturor oamenilor cari au simțul onoarei naționale și cari sînt imensa majoritate a țării, de acord în această privință cu întreaga noastră armată biruitoare, este că nu se poate ceda nimic din pămîntul pe care ni l-au transmis strămoșii noștri și pe care s-a vărsat din nou atîta sînge pentru cel mai legitim ideal”¹⁸⁵.

Punctul de vedere expus regelui Ferdinand a fost neîntîrziat împărțit cititorilor „Neamului Românesc”. În zilele grele ce se anunțau pentru țară și neam, ziarul continua să se bucure de o largă audiență în rîndurile opiniei publice românești. Motivul nu este greu de explicat, căci cititorii întîlneau în „Neamul Românesc” — așa după cum îi comunica lui Iorga un corespondent la 6/19 martie 1918 — încurajările care dovedeau „cea mai curată înțelegere” a faptelor zilei¹⁸⁶. Șeful misiunii militare franceze în România, generalul Berthelot, aprecia și el orientarea „Neamului Românesc”, mai ales pentru atitudinea lui „leală” față de Antantă¹⁸⁷. Meritul publicației, a cărei direcție continua să fie determinată exclusiv de Iorga, a fost deosebit prin încrederea pe care și-a propus s-o consolideze în rîndurile opiniei publice românești despre triumful cauzei României. Verbul profesorului a excelat în strălucitele sale articole de fond — mereu actuale și la obiect — care apăreau cu aceeași regularitate, zilnică, în fruntea „Neamului Românesc”. Cenzura, care s-a înăsprițit continuu în cursul anului 1918, nu a reușit, în afară de cazurile cînd radia integral textul articolelor, admitînd însă semnătura¹⁸⁸, să atenueze înțelesul adînc al rîndurilor izvorite de sub pana strălucitului istoric, care privea departe. Astfel, el a dezvăluit sensul negocierilor preliminare de pace, semnalînd din vreme că germanii urmăreau să facă o Românie „ciocîrțită și exploatată cu *tratată*” (subl. lui N. Iorga — n.n.)¹⁸⁹, dar nu a omis să specifice că uneori „istoria are reveniri, și ele pedepsesc grozav”¹⁹⁰. Cu alt prilej, el a avertizat că vor urma vremuri grele „cum nici nu le-am știut”¹⁹¹. Paradoxal, istoricul le afla un rost, căci — tilcuia el — „numai în robiiile acestea babiloniane se ridică, nebiruită, conștiința națională a unui popor” (subl. lui N. Iorga — n.n.)¹⁹². Tratatul de la București impus României nu l-a acceptat în nici un fel și, apreciindu-l doar ca „un moment în dezvoltarea marelui război”, l-a categorisit ca atare: „El nu încheie un conflict provocat de România singură... și în el nu se întrerupează raporturi de forțe permanente... Istoria, cînd va fi făcut un pas mai departe

¹⁸⁵ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 291.

¹⁸⁶ B.bl. Acad., *Coresp. N. Iorga*, vol. 276, f. 14.

¹⁸⁷ *Ibidem*, vol. 271, f. 291.

¹⁸⁸ Vezi „Neamul Românesc” din 11 IX 1918, p. 1.

¹⁸⁹ N. Iorga, *Negocieri*, în „Neamul Românesc” din 21 II 1918, p. 1.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ *Idem*, *Spre conștiința națională*, în „Neamul Românesc” din 6 III 1918, p. 1.

¹⁹² *Ibidem*.

în logica ei nebiruită, îl va și aprecia. Comentariile noastre se opresc aici ...”¹⁹³.

După încheierea „păcii ticăloase”¹⁹⁴ din 7 mai 1918, activitatea istoricului s-a desfășurat în condiții din cele mai grele. Trecut pe „listele de proscripție” ale învingătorilor de moment, istoricul a scăpat de a fi „expulzat” din Moldova numai în urma intervenției alegătorilor săi din Prahova pe lângă premierul Al. Marghiloman¹⁹⁵. La un moment dat, guvernul păcii de la București a intenționat să suspende apariția „Neamului Românesc”¹⁹⁶, dar a preferat apoi să înăsprească cenzura. În consecință, ziarul va apare aproape permanent „forfecat la cenzură”¹⁹⁷, cu multe „locuri albe”¹⁹⁸. Iorga s-a gândit la un moment dat să înceteze editarea „Neamului Românesc” ori să-l transforme într-o publicație culturală¹⁹⁹. Conștient însă de utilitatea ziarului, nu a renunțat la tipărirea lui și, în articolele publicate, a căutat să ascundă, „măcar în aparență, ce aveam să spun, supt tot felul de artificii”²⁰⁰. Această situație s-a prelungit pînă în toamna anului 1918, cînd România a repudiat tratatul de pace cu Puterile Centrale și a reintrat în război alături de Antantă. În acele clipe, istoricul, în același gînd cu nația întreagă, a lansat singurul apel adecvat momentului: „La arme!”²⁰¹.

În zilele care au urmat, prin voința unanimă a maselor populare, s-a împlinit visul multiseclar al desăvîrșirii unității de stat. Savantul a urmărit faptele cu atenție și, la aflarea hotărîrii adunării de la Alba Iulia, a consemnat — cu nestăvilită bucurie — consumarea „cele mai mari fapte din toată viața neamului nostru”. Pentru unii — menționa acela care, neobosit și, fără răgaz, luptase timp de două decenii pentru împlinirea idealului național — „e un vis nebun care se îndeplinește. Pentru noi e o necesitate istorică ajunsă la recunoaștere și e o suferință mingiată, o muncă ce-și găsește răsplata. Și, astfel, avem dreptul de a crede acest fapt definitiv și etern”²⁰².

*

Din cele expuse se desprinde că, dintre marile personalități culturale de la începutul veacului care au militat pentru desăvîrșirea unității de stat (Barbu Ștefănescu-Delavrancea, A. D. Xenopol, Octavian Goga, Vesile Lucaciu ș.a.), N. Iorga s-a remarcat ca animator autoritar, de necontestat al campaniei extraguvernamentale și neoficiale tinzînd

¹⁹³ „Neamul Românesc” din 26 IV 1918, p. 1.

¹⁹⁴ N. Iorga, *Memorii*, I, p. 360.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 317.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 315.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Idem*, *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 298.

¹⁹⁹ *Idem*, *Memorii*, I, p. 314—315.

²⁰⁰ *Idem*, *O viață de om așa cum a fost*, II, p. 298.

²⁰¹ „Neamul Românesc” din 30 X 1918, p. 2.

²⁰² „Neamul Românesc” din 25 XI 1918, p. 1.

la unirea românilor. Acțiunile inițiate și dirijate de marele cărturar și patriot au avut un puternic ecou în rîndul întregii opinii publice românești, au beneficiat de sprijinul nemijlocit al acesteia, iar, în unele momente, au influențat înseși deciziile guvernului român. Raporturile strînse statornicite, începînd din primii ani ai secolului nostru și apoi permanent consolidate, între N. Iorga și opinia publică românească au dat vigoare campaniei sale pentru făurirea unității depline, încheiată cu un total succes. Semnalînd marile merite ale lui N. Iorga în contextul luptei pentru desăvîrșirea unității de stat, nu trebuie pierdute din vedere limitele determinate de apartenența și de poziția de clasă a savantului român. Astfel, militînd pentru satisfacerea dezideratului unității naționale, N. Iorga era convins de necesitatea păstrării unei așa-zise „coeziuni naționale“ a tuturor românilor, peste orice deosebiri de clasă. Este adevărat că istoricul a înțeles și a sesizat la timp rolul imens pe care aveau să-l joace masele populare în atingerea idealului național, dar niciodată nu a acceptat o acțiune independentă a acestora, fiind convins și propagînd necesitatea canalizării „de sus“ a acțiunilor celor mulți. Evenimentele au luat, însă, nu o dată alt curs decît cel propovăduit de savant. Ceea ce nu trebuie să ne împiedice să apreciem adevărata importanță a aportului lui N. Iorga pe tărîmul luptei pentru desăvîrșirea unității de stat. Meritele cîștigate de N. Iorga pe acest tărîm sînt incontestabile, iar în amintirea generațiilor el va rămîne veritabilul „apostol“ al luptei naționale triumfătoare la 1918.

L'ACTIVITÉ DE NICOLAS IORGA POUR L'ACHÈVEMENT DE L'UNITÉ DE L'ÉTAT ROUMAIN (NOUVELLES CONTRIBUTIONS)

RÉSUMÉ

L'étude présente l'attitude du grand historien et patriote Nicolas Iorga à l'égard de la lutte du peuple roumain pour l'achèvement de l'unité d'État de 1918. Utilisant des matériaux déjà publiés et des informations inédits extraites de l'archive personnelle de N. Iorga, conservée à la Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de la Roumanie (Bucarest), l'auteur esquisse le rôle de l'historien dans le mouvement nationale au début du XX-e siècle. On met en évidence que, dès 1899, Nicolas Iorga a été préoccupé par la question nationale et qu'il a noué des puissantes relations avec les Roumains de la Transilvanie. Dans cette époque, il a pris la défense des Roumains opprimés par la monarchie austro-hongroise. Dans la revue *La nation roumaine* („Neamul Românesc“), qui paraissait sous sa direction, il a développé ses idées dans une série d'articles très éloquents et combatifs. Elu député aux élections générales de 1907, Nicolas Iorga soutiendra à la tribune de la Chambre de Bucarest la cause des Roumains opprimés et la nécessité de l'unité d'État. Le savant usait d'une grande autorité au cours des événements de 1916—1918 qui ont conduit à l'achèvement de l'unité d'État roumain. La conclusion de l'auteur est que l'action nationale entreprise entre 1899—1918 par Nicolas Iorga relève son caractère d'historien militant. Ce n'est qu'en tenant compte de ce trait caractéristique qu'on peut apprécier d'une juste manière l'activité du grand historien et patriote roumain.

CONSTITUIREA CANCELARIEI STATULUI FEUDAL MOLDOVENESC (I)

DE

LEON ȘIMANSCHI și GEORGETA IGNAT

Avînd ca domeniu fundamental de activitate înscrierea în acte publice a hotărîrilor luate de organele pe lîngă care a funcționat: domnia și sfatul domnesc, cancelaria centrală a statului feudal moldovenesc oferă investigației științifice, după cum este bine știut, o problematică pe cît de bogată în semnificații istorice, pe atît de necesară prelucrării obiective a tuturor surselor documentare medievale. Tocmai de aceea, aspecte importante ale activității de cancelarie, ca de exemplu: organizarea internă a serviciului și atribuțiile sau pregătirea personalului care l-a deservit, în special ale logofătului¹, sau dezvoltarea formularului diplomatic și nașterea diferitelor tipuri de documente², au fost supuse unei analize minuțioase ori au format obiectul unor referiri cu caracter general în numeroase lucrări de specialitate. Datorită relativității și sărăciei informative cu privire la cele dinții momente ale existenței acestui serviciu, procesul constituirii sale a rămas totuși insuficient de lămurit, opiniile exprimate fiind deseori contradictorii și inexacte.

Astfel, într-o serie de lucrări consacrate istoriei instituțiilor feudale, dîndu-se înțietate argumentelor logice pe care le implică corelația obiectivă dintre feno-

¹ Principalele lucrări în acest sens continuă să rămînă cele semnate de N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat*, în „Codrul Cosminului”, IX (1935), p. 129—190, și de C. C. Giurescu, *Contribuții la studiul marilor dregătorii*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, vol. V, București, 1927, p. 25—37 și 100—108. Pentru unele precizări ulterioare, cf. A. Sacerdoțeanu, *Sfatul domnesc al Moldovei pînă la Ștefan cel Mare*, în „Revista arhivelor”, X (1967), nr. 2, p. 41—45; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova* (sec. XIV—XVII), Editura Academiei, București, 1968, p. 170—185; Emil Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Editura științifică, București, 1968, p. 48—59; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova*, Editura Academiei, București, 1971, p. 244—255.

² Vezi îndeosebi, D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în *Documente privind istoria României* (în continuare se va cita D.I.R.), *Introducere*, vol. II, Editura Academiei, 1956, p. 5—164 (tot aici, p. 6—8, și bibliografia problemei), și E. Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, în D.I.R., *Introducere*, vol. II, p. 333—437. Contribuțiile parțiale mai noi se vor cita pe parcursul lucrării.

mene, constituirea cancelariei moldovenești a fost considerată fie concomitentă fie imediat posterioară întemeierii statului feudal³. Într-o altă categorie de studii însă, apreciindu-se ca singur element al realismului unei judecăți istorice numai informația documentară directă, faptul în discuție a fost, dimpotrivă, atribuit domniei lui Alexandru cel Bun, în vremea căruia s-au desăvârșit atât organizarea internă a cancelariei, cât și formularul diplomatic al actelor⁴. De asemenea, s-a exprimat uneori și ideea că noul serviciu al puterii centrale de stat nu s-a putut forma decât în urma unui proces mai îndelungat și complex⁵, rămas însă, din păcate, neinvestigat.

Data fiind tocmai această divergență de concepții în abordarea, chiar și tangențială, a subiectului, o prealabilă discuție referitoare la câteva din aspectele sale teoretice, precum și precizarea conținutului propriei noastre intervenții, devin mai mult decât necesare. Considerăm, astfel, că elementul definitoriu al noțiunii de cancelarie nu poate consta decât în nota comună a lucrărilor pe care ea le-a efectuat indiferent de epocă, loc și organ deservit, adică în prelucrarea unor dispoziții, în redarea acestora conform cerințelor formale ale documentului scris și în transmiterea lor ulterioară diversilor destinatari. Evident, într-o asemenea accepțiune, cancelaria nu se identifică decât cu sensul larg al termenului de instituție, ca orice formă organizatorică de activitate. Lipsită însă de prerogativele reglementării unor anumite raporturi ale vieții societății omenești, oficiul pe care ea îl îndeplinește nu poate fi socotit nicicum ca decurgând direct și automat din natura organului instituțional deservit. Cu alte cuvinte, cancelaria nu a reprezentat față de puterea centrală de stat decât un serviciu intermediar, constituirea ei fiind determinată nu de apariția acesteia, ci numai de o anumită modalitate a guvernării.

Pe de altă parte, soluționările atât de diferite ale problemei relevă incertitudinea raportului în care a fost pusă cancelaria față de produsul ei firesc, documentul, iar acesta, față de realitatea arhivistică contemporană. Fără îndoială că în ambele cazuri nu se poate face abstracție de acțiunea distructivă a factorilor externi asupra pergamentelor medievale și deci de relativitatea bazei informative, mai ales cînd tocmai aceasta formează obiectul cercetării istorice. Dar, ar fi tot atât de greșit să se exagereze într-un sens sau altul, deoarece, demonstrată în obiectivitatea caracterului său pentru anumite epoci sau domenii, lacuna documentară devine un element la fel de sugestiv și de valabil ca orice alt suport al construcției științifice. Dimpotrivă, odată făcută proba contrară, se impune ca deducția istorică să utilizeze, cu prioritate, nu aspectul cantitativ al materialului, condiționat de relativitatea penuriei informative, ci valențele sale calitative. În această situație, atât presupunerea unei cancelarii centrale moldovenești încă de la întemeierea statului feudal, avîndu-se în vedere tocmai dispariția ulterioară a

³ Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție G. Mihăilă, Editura Academiei, București, 1968, p. 153; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 25—29; D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești*, Alba Iulia, 1945, p. 1; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 47 și 172 (aici, însă, cu unele rezerve); D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 83 (vezi și p. 32, unde se propune chiar o activitate de cancelarie anterioară întemeierii statelor feudale, propunere ce va fi acceptată în *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei, București, 1962, p. 181 — cap. redactat de Barbu Cîmpina și M. Berza).

⁴ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 137. Mai puțin explicită, dar în fond aceeași, ideea se întâlnește și la A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. a III-a, vol. III, p. 172—173, sau la N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a II-a, Vălenii de Munte, 1925, p. II—III, sau *Notes de diplomatique roumaine*, în „Academie Roumaine. Bulletin de la Section Historique”, XVII (1930), p. 124—125.

⁵ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 41.

produselor ei diplomatice⁶, cit și constatarea existenței sale abia în vremea domniei lui Alexandru cel Bun, invocându-se elementele tot așa de relative ale organizării serviciului și stabilității formularului, deduse numai pe baza materialului documentar conservat⁷, apar, firește, ca îndoelnice prin înseși premisele lor.

Insumind aceste observații preliminare, rezultă însă că singura metodă de lucru, justificată de specificul subiectului, constă în studierea proceselor din a căror convergență s-a realizat cancelaria statului feudal moldovenesc, adică, pe de o parte, procesul devenirii continue a instituțiilor reprezentând puterea centrală: domnia și sfatul domnesc, iar pe de altă parte, cel al dezvoltării scrisului medieval, în general, și a celui diplomatic, în special. Numai în acest fel se va putea stabili, totodată, modul cum au evoluat în împrejurările concrete ale istoriei moldovenești formele scripturistice incipiente, ca scrisul întimplător, activitatea temporară sau chiar permanentă și serviciul personal al unor scriitori de acte, pentru a se ajunge, în cele din urmă, la oficiul public al cancelariei centrale de stat⁸. De asemenea, pentru precizarea principiilor inițiale după care s-a constituit și a debutat cancelaria moldovenească se impune analizarea celor dintâi etape din istoria ei, cînd receptivitatea la inovații sau modificări a fost, firește, mai accentuată. În paragrafele următoare ne propunem să abordăm, în limita posibilităților de cunoaștere istorică existente pentru epoca de referință, tocmai o astfel de problemă.

Istoria statului feudal moldovenesc, de la întemeiere și pînă la domnia lui Alexandru cel Bun, reprezintă, fapt îndeobște cunoscut, un teren fertil încă de ipoteze și discuții, mai ales sub aspectul determinării conținutului unor evenimente sau al înlănțuirii cronologice și al ariei lor geografice de manifestare. Trecînd însă peste tot acest ansamblu de incertitudini și reținînd doar procesele esențiale ale dezvoltării⁹, este de admis, credem, că înainte de 1365, deci în răstimpul pre-

⁶ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 91, nr. 1, și p. 100; N. Grămadă, *op. cit.*, p. 131. Pentru împrejurări speciale care ar fi concurat la pierderea vechilor documente, cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 114, și Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV*, Sibiu, 1944, p. 41.

⁷ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 136—137. Sugestive în acest sens sint, mai ales, opiniile privind „secțiile” latine ale cancelariilor domnilor români, dat fiind tocmai numărul relativ redus de documente păstrate; cf. M. Holban, *Accente personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor români*, în „Revista istorică”, XXIX (1943), nr. 1—6, p. 52—53 (unde li se contestă existența); D. Ciurea, *op. cit.*, p. 1 și 5 (unde se admit „secții” încă din vremea domniilor de la Argeș și Baia, dar o „oarecare stabilitate” a serviciului abia sub Ștefan cel Mare, cum constatare N. Grămadă, *op. cit.*, p. 154); idem, *Diplomatica latină în țările române. Noi contribuții*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, VIII (1971), p. 3, 9 și 11 (evidențiindu-se, de această dată, condițiile „precare” ale activității diplomatice latine din cancelariile domnești). Vezi și R. Manolescu, *Scrierea latină în Moldova și Țara Românească în evul mediu*, în „Revista arhivelor”, IX (1967), nr. 2, p. 67 și 69; A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 45.

⁸ Pentru comparație, vezi procesul de apariție al diferitelor cancelarii din Transilvania în Fr. Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI—XV)*, în *D.I.R., Introducere*, vol. II, p. 238—251; idem, *Cancelaria voievodului Transilvaniei la începutul secolului al XIV-lea*, în „Revista arhivelor”, III (1960), nr. 1, p. 277; Sigismund Jakó, *Organizația cancelariei voievodale ardeleni la începutul secolului al XVI-lea*, în „Hrisovul”, VI (1946), p. 114—120, 130—131 și 144.

⁹ Dintre principalele lucrări apărute în ultima vreme, care au abordat direct problematica constituirii statului feudal moldovenesc, cităm: Șt. Ștefănescu, „Întemeierea” Moldovei în *istoriografia românească*, în „Studii”, XXI (1959), nr. 6, p. 35—54; C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru*

mergător consolidării poziției lui Bogdan în Moldova și a dobândirii neatrîrnării țării, nu poate fi vorba decât de o guvernare rudimentară a statului feudal, aflat el însuși în plin proces de formare. Într-adevăr, chiar în condițiile unei organizări politico-teritoriale generalizate a societății românești de la est de Carpați în pragul celui de al XIV-lea secol¹⁰, apariția unor funcții calitativ superioare ale puterii de tip voievodal și crearea unui aparat corespunzător exercitării permanente a acestora sînt fenomene care nu s-au putut dezvolta decât de acum înainte, pe măsura diminuării continuie a stăpînirii tătărăști. Pe de altă parte, trebuie avut în vedere că atît preluarea atribuțiilor de ordin economic și administrativ ale reprezentanților Hoardei de Aur¹¹, cît și dezvoltarea celor politice, militare sau juridice, caracteristice fazei anterioare, a așa-numitelor „țări” și „voievodate”, s-au făcut sub controlul statului feudal ungar, care, urmărind instaurarea propriei sale dominații, a încercat desigur să le orienteze numai în sensurile ce-i conveneau¹².

Din păcate, penuria și relativitatea informațiilor de care dispunem astăzi nu permit încă nici stabilirea momentului cînd s-a declanșat procesul de constituire statală¹³ și nici cunoașterea principalelor faze de evoluție instituțională și teri-

realizarea independenței lui, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași, XI (1960), fasc. 1, p. 61—81; *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei, București, 1962, p. 159—172 (cap. redactat de B. Cîmpina și Șt. Ștefănescu); C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, Editura Academiei, București, 1967, p. 61—68; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, Editura științifică, București, 1968, p. 316—323; Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, Editura Academiei, București, 1970, p. 240—248.

¹⁰ Vezi, în special, A. Oțetea, *La formation des États féodaux roumains*, în „Nouvelles études d'histoire”, III, Editions de l'Académie, Bucarest, 1965, p. 101—102; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 62—66; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 292—302 și 316—317; Șt. Olteanu, *Evoluția procesului de organizare statală la est și sud de Carpați în secolele IX—XIV*, în „Studii”, XXIV (1971), nr. 4, p. 766—767; Șt. Ștefănescu, *Reconstitution de la vie d'état sur la territoire de la Roumanie au cours du Haut Moyen Âge*, în „Revue roumaine d'histoire”, IX (1970), nr. 1, p. 13—15.

¹¹ Reminiscențe tătărăști se resimt, de exemplu, în cadrul sistemului fiscal moldovenesc, atît sub aspectul impunerii populației la dări cît și sub cel al vămii și mărfurilor (cf. C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I, ed. a IV-a, București, 1945, p. 354).

¹² Ca mărturie ale acestei politici se pot menționa, cu oarecare probabilitate, constituirea unei „mărci” de graniță pe teritoriul moldovenesc (*Istoria României*, vol. II, p. 166—168; A. Oțetea, *op. cit.*, p. 102; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 62; Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 16; rezerve manifestă însă C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 72; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 319—320; Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 767), numirea unui reprezentant al românilor maramureșeni la conducerea ei, identificat în persoana lui Dragoș din Bedeu (R. Popa, *op. cit.*, p. 198 și 241—242; vezi însă, pentru unele probleme de datare a evenimentului, și A. Sacerdoțeanu, *Succesiunea domnilor moldoveni pînă la Alexandru cel Bun*, în „Romanoslavica”, XI, Istorie, București, 1965, p. 227—228), și, implicit, obținerea de către acesta a preponderenței politice asupra celorlalți competitori posibili (din nordul Moldovei, dacă admitem, de exemplu, apariția formațiunii lui Dragoș pe cursul mijlociu și inferior al Siretului: cf. N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. III, București, 1937, p. 205—207; Al. I. Gonța, *Afirmarea existenței statului Moldovean în luptele dintre catolici și ortodocși pînă la întemeiere. Voievodatul lui Dragoș*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVI (1960), nr. 9—12, p. 567—569; A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 229).

¹³ Pentru diferitele date propuse, vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 61—62, și R. Popa, *op. cit.*, p. 240—241. Adăugăm însă și anul 1347, propus mai întîi de

torială a puterii care l-a inițiat. Singurul aspect care pare să rezulte totuși cu claritate este cel al existenței unui voievodat moldovenesc îndestul de maturizat spre sfârșitul acestei perioade, pentru a oferi un teren prielnic tendințelor de realizare superioară a instituției asemănătoare din Maramureș¹⁴. Astfel, din cele relatate de cronicarul Ioan de Tîrnave (Küküllő), reiese că, înainte de Bogdan, *terra Moldaviae*, supusă coroanei maghiare, avea o întindere și, firește, o populație mai redusă. Datorită acțiunilor acestuia, ea s-a amplificat însă sub ambele aspecte, *in regnum est dilatata*, reușind astfel să-și obțină neatîrnarea. Ideea pe care autorul a intenționat s-o releve este deci tocmai transformarea naturii organismului statal și nu apariția acestuia abia acum, deoarece atît sensul primului termen, cît și continuitatea presupusă de cel de al doilea îi implică deja existența¹⁵. O reflectare mai tirzie, dar tocmai de aceea extrem de semnificativă, a aceluiași proces se află și în *Cronica moldo-rusă*. Într-adevăr, aici se menționează că drujina maramureșeană, ajungînd la locul unde Dragoș ucisese bourul, *назваша его сръкъ господаремъ и воєводою*; acesta *господствоваа на воєводстве лѣта два и по немъ воєводствова срънь его, Сасъ воєвода, лѣта четирѣ*¹⁶.

Strădania autorului de a diferenția, cu ajutorul lexicului slav, noțiuni al căror substrat real îi era, cel puțin în parte, cunoscut nu poate fi pusă, desigur, pe seama unor subtilități stilistice, mai ales că aceeași preocupare o dovedește și restul textului. De altfel, situația deosebită a lui Dragoș și a lui Sas, care, după părerea noastră, nu au reușit decît să „voievodeze” în „voievodatul” întemeiat sau doar preluat și extins de către ei, constituia, după cît se pare, un adevăr al conștiinței istorice moldovenești de la începutul veacului al XV-lea, de vreme ce nici Alexandru cel Bun, în actul din 7 ianuarie 1403¹⁷, unde-și amintește înaintașii, și nici călugării bistrițeni, în pomelnicul domnilor Moldovei¹⁸, nu-i înglobează în rîndul acestora. Iar dăinuirea aceleiași conștiințe o dovedește relația transmisă de Misail Călușgarul cu prilejul unei interpoalări a textului cronicii lui Grigore Ureche, conform căreia „și-ntr-acea începătură a fost domnia ca o căpitanie”¹⁹.

Dat fiind însă tocmai stadiul de dezvoltare al instituției voievodale prezentat mai sus, este de la sine înțeles că nici opera de administrație ce i se poate atribui nu comportă aceste însușiri absolut necesare documentului scris. Astfel, diferitele ei acte de guvernămînt erau încă departe de a se întemeia pe dreptul de stăpînire superioară a patrimoniului asupra căruia se extindea de fapt autoritatea sa și, implicit, de a solicita consensul unui organ reprezentativ al feudalității. Ca atare, exercitarea atribuțiilor ce-i reveneau împrumuta un predominant caracter nemijlocit și imediat, fapt întru totul corespunzător insuficienței dezvoltării a aparatului de stat²⁰ sub aspectul generalizării, permanentizării și oficializării serviciilor

N. Iorga, *op. cit.*, p. 205 (acordînd șederii lui Dragoș o durată de doi ani, autorul îl consideră pe acesta revenit în Transilvania înainte de 1350 — p. 210), și reluat de Ștefan Sorin Gorovei, *Dragoș vodă și-a lui ceată*, în „Magazin istoric”, VI (1972), nr. 1, p. 4—6.

¹⁴ R. Popa, *op. cit.*, p. 247.

¹⁵ Pentru cele două interpretări, vezi D. Onciul, *Scrieri istorice*, vol. I, ediție A. Sacerdoțeanu, Editura științifică, București, 1968, p. 702 și 708—710, N. Iorga, *op. cit.*, p. 214—215, C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 67, și, respectiv, P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 323.

¹⁶ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan*, ediție P. P. Panaitescu, Editura Academiei, București, 1959, p. 156—157.

¹⁷ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, p. 46 (nr. 16).

¹⁸ D. P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, 1941, p. 50.

¹⁹ Gr. Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. a II-a, de P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., București, 1958, p. 72.

²⁰ Concluziile la care ajunge Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 772—773, privind existența unui aparat de stat, militar și administrativ, încă din secolul al XIII-lea,

sale interne. În sfârșit, în același sens este de observat că tendințele de guvernare în spiritul noii concepții despre puterea centrală nu se exprimau inițial decât în cadrul domeniului supus direct controlului voievodal, celelalte sfere de activitate umană continuând a fi conduse numai prin intermediul și cu consimțământul elementelor locale²¹. Or, dintr-o astfel de modalitate a guvernării este evident că nu putea decurge nici utilitatea înscrisului diplomatic, lipsit atât de valoarea juridică a conținutului său dispozitiv sau probatoriu, cât și de posibilitatea executorie a prevederilor acestuia. Mai mult încă, din punct de vedere formal, actul oficial nu dobîndea, datorită acelorași împrejurări, durabilitatea pe care însuși statutul de drept al puterii emitente i-o refuza, după cum, distanțele ce-l separau de destinatari îi îndreptățeau cu atât mai puțin transmiterea sa pe calea scrisului.

Pe de altă parte, în sensul acelorași constatări este de observat că nici dezvoltarea generală a culturii medievale românești nu oferă pentru Moldova perioade la care ne referim dovezi suficiente de concludente privind posibilitățile folosirii createore a scrisului, în general²². Firește, întrebuintarea unor texte religioase, necesare oficerii cultului de către clerul cîtorioare boierești și voievodale, sau de cel al comunităților monahale de sine stătătoare, este neîndoielnică. Dar, dacă cele mai vechi manuscrise slave aparținînd unor fonduri mănăstirești din Moldova oferă, într-adevăr, din punct de vedere paleografic, elemente data-bile aproximativ în secolele XIII—XIV, dovedindu-și astfel contemporaneitatea cu procesul de constituire statală, proveniența lor locală nu se poate demonstra nici măcar cu ajutorul particularităților lingvistice, care, atestînd originea copștilor, nu lămuresc, în același timp, și împrejurările în care aceștia și-au realizat operele. Pe de altă parte, redusă în autonomia rezolvării intereselor sale specifice la drepturile implicite ori speciale, ca cel de hirotonie²³, ale eparhiatelor mănăstirești și protopopiale, instituția bisericii moldovenești nu se afla încă în faza acelor imperative care să-i impună asimilarea masivă și createore a culturii slave sud-dunărene. Chiar și în eventualitatea circulației unor manuscrise slave religioase în mediul clerical de la estul Carpaților, este mai mult decât probabil, deci, că fenomenul nu se datora încă unei activități autonome a acestuia, ci legăturilor permanente cu centrele de cultură slavă bisericească ale vremii²⁴. Explicația ni se pare, de altfel, cu atât mai firească, cu cît situația politică bine cunoscută a regiunilor de la Dunărea de Jos a diminuat, pînă spre mijlocul secolului al XIV-lea, consecințele influenței nemijlocite a scrisului religios sud-slav.

Indirect, această difuziune restrînsă a scrisului chirilic în cadrul societății moldovenești se confirmă prin ascendența temporară pe care se dovedește a

credem că sînt valabile în cazul Moldovei abia pentru prima jumătate a secolului următor.

²¹ Același stadiu de dezvoltare ilustrează, printr-un material informativ mai consistent însă, și situația voievodatului maramureșcan în prima jumătate a secolului al XIV-lea (vezi R. Popa, *op. cit.*, p. 167—168, 201—206 și 244—247).

²² Cf. *Istoria României*, vol. I, p. 181—187; *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, Editura Academiei, București, 1970, p. 231—245; D. P. Bogdan, *Din paleografia slavo-română*, în *D.I.R., Introducere*, vol. I, p. 108—111; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, Editura Academiei, București, 1959, p. VII—IX; idem, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei, București, 1965, p. 19—20; Ion Radu Mircea, *Relations littéraires entre Byzance et les pays roumains*, în *XIV-e Congrès international des études Byzantines, Rapports IV*, Editions de l'Académie, Bucarest, 1971, p. 83—85.

²³ Cf. N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, ed. a II-a, București, 1928, p. 21—22, 29—30, 44 și 58; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, p. 329—330.

²⁴ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 335—336. Vezi și I. Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în „Mitropolia Olteniei”, XV (1963), nr. 7—8, p. 511—535.

fi avut-o asupra sa scrierea latină, ca și prin întârzierea unora din efectele firești ale folosirii sale curente. Într-adevăr, în sensul primului aspect, chiar dacă se face abstracție de relatarea, poate gratuită, a lui Dimitrie Cantemir²⁵, pledează mai multe împrejurări cu implicații directe în răspîndirea generală a scrisului latin medieval. Este vorba, pe de o parte, de propaganda catolică efectivă dusă de reprezentanții scaunului apostolic în regiunile românești extra-carpătice, iar pe de altă parte, de activitatea comercială întreprinsă de elementul etnic german al orașelor din zona de formare a statului feudal, realități care presupun, la rîndul lor, o cît de redusă corespondență scrisă. Folosirea limbii latine, în perioada imediat următoare, la redactarea primelor documente voievodale sau a legendelor sigilare și monetare²⁶ probează, de altfel, în mod grăitor, posibilitățile locale existente în acest domeniu. Iar relativa cunoaștere a scrisului latin în mediul maramureșean al primilor voievozi, care dispuneau ei înșiși de diplome regale²⁷ sau erau obligați uneori de calitatea lor oficială — cum s-a putut întîmpla în cazul lui Bogdan — să corespundă cu puterea centrală²⁸, aduce în discuție factorul, deloc neglijabil, al unui eventual prece- dent și al unei oarecare obișnuințe de valorificare a acestor posibilități²⁹. Fi-rește, acceptînd un stadiu mai evoluat de utilizare a scrisului latin față de cel slav, a cărui cunoaștere se făcea simțită abia la copierea textelor religioase³⁰, nu înseamnă că din punct de vedere scripturistic existau totuși condițiile nor-male ale apariției documentului moldovenesc. Reprezentînd, prin cele două sfere de activitate menționate, o lume catolică pe care societatea feudală autohtonă o respingea, scrisul latin nu putea corespunde atunci acelor cerințe ideologice ce condiționau asimilarea organică a unui fapt de cultură și cu atît mai puțin nu putea rivaliza cu scrisul limbii consacrate de mai multe secole oficerii cul-tului ortodox³¹. Cu alte cuvinte, el nu putea conduce, prin simpla sa intensi-ficare, la realizări diplomatice proprii societății moldovenești, ci, după cum se

²⁵ *Operele principelui Demetriu Cantemir*, Tom. I. *Descriptio Moldaviae*, edi-ția Societății Academice Române, București, 1872, p. 152. Este interesant de reținut, în același sens, că Miron Costin, *Opere*, ediție P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., București, 1958, p. 214 și 236, fără a afirma direct anterioritatea scrierii latine, întârzie totuși introducerea „literelor” și limbii sîrbești” în Moldova, pînă pe vre-mea lui Alexandru cel Bun, atribuindu-i, totodată, un caracter oficial.

²⁶ Vezi mai jos.

²⁷ I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 13—15 (vezi și *D.I.R.*, C, veac XIV, vol. III, p. 402—404, pentru drăgoșești) și p. 30—32 (pentru bogdănești). Vezi și R. Popa, *op. cit.*, p. 153, 170—171 și 196—198.

²⁸ I. Mihályi, *op. cit.*, p. 28—29 (vezi și *D.I.R.*, C, veac XIV, vol. IV, p. 505—506, nr. 736).

²⁹ Pentru întrebuintarea scrisului slav în Maramureș, cea mai veche atestare a sa datînd, după cum se știe, din 1404, vezi P. Olteanu, *Некоторые особенности славянского языка Трансильвании*, în „*Romanoslavica*”, II (1958), p. 79—80, 90—91 și 113—114.

³⁰ Chiar în Țara Românească începuturile literaturii religioase originale nu coboară mai jos de a doua jumătate a secolului al XIV-lea (*Istoria literaturii române*, vol. I, p. 254—258). Pentru diferitele păreri privind gradul de cunoaștere a limbii și a scrisului slav, vezi și Lucia Djamo-Diaconită, *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească în sec. XIV—XV*, Editura Academiei, 1971, p. 7—11.

³¹ P. P. Panaitescu, „Perioada slavonă” la români și ruperea de cultura apusului, în vol. *Contribuții la istoria culturii românești*, ediție de Silvia Panai-tescu, Editura Minerva, București, 1971, p. 34—43, și P. Olteanu, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du Nord et le Maramureș*, în „*Romano-slavica*”, I, București, 1958, p. 169—197.

va vedea, doar la soluționări temporare și de o anumită factură ale imperatiivelor operei de guvernământ întreprinse de puterea centrală.

Relativa întârziere a răspîndirii scrisului slav este dovedită, totodată, de lacuna ce caracterizează tocmai acele categorii ale izvoarelor epigrafice care, datorită semnificațiilor lor deosebite pentru mentalitatea feudală, ar fi trebuit să-l recepționeze de timpuriu. Astfel, nu poate fi considerată deloc întîmplătoare, după părerea noastră, lipsa pisanilor ctitricești la bisericile construite acum la Volovăț³², Siret³³ și Rădăuți³⁴, sau chiar la cele mai tîrzii³⁵, întrucît, în ipoteza distrugerii lor ulterioare, ar fi trebuit totuși să ne parvină, prin intermediul altor surse, măcar o singură informație precisă despre numele ctitorului sau despre data unei construcții, după cum restaurările arhitectonice ale monumentelor ar fi trebuit să le depisteze locurile unde au fost încastrate în zid. De asemenea, este neverosimil ca toate inscripțiile de pe lespezile funerare puse inițial pe mormintele predecesorilor lui Alexandru cel Bun să fi devenit, după numai aproximativ un veac, atît de ilizibile încît înlocuirea lor să fi fost absolut necesară. Dimpotrivă, acțiunea lui Ștefan cel Mare se impune, credem, a fi explicată tocmai prin inexistența unor elemente de acest fel pe mormintele celor dintîi voievozi moldoveni, așa cum dovedește cea de a treia lespeze funerară de pe latura sudică a bisericii din Rădăuți³⁶ și cu atît mai mult, cu cît conținutul lor, chiar eludat de către meșterii lapicizi, s-ar fi reflectat totuși în scrierile istorice ale vremii³⁷. Iar apariția precizărilor de natură cronologică

³² Biserica de lemn de la Volovăț, strămutată apoi la Putna, este atribuită, după cum se știe, lui Dragoș voievod de către o tradiție cu origini incerte. Oricum însă, rațiunea strămutării ei de către Ștefan cel Mare nu a putut consta decît în vechimea și caracterul deosebit al monumentului (I. Solcanu, *Cu privire la datarea bisericii de lemn de la Putna*, comunicare susținută în ședință publică la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, în ziua de 21 ianuarie 1972).

³³ Vezi pentru stadiul cercetărilor cu privire la vechimea bisericii Sfînta Treime, N. Grigoraș și I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a revăzută, Editura Meridiane, București, 1971, p. 26—29.

³⁴ *Ibidem*, p. 11—20.

³⁵ Este însă posibil ca, pentru această perioadă, rolul pisanilor să fi fost îndeplinit parțial de către tablourile votive (cum sugerează situația de la biserica din Lujeni: cf. Gh. Balș, *Biserica din Lujeni*, în „Academia Română, Memoriile secțiunii istorice”, seria a III-a, t. XI (1931), p. 40—41) sau de către pomelnicele care erau scrise sau pictate în interiorul altarelor (D. P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, p. 20—21).

³⁶ Vezi Dimitrie Dan, *Cronica episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 10. Tocmai de aceea, deși logica, identificarea mormîntului de aici cu cel al lui Petru voievod (cf. Ștefan S. Gorovei, *Taina mormîntului domnesc de la Rădăuți și piatra de la Proboata*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLV (1969), nr. 5—6, p. 369—371) devine incertă dacă se are în vedere că în timpul domniei lui Ștefan cel Mare nu se mai cunoștea exact numele persoanei înhumate. Altfel, care ar fi fost motivul lăsării ei în această stare, cînd toate celelalte au fost reînuite? Cf. și A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 234.

³⁷ Așa cum dovedește menționarea victoriei de la Hindău, sub aceeași formă, atît în inscripția lespezii funerare puse pe mormîntul lui Ștefan (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Editura Academiei, 1958, p. 255, nr. 59), cît și textul unor variante ale „letopisetei putnean” (*Cronicle slavo-române...*, p. 48 și 69). Vezi și P. P. Panaiteescu, *Cronicle în limba slavă din Moldova în secolul al XV-lea*, în vol. *Contribuții...*, p. 140, și A. Balotă, *La littérature slavo-roumaine a l'époque d'Etienne le Grand*, în „Romanoslavica”, I, p. 219—221.

în inscripțiile pietrelor tombale refăcute din porunca lui Ștefan cel Mare, începînd cu cea a doamnei Ana, soția lui Alexandru cel Bun³⁸, atestă probabil tocmai momentul în care practica epigrafică debutase și în Moldova, adică primele decenii ale secolului al XV-lea. Dealtfel, tot din prima jumătate a secolului al XV-lea datează și cele mai vechi inscripții funerare în limba latină³⁹, cuprinsul lor limitîndu-se, de asemenea, la numele persoanei înhumate și la data morții acesteia⁴⁰. Or, este evident că o asemenea întîrziere nu se poate justifica numai prin succesiunea normală a scrisului pe pergament și în piatră, ci reclamă acceptarea unei răspîndiri mai recente a acestuia, în general.

Pe de altă parte, fenomenul probat de cele două categorii ale izvoarelor epigrafice menționate mai sus relevă o particularitate extrem de semnificativă a psihologiei sociale din perioada de început a statului moldovenesc, și anume, ignorarea consemnării faptelor „memorabile” pentru istoria de mai tîrziu a țării și a familiei sale domnitoare. Explicația nu poate consta, desigur, decît în preponderența, în mediile cultural-politice capabile de asemenea consemnări, a unei mentalități specific populare, de colectivitate, asupra celei singularizante, corespunzătoare intenselor solicitări individuale ulterioare în diferitele sfere de activitate umană⁴¹, precum și în imposibilitatea întîririi de către puterea centrală de stat a propriei sale importanțe, atîta vreme cît ea nu devenise o reprezentantă a tuturor componentelor societății moldovenești. Tocmai de aceea, dificultele informații referitoare la epoca întemeierii statului feudal, îndeosebi de natură cronologică, pîrînd a reclama prin preciziunea lor utilizarea unor mărturii scrise directe, cum sînt, de exemplu: anul înscris pe clopotul bisericii de la Boureni (1352)⁴², anul construirii bisericii de la Volovăț (mutată apoi de către

³⁸ *Repertoriul monumentelor...*, p. 271—272, nr. 78 (vezi, în același sens, și inscripția de pe piatra de mormînt a cneaghinei Anastasia, fiica lui Lațcu, *ibidem*, p. 262—263, nr. 68). Pentru stadiul plasticii decorative cu caracter funerar din Moldova, cf. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, Editura Academiei, 1959, p. 338—339.

³⁹ N. Iorga, *Pietrele de mormînt ale sașilor din Baia*, în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, XXIV (1931), fasc. 67, p. 1, fig. 2; Victor Brătulescu, *Pietrele mormîntale de la muzeul din Folticeni*, în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, XXXI (1938), fasc. 95, p. 44 și fig. 9, dar cu anul probabil (cf., pentru similitudine, N. Iorga, *op. cit.*, p. 1, fig. 1).

⁴⁰ În ceea ce privește piatra votivă, avînd în inscripție anul 1410, de pe mormîntul presupusei soții a lui Alexandru cel Bun cu numele de Margareta (V. A. Urechia, *Codez Bandin*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria a II-a, t. XVI (1893—1894), p. 243—244), credem că ea datează dintr-o epocă ulterioară, deoarece: inscripția dovedește nu numai un caracter funerar, ci și unul votiv, nefiind pentru un raport de contemporaneitate: lungimea textului presupune disponerea lui în cîmpul lespedei funerare, obicei care nu se verifică pentru secolul al XV-lea (cf., în schimb N. Iorga, *op. cit.*, fig. 5 și 12); iar lipsa datei la care a răposat Margareta nu se explică decît prin necunoașterea acesteia, anul 1410 reprezentînd fie o lectură greșită fie un calcul eronat al celor ce au pus lespede. Așadar, nici identificarea Margaretei cu prima soție a lui Alexandru cel Bun (Carol Auner, *Episcopia de Siret*, în „Revista Catolică”, II (1913), nr. 2, p. 238; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 49; N. Grigoraș și I. Caproșu, *op. cit.*, p. 59), știînd, mai ales, că aceasta s-a numit Ana, nu prezintă încredere, apropierea dintre cele două nume trebuînd a fi altfel interpretată (cf. P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independența Moldovei în veacul al XIV-lea*, în „Studii”, IX (1956), nr. 4, p. 108).

⁴¹ M. Ralea și T. Herseni, *Introducere în psihologia socială*, Editura științifică, București, 1966, p. 223—224, 251, 258—259 etc.

⁴² *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, București, 1898, p. 575—576 (sub voce).

Ștefan cel Mare la Putna), descoperit de ieromonahul Sevastian Gheorghiescul (1353)⁴³, și chiar anul întemeierii Moldovei, transmis de cronicile slavo-române (1359), nu credem că reprezintă, în fond, decât produsul unor reconstituiri istorice ulterioare. Firește, în acest caz, exactitatea lor se impune a fi controlată printr-o riguroasă examinare a calității surselor de știri disponibile la datele respective; și, dacă pentru vremea lui Ștefan cel Mare semnificația anului 1359 putuse supraviețui uitării, este neîndoiebnic că proveniența celorlalte două date trebuie explicată prin circumstanțe de moment, ca, de exemplu, o lectură incompletă a văleatului 6967 <1359> și apoi interpretarea faptelor în funcție de noul an, 6960 <1352>, sau observarea neconcordanței dintre numărul anilor de domnie ai predecesorilor lui Alexandru cel Bun și intervalul cronologic absolut⁴⁴, fapt care impune, la rîndul său, plasarea lui Dragoș și a lui Sas înainte de 1359, iar ca dată a întemeierii Moldovei, anul 1353.

Așadar, sub ambele sale aspecte, retrospectiva pe care ne-am propus-o în paragrafele de mai sus îndreptățește cu prisosință concluzia că începuturile documentului moldovenesc nu pot fi atribuite, în mod normal, perioadei de formare a statului feudal. Desigur, scrierea unor acte și deci prezența temporară la curtea voievodală a autorilor acestora nu pot fi absolut contestate, dar nici într-o astfel de împrejurare semnificația lor n-ar depăși, după părerea noastră, natura înțimplătoare a faptului. Iar, dacă se are în vedere că presupusele documente au putut fi redactate mai curînd în limba latină decît în cea slavă, cu atît mai puțin nașterea lor s-ar îndreptăți prin imperative proprii societății și statului moldovenesc.

•

Odată realizate principalele deziderate politice ale societății feudale moldovenești din prima jumătate a secolului al XIV-lea: eliberarea de sub stăpînirea mongolă, constituirea unui organism statal propriu și anihilarea tendințelor de supremație ale regalității maghiare, nici o piedică serioasă nu mai putea întîrzia apariția sau dezvoltarea instituțiilor de bază ale noii ordini. Statului feudal i-a revenit firește rolul hotărîtor în desăvîrșirea acestui proces, al cărui conținut se reflectă sugestiv tocmai în perfecționarea structurii și în amplificarea funcțiilor puterii centrale⁴⁵. Or, pentru apariția documentului oficial, ca formă de exprimare a atribuțiilor unui organ de guvernămînt, lărgirea sferei de competență a acestuia prezintă o importanță majoră, deoarece numai un astfel de context îi poate releva caracterul ei determinant. Și într-adevăr, informația directă, ca și cea decurgînd din corelația obiectivă a faptelor istorice, oferă, de această dată, probe convingătoare.

⁴³ D. Dan, *Mîndstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 125, nr. 1; Ștefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormîntul lui Dragoș Vodă*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLVII (1971), nr. 5—6, p. 379, crede că ieromonahul Sevastian „a fost bine informat”. Ne întrebăm însă ce fel de sursă putea să-l informeze atît de bine încît afirmațiile sale să poată fi luate în seamă (vezi mai jos).

⁴⁴ Observație întru totul firească, dacă se are în vedere că încă de la începutul sec. al XVI-lea se încercau emendații în acest sens (cf. C. Cihodaru, *Tradiția letopisețelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, V (1968), p. 19).

⁴⁵ Pentru particularitățile noii perioade, vezi îndeosebi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 42—52 (tot aici și o retrospectivă bibliografică); C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 11—41; A. Sacerdoțeanu, *Instituțiile supreme ale Moldovei...*, p. 23—39.

Astfel, unul dintre cele mai timpurii documente moldovenești, rămas, până acum, în afara materialului de referință a studiilor de diplomatică⁴⁶, poate fi considerat scrisoarea pe care voievodul Lațcu a adresat-o, la sfârșitul anului 1371, papei Grigore al XI-lea, în legătură cu trecerea sa la catolicism. Cunoscută numai prin intermediul epistolei de răspuns a pontifului bisericii apusene, din 25 ianuarie 1372⁴⁷, ea nu poate forma, desigur, obiectul unui studiu diplomatic propriu-zis, dar puținele elemente ce i se pot atribui comportă totuși unele semnificații demne de a fi remarcate. În primul rând, scrisoarea din 1371 constituie un serios argument în favoarea reciprocității corespondenței moldo-papale nu numai în anii următori ai domniei lui Lațcu, ci și după aceea, cînd Margareta de Siret i-a continuat politica⁴⁸, iar fiul ei, Petru voievod, nu i s-a opus atîta vreme cît conjunctura internațională care determinase actul politic al predecesorului său s-a menținut. Dealtfel, este mai mult decît probabil, avînd în vedere răspunsul direct al cancelariei papale de la Avignon, din 30 ianuarie 1378⁴⁹, că cererea Margaretei privind acordarea indulgenței plenare a fost, cel puțin cu acest prilej, formulată în scris.

Pe de altă parte, apariția scrisorii lui Lațcu confirmă fenomenul înlocuirii, de către voievodul Moldovei, în raporturile sale cu străinătatea, a soliei verbale, atestată într-una din scrisorile papale anterioare⁵⁰, cu documentul scris, fenomen explicabil aparent numai prin prezența la Siret a noului episcop catolic, Andrei Jastrzebiec, însoțit de canonicul și cancelarul său, Nicola Andrei⁵¹. Dar, urmărindu-se îndeosebi posibilitatea materială de redactare a unui astfel de document s-ar ignora, nejustificat, deosebirea calitativă dintre acțiunile de pînă acum ale lui Lațcu — simple avansuri diplomatice pe care papalitatea s-a grăbit să le transpună în fapt — și hotărîrea înscrisă în document de a fi acceptat să treacă la credința catolică. Or, cum această trecere nici nu s-a săvîrșit, după cît se pare⁵², pînă la urmă, cu atît mai mult era necesară garantarea consimțămîntului domnesc printr-un act oficial. Judecată prin această optică, apariția scrisorii voievodului moldovean nu mai poate fi pusă deci pe seama posibilității de realizare materială care se ivise, ci pe seama cerințelor de ordin formal ale oricărui act cu valoare de drept. Dealtfel, trecînd peste faptul că rezidarea la

⁴⁶ Singura lucrare unde informația referitoare la acest document este prelucrată din punctul de vedere al activității de cancelarie se datorește lui Șt. Pascu: *op. cit.*, p. 41.

⁴⁷ „Litteras tuas nobilitatis garanter recepimus, ad quarum contenta praesentibus respondemus...” (apud C. Auner. *op. cit.*, p. 242—243).

⁴⁸ Ilie Minca, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 23—32; Gh. I. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova pînă la sfîrșitul veacului XIV*, București, 1942, p. 110; P. P. Panaiteșcu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1943, p. 227—229, și *Din istoria luptei pentru independența Moldovei...*, p. 107—108; Șt. Pascu. *op. cit.*, p. 46—48.

⁴⁹ C. Auner. *op. cit.*, p. 244.

⁵⁰ Hurmuzaki, *Documente*, I. 2. p. 161—162.

⁵¹ Șt. Pascu. *op. cit.*, p. 41.

⁵² Ne asociem părerii conform căreia Lațcu a acceptat trecerea la noua credință, dar a reușit să se sustragă botezului oficial (Gh. I. Moisesescu, *op. cit.*, p. 80, n. 1; vezi pentru unele elemente nefirești ale scrisorii, și I. Minca, *op. cit.*, p. 28). Este posibil, totodată, ca deformarea realității din Moldova să se fi datorat chiar episcopului Andrei, interesat în obținerea unei dieceze mai bune, deoarece, în corespondența sa cu papa, el își exagerează meritele, anunțînd, la un moment dat, trecerea în mare număr a populației la catolicism (C. Auner, *op. cit.*, p. 243—244). Or, dacă ar fi avut sprijinul ferm al domnului (presupus de Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 54) și al altor credincioși, nu s-ar fi plîns, desigur, de lipsa veniturilor și nici n-ar fi început imediat demersuri pentru obținerea altei dieceze (cf. Gh. I. Moisesescu, *op. cit.*, p. 81—82).

Siret a episcopului Andrei este în general incertă⁵³, prezența sa la Liov, cel puțin începând din luna noiembrie 1371 și pînă în primăvara anului 1372⁵⁴, deci tocmai în perioada cînd a avut loc schimbul de scrisori între Lațcu și papa Grigore al XI-lea, este de natură să diminueze valoarea relației sugerate. Dimpotrivă, atît în această împrejurare, cit și mai târziu, posibilitatea constantă a mediului catolic călugăresc din Moldova de a oferi astfel de servicii temporare dovedește că mobilul alcătuirii scrisorilor în cauză trebuie căutat, cum este și firesc, în însuși interesul semnatarilor lor. Iar faptul că epistolele de răspuns ale papei au intrat, în cele din urmă, în arhiva episcopatului de Siret nu poate confirma decît rolul său de mijlocitor și nicidecum pe cel de inițiator al scrisorilor documentar moldovenesc⁵⁵.

În sfîrșit, din chiar contextul de apariție al scrisorii lui Lațcu voievod decurg și semnificațiile sale limitate pentru procesul elaborării documentului moldovenesc. Într-adevăr, expresie a unei politici religioase de conjunctură și reflectînd, desigur, spiritul singurei cancelarii cu care era familiarizat redactorul ei, acela al cancelariei papale, scrisoarea adresată pontifului de la Avignon nu putea să fie un elaborat specific moldovenesc. Cel mult este de presupus că din alcătuirea ei și, eventual, a celor ulterioare a rezultat necesitatea găsirii unor formule diplomatice proprii, corespunzătoare realităților interne, și optime, totodată, oficializării lor în relațiile internaționale ale puterii centrale⁵⁶.

Spre deosebire de orizontul încă limitat al constatărilor pe care le permite scrisoarea din 1371, informațiile de aceeași natură, provenind din a doua jumătate a domniei lui Petru voievod, oferă numeroase elemente noi, în măsură să probeze evoluția care se produsese deja în acest domeniu. Astfel, dacă motivele unei corespondențe directe cu scaunul papal dispărueră treptat din aria preocupărilor majore ale puterii centrale, folosirea scrisorii în rezolvarea diferitelor interese ale acestuia din afara granițelor statului feudal a fost nu numai menținută, ci și intensificată. Înainte de 3 februarie 1386⁵⁷, fratele voievodului Petru, Roman, comunica, de exemplu, liovenilor, foarte probabil în scris, măsurile luate împotriva armenilor care prădaseră în Moldova pe cîțiva negustori germani, iar la începutul anului 1392 curierii domnului soseau la Cracovia cu scrisori⁵⁸ referitoare, desigur, la chestiuni politice de interes comun. Hotărîrea lui Petru de a desăvîrși organizarea ierarhică a bisericii moldovenești, solicitînd, încă înainte de 1386, Patriarhiei din Constantinopol înscăunarea lui Iosif ca mitropolit al țării⁵⁹, va fi provocat, de asemenea, un schimb de epistole, așa cum sugerează corespondența ulterioară referitoare la aceeași problemă. Mai

⁵³ Vezi, în special, Gh. I. Moisesescu, *op. cit.*, p. 81—83, și, pentru contra-argumente, Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 41 și n. 137.

⁵⁴ Gh. I. Moisesescu, *op. cit.*, p. 81.

⁵⁵ În ceea ce privește motivul pentru care răspunsul papal la scrisoarea lui Lațcu a ajuns în arhiva lioveană, el nu se poate explica numai prin rolul de „logofăt” al canonicului Andrei (Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 41), ci, mai curînd, după părerea noastră, prin incorectitudinea cu care episcopul Andrei și-a îndeplinit rolul său de intermediar. Tocmai de aceea, este posibil ca epistola din 25 ianuarie 1372, a papei Grigore XI, nici să nu fi ajuns la destinatar.

⁵⁶ Reține atenția, din acest punct de vedere, mai ales calificarea Margaretei, probabil chiar pe baza scrisorii ei, ca „Domina Valachie Minoris”, (cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 51—52).

⁵⁷ C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei*, în „Revista istorică română”, X (1940), p. 257; P. P. Panaiteșcu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 233. Vezi și A. Sacerdotăeanu, *Succesiunea domnilor...*, p. 230.

⁵⁸ „cursores cum litteris Petris Moldaviensis”, (apud C. Racoviță, *op. cit.*, p. 328; vezi și P. P. Panaiteșcu, *op. cit.*, p. 233).

⁵⁹ Scratul Porcescu, *Iosif, cel dintîi mitropolit cunoscut al Moldovei*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XL (1964), nr. 3—4, p. 129—130.

mult încă, dintre scrisorile alcătuite cu prilejul acordării împrumutului de 3 000 ruble frințești regelui polon, Vladislav Jagello, cea din 10 februarie 1388⁶⁰, cuprinzând rectificarea sumei inițiale de către Petru, din Suceava, s-a păstrat pînă în timpul celui de al doilea război mondial⁶¹, făcînd posibilă o apreciere concretă a stadiului de dezvoltare în care se afla scrisul documentar moldovenesc. Este adevărat că ductul asemănător al grafiei acesteia cu cel al scrisorii de garanție dată de Vladislav la Luț, în 1388 februarie 27⁶², atestă serviciul temporar al aceluiași diac de origine ruteană⁶³. Dar, nimic nu ne împiedică, după părerea noastră, să considerăm că acesta a prestat în ambele cazuri un serviciu personal pe lîngă voievodul moldovean, cu atît mai mult, cu cît prezența lui la Suceava devine altfel inexplicabilă, de vreme ce, la Luț, Petru nu-și schimbase încă promisiunea⁶⁴. Din păcate, lipsa unor piese similare din aceeași epocă, dar mai ales caracterul special al scrisorii din 10 februarie 1388 și redactarea ei de către o persoană formată în mediul unei cancelarii străine, diminuează sfera unei analize diplomatice comparative cu caracter intern. Se poate doar observa că scrisul neîngrijit al celor două documente⁶⁵ probează o experiență relativ recentă a diacului, ceea ce confirmă, dealtfel, încă o dată, posibilitatea existenței sale în serviciul temporar al voievodului Moldovei.

În afară de scrisori, domnia lui Petru marchează însă și apariția a două noi categorii de documente, omagiale și donative, care, prin semnificațiile lor, anunțau iminenta transformare a naturii acestei activități. Desigur, cele două acte omagiale din 26 septembrie 1387, al voievodului și al reprezentanților boierimii moldovene, scrise probabil în cîte un singur exemplar, în limba latină⁶⁶, nu depășesc caracterul condițional și, tocmai de aceea, sporadic al oricărui înscris juridic impus de împrejurări speciale. De asemenea, nici formularul lor, așa după cum s-a mai observat⁶⁷, nu poate dovedi decît o redactare conform normelor cancelariei polone, căreia i-a aparținut, probabil, însuși conceptul ambelor acte. Dar, chiar dacă importanța acestora s-ar reduce, din punctul de vedere al scrisului diplomatic moldovenesc, la un simplu contact cu o activitate de aceeași natură, însă superior organizată, exemplul nu a fost firește lipsit de urmări⁶⁸. Mai mult încă, valoarea conferită actului de ambele părți însemna,

⁶⁰ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 603—604.

⁶¹ D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, p. 9.

⁶² M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 605—606.

⁶³ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 148—149; D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 58.

⁶⁴ Notăm totuși posibilitatea ca scriitorul celor două documente, însoțindu-l pe panul Warszawski (cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 230, n. 30), să fi venit, probabil, chiar de la Luț, odată cu Petru voievod. Vezi și mai jos, nota 85.

⁶⁵ Vezi J. Bogdan, *Album paléographique moldave*, București—Paris, 1926, pl. nr. 1.

⁶⁶ Nu credem că afirmația lui Dogiel privind „lingua valachica” a documentelor publicate de el în 1758 trebuie extinsă automat asupra întregului fond moldovenesc din arhiva regală din Cracovia (cum a presupus C. Racoviță, *op. cit.*, p. 253), și nu trebuie să se deducă, pe baza cazului incert din 1387, că toate actele s-au redactat în dublu exemplar. În fond, pentru prima perioadă a suzeranității polone, interesul păstrării acestora nu putea să-l manifeste decît regalitatea care urmărea îndeplinirea omagiului, după cum, din punctul de vedere al practicii cancelariei moldovenești ele au suferit regimul aplicat tuturor documentelor, adică păstrarea lor prin beneficiari (vezi și, mai jos, nota 114).

⁶⁷ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 154; C. Racoviță, *op. cit.*, p. 253—254.

⁶⁸ Pentru influența polonă asupra formularului, vezi, în special, N. Grămadă, *op. cit.*, p. 133—136; D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești*, p. 19—35, și D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 84, 90, 97, 110—112, 127 și 145. Substratul diplomatic ceh, presupus de Josef Macůrek, *A influență actul ceh de cancelarie documentele moldovenești din a doua jumătate a secolului al XV-lea?*,

În împrejurările de atunci ale rezolvării problemelor de guvernământ, o modalitate pe care domnia nu putea decât s-o recepteze, iar consensul obținut boierimii moldovene la prestarea omagiului indica totodată și condiția obligatorie a aplicării ei cu succes pe plan intern.

Actul donativ din 1 mai 1384, acordat de către Petru voievod călugărilor dominicani de la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Siret⁶⁹, constituie dealtfel o dovadă concludentă că puterea centrală începuse deja să transpună în practică aceste principii. Tocmai de aceea, s-a și presupus uneori existența unei cancelarii centrale moldovenești încă de acum⁷⁰, precum și dispariția fortuită a celorlalte probe materiale ale activității ei. Dar, dacă prin însăși natura sa repetabilă, ca și prin posibilitatea juridică sau scripturistică a emiterii sale, actul donativ îndreptățește teoretic o astfel de încheiere, nu este mai puțin adevărat că specificul cazului de față îi delimitează tranșant gradul de generalitate. În acest sens, este de reținut mai întâi constatarea că documentul din 1384 nu consfințează, totuși, o hotărâre în folosul feudalității autohtone, deși clerul catolic existent la acea dată în Moldova nu poate fi exclus cu totul din rindurile acesteia, după cum dispozițiile sale nu privau alte drepturi de uzufruct al vămii⁷¹ din Siret decât chiar pe cele domnești. Posibilitatea donativă încă limitată de care dispunea Petru voievod se confirmă dealtfel și prin cea de a doua danie a sa, în favoarea călugărilor de la mănăstirea Neamț⁷², făcută probabil în ultima parte a domniei. Într-adevăr, ambele sate de la gura Neamțului, denumite abia în actul din 14 septembrie 1427: Temeșești și Cîrstianești⁷³, erau așezări de robii tătari, aflate deci în stăpînirea directă a familiei domnești, situația celei dintîi fiind atestată documentar⁷⁴, iar a celeilalte decurgînd din numele ei, format pe baza unui onomastic mai puțin obișnuit în mediul moldovenesc și a cărui temă trimite, tocmai de aceea, la acțiunea de creștinare a elementelor etnice tătărăști supuse în vremea luptei de eliberare a țării⁷⁵. În sfîrșit, în sprijinul celeiași idei remarcăm faptul că atît dania din 1384, cît și cea pentru mănăstirea Neamț aveau ca beneficiari cîtorii ale familiei domnești, care în mod normal trebuiau să fie înzestrate cu mijloacele corespunzătoare rolului lor bisericesc și totodată necesare subzistenței călugărilor⁷⁶. O hotărâre în acest sens nici nu impunea însă obținerea consimțămîntului prealabil al boierimii, ale cărei interese nu erau cu nimic afectate, iar menționarea în textul actului numai a cîtorva persoane și doar în calitate de martori la donația efectuată îi atestă tocmai limita implicațiilor sale juridice.

Pe lîngă elementele particulare ale donației în sine, actul din 1384 vadește însă trăsături tot atît de speciale dacă se iau în considerație împrejurările certe

în „Studii”, XXI (1968). nr. 1, p. 11–20, ni se pare firesc și real totodată, dar judecat nu în afara unei filiere și a unei experiențe de cancelarie generale și comune lumii slave din vecinătatea Moldovei.

⁶⁹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 4–6.

⁷⁰ C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I, p. 447.

⁷¹ Nu este vorba de „cîntar”, cum a tradus M. Costăchescu. ci de „vămă” (cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 228, n. 21).

⁷² Menționată în actul din 1407 ianuarie 7 (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 53–54). Asupra vislujeniilor fără privilegii, atribuite uneori predecesorilor lui Alexandru cel Bun, se va insista în mod special în partea a doua a acestui studiu.

⁷³ *Ibidem*, p. 190–191.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 494–495 (act din 30 noiembrie 1436: „un sat tătăresc la gura Neamțului, anume Temeșești, și în acest sat zece bordeie de tătari”).

⁷⁵ Vezi și Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, Editura Academiei, București, 1963, p. 234–236 (pentru semnificația toponimului „Cruce”).

⁷⁶ Tocmai de aceea, pentru biserica Sf. Ioan Botezătorul din Siret exista în 1391 și un „procurator” al voievodului Petru (cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 60).

sau probabile ale emiterii sale ori trăsăturile formularului său diplomatic. În primul caz se disting mai ales mediul, de indiscutabilă influență catolică, al curții Margaretei de la Horlăceni⁷⁷, precum și obișnuința călugărilor misionari de a solicita autorității de stat, sub oblăduirea căreia activau, consfințirea în scris a sprijinului material dobândit, iar în cel de al doilea, proporționarea, dispunerea și alcătuirea unor formule în spiritul unei cancelarii de limbă latină și rămase, tocmai de aceea, fără continuitate în activitatea diplomatică de mai târziu⁷⁸. În acest sens, se pot menționa, de pildă, lungimea neobișnuită a narației, spre deosebire de caracterul lapidar al ultimelor paragrafe, inserarea preambulului între narație și dispoziție⁷⁹, iar a marilor după coroborare, precum și enunțarea specifică a actului juridic donativ sau a modalităților sale de întărire. Singura formulă care pare să ateste într-adevăr un efort de individualizare este intitulăția, elementele sale componente regăsindu-se ulterior atît în documentele slave cît și în cele latine, dar cu modificarea lui *dux*, care de fapt era o repetare a lui *waivoda*, în *dominus* și, respectiv, *господарь*⁸⁰.

Așadar, contrar aparențelor, aspectele menționate mai sus conduc la o interpretare mai puțin categorică a semnificațiilor documentului din 1384, care, din punctul de vedere al unei activități de cancelarie, se plasează mai degrabă în grupul actelor emise condiționat și intermitent. De asemenea, este posibil ca redactarea lui să se fi datorat unui serviciu temporar prestat chiar de către beneficiari sau de către o persoană din anturajul Margaretei, mai ales că soluția era firească pentru un început scripturistic tardiv în raport cu altele și, ca atare, practică⁸¹. Transmiterea unui apelativ slav: *порѣчъникъ, порѣчъникъ* = mandatar, însărcinat⁸², sub forma coruptă *poruczno*, ar fi tocmai un indiciu că scriitorul actului sau poate tălmăcitorul spuselor domnești nu a înțeles sen-

⁷⁷ Pentru această identificare, cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 228—229. n. 21, și C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 29.

⁷⁸ Nu și în cea latină, firește, unde formularul occidental, prin filieră mai ales polonă, se va regăsi mereu (cf. D. Ciurea, *op. cit.*, p. 19—34; autorul exclude însă din studiu formele neoriginale ale documentelor, chiar și atunci cînd acestea au o importanță deosebită, cum este cazul celui din 1384). Vezi și J. Macurek, *op. cit.*, p. 11.

⁷⁹ Prin factura sa, preambulul rămîne izolat pînă și în contextul diplomaticii latine moldovenești (D. Ciurea, *op. cit.*, p. 26), care însă, nu este mai puțin adecvat, s-a concretizat rareori în acel gen de acte propriu utilizării unei asemenea formule. De aceea, el sugerează, după părerea noastră, spiritul cancelariei papale, transmis prin însuși scriitorul actului, și nu prin mijlocirea unui model diplomatic maghiar, așa cum s-a presupus (P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independența Moldovei...*, p. 108), deoarece și în Ungaria, motivația retorică a actului juridic propriu-zis, practică în secolele al XIII-lea și al XIV-lea (cf. Fr. Pall, *Diplomatica latină...*, p. 291), era susținută de același exemplu.

⁸⁰ *Dominus* nu era totuși un echivalent perfect al termenului slav. De aceea, în secolele XVI și XVII se vor utiliza și alți termeni, ca *princeps* și *heres*, singuri sau împreună cu *dominus* și chiar cu *waywoda* (cf. D. Ciurea, *op. cit.*, p. 23—24).

⁸¹ N. Grămadă, *Documente scrise de destinatari*, în „Codrul Cosminului”, IV—V (1927—1928), p. 567—568, unde observă redactarea de către brașoveni a privilegiului din 20 ianuarie 1368, dat de către Vladislav în favoarea lor; M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină*, în „Studii”, XV (1962), nr. 2, p. 343, acceptă ideea, punînd însă alcătuirea actului pe seama cancelariei regale. Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 49—50.

⁸² И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, t. II. ed. a II-a, Moscova, 1958, p. 1 220—1 221 (sub voce).

sul cuvîntului, preluîndu-l întocmai⁸³. Pe de altă parte, limita valorică a actului, relevată de specificul său, se dovedește a fi întru totul corespunzătoare stadiului general de dezvoltare a factorilor care au contribuit la apariția scrisului documentar moldovenesc, atestînd o evoluție treptată și determinată în mod obiectiv a acestuia.

Într-adevăr, sintetizînd observațiile prilejuite de analiza tuturor probelor concrete ale activității diplomatice din vremea domniilor lui Lațcu și Petru, preponderența scrisorii asupra actului propriu-zis se impune ca o trăsătură evidentă a întregii perioade, deși în a doua parte a domniei lui Petru sînt prezente și alte categorii de documente. Or, unei astfel de activități îi corespunde, obișnuit, doar un serviciu personal, întrucît limita juridică a prevederilor transmise prin scrisori nu incumbă neapărat și calitatea oficială a scriitorilor lor. Desigur însă că chiar sub semnul acestei caracteristici evoluția activității diplomatice a continuat, spre sfîrșitul domniei lui Petru voievod făcîndu-se, după cît se pare, trecerea de la serviciile temporare ale unor scriitori ocazionali, la serviciul permanent al diacului angajat. Și, este sugestivă apariția primelor indicii în acest sens tocmai cu prilejul redactării scrisorii din 10 februarie 1388 în limba slavă, adică în limba care, datorită politicii religioase a lui Petru și, desigur, a atragerii noului conducător spiritual al bisericii, mitropolitul Iosif⁸⁴, în opera de consolidare statală, devenea, în mod normal, limba oficială a scrisului moldovenesc. Legătura între cele două fenomene nu este, firește, cauzală, și numai pe baza ei nu se poate susține că serviciul diacului care a fost alături de voievodul Moldovei atît la Luț, cît și la Suceava reprezintă atestarea activității lui permanente⁸⁵. Dar, este neîndoielnic, după părerea noastră, că reciprocitatea dintre politica de încurajare a catolicismului și primele manifestări diplomatice în limba latină, pe de o parte, și dintre noua orientare religioasă a domniei și utilizarea scrisului slav⁸⁶, pe de altă parte, nu este deloc întîmplătoare.

Permanentizarea serviciului scripturistic personal de la curtea domnească a avut, la rîndul ei, o importanță hotărîtoare pentru pregătirea celui fond diplomatic absolut necesar elaborării unui formular propriu de document oficial. Astfel, dacă în perioada serviciilor temporare posibilitatea acumulării de cunoștințe speciale și mai ales de prelucrare a lor era minimă, orice experiență dobîndită anulîndu-se odată cu încetarea obligației contractate de scriitorul actului, continuitatea muncii acestuia oferea tocmai condiția esențială a unui astfel de proces. Mai

⁸³ Considerăm că „porucinicul” din acest act nu este altcineva decît „procuratorul” menționat în 1391 (vezi mai sus, nota 76). De altfel, numai unei astfel de persoane i se potrivește adjectivul *carrissimus*, căci de un membru al familiei voievodale nu poate fi, desigur, vorba și cu atît mai puțin de un nume propriu (cf. M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 7, și A. Sacerdoțeanu, *Sfatul domnesc*, p. 46) sau de un staroste (I. Minea, *op. cit.*, p. 40, n. 3). În ipoteza că introducerea cuvîntului în text se datorește totuși copistului de mai tirziu, ceea ce pare însă mai puțin probabil, sensul său ar putea fi echivalentul actualului *порочный* din limba rusă, indicîndu-se prin el defectul pergamentului în acest loc.

⁸⁴ Pentru data sfîntirii lui Iosif ca mitropolit, cf. I. Marinescu, *Înființarea mitropoliilor în Țara Românească și Moldova*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, sr. a III-a, t. II (1923—1924), p. 16—17, și S. Porcescu, *op. cit.*, p. 129—130 și 136—137.

⁸⁵ Ea a putut deveni însă permanentă, dacă diacul a fost reținut în continuare la curtea domnească, așa cum sugerează unele trăsături comune ale grafiei scrisorilor din 1388 și a actului omagial din 1393 (vezi și M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 609) sau a actului donativ din 30 martie 1392 (vezi și D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 58, n. 4).

⁸⁶ Este util de observat, în acest sens, că manifestările creatoare ale scrisului religios slav au debutat la noi tot prin intermediul scrisorilor (cf. *Istoria literaturii române*, vol. I, p. 257).

mult încă, politica promovată de Petru voievod în ultima parte a domniei sale⁸⁷ a facilitat considerabil contactele cu experiența mai îndelungată a cancelariei polone sau cu cea mai recentă a Țării Românești, impunând astfel și sursele diplomatice ale împrumuturilor necesare realizării formularului slav moldovenesc⁸⁸.

În sfârșit, în strînsă legătură cu observațiile de mai sus se află și cea de a treia trăsătură pe care o dovedește activitatea diplomatică din această perioadă. Este vorba de caracterul condiționat al emiterii tuturor categoriilor de documente atestate, condiționare obiectivă, dar în cadrul căreia rolul hotărîtor l-au jucat factorii externi, de conjunctură. Firește, s-ar putea obiecta că negoțul liovean sau brașovean practicat pe teritoriul Moldovei nu constituia, de exemplu, un astfel de factor, debutul său producîndu-se încă înainte de întemeierea statului. De asemenea, sprijinul acordat de domnie clerului catolic moldovenesc nu izvoră numai dintr-o conjunctură politică internațională, ci reflecta, într-o anumită măsură, însăși realitatea confesională a principalelor tîrguri din țară. Cu toate acestea, din punctul de vedere al politicii domnești comerțul străin nu presupunea, deocamdată, decît urmărirea desfășurării sale normale⁸⁹, deci o condiționare a activității scripturistice de elemente care surveneau cu totul întîmplător și a căror rezolvare nu necesita decizii scrise⁹⁰, ci doar un schimb de scrisori cu municipalitățile interesate⁹¹. Pe de altă parte, viața religioasă a comunităților catolice sau chiar ortodoxe nu reprezenta un domeniu de jurisdicție domnească, așa încît raporturile dintre puterea de stat și instituțiile bisericești, care se impuneau a fi consemnate în scris, apăreau sporadic și în funcție de împrejurări particulare. Într-un astfel de context este însă firesc să nu se poată atribui scrisului documentar din vremea voievozilor Lațcu și Petru caracteristica unei activități de cancelarie, cu atât mai mult, cu cît actele externe, beneficiind de condiții de conservare mai bune, demonstrează prin însuși numărul atestărilor lor că nu au depășit cu mult cantitatea celor existente.

Unul din elementele diplomatice ale cărui implicații în aprecierea proceselor discutate nu este deloc neglijabilă constă în garantarea valorii probatorii a celor patru acte păstrate din domnia lui Petru voievod cu ajutorul sigiliilor atîrnate și anunțate, în prealabil, prin formula coroborăției. Într-adevăr, simpla existență a sigiliilor domnești și boierești pare să justifice presupunerea unui stadiu relativ avansat al acestei practici diplomatice, întrucît confecționarea și răspîndirea lor nu putea corespunde decît unei necesități permanente. Dar, în ciuda legăturii indiscutabile, care s-a generalizat cu vremea, între cele două elemente, anterio-

⁸⁷ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 254—258; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 227—233.

⁸⁸ Pentru originea diferitelor formule și elemente diplomatice ale documentului slav moldovenesc, cf. D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 74—113, și J. Macûrek, *op. cit.*, p. 4—8 și 20.

⁸⁹ Primele reglementări ale comerțului negustorilor din Liov și Brașov, apar, după cum se știe, abia în vremea lui Alexandru cel Bun. Privilegiul pentru brașoveni la care se referă actul lui Ștefan voievod din 29 mai 1435 (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 676—677), nu s-a păstrat însă.

⁹⁰ În plus, trebuie avut în vedere că judecarea pricinilor a fost lăsată în perioada de preponderență a negustorilor străini asupra celor moldoveni, pe seama orașelor beneficiare ale privilegiilor domnești, mai ales că, dispunînd de dreptul de depozit, acestea controlau de fapt aproape toate afacerile comerciale din Moldova (P. P. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, în vol. *Interpretări românești*, Editura de Stat, 1947, p. 108—112; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, Editura științifică, București, 1965, p. 65—67.

⁹¹ Vezi C. Racoviță, *op. cit.*, p. 308—309 (după cum reiese însă din însemnările liovene, multe chestiuni se rezolvau, totuși, pe calea soliei verbale).

ritatea pecetii față de actul scris⁹² nu trebuie ignorată, mai ales că probele concrete ale unei astfel de situații nu lipsesc nici pentru Moldova. Astfel, apariția sigiliului târgului Baia, a cărui formă imprimată la 1421, sau mai târziu, la sfârșitul secolului al XVI-lea, trebuie pusă evident în legătură cu acordarea calității de *civitas* așezării, în anul 1413⁹³, nu a putut fi condiționată totuși de acest eveniment, întrucât, chiar făcând abstracție de tradiționalismul inscripției, de arhaismul unor elemente ale emblemei sau de afinitățile motivului⁹⁴, constituirea colectivității umane de aici într-o comunitate urbană, cu un anumit statut al vieții interne și cu o personalitate juridică în raporturile sale cu ceilalți factori de drept — ambele de natură să impună elaborarea unui însemn sigilografic propriu —, dacă nu a precedat întemeierea statului⁹⁵, nu a putut să întârzie prea mult după încheierea acesteia. Aceași contemporaneitate se verifică, dealtfel, și în cazul pecetii târgului Roman, a cărei inscripție în limba latină⁹⁶ sugerează confecționarea ei într-un moment când utilizarea limbii slave nu se impusese încă în domeniul sigilografiei, moment aproximativ corespunzător procesului de urbanizare al așezării și formării comunității orașenești de aici, datorită noii politici economice inaugurate de voievodul Petru și susținută activ de fratele său, Roman^{96 bis}. Or, nici pentru Baia, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și nici pentru Roman, la sfârșitul aceluiași interval, imperativul redactării unor documente oficiale proprii nu poate fi, desigur, invocat ca factor esențial al apariției pecetilor lor.

De asemenea, în condițiile unui început încă precar al activității scripturistice de la curtea domnească și ale emiterii unor documente care nu angajau, de obicei, decât persoana sau familia domnească și solicitau, ca atare, numai folosirea sigiliului domnesc — căci despre înscrisuri boierești nu poate fi vorba decât în mod excepțional⁹⁷ — nici apariția pecetilor particulare nu se dovedește a fi fost rezultatul cerințelor de această natură. Mai mult încă, nu este exclus ca practica atârării sigiliilor boierești cu ajutorul unor fișii de pergament⁹⁸, pe care se înscrisau, obișnuit, numele posesorilor lor, să ateste tocmai existența unei faze a sigiliilor înclare anepigrafe, când semnificația primordială a acestora aparținea însemnului heraldic și nu legendei scrise, fază întru totul corespunzătoare insuficienței cristalizării a raporturilor juridice din cadrul societății moldovenești înainte de constituirea deplină a statului feudal⁹⁹.

În ceea ce privește sigiliul domnesc, este dificil să încercăm în rândurile de față o precizare a evoluției sale în raport cu activitatea scripturistică propriu-zisă.

⁹² S. Jakó, *Sigilografia cu referire la Transilvania (pînă la sfârșitul secolului al XV-lea)*, în *D.I.R., Introducere*, vol. II, p. 563—564.

⁹³ I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului. I. Documente privitoare la episcopatele catolice din principate*, București, 1913, p. 28—31.

⁹⁴ E. Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, p. 459—466.

⁹⁵ Cum par să indice, deocamdată rezultatele cercetărilor arheologice (cf. Eug. Neamtu, V. Neamtu și St. Cheptea, *Contribuții la problema începuturilor orașului Baia*, comunicare prezentată cu prilejul dezbaterii științifice „Începutul orașului medieval din Moldova”, care s-a desfășurat la Iași, în ziua de 18 martie 1972 (vezi, în acest volum al „Anuarului”, rubrica „Viața științifică”).

⁹⁶ E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 460 și 475—476.

^{96 bis} Cf. Mircea D. Matei, Lucian Chișescu, *Probleme istorice în legătură cu fortificația mușatină și cu așezarea orașenească de la Roman*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, nr. 1 (1968), p. 36.

⁹⁷ Cf. A. Sacerdoțeanu, *Instituțiile supreme...*, p. 26, n. 9. Adăugăm că cea mai veche vînzare-cumpărare este menționată în actul din 7 ianuarie 1407 (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 53—54) și privește o vie pe care mitropolitul Iosif a dăruit-o apoi mănăstirii Neamț.

⁹⁸ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 609, 611, 624 etc. Vezi și D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 157, și E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 342—343.

⁹⁹ Pentru împrejurările generale ale apariției pecetilor, vezi și S. Jakó, *op. cit.*, p. 618—619.

Ne asociem doar ipotezei, argumentată deja¹⁰⁰, privind contingențele dintre stema țirgului Baia și stema Moldovei, contingențe care implică la rândul lor o elaborare relativ recentă a celei din urmă, folosindu-se poate și unele elemente¹⁰¹ din fosta pecete voievodală a lui Bogdan¹⁰². De asemenea, considerăm că n-ar fi fost nici nefiresc și nici imposibil¹⁰³ un text în limba latină al inscripției celei dintii peceti a Moldovei, mai ales că exemplul Țării Românești atestă o astfel de situație¹⁰⁴, iar semnificațiile legendelor latine ale unor peceti boierești¹⁰⁵ și ale primelor monede moldovenești¹⁰⁶, îl sugerează întrucitva¹⁰⁷.

Argumentele de natură să confirme justețea concluziilor din paragrafele de mai sus nu rezidă însă numai în probele materiale ale activității diplomatice. Lacuna informativă ce caracterizează categoria actelor donative interne nu este nici ea, după părerea noastră, cu totul întâmplătoare, ci reflectă o situație de fapt. Astfel, actele interne din ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și de la începutul secolului următor, deși menționează deseori „slujba dreaptă și credincioasă” a boierilor beneficiari către înaltașii domnilor eminenți, sau definesc sate aflate deja în stăpânirea feudală drept „vislujenii”, nu indică niciodată ca autor al unor inscripții juridice pe Petru voievod, iar atunci când numele lui este totuși amintit

¹⁰⁰ E. Virtosu, *op. cit.*, p. 459—466.

¹⁰¹ Ca de exemplu, motivul, întrucit, pentru maramureșeni bourul putea avea semnificații aparte (cf. P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, p. 321). O pecete a Sighetului (!), asemănătoare celei moldovenești, este menționată de M. Costin, *op. cit.*, p. 209. Pentru originile elementelor componente ale sigiliului moldovenesc, vezi și I. N. Mănescu, *Stema Moldovei*, în „Magazin istoric”, VI (1972), nr. 5, p. 37—42.

¹⁰² Existența ei se probează, indirect, prin validarea scrisorii din 21 septembrie 1349 (vezi mai sus, n. 28) de către Ioan, voievodul românilor din Maramureș și nepotul lui Bogdan, cu un sigiliu propriu.

¹⁰³ E. Virtosu, *op. cit.*, p. 336 și 460, afirmă, fără a aduce însă argumente deosebite, că cele mai vechi sigilii domnești au avut legenda în limba slavă. Încercând, la rândul nostru, să citim măcar câteva litere din textul, atât de neclar, al pecetii atârnată la actul omagial din 1387, rezultatul a fost cu totul neconcludent. Astfel, în partea dreaptă, puțin mai sus de axa orizontală a pecetii, pare că se conturează, într-adevăr, un **П** slav, deci prima literă din numele domnului, dar spațiul rămas liber în acest fel la începutul inscripției este insuficient pentru a cuprinde cuvântul **ПЧАТЪ**. Conturul aceluiași semn ar putea, de aceea, să provină de la a doua jumătate a literei **М** dintr-un eventual **SIM** (*sigillum*). De asemenea, aproximativ la mijlocul unghiului format de cele două axe ale pecetii, spre stînga, sus, pare că se distinge un **В** slav, din **МОЛДАВЕВСКОН**, dar semnul se pretează și la interpretarea lui ca **Е**, din **MOLDAVIENSIS**. Vezi și O. Iliescu, *Despre legendele celor mai vechi monede moldovenești*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie” — Iași, III (1966), p. 206.

¹⁰⁴ E. Virtosu, *op. cit.*, p. 336 și 460.

¹⁰⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 617.

¹⁰⁶ O. Iliescu, *op. cit.*, p. 205—207.

¹⁰⁷ În aprecierea acestei situații, cel puțin pentru primele momente de existență a statului moldovenesc, credem că nu trebuie neglijată nici dificultatea confecționării unui tipar sigilar cu inscripția în limba slavă, deoarece însuși exemplarul comandat de Roman voievod demonstrează incertitudinea specifică oricărui început, numele țării fiind redat **МОЛДАВЕВСКОЙ** (C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova, vol. I, în mss.; sau **МОЛДАВЕВСКОЙ** după lectura lui E. Virtosu, *op. cit.*, p. 378, n. 6) în imprimarea sa de pe pecetea domnului din 1392 martie 30 (Arh. St. București, Peceti, nr. 111).

în calitate de donator, beneficiarul reprezintă o citorie bisericească a familiei domnești: mănăstirea Neamț. Nici cu acest prilej, însă, Petru voievod nu acordase un act de proprietate în favoarea mănăstirii, deoarece menționarea lui nu credem că ar fi fost omisă într-un document în care situația acesteia era atât de clar înfățișată¹⁰⁸. De asemenea, urmărind în documentele ulterioare stăpînirile descendenților din boierii atestați în vremea domniilor lui Petru și ale succesorilor săi imediați, firește, în limita permisă de materialul existent, tăcerea cea mai desăvîrșită domnește cu privire la eventualele acte donative emise înainte de 1392¹⁰⁹. O dovadă indirectă în acest sens constă, dealtfel, și în întîrzierea cu care apar primele mențiuni de acte interne mai vechi¹¹⁰, primul caz fiind cel din 20 decembrie 1437¹¹¹, cînd se confirmă un privilegiu de la Alexandru cel Bun.

S-a presupus uneori, avîndu-se în vedere prioritatea utilizării diplomatice a limbii latine, că penuria documentară a secolului al XIV-lea se explică tocmai prin această particularitate, întrucît actele scrise în latinește au fost ignorate în mod conștient de către cancelaria slavă de mai tîrziu¹¹² sau, rămînînd în cancelaria domnească, au fost duse ulterior peste hotare chiar de către clericii catolici care au îndeplinit temporar funcția de logofăt¹¹³. Trecînd peste faptul că eludarea limbii nu putea să anuleze o dispoziție de drept, ci, cel mult, să provoace repetarea ei, sau că obiceiul păstrării documentelor la beneficiari era generalizat în epocă și nu există nici un indiciu al unei situații deosebite pentru Moldova¹¹⁴, reconstituirea istorică a stadiului de dezvoltare în care se aflau instituțiile ce condiționau în ultimă instanță apariția presupuselor acte de donațiune permite constatarea unei imposibilități de fapt a emiterii lor în această perioadă.

Firește, nu este locul să insistăm aici asupra tuturor aspectelor pe care le-a presupus metamorfoza organelor esențiale ale puterii centrale moldovenești din a doua jumătate a secolului al XIV-lea: domnia și sfatul domnesc. Lucrări spe-

¹⁰⁸ Nu știm în care expresie a văzut N. Grămadă, *Cancelaria moldovenească...*, p. 136, n. 5, pomenirea actului de la Petru voievod, întrucît substantivul **КНИГА** din textul documentului (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 53), se referă, evident, la manuscrisele religioase ale celor două mănăstiri. Pentru o situație similară, în legătură cu un presupus act al mănăstirii Tismana, mai vechi decît cel cunoscut, al lui Dan I, vezi E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească. I (pînă la 1385)*, în „Romanoslavica”, XI, Istorie, București, 1965, p. 271—272.

¹⁰⁹ Mai mult încă, urmașii boierilor Julă (cf. *D.I.R.*, A, veac. XVII, vol. II, p. 19), Borla (*ibidem*, veac. XV, vol. II, p. 298), Drăgoi (*ibidem*, vol. I, p. 327), Stanislav Rotompan (*ibidem*, vol. II, p. 28), Vilcea (*ibidem*, p. 95), Stravici (*ibidem*, veac. XVI, vol. I, p. 8), Șandru (*ibidem*, p. 10), Ion vornic (*ibidem*, veac. XV, vol. II, p. 145) s-au dispunea numai de documente de la Alexandru cel Bun, parte din ele cunoscute și astăzi.

¹¹⁰ Documentele de la Roman și Ștefan voievozi, menționate în confirmarea lui Iuga din 1399, nu pot fi luate în considerație, deoarece aceasta din urmă reprezintă un falsificat tîrziu (cf. L. Șimanschi, *Un pretins act moldovenesc de la Iuga voievod*, în curs de publicare în „Revista arhivelor”).

¹¹¹ *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 147. „Serisorile ceale vechi” din suretul actului cu data 1429 ianuarie 10 (Gh. Ghibănescu, *Surte și izvoade*, XXI, Iași, 1929, p. 86), reprezintă, probabil, o lectură greșită a traducătorului, căci locul menționării lor nu era aici.

¹¹² N. Iorga, *Notes de diplomatique roumaine*, p. 111.

¹¹³ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 41.

¹¹⁴ Un exemplu concludent în acest sens îl constituie poruncile interne domnești în favoarea brașovenilor (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 677—678, 692—693), care s-au păstrat în arhiva orașului interesat în îndeplinirea prevederilor lor.

ciale au fost consacrate ambelor instituții¹¹⁵, punându-se mai mult sau mai puțin în evidență tocmai caracterul treptat al lărgirii sferei de competență a domniei în guvernarea statului, pe măsură ce ea a reușit să-și formeze o bază socială proprie și să diminueze eficacitatea controlului la care era supusă de către reprezentanții vechii feudalității autohtone. De asemenea, s-a precizat că unul din domeniile raporturilor sociale supuse cel mai târziu autorității domnești a fost cel al proprietății feudale, ajungându-se din această cauză la o situație extrem de acută, pe care numai măsurile hotărâte ale lui Ștefan cel Mare vor reuși s-o remedieze parțial¹¹⁶. Din punctul de vedere al activității diplomatice nu interesează însă decît momentul cînd sfera prerogativelor domnești a început să înglobeze acest domeniu, inaugurînd un control superior asupra tuturor modificărilor sau transferurilor de proprietate și dispunînd de toate acele pămînturi libere de orice stăpînire feudală, adică momentul cînd veleitățile de drept ale puterii domnești au început să se transforme în atribuții de fapt. Și într-adevăr, informația existentă confirmă nu numai rolul deosebit pe care l-a avut în desfășurarea acestui proces domnia lui Petru voievod, ci și limita succesorilor dobîndite.

Astfel, sursele documentare, sigilografice și numismatice ale epocii, cu caracter intern sau extern, sînt unanime în a atribui lui Petru calitatea de simplu voievod al Moldovei, deși unele indicii privind necesitatea completării acestuia nu lipsesc în chiar formularea lor. Intitulația actului din 1384 cuprinde, de exemplu, o repetare sugestivă a aceleiași calități: *Nos Petrus waivoda dei gratia, dux terre Moldavie*¹¹⁷, raportată însă a doua oară la „țară” și atestînd astfel tendința de devenire a termenului din calitate în titlu¹¹⁸, și, implicit, de înlocuire a lui cu un altul, adecvat noii situații. Notăm, de asemenea, că în documentul înțelegerii din 1389, de la Radom, dintre reprezentanții domnului Țării Românești și cei ai regelui Poloniei, la care a participat, după cum se știe și un trimis al lui Petru, calitatea acestuia este asemănătoare celei conferite lui Mircea cel Bătrîn, adică de „principe”¹¹⁹. Firește, asimilarea, intenționată sau din considerente pur formale, a situației voievodului Moldovei cu domnia deja maturizată a Țării Românești nu poate fi, în acest caz, ignorată, dar, chiar și numai posibilitatea asimilării dovedește că diferențele erau minime.

Insuficient de precise sub anumite aspecte, dar concludente în semnificațiile lor generale, mărturiile de mai târziu referitoare la calitatea lui Petru converg și ele spre aceeași încheiere. Astfel, lăsînd la o parte mențiunile generice ale „domnilor” răposați, din documentele lui Iuga sau ale lui Alexandru cel Bun, în măsură să confirme doar transformarea indiscutabilă a voievodatului în domnie, ca urmare a acțiunilor lui Bogdan, remarcăm prezența atributului teocratic | ō

¹¹⁵ În afara lucrărilor deja citate, pentru unele aspecte tangente subiectului tratat, vezi și C. D. Arion, *Încercare asupra dominiului eminent în principatele Munteniei și Moldovei în sec. XIV—XV*, în vol. *Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 12—31; idem, *Două studii de istorie a dreptului românesc... Ce înțeles au avut actele de donațiuni domnești de pămînt la începuturile voevodatelor*, București, 1942, p. 27—50; I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române pînă la 1864*, București, 1935, p. 80—109; V. Costăchel, *Les immunités dans les Principautés roumaines aux XIV-ème et XV-ème siècles*, București, 1947, p. 72—94; Șt. Ștefănescu, *Evoluția proprietății feudale în Țara Românească pînă în secolul al XVII-lea*, în „Studii”, XI (1958), nr. 1, p. 53—65.

¹¹⁶ Vezi, în special, Al. Conța, *Unele aspecte ale politicii interne a lui Ștefan cel Mare*, în „Studii”, X (1957), nr. 4, p. 91—103; C. Cihodaru, *Refacerea ocoalelor cetăților și curților domnești în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Editura Academiei, București, 1965, p. 267—273.

¹¹⁷ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 4.

¹¹⁸ E. Vîrtosu, *Titulatura domnilor...*, p. 106—108 și 296.

¹¹⁹ *Documente-Hurmuzaki*, I, 2, p. 315.

alături de numele lui Petru, în actul mitropolitului Iosif din 1407¹²⁰, prezență care, tocmai datorită emitentului, ar putea să reflecte un raport real. În același sens, *Cronica moldo-rusă*, cu particularități semnificate deja, privind aspectul discutat, distinge vovozia primilor doi cirmuitori ai statului moldovenesc, Dragoș și Sas, de domnia succesorilor lor¹²¹, pentru ca așa-numitul *Letopiseț anonim* să sugereze o nouă fază în dezvoltarea aceleiași puteri, prin inserarea subtitlului „Țarii Moldovei” odată cu trecerea la domnia lui Alexandru cel Bun¹²². Desigur, exactitatea reflectării faptelor istorice în aceste din urmă surse poate suscita numeroase rețineri sau interpretări. Este interesantă, de pildă, utilizarea formei **ГОСПОДЪ БСТЕКОЯ** pentru domniile lui Bogdan, Lațcu, Petru și Roman, spre deosebire de obișnuitul **ГОСПОДЪ БСТЕКОЯ** nuanțată ce se înscrie și ea în nota de subliniere a aceleiași ascendențe sau reflectă, poate, doar lipsa oricărei forme în prototip și deci o completare în spiritul altei mentalități. De asemenea, dacă termenul de „țar”, acceptându-l, firește, numai tendința, nu și sensul propriu, poate fi pus în legătură cu epitetul „de sine stăpînitor”, prin care domnia ambelor țări românești au încercat să-și marcheze caracterul stăpînirii lor interne¹²³, atunci situația din vremea lui Alexandru cel Bun¹²⁴ poate fi considerată o replică celei din domnia lui Roman, pe care împrejurări nefavorabile au întrerupt-o.

Aparent, elementele aduse mai sus în discuție sînt contradictorii și se opun chiar informației scrise directe a epocii lui Petru voievod. Totuși, conjecturarea lor atentă pune în evidență, după părerea noastră, doar rezultatul efortului politic al voievodului moldovean și nicidecum atributul puterii pe care el a avut-o în întreaga sa activitate, deoarece începutul acesteia nu a putut depăși cu mult moștenirea lui Lațcu¹²⁵. Tocmai de aceea se și impune interpretarea titulaturii atît de elocvente din documentele lui Roman ca ilustrînd un salt calitativ realizat de fapt în ultimii ani ai domniei lui Petru. Dealtfel, corelate prin prisma evoluției obiective a fenomenului, probele menționate nu numai că nu se opun unei astfel de concluzii, ci, dimpotrivă, sînt în măsură să aducă chiar unele precizări. Așa, de exemplu, avînd în vedere caracterul teocratic al epitetului **Ω**, înțeles în semantica sa primară de către contemporani, și atribuirea sa probabilă de către biserică¹²⁶, rezultă că apariția sa în intitulația lui Petru nu s-a putut produce, în mod normal, decît începînd din momentul cînd s-a întemeiat instituția

¹²⁰ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 53.

¹²¹ I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești pînă la Urechia*, București, 1895, p. 188 (cităm după această ediție deoarece reeditarea lui P. P. Panaitescu omite textul slav referitor la domnia lui Bogdan). În ceea ce privește situația lui Lațcu, este evident că ea trebuie corelată cu cea a tatălui său, și nu cu cea a lui Sas, întrucît inversiunea succesiunii normale reprezintă o eroare de copist. Dar, chiar și în cazul în care nuanțarea textului s-ar fi produs după producerea inversiunii, semnificațiile ei rămîn aceleași.

¹²² *Cronicile slavo-române...*, p. 6.

¹²³ E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 204—210 și 214—215.

¹²⁴ Însă, oricum, de după încetarea colaborării cu fratele său, Bogdan, în guvernarea statului (*ibidem*, p. 257—262) și în strînsă legătură cu acordarea titlului de voievod, menționat documentar începînd din anul 1414 (*D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 33—34), fiului său, Iliș.

¹²⁵ Nu este exclusă chiar o incompletă unificare a teritoriului țării, cum pare să rezulte din unele informații de epocă (vezi Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 767, n. 49, referitoare la comunicarea susținută la Institutul de istorie „N. Iorga” din București, de Șerban Papacostea, în legătură cu o solie genoveză din 1386 la Constantin și Petru voievod).

¹²⁶ E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 98—99; I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 155—156, aprecia fenomenul ca un împrumut diplomatic al cancelariei statului moldovean din experiența mai veche a Țării Românești.

mitropoliei moldovenești, deci aproximativ în perioada 1388—1391¹²⁷. Faptul că însuși mitropolitul Iosif menționează în actul din 1407 acest nume-titlu al lui Petru, cînd obișnuința lui nu era încă formată¹²⁸, ni se pare extrem de sugestiv în sensul interpretării de mai sus, mai ales că, pentru Moldova, este greu de presupus rolul patriarhiei constantinopolitane în consacrarea religioasă a domnului, dat fiind tocmai refuzul ei de a accepta și apoi de a recunoaște demnitatea de mitropolit a lui Iosif, nu numai în vremea lui Petru, ci și a urmașului său, Roman, al cărui nume este precedat, totuși, încă din primul document, de vocabula |ŭ. Nu trebuie neglijată, de asemenea, nici calitatea conferită lui Petru cu prilejul înțelegerii de la Radom, deci tocmai în această perioadă, și nici chiar expresia, sisonimă lui |ŭ¹²⁹ *dei gratia*, din actul donativ al călugărilor dominicani din Siret, deoarece n-ar fi deloc exclusă posibilitatea unei transmiteri eronate a datei sale inițiale¹³⁰.

În sfîrșit, dacă elemente diplomatice noi, corespunzătoare unei amplificări a prerogativelor domnești, nu au putut să apară în titulatura lui Petru decît în ultimii ani ai cîrmuirii sale, nici stadiul de dezvoltare a celeilalte instituții centrale, sfatul domnesc, nu îndreptățește o altă presupunere. Astfel, în documentul acordat călugărilor dominicani în 1384 sînt menționați numai trei boieri, rolul lor fiind doar acela de martori la autentificarea daniei, și nu de purtători ai consimțămîntului boierilor de sfat, pe care, dealtfel, specificul daniei nici nu-l reclama. De asemenea, cele două acte omagiale din 1387, consemnînd prezența fruntașilor boierimii moldovene pe lîngă domn, definesc, în mod expres¹³¹, calitatea acestora de reprezentanți ai întregii feudalități moldovenești și nu numai ai unui sfat restrîns propriu-zis¹³². Din înseși stipulațiile actelor rezultă, dealtfel, că în vederea acestui omagiu avuseser loc o adunare specială a țării¹³³ — adunare cu atît mai necesară, cu cit, pînă la această dată, domnul nu avea în anturajul său decît dregători personali și consilieri recrutați din rîndurile boierimii ce-l sprijinea¹³⁴. A considera însă sfatul domnesc ca preexistent și a susține pe această

¹²⁷ La începutul anului 1388 Petru nu purta încă acest nume-titlu, deoarece normal ar fi fost să-l folosească în scrisoarea sa adresată lui Vladislav.

¹²⁸ Chiar în cele două acte date de Ivașcu, la Brest, în 1400 (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 117 și 119; pentru datare, vezi D. Onciul, *op. cit.*, vol. II, p. 169, n. 9, și C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 39, n. 120), numele tatălui său este menționat fie simplu „Petru”, fie doar însoțit de atributul „voievod”.

¹²⁹ E. Virtosu, *op. cit.*, p. 86.

¹³⁰ Ne gîndim, de exemplu, la lectura greșită a unităților: IV pentru IX, avînd în vedere posibilitatea exprimării datei inițiale așa cum este ea redată și în copie, prin cifre (cf. N. Grămadă, *op. cit.*, p. 134). Pentru o menționare anterioară a bisericii Sf. Ioan Botezătorul, în 1380, vezi, totuși, R. Rosetti, *Despre unguri și episcopii catolice din Moldova*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, nr. II, t. XXVII (1904—1905), p. 293.

¹³¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 601: „...nostro nomine et aliorum omnium terrigenarum terre Valachie, qui in nos ad ipsum faciendum autoritatem omnimodam transluerunt”. Pentru înțelesul termenului „terrigenae”, cf. V. Costăchel, *Contribuții la istoria socială a Moldovei în secolele XIV—XVII*, în „Romano-slavica”, XI (1965), p. 155—165.

¹³² Pentru diferitele categorii ale sfatului moldovenesc, vezi, C. Cihodaru, *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec. XV—XVIII)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie” — Iași, I (1964), p. 55—85.

¹³³ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 599: „...sed ex certa scientia et ultronea voluntate boyaronum nostrorum fidelium communicato consilio ymno specialiter accedente...”, (pasaj tradus imprecis de M. Costăchescu în a doua jumătate a sa: „ținînd sfat și îndeosebi luînd parte...”, cînd este evident că trebuia: „fiind întrunit un sfat în mod special...”; cf. C. Racoviță, *op. cit.*, p. 280, n. 1).

¹³⁴ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 48—49 și 51.

bază caracterul formal al expresiilor documentare¹³⁵, înseamnă a admite superioritatea argumentației apriorice asupra celei informative directe, într-un moment când capacitatea acesteia de reflectare a faptelor particulare reprezenta una din trăsăturile principale ale elaborării diplomatice. Iar, în măsura în care se impune totuși plasarea instituționalizării sfatului domnesc înaintea înscăunării lui Roman, este evident că nici din acest punct de vedere nu pot fi reținuți decît aceiași ani de sfîrșit ai domniei lui Petru.

Încheind comentariul de mai sus referitor la posibilitatea emiterii unor documente donative în favoarea stăpînitorilor feudali de către Petru voievod, concluzia pe care o justifică analiza diplomatică a materialului documentar se confirmă, după părerea noastră, în mod concludent. Se poate aprecia, astfel, că pentru cea mai mare parte a domniei lui Petru au lipsit condițiile de bază ale realizării actelor juridice și, implicit, ale transpunerilor lor diplomatice, adică acel contract tacit dintre principalele instituții ale puterii centrale, domnia și sfatul domnesc, înglobînd în sine recunoașterea reciprocă a importanței lor în opera de guvernare a statului și totodată o colaborare efectivă, cu atribuții precis delimitate, în desfășurarea acesteia. Ultimii ani ai domniei lui Petru s-au caracterizat probabil tocmai prin efortul de a impune această uniune necesară dezvoltării statului și societății feudale moldovenești, consecințele, dar și limitele lui oglîndindu-se în acordarea celor două danii menționate. Împrejurări insuficient de bine cunoscute, dar de presupus uneori în logica faptelor¹³⁶, sau doar sfîrșitul firesc al domnului, au făcut însă ca desăvîrșirea operei sale și, firește, concretizarea ei din punct de vedere diplomatic să nu-i aparțină. În evoluția activității scripturistice domnia sa rămîne, de aceea, ca o perioadă cînd serviciile temporare ale scriitorilor de acte au căpătat un caracter permanent, dar fără a depăși, decît în mod excepțional, limitele tipologice ale fazei precancelariale, dominate de serviciul personal și deci, din punct de vedere diplomatic, de documentul-scrisoare.

LA CRÉATION DE LA CHANCELLERIE DE L'ÉTAT FÉODAL MOLDAVE

RÉSUMÉ

Les circonstances dans lesquelles la chancellerie de l'État féodal moldave a été constituée n'ont pas encore fait l'objet d'une étude approfondie. C'est pourquoi les historiens roumains ont adopté différentes opinions quant à l'époque et aux conditions dans lesquelles ce service fut créé. Ils ne sont aussi pas d'accord sur le rang de la chancellerie dans l'ensemble des autres services publics. Les auteurs du présent article se proposent de résoudre ces problèmes. Leur exposé est basé sur plusieurs prémices.

Ils constatent que pour expliquer la pénurie des documents il ne faudrait pas toujours prétendre qu'ils ont été détruits, parce qu'à certaines époques et en certains domaines la transmission des décisions du prince ne s'est pas faite par écrit. La création d'une chancellerie suppose la présence d'écrivains qui antérieurement ont été au service personnel du prince. Enfin, la transformation de

¹³⁵ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 280; vezi și C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregătorii*, p. 33.

¹³⁶ Ca, de exemplu, o încordare a relațiilor dintre Petru și Roman, în ultima parte a domniei. Retragera lui Ivașcu în Polonia ar fi, în acest sens sugestivă, mai ales că el se considera, după cum atestă actul dat la Brest, în 1400 (vezi mai sus, nota 128), „moștenitor” îndreptățit al tronului.

la chancellerie en un service permanent a eu lieu lorsqu'il fut nécessaire d'émettre en séries certains actes officiels et que l'institution dont ces actes émanaient eut acquis une telle possibilité.

Par conséquent, les auteurs procèdent à une analyse approfondie des sources pour préciser, en tenant compte de l'évolution générale de l'État moldave et de ses organes de gouvernement, quels furent les premiers actes officiels consignés par écrit en Moldavie. Ils distinguent plusieurs étapes.

Dans la première période, qui précéda d'une ou de plusieurs décennies le règne du prince Bogdan et ensuite durant ce règne (approximativement de 1359 à 1365), il est peu probable que des documents aient été rédigés par écrit, car l'État se trouvait alors à un stade rudimentaire et l'écriture slave était utilisée seulement pour la reproduction des manuscrits religieux.

Durant la période suivante, qui dure jusqu'à la fin du règne de Pierre (date probable : le début de 1392), l'organisation de l'État et ses relations avec les puissances étrangères ont rendu nécessaire de communiquer par écrit certains actes. Dès lors, les gouvernants usèrent de l'écriture de plus en plus fréquemment, d'abord en latin et puis en slavon. Le plus ancien document connu date de 1371. Le type spécifique de toute cette période fut celui de la „lettre“ (*littera*) et les services des écrivains ont eu un caractère personnel et temporaire. Les traités avec les États étrangers furent peu nombreux et ne pouvaient apporter une innovation. Quant aux actes de donation, ils n'ont été émis qu'en faveur de bénéficiaires spéciaux, tels que les moines dominicains du bourg de Sereth, en 1384. En outre, les auteurs remarquent que des bénéfices n'avaient pas encore été accordés provenant du patrimoine de l'État, mais de celui du prince, car le pouvoir central n'exerçait sur le patrimoine public qu'un droit limité de *dominium*.

Ce n'est que vers la fin du règne du prince Pierre qu'une modification est intervenue dans les rapports sociaux et politiques internes, modification que son successeur, Roman, mena à bonne fin. Ces transformations et leurs conséquences sur l'écriture diplomatique seront étudiées dans la deuxième partie de cet article.

DIN RELAȚIILE MOLDO-OTOMANE ÎN PRIMUL SFERT AL SECOLULUI AL XVI-LEA

(PE MARGINEA A DOUĂ DOCUMENTE DIN ARHIVELE DE LA ISTANBUL)

DE

TAISIN GEMIL

Studiul istoriei relațiilor româno-otomane ar dobîndi, fără îndoială, noi dimensiuni, dacă la utilizarea izvoarelor interne rămânești s-ar adăuga, într-o măsură mai mare și într-o manieră metodică, și cunoașterea celor turcești. Sursele europene, pe care s-au bazat majoritatea cercetărilor consacrate acestor probleme, chiar dacă sînt contemporane cu faptele discutate, în raport cu cele menționate nu pot fi socotite decît de mîna a doua; aceste izvoare conțin și o serie de erori, determinate mai ales și de neînțelegerea lumii turco-osmane. Considerăm că aceasta este și cauza pentru care istoriografia noastră nu poate încă afirma că toate aspectele acestor raporturi sînt bine cunoscute.

Sperînd să aducem o cît de mică contribuție la elucidarea unor laturi încă discutate ale relațiilor româno-osmane, cu prilejul unei călătorii de studii în Turcia* am făcut investigații în bibliotecile și arhivele acestei țări, reușind să adunăm o serie de informații care, nădăjduim, vor fi de folos cercetărilor privind aceste raporturi. Cu acest scop publicăm, în traducere integrală, două documente, aflate în colecțiile arhivelor sultanilor de la palatul imperial Topkapî din Istanbul (TKSM-Arș.).

Documentele reprezintă suretele, în limba turcă veche, a două scrisori ale domnilor Moldovei, adresate padișahilor otomani. Din nefericire, ele nu sînt date, poate și datorită faptului că sînt contemporane cu originalele, pe care însă, spre regretul nostru, nu am reușit să le găsim. Aceasta credem însă că nu împiedică asupra valorii lor istorice, dat fiind caracterul lor de traduceri oficiale și, în același timp, așa cum se va vedea, datorită faptului că exactitatea informațiilor cuprinse în ele fiind verificabile și prin alte surse.

Varietatea și felul știrilor pe care le transmit aceste documente, ca și însăși existența lor, sînt în măsură să suscite un interes deosebit. Într-adevăr, în istoriografia noastră a fost și este încă mult discutată problema datei stabilirii domina-

* Ne facem o datorie de onoare exprimînd și pe această cale recunoștința noastră deosebită conducerii Asociației Internaționale de Studii Sud-Europene, academicienilor Emîl Condurachi și Mihai Berza, precum și tuturor celor care ne-au sprijinit cu multă bunăvoință în timpul efectuării acestui stagiu de documentare și specializare.

ției otomane asupra țărilor române¹. Documentele pe care le prezentăm aduc, credem, prețioase contribuții în acest sens.

De la prima vedere este clar că ambele scrisori datează de dinaintea anului 1541, adică înaintea transformării Budei în beilerbeilic², căci în fiecare din ele acest oraș este desemnat ca reședință a regilor Ungariei.

Primul document, inventariat în arhivele de la Topkapı Saray sub cota E-6512, este scris în caracterele *ta'lik*-ului și, după cum se va arăta, el precede în timp pe celălalt. Elementele lui indică, cu cea mai mare probabilitate, domnia lui Bogdan al III-lea, mai bine zis perioada anilor 1510—1523, când relațiile polono-moldo-tătaro-otomane au cunoscut complicații deosebite. S. G. Longinescu studiind, pe baza principiilor dreptului roman, raporturile moldo-otomane din acei ani ajungea la concluzia că, în aprilie 1512, Moldova ar fi încheiat cu Imperiul otoman un tratat, care ar fi consfințit căderea ei sub dominația turcească³. Ipoteza a fost reluată relativ recent și de către M. Neagoe⁴. Nu avem aici intenția de a analiza această chestiune a tratatului „de închinare” către otomani, față de existența căruia, personal, exprimăm îndoieli, dar cercetarea situației politice a Moldovei în acești ani reliefează, totuși, o schimbare în atitudinea ei față de Imperiul otoman, fapt confirmat, într-adevăr, și de prezenta scrisoare a lui Bogdan al III-lea. Desigur, această modificare în raporturile moldo-otomane este strâns legată de împrejurările politice provocate de ridicarea prințului Selim, cu sprijinul hanului Crimeii Mengli Ghiray I, împotriva tatălui său, sultanul Bayezid al II-lea.

Faptul că voievodul anunță pe sultan că a luat măsuri de apărare împotriva tătarilor, care se îndreptau către granițele Moldovei, arată că scrisoarea sa nu era adresată lui Selim I, aliat cu tătarii, ci tatălui acestuia, Bayezid al II-lea, ceea ce înseamnă că a fost scrisă înainte de 24 aprilie 1512, când tatăl a cedat tronul fiului⁵. Totodată, credem că scrisoarea lui Bogdan reflectă situația de după 3 august 1511, când oștile lui Selim au fost înfrinte, la Karişdiran, lângă Çorlu, de armatele tatălui său. După această bătălie, sultanul Bayezid al II-lea s-a hotărât să cedeze tronul fiului său favorit Ahmed, pe care l-a chemat în grabă la Istanbul⁶. Selim, care se refugiase la Caffa și era la curent cu evenimentele din capitala imperiului, s-a năpustit, desigur, de această perspectivă a pierderii tronului și a vieții⁷. O asemenea situație, după părerea noastră, l-a determinat pe Selim să pună în mișcare forțele de care mai dispunea — armatele hanatului Crimeii, pe care le-a îndreptat către hotarele Moldovei, probabil cu scopul de a pregăti condițiile prielnice unui marș înspre Rumelia, unde ar fi găsit puterea necesară aingerii scopului său⁸. Dar, către sfârșitul lunii septembrie 1511 evenimentele au

¹ Menționăm doar ultimele studii care abordează această chestiune: Mustafa A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii”, XIII (1960), nr. 3, p. 165—170; M. Neagoe, *Contribuții la problema aservirii Moldovei față de Imperiul otoman*, în „Studii”, XVII (1964), nr. 2, p. 311—323.

² Termenul de „pașalic”, înrădăcinat în istoriografia noastră, este impropriu terminologiei administrative otomane.

³ S. G. Longinescu, *Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și pînă în zilele noastre*, București, 1908, p. 78—111.

⁴ M. Neagoe, *op. cit.*

⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Tarihi Kronolojisi* (Cronologia explicativă a istoriei otomane), I. Türkiye Yayınevi, 1947, p. 424.

⁶ İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Istoria otomană), II, ed. a II-a, a istoriei otomane, I. Türkiye Yayınevi, 1947, p. 424.

⁷ Conform codului de legi (*Kanun-nâme*) al sultanului Mehmed al II-lea (1451—1481), prinții ajunși pe tron aveau dreptul și obligația de a-și suprima frații și nepoții, pentru a asigura astfel liniștea internă a imperiului.

⁸ Vezi İsmail Hakki Uzunçarşılı, *op. cit.*, p. 242.

luat un alt curs, datorită răscoalei ienicerilor din Istanbul împotriva prințului Ahmed și în favoarea prințului Selim.⁹

Prin urmare, în lunile august-septembrie 1511 Moldova s-a aflat într-o situație deosebit de critică. Bogdan, urmărind cu multă neliiniște lupta pentru putere din Imperiul otoman, și-a dat, firește, seama că, după înfrângerea de lângă Çorlu, șansele lui Selim de a dobândi tronul scăzuseră foarte mult, crescînd însă, în același timp, agresivitatea sa. În acele împrejurări, Bogdan a considerat, desigur, oportun să obțină sprijinul lui Bayezid al II-lea și implicit al prezumtivului sultan Ahmed, mai ales împotriva planurilor lui Selim, care constituiau o amenințare și pentru țara sa.

Analiza elementelor documentului, în coroborare cu alte surse, este în măsură, de asemenea, să ne conducă la aceeași datare. Astfel, spre sfîrșitul verii anului 1511, regele Poloniei Sigismund comunica castelanului de Cracovia că voievodul Moldovei l-ar fi înștiințat despre trecerea tătarilor peste Nipru, cu intenția de a ataca Moldova sau Polonia¹⁰. În aceeași perioadă, într-o altă scrisoare, trimisă lui Ioan Laski, arhiepiscop de Gniezno, regele menționa întemnițarea, de către hanul Crimeii, a solului Moldovei¹¹, fapt pe care în documentul nostru Bogdan îl aduce și la cunoștința sultanului. În același interval de timp se confirmă și știrea, transmisă padișahului de către domn, referitoare la pregătirile militare din Transilvania. Într-adevăr, la 5 septembrie 1511, voievodul Ioan Zapolya a ordonat bistrițenilor să fie gata de apărare¹². În ceea ce privește informația, comunicată de Bogdan, în legătură cu „adunarea de oști” a regelui Poloniei „mai jos de capitala sa Cracovia” și trimiterea de către acesta a unui „din banii săi buni” la Camenița, „cu o oaste numeroasă”, trebuie să se refere la măsurile luate de către Sigismund, în august-septembrie 1511, în vederea rezistenței față de tătari¹³. Cu același scop — se arată în scrisoare — însuși domnitorul Moldovei se deplasase cu oastea pentru apărarea hotarului răsăritean. Dar, pregătirile militare ale voievodului moldovean — scria Sigismund la 22 septembrie 1511¹⁴ — îi determinaseră pe tătari să renunțe la intenția de a devastă Moldova. Aceasta ne poate duce la presupunerea că scrisoarea lui Bogdan al III-lea este anterioară acestei date, deoarece din ea rezultă teama voievodului de iminența pericolului tătarăsc.

În sfîrșit, un alt element al documentului, privitor la solia otomană primită cu mari onoruri la Buda, credem că este în legătură cu insistențele lui Bayezid al II-lea pentru reînnoirea păcii din 1502 cu Ungaria. Așa cum se știe, în ciuda opoziției manifestate de către împăratul Maximilian, de regele Franței Ludovic al XII-lea și de către papă, regele maghiar a preferat să mențină bunele sale relații cu sultanul, acceptînd, în 1510, prelungirea tratatului de pace cu un an, iar în iarna anilor 1511—1512 cu încă cinci ani¹⁵.

Admitem, deci, cu maximă probabilitate, că această scrisoare a domnitorului Moldovei a fost întocmită în cursul lunii septembrie 1511.

Analiza documentului demonstrează că politica lui Bogdan al III-lea privind Polonia nu suferise schimbări serioase în acel an, în pofida speranțelor, din vara aceluiași an, ale regelui, pentru o îmbunătățire a raporturilor sale cu domnul moldovean¹⁶. Voievodul, comunicînd despre pregătirile militare ale lui Sigismund, îl anunța în același timp pe sultan că nu știe dacă polonezii „intenționează să vină asupra noastră sau pentru a se opune armatei tătare”. În acest fel, reiese

⁹ Ismail Hakkî Uzuncarşılı, *Osmanlı Tarihi*, p. 243—244.

¹⁰ Hurmuzaki, *Documente* — II₃, p. 31—22.

¹¹ *Ibidem*, p. 32—33.

¹² Hurmuzaki, *Documente*, II₃, p. 33—34.

¹³ *Ibidem*, p. 34—36.

¹⁴ *Ibidem*, p. 36—37.

¹⁵ Dr. Selâhattin Tansel, *Sultan II Bâyezid'in siyasi hayatı* (Activitatea politică a sultanului Bayezid al II-lea), Istanbul, 1966, p. 168—170.

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente* — II₃, p. 27.

limpede neîncrederea lui Bogdan în regele jagellon. Totodată, scrisoarea subliniază îngrijorarea domnitorului în fața primejdiei exercitate de către tătarii incitați de prințul Selim. „Hanul tătar — scrie domnul Moldovei — adunînd o armată numeroasă, se îndreaptă către părțile noastre... Pentru a ne feri de șiretlicul lor, am mers... la apărarea marginii... În toate privințele sîntem prudenți față de el”. Bogdan a adoptat totuși o atitudine rezervată, acuzîndu-i doar pe tătari, cu toate că era conștient de faptul că în spatele lor se afla prințul Selim.

Într-o asemenea situație, deosebit de critică, voievodul Moldovei a fost nevoit să ducă o politică de echilibru. Căutînd să păstreze, cel puțin aparent, bune relații cu Polonia, el a început să trimită și la Istanbul, bineînțeles fără știerea regelui, informații în legătură cu starea de lucruri din regiunile învecinate. Spera în acest fel că va beneficia de protecția lui Bayezid al II-lea, în primul rînd împotriva tătarilor și a planurilor lui Selim, care constituiau acum o amenințare directă pentru însăși existența de stat a Moldovei, cit și față de tendințele polonezilor, neultate nici o clipă de către domnul român.

Elementul nou, care apare acum în cadrul raporturilor moldo-otomane, îl reprezintă trimiterea la sultan de către domnitor a unor știri despre situația ținuturilor vecine. Voievodul a adoptat o astfel de atitudine constrîns fiind de apărarea cerințelor fundamentale ale țării sale. Dealtfel, în același veac, orașele italiene, în special Veneția, aflîndu-se în fața pericolului otoman, au înțeles să-și salveze interesele economice oferind turcilor informații militare deosebit de prețioase pentru planurile mediteraniene ale acestora ¹⁷.

Cea de-a doua scrisoare, aflată în colecțiile aceleiași arhive (TKSM Arș. E—6519), este scrisă în caracterele stilului *neshi*. Deși nici ea nu are dată, totuși poate fi în mod sigur pusă în legătură cu campania otomană împotriva Belgradului din vara anului 1521 și aparține deci lui Ștefan cel Tânăr.

Documentul reprezintă răspunsul domnului moldovean la poruncile pe care le primise din partea sultanului, de a ataca și devasta „Țara secuilor”. „Dar — motivează voievodul —, de multă vreme hanul tătar, punînd în picioare întreaga sa oaste... și privind către părțile noastre, așteaptă momentul prielnic... Din această cauză... nu am coborît de pe spinarea cailor; nefiind liberi datorită prudenței față de tătari... am rămas departe de slujba împărătească. Însă — declară domnul — sîntem robul care, de la tată la bunic, am fost în slujba sinceră și devotată a înaltului padișah. Și, în afara acelei mărite curți, nu avem sprijin și loc de refugiu”. În continuare, Ștefan cel Tânăr comunica sultanului despre pregătirile militare din Transilvania, Ungaria și Polonia.

Acest document este strîns legat de solia lui Luca Cîrje la regele polonez, prin care același domn solicitase ajutor împotriva turcilor și tătarilor. Relatarea acestei solii este bine cunoscută istoriografiei noastre ¹⁸. Cu toate că nu este datată, Mihai Costăchescu a plasat solia lui Luca Cîrje către sfîrșitul anului 1522 ¹⁹.

Solul moldovean anunța pe rege că domnul său a primit din partea sultanului porunca de a ataca „Țara secuilor”; Ștefan cel Tânăr neexecutînd ordinul, după „două săptămîni” ar fi sosit un nou curier, cu aceeași poruncă. Se pare că la acesta se referă și voievodul Moldovei în partea introductivă a scrisorii sale către sultan. Relatînd, în continuare, primirea celei de a doua porunci, solul moldovean arăta lui Sigismund că domnitorul „foarte tare s-a întristat și așa cum a putut, cu divanul său a răspuns că nu poate și s-a împotrivit ca și mai înainte...” ²⁰, apoi ar fi trimis scrisoarea sultanului la regele Ungariei. După aceea, Ștefan, demobilizîndu-și oșlirea, ar fi revenit în Suceava. Peste două săptămîni

¹⁷ Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London, Thames and Hudson, 1968, p. 131—132.

¹⁸ Vezi Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 708—720; Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517—1527)*, Iași, 1942, p. 530—550.

¹⁹ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 550—553.

²⁰ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 541.

însă, pe drumul Hîrlăului, lângă Siret, ar fi primit vestea sosirii „unui sol mare de la sultanul turcilor”. Aflînd aceasta, domnul ar fi trimis „carte” pentru adunarea oastei împotriva tătarilor, întîrziind în același timp, sub diverse pretexte, întîlnirea cu solul, care adusese porunca fermă de a porni imediat asupra securilor²¹. Prin urmare, între prima poruncă și primirea celei de a treia s-a scurs aproximativ o lună sau o lună și jumătate. Dacă avem în vedere faptul că la 29 iunie 1521 regele Ungariei scria, de la Buda, papei că Mehmed bey și oastea Tărilor Românești au pornit asupra Transilvaniei²², trebuie să conchidem că aceste fapte s-au petrecut în jurul acestei date, căci este clar că ordinele date lui Ștefan cel Tânăr făceau parte din același plan de diversiune împotriva Transilvaniei.

Într-adevăr, într-un raport, din 15 iulie 1521, al ambasadorului Modenei la Cracovia, se comunica despre sosirea, la 2 iulie, a unui curier al voievodului Moldovei, cu știrea că sultanul otoman îi scrisese acestuia, „come tributario suo”, să-și aibă armata pregătită²³. Nu avem nici un temel să nu credem că aceasta reprezintă prima din cele trei porunci-scrise, la care se referă Luca Cîrje, cu atît mai mult cu cît, așa cum rezultă din același raport, domnul Moldovei se arăta nesigur în ceea ce privește scopul poruncii și al expediției sultanului. Totodată, știrea, din aceeași sursă, referitoare la faptul că o scrisoare asemănătoare fusese trimisă și hanului Crimeii, este confirmată de răspunsul către sultan al hanului Mehmed Ghiray²⁴, probabil de la începutul verii aceluiași an, prin care hanul se scuza că nu poate îndeplini porunca de a ataca Polonia.

²¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 541—542.

²² Hurmuzaki, *Documente* — II, p. 359—363.

²³ Hurmuzaki, *Documente* — XI, p. 2.

²⁴ Documentul, original, se află în colecțiile aceleiași arhive de la Topkapı Sarayı—Istanbul (TKSM Arş., E—1308/1). Cu toate că nu este datat, elementele lui indică cu cea mai mare probabilitate lunile mai—iunie ale anului 1521. Fiind înedit și interesant prin conținutul său, am considerat util să-l redăm *in extenso*: „[...] Prin tinărul slujitor (*gülden*) Hüseyin bey a sosit porunca imperială [...], care ne înștiințează că războiul sfînt este îndreptat asupra afurisitului de ungur [...]. [...] Ne rugăm preagloriosului Allah [...] ca întoarcerea (din expediție — n. ns.) [...] să fie cu sănătate, cu prăzi bogate și cu victorie [...].

Acestui rob devotat (hanul Crimeii — n. ns.) i se poruncise: «mergeți asupra regelui!». Acest rob și fiii de robi (prinții *ghirazi* — n. ns.) și oamenii simpli și nobilii și toate ajutoarele și auxiliarii sînt sârmanii robi credincioși și devotați ai padișahului întregului pămînt (*rub' meskun*) [...].

[...] Situația și poziția acestor părți este aceasta, pe care o aducem la cunoștință: fostul rege al Poloniei (*sabika Leh kiralı*) trimisese, de mult (*dîrîne*), solie acestui rob, spunînd: «nu ne prădați țara!», și obligîndu-se să dea, în fiecare an, *dîjize* fixă de 15 000 florini, pacea dintre noi a fost întărită prin jurămint. Pentru ca ei (polonezii — n. ns.) să aibe încredere, pe baza cererii lor, acest rob, la rîndul său, întotdeauna le trimite ca ostatec pe unul din renumiții bei și mîrzale de frunte, denumiți *Şîrin*. Omul lui (al regelui — n. ns.), de asemenea, nu lipsește de lângă noi. Și *harac*-ul fix, la care s-au obligat, îl plătesc în fiecare an. Unul din sus-numitele mîrzale [...] (ai Şîrinilor — n. ns.) se află ostatec acolo (în Polonia — n. ns.). Pînă ce de la ei (de la Şîrini — n. ns.) nu ajunge lângă rege un [alt] bey sau mîrza, el nu poate veni [înapoi]. Dacă noi, strîcînd tratatul, vom merge asupra lor, ei (polonezii — n. ns.) vor întemnița sau îl vor omorî pe acel mîrza. [Atunci] întregul neam al Şîrinilor și beii și mîrzalele lor vor întoarce fața de la noi, ordinea și armonia țării va fi tulburată; țara se va îndrepta către ruină.

Și răufăcătorul sîngeros al Crimeii, dușmanul nostru Şeyih Ahmed Han, hanul țării *Taht* (Hoarda de aur — n. ns.) se află întemnițat la rege. Dacă din această parte, ei (polonezii — n. ns.) vor vedea ceva potrivit, îi vor da drumul: [atunci] ordinea din țară va fi distrusă (din Crimeia — n. ns.).

Și hanul țării denumită Gazan (Kazan — n. ns.), Muhammed Emin Han, era fratele nostru (în sensul de prieten — n. ns.). Deoarece, cînd [acesta] a murit,

În continuarea expunerii sale, Luca Cîrje arăta că domnul și sfatul său au încercat să se sustragă și acestei ultime porunci, motivînd pericole din partea polonezilor și a tătarilor; pînă la urmă situația s-ar fi rezolvat prin mituirea solului otoman²⁵. De aceea, am putea presupune că scrisoarea domnului Moldovei, pe care o prezentăm, a fost trimisă împreună cu același sol turc, ca o explicație dată sultanului pentru neîndeplinirea poruncilor sale.

În orice caz, acest răspuns al lui Ștefan cel Tânăr nu a fost scris înainte de 26 iulie 1521, întrucît la acea dată se verifică informația din cuprinsul său referitor la faptul că voievodul Transilvaniei „se găsește la Sas Sebeș”. Într-adevăr, la acea dată Ioan Zápolya chema, de acolo, pe brașoveni în tabără militară²⁶. De asemenea, credem că această scrisoare a domnului moldovean a fost redactată înainte de 29 august, cînd a căzut Belgradul. Ștefan cunoștea foarte bine că această cetate fusese vizată de întreaga desfășurare de forțe otomane din 1521 și, ca atare, la sfîrșitul scrisorii nu ar fi trecut așa de repede peste acest fapt, în cazul în care ar fi știut de el. Mai mult decît atît, după căderea Belgradului, expediția de diversiune în Transilvania nu ar fi avut o necesitate imediată. Cetatea „luată” de către turci, menționată de voievod, nu poate fi decît Szabacz-ul, cucerit la 8 iulie 1521.

În concluzie, admitem cu cea mai mare probabilitate că această scrisoare datează de la sfîrșitul lunii iulie sau începutul lunii august a anului 1521.

beii și mîrzalele lui trimițînd 15 oameni demni, au cerut han de la acest rob (hanul Crimeii — n. ns.), îl trimisesem, cu un număr de oameni, pe fratele meu mai mic Sahib Ghiray. [Dar], înainte ca el să ajungă [în Kazan], beiful Moscovei, ridicîndu-l pe *kadi*-ul orașului Kazan, a pus preoții (ortodocși n. ns.) să țină predici musulmanilor; [...] silea pe musulmani să se supună ritului *kăfirilor* (creștin — n. ns.) [...]. Atunci a ajuns (la Kazan — n. ns.) sus-numitul meu frate; a intrat în oraș și s-a făcut han. Auzind aceasta, beiful Moscovei a trimis foarte mulți oameni și punînd stăpînire pe drumurile de trecere (*mi'berler*) și nelăsînd deloc să treacă oameni de acolo înapoi și de aici către acolo, sus-numitul meu frate a rămas fără sprijin. [Totuși un] om a reușit să fugă de acolo, să vină la noi și să ne aducă scrisoare. Cum am aflat de starea lucrurilor, pentru a fi sprijin fratelui meu, [...] am hotărît să mergem în acele părți, asupra lor (a moscoviților — n. ns.), cu dorința cuceririi și a victoriei [...]. Sînt trei luni de cînd oștirea noastră a primit instrucțiunea de a ieși (în expediție — n. ns.). Jumătate din armată, neamul Șirin, trecînd prin locul numit Inidjke (?), așteaptă pe acest rob (pe hanul Crimeii — n. ns.) în locul cunoscut sub numele de Suvet(?). [Or], după ce oastea noastră pornește undeva și [apoi] se intenționează întoarcerea ei, întoarcerea nu este posibilă, deoarece Șirinii nu sînt supușii noștri în serviciu activ (*muvażzif kullarımız degüldir*), sînt nomazi (*beybânilerdir*). Chiar și oștenii noștri de aici merg după ei, făcînd comandant (*serdar*) pe un bey dintre ei.

Și în partea unde se așezase neamul nogailor, pe care îi luasem [în supunere] mai înainte de aceasta, s-a mutat, a venit și s-a așezat, cu hanul lor, un neam foarte numeros, cunoscut sub numele de *kazak*; stau cu privirile ațintite către această parte.

Chiar dacă, găsind posibilitatea, vom merge către părțile regelui, ei (Polonezii n. ns.) unindu-se cu vechiul nostru dușman, hanul Astrahanului, vor veni și vor distruge țara noastră.

În aceste părți, în acest an, toți dușmanii sînt pe cai. De asemenea și acest rob (hanul Crimeii — n. ns.) a încălecat, și cînd intenționa să pornească, a sosit această poruncă, căreia i se supune întreg universul.

Adevărata stare este aceasta care s-a raportat.

În rest, porunca [...].

²⁵ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 542—543.

²⁶ Hurmuzaki, *Documente*, XV₁, p. 253.

Totuși, între scrisoarea voievodului către sultan și expunerea lui Luca Cîrje făcută regelui Poloniei există o nepotrivire, care pare să creeze nedumerire. Așa cum s-a văzut, solul moldovean la rege vorbea de aducerea celei de a treia porunci de către un „sol mare” numit Sinan și desemnat cu titlul de „bey”. Dar, în documentul pe care îl prezentăm, se menționează un „gulâm” numit Șahi. *Gulâm* sau *gilman* în accepțiunea otomană însemna „adolescent”, „rob tânăr folosit în serviciile palatului imperial sau ale dregătorilor otomani”²⁷. În acest fel este posibilă stabilirea unei eventuale legături între cele două mențiuni, prin aceea că Luca Cîrje vorbind de acest „Sinan bei” arăta că el „fusesse prins de război, din țara noastră, de neam boieresc...”²⁸. Tocmai pentru că titlul de „bey” era accesibil acestor „gulâmi”²⁹, se pare că „marele sol” „Sinan bei” este una și aceeași persoană cu „gulâmul Șahi”. În orice caz, numele de Șahi din suretul turcesc nu poate fi pus la îndoială, deoarece se pare că el a fost întocmit imediat după primirea originalului, pentru a fi prezentat sultanului.

Neconcordanța cu relatarea lui Luca Cîrje ar putea să fi fost cauzată de o greșeală a acestuia (trecuse peste un an de atunci) sau a celor care au scris documentul.

În orice caz, considerăm că acest răspuns al voievodului nu a fost dat celei de a doua porunci, cum ar părea la prima vedere. În expunerea lui Luca Cîrje, acestui ordin, spre deosebire de primul și ultimul, mai ales, nu i se acordă însemnătate prea mare. Dealtfel, dacă am considera că prima poruncă a sosit către sfîrșitul lui iunie, a doua a fost primită la începutul lunii iulie, ceea ce ar presupune că și răspunsul datează din aceeași perioadă; or, am văzut că de-abia după sfîrșitul lui iulie se verifică elementele din cuprinsul său. Mai mult, această scrisoare a lui Ștefan cel Tânăr are caracterul unei scuze și explicații finale pentru neîndeplinirea poruncilor, fiind, deci, în concordanță cu cele relatate de către Luca Cîrje, cu prilejul sosirii celei de a treia porunci.

Dealtfel, așa cum rezultă din același document, însuși domnul a dat o atenție deosebită acestei ultime porunci, readunîndu-și armata, chemînd boierii la sfat, întîrziindu-l pe aducătorul ei, încercînd să-i explice și, în sfîrșit, mituindu-l. De asemenea, și Luca Cîrje insistă asupra acestui episod, scoțînd astfel în evidență eforturile depuse de către domnul român pentru a împiedica ofensiva otomană către Europa centrală și, totodată, de a salva ființa țării sale.

În acest fel, între scrisoarea domnului către sultan din 1521 și solia la regele Poloniei din 1522, nu numai că nu există nici o contradicție, ci, dimpotrivă, ele se confirmă reciproc, constituind momente ale aceleiași politici abile de echilibru a Moldovei, dusă pentru apărarea intereselor sale fundamentale, fără a periclita însă și legăturile sale europene tradiționale.

Aceste două documente, pe care le considerăm datate în 1511 și, respectiv, în 1521, scot în evidență și o serie de aspecte mai puțin cunoscute sau încă discutate ale raporturilor moldo-otomane în acea perioadă.

Fiind vorba de traduceri, fie și oficiale, termenii utilizați nu pot fi acceptați, desigur, fără rezerve deosebite. Dar, în acest caz, în care avem două documente, relativ apropiate din punct de vedere cronologic, traduse deci în aceeași manieră, studiul comparat al terminologiei este în măsură să ne ofere elemente demne de reținut.

Faptul că spre deosebire de scrisoarea lui Bogdan, cea a lui Ștefan cel Tânăr excelează în declarații de supunere, arată odată mai mult gravitatea primejdiei ce amenința Moldova de atunci. Într-adevăr, în momentul în care un stat mare

²⁷ Ferit Devellioglu, *Osmanlıca—Türkçe Ansiklopedic Lugat* (Dicționar enciclopedic osmano-turc), Ankara, 1970, p. 350; *Naimâ Tarihi*, ed. Zuhurî Danişmani, cilt III, Istanbul, 1968, p. 1530.

²⁸ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 543.

²⁹ Vezi nota 24.

ca Ungaria primea lovituri decisive, opoziția fățișă față de forța care le aplica ar fi însemnat o gravă greșeală politică, cu consecințe nefaste imediate.

Ținând seama de stilul specific al diplomatiei turco-osmane, în care au fost traduse aceste documente, se poate totuși admite că în scrisoarea originală a lui Ștefan cel Tânăr au existat asemenea afirmații de credință. Frazeologia aceasta urmărea să evite grava primejdie ce plana asupra Moldovei, cu atât mai mult cu cât primele porunci fuseseră lăsate fără răspuns, iar cea de a treia era categorică. Există în acest fel o deosebire între momentul emiterii scrisorii din 1511 și a celei din 1521. Dacă Bogdan a trebuit să trimită scrisoarea pentru a fi protejat de către sultan împotriva unor forțe care îl amenințau și pe acesta, Ștefan a fost nevoit să facă față unei amenințări venită direct din partea statului otoman însuși. Situația din 1521 apare cu atât mai gravă pentru Moldova, cu cât avem în vedere împrejurările internaționale care au generat-o.

Sultanul Suleiman Kanunî (Legislatorul), luînd tronul în 1520, a trecut imediat la împlinirea vechiului vis otoman de realizare a unei monarhii universale³⁰. Dacă tatăl său, Selim I, urmărise acest plan în Asia și Africa, Suleiman și-a asumat sarcina de a-l continua în Europa. Obiectivul prim l-a constituit regatul maghiar, considerat atunci de către otomani obstacolul principal în calea expansiunii lor către Europa centrală și nord-vestică³¹. Așa se explică și puternica desfășurare de forțe din vara anului 1521, pentru cucerirea Belgradului, supranumit pe drept cuvînt și „Cheia regatului Ungariei”. Sultanul era conștient de însemnătatea acestui punct strategic, fapt care l-a determinat să nu se limiteze doar la angajarea trupelor otomane, efectuînd în același timp și o largă acțiune de diversivitate în regiunile învecinate și chiar mai îndepărtate de Ungaria. În acest context se încadrează, desigur, și poruncile trimise lui Ștefan cel Tânăr, ca și lui Neagoe Basarab din Țara Românească³², pentru atacarea Transilvaniei. În același fel, mai ales pentru paralizarea acțiunilor poloneze în favoarea Ungariei, trebuie să se înțeleagă și porunca trimisă hanului Crimei³³.

Aceste scrisori demonstrează odată mai mult faptul că procesul de aservire a Moldovei de către Imperiul otoman a fost favorizat și de atitudinea puterilor vecine, față de încercările sale de organizare a unei coaliții împotriva turcilor.

Ungaria, între 1510 și 1511, nu a fost doritoare să se angajeze în acțiunile antiotomane, dimpotrivă, ea a reînnoit în acest timp tratatul său cu Poarta³⁴. După 1514, lovit puternic și de marele conflict social din acest an, regatul maghiar a rămas neputincios pînă în ultimul moment al existenței sale³⁵. Polonia, în timpul lui Bogdan al III-lea și al lui Ștefan cel Tânăr, în pofida unor momente de relaxare, față de Moldova, în general, a continuat politica din ultimii ani de domnie a lui Ștefan cel Mare³⁶.

Astfel, izolată de nepăsarea și neputința Ungariei, constrinsă de neîncrederea față de Polonia și slăbită de tendințele centrifugale ale marii boicrimi interne, Moldova a fost nevoită să se apropie mai mult de Imperiul otoman, fără însă a ceda efectiv presiunilor acestuia.

Aceasta nu înseamnă însă, după părerea noastră, că s-ar fi încheiat un tratat solemn, sau mai multe, cu Imperiul otoman și care să fi consfințit noile raporturi moldo-osmane; deoarece considerăm că accentuarea dominației otomane în Moldova (ca și în Țara Românească) a fost un proces, relativ îndelungat, care

³⁰ Prof. dr. Osman Turan, *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi* (Istoria idealului turc de dominație universală), II, Istanbul, 1969, p. 88—89.

³¹ Prof. Osman Turan, *op. cit.*, p. 92—93; Paul Coles, *op. cit.*, p. 82.

³² N. Iorga, *Istoria Românilor*, IV, București, 1937, p. 305.

³³ Vezi nota 24.

³⁴ Dr. Selâhattin Tansel, *op. cit.*, p. 170.

³⁵ *Istoria României*, II, Editura Academiei, p. 609.

³⁶ Vezi Hurmuzaki, *Documente* — II, p. 39, 43, 48—50, 53, 55, 59—64, 333 ș.a.; Iulian Marinescu, *Bogdan al III-lea cel orb* (1504—1517), București, 1910, p. 59—60.

a evoluat în funcție de împrejurările politice internaționale, de planurile otomane și de potențialul de apărare al Moldovei.

Astfel de factori au concurat pentru a crea Moldovei, atît în 1511, cît și în 1521, situații în care a fost pusă sub semnul întrebării însăși existența sa de stat; iar documentele discutate reprezintă expresia modalității de apărare, adoptate în aceste împrejurări dificile. Moldova a reușit să depășească și aceste momente de criză, fără însă a putea evita consecințele lor viitoare. Scrisoarea din 1521 marchează momentul emiterii primei porunci otomane către Moldova, pentru îndeplinirea unei obligații militare. Cu eforturi deosebite, ea a izbutit să se sustragă de la executarea ei. Dar precedentul fusese creat; Petru Rareș, urmărind și interese particulare, va începe să pună în aplicare și asemenea dispoziții.

Așa cum dovedesc și documentele prezentate, Moldova din vremea lui Bogdan al III-lea și a lui Ștefan cel Tânăr, în ciuda unor sacrificii, a reușit totuși să continue politica de echilibru din timpul lui Ștefan cel Mare.

ANEXĂ

I

*Suretul scrisorii venită de la voievodul Moldovei**

Ceea ce se raportează Înalțului Prag este aceea că, dacă se poruncește întrebare în privința situației actuale a acestei regiuni, se aduce la cunoștința Măritului Prag că regele Ungariei se găsește încă la Buda, și nu s-a auzit nimic în privința adunării sale de oști; și pe solul Majestății Sale padișahul îl țin (ungurii n. ns.) în respect și onoare totală.

Și în părțile Ardealului există o anumită adunare de oaste; nu știm cu ce scop a fost strînsă.

Și regele Poloniei are o adunare de oști, mai jos de capitala sa Cracovia; și locul numit Camenița este apropiat țării noastre; a venit <acolo>, cu o oaste numeroasă, unul din banii săi buni (ai regelui polonez — n. ns.); nu știm dacă intenționează să vină asupra noastră sau pentru a se opune armatei tătare.

De asemenea, și hanul tătar, adunînd o armată numeroasă, se îndreaptă către porțile noastre. Robul acesta (voievodul Moldovei — n. ns.), de asemenea, pentru a se feri de șiretlicul lor¹, am mers către apa Nistru, la apărarea marginii. Din această cauză, de patru-cinci luni, solii noștri se găsesc închiși la hanul tătar. În toate privințele sîntem prudenți față de el. Este cunoscut la Înalțul Prag că țara lor este Kan-Kirimii².

II

*Suretul scrisorii venită de la voievodul Moldovei***

Ceea ce se raportează Înalțului Prag, de la acest rob al domniei-voastre, este aceea că, acestui rob al vostru (voievodul Moldovei — n. ns.) se trimisese, prin tînărul slujitor (*gulâm*) Șahi, porunca împărătească, care în conținutul său glo-

Arhivele Muzeului Topkapı Saray — Istanbul, E—6512.

¹ În text „anlarin mekrinden hazer edüb”.

² În text „anlarin ili Kan-Kirim”lardir”.

** Arhivele Muzeului Topkopı Saray — Istanbul, E—6519.

rios cuprindea ordinul (*emr*) de a aduna oaste, și mergînd asupra Țării Secuiești (*Sekület Memleketi*), de a o devasta și jefui. Această poruncă (*emr*) ilustră a domniei voastre, legîndu-ne mijlocul, din tot sufletul, de serviciile ilustre ale Înaltei Împărății a domniei-voastre, am avut dorința cea mai mare de a ne afla în astfel de slujbe credincioase (*kullik*). Dar, de multă vreme, hanul tătar, punînd în picioare întreaga sa oaste, s-a așezat într-un loc și privind către părțile noastre, așteaptă momentul prielnic. Oamenii noștri, care au venit din acele părți, ne-au adus știrea că intenția lor este <să năvălească> înspre aceste regiuni. Din această cauză, noi, robii domniei-voastre, nu am coborît de pe spinarea cailor; ne-fiind liberi datorită prudenței față de tătari (*tatarun ihtiyatından*), ne-am apărât țara de răutățile lor. Din această pricină, am rămas departe de slujba împărătească. Dar, noi sîntem robul care, de la tată și bunic³, am fost în slujba sinceră și devotată a Înalțului padișah. Și, în afara acelei Mărite Curți (a sultanului — n. ns.), nu avem sprijin și loc de refugiu⁴.

Și, dacă se poruncește întrebare în privința părților regelui, <vă anunțăm> că oamenii noștri, care au venit dispre părțile Budei, ne-au adus știrea că regele se găsește încă la Buda, și că este în pregătirea adunării armatei sale.

Și, de asemenea, voievodul Ardealului fiind la Sas Sebeș (*Sas Sibeş*), ni s-a spus că și el își strînge oastea. Nu știm în ce fel au ajuns la populația secuiască știrile de la rege și de la voievodul Ardealului, dar oștile lor sînt pregătite; nu știm <însă> în ce direcție se vor îndrepta; de asemenea, tăind trecătorile, stau în acest fel.

Și regele Poloniei sînd în apropierea capitalei sale Cracovia, se spune că strînge armată; că o parte din oastea sa o trimite în locul numit Camenița.

Aflînd de vestea că Înalta voastră putere împărătească a luat o cetate și că nenumărați dușmani ai domniei-voastre au pierit sub sabia voastră, inima acestui rob al domniei-voastre s-a umplut de bucurie; ne rugăm preagloriosului și prea-înalțului domn ca sfîrșitul dușmanilor domniei-voastre să fie întotdeauna în acest fel. Dă doamne să fie astfel!

În rest, Poarta statului să fie veșnică.

LES RELATIONS DE LA MOLDAVIE ET DE L'EMPIRE OTTOMAN DURANT LE PREMIER QUART DU XVIe SIÈCLE

(A PROPOS DE DEUX DOCUMENTS CONSERVÉS DANS LES ARCHIVES D'ISTANBUL)

RÉSUMÉ

A l'occasion d'un voyage d'études, l'auteur ayant fait des recherches dans les archives et les bibliothèques de Turquie, a réussi à réunir une série d'informations concernant les relations roumano-turques. Il publie la traduction roumaine de deux documents conservés dans les Archives du Palais Impérial „Topkapı” d'Istanbul (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*).

Les deux documents sont la traduction en turc ancien de deux lettres adressées au Sultan par les princes régnants en Moldavie. Elle ne sont pas datées. Par l'analyse de leur texte et en ayant aussi recours à d'autres sources, l'auteur arrive à la conclusion que la première lettre (TKSM Arş. E—6512) date de septembre 1511. que donc elle provient du prince Bogdan III (1504—1517). Quant à la se-

³ În text „ata ve dede istikamet ile”.

⁴ În text „ol 'ali dergâhdan gayri mesnedümüz ve püş-ü penahimiz yokdur”.

conde lettre (TKSM Ars. E—6519), elle daterait d'août 1521, étant rédigée par la chancellerie du prince Étienne le Jeune (1517—1527).

Se fondant sur les informations fournies par ces documents, l'auteur présente certains aspects des relations qui s'établirent à cette époque-là entre la Moldavie et l'Empire Ottoman. Il est d'avis que les deux lettres ont été écrites alors que la Moldavie se trouvait dans une situation difficile et que les princes régnants s'efforçaient par une habile politique d'équilibre de défendre leurs intérêts en adoptant une attitude que les circonstances leur imposaient.

La lettre de 1511 exprime la méfiance du prince moldave à l'égard du roi de Pologne. Elle exprime aussi sa préoccupation de parer les menaces des Tatares et les plans du prince Selim, qui s'était révolté contre son père, le sultan Bajazet II.

Par la lettre de 1521, le prince Etienne le Jeune a essayé de soustraire la Moldavie à l'obligation d'exécuter les ordres du Sultan concernant une intervention militaire.

En conclusion, l'auteur est d'avis qu'en 1511 et 1521, malgré d'inévitables sacrifices, la Moldavie a réussi à surmonter les difficultés auxquelles elle a eu à faire face, sans pouvoir pourtant éviter leurs conséquences dans un avenir assez proche.

Il est aussi d'avis que la suzeraineté de l'Empire Ottoman n'a pas été imposée à la Moldavie (ainsi qu'à la Valachie) par un traité, mais qu'elle a été le résultat d'un processus assez long qui s'est développé suivant les vicissitudes de la situation internationale et selon les plans politiques de l'Empire Ottoman et les possibilités de défense de la Moldavie. Ces éléments ont contribué, en 1511 et 1521, à ce que l'existence de la Moldavie, comme Etat, soit mise en discussion. Les deux documents publiés par l'auteur marquent donc des étapes de la vassalité imposée à la Moldavie.

INFORMAȚII PRIVIND COMERȚUL ORAȘULUI GALAȚI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

DE

PAUL PĂLTĂNEA

Studiile din ultimii ani referitoare la economia Moldovei din secolul al XVII-lea nu au evidențiat, îndeajuns, rolul orașului și portului Galați în dezvoltarea pieței interne moldovene și creșterea comerțului extern și de tranzit¹.

Galații s-au format la o veche răscruce de drumuri internaționale, bogată în tot felul de produse naturale. Abundența și ieftinătatea produselor vândute pe piață impresionează pe negustorii și călătorii străini care trec prin Galați.

Negustorul italian Tommaso Alberti, ajuns la Galați, la 3 decembrie 1612, notează în jurnalul călătoriei sale că a „găsit aici pești mulți și buni, adică moruni proaspeți, nisetri, știuci... și la un preț foarte ieftin, aproape pe nimic”². Știrea este confirmată de relația din 1633 a lui Niccolò Barsi: „Este (la Galați n. ns.) un mare belșug de pește ca morun, icre negre, nisetru, crap”³. Episcopul catolic Petru Bakšić-Deodato amintește marile cantități de pește văzute la Galați cu ocazia vizitei din septembrie 1641⁴. Interesantă, prin amănuntele

¹ Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*, în „Studii și materiale de istorie medie”, București, IV, 1960, p. 223—302; idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Studii”, tom. 21 (1968), nr. 1, p. 29—51; *Istoria României*, III, București, 1964, p. 49—71, cap. redactat de M. Berza; M.M. Alexandrescu — Dersca, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călătorii străini (secolele XV—XVII)*, în „Studii” tom. 21 (1968), nr. 5, p. 843—864; Constantin Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat, secolele XV—XVIII*, în „Studii”, tom. XVII (1964), nr. 1, p. 27—44.

² N. Iorga, *Călători, ambasadori și misionari în țările noastre*, București, 1899, p. 11; Maria Găzdaru, Dim. Găzdaru, *Călători și geografi italieni în secolul al XVII-lea. Referințele lor despre țările românești*, în „Arhiva”, XLVI (1939), p. 186; Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii din România*, I, București, 1964, p. 94, 240.

³ Constantin C. Giurescu, *Le voyage de Niccolò Barsi en Moldavie (1633)*, în „Mélanges de l'École roumaine en France”, Paris, 1925, p. 311—312; idem, *Istoria pescuitului*, p. 94.

⁴ Gh. Vinulescu, *Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia (1641)*, în „Diplomatariu italicum”, Roma, IV (1939), p. 106; Const. C. Giurescu, *Istoria pescuitului*, p. 94.

ei, este și relatarea episcopului Bandini: „Moruni și somni se prind aici (la Galați n. ns.) de o mărime de mirare, este atîta belșug de scoici, pești și raci, încît nu-ți vine să crezi... De aici se transportă pește la Iași și la alte cetăți, orașe, sate ale Moldovei”⁵. Tot atît de valoroase sînt și știrile călătorului englez Robert Bargrave, care vizitează Galații în octombrie 1652. „Acest oraș — spune Bargrave, — este admirabil prevăzut cu diferite merinde, mai ales pește”⁶. Preotul catolic Ioan Bărcuță⁷ notează într-o descriere a Moldovei că Galații sînt „un oraș comercial... bogat în pește mai ales nisetru sau morun care se prinde pe acolo”⁸. Călugărul rus Leonte remarcă, în 1701, „la Galați peștele e ieftin, peștele mare și proaspăt costă trei copeici; nici nisetrul nu e scump”⁹.

Peștele adus spre vînzare provenea din Dunăre, Siret, Brateș, în apropierea căruia era Slobozia Munteni făcută de Vasile Lupu din „pajiște” și dăruită „maistorilor de vinat pește”¹⁰. Apostol pîrcălabul avea, în apropierea Galaților, lîngă Brateș, jumătate din satul Vornicenii „cu heleșteu și cu bălți de pește”¹¹. Rustea neguțătorul stăpînea o baltă cu pește la Șendreni și vaduri cu pește la Siret, iar Gheorghe bacalul își făcuse un iaz pe locul lui Rustea din Șendreni¹². aveau „bălți de pește pescuitoare”. Satele Dănești și Șovircani, din ținutul Co-

În piața tîrgului mai vindeau pește și țărani satelor din vecinătate, care vurlui, aveau un ezer de pește la Prut¹³, iar lîngă Feleștii de pe Birlad era balta Cătuș¹⁴. Țăranii de pe lîngă iezerele mănăstirilor pescuiau pe ascuns, nevoind să plătească dijma mănăstirilor. Ștefan Tomșa scria starostilor de Covurlui, că s-a jeluît mănăstirea Tazlău despre niște „oameni care au prins pește noaptea” în iezarul Dadovul, din sus de Brateș, fără știrea mănăstirii¹⁵.

Din dijma domnească strînsă la Galați se făceau danii mănăstirilor. Constantin Movilă poruncea vameșilor din Galați, la 13 decembrie 1608, să dea „jumătate de majă de pește” călugărilor de la mănăstirea lui Aron Vodă din Iași¹⁶.

⁵ V. A. Urechia, *Codex Bandinus*, în „Analele Academiei Române, Mem. sect. ist.”, Seria a II-a, tom. XVI (1893—1894), București, 1895, p. 204; Const. C. Giurescu, *Istoria pescuitului*, p. 25.

⁶ Franz Babinger, *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les Pays Roumains du temps de Basile Lupu (1652)*, în „Analele Acad. Rom., Mem. sect. ist.” Seria a III-a, tom. XVII (1936), p. 160, 180; Const. C. Giurescu, *Istoria pescuitului*, p. 94—95.

⁷ Pentru alte variante ale numelui său, vezi G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nel secolu XVII e XVIII*, în „Diplomatarium italicum”, I, (1925), p. 72; Viorica Lascu, *Documente inedite privitoare la situația țărilor române la sfîrșitul secolului XVII*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, XII (1969), p. 237.

⁸ V. I. Ghica, *Scrisoarea unui preot catolic pămîntean din veacul al 17-lea*, în „Revista catolică”, I (1912), p. 582; idem, *Spicuri istorice*, Seria I-a Iași, 1936, p. 27; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, București, 1904, p. 415.

⁹ G. G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 73.

¹⁰ Arh. St. București, ms. 579, f. 149v.

¹¹ C. A. Stoide, D. L. Stăhiescu, *Vornicenii un sat dispărut din ținutul Covurlui*, Galați, 1941, p. 9.

¹² Arh. St. București, Mănăstirea Brazi, XXVI/3.

¹³ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. IV Iași, 1908, p. 215—216.

¹⁴ *Documente privind istoria Romîniei*, A, Moldova, XVI, vol. III, p. 413 (în continuare se va cita D.I.R., A...).

¹⁵ *Ibidem*, p. 186.

¹⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 248. Maja echivala cu un car mare de pește tras de șase boi (N. Stoicescu, *Cum măsurasu strămoșii*, București, 1971, p. 253). Pentru dania lui Constantin Movilă, vezi *Mănăstirea lui Aron Vodă din țarina Iașilor*, în „Bulletinul Comisiei monumentelor istorice”, II (1909), nr. 1, p. 7, cu precizarea că se dă un mertic de pește.

Bogăției de pește i se adăugau și celelalte produse ce se găseau cu ușurință. **Bakșić** mărturisește: „Acest oraș este bogat... în animale de orice fel, ca boi, vaci și alte patrupede; au vii multe, griu se face îndeajuns”¹⁷.

Viile erau chiar în târg. Biserica catolică avea, în iulie 1682, trei vii în stăpînirea sa¹⁸. Alte vii erau în apropierea târgului, la „Vadul Ungurului”, unde erau și viile domnești. Paraschiva, feciorul popii Iane din Galați, vinde, la 4 martie 1644 egumenului de la „biserica domnească”, Sf. Dumitru, o vie la Vadul Ungurului. Alexa armeanul vinde lui Angheluță, la 16 ianuarie 1663, o vie la Vadul Ungurului, cu 17 ughi²⁰ iar Nicoară hatmanul dăruiește mănăstirii ridicate de el la Iași „o vie la Galați la vadul Urșilor”²¹.

După părerea lui Bandini, vinul era bun, iar griul se făcea „din belșug”. Nu lipseau de pe piață păsări, animale sălbătice, oi, cai, boi, miere și unt²². Abundența mierei o remarcă și Bargrave. Ceara se găsea, de asemenea, în mare cantitate. Constantin Duca dăruia Patriarhiei din Constantinopol, în 1702, 500 litre ceară (212,5 kg) din „calemul Galaților”²³. Din pădurile Covurluiului, ca și din celelalte ținuturi ale țării, se aduceau la Galați mari cantități de lemne din care cea mai mare parte lua drumul Constantinopolului. Un raport din 6 aprilie 1697 amintește un firman trimis domnului Moldovei ca să „transporte o mare cantitate de cherestea la malurile Dunării”²⁴.

Piața rămîne și în secolul al XVII-lea pe vechiul loc lângă biserica Sf. Dumitru. Bargrave apreciază că „nu este mare”²⁵, dar Giovanni Battista Burgo o numește, peste trei decenii, „piața mare”²⁶.

Tot în această piață avea loc și târgul săptămînal, mult mai vechi decît prima lui menționare, din 1641, făcută de Petru **Bakșić**. În ziua de târg se adunau la Galați țărani din satele împrejmuitoare, cu tot felul de produse și alimente: grîne, fructe, păsări, vite, lapte, unt, miere etc., dar și mulți negustori turci, armeni, greci, munteni și „citeodată creștini, însă rareori, pentru că nu sînt locuri vecine Turciei unde locuiesc creștinii”²⁷.

În jurul pieței se aflau majoritatea prăvăliilor stăpînite de mănăstiri și biserici, negustori și meșteșugari. Mănăstirea Precista avea, în 1647, „un loc care este pentru carvasare și dughene”, dăruit de unul din ctitorii ei, gălățeanul

¹⁷ Gh. Vinulescu, *op. cit.*, p. 105—106; M. M. Alexandrescu—Dersca, *op. cit.*, p. 861.

¹⁸ I. Bianu, *Vito Pilutio. Documente inedite din arhivul Propagandei*, în „Columna lui Traian”, vol. IV (1883), p. 260. Misionarul Luigi Bevilacqua arată, în relația sa din 17 mai 1700, că cele trei vii dădeau un foarte bun vin, din care parohul avea un cîștig bun (Archivum Curiae generalis, Ordinis fratrum Minorum conventualium, XLVI, Moldavia, B. P. 8, comunicat de Padre Buonaventura Moriariu, Vatican).

¹⁹ Arh. St. București, Mănăstirea Sf. Sava-Iași, XXXIII/14.

²⁰ Bibl. Acad., CCLXXX/3.

²¹ Arh. St. București, Mănăstirea Sf. Sava-Iași, XIV/24. S-ar putea să fie vorba, totuși, de Vadul Ungurului.

²² V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 204.

²³ Petre S. Năsturel, *Un hrisov nou de la Constantin Duca, 1702*, în „Hrisovul”, vol. V (1945), p. 101—102.

²⁴ I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, București, 1914, p. 150.

²⁵ Fr. Babinger, *op. cit.*, p. 181.

²⁶ Giovanni Battista de Burgo, *Viaggio di cinque anni in Africa, Asia et Europa*, III, Milano, 1686, p. 156; P. P. Panaitescu, *Doi călători italieni necunoscuți în țările noastre*, în „Studii ilariene”, I, București, p. 1—7.

²⁷ Gh. Vinulescu, *op. cit.*, p. 106. Socotim că acești „creștini” sînt mai degrabă negustori români din Dobrogea și nu raguzani cum crede **Bakșić**. C. Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei*, p. 39—40.

Constantin fiul lui Teodor²⁸. Biserica catolică stăpinea în 1670, șapte prăvălii, închiriate fiecare cu câte un taler (imperial) pe lună²⁹. Dorința de a avea prăvălii chiar în piață i-a îndemnat pe cițiva români, negustori sau meșteșugari, să cumpere locul cimitirului catolic, de lângă piață, ca să-și facă prăvălii. Numai intervenția categorică a episcopului Bandini, aflat atunci la Galați, a stăvilit săvîrșirea acestei profanări³⁰.

Piața internă gălățeană a cunoscut o activitate cu mult mai amplă decît cea pe care o ilustrează știrile vremii.

Documentele amintesc pe cițiva negustori români, dintre care unii credem că erau printre fruntașii vieții economice. La cumpărarea satului Tulucești de către Ghenghea logofătul. în 1623, au fost martori, printre alții, Prohor cupeț, Constantin sin Tudor cupeț, poate ctitorul Precistei³¹, și Ilie cupeț³². Un Constantin „cupeț din Galați” scrie la 20 ianuarie 1646, actul prin care Iane zaraful dăruiește o vie mănăstirii Sf. Dumitru³³. Într-o altă măturie gălățeană, din 9 ianuarie 1686, iscălesc „dumnealui Angheluță din Galați”³⁴ și dumnealui Manolache și dumnealui Toderășco și alți negustori³⁵.

Negustorii brăileni Dia și Șerbu, fiii lui Coman, ctitori și ei la biserica Precista, se stabilesc în Galați. La 12 ianuarie 1663, „Dia de Galați” cumpără părți de moșie în Crîngeni, ținutul Tecuci³⁶. Fratele lui, „Șerbul din Galați”, cumpără ocine în ținutul Bacău, la 25 aprilie 1670³⁷, dar și în ținuturile Tecuci și Covurlui³⁸.

²⁸ Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 314.

²⁹ G. Călinescu, *Alcuni missionari catolici*, p. 106—107. Într-o altă relație din 14 decembrie 1668, Vito Piluzio spune că biserica din Galați are cîteva prăvălii „și acum s-au adăugat alte cîteva prăvălii” (I. Bianu, *Vito Pilutio*, p. 155). Casele de care vorbește preotul Antonio Rensi în relația sa din 1689 (V. Lascu, *Documente inedite*, p. 264) sînt tot prăvăliile amintite mai sus.

³⁰ V. A. Urechia, *Codex Bandinus*, p. 204.

³¹ Mai apare și într-un act din martie 1644 împreună cu fratele său Miera (Arh. St. București, Mănăstirea Sf. Sava-Iași, XXIII/14; N. Iorga, *Studii și documente*, III, 1904, p. 198 n. 1).

³² Paul Mihail, *Documente și zapise moldovenești de la Constantinopol (1607—1806)*, Iași, 1948, p. 31; D.I.R.A., XVII, vol. V, p. 217—218, cu unele modificări.

³³ Arh. St. București, Mănăstirea Galata, VII/5.

³⁴ Angheluță de Galați mai iscălește ca martor în zapisul cu care Șerbul de Galați cumpără ocine în Răflești (Arh. St. București, Mănăstirea Precista — Răducanu, II/4). Mai iscălește, tot ca martor, în două zapise din 22 aprilie 1665 și 23 septembrie 1668 date lui Rustea din Galați de pîrcălabii tîrgului (Arh. St. București, Mănăstirea Brazi, XXV/9, XXVI/10).

³⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 83; idem, *Marturi gălățeni*, în „Revista istorică”, II (1916), p. 99.

³⁶ Bibl. Acad., CII/48. Pentru alte cumpărături în Crîngeni, vezi idem, IC/169; Arh. St. București, ms. 1262, f. 28. Zapis din 5 mai 1650 în care este numit „Dic de Brăila” (ibidem, f. 29v). A mai stăpînit părți din satul Ivești („Teodor Codrescu”, V, p. 133). În ținutul Covurlui a avut moșia Cișmele, din apropierea Galaților, pe care o dăruiește mănăstirii Precista (Melchisedec, *op. cit.*, p. 315). Alte date la Radu Perianu, *Un negustor brăilean prieten cu Matei Basarab*, în „Revista istorică română”, XVI (1946), p. 352—353. Constantin C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila*, București, 1968, p. 29—30.

³⁷ Arh. St. București, Mănăstirea Precista — Răducanu, II/4.

³⁸ Pentru drepturile lui Șerbu în Crîngeni, vezi Bibl. Acad., IC/167, 170, 171; CII/41—48. Arh. St. București, ms. 1262, f. 26—29; C. A. Stoide, *Prima domnie a lui Gheorghe Duca*, în „Revista istorică română”, XV (1945), p. 64. A stăpînit și satul Tomuzeni din Covurlui dăruit gînerului său Manolache din Galați (Arh. St. București, Episcopia Roman, XI/3).

Un alt negustor de seamă este Tudori Arghiri Brăileanul care alege, împreună cu Dumitrașco Guțul pircălabul, la 3 iulie 1680, părțile de moșie din Curmezișeni, ținutul Tecuci, cumpărate de Constantin postelnicul³⁹. În alte documente referitoare la această moșie semnează Tudori Brăileanul din Galați⁴⁰, Tudori neguțătorul din Galați⁴¹, Tudor vameșul de Galați⁴². A stăpinit părți din satul Vorniceni pe care le dăruiește, la 1 noiembrie 1683, mănăstirii Cetățuia⁴³, dar și din satele Cinci Ciini, Tâtarca și Scinteiești⁴⁴.

Tot negustor a fost și „Alecsa de Galați”⁴⁵ sau „Alecsa cel bătrîn”, martor la o vânzare din 4 martie 1644⁴⁶ sau „Alecsa cel mare ot Galați”, cum semnează la 7 iulie pe zăpisiul de cumpărare a unei părți din Vorniceni⁴⁷. Printre marii negustori ai țîrgului putem să-l enumerăm și pe „Tudor de Galați”, care adevărește, la 22 octombrie 1621, vânzarea unei părți din satul Tulucești⁴⁸. Mare negustor era și hagi Mihalachi ctitorul mănăstirii Sf. Gheorghe⁴⁹. Într-un zăpis din 8 iulie 1664 se vorbește de un negustor din Galați care cumpăra o vie în satul Bolotești din ținutul Putna⁵⁰.

Date foarte sporadice amintesc de negoțul pe care acești negustori îl făceau cu alte țîrguri din Moldova sau cu cele din Transilvania și din Țara Românească. Preotul catolic Benedetto da Cortona obișnuia să vîndă pește la Iași⁵¹. În toamna anului 1668 pleacă cu șapte butoaie cu vin⁵². Alți negustori catolici obișnuiau să meargă la București. Unul dintre ei plecase la București, înainte de 26 martie 1689, de unde adusesese vești despre starea armatelor tătarăști. După Paști urma să vie la Galați, de la București, Ioan Sîrbul⁵³. Un alt negustor, de data aceasta brăilean, venind de la Chilia, se oprește la Galați⁵⁴.

Mai erau și citiva zarafi, ca Iane zaraful care la 26 aprilie 1646 dăruie mănăstirii Sf. Dumitru o vie din satul Fîntîna⁵⁵ și turcul Hagî Osman, de la care

³⁹ Arh. St. București, Mănăstirea Răchitoasa, V/9.

⁴⁰ *Ibidem*, V/8, 10.

⁴¹ *Ibidem*, V/7.

⁴² *Ibidem*, V/21, Alte mențiuni la C. A. Stoide, D. L. Stăhiescu, *op. cit.*, p. 18 (cu data 4 noiembrie 1682); Paul Mihail, *op. cit.*, p. 83—84 (1 noiembrie 1682). C.A. Stoide a crezut că acest negustor de origină brăileană este „Toderășco de la Galați” sau Toderășco Tudori, presupus pretendent brîncovenesc la tronul Moldovei (*Un pretendent brîncovenesc la tronul Moldovei Toderășco din Galați*, în „Arhiva românească”, X (1945—1946), București, p. 276. În realitate sînt două persoane diferite: Tudori Arghiri și Toderășco Tudori, amîndoi negustori de frunte.

⁴³ Paul Mihail, *op. cit.*, p. 83—84; C. A. Stoide, D. L. Stăhiescu, *op. cit.*, p. 18.

⁴⁴ C. A. Stoide, *Un pretendent brîncovenesc*, p. 275.

⁴⁵ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XVI, Iași, 1926, p. 136.

⁴⁶ Arh. St. București, Mănăstirea Sf. Sava-Iași, XXXIII/14; N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 198 n. 1.

⁴⁷ Paul Mihail, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁸ *D.I.R.A.*, XVII, vol. II, p. 67; Paul Mihail, *op. cit.*, p. 30, cu data greșită: 1622. Credem că nu are nici o legătură cu Tudor Arghiri Brăileanul.

⁴⁹ N. Velichi, *Inscripția bisericii Sfîntul Gheorghe din Galați*, în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, VII (1914), p. 34; N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 276; *Ibidem*, XV, p. 342—343, cu data greșită. 1665.

⁵⁰ *Bibl. Acad.*, CDXLV.

⁵¹ G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici*, p. 26—27, 94—97.

⁵² *Ibidem*, p. 95.

⁵³ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI, București, 1935, p. 335.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 334.

⁵⁵ Arh. St. București, Mănăstirea Galata, VII, 6, 7.

împrumută bani și domnitorul Constantin Duca⁵⁶. Bani cu camătă dau și ceilalți negustori, așa cum obișnuia preotul catolic Benedetto da Cortona, care vindea vin, grâu și fin într-o dugheană făcută în cimitirul bisericii⁵⁷. De la unii ca aceștia s-a împrumutat cu o mare sumă de bani, în 1690, misionarul Marc Antonio Giontoli pentru a se răscumpăra din robia tătarilor⁵⁸.

Țăranii din împrejurimi sau chiar din sate mai depărtate se împrumutau tot de la cămătarii gălățeni zălogindu-și recoltele și ocinele. Bolea din Milești, ținutul Tecuci, luase bani pentru grâu de la un negustor din Galați⁵⁹, iar Ariona din același sat își vinde trei pământuri ca să plătească o datorie de 3 lei „bani vechi” unui negustor din Galați⁶⁰.

Dobinda luată era, probabil, cea folosită în această vreme, de 10,12 ughi pe an, adică 20%⁶¹.

Dintre negustorii străini stabiliți în Țirg amintim, în primul rând, pe Rustea din Șarhorod. Venit în țară, prin 1648, fuge în domnia lui Gheorghe Ștefan, din cauza unor „bogate nevoi” și se reîntoarce la Galați, la începutul domniei lui Eustratie Dabija⁶². La puțină vreme după așezarea în Galați cumpără cu „nouă sute de lei bătuți” ocini în două sate din apropiere, Șendreni și Dănceni⁶³. Reușind să cîștige bunăvoința domnitorului, care-l numește „prietenu nostru”, Rustea primește, la 5 aprilie 1662, un privilegiu prin care i se fixau dările ce urma să le plătească⁶⁴. Afacerile lui Rustea au fost continuate de fiica lui, Safta. Ursachi visticniul împrumută la Constantinopol de la „omul” Saftiei, Pintilie, 3100 de lei „di s-au plătit niște datornici”. Împrumutul este menționat într-un document din 13 aprilie 1686, dar el a fost făcut, probabil, în anii 1680-1682, adică în aceeași perioadă cu banii luați de la familia lui Frederic Warner, prin negustorii englezi Robert Hiatt și Alexandru Iacob⁶⁵.

⁵⁶ Bibl. Acad., CCVIII/49; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VIII, 1914, p. 71-72; „Teodor Codrescu”, V, p. 115-116; I. Caproșu, *Rolul capitalului cămătăresc în așervirea micii proprietăți din Moldova, pînă la începutul regimului fanariot*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, VII, (1970), p. 118.

⁵⁷ G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici*, p. 94, 96.

⁵⁸ Informația o datorăm amabilității profesorului universitar Francisc Pall, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁵⁹ Arh. St. București, Mănăstirea Adam, IX/7 bis.

⁶⁰ *Ibidem*, IX/10.

⁶¹ I. Caproșu, *Camătă și cămătari în Moldova în epoca fanariotă*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, tom. VIII (1971), p. 48.

⁶² Constantin A. Stoide, *Negustorii din Șarhorod în Moldova*, în „Revista istorică română” V-VI (1935-1936), p. 385; Constantin C. Giurescu, *Relațiile economice dintre români și ruși pînă la Regulamentul organic*, București, 1947, p. 19. Rustea a fost căsătorit cu o fată a lui Deadiul spătarului, căci într-un document din 27 mai 1724 Anița, fata Rustii, este nepoata dumisale spătarului Deadiului („Ion Neculce, Buletinul Muzeului Municipal Iași”, IX, 2, p. 263-264).

⁶³ C. A. Stoide, *Negustorii din Șarhorod*, p. 385; Const. C. Giurescu, *Relațiile dintre români și ruși*, p. 19; Paul Mihail, *op. cit.*, 57-59; Bibl. Acad. CCXXXVI/5, copie din 1817. La 14 iunie 1671 dăruiește mănăstirii Galata părți din aceste sate (Paul Mihail *op. cit.*, p. 74-76).

⁶⁴ C. A. Stoide, *Negustorii din Șarhorod*, p. 386; Const. C. Giurescu, *Relațiile economice dintre români și ruși*, p. 19.

⁶⁵ Toma Gh. Bulat, *Documentele mănăstirii Văratec (1497-1836)*, Chișinău, 1939, p. 107-108. Pentru data împrumutului făcut de Ursachi de la familia lui Fr. Warner, vezi Paul Cernovodeanu, *An episode of the relations between England and Moldavia in 1685*, în „Revue roumaine d'histoire”, VIII (1969), 3, p. 668. Safta, „fata Rustii din Galați”, va primi în schimbul banilor satul Vulturești, din ținutul Vaslui, pe care-l vinde lui Iordache Ruset (Bibl. Acad. LXXXV/6; Toma Gh. Bulat, *Documentele mănăstirii Văratec*, p. 80-81, 113-114).

Într-o relație a unui misionar catolic, din 1682, se spune despre Galați că este „plin de turci și greci”⁶⁶. În afara celui Hagî Osman, negustor și mare cămătar, mai întîlnim pe „Ali neguțătorul de Galați”⁶⁷, martor la vînzarea unei ocini din moșia Țigănești—Tutova, pe unde ajunsesse cu afaceri negustorești. Tot negustor trebuie să fi fost și „Neculai grecul de Galați” înaintea căruia se vinde la Iași, în 1670, o jumătate de sat din Coropcenii de la ținutul Fălciului⁶⁸.

Negotul reguzanilor se intensifică la Galați, devenit acum centrul influenței lor în Moldova. Misionarul catolic Remondi îi întîlnește în 1636. El remarcă în relația sa preluirea de care se bucurau în tirg pentru „negoțul și mărfurile lor”⁶⁹. Într-o declarație făcută în favoarea preotului catolic din Galați, Antonio Torre da Giorgini, semnează mai mulți negustori⁷⁰. Printre ei era și Giorgio Medini, pe care preotul catolic îl numește „perfido raguseo”, într-o scrisoare din 15 iunie 1688⁷¹. Cu toate acestea, este arătat, în februarie 1691, printre susținătorii bisericii catolice, alături de doi negustori italieni, Marco Tomaco, „destul de bogat” și Pietro Barali⁷².

O bună parte din comerțul gălățean era în mîinile armenilor constituiți într-o puternică colonie în jurul bisericii existentă în 1669⁷³. Îi amintește și o relație catolică din 23 mai 1670⁷⁴. Am văzut că unii dintre ei frecventau „tirgul” săptămînal, iar alții erau în relații cu marii negustori ai străinătății. Un armean din Galați, „fattore della natione ollandese”, cumpăra și depozita diferite mărfuri, transportate apoi cu corăbiile trimise de acești negustori⁷⁵.

Misionarul Antonio Giorgini relatează, într-o descriere a Moldovei din 1688, că negustorii străini stabiliți în Galați erau foarte bogați. Explicația acestei ușoare îmbogățiri o găsim în ieftinătatea produselor pe care le neguțau, dar și în privilegiile domnești prin care erau scutiți de plata unor dări și „năpăști”.

Cadrul acestei intense mișcări economice interne se completează cu comerțul pe care întreaga Moldovă îl făcea, prin Galați, cu lumea Orientului.

⁶⁶ Gh. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici*, p. 133; D. Ciurea, *Cîteva date pentru istoricul Galaților* (sec. XVI—XVII), în „Studii și cercetări științifice, istorie” Iași, an VIII (1957), fasc. 1, p. 228 n. 5.

⁶⁷ N. Iorga, *Actele moșiei Țigănești (Tutova)*, în „Revista istorică” II, p. 261.

⁶⁸ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III₂, Iași, 1912, p. 98—99.

⁶⁹ N. Iorga, *Acte și fragmente privind istoria românilor*, I, București, 1897, p. 79; I. Bărbulescu, *Relations entre les Principautés Roumaines, Raguse et les ragusains dans la période du slavonisme culturel*, extras din *Zbornik u cast M. Resetara: Iz Dubrovacka prošlosti, Dubranik*, 1931, p. 11; Al. Grecu (P. P. Mănarescu), *Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Ragusa (sec. XV—XVIII)*, în „Studii”, II (1949), 4, p. 109.

⁷⁰ Informație de la profesor universitar Francisc Pall.

⁷¹ Francisc Pall, *Le controverses tra i Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia*, în „Diplomatarium italicum” IV, p. 294. n. 1.

⁷² *Ibidem*, p. 294. Marco Tomaco era în Galați și în 1688. Într-o relație a lui Antonio Giorgini din acest an este trecut un Marco „foarte bogat” (V. Lasca, op. cit., p. 256).

⁷³ Alexandru Papadopol Calimah, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, în „Analele Acad. Rom. Mem., sec. ist.”, Seria a II-a, tom. VIII (1887), p. 105; N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 430; H. Dj. Siruni, *Armenii în România (cu prilejul unui centenar)*, în „Arhiva românească”, V. (1940), p. 182, cu data 1667; idem, *Bisericile armenie din țările noastre*, în „Ani” (1942—1943), p. 508.

⁷⁴ Gh. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici*, p. 105; D. Ciurea, op. cit., p. 228 n. 5.

⁷⁵ G. Battista de Burgo, op. cit., p. 154; D. Ciurea op. cit., p. 229; „Istoria României, III, p. 64, cap. redactat de M. Berza.

⁷⁶ V. Lasca, op. cit., p. 256.

Schela târgului, cu bune condiții naturale pentru acostarea corăbiilor, a fost apreciată de mai toți călătorii. Misionarul catolic Paolo Bonici notează, de pildă, „Galați este portul Moldovei pentru mărfurile care vin din Turcia și Polonia”⁷⁷.

Bandini spune despre târg că este portul tuturor mărfurilor la care ancorează „biremes” venind din Marea Neagră. Peste câteva decenii, Delacroix nota în jurnalul său, din 1676, că „după Iași, Galați este orașul cel mai important al Moldovei”⁷⁸. Preotul catolic Battista del Monte scria despre târg, la 6 decembrie 1680, că este portul în care sosesc corăbiile din toate părțile⁷⁹. Importanța portului este subliniată de un memoriu din 1697⁸⁰, dar și de misionarul catolic L. Bevilacqua, care înfițează aici negustorii din Marea Albă, Egipt, Marea Neagră și Raguza⁸¹. Dimitrie Cantemir consideră Galații „piața cea mai vestită de pe toată Dunărea” unde „vin vase nu numai din locurile vecine ale Mării Negre” dar și din Crimeea, Trapezunt, Sinope, Constantinopol, Egipt și chiar din Barbaria⁸².

Dezvoltarea pieței externe gălățene a fost limitată de accentuarea monopolului comercial otoman deoarece majoritatea produselor luate din Moldova pentru aprovizionarea Constantinopolului și a altor mari centre ale imperiului erau expediate mai ales prin Galați. Baksic a văzut la Galați corăbiile mari venite să încarce grîne și alte mărfuri⁸³. Călătorul armean Eremya Celebi Kömürçüyan notează și Galații printre porturile românești de unde corăbiile turcești încarcă grîne⁸⁴.

Din lipsa informațiilor, nu ne sînt cunoscute uriașele cantități de alimente și alte produse luate de turci, din Moldova, în secolul al XVII-lea. Unele indicații ale lui Dimitrie Cantemir ne permit totuși să cunoaștem marea varietate de produse expediate prin Galați pentru trebuințele imperiului otoman. Corăbiile care veneau din tot Orientul încarcău „lemn moldovenesc, stejar, corn, brad..., miere, ceară, sare, silitră și grîu”⁸⁵.

În afara monopolului otoman, mulți negustori aduceau la Galați „frumoase mărfuri” de la Constantinopol și Trebizonda și luau în schimb unt, brînză și alte produse⁸⁶. Battista del Monte notează într-o scrisoare trimisă din Galați, la 23 august 1678, că zilnic vin negustori străini „de diferite neamuri, ca sirbi, bulgari, unguri și italienii noștri”⁸⁷. Preotul Antonio Angelini relatează într-o scri-

⁷⁷ G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în „Diplomatariu italicum”, II (1930), p. 333.

⁷⁸ V. Mihoide, *O descriere a Moldovei înainte de Cantemir*, în „Revista istorică”, XXIII (1937), p. 132. Cornelio Magni notează, cam în aceeași vreme, că la Galați ajung șeice din Marea Neagră (N. Iorga, *Un călător italian în Turcia și Moldova în timpul războiului cu Polonia*, în „Analele Acad. Rom. Mem. sec. ist.”, Seria a II-a, tom. XXXIII (1910–1911), p. 59).

⁷⁹ I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, I, p. 113.

⁸⁰ N. Iorga, *Documente geografice*, I, București, 1900, p. 24.

⁸¹ Archivium Curiae generalis, Ordinis fratrum Minorum conventualium, XLVI, p. 8.

⁸² Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, tradusă de Gh. Adamescu, București, 1942, p. 46–47.

⁸³ Gh. Vinulescu, *op. cit.*, p. 106.

⁸⁴ M. M. Alexandrescu–Dersca, *op. cit.*, p. 850.

⁸⁵ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 47. Negustorii și slujbașii turci cum-părau sare de la Galați și o desfăceau la Silistra, Rusciuc și Nicopol. Un firman din 1695 interzice acest negoț pentru a nu se mai aduce prejudicii arendașilor din Țara Românească (M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, II, București, 1965, p. 206).

⁸⁶ Const. C. Giurescu, *Le voyage de Niccolò Barsi*, p. 311.

⁸⁷ G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici*, p. 130–131. Amănunt menționat și într-o altă scrisoare din 6 octombrie 1680 (I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanu-*

soare, din 4 martie 1682, că Galații sînt locul de întîlnire al „negustorilor catolici din toate părțile”⁸⁸.

În vremea domniei lui Vasile Lupu se stabilesc în Moldova și cîțiva negustori englezi veniți din Polonia care erau interesați în exploatarea cenușei de potasă („potașul”) făcută în ținuturile Hîrlău, Cîrligătura și Vaslui, pe care o trimeteau la Gdansk sau, prin Galați, la Constantinopol, unde o cumpărau negustorii englezi din Compania Levantului și cei olandezi⁸⁹. Unul dintre negustori, Patrick Simson, a avut un îndelungat proces, în timpul domniei lui Ștefăniță Lupu (1659—1661) cu asociații săi Nemico Ververi și Francisco Pepano. În afara unor despăgubiri de 15 000 de florini, Ververi și Pepano, au obținut dreptul de a transporta spre Smirna, deci prin Galați, întreaga cantitate de potasă și o mare parte din cenușa de lemn⁹⁰. Intervenind moartea lui Ștefăniță Lupu, Patrick Simson recăpătă jumătate din potasa depozitată la Galați (restul se stricase) pe care o duce la Iași⁹¹. Negoțul lui Simson prin Galați a continuat și în domnia lui Eustratie Dabija. Într-o scrisoare de recomandare a regelui Poloniei, din 3 noiembrie 1662, se stăruie asupra nedreptăților ce i s-au făcut de către fostul domn al Moldovei⁹².

În comerțul cu potasă a fost amestecat și vistiernicul Gheorghe Ursachi, care vînduse în 1671, la Constantinopol, 12 butoaie de potasă trimise, desigur, prin Galați⁹³. Poate pentru aceste afaceri se împrumutase Ursachi de la Safta fata lui Rusea. Comerțul cu potasă al negustorilor englezi încetează în jurul anului 1690 din cauza întreruperii legăturilor cu Marea Baltică în urma războaielor turco-polone din anii 1672—1676 și 1683—1699⁹⁴.

Negustorii olandezi aveau la Galați o mare magazie („un gran magazzino”) în care depozitau mărfurile strînse, mai ales potasă și cenușa unor plante pentru colorat postavurile, pînă la sosirea corăbiilor trimise de la Constantinopol⁹⁵. Rarori pătrundea pe Dunăre și cite o corabie olandeză. Justin Colyer, ambasadorul Olandei la Constantinopol, ajunge la Galați cu corabia „Postillion”. De aici scria, la 16 august 1674, Statelor generale că marele vizir i-a făcut o favoare îngăduindu-i să navigheze cu un vas olandez pe Marea Neagră și pe Dunăre.

Despre negoțul cu cenușa de plante pentru vopsit avem o singură informație. Negustorii olandezi Mattheo von Loon, Gio Pellicy și Tomaho Croesen

lui, I, p. 113. Negustorii catolici veniți la Galați erau găzduiți într-o „casă foarte comodă” a bisericii (Archivium Curiae generalis, Ordinis fratrum Minorum conventualium, XLVI, Moldavia, B.P. 8).

⁸⁸ Propaganda Fide, Scritture riferite nelle Congregazioni generali, anno 1680, vol. 485, f. 54—56v.

⁸⁹ Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III₂, p. 567; E. D. Tappe, Patrick Simson: A Scottish Merchant in the Moldavian Potash, in „The Slavonic and East European Review”, XXX, nr. 75, p. 495; Paul Cernovodeanu, *Relațiile economice ale Angliei cu țările române în perioada 1660—1714*, în „Studii”, tom. 21, (1968), nr. 2, p. 261; Idem, *An episode relations between England and Moldavia in 1685*, p. 659.

⁹⁰ E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 511—512.

⁹¹ *Ibidem*, p. 497—498, 506.

⁹² *Ibidem*, p. 508.

⁹³ Hurmuzaki, *Documente, Supliment*, II, vol. III, p. 201, CIII; I. Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei*, p. 49. Alte informații asupra negustoriei făcute de vistiernicul Ursachi, vezi Paul Cernovodeanu, *An episode of the relations between England and Moldavia in 1685*, p. 659—671.

⁹⁴ Paul Cernovodeanu, *Relațiile economice ale Angliei*, p. 262, 270.

⁹⁵ G. Battista de Burgo, *op. cit.*, p. 154. Se pare că Galații nu erau totuși prea bine cunoscute în Olanda, căci într-o descriere a Principatelor făcută de un olandez, în 1688, portul dunărean nu este amintit (I. C. Filitti, *Cărți vechi străine privitoare la români*, București, 1935, p. 1—3).

declarau la Amsterdam, în 15 iulie 1682, că primeau din Moldova, pe Dunăre, coloranți vegetali⁹⁶. Exportul acestor coloranți a fost cu mult mai important. Carra notează, într-un memoriu adresat lui Vergennes, la 24 mai 1782, printre produsele care se pot cumpăra din țările române și „deux espèces de plantes dont l'une appelée Weyd réussit parfaitement pour teindre en bleu et l'autre appelée jasba galben réussit également pour teindre en jaune”⁹⁷.

Drumul la Istanbul nu costa prea mult. Starețul Leonte, călătorind cu o corabie grecească, a plătit, în 1701, o levă⁹⁸.

Comerțul cu Polonia continuă, Galații fiind principala piață de unde negustorii polonezi se aprovizionau cu pește și alte produse. Episcopul Bandini însemna în relația sa că de la Galați se duc în Polonia în fiecare an mai mult de o mie de care încărcate cu pește⁹⁹. În 1605 este întâlnit la Galați un negustor polonez venit să cumpere lemne¹⁰⁰. Important este și comerțul de tranzit pe care Polonia îl face prin Galați, pe unde treceau caravanele care se îndreptau sau veneau de la Constantinopol. Tommaso Alberti s-a reîntors de la Camenița, în 1613, cu 60 de care trase fiecare de cîte șase cai. Mărfurile: blănuri, cîrmiz, cuțite, au fost descărcate și trecute cu bărcile peste Dunăre. Drumul pînă la Galați a durat 11 zile¹⁰¹. Tot prin Galați se aduceau și mărfurile levantine pentru Transilvania și Ungaria¹⁰².

Tranzitul mărfurilor poloneze și transilvane prin Galați se reduce foarte mult în ultimele trei decenii ale secolului al XVII-lea, din cauza războaielor turco-polone. Caravanele negustorești în drum spre centrele levantine sînt mereu amenințate de deseale pustiiri turcești și tătărăști. Drumul moldovenesc spre Constantinopol este acum mai puțin folosit, negustorii polonezi și cei sud-dunăreni transportîndu-și mărfurile prin Țara Românească și Transilvania¹⁰³. Cu toate că acest drum capătă o oarecare importanță pentru economia Poloniei din ultimul sfert al secolului al XVII-lea, nu se renunță la căile comerțului moldovenesc. A fost în intenția lui Sobieski, în timpul campaniei din anii 1686—1688, să cucerească Brăila, Galați și Ismail, pentru a putea controla tot comerțul care se făcea cu Constantinopol pe Dunăre și Marea Neagră¹⁰⁴.

Conținutul unui tezaur de monede de aur, descoperit în 1954, la Vadul lui Rașcu, dovedește că legăturile economice cu Poarta constituiau ponderea comerțului gălățean. Din cele 126 monede ale tezaurului îngropat, probabil în 1610, 77 erau alături turcești, iar în rest ducăți, țechini venețieni și florini de Toscana¹⁰⁵.

Pentru mărfurile intrate sau ieșite din Moldova, prin Galați, vama se încasa de către vameșii din tîrg. Bakšić arată că aici lua domnul vamă de la

⁹⁶ Informație de la Dl. Dr. W. J. van Hoboken de la Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam.

⁹⁷ Hurmuzaki, *Documente, Supliment*, I, vol. II, p. 16, XXVII. Plantele folosite pentru obținerea coloranților erau „drobușor” (Isatis, tinctoria) și „Jemu galben” (Berberis vulgaris).

⁹⁸ G. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 73.

⁹⁹ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 204.

¹⁰⁰ „Sinai”, Iași, 1916, p. 75.

¹⁰¹ N. Iorga, *Călători, ambasadori și misionari*, p. 15.

¹⁰² Gh. Vinulescu, *op. cit.*, p. 106.

¹⁰³ L. Demény, *Comerțul de tranzit spre Polonia prin Țara Românească și Transilvania (ultimul sfert al secolului al XVII-lea)*, în „Studii”, tom. 22, (1969), nr. 3, p. 466—467.

¹⁰⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, XI, 1906, p. 164. Pentru planuri asemănătoare din 1689, vezi Hurmuzaki, *Documente*, V₁, 1885, p. 303, CCVII.

¹⁰⁵ O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare*, în „Studii și cercetări numismatice”, I (1957), București, p. 464.

călătorii „care trec din Turcia în Moldova, Polonia și Ungaria”¹⁰⁶. După informațiile lui Jean Baptiste Tavernier, la Galați se plătea 3,5 sau 4% din valoarea mărfii¹⁰⁷. Datorită intensei activități comerciale de la Galați, târgul este și principalul punct de vamă al Moldovei¹⁰⁸.

Cunoaștem, din documente, cițiva vameși din Galați. Domnitorul Constantin Movilă poruncește vameșilor din Galați, la 13 decembrie 1608, să dea „jumătate majă de pește” călugărilor de la „sfânta mănăstire din deal, unde este hramul sfântului Neculai din Iași”¹⁰⁹. Într-un zapis din 14 mai 1623 iscălește, ca martor, alături de alți gălățeni și Mechi vameș¹¹⁰. Gheorghe vameșul care cumpără, la 7 octombrie 1628, doi bătrâni din Dănceni, era, probabil, din Galați¹¹¹. Negustorul Tudose „vameș de Galați” cumpără, la 7 iulie 1644, un bătrîn din Vorniceni cu 40 galbeni¹¹². Ginerii lui Tudose, Andrei și Tudor „negustorul din Galați” au fost tot vameși¹¹³. Mera vameș, fiul lui Tudor de Galați este martor la vânzarea viilor lui Iane grecul, fost șoltuz de Galați, la 18 mai 1655¹¹⁴. Iacomî și Pegerleton (sic) vameși sînt martori la o cumpărătură de moșie din 15 octombrie 1688¹¹⁵. Anghelută vameș iscălește ca martor, zapisul din 12 ianuarie 1693, prin care Marcu vameș de Galați cumpără, de la Dumitrașcu Theodoru o vie cu casă, aflată „în afară de Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru”¹¹⁶.

La Galați erau și vameși turci. N. Iorga crede că acești vameși au fost aduși o dată cu cucerirea Galaților din 1551¹¹⁷. La această dată Galații nu erau sub stăpînirea turcilor, deci vameșii au fost stabiliți la o dată mai tîrzie, în secolul al XVII-lea. Miron Costin amintește de existența lor în Poema polonă¹¹⁸.

Vama plătită turcilor era cu mult mai mare decît cea dată vameșilor moldoveni. Călugărului rus Leonte, ajuns în Galați, la 14 mai 1701, vameșul turc i-a cerut vamă 20 taleri¹¹⁹. După însemnările unor pelerinî ruși, care trec spre

¹⁰⁶ Gh. Vinulescu, *op. cit.*, p. 105—106.

¹⁰⁷ *Beschreibung der sechs Reisen welche Johan Baptista Tavernier... in Tûrkei, Persien und Indien... geruf*, 1681, I, p. 132. D. Ciurea folosește jurnalul lui Tavernier, dar susține că se plătea 5% din valoarea mărfii (*Noi considerații privind orașele și tururile din Moldova în secolele XIV—XIX*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, tom. VII (1970), p. 31). N. Iorga crede că pentru unele mărfuri se încasa 3% (*Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris, 1925, p. 67).

¹⁰⁸ G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 333; L. Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei*, p. 292—293.

¹⁰⁹ *D.I.R.*, A, XVII, vol. II, p. 187. Mănăstirea a fost, probabil, pe locul bisericii Sf. Nicolae cel sărac din Muntenime.

¹¹⁰ Paul Mihail, *op. cit.*, p. 45.

¹¹¹ *Documenta Romaniae historica*, A, XIX, p. 556—557.

¹¹² Paul Mihail, *op. cit.*, p. 45.

¹¹³ *Bibl. Acad.*, CD/138; Paul Mihail, *op. cit.*, p. 47, , 70 83; C. A. Stoide, D. L. Stăhiescu, *op. cit.*, p. 17. Tudori vameșul de Galați face, împreună cu Gheorghită fost pitar și Serghei fost vornic de poartă, hotarnica moșiei Curmezișeni. Hotarnica este amintită într-un document din 30 noiembrie 1682 (Arh. St. București, Mănăstirea Răchitoasa, V/21).

¹¹⁴ Arh. St. București, Mănăstirea Cașin, VIII/1.

¹¹⁵ Idem, Episcopia Roman. XI/5.

¹¹⁶ *Bibl. Acad.*, III/242.

¹¹⁷ N. Iorga, *Istoria românilor prin chipuri și icoane*, II, p. 99. Cu alt prilej susținuse că vameșul turc a apărut la Galați în secolul al XVII-lea (*Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1900, p. 251).

¹¹⁸ Miron Costin, *Istoria în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, în *Opere*, ediție critică... de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 234; N. Iorga, *Histoire des roumains et de la romanité orientale*, VI, 1940, p. 457.

¹¹⁹ G. G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, p. 74.

Constantinopol, în februarie 1704, la Galați trebuia să se dea turcilor cite un leu și jumătate de persoană, „fiindcă este așa statornicit”¹²⁰. Socotind că aceasta era vama obșnuită, înseamnă că vameșii turci făceau multe abuzuri luind vama înzecit, ca în cazul starețului Leonte. Plata vămii și abuzurile vameșilor erau suportate mai ales de negustorii pămînteni, care nu aveau privilegiul de scutire. Negustorii și meșteșugarii mai plăteau în tîrg și alte dări.

Nu avem mențiuni directe, dar este sigur că și la Galați se plătea „pîrcălăbie” pentru mărfurile vîndute¹²¹. Darea era, probabil, tot de doi potronici, adică 20 de bani, „pre obicei”, cum se plătea în vremea celei de a doua domnii a lui Constantin Mavrocordat¹²². Din a treia domnie a lui Gheorghe Duca (noiembrie 1678—decembrie 1683) se instituie mortasipia. Se percepea la început pentru vitele vîndute în tîrg; mai tîrziu s-a luat de pe „tot ce se vinde în piață cu număr sau cu măsură”. Dintr-o mărturisire mai tîrzie știm că mortasipia era de „24 bani de toată vîta”¹²³. Mortasipia strînsă la Galați aducea un mare venit cîmării domnești, căci Constantin Duca, putea să dăruiască Patriarhiei din Constantinopol, în 1702, 12 000 de aspri „de pe rodul mortasipiei din Galați”¹²⁴. Un Toader mortasipiul este martor, la 8 aprilie 1685, pentru vînzarea unor părți din satul Grădinari din ținutul Covurului¹²⁵. În diferite împrejurări, negustorii mai plăteau cotărit și camănă. Cămănari erau și la Galați. Constantin „ce au fost cămănar” vinde la 7 octombrie 1628, partea sa din Dănceni¹²⁶.

În istoria Galaților veacul al XVII-lea are o semnificație deosebită. Aceasta este perioada în care tîrgul se dezvoltă, devenind un important centru economic. Valoarea pieței externe gălățene crește în mod simțitor, căci aproape tot comerțul din zona Dunării de jos se face numai prin Galați. Datorită acestui fapt, curînd, în secolul următor, Franța, dar mai ales Austria, înființează multe case comerciale la Galați, transformînd tîrgul într-un adevărat port internațional.

INFORMATIONS CONCERNANT LE COMMERCE DE LA VILLE DE GALAȚI AU XVIIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

L'activité économique de la ville et du port de Galați, déjà mentionnée dans des documents du XVIe siècle, s'est développée particulièrement au siècle suivant, quand Galați devint un des principaux marchés de la Moldavie.

¹²⁰ G. G. Dzeviconi, *Călători ruși...*, p. 75.

¹²¹ „Părcălăbia” nu este tot una cu „mortasipia” cum crede N. Iorga (*Istoria românilor în chipuri și icoane*), II, p. 150).

¹²² Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție îngrijită... de Iorgu Iordan, București, 1955, p. 404. I. C. Filitti, *Despre vechea organizare administrativă a Principatelor Române*, București, 1935, p. 21; Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III₂, p. 680; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova*, București, 1971, p. 382.

¹²³ Const. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, III₂, p. 645. Este greșită părerea lui I. C. Filitti că „pîrcălăbia din sec. XVI pe marfa vîndută în tîrguri devine la finele sec. XVII-lea mortasipia” (*Considerații generale despre vechea organizare fiscală a Principatelor Române, pînă la Regulamentul organic*, București, 1935, p. 18).

¹²⁴ Petro S. Năsturel, *Un hrisov nou de la Constantin Duca*, p. 103.

¹²⁵ Arh. St. București, Mănăstirea Adam, VI/24.

¹²⁶ *Documente*, A, XIX, p. 556—557.

C'est l'abondance des poissons et d'autres produits, notée par la majorité des voyageurs étrangers, qui fut décisive pour l'impulsion du commerce de Galați. Tommaso Alberti (1612), Pierre **Bakšić**—Deodato (1641), l'évêque Marco Bandini (1646), Robert Bargrave (1652), le moine russe Leonte (1701) et encore d'autres voyageurs mentionnent l'abondance des poissons et d'autres marchandises qu'on pouvait acheter à Galați à bas prix. Des documents se réfèrent à de nombreux marchands roumains dont quelques-uns ont eu un rôle important dans la vie économique de cette région. Nous citons notamment Dia et Șerbu, marchands de Brăila établis à Galați, propriétaires de grands domaines et fondateurs, de concert avec un négociant de Galați, Constantin, du monastère de Precista. Le grand Alexa et Tudor Arghiri de Brăila furent aussi des marchands renommés. Les négociants étrangers venaient à Galați pour le jour de foire hebdomadaire, foire mentionnée dans les souvenirs de Pierre **Bakšić**—Deodato, mais qui datait déjà bien antérieurement. Des marchands de diverses nationalités étaient propriétaires de grands magasins à Galați. Des Ragusains, des Arméniens, des Grecs et des Turcs expédiaient de Galați à Constantinople, selon les informations de Démètre Cantemir, „du bois moldave, des bois de chêne, et de sapin, ainsi que du miel, de la cire, du sel, du salpêtre et du blé”.

Des commerçants anglais s'occupaient du commerce de la potasse, et des Hollandais achetaient à Galați la cendre de certaines plantes qui était utilisée dans la teinturerie des draps.

Le commerce avec la Pologne continua durant le XVIIe siècle, mais il diminua pendant les dernières décennies à cause des guerres turco-polonaises. La route moldave vers Constantinople fut moins fréquentée, les négociants polonais transportant de préférence leurs marchandises par la Valachie ou la Transylvanie.

Pour les marchandises importées ou exportées de Moldavie par Galați, des droits de douane étaient payés. Selon les informations de Jean Baptiste Tavernier, ces droits étaient de 3,50% ou de 4% de la valeur de la marchandise.

Pour l'histoire de la ville de Galați, le XVIIe siècle a été une période de remarquable extension : le marché intérieur s'est agrandi, la circulation des marchandises devenant plus active ; le commerce extérieur a enregistré lui aussi de **grands progrès**, malgré le monopole dont jouissaient les Turcs pour l'achat de certains produits du sol moldave. Persévérant dans cette voie, Galați deviendra au siècle suivant un port d'importance internationale.

MOLDOVA SI CONFLICTUL DIPLOMATIC POLONO—TURC DIN ANII 1764—1766

DE

VEN. CIOBANU

Starea de anarhie internă care a caracterizat cei treizeci de ani de domnie ai ultimului rege din dinastia saxonă, August al III-lea (1733—1763)¹, corespundea întru totul planurilor politice ale unora din puterile europene. Ca urmare, nu numai Rusia, Prusia, Austria și Turcia, dar chiar și Franța a constatat că orice schimbare a situației politice a Poloniei ar fi fost nefavorabilă intereselor lor. În consecință, acele state se vor alarma ori de câte ori unul dintre ele va încerca să obțină avantaje pe seama Poloniei². Dar, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, situația Republicii nobiliare va fi puternic influențată de noua conjunctură politică europeană³. Războiul de șapte ani (1756—1763) — consecință a antagonismului dintre puterile europene — a deplasat către est centrul de greutate al echilibrului politic european. După tratatul de la Hubertsburg din 1763, problemele Europei occidentale au trecut pe un plan secundar, întîietatea căpătînd-o problema orientală care în acea perioadă era strîns legată și de evoluția „crizei politice a statului polonez...“⁴.

Or, interese deosebite avea în această zonă Rusia, fapt pentru care s-a și dovedit a fi, mai ales după 1750, foarte activă pe arena politică a Europei orien-

¹ Pentru situația internă a Poloniei în secolul al XVIII-lea, vezi *History of Poland*, PWN — Polish Scientific Publishers, Warszawa, 1968, p. 290, 291—292; Matthew Anderson, *L'Europe au XVIII-e siècle*, Traduit de l'anglais par Marthe Chaumié, Editions Sirey, 1968, p. 188; *Historia Polski*, tom. II, 1764—1864. Czesc I, 1764—1795. Pod redakcja Stefana Kiniewicza i Witolda Kuli (Istoria Poloniei, tom. II, 1764—1864. Partea I, 1764—1795. Sub redacția lui Stefan Kiniewicz și Witold Kula), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1968, p. 40—44; C. Andriescu, *La France et la politique orientale de Catherine II (d'après les rapports des ambassadeurs français à St. Petersbourg)*, în „Melanges de L'école roumaine en France“, Paris, 1927, p. 15.

² Cf. *History of Poland*, p. 294.

³ Vezi în acest sens Matthew Anderson, *op. cit.*, p. 165—166; V. Mihoșdea, *Politica orientală franceză și Țările române în secolul al XVIII-lea — 1749—1760. După corespondența agenților de la „Secret du roi“*, București, 1937, p. 329, 331—335.

⁴ V. Mihoșdea, *Les lignes du développement de la diplomatie roumaine au XVIII siècle*, în „Revue Roumaine d'histoire“, 1, 1970, p. 47.

tale⁵. Pentru atingerea obiectivelor sale politice, Ecaterina a II-a avea însă nevoie de aliați. Profitând de situația precară în care se afla Prusia la sfârșitul războiului de șapte ani⁶ și de o oarecare concordanță a planurilor sale în legătură cu Polonia cu cele ale lui Frederic al II-lea, a reușit să încheie, la 11 aprilie 1764, un tratat de alianță ruso-prusian, menit să coordoneze acțiunile celor două state în problema poloneză⁷. În ce privește Franța, evoluția evenimentelor a fost cu totul opusă celei dorite de conducătorii politicii externe a acestui stat. Incoronarea Ecaterinei a II-a a făcut imposibilă continuarea colaborării Franței cu Rusia în ceea ce privește Polonia, colaborare bazată pe aderarea Rusiei la alianța franco-austriacă din anul 1756. Curtea de la Versailles nu putea face față puternicei ofensive ruso-prusiene, pentru că nici acum nu avea o politică externă unitară în problema poloneză⁸. De aceea, singura posibilitate care i-a mai rămas pentru contracararea acțiunilor Ecaterinei a II-a a fost lupta diplomatică pe malurile Bosforului⁹. Dar, cu toată abilitatea lui Vergennes, ambasadorul său la Istanbul, și a sprijinului acordat de diplomația austriacă, Franța nu va reuși să împiedice alegerea lui Stanislaw Poniatowski, candidatul Rusiei, și chiar recunoașterea lui, în cele din urmă, de către Poartă¹⁰. Realizarea însă a tuturor planurilor politice făurite de aceste puteri mai depindea încă în mare măsură de atitudinea pe care avea s-o adopte Imperiul otoman față de problema poloneză.

Interesul manifestat de Poartă în secolul al XVIII-lea pentru independența și integritatea Republicii nobiliare se explică, în primul rând, prin poziția geografică a acestei țări. Aflându-se în spatele și în coasta celor doi dușmani naturali ai Imperiului, Austria și Rusia, ea putea constitui o amenințare permanentă pentru ele. Pe de altă parte, supunerea ei de către una dintre acestea sau de către ambele ar fi creat un pericol direct la adresa intereselor europene ale Imperiului otoman. De aceea, Poarta era nevoită să ia atitudine împotriva intențiilor celor două state, iar în cazul de față să împiedice ca pe tronul polonez să ajungă un rege dependent de Rusia și Prusia.

Haosul produs în urma morții, la 5 octombrie 1763, a lui August al III-lea a permis Rusiei și Prusiei să-și sporască eforturile pentru a împiedica Poarta să intervină în problema poloneză. Când Frederic Christian, unul din fiii lui August al III-lea și candidatul partidei republicane, a murit, iar conflictul pentru tron dintre frații săi, Xavier și Carol, a diminuat șansele saxonilor, partida republicană l-a desemnat drept candidat pe bătrînul hatman Branicki, acceptînd astfel cererea Porții care dorea atunci aducerea pe tronul polonez a unui „Piast”.

⁵ Pentru evoluția raporturilor ruso-polone pînă la 1764, vezi *Historia Polski*, p. 36—37; Matthew Anderson, *op. cit.*, p. 182 și 188.

⁶ Vezi în acest sens, *Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l'Europe...*, par M. de Peyssonnel, 1789, p. 68—69; C. Andriescu, *op. cit.*, p. 14; Matthew Anderson, *op. cit.*, p. 182.

⁷ C. Andriescu, *op. cit.*, p. 12—14; Peyssonnel, *op. cit.*, p. 68—69; V. Mihordea, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 510; Wladyslaw Konopczynski, *Polska a Turcja 1683—1792*, Nakładem Instytutu Wschodniego w Warszawie, Warszawa, 1936, p. 75.

⁸ Cf. C. Andriescu, *op. cit.*, p. 19—22; Mihordea, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 507.

⁹ C. Andriescu, *op. cit.*, p. 24.

¹⁰ Pentru atitudinea Franței și a Austriei în problema poloneză, vezi Matthew Anderson, *op. cit.*, p. 182; V. Mihordea, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 431, 464 și 494; Dr. Selahâttin Tansel, *Osmanlı-Leh Münasebetleri. 1764—1768* (Relațiile otomano-poloneze. 1764—1768), în „Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafiya Fakültesi Dergisi”, Türk Tarih—Kurumu Basımevi, Cilt IV, Sayı 1—1945, Ankara, p. 73 (Traducerile din limba turcă le datorăm colegului Gemil Tahsin, căruia îi mulțumim și pe această cale).

Hotărîrea a fost însă tardivă și ineficace, deoarece Frederic al II-lea, care acceptase candidatura lui Poniatowski, prevalîndu-se de influența pe care o avea la Poartă, a început demersurile pentru a-i combate¹¹. Ca urmare, el l-a autorizat pe Regin, ambasadorul său la Istanbul, să colaboreze cu Obrescov, ambasadorul Ecaterinei a II-a, care primise deja împuterniciri speciale în acest sens¹².

Deschiderea interregnelui a provocat însă la Istanbul nu numai neliniște ci, datorită manevrelor diplomației ruso-prusiene, și o puternică criză politică care s-a soldat cu aducerea în funcția de mare vizir a unui partizan al acestei diplomații. Imediat, el a dat ordin hanului Crimeii, pașei de Hotin și domnului Moldovei să nu se amestece în nici un fel în alegerile din țara vecină și să păstreze bunele relații cu magnații poloni. Totodată, marele vizir rusofil a întocmit un raport către sultan prin care arăta că problema poloneză nu prezintă nici un pericol pentru Imperiu și că polonezii, conform tratatelor, au libertatea de a-și alege singuri regele. În decembrie 1763, Poarta a remis o notă circulară lui Stankiewicz, trimisul marelui general al Poloniei la Istanbul, lui Vergennes și lui Obrescov prin care arăta că le-a recomandat polonezilor să aleagă rege pe un „Piaș” și nu pe un străin. Această atitudine a mărit șansele partidei „familiei” — adversara partidei republicane — și ale alianței ruso-prusiene și aspușberat speranțele Franței și Austriei de a obține colaborarea otomană. Între timp, situația la Istanbul s-a schimbat din nou, funcția de mare vizir ocupînd-o Mustafa Bachir pașă, adversar al politicii ruso-prusiene în Polonia. Totuși, el nu a putut trece imediat la acțiune, deoarece a fost acuzat în divan de reis-efendi și muftiu, cîștigați de diplomația țaristă, că „vreă să verse singele musulmanilor pentru binele necredincioșilor”. În acele împrejurări, marele vizir i-a răspuns foarte vag lui Stankiewicz, care prezentase un memoriu asupra situației din Polonia, iar lui Vergennes i-a replicat că nu vede nimic rău în prezența trupelor țariste pe teritoriul Republicii, de vreme ce acest lucru era foarte obișnuit și polonezii nu s-au plîns niciodată¹³.

Astfel, datorită inconstanței diplomației franceze și a acțiunilor conjugate ruso-prusiene atît la Varșovia cît și la Istanbul, alegerea lui Stanislaw Poniatowski a devenit un fapt împlinit la 7 septembrie 1764. Diplomația franceză nu a depus însă armele. Vergennes s-a prezentat la reis-efendi pe care a căutat să-l convingă că Poarta nu numai că nu trebuia să-l recunoască pe regele nou ales, ci trebuia să întreprindă totul pentru „revenirea la vechea situație”¹⁴. Intervenția sa s-a produs într-un moment cînd la Istanbul se făcea simțită iritarea cauzată de abuzurile țarinei în Polonia. Însuși sultanul Mustafa al III-lea, convins că toate asigurările Ecaterinei au avut ca scop doar să-l împiedice de a lua sub protecția sa pe Branicki și partizanii săi, și-a manifestat profunda nemulțumire față de evoluția evenimentelor din Polonia¹⁵.

În fața faptului împlinit nu se mai putea însă întreprinde nimic, Porții nemai-rămînîndu-i altceva de făcut decît să-i creeze o situație de instabilitate noului ales, prin refuzul de a-l recunoaște și de a-l primi la Istanbul pe trimisul său cu misiunea de a-i notifica alegerea și încoronarea¹⁶. S-a declanșat astfel un conflict diplomatic între Poartă și noile autorități ale Poloniei care amenința să distrugă opera începută de partidă „familiei” cu sprijinul Rusiei și Prusiei. În lupta diplomatică care a început pentru înlăturarea noilor piedici, un rol deosebit de important i-a revenit și Moldovei.

Dar, cu toată importanța pe care o prezintă pentru istoria acesteia evenimentele la care ne-am referit, problema raporturilor turco-polone dintre anii

¹¹ Cf. *Historia Polski*, p. 44—46.

¹² Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 174.

¹³ *Ibidem*, p. 177—178.

¹⁴ *Ibidem*, p. 183.

¹⁵ I. C. Filitti, *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 à 1821*, Paris, 1901, p. 86.

¹⁶ Vezi și C. Andriescu, *op. cit.*, p. 24.

1764—1766 și a rolului Moldovei în cadrul lor nu a fost încă abordată în istoriografia românească. Unele lucrări românești și străine care tratează evenimentele legate de problema poloneză din perioada amintită, fie că nu se referă deloc la aceasta, fie că mențiunile inserate sînt cu mult prea generale și insuficiente pentru ca cercetătorul să-și poată face o idee, chiar vagă, despre rolul care i-a fost atribuit Moldovei în acest conflict¹⁷.

O serie de documente din arhivele poloneze, dintre care o bună parte inedite, coroborate și completate cu informațiile furnizate de unele colecții românești de documente externe, permit elucidarea unor aspecte deosebit de importante legate de această problemă.

Cum, în cea mai mare parte, evenimentele la care ne vom referi au avut loc în timpul primei domnii moldovenești a lui Grigore Al. Ghica (1764—1767), vom acorda o atenție deosebită rolului pe care l-a jucat acest domn în cadrul conflictului în discuție. Cea mai importantă problemă pe care vom încerca să o rezolvăm se referă, mai ales, la scopurile urmărite de Grigore Al. Ghica prin colaborarea cu diplomația ruso-prusiană în problema poloneză și pînă la ce punct se poate vorbi de această colaborare, dat fiind statutul juridic internațional al Moldovei.

Deși Imperiul otoman a rămas neutru atît în timpul războiului pentru succesiunea la tronul Austriei din anii 1741—1748, cît și în timpul războiului de șapte ani, Poarta nu a încetat să se intereseze de cursul evenimentelor din Europa. De un real folos în acest sens i-au fost domniile celor două țări române, care trimiteau cu regularitate rapoarte ample asupra a tot ceea ce se petrecea în țările vecine și chiar mai îndepărtate. Dar, pînă la deschiderea interregnelui în Polonia, domniile române nu au avut reprezentanți permanenți în capitalele europene, și în primul rînd la Varșovia, deși încercări în acest sens se făcuseră, din partea unor domni, cu sprijinul și în interesul diplomației franceze, încă din 1751¹⁸. Importanța noilor evenimente din Polonia a determinat Poarta să fie mai atentă la manevrele puterilor interesate în problema poloneză. Pentru a cunoaște exact situația, s-a luat hotărîrea ca domniile Moldovei și Țării Românești să trimită la Varșovia oameni capabili să se descurce în păienjenii diplomatici care se țesca acolo, pentru a putea prezenta rapoarte corespunzătoare, care să permită domnilor să țină la curent Poarta cu tot ceea ce o interesa²⁰. Ca urmare, în cursul anului 1764, mai ales, Grigore Al. Ghica a făcut eforturi considerabile

¹⁷ Este vorba despre lucrările: I. C. Filitti, *op. cit.*; C. Andriescu, *op. cit.*; Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.* Cap. IV; Dr. Selahattin Tansel, *op. cit.*; V. Mihoș, *Les lignes du développement de la diplomatie roumaine au XVIIIe siècle*; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, București, 1938, p. 191—192; *Historia Polski*, p. 35 și urm.; *History of Poland*, p. 289 și urm. Remarcabilă prin o serie de date inedite, extrase din arhivele turcești, lucrarea Dr. Selahattin Tansel lasă însă în suspensie probleme deosebit de importante ca, de exemplu, cea a recunoașterii, în cele din urmă, a lui Stanislaw Poniatowski și de către Poartă.

¹⁸ Cf. V. Mihoș, *Les lignes du développement de la diplomatie roumaine au XVIIIe siècle*, p. 47—48.

¹⁹ Cf. Idem, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 184 și urm.; *Les pourparlers de Grigore Al. Ghica, prince régnant de Valachie, avec les confédérés polonais en 1769*, în „Revue Roumaine d'histoire”, tom. IV (1965), nr. 4, p. 681.

²⁰ La 23 dec. 1763, Vergennes scria lui Praslin, ministrul de externe al Franței, că un emisar al Porții l-a informat că „domniile Valahiei și Moldovei au avut ordin să trimită la Varșovia emisari inteligenți însărcinați să vegheze la toate și să dea socotală de tot ceea ce cred a fi interesant” (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I₁, p. 271).

pentru a se informa cât mai precis asupra evenimentelor care aveau loc în Republică²¹.

După cum se știe, la 11 iunie 1761, Grigore Callimachi, a urmat în domnia Moldovei pe tatăl său, Ioan Theodor Callimachi. În cei trei ani de primă domnie, el a fost, ca și tatăl său, în bune relații cu diplomația franceză, reprezentată la Istanbul de Vergennes. Prin omul său, Millo, care se afla în slujba domnilor moldoveni încă din timpul lui Matei Ghica²², diplomatul francez a izbutit să imprime știrilor transmise de domn la Poartă sensul convenabil scopurilor pe care le urmărea. În ultima perioadă a anului 1763 și prima parte a celui următor, când diplomația franceză la Varșovia aproape că nu mai avea nici un reprezentant, Millo, profitând și de înclinația filo-franceză a domnului său, se pare că a fost unul din cei mai de seamă colaboratori ai Versailles-ului. Se poate spune că, în această perioadă, în problema poloneză, Moldova s-a aflat în mod efectiv sub influența acestei diplomații, pe care a căutat, în funcție de împrejurări, să o servească cât mai bine. Mărturie în acest sens stă în primul rând activitatea lui Millo. El s-a străduit nu numai să asigure securitatea și operativitatea corespondenței diplomaților francezi din Varșovia și Istanbul, care trecea prin Moldova, nu numai să-i furnizeze lui Vergennes toate știrile din Polonia, ci să și le comenteze pentru a-i facilita ambasadorului demersurile pe lângă dregătorii otomani²³. Fără îndoială că Millo nu ar fi putut să-și arate zelul în serviciul lui Vergennes dacă domnul, la rindul său, nu ar fi avut aceleași înclinații²⁴.

²¹ În „Sama vistieriei Moldovei” din 1764, la capitolul „Cheltuieli”, paragraful „Celor trimiși în țări străine”, se menționează că „s-au plătit 1779 lei pentru corerii trimiși la Liov, la Varșav, la Stanislav...”. Pentru procurarea „gazeturilor” de la Varșovia, starostele de Cernăuți a trimis în capitala Poloniei 1233 lei și 40 bani (cf. Gh. Ghibănescu, *Sămile vistieriei Moldovei pe lunile iulie și august 1764*, în „Ioan Neculce”, fasc. 9, partea I, 1931, p. 51).

²² În 1755, Matei Ghica l-a numit staroste de Cernăuți (cf. V. Mihoarea, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 483 și urm.). În 1764, Grigore Al. Ghica l-a făcut spătar (cf. N. Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor române*, partea I, extras din „Economia națională”, București, 1902, p. 40, 41).

²³ La 22 noiembrie 1763, Millo îi scria lui Vergennes că „je me ferai un devoir d'avoir tous les soins, suivant les ordres de Votre Excellence, pour notifier à Votre Excellence les nouvelles remarquables qui pourront arriver (în Polonia — n. ns.). Mais, jusqu'à ce que la diete de convocation ne se tiendra pas, l'on ne peut rien savoir au juste” (s. ns.). Douăsprezece zile mai târziu, îl informa că veștile care vin din Polonia vorbesc despre „l'apparition d'un nouveau candidat sur la scène” în persoana contelui Poniatowski, marele stolnic al Lituaniei, pe care împărăteasa Rusiei dorește să-l plaseze pe tronul Poloniei. În scrisoarea din 7 dec. 1763 îl înștiința că contele Kaiserling, ambasadorul Rusiei la Varșovia, a precizat „qu'il fallait choisir un jeun Piast pour éloigner, tant qu'il sera possible, un nouvel interregne” și adăuga că „si cela est le véritable sentiment de la Russie, c'est donne l'exclusion formelle à la maison de Saxe”. La 11 ianuarie 1764, Millo îi comunica că și rezidentul Rusiei a declarat că polonezii trebuiau să-și aleagă „un Roi parmi eux” (cf. *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés roumaines avec la France (1728—1810)*, publiés par Jean C. Filitti, București, 1915, p. 450—454).

²⁴ Un serviciu deosebit l-a adus Grigore Callimachi partidei republicane la 26 ianuarie 1764, când a expediat personal lui Vergennes un pachet din partea marelui general care cuprindea scrisori cu instrucțiuni pentru trimisul acestuia la Poartă, colonelul Stankiewicz (cf. *Lettres et extraits...*, p. 454—455). Într-un raport adresat Ministerului de Externe francez, la 14 februarie 1764, Vergennes arăta că pachetul pe care l-a trimis domnul Moldovei cuprindea toate cele necesare pentru acreditarea în continuare a lui Stankiewicz. Exprimându-și nedu-

Știrile transmise de Millo și Callimachi ambasadorului francez i-au oferit desigur acestuia posibilitatea să creeze multe dificultăți la Istanbul diplomației ruso-prusiene. De aceea, Rusia și Prusia, după încheierea tratatului din 1764, își vor uni eforturile pentru a determina Poarta să-l înlăture pe Grigore Callimachi de pe tron ca unul ce era atașat Franței. Demersurile lor au fost încununate de succes, Poarta înlocuindu-l cu Grigore Al. Ghica care deținea funcția de mare dragoman²⁵. Odată cu el a fost înlocuit și Millo cu grecul Panagiodor, făcut mare postelnic de către Grigore Al. Ghica²⁶. Cu aceste schimbări începea o nouă etapă a conflictului diplomatic polono-turc, în cadrul căreia Moldovei i-a revenit un rol mult mai activ, bineînțeles, în măsura în care i-a îngăduit-o statutul său juridic internațional.

Plecăt din Istanbul la 14 mai 1764, Grigore Al. Ghica a găsit la Iași o mare boierime care nu mai era obișnuită să se supună autorității domnești²⁷. În ce privește situația internațională, numirea lui s-a făcut într-un moment de evidentă încordare, mai ales în Polonia. Pozițiile cîștigate de Rusia și Prusia erau în măsură să alarmeze nu numai Franța și Austria, ci și Imperiul otoman. Grigore Al. Ghica, ca mare dragoman, a fost în direct contact cu toate marile probleme care frământau răsăritul Europei în acea vreme. Această calitate îl făcea deosebit de util în primul rînd pentru Poartă care, prin prezența lui la Iași, putea fi mai bine informată asupra adevăratelor interese care se ciocneau în Republică și a reperкусиunilor pentru Imperiul otoman decurgînd din întărirea uneia sau altele din tabere. Este foarte probabil ca, din punct de vedere politic, tocmai această necesitate să fi fost hotărîtoare pentru marile vizir Mustafa Bachir pașa, adversar, așa cum s-a arătat, al politicii ruso-prusiene, atunci cînd a hotărît să-i dea domnia Moldovei lui Grigore Al. Ghica. Pe de altă parte, nu se poate exclude nici partea de contribuție la această numire a diplomației ruso-prusiene, dacă se au în vedere legăturile mai vechi dintre noul domn și această diplomație²⁸. În acest caz, trebuie să se admită că atât Ecaterina a II-a cît și

menirea față de întîrzierea cu care au venit acele instrucțiuni, fapt ce a jenat desigur demersurile diplomatului francez, preciza că nu credea că aceasta s-ar datora domnului de la Iași, ci, mai degrabă, însuși marelui general care ar fi dorit să adauge noi instrucțiuni emisarului său (cf. Hurmuzaki, *Documente, Supliment I*, p. 732). Pentru relațiile lui Grigore Callimachi cu diplomația franceză, vezi și N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. II, București, 1902, p. 369–370.

²⁵ Cf. I. C. Filitti, *Rôle diplomatique des Phanariots*, p. 86.

²⁶ La 19 iunie 1764, Millo îi comunica lui Vergennes că „comme je présume, que la direction des affaires étrangères pourra être confiée à Mons. Panayodoro grand caminari, Votre Excellence aura la bonté d'adresser ses lettres à ce Monsieur, outre que mes affaires domestiques me privent de cette correspondance dont je faisais mon plus grand bonheur” (S. 115.) (cf. *Lettres et extraits...*, p. 466).

²⁷ Noul domn și-a manifestat însă chiar de la început intenția restabilirii acestei autorități (cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, p. 189).

²⁸ Vezi în acest sens și V. Mihordea, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 528. Merită a fi menționat faptul că atitudinea lui Grigore A. Ghica față de diplomația ruso-prusiană a fost privită în mod diferit în cercurile diplomatice ale vremii. În raportul din 24 aprilie 1764 către dogele Venetiei, Pietro Correr, baiul Republicii venețiene la Poartă, arăta că sultanul, sub pretextul sărbătorilor Ramadanului, dar, în realitate, pentru a menaja suspiciunile ambasadorilor Prusiei și Rusiei, a refuzat să-l primească pe Stankiewicz. În schimb, el i-a recomandat să comunice marelui dragoman misiunea cu care a fost însărcinat. Cu ocazia întîrzierii dintre cei doi, colonelul i-a înmînat doar o scrisoare din partea marelui general, dar „s-a abținut să-i facă confidențe deoarece nu avea încredere, fiind cunoscut că dragomanul Ghica, actualmente principe de Moldova, era bun prieten cu rezidentul rus” (cf. Hurmuzaki, *Documente*, IX,

Frederic cel Mare vor fi căutat să-l determine să acționeze în conformitate cu propriile lor interese. Ba mai mult, se poate spune că înseși cercurile politice poloneze legate de Rusia și Prusia au urmărit același scop.

Așadar, atît împrejurările politice interne, dar mai ales cele externe, în care și-a început domnia fostul mare dragoman, erau dintre cele mai complicate. Înzeștriat cu deosebite calități de om politic și diplomat, Grigore Al. Ghica a încercat, folosindu-se de situația internațională, să evite, pe cît i-a stat în putință, înrăutățirea situației, și așa detșul de precară a țării în fruntea căreia se afla, dar, mai ales, să-și realizeze propriile țeluri²⁹. De aceea, Grigore Al. Ghica își va alege colaboratorii printre persoanele capabile să-l ajute să-și realizeze planurile. Astfel, în funcția de mare postelnic, foarte importantă în cazul de față pentru atribuțiile care-i reveneau, l-a numit, așa cum am arătat, pe grecul Nicobulo Panagiodor, pe care l-a adus, împreună cu alți greci, din Istanbul³⁰, și care a sprijinit demersurile cercurilor guvernante poloneze pentru recunoașterea lui Stanislaw Poniatowski de către Poartă. La Varșovia, în schimb, l-a trimis pe francezul La Roche, în calitate de rezident, poate tocmai pentru a-l contraba-

p. 64). Aceeași părere a avut-o, cum vom vedea, și hanul tătarilor. Chiar oficialitățile poloneze au fost inclinate, la un moment dat, să creadă că Grigore Al. Ghica a îmbrățișat întrutotul cauza lor (cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, p. 192). O altă versiune a convorbirii lui Grigore Al. Ghica cu Stankiewicz a dat-o Vergennes în raportul său din 1 aprilie 1764 către ducele de Praslin, ministrul de externe al Franței. Conform acestei versiuni, Stankiewicz a manifestat, într-adevăr, la început, o rezervă evidentă față de marele dragoman. În cele din urmă a trebuit însă să cedeze deoarece a constatat că acesta era foarte bine informat în legătură cu problemele ce urma să le trateze și că informațiile pe care le avea Poarta erau în plină concordanță cu cele pe care era el însărcinat să le transmită. Între timp, Grigore Al. Ghica a fost numit domn al Moldovei. Înainte de a părăsi funcția de mare dragoman i s-a cerut să facă sultanului un raport amănunțit asupra conversației pe care a avut-o cu Stankiewicz. Într-o discuție cu Vergennes, Grigore Al. Ghica l-a asigurat că nu a omis nimic esențial și că a inclus în raport chiar lucruri pe care Stankiewicz nu ar fi îndrăznit să le spună. Deși nu cunoștea conținutul raportului, ambasadorul francez nu se îndoaia de veracitatea afirmațiilor domnului, care ar fi riscat prea mult în cazul în care ar fi trecut sub tăcere unele aspecte esențiale ale problemei poloneze (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 733). Trebuie amintit de asemenea faptul că sentimentele rusofile ale lui Grigore Al. Ghica au fost evidențiate fără comentarii și în unele lucrări de specialitate. I. C. Filitti este atît de categoric în această privință, încît afirmă că numirea acestuia în Moldova, în 1774, poate fi privită „ca un prim act de complezență a Porții față de Rusia, căreia este notoriu că acest om s-a vîndut de mult timp” (cf. I. C. Filitti, *Role diplomatique des Phanariots*, p. 99; vezi și p. 86). Pentru sprijinul acordat de Grigore Al. Ghica diplomației lui Frederic al II-lea, în timpul cît a fost mare dragoman, vezi V. Mihoșdea, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 508 și 511. Pentru legăturile politice cu Rusia în timpul domniei sale din Țara Românească, vezi *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei, București, 1964, p. 476.

²⁹ Unul dintre acestea a fost, fără îndoială, asigurarea, dacă nu a domniei ereditare, cel puțin a domniei pe viață. Tratatul purtat, în 1769, cu conducătorii Confederației de la Bar în acest scop ne fac să presupunem că acest obiectiv era mai vechi, fiind urmărit, probabil, și în timpul primei sale domnii din Moldova (cf. pentru tratativele cu confederații, V. Mihoșdea, *Les pourparlers de Grigore al Ghica... 1769*. Pentru direcțiile principale ale activității diplomatice a Țărilor române în secolul al XVIII-lea, vezi idem, *Les lignes du développement de la diplomatie roumaine au XVIII-e siècle*, p. 48 și urm.

³⁰ Cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, p. 190.

lansa pe Panagiodor care, din exces de zel pentru interesele lui Poniatowski, i-ar fi putut produce domnului grave prejudicii³¹. În afara acestuia, domnul a mai avut în Polonia, cel puțin în vara anului 1764, un alt agent care, dintr-un raport către stăpînul său, reiese că era împotriva planurilor diplomației ruso-prusiene și a partizanilor ei din Republică³². Apoi, printre cei care au ocupat funcția de secretar pentru corespondența externă a fost și Giovanni P. Negri care, la 4/13 decembrie 1766, îi reînnoia lui Vergennes promisiunea de a-i înlesni corespondența cu Polonia prin Moldova³³.

Încă din timpul Scimului de convocare s-a hotărît rechemarea de la Istanbul a lui Stankiewicz deoarece fusese acreditat în ultimul an al domniei lui August al III-lea, în calitate de reprezentant al partidei adverse. În locul lui, prințul August Czartoryski, voievodul Rusiei și unul din principalii conducători ai partidei „familiei”, a hotărît să fie trimis lituanianul Thomas Aleksandrowicz. Inițial, el urma să plece la Istanbul doar în calitate de internunțiu al primatului Poloniei și al regimentarului general. Stanisław Poniatowski, ca viitor rege, i-a adăugat însă o serie de instrucțiuni care priveau direct raporturile dintre cele două state³⁴. În toate problemele, Aleksandrowicz trebuia să mențină o strînsă colaborare cu Obreskov și Rexin. Înarmat cu aceste instrucțiuni, care-i făceau și mai dificilă misiunea, Aleksandrowicz a plecat, în iunie 1764, la Zaleszczyki, pentru a aștepta sosirea firmanului care să-i permită plecarea la Istanbul³⁵.

Între timp, situația din Polonia se schimbase în favoarea „familiei”. Datorită presiunilor armatei țariste, marele general Branicki a trebuit să se refugieze în Ungaria, iar prințul Radziwill s-a retras din fața armatei ruse comandată de Dașkov în Moldova, unde a rămas cîteva săptămîni. La rîndul lor, turcii au luat măsuri pentru fortificarea Hotinului și, la cererea lui Radziwill de a primi azil în Moldova pentru el și oamenii săi, domnului Moldovei i s-a ordonat să-i asigure toate cele necesare³⁶. În luna august 1764, Poarta a dispus însă ex-

³¹ Asupra misiunii pe care a avut-o La Roche din partea diplomației franceze și a felului în care s-a achitat de ea în cei peste zece ani cît s-a aflat în serviciul domnilor Țărilor române a se vedea Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 882—883; N. Iorga, *Documente și cercetări...* p. 41, nota 1. Pentru acreditarea lui La Roche la Varșovia vezi *ibidem*.

³² Acest agent, al cărui nume nu este cunoscut, îi atrăgea atenția lui Grigore Al. Ghica că, în cazul în care Stanisław Poniatowski va fi ales rege, el va deveni, prin forța împrejurărilor, instrumentul Ecaterinei a II-a și al aliaților ei, situație din care atît Imperiul otoman, cît și alți vecini ai Poloniei, vor avea de pierdut (cf. N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 349—350).

³³ *Lettres et extraits...*, p. 175.

³⁴ Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 180.

³⁵ După istoricul polonez citat mai sus, misiunea lui Aleksandrowicz urma să nu fie „întrutotul rusofilă”. Pentru a putea pune în practică reformele pe care le preconiza, familia Czartoryski, care se afla în fruntea partidei „familiei”, sprijinită de Rusia, era conștientă de necesitatea urgentă a stabilirii unor bune relații cu Imperiul otoman. Numai astfel se putea evita dependența exclusivă de „protectorii nordici” și se putea lua „nemulțumirilor speranța unei insesizabile protecții turcești” (cf. Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 180, 182).

³⁶ În ceea ce-l privește pe Grigore Al. Ghica, acesta, cu o zi înainte, a scris lui Giuliani, interpretul polon la Istanbul, spre a-i mulțumi pentru felicitările pe care i le-a adresat cu ocazia urcării sale pe tronul Moldovei. El a profitat de ocazie pentru a-i aminti de „vechea prietenie și bunele sentimente”, cerîndu-i să continue corespondența cu guvernul său prin intermediul Moldovei, „împrejurările de față fiind favorabile” (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 734; N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 348).

pulzarea lui Karol Radzvil din Moldova³⁷, în timp ce Grigore Al. Ghica continua să se arate favorabil autorităților poloneze³⁸. Totuși, pașa de Hotin a făcut cunoscut că Poarta era nemulțumită de rangul de „internuțiu” acordat lui Aleksandrowicz și că, de altfel, „nu va primi niciodată pe reprezentanții Republicii numiți în timpul interregnelui”, tolerarea lui Stankiewicz la Istanbul datorându-se doar faptului că a fost numit „încă în timpul vieții lui August al III-lea”³⁹. La intervenția ambasadorilor Rusiei și Prusiei, Poarta a replicat că, de vreme ce în Polonia nu există încă un rege, venirea unui ambasador polonez era considerată ca inoportună. Acceptarea acestuia putea fi posibilă numai după alegerea regelui, cu condiția ca trimiterea lui să se facă cu asentimentul întregii nobilimi⁴⁰. După alegerea din 7 septembrie 1764 și încoronarea din 25 noiembrie același an, St. Aug. Poniatowski și guvernul său au început să desfășoare o susținută activitate diplomatică în vederea obținerii recunoașterii sale de către curțile europene. Eforturi deosebite au fost făcute, cum era și de așteptat, pentru obținerea asentimentului Porții. Fiind convins propabil de faptul că drumul spre recunoașterea Porții trebuia pregătit prin câștigarea, mai întâi, a domnilor Țărilor române și a hanului, noul rege a hotărât să le notifice și acestora încoronarea sa. În conceptul scrisorii către domnul Moldovei, din 3 dec. 1764, după ce îl informa în legătură cu alegerea și încoronarea, desfășurate „în cea mai deplină armonie”, își exprima dorința ca Polonia să aibă din partea vecinei sale aceași liniște de care s-a bucurat în timpul domniei regilor anteriori. Mai extins decât acesta, conceptul scrisorii către domnul Țării Românești se deosebește și prin insistența cu care pledează pentru bunele relații de vecinătate dintre cele două țări. Explicația pare s-o constituie dorința de a-l atrage de partea sa și pe domnul de la București care, spre deosebire de Grigore Al. Ghica, era de multă vreme partizan declarat al diplomației franceze. Nici una din cele două scrisori întocmite, din ordinul regelui, de Hyacynt Malachowski, referendarul coroanei, nu au fost însă expediate⁴¹. Cauza a constat desigur în faptul că în consiliul regelui va fi învins concepția potrivit căreia Moldova și Țara Românească erau state ale sultanului și că a le trata altfel decât din acest punct de vedere ar contraveni uzanțelor protocolare și ar dăuna poziției poloneze la Istanbul.

În noile condiții, Thomas Aleksandrowicz a devenit reprezentantul „oficial al regelui și Republicii cu misiunea formală de a notifica Porții schimbările petrecute pe tronul polonez”⁴². Poarta, din motivele arătate, a hotărât însă să nu-l recunoască pe noul rege și să nu admită venirea la Istanbul a trimisului său.

³⁷ Cf. Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 179. În „Sama vistieriei Moldovei” este menționat că s-au cheltuit 100 de lei cu „conacele prințului Racivil, mergând în țara ungurească”. Din indicarea „conacelor” reiese că acesta a trecut prin Tîrgu Frumos, Roman, Șcheia, Dumbrava Roșie, Bacău, Tețcani, Comănești (cf. Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 51); Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 181.

³⁸ Cf. N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 348.

³⁹ Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 181.

⁴⁰ Cf. Dr. Selâhattin Tansel, *op. cit.*, p. 79.

⁴¹ Arh. St. București, Microfilme Polonia, Rola 70/21, cadrele 376—379. Pentru atitudinea lui Constantin și Ștefan Racoviță, domnii Țării Românești din această perioadă, față de problema poloneză, vezi V. Mihordea, *Politica orientală franceză și Țările române*, p. 169 și urm.; Gh. Duzinchevici, *Jean-Baptist Linchou (Contribuții la istoria românilor în secolul al XVIII-lea)*, Extras din „Arhiva”, Iași, 1935.

⁴² Cf. Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 181. Schimbările petrecute pe tronul polonez și numirea lui Aleksandrowicz ca „trimis extraordinar” la Istanbul în scopul comunicării acestora au fost notificate de Poniatowski și sultanului și marelui vizir (cf. Arh. St. București, Fond. cit., Rola 70/21, c. 374—376).

Ca urmare, aga însărcinat să-i aducă lui Aleksandrowicz firmanul a primit ordin să se întoarcă din drum⁴³.

Situația devenise foarte critică pentru Poniatowski și guvernul său. Nerecunoașterea din partea sultanului constituia un permanent pericol de intervenție armată din partea Imperiului otoman și încuraja în același timp opoziția din țară. În noile împrejurări trebuia, mai întâi, să fie obținut consimțământul pentru admiterea lui Aleksandrowicz la Istanbul. Dar drumul către capitala Imperiului trecea și prin capitala Moldovei, de atitudinea căreia, dată fiind importanța pe care Poarta o acorda informațiilor venite de aici, depindea, în bună măsură, succesul misiunii lui Aleksandrowicz.

Sarcina de a netezi drumul lui Thomas Aleksandrowicz i-a fost încredințată lui Karol Boskamp, care mai înainte fusese în serviciul lui Frederic al II-lea⁴⁴. La 9 decembrie 1764, Boskamp se afla deja la Iași⁴⁵.

Încă din această perioadă, Grigore Al. Ghica, cu toată atitudinea sa binevoitoare față de recunoașterea de către Poartă a regelui, care a fost, de altfel, și singura problemă în care a colaborat cu diplomația ruso-prusiană, a ținut să arate oficialităților poloneze că nu este dispus să le satisfacă toate pretențiile. Această atitudine de dură rezistență față de insistențele poloneze caracterizează întreaga sa politică externă, dacă se poate numi așa, din acei ani. Una din primele măsuri în acest sens a constituit-o hotărîrea domnului de a nu-i permite lui Aleksandrowicz să treacă prin Iași. Știrea l-a indignat pe trimisul polonez. După el, atitudinea domnului era cu atât mai nejustificată, cu cât atențiile care i se acordau lui La Roche la Varșovia „ar merita o purtare mai bună a domnului”. El era însă hotărît ca, în cazul în care domnul va continua să-i facă dificultăți, să se plîngă, prin intermediul lui Boskamp, marelui vizir⁴⁶. Totuși, o săptămînă mai târziu, Boskamp a fost chemat de către domn pentru a trata problemele aflate în litigiu⁴⁷. În cadrul discuțiilor oficiale care a avut loc la 26 dec. 1764/7 ian. 1765, domnul l-a informat că atitudinea Porții se explica prin neliiniștea acesteia față de zvonurile privind limitarea libertăților poloneze și lipsa mențiunii din scrisoarea Seimului de convocare adresată Porții privind inviolabilitatea Republicii⁴⁸.

⁴³ Cf. Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 182.

⁴⁴ În iulie 1764, Boskamp a sosit la Varșovia și a intrat în serviciul lui Stanisław Poniatowski în calitate de consilier privat. Alegerea lui nu a fost în timpelătoare. În perioada cît fusese în serviciul regelui Prusiei, îndeplinise funcția de reprezentant al acestuia în Crimeea și cunoștea bine subtilitățile diplomației orientale. În plus, prin căsătoria sa în Moldova cu Bălășica, „fiica români-zată a ceasornicarului ieșean Arlaud”, Boskamp și-a creat, desigur, legături în capitala Moldovei, care-i vor fi fost, credem, de folos în misiunea pe care a avut-o (cf. I. C. Filitti, *Rôle diplomatique des Phanariots*, p. 85; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, p. 191; Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 182).

⁴⁵ N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 351.

⁴⁶ Într-un raport din 16 dec. 1764 el comunica „nedemnul procedeu al prințului Valahiei...” (pentru Moldova — n. ns.) care i-a spus că va trebui să meargă la Tulcea pe „drumurile cele mai înspăimîntătoare din Tartaria...”, pe unde nici un ministru nu a trecut niciodată”. Boskamp era sigur că domnul s-a înțeles, în acest scop, cu pașa de Hotin, fără știrea Porții. Aleksandrowicz era hotărît să treacă totuși prin Iași, unde vroia să arate, „pentru jignirea suferită, ce este Republica sub noul rege” (cf. N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 351).

⁴⁷ *Ibidem*. Se pare că această hotărîre a domnului a fost urmarea presiunilor poloneze, deoarece Aleksandrowicz menționa în raportul său că „nu se cîștigă niciodată nimic dacă nu se adoptă față de ei un anumit ton”.

⁴⁸ Cf. Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 183; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, p. 192. Un răspuns identic l-a dat Grigore Al. Ghica, printr-o scrisoare întocmită la aceeași dată, și lui Aleksandrowicz (cf. N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 352).

Boskamp a mai avut însă cu domnul și o discuție strict confidențială, cu care ocazie a aflat de la acesta că se țeseau intrigi pentru răsturnarea marelui vizir Mustafa Bachir, la care credem, cum afirma și Boskamp, că a participat și Grigore Al. Ghica. Cu toate că informația privind participarea sa la aceste intrigi este unică și provine de la Boskamp, considerăm că afirmația de mai sus nu este lipsită de temelie, deoarece Grigore Al. Ghica era, desigur, conștient de faptul că colaborarea sa cu diplomația ruso-prusiană nu era posibilă altă timp cât la conducerea politicii otomane era un mare vizir potrivit planurilor acestei diplomații. Pentru a-i ușura misiunea, domnul i-a dezvăluit, după afirmația lui Boskamp, „multe lucruri foarte importante pentru curtea noastră și cea rusă, printre altele mașinațiunile episcopului de Kamenica (Adam Krasinski)...”. În sfârșit, Boskamp sublinia „serviciile bune” pe care i le-a făcut „greul Panagiodor, consilier secret al prințului și prietenul meu confidențial”⁴⁹. Pe de altă parte, domnul Moldovei continua să mențină, desigur din ordinul Porții, legăturile și cu adversarii din Polonia ai lui Poniatowski⁵⁰.

Așadar, atât timp cât la Istanbul se afla un mare vizir potrivit Rusiei, Grigore Al. Ghica a evitat ca, prin atitudinea sa, să se expună învinuirilor Porții și Franței. De aici și explicația legăturilor sale cu partea adversă din Polonia. Această atitudine o va menține și în perioada următoare, cînd se vor ivi însă noi probleme care vor pune în discuție bunele raporturi dintre domn și guvernul lui Stanislaw August Poniatowski. Ca urmare, colaborarea cu cercurile guvernante poloneze pentru obținerea recunoașterii regelui o va lăsa, în cea mai mare parte, pe seama marelui său postelnic Nicobulo Panagiodor.

La sfîrșitul anului 1764 și începutul celui următor, situația lui Poniatowski s-a complicat din nou la Istanbul, datorită intrigilor adversarilor săi. Era necesară o nouă intervenție din partea domnului Moldovei, ceea ce acesta a și făcut, asigurîndu-l pe Boskamp că totul se va rezolva imediat, datorită demersurilor pe care le-a făcut la Porată. Ca urmare, acesta era de părere că „L'Hospodar parait avoir tout à fait epoussé nos interets”, și că sosirea firmanului pentru Aleksandrowicz era doar o chestiune de timp⁵¹. Cîrînd, Aleksandrowicz avea să constate că Boskamp se grăbise cu aprecierile. Vergennes, prin o serie de insinuări, reușise să trezească bănuielele Porții față de noul tratat încheiat între Rusia și Republică, bazat, în general, pe prevederile celui din 1686. La Roche, vizitîndu-l pe trimisul extraordinar la începutul lunii februarie 1765, a încercat să afle conținutul tratatului, dîndu-i a înțelege că și Poarta ar dori să încheie un tratat asemănător, deoarece, după La Roche, aceasta era convinsă că în cel din 1686 erau prevederi nefavorabile Imperiului otoman. Trimisul polonez a evitat să dea amănunte și l-a rugat doar să comunice domnului Moldovei numai „realitatea” în legătură cu situația din Polonia, pentru a „contribui la risipirea atmosferei nefavorabile pe care i-au creat-o știrile false”⁵².

Înlăturarea hatmanului Branicki, principalul exponent al opoziției din Polonia, a diminuat mult posibilitățile partidei republicane de a-l combate la Istanbul pe Poniatowski și partizanii săi, dat fiind faptul că reprezentantul hatmanului pe lângă Poartă a trebuit să-și părăsească postul⁵³. La toate acestea s-au

⁴⁹ Cf. Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 184.

⁵⁰ Dintr-o scrisoare a marelui general al coroanei către Vergennes, din 23 dec. 1764, reiese că Grigore Al. Ghica îi scrisese și lui (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 714—715).

⁵¹ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 84—87 (cu un regist publicat în N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 352, cu adresa greșită „Aleksandrowicz către ministeriu”).

⁵² Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 97—100.

⁵³ Lipsit de instrucțiuni și, desigur, și de teama repercusiunilor, în audiență avută la 20 februarie 1765, cu ocazia plecării sale definitive din Istanbul, Stankiewicz a răspuns de așa manieră întrebărilor puse de marele vizir, încît a

adăugat și demersurile făcute de domnul Moldovei pentru a determina Poarta să accepte noile schimbări survenite în țara vecină. Sesizată de unele neconcordanțe — strecurate, bineînțeles, cu bună știință, — dintre adevărata stare de lucruri din Republică și cea prezentată de domn în rapoartele sale, Înalta Poartă a decis însă mazierea lui. Grigore Al. Ghica s-a salvat doar grație intervenției prietenilor săi din divan care i-au obținut confirmarea cu condiția de a prezenta pe viitor numai adevărul în rapoartele sale asupra evenimentelor din Polonia⁵⁴.

În ce privește soarta misiunii lui Aleksandrowicz, Poarta urma să decidă numai după plecarea lui Stankiewicz de la Istanbul⁵⁵. Alarmat, în cele din urmă, de prelungirea reținerii sale în capitala Moldovei, Boskamp i-a prezentat ecoul nului, la 4 aprilie 1765, o amplă notă de protest⁵⁶, care nu a avut însă ecoul scontat. Modificarea atitudinii Porții, ce părea a fi din nou posibilă, avea să se datoreze unor noi mutații destul de importante în înaltele dregătorii ale Imperiului otoman.

Lipsind, pentru moment, un pretext acceptabil pentru declanșarea războiului împotriva Rusiei pe care-l preconiza, marele vizir Mustafa Bachir pașa, înfrunt de opoziția din divan, în spatele căreia se afla, de fapt, diplomația ruso-prusiană, a fost nevoit să demisioneze la 31 marie 1765, iar după o lună a fost executat. Locul său a fost ocupat de Mehmed pașa Muhsin-zade, potrivnic războiului. În cei trei ani ai săi de mare vizirat (1765—1768), Poarta a cedat, aproape în toate problemele poloneze, în favoarea Rusiei și Prusiei⁵⁷. Vestea acestei neașteptate schimbări în înalta dregătorie otomană, ce părea să fie de cel mai bun augur pentru Stanislaw August și partizanii săi, a fost primită ca „evenimentul cel mai fericit” de către Aleksandrowicz, care s-a grăbit s-o comunice regelui și șefului cancelariei sale, Ogrodzki⁵⁸.

Dar, deocamdată, nici noile schimbări survenite la Istanbul nu erau în măsură să-l determine pe Grigore Al. Ghica la o acțiune în sensul dorit de autoritățile poloneze. De teama unei noi prelungiri a șederii sale la Iași, Boskamp i-a prezentat, la 12 și 26 februarie 1765, alte două note de protest. Dacă prima repeta, în linii generale, argumentele precedentei, cea de a doua era redactată în termeni mult mai categorici. Important în această notă este și faptul că, deși se recunoștea că domnul nu ar lua nici o măsură în privința lui Boskamp fără ordinul Porții, Grigore Al. Ghica era totuși prevenit asupra impresiei nefavorabile pe care și-ar putea-o crea la Varșovia, prin târăgănarea plecării sale. Se urmărea, astfel, atragerea fără rezerve a domnului de partea guvernului polonez. Pentru a înlătura eventualele piedici izvorite din lipsa de informare a Porții în le-

încercat să demonstreze că noile schimbări din patria sa nu lezează cu nimic libertățile poloneze și că au azeziunea întregului popor (cf. Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 185—186).

⁵⁴ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. II, București, p. 394. Nu ar fi exclus ca la denunțarea lui Grigore Al. Ghica să fi contribuit și propriul său agent de la Varșovia, aflat în slujba diplomației franceze. Acesta declara mai înainte că „prietenia grecească, fie și cea mai mare, nu plătește nici cît indiferența altor creștini” (cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, p. 192, nota 6). N. Iorga considera însă că era vorba de o neînțelegere din partea lui von Zegelin, viitorul ambasador al Prusiei la Poartă, care făcuse un raport în acest sens regelui său (*ibidem*, p. 192).

⁵⁵ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 128—130.

⁵⁶ *Loc cit.*, c. 50—52.

⁵⁷ Wladyslaw Konopczynski numește această perioadă din istoria Poloniei „era lui Repnin” (cf. *idem*, *op. cit.*, p. 186).

⁵⁸ În scrisoarea către rege își exprima regretul că, fiind obligat să stea pe loc, a fost lipsit de „plăcerea de a contribui cît de cît la căderea sa” (a lui Mustafa Bachir pașa — n. ns.). Cît privește Austria, Franța și Spania, căderea marelui vizir constituia, după părerea lui, o adevărată înfringere diplomatică (cf. Arh. St. București, Fon. cit., Rola 69/10, c. 140, 145—146).

gătură cu noile ordine pe care le primise de la Varșovia, îl ruga să trimită de urgență la Istanbul un călăraș care să comunice că scrisoarea Senatului către marele vizir, care i-a fost încredințată, nu putea să fie predată la destinație decât de el personal. În sfârșit, îl avertiza că promptitudinea sau întârzierea răspunsului vor fi considerate la Varșovia ca „atitudini ale Sublimei Porți față de Serenissima Republică, căreia acestea îi vor servi ca regulă de conduită...” (față de Poartă — n. ns.)⁵⁹. Notele de protest ale lui Boskamp au fost susținute și de o scrisoare comună a marilor cancelari ai coroanei și Lituaniei, Andrej Zamojski și, respectiv, Mihail Czartoryski, precum și de una a lui Aleksandrowicz, prin care se cerea, de asemenea, libertatea de plecare a lui Boskamp la Istanbul pentru a-și îndeplini misiunea care i-a fost încredințată⁶⁰. Grigore Al. Ghica a adoptat însă și de această dată aceeași atitudine prudentă. Pe marii cancelari i-a asigurat de buna dispoziție față de misiunea consilierului privat și că se va strădui să-i dea cât mai repede un răspuns din partea Porții. Lui Aleksandrowicz, în schimb, i-a confirmat doar primirea scrisorii sale, fără a face vreo mențiune în legătură cu Boskamp⁶¹.

Planul porții era însă altul. Prin intermediul domnului Moldovei i-a dat asigurări lui Aleksandrowicz numai referitoare la securitatea și primirea sa la Istanbul, fără a mai accepta însă și alte condiții ale guvernului polonez. Se urmărea, astfel, să se evite, cel puțin pentru un timp, și fără alte complicații, recunoașterea lui Poniatowski⁶². Sesizat, guvernul polonez a luat măsuri pentru dejucarea, cu ajutorul Rusiei, a acestui plan⁶³.

Așadar, schimbarea produsă la Istanbul n-a avut, cel puțin pentru o perioadă, alt rezultat pozitiv pentru Polonia decât slăbirea opoziției interne, susținută de Franța prin intermediul lui Vergennes⁶⁴. Dar, opoziția nu a depus încă armele. Sub pretextul aplanării unei neînțelegeri generată de o datorie neachitată, un emisar al palatinului de Kiovia a fost trimis cu daruri la han. După părerea lui Boskamp, misiunea acestuia era însă cu totul alta, și anume încercarea de a-l determina pe han să reia apărarea opoziției poloneze în fața sultanului⁶⁵. Eforturile opoziției păreau a fi favorizate și de faptul că, la începutul anului 1765, un alt eveniment avea să complice situația internă și externă a noului guvern polonez. Pretextând instituirea vămii generale în Polonia de către seimurile de convocare și de încoronare, Frederic al II-lea, urmărindu-și planurile sale față de Republică, a hotărât înființarea unei vămi la Marienverder. Măsura nu numai că amenința cu ruina comerțul Gdanskului, dar putea servi, în același timp, ca pretext adversarilor pentru a-și relua acțiunile și nemulțumi totodată pe colaboratori, fapt pentru care autoritățile au prezentat energice proteste la Berlin, cerind în același timp sprijinul Ecaterinei a II-a și a altor state interesate în comerțul prin Gdansk⁶⁶. Dar Prusia nu s-a limitat doar la atât.

⁵⁹ Arh. St. București, Fond cit., c. 53—55 ; Rola 69/10, c. 152—153.

⁶⁰ Loc cit., c. 1, 163—164.

⁶¹ Loc cit., c. 163—164, 176.

⁶² În acest sens pledează și faptul că Poarta continua încă să-l trateze cu destulă considerație pe Stankiewicz. La sfârșitul lunii aprilie 1765, Grigore Al. Ghica a primit chiar ordin să suporte toate cheltuielile necesitate de întoarcerea lui în Polonia (cf. Başbakanlık Arşivi—Istanbul, Hariciye, nr. 3772).

⁶³ N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 354—355.

⁶⁴ Acesta întreținea corespondență cu marele hatman (cf. Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 146).

⁶⁵ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 160, 169—171.

⁶⁶ Loc cit., c. 2—4, 169—171. Pentru reforma vamală din Polonia vezi și Jörg K. Hoensch Tülingen, *Der Streit um dem polnischen Generalzoll 1764—1766. Zur Rolle Preussens und Russland beim Scheitern der Finanzreform Stanislaw Augustus*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Heft 3, septembrie 1970, p. 357 și urm.

Vroind să cunoască exact demersurile lui Aleksandrowicz, pentru a ști în ce măsură planurile Prusiei în legătură cu Polonia ar putea fi stinjenite, Rexin i-a scris domnului Moldovei rugându-l să-i dea informațiile necesare. Totodată l-a trimis pe maiorul Zegelin la Zaleszczyki, pentru a afla cele dorite direct de la Aleksandrowicz ⁶⁷.

Instalarea oficială a noului mare vizir, la 28 aprilie 1765, a impulsionat demersurile autorităților poloneze pentru a obține recunoașterea regelui, neînțelegerile cu Prusia rămânând pe plan secundar. Paralel cu aceste demersuri, autoritățile poloneze au făcut eforturi pentru a obține din partea Porții și rezolvarea în favoarea magnaților poloni a unor diferențe ce le aveau în Moldova. Ca urmare, Boskamp i-a cerut lui Aleksandrowicz să intervină la Varșovia pentru a i se trimite toată documentația referitoare la convențiile privind vecinătatea cu Moldova, la trecerea Nistrului, la imunitățile preoților franciscani și iezuiți din Moldova, la dreptul de pășunare în Moldova a vitelor și alailor negustorilor poloni, la comerț în general, vămi și alte „lucruri susceptibile de certuri între vecini”. Deoarece arhivele poloneze nu conțineau nimic referitor la cele cerute de consilierul privat, cancelaria regală i-a comunicat lui Aleksandrowicz că Boskamp va trebui să abordeze aceste probleme pe baza tratatului de la Karlowitz ⁶⁸.

Dar preluarea puterii de către noul mare vizir a avut ca urmare doar faptul că Grigore Al. Ghica a primit ordin să permită plecarea lui Boskamp la Istanbul ⁶⁹. Domnul nu va părăsi însă nici în noile împrejurări atitudinea sa ambiguă față de autoritățile poloneze, dată fiind oscilația conduitei Porții în această problemă. Acesta era, de altfel, și singurul mijloc de a se pune la adăpost de orice pericol și care-i înlesnea atingerea scopurilor sale. De aceea, rolul principal în facilitarea demersurilor oficialităților poloneze i-l va lăsa lui Panagiodor. Acesta s-a și grăbit să-i scrie, la 18 mai, lui Stanisław August Poniatowski, pentru a-i comunica avizul Porții pentru plecarea lui Boskamp și a-l asigura că, în pofida tuturor pericolelor, dorește cu „ardoare” să-l slujească. Îl ruga, totodată, să-l ia sub protecția sa, pentru a avea unde se refugia în cazul unui pericol din partea Porții ⁷⁰. Prin alte două scrisori, din 22 mai/2 iunie, comunica autorităților Republicii alte știri despre noi și importante schimbări de dregători otomani, care păreau a fi favorabile lor, și dorința de a schimba cu ele informații de interes comun, pentru a contribui astfel la realizarea țelurilor urmărite ⁷¹.

Noile schimbări survenite la Istanbul nu au fost însă nici de această dată în măsură să imprime politicii turcești o linie constantă. Otomanii, de teamă de a nu lăsa impresia că au acceptat ocuparea Poloniei de către Rusia, condiționau acum recunoașterea regelui și primirea ambasadorului său de răspunsul marelui general al coroanei la întrebările puse de ei în legătură cu rolul și scopurile Comisiei de război a cărei înființare fusese preconizată de rege și colaboratorii săi. Apoi, pentru a lăsa republicanilor speranța unui ajutor din partea Porții, i s-a permis lui Stankiewicz să stea la Iași, de unde va mai menține încă legăturile cu șefii opoziției poloneze.

În aceste fel, lui Grigore Al. Ghica îi parveneau știri contradictorii în legătură cu situația din Polonia. Pentru a afla adevărata stare de lucruri de acolo, domnul a hotărât să-l retrimită grabnic la Varșovia pe La Roche, care-și pără-

⁶⁷ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 160—162.

⁶⁸ Loc cit., Rola 69/10, c. 7—8, 160—162, 169—171.

⁶⁹ Loc cit., c. 165.

⁷⁰ Loc cit., Rola 69/12, c. 104.

⁷¹ Este vorba de înlocuirea lui reis-efendi cu secretarul lui Kiaja bei, Omar efendi, primul numit pașă cu trei tuiuri de Peloponez și de reînscăunarea lui Crim Ghierai. „Toate acestea — arăta Panagiodor — sînt, fără îndoială, o urmare a întorsăturii favorabile pe care, slavă domnului, au luat-o afacerile după disgrația lui Mustafa pașa (cf. Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/12, c. 105—110).

sise postul pentru cîtva timp, în vederea rezolvării unor probleme personale⁷². Boskamp, care plecase spre Istanbul la 30 mai, îl sfătuia pe Aleksandrowicz ca, pînă ce va veni firmanul, să cultive prietenia lui Panagiodor și La Roche, ca unii ce pot avea un cuvînt important de spus în problemele care-i interesează. Dar, în așteptarea instrucțiunilor de la Varșovia, trimisul regelui a continuat să păstreze aceeași atitudine rezervată față de reprezentanții domnului, considerînd că nu era necesar să înceapă corespondența cu ei⁷³. La Roche, în drum spre Varșovia, l-a vizitat pe Aleksandrowicz, cu care ocazie l-a pus în curent cu noutățile de la Istanbul și zvonurile pe care le răspindeau în Moldova adversarii regelui și ai Rusiei⁷⁴. Deoarece, nici în urma acestei discuții, Aleksandrowicz nu a început corespondența cu Panagiodor⁷⁵ și în Moldova circula zvonul că trupele ruse intrau în Polonia prin Ucraina⁷⁶, marele postelnic s-a adresat, la 20 iunie/2 iulie, direct lui Ogrodzki. După ce i-a arătat efectele negative pe care le aveau zvonurile privind rectificarea frontierelor ruso-poloneze, zvonuri pe care, datorită justelor informații primite de la el, va ști să le combată, l-a rugat insistent să mențină cît mai secretă prietenia lor. Precauțiile marelui postelnic nu erau gratuite, dat fiind faptul că favorizarea deschisă a noilor autorități îi atrăseră numeroase animozități în chiar capitala Moldovei⁷⁷. Pe de altă parte, serviciile lui Panagiodor erau destul de prețioase și nu puteau fi ignorate la Varșovia. Ca urmare, atît regele cît și Ogrodzki, care era de fapt conducătorul întregii acțiuni diplomatice pentru recunoașterea regelui, s-au grăbit să-i răspundă spre a-i mulțumi pentru bunele sale sentimente. Șeful cancelariei regale îi comunica deplinul său acord față de corespondența propusă de el, pe care o considera foarte utilă „pentru interesele comune și pentru toate afacerile în împrejurările prezente”⁷⁸. Totodată, autoritățile poloneze l-au înconjurat cu deosebită atenție și pe La Roche, după sosirea sa la Varșovia. Prin aceasta vroiau să demonstreze stima de care se bucura Grigore Al. Ghica și speranța că acesta va contribui la înțelegerea reciprocă, prin transmiterea la Poartă a unor știri cît mai „exacte” asupra situației din Polonia⁷⁹. Principala preocupare din acea perioadă a lui Poniatowski era de a-i convinge pe turci că proiectata comisie pentru „verificarea” frontierelor ruso-poloneze, de care se foloseau atît de mult adversarii, nu vizează cîtuiși de puțin interesele otomane în această regiune. Or, acest scop putea fi atins mai ales prin felul în care domnul Moldovei prezenta situația la

⁷² Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 8—9, 177—179. În scrisoarea din 30 mai/11 iunie Panagiodor își exprima convingerea că autoritățile poloneze îi vor da acestuia tot concursul și că acest demers va contribui la zădărnicierea planurilor adversarilor (cf. Rola 69/12, c. 56—57, 111—112).

⁷³ *Loc cit.*, Rola 69/10, c. 187—188. Ogrodzki își exprima convingerea că, date fiind împrejurările favorabile în care a fost chemat consilierul la Istanbul, în curînd va sosi și firmanul așteptat. Panagiodor, pe de altă parte, promitea că va face totul pentru ca Boskamp să plece cît mai repede (cf. *loc. cit.*, Rola 69/10, c. 9, 1937).

⁷⁴ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 180—189. Vizita sa a fost urmată de alte două vizite ale lui Linchou, emisarul domnului Țării Românești, care i-a făcut unele oferte din partea stăpînului său, respinse însă de Alexandrowicz (*loc cit.*, c. 191—192).

⁷⁵ S-a limitat doar la a-i trimite o scrisoare a lui Stankiewicz, primită de la șambelanul de Halicz, pentru a o expedia marelui interpret al Porții (*loc. cit.*, c. 191—192).

⁷⁶ *Loc. cit.*, c. 194—195.

⁷⁷ *Loc cit.*, Rola 69/12, c. 116—117. Își exprima totuși satisfacția că a reușit să facă „așa mari fapte spre rușinea unor dușmani așa mari”, deși nu avea alte mijloace decît „pana și călimara”.

⁷⁸ *Loc cit.*, c. 90—92.

⁷⁹ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/12, c. 92 ; Rola 69/10, c. 10—11.

Istanbul. De aici grija deosebită a lui Ogradzki de a-i sugera lui Panagiodor felul în care ar trebui să abordeze domnul această problemă în rapoartele sale⁶⁰.

După sosirea lui Boskamp la Istanbul și prima audiență la marele vizir, se părea că trimiterea firmanului pentru Aleksandrowicz era iminentă, în ciuda eforturilor făcute de Franța și Austria pentru a-i contracara acțiunile⁶¹. Panagiodor, convins de succesul misiunii lui Boskamp, și-a dat demisia din serviciul domnului, pentru a-l putea însoți pe Aleksandrowicz, cerere care i-a fost însă respinsă⁶².

Dar, cu toate serviciile pe care domnul le adusese pînă atunci, direct, sau indirect Poloniei, autoritățile de la Varșovia nu numai că nu au luat măsuri pentru curmarea abuzurilor săvîrșite de magnatii de la margini, dar au continuat să susțină la Poartă o serie de pretenții dăunătoare Moldovei⁶³. Toate acestea au dus, fără îndoială, la scăderea interesului lui Grigore Al. Ghica pentru rezolvarea grabnică a problemei poloneze în favoarea regelui⁶⁴. De aceea nu ar fi exclus ca Grigore Al. Ghica să nu fi fost străin cu totul de noile obstacole ivite la Istanbul în calea recunoașterii regelui⁶⁵, ceea ce ar fi constituit o reacție a domnului la atitudinea neamică față de Moldova a guvernului polonez⁶⁶.

Totuși, întemnițarea lui Stavraphe, capucehaia domnului Țării Românești, și depunerea acestuia din urmă, fapt ce atrăgea și disgrația lui Linchou, considerat la Varșovia drept unul din factorii responsabili pentru atitudinea ostilă a Porții datorită informațiilor sale trimise la București și de acolo la Istanbul, dădeau noi speranțe autorităților poloneze că recunoașterea și firmanul nu vor mai întârzia⁶⁷. În plus, se aflase despre apropiata recunoaștere a regelui de către

⁶⁰ Ogradzki îl asigura totodată pe Panagiodor de secretul legăturilor lor „de prietenie personală” și că, dacă va avea să-i comunice ceva în secret, o va face „cu toate precauțiile necesare” (cf. *loc. cit.*, Rola 69/12, c. 93—94).

⁶¹ *Loc cit.*, Rola 69/10, c. 12—13, 189—190, 205; Władysław Konopczynski, *op. cit.*, p. 186—187.

⁶² Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 199—200, 205.

⁶³ Aleksandrowicz a primit instrucțiuni să prezinte Porții o serie de plingeri împotriva Moldovei. Sub pretext că podul construit de moldoveni în fața localității Zaleszczyki prejudiciază, pe de o parte, domeniile pe care le avea acolo regele, iar pe de alta, constituia o încălcare a unor prevederi ale tratatului de la Karlowitz, în acele instrucțiuni, date la 14 august 1765, problema podului ocupa un loc foarte important. Cu toate că Grigore Al. Ghica arătase mai înainte netemeinicia pretențiilor poloneze, ei nu au renunțat. În lipsă de alte probe bazate pe dreptul internațional, guvernul polonez îl sfătuia pe Aleksandrowicz să abordeze problema pe baza „posesiunii imemoriale” a dreptului exclusiv al polonezilor de a avea poduri plutitoare pe Nistru (cf. Arh. St. București, Fond cit., Rola 70/21, c. 382—389; N. Iorga, *Documente Calimachi*, vol. II, p. 356, 357; Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 14, 17, 190—200).

⁶⁴ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 14—17. Pentru a evita orice surpriză, regele a căutat să-l lege și mai strîns pe Panagiodor de interesele sale hotărînd ca, în trecere prin Iași, Aleksandrowicz să-i dea 300 de ducăți și să-l asigure de cele mai bune sentimente din partea sa.

⁶⁵ Cu toate asigurările date de marele vizir că regele va fi recunoscut în curînd de Poartă și că Aleksandrowicz avea să primească firmanul de plecare, **zvonul că trupele rusești ar fi intrat din nou în Polonia** a fost de natură să amîne aplicarea acestei hotărîri. Totuși, Panagiodor, care, a comunicat cele de mai sus, a asigurat guvernul polonez că toate se vor rezolva în urma raportului contrar al domnului Moldovei (cf. Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/12, c. 210).

⁶⁶ De altfel, autoritățile poloneze erau sigure că, în noua etapă, modificarea opticii otomanilor se datora informațiilor false cu care domnul „abuzează de credulitatea sultanului și a miniștrilor...” (cf. *loc cit.*, c. 42—43).

⁶⁷ *Loc cit.*, c. 14—17, 44—46; Rola 69/12, c. 95—96.

Austria, Franța și Saxonia și despre faptul că Poarta era nemulțumită că nu a fost prevenită în legătură cu aceasta de către aliații săi⁸⁹. Pentru a se urgenta expedierea firmanului și rezolvarea altor probleme privind raporturile Republicii direct cu Imperiul otoman sau cu Moldova, s-a încercat acreditarea lui Boskamp la Istanbul cu rangul de însărcinat permanent de afaceri. În această nouă calitate urma să solicite o nouă audiență la marele vizir, cu care ocazie să ceară explicații în legătură cu atitudinea Porții față de misiunea lui Aleksandrowicz. Pe de altă parte, Aleksandrowicz, în urma ordinului primit de la Varșovia, i-a scris lui Grigore Al. Ghica, arătându-i surpriza față de faptul că era nevoit să-și prelungească șederea la Zaleszczyki, fapt contrar „demnității Majestății Sale și onoarei națiunii”⁹⁰. Domnul i-a răspuns însă vag, asigurându-l de loiala sa prietenie și exprimându-și speranța de a-l revedea în curînd⁹⁰.

La începutul lunii noiembrie 1765, s-a aflat că a fost numit un mihmandar (persoană care se ocupa cu primirea oaspeților) în persoana agăi Sajd Mehmed⁹¹, cu misiunea de a aduce firmanul lui Aleksandrowicz. În plus, potrivit informațiilor date de Boskamp, Poarta a numit chiar și un „ministru” cu rang mai mare decît capugi-baş pentru a-l felicita pe rege cu ocazia încoronării⁹². La 10 decembrie 1765, pașa de Hotin l-a înștiințat pe Aleksandrowicz că însoțitorul său a sosit în cetate⁹³. Curînd însă, guvernul polonez avea să constate că nu putea fi încă vorba de recunoașterea regelui de către Poartă.

Boskamp, care, spre nedumerirea autorităților Republicii a fost îndepărtat din Istanbul și trimis la Varșovia odată cu mihmandarul Sajd Mehmed, a adus din partea marelui vizir o scrisoare către demnitarul Republicii, prin care se arăta că Poarta a hotărît să-l accepte pe Aleksandrowicz numai în calitate de trimis al Republicii. Imediat, marele cancelar al coroanei i-a scris lui Aleksandrowicz să nu părăsească Zaleszczykul pînă ce nu va avea copia firmanului adus de mihmandar, pentru a se convinge dacă și în acel document este numit tot numai trimis al Republicii. În acest caz, trebuia să scrie pașei de Hotin și domnului Moldovei pentru a le arăta că atitudinea neobișnuită a Porții îl determina să nu plece pînă ce nu va primi un firman corespunzător rangului său. Pe de altă parte, Ogrodzki îl avertiza să păstreze cel mai mare secret în legătură cu noul incident, pentru a nu da posibilitatea unor speculații din partea adversarilor⁹⁴. Începea, astfel, o nouă etapă a conflictului turco-polon, etapă în care aplanarea diferendului i-a fost încredințată, în mod expres, lui Grigore Al. Ghica.

În noile împrejurări, Aleksandrowicz și-a îndreptat eforturile spre obținerea unei copii cît mai exacte a firmanului emis pentru el de sultan, în care scop a scris în repetate rînduri, în prima jumătate a lunii decembrie 1765, atît pașii de Hotin, cît și mihmandarul⁹⁵. Apoi, după ce a intrat în posesia copiei cerute și s-a convins că, într-adevăr, documentul a fost emis numai pentru trimisul extraordinar al Republicii Polone, a scris domnului Moldovei în conformitate cu dispozițiile primite. Exprimîndu-și surpriza pentru faptul că nu se făcea nici o mențiune despre Stanisław August „rege al Poloniei și mare duce al Lituaniei, liber ales, unanim încoronat, domnînd fericit și recunoscut de către toate puterile vecine”, îi reamintea că „Republica Poloniei nu are nici cel mai mic drept de a expedia vreun ministru la curțile străine în timpul domniei regelui și a suvera-

⁸⁹ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 212—214 221—222, 223—224.

⁹⁰ *Loc cit.*, c. 52—54, 227—229.

⁹⁰ *Loc. cit.*, Rola 69/10, c. 233.

⁹¹ Sajd Mehmed plecase deja din Istanbul la 6 nov. 1765 (cf. *loc cit.*, c. 239, 244).

⁹² *Loc cit.*, c. 236—237, 240. Ogrodzki era de părere că Panagiodor îl aștepta pe Aleksandrowicz la Iași, fiind convins că are să-i aducă vești bune (cf. *loc cit.*, c. 55—60).

⁹³ *Loc cit.*, c. 55—56, 56—59.

⁹⁴ *Loc cit.*, c. 60—61, 62—63.

⁹⁵ *Loc. cit.*, Rola 69/10, c. 256—257, 258, 259, 260, 267—263.

nui său". Deoarece procedeul întrebunțat de Poartă era „în totală contradicție cu uzanțele noastre”, îl informa că a primit ordin să nu plece pînă ce nu i se va emite un alt firman în calitate de trimis extraordinar al regelui și Republicii și îl ruga să informeze în acest sens Poarta otomană⁹⁶. Pe de altă parte, Obreskov și Zegelin, noul ambasador al Prusiei la Poartă, l-au convins pe Poniatowski că Panagiodor „putea să dea o declarație în scris pentru ca Poarta, bazîndu-se pe stipulațiile de la Karlowitz, să-l primească pe Aleksandrowicz ca trimis al regelui și Republicii cu toate onorurile corespunzătoare”⁹⁷. Către sfîrșitul lunii dec. 1765, Ogrodzki i-a comunicat lui Aleksandrowicz că guvernul a hotărît ca el să scrie o nouă scrisoare domnului Moldovei, copiind întocmai conceptul întocmit în cancelaria regală. Scopul celei de a doua scrisori era, în primul rînd, să-l determine pe domn să-i dea lămuriri în legătură cu noua modificare a atitudinii Porții. La 28 dec. 1765, în urma unei noi verificări a termenilor folosiți în firman, Aleksandrowicz, constatînd că numele regelui este cu totul omis, a expediat scrisoarea destinată domnului Moldovei și o alta pașei de Hotin.

În scrisoarea ce i-a fost adresată, Grigore Al. Ghica era solicitat să comunice autorităților poloneze care ar putea fi cauzele pentru care marele vizir nu a mai răspuns la scrisoarea suveranului polonez, l-a expediat pe Boskamp din Istanbul și a omis numele lui Poniatowski atît din scrisoarea către demnitarul Republicii, cit și din firman, hotărînd ca Aleksandrowicz să fie admis numai în calitate de trimis extraordinar al Republicii. Deși autoritățile poloneze nu sperau prea multe din partea domnului, considerau totuși intervenția acestuia deosebit de utilă. Combinată cu cea făcută de Boskamp pe lîngă reis-efendi și marele dragoman, ea putea să determine Poarta ca, cel puțin, să se explice⁹⁸.

În răspunsul său la ultimile scrisori ale lui Aleksandrowicz, domnul a dat dovadă de o atitudine foarte prudentă, a cărei explicație trebuie căutată în oscilațiile Porții în această problemă. De aceea nu ar fi exclus ca, înainte de a fi trimis răspunsul, domnul să se fi consultat cu pașa de Hotin asupra modului în care trebuia conceput, așa cum, de altfel, bănuia și Ogrodzki⁹⁹. Oficial, domnul era de părere că nu mai exista nici un obstacol real pentru plecarea ambasadorului, din care cauză se arăta surprins de propunerile poloneze făcute în cele două scrisori. Conținutul firmanului, după părerea domnului, nu putea fi un ar-

⁹⁶ Arh. St. București, Fond cit., c. 255.

⁹⁷ Cf. Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 188. Pe baza unei părți a corespondenței lui Panagiodor cu Aleksandrowicz, istoricul polonez a tras concluzia că Panagiodor a început, pur și simplu, „să-l slujească pe Stanislaw August...” (cf. *ibidem*, nota 43).

⁹⁸ Dar, în afară de inconvenientul amintit, firmanul mai avea și un altul, care constituia de asemenea o „lezare” a demnității regelui și Republicii. Era vorba de faptul că, în loc să i se permită să treacă prin Iași, așa cum se procedase cu toți ceilalți ambasadori la Poartă, lui Aleksandrowicz i se impunea să meargă prin ținuturile „tătărăști”. În opinia lor, motivul acestei dispoziții îl constituia grija capuchehaielelor domnului de a-și scuti stăpînul de cheltuielile necesitate de protocol. Conform ordinului sultanului, primit la 29 decembrie 1765, ambasadorul trebuia să treacă prin Bender și de acolo la Ismail. Domnul era însă obligat să-i asigure nu numai cele necesare din „contribuțiile și tributul orașelor”, dar și cea mai deplină securitate (cf. Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 64, 69—73, 263—264, 286—287; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 376). Desigur, cauza acestei abateri de la vechea uzanță poate fi pusă pe seama domnului, însă nu exclusiv din motivele presupuse de autoritățile poloneze. Nemulțumit de atitudinea neprietenească a polonezilor, el va fi obținut includerea acestei clauze în firman pentru a le arăta atît considerația de care se bucura el la Istanbul, cit și faptul că nu vroia să admită nici o știrbire a drepturilor Moldovei din partea magnaților poloni. Evoluția ulterioară a relațiilor moldo-polone confirmă aceste presupuneri.

⁹⁹ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 279—280.

gument în acest sens, deoarece era intrutotul conform „vechilor uzanțe ale Imperiului otoman și cu conținutul registrelor imperiale unde nu se face decât mențiunea rangului ministrului și a națiunii care-l trimite”. Neavînd nici o însărcinare sau autorizație a Porții în legătură cu noile probleme ridicate de ambasador, domnul îl sfătuia să se adreseze mihmandarului său care avea „ordin să se îngrijească de tot ceea ce vă privește”¹⁰⁰. Totuși, la 12 ian. 1766, Aleksandrowicz îi comunica lui Ogrodzki că Komaszewski, secretarul și interpretul său, care i-a adus răspunsul domnului, l-a informat că acesta i-a declarat verbal că a scris scrisoarea în termenii cunoscuți de teamă de a nu se compromite, dar că, în realitate, era foarte „incurcat” de noua întorsătură a lucrurilor. Pe de altă parte, Panagiodor i-a spus în mod confidențial că acestea sînt lucruri minore, fără consecințe practice, și spera să-l vadă în curînd pe ambasador la Iași¹⁰¹. În acest caz este limpede că, cu toate nemulțumirile pe care i le cauzau magnații poloni, domnul Moldovei nu a renunțat cu totul la colaborarea cu diplomația ruso-prusiană și autoritățile poloneze pentru obținerea recunoașterii regelui de către Poartă¹⁰². Explicația trebuie căutată în dorința lui Grigore Al. Ghica de a ciștiga bunăvoința țarinei, care îl sprijinea pe Stanislaw August Poniatowski. Bunele servicii pe care i le-a făcut și urma să i le facă la Istanbul lui Poniatowski puteau constitui un argument în plus pentru a determina pe Ecaterina a II-a să-i promită, cel puțin, că-i va obține de la sultan domnia pe viață. Pe de altă parte, pentru înfăptuirea reformelor pe care le inițiasă, domnul avea nevoie nu numai de timp, ci și de liniște în țară. Or, aceasta era adeseori tulburată, printre altele, și de abuzurile și încălcările săvîrșite de magnații poloni din provinciile de margine. Cum programul politic preconizat de Stanislaw August Poniatowski și partizanii săi urmărea înlăturarea anarhiei interne din Polonia și întărirea puterii centrale, era în interesul lui Grigore Al. Ghica și al Moldovei ca regele să fie cît mai repede recunoscut de Poartă, deoarece era de așteptat că va lua măsuri și pentru a curma abuzurile pe care le săvîrșeau acești magnați pe seama Moldovei.

Atitudinea intransigentă a guvernului polonez, sprijinit și de Rusia¹⁰³, scundată de rapoartele binevoitoare ale domnului Moldovei, la care trebuie adăugată, desigur, și recunoașterea lui Poniatowski de către unele state europene, au determinat, în cele din urmă, Poarta să accepte primirea lui Aleksandrowicz și în calitate de trimis al regelui¹⁰⁴. Aceasta însemna, pe de o parte, recunoașterea

¹⁰⁰ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 374—376. Publicat cu mici schimbări și de N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 360.

¹⁰¹ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 368—369.

¹⁰² În așteptarea răspunsului Porții, Senatul Republicii a hotărît să se încerce din nou ca Boskamp să fie acreditat la Istanbul în calitate de însărcinat de afaceri permanent. De data aceasta, în atribuțiile lui urmau să intre asigurarea bunei desfășurări a comerțului polonez în regiunile sud-estice, dincolo de Zaleszczyki, obținerea pentru Polonia a dreptului exclusiv de trecere pe Nistru, protejarea călugărilor catolici din Imperiul otoman, în general, și din Moldova, în special, ș.a. (cf. Wladyslaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 188—189).

¹⁰³ Pentru demersurile Rusiei, vezi și Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 276—278.

¹⁰⁴ La 26 ianuarie 1766, Grigore Al. Ghica i-a scris lui Aleksandrowicz că, fiind convins că refuzul său de a pleca se datorește insuficienței explicațiilor date în scrisorile sale precedente, considera de datoria lui să facă totul pentru înlăturarea greutăților care se mai aflau în calea plecării sale la Istanbul. Ca urmare, avînd certitudinea sincerității prieteniei Porții față de Polonia, îl asigura că toate îndoilele sale sînt fără obiect. Sublima Poartă a hotărît să-l primească nu numai în calitate de reprezentant al Republicii, ci și al regelui și să-l trateze cu aceleași onoruri ca și pe predecesorii săi. Sultanol și marele său vizir au hotărît să răspundă scrisorilor regelui. În consecință, l-a trimis pe marele său postelnic pentru a-i comunica toate acestea și verbal, și-l sfătuia să plece fără

implicită a lui Stanislaw August Poniatowski ca rege al Poloniei, iar pe de alta, succesul diplomației ruso-prusiene în problema poloneză și înfrângerea celei franco-austriece. În ce privește aportul domnului, Aleksandrowicz își exprima, la 15 februarie 1766, părerea că pașa de Hotin nu era în curent cu „manevrele” domnului și mai puțin cu „misiunea cu care Poarta l-a însărcinat pentru a termina interesele noastre prin bună înțelegere”. El își întemeia afirmația pe faptul că în scrisorile primite atât din partea pașei, cât și a mihamandarului, nu se pomenea nimic despre noua hotărîre a Porții, ci doar era rugat să plece cât mai repede. De altfel, pașa nici nu a îndrăznit să trimită la Istanbul scrisorile lui Aleksandrowicz, pretextînd că nici el și nici mihamandarul nu au dreptul să indice mar-relui vizir conduita pe care trebuia s-o aibă față de regele Poloniei¹⁰⁵. Pe de altă parte, la 14 martie 1766, Vergennes i-a raportat ministrului său de externe că s-a confirmat faptul că „Poarta a remis în mod efectiv domnului Moldovei grija de a aplană dificultatea pe care o fac polonezii de a trimite aici pe reprezentantul lor...”¹⁰⁶.

În acest timp, Panagiodor, care se afla la Zaleszczyki, se străduia să-l determine pe Aleksandrowicz să-și fixeze ziua plecării, ceea ce exprima graba Porții de a pune capăt cât mai curînd acestei situații. Sesizînd faptul, autoritățile poloneze au căutat să exploateze cât mai mult în folosul lor noua stare de spirit a demnitarilor otomani. De aceea, în instrucțiunile date ambasadorului, la 19 februarie 1766, de marii cancelari și cancelarii coroanei și ai Lituaniei, i se arăta că regele i-a ordonat să nu-și mai amîne plecarea. Îi atrăgeau însă atenția că, pentru a preîntîmpina orice neplăcere ce s-ar putea ivi, în ciuda dispozițiilor favorabile ale Porții „și a celor mai bune intenții ale domnului Moldovei”, trebuia să trateze toate problemele legate de plecarea sa cu Panagiodor, căruia, stăpînul său, în urma noilor dispoziții primite de la Poartă, îi dăduse plenipotența necesară. Se accentua din nou asupra necesității de a lua toate măsurile pentru a nu se „știrbi” onoarea regelui și republicii¹⁰⁷. Mult mai cuprinzătoare erau însă instrucțiunile secrete pe care le-a primit, la 20 februarie 1766, din partea cabinetului regelui. Acestea cuprindeau, în primul rînd, conceptul unei scrisori pe care trebuia s-o înmîneze, ca din partea sa, lui Panagiodor pentru domnul Moldovei. El trebuia să declare că este convins de sinceritatea declarațiilor domnului și de executarea lor, cu atât mai mult cu cît erau în conformitate cu stipulațiile articolului X din tratatul de la Karlowitz și că va trece frontierele țării sale în calitate de trimis extraordinar al regelui și Republicii. Preciza că misiunea sa la Istanbul consta în notificarea în mod solemn, mai întîi în audiența publică la marcele vizir, apoi la sultan, alegerea și încoronarea lui Stanislaw August Poniatowski. Cerea să fie asigurat că, după expirarea termenului misiunii sale care nu va trebui să fie sub nici un motiv scurtat, va avea audiențe de plecare atât la sultan, cît și la marcele vizir și că va primi răspunsul la scrisoarea regelui său. În schimbul acestei declarații, domnul trebuia să-i dea un salv-conduct în care să se specifice că totul va fi respectat. Cum se prevedea că,

înînzire, din partea lui fiind totul pregătît (cf. Arh. St. București, Fond cit, Rola 69/10, c. 385—387; cu un regest în N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 361).

¹⁰⁵ *Loc cit.*, c. 391—392. Panagiodor i-a confirmat că „oamenii aceștia se tem pentru capul lor și sînt înspăimîntați de cel mai mic lucru” care ar putea să-i compromită (cf. *loc. cit.*).

¹⁰⁶ Diplomatul francez pretindea că decizia Porții era valabilă numai „dacă nu vor cere calitatea de trimis al regelui, care a fost omisă în pașaportul acordat domnului Aleksandrowicz” (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 736). Judecînd după prudența cu care a acționat Grigore Al. Ghica nu credem că scrisoarea care anunța deplina recunoaștere a Porții să fi fost scrisă din proprie inițiativă și să-și fi depășit în mod oficial mandatul.

¹⁰⁷ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 327—328.

pentru a se ajunge aici, vor trebui purtate multe discuții cu Panagiodor, „om șiret și abil”, nu trebuia să cedeze decât atunci când s-ar fi convins că plenipotențiarul domnului era hotărât să rupă tratativele, dar și atunci numai în ce privește unele expresii neesențiale ale declarației sale. Cît despre rută, trebuia să insiste din nou să treacă prin Iași, pentru a nu se crea astfel un precedent în viitor. Apoi, trebuia să se convingă personal că și în salv-conductul dat de pașa de Hotin este numit în mod expres „trimis extraordinar al regelui și al Republicii Poloniei”¹⁰⁸. De data aceasta, ambasadorul a primit dezlegarea ca, în cazul în care turcii vor insista asupra etichetei lor, să cedeze „asupra acestui punct și să se mulțumească simplu cu expresia trimis polonez, fără să se numească nici regele, nici Republica”. Într-o scrisoare separată, Ogrodzki îl sfătuia să dea dovadă de fermitate față de Panagiodor. După ce tratativele cu el se vor încheia, în conformitate cu vederile poloneze, trimisul urma să-i dea cei 300 de ducați pe care-i primise în acest scop, precum și tabacherea cu monograma regelui în briliante, pe care i-a trimis-o atunci „ca o dovadă de stimă și bunăvoință a Majestății Sale pentru persoana sa, făcîndu-l să întrevadă perspectiva ulterioară a grațiilor suveranului nostru”¹⁰⁹. Nu știm în ce măsură atențiile și promisiunile regelui au influențat atitudinea și hotărârile reprezentantului Moldovei. Cert este că tratativele au durat o zi și o noapte. Cum Aleksandrowicz nu a cedat, Panagiodor i-a dat salv-conductul solicitat¹¹⁰. Cît despre trecerea prin Iași, trimisul polonez nu a obținut satisfacție. În schimb, a fost asigurat că, atunci cînd va trece pe lângă capitala Moldovei, îl va întâmpina pentru a-i pune sigiliul domnesc pe declarația pe care a semnat-o pentru și în numele domnului Moldovei și din ordinul Porții. Exprimînd graba acesteia pentru a-l determina pe Aleksandrowicz să plece mai repede, i s-a oferit chiar și un supliment de tain din partea pașei de Hotin. Ambasadorul a refuzat însă, cerînd să i se dea doar cota pe care au primit-o cei doi miniștri precedenți — Mniszech și Podoski — și l-a rugat pe Panagiodor să-l convingă pe însoțitorul său să rezolve totul cît mai repede pentru a nu sta prea mult la Zwaniec. Aceste preliminarîi fiind terminate¹¹¹, Aleksandrowicz a primit dezlegarea de a pleca la Zwaniec și de acolo la Hotin, dar a trebuit să-și amine plecarea pentru ziua de 6 martie 1766¹¹². Boskamp plecase deja înaintea lui la Istanbul cu scrisori de acreditare în calitate de însărcinat de afaceri. Mai avea asupra lui și o scrisoare din partea palatinului Rusiei, în calitate de președinte al Comisiei de război, pentru pașa de Hotin și alta pentru domnul Moldovei¹¹³. De data aceasta, între misiunile însărcinatului de afaceri

¹⁰⁸ Arh. St. București, Fond cit., c. 329—355.

¹⁰⁹ *Loc. cit.*, Rola 69/10, c. 281—185; cu un regist în N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 362.

¹¹⁰ Se specifica că documentul i-a fost remis de el „din ordinul și în numele domnului meu, însărcinat să facă aceasta din partea sublimiei Porții... pentru a-i promite și a-l asigura, în virtutea puterii mele și în numele prințului meu, autorizat de Sublima Poartă să o facă, că aceasta este intenția Porții de a admite, a primi, a recunoaște și a trata peste tot și în toate ocaziile solemne, ca și la intrarea și ieșirea din audiențele publice, pe Excelența Sa trimisul extraordinar pe același picior și fără vre-o excepție sau condiție oarecare, în totul cum s-a desemnat în declarația menționată...” (cf. *loc. cit.*, c. 436—439).

¹¹¹ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 288—290. Ogrodzki îl ruga pe Panagiodor să-i asigure corespondența sa cu Aleksandrowicz și Boskamp, ceea ce acesta a și făcut, fapt pentru care a primit asigurări de stima, prietenia și recunoștința sa (cf. *loc. cit.*, c. 291—292).

¹¹² *Loc. cit.*, c. 399—402.

¹¹³ *Loc. cit.*, c. 286—287. Între timp, bunele relații dintre Moldova și Polonia au fost puse din nou în discuție de abuzurile magnaților de la margini. Cu toate că Grigore Al. Ghica s-a străduit să evite orice prilej de neînțelegere, aceștia nu numai că nu au secondat eforturile domnului, dar au săvîrșit chiar

se afla și aceea de a trata problema înființării unor legături poștale între Poartă și Polonia¹¹⁴.

Între timp, Alecsandrowicz a ajuns la Tabăra, unde a primit o delegație de boieri venită să-l salute din partea domnului¹¹⁵. De acolo, a plecat la Țuțora, unde i-a fost înmănat atît salv-conductul semnat și parafat de domn, cît și o asigurare scrisă că renunțarea sa la trecerea prin Iași nu va constitui un precedent pentru misiunile poloneze ulterioare la Poartă¹¹⁶.

Însă eforturile lui Grigore Al. Ghica, care fusese, între timp, confirmat în scaun¹¹⁷, pentru aplanarea în favoarea polonezilor a conflictului lor cu Poarta, l-au nemulțumit pe han, asupra căruia diplomația franceză mai avea încă influență. Într-un raport către Vergennes, privitor la medierea domnului Moldovei, Fornetti, consulul Franței în Crimeea, arăta că „hanul nu se îndoiește deloc că, dacă domnul Moldovei a fost însărcinat să concilieze dificultățile survenite cu ocazia acestui trimis (Alecsandrowicz — n. ns.), polonezii nu pot să fie decît încîntați de a avea un astfel de mediator”¹¹⁸.

La 14 iunie 1766, Aleksandrowicz a intrat în Pera. Reprezentanții puterilor străine acreditați la Istanbul l-au primit în general bine, mai ales Obreskov. Rezidentul Austriei i-a dat chiar să înțeleagă că avea ordin să evidențieze prietenia dintre curțile din Viena și Varșovia. Mai puțin binevoitor s-a arătat repre-

acte de violență împotriva locuitorilor din unele sate de margine (cf. Gh. Duzinchevici, *O încălcare de graniță a Moldovei în 1766 pricinuită de doi evrei din Polonia refugiați în Moldova*, în „Revista critică”, an. XII, nr. 4, Iași, 1938, p. 217 și urm.) și altele (cf. Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/12, c. 60, 82-83, 88; Rola 69/10, c. 393).

¹¹⁴ Arh. St. București, Fond cit., Rola 69/10, c. 288—289. La 1 aprilie, trimisul polonez la Paris, pentru notificarea încoronării regelui, a fost bine primit la Versailles (cf. loc. cit., c. 293—294).

¹¹⁵ Loc. cit., c. 410.

¹¹⁶ Loc. cit., c. 411. Aici a rămas mai multe zile deoarece s-a îmbolnăvit și a fost tratat de medicii domnului (cf. N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 363).

¹¹⁷ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 737; N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 362.

¹¹⁸ Consulul presupunea că hanul a făcut un raport la Poartă în legătură cu serviciile aduse de domn polonezilor. În plus, arăta că dregătorii hanului sînt „surprinși că sultanul se încrede într-un prinț grec care pune atît de mult la inimă interesele rușilor” (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 738). Cu toate asigurările domnului, drumul lui Aleksandrowicz către Istanbul n-a fost intrulotul conform dorințelor sale. De la Țuțora el a plecat la Bîrlad și de acolo, urmînd drumul obișnuit al ambasadorilor polonezi, a ajuns, la sfîrșitul lunii aprilie 1766, la Galați, unde a avut două incidente neplăcute (cf. Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 412, 295—296, 415—416, 422—426, 427—428; Władysław Konopczynski, op. cit., p. 189). Totuși, în întreg acest timp, corespondența lui Aleksandrowicz și Boskamp cu Varșovia a fost asigurată de Panagiodor care, la 15 mai 1766, primea mulțumiri din partea lui Ogrodzki (cf. loc. cit., c. 496—497, 425; N. Iorga, *Documente Callimachi*, vol. II, p. 363). Pe de altă parte, potrivit unui raport al lui Fornetti din 2 iunie 1766, Grigore Al. Ghica ar fi trimis hanului o scrisoare în care arăta că știrile privind delimitarea frontierelor ruso-poloneze sînt false și fără fundament. Fornetti mai adăuga că zvonul după care domnul ar fi scris în această scrisoare despre intenția Austriei de a se apropia din nou de Rusia, dar că aceasta ar fi refuzat pînă ce nu va denunța tratatul cu Franța, era o invenție a Rusiei și a partizanilor ei. Domnul Moldovei se străduia, după el, în folosul acestora, să distragă „atenția Porții de la adevăratul subiect asupra căruia trebuie să se fixeze în mod exclusiv” (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, p. 739—740).

zentantul Suediei, care pretindea să aibă înțietate față de Aleksandrowicz, iar Vergennes l-a tratat *quasi non esset*. Când a fost primit în audiență la marele vizir, reis-efendi i-a înmănat o notă în care i se cereau mai multe explicații legate de relațiile polono-ruse. În răspunsul pe care l-a dat, trimisul regelui Poloniei a asigurat Poarta că relațiile dintre cele două state sînt foarte corecte și că Rusia nu urmărește să aducă nici un prejudiciu Republicii. La 13/14 iulie 1766, Obreskov a comunicat la Petersburg că Poarta l-a recunoscut pe regele Poloniei¹¹⁹. În urma audienței pe care a avut-o la sultan, acesta, la 11/22 iulie, i-a scris regelui Poloniei anunțându-l că trimisul său a fost primit la Istanbul cu cele mai mari onoruri. Întrucît, continua sultanul, din informațiile pe care le avea, s-a convins că a fost ales cu consimțămîntul întregii Republicii și că se străduiește să mențină bunele relații care existau între Imperiul otoman și Polonia, îl asigura că la rîndul său nici el nu va întreprinde nimic care ar putea să le tulbure¹²⁰.

Totuși, misiunea lui Aleksandrowicz nu a fost pe deplin încununată de succes. Pe lângă unele discuții legate de protocol, de micșorarea tainului destinat lui și suitei sale, refuzul de a i se acorda obișnuita zonă de securitate pentru ambasadele străine la Istanbul¹²¹, el nu a reușit nici să determine acreditarea lui Boskamp în calitate de reprezentant permanent al Poloniei la Istanbul, cu toată risipa sa de argumente¹²². Pe de altă parte, Poarta nu a mai trimis la Varșovia pe reprezentantul său desemnat anterior pentru a-l felicita pe rege cu ocazia încoronării¹²³. Prin aceasta, credem că sultanul și marele său vizir au ținut să arate lui Aleksandrowicz că, deși au acceptat să-l recunoască pe rege, nu erau totuși dispuși să reia legăturile normale cu un stat al cărui rege a fost ales în împrejurări nu tocmai favorabile pentru interesele europene ale Imperiului otoman. Desigur că diplomația franceză nu a fost străină de această decizie a Porții. În schimb, Aleksandrowicz a obținut satisfacerea unora din pretențiile magnaților poloni pe seama Moldovei¹²⁴.

La începutul lunii octombrie 1766 a fost primit în audiență de plecare de către marele vizir Muhsin-zade pașa. Referindu-se, cu această ocazie, la natura relațiilor stabilite între Imperiul otoman și Polonia, înaltul demnitar turc le-a denumit cu un termen echivalent cu cel francez „*sous les auspices*”. După îndeplinirea acestor formalități protocolare, trimisul extraordinar al regelui și Republicii a plecat din Istanbul, fiindu-i acordate toate onorurile cuvenite¹²⁵.

În schimb, în ceea ce-l privește pe Grigore Al. Ghica se poate afirma că, în timpul celor aproape doi ani cît a durat acest conflict, a contribuit efectiv la aplanarea lui în avantajul lui Stanisław August Poniatowski. Este de presupus că, în perioada cît a fost mare dragoman al Porții, a avut prilejul să se convingă de ascensiunea tot mai puternică a Rusiei și Prusiei pe arena internațională, ascensiune ce era paralelă cu decăderea manifestă a Imperiului otoman. Izolat aproape complet prin răsturnarea alianțelor din 1756, Poarta nu mai putea face față noilor situații create pe arena politică europeană. De aceea, lipsită,

¹¹⁹ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 345—346. C. Andriescu dă greșit ca dată a acestei comunicări luna septembrie 1765 (cf. C. Andriescu, *op. cit.*, p. 26).

¹²⁰ Arh. St. București, Fond. cit., Rola 70/21, c. 406—409.

¹²¹ Cf. Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 191; Selâhattin Tansel, *op. cit.*, p. 80.

¹²² Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 191.

¹²³ Abia în anul 1778, Poarta l-a trimis pe Numan Enis Bey la Varșovia cu scopul de a atrage pe polonezi de partea Imperiului otoman în cazul în care ar fi izbucnit un nou război între Imperiul otoman și Rusia (cf. Faik Reșit Unat, *Osmanlı sefirleri ve sefaret-nameleri* (Soliile și scrisorile de solii otomane), Türk Tarih Kurumu Basımevi—Ankara, 1968, p. 233, tabel XIII).

¹²⁴ Cf. Arh. St. București, Fond. cit., Rola 69/10, c. 314—320.

¹²⁵ Cf. Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 191.

în primul rînd, de sprijinul vechii sale aliate, Franța, a cărei politică în problema poloneză a eșuat lamentabil, ea avea să ajungă în mod inevitabil la discreția noii sale competitoră la dominația orientală. Devenit în acele împrejurări domn al Moldovei, Grigore Al. Ghica va căuta să profite cât mai mult de slăbiciunea Porții și interesele Rusiei pentru a-și realiza propriile sale planuri. Între acestea se numără, probabil, obținerea domniei, dacă nu ereditare, cel puțin pe viață, lucru dovedit și de tratativele purtate în acest scop cu confederații de la Bar, în 1769, cînd era domn al Țării Românești. Pe de altă parte, dacă avem în vedere reformele preconizate și în parte începute¹²⁶, se poate presupune că Grigore Al. Ghica spera ca Rusia să-i asigure nu numai răgazul, dar și condițiile necesare pentru ducerea lor la bun sfîrșit. De aici și colaborarea sa cu diplomația ruso-prusiană. Diplomat abil, el a încercat, și în parte a reușit, ca în tot acest timp să evite orice prilej de a se expune animozităților pe care i le-ar fi putut crea la Istanbul o fățișă favorizare a intereselor uneia sau a alteia dintre puterile care se aflau în spatele acestui conflict. Iată pentru ce s-a înconjurat de colaboratori capabili să-i secondeze eforturile. În referim, în primul rînd, la marele postelnic Nicobulo Panagiodor, cu ajutorul căruia a și sprijinit, de altfel, demersurile diplomației ruso-prusiene pentru a determina Poarta să-l recunoască pe Stanislaw August Poniatowski. Trebuie subliniat însă că colaborarea cu amini-tita diplomație domnul nu a înțeles-o ca o subordonare a intereselor sale și ale țării celor ale magnaților poloni. Promptitudinea și demnitatea cu care a reacționat ori de cîte ori acestea au fost lezate sînt o dovadă evidentă în acest sens. Deși încadrată în limitele impuse de statutul său juridic internațional, contribuția Moldovei la aplanarea conflictului diplomatic turco-polon, prin rezultatele sale, constituie totuși o confirmare a rolului nu lipsit de importanță pe care l-au avut țările române în viața politică a Europei răsăritene în secolul al XVIII-lea.

LA MOLDAVIE ET LE CONFLICT DIPLOMATIQUE ENTRE LA POLOGNE ET LA TURQUIE DE 1764 A 1766

RÉSUMÉ

La Russie et la Prusse ont été très attentives, surtout pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle, aux transformations qui se produisirent en Pologne. Préoccupée de résoudre la question orientale selon les intérêts de l'Empire des tsars, Catherine II, alliée au roi de Prusse Frédéric II, s'efforça d'obtenir que la couronne de Pologne fut accordée à un roi dévoué à sa politique.

L'interrègne qui eut lieu en Pologne à la mort d'Auguste III suscita une grande inquiétude à Constantinople. La Turquie pourtant ne prit au début aucune mesure contre la Russie et la Prusse à cause de l'attitude adoptée par la majorité des grands dignitaires de l'Empire ottoman dont Catherine II avait réussi à „acquérir” les sympathies. C'est pourquoi, lorsque Stanislaw Poniatowski fut élu roi de Pologne, la Turquie ne trouva d'autre solution que de refuser de le reconnaître comme chef de l'Etat polonais. Par conséquent, elle ne voulut pas recevoir à Constantinople le représentant de Stanislaw Poniatowski. Un conflit diplomatique entre la Porte et le nouveau régime de Pologne fut ainsi déclenché, conflit qui menaçait de mettre fin à la politique inaugurée, avec l'appui de la Russie et de la Prusse, par le parti polonais favorable à la Russie. Dans

¹²⁶ Cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea I, București, 1944, p. 271—273.

l'action diplomatique qui fut entreprise contre les obstacles surgis, un rôle assez important revint à la Moldavie.

Se fondant sur des documents conservés dans les archives polonaises et sur des documents publiés en Roumanie, l'auteur s'est proposé de préciser le rôle et la contribution de la Moldavie pour aplanir ce conflit.

Les complications produites dans la situation internationale par les événements de Pologne ont déterminés la Porte à nommer hospodar de moldavie un prince ayant les qualités nécessaires pour informer correctement le gouvernement de Constantinople sur les divers partis en lutte en Pologne. Cette difficile mission fut confiée à Grégoire Alexandre Ghyka, ancien grand drogman de la Porte, qui, en cette qualité, était au courant de tous les grands problèmes concernant l'Europe de l'Est. Tenant compte des anciennes relations du prince Grégoire Alexandre Ghyka avec les représentants de la Russie et de la Prusse, l'auteur n'exclut pas la possibilité que la diplomatie russo-prussienne ait aussi contribué à cette nomination. Dans un tel cas il est évident que Frédéric II et Catherine II songèrent pouvoir décider Grégoire Alexandre Ghyka à manœuvrer selon leurs intérêts.

Pourvu de réelles qualités d'homme politique et de diplomate, Grégoire Alexandre Ghyka s'est efforcé, autant que possible, à éviter que la situation de la Moldavie déjà très précaire, ne s'aggrave davantage. Sa principale préoccupation a été de servir ses propres intérêts. Il voulait obtenir des garanties suffisantes pour régner en Moldavie jusqu'à sa mort. En outre, il avait conçu un vaste plan de réformes et il avait aussitôt commencé à le réaliser. L'auteur suppose que Grégoire Alexandre Ghyka comptait obtenir de la Russie les moyens nécessaires pour mener à bonne fin ses plans. Poursuivant ce but, il s'assura les services de collaborateurs très distingués. L'auteur se réfère surtout au grand postelnic Nicobulo Panagiodor avec le concours duquel Grégoire Alexandre Ghyka accorda son soutien aux démarches de la diplomatie russo-prussienne visant à décider la Porte à reconnaître Stanislaw Poniatowski. En prêtant son appui à la diplomatie russo-prussienne, Grégoire Alexandre Ghyka n'a nullement eu l'intention de subordonner ses propres intérêts et ceux de la Moldavie aux intérêts des magnats polonais. La promptitude et la dignité avec lesquelles il a répliqué toutes les fois lorsqu'il s'est considéré lésé, lui personnellement ou la Moldavie, constituent une preuve évidente dans ce sens.

Quoique limitée dans le cadre qui lui était imposé par sa situation juridique internationale, la contribution apportée par la Moldavie pour aplanir le conflit diplomatique polono-turc confirme le rôle (qui ne fut pas sans importance) des Principautés Roumaines dans la vie politique de l'Europe de l'Est au XVIIIe siècle.

ROMANITATEA ȘI CONTINUITATEA ÎN LITERATURA ISTORICĂ DIN SECOLELE XVIII—XIX

DE

D. CIUREA

Robert Roesler (1836—1874), geograf de profesie, a fost, în realitate, numai în parte făuritorul „teoriei”, care a generat o polemică, dusă, cu intermitențe și recrudescențe, timp de un secol. Aparent corect științific, R. Roesler se referea la istoricul francez Amédée Thierry, apărătorul continuității, care i-a acordat prestigiul numelui său¹. R. Roesler invocă argumentul lipsei surselor istorice care să ateste prezența românilor la nord de Dunăre din secolul III până în secolul XIII, cu excepția lui *Anonymus*, descoperit în 1746 și publicat în același an, pe care-l subaprecia². Cu noi pretense „argumente” și constatări a susținut teza lui R. Roesler în 1880 istoricul englez Edward A. Freeman (Oxford), pe care A. D. Xenopol (1885) nu l-a utilizat sau citat. E. A. Freeman, cu deviza „Politica istoria prezentului, istoria politica trecutului”, influențat de unii istorici, afirma că „emigrația” a readus numele și limba vechii Rome în „teritoriul care a văzut primul dispărind dominația sa”. Este imposibil, scria E. A. Freeman, să se găsească urme de populație română la nord de Dunăre înainte de secolul XIII. Românii erau considerați de E. A. Freeman „noi ocupanți în vechea țară a Cumanilor”. Ei au lăsat ceva resturi în vechea lor patrie și și-au făcut în marș lor „colonie” de la Dunăre un loc printre națiunile europene. E. A. Freeman, trecut neobservat, a fost reluat de F. Lot într-o lucrare cu conținut similar, sub un titlu datorat în parte lui A. D. Xenopol³.

¹ R. Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, 1871, p. 65, nota 1. Cf. și I. Hurdubețiu, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen*, Breslau, 1943; SCIV, tom. 22 (1971), nr. 3, p. 428 (Vl. Iliescu). Continuitatea apărea un fenomen natural la toți istoricii și publiciștii francezi din secolul XIX (începând cu Bois le Comte). Cf. și V. Duruy, *Histoire des Romains*, tom. IV, Paris, 1882, p. 758 (V. Duruy considera „latinizarea” Daciei „la plus grande oeuvre de colonisation que l'histoire connaisse”); cf. și Malte Brun, *Précis de la Géographie universelle*, IVe éd., tom. VII, Paris, 1856, p. 803—806; E. Sayous, *Histoire générale des Hongrois*, Budapest—Paris, 1900, p. 21—22 (combate „argumentarea abilă” a lui Roesler).

² R. Roesler, *loc. cit.*, p. 66—67, 144—145 și 149.

³ E. A. Freeman, *Histoire générale de l'Europe par la géographie politique*, Paris, 1886 (ed. engl. 1880), p. 450—451, 470. Pentru continuitate se pronunțase Th. Thornton (1807). Cf. F. Lot, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, vol. I, Paris, 1937, p. 278—289. Noile sale teze au fost publicate de

Este cunoscută eflorescența de știri din literatura istorică a secolelor XVI și XVII, în continuarea lui Bonfini, privind romanitatea și continuitatea. Menționăm, între altele, *Cosmografia* lui Sebastian Münster (1527—1598, Basel—Paris), scrierile unor autori ca Paolo Giovio, copiat de Gorecius, Gromo, Ruggiero, Blaise de Vigenère, care cunoștea pe Eutropius, Lazaro Soranzo, Jacques Auguste Thou (Thuanus), Giorgio Tomasi Veneto. Expresia „colonia italice” („colonia d’italiani”, apăsarea frecvent în documente și în scrieri din secolul XVI (reluată și în sec. XVII). În aceste secole controversa continuității n-a existat, deși textele clasice au fost cunoscute și utilizate de autori.

Punem în relief pasaje și mențiuni din unele scrieri din secolele XVIII—XIX, care n-au fost în atenția specialiștilor problemei și care proiectează o nouă lumină asupra mobilului scrierii geografului austriac. Peyssonnel, emisar al regelui francez la tătării din Crimeea, în 1755, a făcut și „cercetări” asupra românilor, pe care-i califica tendințos „ultimii barbari”. Sublinia că majoritatea autorilor, pe care i-a utilizat, inclusiv *Anonymus*, consideră pe „valahi” urmași ai romanilor. („Les Valaques se donnent encore aujourd’hui le nom de Romains”, scria Peyssonnel)⁴. Ligne scria în 1788 că limba atestă originea romană⁵. Raicewich sublinia și el că „localnicii” spun „Țara Românească” și țărani sunt numiți rumâni sau români, spre deosebire de nobili sau boieri⁶. În 1793 un alt călător (emisar) se referea la „descendenții romanilor” din „colonia” lui Traian, oprimați de dominația barbară, „totuși numele român și limba română s-au menținut aici totdeauna. Locuitorii se numesc încă romani”⁷. Iezuitul Samuel Timon (1754), utilizează și el pe Bonfini și explică sensul termenului maghiar Olah (sl. vlah), considerându-l egal cu „italian”. Se referea și la constituirea statului Moldovei de Bogdan, plecat din Maramureș cu „valahii” săi („relicto clam sterili natali solo”)⁸. Iezuitul „Georgius” Pray, într-o prolixă compilație (1761), se referea la *Anonymus* (ed. Schwandtner), la valoarea știrilor inserate, multe din tradiție, și critica pe Bonfini. Deriva pe secui din pecenegi și considera pe „valahi” foști supuși sau „federati” ai acestora. Într-o hartă a Europei orientale la sfârșitul secolului IX avarii erau plasați în Transilvania și „blachi” la sud de Carpați⁹. Fr. Ios. Sulzer (1781), discuta amplu de Xenopol, nu apare cel mai reprezentativ, în raport cu această literatură, la care ne referim, ignorată sau trecută cu vederea. Într-o *Introductio ad politica regni Hungariae* (1790), românii erau prezentați ca niște oameni înapoiți, gata de prădăciuni, dar care-și țineau „posturile”. Se scria, totuși, cu compasiune, despre „miser rusticus”, care constituia grosul „nației” și susținea majoritatea sarcinilor publice și se condamna nobilimea, care trăia în lux și rodea ca un vierme măduva „colonului” ungar¹⁰. Într-un *Compendium Hungariae geographicum* (1792) „valahii” erau considerați „inclinabili toleranți”, în afara celor trei „nații”, neam de oameni necivilizați, care trăiesc compact în zone muntoase și a căror limbă, compusă din elemente „italice” și slave, este răspândită în întreaga Transilvanie¹¹. Ios. C. Eder, în scrierile sale din 1792 (Viena) și 1800 (Sibiu), asuma aceeași atitudine și considera că „valahii” nu vor putea constitui

G. I. Brătianu, cu care a polemizat la nivel de obiectivitate. F. Lot nu se situa pe vechile poziții de intransigență și rigiditate. Pentru continuitate se pronunța M. Besnier, *Histoire Romaine*, PUF, 1937, p. 243—244.

⁴ *Observations historiques et géographiques...* Paris, 1765, p. 9, 192, 194—210.

⁵ *Lettres et pensées...* Londres, 1809, p. 48.

⁶ *Osservazioni*, Napoli, 1788, p. 38.

⁷ *Voyage en Krimée*, Paris, 1802, p. 274—275.

⁸ S. Timon, *Imago antiquae Hungariae*, Vienna, II, 1754, p. 84, 87—88.

⁹ G. Pray, *Annales veteres Hunorum, Avarum et Hungarorum...*, Viena, 1761, p. 157, 195, 307, 310, 387—388.

¹⁰ Cf. p. 62, 160, 163 și 164.

¹¹ Cf. p. 113, 116 și 118; J. Fr. Bastien, *Dictionnaire géographique...*, Paris, 1795, p. 704 („...habitants originaires du pays qu’ils habitent”).

o a patra „nație” pentru că s-ar răsturna „sistemul principatului”¹². În alte două scrieri, apărute anterior la Sibiu, în 1780 și 1791, ale sașilor Martin Felmer și Michael Lebrecht, „plebs valachica” era considerată continuatoarea daco-romaniilor. Românii, care astfel se numesc în limba lor, (secretarul lui Sigismund Bathory, Giorgio Tomasi Veneto scria că românii se considerau insultați când li se spunea valahi, ca și W. Wilkinson) vorbesc o limbă latină aproape mai curată decât se vorbește în Italia însăși. Românii erau considerați „monumente vii” ale antichității în Transilvania, dar nu erau admiși între „națiile legale” și meritau a fi amintiți *ratione multitudinis*. Martin Felmer se pronunța categoric pentru continuitate, deși utiliza textele clasice, argumentele fiind preponderența numerică, limba și numele¹³. Michael Lebrecht, poate și sub influența aprecierilor favorabile ale lui L. F. Marsigli¹⁴, lua atitudine față de poziția altor autori, subliniind că românii nu erau oameni „așa de răi”, cum se afirmă. Un alt autor sas, Johann Michael Ballmann (1801) se distanța net și apare un adevărat precursor al lui R. Roesler. Xenopol îl considera pe Sulzer precursor. Ballmann pretindea că prima „urmă sigură” a valahilor în Transilvania apare abia în primul sfert al secolului al XIII-lea, fără a cita autori. Cine-l consideră vechi locuitori ai Transilvaniei nu cunoaște istoria țării, afirma sentențios Ballmann (referindu-se probabil la Felmer). Limba și nația valahă s-au format la sud de Dunăre, în Bulgaria, și la munții „Haemus”. Același autor recunoștea că românii constituiau în Transilvania 4/7 din populație, că erau răspândiți peste tot, ca și limba lor, care era cea mai cunoscută acolo și „fiecare locuitor înțelege și vorbește în valahă”. I. M. Ballmann își exprima deschis teama că românii, prin creșterea lor rapidă („schnelles Wachstum”), puneau în pericol „existența” elementelor etnice dominante atunci în Transilvania¹⁵.

Ulterior se tindea să se afirme autohtonía sașilor prin acceptarea confuziei geți-goți din scrierea lui Jordannes, înlăturată de Bonfini, așa cum s-au falsificat și tablete cerate romane din minele de la Roșia Abrudului. Istoricul maghiar dr. I. A. Fessler (1812) nu s-a raliat acestei polemici tendențioase și, cu devisa „nur erwiesene oder erweisliche Thatsachen und Begebenheiten werden erzählet”, acceptând valabil pe Anonymus, menționa, în „harta statului ungar în secolele X—XI”, țara lui Gelu (contestat mai recent și de Gy. Györffy, NEH — 1965, dar reluind și pe Iorga), cu localitatea și pe „vlahi sau români” în Transilvania și Valahia. „Cnezii”, capi ai valahilor, sublinia Fessler, au fost găsiți de unguri în Transilvania în fruntea unor localități sau chiar „districte” întregi și se bucurau de „drepturi nobiliare”, la care se referea și I. C. Eder, în 1800, pentru „valahii” din comitatul Hunedoarei¹⁶ (Gerando pentru Maramureș). K. F. Merleker

¹² *De initiis iuribusque primaevis Saxonum Transsilvanorum commentatio*, Viena, 1792; *Breviarum juris transsilvanici*, Sibiu, 1800. Cf. și *Cercetări istorice*, 1940, p. 634, 639. Cf. și *Anzeiger OAW*, 1972, p. 43—56.

¹³ *Primae lineae M. Principatus Transilvaniae...*, Sibiu, 1780, p. 19, 47 și 63; *Geschichte der aboriginen dazischen Völker in Abend Unterhaltungen*, Sibiu, 1791, p. 65—66.

¹⁴ A. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus*, Haga, 1726, p. 24—25. L. F. Marsigli, pe baza observației directe și a deducției științifice, s-a referit la nume (români), limbă (latină sau italiană) și locuirea în zonele muntoase, unde au fost siliți de „națiile dominante” să se retragă și de unde au trecut la sud și est de Carpați.

¹⁵ *Statistik von Siebenbürgen*, Sibiu, 1801, p. 30, 31, 36—38, 44. Cf. și M. De Serres, *L'Autriche...*, t. 3, Paris, 1821, p. 96.

¹⁶ I. A. Fessler, *Die Geschichte der Ungern*, Leipzig, 1815, p. 72—73, 256—257; ed. a II-a, 1867, p. 463. *Alexius Horányi* (1792) a considerat pe Anonymus contemporan al regelui Béla IV, s-a întrebat dacă era un „Paulus dictus magister” și se adresa lui „Nicolaus” arhiepiscop de Strigoni și „cărei „națiuni” îi aparțineau

(1848) se referea la Dacia, la dependența Transilvaniei de Ungaria începînd din secolul al XI-lea, la „cele 3 nații”, care își împărțeau teritoriul transilvan, fără a face o mențiune despre români, referindu-se numai la populația din „Valahia” și Moldova¹⁷. Un alt autor al epocii, A. De Gerando (1845), deși în relații cu nobilimea maghiară, se referea la continuitatea „valahilor”, considerați „cei mai vechi locuitori”, acceptînd pe *Anonymus*, la majoritatea numerică (peste 2 milioane) în Transilvania, la numele „român” pe care-l folosesc. El sublinia, ca și Stephan Ludwig Roth (1842), că românii n-au nevoie să învețe altă limbă și maghiarii și sașii o vorbesc pe a lor¹⁸. Era tendențioasă afirmația, Ubicini o desmînea, lui Charles Rolland (1854), care scria că „valahii” se intitulau „români” „pour demander à l'Occident ses sympathies”¹⁹. Și A. Balleydier, ca și A. Ubicini, se referea la majoritatea numerică a românilor din Transilvania²⁰. J. A. Vaillant, convins de continuitate, scria că Traian a exterminat pe daci (R. Paribeni, A. Alföldi) și a adus romani din toate părțile Imperiului, dar mai ales din Italia. Acești „coloni romani” s-au retras ulterior în munți (Ch.-L. Chassin), din cauza presiunii „barbarilor”, cum scrisese și Johann Thunmann (1774). Cînd a încetat „la tourmente des peuples”, românii au coborît din munți și au întemeiat „cele trei ducate”. În legătură cu „evacuarea” Daciei, J. A. Vaillant făcea o reflecție referitoare la Canada și Louisiana, pierdute de Franța, dar cu populație franceză (colons), și-și exprima convingerea că masa populației romanizate a rămas la nord de Dunăre. J. A. Vaillant preconiza „une grande Roumanie, un état dacoromain par la réunion de toutes les provinces de la Dacie trajane”, „reunion en un corps de nation indépendante”²¹. În 1867 Errico Amante propunea și el alipirea Transilvaniei la România. Românii, scria E. Amante, „sono del pari antichi italiani”, „i nostri italiani del Danubio”, „quel baluardo superstite e provvidenziale di latina razza sul Danubio, ch'è il popolo rumeno”, scria Errico Amante²². Fostul consul prusian la Iași, I. F. Neigebaur, scria (după Billecocq) că „urmasii vechilor daci și ai coloniștilor romani, cu care s-au contopit, nu și-au uitat limba maternă” și acest fapt se poate explica prin refugiarea elementului romanizat în munți (E. Gamillscheg), în fața cuceritorilor străini. După un mileniu, românii au coborît din Țara Făgărașului la poalele Carpaților. Noul stat romanic s-a numit Valahia, români s-au numit ei înșiși²³. Imaginea a fost reluată de X. Marmier și de Albrecht Wirth și Jacques Ancel. Un autor francez anonim, care a întreprins în 1870 călătoria de studii în Sud-Estul european (J. A. Vaillant?), considera pe românii din Transilvania și din Banat „les anciens maîtres du pays, qui forment les deux tiers de la population”, „déchus, déshérités”. „privés de tous droits politiques”. Același se referea la aspirațiile reunirii „en un seul corps

accest „regius notarius”. Cf. *Nova memoria Hungarorum et provincialium...*, Pest, 1792, p. 97—133. Pentru I. A. Fessler, considerat primul istoric al Ungariei, cf. și ZOF, 1971, p. 777—779.

¹⁷ *Kosmographie...*, Leipzig, 1848, p. 409 și 490.

¹⁸ A. De Gerando, *La Transylvanie et ses habitants*, Paris, 1845, p. 3, 64, 309, 339, 170 și 307. Cf. și M. De Serres, *L'Autriche...*, t. 3, Paris, 1821, p. 94.

¹⁹ *La Turquie contemporaine...*, Paris, 1854, p. 348—349.

²⁰ *Histoire des révolutions de l'Empire d'Autriche, années 1848 et 1849*, Paris, 1853, p. XXIII; Ubicini, *L'Univers*, Paris, 1856, p. 5.

²¹ J. A. Vaillant, *La Romanie*, tom. I, Paris, 1844, p. 41—42; idem, *Solution de la Question d'Orient... dans la vallée du Danube*, Paris, 1853, p. 5—6; idem, *L'empire c'est la paix*, Montmartre, 1856, p. 61.

²² *La nuova carta d'Europa in relazione colle razze latine*, Torino, 1867, p. 43, 56, 91 și 104.

²³ *Die Donau-Fürstenthümer*, Breslau, 1855, II, p. 3—4. Și în 1862 I. F. Neigebaur admitea continuitatea în „vechea Dacie centrală”.

de nation... à reconstituer l'ancienne Dacie romaine, qui comprenait tous ces pays aujourd'hui démembrés. Ce peuple a le caractère vif et démocratique, porté au républicanisme..."²⁴. Un alt autor francez propunea, în 1885, capitală a statului român unitar Sibiu, situat în centrul teritoriului locuit de români „la vailante population latine”²⁵.

Această vastă literatură favorabilă, cu caracter de referendum, din secolul al XIX-lea, puna în minoritate pe autorii tendențioși precursori și pe epigonii roeslerieni. Important de subliniat este faptul că și într-o recentă sinteză de istorie a Germaniei, apărută în 1967, se iau din nou în considerare ca valabile și informațiile din *Anonymus*, referitoare și la români, și în harta „Europa la sfîrșitul secolului IX”, „valahii” apar prezenți în zona carpatică la 895²⁶.

În concluzie, se poate aprecia, și pe baza acestor materiale prezentate, că „problema continuității” a fost generată spre sfîrșitul secolului XVIII de teama provocată de acțiunea tumultuoasă a românilor din Transilvania de a li se recunoaște „existența legală” și de superioritatea numerică, teamă exacerbată după 1848 de perspectiva unificării totale a românilor, reflectată în literatura epocii, care viza prăbușirea inerentă a Imperiului austro-ungar²⁷.

LA ROMANITÉ ET LA CONTINUEE DANS LA LITTÉRATURE HISTORIQUE DES XVIIIe—XIXe SIÈCLES

RÉSUMÉ

L'auteur présente quelques données tirées des travaux de certains historiens des XVIIIe et XIXe siècles et qui offrent la possibilité d'obtenir d'importantes conclusions pour la genèse de la „théorie” de Roesler (1871), qui marquait le paroxysme de la polémique sur la continuité en Transylvanie.

La crainte provoquée par la lutte des Roumains de Transylvanie pour obtenir le statut de „nation”, a divisé les milieux saxons en deux factions: l'une avec Felmer et Lebrecht pour la „continuité”, l'autre avec Eder et Ballmann, précurseurs de Roesler.

Les auteurs français et italiens du XIXe siècle à l'unanimité ont admis et soutenu la „continuité”, ainsi que l'union de la Transylvanie à la Roumanie. L'historien anglais E. A. Freeman, qui a adopté la thèse de Roesler, est resté isolé.

L'apparition du livre de Roesler (1871) marquait le commencement du processus de la désintégration totale de la monarchie des Habsbourg qui ouvrait les perspectives de l'unité roumaine complète.

²⁴ Cf. *L'Europe orientale, son état présent, sa réorganisation*, Paris, 1873, p. 189—190.

²⁵ Léon de Rosny, *Les Romains d'Orient. Aperçu de l'ethnographie de la Roumanie*, Paris, 1885, p. 9; cf. și E. Reclus, *Nouvelle Géographie universelle*, I, Paris, 1876, p. 247.

²⁶ *Deutsche Geschichte*, Berlin, 1967, I, p. 162.

²⁷ M. Block, *L'Europe politique et sociale*, Paris, 1869, p. 441; A. D. Xenopol, *Les Roumains au Moyen Age*, Paris, 1885, p. 14. Cf. și F. G. Schultheiss, *Siebenbürgen*, München, 1898, p. 11, 87.

LUPTA ȚĂRANILOR DORNENI ÎMPOTRIVA STĂPÎNIRII BOIEREȘTI

DE

CORNELIU ISTRATI

Pînă la pacea de la Kuciuc Kainargi (1774), satele Dorna, Șarul și Păltinișul au făcut parte din vechiul ocol al Cîmpulungului din nordul Moldovei, care fusese alcătuit din sate libere, asemenea Vrancei, iar locuitorii lor se bucurau de anumite privilegii fiscale în schimbul obligației de a păzi hotarul țării. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, țăranii din cele trei sate au dus o luptă îndîrjită împotriva stăpînirii boierești. Unele momente din această luptă au fost studiate deja, destul de sumar, de către istorici¹, dar în urma cercetărilor recente în arhive au ieșit la lumină noi aspecte din istoria zbuciumată a satelor dornene.

Cotropirea boierească a Cîmpulungului a început încă de la anul 1761, cînd domnitorul Grigore Ioan Callimachi, el însuși cîmpulungean la origine, a dăruit mătușii sale, jîtnicereasa Maria Cananău, munții Cocoșul, Găina, Porșescul, Pietrișul, Mestecănișul, Muncelul Străzii și Fața Cîmpulungului, pe motivul că aceste pămînturi „au fost loc domnesc”². Întîmpinată cu o vie rezistență din partea cîmpulungenilor deposezați de pămînturile lor, jîtnicereasa Maria Cananău și-a dat seama că va fi foarte greu să păstreze o asemenea proprietate. De aceea, atunci cînd, la 1775, a intervenit și stăpînirea habsburgică, ea s-a folosit de influența fratelui său, mitropolitul Gavril Calimachi care a determinat mănăstirile Voroneț și Solca să-i dea în schimbul munților arătați două moșii, Vlădeni și Costești, din ținutul Botoșani³.

Noua graniță cu Austria — „cordonul” — lăsa în partea Moldovei satele Dorna, Șarul și Păltinișul, ale cărora locuitori și-au urmat viața de țărani liberi pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Îndată după anul 1800, domnitorii fanarioți, în înțelegere cu marea boierime, au procedat la acaparea pămînturilor

¹ Gh. T. Kirileanu, *Hotarnica răzeșilor dorneni, 1800—1801*, extras din revista „Apostolul”, Piatra Neamț, 1941, p. 1—12. T. G. Bulat, *O danie domnească urmată de o insurecție țărănească în munții Sucevei și o jurisprudență a Divanului Moldovei în anul 1810*, în „Arhivele Basarabiei”, anul III (1931), nr. 3, în care publică documente cu privire la răscoala din anii 1810—1812. P. G. Dimitriev, *История крестьянского движения в Молдавии во второй половине XVIII—начала XIX вв.*, în „Известия Молдавского Филиала Академии Наук СССР”, nr. 2 (56), 1959, p. 39—51.

² T. V. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului Moldovenesc*, București, 1915, p. 63; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI-2, p. 529 și *Documente privitoare la familia Callimachi*, București, 1903, p. 182—189.

³ T. V. Stefanelli, *op. cit.*, p. 144—145.

„domnești“, pe motivul că acestea încă nu fuseseră dăruite nimănui și că țăranii care le locuiau nu aveau documente de stăpînire cum aveau boierii și alți țăranii răzeși pentru moșile lor. Domnitorii au dăruit asemenea pămînturi fie membrilor familiilor lor, fie unora dintre boierii înrudiți cu ei. Cazul cel mai elocvent l-a constituit acela al ocolului Vrancea pe care, la anul 1801, domnitorul Constantin Ipsilanti l-a dăruit marelui vistiernic Iordache Roset Roznovanu⁴. Așa cum a mărturisit mai tirziu vistiernicul Roznovanu, o înțelegere secretă asupra daniei stabilea ca venitul ocolului Vrancea să se împartă între el și familia domnitorului Ipsilanti, pentru ca la anul 1803, cînd dania a fost confirmată și de către domnitorul Alexandru Moruzi, familia acestuia să apară ca al treilea pârtaș al prăzii⁵. Tot la anul 1801, domnitorul Constantin Ipsilanti a dăruit vornicului Șerban Negel, care era căsătorit cu Catinca Văcărescu, sora soției domnitorului, tîrgul Fălciu și moșia alăturată Bogdăneștii⁶. La fel s-a procedat și cu jumătatea domnească a satului Comănești din ținutul Bacău, pe care, la anul 1804, domnitorul Alexandru Moruzi a dăruit-o cumnatului său, logofătul Costache Ghica, boier care mai înainte reușise să cumpere părți din jumătatea răzășească a moșiei⁷.

În privința satelor de la Dorna, procedeul a fost mult mai direct: printr-o cercetare făcută la anul 1797, se constatare că locuitorii lor nu aveau nici un act de stăpînire și, prin urmare, acestea erau considerate domnești⁸. De aceea, domnitorul Constantin Ipsilanti „își făcu milă“⁹ cu țăranii aflați fără stăpîn și, la 6 august 1800, a dăruit satele Dorna, Șarul și Păltinișul fiului său cel mai mare, beizade Alexandru. Așa cum arăta Nicolae Iorga, „ipocrisia adause o batjocură la despoliare, căci dornenii fură chemați în toată forma de ispravnic, ca să li se vestească binefacerea stăpînului, pe care, ca oameni fără știință de carte, nu vor fi înțeles-o pe deplin“¹⁰.

Dar acesta era numai începutul stăpînirii boierești asupra Dornei, cum erau numite, în general, cele trei sate, iar cel care avea să pricinuiască țăranilor nenumerate suferințe era logofătul Constantin Balș. El se infiltrase deja în vecinătatea Dornei, acaparînd Chirilul, cel din urmă sat răzășesc de pe valea Bistriței, la care, în anul 1807, a mai adăugat satele Broșteni, Holda și Crucea, cumpărate de la mănăstirea Voroneț, ca și satul Cotîrğași, fost al mănăstirii Slatina¹¹. Între timp, familia Ipsilanti, plecată din țară, îi încredințase administrarea moșiei Dorna, sarcină care, de la anul 1805, a trecut asupra hatmanului Săndulache Sturza¹². La 5 septembrie 1809, moșia Dornei a fost vindută cu suma de 40 000 lei serdarului Gheorghe Leondari, om de casă al familiei Ipsilanti. De la acesta a

⁴ Această chestiune a fost expusă complet de C. Constantinescu-Mircești și Ion Dragomirescu, *Marele proces al Vrancei*, în „Studii și articole de istorie“, VII (1965), p. 163—189.

⁵ *Ibidem*, p. 170—171.

⁶ *Aih. St. Iași*, pach. 241, doc. nr. 29 și 30.

⁷ Ecaterina Negruți, *Luptele țăranilor de pe domeniul Ghica-Comănești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. I, București, 1957, p. 81—87.

⁸ Bibl. Acad. R. S. România, pach. CLXXXVII, doc. 184. Vezi și Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 4.

⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI-2, p. 529.

¹⁰ *Ibidem*, p. 529—530.

¹¹ Logofătul Constantin Balș a făcut parte din grupul de boieri care, la 1798, a cumpărat moșile mănăstirilor din Bucovina obligate să se desfacă de proprietățile lor din Moldova. Satele mănăstirii Voroneț veniseră în partea baronului Teodor Musteață care, fiind supus austriac, a trebuit să le cedeze logofătului Balș (vezi și A. Popovici și Gh. T. Kirileanu, *Descrierea moșiei regale Broșteni*, Buc., 1905, p. 12).

¹² T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 170.

fost cumpărată de către hatmanul Săndulache Sturza, care a invocat dreptul de preemiune pe motivul rudeniei cu beizadea Alexandru Ipsilanti, pentru ca la 13 octombrie același an moșia să intre în stăpînirea logofătului Constantin Balș, pe baza faptului că Dorna era vecină cu celelalte moșii ale sale¹³. După cum aveau să arate mai târziu înșiși țăranii dorneni¹⁴, au fost atunci, în mai puțin de patruzeci de zile, niște „așa grabnici petreciri di multi miini cu stăpîniri”, fără ca ei să fi cunoscut pe careva dintre aceștia și fără să fi știut felul cum ei le hotărau soarta. Logofătul Constantin Balș a reușit astfel să constituie pe valea Bistriței un întins domeniu care cuprindea nu mai puțin de opt sate: Dorna, Șarul, Păltinișul, Broșteni, Holda, Crucea, Chirilul și Cotirgașii, cu 376 de gospodării țărănești¹⁵.

În primăvara anului 1810, logofătul Balș a pretins dornenilor prestarea obligațiilor care i se cuveneau din partea lor față de stăpînul moșiei, dar a fost întâmpinat cu o vie rezistență. Așa cum aveau să arate boierii Divanului la anul 1811, atîta vreme cît moșia fusese domnească — „a coroanei” —, țăranii nu lucraseră boieresc pentru nimeni, întrucît locul nefiind dat cuiva, „nu aveau către cine să facă slujbele stăpînului”¹⁶; de la ei se luau numai dările cuvenite vistieriei, ca de la oricare alte sate războșnești. De aceea au și intervenit actele de danie, într-o formă directă sau deghizată, în favoarea familiilor domnitorilor fanarioți, pentru că după ele boierescul, dijelele și celelalte îndatoriri „negreșit urmează a fi, spre păzire și întărire pronomiilor pămîntului”¹⁷. Ca atare, boierii Divanului îi obligau să și le achite acum față de logofătul Balș.

Încă de la anul 1803, cînd logofătul Constantin Balș era doar „vechil” al moșiei lui beizadea Ipsilanti, țăranii nu au voit să se supună la prestarea obligațiilor, iar el a fost nevoit atunci să le dea moșia în arendă pe termen de șase ani¹⁸. Plătind arenda de 1500 lei pe an, țăranii au reușit să înlăture amestecul boierului „vechil” în treburile moșiei, ceea ce a constituit un succes în prima etapă a luptei lor pentru menținerea libertății. Cea de a doua etapă a fost revolta fătîșă care a izbucnit la anul 1810, după ce logofătul Balș a devenit proprietar al satelor Dornei.

Cauza care a dus la izbucnirea răscoalei a fost aceea că noul stăpîn al moșiei a încercat să le impună obligația celor 12 zile de boieresc pe an, conform „ponturilor”, și respectarea monopolului vînzării băuturilor în circumile de pe moșie¹⁹, ceea ce, în comparație cu sarcinile pe care țăranii fuseseră nevoiți să le accepte pînă atunci, însemna o sporire considerabilă. În afară de aceasta, cele 12 zile de boieresc pe an erau în total dezacord cu plata numai a unui leu pe an ce fusese hotărâtă la anul 1800, în baza unor vechi privilegii, pentru locuitorii celorlalte sate de pe valea Bistriței²⁰, sumă care era socotită ca echivalentul a numai șase zile de boieresc pe an. Boierii Divanului aveau să spună că nesupunerea dornenilor nu se datora decît neobișnuinței, „în cît au fost a coroanei, a nu sluji stăpînului”²¹, încercînd astfel să minimalizeze incidentul și să-l considere ca ceva trecător. În realitate însă era o acțiune susținută, dusă pentru recîstigare a libertății, într-o vreme cînd, datorită și condițiilor create de războiul ruso-turc, crescuse intensitatea luptei de clasă a țăranimii. Dornenii sperau că vor

¹³ Arh. St. Iași, Condici K, nr. 375, f. 133. Vezi și Gh. T. Kirileanu, *Hotărînică răzeșilor dorneni*, p. 5 și T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 149.

¹⁴ Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat, dosar 275, f. 40.

¹⁵ După „Condica liuzilor” din anul 1803, *Uricarul*, vol. VII, p. 255.

¹⁶ T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 160.

¹⁷ *Ibidem*, p. 161.

¹⁸ *Ibidem*, p. 170.

¹⁹ *Ibidem*, p. 171.

²⁰ Acad. R. S. România, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, Moldova, București, 1966, p. 717 și 719.

²¹ T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 161.

găsi un sprijin și din partea administrației vremii, astfel că nu au acceptat nici un fel de obligații feudale²². Ei au contestat dreptul de stăpânire al logofătului Balș asupra moșiei, arătând că aceasta le-a aparținut lor de totdeauna, iar nu domniei, astfel că actul de danie de la anul 1800 era ilegal. Cu acest prilej s-au manifestat două concepții opuse cu privire la dreptul de proprietate asupra pământului: una era aceea a boierimii care pretindea că, în baza dreptului feudal, întreg pământul țării aparținea domnitorului și dreptul de proprietate particulară putea fi dovedit numai cu acte de danie domnească; la rîndul lor, țăranii susțineau că dreptul de proprietate asupra pământului izvorăște din munca depusă pentru ca acesta să devină roditor. Această concepție, aproape revoluționară, a țăranimii își avea originea în faptul că, datorită condițiilor naturale din regiunea de munte, puținele terenuri cultivabile (curăturile, lazurile) erau obținute în urma unei munci grele de defrișare a pădurii și înlăturare a pietrelor.

În fața atitudinii țăranilor, în luna aprilie 1810, logofătul Balș a apelat la sprijinul cirmuirii și, în urma cererii boierilor Divanului, s-au trimis trupe în satele Dorna, Șarul și Păltinișul. Soldații aveau misiunea ca, împreună cu dregătorii ținutului Suceava, să supună la ascultare pe locuitorii ei să prindă pe instigatorii mișcării pentru a fi strămutați în alte sate din ținut. Dar ispravnicii au raportat că, în loc de supunere, dornenii i-au întâmpinat înarmați cu topoare și furci și i-au pus pe fugă. Cuprinși de îngrijorare, boierii Divanului au cerut să se ia măsuri energice, deoarece nesupunerea acelor „oameni sălbateci, locuitori ai muntelui”, cum îi caracterizau ei pentru dirigența lor specifică țăranilor trăiți în locuri aspre, „poate să aducă pildă foarte răă, nu numai lăcuitorilor ce sînt șezători pe ceilalți munți, care sînt a altor stăpîni, dar și de obște să poată întinde nesupunere către moștenii stăpîni a moșiilor”²³. Cu alte cuvinte, exemplul dornenilor putea declanșa o răscoală generală a țăranimii moldovene.

Împotriva răsculaților au fost îndreptați și conducătorii clerului: în vara anului 1810, mitropolitul Gavril Bănulescu a poruncit protopopului de Suceava să meargă la satele din Dorna spre a-i povăui pe oameni la supunere, căci altfel „vor fi pedepsiți groaznic”²⁴. Drept răspuns, sătenii au amenințat că vor tăia cu toporul pe aceia dintre dinșii care se vor supune, fiind îndemnați la aceasta de preotul Ioniță din Dorna. Numitul preot a început a rosti cuvinte „atingătoare <...> și alți proști vorbi” la adresa cirmuirii boierești și bisericești, despre a căroră hotărîri a spus că erau „fără de ispravă”²⁵.

Nesupunerea locuitorilor a continuat și în anul următor, 1811, cînd Divanul nu s-a mai putut mărgini doar să dea porunci pentru aducerea lor la ascultare față de boierul Balș, ci a fost nevoit să judece pricina lor cu pretinsul stăpîn al moșiei. La proces, alături de dorneni, s-au înfățișat și reprezentanți ai țăranilor din Cîmpulungul stăpînit de austrieci, care revendicau și ei drepturi de razeșie în moșia Dornei. Aceasta dovedește că granița austriacă nu a constituit o piedică în calea unității cîmpulungenilor în lupta dusă împotriva exploataării, fie că ei se aflau de o parte sau de alta a hotărului care îi despartea²⁶. Se înțelege însă că, împotriva oricăror argumente invocate de țăranii, boierii Divanului, între care la loc de frunte se afla și vistiernicul Iordache Roset Rozno-

²² P. G. Dmitriev, *op. cit.*, p. 43.

²³ T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 154, 157—158.

²⁴ Const. N. Tomescu, *Diferite știri din arhiva Consiliului eparhial Chișinău*, în „Arhivele Basarabiei”, anul II (1930), p. 438—439.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ În anul 1805, unii țăranii din Cîmpulung nu s-au supus recrutării, au încercat un început de răscoală, revendicînd și pămînturile ce le fuseseră luate, apoi au trecut în Moldova de unde nu s-au întors pînă nu li s-a acordat amnistia (T. Bălan, *Răscoala țăranilor din ocolul Cîmpulungului Moldovenesc, din anul 1805*, 1923).

vanu, cel care stăpânea atunci Vrancea tot în urma unei danii domnești, au dat dreptate logofătului Constantin Balș.

Hotărîrea judecătii a îndrîjit și mai mult pe dornenii care au răspuns oamenilor stăpînirii, trimiși pentru a-i liniști, că ei de bunăvoie nu vor da nici un „adet”. Atunci, logofătul Constantin Balș a încercat să atragă de partea sa pe unii din țărani mai puțin hotărîți, pentru ca ei să îndemne și pe ceilalți la supunere²⁷, dar majoritatea sâtenilor, avînd în fruntea lor conducători energici și pricepuți, între care se aflau Chiril Niculiță din Șaru, preotul Ioniță din Dorna, Ioan Monahu, scriitorul satului, și Leonte Ortoianu²⁸, au rămas fermi în atitudinea lor.

Cîrmuirea și-a dat seama atunci că, pentru a putea infrînge mișcarea, trebuiau înlăturați conducătorii ei. Boierii Divanului au poruncit ca aceștia să fie prinși pentru a li se aplica pedepse corporale, după care să fie strămutați „la alte ținuturi, în mijlocul țării, dezrădăcinîndu-se din părțile acele”²⁹. S-a ordonat ca arestarea să se facă fără vîlvă, pentru care scop dregătorii au încercat să-l atragă într-o cursă, chemîndu-i la isprăvnicie pentru plata dărilor, însă dornenii au refuzat să părăsească moșia, strigînd că „ispravnicii să nu-i amăgească prin zapcii ca să-i prindă”³⁰. Văzîndu-se că nici în acest mod nu pot fi aduși la supunere, s-a decis folosirea forței: în luna septembrie 1812, la satele Dorna, Șarul și Păltinișul au fost trimiși arnăuți și slujitori ai isprăvniciei³¹, care au prins și au dus la închisoare pe capii răsculaților, astfel că, pentru moment, mișcarea a fost înăbușită.

Dornenii au continuat să-și aperc libertatea și, în anul 1813, au redeschis procesul împotriva logofătului Constantin Balș, arătînd cu acest prilej modul în care a condus represiunea împotriva lor³². Ei reclamau că, împreună cu un căpitan Ioniță Leancă, boierul Balș a prins pe zece dintre consătenii lor, pe care, „dîndu-i în butuci și în cătușe”, i-a trimis la Iași, unde „îndată i-a pus la temniță cu uceașii de oameni la un loc”, iar dintre ei au murit șase oameni și un preot, „a căroră copii și femei au rămas sărace”. Cu alte cuvinte, țărani pretindeau că, în cazul cînd li se putea aduce vreo învinuire, era ilegal să fie tratați ca niște criminali de rînd. Ei au cerut să li se facă dreptate, iar despre logofătul Balș au arătat cu suferințele pline de obidă „că de era moșia a dumisale, să o fi luat cu judecată, dar să nu-i fi pedepsit cu temnița și cu alte multe, că ei nu i-au fost datori cu nimica dumnealui, nici ucidere de om n-au făcut <ca> să-i pedepsească cu temnița pînă la moarte, cum i-au pedepsit”³³. Au mai cerut să li se restituie documentele moșiei, pe care boierul le-a luat de la ei prin înșelăciune³⁴, pentru ca, împreună cu cele care le-au mai rămas, să-și poată dovedi drepturile lor de stăpînire asupra moșiei. Voind să demonstreze că își apără doar sărăcia, dornenii arătau atunci că puținele locuri de hrană existente pe moșie erau rezultatul muncii lor, „cu crunte sudori, <...> din pădure verde, din pietre și stînci”³⁵. Acestea nu le ajungeau decît pentru ținerea vitelor, iar hrana lor erau nevoiți să și-o aducă de peste munți, de la partea cîmpului³⁶.

²⁷ P. G. Dmitriev, *op. cit.*, p. 42.

²⁸ *Ibidem*. Împreună cu ei, în fruntea răscoalei se mai aflau încă alți 7—8 oameni (T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 172).

²⁹ T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 172.

³⁰ P. G. Dmitriev, *op. cit.*, p. 43.

³¹ *Ibidem*.

³² Arh. St. Iași, Condici K, nr. 375, f. 133—147.

³³ *Ibidem*.

³⁴ La 6 aprilie 1812, Crasno-Milașevici arăta că aceste documente se refereau la plata dărilor către vistierie și la judecățile dintre ei pentru locurile de hrană (*loc. cit.*, pach. 431, doc. 86).

³⁵ Idem, condici K, nr. 375, p. 133—147.

Este interesant faptul că, spre deosebire de modul cum se proceda în alte judecăți, de data aceasta boierii Divanului au prezentat în anafora înaintată domnitorului numai plingerile și argumentele țăranilor, fără a-și exprima și opinia lor. Cauza credem că era delicatetea pricinii care se discuta tocmai atunci când în Divan se judeca un proces asemănător, acela intentat de vrincheni coto-pitorilor moșiei lor în persoana vistiernicului Roznovanu. Dar, spre deosebire de vrinchenii care și-au recuștigat moșia și libertatea³⁷, dornenilor nu li s-a făcut dreptate nici de data aceasta. Totuși, hotărîrea dată la proces de către domnitorul Scarlat Alexandru Callimachi³⁸ cuprinde o serioasă contradicție: pe de o parte, se da dreptate logofătului Constantin Balș, pe motivul că a cumpărat moșia Dorna „cu bună credință”, tocmai de la a treia mină, de unde se înțelege că, în fond, actul de dănic de la anul 1800 ar fi fost considerat ca ilegal în cazul când țăranii s-ar fi judecat acum cu beizadea Alexandru Ipsilanti și ar fi cîștigat procesul; pe de altă parte însă, nici dreptul de proprietate al țăranilor nu era pe deplin recunoscut, deoarece ei nu aveau hrisoave domnești care să arate că „această moșie este dreaptă a lor, strămoșească averc, neîntemeindu-se numai pe cuvîntul curăturii și al delniților și a stăpînirii pe care au avut-o ei de atîția ani”³⁹. Cu toate că respingea concepția țăranescă a dreptului de stăpînire asupra pămîntului izvorînd din muncă, domnitorul a căzut într-o oarecare dilemă în fața documentelor prezentate de către dorneni și a trebuit să recunoască faptul că ei „au stăpînit moșia atîția ani și din vremea strămoșilor lor s-au hrănit pe dînsa”. În consecință, a fost nevoit să le acorde dreptul de a răscumpăra moșia de la logofătul Constantin Balș, căruia să-i dea banii plătiți la cumpărarea ei împreună cu dobînda lor. Hotărîrea judecătorească din 1 octombrie 1813, pe lângă faptul că a consfințit o ilegalitate, a fixat termenul de răscumpărare a moșiei de către dorneni la numai șase luni, timp în care ei nu au putut aduna banii de care aveau nevoie. De aceea, la 10 iulie 1814, domnitorul a poruncit ca țăranii din satele Dorna, Șarul și Păltinișul să fie supuși la toate obligațiile față de stăpînul moșiei⁴⁰.

Două decenii mai tîrziu, dornenii relateau un episod interesant petrecut cu prilejul acestei judecăți și anume că ei ar fi trimis la Constantinopol pe preotul lor Ioniță, pentru a prezenta însuși sultanului o jalbă despre cazul lor⁴¹. De acest lucru a aflat bătrînul Alexandru Callimachi, tatăl domnitorului Scarlat, care a insistat pe lângă preot pînă l-a convins să nu mai înfățișeze sultanului jalba, promîțîndu-i că-i va da o scrisoare către fiul său ca să le facă dreptate. Dornenii mai arată că preotul Ioniță s-a întors la Iași cu scrisoarea făgăduită și erau convinși că domnitorul Scarlat Callimachi ar fi voit să le dea lor cîștig de cauză, dar apucase a pronunța hotărîrea în favoarea logofătului Balș. Bineînțeles că țăranii au dat dovadă de multe naivitate în acest caz, deși erau încredințați că domnitorul „tot supuși nu ne-au dat”, probabil interpretînd astfel dreptul de răscumpărare ce li se acordase pe un termen atît de limitat și pe

³⁵ În „Condica liuzilor” din anul 1803 se arată pentru locuitorii de la ocolul Muntele din ținutul Suceava că „alișverișul lor esti cu oi, scinduri și alte lemne, nevînd loc de hrană și hrana lor o aduc pe cai din alte părți” (*Uricarul*, vol. VII, p. 225. În termeni asemănători se arată și la anul 1816, Arh. St. Iași, mss. nr. 57).

³⁷ C. Constantinescu-Mircești și I. Dragomirescu, *op. cit.*, p. 180.

³⁸ Arh. St. Iași, Condici K, nr. 375, p. 133—147 și Gh. T. Kirileanu, *Hotarnica răzeșilor dorneni*, p. 7—8.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Idem, Condici K, nr. 377, p. 49. A fost trimis și un împuternicit domnesc, „ca să le facă așezare pentru adeti și alte venituri a moșiilor, întocmai după cum urmează și la alți lăcuiitori de pe alte moși de acolo”.

⁴¹ Idem, Secretariatul de Stat, dosar nr. 275, f. 41.

care mai târziu boierii aveau să-l considere ca o ilegalitate⁴². Realitatea a fost că, în iunie 1815, domnitorul a cerut mitropolitului să dea o pedeapsă canonică preotului Ioniță, ca unui „dovedit pricinuitor a toată răzvrătirea și bintuirea locuitorilor dornei”⁴³. În felul acesta, țăranul cu cin preotesc și-a luat răsplata domnească pentru osteneala drumului până la Țarigrad și pentru naivitatea de a fi dat crezare făgăduințelor făcute de către tatăl lui vodă. Dar importanța pe care au acordat-o țărani hotărîrilor domnești din anii 1813 și 1814 rezultă din cuvintele lor, atunci cînd spun că „am rămas noi cu moșia și răposatul <logofătul Constantin Balș> cu hirtile”⁴⁴.

Așadar, nesupunerea dornenilor a continuat, iar la anul 1820 logofătul Balș a cerut sprijin noului domnitor, Mihail Șuțu, pentru a-i aduce la ascultare. Bineînțeles că, după ce a fost cercetată din nou toată pricina și locuitorilor li s-au luat și celelalte documente ce le mai aveau, în vreme ce unii dintre ei au fost închiși pentru a fi siliți să recunoască pe boier de stăpîn⁴⁵, domnitorul a dat dreptate tot logofătului Balș, rînduind și un zăpciu, pe cafegibașa, care să aducă hotărîrea la îndeplinire⁴⁶. Au urmat însă evenimentele din anul 1821, cînd mulți boieri au fugit peste graniță, moșiile din țară au rămas „întru necăutare”, astfel că nici noua hotărîre judecătorească nu a putut fi aplicată. După cîtva timp a murit și logofătul Constantin Balș, iar fiii săi, Constantin, Teodor și Alecu, s-au adresat la 8 septembrie 1829, administrației din Moldova, cu cererea de a fi puși în stăpînirea moștenirii⁴⁷.

Abia la 31 decembrie 1830, cererea lor a fost cercetată de către Obșteasca Adunare a Divanurilor, instanța supremă a timpului. Membrii ei au considerat drepturile de stăpînire ale fraților Balș ca perfect legale și au calificat ca nulă și neavenită discutarea fondului pricinii de către domnitorii Scarlat Callimachi și Mihail Șuțu⁴⁸. Boierii din Adunare mai arătau însă că țărani dornei „n-au conținut a-și urma a lor silnică și samavolincă stăpînire” asupra moșiei, printr-o „semeață și de sine slobozită iertare”, împiedicînd astfel „legiuita stăpînire” a boierilor Balș⁴⁹. Rezultă de aici că, datorită îndrîjitei rezistențe opusă de către țărani vreme de trei decenii, stăpînirea boierească asupra Dornei nu s-a putut exercita în mod efectiv nici o clipă.

Într-adevăr, țărani tîiau cheresteaua din pădurile moșiei și o vindeau la diferiți negustori, astfel că o nouă hotărîre a Divanului, tot din anul 1830, interzicea oricui de a mai încheia cu dornenii „alcătuiuri de alișveris de cherestea”⁵¹. Cu toate acestea, nici pînă la anul 1833 nu a putut fi aplicată vreo una din hotărîrile judecătorești de mai înainte și în încercările lor de a intra în stăpînirea moșiei frații Balș s-au lovit de aceeași rezistență din partea țăranilor, așa că au apelat din nou la sprijinul cîrmuirii.

La începutul lunii septembrie 1833, Departamentul de interne a ordonat ispravnicului de Suceava să cheme pe dorneni la Fălticeni, pentru a le pune în vedere să plătească fraților Balș venitul moșiei⁵¹. Atunci rezistența țăranilor a rezbucnit cu multă tărie, mergînd pînă aproape la răscoală. Privighetorul ocolului Muntele, trimis fiind să-i aducă la isprăvnicie, a urcat la satele Dornei, dar nu a avut cu cine sta de vorbă, fiind plecați în munți, la cositul ierburilor.

⁴² Așa a fost considerată hotărîrea de către boierii din Obșteasca Adunare a Divanurilor, la 28 decembrie 1830 (idem, Litere, dosar D, nr. 2, f. 19).

⁴³ *Ibidem*, f. 16, rezumat.

⁴⁴ Idem, Secretariatul de Stat, dosar nr. 275, f. 41.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 12.

⁴⁶ Idem, Litere, dosar D, nr. 2, f. 16.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 7—8.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 19.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 4 și 20.

⁵⁰ Idem, Secretariatul de Stat, dosar nr. 275, f. 7.

⁵¹ *Ibidem*, f. 14.

Cei pe care i-a găsit acasă au refuzat să asculte de orice poruncă înainte de a se fi adunat toate trei satele și a se sfătui cu privire la hotărârea ce urmau să o ia. Atunci când a reușit să strângă pe țărani la un loc, „toți într-un glas au strigat că moșiile odată cu capul <nu> li vor da” și nici pe delegații ceruți de ispravnic, în locul cărora au trimis un răspuns scris considerat de către ispravnic drept o mare îndrăzneală din partea lor⁵².

În acest răspuns scris⁵³, din 9 septembrie 1833, dornenii arată plini de demnitate că nu vor da „adeti” pentru moșiile lor ce le au de baștină, așa cum nu au dat nici strămoșii lor. Ei atrag atenția fraților Balș că tatăl lor, atîta vreme cît s-a „acolisit” de ei și de moșia Dorna, „alta n-au cîștigat decît blăstăm și lacrămile săracilor asupra dumisale și nouă mare sărăcie cu cheltuielile prin giudecăți”. Țăranii mai adaugă că atunci „cînd va plăti adeti Cîmpulungu și Vatra Dornei, care este trupul moșiei, atuncea vom plăti și noi”, voind astfel să-și argumenteze drepturile lor pe situația de sate libere pe care și-au menținut-o celelalte părți din vechiul ocol al Cîmpulungului. Însă ei făcea distincție între pretențiile nelegitime ale boierilor Balș și îndatoririle pe care le aveau față de stat, arătînd că „alte poronci împărătești, la toate sîntem supuși cinstitei stăpîniri”.

Ispravnicul ținutului Suceava, care raporta Divanului rezultatul intervenției ce i se ordonase, arată că evita să aplice alte măsuri polițienești ce îi fuseseră recomandate. El motiva că, pe de o parte, nu avea „pantiri” suficienți, iar pe de altă parte că nu voia să „dea un prilej de mai multă obrăznicie a unor țărani așa de nesupuși și care lăcuiesc în niște locuri de munți foarte grele și tocmai asupra graniței Bucovinei”⁵⁴. Dar, cu toate că ispravnicul a atras atenția cîrmuirii asupra situației foarte delicate din Dorna, aceasta nu a ezitat să ia unele măsuri indirecte, anume să împiedice pe țărani de la exploatarea pădurilor și să vîndă băuturi în cîrciumile moșiei. Punerea în practică a unor astfel de măsuri era facilitată de faptul că legătura Dornei cu restul țării se făcea trecînd pe celelalte moșii de pe valea Bistriței stăpînite de boierii Balș. Astfel, satul Broșteni a fost pus să oprească la gura Negrei și la Hărăoaia coborîrea chereștei dinspre Dorna, iar satele Borca și Crucea trebuiau să împiedice trecerea băuturilor spre Dorna⁵⁵. Dar aceste măsuri au atîțat și mai mult spiritul de revoltă al dornenilor care, la 20 septembrie 1833, cînd privighetorul ocolului Muntele a mers la ei să le citească poruncile cîrmuirii, au răspuns aproape cu o răscoală. S-au adunat circa două sute de oameni din Șarul și Dorna, „gătiți pentru război”, cu ciomege, cu puști, cu furci și cu lănci de fier și au năvălit după privighetor în casa vornicului. Preoții care erau în fruntea lor l-au mustrat pentru încercarea de a le lua moșiile din stăpînire, lucru pe care arătau că n-a reușit să-l facă nici răposatul boier Balș în cei douăzeci de ani cît s-a judecat cu el. I-au smuls hirtiele din mină și au început a citi poruncile pe care oamenii le înfrîmpinau cu strigăte și cu ocări la adresa cîrmuirii, după care l-au alungat amenințîndu-l cu moartea. De teama țăranilor, nici negustorii turci care se aflau la Dorna nu au vrut să semneze că au luat cunoștință de poruncile prin care li se interzicea să mai cumpere chereștea de la dorneni⁵⁶.

Două zile mai tîrziu, la 22 septembrie, neuitînd să precizeze și de această dată că sînt „supuși cinstitei vistierii cu toate dările”, țăranii protestează în scris împotriva măsurilor luate de cîrmuire împotriva lor⁵⁷. Ei arătau că în felul acesta li se lua posibilitatea de a cîștiga bani pentru cumpărarea hranei și plata dărilor. În ceea ce privește drepturile fraților Balș asupra moșiei, aceștia nu trebuiau să-și închipuie că, dacă vor reuși să prindă pe doi-trei dintre săteni, ceilalți

⁵² Arh. St. Iași. Secretariatul de stat, dosar nr. 275, f. 23.

⁵³ *Ibidem*, f. 12.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 23.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 17.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 17 și 23.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 13.

se vor supune, deoarece sînt hotărîți să nu se lase intimidați și să reziste în continuare. Ei vor recurge din nou la judecată și, dacă va fi nevoie, vor apela chiar la împărații Austriei și Rusiei, ca să cerceteze în protocoalele Cîmpulungului Moldovenesc, din care vor constata că Dorna a fost totdeauna răzășească, dăruită de Ștefan cel Mare hatmanului Albotă⁵⁸ și căpitanilor săi. De asemenea, invitau și pe frații Balș să caute în condicile țării, pînă la descălecatul lui Dragoș, dacă vor putea găsi menționat vreun drept al lor pentru stăpînirea moșiei Dorna. În afara acestor argumente, mai mult de domeniul legendei, dornenii invocau și pe acelea de ordin moral, arătînd că răposatul logofăt Constantin Balș și-a încărcat sufletul cu păcate și și-a lăsat memoria pătată cu viețile celor nouă oameni care au murit în temniță din cauza sa. De aceea, ei îi sfătuiesc pe frații Balș să nu procedeze la fel, ci să le lase liberă calea judecării, unde erau ferm convinși că li se va face dreptate.

Cu prilejul acestor frămîntări s-a manifestat un fenomen important, care aruncă o lumină deosebită asupra compoziției clasei țărănești și a luptei ei împotriva cotropirii boierești. El este consemnat în raportul vornicului Alexandru Roset, care a fost delegat de către Departamentul de Interne pentru a liniști pe țărani din Dorna. La 4 octombrie 1833, acesta arată că nesupunerea dornenilor „este alcătuită numai din intrigile a cîțiva fruntași din satele Dorna și Șarul, acei care stăpînesc acele mai mari locuri și munți întregi, avînd acei fruntași unii și peste una mie fâlci loc”⁵⁹. Îndată ce aud de vreo poruncă privitoare la stăpînirea moșiei, ei „întartă pe sărăcime” dîndu-le rachiul de băut și de aici îndată se stîrnesc tulburarea și nesupunerea, ajungînd la fapte nepermise. El mai arată că, dimpotrivă, în satul Păltinișul, unde erau numai vreo 50–60 de case, neavînd între dinși „din acei care să stăpînească asemenea locuri mari și toți stăpînesc deopotrivă”, oamenii se lăsaseră convinși la supunere față de boierii Balș, dar au sărit celelalte sate care i-au oprit cu forța de a merge la isprăvnicie pentru a încheia vreo învoială cu vechiii boierilor. Ținînd seama de această situație, el nu a mai insistat ca isprăvnicia să aplice vreo măsură polițienească.

Relatarea vornicului Alexandru Roset redă lucrurile văzute din punctul de vedere al boierimii, dar din cuprinsul ei rezultă că, la acea vreme, în sînul țărănimii din Dorna exista o pronunțată diferențiere economică și socială. Această diferențiere era specifică regiunii de munte a Moldovei, la începutul secolului al XIX-lea⁶⁰, unde, datorită indeletnicirilor legate de exploatarea meșteșugărească a pădurii și creșterea vitelor se ajunsese la o producție de mărfuri dezvoltată mai timpuriu față de restul țării, în cadrul gospodăriei țărănești. Stăpînirea unor întinse terenuri de pășune și finat de către țărani mai înstăriți era rezultatul unei îndelungate activități de defrișare a pădurii, practică cu mai multă ușurință de către acei care au putut utiliza în acest scop și munca plătită. Ca urmare, ei puteau crește un număr mai mare de vite, sau puteau arenda o parte din aceste terenuri celorlalți consăteni. Toate acestea duceau la accentuarea diferențierii țărănimii în regiunea de munte a Moldovei în perioada de destrămare a relațiilor feudale și de dezvoltare a elementelor capitaliste în relațiile economice și sociale.

În cazul cînd s-ar fi instaurat efectiv stăpînirea boierească asupra Dornei, se înțelege că toți țărani ar fi avut de suferit: plata veniturilor moșiei către boierii Balș ar fi apăsât asupra întregii obștii satești, dar cu mai multă greutate asupra păturilor mijlocie și săracă, și de aceea trebuiau să se unească toți pentru

⁵⁸ Se referă, probabil, la spătarul, apoi pircălabul Albu sau Albotă (vezi N. Stoicescu, *Lista marilor dregători moldoveni (1384–1711)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”. VIII (1971), p. 410 și 416).

⁵⁹ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar nr. 275, f. 29–20.

⁶⁰ Vezi și Corneliu Istrati, *Despre diferențierea țărănimii clăcașe în regiunea de munte a Moldovei la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, în „Studii și cercetări științifice — Istorie”, XII (1962), fasc. 1, p. 123.

a-și apăra libertatea. Era normal însă ca cei mai activi în această luptă să fie fruntașii satelor, cărora boierii le-ar fi luat îndată întinsele terenuri de pășune și fină ce dețineau, sau le-ar fi lăsat în continuare în schimbul unor însemnate sume de bani. Desigur că tot fruntașii erau acei care exploatau pădurea și prefaceau lemnul în cherestea la ferăstraiele lor, sau dețineau crîme, ceea ce însemna tot atâtea activități care, practicate de ei în cadrul relațiilor — mult deformate acum — de stăpînire devălmașă a moșiei, ar fi constituit apoi apanajul boierilor proprietari ai Dornei. De aceea, din punctul lor de vedere, atitudinea țărănilor înstăriți din Dorna era pe deplin justificată, venind în același timp să sprijine eficient lupta comună împotriva stăpînirii boierești.

În fruntea mișcării s-au aflat și preoții din Dorna, proveniți, de sigur, tot din rîndurile țărănimii înstărite. Dar ei erau și primii știutori de carte din sate, cunoșteau conținutul documentelor moșiei, cite ceva din istoria țării cu toate legendele ei, și erau păstrătorii tradițiilor pe care le propovăduiau în rîndurile enoriașilor. Atunci cînd era nevoie, ei scriau jalbele către stăpînire⁶¹, cu o argumentație destul de întemeiată, dar totdeauna bazate pe un bun simț specific țărănesc. Așadar, viitoarea burghezie sătască juca la acea vreme un rol progresist în lupta pentru libertatea socială dusă de țărani satelor din Dorna.

În ceea ce privește pe oamenii din satul Păltiniș, unde se menținea încă o oarecare nicleare de avere la o treaptă mai redusă, ei manifestau mai curînd teama de pedepsele cu care li amenința cîrmuirea pentru a se supune stăpînirii boierești, însă, pînă la urmă, ei își dădeau seama că trebuiau să fie alături de ceilalți săteni în lupta comună împotriva fraților Balș.

Revenind la desfășurarea evenimentelor din Dorna, s-a văzut că, datorită îndrîjitei rezistențe opusă de țărani, stăpînirea boierească nu s-a putut instaura nici în toamna anului 1833⁶². În primăvara anului următor, frații Balș au reluat șirul intervențiilor pe lingă cîrmuirea țării, pentru a împiedica pe dorneni să mai vindă cherestea din pădurile moșiei. O circulară a Departamentului de Interne⁶³, din 10 mai 1834, arăta că moșia ar fi trecut definitiv în stăpînirea numiților boieri și lor le aparținea cherestea care se tăia din păduri, astfel că se interziceau orice tocmești încheiate de negustori cu țărani. Negustorii turci care cumpărau cherestea de la țărani din Dorna au fost siliți să se angajeze față de frații Balș ca, pînă la 26 octombrie același an, să-și ridice toată marfa pe care dăduseră bani locuitorilor. De la acea dată înainte, contractele de cumpărarea cherestei puteau fi încheiate numai cu boierii proprietari ai moșiei sau cu împuterniciții lor⁶⁴. Se înțelege că, în urma acestor măsuri, posibilitățile țărănilor de a se opune fraților Balș erau diminuate, dar aceasta încă nu însemna supunerea lor totală.

Între timp, a fost instalat primul domn regulamentar al Moldovei, Mihail Sturza, căruia, la 13 septembrie 1834, dornenii i-au adresat o jalbă în care fac o lungă expunere a pricinii lor cu boierii Balș⁶⁵. Ei încearcă și acum să aducă în sprijinul drepturilor lor argumente istorice, arătînd că, potrivit documentelor ce le-au fost luate la 1820 de către domnitorul Mihail Șuțu, moșia Dorna le-a fost dăruită lor de către Ștefan cel Mare și confirmată apoi de către domnitorii Neculai <sic, probabil Mihai> Racoviță și Ioan Callimachi, cîmpulungeanul, ca răsplătă pentru apărarea hotarului țării. În cuvinte care constituie un aspru rechizi-

⁶¹ Jalba din 9 septembrie 1833 către isprăvnicia Suceava a fost scrisă de către „ierei Gheorghie ot Dorna, pameșnic, poftit de către toți razeșii“ (Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat, dosar nr. 275, f. 12).

⁶² Nici în februarie 1834 cîrmuirea nu reușise să întreprindă vreo măsură polițienească împotriva dornenilor (*ibidem*, f. 32).

⁶³ Idem, tr. 629, dosar 625, f. 1 și 15.

⁶⁴ În luna noiembrie 1834 a fost publicată expirarea termenului de 26 octombrie pentru lichidarea stocurilor de cherestea cumpărate de către negustorii de la țărani din Dorna (*ibidem*, f. 17).

⁶⁵ Idem, Secretariatul de Stat, dosar nr. 275, f. 40—41

toriu la adresa prădalnicei danii domnești din anul 1800 și a stăpînirii boierești care i-a urmat, dornenii fac istoricul judecății lor cu răposatul logofăt Balș și cu fiii acestuia. Ei arată că domnitorul Ipsilanti a trebuit să-i cheme și pe dinșii cu documentele lor, atunci cînd a vrut să dăruiască moșia fiului său; ei nu numai că nu au știut nimic despre această danie, dar nici nu i-a stăpînit vreun cumpărător ulterior, pentru că toate acele vânzări succesive au fost ilegale, deoarece domnitorul Ipsilanti, cînd a plecat din țară, „au putut vîndi toată Moldova”. Cît despre răposatul logofăt Balș, el nu a făcut altă decît i-a purtat prin judecăți și i-a ținut prin temnițe, căci el „nici n-au știut satile noastre, dar nici cu picioarele n-au călcat, nici cu ochii n-au văzut, ci precum i-au fost di cu dreptul cumpărătura așa i-au fost și cu statornicia”. Ei protestează împotriva confiscării produselor moșiei de către frații Balș, care astfel îi împiedică să-și cîștige cele necesare traiului și, în încheiere, cer să fie lăsați să-și stăpînească moșia în pace, pentru a putea veni să-și apere dreptatea în fața judecății.

O altă jalbă, într-o versiune prescurtată, a fost înaintată de către dorneni, la 20 septembrie⁶⁶, și fiindcă nu au primit răspuns la nici una din ele, au mai adăugat și pe a treia, în luna ianuarie 1835. Între timp, frații Balș au prezentat și ei o petiție domnitorului⁶⁷, cerînd să fie puși în stăpînirea moșiei Dorna, deoarece, cu toate măsurile luate pînă atunci, locuitorii continuau să se folosească singuri de veniturile ei. Se înțelege că, și de data aceasta, cîrmuirea a dat dreptate tot boierilor Balș, iar vistiernicul Neculai Șutu a interzis din nou încheierea învoielilor pentru chereștea cu țărani și a ordonat să se ia măsuri de pedepsire a celor care i-ar mai îndemna la nesupunere. Tot atunci s-a dat și rezoluția la ultima jalbă a țăranilor dorneni, arătîndu-se că se va urma conform rezoluției pusă pe cererea fraților Balș, „care fiind hotărîtoare, nu să poate da vreun alt osăbit curs pricinilor acestora”⁶⁸. Astfel, Mihai Sturza a comis un act arbitrar: el nu a luat în considerație primele două jalbe ale țăranilor, din 13 și 20 septembrie 1834, ci a așteptat timp de patru luni, pînă la 14 ianuarie 1835, cînd frații Balș i-au înaintat cererea lor pe care le-a pus o rezoluție favorabilă într-o cauză discutabilă după mai bine de trei decenii. În cazul în care ar fi ținut seamă de jalbele țăranilor, ar fi trebuit să dispună rejudecarea procesului, iar nu aplicarea unor hotărîri anterioare, cum au cerut frații Balș. Ca urmare, țăranilor nu le-a mai rămas decît calea răscumpărării moșiei, soluție la care s-a ajuns curînd după aceea.

În acest scop, dornenii au trebuit mai întîi să recunoască de stăpîni pe boierii Balș care, în urma intervenției domnitorului, au consimțit să le vîndă moșia. Prețul răscumpărării a fost stabilit la suma de 12 000 galbeni⁶⁹, plătibili în trei rate anuale, la 1835, 1836 și 1837. Cum dornenii nu aveau bani pentru plata primei rate, domnitorul Mihail Sturza s-a oferit să le împrumute el suma necesară, cu condiția de a-i fi cedată pe timp de un an exploatarea subsolului moșiei Dorna. De aici rezultă însă cu claritate intenția lui Mihail Sturza de a se infiltra în cuprinsul moșiei de unde, prin manevra răscumpărării, voia să înlăture pe boierii Balș, pentru ca apoi să o acapareze pentru sine. În fața noii primejdii, țărani au arendat moșia lui Iancu Rusu și A. Chefneux, pe termen de zece ani, pentru ca la 1838 să vîndă celui dinții partea numită Negrișoara, care a trecut apoi în stăpînirea vornicului Costache Conachi. Actul formal de răscumpărare a moșiei Dorna, astfel ciuntită, a fost dat la 23 decembrie 1837, iar lui Mihail Sturza nu i-a rămas

⁶⁶ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat, dosar nr. 275, f. 43.

⁶⁷ La 14 ianuarie 1835, *ibidem*, f. 37.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 43.

⁶⁹ Gh. T. Kirileanu, în *Hotarnica răzeșilor dorneni*, p. 9—10, datează actul 27 martie 1837, care trebuie să fie data cînd răscumpărarea era considerată ca lichidată, odată cu plata ultimei rate, prima dintre ele fiind în 1835, cînd trebuia să se fi încheiat un act special în acest sens.

decît să-și facă un merit al său din această acțiune⁷⁰. Dornenii au scăpat cu greu de datoriile contractate pentru răscumpărarea moșiei. La anul 1847, ei mai aveau încă de achitat 106 830 lei⁷¹ și a fost nevoie de o comisie specială, instituită din ordinul domnitorului, care să verifice socotelile și să-i scape din ghiarele cămătarilor.

Cheltuielile mari făcute cu prilejul răscumpărării au fost repartizate între locuitori, după care s-a procedat la redistribuirea pământurilor de hrană în raport cu contribuția bănească a fiecăruia⁷². Așadar, s-a întâmplat ca și în Vrancea, unde, după înlăturarea stăpînirii vistiernicului Roznovanu, moșia a fost împărțită și fiecare vrincean a primit pămînt după contribuția sa la cheltuielile pentru purtarea procesului⁷³. De această dată deci, consecințele procesului de diferențiere a țărănimii dornene s-au manifestat în mod negativ, deoarece pămîntul nu a fost dat pe baza drepturilor de răzeșie a fiecăruia, ci *pe bani*: cel care a avut de unde da mai mulți bani pentru răscumpărarea moșiei a primit mai mult pămînt, înțelegîndu-se că celor săraci le-a revenit mai puțin, sau chiar deloc. În felul acesta, moșia Dornei, dintr-o proprietate răzășească, cu drepturi de folosință mai mult sau mai puțin egale a locuitorilor ei, a trecut în cea mai mare parte în proprietatea absolută a țărănilor înstăriți.

•

Acestea au fost momentele mai importante din lupta dusă de țărani satelor Dorna, Șarul și Păltinișul pentru apărarea libertății împotriva cotorpirii boierești. Întrucît lor nu li s-a recunoscut dreptatea printr-o hotărîre judecătorească, asemenea vrîncenilor, lupta lor a fost mai îndelungată și grea. Totodată, ea a fost continuă și plină de atîta dîrzenie, încît vreme de trei decenii și jumătate stăpînirea boierească asupra moșiei nu s-a putut instaura nici o clipă, ceea ce constituie un rezultat deosebit de important obținut în lupta de clasă din Moldova la acea vreme.

Acțiunea dornenilor și rezultatele ei au fost înlesnite, în oarecare măsură, de condițiile economice din regiunea de munte a Moldovei, unde țărani au devenit mai de timpuriu mici producători de mărfuri precapitaliști, în comparație cu cei din restul țării. De aceea, ei au dus o luptă vie și permanentă împotriva instaurării relațiilor feudale pe moșia lor, spre a fi împiedicați în practicarea liberă a activităților prin care își câștigau existența în condițiile vieții aspre de la munte. Ei au recunoscut doar formal stăpînirea boierească, atunci cînd au trebuit să-și răscumpere moșia. Răscumpărarea moșiei a fost o soluție de compromis la care cîrmuirea și frații Balș au fost constrînși să recurgă în fața drepturilor evidente ale țărănilor, dar care nu puteau fi recunoscute în mod oficial.

Elementele active în lupta dornenilor au fost țărani înstăriți, care au jucat un rol progresist atîta vreme cît s-au opus boierilor Balș, mobilizînd în jurul lor și pe cei mai săvoienici. Aspectul negativ al diferențierii țărănimii a apărut cu prilejul redistribuirii pămîntului în raport cu participarea bănească la răscumpărarea moșiei. Este un fenomen caracteristic perioadei de destrămare a feudalismului și apariție a elementelor capitaliste în viața economică și socială a Moldovei și care a dus mai tîrziu la descompunerea clasei țărănești.

⁷⁰ Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 10.

⁷¹ Arh. St. Iași, tr. 1772, dosar nr. 11118, f. 97. În acest an ei au mai achitat 84 400 lei din datorie.

⁷² Cu acel prilej s-au întocmit și condici în care a fost înscrisă împărțeala moșiei, dar care s-au pierdut (Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 11).

⁷³ C. Constantinescu-Mircești și I. Dragomirescu, *op. cit.*, p. 187—188.

LA LUTTE DES PAYSANS DE DORNA CONTRE LES BOYARDS QUI VOULAIENT LES DÉPOSSEDER

RÉSUMÉ

Anciennement, les habitants des villages de Dorna, Șarul et Păltinișul du département de Suceava furent des paysans libres et propriétaires en indivision des terres sur lesquelles étaient situés ces villages.

En 1800, le prince régnant en Moldavie, Constantin Ipsilantès, fit donation à son fils Alexandre des trois villages. Ils furent ensuite vendus et le dernier acheteur fut la grand logothète Constantin Balș. Celui-ci exigea des paysans le paiement des redevances auxquelles étaient assujettis les serfs. Les paysans refusèrent de payer et furent prêts à se révolter. Le décidant pour la voie légale, ils s'adressèrent aux tribunaux, demandant, en qualité de propriétaires de la terre qu'ils cultivaient, qu'il soit mis fin aux exactions du logothète Balș et, ensuite, à celles de ses fils, car entre temps le logothète Balș était mort et ses fils, en qualité, d'héritiers, exerçaient ses prétendus droits.

Ces procès durèrent de 1811 à 1834 et les juges moldaves, qui faisaient partie de la classe des boyards, se prononcèrent en faveur de la famille Balș. Les paysans opposèrent une farouche résistance à la mise en exécution de l'arrêt judiciaire. Les boyards Balș furent ainsi empêchés d'exercer les droits que les tribunaux leur avaient reconnus. Quant aux paysans, non seulement ils ne payaient aucune redevance et n'effectuaient aucune corvée, mais aussi ils vendaient le bois des forêts à des commerçants et dans les débits de boissons des trois villages ils ne permettaient que la vente du vin qu'eux-mêmes fournissaient.

Finalement, en 1835, le chef de l'Etat, Michel Stourdza, eut recours à une solution de compromis. Il décida que les paysans des trois villages rachèteraient aux boyards Balș la terre qu'ils n'avaient cessé de cultiver. La surface totale devait être ensuite divisée en lots qui seraient attribués individuellement aux paysans, chaque lot étant arpenté proportionnellement à la somme payée par le paysan respectif. Ainsi la terre de Dorna qui auparavant avait été la propriété en indivision de tous les paysans, devint en grande partie la propriété des paysans les plus riches. Ce fut une conséquence du processus de différenciation économique intervenu au sein de la classe paysanne qui caractérisa la dissolution graduelle du régime féodal en Moldavie.

INFORMAȚII NOI PRIVIND ȘANTIERUL NAVAL DIN GALAȚI (SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA — PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)

DE

I. TODERAȘCU

Importanța orașului-port Galați pentru economia Moldovei este indeobște cunoscută. El asigură acestei țări, în perioada la care ne referim, legătura permanentă cu lumea comercială orientală și occidentală¹.

La Galați a existat, din perioade mai vechi, un șantier naval, care, către sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a sec. al XIX-lea, funcționa după principii specifice manufacturii capitaliste. Se construiau aici vase de diferite tipuri și mărimi, comerciale și de război ca și ambarcațiuni mijlocii și mici. În secolul al XVIII-lea și în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea (pînă la pacea de la Adrianopol, 1829), acest șantier producea mai mult pentru necesitățile flotei comerciale și de război otomane și mai puțin pentru nevoile țării. Deși tehnica navală românească nu fusese adaptată la cerințele tehnicii navale mondiale, noile condiții istorice create după pacea de la Adrianopol au determinat o intensificare a activității acestui șantier. Desființarea monopolului turcesc asupra comerțului românesc și obținerea libertății de navigație sub pavilion național au putut stimula construcția de nave pentru Moldova².

În lucrarea de față ne propunem să discutăm câteva informații noi privitoare la activitatea acestui șantier naval. Ele vor contribui, credem, într-o mai bună măsură, la cunoașterea stadiului de dezvoltare a industriei moldovenești din perioada cercetată și a obligațiilor Moldovei față de Imperiul otoman.

În războaiele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Rusia și Turcia au pus un accent deosebit pe flotă. Lucrul pare cu atît mai firesc dacă avem în vedere cauzele acestor conflicte armate și scopurile urmărite de puterile beligerante.

Pentru întărirea flotei militare și comerciale, Turcia a folosit toate mijloacele posibile. Teritoriile aflate sub dominația sa au trebuit să suporte sarcini noi. Prin-

¹ Vezi mai nou în această privință, P. Păltănea, *Comerțul Moldovei cu Apusul Europei prin Galați în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Danubius”, IV (1970), p. 197—218.

² I. Toderașcu, *Construcții navale la șantierul din Galați în ultimul sfert al sec. al XVIII-lea*, în „Danubius”, II—III (1969), p. 95—110; Idem, *Din activitatea șantierului naval Galați în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Istorie, fasc. 1, 1970, p. 67—76.

cipatele Române livrau anual Porții cantități enorme de lemn pentru Arsenalul din Constantinopol. Șantierul naval din Principate erau asaltate cu comenzi pentru flota de război otomană³.

Ca principală rivală în această parte a continentului, Rusia nu rămânea pasivă la pregătirile făcute de Turcia. Înființarea consulatului general al Rusiei în Principate i-a dat acesteia posibilitatea să supravegheze cu mai multă ușurință mișcările Turciei.

Între informațiile oferite de rapoartele consulare rusești nu lipsesc cele privitoare la construcția de bastimente pentru flota otomană în șantierul de la Galați. Astfel, la începutul anului 1786, I. I. Severin, consulul general al Rusiei în Principatele Române, informa pe I. I. Bulgakov, ambasadorul Rusiei la Constantinopol, despre construcția de fregate la Galați pentru flota turcă⁴. În martie 1787, consulul rus revenea cu unele știri referitoare la stadiul lucrărilor⁵, iar în luna august informa că cele trei fregate construite la Galați urmau să fie grabnic trimise la Constantinopol⁶. Războiul avea să izbucnească curînd (octombrie 1787), fapt care justifică insistențele cu care erau solicitate vasele comandate în Principate.

Războiul ruso-austro-turc dintre 1787—1792 a luat sfîrșit prin tratatul de pace de la Iași, semnat la 9 ianuarie 1792. Între altele, articolul al IV-lea al tratatului prevedea suprimarea oricăror sarcini față de Poartă pe următorii doi ani⁷. Încălcînd prevederile păcii, Turcia, cu concursul domnilor Al. Moruzi și M. Șuțu a impus Principatelor Române obligații care au agravat situația existentă după război⁸. În anii de scutire, informațiile referitoare la construcția de bastimente pentru Turcia sînt extrem de puține. În schimb, ele abundă începînd cu anul 1794. În luna aprilie a acestui an, I. I. Severin informa colegii afacerilor externe că Imperiul otoman a poruncit Țării Românești să construiască „trei mari corăbii și 16 vase mici pe Dunăre, la Silistra și Brăila”. În Moldova, o astfel de poruncă nu fusese anunțată deoarece aici eforturile erau concentrate pentru procurarea de lemn și alte materiale în vederea refacerii cetății Bender. La Galați, precizează raportul, erau deja în construcție două corăbii și mai multe vase mici⁹. La numai cîteva zile după aceea consulul aflate că, în realitate, la Galați se construiau patru corăbii de 30 arșini¹⁰ și că domnii Principatelor au primit un ordin expres să expedieze în Turcia lemnul necesar pentru construirea a două vase de linie¹¹.

Cu un plus de amănunte, informațiile lui I. I. Severin sînt confirmate de un raport al căpitanului Pondikie, dragoman al consulului rus din Iași. În scurta sa ședere la Galați, el constata că Poarta a cerut domnului Moldovei să trimită de urgență la Constantinopol „meșteri de corăbii” și materialul necesar pentru construirea a două vase de linie. La Galați, consemnează dragomanul, se construiau patru vase de război pe numele și cheltuiala unui demnitar turc, Niu-man-bei „care dorește să obțină stima poporului și are gînduri ascunse de a produce noi schimbări în sistemul de conducere otomană”. Cu puțin timp în urmă a fost lansat pe Dunăre un vas de 25 tone, construit cu cheltuiala fostului ispravnic Dimitrie Hangerli pentru folosință proprie. Multe alte vase, a căror

³ T. Toderașcu, *Construcții navale la șantierul din Galați...* în „Danubius”, II—III, (1969), p. 99 și urm.

⁴ Hurmuzaki, *Documente* (serie nouă), vol. I, p. 355, 370, 394.

⁵ *Ibidem*, p. 447—448.

⁶ *Ibidem*, p. 457—458.

⁷ Al. Vianu, *Introducere la ibidem*, p. 38.

⁸ *Ibidem*, p. 40—43.

⁹ Hurmuzaki, *Documente* (serie nouă) vol. I, p. 534—535.

¹⁰ 30 arșini = 21,50 m. Arșinul era o măsură rusească, ceva mai mare decît cotul, egală cu 0,718 m (Cf. N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, Editura științifică, București, 1971, p. 91).

¹¹ Hurmuzaki, *Documente* (serie nouă), vol. I, p. 540.

destinație n-o cunoaștem, se construiau în acest șantier naval. Pondikie aflase că Poarta intenționează să ceară domnilor din Moldova și Țara Românească construirea citorva vase pentru transportul proviziilor pe Dunăre și pe Marea Neagră. La toate acestea se adaugă un ordin transmis de sultan pașei de Silistra; acesta urma să se îngrijească de reparația unei corăbii de război care suferise mai multe avarii în momentul lansării la apă, precizând că vasul fusese construit cu cheltuiala Moldovei¹².

În iunie 1794, cîrmuirea Moldovei expedia un ordin pîrcălabului de Galați prin care i se cerea să urgenceze lucrările pentru o mai grabnică lansare pe Dunăre a două vase solicitate de Turcia (probabil dintre cele comandate în primăvara aceluia an). Raportul consular care consemnează ordinul citat ne face cunoscut că tot acolo își construiau vase cițiva funcționari turci și greci¹³.

Cererile Imperiului otoman au continuat să crească, vrînd parcă să compenseze perioada de scutire care a urmat păcii de la Iași. Consulul general al Rusiei nota în raportul său din august 1794 că la Galați au intrat în lucru zece vase de război, cheltuielile fiind suportate de Moldova și Țara Românească. Raportorul face precizarea, atît de utilă, că este vorba de o comandă nouă, deosebită de cele comunicate anterior¹⁴. În luna septembrie se lucra intens la cinci vase mari și patru fregate mici care, după dimensiuni, nu pot fi aceleași cu cele menționate de raportul din august¹⁵.

În următorii doi ani, șantierul de construcții navale de la Galați a trebuit să facă față și altor comenzi urgente ale puterii suzerane¹⁶. În vara anului 1796 se construia aici „cu mare grabă” o fregată de 90 picioare venețiene¹⁷ care, după aprecierile consulului rus, avea să satisfacă orice exigențe¹⁸.

Mulțimea comenzilor la care ne-am referit ne permite să apreciem, fără riscul de a exagera, că șantierul naval de la Galați avea o capacitate de producție destul de ridicată. Faptul că aici se executau și o parte din bastimentele impuse spre construcție Țării Românești este o dovadă în sensul afirmației de mai sus¹⁹. Aprecierea noastră trebuie înțeleasă în limitele nivelului general de dezvoltare a industriei moldovenești în această perioadă. Judecînd în acest context, nu trebuie să surprindă imposibilitatea executării la timp a unor vase comandate de puterea otomană. Astfel, în februarie 1795, Schilling, agentul austriac în Moldova, informa pe cancelarul Thugut că cele șase șalupe canoniere care se aflau în lucru la Galați trebuiau terminate încă din 1794; doar una, pre-

¹² Hurmuzaki, *Documente* (serie nouă), vol. I, p. 541—542.

¹³ *Ibidem*, p. 550—551.

¹⁴ *Ibidem*, p. 556.

¹⁵ *Ibidem*, p. 584. Cele din august 1794 trebuiau să fie lungi de 24 și 27 arșini (aprox. 17 m și, respectiv, 19 m) și urmau să fie înarmate cu 12—13 tunuri. Vasele mari la care se lucra în septembrie erau lungi de 70 picioare (aprox. 26 m). Fregatele trebuiau dotate cu 20 tunuri (*ibidem*, p. 556 și 584). În același timp, la Brăila se lucrau cinci vase de 70 picioare (aprox. 26 m), iar la Silistra patru fregate de 20 tunuri (*ibidem*, p. 584).

¹⁶ *Ibidem*, p. 675, 702; I. Toderășcu, *op. cit.*, în „Danubius”, II—III (1969), p. 103—105.

¹⁷ Aprox. 52 coți = aprox. 35 m. Pentru transformarea piciorului venețian în coți ne-am ghidat după o relație documentară în care se spune că 48 picioare venețiene = 28 coți (Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 116). De aici, prin calcul, 90 picioare = aprox. 52 coți, adică aprox. 35 m. (cotul la valoarea 0,68 m).

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, (serie nouă), vol. I, p. 766.

¹⁹ La 7 octombrie 1785, un ordin din Istanbul impunea domnului muntean să construiască la Galați un vas de linie cu 60 tunuri. Domnul Moldovei trebuia să asigure construcția unui vas similar cu 50 de tunuri (*ibidem*, p. 334).

²⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XIX, 1, p. 729.

cizează Schilling, fusese lansată la apă. Pentru celelalte cinci, Poarta dăduse ordin să fie executate „în mare grabă”²⁰.

Informațiile noi de mai sus sînt deosebit de valoroase. Ele constituie o nouă dovadă în sprijinul opiniei, exprimată altădată²¹, că la sfîrșitul secolului al XVIII-lea șantierul de construcții navale de la Galați lucra aproape numai pentru Turcia. Pentru nevoile țării s-a construit puțin. Moldova nu dispunea în vremea aceea de o flotă comercială și cu atît mai puțin de una militară. Deși nu figura printre obligațiile permanente față de Poartă, construcția de nave a influențat creșterea datoriilor bănești ale țării. Sistemul de abuzuri practicat de autoritatea turcă în materie financiară ne face să privim cu neîncredere o eventuală ușurare a sarcinilor bănești ale Moldovei prin scăderea sumelor cheltuite de visterie în acest sens.

Această situație s-a menținut și în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea. O schimbare s-a produs în perioada care a urmat încheierii tratatului de la Adrianopol. Scutirea Principatelor Române de nenumărate sarcini, desființarea monopolului turcesc asupra comerțului românesc și obținerea libertății de navigație sub pavilion românesc mai întîi pe Dunăre (1834) și apoi pe mare (1836) au creat condiții favorabile înființării flotei românești. Boierimea pămînteană, producătoare de cereale-marfă, era interesată în împlinirea acestui dezerat. Activitatea șantierului naval de la Galați a fost orientată, în deceniile care au urmat, în acest sens²². Este bine cunoscut faptul că numai în doi ani (1839—1840) s-au construit aici 17 vase cu care, spunea domnitorul M. Sturza în Ofisul către Obșteasca Obîșnuită Adunare din 22 februarie 1841, „pavilionul Moldovei a avut prilejul a se împărtași de plutirea comercială”²³. În anii care au urmat, numărul vaselor comerciale lucrate la Galați a crescut continuu. Eliberarea unui număr tot mai mare de patente proprietarilor de vase pentru arborarea pavilionului național al Moldovei, constituie un indiciu în acest sens²⁴.

În 1843 s-a construit la Galați un vas de poliție fluvială care trebuia să asigure respectarea regulilor de disciplină ale carantinei. Vasul, numit „Emma”, a fost realizat de meșterii locali, după ce autoritățile solicitaseră detalii de ordin tehnic porturilor sarde, Marsiliei și Ismailului. Staționarul a fost înarmat cu cinci tunuri procurate de la arsenalul din Torino²⁵. Lansarea vasului la apă era anunțată cu vîdită mîndrie de gazeta oficială a timpului²⁶.

În 1844, cu prilejul unei vizite făcute la Galați, colonelul Singurov de la Inspectoratul miliției pămîntene a constatat că vasul de pază fluvială nu corespunde scopului deoarece, fiind prea mare, nu putea fi acționat și cu visle. El trebuia modificat, ceea ce ar fi costat foarte mult. Colonelul a propus atunci construirea unei șalupe canoniere, idee acceptată de hatmanul miliției pămîntene Dimitrie Mihai Sturza²⁷.

²⁰ I. Toderașcu, *op. cit.*, în „Danubius”, II, III, (1969), p. 106, 106.

²² Vezi pentru aceasta, *idem*, *op. cit.*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, p. 71 și urm.; „Albina Românească. Gazetă politică și literară”, 22 iunie 1839, 17 septembrie 1839, 12 octombrie 1839, 3 decembrie 1839, 6 iunie 1840, 5 septembrie 1840 și 10 octombrie 1840.

²³ *Analele parlamentare ale României, tom. X*, partea a II-a, București, 1899, p. 512. În „Icoana Lumii. Foaie pentru îndeletnicirea moldo-românului”, din 4 mai 1841, se arată că „în acești doi din urmă ani (1839—1840 — n.n.s.) s-au durat în șchea Galaților 71 vase”. Este, evident, o greșeală de tipar, o inversare a cifrelor.

²⁴ I. Toderașcu, *op. cit.*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, fasc. 1, 1970, p. 72 și urm.

²⁵ *Ibidem*, p. 73—75.

²⁶ „Albina Românească”, 16 mai 1843.

²⁷ Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 221, f. 1—2.

Constatări similare cuprinde și raportul Comitetului sănătății, din august 1845, înaintat Departamentului de interne. Se propunea și de această dată, construirea unei șalupe canoniere, cu pinze și vîșle, care să preia serviciul de pază fluvială²⁸. Vasul „Emma” urma să fie vîndut chiar în acel an, înainte de încheierea navigației, pentru a se economisi astfel cheltuielile de iernare²⁹. În zilele de 20, 22 și 25 octombrie 1845, cînd s-a organizat vînzarea, niciunul dintre doritorii de a-l cumpăra n-au oferit însă mai mult decît a treia parte din suma cheltuită pentru construirea lui. Abia în 1847 a fost cumpărat de către negustorul Evangheli Caravia (cu prețul de 400 galbeni)³¹ după ce fusese supus unei reparații generale³², executată de maistrul Hristodor Stamatadas³³.

La realizarea noului vas de pază fluvială s-a pornit cu multă prudență. S-au întreprins, ca și altădată, investigații la șantiere navale cu tradiție în construcția vaselor militare. Mai întîi, comandantul miliției din Galați, colonelul Miscenco, a fost trimis la Ismail (octombrie 1845) pentru a afla unele detalii privind planul, costul și timpul necesar construirii unei șalupe canoniere potrivit scopului. Dar acolo „n-au aflat nici vase, nici meșteri și nici n-au putut afla vreo știință multumitoare”³⁴. În aceeași lună hătmănia Moldovei s-a adresat amiralului Lazarev, comandantul flotei rusești de la Marea Neagră, în vederea construirii vasului la arsenalul din Nicolaev³⁵.

În așteptarea răspunsului s-a făcut și un sondaj între meșterii corăbieri din Galați. Primul care și-a oferit serviciile a fost un italian, Francesco Foretici. În 1843 el fusese angajat ca supraveghetor la construirea vasului „Emma”, iar după terminarea lucrării, ca instructor pe acest vas³⁶. Foretici se angaja să lucreze o șalupă canonieră mai lungă cu patru coți (aproximativ 2,70 m)³⁷ decît vasul

²⁸ Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 2. În legătură cu această inițiativă trebuie pusă cererea hatmanului Dimitrie Mihai Sturza către Secretariatul de Stat, din 29 septembrie 1845, pentru a i se trimită planul de brandwachtlă primit de la Marsilia în decembrie 1841, atunci cînd se cereau lămuriri pentru construirea vasului de pază pus acum în vînzare (idem, Secret. de St. al Moldovei, dosar 910, f. 34).

²⁹ Idem, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 2—3.

³⁰ *Ibidem*, f. 8, 13.

³¹ *Ibidem*, f. 41, 47—47 v. În martie 1848, negustorul Evangheli Caravia i se acorda dreptul să poarte bandiera națională a Moldovei (*ibidem*, f. 112).

³² În februarie 1847 comandantul brandwachtei a înaintat un raport comandamentului miliției din Galați, prin care prezenta starea vasului „Emma”, precizînd reparația ce o necesită: o parte din covertă trebuia schimbată, multe macarale sînt deteriorate; la fel, frînghiile și odgoanele; de asemenea, pinzele trebuiau reparate iar armătura se învechise. Se impunea carosirea și călăfătuiră „precum urmează toate corăbiile la al doilea, cel mult la al treilea an de la slobozirea pe apă”. Barca vasului trebuia și ea supusă unei reparații generale. Un deviz de cheltuieli alcătuit de un meșter de corăbii însoțea raportul comandantului. Toată reparația costa 3 479 lei, cursul visteriei (5 208 lei, cursul Galați); (*ibidem*, dosar 401, f. 8—11, 13 și 15). În scopul reparării vasului staționar, încă din februarie 1846 se trimitea din capitala Moldovei, la Galați, 300 lei, iar în luna aprilie încă 900 lei (idem, Tr. 1760, op. 1/2009, dosar 1203, f. 20, 45, 49).

³³ Idem, Tr. 1710, op. 1942, dosar 401, f. 21—22.

³⁴ *Ibidem*, dosar 224, f. 6, 46.

³⁵ *Ibidem*, f. 184.

³⁶ *Ibidem*, f. 190, 191.

³⁷ Inițial, vasul „Emma” trebuia să aibă 12 coți (aprox. 9 m) lungime și 5 coți (aprox. 3,5 m) lățime (idem, Secret. de St. al Moldovei, dosar 910, f. 2). În realitate, vasul „s-au făcut cu mult mai mare și mai trainic” (*ibidem*, f. 100, 114—114 v). El avea 28 coți (aprox. 19 m) lungime măsurat pe covertă și 24,5 coți (aprox. 17 m) măsurat pe carină (idem, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 118). Lățimea era de 7 coți (aprox. 4,70m) iar adîncimea de 5 coți (aprox. 3,5 m).

„Emma“ și mai puțin înaltă pentru a putea fi acționată și cu visle „precum sint și în toate porturile Europei“³⁸. În luna decembrie 1845, Francesco Forcici nu prezentase încă planul și devizul cerute cu insistență de Inspectoratul miliției pămîntene³⁹.

Un alt constructor de vase, Anton Deltavelius, care avea și „atestaturi mărturisitoare de bun maistor“, s-a prezentat în decembrie 1845 la Comandamentul garnizoanei din Galați cu planul, modelul și devizul unei șalupe canoniere pe care se oferea s-o lucreze pentru cordonul sanitar⁴⁰. De noua ofertă a fost înștiințat și marele hatman, dar nici de această dată nu s-a ajuns, probabil din motive financiare, la încheierea unui contract de execuție⁴¹.

La scurt timp după eşuarea acestor încercări a sosit și răspunsul, solicitat încă din luna octombrie, de la Amiralitatea Mării Negre. La sfîrșitul lunii decembrie 1845, Direcția generală a flotei din Marea Neagră a expediat hătmaniei Moldovei planurile unei șalupe militare (vezi Anexa), căpтуșită cu aramă, a cărei construcție atingea suma de 22 000 ruble argint (aproximativ 7 333 galbeni⁴²). Costul era mult prea ridicat pentru posibilitățile financiare ale țării, ceea ce a determinat abandonarea intenției de a se construi vasul în arsenalul de la Nicolaev.

În ianuarie 1846, speranțele se îndreptau din nou către constructorii de nave din Galați. Conducerea miliției pămîntene a dispus atunci ca Giovanni Englezi, căminarul, să alcătuiască un comitet din trei mari comercianți care să se îngrijească de alegerea celor mai buni maiștri, a celui mni bun material și să vegheze la construcția unui vas corespunzător misiunii, cu o cheltuială cum-pătată⁴³. Alături de căminar alegerea s-a oprit asupra a doi cunoscuți șefi de case comerciale: Francesco Pedemonte și Epaminonda Panas⁴⁴. Acestora li se solicita de urgență alcătuirea devizului în baza unui plan trimis tot atunci de Hătmanie pentru a se putea trece, cît mai curînd, la executarea lucrării. Se nădăjduia ca în primăvara aceluiași an vasul să fie terminat și lansat pe Dunăre⁴⁵. Evaluarea lucrării la 6 000 colonați (aproximativ 2 742 galbeni) n-a convenit, de asemenea, cîrmuirii⁴⁶. Construirea vasului atît de necesar respectării regulilor de carantină era din nou aminată.

În august 1847 s-a hotărît construirea a două șalupe canoniere după modelul acelora care asigurau paza fluvială la Brăila. S-a solicitat de la comandamentul

(*ibidem*, f. 116—116 V). Am avut în vedere, pentru convertirea în sistemul metric, *cotul halep* care măsoara 0,68 m (Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 88 și 92).

³⁸ Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 10.

³⁹ *Ibidem*, f. 11.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, f. 18, f. 184. Construcția corpului acestui vas căpтуșit cu aramă costa 13 000 ruble. Catargele, pinzele, armamentul, ancora, bărcile, odgoanele și altele necesare unui vas de război însumau 9 000 ruble (*ibidem*, f. 18). Pentru planurile trimise de Amiralitatea Mării Negre, vezi *Ibidem*, f. 19—20, 22—23, 24—25 (vezi Anexa).

⁴³ *Ibidem*, f. 26.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 26 v. Francesco Pedemonte era reprezentantul firmei comerciale cu același nume din Genova, care avea sucursale și în Principate, sediul fiind la Galați (D. Bodin, *Politica economică a regatului Sardiniei în Marea Neagră și pe Dunăre în legătură cu Principatele Române*, extras, București, 1940, p. 9 și urm.). Epaminonda Panas era, de asemenea, șeful unei case comerciale (Arh. St. Iași, Secret. de St. al Moldovei, dosar 1716, f. 74 bis; Constantin Bușe, *Comerțul exterior al Moldovei prin portul Galați între 1856—1861*, în „Studii“, nr. 2, 1970, p. 339). Pe la 1851—1852, o casă comercială greacă cu același nume exista la Brăila (D. Bodin, *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele Române și regatul Sardiniei*, București, 1941, p. 254).

⁴⁵ Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 26 V.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 34, 184.

miliției muntene o copie după planurile acestora, o notă asupra cheltuielilor și recomandarea meșterilor care le-au lucrat⁴⁷. Cu multă operativitate, cancelaria ostirii din Țara Românească a făcut cunoscut că șalupele de la Brăila au fost construite în Austria, pe baza unei înțelegeri survenite între guvernul valah și ministerul de război austriac⁴⁸.

Prin intermediul agenției austriece din Iași⁴⁹, Hătmănia a stabilit legătura cu ministerul de resort din Austria. Înșiși cancelarul Metternich a intervenit pentru satisfacerea acestei dorințe manifestată de conducerea Moldovei⁵⁰. Vasele urmau să fie construite la arsenalul din Titel, în Slavonia Sirmică⁵¹.

La începutul anului 1848, s-au primit din Austria două planuri de șalupe, similare cu cele folosite pentru ambarcațiunile cordonului de la Brăila (vezi Anexa), urmînd să se comunice la batalionul saichștilor din Titel opțiunea conducerii Moldovei⁵². Planurile erau însoțite de anexe detaliate care cuprindeau lămuriri privind costul execuției șalupelor la acel arsenal. Șalupa de dimensiuni mai mari (planul litera A, în Anexă) cu 18 visle și două catarge putea fi terminată în 43 de zile, iar cea mai mică (planul litera B, în Anexă), cu 16 visle și un catarg, în 35 de zile. Fără tunuri, prima era evaluată la 2 561 florini, dacă se lucra iarna, și 2 300 florini, dacă se lucra vara. A doua se ridica la 1 489 și respectiv 1 328 florini⁵³. Se arăta, totodată, că materialul de construcție nu este din cel mai bun, ceea ce presupune mai multă migală. Apoi, meșterii teslari erau aduși de la Neusatz sau Seghedin și plătiți scump⁵⁴. Fără îndoială, aceste motivații trebuiau să justifice sumele pretinse pentru onorarea comenzii. Constructorii din Titel cereau unele precizări privind modul în care conducerea miliției din Moldova dorește să fie amplasate tunurile pe vas și, totodată, să li se comunice culorile naționale⁵⁵.

În răspunsul său, Hătmănia Moldovei și-a exprimat dorința ca deocamdată să se lucreze o singură șalupă, după planul litera A, fără tunuri, vasul urmînd să fie dotat cu tunurile de pe staționarul „Emma”, procurate de la arsenalul din Torino⁵⁶.

⁴⁷ Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 45.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 49. Țara Românească procurase din Austria, în 1845, trei șalupe canoniere, una după planul A și două după planul B (vezi Anexa) (*ibidem*, f. 67). Despre construirea acestor vase știa și Sakellario, consulul Prusiei la București. În raportul din 2 mai 1844, el informa pe de Coq, ministrul prusian la Constantinopol, că la Brăila se va construi o flotilă din trei șalupe canoniere pentru serviciul carantinei. Șalupele urmau să fie executate după modelul unor vase similare veneze (Hurmuzaki. *Documente*, X, p. 489). De asemenea, consulul general francez din Principate, Billecocq, într-un raport din iunie 1844, informa pe ministrul de externe Guizot că guvernul valah urma să construiască șase șalupe canoniere care să staționeze pe Dunăre (Hurmuzaki—Hodos, *Documente*, XVII, p. 1020). Posibil ca inițial să se fi preconizat construirea vaselor de poliție dunăreană în șantierul naval de la Brăila, după planuri austriece. Ideea a fost părăsită ulterior, desigur din motive tehnice.

⁴⁹ Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 59, 60, 61.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 62.

⁵¹ *Ibidem*, f. 66, 105, 106, 127. Titel, la vărsarea riului Bega în Tisa, (Cf. Friedrich Umlauf, *Die oesterreichisch-ungarische Monarchie*, Viena, 1897. Harta Ungariei, p. 1104—1105; Carl Freiherrn von Czoernig, *Oesterreichs Neugestaltung* (1848—1858), Stuttgart und Augsburg, 1858, p. 334.

⁵² Arh. St. Iași, Tr. 1720, op. 1942, dosar 224, f. 66.

⁵³ *Ibidem*, f. 66, 184—184 v. 2 300 florini = 493 galbeni, 1 328 florini = 285 galbeni (*ibidem*, f. 184).

⁵⁴ *Ibidem*, f. 67.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 68.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 66, 106—106 v, 184. Deoarece de la Arsenalul din Titel se sollicitau detalii privind forma și mărimea tunurilor ca și dimensiunile vasului

De unde existau speranțe ca pînă în luna mai 1848 șalupa să fie terminată și adusă pe Dunăre la Galați⁵⁷, printr-o adresă din 19 septembrie 1848, Ministerul de externe al Austriei comunica că „după împrejurările de față nu se poate face vasul pînă nu se vor liniști treburile în batalionul saichiştilor”⁵⁸. Revoluția de la 1848 era în plină desfășurare. Dacă totuși guvernul Moldovei, preciza nota informativă, își va menține comanda, ea va putea fi satisfăcută după trecerea valului revoluționar⁵⁹. Fără să prevadă durata evenimentelor, domnia și-a reafirmat dorința ca vasul brandwacht să fie construit în Imperiul habsburgic⁶⁰.

Perpetuarea amînării a impus căutarea de soluții noi. În iulie 1849, o comisie care inspecta cordonul sanitar de la Galați a constatat că un singur vas de poliție fluvială era insuficient⁶¹. Traficul mare de vase comerciale din acest port, pericolul permanent al epidemiilor de ciumă și holeră, în fața cărora omenirea era încă neputincioasă, impunea existența unei flotile formate din patru vase: unul mai mare în port, altul în aval de port, iar celelalte două la gura Prutului și Siretului⁶². Comisia a stabilit legătura cu un maestru de corăbii, Hristudor, care s-a angajat să le lucreze în patru luni⁶³ prezentînd și devizul de cheltuieli⁶⁴. Întreaga lucrare era evaluată la 94 668 lei (2 160 galbeni)⁶⁵ din care 25 300 lei costa materialul lemnos iar salariile meșteșugarilor și salariorilor însumau 33 000 lei⁶⁶. La cererea Inspectoratului miliției, maestrul Hristudor revenea cu detalii suplimentare privind forma și dimensiunile șalupelor. El promitea să lucreze ambarcațiunea cea mare destinată portului „după cel mai frumos model american” foarte potrivit pentru viteza Dunării. Celelalte trei urmau să fie executate după planul *litera B* primit de la Viena „adică întocmai ca cele ce sînt aduse la Brăila cu deosebire că ale noastre vor fi mult mai frumoase”⁶⁷. Șalupa mare era proiectată în lungime de 27 coți moldovenești (aproximativ 17 m) iar celelalte trei de cîte 18 coți moldovenești (aproximativ 11,50 m)⁶⁸. Maistrul

„Emma” pe care fuseseră amplasate, subofiterul Ioan von Goldbach a întocmit o schiță care să fie expediată de urgență la Ministerul de război din Austria (*ibidem*, f. 66, 93, 103, 104, 116 și 118).

⁵⁷ *Ibidem*, f. 66.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 143.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 144.

⁶¹ *Ibidem*, f. 164.

⁶² *Ibidem*, f. 164, 184.

⁶³ *Ibidem*, f. 162.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 169.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 184.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 169. Cuiele și scoabele, 8 640 lei, smoala, 1 100 lei, calafatul 1 200 lei, pinza, 400 lei, frînghiile, 3 600 lei, parimele, 2 148 lei, vopselele, 370 lei, utelul, 25 lei, 4 ancore, 9 200 lei etc. (*ibidem*). În această sumă se include și construirea unei bărci pentru șalupa brandwachtă. În afara devizului urmau să fie construite alte trei bărci mai mici, pentru celelalte trei șalupe (*ibidem*, f. 161, v).

⁶⁷ *Ibidem*, f. 161 v. După părerea maestrului gălățean, șalupa brandwachtă (destinată portului) nu putea fi construită după planul A primit de la Viena deoarece un asemenea vas „este prea greu împotriva repezei apei Dunării și cu mare greutate va umbla cu visle și totodată va costisi o sumă mare de bani” (*ibidem*).

⁶⁸ *Ibidem*, f. 161—162. Pentru convertirea în sistemul metric am avut în vedere lungimea *cotului moldovenesc* deoarece devizul precizează că este vorba de această unitate. Un *cot moldovenesc* = 0,637 m. (Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 92). *Cotul moldovenesc* era deci mai mic decît *cotul halep* (0,68 m) folosit adesea în țările noastre și pe care l-am utilizat în calculele noastre atunci cînd documentul nu preciza felul *cotului*.

Hristudor cerea să i se comunice cât mai curînd hotărîrea Inspectoratului miliției pămîntene pentru a nu se angaja să lucreze „la alți neguțitori care voiesc a face corăbii aici în port”⁶⁹ (subl. ns.).

În pofida tuturor garanțiilor și argumentelor cu care Hristudor își susținea proiectul, oferta nu i-a fost acceptată. I se imputa, ca și celorlalți maiștri locali care s-au oferit în anii din urmă, că este prea costisitoare. Conducerea manifesta astfel o continuă pendulare între grija împotriva flageului care amenința Moldova și politica de parcimonie financiară. Au existat, desigur, și suficiente rezerve față de șansele realizării unor ambarcațiuni cât mai trainice și mai adecvate pentru a nu se repeta eșecul suferit cu construcția vasului „Emma”. Drept urmare, în septembrie 1849 s-a suplimentat comanda la arsenalul din Titel cu încă două șalupe canoniere mici (după planul austriac litera B) care costau cu tot cu tunuri 33 075 lei⁷⁰. Dar, la 2 ianuarie 1850, Ministerul de externe al Austriei comunica prin agenția sa din Iași că în cursul anului 1850 nu poate onora cererea Moldovei din pricina pierderilor suferite în anii de revoltă, a lipsei materialului și a necesității de a-și completa flota proprie⁷¹. Conducerea miliției Moldovei era rugată să comunice dacă este dispusă să aștepte pînă cînd la batalionul saichiştilor din Titel se vor putea lucra vasele pentru carantina de la Galați⁷².

După primirea acestui răspuns, maistrul Hristudor a revenit, pentru scurt timp, în atenția Comitetului sănătății care, într-un raport către suveranul statului, cerea aprobarea spre a i se încredința lucrarea⁷³. Grigore Alexandru Ghica voievod a hotărît, la 1 februarie 1850, să se aștepte pînă cînd șalupele pentru paza Dunării la Galați vor putea fi lucrate în Austria, deoarece se pot realiza cu un preț mai acceptabil și vor fi „mai trainic lucrate”⁷⁴. Nu peste mult timp, în mai 1850, au survenit noi schimbări în această privință. La 4 mai, Secretariatul de Stat al Moldovei înștiința Hătmănia despre hotărîrea Sfatului extraordinar prezidat de domn „ca să se înființeze numai o brandwachtă din numărul de trei”⁷⁵.

După aproape trei ani de corespondență inutilă s-a renunțat și la intenția de a se construi vasul staționar într-un arsenal străin. Noul vas de pază, numit *Natalia*, a fost construit la Galați în 1851⁷⁶. El a asigurat paza fluvială pînă în anul 1853⁷⁷. Totodată s-au construit și două bărci militare care au îndeplinit aceeași misiune în sectoarele de la vărsarea Prutului și Sire ului⁷⁸.

Pertractările în jurul acțiunii de înlocuire a vasului de poliție fluvială „Emma”, construit în 1843 la șantierul din Galați, cu alte vase mai potrivite, oferă infor-

⁶⁹ Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 162.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 163, 164 și 184. Construcția propriu zisă se ridica la aprox. 17 937 lei, înarmarea cu cite trei tunuri, unul de trei calibre și două de un calibru, costa 12 181 lei, iar cheltuielile de transport 2 956 lei (*ibidem*, f. 164). La 11 septembrie 1849, domnia a dispus să se livreze la timpul potrivit această sumă (*ibidem*, f. 165). Se cerea ca, de va fi posibil, vasele să fie căptușite cu aramă pentru o mai bună rezistență la apă (*ibidem*, f. 163).

⁷¹ *Ibidem*, f. 179.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, f. 180—181 și 186.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 186.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 187.

⁷⁶ C. Ciuchi, *Istoria marinei române*, Constanța, 1906, p. 93; N. A. Bogdan, *Din trecutul comerțului moldovenesc și mai ales al celui ieșean*, Iași, 1925, p. 122.

⁷⁷ C. Ciuchi, *op. cit.*, p. 94. Între 1847—1851 paza fluvială a fost asigurată de două bărci militare. În 1849 ele au fost supuse unei reparații generale făcute de maistrul Dumitru Mihail „cunoscătorul unei asemenea lucrări”. Reparația a costat 1 200 lei și a durat 30 de zile (Arh. St. Iași, Tr. 1760, op. 1/2009, f. 7—8).

⁷⁸ C. Ciuchi, *op. cit.*, p. 93.

mații valoroase privitoare la activitatea acestui șantier naval. Cu prilejul investigațiilor făcute de autorități s-a putut constata existența a numeroși meșteri de corăbii care lucrau aici vase pentru negustorii autohtoni și străini⁷⁹. Aceștia își cunoșteau temeinic meseria de vreme ce aduceau unele îmbunătățiri proiectelor străine. Faptul că autoritățile au preferat multă vreme să achiziționeze vasele militare de pază din străinătate nu estompează într-o măsură prea mare competența specialiștilor locali. Într-un asemenea caz se poate presupune că constructorii din Titel, unde urmau să se construiască vasele pentru cordonul sanitar de la Galați, erau specializați în astfel de bastimente. De asemenea, prețul de cost, mult mai scăzut, a fost un factor determinant în acceptarea și stăruința cu care s-a susținut procurarea vaselor militare din Austria. În cele din urmă staționarul a fost realizat tot de constructorii de la Galați deoarece afluența vaselor în acest port nu mai tolera tergiversări.

NOUVELLES INFORMATIONS CONCERNANT LE CHANTIER NAVAL DE GALAȚI (À LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE ET DURANT LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE)

RÉSUMÉ

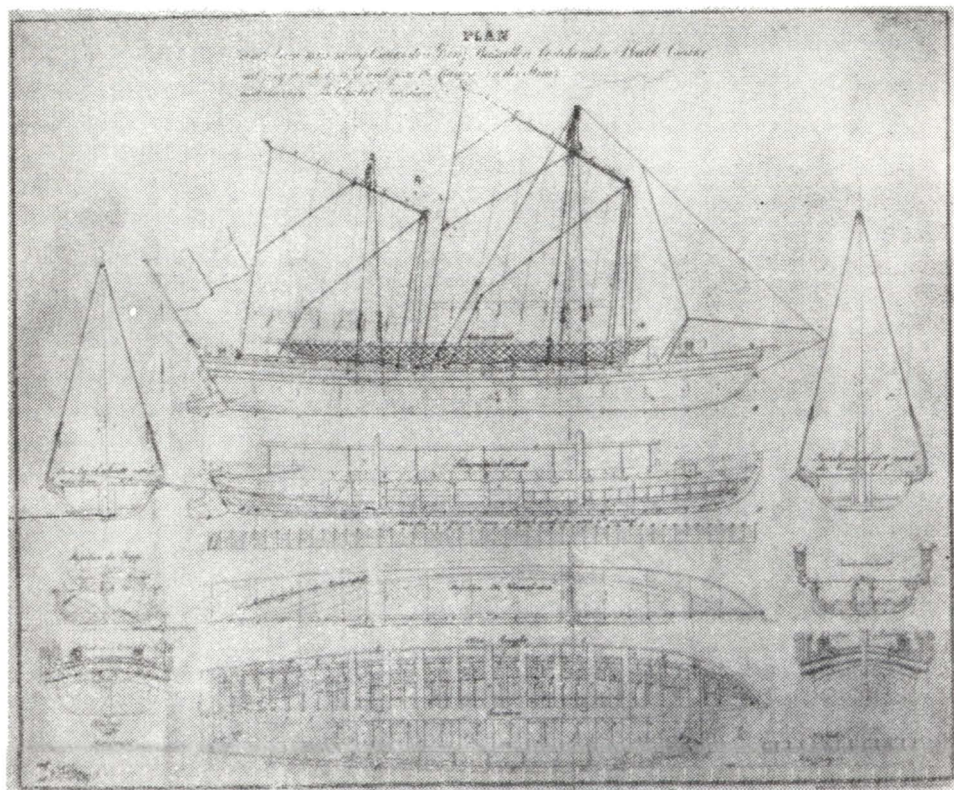
Dans la présente étude, l'auteur communique une série d'informations, pour la plupart inédites, concernant le chantier de constructions navales de Galați. Ces informations confirment les conclusions d'un précédent article de l'auteur que ce chantier naval, à la fin du XVIIIe siècle travaillait presque exclusivement pour la Turquie. On construisait fort peu pour la Moldavie qui, à cette époque-là, n'avait ni flotte commerciale ni flotte militaire. La construction de navires pour l'Empire ottoman, quoique ne figurant pas parmi les charges permanentes de la Moldavie à l'égard de la Porte, a accru les obligations de cette Principauté.

La situation s'est maintenue pendant les trois premières décennies du XIXe siècle. Un changement est intervenu durant la période qui a suivi la conclusion du traité d'Andrinople. L'exemption d'obligations pour les Principautés Roumaines, la suppression du monopole turc sur le commerce roumain, l'obtention de la liberté de navigation sous pavillon roumain d'abord sur la Danube et ensuite sur la mer, ont engendré des conditions favorables pour la création d'une flotte roumaine. Les boyards, propriétaires de grands domaines dont les produits étaient exportés, furent directement intéressés à l'expansion de cette flotte.

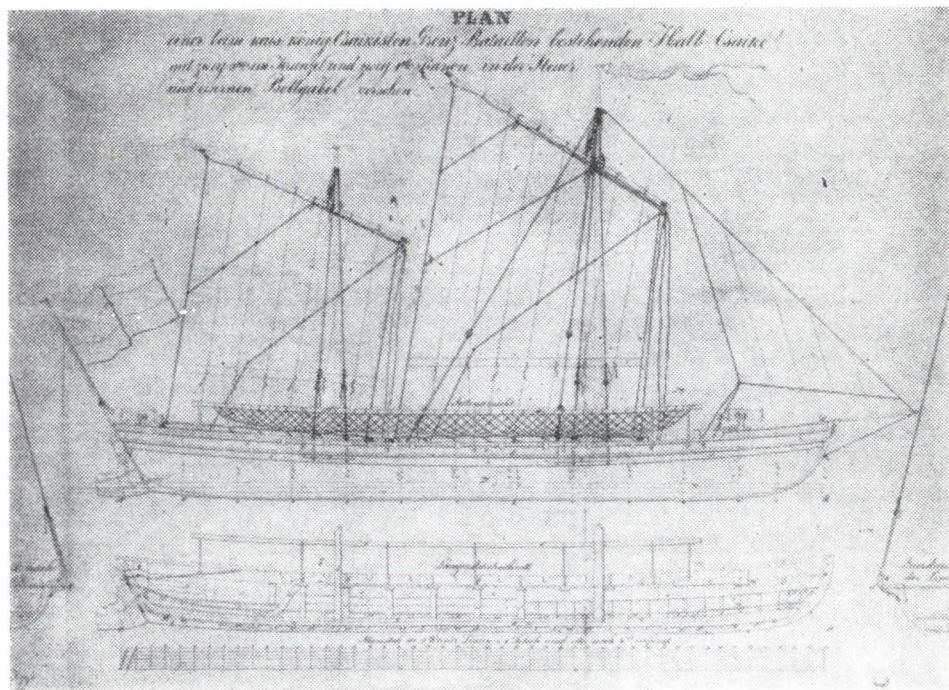
L'activité du chantier naval de Galați a été orientée pendant les décennies suivantes, dans cette direction. Le nombre des navires de commerce construits dans ce chantier a continuellement augmenté.

⁷⁹ Maistrul Hristudor cerea, în iulie 1849, atunci când se oferise să lucreze patru vase de poliție fluvială, să i se comunice cât mai curînd hotărîrea oficială pentru a nu se angaja să lucreze „la alți negușitori care voiesc a face corăbii aici în port” (Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 162). În februarie 1852, Pandeli Lazor, supus elinesc obținea dreptul de navigație sub pavilion moldovenesc pentru corabia sa, Sf. Nicolae, construită la Galați, cu o capacitate de 5 500 chile de Constantinopol (Arh. St. Iași, Tr. 1621, op. 1854, dosar 328, f. 3). În luna mai 1852, un alt negustor, Pano Patriciu obținea același drept pentru corabia sa, „Elena”, construită, de asemenea, la Galați și avînd o capacitate de 5 000 chile de Constantinopol (*ibidem*, f. 19).

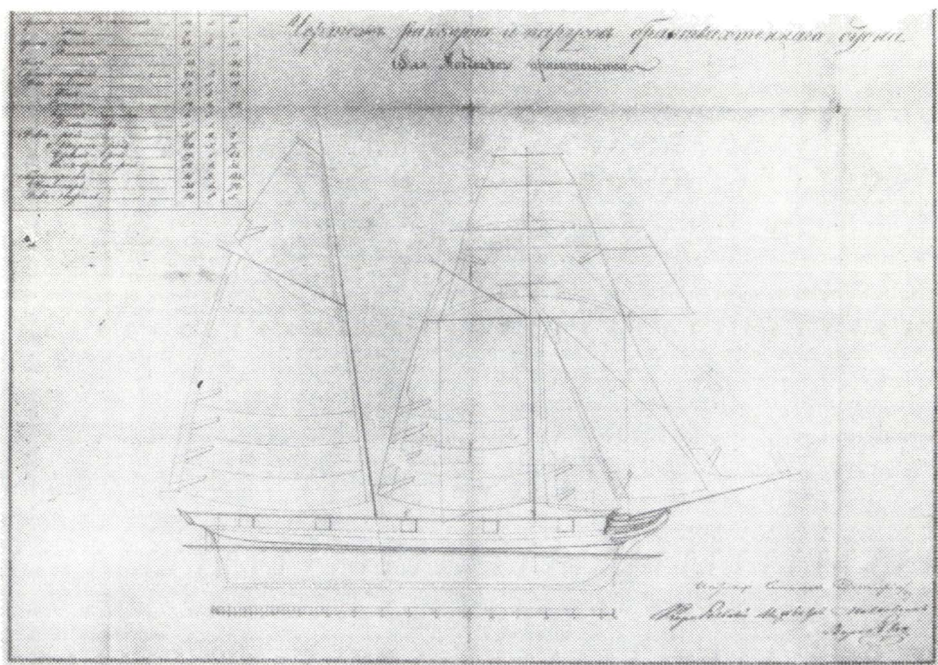
L'auteur a recueilli des informations précieuses dans les dossiers concernant la construction, en 1851, d'un navire de police fluviale sur le Danube. Des renseignements réunies par les autorités moldaves, il résulte qu'à cette époque là, il y avait à Galați plusieurs entreprises qui construisaient des navires pour les marchands roumains ou étrangers. Les ouvriers de ces entreprises connaissaient à fond leur métier, car ils perfectionnaient les procédés pratiqués dans d'autres Etats. Les entreprises autochtones ont notamment construit un navire de surveillance pour les services de quarantaine, après trois années de démarches inutiles du gouvernement moldave auprès du Ministère des Affaires étrangères autrichien pour la construction d'un navire militaire de garde fluviale dans un chantier d'Autriche.

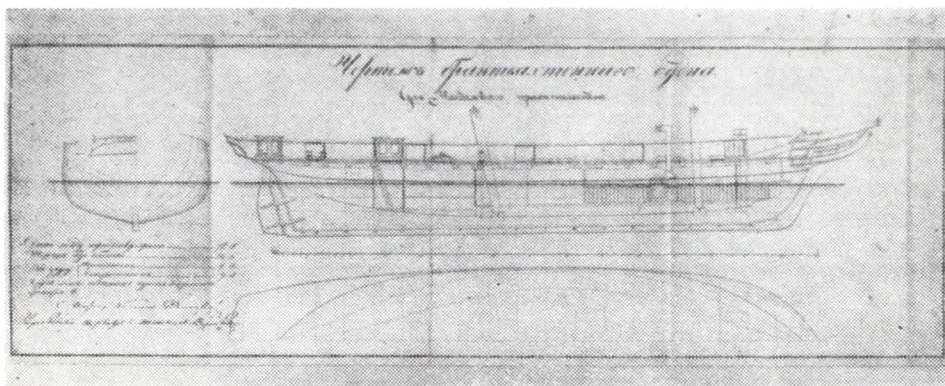
Planul (litera A) unei șalupe canoniere primit de Hătmănia Moldovei din Austria
(Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 72—73).

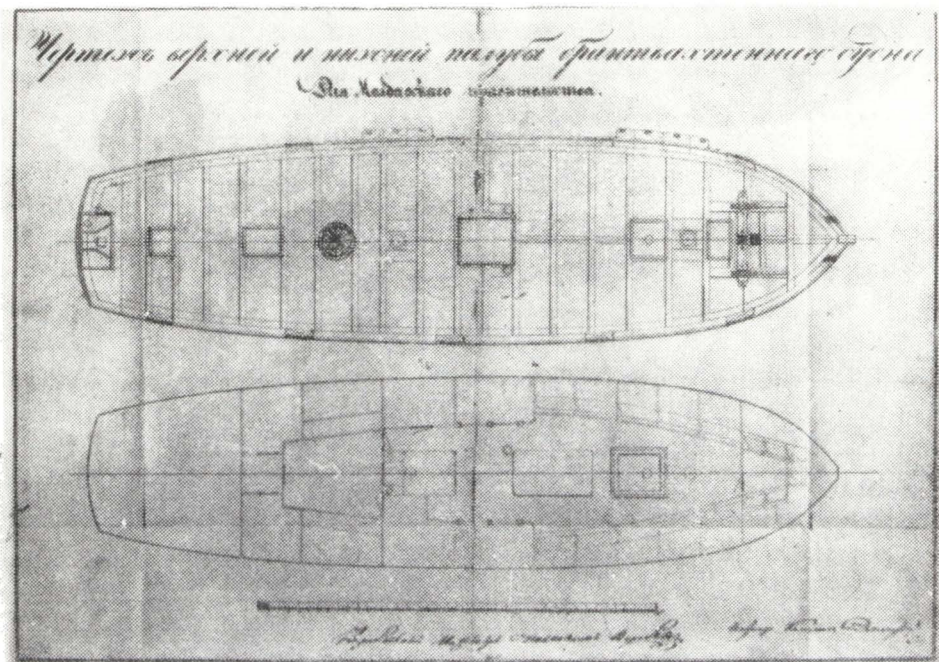
Planul litera A. Detaliu (*Ibidem*).

Planul arboradei și al pînzelor, al unui vas de pază fluvială, primit de Hătmănia Moldovei de la Amiralitatea Mării Negre (Arh. St. Iași, Tr. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 19—20).

Planul unui vas de pază fluvială primit de Hătmănia Moldovei de la Amiralitatea Mării Negre (*Ibidem*, f. 22—23).

Planul punții superioare și inferioare al unui vas de pază fluvială, primit de Hâtmănia Moldovei de la Direcția generală a flotei din Marea Neagră. (Arh. St. Iași, Tl. 1710, op. 1942, dosar 224, f. 24—25).

DESFIINȚAREA BOIERESCULUI ÎN ȚINUTUL SUCEVEI

DE

IONEL DÎRDALĂ

Pînă în anul 1775, data anexării Bucovinei la Austria, pămînturile din Ținutul Sucevei, exceptînd orașele și ocolul Cîmpulungului, erau proprietate feudală. Stăpînii feudali erau: episcopia, mănăstirile și nobilimea. Țăranii aveau numai un drept de folosință asupra unei părți din această proprietate pentru care datorau renta feudală.

După anexare, prin patenta imperială din 24 februarie 1784, pămînturile aflate în folosința țăranimii au fost separate de restul proprietății nobiliare și transformate în pămînturi rusticale, deosebite de rezerva feudală, devenită proprietate dominicală¹. Proprietarii dominicali au devenit: Fondul religiosar creat în 1783 prin secularizarea moșilor episcopale și mănăstirești, domeniile statului și boierii feudali.

Pămînturile rusticale au trecut în stăpînirea obștii satești. În unele sate, țăranii și-au păstrat în cadrul obștii loturile de dotație avute la data delimitării proprietății; în altele, distribuirea se făcea anual prin vornicii satelor. Și într-un caz și în altul loturile primite în dotație, adică în folosință, s-au micșorat neconținut. Domeniile² aveau dreptul să retragă dotații și să îngusteze proprietatea rustică, în cazul cînd țăranii făceau datorii mai mari de 2/3 din valoarea lotului, cînd lăsau pămîntul necultivat timp de trei ani și mai ales pentru cazurile de ațitare la revoltă³. Acest drept a creat domeniilor posibilitatea să susțină în mod samavolnic părți din pămînturile rusticale, reducînd loturile țăranimii. Scăderea suprafețelor rusticale a făcut ca din an în an să crească numărul țăranilor fără pămînt ca și nemulțumirile și frămîntările țărancești.

Tendința domeniilor de a spori rezerva dominicală cu cele mai bune pămînturi pentru cultură în vederea creșterii producției de cereale și de vite pentru piață, ca și profunde nemulțumiri ale țăranimii produse de deseale încălcări și răpiri din proprietatea rustică, nesiguranța deci a loturilor aflate în dotație, a impus o nouă reglementare agrară în Bucovina. Era necesar ca țăranii să fie înzestrați cu pămînturi stabile, date în folosință definitivă cu dreptul de a le vinde și a le lăsa moștenire. Se impunea deci o reformă care să asigure dezvoltarea relațiilor capitaliste în agricultură. Această reformă a fost înfăptuită prin patenta imperială din 24 octombrie 1835. Prin această patentă, țăranii au primit un drept

¹ Nicolae Grămadă, *Sătenii și stăpînii în Bucovina între 1775 și 1848*, în „Anuarul Muzeului Bucovinei”, seria a II-a, an. I—II (1943—1944), Cernăuți, 1944, p. 15—16.

² Proprietarii dominicali.

³ Nicolae Grămadă, *op. cit.*, p. 46.

de folosință veșnică asupra loturilor avute în dotație la data emiterii ei⁴; dar, în urma măsurătorilor și a delimitării acestor pământuri efectuate de comisii, în anul 1836, unii țărani au primit suprafețe mai mici decât cele avute înainte, iar alții, în special cei din zonele muntoase, au fost deposedați cu totul.

În urma acestei reforme, pământurile țărănești au fost considerabil reduse; dar și după această reformă, prin noi sisteme abuzive, ele au continuat să se reducă. Domeniile, prin repetate alte măsurători și hotărnicii, încălză și cotropesc pământurile țăranilor, până la revoluția din anul 1848. În zonele muntoase, din timpurile străvechi se crease o categorie de pământuri pe care țăranii le puteau transmite prin moștenire, sau prin vânzare-cumpărare, în cadrul aceluiași sat. Aceste pământuri erau lazurile obținute prin defrișarea pădurilor. Prin constituirea proprietăților domeniiale ale statului și prin repetatele lor hotărnicii, până la 1848, aceste pământuri au fost în majoritate cotropite și incluse în aceste domenii. În memoriul adresat parlamentului din Viena la 1848, Miron Ciupercovici, deputatul Cimpulungului, arăta că țăranii din zonele muntoase au fost deposedați de către domeniu de pământurile lor și lăsați la voia bunului plac al opresorilor: „Am rămas astfel despuiați de pământurile noastre, de pădurile noastre, de drepturile noastre și avutul nostru. Nu putem să ne folosim de cele mai necesare resurse de trai și sintem lăsați pe seama bunului plac al opresorilor noștri, pentru care nu există nici lege, nici constituție, fiindcă Dumnezeu e sus și parlamentul departe”⁵.

Țărănimea din ținuturile Sucevei a fost în întregime aservită. Răzeșii din ținuturile de munte și în special cei din ocolul Cimpulungului au fost transformați în iobagi ai satului. Coloniștii aduși din diferite ținuturi ale statului austriac, după o perioadă de scutire erau și ei impuși la dijmă, robotă și toate sarcinile urbariale⁶. Așa cum rezultă din patenta imperială pentru desființarea boierescului, la 1848 țărănimea dependentă din județul Suceava era împărțită în mai multe categorii: gospodarii sau podanii adică iobagii propriu-ziși, căsașii și chiriașii⁷. Iobagii propriu-ziși erau cei care aveau pământ în dotație; căsașii erau cei care posedau o casă pe pământ rustical și o grădină, iar chiriașii, denumire provenită din limba poloneză, erau țăranii nedotați și fără casă proprie, care trăiau pe la curțile boierilor sau ale gospodărilor înstăriți⁸. Din patenta amintită rezultă că toate cele trei categorii de țărani erau supuși obligațiilor iobăgești. Chiriașii, care nu dispuneau de nici un fel de pământ, aveau obligații provenite din diferite contracte încheiate cu domeniile. Până și cei care la 1848 mai erau considerați răzeși plăteau stăpînilor o dare în bani⁹.

În totalitatea lor țăranii au fost supuși obligațiilor feudale. Acestea, fie că rezultau din relațiile de supușenie, fie din urbarii sau din contracte, erau constituite din muncă sau robotă, dijmă și adașaguri. Unele din ele erau plătite și în bani. În general, țăranii de la munte, foști răzeși iobăgiizați, plăteau obligațiile în bani. La toate acestea se adăugau și dările către stat și comună.

Robota constituia obligația în muncă la arătură, prasilă, seceriș, cositul și strinsul fânului ca și la transportul lor. În ținuturile de munte, țăranii erau obligați să taie și să transporte lemn din pădure. Pe unele domenii ale satului, deși

⁴ Raimund Fr. Kaindl, *Das Unterthanswesen in der Bukowina*, în „Archiv für Österreichische Geschichte, 86 Band, Wien, 1899, p. 650.

⁵ Teodor Bălan, *Din istoricul Cimpulungului Moldovenesc*, București, 1960, p. 322–330.

⁶ *Ibidem*, p. 143.

⁷ Arh. St. Suceava, Fond parohia Putna-Rădăuți, dosar nr. 33/1848. Patenta pentru desființarea boierescului în Bucovina, în foi volante, cu textul pe două coloane în limbile germană și română (Anexa 2).

⁸ Nicolae Grămadă, *op. cit.*, p. 47.

⁹ „Bucovina, gazeta românească pentru politică, religie și literatură”, vineri, 4 noiembrie 1849, nr. 37.

arendarea robotei era oprită, țăranii erau siliți de arendași să efectueze diferite transporturi de mărfuri. Țăranii mai prestau un număr de zile de robotă pentru repararea clădirilor domeniilor, a morilor, iezăturilor și altele. Pe unele domenii, ei mai erau siliți și la clăci „benevole” pentru transportul recoltei de pe cîmp și chiar la diferite munci agricole. Unii țărani erau obligați să facă robotă și în zilele de duminică, la vinătoare sau în țîrguri, pentru vânzarea produselor sau băuturilor stăpînilor. Din declarațiile unor comitete sătești, din 1857, făcute în fața comisiilor districtuale însărcinate cu stabilirea despăgubirilor cuvenite domeniilor pentru ridicarea boierescului, ca și din declarațiile unor experți, podanii frunțași erau obligați la 133 de zile de robotă cu 4 boi pe an, mijlocașii la 129 zile cu 2 boi, iar codașii la 125 de zile de robotă cu brațele. Căsașii sau colibașii erau obligați la 18 zile, la muncile agricole pe moșie și la o zi cu brațele la reparația acareturilor domeniului¹⁰.

Mihai Bodnar, deputatul țăranilor din Rădăuți, declara în ședința Reichstagului din 1848, în care se dezbătea problema țărănească, că iobagii au fost siliți să lucreze 150 de zile, boieresc pe an și chiar mai multe¹¹.

Dijma se dădea din toate produsele agricole și ale grădinilor. Dijma din fin fusese convertită în bani, țăranii din ținuturile muntoase cu finețe plătind cîte 6 crețari de fiecare stînjîn. Căsașii sau colibașii erau obligați la dijmă din produsele grădinii. Peste robota și dijma impusă, țăranii mai erau obligați să dea anual boierului o găină, un fuior tors de în sau cînepă și să transporte la curte un car de lemne. Cei ce nu aveau vite, în locul carului de lemne trebuiau să facă o zi de lucru la repararea clădirilor.

Din declarația deputatului Mihai Bodnar rezultă că țăranii erau obligați și față de preoți cu cîte două zile de robotă pe an, iar dintr-un decret al șefului districtului Bucovinei, din 2 ianuarie 1848, mai rezultă că țăranii datorau preoților și numeroase alte „jertve” din miere, unt, brînză, varză, cartofi, fuioare de în sau cînepă, grîne și chiar bani. Același decret arată că unii preoți mai încasau de la țăranii taxe pentru serviciile de cult. În cazul cînd nu aveau cu ce plăti aceste taxe, țăranii erau obligați să zălogească unele bunuri¹². Povara dărilor creștea și prin obligația satelor de a întreține numeroși soldați aduși pentru a sili pe țărani să execute îndatoririle față de domenii. Creșterea exagerată a obligațiilor, la care s-au adăugat abuzurile și silniciile funcționarilor, a transformat pe țăranul iobag într-un „sclav cu spinarea încovoiată”, așa cum declara un deputat în ședința Reichstagului din 7 august 1848¹³. „Ar însemna să abuzăm de răbdarea onoratului parlament, dacă am povesti toate fărâdelegile comise” declara Miron Ciupercovici, deputatul țăranilor din Cîmpulung. „Totuși, nu putem omite, nu putem șterge din memoria noastră tratamentul neomenesc aplicat nouă și desonoranta rușine care ni s-a făcut de către acei zbiri care au procedat împotriva multora dintre noi, aruncîndu-i în închisori, silindu-i la munci și maltratîndu-i în mod revoltător, fără să facă deosebire de vîrstă și sex... S-a procedat împotriva noastră în așa fel, încît doream întoarcerea stăpînirii turcești, care ne pare mai blindă decît mult trîmbițata dreptate austriacă”¹⁴.

¹⁰ Nicolai Grămadă, *Sătenii și stăpînii în Bucovina între 1775 și 1848*, în „Anuarul Muzeului Bucovinei”, seria a II-a, an. I—II (1943—1944), Cernăuți, 1944, p. 70—78.

¹¹ T. Bălan, *Impămîntenirea țăranilor din Bucovina din anul 1848*, în „Convorbiri Literare”, nr. 2, februarie 1944, p. 210.

¹² Arh. Protopopiatului Cîmpulung, Protocolul poruncilor, tom. IV, anii 1834—1835, decretul din 2 ianuarie 1848, nr. 102.

¹³ T. Bălan, *op. cit.*, p. 210.

¹⁴ T. Bălan, *Din istoricul Cîmpulungului Moldovenesc*, p. 328.

Supuși unei intense exploatare și tratamentului neomenos, iobagii, sub influența revoluției de la 1848 din monarhia habsburgică, au declanșat lupta pentru dezrobire de sub jugul iobăgiei și pentru autonomia țării¹⁵.

Sarcinile urbariale excesive, impuse de regimul feudal-absolutist austriac, au adâncit contradicțiile de neîmpăcat dintre masele țărănești exploatate și clasa stăpînitoare în rîndurile căreia se înscriau și mandatarii domeniilor statului și fondul religios. Mișcarea națională începută în prima jumătate a secolului al XIX-lea și infiltrată în masele țărănești, însuflețită în ultima vreme și de mișcarea poloneză, ca și suflul ideilor de libertate și emancipare aduse de anul 1848, au creat și la Suceava prilejul soluționării problemei dintre țărani și domenii. și a deschis calea „pentru doborîrea boierescului, a aservirii muncii, a clăcii sau a iobăgiei”, așa cum se exprimă un filolog bucovinean, martor al evenimentelor¹⁶.

În primăvara anului 1848, în teritoriile poloneze a reizbucnit mișcarea națională pentru eliberarea de sub dominația străină. Concomitent au început și mișcările țărănești de dezrobire socială. De teamă ca revoluția poloneză să nu ia amploare, și pentru ca mișcarea națională să fie înfrîntă, din ordinul împăratului Ferdinand, guvernul din Liov a emis la 17 aprilie 1848 decretul de desființare a boierescului în Galiția¹⁷, la care era încorporată cea mai mare parte a actualului județ Suceava.

Știrile cu privire la această patentă s-au răspîndit cu repeziciune producînd puternice frămîntări țărănești. Tăranimea suceveană a cerut aplicarea ei imediată și desființarea sarcinilor urbariale față de stăpîni, dar boierii s-au împotrivit invocînd argumente istorice¹⁸, politice și, în ultimă instanță, cerînd guvernului din Liov să amîne aplicarea patentei pînă în luna martie 1849, pe motivul că situația țăranilor din ținut era mai bună decît a iobagilor din celelalte provincii austriece; apoi, ei au mai arătat că suprimarea boierescului într-o regiune agricolă ar compromite recolta anului 1848, stăpînii de moșii fiind lipsiți de brațele de muncă²⁰.

Încurajați de deputații lor trimiși la Viena, țăranii însă au încetat să se mai supună sarcinilor urbariale²¹. Ei s-au ridicat împotriva mandatarilor domeniilor statului și ai Fondului bisericesc, au minat vitele în pădure și pe pășuni, și au început să cosească finul și să ocupe moșiile boierilor. Tăranii de pe Domeniul Cîmpulungului au amenințat cu formarea unui „comitet de salvare”, după modelul celui din Viena, și cu revoluția în cazul cînd autoritățile vor continua cu atrocitățile împotriva lor²².

La 21 iulie 1848 Gheorghe Isăcescu, prefectul Bucovinei, constată că în multe sate încă de la 20 aprilie 1848 țăranii ocupă cu forța pămînturile și pășunile domeniiale și refuză să se mai supună orînduieilor iobăgești²³.

¹⁵ Teodor Bălan, *Împămîntărirea țăranilor din Bucovina din anul 1848*, loc cit., p. 209—210.

¹⁶ I. G. Sbiera, Aron Pumnul, *voci asupra vieții și însemnătății lui*, Cernăuți, 1889, p. 57.

¹⁷ Raimund Fr. Kaendl, *Der Unterthanswesen in der Bukowina*, în „Archiv, für Österreichische Geschichte”, 86 Band, Wien, 1899, p. 650; ca și T. Bălan, *Împămîntărirea țăranilor*, p. 206.

¹⁸ Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 206 și 215—217.

¹⁹ *Ibidem*, p. 207.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ T. Bălan, *Din istoricul Cîmpulungului moldovenesc*, p. 267.

²² *Ibidem*, p. 270—271.

²³ Arh. St. Suceava, Fond. Parohia Putna-Rădăuți, dosar nr. 33/1848, fila 1. (anexa 1).

În aceeași zi, boierul Alexandru Grigorcea scria lui Eudoxiu Hurmuzaki, la Viena, că țărănimea se află în plină anarhie²⁴, iar două zile mai târziu, la 13 iulie, episcopul Bucovinei cerea preoților să readucă țărănimea răzvrătită la ascultare și supunere față de domenii și de puterea politică²⁵.

Desființarea iobăgiei, cu alte cuvinte, a fost consecința ofensivei țărănești împotriva proprietății feudale și a robotei, favorizată de revoluția de la 1848. Accentuarea asupririi feudale a adăncit contradicțiile de neîmpăcat dintre boieri și țărani. Dezrobirea țăranilor n-a fost o urmare a „necurmății îngrijiri” a împăratului, așa cum se afirmă în patentă pentru desființarea boierescului din 7 septembrie 1848, ci a unor „năsalnice atacuri asupra persoanelor sau a proprietății” boierești. Nu dorința de a întemeia starea bună a poporului, a împins pe împărat să emită patentă, ci „scopul cel mai binevoitoriu de a ocroti cât este cu putință pe stăpînii de moșii împotriva stricăcioaselor struncinări” provocate de iobagi, așa cum se afirma, mai departe, în aceeași patentă²⁶.

De ofensiva țărănească n-au fost cruțați nici boierii români. Încercările Hurmuzacheștilor de a ajunge la un compromis cu țăranii n-au constituit o soluție. Țăranul nu mai putea fi înșelat cu o promisiune sau cu câteva mici avantaje. Iobagii se aflau în stare de răsccoală și desființarea boierescului nu mai putea fi întârziată. „Să așteptăm”, spunea deputatul Hans Kudlich, fiu de țăran din Silezia, în ședința Reichstagului din 7 august 1848, „pînă ce iobagul își va lua cu forța ceea ce i se cuvine”? Era un lucru cunoscut că „vechile legi nu mai existau, în cele mai multe provincii ele nu se mai respectau” așa cum se întâmpla și la Suceava. „Sclavul cu spinarea încovoată nu mai poate fi garantul libertății”, arăta Hans Kudlich, „n-a fost o privește frumoasă cînd vedeai pe țăranii noștri cu fruntea plecată la munca boierescului și lingînd mîinile boierilor”²⁷. Din cauza atitudinii lor potrivnice, țăranii nu au ales nici un boier în parlamentul convocat pentru rezolvarea problemei agrare.

Desființarea sarcinilor urbariale s-a făcut prin patentă imperială, sancționată de împărat la 9 august și publicată la 7 septembrie 1848, completată cu instrucțiunile pentru aplicarea ei din 14 august 1849²⁸. Patentă prevedea desființarea boierescului și a tuturor obligațiilor feudale începînd cu 1 iulie 1848, dată cînd împăratul a dispus aplicarea patentei din 17 aprilie. Desființarea obligațiilor s-a făcut prin răscumpărare, adică prin despăgubirea dominiilor. Legea din 15 august 1849 pentru aplicarea patentei preciza că desființarea boierescului și a tuturor celorlalte dări urbariale ale țăranilor care aveau unmai casă sau cite un jugar de pămînt, se făcea fără răscumpărare. De asemenea, legea scutea de plata despăgubirii pe țăranii cărora li se recunoscuseră libertatea personală înainte de apariția patentei²⁹.

Pentru ca stăpînii să nu fie stingheriți în stringerea recoltei anului 1848, țăranii au fost obligați ca partea de boieresc în natură neîmplinită pe anul în curs, după legile urbariale, să fie îndeplinite cu o plată, ce urma să fie stabilită de administrația țării după prețurile locale.

Patenta desființa sarcinile urbariale izvorite din dreptul de folosință a pămînturilor rusticale, trecute în proprietatea țăranilor, dar nu se atîngea de pămînturile folosite pînă atunci de țărani din proprietatea dominicală și nici de obligațiile ce decurgeau din această folosință³⁰. Se recunoaște țăranilor dreptul de a se folosi mai departe de pămînturile dominicale cu obligația de a plăti foștilor lor stăpîni o despăgubire stabilită la libera învoială dintre stăpîni și ță-

²⁴ T. Bălan, *Împămîntenirea țăranilor*, p. 222.

²⁵ Arh. Protopopiatului Cîmpulung, loc. cit., doc. 2247 din 1849.

²⁶ Arh. St. Suceava, Fond cit., dosar 33/48, Patentă, (anexa 2).

²⁷ T. Bălan, *Împămîntenirea țăranilor*, p. 209—210.

²⁸ „Bucovina”, nr. 35 din 21 octombrie 1849.

²⁹ Idem, din 4 noiembrie 1849, nr. 37.

³⁰ Patentă. (Anexa 2).

rani. În caz de neînțelegere, patenta obliga pe țărani să achite anual dominiilor o sumă care putea să se ridice pînă la valoarea de răscumpărare a obligațiilor desființate pentru pămînturile rusticale³¹. Țăranii nu s-au răscumpărat direct de la stăpîni, ci prin intermediul statului. Patenta obliga visteria statului să despăgubească pe stăpînitorii de moșii cu 2/3 din valoarea de răscumpărare a obligațiilor desființate.

Legea din 15 august 1849 preciza că diferența de 1/3 pînă la valoarea integrală a despăgubirii era compensată prin scutirile acordate de stat stăpînitorilor de moșii, la care se adăugau cheltuielile operate pentru încasarea de la țărani a sumelor de răscumpărare și, în fine, prin veniturile pe care urmau să le realizeze stăpîni din serviciile țăranilor pe moșile lor³².

Valoarea despăgubirilor a fost stabilită de comisii locale dirijate așa cum prevedea patenta de o comisie guvernamentală cu sediul la Liov, aflată sub președinția Guberniului țării și formată din reprezentanți ai Guberniului, ai Administrației camerale, ai Dietei provinciale și ai Procuraturii de cameră³³. Comisiile districtuale pentru fixarea acestor despăgubiri au fost înființate pe baza legii de aplicare a patentei abia în anul 1857³⁴. Pînă la această dată patenta stabilea ca domeniile să primească pe seama despăgubirilor, sub formă de avans, o rentă anuală, stabilită în raport cu starea de stăpînire, adică cu suprafața de pămînt emancipată, trecută în proprietate țărănească. În cazul cînd una din părți era nemulțumită cu cuantumul de despăgubire, avea dreptul să se adreseze judecătorilor civili.

Prin legea din 15 august 1849, domeniile au fost despăgubite de către stat în rate semianuale, iar țăranii au fost obligați să achite statului, în rate anuale adăugate la birul personal, valoarea acestor despăgubiri. Legea a silit pe țărani să garanteze plata ratelor de răscumpărare cu drepturile lor de proprietate asupra pămînturilor cîștigate odată cu desființarea sarcinilor urbariale. Prin mijlocirea unor bilete de ipotecă emise de stat, pămînturile țăranilor au fost ipotecate foștilor stăpîni³⁵. Statul garanta foștilor proprietari plata ratelor de răscumpărare. În același timp, foștii proprietari, avînd drept de ipotecă asupra pămînturilor țărănești, trebuiau să garanteze statului încasarea banilor de la țăranii. În cazul cînd țăranii nu puteau achita statului, la vreme, ratele de despăgubire, proprietarii posesori ai biletelor de ipotecă au fost obligați să plătească singuri dar și imputerniciți să se despăgubească de la datornici sub garanția solidară a întregii comune. Legea a dat foștilor proprietari dreptul să încaseze în „cîtime de lucru”, adică în muncă, contravaloarea acestor rate, prețul zilelor de muncă fiind în funcție de lucrările agricole pe care trebuiau să le efectueze țăranii. Prin lege, țăranii puteau fi constrînși să presteze foștilor stăpîni această muncă, prin mijloace polițienești. Pe această cale statul asigura pe stăpîni de „o grabnică execuție”³⁶.

În spirit capitalist, legea din 15 august 1849 lăsa țăranilor și calea de a se răscumpăra imediat, cu obligația de a achita suma de răscumpărare³⁷. Pentru ca țăranii să aibă de unde obține creditele necesare, legea preconiza înființarea și dezvoltarea unor instituții de credit³⁸.

Din analiza patentei și a legii pentru aplicarea ei, rezultă că reglementarea raporturilor dintre țărani și domenii s-a făcut în interesul și în favoarea celor

³¹ Patenta. (Anexa 2).

³² „Bucovina” din 21 octombrie 1849, nr. 35.

³³ Anexa 2. (Patenta).

³⁴ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 74.

³⁵ „Bucovina”. Supliment din 15 iunie 1849, nr. 2. *Causa disdăunării în Bucovina*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, nr. 35 din 21 octombrie 1849.

³⁸ „Bucovina”, Supliment din 15 iulie 1849, nr. 2.

din urmă. Patenta nu rezolva nici problema înpămîntenirii țăranilor, nici nu asigură desființarea reală și completă a sarcinilor urbariale. Prin desființarea boierescului au trecut în proprietatea țărănească numai pămînturile rusticale; proprietatea dominicală a rămas neatinsă. Sarcinile urbariale au fost desființate numai pentru loturile avute de țăranii în dotații din proprietatea rusticală, pentru cele folosite de ei pînă la apariția patentei din pămînturile dominicale, au rămas absolut în vigoare. Căsașii fără dotații și chiriașii, care constituiau o pătură însemnată a țăranimii, au rămas mai departe fără pămînt. Patenta asigură țăranilor un drept de servitute asupra pămînturilor dominicale, dreptul de folosință a pădurilor, a pășunilor și a fînețelor, dar pentru acest drept au fost obligați să presteze muncă și să dea stăpînilor dijmă. Țăranii deveniți de drept proprietari ai fostelor lor loturi de dotație de fapt nu erau proprietarii lor, nu puteau dispune liber de ele, foștii stăpîni avînd drept de ipotecă asupra acestor pămînturi, ca o garanție pentru plata despăgubirilor. Din lipsă de mijloace pentru plata sumelor de răscumpărare, treptat, o bună parte din aceste pămînturi au trecut în proprietatea foștilor stăpîni sau a unor „capitaliști mai mici”³⁹.

Pentru neplata la vreme a ratelor de răscumpărare, țăranii au fost obligați să presteze foștilor stăpîni zile de robotă, în valoarea ratelor neachitate, garantate de stat prin execuție silită. Ținînd seama, așa cum scria ziarul „Bucovina” din 22 iulie 1849, de „cunoscuta lipsă de mijloace a țăranilor care, cu puține excepții, abia ajung spre satisfacerea mijloacelor de viață și spre subsistență restrînsă nici singuri nu au sumele trebuitoare pentru răscumpărare, nici le pot găsi cu împrumut sub condiții favorabile” practic, țăranii nu erau dezrobiți. Țăranii nu dispuneau de pămînturile dezrobite și sub o formă transformată rămîneau mai departe supuși foștilor stăpîni. Legea desființa, scria ziarul, robota „lucru zilnic boieresc” dar „introducea din nou lucrul zilnic” de data aceasta, „ca mijloc de desdăunare”⁴⁰. Legea „voiește să emancipeze pe vechiul supus de stăpînul său și dă acestuia din urmă un drept asupra celui a dîntii care aduce aminte de abuserile vechii stăpînirii proprietărești”⁴¹.

Patenta nu s-a atins de obligațiile feudale față de biserică. La 29 martie 1849 țăranii continuau să fie obligați să presteze preoților zile de lucru⁴².

Altfel patenta din 7 septembrie, cit și legea pentru aplicarea ei, apărau interesele proprietarilor de moșii, asigurau dezvoltarea relațiilor capitaliste în agricultură și mijloacele necesare pentru creșterea productivității pămîntului moșieresc. Cu toate acestea, legea din 15 august 1849 considerată de foștii stăpîni neîndestulătoare și fragmentată, a fost viu comentată⁴³. Prin presă și memorii către împărat, boierii au protestat împotriva dispoziției legii cu privire la „pierderea dreptului de despăgubire de la supușii care au obținut iertare de sarcinile urbariale fără răscumpărare, înainte de apariția patentei și a legii”⁴⁴, împotriva sistemului de despăgubire în bani, a ipotecii și a sistemului de garanție a statului. În principiu, prin desființarea boierescului, boierii au urmărit, menținerea proprietății moșierești. Încercînd să obțină eliberarea țăranilor fără împrumut, ei au tîns la extinderea domeniului și asupra unei părți din fosta proprietate rusticală și totodată la crearea unei rezerve de brațe de muncă ieftine, în vederea dezvoltării unei agriculturi capitaliste.

Viu comentată a fost dispoziția cu privire la despăgubirea bănească. Glasul stăpînilor a răsunat prin paginile ziarului „Bucovina” și în petiții către împărat.

³⁹ A. Hurmuzaki, *Despre urmările desființării boierescului în Bucovina*, în „România Literară”, nr. 24 din 25 iunie 1855, p. 284.

⁴⁰ „Bucovina” din 22 iulie 1849.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Arh. Protopopiatului din Cimpulung Molodvenesc, Protocolul poruncilor, anii 1833—1852, doc. din 17/22 marie 1849.

⁴³ „Bucovina”, nr. 35 din 21 octombrie 1849.

⁴⁴ *Idem*, nr. 37 din 4 noiembrie 1849.

„Interesele economiei naționale, au pretins ei, cât și prudența cer neapărat, ca desdăunarea să nu se facă în forma unei rente sau altminterlea în bani și numai prin darea unei părți amăsurate de pământ”⁴⁵. După sistemul aplicat în Prusia, în anul 1811, ei au pretins să fie despăgubiți cu a treia parte din pământurile țărănești, sau pe principiul aplicat în Westfalia, în 1829, să se lase țăranului 2/3 din pământul primit, sau atât cât să-i ajungă de nutreț pentru două vite de lucru. De fapt, boierii pretindeau o depozitare a țăranilor de o parte din pământurile primite. Elementele înaintate ale vremii au respins categoric această pretenție, arătând că în acest sistem „zace desproprierea țăranilor”. Boierii n-au contestat acest adevăr, dar au susținut că pierderile suferite de ei prin desființarea sarcinilor urbariale obligă pe țărani să jertfească și ei o parte din pământurile lor⁴⁶.

În coloanele ziarului „Bucovina” din 15 iulie 1849, boierii susțin că despăgubirea în bani e posibilă numai în țările unde relațiile capitaliste sînt mai dezvoltate. Acolo unde sînt cîm ferate, drumuri naționale, mări navigabile sau canale, și unde agricultura a ajuns la un înalt grad de dezvoltare, iar industria a făcut progrese însemnate. Sub raport spiritual, despăgubirea monetară nu e concepută de boieri decît numai acolo unde poporul s-a ridicat pe o treaptă mai înaltă de cultură spirituală și materială, cînd „s-au deprins a prețui și a întrebuința după puțință însemnatul capital al timpului”⁴⁷.

Boierii încearcă să convingă cercurile guvernamentale că în țările unde moșiile sînt foarte întinse, unde populația este rară, cultura pămîntului extensivă, comerțul slab dezvoltat, și redus numai la consumul intern, mijloacele de comunicație nedezvoltate, iar masa populației „departe de acea treaptă a culturii, care ar simți și ar recunoaște necesitatea și prețul disgreierii și calea spre binecuvîntatele rezultate din asemenea reforme radicale”, dezrobirea țăranilor nu s-a putut face în bani, ci numai „prin luarea înapoi a pămînturilor” avute în folosință⁴⁸. O situație asemănătoare, după părerea boierilor, era și în ținuturile Sucevei, deci dezrobirea țăranilor trebuie făcută fără împroprietărire. Un argument în plus, susțineau ei, îl constituia și faptul că relațiile de dependență ale țăranilor bucovineni s-ar fi deosebit de cele ale țăranilor din celelalte țări ale Austriei⁴⁹.

Boierii au supus unei critici aspre prevederile legii din 15 august, cu privire la garantarea despăgubirilor prin ipotecarea pămînturilor țărănești eliberate. Încrederea lor în trînicia coroanei habsburgice începuse să se clatine. Garantarea de către statul austriac a biletelor ipotecare a fost considerată insuficientă, drepturile lor putînd să se reducă sau să dispară în urma unei revoluții, a unei răsturnări politice, sau în caz de bancrută, cînd, datorită unei puternice crize, statul în stare falimentară n-ar fi putut să-și respecte obligațiile financiare față de creditorii săi⁵⁰.

Legea pentru aplicarea patentei, ca și patenta de altfel, au fost neîndeplătoare și incomplete, dar nu pentru boieri, ci pentru țărani. Scăderile lor au produs profunde nemulțumiri în rîndurile foștilor iobagi și în mod deosebit ale colibașilor și chiriașilor, a căror situație nu se schimbase aproape de loc. Nemulțumirile țăranilor au fost sporite de faptul că episcopia întîrzia desființarea obligațiilor feudale față de biserică, de tendința boierilor de a răslui o parte din pămînturi, de seceta din vara anului 1848, de invazia lăcustelor și de creșterea dobînzilor.

⁴⁵ „Bucovina”, nr. 37 din 4 noiembrie 1849.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ „Bucovina”, nr. 37 din 4 noiembrie 1849.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*. Supliment din 15 iulie 1849, nr. 21. *Causa disdăunării în Bucovina*.

Profund nemulțumiți, țărani s-au răzvrătit împotriva boierilor, a bisericii și a stăpînirii austriece. Mișcările lor, începute în primăvara anului 1848, au continuat pînă în toamna anului viitor, cînd revoluția maghiară a fost definitiv înăbușită. Țăranii au refuzat să se mai supună obligațiilor față de stăpîni, au ocupat cu forța pămînturile stăpînitorilor și au intrat cu vitele în pășunile și pădurile domeniilor statului în ținuturile de munte⁵¹. Într-o circulară din 3/15 februarie 1850, episcopul scria că țăranii în loc să se silească să respecte legile și să păzească pacea și liniștea „s-au împotrivit la fieștecare prilej celor bune și folositoare orînduirii, au răpit străină avere, n-au cinstit autoritatea, nici orice cin și au adus prin nelegiuile pășiri pacea publică și siguranța în cea mai mare primejdie”⁵².

De teama reintroducerii sarcinilor urbariale, mai ales prin obligația de a se răscumpăra prin muncă de la foștii stăpîni, țăranii au refuzat să îndeplinească cu plată obligațiile feudale pe cea de a doua jumătate a anului 1848, așa cum prevedea patentul. Ei au refuzat și orice lucru cu plată pe moșia foștilor stăpîni. Într-o circulară din 29 iunie 1849, Eduard Bach, șeful provizoriu al Ducatului Bucovinei⁵³, își exprima îngrijorarea că țăranii din ținut nu vor „a se înțelege la lucru într-un chip de învoială” de teamă că prin aceasta „s-ar scoposi un lucru silnic”⁵⁴.

Indemnurile și amenințările lui Bach, repetate la 20 iulie 1849, n-au folosit la nimic⁵⁵. Pentru a-și lucra moșiile, boierii au fost obligați să aducă muncitori agricoli din Galiția⁵⁶.

Deoarece pînă în martie 1849 nu se desființaseră obligațiile față de biserică, țăranii au ridicat glasul împotriva episcopului acuzîndu-l că s-a unit cu boierii țării pentru a reintroduce jugul iobăgesc⁵⁷.

Dispăruse încrederea și în coroana imperială. În timpul revoluției Habsburgii și-au desvăluit adevărata lor înfățișare față de interesele social-naționale ale popoarelor subjugate. În primăvara anului 1849, sfidînd măsurile represive ale guvernului, țăranii au refuzat să lupte împotriva trupelor revoluționare maghiare, de sub comanda generalului Bem⁵⁸. Neacceptînd lupta împotriva revoluției maghiare, țărănimca a susținut, de fapt, lupta ei de dezrobire socială și națională.

ANEXA 1

11 iulie 1848

ORDINUL CIRCULAR AL LUI GHEORGHE ISĂCESCUL, PREFECTUL BUCOVINEI, CU PRIVIRE LA RĂSCOALA ȚĂRANILOR

Kraisamtul cu mare părere de rău au înțeles, cum că și mai multe sate a Bucovinei din vreme publicației a constituției pozvolite țărilor împărăției la 25 april 1848 și de cînd li s-au dat nădejde de rădăcine boierescului și altor

⁵¹ Arh. St. Suceava, fondul citat, dosar 33/1848, fila 1, (Anexa 1).

⁵² Arh. St. Cîmpulung Moldovenesc. Protocolul poruncilor, anii 1833—1852, doc. 3983.

⁵³ Prin constituția din martie 1849, Imperiul Habsburgic recunoscuse autonomia Bucovinei, acordîndu-i denumirea de Ducat.

⁵⁴ Arh. St. Suceava, fondul citat, dosar an. 1849, doc. 2558. (Anexa 3).

⁵⁵ *Ibidem*, doc. 3213. (Anexa 4).

⁵⁶ P. S. Aurelian, *Bucovina. Descriere economică*. București, 1876, p. 28.

⁵⁷ Arh. St. Suceava, fondul citat, dosar an. 1849, doc. din 17/29 martie 1849.

⁵⁸ Arh. St. Cîmpulung Moldovenesc, loc. cit., anii 1833—1852, p. 155—157.

datorii țărănești, după cum să vede de oamenii răi și fără cuget întăritați fiind, să dau a socoti fără dreptate cum că prin bunăvînțele ce li s-au pozvolit au cîștigat cuvînt a cere și locurile stăpînești și a nu să supune mai departe jurisdicției dominicalnice.

Unele sate au și îndrăznit cu putere a intra cu vitele pe locurile stăpînești, și a să trage de supunere la orînduialele dominicalnice, în privire străjilor de noapte și ținerii de odihnă, de orînduială și de sigurație în hotarul duminicalnic.

Kraisamtul au făcut orînduială trebuincioasă ca stricătorii de odihnă să fie supuși pravelilor; însă pe lingă aceasta să află îndatorit a da de cunoscut sătenilor cum că pravilele împărătești apără avere stăpînească asemîne ca și a sătenilor; așa dar, fieștecare atingere de lucruri străine iaste tare vrednic de pedeapsă și să va popri prin aspre măsuri; cum că jurisdicție dominicalnică încă nu iaste rădicată, și pentru aceea fieștecare sătean iaste îndatorit a să supune supt gre pedeapsă orînduielilor dominicalnice înprivire binelui de obște, și afieștecăruiua lăcuitor.

Dar și fieștecare sătean are voia, avînd temelnică pricină spre jalobă pentru vreo asuprire despre parte stăpinirii, a cere agiutor de la K. K. Kraisamtul care cu cei mai putincioasă grabă îl va ciștiga.

Mai pe urmă așteaptă Kraisamtul de la săteni, cum că nu vor răbda să piară pîine stăpînească pe cîmp, ci o vor strînge cu o plată cuviincioasă, măcar de ar fi și lucrat datorie de boieresc.

Arh. St. Suceava, Fondul
Parohia Putna-Rădăuți,
dosar 33/1848, fila 1.

ANEXA 2

Viena, 9 august 1848

PATENTA IMPERIALĂ PENTRU DESFIINȚAREA BOIERESCULUI ÎN BUCOVINA

Noi, Ferdinand întîiul, împărat constituțional al Austriei, Cralul Ungariei și Boemiei etc. etc.

De la susirea noastră pe tronul împărăției fericirea a crăiilor Galiției și Lodomeriei celor încredințate îngrijirii noastre și a provinciei Bucovina celui împreunate cu dinsele întru privire la administrație, au fost unul din cele mai alese obiecturi a noastrei necurmăte deosăbite cumpătări.

Mainaintea de toate ca o neapărată precondiție a oricăreia ființătoare îmbunătățiri, ni s-au înfătoșat înlăturarea acelor împiedecări, care întimierea și dezvoltarea prosperității (binelui obștesc) și o bine întocmită administrație dinlăuntru acestii țări le împiedică.

Ca una cele mai însemnate împiedicări o am aflat într-o nepotrivire ce întru o mare parte al acestii țări între mărimea podaniceștilor îndatoriri către stăpinii de moșii și între posesia locului, de care aceste îndatoriri au să se împlinească ocazastirisește.

Întru cumpătarea acestor împrejurări și fiind îmbieți de cea mai vie dorință de a întimica și în Bucovina, așa precum în Galiția starea bună a poporului de țară prin totalnică desființarea îndatoririi de lucru boieresc în natură și acelorlalte datorii podanești, ce au să le împlinească de la stăpinirea sau posesia locurilor rusticalnice mai depărtate în scopusul cel binevoitoriu, de a ocroti

cît este cu puțință pe stăpîni de moșii împotriva stricăcioaselor struncinări în împrejurările de starea lor, apoi poruncim, precum urmează :

1. Desființarea lucrului boieresc și celorlalte îndatoriri podanești atît a gospodariilor cît și a cășailor și șezătorilor în chirie, ce s-au hotărît cu patentul nostru de la 17 aprilie 1848 pentru crâile Galiția și Ladomerie, se lățește și pe țara Bucovinei, totuși pentru ceasta, zioa 1 a lui iulie 1848, din care zioa pomene-nitele îndatoriri după punerea la cale a scaunelor au încetat acumă, să hotărâ-te ca termenul sau sorocul, de la care are să se înceapă lucrarea acestii mi-luiri cu despăgubire viitoare de către statul.

Însă pentru ca stăpînii de moșii în Bucovina prin neașteptata resufare a boierescului ce o lucra, pînă acumă podanii, să nu fie stângăriți la strînsură pro-ductelor lor celor de anul acesta ,apoi podanii îndatorii sînt, partea de boie-resc în natură, cea neîmplinită încă pe anul curgătoriu 1848 după legile urba-rialnice cele eczastirisite pînă acum pentru Bucovina, spre siguripsirea regolatei adecă strînsurei pe anul acesta a rodurilor de cîmpu și în interesul adică folo-sul a tuturor lăcuilorilor a ținutului a o împlini lucrînd stăpînilor de moșii cu potrivită plată pe zi ce să va hotări de către Kraisamtul cu păzirea impreju-rărilor localnice în deosăbite oculuri, care plată la vremea sa hotărîndu-să des-păgubirea pentru stăpînii de moșii, să va regardisi și li să va da.

2. Servitutățile cele eczastirisitoare au să rămîie neatinse, totuși podanii în-datorati sînt, voină a să folosi cu servituțile pe locuri sau moșii boierești, a da pentru aceea o potrivită despăgubire sau plată, a căreia așezare mainaintea de toate să lasă la învoială de bunăvoie a podanilor cu boierii adecă stăpînii lor.

Iară neputîndu-să învoi, apoi plata în bani gata are să se așeze cu o soamă anuală în cale cea prescrisă pentru tractarisirea trebilor podanești cu slobozenie de a apuca pîndedura judecătorească care soamă însă nici o dată nu poate să se suie peste prețul a datoriilor de dăjme cele urbanialnice și cele boierești. ce să cuvin pînă acumă legiuit.

La întîmplările, unde acumă după pravilă așezat este bezmăn că are să se plătească pentru folosirea cu o servitute ca aceeași, apoi are să rămîie la așeza-rea aceasta.

3. Încît podanii cu o servitute provenitoare din legătură de podanie după împărțirea moșiilor se folosesc cu dînsa pe locuri altii decît a lor nemijlocite stăpîniri de moșie, apoi această servitute are să rămîie în puterea ei, totuși po-danii îndatorati sînt, bezmen pentru folosirea cu această servitute, în măsura aceia care după închiatură de mai sus să va așeza a-l plăti la vistierie statului, prin care să răscompără de datoriile lor cele urbanialnice.

4. Dară și stăpînii de moșii începînd de la 1 iulie 1848 să scutesc:

a) de plata dăjdii urbaniale și de dijma celii acumă prescrise împreună cu dăjdie de pămînt, care cu privire la fasilile cele dato de către stăpînirii de moșii la cea di pe urmă regulație birurilor, se va hotări și să va deosebi ;

b) de îndatorirea pentru sprijinirea podanilor lor celor nevoiași ;

c) de îndatorirea, acolo unde pînă acumă nu exastirisesc condici de locuri a le înființa și a le purta ;

d) de datorie a substitui pe podanii lor în pricini de judecată ;

e) de purtarea cheltuielilor celor împreunate cu darea recrutiilor, adecă cu ducerea recrutiilor la locul de aseitu și cu ținerea lor, care cheltuieli de acumă înainte au să le dea grămăzile ;

f) de darea ajutorinței la cheltuieli, de tămăduirea adecă vindecarea la epi-demice boalele oamenilor, la boale venericești și la boale de vite.

5. Prin așezările despre viitoare întocmirea instanților întîie să vor mai scuti stăpînii de moșii cu cea mai putincioasă grăbirea de sarcină administrației și scoaterii a birurilor directe ,cum și de cheltuielile și de chizeșluirea ce sînt legate cu plinirea fără de plată la iurisdicției țivile și cu politicești purtarea trebelor.

6. Din vremea cînd să va introduce scutirea stăpînirilor de moșii de sarcină iurisdicției și de purtarea trebelor politicești, va înceta și chizeșluirea cu o a opla parte (octavă) ce au eczastirisit pînă acumă pe fieșcare moșie dominicalnică ca un legiuit amanet pentru toate pretensiile provenitoare din legătură de podănie și din administrația averii sirimanilor, iară pînă atunce această chizășluirea pentru toate pretensiile care să nasc dintru o faptă sau nebagare de seamă urmată mai în urmă de 1 iulie 1848 să va scade pe șeseprezece partea.

7. Întru toate aceste înlesniri află stăpînii de moșii o partitivă despăgubire pentru pierderea boerescului și a celorlalte dări podanești care la așezarea răsplătirii celii luate de cătră visticria statului asuprăși să va lua în socoteală cu o a trecea partea prețului a datoriiilor eczasterisite pînă acumă.

O mai departivă despăgubire să află în prețul a servituților cu care au a să folosi podanii pe moșie boerească fără a da vreo osăbită plată pentru aceea, pînă acumă imputerniciți dacă aceste servituți după învoială de bună voie înceatează, sau dacă eczasterisesc mai departe, apoi în răspătire ce au să deae podanii pentru folosirea cu aceste servituți. Pentru rămășiță al urbarialnicilor și boereștilor folosuri de dijmă sau zeciuială legiuit convenite, care rămîn nerăscumpărate, apoi stăpînirilor de moșii și autorităților de a lua urbarialnice adetiuri li să va da despăgubirea după așezarea prețului socotită după prețul provizpriului despre dajdie de pămînt din care însă să va scăde o somă partitivă de 5 procenturi pentru cheltuielile și pierderi la scoaterea.

8. Mijloacele și căile pentru împlinirea aceștii despăgubiri ce au să să socotească după prețuri urbarialnice, și care au să o deae statul la stăpîniri de moșii, apoi aceste să vor așeza pe calea constituțională.

9. Pînă cînd definitivă statornicirea cvantului sau măsuri a despăgubirii după mai înaintivă acurată aflarea acelei stări de datorii care după propisuri pînă acumă eczasterisitoare cu legiuită cuviință are să se socotească, nu va pute să urmeze, apoi pînă atunce stăpînirilor de moșii și autorizațiilor de a lua adetiuri urbarialnice, li să va da avansu (forsușu) pe socoteală vîitoarei cuviințe a despăgubirii, un venit hotărît (rentă), care să va așeza după starea de stăpînirea ce au eczasterisit pînă la 1 iulie 1848, dacă nu cumva împotriva acurității eczasterisitoarelor datorii să arată o temeinică pricină întru privire la cuviință sau mărimea îndatoririi.

10. Hotărîrile întru privire la așezarea pomenitului avansu, la chipul dării lui și la vadelele întru care va să urmeze aceasta, să vor da mai în urmă la știri obștească, întru o vreme cea mai scurtă, cu un țicular deosăbit.

11. Despăgubirea, ce o dă visticria statului pentru scăderea la datorie boerescului, cit să atinge de relație a dritului apoi ea intră în locul însuși aceștii datorii, așadară supusă este driturilor realnice cu care însărcinată este însuși moșia.

12. Pentru așezarea despăgubirii să va înființa la Leov sub preziedntie Gubernatoriului țării o comisie provincialnică ce să va alcătui din mădulari a Guberniului țării, al Administrației cameralnice despre venituri Vistieriei, a Dietei provincialnice și a Procuraturei de cameră.

13. Părțile cesă vor socoti a fi asuprite cu definitivă așezarea cvantului de despăgubire, li va fi slobod, cererea lor pentru mai bună măsurarea despăgubirii după hotărârile ce vor ieși despre aceea la vremea sa, a o produce înaintea judecătorului țivilu.

Așteptăm dară ca stăpînirii de moșii și podani întru aceste după acurată cumpătarea aceloră, ce priveșe binclul obțese, și în luarea de samă la împrejurările grabnice pentru folosul comunu a le lor de noi slobozite orînduiei, vor cunoaște un nou semn a noastrei necurmăte îngrijiri pentru binele lor, și că mai ales stăpînii de locuri podanești (gospodari) căsași și șezători în chirie a căroră datorii noi le desființăm adecă la răsufllăm tocmă cu jertva a visticriei statului, să vor face vrednici de înlăsniri adecă milului herizite lor, ascultînd le-

gile, fiind liniște și rânduială cu fereală de or ce năsălnici atacuri asupra persoanelor sau a proprietății, rămânând cu neclătită credință și plecarea către noi și către ocărmuirea noastră, împlinind voioși lucru boieresc, la care îi pe anu curgătoriu după înțiea închietură al acetsui a nostru patentu, al lucra cu o potrivită plată îndatorită sint și sprijinind la viitorimea pe stăpînii de moșii cu lucrarea cimșului lor cu măsurată plată pe zi.

Datu-s-au în capitalie și rezidenție noastră. Vieana, în zi a noua a lui augst una mie opt sute patruzeci și opt.

Ferdinand (m. p.)

Anton Baron de Doblhoff.

Ministru din lăuntru

Arh. St. Suceava, fond parohia
Putna — Rădăuți, dosar 33/1848,
(documentul nenumerotat)

ANEXA 3

29 iunie 1849

Nr. 2558

CIRCULARA LUI EDUARD BACH, ȘEFUL PROVIZORIU AL DUCATULUI BUCOVINEI PRIN CARE CHEAMĂ ȚĂRANIMEA SĂ STRÎNGA RECOLTELE BOIERILOR CU PLATĂ

În curînd vine strîngerea grînelor de tot feliul, care Dumnezeu în acesta an așa de cu îmbielșugare ne-au dăruit.

Ca să adunăm însă toate cum se cuvine, ce ne-au dat bunul Dumnezeu, trebuie ca să punem amîndouă mînele la lucru și aceia la vreme. Trecuții doi ani sint încă prea aproape de noi încît ar pute fi uitate toate acele nevoi, care ici și colo lipsa de hrană le-au fost pricinuit. Foamete, boli și alte necazuri au certat însemnate părți a Bucovinei, care almintrele este așa binecuvîntată.

Ceriul acum ni se arăta cu îndurare și, deși sint lăcustele, care între Prut și între Nistru s-au încuibat, o nouă plagă (pedeapsă) pentru noi, totuși se va stărpi prin mijloacele care acum sint în lucrare, și aceasta nenorocire, și celelalte părții a țării, nădăjduiesc pînă acum frumoase secerișe.

Dacă este o primejdie adevă, întinsele holde a foștilor stăpîni nu vor pute afla destui lucrători, spre a aduna darul lui Dumnezeu, cum se cuvine bine, de vreme ce ici și colo țărani ori din lene, ori din pricina relei sfătuirii, nu vreau să lucre pentru o simbrile amăsuraț ci cer plată care prețul rodurilor cu totul întrec.

Spre a feri pe țărani de asemine urmare, care lor le-ar scurta o agonisință însemnată, și ar lăsa fără cuget, darul lui Dumnezeu ca să piară, este scopul acestui bine gînditoriu circulariu.

Țăranilor! Voi sinteți ușurați din mila împăratului nostru de greul (robota). Folosul din aceia ușurare aveți, că puteți pămîntul vostru cu atîta mai bine a lucra și, că vremea, ce vă mai rămîne, o puteți să vă strîngeți bani pentru doamne ferește! la o vreme de nevoie.

Fiți harnici și sîrguincioși și nevoea nu vă va găsi. Foștelor stăpîni și moșinașilor a întinselor holde le trebuiește ajutoriul vostru și vă dau pentru un lucru convenit o agonisință cu belșug.

Nu vă întreceți cu cererea prețului simbriei, gîndiți că și întru aceia este o urită cămătărie, dacă pentru amprumuntarea mînilor sale se cere o plată fără de samă și prea întrecută. Aceasta ar fi și în paguba voastră, căci stăpînii ar chiea lucrători din Galiția carii pentru o mai efină simbrie s-ar năimi și

aşa, s-ar înmulţi numărul lucrătorilor, prin care voi aţi pierde cîştigul care l-aţi pute ave voi în timpul (vremea) cel slobod, agonisind alţii rodurilor aceluï lucru care voi l-aţi pute isprăvi. Mai socotiţi şi aceasta că mulţi din voi au luat de la stăpîni arvună pe lucru înainte.

Aceste arvone să le plătiţi, aceasta porunceşte datoria fieştecarui om de cînte. De vă aduce aşa dar aminte, apoi fiţi gata şi neîmprotivitor, deşi cu cîtină plată, va împuţina datoria voastră şi va plăti arvona cît de mare cugetaţi.

Cît de mulţumiţi vă veţi simţi, dacă veţi plăti datoria şi dacă încă un prisos vă va mai rămîne.

Stăpîniî nu vă vor neîndreptăţi, ei vă vor plăti cu cînte simbria cea pe zi obicinuită (după cum ziua de lucru se plăteşte) învoindu-vă voi mai întii cu dinşii slobod şi fără silă, căci nu se cere de la voi lucru cu silă.

Luaţi în samă aceste cuvinte a şefului (diregătoriului) vostru, care numai binele vostru îl voieşte, şi care este încredinţat, că voi în folosul vostru şi în binele obştesc, veţi asculta sfătuirea cea bine gînditoare.

Arh. St. Suceava, Fondul
Parohia Putna-Rădăuţi, dosar
an. 1849, doc. 2558.

ANEXA 4

20 iulie 1849

Nr. 3212

CIRCULARA LUI EDUARD BACH CĂTRE TOATE DOMINIILE ŞI COMUNELE DIN BUCOVINA CU PRIVIRE LA NESUPUNEREA ȚĂRANILOR

Cu țirculariul din 29 iunie a.c. nr. 2558 pr. am făcut la locuitorii țărani a Bucovinei binețîntitoare prochiemare ca să deie stăpînilor la stringerea țarinei mîna de ajutoriu nelăsînd) ca să piară așa de binecuvîntatul secerîș dintr-acesta an.

Însă cu toate acestea eu sînt îngrijeat că țăraniî în multe locuri, din rea sfătuire dedați fiind deșertei credințe, că prin acestea s-ar scoposi un beilie (lucru siluit) nu vor vol a să înțelege la lucru de ajutoriu într-un chip de învoială și că totuși stă primejdia înainte, că vor perî grînele pe cîmp.

Ca să se depărteze așa dară toată îndoiala de la țărani, spun prin aceasta potțitoriu, cum că boierescul (robotă) este pentru totdeauna rădat, și că nici într-un chip, și nici cînd nu se va mai introduce.

Țăraniî să nu fie așadar în grijă și să nu se oprească de o frică așa de netemeinică, a da ajutoriu pentru plata amăsurată foștilor lor stăpîni și posesori la stringerea holdelor. Lor li se îndemnează prin aceasta un mijloc, spre a-și agonisi un cășlig însemnat, a-și îmbunătăți starea lor și a-și strînge cîteva parale pentru vreme de nevoie și de lipsă.

Eu fac mai departe pre țărani și la aceasta luător de samă, că ocîrmuirea este îndatorită a griji pentru aceea, ca tot feliul de grîne la vremea lor să fie strînse, și fărșindu-se pînea din anii trecuți, să nu lase, ca iarăși să se nască lipsă de hrană și scumpete. Ocîrmuirea este întru acesta an cu atîta mai mult spre aceia îndatorită, cu cît ea o mulțime de armii are de hrănit, care împrotiva rebelilor unguri se luptă.

Din acest temei, trebuie ocîrmuirea într-acesta an aspre mijloace să întrebuinteze, ca să întîmpene primejdie și nevoie. Spre acest firșit, sînt crais-comisari de mine dispuși, la întîmplări, dacă însemnate cîtimi de grîne pe la

stăpîni din pricina lipsei de lucrători ar fi în primejdie a se pierde, pre acele comune (grămezi) care din lenevire, sau din re voe n-ar voi un ajutoriu cu plată la stringerea țarinei să dea, să le aducă la aceea prin amăsurate mijloace siluitoare și din altă parte pentru aceia să se grijească ca acelor comunități îndată de stăpîni să se plătească pentru lucrul lor peșin simbria amăsurată după împregiurările locului.

Eu aștept încă de buna cugetare și de la dovedita probitatea țăranilor bucovineni, că ei după putere, de bună voe se vor împărtași la stringerea secerișului de acum, care și în folosul lor și într-a țării este, și că nu vor lăsa să vie pînă la siluire care numai pentru acele comunele care-s lenevoase și răugînditoare.

Aduc aminte încă odată și acelor săteni carii au luat arvone de la stăpîinii lor, ca să îplinească lucrul făgăduit, și să nu aștepte mijloace aspre și siluitoare.

Arh. St. Suceava, Fondul
Parohia Putna-Rădăuți, dosar
an. 1849, doc. 3212

L'ABOLITION DU SERVAGE DANS LE DISTRICT DE SUCEAVA

RÉSUMÉ

Le district de Suceava a été annexé à l'Autriche en 1775. Peu après l'annexion, les paysans, jusqu'alors libres, des régions montagneuses sont devenus des serfs sur les domaines de l'Etat, que les Autrichiens constituèrent en sécularisant les grandes propriétés ayant appartenu aux monastères. Quant aux serfs des propriétés seigneuriales, des corvées supplémentaires leur furent imposées.

Un demi-siècle après l'annexion, les paysans furent dépossédés d'une grande partie des terres qu'ils avaient cultivé jusqu'alors librement de père en fils. Les dispenses et les privilèges que les princes moldaves leur avaient accordés furent supprimés. Ils furent soumis aux servitudes féodales en vigueur en Autriche.

L'aggravation intervenue dans la vie des paysans dont la liberté avait été ravie et l'asservissement était devenu total, fut suivie de troubles. En 1848, des émeutes eurent lieu.

Au cours de la révolution de 1848 les paysans s'affranchissent eux-mêmes et obligèrent l'empereur à abolir les servitudes seigneuriales par une patente impériale du 9 août 1848, complétée par des instructions du 15 août 1849.

Quoique publiées le 7 septembre 1848, les dispositions de la patente furent appliquées rétroactivement à partir du 1 juillet 1848.

L'émancipation des paysans fut accordée en échange du paiement d'une indemnité. Le taux de cette indemnité fut définitivement fixé par une loi de 1857.

Les ci-devant seigneurs furent dédommagés en argent, quoiqu'ils eussent demandé que le tiers des terres paysannes leur soit attribué, selon le système appliqué en Prusse en 1811, ou selon le système adopté en Westphalie en 1829, suivant lequel ne fut laissée au paysan que la terre nécessaire pour deux bêtes de somme. Les boyards voulaient ainsi maintenir le servage, sous une autre forme.

L'abolition des servitudes seigneuriales a été mise en application conformément à l'esprit de la patente et des lois pour son application. Le problème agraire n'a pourtant pas été résolu. Privé de terre, ou ne possédant qu'une surface insuffisante n'ayant pas de ressources pour acquitter l'indemnité due au boyard, le paysan fut obligé de payer cette indemnité par des corvées. Il resta donc asservi au seigneur, sous une autre forme.

Mécontents de la réforme et de son application, craignant le retour aux anciennes obligations du servage, les paysans n'ont cessé de se révolter jusqu'à la défaite totale de la révolution hongroise. Ils refusèrent de travailler, même lorsqu'un salaire en argent comptant leur fut offert, et ils obligeaient ainsi leurs anciens maîtres à faire appel à des ouvriers agricoles étrangers. Ils ne changèrent d'attitude que lorsque la maison des Habsbourg eut anéanti ses adversaires à l'intérieur de l'Empire.

Pourtant, malgré ses défauts, la réforme agraire de 1848 a favorisé le développement économique du district de Suceava. Elle a créé les bases capitalistes de l'agriculture et de l'exploitation des forêts.

ȚĂRANI DIN MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ LA MUNCII AGRICOLE ÎN DOBROGEA (SECOLUL AL XVIII-LEA — PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)

DE

TUDOR MATEESCU

Printre obligațiile impuse Țărilor române de către Poartă, un loc important îl ocupă furnizarea de brațe de muncă pentru îndeplinirea diferitelor trebuințe ale Imperiului otoman. Această obligație apare în documente în secolul al XVI-lea¹, odată cu deplina aservire a Țării Românești și a Moldovei, în cadrul unei suzeranități turcești tot mai apăsătoare. De la sfârșitul secolului al XVII-lea, ca urmare a începutului decăderii iremediabile a Imperiului otoman și a numeroaselor războaie defensive pe care acest stat este nevoit să le susțină, cererile turcești de brațe de muncă devin tot mai frecvente. În secolul al XVIII-lea, anual, mii de locuitori ai Țărilor române erau siliți să muncească luni în șir pentru turci, îndeosebi la repararea și fortificarea de cetăți², dar și la diverse alte lucrări³. Cei mai mulți erau muncitori necalificați, așa numiții salahori (*cerahor*)⁴; erau trimiși însă și meșteri de felurite specialități⁵.

¹ Cea mai veche știre în acest sens datează din anul 1560, cînd sultanul Soliman Magnificul cere, printr-un firman, domnului Țării Românești, Petru cel Tânăr, trimiterea de salahori la Giurgiu pentru repararea cetății. Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești întocmit de...*, vol. I, București, 1960, doc. 33, p. 34. (În continuare se va cita C.D.T., I.). Pentru Moldova, cea mai veche informație privind furnizarea de brațe de muncă datează din 1587, cînd Petru Șchiopul trimitea la Öz 15.000 de salahori. (Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV, partea a 2-a, București, 1884, doc. 69, p. 134).

² Este vorba, în primul rînd, de cetățile din jurul țărilor române, dar și de cetăți mai depărtate, cum ar fi Camenița, Öz (Vozia) sau Kilburun.

³ Ca, de pildă, la construirea de hambare, menziluri, drumuri, poduri, corăbii, la tăierea și transportarea lemnului etc. Alții oameni erau folosiți ca vislași, ca timonieri și, în general, la alcătuirea întregului echipaj al unor corăbii turcești, iar alții la munci mai grele, cum ar fi tragerea la edec a unor vase încărcate. Vezi pentru toate acestea M. M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hatîșerîfurilor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă (1774-1802)*, în „Studii”, XI (1958), nr. 6, p. 117—118; Mustafa A. Mehmet, *O condică de firme turcești din timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti în Moldova (1786-1788)*, în „Studii”, XV (1962), nr. 2, p. 416-418; N. Grigoraș, *Obligațiile în muncă față de stat și față de turci ale populației din Moldova (secolele XIV—XVIII)*, în „Studii”, XVIII (1965), nr. 4,

Există totodată și o serie de știri care atestă, pentru secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, folosirea unor secerători din Țara Românească și Moldova la recoltarea cerealelor în Dobrogea. Este un fenomen care intră de asemenea în cadrul obligației țărilor române de a furniza brațe de muncă statului turcesc suzeran.

Dobrogea a fost socotită ca una dintre cele mai bogate provincii agricole ale Imperiului otoman. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, Charles de Peyssonel, consul al regelui Franței pe lângă hanul Crimeii, aprecia că regiunea era „o sursă inepuizabilă de grîne”⁶.

Încă din secolul al XV-lea, statul otoman, din motive strategice, trecuse la o puternică colonizare cu elemente musulmane a Bulgariei răsăritene, acțiune care a cuprins treptat și Dobrogea, pînă la gurile Dunării⁷. Românii sînt împinși astfel cu timpul spre Dunăre, fără a dispărea însă vreodată din interiorul provinciei sau de la țărmul mării⁸. Colonizarea s-a făcut cu tătari și cu turci aduși din Asia Mică, unii dintre ei fiind organizați, pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea, în categoriile militare ale akingiilor, *djebellî*-ilor și ienicerilor⁹. Ei erau așezați după sistemul militar al timarelor, cu obligații militare față de stat, în schimbul deținerii pămîntului¹⁰. În secolul al XVIII-lea, se constată în Dobrogea existența unor domenii feudale întinse, sub forma *hass*-urilor, *zeamet*-urilor și *timar*-elor¹¹. Cea mai mare parte a pămîntului, și îndeosebi loturile deținute de țărani, aparțineau însă fîscului otoman (*beit-ül-mal*), constituind terenurile numite *miriye*, pentru care statul percepea ca dijmă o parte din produse¹².

Populația musulmană colonizată în Dobrogea, datorită obligațiilor militare, era, în general, puțin legată de pămînt și puțin pricepută în treburile agriculturii propriu-zise, situație pe care o constatăm pînă tîrziu, în secolul al XIX-lea¹³. De aceea, lipsa brațelor de muncă se făcea tot mai simțită, pe măsura sporirii inerente a producției agricole. Această lipsă devine acută în special în perioada recoltării cerealelor, cînd trebuia efectuat un volum mare de muncă într-un timp cît mai scurt.

Pe de altă parte, statul otoman era interesat în obținerea unor recolte cît mai mari în provinciile care făceau parte din imperiu. Cu timpul se ajunge chiar

p. 899—901, 907, 909—910; C. C. Giurescu, *Construcții navale în Principatele române în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 318—319, 323—325.

⁴ Pentru evoluția sensului acestui cuvînt, vezi Lazăr Șaineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturile române*, București, 1900, vol. II, p. 309—310.

⁵ Vezi, de exemplu, V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1891, p. 274; Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești...*, vol. II, București, 1965, doc. 1097—1098, p. 315—316; (în continuare se va cita C.D.T., II).

⁶ Charles de Peyssonel, *Observations sur le commerce de la Mer Noire et des pays qui la bordent*, Amsterdam—Leyde—Rotterdam—Utrecht, 1787, p. 258.

⁷ Al. P. Arbore, *Contribuțiuni la studiul așezărilor tătarilor și turcilor în Dobrogea*, în „Arhiva Dobrogei”, II (1919), nr. 3—4, p. 215.

⁸ C. C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, [Constanța], [1966], p. 48 și urm.

⁹ Al. P. Arbore, *art. cit.*, p. 218.

¹⁰ P. P. Panaitescu, *Originea populației în Dobrogea Nouă*, București, 1940, p. 13.

¹¹ Mustafa A. Mehmet, *Aspecte din istoria Dobrogei sub dominația otomană în veacurile XIV—XVII*. (Mărturiile călătorului Evlia Celebi), în „Studii”, XVIII (1965), nr. 5, p. 1108—1110. Vezi și *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 35.

¹² Pentru formele proprietății funciare otomane, vezi, mai ales, Ioan N. Roman, *Studiu asupra proprietății rurale din Dobrogea*, Constanța, 1907, p. 14 și urm.

¹³ Dintre toți locuitorii Dobrogei, românii au fost, de fapt, singura populație cu caracter rural-agricol.

la instituirea unui adevărat monopol de stat asupra producției agricole a provinciilor pontice și danubiene, avînd drept scop, mai cu seamă, asigurarea cerealelor necesare pieții Constantinopolului¹⁴. În secolul al XVIII-lea, după cum ne transmite Peyssonel, turcii numeau Dunărea „tatăl care hrănește Constantinopolul”¹⁵. El adaugă că exportul cerealelor din Bulgaria și Dobrogea era oprit sub pedepse foarte riguroase; grînele nu puteau merge decît spre capitala Imperiului otoman¹⁶.

Provinciile care făceau parte integrantă din imperiu erau supuse obligației numite *iștira*, care consta în aceea că, prin sistemul rechizițiilor și al furnizărilor forțate, populația era silită să livreze statului, la un preț neînsemnat, întregul surplus de cereale¹⁷. De această problemă se ocupa un funcționar special numit comisarul aprovizionării (*zahire mübaşiri*)¹⁸. Cumpărarea grînelor din provincii se făcea prin intermediul unor armatori și rechizitori sau colectori publici, care, în schimbul unui drept de 10%, cudeau satele, obligîndu-i pe țărani să le vîndă produsele și, totodată, să le transporte ei singuri la locurile de încărcare¹⁹. În Dobrogea, stringerea cerealelor se făcea în porturile de la Marea Neagră, de unde erau încărcate apoi pe vase închiriate în contul sultanului însuși²⁰. La mijlocul secolului al XVIII-lea, după cum ne informează Peyssonel, aga comandant al orașului Kôstendje era însărcinat, în același timp, cu trimiterea la Istanbul a griului care se aduna în cantitate foarte mare în acest port dobrogean²¹. Mai tirziu, în primul sfert al secolului al XIX-lea, această atribuție va trece asupra unui *mübaşir* (mumbaşir) cu sediul la Alcaaklar (Balcic), port de care depindeau în acest sens cele mai multe dintre cazalele Dobrogei²².

Lipsa brațelor de muncă în Dobrogea, pe de o parte, ca și interesul statului otoman în stringerea la timp a recoltei, pe de altă parte, au determinat intervenția autorităților turcești, inclusiv a sultanului, pentru aducerea de secerători din alte locuri, în vederea recoltării cerealelor din regiunea dintre Dunăre și mare²³. La început, acest lucru se petrecea probabil numai în anii de belșug, cînd, în același timp, locuitorii musulmani ai Dobrogei erau angajați în număr mare în acțiuni militare, ca și atunci cînd holdele erau amenințate de vreo calamitate naturală, ca, de pildă, de invazia lăcustelor, fenomen destul de frecvent

¹⁴ M. M. Alexandrescu-Dersca, *Contributions à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle*, în „Studia et acta orientalia”, vol. I, București, 1957, p. 13 și urm.

¹⁵ Charles de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Paris, 1787, vol. II, p. 170: „le père nourricier de Constantinople”.

¹⁶ *Ibidem*, p. 170—171.

¹⁷ M. M. Alexandrescu-Dersca, *Contributions à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople...*, p. 18.

¹⁸ Așa reiesc din firmanul sultanului Mustafa III, datînd din anii 1757—1758, care va fi analizat pe larg mai jos. (Bibl. Acad., Ms. orient. nr. 25, f. 8b—9a, nr. 20).

¹⁹ M. M. Alexandrescu-Dersca, *Contributions à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople...*, p. 19.

²⁰ *Ibidem*, p. 18—19, 24.

²¹ Charles de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. II, p. 159.

²² Vezi, de exemplu, C.D.T., I., doc. 2056, 2058, 2070, p. 413, 416.

²³ Pentru celelalte lucrări agricole principale, respectiv pentru arat și semănat, care nu cereau un timp prea limitat de realizare, se putea face față mai ușor cu brațele de muncă existente în Dobrogea. Au existat însă și cazuri de folosire a secerătorilor aduși din țările române și la alte munci al cîmpului, așa cum aflăm dintr-un firman al sultanului Mustafa al III-lea din iunie 1765. [Arh. St. București, Microfilme Turcia 13 (IV—25)].

în aceste ținuturi²⁴. Mai târziu, aducerea de secerători din afară în Dobrogea va avea loc din ce în ce mai des, până când va ajunge un lucru cu totul obișnuit, pe care îl vom constata în fiecare an, așa cum se va întâmpla la începutul secolului al XIX-lea.

Secerătorii (tc. *orakçı* de la *orak* = seceră) folosiți în Dobrogea proveneau, în mod obișnuit, din Țara Românească și Moldova²⁵, atât din cauza apropierii, cât și datorită faptului că turcii n-ar fi putut găsi în nici o provincie europeană a imperiului oameni atât de pricepuți la muncile agricole ca țărani români. Trimiterea acestor lucrători se făcea în cadrul obligației celor două țări române de a furniza brațe de muncă Imperiului otoman.

Informații foarte interesante în legătură cu aceasta și cu celelalte aspecte ale problemei înfățișate mai sus găsim într-o notă a Patriarhiei ecumenice din anii 1774—1782, intitulată „Despre oraccii”: „Oraccii sînt români secerători, pe care prin firman în timpul verii e orînduit domnul să-i trimeată în partea aceastăaltă a Dunării în porțile Dobrogii, ca să secere grîiele și oarzele locuitorilor acelei părți, ca să poată și ei să se hrănească și să trimeată la Constantinopol, deoarece nu sînt locuitorii din acea parte destui ca să secere...”²⁶.

Cea mai veche știre privind aducerea de secerători din Principate în Dobrogea datează din anii 1757—1738, cînd Scarlat Ghica, domnul Moldovei²⁷, primește, prin cîhodarul Porții, aga Seyyid Mustafa²⁸, o poruncă vizirală, emisă pe baza unui firman al sultanului Mustafa al III-lea, prin care i se cer secerători pentru stringerea recoltelor (*ekin*) de pe pămînturile musulmanilor din cazalele dobrogene Karahaman, Dobrice²⁹, Köstendje și altele³⁰. Se specifică totodată că acesta era un „vechi obicei”, ceea ce ne arată o practică intrată deja în tradiție, dînd poate de la începutul secolului al XVIII-lea sau chiar din secolul al XVII-lea. După terminarea lucrului și după primirea simbricii (*ücret*), secerătorii urmau să se întoarcă în Moldova. Autoritățile turcești din Dobrogea fuseseră anunțate în legătură cu acest fapt, pentru ca lucrătorii respectivi să aibă drept de liberă trecere. De buna desfășurare a treburilor se ocupa un comisar al aprovizionării (*zahire mübaşiri*), care, după rezolvarea însărcinării, urma să raporteze direct sultanului³¹.

În document se menționează că secerătorii erau trimiși pe terenurile musulmanilor, prin care trebuie să înțelegem, în primul rînd, feudalii turci, așa

²⁴ Vezi, de exemplu, C.D.T., I, doc. 2067, p. 415 și doc. 2362, p. 474.

²⁵ Numai în situații cu totul deosebite erau aduși secerători din alte părți. așa cum s-a întîmplat în anul 1822, cînd nu s-au putut trimite oameni din țările române, din cauza mișcării revoluționare a lui Tudor Vladimirescu și a evenimentelor care i-au urmat. (Arh. St. București, Doc. turc., VI/744).

²⁶ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XIV, partea a 3-a, p. 222 (textul grecesc și traducerea lui N. Iorga).

²⁷ Documentul menționează numai secerători din Moldova, dar presupunem că o poruncă asemănătoare fusese trimisă și domnului Țării Românești, deoarece, în firmanul amintit din 1765, se arată că ambele principate erau supuse acestei obligații. (Arh. St. București, Microfilm 13 (IV—25)).

²⁸ De obicei, obținerea secerătorilor se făcea printr-un trimis special al autorităților locale din Dobrogea sau chiar al sultanului.

²⁹ Dobrice (Dobrige) era o caza situată în sudul Dobrogei, avînd ca centru orașul *Haci-Oglu Bazarı* (M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân* (Turcii nomazi, tătarii și „copiii cuceritorilor” în Rumelia), Istanbul, 1957, p. 116).

³⁰ Bibl. Acad., Ms. oriental nr. 25, f. 8b—9a, nr. 20. (A fost rezumat în C.D.T., II, doc. 864, p. 257). Mulțumim și pe această cale domnului Aurel Decci pentru bunăvoința cu care ne-a ajutat în consultarea documentelor referitoare la tema de față.

³¹ *Ibidem*.

cum ni se spune de altfel, în mod expres, într-un act din 1826³². Este vorba apoi și de țărani mahomedani, tătari sau turci, ale căror holde, din motivele arătate mai sus, puteau rămâne uneori nesecerate. Nu există însă nici o știre despre folosirea acestor secerători la recoltarea grânelor aparținând populației creștine a Dobrogei, care, îndeosebi în ceea ce privește românii, elementul etnic predominant al provinciei, puteau face față, cu forțele proprii la toate muncile agricole.

Spre deosebire de salahori, care erau plătiți totdeauna de domnii români în contul haraciului³³, secerătorii care mergeau în Dobrogea primeau pe loc drepturile bănești cuvenite, așa cum se specifică în aproape toate documentele, probabil chiar direct de la beneficiari. Plata salahorilor a constituit o adevărată povară pentru Țările române. Din cauza aceasta, Constantin Brîncoveanu fusese nevoit să instituie, începând din 1696, un bir suplimentar asupra contribuabililor³⁴. În afară de aceasta, așa cum se spune în *arz-mahzarul* Țării Românești din aprilie 1783, turcii, pentru a-i atrage pe salahori și pentru a-i determina să meargă la depărtări mai mari, atribuiau fiecăruia dintre ei o sumă de 60 de taleri pentru toată perioada de muncă, plus plata separată a fiecărei zile de lucru, care se ridica la 10 lei pe lună³⁵. În memoriul domnului Țării Românești, Nicolae Caragea, din 6/17 aprilie 1783, adresat lui I. Bulgakov, ambasadorul rus de la Constantinopol, se arată însă că aceste sume nu erau recunoscute decât parțial de Defterdariat, iar ceea ce se recunoștea nu era niciodată rambursat³⁶. Spre deosebire de această situație, plata secerătorilor nu greva în mod direct finanțele Țărilor române. Drepturile lor bănești se pare că erau totuși destul de reduse³⁷.

Documentul conține totodată specificarea, pe care o vom găsi și în alte izvoare³⁸, că, după terminarea lucrului, secerătorii se vor întoarce în țară. Era, de fapt o asigurare că acești supuși ai domnilor români nu vor fi reținuți în Dobrogea³⁹, unde nevoia de brațe de muncă era de-a dreptul stringentă.

În iulie 1762, sultanul însuși porunceă, printr-un firman, domnului Moldovei, Grigore Callimachi, dat fiind că se apropia vremea recoltei, să trimită „după vechiul obicei” și „în număr suficient” secerători pentru stringerea grânelor din Dobrogea⁴⁰. Se arată că, în fiecare an, în sezonul recoltei, numeroși locuitori ai

³² C.D.T., I, doc. 2303, p. 461.

³³ Vezi, de exemplu, C.D.T., II, doc. 1083, p. 312; Mustafa A. Mehmet, *O condică de firmane turcești...*, p. 417—418.

³⁴ *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704)*, în „Revista istorică a Arhivelor României”, București, 1873, p. 202, 319—322, 401—412, 475—478, 483—485, 544—546. Vezi și Dinu C. Giurescu, *Ana-tejterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. V, București, 1962, p. 415, 419, 471. În 1699, „birul salahorilor” se ridica la considerabila sumă de 39.966 de taleri sau 80 de pungi de bani. (C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea a 2-a, București, 1946, p. 703).

³⁵ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 276.

³⁶ Hurmuzaki, *Documente privind istoria României*, serie nouă, vol. I, *Rapoarte consulare ruse (1770—1796)*, București, 1962, p. 207—208. Vezi și Al. Vianu, *Geneza senedului din 1783*, în „Revista Arhivelor”, III (1960), nr. 1, p. 225, 232.

³⁷ În document se menționează că, după primirea simbriei, secerătorii „să facă cumpărături”, ceea ce s-ar putea interpreta ca o obligație impusă în vederea dezvoltării comerțului în Dobrogea. (Bibl. Acad., Ms. oriental nr. 25, f. 8b—9a, (nr. 20)).

³⁸ C. D. T., I, doc. 1877, p. 376—377; doc. 2058, p. 423; doc. 2253, p. 451; doc. 2256, p. 452; doc. 2263—2264, p. 453.

³⁹ În ciuda acestor asigurări, astfel de rețineri se făceau în mod frecvent, așa cum aflăm din firmanul din 1765. (Arh. St. București, Microfilm 13 (IV-25)).

⁴⁰ *Ibidem*, Microfilme Turcia, cutia VI—167 (9).

Moldovei „treceau grupuri-grupuri pentru cîștigurile lor proprii peste fluviul Dunărea pe la Isaccea și, fixînd după vechiul obicei suma de plată, secerau pe oasta Mării Negre la Karaharman și Köstendje, Mangalia, Balcic, Caverna, Bazargic și Dobrice⁴¹ și în alte cazale și schele ce se află în părțile acelea”⁴². Se iviseră însă unele „situații neconvenabile”⁴³, care făcuseră ca secerătorii să refuze a mai veni în Dobrogea. În momentul acela, situația fusese însă remediată și, în plus, se dăduse firman pentru asigurarea transportului secerătorilor.⁴⁴

Alte aspecte ale problemei ne sînt relevate de documentul turcesc pomenit mai sus, din iunie 1765. Este vorba de un firman prin care sultanul Mustafa al al III-lea poruncește vizirului muhafiz de Vidin, valiului de Özü (Vozia)⁴⁵ și altor dregători ai acestor două eyalete să respecte condițiile fixate anterior pentru obținerea de secerători din Moldova și Țara Românească, necesari cazalelor sud-dunărene⁴⁶. Se aflase că secerătorii veniți fuseseră opriți de „mai marii” locurilor⁴⁷ și așezați „pe moșiile lor, în satele lor”, fiind ținuți pentru diverse „lucrări și culturi din împrejurimi și de mai departe”. Se numise un comisar special care să cerceteze această situație, iar supușii domnilor români veniți pentru seceriș în imperiu și reținuți în felul acesta urmau să fie trimiși imediat în țările lor⁴⁸.

Rezultă de aici că existaseră contracte între Țările române și Imperiul otoman, prin care se impusese Țării Românești și Moldovei o nouă obligație vasalică și anume aceea de a trimite oameni pentru secerarea grînelor. Rezultă totodată că se stipulasese condiția ca lucrătorii respectivi să fie folosiți numai la seceriș (*orakçılık*), iar după terminarea recoltării să fie înapoiați în țările lor, deoarece, după cum e și firesc, domnilor români nu le putea conveni pierderea de supuși. Se făcuseră însă abuzuri pe plan local, prin reținerea forțată a secerătorilor pe ciflicuri și prin întrebuintarea lor și la alte munci agricole⁴⁹. Drept urmare, domnii Țării Românești și ai Moldovei sistaseră la un moment dat trimiterea secerătorilor, iar țărani înșiși refuzaseră să mai vină în Imperiul otoman, așa cum aflăm din firmanul din 1762.

În documentul din iunie 1765 se prevedea ca, pe viitor, înainte de vremea recoltelor, să se stabilească pentru fiecare caza numărul de secerători necesari și să se desemneze cîte doi oameni care să se prezinte la domnii Țării Românești și ai Moldovei cu un certificat de la șeriat pentru a obține lucrătorii de care avea nevoie caza respectivă. După terminarea treburilor și după primirea simbriei, oamenii trebuiau să se înapoieze în țara lor. Se adăuga însă că dacă

⁴¹ Mai apoi însă, după cum deducem din mai multe documente, secerătorii moldoveni vor fi folosiți numai în cazalele din nordul Dobrogei.

⁴² Arh. St. București, Microfilm Turcia, cutia VI—167 (9): „ceste ceste nehr-i Tunayı ubûr ve Isakçı'dan Karadeniz sevhili ile Karaharman ve Köstence ve Mankalya ve Balçık ve Kavarna ve Hacıoglu Bazari ve Dobrice ve sair olhavalide faki kazalar ve iskelerin ekinkirini ücret...”. Se menționa aici că semnaturile aparțineau musulmanilor („robii lui Allah”).

⁴³ Faptul s-a petrecut, desigur, între 1759 și 1761.

⁴⁴ Arh. St. București, Microfilme Turcia, cutia VI—167 (9).

⁴⁵ În acel timp, toate cazalele Dobrogei făceau parte din sandjacul Özü. (Cf. H. Dj. Siruni, *Acte turcești privitoare la hotarele dunărene ale Țării Românești*, în „Revista Arhivelor”, V (1942), nr. 1, p. 130).

⁴⁶ Arh. St. București, Microfilm 13 (IV—25). A fost rezumat și în C.D.T., II, (doc. 923, p. 272). Vezi și Mihail Guboglu, *Despre arhiva turco-orientală din Biblioteca de stat «V. Kolarov» — Sofia*, II, în „Revista Arhivelor”, III (1960), nr. 1, p. 156, unde a fost semnalat mai întîi acest document.

⁴⁷ Este foarte probabil că acestea erau „situațiile neconvenabile” de care vorbește firmanul din 1762 și care nici după trei ani nu fuseseră deci remediate.

⁴⁸ Arh. St. București, Microfilm 13 (IV—25).

⁴⁹ Se arată că sultanul dăduse și în anul precedent o poruncă pentru curmarea acestor abuzuri, dar se vede că nu fusese respectată (*Ibidem*).

vreunul ar rămâne (de bunăvoie, desigur), „aceia să fie considerați totdeauna ca făcând parte din populația cazalei”⁵⁰.

Acest din urmă amănunt era legat de emigrarea unor români din Țara Românească și Moldova în Dobrogea⁵¹, cauzată mai cu seamă de exploatarea de pe moșii și de obligațiile excesive față de domnie, pe care trebuiau să le suporte țărani; interveneau totodată și condițiile ceva mai bune oferite de turci⁵². Emigrarea aceasta avea loc și în alte regiuni ale Imperiului otoman, dar fugarii se așezau mai ales în Dobrogea, atât datorită bogăției pământului, cât și datorită numărului mare de români, care formau de altfel elementul autohton și majoritar al acestei provincii. Autorităților turcești le convenea desigur această situație și e foarte probabil că unii dintre secerători rămăneau definitiv în Dobrogea, devenind supuși otomani și sporind astfel numărul românilor din această regiune⁵³.

Remarcăm și faptul că trimiterea de secerători în Imperiul otoman devenise, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, o obligație permanentă a țărilor române, un obicei de fiecare an, impus de poruncile sultanului, așa cum se notează de altfel în mod expres în firmanul din 1765⁵⁴. Din document rezultă totodată că acești secerători erau utilizați nu numai în Dobrogea, ci și în alte provincii turcești sud-dunărene, cum ar fi de pildă, regiunile pašalicului de Vidin. Alte știri nu mai avem însă în acest sens, ceea ce dovedește că, foarte curând, folosirea acestor lucrători a fost limitată exclusiv la secerarea cerealelor din Dobrogea. Acest lucru este atestat, în chip expres, de nota din 1774—1782 a Patriarhiei de la Constantinopol.

Constatăm, de asemenea, că obligația aceasta o aveau, în mod sigur, ambele principate. S-ar putea însă ca și în acest domeniu să se fi aplicat „regula treimilor”, pe care o avem atestată la trimiterea de salahori⁵⁵ și care devenise probabil treptat o tradiție. Ea consta în aceea că, în cele mai multe cazuri, Țara Românească trebuia să furnizeze două treimi din numărul total al oamenilor ceruți de turci, restul de o treime revenind Moldovei. Această situație ne este înfățișată foarte clar de mai multe firme din anul 1787 ale sultanului Abdul Hamid I, privind expedierea de salahori din țările române la cetatea Özü⁵⁶. „Regula treimilor” avea ca temei posibilitățile economice mai mari ale Țării Românești în comparație cu Moldova și ea se aplica poate, într-o măsură mai mare sau mai mică, la stabilirea cuantumului tuturor obligațiilor față de Imperiul otoman ale celor două principate.

După 1765 nu mai avem știri directe despre trimiterea de secerători din Moldova în provinciile turcești, dar acest lucru se datorește, cel mai probabil, pierderii documentelor respective. Credem, totuși, că ambele principate au fost obligate să furnizeze în continuare secerătorii ceruți de turci, așa cum rezultă, pentru Țara Românească, din mai multe documente de la începutul secolului al XIX-lea, în care se face din nou apel la obiceiul stabilit „din vechime” în acest sens⁵⁷. Este vorba, de fapt, de un aspect al obligației Țărilor române de a da

⁵⁰ Arh. St. București, Microfilm 13 (IV—25).

⁵¹ Al. P. Arbore, *O încercare de reconstruire a trecutului românilor din Dobrogea*, extras din „Analele Dobrogei”, III, (1922), nr. 2, Constanța, 1922, p. 21—22; C. C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei...*, p. 7.

⁵² Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. III, București, 1959, p. 265.

⁵³ Vezi această presupunere și la C. C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei...*, p. 11—12.

⁵⁴ Arh. St. București, Microfilm 13 (IV—25).

⁵⁵ Mustafa A. Mehmet, *O condică de firme turcești...*, p. 417.

⁵⁶ C.D.T., II, doc. 1102, p. 317; doc. 1123, p. 322—323. Vezi și Mustafa A. Mehmet, *O condică de firme turcești...*, p. 417.

⁵⁷ C.D.T., I, doc. 2058, p. 413; doc. 2256, p. 452; etc.

brațe de muncă Imperiului otoman și atita vreme cît constatăm existența acestei obligații, (mult mai bogat documentată în ceea ce privește furnizarea de salahori), trebuie să presupunem exercitarea ei și în domeniul trimeritiei de secerători pentru recoltarea grînelor din cazalele Dobrogei. Întreruperi au fost numai în timpul războaielor care au afectat teritoriul Țărilor române și al provinciei dintre Dunăre și mare, în perioadele de ocupație străină a principatelor, ca și atunci cînd recolta în Dobrogea, din cauza secetei sau a altor calamități naturale, era prea săracă, nemaifiind nevoie de oameni din afară pentru stringerea ei.

Firmanul din 1765, amintit mai sus, cuprîdea și condiția ca secerătorii ceruți să fie dintre raiale⁵⁸, probabil în sensul că trebuiau să fie din rîndurile țăranilor, oameni pricepuți deci la recoltarea cerealelor, mai cu seamă că timpul de lucru era foarte scurt. Această condiție este exprimată mai clar într-un document din anul 1823, unde se specifică, în chip expres, ca lucrătorii care urmau să fie trimiși în Dobrogea să facă parte „din obștea agricultorilor” (*taife-i rencberane*)⁵⁹. Nu era nicidecum o mențiune de prisos, deoarece, din cauza nevoii de brațe de muncă în interior, domnii Țărilor române vor fi trimis ca secerători și oameni de alte profesii: orășeni sau robi țigani. Se știe că și lucrătorii orașelor, cu excepția celor care se bucurau de scutiri speciale, participau la îndeplinirea unor obligații în muncă față de turci: la cărături sau chiar la lucrul la cetăți ca salahori⁶⁰. Folosirea robilor țigani era poate și mai frecventă. În anul 1795, la cetățile Ismail și Chilia au fost trimiși și țigani pentru completarea numărului de salahori ceruți de turci⁶¹. Autoritățile otomane constataseră, probabil, printr secerătorii veniți în Dobrogea, prezența unor oameni care nu se pricepeau îndeajuns la muncile agricole și mai cu seamă a robilor țigani, care, pe atunci, erau, în general, străini de agricultura propriu-zisă. Acest lucru a dus la introducerea condiției ca lucrătorii trimiși pentru stringerea recoltelor să fie agricultori de profesie.

Recrutarea acestor secerători se făcea, ca și a salahorilor, din unele sate, care aveau, poate, obligații în această privință, în schimbul scutirii de vreunele angarale față de domnie⁶². Dat fiind faptul că plata secerătorilor nu cădea în sarcina domniei, trimiterea țăranilor pentru muncile agricole în Imperiul otoman avea totuși un caracter mai puțin silnic. Obligația trebuia însă oricum îndeplinită. Se apela probabil, în mare măsură, la cei care erau dispuși să plece de bunăvoie⁶³. În satele de moșneni și răzeși dinspre munte, unde a existat totdeauna un surplus demografic, se vor fi găsit, încă de pe atunci, țărani care să accepte să meargă la lucru în Dobrogea, în schimbul unei plăți. Fenomenul va căpăta amploare după reintegrarea la România a provinciei dintre Dunăre și mare, dar nu este exclus ca originea lui să stea tocmai în această obligație față de turci a Țărilor române.

⁵⁸ Arh. St. București, Microfilm 13 (IV - 25).

⁵⁹ *Ibidem*, Documente turcești, VI/744.

⁶⁰ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 907-910.

⁶¹ Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, doc. 362, p. 659. A fost nevoie totuși atunci și de angajarea cu plată a unor tătari (*ibidem*, p. 659-660).

⁶² În primăvara anului 1721, fiecare casă țărănească din Moldova a trebuit să dea un om ca salahor pentru Hotin. (N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre după corespondențe diplomatice străine*, I., 1700-1750, extras din „Analele Academiei Române. Mem. Sect. ist.”, seria a II-a, tom. XXXII, București, 1909, p. 22). Știm, de asemenea, că, în Țara Românească, se instituea, încă din timpul lui Constantin Brîncoveanu, un „bir al salahorilor” pentru cei care nu mergeau să lucreze la cetățile turcești.

⁶³ La un moment dat, țăranii din Moldova, așa cum se spune în firmanul din 1762, refuză să mai meargă la seceriș în Imperiul otoman, din cauza ivirii unor „situații neconvenabile”, respectiv din cauza reținerii lor forțate în Dobrogea.

Erau folosiți totuși și țărani șerbi și, mai apoi, clăcași, de unde grija pentru întoarcerea lor în țară după terminarea lucrului, precum și asigurările date în acest sens de autoritățile otomane. Într-un document din 1826, se menționează venirea în Dobrogea a 300 de secerători din județul Ialomița⁶⁴, deci dintr-o regiune în care numărul moșnenilor era, pe vremea aceea, de-a dreptul infim. Uneori dregătorii turci luau legătura, în mod direct, în acest scop, cu unii boieri sau dregători din Țara Românească, așa cum reiese, de exemplu, dintr-un document din anul 1819⁶⁵. S-ar putea, de asemenea, să se fi trimis ca secerători în Dobrogea și unii emigranți din Transilvania, stabiliți de curind în Țările române. Știm, în chip sigur, că aceștia erau utilizați în unele cazuri ca salahori, ca, de pildă, în anul 1785⁶⁶ și, mai apoi, în 1817, când ne este documentată prezența lor la repararea cetăților turcești de la Brăila și Hirșova⁶⁷.

Pentru mai multă siguranță, țăranii trimiși în Imperiul otoman erau însoțiți probabil, ca și salahorii⁶⁸, de unii oameni ai domniei⁶⁹ sau se numeau din rîndurile lor un fel de vătafi pentru supraveghere⁷⁰. De asemenea, ca și salahorii, secerătorii erau supravegheați și de reprezentanții autorităților otomane, care aveau grijă de efectuarea în bune condițiuni și la timp a lucrărilor.

Trimiterea de lucrători în Imperiul otoman cauza însă mari pagube economiei Țărilor române. Mii de oameni apti de muncă, probabil exclusiv bărbați, erau siliți să-și părăsească gospodăriile tocmai în perioada muncilor agricole. Atunci aveau loc lucrările de reparare sau fortificare a cetăților turcești, așa cum se arată de altfel și în memoriul din 6/17 aprilie 1783 al domnului Nicolae Caragea⁷¹. Mai cu seamă furnizarea de secerători se făcea chiar în momentul în care era cea mai mare nevoie de brațe de muncă pentru strîngerea grînelor în Țara Românească și Moldova, fapt care aducea adesea însemnate prejudicii recoltelor celor două țări⁷². Într-un raport din 4 iulie 1783 al consulului austriac Raicevich se arată că, în acel an, recolta de cereale a Țării Românești era deosebit de bogată, dar că nu se putea strînge din cauză că un număr enorm de oameni erau ocupați cu diverse munci cerute de turci⁷³.

Tocmai de aceea, domnii țărilor române nu s-au grăbit niciodată cu expedierea secerătorilor. În nota amintită a Patriarhiei de la Constantinopol din anii 1774—1782, se menționa că, dacă domnul nu se îngrijea de trimiterea lucrătorilor, locuitorii musulmani ai Dobrogei puteau „cu plîngere să facă înștiințare și să aducă lucrul către Înălțimea sa”⁷⁴. Astfel de plîngeri către sultan au avut loc în mod sigur, așa cum apare în corespondența asupra acestei probleme din deceniul al treilea al secolului al XIX-lea. Cererile autorităților turcești din Do-

⁶⁴ C.D.T., I, doc. 2263, p. 453.

⁶⁵ *Ibidem*, doc. 1359, p. 268.

⁶⁶ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XIX, partea I, București, 1922, doc. 203, p. 231.

⁶⁷ *Ibidem*, serie nouă, vol. II, București, 1967, doc. 407, p. 396.

⁶⁸ Încă din timpul lui Constantin Brîncoveanu ne sînt atestați „căpitani” de salahori, care erau însărcinați și cu plata simbricii: un Petru căpitan la 1697, un Sterie căpitan la 1700 ș.a. (*Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei...*, p. 322, 546, etc.).

⁶⁹ În 1825, cei 1300 de secerători trimiși în Dobrogea au fost însoțiți de logofătul boier Iamandi, dar acesta se va fi întors poate în țară imediat după predarea lor. (C.D.T., I, doc. 2070—2071, p. 416).

⁷⁰ Într-un document din 1826, se vorbește de „dragomanul” fiecărei cete de secerători, care avea poate și rol de vătaf, nu numai de tălmaci (*ibidem*, doc. 2303, p. 461).

⁷¹ Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, doc. 81, p. 207.

⁷² Poate de aceea domnii Țărilor române n-au admis trimiterea de oameni în mod special sau folosirea secerătorilor și pentru celelalte munci agricole.

⁷³ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XIX, partea I, doc. 96, p. 111.

⁷⁴ *Ibidem*, vol. XIV, partea a 3-a, p. 222.

brogea rămîneau. de regulă, fără răspuns și era nevoie, uneori, de porunca expresă a sultanului pentru ca domnul să se conformeze în cele din urmă. De obicei însă, se trimitea un număr de oameni inferior celui pretins de turci. De pildă, pentru anul 1826 au fost necesare numeroase intervenții de acest fel pe lângă domnul Țării Românești Grigore Ghica, dintre care una chiar a sultanului Mahmud al II-lea⁷⁵, fără ca pînă la urmă să se trimită întregul număr de secerători pretins⁷⁶.

De o natură cu totul diferită este obținerea de către Mitropolia Dîrstorului, poate încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a dreptului de a strînge anual 50 de oameni din Țara Românească, „cu ruptoare osebită de la vistierie”, pentru care trebuia să plătească statului doar 10 taleri pe an de fiecare: 5 la Sf. Gheorghe și 5 la Sf. Dumitru⁷⁷. În actul de întărire din 8 iunie 1793 al lui Alexandru Moruzi se arată că Mitropolia a avut acest drept de la Alexandru Ipsilanti (1774—1782), de la Nicolae Caragea (1782—1783) și „de la alți răposăți domni de mai nainte”. Era luat ca temei hrisovul din 18 iunie 1792 al lui Mihai Suțu, care, din păcate, nu ni s-a păstrat, ca și cele precedente de altfel. Se adăuga condiția ca acești oameni să nu mai fie birnici, „ci numai din cei ce sînt fără staniște, fără legătură și fără căpătii nicăieri...”, oameni din cei nemernici”. Ei erau dați „pentru ajutor numitei sfinte Mitropolii”⁷⁸, care, ca și celelalte eparhii ortodoxe din Imperiul otoman, poseda și bunuri imobiliare⁷⁹. Presupunem deci că cea mai mare parte a celor 50 de oameni erau folosiți pe pămînturile din Dobrogea ale acestei mitropolii.

Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea are loc o luare de poziție din partea domnilor români, în vederea anulării sau cel puțin a ușurării obligației celor două principate de a furniza brațe de muncă Imperiului otoman. O acțiune mai energică în acest sens are loc în luna aprilie 1783, concretizată în *arz-mahzarul* Țării Românești înaintat sultanului Abdul Hamid I⁸⁰ și în memoriile domnului Nicolae Caragea, adresate lui I. Bulgakov, ambasadorul Rusiei la Constantinopol⁸¹. Într-unul din aceste memorii, se cerea, în chip expres, ca țara să nu mai fie forțată să trimită lucrători peste hotare⁸². Măsurile luate în consecință prevedeau însă numai stăvilirea abuzurilor și îmbunătățirea retribuției lucrătorilor, așa cum găsăm în senedul din 1783⁸³, ca și în hățîșeriful din 1802⁸⁴. Obligația Țărilor române de a da brațe de muncă pentru lucrările necesare Imperiului otoman va continua pînă la tratatul de la Adrianopol din anul 1829.

⁷⁵ C.D.T., I, p. 449—456.

⁷⁶ Nemaipunind la socoteala faptului că o parte din corespondența respectivă nu a ajuns pînă în zilele noastre.

⁷⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. VI, București, 1893, p. 246.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Josef Kabrda, *Les documents turcs relatifs aux impôts ecclésiastiques prélevés sur la population bulgare au XVII-e siècle*, în „Archiv Orientalni”, XXIII, Praga, 1955, nr. 1—2, p. 139, 148—249.

⁸⁰ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 275—278.

⁸¹ Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, doc. 81, p. 205—211; anexa I la doc. 83, p. 213—215.

⁸² *Ibidem*, anexa I la doc. 83, p. 215.

⁸³ *Acte și documente relative la istoria renasterii României*, publicate de G. Petrescu, D. A. Sturdza și D. C. Sturdza, vol. I, București, 1888, p. 194.

⁸⁴ Lazăr Șăineanu, *op. cit.*, vol. I, p. CCCIV. Vezi și C. D. T., II, doc. 1441, p. 409.

Deosebit de semnificativ în acest sens este pasajul intitulat „Despre secerători” din memoriul înfățișat de boierii domnului Țării Românești în primii ani ai secolului al XIX-lea: „După firmanurile împărătești se trimiteau din partea țării pe fiecare an trei și patru mii secerători în părțile Dobrogei, Mangaliei și Pazar-gicului, etc. ca să secere semănătorile d-acolo. Chipul dar al trimiterii secerătorilor era foarte nesuferit, fiindcă acel rău nu-l încercau numai acei săraci cari cu sila se trimiteau, dar suferia toată țeara. Pînă și pe de o parte începuse abuzul din partea ispravnicilor și beșliilor, iar pe de altă parte semănăturile rămîneau neseccate și se perdeau pe cîmpii. Mare bine dar și folos se va face țării cînd Vodă ar scuti-o și de acest rău.”⁸⁴ bis.

După întreruperile din timpul războaielor ruso-turce și din perioadele de ocupație străină în principate de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, aducerea de secerători din stînga Dunării în Dobrogea se face iarăși an de an. Nu s-a păstrat decît o parte din documentele referitoare la această problemă, dar, din cele rămase, ne putem da seama de importanța acordată acestui fapt de autoritățile turcești și de locul pe care-l ocupa în economia agrară a Dobrogei folosirea de lucrători din Țările române.

Primul document de la începutul secolului al XIX-lea, din care putem extrage informații în acest sens, este o teșcherea din 24 iunie 1819, prin care domnul Țării Românești, Alexandru Suțu, solicită drept de liberă trecere și sprijinul autorităților otomane pentru un țaran român (*Eflak reaya-sından*), care mergea peste Dunăre ca secerător (*orakçı*)⁸⁵. Înscrisul este adresat autorităților turcești din Rumelia, respectiv celor din Dobrogea, unde, în mod sigur, secerătorul urma să se oprească pentru lucru⁸⁶. Este interesant faptul că uneori se trecea și individual la dreapta Dunării, probabil numai în cazul țăranilor care se angajau de bunăvoie în această activitate. De obicei însă, se mergea în grupuri care numărau adesea mii de oameni⁸⁷. În același timp, este vorba de singurul document care ne-a parvenit, emis de autoritățile românești, cu privire la problema trimiterii de secerători în Dobrogea. Toate celelalte materiale documentare care ni s-au păstrat provin de la oficialități otomane. De altfel, după terminarea secerișului, fiecare lucrător primea, pentru întoarcerea în țară, o teșcherea similară (un fel de bilet de liberă trecere) și din partea autorităților turcești⁸⁸.

În același an, se făcuseră intervenții exprese în vederea expedierii de secerători din Țara Românească pentru stringerea recoltei din Dobrogea. Două dintre ele rămîn însă fără răspuns, situație care-l determină pe Mehmed Abdullah Memiş, aian de Hirşova, să se adreseze, la 3 august 1819, unui boier ispravnic din Țara Românească, rugîndu-l să-i trimită 100 de secerători⁸⁹. De regulă, aceste intervenții aveau loc în luna iunie, înainte de începerea secerișului, dar, datorită neîmplinirii cererilor turcești, ele se repetau, ca în acest caz, pînă tîrziu în luna august, cînd recolta era, desigur, compromisă.

⁸⁴ bis V. A. Urechia, *Memoriu asupra perioadei din istoria românilor de la 1774—1786 însoțit de documente cu totul inedite*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii istorice”, seria II, tom. XII (1889—1890), p. 712—712. Memoriul a fost redactat în grecește; traducerea românească aparține lui G. Murnu.

⁸⁵ Mihail Guboglu, *Paleografia și diplomatia turco-osmană*, București, 1958, doc. 144, p. 154 (textul turcesc și traducerea românească); facsimilul la p. 283. A fost rezumat și în C.D.T., I, doc. 1353, p. 267.

⁸⁶ Mihail Guboglu, *Paleografia și diplomatia turco-osmană*, p. 283.

⁸⁷ Trecerea fluviului se făcea pe la Isaccea pentru secerătorii din Moldova [Arh. Stat. București, Microfilme Turcia, cutia VI—167 (9)] și pe la Stanca (sat în județul Ialomița, situat aproape de vărsarea Călmățuiului în Dunăre) sau prin alte locuri, pentru cei din Țara Românească (*ibidem*, Doc. turc. VI/744).

⁸⁸ C.D.T., I, doc. 2303, p. 461.

⁸⁹ *Ibidem*, doc. 1359, p. 268.

Ca și pentru perioada anterioară anului 1819, trebuie să presupunem și pentru 1820, deși ne lipsesc știrile, prezența în Dobrogea, la recoltarea cerealelor, a unor țărani din stînga Dunării. În anii 1821 și 1822, din cauza mișcării revoluționare a lui Tudor Vladimirescu și acțiunii eteriștilor în principate, precum și datorită urmărilor acestor evenimente, turcii renunță la aducerea de secerători din Țara Românească, (fapt valabil, bineînțeles, și pentru Moldova). Acest lucru îl aflăm dintr-un document din anul 1823, în care se spune că, din pricina răscoalei care avusese loc, se hotărîse ca în anul precedent (1822) să se aducă în Dobrogea secerători din alte locuri⁹⁰. Este vorba, fără îndoială, de mișcarea revoluționară din Țara Românească⁹¹.

Documentul amintit este o scrisoare, adresată, la 3 iulie 1823, domnului Țării Românești, Grigore Ghica, de către un Hasan⁹² care este, cu siguranță, aceeași persoană cu Hasan-bei, pe care în 1824 și 1825 îl constatăm ca mumbașir al schelei Alcecklar (Balcic), însărcinat cu strîngerea recoltei în Dobrogea⁹³. Balcicul devenise, în vremea aceea, un port de prim rang la Marea Neagră, deținînd un loc de frunte în aprovizionarea cu cereale a capitalei otomane⁹⁴. Grinele de pe aproape întreg teritoriul Dobrogei, sau cel puțin din partea ei centrală și de sud, erau trimise la Balcic, de unde erau încărcate apoi pe corăbii. De aceea, aceste ținuturi mai erau numite și „cazele schelei Alcecklar”⁹⁵. Dregătorul turc care avea în grijă recoltarea cerealelor din Dobrogea intervenea așadar direct pentru obținerea de secerători din Țara Românească. Solicitarea brațelor de muncă se făcea probabil pentru întreaga regiune care ținea de portul Balcic.

În scrisoare se arată că anul precedent (1822), cînd fusese nevoie să se aducă secerători din alte locuri, respectiv din alte provincii ale Imperiului otoman, aceștia nu putuseră ajunge la timp în Dobrogea datorită distanțelor mari, ceea ce dusec la pierderea recoltei⁹⁶. Acum, fiindcă răscoala din Țara Românească fusese potolită, se puteau angaja din această țară muncitori secerători (*orakçı amelesi*), „după vechea formă” și „în număr îndestulător” pentru cazele Dobrogei, așa cum era stabilit acest obicei „prin sublima voință” (*irade*). Cei angajați nu trebuiau să aibă „vreo îngrijorare sau teamă în privința simbriei” ce li se cuvenea, deoarece se asigura plata în mină a drepturilor lor după terminarea lucrului, precum și întoarcerea în țară. Pentru rezolvarea problemei, așa cum constatăm și pentru alți ani, era trimis în Țara Românească un delegat al mumbașirului. Se sublinia că aceasta era „una dintre importantele treburi ale Înaltei Porți, care nu au nevoie de explicații”. În concluzie, se cerea un număr de „cel puțin 2500 de secerători”, care trebuia să facă parte „din obștea agricultorilor” (*taife-i rencbeane*) și să fie oameni pricepuți la muncile agricole. Se adăuga totodată ca acest număr să nu fie scăzut și ca angajarea lucrătorilor să

⁹⁰ Arh. St. București, Documente turcești, VI/744.

⁹¹ Vezi și C.D.T., I, doc. 1653, p. 332. Interpretarea eronată a rezumatului de acolo a dus însă la concluzia falsă a existenței unei răscoale în Dobrogea la 1823 (cf. *Istoria României*, vol. III, p. 621). Un astfel de eveniment nu este însă atestat de nici o informație.

⁹² Arh. St. București, Documente turcești, VI/744. Nu se menționează nici un titlu al emitentului. Numele apare de altfel numai în sigiliu.

⁹³ C.D.T., I, doc. 1877, p. 376; doc. 1897, p. 380; doc. 2056, p. 413.

⁹⁴ Ion Ionescu de la Brad, *Escursiune agricolă în Dobrogea făcută de... în anul 1850*, trad. de F. Mihăilescu, în „Analele Dobrogei”, III (1922), nr. 1, p. 121.

⁹⁵ C. D. T., I, doc. 2056, p. 413; doc. 2058, p. 413 etc. Exista și o unitate de capacitate pentru cereale numită „chila de Balcic”, care era de trei ori mai mare decît cea de Galați și Brăila. (C.D.T., II, doc. 1845, p. 519). Vezi și Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 123, unde învățatul român arată că această chilă de Balcic este „de 4 ori mai mare ca cea de la Constantinopol, adică de 88 ocale”. De asemenea, evaluarea grînelor ridicate ca zaherea din Țările române se făcea după prețul stabilit la Balcic (C.D.T., II, doc. 1634, p. 463).

⁹⁶ Arh. St. București, Documente turcești, VI/744.

se facă „cu o clipă mai devreme”. Locul de adunare a oamenilor era satul Stanca (*Istanka*), pe unde urma de altfel să se facă trecerea peste Dunăre, în Dobrogea⁹⁷.

În realitate însă, așa cum aflăm dintr-o altă scrisoare a aceluiași Hasan-bei către Grigore Ghica, domnul a trimis numai 1200 de secerători, din care doar 1080 au ajuns în Dobrogea și au putut fi folosiți⁹⁸. Se menționa că ceilalți 120 de oameni angajați nu s-au prezentat din cauză că în Țara Românească, în vremea aceea, era „secetă și foamete”⁹⁹. Scrisoarea datează din 29 august 1823¹⁰⁰, deci dintr-un moment când secerișul, oricum, se încheiase, și trebuie să presupunem că recolta avusese în orice caz de suferit de pe urma reducerii brațelor de muncă programate. Am văzut însă că obligația trimerii de oameni peste hotare, chiar în momentul când țara însăși avea mare nevoie de secerători, era deosebit de grea, ceea ce făcea ca domnii români să răspundă la ea cât mai puțin posibil.

În 1824, cererea de secerători se face mai din vreme decât în anul precedent. La 17 iunie, același Hasan-bei, mumbașirul schelei Alceaklar, cerca printr-o *istid'a* domnului Țării Românești să-i trimită, prim omul său, Selim-aga, un număr de 4000 de lucrători pentru recoltarea grânelor din cazalele dobrogene de la Marea Neagră. Se arată că era nevoie de mai mulți secerători datorită recoltei bogate din vara aceea¹⁰¹. Cei 4000 de oameni erau destinați deci numai ținuturilor dinspre mare. Aceasta ne face să credem că pentru restul Dobrogei se ceruse, separat, alt număr de secerători, poate tot din Țara Românească, așa cum se va întâmpla în 1826. Brațele de muncă existente în Dobrogea erau oricum insuficiente, cu atât mai mult cu cât era vorba de o recoltă bogată.

S-ar putea totuși, mai de grabă, ca restul secerătorilor să fi fost cerut de la domnul Moldovei. Am arătat că, după 1765, nu mai avem știri directe despre trimiterea de țărani din Moldova la muncile agricole în Dobrogea. Pentru Țara Românească, întâmplarea a făcut să se păstreze cea mai mare parte a corespondenței primite de Grigore Ghica din partea autorităților otomane cu privire la această problemă. Observăm însă că secerătorii din Țara Românească nu erau utilizați niciodată în ținuturile din nordul Dobrogei, din jurul Tulcei, Isacei și Măcinului¹⁰², ceea ce ne face să credem că pentru stringerea recoltelor de acolo erau aduși moldoveni. Știm, pe de altă parte, că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, Moldova furniza, ca și Țara Românească, Imperiului otoman brațe de muncă pentru alte lucrări și îndeosebi pentru repararea cetăților. Putem afirma deci, cu toată certitudinea, că, pentru recoltarea grânelor din Dobrogea, paralel cu secerătorii din Țara Românească, au fost folosiți tot timpul și moldoveni, în cadrul obligației celor două principate de a trimite oameni la diverse munci în Imperiul otoman. Cei din Țara Românească, în număr mai mare, mergeau în părțile de centru și de sud ale Dobrogei, în timp ce moldovenii se opreau în cazalele din nordul provinciei¹⁰³.

Hasan-bei adăuga în scrisoarea amintită că cererea de secerători se făcea „potrivit cu înalta poruncă”¹⁰⁴, ceea ce înseamnă că domnul Țării Românești pri-

⁹⁷ Arh. St. București, Documente turcești, VI/744. Vezi și C.D.T., I, doc. 1653, p. 332.

⁹⁸ C.D.T., I, doc. 1692, p. 339.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 339—340.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 339.

¹⁰¹ *Ibidem*, doc. 1877, p. 376—377.

¹⁰² Pentru cauza Babadag folosirea lor ne este documentată într-un singur an, și anume în 1826 (*ibidem*, doc. 2253, p. 451).

¹⁰³ În secolul al XVIII-lea, secerătorii din Moldova au mers totuși în părțile de centru și de sud ale Dobrogei. Au existat însă plângeri împotriva trimiterii oamenilor la distanțe mari, ca de pildă, în *arz-mahzarul* din aprilie 1783 (V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 275—276).

¹⁰⁴ C.D.T., I, doc. 1877, p. 376.

mise în prealabil un firman în acest sens din partea sultanului. Se menționa și faptul că se dăduseră ordine ca nimeni să nu facă vreo greutate acestor lucrători la venirea în Dobrogea sau la înapoierea lor în țară¹⁰⁵. Ca de obicei însă, nu s-a trimis tot numărul cerut, fapt care-l determină pe Hasan-bei să-i scrie din nou lui Grigore Ghica, la 16 iulie 1824, arătând că cei 1300 de secerători primiți nu erau de ajuns și că i-ar fi trebuit încă vreo 2000, deoarece vremea secerșului se apropia de sfârșit¹⁰⁶. Se cerea ca domnul să se grăbească cu expedierea acestor oameni, pentru a nu fi compromisă recolta. Altfel, Hasan amenința că va fi nevoit să raporteze această situație la Poartă¹⁰⁷. Se pare că de astă dată Grigore Ghica a trimis oamenilor ceruți, fiindcă, într-un document din anul următor, se vorbește despre întârzierea cu care sosiseră lucrătorii agricoli în 1824¹⁰⁸. E foarte probabil că domnul a așteptat terminarea mai întâi a secerșului în Țara Românească și numai după aceea a trimis restul de oameni.

În vara anului 1825, corespondența legată de această problemă începe cu o scrisoare din 25 iunie, prin care Hasan-bei, rămas în continuare mumbașir însărcinat cu stringerea recoltei din cazalele schelei Alceaklar, cere domnului Țării Românești 2000 de secerători, prin același om al său, Selim-aga. Se menționează totodată necesitatea evitării întârzierii, făcându-se apel la situația negativă din anul precedent¹⁰⁹. Cererea este repetată la 1 iulie 1825 de muhafizul de Silistra, Mehmed Ahmed-pașa, specificându-se că secerătorii erau destinați cazalelor pendinte de schela Alceaklar¹¹⁰. Intervenția aceasta pornea de la o autoritate superioară, tocmai pentru a da mai multă greutate cererii. În plus, domnul era rugat să se grăbească și să expedieze în întregime numărul cerut de lucrători¹¹¹.

La 13 iulie 1825, Hasan-bei se plîngea lui Grigore Ghica că secerătorii nu sosiseră încă. Selim-aga se întorsese în Dobrogea fără oamenii ceruți, iar mumbașirul fusese nevoit să trimită un al doilea om în Țara Românească, probabil chiar pe aducătorul scrisorii. Se cerea urgentarea rezolvării acestei probleme, mai ales că holdele erau primejduite de lăcuste. Se adăuga amenințarea, ca și în anul precedent, că, în cazul unei noi întârzieri, această situație va fi comunicată Porții¹¹². La 21 iulie 1825, Hasan-bei îl anunța pe domn de primirea, în sfârșit, a 1300 de secerători, prin boierul logofăt Iamandi¹¹³. O nouă confirmare era adresată lui Grigore Ghica de către același Hasan-bei, peste câteva zile, la 25 iulie, adăugându-se că solicitarea acestor lucrători se făcuse „potrivit unui înalt ordin”¹¹⁴.

Cea mai bogată corespondență din tot ceea ce ni s-a păstrat privește recolta anului 1826. Mai întâi, la 21 iunie, muhafizul de Hirșova, Emin Mehmed, ruga pe domnul Țării Românești să-i trimită 300 de oameni pentru secerarea cerealelor din cazaua sa, „potrivit firmanului împărătesc”¹¹⁵. Probabil au fost date mai multe firme în acest sens, deoarece cel care ni s-a păstrat datează de la sfârșitul lunii iunie sau începutul lunii iulie¹¹⁶. Este vorba de o poruncă a sultanului Mahmud II, prin care se cerea lui Grigore Ghica trimiterea cetei de secerători (*orakçı saifesi*) pentru cazalele Hirșova și Babadag. Sultanul se adresa totodată și dregătorilor turci din dreapta Dunării, ordonându-le să „ocrotească” ceata se-

¹⁰⁵ C.D.T., I, doc. 1877, p. 377.

¹⁰⁶ *Ibidem*, doc. 1897, p. 380—381.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 381.

¹⁰⁸ *Ibidem*, doc. 2056, p. 413.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Ibidem*, doc. 2058, p. 413.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*, doc. 2067, p. 415.

¹¹³ *Ibidem*, doc. 2070, p. 416.

¹¹⁴ *Ibidem*, doc. 2071, p. 416.

¹¹⁵ *Ibidem*, doc. 2243, p. 449.

¹¹⁶ *Ibidem*, doc. 2253, p. 451. (Firmanul este emis la Zilkâde evr. 1241 = 27 iunie — 6 iulie 1826).

cerătorilor și să aibă grijă de plata și de întoarcerea acasă a acestora după terminarea lucrului. Se atrăgea atenția domnului ca nici unul dintre oamenii ceruți să nu lipsească¹¹⁷.

Curînd după aceea, Emin Mehmed confirma lui Grigore Ghica, prin două scrisori, primirea celor 300 de secerători, care fuseseră adunați din județul Ia-lomița¹¹⁸. Dintr-o altă scrisoare a aceluiași muhafiz, din 28 septembrie 1826, aflăm că acești oameni au fost repartizați pe domeniile *ciorbagiilor*, dar numai unii dintre ei au rămas pînă la sfîrșitul secerișului, cînd au primit și plata cu-venită, „după prețul dobrogean”¹¹⁹. Cei mai mulți însă au fugit la numai 3 zile, fără teșcherea. Se cerea, de aceea, ca dregomanul fiecărei cete să fie trimis în Dobrogea pentru a cerceta această situație după defter¹²⁰.

Sintem aici în fața unei manifestări a rezistenței lucrătorilor trimiși în Im-periul otoman, care, după știrile pe care le posedăm în ceea ce privește salahorii, pe lingă caracterul silnic al muncii depuse, erau siliți adesea să suporte un tra-tament cu totul neomenesc din partea vâtafilor turci, precum și condiții de lucru extrem de grele uneori¹²¹. Fuga, ca formă a acestei rezistențe, apare încă din secolul al XVI-lea¹²², iar apoi o avem atestată de diverse știri, îndeosebi în se-colul al XVIII-lea¹²³. Împotrivirea aceasta, manifestată prin fugă, are loc așadar și din partea țăranilor trimiși în Dobrogea ca secerători, cu toate că ei lucrau, oricum, în condiții mai bune decît salahorii.

Tot în vara anului 1826, Ibrahim, noul mumbașir al sechelei Alceaklar, scria domnului, la 1 iulie, să-i trimită în grabă 2 500 de secerători pentru recoltarea grînelor din cazalele care țineau de Balcic. Se menționa că așa era obiceiul „din vechime” și că anul acela se dăduse pentru aceasta și „o înaltă poruncă împă-râtească”¹²⁴. Este vorba deci de un alt firman al sultanului Mahmud al II-lea, privind, de astă dată, ținuturile sudice ale Dobrogei. La 17 iulie 1826, *molla* Ali, scribul mumbașirului Ibrahim, confirma sosirea a 1 300 de secerători, cerînd tot-odată trimiterea a încă 500 de oameni cel puțin, dacă nu se va putea ajunge la completarea numărului total de 2 500, stabilit de firman¹²⁵. Cererea era repetată în aceeași zi, printr-un *tahrir* al aceluiași *molla* Ali, adăugîndu-se însă ca cei orînduiți să aibă grijă ca secerătorii să nu fugă cumva¹²⁶, lucru care se întîm-plase, după cum am văzut, cu cei trmiși în cazalele Hîrșova și Babadag. Se arăta că despre restul de 500 de oameni ceruți se scrisese și mumbașirului de la Poar-tă¹²⁷. O nouă confirmare a primirii celor 1 300 de muncitori secerători (*orakçı amelesi*) este dată de *molla* Ali printr-un sinet de plată (*eda seredi*) din 21 iulie 1826¹²⁸. Cu privire la ceilalți 500 de oameni solicitați de la domnul Țării Româ-

¹¹⁷ C.D.T., I, doc. 2253, p. 451.

¹¹⁸ *Ibidem*, doc. 2263—2264, p. 453.

¹¹⁹ *Ibidem*, doc. 2303, p. 461.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XIX, partea I, doc. 96, p. 111; *Ibidem* serie nouă, vol. I, doc. 81, p. 207; doc. 362, p. 660; V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 275—276.

¹²² C. C. Giurescu, *Construcții navale în Principatele române...*, p. 318—319.

¹²³ Vezi, de pildă, M. M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hatîșerîfurilor de pri-vilegii...*, p. 118. În unele cazuri, această rezistență a căpătat și forme superi-oare, ca, de exemplu, în noiembrie 1783, cînd cei 1 100 de salahari aflați la Rus-ciuc au refuzat să meargă la Ismail, iar în momentul în care autoritățile tur-cești au vrut să-i trimită cu forță, s-au împotrivit în mod fățîș, ajungîndu-se chiar la un început de răscoală (Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, anexa II la doc. 110, p. 256).

¹²⁴ C.D.T., I, doc. 2256, p. 452.

¹²⁵ *Ibidem*, doc. 2268, p. 454.

¹²⁶ *Ibidem*, doc. 2269, p. 454.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*, doc. 2275, p. 455.

nești nu mai avem nici o știre. Credem totuși că ei n-au mai fost trimiși, cu atât mai mult cu cât, la 21 iulie, vremea secerișului era deja pe sfârșite.

Cu toate acestea, tot la 21 iulie 1826, se făcea o nouă cerere de secerători din Țara Românească, de astă dată din partea *chehaiei* valiului de Silistra. Cere-rea nu mai era adresată domnului, ci unui boier român, făcându-se apel tot la firmanul sultanului. Se cereau 300 de oameni, (probabil clăcași de-ai boierului respectiv), deoarece se semnalase apariția lăcustelor, care puneau în primejdie recolta¹²⁷. Acești secerători erau destinați, desigur, părților din jurul Silistrei, unde, în anul acela, se întârziase poate cu stringerea cerealelor. Nu cunoaștem însă felul cum a fost rezolvată această cerere.

Rezultă că secerarea holdelor s-a efectuat în cea mai mare parte, în 1826, cu oameni aduși din Țara Românească, lucru pe care trebuie să-l presupunem și pentru alți ani, pentru care informațiile directe în acest sens ne lipsesc. În cere-urile de secerători din Țara Românească, unde, după cum am văzut, este spec-ificată și destinația acestora, nu se face nici o mențiune despre cazalele din nordul Dobrogei. Recoltarea cerealelor de acolo revenea, după cum am presupus, lucrătorilor aduși din Moldova.

O situație asemănătoare constatăm și pentru anul 1827¹³⁰. La 30 iunie, mu-haffiz Hirșovei se adresa lui Grigore Ghica cu rugămintea de a-i trimite încă 500 de secerători, pe bază de firman, ceea ce înseamnă că cererea aceasta fusese precedată de alta și că oamenii solicitați prima oară sosiseră, ca de obicei, în număr insuficient. Acești secerători erau destinați holdelor din ținutul Hirșovei și de pe malul Dunării. Se adăuga rugămintea ca domnul să se grăbească cu expe-dierea lucrătorilor deoarece grânele erau amenințate de lăcuste¹³¹.

La 12 iulie 1827, domnul Țării Românești era solicitat și de noul mum-bașir al schelei Alceaklar, Halil Hamdi, care-i cerea, în temeiul unei „înalte porunci”, prin omul său Ahmed-aga, 4200 de secerători. Trimiterea lor trebuia să se facă însă cu 15 zile înainte de începerea secerișului¹³², o măsură de pre-cauție menită să preîntâmpine prejudicierea recoltei din cauza întârzierii stringe-rii cerealelor. Nu cunoaștem urmarea acestei intervenții, dar e aproape sigur că un asemenea număr mare de oameni n-a putut fi trimis în întregime.

Acesta a fost de altfel ultimul an în care țările române au trebuit să-și în-deplinească obligația de a furniza brațe de muncă Imperiului otoman. În pri-măvara anului 1828 izbucnește un nou război ruso-turc, urmat de ocupația ru-sească a celor două principate. La încheierea păcii, prin „Actul osăbit pentru prințipurile Moldova și Țara Românească”, declarat ca dezvoltare a articolului al V-lea din tratatul de la Adrianopol din septembrie 1829, se prevedea, printre altele, ca Țările române să nu mai fie obligate să dea turcilor lucrători pentru repararea cetăților sau pentru oricare altă muncă, de orice natură ar fi¹³³. Cu

¹²⁶ C. D. T., I, doc. 2270, p. 430.

¹³⁰ În cronică domniei lui Grigore D. Ghica, atribuită lui Apostol Arsachi, se afirmă că, „în ciuda convenției de la Akerman, Poarta a cerut anul următor <din Țara Românească> secerători pentru cimpurile din Dubnița”. [M. Regleanu, *O cronică necunoscută cu privire la domnia lui Grigore D. Ghica (1822—1828)*, în „Revista Arhivelor”, XLVIII (1971), nr. 1, p. 58]. Este vorba, fără îndoială, de vara anului 1827, deoarece convenția de la Akerman a fost semnată la 7 octom-brie 1826 (*Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. I, p. 314—317). Știrea se referă cu siguranță la Dobrogea (în text *Doubnița*), a cărei denumire apare în cronică sub o formă alterată, nu la localitatea Dupnița din Bulgaria, cum crede editorul.

¹³¹ C. D. T., I, doc. 2362, p. 474.

¹³² *Ibidem*, doc. 2364, p. 474.

¹³³ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. I, p. 327 : „Il ne sera de même requis de ces provinces, en aucun cas, des ouvriers pour les travaux de forteresses, ni aucune autre corvée de quelque nature que ce soit”.

aceasta încetează și trimiterea silită în Dobrogea de secerători din Țara Românească și Moldova.

Acest fapt a avut urmări din cele mai serioase pentru economia agrară a Dobrogei, cu atât mai mult cu cât războiul din 1828-1829 dusesse la o catastrofală scădere a populației acestei provincii¹³⁴. Agricultură propriu-zisă cunoaște o decădere simțitoare, trecînd pe planul al doilea, în urma păstoritului¹³⁵, și acest lucru se datoră, după cum sublinia Ion Ionescu de la Brad în repetate rânduri, la 1850, lipsei brațelor de muncă de care suferea provincia dintre Dunăre și mare¹³⁶. La vremea secerișului, *aianii* și demnitarii otomani locali recurgeau acum, în mod abuziv, la românii dobrogeni, singurii locuitori ai regiunii care se pricepeau la cultivarea cerealelor, silindu-i să lucreze pe pămînturile lor, în schimbul unei plăți derizorii, cîte trei zile la seceră și trei zile la coasă, în timp ce bucatele lor rămîneau nestrînse pe cîmp¹³⁷. Abia după reintegrarea Dobrogei la România, agricultura acestei provincii va cunoaște o nouă dezvoltare, ajungînd, într-un timp relativ scurt, la un nivel necunoscut vreodată în timpul stăpînirii otomane.

Trebuie relevat însă că, în ciuda caracterului silnic pe care l-a avut, în general, folosirea țăranilor din Moldova și Țara Românească la recoltarea cerealelor de pe cîmpiile dobrogene, acest fenomen istoric de lungă durată a jucat un rol de seamă în stabilirea de contacte și în stringerea legăturilor între românii din stînga Dunării și cei care erau locuitori ai Dobrogei.

PAYSANS MOLDAVES ET VALAQUES

TRAVAILLANT COMME OUVRIERS AGRICOLES EN DOBROUDJA (XVIIIe SIÈCLE ET PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE)

RÉSUMÉ

L'obligation imposée à la Moldavie et à la Valachie par les Turcs de fournir des ouvriers à l'Empire Ottoman, impliquait aussi l'obligation d'envoyer des ouvriers agricoles pour la récolte du blé en Dobroudja. Cette province, située entre le Danube et la mer Noire, a été colonisée partiellement, dès le XVe siècle, par des éléments turcs et tatars, qui, en échange de lots de terre, avaient des obligations militaires envers l'Etat. Cette situation, ainsi que la faible densité de la population de la Dobroudja, ont déterminé l'Empire Ottoman à faire appel à la main d'œuvre étrangère pour l'agriculture de cette province, surtout à l'époque de la moisson, quand était nécessaire un grand nombre d'ouvriers pour une période très courte.

En outre, la Dobroudja était une des principales provinces produisant des céréales pour l'Empire Ottoman. Elle a eu un rôle important dans l'approvisionnement de Constantinople avec du blé. C'est pourquoi les autorités ottomanes avaient un grand intérêt que la moisson soit effectuée dans de bonnes conditions

¹³⁴ După acest război, întreaga populație a Dobrogei se ridica abia la 40000 de locuitori (Al. P. Arbore, *Contribuțiuni la studiul așezărilor tătarilor și turcilor în Dobrogea*, p. 227).

¹³⁵ Cf. Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 118, 158—159, 180, etc.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 118, 158; Victor Slăvescu, *Correspondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846—1847, publicată de . . .*, București, 1943, p. 74.

¹³⁷ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 106, 112, 129—130. Românii dobrogeni erau folosiți, în același mod, și la celelalte lucrări agricole (*ibidem*, p. 112).

et la meilleure solution était d'engager des moissonneurs des territoires moldaves et valaques, situés dans le voisinage de la Dobroudja. L'envoi de ces travailleurs était d'ailleurs prévu parmi les obligations de vassalité incombant aux deux principautés envers la Porte.

La plus ancienne information concernant ce problème se trouve dans un document qui date du milieu du XVIIIe siècle et qui précise que l'envoi des moissonneurs en Dobroudja était une „habitude ancienne“, ce qui prouve l'existence antérieure de cette obligation. A la différence des autres ouvriers employés par les Turcs, surtout de ceux qui travaillaient à la construction ou à la réparation des citadelles (les soi-disants „salahori“, c'est-à-dire hommes de peine) et qui étaient payés par les princes roumains sur les fonds du tribut des principautés, les moissonneurs étaient payés directement par les bénéficiaires. Ils travaillaient les terres des musulmans de la Dobroudja et d'abord les terres des seigneurs féodaux turcs. Les Roumains de la Dobroudja, qui constituaient l'élément ethnique majoritaire et autochtone de cette province, faisaient face avec leurs propres forces à tous les travaux agricoles sur leurs propres terres. Les moissonneurs recevaient d'infimes salaires et, par surcroît, ils étaient souvent victimes des abus des autorités locales ottomanes. L'exploitation à laquelle ils étaient soumis les déterminaient parfois à fuir et à rentrer dans leur pays, avant la fin de la moisson et le paiement du salaire.

En outre, l'envoi de ces milliers de travailleurs chaque année avait lieu à l'époque de la moisson en Valachie et en Moldavie, ce qui causait des préjudices considérables à l'économie des deux principautés. C'est pourquoi les princes roumains ne se sont jamais pressés à expédier les moissonneurs. Peut-être n'ont-ils jamais envoyé tous les ouvriers exigés par les Turcs. Il fut souvent nécessaire que le sultan même intervienne pour que les princes roumains se soumettent, en satisfaisant au moins partiellement les exigences des autorités turques de la Dobroudja.

À la fin du XVIIIe siècle les princes valaques et moldaves ont fait de nombreuses démarches à Constantinople pour obtenir l'annulation ou au moins l'allègement de l'obligation imposée aux deux principautés de fournir des ouvriers à l'Empire Ottoman. Cette obligation fut quand-même maintenue. Elle fut suspendue seulement au cours des guerres entre la Russie et la Turquie et alors que les pays roumains étaient occupés par des armées étrangères.

Une de ces suspensions a été accordée à l'époque du mouvement révolutionnaire dirigé par Tudor Vladimirescu et lors des actions entreprises par l'Hétéric en Valachie et en Moldavie, en 1821. À partir de 1823, pour une période de 5 ans, nous avons à notre disposition de nombreuses lettres reçues par le prince de la Valachie Grigore IV Ghica de différentes autorités de la Dobroudja, ou même du sultan, concernant l'envoi d'ouvriers en cette province pour la moisson.

L'obligation des deux pays roumains de fournir des ouvriers à l'Empire Ottoman et en même temps des moissonneurs en Dobroudja fut abrogée en 1829, par une disposition du traité de paix d'Andrinople. Les conséquences furent très importantes pour l'économie de la Dobroudja, où, à cause de la diminution massive de la population après la guerre russo-turque de 1828—1829, l'agriculture subit une régression sensible, le premier rang dans la vie économique de cette province étant conquis par l'élevage des brebis.

MOLDOVA ÎN ANII 1821—1822 *

DE

D. CIUREA

Zenitul efervescenței revoluționare din Europa, care a crescut continuu în intensitate, în condițiile politice de după 1815, era marcat, în anii 1820—1822, de „congresele” de la Troppau (1820), Laybach (mai 1821) și Verona (1822)¹, în cadrul cărora forțele reacțiunii, alarmate, luau măsuri supreme de intervenție și pentru jugularea „carbonarismului”, manifestat de la un capăt la altul al continentului. „Carbonarii” italieni, francezi, germani și de alte nații luptau pentru libertate națională, egalitate, umanitate, monarhie moderată sau republică. În „Valahia”, ca și la Madrid, Lisabona și Neapol, revoluționarii „rătăcesc popoarele” și caută să ia puterea, scria din Laybach, Capodistria lui Pini, la 23 februarie/7 martie 1821². Tudor Vladimirescu poate fi comparat, prin rolul și dinamismul său, cu Guglielmo Pepe și cu Riego. Pini, într-o depeșă la Laybach, din 1821, considera pe Tudor Vladimirescu „un carbonar”, cu vederi egalitare³. Acțiunea lui Tudor Vladimirescu, cu obiectivele ei, era menționată și în literatura istorică străină a epocii⁴.

Domnia lui Mihail Suțu (urmată de căimăcămia de scurtă durată a lui Ștefan Văgăreanu hatman) a marcat punctul culminant al decadenței economice și al crizei interne din Moldova⁵, comparată cu un promontoriu amenințat de valurile a două mări (Malte-Brun). Starea deplorabilă a țării a fost redată și în pamflete în circulație. În orașele Moldovei (Iași, Botoșani, Birlad, Bacău, Vaslui, Huși, Fălțiceni) s-au manifestat în serie revoltele populației contra oprimării și abuzurilor domniei și contra exploatării bisericești și boierești, în anii 1819—1822,

* Comunicare prezentată la sesiunea din 31 martie 1971, de la Institutul de istorie „N. Iorga” — București.

¹ Cf. A. Stern, *Geschichte Europas* (1815—1830), vol. II, 1913, p. 180.

² D. I. R., *Rev.* 1821, vol. I, 1959, p. 297.

³ *Uricarul*, vol. VIII, p. 371; „Revue Roumaine d'Histoire” 1/1962.

⁴ Cf. și K. Hagen (Heidelberg), *Geschichte der neuesten Zeit* (1815—1840), I. Bd., Braunschweig, 1850, p. 321, 326 și 327. Se referă la apartenența la Eterie ca membru și la planul lui Tudor Vladimirescu de a deveni domn al „Valahiei”, recunoscut de Poartă. Cf. și „Studii”, an. IX, 1956, p. 132—133; „Studii”, 1/1971; N. Iorga, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, III, București 1936, p. 82—90.

⁵ D.I.R., 1821, III, p. 272 (1823); Hurmuzaki, D.I.R., II, p. 86—87, 968; „Revista Arhivelor”, vol. III, 1937, p. 168; *Uricarul*, IV, p. 345—346; *Uricarul*, vol. VI, p. 54—56; „Revista Arhivelor”, 2/1970, p. 607—612.

și au continuat și ulterior⁶. În 1822 locuitorii din Iași („raelele creștini“) cereau domniei, dacă este necesar și cu sprijinul sultanului Mahmud II, să se restituie orașului locul acaparat de „mănăstirile grecești“, deci restabilirea vechiului „hotar domnesc“⁷. În aceste mișcări au avut un rol și elemente străine active din orașele Moldovei, care reclamau libertatea relațiilor economice și înlăturarea abuzurilor și exploataării. Situația tragică a țărănimii a fost impresionant redată și în relatări ale străinilor, în particular de agenții Franței, Parant (1798) și For-netti (1816): mizerie, infometare, corvezi pentru turci, abrutizare, ignoranță⁸. Slujitorii la frontiere, codri și în sate, neferii și arnăuții din orașe aveau dispoziții să intervină și să contribuie la stoarcerea exacțiunilor, să reprime manifestările de nesupunere și să prevină exodul țăranilor. În anii 1821—1822, seceta din vara anului 1821, lăcustele, atrocitățile, „zapcilicurile“ de cereale și de fin au dus la abandonarea satelor și la haiducie, la jefuirea curților boieresci⁹. Mitropolitul Veniamin Costache îndemna, în martie 1821, ca și Mihail Suțu, pe țăranii să nu se alarmeze și „să-și caute de plug și de hrana pământului fără cea mai puțină frică despre cevași“¹⁰. Cânta spătar scria, la 24 octombrie 1821, mitropolitului Veniamin: „Turcii tot vin... averile noastre se risipesc... țara toată se salahorește, nimic nu se mai cruță și nimic nu mai ajunge. Moldova, cu un cuvânt, se prăpădește“¹¹. În martie 1822, Costache Conachi, în „pribegie“ la Leova, acuza pe „nelegiuții și hainii de vechili de la moșii (Țigănești) că nu i-au trimis „nici o para de cheltuială“, lăsându-l „în lipsă desăvârșită“¹².

Evenimentele tragice din Moldova, din anii 1821—1822, dezordinea și anarhia și represiunea turcească (în documente ulterioare se amintea de „răzvrătirea din 1821“, de „spargerea“ țărilor și de jafurile și incendierile comise de ieniceri sau „răscumpărate“ cu mari sume de populație la Birlad și alte localități)¹³ au contribuit la generarea și potențarea fenomenului redeșteptării naționale, la nivel european, la care se referea și Alecu Russo¹⁴, prin delimitarea unei fracțiuni progresiste în rândurile boierimiei, care, în timp ce elementele reacționare s-au refugiat la Cernăuți (Sturza, Ghica, Rosetti, Balș), a rămas în țară și, prin investigarea raporturilor istorice cu Poarta Otomană, discuții și elaborări de proiecte, căuta să contribuie la refacerea statului adus la limita extremă a existenței. Patrioții luptă pentru renaștere, scria și Raab lui Metternich în 1822¹⁵. În-suși Alexandru Sturza din Odessa, într-o scrisoare, din 10 octombrie 1822, adresată vărului său Mihail Sturza, își manifesta nemulțumirea că monarhii hotărâsc singuri soarta popoarelor: „să ne arătăm odată ca națiune“ (ethnos), scria el: „din frică și tăcere nu iese nici un rod“¹⁶. Între acești „oameni noi“, „patrioți“, con-

⁶ „Studii“, I, 1968, p. 63—81; Hurmuzaki, *D.I.R.*, vol. II, p. 533 (1819); Arh. St. Iași, 434/75 (1823).

⁷ *D.I.R.*, 1821, vol. III, 1960, p. 207—209 („pînă în depărtare de patru ceasuri“).

⁸ Hurmuzaki, vol. XVI, p. 1002, 1051; Hurmuzaki, Supl. I₂, p. 184, 245; Hurmuzaki, vol. XVII, p. 361.

⁹ *D.I.R.*, 1821, vol. II, 1959, p. 173, 251, 363; vol. III, p. 164; „Revista Arhivelor“, I, 1926, p. 47 (1823). Secetă și lăcuste au fost în Moldova și în august 1827 (cf. *Uricarul*, XIV, p. 297).

¹⁰ C. Erbiceanu, *Ist. mitrop. Mold.*, p. 108—109, 122, 167, 185—186, 214, 234—235, 241, 248, 252 și 278; *Uricarul*, vol. II, p. 205.

¹¹ *Ibidem*.

¹² „T. Codrescu“, I₃, 1916, p. 116—117.

¹³ Arh. St. Iași, 548/23 (1835); dosar 2019 (1843); Hurmuzaki, *D.I.R.*, vol. II, p. 831 (1822); „Revista Arhivelor“, s. n. 1/1958, p. 237—239; *D.I.R.*, 1821, vol. I, p. 439, II, p. 150; *Man. Adm.*, tom. I, Iași, 1855, p. 83 (1835); „Arhiva Românească“, X, 1946, p. 437—439.

¹⁴ Alecu Russo, *Scrieri alese*, ESPLA, 1959.

¹⁵ Hurmuzaki, *D.I.R.*, vol. II, p. 824, N. Iorga, *Ist. Rom.*, VIII, 1938, p. 281, 285.

¹⁶ *D.I.R.*, 1821, vol. III, p. 163.

taminați de „carbonarism”, inițiatori ai „spiritului novator”, care „au răzvrătit duhul oamenilor”, stigmatizați de „magnații” conservatori și reacționari, s-a afirmat că un rol proeminent a avut și tânărul Ioan (Ionică) Tăutu comis (1795—1829), cu o existență meteorică¹⁷, descendent din Ioan Tăutu fost mare logofăt al lui Ștefan cel Mare, cum sublinia și N. Iorga, un reformist moderat, cărui a 1 s-a atribuit elaborarea proiectului de constituție păstrat în copia din 13 septembrie 1822, descoperit de Xenopol la consulatul Rusiei din Iași, cu 77 „ponturi”, care, după expresia lui Alecu Russo, personifica „România reînviată”, „partida țării”¹⁸. Din examinarea comparativă a proiectului, cu titlul „Cererile cele mai însemnate ce se fac din partea obștii Moldaviei... spre a sluji pămîntesii ocirmuiri de temeii pînă ce se va putea înființa pravila țării într-o desăvîrșită alcătuire”, după copia publicată de A. D. Xenopol, în 1898¹⁹, rezultă că a fost o elaborare în raport cu ideile avansate ale epocii și cu realitățile obiective din Moldova. Proiectul conținea prevederi de drept internațional („pontul” 1 relativ la autonomia Moldovei, reprodus și în anaforaia din 1827), public, civil, penal și administrativ. Se definea calitatea de „pămîntean al Moldovei” (ponturile 14 și 16), în sensul cetățeniei care asigura egalitatea în fața legilor țării (pontul 53), se introduceau prevederi cu sens contractual (de care făceau caz unii boieri în broșurile lor publicate după convenția de la Paris, din 1858), în raporturile stăpînilor de moșii și „lăcuitoari” („nici stăpînii moșiiilor să nu se păgubească din dreptul ce li s-ar căde de pe drept pămîntul lor, ce-l dau lăcuitoilor lor de se hrănesc, dar nici lăcuitoirii să nu se asuprească”) și în legătură cu ameliorarea situației populației „tîrgurilor și politiliilor” (prevederi reproduse și mai concis în anaforaia din 1827). Se făcea mențiunea „tîrgurilor ce au fost drepte ale pămîntului și le-au instrăinat domnii prin dani”. În partea finală era elogiat sultanul Mahmud al II-lea, pentru bunele sale intenții față de Moldova, și se exprima speranța de a se putea „alcătuia pravila țării”. Agentul Lippa se referea, în rapoartele către Metternich la această „constituție nouă”, cu 79 puncte (ulterior 75), la care au subscris unanim boierii din categoriile a II-a și a III-a, prezentată domnului Ioan Sandu Sturza, care, ezitant, n-a acceptat-o, apreciind-o ca fiind o inovație contradictorie cu relațiile cu Poarta și cu vechea organizare a statului. Dar Poarta însăși era înclinată în iulie 1822 să pună „cu grabire în execuție regulamentele” în ambele principate²⁰. Același Lippa considera proiectul de constituție a Moldovei o imitație servilă după constituțiile spaniolă și napoletană, reproduse în ziare²¹, ceea ce nu constituia însă realitatea. Ioan Sandu Sturza (1762—1842) relata în 1836 că desemnarea sa ca domn, la 1 iulie 1822, s-a făcut „fără să se publicarisească pentru pricinile știute” (adică fără asentimentul țarului Alexandru I). În confesiunile sale, Ioan Sandu Sturza se referea la eforturile făcute la

¹⁷ „Studii”, 3/1958, p. 51—53; „Bul. I. Neculce”, VII/1928, p. 150; „Anuarul de lingvistică și istorie literară”. Iași, XIX, 1968, p. 195—196.

¹⁸ „Revista Istorică Română”, XIV/1944, p. 449—456; N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII, 1938, p. 281—285 și 297; „Revue Roumaine d'Histoire”, IV₂, 1965, p. 261—285. Ioan Tăutu n-ar putea fi comparat cu „Iacobinul polonez” F. Gorzkowski, „geometru” și el, care desfășura o propagandă revoluționară printre țărani, începînd din 1796, („Annales Historiques de la Revolution française”, 177/1964, p. 288).

¹⁹ A. D. Xenopol, *Ist. Rom.*, vol. XI, ed. a III-a, 1930, p. 30 și 52; cf. și Gh. Ghlbănescu, *Surte și Izvoade*, vol. X, p. 330—333 (arzul din 24 aprilie 1822, cu 15 puncte, semnat de cei 6 boieri (I. Sturza log., Ioan Tăutu vornic, Gh. Cuza vornic, Iordache Râșcan vornic, Ioan Greceanu agă, Costache Cerchez hatman).

²⁰ *Uricarul*, vol. VI, p. 56.

²¹ Cf. și V. Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines* (1769—1830), București, 1970; D.I.R., Hurmuzaki, vol. II, p. 741—909 *passim*; G. Véill, *L'éveil des nationalités et le mouvement libéral*, (1815—1848), Paris, 1930, p. 163—167 („Le réveil des Roumains”).

Constantinopol, în 1822, pentru a convinge cercurile turcești de fidelitatea față de Poartă („pentru a vă arăta drepti moldoveni cite sudori de sînge am vîrsat...”) ²². Numirea lui Ioan Sandu Sturza ca domn s-a făcut ca rezultat al „arzului ciocoilor”, cum scria la 11 iulie 1822 spătarul Iordache Bucșănescu mitropolitului Veniamin Costache. Un alt arz a fost trimis Porții de boierii moderați din Iași, la care se referea vornicul Negel în 1822 ²³.

Boierii emigranți la Cernăuți, care, formal, manifestau fidelitate față de Poartă, în relații directe cu Metternich și cu anturajul țarului Alexandru, au dus o acțiune net ostilă față de proiectul de constituție. În 1823 M. Minciaki (consul general țarist) asigura pe Mihail Sturza că țarul nu va admite inovații sau schimbări în vechile instituții ale țării și că principiile sale conservatoare și salutare trebuie respectate ²⁴ (Deviza lui Francisc I era „regiere und verändere nicht”). În 1824, din Cernăuți, boierii protestau la Ioan Sandu Sturza pentru încălcarea „privilegiilor și imunităților de care s-au bucurat totdeauna” ²⁵. Încă în iulie 1826 Ioan Sandu Sturza lansa un nou apel la boierii rămași în Cernăuți și Suceava să răspundă la „chemarea patriei” și să revină pentru că „prepusurile s-au împărățit și liniștirea este în ochi văzută” ²⁶. Ioan Sandu Sturza a fost determinat să recurgă la expediente financiare, între acestea și arendarea bunurilor imense ale mănăstirilor închinat, în anii 1823—1826, pentru a obține remedii în finanțele continuu defecitare și, firește, i s-au adus acuzații ²⁷. Același a rechemat pe zaraful grec Andrei Pavlu, să revină să ajute domnia, cu experiența și relațiile sale. În 1823 se aflau încă în Moldova 5 000 neferi, pentru „paza țării”.

Ienicerii au fost retrași din Moldova în mai—iunie 1822, după o ciocnire cu „țulemenii” lui Ciuciu Ahmet, pentru a fi ulterior nimiciți cu artileria în 1826, pe Etmeidan, din ordinul lui Mahmud al II-lea, numit de ulemale „sultan-ghiaur”, inițiatorul „Tanzimatului” ²⁸. Poarta se arăta generoasă, în aceste condiții, admitînd cu „raialele” Moldovei să dea haraciul la „hazne” „după a sa putere” (firmamentul din 1822) ²⁹. Într-un memoriu, în limba franceză, din 1826, cu date asupra situației financiare a Moldovei, se arăta că deficitul bugetar era de 1 949 172 pi-aștri și se cerea libertatea relațiilor economice și a fixării prețurilor. Din cifrele memoriului rezultă că numai comerțul cu Austria era mai rentabil și contribuia la restabilirea echilibrului financiar ³⁰.

Ioan Sandu Sturza, care și-a fixat ca deviză „înflorirea patriei” cum se arăta și în inscripția sa funerară din 1842, a căutat, constant, să reprime abuzurile și a luat măsuri de reorganizare a întregii administrații a țării ³¹. El a acceptat, în final, compromisul, nu capitularea (G. Zane), cu „velii boieri”, concretizat prin „anaforaua pentru pronomiile Moldovei”, din 1827, care avea drept obiectiv recon-solidarea statului nobiliar și ale cărei „ponturi” au fost utilizate pentru elabo-

²² „Revista Arhivelor”, III, p. 167—168; III₂, 1939, p. 208—209; VI₂, 1945, p. 49—52; *Uricarul*, vol. V, p. 98—115, 129; VI, p. 54—56; „Revista Arhivelor” s.n. 1/1958, p. 234—236.

²³ C. Erbiccanu, *Ist. Mitrop. Mold.*, 1888, p. 233, 240

²⁴ Hurmuzaki, D.I.R., Supl. I₄, p. 17.

²⁵ *Ibidem*, p. 31.

²⁶ *Ibidem*, p. 37. „Arhiva Românească”, X, 1946, p. 355.

²⁷ „Revista Arhivelor”, III, 1939, p. 169; Hurmuzaki, D.I.R., Supl. I₄, p. 37; „Cercetări istorice”, IV₂, 1928, p. 10—38; „Bul. I. Neculce”, VII/1928, p. 139; „Revista Arhivelor”, I, p. 48; „Bul. I. Neculce”, III, p. 130—131; „Arhiva Românească”, X, p. 355; Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, X, p. 330—333.

²⁸ D.I.R., 1821, vol. III, p. 272; „Revista Arhivelor”, I, 1926, p. 47; M. Drăghici, *Ist. Mold.*, I, Iași, 1857, p. 129—131.

²⁹ *Uricarul*, vol. III, p. 226—239.

³⁰ „Bul. I. Neculce”, vol. VIII/1929, p. 291—296, (Arh. St. Iași, 462/95).

³¹ „Revista Arhivelor”, 1/1926, p. 51—54 (1823); Erbiccanu, *op. cit.*, p. 249—262; Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, X, p. 283—284.

rarea Regulamentului Organic. Anaforaua, cu 20 de „ponturi“, era o replică la proiectul de constituție din 1822, „o nouă legiuire următoare“. Se amintea de cele 17 veacuri de existență istorică a „neamului moldovenesc“ a cărui „slobozenie“ era menționată la punctul 1, ca și în proiectul din 1822. Neafectate rămăneau privilegiile „neamului boieresc“, în sensul prevederilor hrisovului lui Constantin Mavrocordat din 1734³², iar situația țărănimii, neschimbată. În 1826, din 121 625 locuitori ai Moldovei, numai 47 036 erau „birnici havalagii“, 28 864 erau *scutelnici*, 11 769 *breslași*, 21 936 *slugi la ranguri*. Pontul 18 prevedea interzicerea plecării „lăcuiților“ de pe moșiile boierești, mănăstirești „și altora“ care se va menține pînă la Regulamentul Organic. La punctul 8 se prevedea sistarea atribuirii orașelor sau țărgurilor care au rămas încă „slobode“ ca niște „obștești orașe a pămîntului“, „chiar de nu vor avea documenturi“³³, o precizare care lipsea în proiectul din 1822. Populației acestor orașe „slobode“ i se asigurau, în sensul vechilor doleanțe și prevederilor articolului 53 din proiectul din 1822, posibilități de existență prin practicarea liberă a comerțului și a meseriilor. În 1833, cînd se înființau „eforiile“ orășenești, locuitorii din aceste orașe erau considerați „clasă a soțietății“³⁴.

În 1837, Ioan Sandu Sturza, simplu particular, se referea la ingratitudea conaționalilor săi („este știut și din istoria veacurilor vechi și din cele ce astăzi vedem dovedit că nici un domn cîl de bine ar vroi să facă nu-și află mulțumire la sâmpatrioții săi“)³⁵.

Eforturile și manifestările progresiștilor moldoveni din anii 1821—1822, redate inegal de materialul documentar, la nivelul celor din alte țări, unde s-au elaborat proiecte de constituții, n-au schimbat efectiv situația, dar reacțiunea a fost silită la unele concesii importante, care au contribuit la determinarea accentuării ritmului adaptărilor.

LA MOLDAVIE EN 1821—1822

RÉSUMÉ

L'auteur présente quelques nouvelles considérations concernant le réveil national dans l'Etat roumain de Moldavie pendant les années qui ont marqué le paroxysme de la politique réactionnaire en Europe après le Congrès de Vienne.

En Moldavie, les patriotes ont élaboré des projets d'organisation ayant à la base des principes de réformisme modéré. Leur préoccupation était de sauver l'existence de l'Etat, avec un territoire réduit en forme de promontoire (Malte—Brun), en faisant des „concessions“ à la population des villes et des campagnes, compte tenu de l'affaiblissement de la domination turque sous le règne du sultan progressiste Mahmoud II.

³² „Arhiva Românească“, III, ed. a II-a, Iași, 1862, p. 190—194.

³³ *Uricarul*, vol. II, p. 195—200.

³⁴ Arh. St. Iași, 296/7.

³⁵ „Revista Arhivelor“, 3/1937, p. 169.

CURSUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ AL LUI MIHAIL KOGĂLNICEANU DATE NOI ȘI PRECIZĂRI

DE

V. CRISTIAN

Atunci când se fac referiri la cursul de istorie națională predat de Mihail Kogălniceanu la Academia Mihăileană se are în vedere, deobicei, doar remarcabilul *Cuvînt de deschidere* prin care efemerul profesor își începea prelegerile. În parte, situația este justificată prin valoarea deosebită a acestui *Cuvînt*, prin importantul loc pe care el îl ocupă în evoluția istoriografiei noastre ca și în cadrul manifestărilor culturale din perioada pașoptistă, la care se adaugă și faptul că singură lecția introductivă s-a păstrat. Sînt însă mai puțin cunoscute împrejurările în care Kogălniceanu și-a început activitatea la Academia Mihăileană, modul în care s-a desfășurat cursul său, ca și condițiile întreruperii acestuia. Sînt tocmai chestiunile asupra cărora ne vom opri în rîndurile de față, încercînd, mai ales pe baza unor materiale de arhivă dar fără a neglija informațiile editate, să aducem unele date noi și precizări. Evident, nu avem pretenția unei rezolvări complete a chestiunii, pretenție care ar contraveni caracterului de permanentă perfectibilitate a cercetării și care, de altfel, nu este permisă nici de stadiul actual al documentărilor. Prin forța lucrurilor deci, expunerea noastră nu poate fi decît lacunară și, în anumite privințe, bazată mai mult pe ipoteze decît pe constatări certe. Dacă, chiar în asemenea condiții, ne-am permis să abordăm amintitele probleme, am făcut-o avînd în vedere deosebitul interes pe care îl are prezența lui M. Kogălniceanu la catedra Academiei Mihăileene, articolul de față putînd aduce, astfel, o contribuție, fie ea și modestă, la cunoașterea unui important moment din istoria culturii noastre.

Este de la sine înțeles că, pentru a determina reala însemnătate și semnificație a cursului inaugurat la 24 noiembrie 1843, trebuie să avem în vedere evoluția de pînă atunci a învățămîntului nostru istoric. Iată de ce, ne vom referi, mai întîi, la locul pe care, în perioada anterioară, istoria îl avusese în școala românească, urmărind, firește, nu o prezentare detaliată a problemei, ci sublinierea acelor elemente care sînt de natură să precizeze contextul în care s-a produs inițiativa lui Kogălniceanu.

Ceea ce trebuie remarcat, de la început, este locul deosebit de important care se acordă istoriei în programele primelor noastre instituții moderne de învățămînt. Afirmatia este valabilă pentru toate cele trei țări române. La Blaj, istoria era eșalonată pe mai mulți ani de studiu¹, la Golești ea avea principala pondere în pro-

¹ Romul Munteanu, *Contribuția Școlii ardelenice la culturalizarea maselor*, București, Editura didactică și pedagogică, 1962, p. 74.

gramul anunțat de „școlarhul” Aaron Florian², iar la colegiul de la Sf. Sava ea constituia una dintre cele mai importante discipline³. Situația este asemănătoare și pentru școlile din Moldova; istoria este predată încă în Seminarul de la Socola, posibil chiar de la înființarea acestuia, sigur însă după 1812⁴, după cum ocupă un loc important în programul de învățămînt de la Gimnaziul Vasilian, ca și de la Academia Mihăileană, fiind predată în toate cele patru, apoi cinci, clase gimnaziale ca și în clasele de filosofie. Prețuirea de care se bucura acest obiect este atestată și de numărul mare de ore, variind între 3 și 9 pe săptămînă, care îi este afectat⁵.

Făcînd aceste constatări, să observăm însă că, la începutul perioadei regulamentare, disciplina la care ne referim este, de fapt, istoria universală. Altfel regulamentul școlar din Țara Românească (1832), cît și acela din Moldova (1835) nu prevăd, din motive care pot fi lesne explicate prin momentul redactării lor, istoria națională ca obiect de sine stătător pentru nici o categorie de școli⁶. Elemente ale ei sînt prezente totuși în învățămînt. Ele pregătesc introducerea istoriei naționale ca disciplină independentă, direcție în care impulsiau și vîile preocupări pentru trecutul propriu, preocupări ce dețin o importantă pondere în cultura vremii⁷. Asemenea elemente sînt întîlnite atît în școlile începătoare, cît și în cele mai înalte.

Referitor la modul cum este prezentată istoria națională în prima categorie, pentru Moldova avem o informație sigură oferită de *Întiile cunoștințe*, manualul elementar întocmit de Gh. Săulescu pentru primele două clase ale școlilor ținutale⁸. Dintre capitolele acestuia, două se referă la istorie. Primul face o prezentare a „neamurilor celor vechi”, celălalt privește istoria românilor⁹. Acesta din urmă se ocupă, deosebi, de problema originii românilor, dînd și cîteva elemente despre evoluția lor ulterioară amplificate în edițiile următoare. Să mai amintim și faptul că, în 1841, cînd, pentru cei care nu urmau gimnaziul, la școala începătoare din Iași se adaugă o nouă clasă, a patra, se stabilea ca aici să se învețe, printre altele, „geografia și istoria țării”¹⁰.

Elemente de istorie națională s-au predat și în școlile începătoare din Țara Românească. Cînd, în 1837, Eforia hotărîa alcătuirea unei noi ediții a tabelor lancastrice, dintre profesorii de la Sf. Sava care urmau să le alcătuiască, Aaron Flo-

² V. Cristian, *Activitatea istoriografică a lui Aaron Florian*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași (Serie nouă)”, s. III, a. Istorie, XVI (1970), fasc. 1, p. 43—44.

³ V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, tom. IV, București, 1902, p. 280.

⁴ *Ibidem*, I, p. 106.

⁵ La Sf. Sava, unde se predă doi ani consecutiv, istoria are rezervate patru ore și jumătate săptămînal, într-un semestru ajungîndu-se însă la nouă (*ibidem*, IV, p. 310—317). La Iași, unde istoria se predă mai mulți ani, numărul orelor care îi sînt afectate este, în general, de trei.

⁶ „Le système d'enseignement est suranné [...] Il n'y a pas même à l'Académie une chaire d'histoire nationale, tant on craint d'éclaircir les esprits et de leur inspirer l'amour de la patrie”, observa Felix Colson, *De l'état présent et de l'avenir de Moldavie et de Valachie*, Paris, 1839, p. 170.

⁷ Vasile Maciu, St. Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu, P. P. Panaitescu, *Introduction à l'histoire roumaine jusqu'en 1918*, Bucarest, 1964, p. 36 și urm.; Pompiliu Teodor, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. XXXIII și urm.; V. Cristian, *Premisele și trăsăturile istoriografiei pașoptiste*, în „Cercetări istorice”, II (1971), p. 173—181.

⁸ V. A. Urechia, *op. cit.*, IV, p. 327.

⁹ *Întiile cunoștințe de litere și de idei pentru tinerimea școalelor începătoare*, Eșii, 1832, p. 32—37. Cele două lecții se făceau în clasa „a doua, întrucît în prima se ajungea pînă la pagina 24, (V. A. Urechia, *op. cit.*, IV, p. 327).

¹⁰ A. D. Xenopol în *Serbarea școlară de la Iași*, Iași, 1885, p. 225.

rian era însărcinat cu partea din ele privind catehismul, istoria sfântă și „istoria țării”¹¹.

Informațiile sînt mult mai precise pentru prezența elementelor de istorie națională în învățămîntul gimnazial. Ele au fost predate, într-o primă perioadă, în cadrul istoriei universale. Stabilind împărțirea acesteia, regulamentul școlar din Țara Românească prevedea că „cea după urmă epocă [„istoria veacului nou”] va cuprinde și istoria românească, care se va dezvolta cu mai multă întindere decît istoria particulară a celorlalte state, făcîndu-se iscodiri a se găsi în fieșcare veac din istoria neamurilor de prin prejur, obiceiurile și pravilele cele mai însemnate ale acestei țări”¹². O prevedere asemănătoare era făcută și pentru cursul de cronologie, care trebuia să prezinte „cronologia tuturor neamurilor, fără a perde dinaintea ochilor starea Țării Românești în fieșcare veac”¹³.

Este vorba deci de două maniere de prezentare a istoriei românilor în cadrul istoriei universale. Pe de o parte, trebuia să se stabilească o legătură între fapte din trecutul propriu și cel al altor popoare, în capitolele consacrate acestora din urmă, iar pe de altă parte să se facă o prezentare separată, în capitole speciale, a istoriei românilor. De altfel, regulamentul prevedea că „istoria se va scrie pentru Țara Românească deosebit” și că ea „se va da mai întîi în cercetarea Eforiei”¹⁴, evident în scopul verificării unui conținut care putea ridica probleme foarte delicate pentru acel moment. Aceste prevederi se referă la Țara Românească dar, cel puțin în parte, ele au fost reluate și în Moldova, spiritul în care au fost întocmite cele două regulamente școlare fiind în mod vădit unitar.

Despre modul în care au fost aplicate, un prim indiciu ne oferă manualele de istorie universală ale lui Gh. Săulescu și Aaron Florian¹⁵. Autorii lor consacră unele capitole speciale istoriei naționale; în același timp, atunci cînd subiectul o permite, se fac și referiri la fapte de importanță universală din trecutul național. Pentru spiritul în care se face predarea este important de menționat că, în paragrafele consacrate istoriei proprii, tonul este mult mai înflăcărat decît în celelalte și că autorii se străduiesc să reliefeze contribuția românilor la istoria universală, mai ales în privința luptei lor antiotomane. Și profesorul de cronologie de la Sf. Sava, I. Genilie, încearcă găsirea unor momente din trecutul nostru care să fie comparabile cu celea mai importante pe plan universal; în programa anunțată pentru examenele din 1836, unul din capitole cuprinde perioada de la „marele Carol” pînă la Radu Negru¹⁶.

Nu putem reduce însă elementele de istoria românilor la cele pe care le întîlnim în amintitele manuale de istorie universală, care, prin caracterul lor, trebuiau să respecte o anumită proporție a capitolelor. Ponderea reală a cunoștințelor despre trecutul propriu a fost, și în spiritul regulamentului școlar, mult mai mare. Din cele 14 capitole ale programei cursului de istorie universală, anunțată pentru examenele din 1838, ultimile două privesc istoria românilor, primul dintre ele referindu-se la istoria noastră veche, al doilea la istoria propriu-zisă a Țării Românești¹⁷. Mărturia cea mai importantă o oferă însă manualul de istorie a Țării Românești, publicat de Aaron Florian în 1839¹⁸. După cum indică titlul și o spune însuși autorul, primul motiv al tipăririi acestui manual l-a constituit „nea-

¹¹ V. A. Urechia, op. cit., I, p. 359—360.

¹² *Ibidem*, IV, p. 280.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Gh. Săulescu, *Hronologia și istoria univesrală pe scurt*, vol. I—II, Eșii, 1837; Aaron Florian, *Elemente de istoria lumii*, București, 1845.

¹⁶ V. A. Urechia, op. cit., II, p. 13.

¹⁷ *Ibidem*, p. 15.

¹⁸ *Manual de istoria Prințipatului României de la cele dintîi vremi istorice pînă în zilele de acum*, București, 1839, II+212, p. Este interesant că *Elemente de istoria lumii* au un număr inferior de pagini (176).

părata trebuință ce o simte tinerimea care se îndeletnicește la învățătura istoriei patriei sale”¹⁹. Ținând seama de amintitele prevederi ale regulamentului școlar, este probabil că manuscrisul care a stat la baza acestui manual fusese folosit și pînă atunci pentru necesitățile predării.

Este mai dificil de precizat situația pentru Moldova. Judecînd după programele anunțate pentru examene, se pare că predarea istoriei proprii s-a limitat un timp la capitolele care îi sînt consacrate în manualul lui Săulescu. Și la Iași constatăm totuși o anumită preocupare a școlii pentru trecutul național, fapt firesc dacă avem în vedere atenția acordată acestui domeniu de referendarul Gh. Asachi, ca și de profesorul de istorie universală Gh. Săulescu. Dintr-o afirmație a Epitropiei ar rezulta chiar că „istoria patriei” a fost introdusă ca obiect de învățămînt încă în 1837. Solicitînd domnitorului să aprobe tipărirea *Manualului de istoria Prințipatului Moldovei* al lui Ioan Albinet, conducerea școlilor moldovene arăta, la 24 ianuarie 1845, că autorul, „care după ce au săvîrșit învățăturile cu laude și vrednicie s-au numit acum opt ani ca profesor la Academia de istoria universală și a patriei (subl. ns.), în desetima aceasta îndeletnicindu-să cu toată sîrguința spre lucrarea istoriei patriei”²⁰. În 1837—1838 însă, I. Albinet, care apare și printre elevii trecuți „în clasul filosofiei”²¹, este „adiunt la clasul pregătitor”²². În această calitate, el îl ajută pe Săulescu la predarea istoriei universale, așa cum rezultă din două chestionare destinate elevilor din clasele umanitare²³. O singură întrebare a acestora se referă la istoria Moldovei²⁴. În anul următor, I. Albinet apare ca profesor de „ritorică și hronologie”²⁵, post pe care îl deține și în continuare.

În această calitate, el s-a preocupat totuși și de istoria românilor. Între manuscrisele sale din 1838, figurează și o istorie a Moldovei²⁶, alcătuită evident din rațiuni legate de necesitățile predării. Mai tîrziu, la 14 iunie 1843, el arăta că a compus o istorie universală pentru clasele începătoare și una pentru clasele gimnaziale, ca și *Istoria Prințipatului Moldovei pe scurt*²⁷. Chiar dacă pentru aceasta din urmă nu se face precizarea că servește drept manual — ca pentru celelalte două — este indiscutabil că ea servea ca material didactic.

De altfel, tocmai acum, în vara anului 1843, „Istoria patriei” apare pentru prima dată în planurile de învățămînt ale claselor colegiale și filosofice din Iași. Introducerea sa ca obiect de sine stătător este legată, în parte, de numele lui Ioan Maiorescu.

După cum este cunoscut, în urma unui diferend cu conducerea școlilor muntene, profesorul transilvănean de la Craiova a trebuit să părăsească temporar Țara Românească, stabilindu-se pentru un timp la Iași. În anul școlar 1842—1843 îl înlocuim predînd istoria și retorica la Seminarul de la Socola²⁸. În vara anului 1843, în urma unor neînțelegeri cu noul rector Filaret Scriban²⁹, Maiorescu renunță

¹⁹ *Manual de istoria „Prințipatului” României. Precuvintare.*

²⁰ Arh. St. București, Fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Moldova I. 207/1844, f. 79.

²¹ Arhivele Statului Iași, Fond Academia Mihăileană, D. 3/1837, f. 42. Este posibil însă ca el să fi asistat numai, întrucît nu este notat la nici un examen iar, pe de altă parte, îl înlocuim printre „auditorii filosofiei” în 1836, cînd susține și examene (*ibidem*, D. 1/1835, f. 1 v.; D. 1836, f. 1v).

²² *Analele Parlamentare*, t. X, partea II, București, 1898, p. 233.

²³ Arh. St. Iași, Academia Mihăileană, D. 3/1837, f. 95, 101.

²⁴ În legătură cu Imperiul otoman se întreba și „la ce an a fost supusă Moldova?”, *ibidem*, f. 95 v.

²⁵ *Analele Parlamentare*, tom. X, partea II, p. 563.

²⁶ V.A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 57.

²⁷ *Ibidem*, p. 274.

²⁸ *Ibidem*, II, p. 219—220.

²⁹ Filaret Scriban (fost Vasile Popescu) urmasa teologia la Kiev și fusese călduros recomandat domnitorului moldovean, la 16 august 1842, de Alexandru

la postul de profesor al seminarului³⁰. Cum Săulescu trebuia să iasă la pensie, conducerea școlilor moldovene a făcut toate eforturile pentru a aduce în locul lui pe profesorul transilvănean. La începutul lui iunie 1843, Maiorescu este numit la Academia Mihăileană, rațiunile acestei numiri reieșind, pentru Epitropie, așa cum se spunea în hotărîrea acesteia, „din atestatele ce dumneata ai înfățișat, prin care te mărturisesc că ai săvârșit cu laudă cursul învățăturilor în vestita universitate a Ungariei, pentru care ai și dat îndestule dovezi în vremea cît D-umneata ai fost profesor la Seminarul Veniamină”³¹. Ceea ce atrage atenția este faptul că Maiorescu nu era numit pentru istoria universală „rațională” sau „pragmatică”, așa cum apărea ea la Săulescu, ci pentru „istoria universală și a patriei”, care trebuia să fie predată în „clasele filosofiei”³². Este pentru prima dată cînd înțelegem această denumire între obiectele predate în Academia Mihăileană și, în general, în învățămîntul mai înalt din Principate.

Maiorescu nu a mai rămas totuși decît puțină vreme la Iași, neajungînd să predea la Academia Mihăileană. El s-a pregătit totuși în acest scop, o dovadă constituind-o un manuscris de istoria Moldovei, care îi poate fi atribuit în mod sigur³³. Expunerea nu ajunge decît pînă la 1432, întocmirea cursului fiind întreruptă probabil în momentul cînd Maiorescu s-a decis să-și reia postul de la Craiova³⁴.

Avem motive să credem că, pregătindu-se să predea „istoria Patriei” la Academia Mihăileană, profesorul transilvănean beneficia de experiența pe care o acumulase în acest sens la Seminarul de la Socola. Un argument în acest sens îl poate constitui și modul cum este alcătuită amintita hotărîre a Epitropiei; ar fi fost greu ca aceasta să atribuie cursul de istoria Moldovei unui transilvănean care nu mai predase această materie. De altfel, chiar dacă avem în vedere rapiditatea cu care se alcătuiau pe atunci manualele școlare, este dificil de imaginat cum Maiorescu ar fi putut redacta cele 120 de pagini ale manuscrisului său într-un răstimp atît de scurt, mai ales că în perioada în care a mai rămas la Iași a fost și foarte ocupat ca membru al Sfatului academic. O dovadă este însă un alt manuscris de „istoria patriei”, alcătuit în 1843³⁵, care prezintă importante similitudini cu

Sturza, care avea și el preocupări istorice și care considera că „studiul teologiei ar trebui să fie inseparabil de acela al istoriei ecclesiastice și naționale” (Hurmuzaki, supl. I, vol. IV, București, 1891, p. 241).

³⁰ Vezi în legătură cu aceasta scrisoarea lui Maiorescu către Barițiu în N. Bănescu și V. Mihăilescu, *Ioan Maiorescu. Scriere comemorativă la centenarul nașterii lui*, București, 1912, p. 481—482.

³¹ Arh. St. București, M.C.I.P. Moldova, D. 209/1843, f. 9. Documentul nu poartă decît indicarea lunii; Maiorescu îi scria însă lui Barițiu despre numirea sa la 12 iunie 1843, N. Bănescu și V. Mihăilescu, *op. cit.*, p. 483.

³² *Ibidem*.

³³ Bibl. Acad., Mss. rom. 5786, 62 f. Că este în mod cert vorba despre un manuscris al lui Ioan Maiorescu rezultă clar atît din compararea grafiei acestuia cu scrisorile sale păstrate la B.A.R.S.R., cit și dintr-o informație existentă în text. Vorbind despre achiziționarea manuscrisului *Hronicii* lui Sincal, ajuns la Gherman Vida, el arată că acesta l-a cumpărat fiind ajutat de „un iubitoriu al istoriei nației”, după care urma, în paranteză, numele Ion Malor, șters apoi și înlocuit cu precizarea „/eu/” (*ibidem*, f. 5).

³⁴ Nu cunoaștem data precisă a plecării lui Maiorescu; ea trebuie plasată pe la începutul lui August. Ultima sa scrisoare din Iași datează din 15 iulie 1843, dar plecarea nu putea avea loc imediat întrucît soția era bolnavă iar fiul său abia se însănătoșise (N. Bănescu și V. Mihăilescu, *op. cit.*, p. 487). La 17 august el scrie lui Barițiu din București, unde se afla de mai multe zile, (*ibidem*).

³⁵ Bibl. Acad., Mss. rom. 2622, 70 f. Felul cum este alcătuit acest manuscris — se scrie numai pe jumătate de coală, conform prevederilor regulamentului școlar — ca și organizarea materiei atestă în mod sigur că este vorba de notițe

cel amintit anterior. Organizarea materialului, inclusiv a introducerii, este asemănătoare, începutul și multe formulări sînt identice, ca și criteriile periodizării. Există totuși și două importante deosebiri, care se explică prin caracterul diferit al celor două școli.

În manuscrisul pe care îl considerăm ca fiind cursul ținut la Socola, subliniindu-se importanța cunoașterii istoriei patriei, se insistă în mod deosebit asupra rolului pe care l-a avut religia în trecutul Moldovei, fapt cit se poate de explicabil dacă avem în vedere că auditoriul era compus din viitori preoți. Fără a fi eliminată complet, această parte este mult mai restrînsă în manuscrisul pregătit pentru Academia Mihăileană. În schimb, nivelul acestuia este mai ridicat, situație la care a contribuit nu numai mai buna familiarizare a autorului cu materia, ci și faptul că el se adresa unor elevi din clasele superioare. Atrage atenția, mai ales, maniera amplă în care sînt prezentate „izvoarele istoriei patriei”³⁶, una din cele mai largi priviri asupra istoriografiei române făcute pînă atunci și în care sînt incluși istorici din toate cele trei țări.

Ideea de la care pornește cursul este, în concordanță cu spiritul vremii, aceea a necesității indispensabile de cunoaștere a istoriei patriei, „cartea vieții pentru veacurile trecute și mai cu seamă pentru cele de față și pentru viitor”³⁷. Pentru Maiorescu, o bună lucrare în acest sens trebuia să depășească granițele unei singure provincii istorice, să se ocupe de „istoria întregii nații românești”³⁸. La baza acestei cerințe, el pune rațiuni metodologice, imposibilitatea de a trata istoria separată a unei singure provincii, dar nu aici trebuie căutat sensul real al acestei maniere de a pune problema.

De altfel, numirea lui Maiorescu ca prim profesor de istoria patriei, chiar dacă nu a fost materializată, ne apare ca prezentînd o adevărată valoare simbolică. Noul curs, așa cum o dictau împrejurările, se limita la istoria Moldovei, dar el urma să fie predat de un transilvănean, venit din Țara Românească.

Numele lui Maiorescu, membru al Sfatului academic, este legat și de reorganizarea învățămîntului moldovean³⁹, reorganizare prin care istoria patriei devine obiect le studiului în școlile de toate gradele din Moldova, începînd din anul școlar 1843—1844. Felul în care era organizată predarea acestei materii rezultă dintr-un răspuns al Epitropiei, datat 30 decembrie 1843, la o adresă a Secretariatului de Stat din 16 decembrie prin care se cereau informații despre situația școlară⁴⁰. Din anexa privind „Împărțirea obiectelor ce se învață în școlile publice din Moldova” rezultă că în clasa a treia și a patra începătoare se preda „Istoria patriei pe scurt”, iar în prima clasă a școlii începătoare de doi ani era prevăzută „gheografia și istoria prințipatului”⁴¹. Istoria patriei era inclusă și în programul noii clase, a cincea, gimnazială, titular fiind I. Albineț⁴², care predă și istoria universală la

de curs. Momentul cînd au fost ele luate rezultă clar din paragraful consacrat periodizării, ultima parte cuprinzînd istoria Moldovei „pînă la timpul de față 1843” (*ibidem*, f. 10). Este probabil că pentru a-l deosebi de acest curs, intitulat „Istoria patriei”, I. Maiorescu a preferat pentru manuscrisul pe care intenționa să-l utilizeze la Academie denumirea de „Istoria Moldovei”, deși cea oficială era „Istoria patriei”.

³⁶ Bibl. Acad., Mss. rom. 5786, f. 2—6.

³⁷ *Ibidem*, f. 2. „Ca să putem vieții și de aici înainte ca nație nu vom pute /.../ dacă nu vom pute cunoaște istoria Patriei”, *ibidem*, f. 1 v).

³⁸ *Ibidem*, f. 5 v.

³⁹ N. Bănescu și V. Mihăilescu, *op. cit.*, p. 484—485.

⁴⁰ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 257, dă data, luată probabil după ciornă, de 29 decembrie; originalul adresei este datat însă 30 decembrie (Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat, D. 329/1834, f. 94).

⁴¹ *Ibidem*, p. 263.

⁴² În situația alcătuită de Epitropie publicată de V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 259, la clasa a V-a gimnazială apare „istoria națională” predată de serdarul

toate primele patru clase gimnaziale⁴³. În sfârșit, la clasa a doua „filosofică“ apare „istoria patriei pragmatică“⁴⁴.

De acest din urmă curs este legat numele lui Mihail Kogălniceanu, a cărui inițiativă, după cum observăm, se încadrează, astfel, într-o acțiune mai largă. Când anume a conceput el proiectul de a deveni profesor de istorie națională este dificil de precizat; se pare totuși că cel care, încă în timpul studiilor, a redactat cunoscuta sa *Istorie*, trebuia să se fi gândit curînd și la o asemenea modalitate de a folosi, într-un scop militant, cunoștințele sale asupra trecutului⁴⁵. După cum rezultă dintr-o scrisoare a sa către Ion Ghica, încă în 1842, probabil înainte de începerea anului școlar, Kogălniceanu a încercat să devină profesor de istorie națională la Academie, inițiativa sa nematerializîndu-se însă atunci întrucît, după cum singur o spune, „am văzut greutatea spre împlinirea ei“⁴⁶. Intenția de a ajuta la dezvoltarea învățămîntului este atestată și de o adresă a sa către Epitropie, prin care arată că a tradus geografia lui Balbi și propunea tipărirea ei ca și a unui dicționar istoric, „în care se cuprinde viața domnilor și bărbaților străluciți ai românilor“ și la care lucra⁴⁷.

Plecarea lui Maiorescu este probabil aceea care a determinat reluarea inițiativei, mai ales că, după cum am văzut, dascălul transilvănean trebuia să predea și istoria patriei. De data aceasta, inițiativa a venit de la Ion Ghica, devenit, din 1842, profesor la Academia din Iași. Răspunzînd unei scrisori a profesorului și pricîtenului muntean de la Academia Mihăileană, Kogălniceanu îi arată, la 2 octombrie 1843, că pentru a nu i se reproșa că „am lipsit de bunăvoință într-o pricină care, precum și tu zici, este importantă pentru nația noastră, iată, îți trimit o adresă către Epitropia învățăturilor publice, prin care îi propun dorința mea de a fi însărcinat cu cursul istoriei naționale“, pe care îl va putea începe la 15 octombrie, „dentii cu istoria cea veche a țărilor românești etc. etc.“, rugîndu-l să intervină în acest sens și pe lângă cîteva oficialități⁴⁸.

Ion Ionescu (de la Brad). Este evident vorba fie de o lectură greșită, fie de o greșală de tipar; în originalul păstrat la Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat, D. 328/1834, f. 75, apare limpede că Ion Ionescu predă „istoria naturală“. I. Albineț apare ca predînd „istoria“ la clasa a V-a (V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 259), care, după cum rezultă din tabloul obiectelor alcătuit de Epitropie, este „istoria patriei“ (*ibidem*, p. 264). De altfel, numai în această situație el putea să prezinte, spre sfîrșitul anului școlar 1843—1844, manualul său spre publicare „după însărcinarea pusă asupra-mi de către cinstita Epitropie de a prelucra un manual de istoria Principatului Moldovei pentru tine — rupt în original/rimé națională“, (Arh. St. București, M.C.I.P. Moldova. D. 207/1844, f. 68).

⁴³ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 263—264. În anul următor, „istoria patriei“ a fost predată la clasa I, (Arh. St. Iași, Academia Mihăileană, D. 9/1844—1845, f. 29—30).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 264. Denumirea de „pragmatică“ a fost întrebuintată (ca și în cazul istoriei universale) pentru a sublinia nivelul superior la care se predă acest obiect la Academie în raport cu clasele gimnaziale.

⁴⁵ La începutul anului 1835, Kogălniceanu scria surorilor sale „j'ai vu avec plaisir que le prince a ordonné l'établissement d'une Académie“, (*Scrisori 1834—1849*), ediția P. Haneș, București 1913, p. 24), iar într-o scrisoare către tatăl său se interesa cine vor fi profesorii, (*ibidem*, p. 59). Să menționăm și faptul că traducerea *Istoriei* sale de către un elev al Academiei trebuia să se facă sub îndrumarea autorului.

⁴⁶ M. Kogălniceanu, *Scrieri. Note de călătorie*, ediția Augustin Z. N. Pop, Dan Simionescu, București, Editura pentru literatură, 1967, p. 23.

⁴⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 274.

⁴⁸ M. Kogălniceanu, *Scrieri, Note de călătorie*, p. 23. Mavrocordat, despre obținerea sprijinului căruia se vorbește în scrisoare și pe care Augustin Z.N. Pop îl consideră a fi Alexandru Mavrocordat, viitorul revoluționar (*ibidem*, p. 24, notă), nu poate fi decît Constantin Mavrocordat, unul dintre epitropii școlilor

Aceeași afirmare a dorinței de a contribui la dezvoltarea obiștească o întîlnim și în cererea adresată Epitropiei, datată 1 octombrie 1843. Kogălniceanu începe prin a arăta că „dorind a contribui după putință la lumînarea tinerimii, eu propun cinstitei Epitropii a învățăturilor publice ca să binevoiască a mă însărcina cu cursul istoriei naționale, cu care mă indeletnicesc de mai mulți ani și care socot că ar trebui să fie unul din cursurile cele neapărate într-o Academie națională (subl. ns.)⁴⁹. Pentru a preveni un refuz din motive (sau sub pretexte) financiare, el preciza în continuare că „dacă cinstita Epitropie s-ar găsi împiedicată din neagiunsuri bănești spre așezarea acestei noue catedre⁵⁰, eu mă primesc la această sarcină fără nici o plată, pînă s-ar putea închipui mijloacele spre remunerația mea⁵¹. Din motive pe care nu le cunoaștem, dar pe care le-am putea pune în legătură cu încercările lui Ghica de a obține o aprobare prealabilă a cererii, aceasta nu a fost predată la Epitropie decît la 18 octombrie⁵², deși Kogălniceanu a revenit asupra problemei de mai multe ori în scrisorile către Ghica⁵³.

Primind cererea lui Kogălniceanu, Epitropia a acceptat-o, hotărînd „să se răspundă că Epitropia cu multumire și recunoștință primește propunerea dumsale⁵⁴. Printr-o adresă din 23 octombrie, păstrată într-o ciornă cu multe ștersături, care dovedește intenția de a i se da o formă cit mai adecvată împrejurărilor, se răspundea tinărului dar prețuitului cărturar că „Epitropia cu mare plăcere au primit cererea d-omnia>voastră ce faceți prin înscrisul de la 1 oct-ombrie» de a paradosi⁵⁵ istoria patriei — să observăm păstrarea denumirii mai vechi și nu a aceleia din cerere de „Istorie națională” — în clasele Academiei și prețuind sentimentele cele patriotice⁵⁶ ce vă povățuesc a contribui la obștescul bine, vă pofteste a veni cit mai în grabă spre a începe prelecțiile⁵⁷. În același timp, îndreptîndu-l de recunoștința sa, Epitropia promitea că „îndată ce mijloacele o vor ierta” îi va asigura și o remunerație „potrivită osteneților Dumneavoastră”⁵⁸.

La 28 octombrie, Kogălniceanu răspunde că „cu adînc respect am primit împărtășirea cinstitei Epitropii prin care îmi arată că, în încrederea în slabele mele talente, mi-au încuviințat cerirea de a preda istoria națională în clasele Academiei. Binevoiască cinstita Epitropie a primi rostirea recunoștinței mele cele mai vii pentru însărcinarea nobilă ce mi-au încredințat și să fie sigură că în propunerea ce i-am făcut, depărtat de orice interes al meu, eu nu am avut în privire decît binele public și dorința de a fi folositor junimei patriei. Aceste vor fi și de acum înainte singurul țel a rivnii și a osteneților mele”⁵⁹, ținea să adauge proaspătul profesor. El ruga totuși „ca pentru începerea prelecțiilor să fiu păsuît pînă la 20 noiembrie, avînd trebuință de această vreme spre punerea la cale a oareșcare interesuri casnice și spre pregătirea cursului de istorie”⁶⁰. Primind această nouă adresă, epitropii C. Mavrocordat și Gh. Asachi hotărău ca ea „să se păstreze ca un act ce aduce laudă iscălitului”⁶¹.

⁴⁹ Arh. St. București, M.C.I.P. Moldova, D. 209/1843, f. 33.

⁵⁰ Pentru importanța acestui aspect este interesant de menționat că I. Ghica primea, în 1842, un salariu anual de 7875 lei (*Analele Parlamentare*, tom. XII, partea a II-a, București, 1902, p. 183).

⁵¹ Arh. St. București, M.C.I.P. Moldova, D. 209/1843, f. 33.

⁵² „Primit la 18 oct. 1843” (*ibidem*).

⁵³ M. Kogălniceanu, *Scrisori. Note de călătorie*, p. 24 și urm.

⁵⁴ Arh. St. București, M.C.I.P. Moldova, D. 209/1843, f. 33. Rezoluția este semnată de N. Suțu și Gh. Asachi.

⁵⁵ „Fără plată”, șters.

⁵⁶ În prima formă, în loc de „patriotice” apărea „cele naționale”.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 34.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 35.

⁶⁰ *Ibidem*. Kogălniceanu se afla atunci la Botoșani. El a venit la Iași la 7 sau 8 noiembrie („Albina Românească”, XIII (1843), p. 356).

⁶¹ *Ibidem*.

Kogălniceanu și-a inaugurat cursul de istorie națională la 24 noiembrie 1843⁶², prin celebrul *Cuvînt de deschidere*. Ideile care stau la baza acestuia, idei care sînt ale timpului dar cărora tînărul profesor le-a dat o formă mai înaltă, sînt bine cunoscute pentru a mai reveni asupra lor. Să menționăm doar că, în lunile care au urmat, *Cuvîntului* i s-a asigurat o largă audiență⁶³.

Pentru restul cursului, predat de două ori pe săptămînă⁶⁴, care a ajuns pînă la întemeierea Principatelor⁶⁵, este cît se poate de probabil că noul și efemerul profesor a utilizat *Istoria* sa. Firește, este greu de presupus că el s-a limitat la obișnuita metodă a dictării cunoștințelor, metodă care contravenea atît temperamentului cît și scopului său. O dovadă o poate constitui și modul cum este alcătuit *Cuvîntul de deschidere*, ale cărui calități oratorice ar fi fost aproape complet estompate printr-o simplă dictare, timpul rezervat unei lecții fiind, dealtfel, insuficient pentru aceasta. Potrivit însă unui procedeu frecvent întrebuintat în școlile vremii, este probabil că elevilor care nu cunoșteau limba franceză li s-a pus la dispoziție o traducere a *Istoriei* redactate anterior de profesorul lor.

Faptul pare să fie atestat de un manuscris păstrat în fondul Bibliotecii Centrale Universitare din Iași⁶⁶. O dovadă certă pentru proveniența sa este ștampila Academiei Mihăilesc, aplicată pe prima pagină. O altă este indicația „de Co : Jan tradusă”⁶⁷. Or, Constantin (Costache) Jan era anunțat de Asachi ca fiind elevul care se îndeletnicește cu traducerea *Istoriei* lui Kogălniceanu⁶⁸, el fiind elev la Academie în anii 1839—1840⁶⁹.

Manuscrisul cuprinde o traducere fidelă a începutului *Istoriei* lui Kogălniceanu. Traducerea diferă însă de aceea din manuscrisul păstrat la B.C.S., semnalat

⁶² V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 239.

⁶³ Încă în 1843 el a fost publicat la Cantora Foi Sătești. La începutul lui ianuarie 1844, Aaron Florian îl întreba pe Barițiu dacă l-a citit (N. Bănescu, *Din corespondența lui Gh. Barițiu*, „Neamul românesc”, III (1908), p. 1472). La rîndul său, cărturarul brașovean l-a publicat în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, VII (1844), p. 81—85, 88—93, 97—102, după cum a apărut și în „Propășirea”, I (1844), p. 292—296, 297—302.

⁶⁴ Marți de la 14 la 15, sîmbătă la aceeași oră, (Analele Parlamentare, XII, p. 637). Orelle nu sînt plasate în modul cel mai fericit; în momentul în care își începea Kogălniceanu prelegerile, cursurile începuseră de aproximativ o lună, orarul fiind deja întocmit, aceste ore fiind, cu o singură excepție, singurele libere (Arh. St. Iași, Academia Mihăileană, D. 8/1842, f. 23). Este probabil că ele îi conveneau și lui Kogălniceanu, datorită celorlalte obligații ale sale.

⁶⁵ Prima informație în acest sens, în „Propășirea”, I (1844), p. 292, notă.

⁶⁶ B.C.U.I., Mss. VI—33. Este vorba de un manuscris în două fascicule, cuprinzînd prima 28 p., a doua 11 p., restul fiilelor acestuia din urmă fiind albe.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 1. Precizarea este făcută de altă mină.

⁶⁸ Asupra acestei informații ne-a atras atenția autorul excelenței *Bibliografii* a lui M. Kogălniceanu, Al. Zub., căruii îi aducem și aici mulțumirile noastre.

⁶⁹ Fără a figura anterior în clasele gimnaziale, C. Jan a absolvit anul I de filosofie cu rezultate foarte bune (Arh. St. Iași, Academia Mihăileană, D. 4/1838, f. 33 v.; D. 5/1839, f. 32). În anul al II-lea de filosofie a dat numai un examen în iarna anului 1840 (*ibidem*, D. 5/1839, f. 63) în vară nemaifiind notat la nici un examen (*ibidem*, D. 6/1840, f. 36), făcînd a putea preciza cauzele retragerii sale; informația din vol. *De la Academia Mihăileană la Liceul Național*, Iași, 1936, că el ar fi absolvit Academia în 1839 este astfel inexactă. Const. Jan, în vîrstă de 18 ani la 1838, este fiul orfan (Arh. St. Iași, Academia Mihăileană, D. 4/1838, f. 33 v.) al „Profesorului Jan”, fiind intern la Institutul Academiei unde fusese „așezat de D. comis V. Carp”, (*ibidem*, f. 46) v). Numele său ar putea indica o origine franceză; trebuie menționat că cel care traducea lucrarea lui Kogălniceanu nu figurează în clasele de franceză.

de Dan Simionescu⁷⁰. În afara deosebirilor de stil, atrage atenția faptul că manuscrisul de la B.C.U.I. reproduce, în original, și aparatul critic al lucrării⁷¹ ca și inscripția din primul capitol. Nu poate fi deci acceptată ipoteza lui Dan Simionescu că traducerea anunțată de Asachi ca realizându-se la Academia Mihăileană este aceea de la B.C.S., elementele menționate atestând că ea nu poate fi decât cea de la B.C.U.I.

Nu putem preciza însă dacă manuscrisul la care ne referim reprezintă originalul traducerii lui C. Jan sau este numai o copie a acesteia. Anumite elemente par să indice totuși cea de a doua ipoteză. După primele trei capitole, care expun evenimentele pînă la întemeierea Principatelor, este lăsat un spațiu gol, spațiu în care există un semn ce pare să marcheze sfîrșitul unei anumite părți a materiei (așa cum se procedează frecvent în notițele elevilor și studenților). În continuare, a fost începută transcrierea capitolului al patrulea, întreruptă pe la mijlocul acestuia. Fără a avea o certitudine deplină, considerăm că acest manuscris a fost alcătuit aproximativ paralel cu expunerea materiei, el fiind continuat în timpul vacanței sau după reluarea cursurilor, autorul renunțînd însă la munca sa, devenită inutilă pentru activitatea didactică, în momentul în care s-a anunțat întreruperea cursului lui Kogălniceanu.

Împrejurările în care s-a făcut această întrerupere nu sînt încă bine lămurite. În general, se consideră că plecarea lui Kogălniceanu de la Catedra de istorie națională a fost, de fapt, o înlăturare a sa de către oficialitate, cursul său, judecat, de obicei, numai prin prisma *Cuvîntului de deschidere*, fiind „inoportun pentru oameni și vremuri”⁷². S-a ajuns la o asemenea interpretare pornindu-se de la înseși afirmațiile lui Kogălniceanu care însoțesc reeditările succesive ale *Cuvîntului*. Publicîndu-l în „Propășirea”, el preciza, referitor la cursul său, că „diferite împrejurări m-au silit să-l întrerup. Dumnezeu știe cînd ele nu vor mai fi, pentru ca să poată urma o materie atît de importantă, mai ales în vremile de față”⁷³. Începutul afirmației era reluat și în prima ediție a Letopisțelor⁷⁴. În cea de a doua ediție a acestora, apărută în alte condiții, el înlocuia expresia „deosebite împrejurări” cu „deosebite persecuțiuni politice”⁷⁵. Ideea că întreruperea a fost cerută de oficialitate a fost acceptată cu atît mai ușor cu cît *Cuvîntul de deschidere* conținea unele pasaje care nu puteau conveni fie puterilor suzerană sau, mai ales, protectoare, fie boierimii moldovene. Uncori s-a considerat chiar că întreg cursul s-a rezumat doar la prima lecție⁷⁶.

Că prelegerile nu se puteau bucura de o primire unanim favorabilă ni se pare un fapt foarte probabil și atestat indirect, de alte persecuții a căror țintă a fost cîrturarul în această perioadă. Nu credem totuși că i s-a cerut în mod oficial întreruperea cursului, afirmațiile în acest sens nesprijinindu-se pe dovezi concrete, ci numai pe supoziții⁷⁷. De altfel, dacă autoritatea ar fi cerut întreruperea

⁷⁰ Dan Simionescu, *O traducere manuscrisă necunoscută a „Istoriei” lui Mihail Kogălniceanu*, „Studii”, X (1957), p. 173—177.

⁷¹ Singura omisiune, explicabilă, este lămurirea lui Kogălniceanu privind înțelesul cuvîntului *țîntari* în limba română.

⁷² D. Popovici, *Conceptia istorică a lui Mihail Kogălniceanu*, „Arhiva Românească”, X (1945—1946), p. 40.

⁷³ „Propășirea”, I (1844), p. 292, notă.

⁷⁴ *Letopiseștele Țării Moldovei*, I, Iași, 1852, p. XXV, notă.

⁷⁵ *Cronicele României*, I, București, 1872, p. XXXI, notă.

⁷⁶ A. D. Xenopol, *Mihail Kogălniceanu. Discurs de recepție la Academia Română*, București, 1895; Lucreția Rădulescu-Pravatz, *Activitatea lui Mihail Kogălniceanu pînă la 1866*, I, Iași, p. 73, 97—78. Această părere este întîlnită încă la Gh. Georgescu—Buzău, *Mihail Kogălniceanu innoitorul*, București, 1947, deși informațiile documentare apărute între timp infirmaseră această ipoteză.

⁷⁷ Chiar C. Andreescu, în vol. *De la Academia Mihăileană la Liceul Național*, p. 103, care cunoaște cererea de întrerupere a cursului făcută de Kogălni-

cursului — al cărui conținut, în treacăt fie spus, trebuia să fie cunoscut de Epitropie, conform regulamentului școlar — aceasta trebuia să se producă după lecția de deschidere, cuprinzând atâtea idei îndrăznețe, expuse totuși într-o formă diplomatică⁷⁸ și nu ca urmare a predării istoriei românești până la întemeierea Principatelor, perioadă a cărei expunere, pentru împrejurările politice ale vremii, nu prezenta nici un pericol. Evident, perioada ce trebuia tratată în continuare pune probleme mult mai dificile și s-ar putea admite intenția oficialității de a întreprinde cursul, tocmai pentru a le evita. Cîteva elemente pledează totuși împotriva acestei eventualități.

Primul dintre ele este chiar cererea prin care Kogălniceanu solicită întreruperea cursului, împreună cu rezoluția pusă de Epitropie. Dată fiind importanța lor pentru problema la care ne referim, ne permitem să le reproducem în întregime, mai ales că publicarea lor, făcută de C. Andreescu⁷⁹, cuprinde cîteva inexactități și, mai ales, omite ultima parte a rezoluției, adică partea cea mai revelatoare a acesteia.

Adresîndu-se Epitropiei, la 7 aprilie 1884, Kogălniceanu arăta că „potrivit însărcinării puse asupra-mi, în semestrul de iarnă am avut cinste a preda în Academia Mihăileană istoria națională pînă la întemeierea Principatelor, rămînînd încă istoria modernă. Însă spre a putea preda după vrednicie și această parte care este și cea mai importantă îmi trebuie neapărat oareșcari pregătiri și cercetări îndelungate; căci din nenorocire istoria patriei nefiind încă culeasă, profesorul n-are alte mijloace înlesnitoare de a-și face cursul său, decît de a compune întreg această istorie. Aceste fiind greutățile care se opun urmării deîndată a cursului meu, și pe de altă parte o boală cumplită a unii din surorile mele cerînd neapărat ca să o întovărășesc în o călătorie ce face spre depărtarea primejdiei, plecat arăt cinstitei Epitropii că pe semestrul de vară îmi va fi de toată neputința de a urma prelecțiile mele. Dacă însă cinstita Epitropie va socoti de cuviință, eu voi fi gata și cu cea mai mare bucurie a-mi îndeplini însărcinarea îndată după întoarcerea mea care va fi odată cu începerea anului nou școlastic. Călătoria mea va avea de țal și cercetarea multelor documente ce se află în bibliotecile străine și fără a căroră întrebuițare nici odată nu vom putea avea o istorie ceva completă”⁸⁰. În rezoluția semnată de N. Suțu și Gh. Asachi se arăta că „Epitropia nu poate decît a mulțami dumisale pentru cursul ce au făcut și a-l pofti ca, așa precum să făgăduiesc, îndată ce împregiurările îl vor ierta, să săvîrșească lucrul început pentru care și Epitropia și compatrioții săi au să-i fie recunoscători”⁸¹.

Analizînd acest document nu este greu să credem că întreruperea cursului de istorie națională a fost rezultatul unei dorințe expres afirmate anterior a Epitropiei. Este adevărat, una din formulările lui Kogălniceanu („Dacă însă cinstita Epitropie etc.”) ar putea permite o eventuală supoziție în acest sens; restul cercării sale ca și, îndeosebi, sfîrșitul rezoluției o exclude însă. Credem deci că inițiativa a venit din partea profesorului, ea fiind însă explicată, în afara amintitei situații, reale, din familie, și prin împrejurările în care își desfășura în acel moment activitatea.

Mai întîi, trebuie observat că școala nu putea să ofere, în condițiile din perioada regulamentară, instrumentul cel mai eficient al luptei naționale, așa cum o concepea Kogălniceanu. Chiar dacă, nefiind remunerat, el avea un statut intrucitiv aparte față de cel al altor profesori, controlul exercitat de Epitropie asupra

ceanu, s-a mulțumit să reia, fără a o justifica documentar, ideea că Epitropia este aceea care „îi dă a înțelege să întrerupă cursul”.

⁷⁸ P. V. Haneș, *Prefață la M. Kogălniceanu, Cuvînt introductiv la cursul de istorie națională*, București, 1909, p. III—IV. P. V. Haneș considera că M. Kogălniceanu a predat, în cele cîteva luni, istoria *Țării Românești*, (*ibidem*, p. IV), avînd în vedere, probabil, conținutul *Istoriei* acestuia.

⁷⁹ C. Andreescu, *op. cit.*, p. 105.

⁸⁰ Arh. St. București, M.C.I.P. Moldova, D. 218/1843, f. 43—43 v.

⁸¹ *Ibidem*, f. 43.

conținutul cursurilor nu putea să lipsească tocmai în ceea ce privește acela de istorie națională. Apoi, numărul auditorilor nu putea fi decât relativ restrâns; clasa a doua „filosofică”, la care era prevăzut cursul, avea în anul școlar 1843—1844 doar zece elevi⁸². Afirmția lui I. Ghica, făcută, de altfel, mult mai târziu, că la lecțiile lui Kogălniceanu amfiteatrul „era totdeauna plin”⁸³, trebuie privită cu rezervă. Rezultatele obținute în asemenea condiții nu puteau fi astfel proporționale cu volumul eforturilor cerute de predarea cursului, mai ales că, în primăvara anului 1844, titularul său trebuia să facă față unor multiple obligații. Dacă pentru perioada de până la întemeierea Principatelor dificultățile predării erau relativ limitate, materia fiind deja tratată în *Istoria* sa, ele sporeau considerabil pentru perioada următoare, afirmațiile lui Kogălniceanu din amintita cerere fiind cit se poate de reale. După cum este cunoscut, intenția sa de a da și o istorie a Moldovei, în continuarea aceleia a Țării Românești, nu a fost materializată. În afara activei participări la viața politică a lui Kogălniceanu, nerealizarea acestui proiect trebuie pusă în legătură și cu dificultățile documentare; este revelator faptul că, proiectată pentru 1840⁸⁴, publicarea *Letopisefelor* a început în 1845, primul lor volum, care cuprindea tocmai principalele cronicile moldovene, fiind publicat doar în 1852⁸⁵. În același timp însă, era vorba și de sporitele dificultăți de ordin politic pe care le presupunea tratarea acesteia, ceea ce putea duce, mai ales în cadrul unui curs, la importante concesii care nu puteau răspunde adevăratelor intenții ale lui Kogălniceanu⁸⁶.

Dealtfel, a fi profesor într-o școală publică însemna și o importantă îngrădire a libertății de acțiune, și așa destul de limitată în vremea lui Mihail Sturza. O dovedește, printre altele, o adresă a Epitropiei, trimisă atît Sfatului academic cit și redacțiilor gazetelor moldovene, în care era blamat Ion Ionescu de la Brad

⁸² V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 259. Nu am reușit să găsim catalogul anului II de filosofie din 1843—1844. În anul I de filosofie din 1842—1843 frecventau însă Albert Grigore, Morțun Dimitrie, Antip Vasile, Alexandrescu Ștefan, Bonciu Teodor, Filipescu Gh., Sion Neculai, Capșa Constantin, Papadopol Constantin, Praja Ion (Arh. St. Iași, Academia Mihăileană, D. 8/1842, f. 44 v.). Probabil aceași formează și anul II din 1843—1844. Pentru primii șase, afirmația este sigură, ei frecventînd, în 1844—1845, anul I de legi (*ibidem*, D. 9/1844—1845, f. 32 v.), pe care nu puteau să-l urmeze decît după absolvirea celor doi ani de filosofie. Și N. Sion urmează anul II în noiembrie 1843, relele sale purtări constituind obiectul unui raport al lui I. Ghica, în calitatea acestuia de inspector, adresat Sfatului Academic (*ibidem*, D. 8/1842, f. 26).

⁸³ I. Ghica, *Scrisori*, București, 1887, p. 254. Această afirmație, făcută în 1881, este plasată într-un context care trădează evident dorința lui Ghica de a releva trecutele sale merite ca și cele ale lui Kogălniceanu. Și acesta din urmă proceda într-o manieră asemănătoare cînd, în 1877, declara în fața Senatului că „mai cu seama învățămîntul de peste Milcov nu putea și nu poate să aibă un amic mai sincer decît eu, care mica mea carieră, alăturarea de amicului meu I. Ghica, am început-o cu profesoratul” ceea ce este inexact, după cum și datarea „la 1840” este imprecisă (M. Kogălniceanu, *Cestiunea Universității din Iași înaintea Senatului*, București, 1877, p. 25).

⁸⁴ „Albina Romîncă”, XI (1840), p. 162.

⁸⁵ De altfel, în perioada cit a fost profesor, Kogălniceanu continua acțiunea de stringere a cronicilor (N. Bălcescu, *Opere*, IV, *Correspondență*, ediția G. Zane București, 1964, p. 39 și urm.), unele dintre cele mai importante manuscrise fiind obținute în 1845.

⁸⁶ Apreclindu-l favorabil pe Kogălniceanu, F. Colson considera că *Istoria* acestuia cuprindea unele pasaje care nu puteau rezulta dintr-o convingere a autorului, informîndu-ne și asupra speranței („on espère”) existente atunci că el „donnera une édition pûgée, et que, d'ailleurs la censure, il publiera en Europe le reste de ses importants travaux” (F. Colson, *op. cit.*, p. 175—176).

pentru faptul că își permisesese să critice organizarea școlilor publice⁸⁷. Faptul era de natură să stimuleze hotărîrea lui Kogălniceanu — care ținea acum neapărat și să plece la Paris — mai ales dacă avem în vedere că articolul lui Ion Ionescu de la Brad fusese publicat tocmai în „Propășirea”; nu putem omite aici amănuntul că această adresă a Epitropiei este din 30 martie 1844, cu cîteva zile deci înaintea cererii lui Kogălniceanu privind întreruperea cursului.

Tot în legătură cu problemele legate de „Propășirea”, trebuie amintită și intervenția oficialității referitoare la publicarea aici a materialelor privind dezrobirea ȝiganilor. La 17 martie 1844, Mihail Sturza cerea Secretariatului de Stat „ca să aibă cea mai pătrunzătoare privigheri ca deacum înainte Foaia științifică și literară să nu cuprindă nimic atingătoriu de politica sau de lucrările cîrmuirii din lăuntru, ce să se mărginească numai în cît privește literatura și celelalte articole propusă prin prospectus ce i s-au încuviințat, căci pentru cea mai mică abatere din partea redacției, foaia științifică și literară va fi desființată”⁸⁸. Secretariatul de Stat se adresează lui Kogălniceanu în calitate de redactor al „Foi satești”⁸⁹, ceea ce îi dă acestuia posibilitatea să răspundă, abil, că „redacția Foei satești plecat face cunoscut Secretariatului de Stat că acea împărtășire nu o privește nimică pe dînsa, ca una ce nu are altă relație cu redacția Foei științifice decît numai acum că amîndouă jurnalele se tipăresc în aceeași tipografie”, cerînd ca Secretariatul de Stat „această împărtășire să o facă redactorilor Foei științifice carii figură în prospectul publicat în nr. 1 a foiei și carii negreșit vor da cuvenitul răspuns”⁹⁰. Nu poate să nu atragă atenția că acest răspuns este din 10 aprilie 1844 — aceeași zi în care protesta împotriva hotărîrii ca profesorii să nu poată publica în periodică decît cu aprobarea Epitropiei⁹¹ — imediat deci după cererea de întrerupere a cursului.

Hotărîrea sa în acest sens putea fi dictată, astfel, de mai multe împrejurări. Chiar dacă ele sînt cele care, în ultimă instanță, o explică, inițiativa rămîne totuși a lui Kogălniceanu. Afirmatia ni se pare justificată prin prisma argumentelor de mai sus, deși ele sînt mai mult de natură logică decît documentară; acestora le putem adăuga însă altele, care ni se par deosebit de revelatoare, ele privind raporturile dintre oficialitate și fostul profesor după încetarea cursului de istorie națională.

Este vorba, mai întîi, de republicarea *Cuvîntului de deschidere* în „Propășirea”, în numerele din 24 septembrie și 1 octombrie 1844; or, dacă oficialitatea ar fi fost aceea care ar fi cerut suspendarea cursului de istorie națională, este greu de presupus că ea ar fi permis apariția (mai ales într-un periodic atît de sever controlat) într-o formă neschimbată, tocmai a unei lecții cuprinzînd atîtea idei radicale.

Un alt element este legat de *Manualul de istoria Prințipatului Moldovei*, în care influența lui Kogălniceanu este atît de evidentă, redactat de I. Albinet. La cererea profesorului de la clasele gimnaziale, din 20 iunie 1844, prin care se solicita îndeplinirea formalităților obișnuite pentru publicarea *Manualului*, pe care îl întocmesc conform însărcinării Epitropiei, aceasta hotără, în aceeași zi, ca Sfatul academic să cerceteze „cu multă luare aminte această alcătuire de mare interes pentru români îndeobște”⁹², precizînd în continuare ca „la această cercetare să se poftască a se întregi cu mădularele Sfatului și Dl. M. Kogălniceanu, a

⁸⁷ N. Cartoian, *Documente noi privitoare la suprimarea „Propășirii”*, în „Revista istorică”, XII (1926), nr. 10—12, p. 344.

⁸⁸ Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat, D. 522/1834—1848, f. 41.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 42.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 45. Adresa Secretariatului către redacția „Propășirii” a fost trimisă la 27 aprilie 1844, deci după plecarea lui Kogălniceanu la Viena, *Ibidem*, f. 46.

⁹¹ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 345.

⁹² Arh. St. București, M. C. I. P. Moldova, D. 207/1844, f. 68.

cărui socotință în ramul istoriei, mai ales într-a patriei, este de mare preț". Peste patru zile, în continuarea aceleiași rezoluții, se preciza „să se facă Dumisale M. Kogălniceanu poftire spre a fi de față la sesia cea dintâi cînd se va trata despre acest obiect"⁹³. Probabil din cauza vacanței nu s-a mai întreprins nimic în această privință pînă în toamnă. Abia la 20 octombrie — deci după cunoscutul proces al țirgoveților din Botoșani cu călugării greci de la Popăuți în urma căruia Kogălniceanu a fost surghiunit la Rîșca⁹⁴ — Sfatul academic făcea cunoscută fostului profesor redactarea lucrării lui Albinet și hotărîrea Epitropiei „care au recomandat-o cercetării Sfatului academic, adăugînd că întru asemenea obiect însemnător fiind opinia D-omniei voastre de mare preț, să binevoiți a fi conlucrător la cercetare. Întru încredere de plecările binevoitoare către cele folositoare luminării tinerimei, Sfatul vă pofteste să bineveniți a veni la Academie"⁹⁵. Întrucît Kogălniceanu fusese între timp surghiunit „este absent" după cum spunea o rezoluție a Sfatului academic), „spre a nu împedece această lucrare foloșitoare", în locul său a fost chemat Gh. Săulescu⁹⁶, „fostul profesor de istorie, carele, de asemenea, s-au îndeletnicit vreme înedlungată tot cu lucrarea acestei materii"⁹⁷.

Am insistat asupra acestui episod întrucît el pare să dovedească nu numai că întreruperea cursului de istorie națională nu a fost urmarea unei intervenții a Epitropiei, ci și că aceasta avea motive să creadă într-o continuare a lui. Semnificativ ni se pare faptul că numai pentru că „D-lui Maiorul lipsea din capitalie"⁹⁸ a fost cerut avizul lui Săulescu, deși acesta, pensionat în acel moment, fusese profesor de istorie începînd din 1828, fiind strîns legat de Academia Mihăileană, iar Albinet, care îi fusese și elev, își începuse activitatea profesorală tocmai sub îndrumarea lui. Era, firește, și o dovadă a autorității în materie de care se bucura Kogălniceanu.

Se poate considera, credem, că repetatele afirmații ale acestuia privind înprejurările care l-au silit să-și întrerupă cursul se referă nu numai la momentul aprilie 1844 ci și la neputința de a le relua în toamna aceleiași an⁹⁹. Se impune, de altfel, mențiunea că în anul școlar 1844—1845 clasa a doua „filosofică", la care era prevăzut cursul, nici nu a mai funcționat, datorită lipsei unui număr suficient de elevi¹⁰⁰. „Persecuțiunile politice" la care se referă Kogălniceanu în prefața ediției din 1872 a *Cronicilor* nu puteau privi decît măsurile luate împotriva sa din momentul călătoriei la Viena; în perioada anterioară, deși nu a fost

⁹³ Arh. St. București, M.C.I.P. Moldova, D. 207/1844, f. 68.

⁹⁴ În privința înprejurărilor acestuia vezi N. Cartoian, *Surghiunul lui Kogălniceanu la mînăstirea Rîșca*, în „Convorbiri literare", XLIX (1915), p. 40—45.

⁹⁵ Arh. St. București, M. C. I. P. Moldova, D. 207/1844, f. 70.

⁹⁶ Chemarea lui Săulescu era prevăzută și în rezoluția pusă de Epitropie pe amintita cerere a lui Albinet; mențiunea se făcea însă de altă mină și cu altă cerneală, ea fiind probabil adăugată ulterior, în momentul cînd Kogălniceanu nu mai putea veni, pentru a da un caracter legal verificării făcute de Săulescu.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 75. „Potrivit cu rezoluția cînst. Epitropiei [...] ca Sfatul academic împreună cu D-lui maiorul Kogălniceanu să reveduiască și să cerceteze manuscrisul de istoria patriei ce D. Albinet voeste a tipări pentru paradosirea tinerilor în clasele colegiale, Sfatul au pășit către această lucrare și fiindcă D-lui Maiorul lipsea din capitalie, apoi l-au poftit pe D-lui cam. Seulescu" etc. Este evident deci că acesta din urmă a fost chemat doar atunci cînd prezența lui Kogălniceanu devenise imposibilă.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Dorința de a le relua este dovedită și de amintita notă din „Propășirea" care însoțește *Cuvîntul de deschidere*.

¹⁰⁰ C. Andrieescu, *op. cit.*, p. 107. Situația este o urmare directă a faptului că în 1843—1844 nu funcționase anul I de filosofie (Arh. St. Iași, Academia Mihăileană, D. 8/1842, f. 23).

scutit de anumite neplăceri, el s-a bucurat de încrederea oficialității, așa cum era și firesc în cazul unui aghitant domnesc. Nu trebuie să punem semnul egalității între atitudinea față de aghiotantul lui Sturza și profesorul din iarna anului 1843—1844¹⁰¹ și aceea față de surghiunitul de la Rîșca — ce are, totuși, ulterior posibilitatea să se manifeste intens în domeniul cultural și în anii următori — sau, mai ales, față de revoluționarul de la 1848. Și în această privință, pentru a înțelege exact un anumit eveniment, trebuie să avem în vedere situația din momentul respectiv, poziția diferitelor personalități care iau parte la el, cu atât mai mult cu cât ne aflăm într-o perioadă de rapide transformări, ceea ce duce nu numai la o accelerată evoluție generală ci și la accentuate modificări ale atitudinilor individuale și, firesc, ale raporturilor dintre ele.

Făcând observațiile de mai sus, să subliniem, în același timp, că efemerul curs de istorie națională al lui Mihail Kogălniceanu prezintă o deosebită importanță în dezvoltarea învățămîntului nostru istoric. Era pentru prima dată cînd un asemenea curs se preda la un nivel academic și singura dată, pînă la înființarea universităților, cînd acest obiect constituia unica obligație a unui profesor. Pe de altă parte, trebuie să avem în vedere că cel care îl preda, avînd o pregătire mult superioară majorității contemporanilor și bucurîndu-se de multă apreciere în rîndurile lor¹⁰², putea conferi, prin însăși prezența sa voluntară la catedră, un mai mare prestigiu învățămîntului istoric, ca și învățămîntului în general. Nu putem omite, în sfîrșit, ecoul de care trebuia să se bucure inițiativa sa în epocă¹⁰³, mai ales prin larga răspîndire a *Cuvîntului de deschidere*, cea mai reprezentativă creație a istoricului Kogălniceanu și una dintre cele mai importante ale istoriografiei noastre în general, creație care este tocmai un rezultat al surlei dar valoroase sale activități profesionale. Cursul de istorie națională al lui Mihail Kogălniceanu constituie astfel, în același timp, o continuare a unor tendințe existente în epocă, dar și o încununare a lor, un adevărat moment de apogeu al învățămîntului istoric românesc din perioada sa inițială.

¹⁰¹ După cum văzut, inițiativa acestuia de a ține cursul de istorie națională fusese elogiată de Epitropie în amintita adresă către Secretariatul de Stat, din 30 decembrie 1843; la fel, mai tîrziu, la 11 martie 1844, Epitropia prezenta în termeni identici inițiativa lui Kogălniceanu în raportul adresat Adunării obștești referitor la situația școlilor. (Analele Parlamentare, XII, p. 631—632).

¹⁰² Să observăm, de exemplu, diferența de ton între adresa prin care Epitropia primea cererea lui Kogălniceanu și cea prin care i se comunica lui Maiorescu numirea la Academie, redactată într-un stil administrativ, deși în scrisorile sale acesta din urmă vorbește de susținutele strădanii ale Epitropiei de a-l păstra ca profesor la Iași (N. Bănescu și V. Mihăilescu, *op. cit.*, p. 484). Nu trebuie să uităm însă că M. Kogălniceanu, care se oferea să predea fără plată, aparținea boierimii, el și I. Ghica fiind singurii profesori care proveneau din această categorie.

¹⁰³ „J'ai appris avec plaisir que M. Kogalnitzeano s'est décidé à faire un cours d'histoire moldave. Il est à espérer qu'il dotera le pays d'une bonne histoire” scria de exemplu, N. Bălcescu, *Opere*. IV. *Correspondență*, p. 39. Scrisoarea, adresată lui I. Ghica, este din 2 noiembrie 1843, deci înaintea începerii cursului, Bălcescu fusese înconștientat probabil despre aprobarea acestuia prin același Ghica.

LE COURS D'HISTOIRE NATIONALE
PROFESSÉ PAR MIHAIL KOGĂLNICEANU EN 1843—1844.
NOUVELLES DONNÉES

RÉSUMÉ

Le cours d'histoire nationale que Mihail Kogălniceanu a professé pendant le premier semestre de l'année 1843—1844 à l'Académie du prince Michel de Jassy a eu une grande importance pour la culture roumaine avant 1848. Mais les circonstances dans lesquelles a été tenu ce cours, exception faite pour la remarquable *Leçon inaugurale*, ne sont que fort peu connues. En se fondant particulièrement sur des informations puisées dans les archives, l'auteur se propose de les préciser.

Quoique l'histoire ait été une des principales matières enseignée, dans nos premières écoles, l'histoire nationale n'apparaît comme discipline indépendante dans les plans d'enseignement que pendant l'été de 1843, quand elle fut introduite dans les écoles moldaves de tous les degrés. Dans de telles conditions, Mihail Kogălniceanu a sollicité l'autorisation de faire un cours d'histoire nationale à l'Académie du prince Michel, en soulignant, dans une lettre de 1er octobre 1843, qu'à son avis cette matière devait être „une des principales dans une Académie nationale”. Obtenant l'autorisation de la direction des écoles, il a inauguré le nouveau cours le 24 novembre 1843.

Pour ses leçons, il est probable qu'il a utilisé son *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, parue à Berlin, en 1837. Une traduction manuscrite de celle-ci en est la preuve. Cette traduction provient de la bibliothèque de l'Académie de Jassy et a été effectuée par un élève de celle-ci.

Le cours a été suspendu au début du mois d'avril 1844. On a affirmé que cette suspension fut le résultat d'une démarche officielle. Les preuves dont nous disposons nous permettent de soutenir que Kogălniceanu lui même en a pris l'initiative. Il a été contraint d'agir ainsi à cause des conditions assez peu favorables pour le réussite de son intention de collaborer efficacement à l'éducation nationale, sociale et politique de ses contemporains par l'intermédiaire de l'école. Malgré cette décision, la présence de Mihail Kogălniceanu, quoique éphémère, à la chaire d'histoire nationale de l'Académie du prince Michel a eu d'importantes conséquences, par l'influence que ce grand professeur a exercée non seulement sur son auditoire, mais aussi sur ses lecteurs. La leçon inaugurale a eu une large diffusion. Elle a été publiée quatre fois en dix mois.

CU PRIVIRE LA INCEPUTURILE „SOCIETĂȚII ȘTIINȚIFICE ȘI LITERARE DIN IAȘI“

DE

AL. ZUB

În perioada care a urmat transferării *Junimii* la București (1885), inițiativa cea mai importantă și mai durabilă pe tărîmul culturii la Iași a fost, desigur, *Societatea științifică și literară*. Înființată în 1888, la stăruințele unui grup de profesori, ea a desfășurat o activitate notorie, de intensitate variabilă, pînă în 1940, constituind astfel una dintre instituțiile cele mai longevive din istoria noastră culturală. Cu toate acestea, nu dispunem pînă acum de o monografie sau măcar de un studiu cuprinzător asupra ei. Faptul ar părea inexplicabil dacă nu s-ar cunoaște cît de adînc înrădăcinate sînt uneori prejudecățile în această materie și cît de mult discreditat aruncat asupra unei etape din viața unei instituții se repercutează asupra destinului ei întreg.

Societatea științifică și literară din Iași a fost confundată adesea cu organul ei de publicitate „Arhiva”, apărut aproape fără întrerupere pînă la stingerea Societății. Și nu cu publicația întregă, încă necercetată sistematic, ci cu un moment din existența ei cincantenară, acela în care a dat naștere la unele polemici literare neinspirate. „Arhiva” nu reprezintă totuși decît o parte — chiar dacă cea mai rezistentă — din activitatea Societății, ale cărei manifestări pe tărîm științific, cultural și social-politic s-ar cuveni cercetate metodic. Din nefericire, nu s-a păstrat, după cunoștința noastră, arhiva instituției, astfel încît cercetarea trebuie să se întemeieze doar pe examenul publicației amintite, a preslei, a ști-rilor epistolare și memorialistice. Doar un registru de procese-verbale, consemnînd parțial activitatea desfășurată în ședințele Societății (27 nov. 1888—21 mai 1893; 29 apr.—13 mai 1894; 17 sept.—8 oct. 1903)¹, împreună cu cîteva acte din aceeași perioadă, înlesnesc deocamdată lămurirea genezei și a primelor demersuri întreprinse de „Societatea științifică și literară”. Este vorba de acele începuturi enciclopedice, timide, mereu contrariate de apatia științifică a forurilor conducătoare de care se plîngeau la un moment dat D. A. Sturdza și A. Odobescu. Absența unui sprijin eficient din partea statului era suplinită intrucîtva de eforturile unor individualități dispuse să-și sacrifice resursele proprii în interesul științei.

Relația de succesiune funcțională ce se stabilește de obicei între *Junimea* și *Societatea științifică și literară din Iași*, relație întemeiată pe „succesiunea” cronologică, nu e justificată totuși decît în parte. Se înțelege că mutarea „Convorbirilor literare” la București a lăsat un gol sensibil în viața culturală a urbei.

¹ Biblioteca Centrală Universitară Iași, Ms. VI—235.

S-a vorbit chiar de „criza“ provocată de acest transfer². Dar încă înainte de 1885 se simțea nevoia unei instituții mai cuprinzătoare, în care să se poată desfășura activitatea științifică și culturală a cărturarilor ieșeni, îndeosebi a celor din mediul universitar. „Societatea de medici și naturaliști“ care împlinise multă vreme această funcțiune (din ea făceau parte nu numai naturaliști și medici, cum indica titulatura, ci și literați) trecea, mai ales după retragerea lui I. Cihac (1861), printr-o eclipsă prelungită, care a făcut să se vorbească de „letargia“ și de completa ei „somnolentă“³.

Cu toate acestea. Societatea avea un muzeu, dispunea de mai multe colecții prețioase, de o bibliotecă, iar cîțiva dintre membrii ei se dovedeau foarte activi: P. Poni, Gr. Cobălcescu, Dr. Eugen Rizu, N. Beldiceanu ș.a.⁴. Îndeosebi ultimul încerca să extindă sfera de activitate a Societății spre științele istorico-sociale și obținuse chiar, în 1885, însărcinarea de a efectua cercetări arheologice la Cucuteni, cu obligația de a depune obiectele descoperite la „Muzeul natural“⁵. Apariția, în 1887, a „Buletinului Societății de medici și naturaliști“ care debuta cu o schiță istorică a societății, înlocuită de N. Beldiceanu și în paginile căruia aveau să fie tipărite, pe lingă opera postumă a lui V. Conta, *Origine des espèces*, studii asupra materialismului evoluționist, controverse științifice, prelegeri inaugurale cu conținut orientativ, relatări critice asupra stării sanitare a populației etc., era semnul unei înviorări stimulatoare.

Preocuparea de a insufla Societății o nouă viață, transformînd-o într-o „mică Academie de provincie“ (Eug. Rizu), a făcut ca în aceeași toamnă să fie promovați cîțiva membri noi, de diferite specialități, între care Gr. C. Buțureanu, P. Rășcanu, Aron Denususianu, Al. Brandia, V. Burlă, A. D. Xenopol. O înviorare sensibilă s-a produs în activitatea vechii instituții. Ședințele erau animate, „se citeau lucrări, se discutau chestiuni etc., începuse o viață nouă în sinul acelei societăți“⁶. Există deja o propunere mai veche de revizuire a statutelor Societății. O nouă comisie, în care intrau și membrii amintiți, întocmi un proiect de statut care fu supus dezbaterilor.

Încercarea de a reprofila *Societatea de medici și naturaliști*, a întâmpinat însă opoziția unora dintre vechii membri, între care dr. Ludovic Russ, care nu admiteau încălcarea scopului ei inițial⁷. Ei s-au adresat bătrînului fondator I. Cihac, acum retras la Aschaffenburg, de la care primeau sfatul de a aduce Societății „orice întindere științifică“ s-ar crede necesară, „fără însă de a ataca numele și statutele ei“⁸. Atitudinea era motivată de îndelunga tradiție a instituției, care avea nevoie de înviorare și consolidare, iar nu de modificarea structurii, astfel că acuza de reacționarism ce i s-a adus mai tîrziu, nu se justifică. Noii mem-

² Cf. „Convorbiri literare“, LXX (1937), nr. 1—5, p. 29—30.

³ Cf. V. Rășcanu, C. Năstase, D. Ciurea și E. Ciurea, *Istoricul Societății de medici și naturaliști din Iași*, București, [1961], p. 24. Vezi și N. Beldiceanu, *Societatea de medici și naturaliști din Iași*, „Buletinul Societății de medici și naturaliști din Iași“, I, 1887, nr. 1, p. 7—8.

⁴ *Ibidem*, p. 28. Preocupările sale în acest domeniu erau însă mai vechi, datînd de prin 1880, cînd a făcut primele investigații pe teren. În 1882, el a început să efectueze, cu mijloace proprii, săpături arheologice la Cucuteni, antrenîndu-l treptat în cercetările sale și pe Gr. Buțureanu. Cf. Gr. C. Buțureanu, *Neculai Beldiceanu*, „Arhiva“, VII (1896), nr. 1—2, p. II—III.

⁵ „Buletinul Societății de medici și naturaliști din Iași“, I, 1887, nr. 1, p. 3—8.

⁶ V. Rășcanu ș.a., *op. cit.*, p. 27.

⁷ Cf. Gr. C. Buțureanu, *Cuvîntare rostită la 7 mai 1898, cu ocazia împlinirii a zece ani de existență a Societății științifice și literare din Iași*“, „Arhiva“, XXV (1914), p. IX—X, nota.

⁸ *Ibidem*, p. X.

⁹ V. Rășcanu ș.a., *op. cit.*, p. 30.

bri, înscriși în Societate cu gândul de a crea o secție literară, în care să-și desfășoare activitatea, își dădură demisia, împreună cu dr. E. Rizu⁹, întemeind peste un an un nou așezământ.

Geneza Societății științifice și literare o lămurește Gr. C. Buțureanu, primul ei secretar general, în discursul festiv de la 7 mai 1898, rostit cu ocazia împlinirii unui deceniu de activitate: „Cît timp am fost ca membri la Societatea medicilor și naturaliştilor, în înţelegere cu Beldiceanu m-am apucat de lucru în arheologie preistorică, mai ales că la muzeu era o mică colecţiune, iar Beldiceanu avea o colecţie a sa de la Cucuteni. Nevoit să ies din Societate, toată încercarea noastră rămânea zadarnică. În iarna anului 1887—88, am făcut fel de fel de combinaţii cu Beldiceanu pentru a începe studiul colecţiunii ce avea el, dar nu ne puteam dumiri, trebuia să fie între noi şi alţii, care să ne puie pe cale sau să ne arate greşelile de părerii şi apropierele, fiindcă ajunsesem cu Beldiceanu la părerii opuse. Aşa au mers lucrurile, continuă Buțureanu, pînă în primăvara anului 1888 cînd, fiind la dr. Rizu, s-a luat vorba de studiul nostru şi nedumerirea în care ne aflam. Şi cum Rizu ne întreba ce gîdim să facem, eu atuncia i-am spus că voim să facem o societate ştiinţifică şi literară”¹⁰.

Întîmpinat, la început cu scepticism, planul capătă repede aderenţi. „În septembrie 1888, după un sfat cu Beldiceanu, am hotărît — precizează mai departe Buțureanu — să mă pun pe lucru şi să închei o societate”. Împreună cu acesta, cu dr. Rizu şi dr. C. Botez, întocmi o convocare, invitînd la şedinţa de constituire circa 40 de persoane, între care şi pe bătrînul Teodor Codrescu. După două luni de zile statutele erau alcătuite şi se constituia, la 27 noiembrie, primul birou al *Societăţii științifice și literare din Iași*¹¹. Erau de față, sub președinția provizorie a lui T. Codrescu: Gr. Cobălcescu, Aron Densușianu, A. D. Xenopol, Al. Suțu, Leon Cosmovici, H. Tiktin, M. Vlădescu, Al. Brandia, Eug. Rizu, C. Meissner, C. Țiubei, Gr. C. Buțureanu, Corneliu Codrescu. Funcția de președinte i-a fost încredințată, prin vot, savantului Gr. Cobălcescu, profesor de geologie la Universitatea din Iași, al cărui prestigiu științific și autoritate morală puteau să asigure o bună îndrumare noului așezământ. Secretar general fu ales Gr. C. Buțureanu, iar casier Corneliu Codrescu, fiul bătrînului publicist și editor al *Uricarului*.

Cu vechea *Societate de medici și naturaliști* relații normale par a se fi stabilit destul de repede. În tot cazul, la 28 oct. 1890 Societatea „Arhiva”, cum i se spunea îndeobște, însărcina pe A. D. Xenopol, A. Suțu și Ed. Gruber să o reprezinte la banchetul oferit de vechea societate cu ocazia împlinirii a 58 ani de existență¹². Xenopol a și rostit, cu acel prilej, un toast în care evidenția rolul eminent al primei societăți științifice din Moldova, în contextul istoriei naționale: „Tînăra Societate științifică și literară, încheia el, vine să ureze ani mulți și fericiți bătrînei sale mume”¹³.

Scopul și structura societății. Potrivit statutelor, noua societate urmărea „cultivarea și răspîndirea științelor și literelor”¹⁴. Ea cuprindea, de aceea, două secții-

⁹ „Arhiva”, XXV (1914), p. X, nota.

¹⁰ *Ibidem*, p. X—XI, nota. Vezi și N. A. Bogdan, *Societatea medico-naturalistă și Muzeul istorico-natural*, Iași 1919, p. 107; N. Leon, *Amintiri*, I, Iași, p. 160—162; C. Moțaș, *Societatea de medici și naturaliști din Iași*, „Boabe de griu”, București, IV (1933), nr. 8, p. 471—472.

¹¹ Registrul de procese-verbale, f. 20 v.

¹² „Buletinul Societății de medici și naturaliști din Iași”, IV (1890), nr. 4 bis, p. 140.

¹³ *Statutele Societății științifice și literare din Iași*, „Arhiva”, XVII (1906), nr. 1, p. 3.

¹⁴ *Ibidem*.

uni (științifică și literară), care puteau fi subîmpărțite la nevoie. În prima secțiune se avea în vedere: „medicina, studiul științelor exacte, celor fizice și naturale, precum și aplicațiunile lor”. În cealaltă: „studiul limbii române, filologia în genere, istoria cu științele ajutătoare și filozofia cu pedagogia”¹⁵.

Societatea avea, așadar, aceeași structură și finalitate ca și *Academia Română* sau *Societatea Astra* de peste munți. Comparația poate fi împinsă și mai departe, în privința membrilor (ordinari, corespondenți și onorari) ca și în privința desfășurării lucrărilor: fiecare secțiune era condusă de un președinte și de un secretar, care întocmeau, anual, rapoarte de activitate, supuse dezbaterii în plenul Societății. Un casier, și acesta ales, se îngrijea de administrarea veniturilor, iar un bibliotecar, care putea fi totodată și arhivarul Societății — de cărți, colecții etc. O comisie alcătuită din trei membri ordinari examina activitatea desfășurată de birou și întocmea un raport la sfârșitul fiecărui an academic. Alegerile se făceau prin vot secret și cu majoritate absolută. Fiecare membru avea a plăti, la intrare, o taxă de 5 lei, apoi — lunar — cotizația de 1 leu și costul abonamentului la revista Societății, care era mijlocul principal de valorificare a muncii desfășurate de membrii ei.

Ceremonialul sedințelor, cu totul deosebit de cel al *Junimii*, imita în bună măsură pe acela al Academiei. În lipsa președintelui Societății, prezida unul din președinții secțiilor sau cel mai vîrstnic dintre membri. Un proces-verbal trebuia să consemneze prezența, desfășurarea dezbaterilor, propunerile și deciziile luate.

Revista urma să fie condusă de doi directori, desemnați prin vot, unul pentru partea științifică și unul pentru partea literară, iar un regulament, care n-a mai fost întocmit, trebuia să fixeze drepturile și îndatoririle fiecăruia. În caz de dizolvare, întreg avutul trebuia să treacă în patrimoniul Universității din Iași, cu obligația ca aceasta să-l întrebuințeze pentru realizarea scopului consemnat în statute¹⁶. Se vădește astfel că nu numai „Arhiva”, dar *Societatea științifică și literară* însăși era, în esență, o creație universitară,¹⁷ al cărei destin era legat cum se va vedea, prin membrii săi și prin inițiativele cele mai importante, de acela al Universității ieșene.

•

Recunoașterea ca persoană morală și juridică. Societatea științifică și literară exista așadar în momentul în care și-a constituit biroul de conducere și statutele (27 nov. 1888), dar ca persoană morală și juridică ea n-a fost recunoscută decît peste aproape șase ani, prin legea de la 22 martie 1894¹⁸. Această întârziere neobișnuit de lungă, în ciuda demersurilor repetate ale Societății, s-ar putea explica (ipoteză încă neconfirmată documentar) prin faptul că în acest răstimp țara a fost guvernată de conservatori, ministerul de resort fiind condus, în cea mai mare parte a perioadei, de junimiștii T. Maiorescu și Th. Rosetti. Fapt este că abia în ultima etapă a acestei guvernări, cînd Ministerul Instrucțiunii a fost preluat de Tache Ionescu, legea respectivă a putut fi adoptată.

Chestiunea recunoașterii legale nu era lipsită de importanță, fiindcă numai devenind persoană morală Societatea putea beneficia de legat și donații. Încă la 1 dec. 1889 Andrei Vizanti, fruntaș liberal, cerea să se facă apel la reprezentanții

¹⁵ *Statutele Societății...*, p. 3—11.

¹⁶ Cf. D. Berlescu, *Universitatea din Iași de la 1860 pînă la 1918*, în vol. *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860—1960*, I, București, 1960, p. 223.

¹⁷ Legea a fost votată de Adunarea deputaților la 19 mai 1893, sub președinția generalului G. Manu, iar de către Senat, la 10 martie 1894, președinte fiind G. Gr. Cantacuzino. A fost publicată în „Monitorul oficial” din 2 aprilie 1894. Textul a fost reprodus în „Arhiva”, XVI (1906), nr. 1, p. 1—2.

¹⁸ Cf. Registrul de procese-verbale, f. 13.

Iașului în Cameră, pentru a se alcătui, din inițiativă parlamentară, proiectul de lege respectiv¹⁹. Soluția întârzie însă și la 5 oct. 1890 T. Codrescu stăruia din nou, în ședință publică, pentru recunoașterea Societății²⁰. Ca urmare, la 30 noiembrie același an, se trimitea o adresă către președintele Camerei, cu rugămintea de a urgenta formalitățile²¹. Nu s-a obținut nici de data aceasta un răspuns favorabil, astfel că la 1 febr. 1891, bătrînul Codrescu, foarte activ încă de la începuturile Societății, insistă ca președintele să facă noi intervenții²². Peste două săptămîni se lua hotărîrea ca A. D. Xenopol să întocmească un memoriu asupra stării Societății spre a fi trimis unui deputat, ca suport pentru demersul legiferator²³.

Mai insistent decît primul președinte al Societății, Xenopol prezenta, la 28 febr. 1892, un proiect de adresă către ministerul de resort prin care solicita recunoașterea ei ca persoană morală²⁴. Legiferarea ei ar fi înlesnit promovarea fondurilor menite să asigure tipărirea regulată a revistei și buna desfășurare a celorlalte activități. Trebuie adăugat că venirea lui Tache Ionescu la conducerea ministerului, în toamna lui 1891, sporea șansele finalizării acestor demersuri, date fiind legăturile personale cu noul președinte al Societății. La 16 oct. 1892, președintele arăta starea precară a acesteia, iar peste două săptămîni P. Râșcanu propunea ca biroul să insiste din nou la minister pentru legalizarea ei, condiție fără de care nu-și putea procura mijloacele menite să o pună la adăpost de fluctuații financiare²⁵.

La 12 febr. 1893, Xenopol își putea înștiința colaboratorii că ministerul a făcut deja raportul prin care se înainta corpurilor leguitoare proiectul de lege respectiv²⁶. Totuși, proiectul întâmpina opoziție, sub cuvînt că Societatea avea în sînul ei „străini mozaici”, ceea ce a făcut ca H. Tiktin și alți membri să-și dea demisia. Obiecția n-a influențat esențial activitatea ulterioară a Societății și ea venea, după cit se pare, de la A. C. Cuza, deputat de Iași, cărui Xenopol i se adresa la 4 martie 1893: „E o chestie de viață și de moarte de a fi recunoscută Societatea în seslunea aceasta. Avem promisiunea de la cineva de 50 000 lei, dacă contăm ca persoană juridică”²⁷. La 1 aprilie el putea anunța, în sfîrșit, că proiectul ajunsese la comitetul delegaților²⁸.

Votată în Adunarea deputaților la 19 mai 1893, iar de Senat în anul următor, la 10 martie, legea prin care se conferea *Societății științifice și literare din Iași* statut de persoană morală a fost promulgată abia la 22 martie 1894³⁰. Consemnînd evenimentul, „Arhiva” insera o notiță prin care invita ca eventualele donații să fie trimise pe adresa președintelui, A. D. Xenopol³¹.

Etape și orientări. O periodizare a istoriei *Societății științifice și literare din Iași*, care să se întemeieze pe criterii obiective, nu e ușor de întreprins, dată fiind absența studiilor analitice, și n-o vom face aici, limitîndu-ne doar la cîteva note asupra etapelor și orientărilor principale ce se desprind mai ales din cercetarea revistei „Arhiva”. Se înțelege că activitatea unei societăți care a funcționat atît de îndelung (între 1888—1940, cu o scurtă întrerupere în timpul primului

¹⁹ Registrul de procese-verbale, f. 19.

²⁰ *Ibidem*, f. 23.

²¹ *Ibidem*, f. 32.

²² *Ibidem*, f. 33.

²³ *Ibidem*, f. 42.

²⁴ *Ibidem*, f. 48.

²⁵ *Ibidem*, f. 51.

²⁶ *Ibidem*, f. 51.

²⁷ Bibl. Acad., Coresp. 71 076.

²⁸ Cf. Registrul de procese-verbale, f. 52.

²⁹ *Ibidem*, f. 1. Vezi „Arhiva”, XVII, (1906), nr. 1, p. 1—2; „Monitorul oficial” din 7 martie 1894 și „Arhiva”, XVII, (1906), nr. 1, p. 1—2.

³⁰ „Arhiva”, V, (1894), nr. 3—4, p. 244.

³¹ În care Gr. Cobălcescu vedea „leviarul lumii” („Arhiva”, I, 1889, nr. 1, p. 1).

război mondial), n-a putut fi unitară și s-ar putea distinge, urmărindu-i manifestările publicistice, câteva etape în evoluția ei.

O primă etapă, a genezei, trebuie considerată aceea înscrisă între 1888—1891, când președinția savantului Gr. Cobălcescu i-a asigurat predilecția pentru științele pozitive. Scopul însuși al noului așezământ trebuia să fie, după cum se afirma în prefața primului număr al „Arhivei”, acela de a contribui „la cultura științelor”³², la deșteptarea gustului științific și la răspindirea luminilor în țara noastră. Revista trebuia să comunice în primul rând rezultatele cercetărilor științifice și numai în al doilea rând „considerațiuni generale” asupra diverselor domenii³³. Nu se făcea însă nici o mențiune în privința preocupărilor literare, prin care fondatorii înțelegeau, de fapt, preocupări umaniste, așa cum rezultă din conținutul primelor volume și din manifestările ocazionate de prima aniversare a Societății³⁴.

A doua etapă, cea mai reprezentativă pentru întreaga evoluție a Societății, trebuie socotită aceea de sub conducerea lui A. D. Xenopol (1891—1908, cu o scurtă întrerupere în 1903—1906), etapă în care interesul se deplasează sensibil spre disciplinele umaniste și spre beletristică. „În urma retragerii lui Cobălcescu”³⁵, intrând eu, în 1891, ca președinte³⁶, am început să dau un nou cuprins organului Societății, „Arhiva”, deschizându-i coloanele și părții curat beletristice”³⁷.

Afirmația lui Xenopol este exactă întrucât privește promovarea cu precădere, în revistă, a preocupărilor umaniste, inclusiv a producțiilor literare. Ea trebuie privită însă cu oarecare rezervă atunci când ne referim la punctul de plecare al noii orientări. Fiindcă cel care s-a rostit primul pentru deplasarea accentului către beletristică a fost N. Beldiceanu. La 20 martie 1892, neobositul cercetător care își cheltuise aproape toate resursele în explorarea unor străvechi așezări, cu rezultate care n-au fost încă suficient puse în lumină, propunea publicarea unui supliment beletristic, invocând deplina conformitate a acestui desiderat cu scopul societății, care nu era numai științific, ci și literar. Trebuiau revărsate așadar nuvele, poezii, note de călătorie etc., mai ales că, lărgind profilul revistei, se putea aștepta ca și numărul abonaților să sporească. Propunerea a stîrnit opoziția lui M. Vlădescu, atunci profesor de botanică la Universitatea din Iași, care își exprima îngrijorarea că la un moment dat partea literară ar putea să precumpănească, „Arhiva” decăzînd în rîndul revistelor lipsite de orice demnitate științifică. „„Arhiva” — argumenta tînărul profesor — este lucrarea unei Societăți, este rezultatul muncii serioase a membrilor ei și se poate ca prin direcția ce i se va da să iasă din acest cadru”. V. Buțureanu adăuga la aceasta că, publicînd și literatură, „Arhiva” nu va mai putea fi organul unei societăți care tinde să creeze o „școală științifică”³⁸. Li s-a replicat însă că suplimentul beletristic, cel mult o coală, va permite multor scriitori să se exteriorizeze într-o publicație respectabilă. „Societatea, declara Gr. Buțureanu sprijinind propunerea, are nevoie să stringă-n jurul său pe toți acei ce lucrează serios și de aceea crede

³² „Arhiva”, I, (1889), nr. 1, p. 3—4.

³³ „Arhiva”, II, (1890), nr. 1, p. 1—13. Vezi și A. D. Xenopol, *Douăzeci de ani de muncă*, „Arhiva”, XX, nr. 12, p. 478.

³⁴ Savantul avea să se stingă curînd după aceea, la 21 mai 1892, în plină activitate. S-a putut spune astfel că „ultima rază de lumină ajunge la ochiul aproape să se închidă pentru veșnicie, după ce trece prin lentilele microscopului”. (I. Simionescu, *Evoluția culturii științifice în România*, București, 1913, p. 24—25).

³⁵ A. D. Xenopol, a fost ales președinte la 15 nov. 1891. Cf. Registrul de procese-verbale.

³⁶ A. D. Xenopol, *Douăzeci de ani de muncă*, „Arhiva”, XX, (1909), nr. 12, p. 478.

³⁷ Registrul de procese-verbale, f. 43.

³⁸ *Ibidem*.

că e bine să se primească suplimentul beletristic³⁹. H. Tiktin adăuga, în același sens, că operele literare ce se vor tipări în revistă vor putea constitui în același timp material pentru cercetări lingvistice. Apreciind că „Arhiva” era, pentru Iași, o continuare a „Convorbirilor literare”, Gh. Ghibănescu observa, la rîndul său, necesitatea suplimentului beletristic⁴⁰. Pentru înțila oară se făcea, în cadrul *Societății științifice și literare*, această apropiere, evident circumstanțială, și ea va fi invocată de aici înainte mereu⁴¹. Xenopol, care apreciease altădată *Societatea de medici și naturaliști* drept „bătrîna mumă” a noii societăți⁴², iar în conferința privitoare la *Importanța asociațiunilor în dezvoltarea culturii* socotea *Junimea* ca „înmormîntată” de la anul 1885⁴³, fără să stabilească o legătură de filiație cu noua societate ieșeană, observa la rîndul său necesitatea unui supliment literar, asigurînd însă că lucrările fără valoare nu vor fi tolerate și că Societatea va aviza asupra fiecăreia⁴⁴. Aceeași poziție a adoptat I. Tanoviceanu, astfel că se putu lua o hotărîre în sensul dorit de Beldiceanu: „Se va adăugi la „Arhiva” un supliment beletristic formînd parte din corpul «Arhivei», însă al cărui material să nu treacă de o coală de număr”⁴⁵.

S-ar părea că lărgirea preocupărilor revistei era în adevăr o necesitate ce izvora din însăși structura Societății, iar dezvoltarea ulterioară a acesteia exprimă desigur preocupările reale ale membrilor ei. La 24 aprilie 1892, Xenopol se adresa secțiunii științifice, invitînd-o să depună mai multă stăruință, fiindcă „Arhiva” dispunea de prea puține lucrări de știință⁴⁶.

În cadrul acestei etape s-ar putea deosebi, credem, două subperioade: una, mai unitară, pînă în 1898 și alta după această dată cînd Xenopol, devenind pentru trei ani și rector, trecu asupra *Societății Universitare Române* (1899) și asupra revistei „*Annales scientifiques de l'Université de Iassy*” (1900) o parte din sarcinile *Societății științifice și literare*. „Arhiva” capătă acum un caracter larg enciclopedic, punînd un accent deosebit pe funcția social-educativă. Ea tinde să lărgască preocupările celor ce nu au posibilitatea de a se instrui sistematic și sînt pîndiți de unilateralitate. Enciclopedismul ei e așadar o replică la tendința de excesivă specializare, iar diminuarea părții științifice din „Arhiva” nu va întîrzia să producă reacții. În toamna lui 1903 s-a pus chiar problema reorganizării Societății⁴⁷, în sensul unei întoarceri la profilul inițial, reproșîndu-se (Gr. Butoșeanu) tocmai rămînerea în urmă, „din diferite motive”, a laturii științifice. Aceste motive îl priveau, evident, pe A. D. Xenopol, care își dădu demisia numădecît, refuzînd — cu toate insistențele unora dintre membri — să revină asupra ei⁴⁸.

„Arhiva” cunoaște în anii următori o substanțială diminuare a părții literare și „speculative”. Xenopol nici nu mai figurează, la un moment dat, printre colaboratori⁴⁹, iar „Semănătorul” anunța cu malîție că „Arhiva” a fost preluată

³⁹ Registrul de procese-verbale.

⁴⁰ A. D. Xenopol, *Douăzeci de ani de muncă*. „Arhiva”, XX, (1909), nr. 12, p. 477—478.

⁴¹ „Buletinul Societății de medici și naturaliști din Iași”, IV, (1890), nr. 4 bis, p. 140.

⁴² „Arhiva”, II, (1891), nr. 9, p. 541.

⁴³ Registrul de procese-verbale, f. 43.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 43.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 44.

* Vezi G. T. Kirileanu, *Societatea Universitară Română*, „Arhiva”, X, (1899), nr. 5—6, p. 346—354.

⁴⁶ „Evenimentul”, XI, (1903), nr. 181 (19 septembrie, p. 3: ședința din 17 septembrie 1903).

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 193 (3 octombrie), p. 2: ședința din 1 octombrie 1903.

⁴⁸ Vezi „Arhiva”, XIV, (1903), nr. 9—10 și urm.

⁴⁹ „Semănătorul”, III, (1904), nr. 30 (25 iulie), p. 479. „Reînvierea” apăruse într-un singur număr, la Botoșani, în decembrie 1903.

de Gr. Buțureanu și Gh. Ghibănescu, în timp ce fostul director trecu la „răposata <Reînviere>”⁵⁰. Revenirea acestuia la conducerea Societății și a „Arhivei”, în 1906—1908, nu mai prezintă interes pentru dezvoltarea lor viitoare⁵¹.

Începe astfel a treia etapă, mai puțin semnificativă, sub președinția lui T. T. Burada (aug. 1903—apr. 1906, oct. 1908—1916), etapă în care direcția „Arhivei” au avut-o, pe rînd, Gr. Buțureanu (1903), A. D. Atanasiu (1905), Ilie Bărbulescu (1906), Gh. Ghibănescu (1915).

La începutul lui 1905 revista apărea cu un cuvînt înainte care merită a fi relevat: „Sînt șaisprezece ani de cînd <Arhiva> reprezintă, fără întrerupere, cultura Moldovei și nimic nu poate fi mai nedrept ca atitudinea unor capete emnente și a unor reviste, de curînd născute, cari ne ignorează. Dacă n-am avut genii și mari talente — accidente fericite, pe cari natura le samănă în orbul ei mers — nu-i vina noastră; bunele intenții și voința cea mai stăruitoare a omului nu le poate naște. Totuși, fără reclamă și zgomot, credem a fi îndeplinit o operă modestă și lipsită de strălucire, dar desigur utilă și rodnică”⁵². În perspectiva timpului această apreciere este exactă pentru întreaga activitate a *Societății științifice și literare*.

Interesantă, din această etapă, este hotărîrea, rămasă deocamdată fără urmări, de a se crea o secțiune arheologică autonomă⁵³. În ciuda declarației că va acorda mai mult spațiu criticii și studiilor de artă, urmînd desigur îndemnul lui A. D. Atanasiu⁵⁴, „Arhiva” devenise de fapt o revistă de istorie, în înțeles larg, cu stăruitoare preocupări privind disciplinele auxiliare: etnografie, diplomatică, genealogie etc. Cu ocazia banchetului din 1912, se făcea dealtfel urarea ca ea să lupte cu toate forțele pentru a fi cît mai puțin un „magazin literar” și cît mai mult o publicație științifică, deschisă sincer celor mai variate dezbateri⁵⁵. Un anunț redacțional prevedea, la sfîrșitul lui 1914, că în anul următor „Arhiva” intenționa să dea, „pe lîngă lucrările de știință, litere și arte, o deosebită atenție filologiei [subl. n.] și publicării documentelor, cu toate studiile necesare”⁵⁶. Războiul a împiedicat-o să-și continue activitatea, în anii următori, dar noua orientare a publicației se anunța de pe acum.

A patra etapă, unitară prin predilecția categorică pentru studiile filologice, este cuprinsă între 1921—1940, cînd *Societatea științifică și literară*, precum și „Arhiva”, au fost conduse fără întrerupere de Ilie Bărbulescu, în intenția căruia sarcina principală a revistei era aceea de a combate tot ceea ce era „superficial și fals în domeniul istoriei și limbii românilor”. Era nevoie de o adîncire critică, de revizuirea metodică a spațiilor parcurse prea grăbit sau cu mijloace insuficiente: „noi vom aprofunda în toate direcțiile și cu toate elementele științei istorice și filologice de astăzi problemele pe care cei de pînă acum, în rîndul lor de

⁵⁰ Vezi „Arhiva”, XVII, (1906), nr. 5, coperta; „Românul literar”, t. IV, (1906), nr. 21, p. 356; „Opinia”, V, (1908), nr. 556 (10 octombrie), p. 3.

⁵¹ *In al XVI-lea an*, „Arhiva”, XVI, (1905), nr. 1, p. 1.

⁵² „Opinia”, V, (1908), nr. 556 (10 octombrie), p. 3: ședința din 8 octombrie 1908.

⁵³ *In al XIX-lea an*, „Arhiva”, XIX, (1908), nr. 1, p. 1.

⁵⁴ *Banchetul Arhivei*, „Evenimentul”, XX, (1912), nr. 96 (26 iunie), p. 2.

⁵⁵ „Arhiva”, XXV, (1914), nr. 9—10, p. 415.

⁵⁶ *Un cuvînt înainte*, „Arhiva”, XXVIII, (1921), nr. 1, p. 1. Asupra acestei etape vezi „Arhiva”, XLI, (1934), nr. 1—2, p. 104; XLII, (1935), nr. 3—4, p. 245—246; XLIII, (1936), nr. 1—2; p. 157—159; nr. 3—4; p. 316—318; XLIV, (1937), nr. 1—2, p. 172—173; nr. 3—4, p. 344; XLV, (1938), nr. 1—2, p. 196—197.

a scrie mult, le-au soluționat numai prin cercetare la suprafață a unor izvoare și prin necunoașterea altora”⁵⁷.

Reprofilarea „Arhivei” era justificată de apariția unor publicații specializate, care luaseră asupra lor parte din sarcinile inițiale ale Societății. Pentru științele pozitive existau în localitate „Annales scientifiques de l'Université de Jassy” și „Revista științifică V. Adamachi”, iar pentru istorie, „Buletinul Ioan Neculce” și revista „Teodor Codrescu”, amândouă editate de Gh. Ghibănescu, iar mai târziu, „Cercetări istorice” sub conducerea lui Ilie Minea.

S-ar cuveni desigur să abordăm, în legătură cu începuturile Societății științifice și literare din Iași, numeroase alte probleme: membri, colaboratori, problematică științifică, cursuri libere, muzeu, bibliotecă, preocupări de istorie locală, dezbateri social-politice și culturale etc. Cadrul limitat al acestor rânduri ne obligă să amânăm pentru altă ocazie tratarea chestiunilor enunțate.

SUR LES DÉBUTS DE LA „SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ET LITTÉRAIRE DE JASSY

RÉSUMÉ

Dans la période suivant le transfert de la société „Junimea” à Bucarest (1885), l'initiative la plus importante et durable sur le terrain de la culture de Jassy a été sans-doute la „Société scientifique et littéraire”. Fondée en 1888, grâce aux instances de quelques professeurs, elle a déployé une activité d'intensité variable jusque en 1940. Dans l'absence d'une étude compréhensive sur l'histoire de cette institution, l'auteur essaie de mettre en évidence les démarches préliminaires, la genèse, le but, la structure, la légalisation, les étapes et les orientations principales de la „Société scientifique et littéraire”, utilisant les données fournies par l'examen de son bulletin „Arhiva”, de la presse, de la correspondance de l'époque et surtout des procès-verbaux des séances (1888—1894) et de quelques actes conservés dans la Bibliothèque Centrale Universitaire de Jassy. Il distingue dans l'histoire de la Société quatre étapes, dont les orientations ont été imprimées par ses présidents: Gr. Cobălcescu (1888—1891), A. D. Xenopol (1891—1908), T. T. Burada (1908—1916), I. Bărbulescu (1921—1940). Plusieurs problèmes concernant les débuts de l'ancienne institution culturelle de Jassy, dépassant les limites imposées à ces pages, restent encore à son attention: membres et collaborateurs, projets et réalisations scientifiques et littéraires, cours libres, musée, bibliothèque, initiatives d'histoire locale, débats social-politiques et culturels.

PROBLEMA AGRARĂ DIN ROMÂNIA ÎN 1914 *)

DE

ADRIAN MACOVEI

În anul 1914, politica agrară a partidelor burghezo-moșierești din România a intrat într-o nouă fază, marcată prin aducerea în discuția Parlamentului a necesității revizuirii Constituției, modificare ce viza înscrierea în legea fundamentală — potrivit conceptului Partidului național liberal aflat la cîrma țării — a unei clauze în virtutea căreia să se poată obține o suprafață de pămînt — limitată bineînțeles — pentru împroprietărirea țăranilor.

Necesitatea unei reforme agrare care, alături de cea electorală, a constituit platforma liberalilor în alegerile de la începutul lunii februarie 1914, s-a datorat evenimentelor ce au avut loc pe plan intern și, în primul rînd, frământărilor țăărănești în „condițiile creșterii greutății specifice a mișcării muncitorești în viața politică a țării”¹.

Din acest punct de vedere², o revizuire a repartiției proprietății funciare a fost considerată ca oportună și pentru a salva proprietatea moșierească subminată de anacronisme, prin adaptarea ei la obiectivele reale ale evoluției capitalismului din România³, rol pe care nu întimplător și l-a asumat P.N.L., exponent al capitalului industrial și financiar și al unei părți din moșierime cu vederi mai evaluate. În concepția liberalilor, principalul mijloc care să preîntîmpine o nouă ridicare la luptă a țăranimii consta în crearea și întărirea poziției economice a elementelor burgheze din mediul rural, a așa numitei „țăranimi fruntașe”, care să înlăture prăpastia existentă dintre marea proprietate reprezentată de o mînă de moșieri și masa țăranimii sărace lipsită de pămînt. Alegerea acestei soluții corespundea întru totul intereselor de clasă ale burghezo-moșierimii române, în-

*) În prezentul studiu ne vom opri numai asupra aspectului politic al problemei agrare în anul 1914, fără a ne referi la latura economică cu toate implicațiile ei, de altfel, pe larg tratată în istoriografia noastră.

¹ V. Liveanu, M. Rusenescu, Tr. Lungu, Mircea Iosa, Iosif Kovacs, V. Bozga, *Relații agrare și mișcări țăărănești în România, 1908—1921*, Editura politică, București, 1967, p. 155 (în continuare se va cita *Relații agrare...*).

² Vintilă Brătianu scria, în 1913, că pentru consolidarea statului se impunea o „acțiune hotărîită pentru aplicarea reformelor”, menită să înlăture o repetare a „răului de care am suferit pînă în 1907”, ale cărui învățăminte „se agravează prin faptul că, în viitor, trebuie să ținem seama și de masele muncitoare de la orașe mai lesne de aprins și de revoltat” (*Crize de stat, 1901—1907—1913*, București, 1913, p. 19, 21).

³ *Relații agrare...*, p. 155.

trucit, pe de o parte, ar fi salvat marea proprietate între 500 și 1 000 ha cu prețul transferării pământului latifundiilor ce depășeau limita amintită pentru consolidarea burgheziei sătești, iar pe de altă parte, se lăsa în păstrarea moșierimii o suprafață de pământ suficientă ca să-i asigure continuitatea dominației asupra gospodăriei țărănești.

În ceea ce privește situația repartiției proprietății funciare din România, o privire succintă asupra statisticilor vremii ne îndreaptă spre constatarea, revelatoare de altfel, că între cele două categorii de proprietăți, țărănească și moșierească, exista o mare discrepanță. Astfel, potrivit statisticii din 1913, din cele 1 336 624 familii a căror ocupație principală o constituia agricultura, 917 972, adică 81% aveau mai puțin de 5 ha⁴, iar 368 727 capi de familie erau lipsiți complet de pământ⁵. Între această categorie a țăranilor fără pământ sau cu pământ insuficient și marea proprietate se interpuneau 161 563 gospodării țărănești cu 5—10 ha și țăranii înstăriți al căror număr, conform statisticii amintite, se ridica la 48 694 gospodării, cu suprafețe variind între 10—50 ha de pământ⁶.

Deși statistica din 1913 este incompletă, ea redând numai situația suprafețelor însămintate, a finetelor naturale și artificiale, se poate constata cu ușurință decalajul enorm ce a existat între proprietatea mică țărănească și cea moșierească. Din totalul de 5 840 621 ha cultivate, gospodăriile cu mai puțin de 5 ha dețineau 2 118 480 ha, adică o medie de 2,35 ha, în timp ce cele 1 044 de proprietăți de peste 500 ha însumau 1 093 699 ha, în medie 1 047,10 ha⁷. În anumite regiuni ale țării, dar mai ales în Moldova, marea proprietate posedă aproape jumătate din suprafața județelor. Aceasta era situația județelor Botoșani (50,1%), Dorohoi (46,8%), Iași (46,5%)⁸.

Legiurile agrare elaborate între anii 1907 și 1912 nu au avut drept rezultat decât să mențină situația precară a țăranimii nevoiașе. Aceasta s-a datorat, în primul rând, concepției pe care au avut-o legiuitorii despre modul și calea rezolvării crizei regimului agrar din România, generată și de contradicția dintre relațiile capitaliste ce jucau un rol hotărâtor în industrie și natura proprietății funciare, colportarea unor rămășițe feudale. Înlăturarea acestei contradicții presupunea o radicală transformare a proprietății moșierești. Referindu-se la o situație asemănătoare, Lenin scria că esența problemei și crizei agrare „nu constă în înlăturarea piedicilor care stau în calea progresului agriculturii, ci în altelea și anume: în ce mod vor fi înlăturate aceste piedici și care clasă și prin ce metode va proceda la înlăturarea lor”⁹. Calca pentru care au optat cercurile conducătoare nu putea fi decât cea a reformelor, menite să transforme în mod lent și să pună de acord caracterul anacronic al mării proprietăți cu factorii specifici modului de producție capitalist. Ritmul și formele de promovare a căii prusace de dezvoltare a capitalismului în agricultură, au constituit însă izvorul divergențelor în rindul claselor dominante¹⁰.

Deși în ultima vreme au fost tipărite numeroase lucrări referitoare la diverse aspecte economice, sociale și politice ale României din primele două decenii ale secolului XX¹¹, unele dintre acestea au fost mai puțin aprofundate. În prezentul

⁴ *Agricultorii și repartizarea pământului cultivat în 1913*, București, 1915, p. 16.

⁵ *Ibidem*, p. 11.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 23.

⁸ *Ibidem*, p. 26.

⁹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. XVII, Editura politică, București, 1963, p. 130.

¹⁰ *Relații agrare...*, p. 89.

¹¹ Ne rezumăm să amintim doar lucrările ce ne-au reținut în mod special atenția pentru studiul nostru: Tr. Lungu, *Poziția partidelor politice din România față de problema agrară între anii 1913 și 1921*, în „Studii, revistă de istorie”, an. IX (1956), nr. 2—3, p. 19—33; N. Copoiu, *Partidul social-democrat din România*

studiu intenționăm să ne ocupăm de problemele legate de programul economic și politic elaborat de P.N.L. în toamna anului 1913, de discuțiile purtate în Parlament în prima jumătate a anului 1914 și atitudinea celorlalte partide politice față de mijloacele propuse de partidul de guvernământ, menite să rezolve, chipurile, printr-o evoluție lentă, dirijată, spinoasa problemă agrară ce a frământat cercurile conducătoare românești înainte de primul război mondial.

Chestiunea unei revizuii a repartiziției proprietății funciare a reținut atenția P.N.L. încă înainte de izbucnirea războaielor balcanice. C. Stere recunoștea că „prăpastia care ne izolează de satele noastre” trebuie înlăturată prin lărgirea dreptului de vot pe baza colegiului unic pentru toți știutorii de carte și trecerea fără întârziere în stăpânirea țărânimii, chiar prin expropriere silită dacă situația o va cere, la cel puțin 2 000 000 ha pământ¹².

Fără îndoială că problema agrară din România a fost influențată, în sensul trecerii la o reformă mai radicală, și de evenimentele din Balcani, improprietărea țărănilor impunându-se nu numai ca o necesitate social-economică, ci și națională¹³.

Pentru a evita o „greșeală a momentului” legată de starea generală de spirit a țărânimii sărace, după pacea de la București (28 iulie/10 august 1913), Ion I. C. Brătianu a anunțat prin scrisoarea de la 7 septembrie, introducerea în programul politic al P.N.L., aflat în opoziție, a reformei agrare și electorale¹⁴.

De altfel, existența unui „viciu constitutiv” al vieții sociale a țării, datorat unui regim „conservatorist” ce deținea supremația economică și politică prin natura repartiziției pământului și a sistemului electoral al colegiilor restrinse, a fost recunoscut public de unii din membrii de vază ai P.N.L.¹⁵. În același timp, pentru a împrăști norii neliniștii create de spectrul unei exproprieri, de la bun început au fost date toate asigurările că nu poate fi vorba nici pe departe de o distrugere a marii proprietăți, ci numai de o reducere în suprafață a latifundiilor¹⁶. Exproprierea, pe lângă o aplicare parțială în cazul marilor proprietari pe care le-ar limita

în ajunul izbucnirii primului război mondial, (ibidem, an. XI (1958), nr. 4, p. 35—54); D. Hurezeanu, *Poziția mișcării muncitorești față de problema agrară și lupta de clasă a țărânimii între 1907 și 1917*, (ibidem, an. XVI (1963), nr. 4, p. 783—803); D. Hurezeanu, *Privire critică asupra studiilor problemei agrare în România la începutul secolului al XX-lea, în Studii privind istoria economică a României*, vol. I, București, 1961, p. 47—137; M. Iosă, *Acțiuni țărănești în România, 1907—1918*, în „Studii, revistă de istorie” an. XV (1962, nr. 4, p. 837—868; *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908—1921*, (lucrare colectivă), București, 1967; N. N. Constantinescu, *Trăsăturile caracteristice ale dezvoltării economice a României la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în „Studii și articole de istorie”, XVI (1970), p. 15—47.

¹² „Viața Românească”, an. VIII (1913), nr. 1, p. 106—107.

¹³ E. Negruți-Munteanu, *Războaiele balcanice și problema agrară în România* (lucrare în manuscris), p. 29.

¹⁴ „Revue économique et financière”, an. X (1913), nr. 454, p. 334.

¹⁵ Așa, de pildă. I. Gh. Duca, explicând că în materie de politică agrară liberalii au căutat să nu se îndepărteze de limitele evoluționismului și că prin legiurile adoptate în perioada anilor 1907—1910 au urmărit o destindere a raporturilor încordate dintre marea proprietate și țărânie, era de părere că de la bun început trebuia să se imprime prefacerilor sociale un ritm mai alert, să se recurgă la o politică mai reală (I. Gh. Duca, *Programul Partidului Liberal*, în „Democrația”, an. I (1913), nr. 4 din 15 octombrie, p. 529—530, 533—534).

¹⁶ M. D. Berlescu, *Congresul Partidului liberal* (în *idem*, nr. 12—13, din 1 octombrie, p. 471).

la 500—1000 ha, a fost propusă să fie folosită și pentru comasarea micii proprietăți țărănești în vederea prevenirii fracționării excesive¹⁷. Mai mult, ideea lansată de unul din fruntașii Partidului conservator, N. Filipescu, ca statul să răscumpere ipotecile ce grevează moșiile mari, nu a fost acceptată de liberali, fiind considerată ca o exproprierie deghizată, în cazul moșiilor înglodate în datorii¹⁸.

Iată deci, că încă de la anunțarea reformelor menționate în scrisoarea program, coordonatele în cadrul cărora urmau să fie puse în practică au căpătat contururi destul de precise, proprie legiuirilor făcute de cercurile guvernante, care, în cazul nostru, urmărind să armonizeze funcția socială pe care pretindeau că o are proprietatea mare, cu interesul general al societății, nu admiteau în același timp, o „apropiere individuală nelimitată”¹⁹. Și în moțiunea votată la congresul P.N.L. din 20 octombrie 1913, „întărirea țăranimii” și o „solidarizare reală” cu viața statului a tuturor cetățenilor lui au fost considerate condițiuni absolute în vederea „unei propășiri liniștite și sigure a României”²⁰.

Intrată în criză, coaliția conservatoare este înlocuită la cîrma țării, la 4 ianuarie 1914, de un cabinet liberal prezidat de Ion I. C. Brătianu, care deținea și portofoliul Ministerului de Război²¹.

Desigur că atît în noul cabinet cit și în cadrul P.N.L. nu a existat o unitate de vederi în privința înfăptuirii programului. Legiferarea și aplicarea celor două reforme anunțate a stîrnit cele mai diverse păreri, explicabile atît prin pluralitatea concepțiilor, cit și prin multitudinea de legături și interese particulare pe care le aveau membrii P.N.L., ceea ce a făcut să se reliefeze și mai mult două curente distincte: unul, format în jurul foștilor socialiști trecuți la liberali²², care vedeau în legiferarea exproprierii parțiale singura cale de rezolvare a problemei agrare, neadmițînd, în același timp, niciun fel de concesi sau tergiversări; cel de al doilea curent era cel al liberalilor bătrîni, sau al vechilor liberali, legați mai de mult prin interese economice de marea proprietate și adepți ai unor transformări „liniștite”, „cumpătate”, dar care, în ochii țăranilor, să treacă drept niște reforme radicale.

Noul program lansat de P.N.L. prin scrisoarea din 7 septembrie 1913, folosit și ca platformă în alegerile din 26 ianuarie—12 februarie 1914, a determinat și celelalte partide politice să treacă la o revizuire a programelor lor față de cele mai acute probleme ce frămîntau țara în acel timp: problema agrară și cea electorală.

Partidul conservator, reprezentant al mării proprietăți, prin poziția sa negativă față de exproprieră și colegiul unic propuse de liberali, și-a pierdut mult din creditul politic²³. În expunerea de motive a programului alcătuit de Al. Mar-

¹⁷ M. D. Berlescu, *Congresul Partidului liberal*, în „Democrația”, an. I (1913) nr. 12—13, din 1 octombrie, p. 474.

¹⁸ N. O. Popovici-Lupa, *Reforma agrară* (în *idem*, nr. 15 din 1 nov., p. 585).

¹⁹ M. Berceanu, *Utilitatea și modalitatea exproprierii* (în *idem*, nr. 17, din 1 decembrie, p. 722).

²⁰ I. C. Băicoianu, *Ideile conducătoare ale politicii noastre agrare* în „Economia națională”, an. XXXVII (1913), nr. 10, octombrie, p. 405.

²¹ În comparație cu formula ministerială a liberalilor din anii 1907—1910, nu este lipsită de semnificație, mai ales pentru ceea ce P.N.L. intenționa să realizeze, nici componența guvernului în care alături de Em. Porumbaru la externe, Em. Costinescu la finanțe, Al. Constantinescu la agricultură și domenii, dr. C. Angelescu la lucrări publice, au mai intrat și foștii socialiști V. Gh. Morțun la interne, Al. Radovici la industrie și comerț și I. Gh. Duca la culte și instrucțiune publică (*Dezbaterile Senatului*, 1913—1914, p. 267).

²² N. Copoiu, *Refacere P.S.D. din România, 1900—1910*, Editura științifică, București, 1966, p. 64—70.

²³ La aceasta au mai contribuit și divergențele din sînul lui, generate și de lupta pentru șefie dintre N. Filipescu, Al. Marghiloman, I. Lahovari, în condițiile unei iminente retrageri a lui T. Maiorescu (C. Gane, P. P. Carp, și *locul său în istoria politică a țării*, vol. II, București, 1936, p. 498).

ghiloman pe temeiul căruia Comitetul executiv al Partidului conservator a formulat programul politic în ședințele din 11—14 decembrie 1913²⁴, acesta a declarat că partidul său este dispus să analizeze orice propunere în legătură cu reforma agrară, fără atingerea însă a dreptului de proprietate²⁵. Recunoscând existența unei acute probleme țărănești, conservatorii au propus pentru rezolvarea ei trei căi: prima consta în desprinderea treptată din marea proprietate a unei suprafețe de pământ; a doua avea în vedere ca cele 500 000 ha proprietate de stat, la care se adăugau cca. 100 000 de ha ce se vindeau anual voluntar, să fie transferate „legal” țăranilor; în sfârșit, a treia cale se referea la crearea unei instituții de credit care, prin garantarea plății, să faciliteze cumpărarea de către mica proprietate a moșiilor scoase în vânzare²⁶. Cît privește reforma electorală se preconiza ca, înainte de a se agita modificarea legii în vigoare, să se aștepte realizarea celor propuse mai sus²⁷.

Opoziția conservatorilor față de reformele anunțate de liberali s-a manifestat și cu prilejul adunării Uniunii sindicatelor agricole din 19 ianuarie 1914, din care făceau parte numai marii proprietari. Și de această dată împroprietăririi țăranilor i-a fost opusă o soluționare evolutivă, exproprierea — calificată ca mijloc violent — nefiind admisă sub pretextul existenței pământurilor disponibile ale statului. De altfel, în moțiunea adoptată, marii proprietari s-au declarat solidari în lupta împotriva știrbirii inviolabilității proprietății, văzind în folosirea exproprierei pentru alte cauze decît cele de utilitate publică o primejdie pentru stat²⁸.

Pînă unde intenționa să meargă guvernul liberal în soluționarea problemei agrare, a ieșit și mai mult în evidență cu prilejul declarației de la Ploiești a lui Ion I. C. Brătianu, făcută, nu întîmplător, cîteva zile după desfășurarea adunării sindicatelor agricole. Exproprierea — arăta el — va fi făcută în așa fel încît nu va desființa proprietatea mare și nici nu va leza principiul dreptului de proprietate²⁹.

Erijindu-se în rolul unui partid de control — cum îl denumise șeful său, Take Ionescu³⁰ — Partidul conservator-democrat a considerat că la baza modificării Constituției trebuie pusă înțelegerea dintre partide³¹. Așa cum reiese dintr-un manifest electoral din timpul campaniei de la începutul anului 1914, conservatorii-democrați au imputat liberalilor că, „evocînd mirajul reformelor”, au greșit prin lipsa explicațiilor detaliate asupra chipului cum acestea se vor înfăptui. Exproprierea nu au considerat-o necesară atîta timp cît nu au fost epuizate rezervele de pământ existente. Au acceptat-o, totuși, în ultimă instanță, ca un mijloc de rezolvare imediată a problemei agrare, condiționînd însă ca folosirea exproprierei să nu constituie o „încîlcire a marii proprietăți”, ci să joace rolul unui regulator în „armonizarea” intereselor ridicate de transformarea ei³². Cît privește reforma electorală, Partidul conservator-democrat a opus colegiului unic insti-

²⁴ „Revista economică și financiară”, an. X (1914), nr. 470 din 9 22 ianuarie, p. 591—592.

²⁵ „Săptămîna politică și culturală”, an. IV, (1914), nr. 1 din 4 ianuarie, p. 2.

²⁶ *Ibidem*, p. 3—4. Întrucît în concepția conservatorilor problema agrară nu trebuia privită numai din punct de vedere al relației pământ-proprietar, au mai propus alături de cele de mai sus, și ameliorarea moravurilor administrative și a stării culturale precare de la sate, prin măsuri menite să acorde o autonomie comunală și o stabilitate a funcțiilor electivă (*Ibidem*, p. 4).

²⁷ *Ibidem*, p. 5.

²⁸ „Buletinul Uniunii centrale a sindicatelor agricole” an. III (1914), nr. 1 din 20 februarie, p. 4—9.

²⁹ „Voința națională”, an. XXVIII (1914), nr. 8259 din 27 ianuarie, p. 2.

³⁰ „La Roumanie”, an. XVII (1914), nr. 4386 din 22 ianuarie, p. 1.

³¹ „Acțiunea”, an. XIII (1914), nr. 3196 din 4 februarie, p. 1.

³² „Opinia” an. XI (1914), nr. 2086 din 25 ianuarie, p. 1.

luirea a două colegii, care ar fi cele mai indicate pentru realizarea în viitor a votului universal³³.

Partidul naționalist-democrat, cu mare priză mai ales în rîndul intelectualității satești datorită personalității lui N. Iorga, nu se declarase de acord cu modul în care partidul de guvernămînt intenționa să realizeze reformele. Cu excepția lui A. C. Cuza, care a făcut opinie separată și pentru care dreptul de proprietate era inatacabil, acest partid s-a pronunțat pentru „reforme serioase și întregi”³⁴, prin care înțelegea improprietărea generală a țăranilor fără avansuri bănești. Acest partid s-a pronunțat împotriva colegiului unic și pentru votul universal, egal, direct, secret și obligatoriu, și reprezentarea țăranimii în Parlament proporțional cu numărul și însemnătatea ei pe plan economic, social, național, politic și militar³⁵.

Singurul partid care la începutul anului 1914 a formulat soluții înaintate pentru reformele inițiate de liberali a fost Partidul social-democrat. Pronunțîndu-se pentru exproprierea totală a marii proprietăți și votul universal³⁶, el a dezvoltat întregului popor, prin intermediul oficiosului său, că înființarea colegiului unic nu este o reformă democratică, conformă cu interesele maselor muncitoare. Exproprierea preconizată de liberali nu va aduce foloase reale țăranilor, întrucît „cunoscînd legăturile pe care Partidul liberal le are cu marii proprietari, el nu va face o reformă care să rezolve marea chestiune țărănească din România”³⁷. Fundamentarea necesității realizării exproprierei totale a marii proprietăți a constituit dovada radicalizării poziției mișcării muncitorești față de cea mai acută problemă a României înaintea izbucnirii primului război mondial³⁸.

Modificarea Constituției a fost necesară deoarece exproprierea era admisă numai într-un singur caz, cel de utilitate publică (în care figurau: căile de comunicații, salubritatea și lucrările de apărare națională)³⁹. În ceea ce privește reforma politică, trebuiau modificate toate articolele ce limitau numărul alegătorilor în cele trei colegii după criteriul censului⁴⁰.

Parlamentului, cu o majoritate liberală, i-a fost prezentat, trei zile de la convocarea sa la 21 februarie 1914, propunerea de revizuire a Constituției. Intemciată pe expunerile de motive, cu un conținut identic⁴¹, susținute de C. Costescu-Comăneanu în Senat și de M. Orleanu în Cameră, în propunerile de revizuire se pleca de la situația arhicunoscută a repartiției anormale a pămîntului ce a creat un adînc dezechilibru între proprietatea mare și cea mică. Singurul mijloc pentru înmulțirea numărului micilor proprietari consta în a autoriza statul ca, în schimbul unei drepte și prealabile despăgubiri și în anumite condițiuni, să poată recurge la expropriere. Aplicarea ei era reclamată din două motive: primul, pentru că moșiile

³³ „Opinia”, an. XI (1914), nr. 2086 din 25 ianuarie, p. 1.

³⁴ Ioan Căpreanu, *Partidul naționalist-democrat din România*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași. Istorie”, tom. XVI (1970), fasc. 2, p. 182.

³⁵ „Neamul românesc pentru popor”, an. V (1914), nr. 2 din 2 februarie, p. 24—25.

³⁶ N. Copoiu, *Partidul social-democrat din România în ajunul izbucnirii primului război mondial*, în „Studii, revistă de istorie” an XI (1958), nr. 4, p. 44.

³⁷ „România muncitoare”, an. X (1914), nr. 2 din 9 ianuarie, p. 1.

³⁸ D. Hurezeanu, *Relații agrare din România la începutul secolului al XX-lea, și atitudinea mișcării socialiste față de țăranime*, în „Analele Institutului de istorie a partidului de pe lângă C.C. al P.M.R.”, an VI (1960), nr. 3, p. 66—76.

³⁹ Art. 19 din Constituția României promulgată la 1 iulie 1866 (C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. I, București, 1900, p. 6).

⁴⁰ Art. 59—75 (*ibidem*, p. 14—18). Este edificator credem dacă menționăm că la alegerile din 26 ianuarie—12 februarie 1914, datorită existenței celor trei colegii, din totalul de 7 243 000 locuitori cîți avea România în acea vreme, doar 128 166 au participat în calitate de alegători direcți (*Dezbaterile Senatului*, 1913—1914, p. 56).

⁴¹ *Ibidem*, p. 17—18 ; *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1914, p. 23—24.

statului și ale așezămintelor nu erau suficiente, iar pământul aparținând ultimei categorii n-ar putea fi vândut fără ca titlurile în virtutea cărora au fost înființate să fie expuse situației de a fi revocate, și, al doilea motiv, pentru completarea suprafeței necesare împroprietăririi țăranilor pe seama expropriării unor părți din proprietatea mare. Și cu acest prilej caracterul limitat al reformei agrare a ieșit în evidență, ceea ce, printre altele, o vădeau și asigurările că exproprierea nu a fost propusă pentru a lovi în dreptul de proprietate⁴². Cît privește reforma electorală, cei doi raportori au acreditat opinia că prin înființarea colegiului unic vor scădea influențele personale și că, totodată, se va face o operă de „consolidare politică și înfrățire socială”.

Cum era și de așteptat, discuțiile privind stabilirea urgenței pentru dezbaterea în cadrul corpurilor legiuitoare a propunerii de revizuire a Constituției au avut un caracter furtunos. Din partea Partidului conservator, C. C. Arion, în Cameră, și Al. Marghiloman, în Senat, și-au exprimat surprinderea că numai la trei zile de la deschiderea Parlamentului, guvernul liberal a cerut în mod precipitat modificarea așezămintului constituțional⁴³. De la bun început trebuie remarcată tendința partidului de guvernământ de a găsi un limbaj comun cu opoziția conservatoare pe tema reformelor. Astfel, Ion I. C. Brătianu și-a exprimat dorința ca discuțiile asupra propunerii de revizuire să aibă loc într-o atmosferă prielnică elaborării unor soluții care să satisfacă, dacă nu pe toți, „dar cel puțin să-i apropie”, fără însă ca acestea să ducă la o diluare a programului liberal⁴⁴.

În ceea ce privește urgența cerută de discuțiile pe marginea propunerii de revizuire a Constituției și acceptarea ei de către Camerele legiuitoare, ea poate fi explicată, în primul rînd, prin starea de spirit a țăranimii, generată de politica agrară falimentară de după 1907 a partidelor burghezo-moșieresti⁴⁵.

Alături de sporirea numărului proprietăților mici care vor întări dreptul de proprietate și vor pune la adăpost de noi convulsii marea proprietate, în cadrul „operei de conservare socială” a liberalilor un loc important l-a ocupat și reforma electorală. Conștiința de reprezentarea foarte slabă a maselor în Parlament, necesitatea lărgirii bazei electorale a devenit imperioasă fiind în strînsă legătură cu realizarea reformei agrare. Potrivit formulei liberale a colegiului unic, acesta trebuia să cuprindă și pe proprietarii rurali creați prin reforma agrară, cu ajutorul cărora, din punct de vedere politic, lumea satului putea fi mai ușor controlată și ținută în friu. Nu mai era un secret pentru nimeni că țăranimea, ca urmare și a intensificării activității socialiștilor la sate, era străbătută de „curenți anarhice”, care, potrivit concepției liberalilor, prin intermediul colegiului

⁴² *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1914, p. 23—14 (în continuare se va cita D.A.D.).

⁴³ *Ibidem*, p. 25; *Dezbaterile Senatului*, 1913—1914, p. 21 (în continuare se va cita D.S.); Cf. Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. I, București, 1927, p. 213—215. Motivind această atitudine, în ziarul „Conservatorul” din 27 februarie 1914 se afirma că nu revizuirea și cuvîntul în sine îi sperie pe conservatori, ci ceea ce urmează să se înfăptuiască: „Ne sperie prefacerea prea radicală, prea necugetată, prea lipsită de judecată a ceea ce este astăzi fundamental” (*loc. cit.*, p. 1).

⁴⁴ D.A.D., p. 25.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 27. De altfel, în primăvara anului 1914, unii prefecți au semnalat ministrului de interne izbucnirea unor mișcări simptomatice ale țăranilor („Acțiunea”, an. XIII (1914), nr. 3215 din 26 februarie p. 1). Acțiunile țărești au fost îndreptate împotriva moșierilor, arendașilor și a autorităților locale, înregistrîndu-se refuzuri în executarea învoielilor agricole, încheierea contractelor pentru izlazuri etc. (*Relații agrare...*, p. 191). Țăranii de pe moșia lui Marin Ionescu din județul Ialomița l-au înștiințat că așteaptă să li se dea pământul promis de guvern („Acțiunea”, an. XIII (1914), nr. 3215 din 26 februarie, p. 1), iar cei de pe moșia Izimșa (Mehedinți) s-au opus parcelării pământului pentru ogoarele de primăvară, amenințîndu-l cu arma pe proprietar (*Relații agrare...*, p. 190).

unic, trebuiau canalizate spre întronarea unei „armonii” și solidarități a tuturor claselor sociale⁴⁶.

La 27 februarie 1914 au fost prezentate corpurilor legiuitoare rapoartele comisiilor alcătuite din delegații însărcinați cu cercetarea propunerii de revizuire pornită din inițiativa majorității parlamentare. În Adunarea Deputaților raportul a fost prezentat de C. Stere⁴⁷.

Fără a se îndepărta de conținutul scrisorii program a P.N.L., raportorul s-a referit, în prima parte a expunerii, la necesitatea unificării celor trei colegii electorale în unul singur, care, în concepția liberalilor, trebuia să marcheze „începutul unei trainice solidarități sociale și naționale”⁴⁸. Această reformă politică însă nu putea da rezultatele scontate fără o reformă agrară, interdependența lor fiind unanim recunoscută în cercurile liberale. C. Stere a evidențiat, în partea a doua a raportului, excesiva creștere a marii proprietăți funciare, care a avut drept rezultat crearea unui primejdios dezechilibru economic și social. În vederea lichidării hiatusului dintre mica și marea proprietate și înlăturarea primejdiei ce amenința însăși existența statului burghezo-moșieresc, dreptul acestuia din urmă de a interveni pentru instaurarea „liniștii sociale” a fost considerat ca justificat și avind prioritate față de principiul prevăzut în Constituție, prin care proprietatea era declarată sacră și inviolabilă. Aceasta nu trebuie interpretată ca o încălcare a principiului ce stătea la baza regimului burghezo-moșieresc, ci, în fața gravității și a urgenței cu care s-a pus rezolvarea problemei agrare, cercurile conducătoare din România au fost nevoite să recunoască necesitatea unui „sacrificiu”, care, de fapt, trebuia să le garanteze continuitatea pozițiilor dominante și privilegiate.

Raportul prezentat în Senat de N. Săveanu nu a cuprins elemente noi față de cel susținut în Cameră, el fiind, dintr-un anumit punct de vedere, schematic⁴⁹. De aceea, am și preferat să ne ocupăm numai de raportul întocmit de C. Stere.

În conformitate cu prevederile constituționale, lectura rapoartelor urma să se repete de trei ori la intervale de 15 zile, în decursul căroră aveau să se desfășoare dezbaterile privitoare la necesitatea revizuirii Constituției.

•

Discuțiile care au avut loc în camerele legiuitoare aveau să evidențieze și mai mult punctele de vedere ale partidelor politice din România anului 1914 față de reformele pe care guvernul liberal intenționa să le realizeze.

Pentru a înlesni înțelegerea pozițiilor partidelor burghezo-moșierești față de necesitatea revizuirii Constituției, vom prezenta, pentru fiecare partid sau grupare politică în parte, atitudinea desprinsă în cursul dezbaterilor Parlamentului din

⁴⁶ D.A.D., p. 49.

⁴⁷ Cunoscutul om politic și scriitor, profesor de drept constituțional și administrativ la Facultatea de drept a Universității din Iași, C. Stere (1865—1936), din punct de vedere ideologic, a fost protagonistul curentului poporanist, ale cărui principii au fost dezvoltate de el în paginile revistei „Viața Românească”. Prin concepțiile sale, receptate mai ales de unele pătri de intelectuali, C. Stere, fost socialist trecut la liberali, a polarizat în jurul său o parte din membrii acestui partid, aflându-se în fruntea grupului liberal de stînga, care era intransigent în ceea ce privește realizarea reformelor. Puternica influență exercitată de gruparea liberalilor de stînga asupra conducerii partidului în ceea ce privește înfăptuirea programului adoptat în septembrie 1913 explică de ce în Adunarea Deputaților, unde de obicei se dădea tonul discuțiilor pe marginea problemelor aduse în dezbateri și aveau loc cele mai aprige bătălii politice, C. Stere a fost însărcinat cu prezentarea raportului asupra propunerii de revizuire a Constituției (D.A.D., p. 65—71).

⁴⁸ Ibidem, p. 68.

⁴⁹ D.S., p. 33—35.

primăvara anului 1914. Totodată, ținem să precizăm că, atât în Cameră, cât și în Senat, au fost prezentate o serie de propuneri concrete, fie din partea liberalilor, fie a conservatorilor, sau a conservatorilor-democrați, care, cu toate deosebirile de conținut, în esență nu s-au îndepărtat de programul politic al partidului respectiv. De asemenea, cum pe autorii reformelor propuse, cât și pe opozanții lor, îi legau aceleași interese de clasă, o ruptură decisivă nu putea avea loc, și nici nu a fost dorită, astfel că s-a urmărit stabilirea unor punți de legătură menite să apropie pozițiile adversarilor politici pe terenul înfăptuirii reformei agrare și electorale.

Pentru argumentarea existenței unei chestiuni țărănești, deputații liberali, în intervențiile lor, au invocat cele mai diverse cauze: de ordin economic, politic, social și chiar moral. Lipsa de instrucție în mediul rural, a împărțirii „rigide” a societății românești în clase sociale, a mutilării dreptului de vot al țăranilor lăsați la discreția jocului fenomenelor economice, inexistența unei industrii naționale dezvoltate și urmările legii agrare din 1864 și ale învoielilor agricole au fost prezentate ca principale izvoare ale stării precare în care se afla țăranimea, de care — după N. Basilescu — numai marii proprietari se fac vinovați pentru că s-au opus neconținut măsurilor ce trebuiau să creeze o supapă de siguranță, care să evite „timpurile furtunoase” ca cele din 1907⁵⁰.

Exproprierea, cu ajutorul căreia se spera o schimbare în repartitia pământului în favoarea micii proprietăți, s-a impus dintr-o necesitate reală ca o măsură excepțională — arăta Ion I. C. Brătianu — care trebuie legalizată prin revizuirea Constituției, căci altă „cale sănătoasă, legală, cuviincioasă, conservatoare, decît o expropriere hotărîtă cu toate garanțiile pe care Constituțiunea noastră le cere, nu există”⁵¹.

Ca mijloc pentru întărirea regimului social burghezo-moșieresc, exproprierea a fost considerată posibilă și necesară atunci cînd statul o folosește din „motive de înaltă considerațiune de ordine publică”, căci, în ultimă instanță, o nedreptate în dauna citorva sute de proprietari mari poate fi admisă pentru a se evita o remediare a situației existente prin mijloace violente ale loviturii de stat de sus, sau ale revoltelor de jos⁵². Din acest punct de vedere exproprierea va trebui să aibă un caracter general pentru a stinge toate focarele de agitație de la sate, căci altfel — atrăgea atenția Camerei Constant Georgescu, invocînd exemplul răscoalelor din 1907 — flacăra răzvrătirii izbucnită într-un loc se va întinde în toată țara⁵³.

Taxată de către Partidul conservator ca un principiu subversiv ce atentează la sacrosanta proprietate, prezumtiva adaptare a exproprierii a creat neliniște în rîndurile marilor proprietari. Caracterul ei „inofensiv” a fost subliniat alături de unii deputați liberali și de președintele Consiliului de Miniștri, care a garantat că odată acceptată, singura grijă cu adevărat „conservatoare”, va fi să se facă cu o despăgubire dreaptă, fixată prin justiție⁵⁴.

În concepția liberalilor, proprietatea mare exercita un rol social, moral și educativ în lumea satelor, mult diminuat însă prin existența latifundiilor, vizate a fi reduse ca întindere prin expropriere, pentru că proprietarii lor, absenteiști, nu se ocupau de administrarea lor și pe care nu se putea practica nici o agricultură intensivă. De aceea unii deputați liberali s-au pronunțat pentru exproprierea par-

⁵⁰ D.A.D., p. 76—77.

⁵¹ *Ibidem*, p. 136.

⁵² *Ibidem*, p. 104, 705.

⁵³ *Ibidem*, p. 208. Un spirit prevăzător — arăta G. I. Diamandi — trebuie să „facă timpului concesiuni la timp”, căci altfel clasa stăpînitoare riscă să fie „măturată” în cazul cînd revendicarea va veni de jos în sus (*ibidem*, p. 105).

⁵⁴ *Ibidem*, p. 136.

țială, în primul rând, a latifundiilor și reorganizarea proprietății mari în așa fel încât să răspundă la „adevăratul ei rol social”⁵⁵.

Atenți față de marea proprietate, liberalii nu au acceptat ideea împărțită de conservatori că exproprierea ar putea fi evitată dacă, pe lângă pământul statului și al moșilor de mână moartă, Casa rurală ar cumpăra proprietățile mari scoase în vânzare. Faptul a fost motivat prin prelungirea în timp a răscumpărării întinderii de pământ necesară pentru a fi împărțită țăranilor și, apoi, prin acest proces de cumpărare-vânzare s-ar ajunge la pulverizarea marii proprietăți, în favoarea căreia s-au preconizat toate măsurile pentru a o întări și pe care „interesul economic al țării îl cere să o menținem”⁵⁶.

Părerile deputaților liberali în ceea ce privește suprafața de pământ necesară pentru a fi transferată țăranilor, ca și asupra mărimii și criteriilor de împărțire a loturilor, au fost din cele mai diferite. Propunerile lor au variat între 1 000 000 și 1 500 000 ha ce urmau să fie realizate, în primul rând, din moșiile statului, a așezămintelor de binefacere și completate apoi din marea proprietate⁵⁷. Se poate constata cu ușurință că P.N.L. nu avea intenția de a improprietăți pe toți cei peste 300 000 de țărani lipsiți de pământ. Obiectivul principal îl forma categoria țăranilor ce aveau inventar agricol dar pământ puțin. Potrivit acestui criteriu selectiv, pământul distribuit unei anumite categorii de țărani trebuia să completeze loturile pe care le dețineau, a căror suprafață, în final, să nu depășească 5—15 ha⁵⁸.

Între cei care și-au expus opinia cu privire la modalitatea improprietării. N. Basilescu ocupă un loc aparte, fiind singurul deputat liberal ce s-a pronunțat pentru improprietărirea tuturor țăranilor. El era de părere că exproprierea proiectată nu constituie decât o restituire *in integrum*, cu despăgubire, a vechii proprietăți țărănești, pe ruinele căreia, de-a lungul veacurilor și cu diferite mijloace, s-a format marea proprietate⁵⁹. Poziția profesorului universitar N. Basilescu este explicabilă datorită unor legături pe care le-a întreținut cu mișcarea țărănistă din România de la începutul secolului al XX-lea⁶⁰.

Față de cele din Camera, intervențiile din Senat ale liberalilor n-au avut darul să aducă elemente noi. Totuși, în mod deosebit, reține atenția discursul ministrului de finanțe, Emil Costinescu, care făcea parte din grupul vechilor liberali, atitudinea lui mai puțin tranșantă fiind explicabilă. Reforma agrară nu este decât o măsură de prudență în fața unor eventuale mișcări sociale, căci spiritele din țară au ajuns la o asemenea încordare — se adresa Costinescu senatorilor conservatori — încât dacă liberalii ar părăsi guvernul „ați fi nevoiți să faceți d-voastră reformele pe care le propunem noi, căci altfel ați fi spulberați”⁶¹. Exproprierea — după părerea sa — trebuie privită ca un mijloc cu ajutorul căruia statul intenționează să procure pământul necesar la un preț convenabil țăranilor. Ea ar putea fi chiar evitată dacă marii proprietari s-ar oferi, nu prin simple declarații verbale, ci scrise, să dea pământul cerut. Dar, cum la asemenea angajamente nu se poate aștepta, Costinescu era de părere că exproprierea trebuie aplicată în mod progresiv, lăsându-se o parte intangibilă de 1 000 de pogoane de fiecare proprietate mare⁶².

Deși reforma agrară proiectată urma să rezolve, după părerea autorilor ei, chestiunea țărănească, liberalii din parlament s-au ocupat, în intervențiile lor,

⁵⁵ D.A.D., p. 90, 125, 204, 210.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 753.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 134, 265, 753.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 80, 247, 264—265.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 90.

⁶⁰ I. Scurtu, *Contribuții privind mișcarea țărănistă din România în perioada 1907—1914*, în „Studii, revistă de istorie”, an. XXI (1968), nr. 3, p. 516.

⁶¹ D.S., p. 288.

⁶² *Ibidem*; vezi și „Voința națională”, an XXVIII (1914), nr. 8257 din 19 ianuarie, p. 3.

mai mult de avantajele pe care marii proprietari le vor avea în urma exproprierii. Potrivit opiniei lor, în afară de evitarea „convulsunilor sociale”, ar crește valoarea pământului ce le va rămâne datorită sporirii cererilor de cumpărare și a posibilităților materiale ale țăranilor înstăriți prin împroprietărire, care vor deveni clienți permanenți ai marii proprietăți⁶³. Totodată, pe un domeniu mai puțin întins, marile proprietari va putea aplica o cultură intensivă și rațională, îl va administra mai bine, iar capitalul rezultat în urma exproprierii îi va da posibilitatea de noi câștiguri prin plasarea lui în industrie. Dezvoltarea acestuia este absolut necesară pentru că va trebui să absoarbă surplusul brațelor de muncă din mediul rural, astfel că „împroprietărirea nu se va repeta, se va face acum odată pentru totdeauna”.⁶⁴

Cît privește reforma politică, P.N.L. a propus unificarea celor trei colegii electorale, stabilite în 1884, într-un colegiu unic. Renunțarea la criteriul anacronic al censului și constituirea unui corp electoral lărgit erau deziderate mai vechi ale burgheziei românești, care urmărea, ca o dată cu antrenarea la viața politică a tuturor cetățenilor știutori de carte, să-și formeze, mai ales în mediul rural, o bază electorală care, manevrată cu abilitate, să-i poată oferi un sprijin de nădejde.

În timpul discuțiilor propunerilor de revizuire, unii deputați și senatori liberali nu au ezitat să recunoască urmările nefaste pe care le-a avut în viața politică a țării corpul electoral restrîns⁶⁵. Mai mult încă, au fost voci care s-au pronunțat pentru limitarea puterilor coroanei, limitare ce nu putea fi obținută decît printr-o lărgire a bazei electorale, căci concedierea unui guvern cu majoritate parlamentară prin simpla voință a palatului a fost calificată drept o anomalie⁶⁶.

Dar unul din cele mai importante teluri urmărite conștient de burghezo-moșierimea română, era cel al siguranței pe care trebuia să o ofere o mai largă participare a maselor la viața politică, ale căror interese exprimate pe cale legală, prin dreptul de vot, nu mai puteau fi neglijate⁶⁷. Este neîndoielnic că noul sistem al colegiului unic avea să furnizeze P.N.L., după efectuarea reformei agrare, o forță electorală în mediul rural care să constituie un ascendent politic în fața celorlalte partide. Faptul însă că a opinat numai pentru înființarea colegiului unic pe baza criteriului științei de carte (deși unii, între care și Ștefan Meitani, s-au pronunțat pentru votul universal⁶⁸), explica teama burghezo-moșierimii de a pune în mîna maselor, dintr-o dată, fără nici un control, arma dreptului de vot universal, o dată cu extinderea folosirii principiului exproprierii și în alte domenii decît cel al utilității publice.

Cum era de așteptat, Partidul conservator, prin deputații și senatorii pe care a reușit să-i trimită în Parlament, a făcut cea mai puternică opoziție propunerilor de revizuire a Constituției. Ceea ce i-a nelineștit pe marii proprietari înregimentati mai ales în acest partid, a fost nu revizuirea în sine, ci exproprierea și colegiul unic. Partidul conservator nu a ezitat să facă cunoscut, prin unul din oficiioasele sale, că o bază de discuție și o înțelegere între partide s-ar fi putut obține, dacă liberalii s-ar fi mărginit să anunțe o revizuire a Constituției numai pentru a lărgi colegiile electorale și că „este nevoie de o solicitare mai vie față de țărănime”.⁶⁹

Propunerea de a lărgi aplicarea principiului exproprierii era în măsură să sperie pe marii proprietari pentru că, potrivit motivelor invocate de liberali, vor fi mereu amenințați în viitor de mirajul unei exproprieri. Asigurările date de

⁶³ D.A.D., p. 212, 718.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 262, 251.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 124, 696.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 246—247.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 696.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 200.

⁶⁹ „Conservatorul”, an. XIV (1914), nr. 45 din 27 februarie, p. 1.

guvern că se cere un sacrificiu parțial marilor proprietari odată pentru totdeauna. nu pot fi luate în considerare — arăta I. N. Lahovari în Senat — deoarece colegiul unic „are să spargă imediat ușa ce vreți s-o închideți”.⁷⁰

Între cei mai înverșunați adversari ai reformelor a fost P. P. Carp, care demisionase din partidul conservator la sfârșitul anului 1912. Reprezentând cea mai reacționară concepție, el nu a acceptat nici un fel de modificări în ceea ce privește repartitia funciară pe care o găsea fără cusur⁷¹. Partizan al orientării politicii externe a României alături de Puterile Centrale⁷², P. P. Carp susținea — având în vedere evoluția evenimentelor internaționale — că datoria guvernanților zilei este de a întări armata, întrucât România trebuie să se pronunțe pentru o politică europeană și nu una balcanică. Pe acest temei a căutat să demonstreze că reformele proiectate vor avea darul să dezbinе și să slăbească țara, tocmai în momentele cînd aceasta va avea nevoie de sacrificii reale din partea marii proprietăți și nu de cele iluzorii invocate cu acest prilej de liberali⁷³. Singura concesie pe care o admitea și pe care o considera cea mai nimerită, era să se împartă țăranilor numai pămîntul disponibil al statului și al așezămintelor de binefacere⁷⁴.

Spre deosebire de P. P. Carp, ceilalți deputați și senatori conservatori au recunoscut necesitatea rezolvării problemei țărănești, privită, bineînțeles, din unghiul lor de vedere conservatorist. De altfel, în Senat, Al. Marghiloman a afirmat că Partidul conservator recunoaște existența disproporției dintre marea și mica proprietate, care o pune pe seama prelungirii în timp a inalienabilității lotului improprietărilor reformei din 1864 și a inexistenței unei industrii dezvoltate, capabilă să absoarbă brațele de muncă disponibile din mediul rural, unde pămîntul a devenit insuficient⁷⁵.

Crearea unei păături țărănești mijlocii era acceptată de conservatori pentru că în acest fel se înființa acea verigă destinată să facă legătura dintre interesele micii și marii proprietăți. În acest sens, intențiile pentru o rezolvare a problemei agrare în spirit burghezo-moșieresc au făcut să se întâlnească pe aceleași poziții cele trei partide politice. Ceea ce le deosebea însă, erau căile și mijloacele pentru care au optat, conform intereselor și ideologiei fiecărui partid în parte. Însuși Ion N. Lahovari remarcase în Senat că, în ceea ce privește reforma agrară, între opoziție și majoritatea Parlamentului sînt unele puncte comune și anume: necesitatea menținerii marii proprietăți, atenuarea disproporției dintre proprietatea mare și cea mică și, legat de aceasta, mărirea proprietății țărănești⁷⁶.

Prezentînd în numele Partidului conservator propunerile cu privire la reforma agrară, Al. Marghiloman arăta că o îndreptare a disproporției amintite se poate face numai în cadrul unui proces lent de evoluție, în cursul căruia proprietățile de mină moartă și ale statului vor trebui împărțite țăranilor. La aceasta, el a mai adăugat introducerea dreptului de preemțiune, statul avînd întîietate în cumpărarea moșilor scoase la vînzare, care apoi, parcelate, să fie transferate țăranilor⁷⁷. Numai după aplicarea practică a acestor două căi, în final, Partidul conservator își lua angajamentul, prin Marghiloman, ca, pentru completarea suprafeței de pămînt, marea proprietate „este dispusă să facă sub forma de concesiuni de loturi, sacrificiul necesar”⁷⁸. Posibilitatea realizării acestor propuneri a fost legată nemijlocit de existența unei instituții de credit, care să asigure plata anuităților pămîntului scos în vînzare de marii proprietari. Instituția asupra căreia s-au oprit conserva-

⁷⁰ D.S., p. 183.

⁷¹ D.A.D., p. 701.

⁷² C. Gane, *op. cit.*, p. 507.

⁷³ D.A.D., p. 703.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 94.

⁷⁵ D.S., p. 155

⁷⁶ *Ibidem*, p. 265—266.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 156.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 157.

torii a fost Casa centrală a băncilor populare și nu Casa rurală, deoarece ultima nu le-a inspirat încredere din cauza capitalului liberal ce deținea jumătate din acțiunile ei⁷⁹. Soluția Partidului conservator în problema agrară, menită să evite tăiușul principiului exproprierii, nu viza decât a lăsa, ca și în chestiunea izlazurilor, la latitudinea marilor proprietari trecerea unor suprafețe limitate de pământ în minile unei anumite categorii de țărani și aceasta numai când interesul lor era în joc. Prin propunerea de a se epuiza mai întâi pământul din moșiile statului și așezămintelor de binefacere, ca, de altfel, și sistemul întregii operațiuni de transfer prin despăgubire a pământului de la marea la mica proprietate, nu se urmărea decât prelungirea în timp a reformei proiectate de liberali, alături de reluarea aplicării legilor din 1889 și 1912, opera unor guverne conservatoare. Desemnarea Casei centrale a băncilor populare drept instituția cea mai indicată să înlesnească operațiile financiare și modalitățile de plată ale despăgubirii, nu era decât o abilită escamotare a intențiilor ca, odată deplasată pe plan local, la nivelul băncilor populare, transferarea pământului către țărani să fie direct influențată în sensul intereselor marii proprietăți.

Cît privește reforma politică, conservatorii s-au declarat împotriva creării colegiului unic, întrucît sistemul cenșitar — după concepția lor — este singurul care permite o selecționare a alegătorilor după criteriul valorii lor intelectuale. Ei au acceptat o lărgire a colegiilor, o schimbare a proporției candidaților, dar nu au fost de acord cu colegiul unic, calificat drept un pericol iminent al marii proprietăți, pentru că oferea posibilitatea ca „pe deasupra capului înțelepciunii să se mai poată face și altă expropriere”⁸⁰.

Atitudinea intransigentă a conducătorilor Partidului conservator față de orice fel de modificări în structura economică și politică a țării pe seama marii proprietăți⁸¹, nu a fost împărtășită de toți membrii lui. Nemulțumiți de refuzul categoric din partea fruntașilor Partidului conservator de a conlucra cu guvernul liberal, un grup de profesori universitari s-a desprins din acest partid, acțiune cunoscută sub denumirea de *dezidenta conservatorilor* — *universitari*. Ruptura s-a datorat, în primul rînd, lipsei de maleabilitate și orientare a conducătorilor intermari (T. Maiorescu fiind plecat în străinătate încă de la sfîrșitul lunii ianuarie 1914), care s-au dovedit rigizi și de neclintit din poziția de *non posumus* cu care au întîmpinat reformele liberalilor.

Tonul acestei rupturi avea să-l dea M. B. Cantacuzino, profesor la Universitatea din Iași, a cărui demisie din partid a fost motivată de „simptomele morbide” ce-l străbăteau, situație generată aparent de lupta pentru șefie⁸², dar care, în realitate, avea cauze mult mai profunde.

Conducătorii Partidului conservator au fost criticați de Em. Pangrati, profesor la Universitatea din București⁸³, nemulțumit de atitudinea lor față de problema agrară. Învinuind pe locuitorii șefului partidului (Al. Marghiloman și I. Lahovari) că s-au îndepărtat de la programul stabilit în decembrie 1913, Em. Pangrati a recunoscut că problema agrară s-a pus sub o formă prea gravă ca să poată fi soluționată printr-o simplă ofertă a moșiilor statului și așezămintelor de binefacere. Proprietatea mare trebuie să facă sacrificii reale și imediate,

⁷⁹ D.S., p. 156.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 163, 177, 184.

⁸¹ Pentru a răspunde cu aceeași monedă, conservatorii au amenințat în Senat, că în cazul în care se va uza toțiș de mijlocul exproprierii, o dată cu venirea lor la putere, vor proceda la exproprierea citadelei financiare a P.N.L. — Banca Națională a României (*ibidem*, p. 271—272).

⁸² „Viitorul”, an. VI (1914), nr. 2133 din 18 ianuarie. p. 3.

⁸³ Vezi scrisoarea din 20 ianuarie 1914 („Universul” an. XXXII (1914), nr. 91 din 3 aprilie, p. 2; „Viitorul”, an. VI (1914), nr. 2208 din 3 aprilie, p. 3).

mai ales că exproprierea putea fi evitată decât Partidul conservator ar fi votat o sancțiune îndreptată împotriva unora dintre marii proprietari care, refractari, s-ar opune transferării unei anumite suprafețe de pământ țăranilor⁸⁴.

Această atitudine a lui Pangrati avea să fie susținută și împărtășită de un grup de profesori universitari ca D. Onciul, Em. N. Antonescu, P. P. Negulescu, I. G. Longinescu, dr. Proca, C. Litzica și Al. Bacaloglu, care, prin scrisoarea din 29 martie 1914, au adus la cunoștința locotenentei de la conducerea partidului că ei se consideră demisionați⁸⁵.

Acțiunea grupului conservatorilor dezidenți a adâncit criza internă ce a măcinat subredul Partid conservator, prevestindu-i desmembrarea, ce avea să aibă loc numai după cîțiva ani. Ea poate fi cotată ca o încercare nereușită de a redresa politica partidului marilor proprietari, aflat pe poziții închistate, retrograde, față de cele mai vitale probleme ale României anului 1914: chestiunea agrară și cea electorală. Indemnul spre o politică mai realistă și o „rechemare la program” nu au avut nici un efect. Neputincioasă în fața acestei rupturi, locotenenta de la conducerea partidului nu a luat nici un fel de măsuri împotriva universitarilor conservatori. Încercările repetate de a se ajunge la o înțelegere au eșuat⁸⁶, mai ales că, în perspectivă, dezidența conservatoare preconiza crearea unei grupări politice sub numele de gruparea conservatorilor progresiști⁸⁷.

Format în cea mai mare parte din avocați și mari proprietari cu vederi moderate, Partidul conservator-democrat, în veșnică căutare a unui suport politic, naviga cu prudență în apele aparent liniștite ale reformelor liberale, cu scopul nedeclarat al cîștigării de noi aderenți, care să-i asigure o precumpănire în viața politică a țării. Atît în Cameră, cît și în Senat, reprezentanții acestui partid s-au pronunțat pentru revizuirea Constituției, pentru că cele două reforme vizau „conservarea socială” a regimului burghezo-moșieresc din România. Aceasta nu înseamnă însă că în cadrul acestui partid nu au existat și puncte de vedere diferite care s-au manifestat și în Parlament.

În calitate de șef al partidului, Take Ionescu a susținut, în Cameră, întărirea proprietății mici prin sporirea numărului gospodăriilor țăranesti cu ajutorul expropriării, justiția fiind chemată a se pronunța asupra valorii pămîntului, iar despăgubirea expropriaților să se efectueze în bani lichizi⁸⁸.

Chestiunea agrară, ca una din principalele componente ale problemei economice și sociale a țării, nu va putea căpăta o soluție satisfăcătoare — după părerea lui N. Titulescu — atîta timp cît nu vor fi mobilizate toate energiile productive pentru sporirea venitului național, al cărui sorginte stă în crearea unei industrii mari și în sporirea proprietății țăranesti⁸⁹. Considerînd că exproprierea este justificată de „necesitățile prezentului și de insuficiențele legislației trecutului”, N. Titulescu accepta legitimitatea acestui mijloc, ce trebuia să întrerungă trei condițiuni: să nu desființeze marca proprietate, să fie întovărășit de toate înlesnirile de organizare efectivă a proprietății țăranesti, iar despăgubirea, arbitrată de justiție, să fie plătită în bani⁹⁰.

Convins că raportul dintre marea și mica proprietate trebuie modificat, dr. C. Istrati acorda prioritate reorganizării Casei rurale, căreia urma să i se im-

⁸⁴ „Universul”, an. XXXII (1914), nr. 91 din 3 aprilie, p. 2.

⁸⁵ „Viitorul” an. VI (1914), nr. 2206 din 1 aprilie, p. 3; vezi și nr. 2168 din 22 februarie, p. 3.

⁸⁶ *Ibidem*, nr. 2234 din 2 mai, p. 3.

⁸⁷ *Ibidem*, nr. 2280 din 17 iunie, p. 3.

⁸⁸ *D.A.D.*, p. 111, 113.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 759—760.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 763.

prime un ritm mai susținut în activitatea de cumpărare și distribuire, prin vânzare, a pământului către țărani. Alături de aceasta, Centrala băncilor populare trebuia transformată într-o instituție de credit rural cu dreptul de a achiziționa și vinde țăranilor suprafețe mici de pământ. De aceste „înlesniri” — potrivit concepției dr. Istrati — urmau să beneficieze țăranii lipsiți de pământ, căci statul, folosind exproprierea pentru a da un minimum de 10, 15 sau 20 ha. fiecărui impro-prietărit, va limita, în acest caz, numărul proprietăților mici ce se vor înființa⁹¹. Cu alte cuvinte, dr. Istrati nu a făcut decît să împărtășească sub alte forme ideile liberalilor în legătură cu impro-prietăritărea selectivă.

Recunoscînd necesitatea curmării dezvoltării inegale a marii proprietăți față de cea mică, conservatorii — democrați au acceptat, ca un remediu de ultimă instanță, principiul expropriării pentru formarea unei pături țărănești intermediare, care să servească de „simbol” și, totodată, de „barieră între țăranimea muncitoare și proprietatea mare”⁹². Ceea ce însă i-a neliniștit, a fost nesiguranța în viitor a existenței marii proprietăți, odată admisă sabia cu două tăiușuri a expropriării, alături de o serie de precizuni făcute de banca guvernamentală⁹³. Grijă pentru neștirbirea dreptului de proprietate a ieșit și mai mult în evidență cu prilejul propunerii — venită din partea lui A. Bădărău — ca alături de exproprierea unei părți din marea proprietate să fie supuse aceluiași regim și proprietățile mici țărănești, care, comasate, urmau să fie date „sub altă formă culturii”⁹⁴. În acest chip se urmărea, pe de o parte, ca micilor proprietari să li se demonstreze că, în fața expropriării, toți sînt egali și chemați să se supună, ascunzîndu-se astfel adevăratele cauze ce au generat lipsa de pământ a țăranimii și au dus la fărîmîrea loturilor lor de pământ, iar pe de altă parte, prin comasarea proprietăților cu o suprafață sub 1 ha se tindea la anihilarea pe viitor a luptei țăranilor pentru pământ.

Dacă asupra proiectatei reforme agrare conservatorii-democrați au susținut, în linii generale, punctele de vedere ale P.N.L. și ale guvernului, în ceea ce privește însă reforma electorală ei s-au declarat, cu unele excepții, împotriva formării unui colegiu unic pentru toți știutorii de carte. Atît în Cameră, cît și în Senat, parlamentarii conservatori-democrați și-au manifestat îngrijorarea că unificarea celor trei colegii va avea ca rezultat un transfer al puterii politice din mediul urban în cel rural, unde — după ei — conștiința unei vieți politice nu era încă formată⁹⁵. De aceea, numai în înființarea a două colegii, conservatorii-democrați vedeau garanția păstrării inițiativei politice, în care atît marii proprietari, cît și industriașii și comercianții vor veni în contact cu masele pentru a le cîștiga încrederea, pentru a le face „pretinsă” educație politică și a le dirija⁹⁶.

De pe o poziție ceva mai avansată, deși nu s-a desprins total de platforma ideologică a partidului, N. Titulescu a considerat că o reformă electorală serioasă nu putea fi decît aceea care are drept țel votul universal, la care să se ajungă

⁹¹ D.A.D., p. 225.

⁹² *Ibidem*, p. 565—566.

⁹³ Acestea se refereau la maximumul de „jertfă” cerută marii proprietăți, a instituțiilor ce vor stabili despăgubirile și modul cum vor fi plătite, la felul administrării pămînturilor expropriate pînă la faza parcelării și împărțirii la țărani, a ritmului expropriării și mărimea loturilor și, în sfîrșit, asupra selecției celor ce vor fi impro-prietăriti (D.S., p. 239, 534).

⁹⁴ *Ibidem*, p. 244.

⁹⁵ D.A.D., p. 115. Aceasta l-a determinat pe Barbu Păltineanu să atragă atenția în Senat că dacă exproprierea în sine înseamnă un lucru foarte grav, „unirea ei cu o reformă electorală, care ar da supremația și direcțiunea politică unui partid țărănesc, ar fi un mare pericol” (D.S., p. 535).

⁹⁶ D.A.D., p. 257.

printr-un proces lent, formarea a două colegii întruchipând formula cea mai potrivită a momentului⁹⁷.

În schimb, dr. C. Istrati și B. M. Dimitropol⁹⁸ s-au rostit în favoarea colegiului unic, fiind cotați, în consecință, ca singurii care au înfrint disciplina de partid⁹⁹.

Conștiință de slăbiciunea propriului corp electoral ce nu le putea asigura o poziție politică preponderentă și, totodată, dorind să știrbească atotputernicia partidelor rivale angajate la rotativa guvernamentală, conservatorii-democrați au urmărit să folosească și calea contenciosului administrativ — propusă să fie consfințită prin Constituție — pentru a atenua din presiunile exercitate în timpul campaniilor electorale de viitoarele partide de guvernământ asupra salariaților statului¹⁰⁰.

Intervențiile pe marginea necesității revizuirii Constituției ale celor doi deputați ai Partidului naționalist-democrat au evidențiat și mai mult divergențele ce au existat în sinul acestuia. N. Iorga a apreciat că reformele pe care intenționa să le realizeze P.N.L. pot fi identificate cu o măsură de „cuminte oportunitate”, datorită situației grele în care se afla țărănimea. Recunoașterea ei a obligat cercurile burghezo-moșierești să schițeze unele măsuri, pentru că altfel — se adresa N. Iorga liberalilor — cine „știe ce s-ar alege nu numai din viața partidului d-voastră, dar din viața întregii clase suprapuse”¹⁰¹. El a mai remarcat și lipsa deosebirilor de fond între concepțiile conservatorilor și ale liberalilor în problema agrară, întrucât în soluționarea ei nu porneau de la „recunoașterea plenară de drept” a situației țărânilor, ci de la anumite sentimente de compasiune, „față de o clasă care suferă”¹⁰². N. Iorga nu a văzut în reforma agrară proiectată decât o repunere în dreptul său a vechiului proprietar de pământ¹⁰³. În ceea ce privește însă propriile sale soluții pentru înfăptuirea acestei reforme, N. Iorga s-a abținut să le împărtășească Camerei, rezervându-se pentru viitoarea Constituantă. Totuși, în linii generale, poziția lui față de reformele proiectate poate fi reconstituită pe baza articolelor și a diverselor cuvântări publicate în paginile „Neamului românesc”.

Convins de necesitatea creării unei pătri de mici proprietari rurali, N. Iorga a considerat că cel mai eficace mijloc în realizarea acestui scop era arendarea și vânzarea silită către țărani a marilor proprietăți ai căror stăpini se „îndepărtează vremelnice sau pleacă pentru totdeauna”¹⁰⁴. Legiferarea acestei măsuri trebuie să prefăteze pe cea a exproprierii, în care N. Iorga nu vedea o cale suficient de eficientă, dar pe care o accepta numai sub rezerva ca despăgubirile să fie acoperite prin instituirea unui impozit progresiv pe averi, indiferent de natura lor, astfel ca și clasele avute să fie îndatorate a suporta „rigorile” răscumpărării¹⁰⁵. Cât privește reforma politică, N. Iorga era partizanul votului universal pentru toți cetățenii români, cu reprezentarea minorităților. Însă s-a pronunțat pentru o reprezentare proporțională — numărul candidaților aleși pe colegii fiind stabilit

⁹⁷ D.A.D., p. 765.

⁹⁸ Liderul conservatorilor-democrați din județul Dimbovița.

⁹⁹ D.A.D., p. 231, 284—286.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 114.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 121.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 122.

¹⁰⁴ „Neamul românesc”, an. IX (1914), nr. 17 din 4 mai, p. 1; vezi și nr. 10 din 16 martie, p. 1.

¹⁰⁵ *Ibidem*, nr. 4 din 2 februarie, p. 1; vezi și *Relații agrare...*, p. 159—160.

în funcție de „însemnătatea națională a clasei ce reprezintă”¹⁰⁶. Cu alte cuvinte, din totalul locurilor Parlamentului ales pe baza sufragiului universal, 50% să revină candidaților țărănimii, 20% marilor proprietari, 20% meseriașilor și negustorilor și 10% intelectualilor¹⁰⁷.

Și A. C. Cuza, în ultimă instanță, a opus colegiului unic votul universal, deși se declarase împotriva oricărei reforme electorale, invocând necesitatea educării încă a celui de-al treilea colegiu¹⁰⁸. Dar, spre deosebire de N. Iorga, care acceptase exproprierea unei părți din marea proprietate, A. C. Cuza s-a ridicat împotriva ei, calificând-o drept o metodă violentă îndreptată împotriva ideii de proprietate¹⁰⁹.

•

O poziție aparte, fără deosebiri esențiale însă față de intențiile inițiatorilor reformelor, au avut-o și grupul independenților alcătuit din oameni politici neînregimentați oficial în vreunul din partidele zilei, dar ale căror convingeri și legături îi făceau să graveze mai ales în jurul partidului de guvernământ. Din pricina ideilor și intereselor lor eteroclitice, independenții nu au format un grup politic unitar, reușita lor în ocuparea unui loc pe băncile Parlamentului anului 1914, datorindu-se în cele mai multe cazuri, largului concurs oferit în alegeri de P.N.L.

Exprimându-și opinia în Cameră în legătură cu reforma agrară, N. Flea a recunoscut necesitatea rezolvării chestiunii țărănești și a unei revizuirii a repartiției proprietății funciare. A împărtășit și folosirea exproprierii, fără desființarea marii proprietăți, a cărei creștere nemăsurată nu putea fi admisă¹¹⁰. Prin formarea colegiului unic, N. Flea era convins că ingerințele și corupțiile guvernelor vor fi curmate. Această reformă politică însoțită și de o descentralizare administrativă — propunere susținută și de conservatori — ar aduce după sine o mai mare libertate și autonomie locală¹¹¹.

Prof. Paul Bujor, reprezentantul în Senat al Universității din Iași, a fost de părere că ceea ce ar fi trebuit să preocupe pe legiuitori era nu modalitatea exproprierii, care se rezumă în ultimă instanță la o simplă „tocmeală”, ci stabilirea pentru viitor a raportului dintre proprietatea mare și cea mică, cu scopul de a împiedica procesul de absorbție al celei din urmă¹¹². Acceptând ideea exproprierii parțiale a moșilor marilor proprietari, Paul Bujor era, în schimb, împotriva împroprietăririi țăranilor¹¹³, poziție susținută în coloanele ziarului său și de un alt independent din afara Parlamentului, C. Mille¹¹⁴. Singurul mijloc de rezistență a gospodăriei țărănești îl constituia, după Paul Bujor, arendarea de către stat a pământului expropriat asociațiilor și obștiilor sătenești, care vor putea concura marea proprietate în ceea ce privește cantitatea și calitatea producției¹¹⁵. Numai datorită sufragiului universal — era convingerea lui Paul Bujor — vor putea fi

¹⁰⁶ „Neamul românesc”, an. IX (1914), nr. 1 din 13 ianuarie, p. 2; nr. 18 din 11 mai, p. 5.

¹⁰⁷ *Ibidem*, nr. 10 din 16 martie, p. 2.

¹⁰⁸ D.A.D., p. 349.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 334—335, 337—338.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 189, 192. După N. Flea exproprierea, însoțită și de o colonizare, trebuia să fie aplicată ca o sancțiune a legii mai vechi din 1907 de constituire a izlazurilor, împotriva proprietarilor care s-au opus să dea țăranilor locurile pentru pășunatul vitelor. A fost și partizanul unei anchete care să stabilească nevoile urgente ale țăranimii (*ibidem*, p. 192, 193, 730).

¹¹¹ *Ibidem*, p. 195, 198.

¹¹² D.S., p. 127.

¹¹³ D.A.D., p. 127—128.

¹¹⁴ „Adevărul”, an. XXVII (1914), nr. 8840 din 25 aprilie, p. 1.

¹¹⁵ D.S., p. 128, 481.

reprezentate în Parlament toate clasele sociale. Colegiul unic, deși va înlătura censul, va amina fără termen realizarea acestui important deziderat politic, prin însăși natura criteriului care este pus la baza formării lui, oferind posibilitatea politicianilor să se folosească în continuare la sate de practicile lor, favorizați de impresionantul număr al neștiutorilor de carte ¹¹⁶.

După cum lesne se poate constata, nici independenței n-au atacat în esență ei reforma agrară proiectată, limitindu-se la unele corective. Doar prof. Paul Bujor, cu orientarea lui spre stînga, a fost partizanul declarat al introducerii votului universal.

Cea mai avansată poziție pentru acel timp față de problemele interne vitale ale României a avut-o Partidul social-democrat, care, deși aflat încă sub influența ideologică al spiritului reformist al Internaționalei a II-a și a ideilor neoioabăgismului ale lui Dobrogeanu-Gherea ¹¹⁷, datorită elementelor înaintate ¹¹⁸, a prezentat cel mai progresist program.

Lipsit de reprezentanți în Parlament, P.S.D. a desfășurat o largă propagandă pentru demascarea adevăratului sens al poziției de clasă de pe care a fost proiectată realizarea celor două reforme, agrară și electorală. Așa, de pildă, în manifestul din 9 ianuarie 1914 adresat cluburilor și grupărilor social-democratice din întreaga țară, se arată că o rezolvare radicală a chestiunii țărănești va fi împiedecată de legăturile pe care P.N.L. le are cu marii proprietari, exproprierea, din această cauză, neputînd constitui decît un simulacru ¹¹⁹. Liberalii — se făcea cunoscut într-un apel adresat țărănimii intitulat sugestiv „Pentru votul universal! Pentru expropriere totală!” — „sub cuvînt că vă cheamă la viață politică și că vă dă pămînt, vor înființa o burghezie mijlocie, cu ajutorul căreia apoi vă vor lovi tot pe voi. Nu permiteți o astfel de batjocură. Cereți drepturi și pămînt pentru toți” ¹²⁰.

Poziția P.S.D. față de reformele proiectate a fost definitivată la Congresul al III-lea, desfășurat la București între 6—8 aprilie 1914 ¹²¹. Raportul prezentat de M. Gh. Bujor cu privire la reforma agrară și cea electorală, tributar unor influențe reformiste, a fost aprig combătut ¹²². Respingînd tezele formulate în raportul amintit, Congresul P.S.D. a elaborat un program în legătură cu revizuirea Constituției, stabilindu-și ca principală îndatorire să „demaște scopurile dictate de interese de clasă și partid care au făcut pe liberali să ceară” modificarea Constituției. P.S.D. s-a angajat să facă cunoscut țăranilor că interesele comune care-i

¹¹⁶ D.S., p. 483.

¹¹⁷ D. Hurezeanu, *Poziția mișcării muncitorești față de problema agrară (1907—1917)*, în „Studii, revistă de istorie”, an. XVI (1963), p. 793—795; vezi de același autor și *Studiul introductiv la C. Dobrogeanu-Gherea. Scrieri social-politice*, Editura Politică, București, 1968, p. 5 și urm.

¹¹⁸ N. Copoiu, *Afirmarea aripei de stînga din Partidul social-democrat din România în anii 1914—1916*, în „Analele Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R.”, an. X (1964), nr. 1, p. 38 și urm.

¹¹⁹ „România muncitoare, an. X (1914), nr. 2, din 9 ianuarie, p. 1.

¹²⁰ *Ibidem*, nr. 24 din 4 martie, p. 1; vezi și „Viitorul social”, an. II (1914), nr. 8—9, martie, p. 349—355.

¹²¹ „România muncitoare”, an. X (1914), nr. 40 din 13 aprilie, p. 1; vezi și „Dimineața”, an. XI (1914), nr. 3627 din 9 aprilie, p. 2.

¹²² Cu acest prilej, dr. Ecaterina Arbore a criticat conducerea P.S.D. că, în perioada anterioară, s-a abținut de la o atitudine fermă față de problema agrară și nu „s-a apropiat mai mult de țăranime”, unica soluție a reformei agrare fiind socializarea mijloacelor de producție prin expropriere, sau confiscarea totală a marii proprietăți („România muncitoare”, an. X (1914), nr. 39 din 10 aprilie, p. 3).

leagă de proletariat reclamă o luptă comună împotriva marilor proprietari, a „întregului sistem agrar existent și să convingă țărănimea că numai cu ajutorul proletariatului va putea câpăta exproprierea totală a marii proprietăți și arendarea prin comune la obștii și individual, pe termene lungi și arende mici”¹²³.

Alături de alte revendicări mai vechi¹²⁴, programul a prevăzut introducerea votului universal, egal, direct și secret atât pentru adunările legiuitoare, cât și pentru consiliile județene și comunale.

După încheierea lucrărilor, în întreaga țară s-au desfășurat, alături de luptele greviste din București, Galați, Brăila, Constanța, Iași, Craiova și alte orașe, numeroase mitinguri și întruniri organizate de P.S.D., conform hotărârilor Congresului al III-lea¹²⁵, care au avut ca principal obiectiv înfierarea reformelor limitate proiectate de partidul de guvernământ. Astfel, la București, cu prilejul mitingului organizat în cinstea lui 1 Mai din sala Dacia, a fost adoptată o moțiune în care se protesta împotriva „reformelor interesate și înșelătoare” ale P.N.L., cerându-se legiferarea exproprierii¹²⁶. Cîteva zile mai tîrziu, la 4 mai 1914, tot în sala Dacia s-a desfășurat adunarea pentru stabilirea candidaților din partea P.S.D. în alegerile pentru Adunarea Constituantă. În rezoluția adoptată se menționa că ținta reală a P.N.L. de a revizui Constituția pe bazele înguste ale exproprierii parțiale și ale colegiului unic, o constituie cîștigarea de noi aderenți politici și că „ar fi o naivitate de a aștepta reforme democratice de la partidele de guvernământ, care n-au dat nimic de bunăvoie”¹²⁷. O altă acțiune organizată de P.S.D. pentru susținerea și popularizarea programului său a constat în editarea și răspîndirea în întreaga țară a zeci de mii de foi volante și manifeste, prin al căror conținut se demonstra întregului popor că singurele reforme capabile să aducă schimbări fundamentale în viața economică și politică a țării sînt cele ale votului universal și ale reformei agrare înfăptuite pe baza exproprierii totale a marii proprietăți¹²⁸.

Confuzia ideologică, desigur, inerentă perioadei de organizare a mișcării muncitorești ce se desfășura din pînă, a determinat ca să nu ofere chestiunii agrare cea mai potrivită rezolvare, conformă cu condițiile interne concrete din țara noastră. Dacă în ceea ce privește reforma politică, P.S.D. a opus colegiului unic votul universal, în schimb, reforma agrară, așa cum a fost prevăzută în programul său, a prezentat și unele limite¹²⁹. Prin exproprierea proprietăților funciare de la 100 ha în sus, proprietatea mijlocie, chiaburească, rămînea aproape intactă, astfel că unul din principalii factori social-economici din mediul rural, ce a contribuit alături de marii proprietari și arendași la exploatarea și înrăutățirea situației țărănimii sărace, nu numai că i se asigura existența, dar i se credea posibilitatea lărgirii sferei de influență, odată dispărut marele proprietar. Apoi, față de dorința maselor țărănești nevoiașе de a intra în stăpînirea deplină a pămîntului expropriat fără nici o despăgubire, programul socialiștilor s-a oprit

¹²³ „România muncitoare”, an. X (1914), nr. 40 din 13 aprilie, p. 1.

¹²⁴ El. Georgescu, *Revendicări general-democratice în programele mișcării socialiste din România*, în „Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.”, an. XIII (1967), nr. 4, p. 119—129; Elisabeta Hurezeanu, *Evoluția ideilor programatice ale mișcării socialiste din România în problema agrară la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în „Studii și articole de istorie”, XV (1970), p. 39—53.

¹²⁵ „România muncitoare”, an. X (1914), nr. 40 din 13 aprilie, p. 1.

¹²⁶ *Ibidem*, nr. 44 din 22 aprilie, p. 1.

¹²⁷ „Seara”, an. IV (1914), nr. 1543 din 6 mai, p. 2; vezi și „Epoca”, an. XX (1914), nr. 122 din 6 mai, p. 2.

¹²⁸ „România muncitoare”, an. X (1914), nr. 50 din 6 mai, p. 1; vezi și „Seara”, an. IV (1914), nr. 155 din 17 mai, p. 4.

¹²⁹ N. Copoiu, *Partidul social-democrat din România în ajunul izbucnirii primului război mondial*, în „Studii, revistă de istorie”, an. XI (1958), p. 48—49.

și la formula arendării pe termene lungi și cu arenze mici la obștiile satești. În sfârșit, P.S.D., în documentele elaborate în această perioadă, datorită înfriurii exercitate de curentul reformist din sinul său, nu a reușit să ajungă la înțelegerea reală a lichidării marii proprietăți, folosind ca soluție unică răsturnarea puterii burghezo-moșierești și desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice sub conducerea proletariatului ¹³⁰.

La 22 aprilie 1914, după încheierea discuțiilor pe marginea ultimei lecturi a rapoartelor prezentate corpurilor legiuitoare privind necesitatea revizuirii Constituției și acceptarea prin vot deschis de către majoritatea deputaților și senatorilor a modificării Constituției (procedură aplicată de altfel și la încheierea dezbaterilor celorlalte două lecturi, soldate cu același rezultat), Parlamentul a fost dizolvat ¹³¹. Locul lui urma să fie luat de o Adunare Constituantă, pentru alegerea căreia colegiile electorale au fost convocate în fața urnelor între 18—20 mai ¹³².

Fără a-și modifica programele din alegerile anterioare, partidele politice s-au angajat în timpul campaniei electorale într-o aprigă luptă pentru cîștigarea a cît mai multe locuri în Constituantă. Partidul conservator, în speranța de a împiedeca revizuirea Constituției s-a folosit, fără succes, de toate mijloacele pentru a trimite în viitoarea Adunare cît mai mulți reprezentanți, mai ales că orice propunere de revizuire a pactului fundamental, conform art. 128, trebuia să întrunească cel puțin 2/3 din numărul voturilor exprimate atît în Cameră, cît și Senat ¹³³.

Convocată în sesiune extraordinară pentru constituire, Adunarea Constituantă și-a început activitatea la 5 iunie 1914 ¹³⁴.

Discuțiile în jurul celor două reforme proiectate au fost declanșate cu prilejul dezbaterilor proiectului de răspuns la mesajul tronului, în care se exprimase nădejdea că realizarea lor va avea loc într-un climat liniștit, de deplin acord al intereselor și al „armoniei sociale” ¹³⁵.

Și în Constituantă conservatorii s-au opus reformelor propuse de P.N.L., guvernul fiind acuzat de insuficientă pregătire a revizuirii Constituției, nutrin-du-se speranța că, la fel ca și în 1866, modificările care vor avea loc se vor face cu acordul tuturor partidelor ¹³⁶. Prin C.C. Arion, Partidul conservator a condiționat discutarea rezolvării problemei țărănești de organizarea vînzărilor voluntare de pămînt țăranilor de către marii proprietari și de admiterea exproprierii numai ca o sancțiune individuală, îndreptată împotriva proprietarilor recalcitranti, fiindcă — se recunoștea deschis — „trebuie să se dea pămînt țăranilor” ¹³⁷.

Ceea ce a preocupat însă în mod deosebit pe conducătorii celor două partide burghezo-moșierești, era găsirea unor posibilități pentru folosirea unui limbaj comun în ceea ce privește soluționarea — din punctul lor de vedere — a chestiunii țărănești. Inițiative aveau să pornească din ambele sensuri. Dacă C. I. Arge-

¹³⁰ *Relații agrare...*, p. 163.

¹³¹ *D.A.D.*, p. 847 ; *D.S.*, p. 592—593.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ Const. Hamangiu, *op. cit.*, p. 28. Cf. Al. Pencovici, *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866 asupra Constituțiunii și legii electorale din România*, București, 1883, p. 307.

¹³⁴ *D.A.D.*, *Sesiunea extraordinară*, 1914, p. 1.

¹³⁵ Atitudinea șefului statului este explicabilă dacă avem în vedere întinsele suprafețe de pămînt pe care le poseda, ce-l plasau în fruntea proprietarilor mari din România.

¹³⁶ *D.A.D.*, *Sesiunea extraordinară*, 1914, p. 102.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 163.

toianu a declarat în Senat că Partidul conservator recunoaște existența unei probleme țărănești și că este gata să colaboreze cu liberalii la aflarea unui mijloc de rezolvare¹³⁸. Ion I. C. Brătianu a arătat în Cameră, două zile mai târziu, că și partidul de guvernământ nu înțelege să folosească exproprierea împotriva acelor proprietari mari care vor vinde pământul de bunăvoie¹³⁹. În mod practic deci, și după placul conservatorilor, exproprierea ca principiu era redusă la o simplă sancțiune.

Neputincioase de a da țării ceea ce se cere, lucide însă de necesitatea creării unei supape de siguranță pentru acel vulcan social aflat într-o fierbere continuă, partidele politice burghezo-moșierești au ajuns la o „conspirațiune” — cum o denumise C. Mille, ales deputat la colegiul II Ilfov¹⁴⁰ — ascunsă sub expresia armoniei sociale. Reformele se vor face numai pe jumătate, nu vor putea fi decât „bastarde”, căci, arăta cu justețe C. Mille, ele nu se vor putea îndeplini cu adevărat decât de clasa muncitoare și țărâtime când, „conștiente de sine, vor legifera în interesul lor propriu”¹⁴¹.

De altfel, tendințele de apropiere ale celor două partide politice rivale pe tărîmul reformelor își găsesc explicația, pe de o parte, în atitudinea vechilor liberali, ce vedeau în expropriere același pericol ca și conservatorii, iar pe de altă parte, a complicației intervenite pe plan extern, după atentatul de la Sarajevo, când evenimentele se precipitau în direcția izbucnirii unui iminent conflict mondial.

Lucrările sesiunii extraordinare a Adunării Constituante s-au încheiat la 21 iunie 1914. Din inițiativă parlamentară au fost desemnate două comisii ce urmau să studieze și să elaboreze, pînă la sesiunea din toamnă, proiectul privitor la articolele din Constituție declarate de corpurile legiuitoare dizolvate ca susceptibile de a fi revizuite¹⁴².

Întrunite pentru prima dată la 29 iunie 1914, comisiile parlamentare au ales două subcomisii (alcătuite fiecare din nouă membri), însărcinate cu coordonarea și întocmirea studiilor preliminare ce trebuiau să fie încheiate în septembrie, cînd urmau să fie convocate din nou în plenul lor¹⁴³. Activitatea acestor subcomisii a fost efemeră. În cele citeva ședințe care au avut loc în prima decadă a lunii iulie 1914, în afară de un bogat material bibliografic comandat și adus de la Paris, s-a cerut întocmirea unor situații și statistici generale, considerate ca indispensabile lucrărilor acestor subcomisii¹⁴⁴, dar care, în schimb, necesitau mult timp pentru executarea lor.

Izbucnirea primului război mondial și presiunile exercitate asupra României pentru definirea poziției față de cele două blocuri de state beligerante au oferit guvernului un excelent prilej de a amîna soluționarea spinoasei probleme agrare. De altfel, acest lucru a și fost propus Adunării Constituante, convocată în sesiune ordinară la 15 noiembrie 1914. Atît în Cameră, cît și în Senat, în numele guvernului și invocînd situația internațională, Ion I. C. Brătianu a cerut amînarea discuțiilor pe marginea reformelor pentru „vremi prielnice”, căci în împrejurările date „se cuvine să înlăturăm tot ceea ce ne-ar putea dezbinda”¹⁴⁵. La apelul

¹³⁸ D.S., *Sesiunea extraordinară*, 1914, p. 83.

¹³⁹ D.A.D., *Sesiunea extraordinară*, 1914, p. 171.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 5.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 98, 100.

¹⁴² *Ibidem*, p. 173. Comisia alcasă de Cameră a fost compusă din 43 membri (*ibidem*, p. 175), iar cea a Senatului din 35 membri (D.S., *Ses. extr.*, 1914, p. 11). Cu excepția lui N. Iorga, componența comisiilor a fost în exclusivitate liberală.

¹⁴³ „Viitorul”, an. VII (1914), nr. 2293 din 30 iunie, p. 1, 3.

¹⁴⁴ „Conservatorul”, an. XIV (1914), nr. 146 din 5 iulie, p. 1; „Viitorul”, an. VII (1914), nr. 2295 din 2 iulie, p. 3; și nr. 2299 din 6 iulie, p. 3.

¹⁴⁵ D.A.D., *Sesiunea din noiembrie*, 1914, p. 16; D.S., *Sesiunea din noiembrie*, 1914, p. 21.

adresat de Ion I. C. Brătianu, cele două partide conservatoare s-au grăbit, nu fără temeii, să declare prin reprezentanții lor că împărtășesc din plin această propunere¹⁴⁶. Astfel, una din cele mai importante probleme, cea a reformelor agrare și electorale, a fost radiată, pentru o perioadă de timp, din agenda guvernanților zilei.

Totuși, în una din ședințele Senatului, prof. Paul Bujor a interpellat guvernul dacă nu considera că tocmai în momentul cînd la ordinea zilei se afla decideratul realizării unității statului național, înfăptuirea celor două reforme nu va contribui, pe lângă diminuarea inechității sociale, la cimentarea unei armonii a tuturor energiilor țării în vederea atingerii țelului propus. Acordul artificial între partidele politice — observa prof. Paul Bujor — nu e de natură să ofere garanția unei unități pe plan intern, așa cum s-ar cere în fața luptei pentru transformarea în realitate a visului de unitate națională împărtășit de întregul popor român¹⁴⁷. Dar încercarea lui de a menține pe ordinea de zi reforma agrară și electorală avea să fie temerară. Răspunsul primului ministru a avut darul să împrăstie orice speranțe a acelor care credeau sincer în îmbunătățirea situației țăranilor¹⁴⁸.

După cum am mai arătat, P.N.L. a fost frământat de unele dezacorduri asupra realizării reformelor, ce aveau să se contureze tot mai mult pe măsură ce s-au apropiat de sfîrșit discuțiile din Parlament cu privire la necesitatea revizuirii Constituției. Dacă aripa vechilor liberali, nelineștită de consecințele viitoare ale eventualei înscrieri în Constituție a principului exproprierii cu o arie de aplicare lărgită, era gata să întindă mina celor care s-au opus cu înverșunare, aripa stînga liberală, a „proprietarilor de idei”, cum i se mai spunea, s-a manifestat pentru înfăptuirea reformelor cu orice preț. Reprezentată în guvern prin V. G. Morțun, I. G. Duca și Al. Radovici, și deținînd însemnate poziții în Cameră, stînga liberală s-a impus ca un curent politic puternic de care Ion I. C. Brătianu a trebuit să țină seamă și care i-a servit tactic pentru a determina pe conservatori să accepte revizuirea Constituției și a demonstra tuturor factorilor politici, chiar și unora din propriul său partid, că guvernul, fiind silit de majoritatea Camerei, nu mai poate da înapoi, odată anunțate reformele¹⁴⁹.

Simultan cu discuțiile din Parlament din sesiunea de primăvară, stînga liberală a inițiat și desfășurat o susținută activitate pentru a torpila, încă din fașă, un acord sau o înțelegere cu opoziția conservatoare, care să se soldeze cu o „conspirație” pe seama reformelor. Astfel, întâlniri bisăptămînale ale stîngii liberale, prezidate de C. Stere, ne sînt semnalate încă de la mijlocul lunii martie 1914¹⁵⁰. Se presupune chiar constituirea în secret a unei Ligi a reformelor ce ar fi avut loc imediat după discursul lui C. Stere din Cameră (5 martie, 1914)¹⁵¹. Mișcarea începe să cîștige în suprafață, alăturîndu-i-se noi aderenți. Un săptămînal bucureștean anunța că tinerii liberali, în dorința de a vedea cît mai curînd realizate reformele, s-au pronunțat, într-una din întruniri, împotriva unei înțelegeri cu adversarii reformelor, care ar micșora însemnătatea lor și au decis să declanșeze o campanie de propagandă contra oricărei tranzacții¹⁵².

Oficial, intenția de a întemeia o Ligă a reformelor a fost dezvăluită de C. Stere la Iași, la 27 mai 1914, cu prilejul unei adunări a clubului liberal. În cuvîntarea rostită cu această ocazie, C. Stere a făcut cunoscut că victoria libe-

¹⁴⁶ D.S., *Ses. din nov.*, 1914, p. 21—22; D.A.D., *Ses. din nov.*, 1914, p. 16, 29.

¹⁴⁷ D.S., *Ses. din nov.*, 1914, p. 38.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ „Seara”, an. IV (1914), nr. 1495 din 17 martie, p. 3.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ „Dreptatea”, an. II (1914), nr. 69 din 15 martie, p. 3.

¹⁵² „Viața cetățenească”, an. I (1914), nr. 1 din 20—27 aprilie, p. 11.

ralilor în alegerile pentru Constituantă și realizarea celor 2/3 din mandatele necesare revizuirii Constituției nu sînt suficiente, mai ales în fața unor adversari ce se opun cu înverșunare reformelor. Liga reformelor, ce urma să se înființeze, trebuia să ofere guvernului și factorilor constituționali o platformă largă de sprijin, cu misiunea de a organiza acțiunile „pașnice”, care să neutralizeze „conștiințele sovăielnice și voințele timide”¹⁵³. În fața simptomelor ce prevesteau încheierea unui acord tacit pe tema reformelor între principalele partide burghezo-moșierești, nucleul stîngii liberale de la Iași a opus organizarea Ligii amintite, cu scopul de a obliga atît guvernul, cît și conducerea P.N.L. să părăsească poziția tranzacționalistă și să treacă hotărît la revizuirea Constituției. Pe de altă parte, nu trebuie pierdut din vedere că prin propaganda pe care Liga urma să o desfășoare, mai ales în mediul rural, se urmărea și realizarea unei largi popularități a P.N.L. care, prin simpla enunțare a reformelor, nu a reușit să și-o facă¹⁵⁴.

Reacțiile conservatorilor de toate nuanțele față de intențiile stîngii liberale nu s-au lăsat așteptate. Pe pildă, interpretînd alegerile pentru Constituantă ca o manifestare a „voinței țării” (dacă mai putea exista așa ceva în condițiile celor trei colegii electorale!), conservatorii-democrați s-au arătat alarmați de intenția de a se impune Parlamentului și guvernului înfăptuirea reformelor printr-un marș al țăranilor asupra Bucureștilor, ceea ce ar aduce țara într-o situație deosebit de gravă¹⁵⁵.

Înființarea Ligii reformelor a avut loc la 3 iulie 1914¹⁵⁶, cu ocazia consfăturii organizației din Iași a P.N.L. Rostul ei, subliniat de altfel și de C. Stere, era de a sprijini P.N.L. în realizarea reformelor, de a găsi ajutor în afara cadrelor sale pentru înlăturarea eventualelor dificultăți ce le-ar întâmpina. Necesitatea colaborării tuturor partidelor politice a fost reafirmată, însă, condiționată de recunoașterea legăturii indestructibile între reforma agrară și cea electorală. Fără o modificare esențială a legii electorale — mai ales că P.N.L. nu putea sta veșnic la putere — reforma agrară „ar risca să fie redusă la un mijloc de căpătulală a cîtorva partizani”¹⁵⁷. De aceea, organizatorii Ligii și-au îndreptat atenția asupra necesității înființării colegiului unic, propunere neacceptată și combătută vehement de conservatori și conservatorii-democrați încă de la publicarea programului de reforme al P.N.L. prin scisoarea din 7 septembrie 1913.

Liga reformelor — afirma președintele ei ales în persoana lui C. Stere — nu va urmări o „acțiune revoluționară”, ci va lucra la „lumina zilei”, scopul ei constînd și în apărarea realizării integrale a reformelor preconizate, prin desfășurarea unei intense propagande în vederea atragerii și participării active a cît mai mulți aderenți¹⁵⁸.

Este interesant de remarcat că din Comitetul central al Ligii au făcut parte și A. D. Xenopol și Paul Bujor, ambii în calitate de vicepreședinți, deși, în materie de reforme, convingerile lor se deosebeau intrucitva de cele ale liberalilor¹⁵⁹.

A. D. Xenopol, fără a se pronunța în favoarea colegiului unic sau a votului universal, era pentru lărgirea dreptului de vot, căci așa cum „sabia apără țara în afară, votul o apără înăuntru”¹⁶⁰. Deși nu a împărtășit ideea împărțirii 16 țăranii a bunurilor statului și așezămintelor de binefacere, pe motiv că exproprierea trebuie aplicată marii proprietăți. A. D. Xenopol considera că Ligii îi revine îndatorirea de a aduce la cunoștința țăranimii limitele în care va fi

¹⁵³ „Adevărul”, an. VI (1916), nr. 115 din 28 mai, p. 1.

¹⁵⁴ „Dimineța”, an. XI (1914), nr. 3708 din 1 iulie, p. 1.

¹⁵⁵ „La Roumanie”, an. XVII (1914), nr. 4484 din 28 mai/10 iunie, p. 1; „Acțiunea”, an. XIII (1914), nr. 3288 din 31 mai, p. 1.

¹⁵⁶ „Mișcarea”, an. VI (1914), nr. 146 din 4 iulie, p. 3.

¹⁵⁷ „Viitorul”, an. VII (1914), nr. 2296 din 3 iulie, p. 4.

¹⁵⁸ „Mișcarea”, an. VI (1914), nr. 147 din 5 iulie, p. 1—2.

¹⁵⁹ *Ibidem*, nr. 146 din 4 iulie, p. 3.

¹⁶⁰ *Ibidem*, an. VI (1914), nr. 147 din 5 iulie, p. 2.

înfăptuită reforma agrară, îndepărtându-i de la gândul că vor primi toți pământ, iar cei care vor fi impropietăriți nu vor putea intra în deplină proprietate a loturilor decât atunci când vor fi deprinși a le lucra ¹⁶¹.

Dacă în ceea ce privește conținutul celor două reforme, „ligiștii” aveau convingeri ce nu s-au suprapus întru totul programului P.N.L., în schimb, pentru aplicarea integrală a acestuia din urmă, au manifestat intransigență, sperînd ca prin propagandă desfășurată la sate să obțină sprijinul „pașnic” al țărănimii, pe care să-l folosească ca un mijloc de intimidare a celor ce se împotriveau cu cerbicie reformelor. De altfel, acestea ne sînt atestate și de unele dispoziții ale statutului adoptat cu prilejul înființării Ligii ¹⁶².

Cum era și de așteptat, înființarea Ligii reformelor a fost urmată de o serie de proteste și dezaprobări din partea nu numai a conservatorilor, dar și a curentului vechilor liberali. Din partea acestora din urmă, atacurile au fost declanșate de deputatul de Mehedinți, Burileanu, care a învinuit mișcarea de la Iași ca fiind îndreptată împotriva acordului întregii clase conducătoare pentru realizarea reformelor și împotriva ordinii interne, încălcată prin apelul la masele țărănești ¹⁶³. Acțiunea concentrată a criticilor adresate Ligii a fost de natură să stabilească cu mai multă precizie contururile dintre cele două curente ale P.N.L. Dacă Ion I. C. Brătianu a luat oficial o atitudine de expectativă, unele indicii ne fac să afirmăm că în realitate nu a aprobat nici el mișcarea de la Iași. În sprijinul supoziției noastre invocăm publicarea atacurilor lui Burileanu chiar în paginile oficiosului principal al P.N.L., ca și părăsirea lui Stere de către Vintilă Brătianu, care la început simpatizase cu acțiunea celui dintîi ¹⁶⁴.

Ceea ce a alarmat în mod deosebit, mai ales pe marii proprietari, a fost, fără îndoială, gândul că Liga reformelor, apelînd la masele de țărani ce așteptau cu nerăbdare o reformă agrară generală, scăpate de sub control, vor rupe printr-o acțiune unită zăgăzurile pozițiilor privilegiate ale burghezo-moșierimii, și-și vor impune voința lor. Avînd în față experiența trecutului nu prea îndepărtat, înșiși inițiatorii Ligii intenționau să canalizeze de astă dată pe direcțiile dorite, spiritul de nemulțumire al țărănimii lipsite de pământ ¹⁶⁵.

Ar fi fost interesant de urmărit în ce măsură activitatea Ligii reformelor ar fi reușit să-și atingă țelurile pentru care a fost întemeiată. Oare activitatea ei propagandistică ar fi determinat o urgentare a legiferării reformelor așa cum au fost ele concepute de P.N.L.? Ar fi putut oare să bareze calea încheierii unui acord între liberali și conservatori pe tema revizuirii Constituției, care s-ar fi

¹⁶¹ „Mișcarea”, an. VI (1914), nr. 147, din 5 iulie, p. 2; „Viitorul”, an. VII (1914), nr. 2299 din 6 iulie, p. 4.

¹⁶² Compus din 11 articole, statutul prevedea între altele: Liga, ca o asociație politică, va desfășura o propagandă pentru pregătirea opiniei publice în vederea participării active la acțiunea de sprijinire a înfăptuirii reformelor (art. 1); mijloacele de agitație pentru atingerea acestui țel sînt: broșurile, conferințele și șezătoarele, întrunirile publice (art. 2) și editarea unui periodic cu titlul „Colegiul unic pentru toți știutorii de carte” (art. 3); conducerea Ligii a fost încredințată unui Comitet central cu sediul la Iași (art. 4); înființarea în fiecare reședință de județ a unor comitete județene (art. 6); putea deveni membru al Ligii orice cetățean care accepta ca bază pentru reforma electorală colegiul unic (art. 9); fondurile Ligii urmau să fie formate din contribuția și subscripția benevolă a membrilor ei (art. 11) (*ibidem*; „Mișcarea” an. VI (1914), nr. 146 din 4 iulie, p. 3).

¹⁶³ „Viitorul”, an. VII (1914), nr. 2298 din 5 iulie, p. 3.

¹⁶⁴ „Acțiunea”, an. XIII (1914), nr. 3318 din 6 iulie, p. 1.

¹⁶⁵ C. Stere, în scrisoarea de răspuns lui Burileanu, afirma între altele, că rolul Ligii nu este de a antrena așa numitele „instincte anarhice”, ci, tocmai, de a controla manifestările de acest gen („Viitorul”, an. VII (1914), nr. 2299, din 6 iulie, p. 3).

soldat, desigur, cu un simulacru de reforme? Aceste întrebări și altele asemănătoare rămân fără răspuns, căci prin comunicatul dat publicității la 20 iulie 1914, Comitetul central al Ligii aducea la cunoștința membrilor ei că împrejurările externe impun ca orice acțiune, ca și editarea oficiosului, să fie amânate până la restabilirea situației normale¹⁶⁶. A fost o hotărâre ce a devansat și prevestit, totodată, intenția guvernului liberal de a amâna discuțiile din Adunarea Constituantă pe marginea revizuirii Constituției.

Liga reformelor a fost o manifestare a aripii stîngi a P.N.L. la șovăielile și tendințele conciliante ale vechilor liberali dispuși să renunțe la realizarea integrală a programului stabilit de propriul lor partid. Mișcarea de la Iași, apogeeul activității stîngii liberale, ceva mai lucidă în fața necesităților stringente ale țării, avea intenția de a recurge chiar și la soluția antrenării maselor țărănești pentru a convinge spiritele închistate de necesitatea realizării, în special, a unei reforme agrare. În același timp însă, propaganda pe care Liga și-a propus să o desfășoare în mediul rural, avea drept scop să canalizeze în direcții dorite și controlabile, clocotul nemulțumirii țărănimii lipsite de pământ.

•

Aducerea în discuția camerelor legiuitoare din inițiativa guvernului și P.N.L. a celor două reforme, agrară și electorală, pentru a căror înfăptuire era necesară modificarea unor articole din Constituție, a demonstrat, pe de o parte, recunoașterea de către clasele conducătoare a existenței de fapt și de drept a unei acute probleme țărănești, iar pe de altă parte, incapacitatea acestora de a da o rezolvare corespunzătoare, incapacitate dictată de limitele egoismului de clasă a burghezo-moșierimii române.

Deși, cu mici excepții, a fost recunoscută aproape în unanimitate necesitatea modificării raportului repartizării proprietății funciare dintre mica și marea proprietate, pozițiile de pe care a fost abordată rezolvarea problemei agrare, atestă intențiile autorilor proiectatelor reforme de a nu ceda nimic, sau aproape nimic, din condițiile privilegiate ale clasei dominante. Astfel, pe lângă faptul că P.N.L. nu avea intenția de a proceda la o improprietărire generală a țăranilor, suprafața cerută drept „jertfă” marilor proprietari nu ar fi redus aproape deloc ponderea economică deținută de marea proprietate.

Folosirea exproprierii, aplicabilă și marii proprietăți ca principiu ce urma să fie prevăzut în Constituție, nu a fost acceptată de conservatori pentru că putea fi folosit de reprezentanții colegiului unic pentru a trece în stăpînirea țăranilor noi suprafețe de pământ. De altfel, din același raționament, Partidul conservator s-a opus și formării colegiului unic.

Părerile și propunerile dintre cele mai diverse exprimate în timpul dezbatărilor pe marginea necesității revizuirii Constituției, au evidențiat și mai mult luptele dintre diferite curente și opinii din cadrul partidelor politice burghezo-moșierești.

Singurul care a pus în mod deschis și tranșant problema exproprierii totale a marii proprietăți și a votului universal a fost Partidul social-democrat la congresul său din aprilie 1914.

Amânate din cauza izbucnirii primului război mondial, cele două reforme, agrară și electorală, au fost readuse, după puțin timp, prin voința maselor populare, din nou în fața claselor dominante, dar o rezolvare justă, nu o vor primi decât după 23 August 1944.

Anul 1914 a marcat o nouă fază a politicii agrare a partidelor burghezo-moșierești din România pentru soluționarea problemei agrare, întrucît punerea în discuția Parlamentului a necesității revizuirii Constituției a precedat reluarea dezbaterilor și votul Constituantei din 1917, cînd, împrejurările impuse de război,

¹⁶⁶ „Mișcarea”, an. VI (1914), nr. 160 din 20 iulie, p. 1.

au déterminat cercurile guvernante să consimtă modificarea unor articole din legea fundamentală a țării, în vederea realizării unei reforme agrare și instituirea votului universal.

LA QUESTION AGRAIRE EN ROUMANIE EN 1914

RÉSUMÉ

L'auteur n'étudie pas la question agraire en Roumanie au point de vue économique, ce sujet ayant déjà été traité dans maints ouvrages d'histoire contemporaine. L'auteur expose seulement l'aspect politique de ce problème.

Au début de l'année 1914 de profondes modifications sont intervenues dans l'attitude adoptée à l'égard de la question agraire par certains partis politiques dont des adhérents appartenaient à la bourgeoisie et aux grands propriétaires fonciers. Une proposition de révision de la Constitution fut présentée à la Chambre des députés et au Sénat. Elle avait pour objet de modifier la Constitution afin de rendre possible l'expropriation d'une surface limitée de terre qui devait être distribuée aux paysans en lots individuels.

Le parti national-libéral, qui disposait alors de la majorité dans les deux Chambres, prit l'initiative de cette réforme. La proposition de révision de la Constitution mit en évidence que les classes qui détenaient le pouvoir politique reconnaissaient enfin l'existence en fait et en droit du problème agraire. En même temps, cette proposition de révision prouvait que les classes sociales qui gouvernaient la Roumanie ne pouvaient résoudre définitivement un tel problème, à cause de l'égoïsme de classe qui animait la bourgeoisie et les grands propriétaires fonciers.

Le parti national-libéral croyait que le principal remède pour empêcher l'éruption de nouvelles jacqueries était de consolider la position économique des riches paysans lesquels formeraient ainsi une classe de transition entre la grande propriété rurale, possédée par un petit nombre de privilégiés, et la masse des paysans ne possédant presque rien.

Les débats sur la proposition de révision de la Constitution eurent lieu à la Chambre et au Sénat pendant le printemps de 1914. Le parti conservateur, par ses représentants dans les deux Assemblées, s'opposa énergiquement à toute réforme. Il ne voulut pas consentir à une modification des textes de la Constitution, modification qui, selon lui, était une atteinte inacceptable au principe du droit de propriété. Les opinions et les propositions émises au cours des discussions furent la manifestation des dissentiments et des contradictions entre les partis politiques de la bourgeoisie et des grands propriétaires fonciers.

Le seul parti politique qui exigea alors ouvertement et sans ambages l'expropriation totale des grands domaines ainsi que le suffrage universel fut le parti social-démocrate, à son congrès d'avril 1914.

La déclaration de la première guerre mondiale amena la suspension de la procédure entamée pour la révision de la Constitution. En 1917, après l'entrée en guerre de la Roumanie, les masses populaires contraignirent les classes au pouvoir à consentir à la modification de certains textes de la Constitution, modification dont les conséquences furent le suffrage universel et la réforme agraire.

PARTIDELE POLITICE ÎN ALEGERILE PARLAMENTARE DIN 1919

DE

GH. I. FLORESCU

La sfârșitul primului război mondial, adoptarea reformei electorale, alături de reforma agrară, se impunea ca o necesitate a realităților obiective existente în țară.

Introducerea votului universal a dus la organizarea, în noiembrie 1919, a primelor alegeri pe baza sufragiului universal și a reprezentării proporționale, desfășurate în condițiile specifice desăvârșirii statului național unitar român, ale creșterii avântului revoluționar și ale crizei politice manifestate în această perioadă. Confruntarea electorală din toamna anului 1919, la care au participat atât vechile partide politice, cât și grupările nou create, toate încercând să se impună în viața politică a țării prin atragerea corpului electoral, a avut o influență deosebită asupra stabilirii raporturilor dintre principalele formațiuni politice din primii ani de după război.

În articolul de față vom încerca să relevăm lupta partidelor politice în alegerile organizate în condițiile primei aplicări a sufragiului universal, prezentând atât evoluția campaniei electorale și desfășurarea alegerilor, cât și urmările acestora asupra vieții politice din perioada imediat următoare.

•

La 5 noiembrie 1918, înainte ca noua lege electorală să fi fost publicată, Adunările legiuitoare au fost dizolvate, iar corpul electoral a fost convocat pentru 3 și 9 ianuarie 1919, în vederea noulor alegeri generale „prin vot universal, egal, direct și obligatoriu și cu scrutin secret, pe baza reprezentării proporționale”¹. Noile alegeri urmau să se desfășoare conform unui decret lege ulterior.

Președintele Consiliului de Miniștri, motivând actul dizolvării vechiului Parlament, declara că la alegerile de constituire a acestuia nu se aplicase principiul votului universal, înscris deja în constituție, iar Dobrogea nu fusese reprezentată în aceste Corpuri legiuitoare². Se arăta totodată că ultimele alegeri, fiind ținute sub ocupație străină, n-au dat posibilitatea alegătorilor să-și exprime liber voința. În consecință, lucrările Adunărilor dizolvate erau anulate, urmând ca toate legile adoptate în viitor să fie întocmite sub rezerva ratificării ulterioare a Corpurilor legiuitoare.

¹ „Monitorul Oficial”, nr. 183 din 6/9.XI.1918, p. 3201.

² *Ibidem*, p. 3202.

Toate aceste hotărâri³, aprobate sau dezaprobat de unele formațiuni politice⁴, au dus la întocmirea și publicarea, la 14/27 noiembrie 1918, a decretului de reformă electorală⁵. Se stabileau astfel principiile de desfășurare a alegerilor ce urmau a fi organizate în Vechiul Regat, în ianuarie 1919, fiind deschisă în același timp campania electorală⁶.

Noua lege introducea sistemul reprezentării proporționale, cunoscut sub numele de sistemul Hondt⁷, adoptat însă numai pentru Cameră, deoarece alegerile pentru Senat se efectuau tot pe bază de scrutin de listă, dar după principiul majorității relative⁸. Cu toate că acorda drept de vot numai bărbaților, legea electorală din noiembrie 1918 reprezenta totuși un progres față de sistemul electoral censitar, lărgind considerabil drepturile politice ale maselor⁹, așa încât alegerile ce urmau să aibă loc se anunțau deosebite față de confruntările electorale anterioare.

De la început trebuie să evidențiem faptul că pentru alegerile din toamna anului 1919, campania electorală, acea „urgie electorală” cum o caracteriza N. Iorga¹⁰, prelungită aproape un an, va avea o importanță deosebită, influențând în mare parte rezultatele acestora. Noua experiență, cum mai era numită legea electorală¹¹, atrăgea după sine lupta electorală a tuturor partidelor, aceasta fiind considerată drept una din laturile luptei politice¹².

Partidul național liberal, aflându-se cea mai mare parte a campaniei electorale la guvern, va folosi acest avantaj pentru a-și asigura succesul în alegeri. Declarația guvernului, din 30 noiembrie 1918, în care I. I. C. Brătianu arăta că își va concentra toată activitatea pentru desăvârșirea votului obștesc¹³, nu-l împiedica pe șeful liberal să se folosească de campania electorală în scopul asigurării victoriei formațiunii politice pe care o conducea.

Partidul conservator, căruia înlăturarea de la guvern în toamna anului 1918 i-a accelerat procesul de destrămare lentă, început încă înaintea războiului, și-a dat

³ Alexandru Marghiloman, *Note Politice. 1897—1924*, București, Editura Institutului de Arte Grafice «Eminescu» S. A., 1927, p. 145.

⁴ „Îndreptarea” din 27.V.1918, p. 1; „Evenimentul” (Iași) din 7.XI.1918, p. 1.

⁵ „Monitorul Oficial”, nr. 191 din 16/29.XI.1918, p. 3357—3365. Decretul-lege nr. 3402 din 14/27 noiembrie 1918 a fost completat și modificat prin decretule-legi nr. 3675 din 13 decembrie 1919 („Monitorul Oficial”, nr. 220 din 22.XII.1918/4.I.1919, p. 4017), nr. 1040 din 4 martie 1919 („Monitorul Oficial”, nr. 273 din 5/18.III.1919, p. 6063—6064), nr. 2087 din 2 iunie 1918 („Monitorul Oficial”, nr. 37 din 3.VI.1919, p. 2033—2034), nr. 3600 din 21 august 1919 („Monitorul Oficial”, nr. 103 din 26.VIII.1919, p. 5722—5724), nr. 4396 din 18 octombrie 1919 („Monitorul Oficial”, nr. 151 din 23.X.1919, p. 8597) și instrucțiunile din 26 ianuarie/8 februarie 1919 („Monitorul Oficial”, nr. 243 din 26.I/8.II.1919, p. 4788—4812).

⁶ Vezi N. T. Ionescu, *Statistica electorală. Alegerile parlamentare din Noiembrie 1919. Prima aplicațiune a votului obștesc în România*, în „Buletinul statistic al României”, seria a IV-a, vol. XV (1920), nr. 3, p. 4.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Matei Dogan, *op. cit.*, p. 19.

⁹ C. Cușnir-Mihailovici, dr. Fl. Dragne, Dr. Gh. Unc, *Mișcarea muncitorească din România. 1916—1921. Crearea Partidului Comunist Român*, Editura politică, București, 1971, p. 143 și 146.

¹⁰ N. Iorga, *Memorii*, vol. II, Editura „Națională” S. Ciornei, p. 132.

¹¹ N. T. Ionescu, *op. cit.*, p. 4.

¹² D. C. Filip, *Politica și realitățile sociale. Integralismul*, București, Tipografia „I. C. Văcărescu”, 1934, p. 41; M. Theodorian-Carada, *Efemeridele. Însemnări & Amintiri. 1908—1928*, Tipografia „Serafica”, Săbăoani-Roman, 1937, p. 91.

¹³ „Monitorul Oficial”, nr. 202 din 30.XI/18.XII.1918, p. 3541; vezi și dr. M. Mușat, I. Ardeleanu, *Viața politică în România. Partidele politice. 1918—1921*, Editura politică, București, 1971, p. 76—78.

seama că a greșit aminînd aplicarea reformei electorale¹⁴ și, în consecință, încă înainte de decretarea reformei hotăra să facă tot ceea ce se putea pentru a pătrunde în noul Parlament¹⁵.

Dar, pentru Alexandru Marghiloman și partizanii săi lupta electorală urma să se ducă în condiții deosebite, deoarece fuseseră desființate privilegiile lor electorale, iar corpul electoral le era potrivit. Cu toate că s-a încercat în decembrie 1918, prin adoptarea unui nou program în care era inclusă și reforma electorală și prin schimbarea numelui partidului, să se atragă masa de alegători, Partidul conservator-progresist — după noua titulatură — rămînea în continuare compromis, iar influența forței sale politice în campania electorală aproape că nu se va simți.

Cealaltă grupare conservatoare, condusă de Take Ionescu, suferind din cauza aceluiași proces de compromitere a ideilor conservatoare, anunța încă din octombrie 1918 că pentru înfăptuirea reformelor va acționa paralel cu Liga poporului¹⁶. În noiembrie 1918, la puține zile după decretul de convocare a corpului electoral, se ridică împotriva stării de asediu și a cenzurii, cerînd libertatea alegerilor¹⁷. Sprijinindu-l pe Alexandru Averescu și declarîndu-se împotriva aducerii guvernului liberal¹⁸, întocgea campanie electorală a Partidului conservator-naționalist va fi dusă sub influența Ligii poporului, așa încît rolul său în cadrul luptelor politice din alegerile anului 1919 va fi destul de neînsemnat.

N. Iorga și formațiunea sa politică, deși formulaseră unele rezerve asupra reformei electorale¹⁹, se declarau totuși pentru votul universal, cerînd chiar drept de vot și pentru femei. Pînă la încheierea cartelului electoral cu țărăniștii însă, naționalistii-democrații nu vor desfășura o luptă prea susținută în vederea participării la alegeri.

În campania electorală din 1918—1919, alături de partidele vechi, acționa și noua grupare politică Liga poporului, a cărei experiență a luptelor electorale se reducea la timida campanie inițiată cu ocazia alegerilor organizate de Partidul conservator în vara anului 1918²⁰. Această grupare politică, care urmărea mai mult scopuri electorale, credea încă din august 1918 că viitoarele alegeri să fie făcute în baza votului universal²¹, încercînd astfel să se prezinte în fața alegătorilor ca o grupare cu vederi democratice.

Popularitatea generalului Averescu, speculată în direcția cîștigării voturilor populației satelor, obținea deja primele succese în lupta electorală în noiembrie 1918, cînd un grup de cetățeni din județul Ilfov depuneau candidatura generalului, înainte ca noua lege electorală să fi fost cunoscută²².

Pregătindu-se pentru alegeri, Liga hotăra, la 8 decembrie 1918, constituirea comitetelor electorale și a unui comitet central pentru conducerea luptei electorale, dirijat de Constantin Argetoianu²³, pentru ca puțin mai tîrziu să publice *Manifestul Ligii Poporului în vederea alegerilor generale*, în care erau reluate unele

¹⁴ Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 149.

¹⁵ *Ibidem*, p. 144 (imediat după publicarea decretului-lege electoral, Alexandru Marghiloman hotăra redactarea unui anteproiect al proclamației către alegători); vezi și *Relații agrare și mișcări țărănești în România. 1908—1921*, Editura politică, București, 1967, p. 329.

¹⁶ „Evenimentul” (Iași) din 28.X.1918, p. 1.

¹⁷ *Idem* din 10.XI.1918, p. 1, 16.XI.1918, p. 2.

¹⁸ *Idem* din 1.XII.1918, p. 1.

¹⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 121.

²⁰ „Îndreptarea” din 25.V.1918, p. 1 și 4.VIII.1918, p. 2.

²¹ *Idem* din 19.VIII.1918, p. 1.

²² Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 189; „Evenimentul” (Iași) din 16.XI.1918, p. 2.

²³ „Îndreptarea” din 8.XII.1918, p. 2 și 13.XII.1918, p. 2.

puncte, înscrise în *Actul de constituire* din aprilie 1918, privitoare la necesitatea aplicării unor reforme democratice²⁴.

Încă din primele zile ale luptelor electorale, Liga Poporului a desfășurat o susținută campanie împotriva liberalilor, care la rândul lor se foloseau de orice mijloc pentru compromiterea Ligii și a șefului acesteia.

Partidul țărănesc, abia înființat în decembrie 1918, nu reușise încă să se organizeze pentru a participa la campania electorală.

O atitudine deosebită față de alegeri, în toată perioada de pregătire a acestora, a adoptat Partidul socialist, singurul de altfel, care nu s-a folosit de campania electorală decât pentru a face cunoscute maselor de alegători ideile programului și a principilor sale de luptă. Cu toate că apreciau importanța reformei electorale și erau hotărâți să participe la noile alegeri, reprezentanții Partidului socialist își exprimasu rezerva asupra libertății acestora, arătând că cenzura și starea de asediu nu puteau asigura „o chemare a națiunii spre a-și spune liber cuvântul asupra noilor așezări politice ce ar voi să și le dea”²⁵.

Acestea erau, deocamdată, formațiunile politice angajate în lupta electorală care se va accentua pe măsură ce data desfășurării alegerilor va fi mereu amânată. Dar, aceste amânări succesive, așa cum vom vedea, mențineau lupta electorală în actualitate, din care cauză activitatea multor partide politice, desfășurată în această perioadă, se reducea la prefăcirea alegerilor.

Desigur că, fără aceste amânări rezultatele alegerilor ar fi fost altele. Întrucât însă la începutul confruntărilor electorale, guvernul întâmpina opoziția tuturor celorlalte forțe politice, la care se adăugau greutatea de pregătire a alegerilor și complicațiile intervenite în politica externă, I. I. C. Brătianu nu găsea altă soluție mai bună decât amânarea acestora²⁶.

²⁴ „Îndreptarea” din 23.XII.1918, p. 1; vezi și *Actul constitutiv al Ligii Poporului și apelul d-lui general Al. Averescu*, Iași, 1918, p. 5.

²⁵ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1916—1921*, Editura politică, București, 1956, p. 119.

²⁶ Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 192; *Cronica politică*, în „Democrația”, an. VII (1919), nr. 1, februarie, p. 53.

Prima amânare a alegerilor a fost anunțată la 13 decembrie 1918. În loc de începutul lunii ianuarie 1919, cum se stabilise inițial, convocarea corpului electoral era fixată acum pentru 15—17 martie 1919 la Cameră, 20—21 martie la Senat și 22 martie la Colegiile universitare. („Monitorul Oficial”, nr. 213 din 14/27.XII.1918, p. 3781). Ca motivare a acestei amânări, guvernul reclama imposibilitatea îndeplinirii formalităților cerute de noua procedură electorală până în ianuarie 1919.

La 18 februarie 1919, guvernul liberal amână pentru a doua oară alegerile, stabilindu-le pentru 15—17 mai la Cameră, 20—21 mai la Senat și 20 mai la Colegiile universitare („Monitorul Oficial”, nr. 261 din 10.II.1919, p. 5492—5493). De data aceasta primul ministru arăta că alegerile nu puteau fi ținute la datele fixate întrucât în Transilvania nu fuseseră terminate pregătirile pentru alegeri. Totodată, se arăta că încheierea Conferinței de pace de la Paris putea influența legislația electorală a provinciilor eliberate și că pentru organizarea alegerilor pe întreaga țară, reprezentanții noilor provincii cereau această amânare. (*Cronica politică...*, p. 58).

La 2 mai 1919, campania electorală a fost din nou întreruptă de guvern prin amânarea alegerilor pentru 28—30 iulie 1919 la Cameră, 2 și 3 august la Senat și 4 august la Colegiile universitare. („Monitorul Oficial”, nr. 14 din 3.V.1919, p. 745). Raportul primului ministru, care cerea această amânare, arăta că alegerile nu puteau fi ținute în întreaga țară în urma declarării unor regiuni ale țării drept zone de operații militare și, în consecință, nu putea avea loc consultarea corpului electoral la data fixată în februarie 1919.

Dar și de data aceasta, la 8 iulie 1919, alegerile au fost amânate pentru 15, 16 și 17 septembrie 1919 la Cameră, 20 și 21 septembrie la Senat și 22 septembrie

n-au mai apucat a fi retrase, cât și de abținerea, în numele socialiștilor, a unui mare număr de alegători¹⁷⁴.

În sfârșit, alegerile din noiembrie 1919, demonstrând succesul electoral al partidelor naționale din provinciile eliberate, mai ales al Partidului național român, a determinat și o schimbare a relațiilor între aceste forțe politice și partidele Vechiului Regat.

•

Consultarea corpului electoral din noiembrie 1919, considerată drept act esențial al vieții constituționale, a scos în evidență frământările vieții politice din acea perioadă, precum și tendința fiecărei grupări politice de a ajunge la guvern în condițiile primei aplicări a sufragiului universal.

Alegerile din 1919 au dus la redistribuirea corpului electoral în favoarea unor noi forțe politice, verificind totodată situația politico-electorală reală a tuturor formațiunilor politice participante la alegeri.

Noul sistem electoral a contribuit la mobilizarea politică a unor importante forțe electorale provenite din rîndul populației satelor și orașelor care nu avuseseră drept de vot pînă în 1918. S-a realizat astfel o primenire a vieții politice și sociale din România, indicîndu-se, în același timp, care va fi orientarea alegătorilor în viitoarele alegeri.

Confruntarea electorală din toamna anului 1919 a constituit prefata transformărilor politice ce au urmat după ce opinia publică românească se declarase, în noiembrie 1919, pentru o democratizare a vieții politice și sociale.

LES PARTIS POLITIQUES ROUMAINS ET LES ÉLECTIONS DE 1919

RÉSUMÉ

En novembre 1918 eurent lieu, en Roumanie, les premières élections sous le régime du suffrage universel et de la représentation proportionnelle. L'auteur décrit la campagne électorale, la lutte que livrèrent les principaux partis politiques, le résultat des élections et l'influence que ce résultat a exercé dans la vie politique pendant la période qui suivit.

Les élections pour la Chambre et le Sénat furent d'abord fixées au mois de janvier 1919. Pour différents motifs, le gouvernement de l'époque ajourna le scrutin à diverses reprises, si bien que le corps électoral ne fut réuni qu'en novembre 1919, donc après dix mois d'atermoiements. Ce long délai fut propice à la campagne électorale et eut une grande influence sur le résultat final. Tous les partis politiques profitèrent de ces ajournements successifs pour se livrer à une propagande de plus en plus intense. Des négociations furent menées entre les divers groupes politiques et aboutirent, dans plusieurs cas, à une alliance électorale.

Les thèmes qui firent l'objet de l'agitation entreprises par les partis politiques, les buts poursuivis par cette agitation sont mis en évidence par l'auteur du présent article. Evidemment, chaque candidat s'est efforcé d'obtenir le plus de suffrages possibles et de remporter la victoire dans cette compétition.

Aucun des partis politiques en présence ne réussit à conquérir la majorité des mandats dans les deux Assemblées. De nombreux groupements furent repre-

¹⁷⁴ *Dezbaterile Adunării Deputaților* (ședința din 12 decembrie 1919), p. 98—100; vezi și N. Iorga, *Memorii*, vol. II, Editura „Națională” S. Ciornei, p. 261.

sentés à la Chambre et au Sénat. Tel fut le résultat de la première consultation du suffrage universel en Roumanie : une profonde crise politique s'est produite à la fin de la guerre et elle s'est accentuée au cours de l'année 1919. Le résultat des élections en fut la manifestation.

La solution qui s'imposa alors fut celle des alliances et du „bloc parlementaire“, constitué par les partis dont le programme n'était pas inconciliable.

Malgré les anciennes mœurs électorales qui subsistèrent, les deux Chambres élues en novembre 1919 furent très différentes de celles du suffrage censitaire. Le nombre des députés et des sénateurs fut beaucoup plus grand qu'auparavant. Le suffrage universel donna la possibilité à de nouveaux partis politiques d'être représentés au Parlement. Par suite de la composition de ce Parlement, de nouvelles relations s'établirent entre les partis, ainsi qu'entre ceux-ci et les groupements politique qui s'étaient abstenus de participer aux élections. Dans ces conditions, les premières élections sous le régime du suffrage universel ont été la „préface“ des transformations politiques qui se produisirent après que les électeurs se furent prononcés, en novembre 1919, pour la démocratie politique et sociale en Roumanie.

APLICAREA REFORMEI AGRARE DIN 1921 ÎN DELTA DUNĂRII

DE

D. ȘANDRU

La sfârșitul primului război mondial, suprafața județului Tulcea era — după împărțirea administrativă de atunci a României — de 862 600 ha. Din aceasta, o întindere de 430 000 ha, adică circa 50%, o forma Delta Dunării. Terenul arabil al județului reprezenta 27,30% din suprafața totală, în cifre: 235.529 ha ; pădurile se întindeau pe 78 995 ha, restul fiind ocupate de pășuni, fînețe, vii și terenuri necultivabile¹.

Cea mai mare parte din Delta Dunării, 379 000 ha, era ocupată de bălți, stu-făriș, lacuri și gîrle, fiind scoasă din circuitul propriu-zis al agriculturii ; restul de 51 000 ha erau formate din pămînturi inundabile la ape joase. O întindere de 14 000 ha, compusă din păduri și pășuni (6 000 ha) și terenuri arabile (8 000 ha), reprezenta terenul uscat al Deltei, care era inundabil numai la ape mari².

Deși era unul dintre cele mai întinse județe ale țării, cu o populație mică, de numai 185 000 de locuitori³, avantajele densității scăzute pe unitatea de suprafață pentru împroprietărirea locuitorilor erau anihilate de doi factori importanți : existența unui fond redus de teren arabil și ponderea nefînsemnată a marii proprietăți în structura proprietății fi-ciare din județ.

În întregul județ au fost expropriate și distribuite la împroprietărirea individuală doar 19 126 ha arabile⁴. Cum această întindere trebuia să asigure necesitățile unui număr de 18 492 de țărani înscrși în tabele, plus rezervele de interes obște-sc și de stat, aproape pretutindeni împroprietărirea s-a efectuat pe loturi mici, uneori, ca în regiunea agricolă Măcin, chiar de 0,75 ha⁵, fără ca pe această cale

¹ *Enciclopedia României*, vol. II, p. 481 și 483 ; Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 182—183 și 240.

² Dr. G. Antipa, *Dunărea și problemele ei științifice, economice și politice*, București, Cartea Românească, 1921, p. 63 ; idem, *Pescăriile și regiunea inundabilă a Dunării în cadrul economiei naționale și mondiale*, București, Imprimeriile Statului, 1933, p. 16 ; *Minerva. Enciclopedie română*, Cluj, Editura Minerva, 1929, p. 376—377.

³ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 240 ; dosar 273/1931—1934, f. 36.

⁴ Idem, dosar 113/1930—1937, f. 114.

⁵ În alte regiuni agricole, precum în Babadag, s-au creat loturi de împroprietărire de 3 ha (Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 113/1930—1937, f. 114 ; idem, dosar 26/1930—1931, f. 20) ; în unele comune, ca Turcoaia și Făgărașu Nou, chiar de 5 ha (Idem, dosar 557/1936—1937, f. 81 și 89), dar în cele mai multe comune din județ lotul a fost de 2 ha.

să se poată distribui pământ tuturor țăranilor cu drepturi. Din cei 17 738 capi de familie rămași în tabele după revizuirea lor, au primit terenuri cultivabile, până în decembrie 1942, doar 11 122⁶. De altfel, județul Tulcea era încadrat pe aceste temeuri în categoria regiunilor cu cereri de improprietărire nesatisfăcute⁷. La reducerea lotului de improprietărire și la nerezolvarea problemei pământului pentru mulți țărani a contribuit aici într-o oarecare măsură și practica destinării unor întinse suprafețe ca rezerve, care se exploatau prin sistemul arendării cu ajutorul sătenilor⁸.

Situația nu se prezenta mulțumitor nici în privința islazurilor. Până la intrarea în vigoare a legii pășunilor comunale din septembrie 1920 și a celei de reformă agrară din iulie 1921, în județ existau două categorii de pășuni: prima, cea a islazurilor domeniiale, administrate de Consilieratul agricol, de 14 383 ha, provenite din terenuri despădurite și degradate în decursul anilor, care nu mai puteau fi replantate, dar care trebuiau numaidecît ameliorate; cea de-a doua, a islazurilor stăpînite în indiviziune de țărani, create în baza legii din 3 aprilie 1882, relativă la organizarea proprietății imobiliare din Dobrogea, în suprafață de 10 788 ha, aparținînd la 7 042 coproprietari⁹. Islazurile stăpînite în indiviziune din toate satele județului, cu excepția celui din comuna Mălcoci, fuseseră transformate în teren cultivabil¹⁰. Cum statul nu a făcut o delimitare pe teren între pășunile sale și cele ale comunelor, islazurile domeniiale au fost, la fel ca și cele comunale, acaparate de localnici și însămințate cu diferite plante¹¹.

Prin aplicarea lucrărilor de reformă agrară, statul a destinat comunelor 37 197 ha de pășune¹². Sporul mare înregistrat în această privință a asigurat locuitorilor din județ condiții mai bune pentru creșterea vitelor¹³. Dar, ca și în cazul improprietărilor individuale, și aici unele comune nu au fost înzestrate cu islaz, în special cele din zonele de șes sau de deal ale județului unde s-a refuzat, în

⁶ Arh. St. Buc., fond Reforma agrară din 1921, Vechiul Regat, Generale, dosar 172/1932, f. 1; Arh. St. Tulcea, fond Prefectura județului Tulcea, Serv. ad-tiv, dosar 1512/1943, f. 38.

⁷ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 113/1930—1937, f. 114.

⁸ Vezi *Idem*, Vechiul Regat, Generale, dosar 171/1932—1933, f. 78—80. În 1923, de pildă, o serie de loturi date în folosință provizorie a țăranilor din județ au fost reluate și cedate ca rezerve societății „Motocultura” („Dezbaterile Adunării Deputaților”, ședința din 1 noiembrie 1923, p. 22).

⁹ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 170/1931—1947, f. 22.

¹⁰ *Ibidem*, La Mălcoci, la fel ca și în celelalte localități, pășunea a fost parțiată în baza legii din 24 martie 1916, dar ulterior a fost reconstituită întrucît terenul nu era bun pentru cultură și pentru că în apropiere nu exista pășune domeniială. Procesul transformării pășunilor în terenuri de cultură a continuat și după aplicarea legii de reformă agrară din 1921 în multe comune (Vezi *Idem*, dosar 113/1930—1937, f. 86—87; Arh. St. Tulcea, fond Prefectura județului Tulcea, Serv. ad-tiv, dosar 899/1932, f. 198 și 210; dosar 949/1933, f. 54).

¹¹ Arh. St. Tulcea, fond Consilieratul agricol al județului Tulcea, dosar 14/1924, f. 266.

¹² *Idem*, fond Prefectura județului Tulcea, Serv. ad-tiv, dosar 1512/1943, f. 39.

¹³ Vezi cazul comunei Caramanchioi, aflată în 1931 în județul Constanța, unde după multe intervenții, locuitorii au obținut, în 1930, o suprafață de pășune de aproape 800 ha din pădurea Babadag, sporindu-se astfel pășunea comună la 1 037 ha și asigurîndu-se cota după calculul numărului de vite existente (Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Constanța, dosar 121/1930—1931, f. 2—4).

marea majoritate a cazurilor, exproprierea pădurilor pentru pășuni sau distribuirea la împroprietărirea comunelor a poienilor din pădure¹⁴.

O situație specială apărea în privința aplicării reformei agrare în Delta Dunării unde împroprietărirea locuitorilor pe loturi individuale și mai cu seamă constituirea pășunilor comunale erau nemijlocit legate de un fond funciar disponibil extrem de slab ca valoare de producție. Ca și în celelalte zone ale județului și aici o parte din terenuri se aflau în proprietatea locuitorilor, fiind distribuite acestora în baza vechilor legi de împroprietărire¹⁵.

Exproprierea și împroprietărirea prevăzute prin reforma agrară s-au realizat în Delta Dunării într-un număr mare de ani, aplicarea lucrărilor de reformă de aici cunoscând unul din tempourile cele mai lente din țară. Cauza principală care a contribuit la amânarea înlăptuirii pe teren a reformei a fost determinată de contradicțiile manifestate între instituțiile agricole din județ, la care au fost direct sau indirect angherate ministerul de resort și autoritățile județene, contradicții generate de dorința funcționarilor fiecăreia dintre ele de a păstra stăpînirea asupra pămîntului expropriabil pentru a obține beneficii personale prin exploatarea lui cu ajutorul țăranilor neîmproprietăriți.

Prin aplicarea decretului-lege nr. 3697/1918 s-au expropriat de la marii proprietari privați 1954 ha arabile, din care au fost distribuite 1877 ha unui număr restrîns de locuitori din satele situate în Delta¹⁶. După intrarea în vigoare a legii de reformă agrară pentru Vechiul regat, din iulie 1921, s-au expropriat numai porțiunile de teren din apropierea satelor propice pentru pășune și cultură, care au fost destinate fondului de împroprietărire¹⁷. La judecarea cererilor de revizuire introduse de Casa Pădurilor și Direcțiunea Pescăriilor Statului, care administrau pămînturile din Delta, împotriva hotărîrilor instanțelor de fond, Comitetul agrar a admis, în cele mai multe cazuri, lucrările acestora¹⁸, dar, pe de altă parte, Ministerul Agriculturii și Domeniilor le-a lăsat în folosința organelor silvice și a Direcțiunii Pescăriilor, care le arendau locuitorilor prin contracte anuale, pentru cultură sau pășunatul vitelor¹⁹.

Faptul că țăranii din Delta Dunării nu au beneficiat prin reformă decît de o întindere mică de teren arabil și că în multe localități nu se constituiesc pășuni comunale au avut ca rezultate contestarea neîntreprinsă de către săteni a deciziei ministeriale și solicitarea la împroprietărire a pămîntului inundabil²⁰. Repetatele cereri ale țăranilor și Consilieratului agricol județean Tulcea au obligat, la 13 noiembrie 1928, Direcțiunea Funciară de pe lîngă Casa Centrală a Împroprietăririi să dispună, cu ordinul nr. 39211, atribuirea imediată la împroprietărire a terenurilor ținute pînă atunci de săteni cu embaic, în conformitate cu art. 7 din legea agrară, și să admită totodată trecerea pămînturilor menținute de Direcția Pescăriilor și recunoscute de aceasta ca neîndunabile în proprietatea Casei Centrale a Împroprietăririi pentru a se opera pe ele lucrările de reformă²¹.

Împreună cu terenul expropriat de la moșieri în baza legii agrare din 1921 totalul suprafeței, formată din pămînturi cultivabile, pășune, vetre de sat și emba-

¹⁴ Vezi Arh. St. București, fond Comitet agrar, jud. Constanța, dosar 10/1926, f. 12; idem, jud. Tulcea, dosar 6/1932, f. 6—7, 41.

¹⁵ Idem, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 7.

¹⁶ *Ibidem*, f. 182.

¹⁷ *Ibidem*, f. 7.

¹⁸ Idem, fond Comitet agrar, jud. Tulcea, dosar 29/1924—1926; 5/1927—1930; 3/1929—1930; 6/1932.

¹⁹ Idem, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 12.

²⁰ *Ibidem*, f. 8 și 12; Arh. St. Tulcea, fond Prefectura județului Tulcea, Serv. ad-liv, dosar 312/1924, f. 94 și 108.

²¹ Idem, fond Consilieratul agricol al județului Tulcea, dosar 102/1930, f. 46; Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 2 și 25.

ticuri, expropriate prin hotărâri definitive de la Casa Pădurilor (28 843 ha) și Direcțiunea Pescăriilor (11 609 ha) în Delta Dunării se ridica la 42 952 ha, din care 10 570 ha arabile și 32 382 ha pășune²². Astfel, cea mai mare parte din pământul inundabil al Deltei urma să intre în posesia Consilieratului agricol pentru a-l distribui țăranilor și comunelor.

Direcția Pescăriilor s-a opus însă aplicării ordinului ministerial motivînd că nu recunoștea ca legală nici o hotărîre, întrucît la Curtea de Casație s-ar fi creat o jurisprudență potrivit căreia terenurile administrate de ea nu puteau fi expropriate. Dar conducerea pescăriilor a refuzat să precizeze numărul deciziei Curții de Casație²³. Încurajată de aceasta, Casa Pădurilor a adoptat o poziție similară.

În urma refuzurilor Administrației Pescăriilor și organelor silvice, Casa Centrală a Cooperăției și Împroprietăririi Sătenilor, Direcțiunea Funciară, a cerut din nou, prin decizia nr. 49037/1928, acestora să predea Consilieratului agricol terenul pentru a-i da destinația hotărîtă prin decizia anterioară²⁴. Cele două instituții s-au conformat doar parțial ordinului ministerial. Pînă în februarie 1929, dintr-un total de 11 609 ha, Direcțiunea Pescăriilor predase Consilieratului agricol numai 437 ha, ce reprezentau pămînturile embaticare; Casa Pădurilor însă predase o întindere mai mare: 22 898 ha, din cele 28 843 ha expropriate de la ea²⁵.

Consilieratul agricol intrase pe această cale în posesia a 26 156 ha, dintre care 5 610 ha cultivabile și 20 546 ha pășuni expropriate de la proprietarii din Delta Dunării, urmînd să preia și restul pămîntului expropriat, de 16 796 ha cultivabile și pășune²⁶. Dar Direcția Pescăriilor, invocînd jurisprudența Curții de Casație, iar Casa Pădurilor existența arborilor pe sol, au refuzat să predea această diferență de teren pe care îl ardeau țăranilor²⁷.

Suprafețele de pământ expropriate după 1921, în baza legii de reformă agrară, nu au fost însă distribuite imediat țăranilor și comunelor. Cu cîteva excepții în care terenul a fost dat în folosință provizorie, în rest în județul Tulcea pământul expropriat pentru împroprietărire a rămas pînă în 1929, cînd a început de fapt aici aplicarea operațiilor de împroprietărire, în administrarea Consilieratului agricol. O altă cauză care a ținut în loc împroprietărirea în județ trebuie căutată în sistemul de lucru al cadastrului, Inspectoratul cadastral Constanța, care avea în sarcină executarea lucrărilor tehnice de reformă în Dobrogea, dispunea de un personal redus: nouă operatori, din care doi îndeplineau funcții de control²⁸. Or,

²² Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 26, 182—183.

²³ *Ibidem*, f. 182.

²⁴ *Ibidem*, f. 2.

²⁵ *Ibidem*, f. 26.

²⁶ *Ibidem*, f. 182.

²⁷ *Ibidem*, f. 27, 182—183, Practica arendării terenurilor statului către țărani este cunoscută aici în întreaga perioadă interbelică. De ea au uzat și alte instituții din județ. Astfel, în 1932 cele 18 loturi demonstrative aflate în administrația Camerei agricole, avînd un total de 234,5603 ha, erau arendate cu prețuri care oscilau între 60 și 625 lei pe ha, iar cele 77 de loturi zootehnice, de 165,1750 ha, ale aceleiași instituții, se arendau cu prețuri între 100 și 400 lei pe ha (Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, Vechiul Regat. Generale, dosar 171/1932—1933, f. 78—80); vezi mai pe larg Arh. St. Tulcea, fond Consilieratul agricol al județului Tulcea, dosar 58/1927, f. 23 și urm.; dosar 66/1928, f. 17 și urm.; fond Camera agricolă a județului Tulcea, dosar 16/1939, f. 86; dosar 64/1943; dosar 80/1943.

²⁸ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 174.

numai pentru executarea lucrărilor de împrăștiere din județul Tulcea erau necesare cel puțin 5—6 echipe de operatori topometri²⁹, adică un personal mai numeros decât avea întregul Inspectorat din Constanța.

Inginerii topografi au început operațiunile de defalcare și parcelare abia în anii 1926—1927³⁰. Dar, Direcția Generală a Cadastrului a dispus ca înaintea distribuirii terenului în stăpînirea țăranilor și comunelor să se verifice la fața locului în întreaga provincie Dobrogea situația proprietății. Explicațiile pentru această măsură au fost găsite în faptul că o parte din pămîntul statului fusese acaparat de către țărani prin îngrădiri și că, pe de altă parte, trebuiau revizuite lucrările de măsurătoare a proprietății funciare din Dobrogea ce fuseseră verificate în perioada 1882—1886 în baza legii pentru organizarea proprietății imobiliare din 3 aprilie 1882, întrucît ele se executaseră cu lanțul, din care cauză statul ar fi fost frustat de întinse suprafețe care s-ar fi aflat acum în stăpînirea țăranilor³¹.

Procesul acaparării de către țărani prin îngrădiri a pămînturilor statului înainte și după reforma agrară din 1921 a fost o realitate în județul Tulcea³², dar el nu a cunoscut o amploare atît de mare încît să justifice o revizuire generală a măsurătorilor de la sfîrșitul veacului trecut. Acțiunea inițiată de Direcția Generală a Cadastrului în Dobrogea a fost dictată de dorința de îmbogățire a unor funcționari superiori ai Casei Centrale a Împrăștiării. În 1927, subsecretarul de atunci al Ministerului Agriculturii și Domeniilor, G. Cipăianu și ginerele acestuia, Al. Nasta, director general al Casei Centrale, au dat în antrepriză fratelui celui din urmă, Egon Nasta, lucrările de reambulări pentru a se rectifica pe această cale greșelile ce s-ar fi efectuat prin parcelările din anii 1882—1886, cînd în Dobrogea s-au executat împrăștiări. Cu ocazia noilor reambulări s-au găsit la unii țărani pămînturi stăpînite în plus în întinderi ce variau între jumătate și un hectar, ale căror prinsori aveau o vechime de peste 30 de ani. În total au fost descoperite în județ circa 700—800 ha acaparate. Operația reambulării a costat ministerul circa zece milioane de lei, sumă ce depășea cu mult valoarea suprafeței reîntrată pe această cale în stăpînirea statului³³. Paralel, s-a făcut ridicarea în plan a merelor comunale cu scop de a se cunoaște exact întinderea terenurilor domeriale. Ridicarea în plan s-a realizat în numai 11 din totalul de 78 de comune ale județului și numai în acele comune cu teren neaccidentat³⁴. În același timp însă operațiile de parcelare în vederea împrăștiării s-au efectuat în numai 2—3 comune³⁵.

În primăvara anului 1929 au început în satele din Delta Dunării lucrările de reformă agrară, prin punerea țăranilor îndreptățiți la împrăștiere în posesia provizorie asupra pămîntului³⁶. Inginerii cadastrului au executat operațiunea pe baza tabelelor de împrăștiere întocmite imediat după legiferarea reformei agrare, care nu fuseseră supuse revizuirii și în care figurau, fără a avea drepturi, numeroși locuitori înscriși în partidul național-liberal. Mai mult, confirmînd, acolo unde se executaseră, vechile lucrări de împrăștiere, ei au lăsat în stăpînirea

²⁹ Arh. St. Buc., fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 175.

³⁰ *Ibidem*, f. 184.

³¹ *Ibidem*, f. 172—174 și 184.

³² Idem, dosar 113/1930—1937, f. 3; Arh. St. Tulcea, fond Consiliul agricol al județului Tulcea, dosar 112/1931, f. 218; fond Prefectura județului Tulcea, Serv. ad-tiv, dosar 1143/1938.

³³ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 172—173.

³⁴ *Ibidem*, f. 173—174.

³⁵ Cf. *Ibidem*, f. 174.

³⁶ *Ibidem*, f. 26; Idem, dosar 273/1931—1934, f. 32.

unor funcționari ai instituțiilor dependente de Ministerul Agriculturii și Domeniilor pământul, deși aceștia stăpîneau de fapt terenuri întinse. Administratorul pescăriilor din Tulcea în timpul guvernărilor liberale din primul deceniu postbelic, de pildă, a fost improprietărit cu un lot de 5 ha la Sarinasuf, sub pretext că fusese demobilizat, deși în timpul războiului locuise la Chilia Veche și deși era proprietar a 80 ha în acea comună; fostul girant al Consilieratului agricol Tulcea în aceeași perioadă a primit, de asemenea, 5 ha la Sarinasuf³⁷.

Pe de altă parte, operațiile de improprietărire începute în 1929, pe lângă faptul că s-au desfășurat într-un ritm lent, nu s-au realizat decît pe o mică parte din suprafața destinată acestui scop. Cea mai mare parte din teren a fost dată în arendă țăranilor, Consilieratul agricol procedînd la fel ca și Casa Pădurilor și Direcțiunea Pescăriilor, cu deosebirea că prețul arenzii era mult mai redus, de numai 85 lei pe ha³⁸.

Cum fondul funciar deținut de Consilierat era insuficient pentru improprietărirea locuitorilor și pentru crearea pășunilor comunale și cum cele două instituții refuzau să se conformeze ordinului ministerial de a preda întregul pămînt expropriat de la ele, la 19 februarie 1929 deputatul N. Georgescu-Tulcea a solicitat, printr-o cerere, Ministerului Agriculturii și Domeniilor să intervină pentru aplicarea hotărîrilor sale și să ia măsuri împotriva Direcției Pescăriilor și Casei Pădurilor care sabotau sistematic și persistent improprietărirea „în disprețul legilor și al hotărîrilor judecătorești cu autoritate de lucru judecat”³⁹.

Ca urmare, la 3 aprilie 1929, ministrul agriculturii a dispus a se înștiințu o comisie mixtă de anchetă, compusă din prefectul județului Tulcea, un delegat al Casei Centrale, directorul Regiunii Silvice Constanța și delegatul Direcției Pescăriilor Statului. Comisia a întreprins cercetări pe teren în iunie, iulie și noiembrie 1929⁴⁰, cu care ocazie s-a constatat că funcționarii *Administrației Pescăriilor și Ameliorațiunilor din Regiunea Inundabilă a Dunării* (P.A.R.I.D.) — care fusese constituită prin legea din 11 iulie 1929 și preluase funcțiile Direcției Pescăriilor desființată acum⁴¹ — rețineau și cultivau, direct sau prin interpuși, mii de ha de grinduri și ostroave, în timp ce locuitorii erau lipsiți de pămînt⁴². Ea a decis ca circa 50 000 ha să treacă din administrația P.A.R.I.D.-ului în cea a Consilieratului⁴³.

³⁷ Arh. St. Buc., fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 175.

³⁸ *Ibidem*, f. 26. În anii 1928—1930, de pildă, aproape pretutindeni Consilieratul agricol dădea în arendă ha de teren arabil cu 85 lei, iar cel de pășune cu 40 lei, timp în care prețul arenzii perceput de Direcția Pescăriilor era cuprins între 300 și 640 lei (Vezi Idem, dosar 4/1927—1928, f. 9, 19 și urm.; dosar 14/1929—1930, f. 4, 10 și 24; dosar 113/1930—1937, f. 9; Arh. St. Tulcea, fond Prefectura județului Tulcea. Serv. Ad-tiv., dosar 700/1929, f. 61); în anii următori s-au menținut aceleași diferențe în privința prețurilor percepute de instituțiile ce arendau terenuri la sâteni (Idem, fond Serviciul agricol al județului Tulcea, dosar 65/1936, f. 12 și urm.; Idem, fond Prefectura județului Tulcea. Serv. Ad-tiv., dosar 1066/1936).

³⁹ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 172 și 175.

⁴⁰ Vezi Idem, dosar 113/1930—1937, f. 114; dosar 112/1930—1931, f. 1; dosar 273/1931—1934, f. 32; Arh. St. Tulcea, fond Consilieratul agricol al județului Tulcea, dosar 102/1930, f. 31—45.

⁴¹ Ing. agr. Const. I. Ciulei, *Imbunătățirile funciare și comasarea pămînturilor în regiunea Jijiei din nordul Moldovei*, București, Imprimeria Centrală, 1940, p. 6.

⁴² Cf. Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 273/1931—1934, f. 32.

⁴³ Idem, dosar 113/1930—1937, f. 114.

Cum măsurile inițiate de comisie întâmpinau rezistența Casei Autonome a Pădurilor Statului (C.A.P.S.) și P.A.R.I.D.-ului, ministrul Ion Mihalache a instituit în toamna anului 1929 o nouă comisie pentru cercetări, sub președinția subsecretarului de stat la departamentul agriculturii și domeniilor, Virgil Potîrcă. Aceasta, consemnând rezultatele în procesul-verbal din 3 decembrie 1929, a admis trecerea pământului Casei Pădurilor și P.A.R.I.D.-ului în administrația Consilieratului agricol pentru a fi distribuit țăranilor și comunelor. Dar nici de data aceasta P.A.R.I.D.-ul nu s-a conformat dispoziției ministeriale⁴⁴. În aceste condiții, la 23 ianuarie 1930, ministrul agriculturii a ordonat pentru a treia oară celor două instituții să cedeze Serviciului agricol pământurile neîndubabile prevăzute în procesul-verbal al comisiei de anchetă⁴⁵.

La 17—18 martie 1930, P.A.R.I.D.-ul a predat, sub supravegherea membrilor comisiei, în mod definitiv, toate terenurile înscrise în decizia ministerială din 23 ianuarie 1930, dar chestiunea nu se putea rezolva prin soluția dată⁴⁶. Pe această bază, urmau a se distribui locuitorilor următoarele suprafețe: în comunele Pecineaga și Traian: 800 ha pășune; Turcoaia și Carcaliu: 600 ha pășune; Măcin: 400 ha pășune și Ostrov: 600 ha islaz și teren cultivabil⁴⁷. Or, într-un număr de 13 sate locuitorii rămăneau total lipsiți de teren cultivabil și de pășune. În alte sate, unde se efectuase împroprietărirea prin aplicarea hotărîrilor instanțelor, suprafețele distribuite ca pășune erau mici în raport cu numărul vitelor existente. La Mahmudia, de pildă, unde pășunea fusese creată pe numai 461,15 ha, totalul necesar era de 713 ha⁴⁸. Împreună cu terenul cultivabil, pentru asigurarea cererilor de împroprietărire în localitate, suprafața calculată era de 2.950 ha⁴⁹. Numai pentru cele 13 comune erau necesare cel puțin 7 000 ha cultivabile și circa 5 000—6 000 ha pășune⁵⁰.

În toamna anului 1930, Serviciul agricol a procedat la împroprietărirea provizorie a 868 de țărani pe o suprafață de 1 650 ha preluate de la C.A.P.S. și P.A.R.I.D. Prin terminarea operațiilor de împroprietărire în primăvara anului 1931 autoritățile de resort considerau încheiată problema împroprietăririi individuale în Delta Dunării⁵¹.

Cu această ocazie, la ilegalitățile săvârșite în anii anteriori s-au adăugat altele izvorite din maniera în care au lucrat operatorii cadastrului⁵². Astfel, la Mahmudia, unde fuseseră expropriate prin hotărîrea instanței județene 1 272 ha pentru pășunea comună, fără a se specifica limitele geografice ale terenului, inginerii topografi au refuzat să le reconstituie prin măsurătoare predind comunei, la 19 februarie 1931, doar 461 ha pe care le apreciau ca apte pentru pășune, iar restul de teren l-au scos de sub exproprie, fără ca ei să fi avut această calitate juridică⁵³. Concomitent, operatorii topometri au încasat, peste taxa legală de măsurătoare, sume de bani de la țărani, obligându-i totodată să le plătească întreținerea și cazarea⁵⁴.

⁴⁴ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 273/1931—1934, f. 32.

⁴⁵ *Ibidem*; idem, dosar 112/1930—1931, f. 1—7; dosar 407/1933, f. 1.

⁴⁶ Idem, dosar 273/1931—1934, f. 33.

⁴⁷ Idem, dosar 112/1930—1931, f. 1—7; dosar 407/1933, f. 1.

⁴⁸ Idem, dosar 407/1933, f. 1.

⁴⁹ Idem, dosar 7/1928—1931, f. 25.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 182—183.

⁵¹ *Ibidem*, f. 44, 48 și 53; dosar 112/1930—1931, f. 15 și urm.; dosar 113/1930—1937, f. 2.

⁵² Vezi cazurile de la Jurilofca și Caramanchioi (Idem, dosar 20/1929—1931, f. 9).

⁵³ Idem, dosar 170/1931—1947, f. 9; dosar 407/1933, f. 1.

⁵⁴ Idem, dosar 113/1931—1937, f. 2; dosar 557/1937.

În același timp însă, operatorii topografi au sprijinit acțiunile țăranilor prin care cereau majorarea lotului tip de împroprietărire de la 2 la 5 ha⁵⁵, împotriva inițiativelor Consilieratului agricol județean care, deși în primii ani de aplicare a reformei agrare intervenise în numeroase rânduri pentru împroprietărirea țăranilor și comunelor, după ce devenise administratorul pământurilor expropriate, nu a predat pentru împroprietărire decât o parte redusă din teren, și aceasta numai arabilă, nu și pășuni, restul reținându-l pentru fondul de colonizare⁵⁶.

La 19 ianuarie 1931 însă, P.A.R.I.D.-ul și C.A.P.S.-ul au obținut decizia semnată de titularul departamentului agriculturii și domeniilor, Virgil Madgearu, prin care se admiteau delimitarea vetrelor de sat, distribuirea islazurilor către comune, după necesitățile lor, și împroprietărirea individuală pe loturi de cîte 2 ha pentru locuitorii înscrși în tabele, urmînd ca restul suprafeței ce rămînea disponibilă din terenul predat Serviciului agricol să fie retrocedat P.A.R.I.D.-ului⁵⁷.

Decizia ministerială nu putea fi aplicată literalmente în privința împroprietăririi atîta vreme cît Casa Pădurilor refuza în continuare să predea o parte din teren, motivînd că era compus din pădure, deși în realitate era pășune cu arbori izolați pe ea, iar P.A.R.I.D.-ul justifica același refuz prin necesitatea păstrării terenului pentru organizarea pescăriilor. Dar ambele instituții continuau să invoiască vitele locuitorilor la pășunat pe terenurile reținute de ele⁵⁸.

Pe de altă parte, cum între decizia ministerială din 1931 — care nu o anula pe cea din 1930 semnată de Ion Mihalache — și cea din 1930 erau contradicții evidente, de ele s-a folosit P.A.R.I.D.-ul care a păstrat posesiunea asupra restului de pămînt exploatîndu-l în continuare prin arendare. În aceste condiții, Direcția Aplicării Reformei Agrare i-a solicitat, cu ordinul nr. 75710 din 2 aprilie 1931 să predea Serviciului agricol întregul teren destinat pentru împroprietărire⁵⁹. Dar P.A.R.I.D.-ul s-a amestecat în mod arbitrar și în administrarea terenurilor ce le predase anterior pentru împroprietărire. Astfel, a stricat măsurătoarea făcută în toamna anului 1930 de cadastru în satele Carasuhat de Sus și Carasuhat de Jos împărțind din nou, la 29 și 30 aprilie 1931, pămînturile ce fuseseră distribuite țăranilor⁶⁰.

În aceste condiții, ministrul agriculturii din guvernul Iorga-Argetoianu, G. Ionescu-Sisești, a reluat în studiu problema dispunînd, prin decizia din 11 mai 1931, să se distribuie locuitorilor 10 022,50 ha din terenul ce urma să fie preluat de la P.A.R.I.D.⁶¹. Cele circa 10 000 ha au trecut în administrația Serviciului agricol la 14—15 mai 1931⁶². Dar pentru satisfacerea locuitorilor și comunelor din Delta erau necesare 16 916,35 ha. Astfel, numai pentru cei 1 411 îndreptățiți, inclusiv cei înscrși în tabloarele întocmite în baza legii de împroprietărire cu preferință a orfanilor, invalizilor și văduvelor de război, publicată în „Monitorul oficial”, nr. 148 din 7 iulie 1930, după calculul făcut la 2 și nu la 5 ha, cite fuseseră inițial stabilite pe cap de familie, era nevoie de 2 822 ha. Decizia ministerială prevăzuse creșterea pășunilor în numai 14 din cele 20 de comune. Astfel, în calculul suprafeței nu fuseseră incluse pămînturile necesare ca pășune pentru comunele: Chilia Veche, Periprava, Sfîștovca, C. A. Roseti, Caraorman și Sfîntu C. George. Or,

⁵⁵ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 113/1930—1937, f. 1.

⁵⁶ *Ibidem*; Idem, dosar 7/1928—1931, f. 56 și urm.; dosar 407/1933, f. 1.

⁵⁷ Idem, dosar 273/1931—1934, f. 33.

⁵⁸ Idem, dosar 7/1928—1931, f. 48.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 44, 56 și urm.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 48.

⁶¹ Astfel, pentru împroprietărirea individuală și pentru rezerve se calculaseră 3 320,50 ha pentru vetre de sat 1 010 ha și pentru islazuri comunale 5 692 ha (*Ibidem*, f. 56, 159 și 165).

⁶² *Ibidem*, f. 159; Idem, dosar 113/1930—1937, f. 114.

pentru cei peste 15 000 de locuitori din cele 20 de comune pășunea calculată la 0,80 ha de fiecare dădea o cotă globală de 12 093 ha. La aceasta se adăugau rezervele de interes obștesc: 727 ha, terenul pentru majorarea sau crearea vetrelor de sat: 1 098,35 ha, plus drumurile⁶³. Improprietărirea pe baza celor 10 000 ha punea nouă comune în situația de a nu primi islaz, pentru care necesitățile lor minime erau de 4 250 ha⁶⁴.

Conducerea P.A.R.I.D.-ului, deși a cedat terenul pentru improprietărirea țăranilor și comunelor, a continuat să submineze reforma agrară. Astfel, în mai 1932, când apele Dunării erau în creștere, administratorul pescăriilor din Tulcea a deschis digul între localitățile Lascăr Catargiu, Pardina și Principesa Ileana, fapt ce a dus la înecarea vitelor aflate la pășunat și la inundarea gospodăriilor și culturilor locuitorilor. La ancheta inițiată ulterior de prefectul județului, administratorul a motivat acțiunea sa ca fiind determinată de necesitatea „valorificării bălților”, refuzând totodată să permită refacerea digului⁶⁵.

Pe de altă parte, Serviciul agricol Tulcea a predat, în noiembrie 1932 Oficiul National al Colonizării, pentru colonizare, peste 5 900 ha de teren⁶⁶. Acest fond funciar s-a realizat prin reducerea ilegală a lotului de improprietărire în numeroase comune. Astfel, în comuna Lascăr Catargiu embaticarilor li s-au distribuit loturi mai mici, de numai cîte 3 ha, de pe urma cărei operații au rămas în localitate peste 1 000 ha ce se arendau la țăranii de către Serviciul agricol⁶⁷. De altfel, în acel an, după datele Direcției Aplicării Reformei Agrare, în județ Serviciul agricol arenda în total 1 380, 7904 ha din pămîntul d'sponibil nepredat la improprietărire⁶⁸. Deși pentru unele comune, precum Sarichioi, Mihai Bravu, Turda și Jurilofca, organele agricole au admis majorarea lotului de improprietărire de la 2 la 3 ha, refuzîndu-se sporirea lui la plafonul max'm de 5 ha⁶⁹, nu în toate localitățile s-a respectat această dispoziție. Astfel, la Jurilofca s-au distribuit țăranilor doar cîte unul sau două ha⁷⁰. În unele cazuri, precum la Pașa Cîsla și chiar la Jurilofca, s-au repartizat loturi de cîte o jumătate de ha, rămîind disponibile sute de ha de teren cultivabil expropriat ce au fost distribuite Oficiului National al Colonizării (O.N.A.C.). La 29 noiembrie 1932, prefectul județului raporta Ministerului Agriculturii și Domeniilor că măsura reducerii lotului de improprietărire pentru țăranii din unele sate din Delta, sub pretextul că aceștia erau pescari, cînd în realitate se ocupau cu plugăria și cu creșterea vitelor, spre a se crea un fond de teren disponibil, nu reprezenta altceva decît un abuz din partea organelor agricole, menit să mențină în județ o stare de spirit încordată⁷¹.

În fața unei asemenea practici, în noiembrie 1932, deputații N. Georgescu-Tulcea, D. I. Nistor și senatorii C. N. Spiru și I. Ionescu au solicitat Ministerului Agriculturii și Domeniilor să ia măsuri pentru urgentarea improprietăririi locuitorilor și comunelor din Delta Dunării⁷². Intervenția acestora a avut un oarecare efect asupra accelerării ritmului de aplicare a lucrărilor de reformă agrară. Pînă la 1 iulie 1933, Serviciul agricol, care preluase de la P.A.R.I.D. în baza deciziilor ministeriale semnate de Virgil Madgearu și G. Ionescu-Sisești,

⁶³ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 159, 161, 165; dosar 113/1930—1937, f. 123.

⁶⁴ Idem, dosar 7/1928—1931, f. 165.

⁶⁵ Idem, dosar 423/1933—1934, f. 26—27. Raportul Prefecturii județului Tulcea, nr. 9001 din 5.VII.1933 către Ministerul de Interne.

⁶⁶ Idem, dosar 303/1932—1934, f. 66.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 58.

⁶⁸ Idem, Vechiul regat. Generale, dosar 172/1932, f. 3.

⁶⁹ Idem, jud. Tulcea, dosar 303/1932—1934, f. 58.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 68.

⁷¹ *Ibidem*, f. 57 (Raportul prefectului, nr. 9529 din 29.XI.1932 către Ministerul Agriculturii și Domeniilor).

⁷² Idem, dosar 273/1931—1934, f. 25—28 și 41.

8 641 ha, distribuise locuitorilor și comunelor 8 439 ha, restul aflându-se atunci în curs de predare⁷³.

Pe acest teren s-a efectuat punerea în posesie provizorie a îndreptățiților pe loturi de două ha, cu excepția comunelor Regele Carol și Principeasa Ileana, unde lotul a fost stabilit la 5 ha; s-au destinat terenuri pentru majorarea sau constituirea vetrelor de sat, iar 8 632 ha s-au distribuit pentru constituire de islazuri în 13 comune⁷⁴. De fapt, până la acea dată pășuni comunale fuseseră create în 28 de localități din Delta Dunării. În multe sate ele fuseseră formate însă din fișii lungi de 5—6 km, cu lățimi ce variau între 10 și 30 m și numai în rare cazuri depășeau aceste lățimi. Situate în mijlocul unor porțiuni de pământ aflate în proprietatea nemijlocită a P.A.R.I.D.-ului, islazurile nu puteau fi utilizate decât dacă vitele erau învoite la pășunat și pe pământul acestei instituții, plătindu-se astfel un preț dublu. Mai mult, pășunile — care erau create pe terenuri des inundabile — erau date nu în proprietate absolută, ci în folosința comunelor, în conformitate cu art. 28 din legea pășunilor comunale din 24 septembrie 1920, care dispunea că în zonele inundabile islazurile rămăneau în nuda proprietate a statului⁷⁵. În același timp, pășunile comunale create pe pământurile expropriate de la C.A.P.S. erau formate din terenuri accidentate, care prin defrișarea arborilor s-ar fi degradat și mai mult⁷⁶.

După constituirea pășunilor comunale în satele din Delta Dunării, P.A.R.I.D.-ul a continuat să se amestece în administrarea acestora sub pretextul că terenurile în cauză îi erau necesare pentru pescării. Conducerea pescăriilor a săpat o serie de canale pe pășunile comunale din ostrovul Domnița Maria, din satul Beștepe și altele inundând nu numai islazurile, ci și loturile de cultură ale locuitorilor⁷⁷; în comuna I. C. Brătianu a mers până acolo încît a pus stăpînire, începînd din anul 1928, pe o parte din islazul comunal constituit în 1888, pe care l-a arendat vreme de mai mulți ani țăranilor din alte localități⁷⁸. În același timp, P.A.R.I.D.-ul împiedica pe locuitori să-și adape vitele în apele sale, obligîndu-i să plătească taxe pentru aceasta⁷⁹.

În aproape toate cazurile pe pășunile comunale constituite pe terenurile expropriate de la Casa Pădurilor sursele de apă au rămas în stăpînirea C.A.P.S.-ului⁸⁰. Locuitorii din satele Alibechioi, Nalbant, Trestenic și altele erau nevoiți să ducă vitele la adăpat în sate la distanțe care ajungeau pînă la mai mulți kilometri⁸¹. Ocoalele silvice aminorau exploatarea arborilor de pe solul distribuit ca pășune comunală astfel că locuitorii nu puteau să introducă vitele pe ele⁸².

Paralel, țăranii din cele mai multe comune situate în Delta Dunării au fost impuși, începînd din anul 1933, cînd s-au definitivat operațiile de împrîprietărire, la plata speselor de măsurătoare, cu toate că ei achitaseră aceste taxe în anii

⁷³ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 299/1932—1936, f. 2.

⁷⁴ *Ibidem*; idem, dosar 170/1931—1947, f. 9, 22—23.

⁷⁵ Idem, dosar 170/1931—1947, f. 23; dosar 407/1933, f. 1; vezi și „Monitorul oficial”, nr. 138 din 24 septembrie 1920.

⁷⁶ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 170/1931—1947, f. 23.

⁷⁷ Vezi Arh. St. Tulcea, fond Serviciul agricol al județului Tulcea, dosar 36/1934, f. 93.

⁷⁸ Idem, fond Prefectura județului Tulcea, Serv. Ad-tiv., dosar 992/1936, f. 133; dosar 1072/1936.

⁷⁹ Idem, fond Serviciul agricol al județului Tulcea, dosar 36/1934, f. 94—95.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 95; idem, fond Prefectura județului Tulcea, Serv. Ad-tiv., dosar 1026/1935.

⁸¹ Idem, fond Serviciul agricol al județului Tulcea, dosar 36/1934, f. 94.

⁸² Idem, fond Prefectura județului Tulcea, Serv. Ad-tiv., dosar 899/1932, f. 22.

1929—1932, cînd Serviciul agricol județean procedase la punerea sătenilor în posesia provizorie a loturilor de împrăștiere⁶³.

Reacția țăranilor față de această stare s-a concretizat în introducerea sistematică a vitelor pe pășunile rămase în administrația P.A.R.I.D.-ului, în trecerea la defrișarea arborilor din pădurile distribuite ca pășuni comunale și în refuzul de a plăti arenzile către P.A.R.I.D. și speșele de măsurătoare⁶⁴. Dar dese procese intentate de cele două instituții locuitorilor și, în special, comunelor și amenzile la care au fost supuse au determinat administrațiile comunale să renunțe la dreptul de a administra pășunile ce le fuseseră acordate în folosință. Începînd din 1932 pînă la 1 iunie 1933 țăranii dintr-un număr de 15 sate din Delta Dunării au refuzat să mai ia în primire islazurile, găsind condiții mai avantajoase în învoirea vitelor pe terenurile administrate de P.A.R.I.D., decît în situația ce li se crease în urma reformei⁶⁵.

La aceeași dată, 1 iunie 1933, din suprafața predată de P.A.R.I.D., Serviciul agricol mai păstra aproape 916 ha, din care 586 ha le-a destinat O.N.A.C.-ului pentru împrăștierea a 32 de coloniști, din care numai doi se stabiliseră pe loturi⁶⁶. De altfel, fondul funciar vărsat în întregul județ pentru colonizare era în august 1932 de circa 6 000 ha⁶⁷. Din cauza slabei calități a terenurilor, în aproape toate satele țăranii împrăștiți prin colonizare le-au refuzat, întorcîndu-se în comunele de baștină. Astfel, deși fondul funciar destinat acestui scop era mare, pînă în 1930 doar 30 de țărani se stabiliseră aici⁶⁸. O parte din cei colonizați, în special în comunele Ciamurlia de Jos, Caramanchioi și Lunca, au luat loturile în folosință provizorie, subarendîndu-le localnicilor⁶⁹. Această stare de lucruri a determinat, în decembrie 1938, Ministerul Agriculturii și Domeniilor să reia în unele localități, precum în Ceatalchioi, Lascăr Catargiu și Tulcea, terenul destinat colonizării și să îl retrocedeze Direcției Comerciale a Pădurilor⁷⁰.

Profitînd de lipsa unei evidențe precise asupra modului cum era administrat fondul de colonizare, mulți funcționari din județul Tulcea au devenit proprietari ai unor loturi de colonizare. Astfel, în primăvara anului 1933, în comuna Bașchioi (Satu Mare), unde lotul de împrăștiere fusese stabilit la numai 3 ha și unde Serviciul agricol intervenise pentru a fi deposezați localnicii de terenurile ținute cu embatic de peste 50 de ani și pentru care ei plățiseră după 1921 ca rate de răscumpărare 480 000 lei, au primit pămînt doi notari, un prim pretor, un per-

⁶³ Arh. St. Tulcea, fond Serviciul agricol al județului Tulcea, dosar 36/1934, f. 94; fond Prefectura județului Tulcea. Serv. Ad-tiv., dosar 899/1932, f. 220.

⁶⁴ Idem, fond Prefectura județului Tulcea. Serv. Ad-tiv., dosar 899/1932, f. 39; fond Serviciul agricol al județului Tulcea, dosar 36/1934, f. 95.

⁶⁵ Vezi Idem, fond Prefectura județului Tulcea. Serv. Ad-tiv., dosar 943/1933, f. 91; Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea dosar 170/1931—1947, f. 9, 22—23; dosar 299/1932—1936, f. 2; dosar 407/1933, f. 36; dosar 20/1929—1931, f. 9.

⁶⁶ Vezi Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 299/1932—1936, f. 2.

⁶⁷ Idem, Vechiul regat. Generale, dosar 39/1923—1933, f. 241.

⁶⁸ Constantin P. Rotaru, *Reformele agrare în Dobrogea Veche (1878—1930)*, Iași, Tipografia Sf. Gheorghe, 1930, p. 93.

⁶⁹ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 303/1932—1934, f. 5.

⁷⁰ Idem, dosar 622/1938—1940, f. 20—24. Este vorba de 420 ha expropriate în 1922 de la stat, care le-a folosit P.A.R.I.D.-ul pînă în 1933, cînd, cu decizia nr. 43799/1933, au fost vărsate Direcției Aplicării Reformei Agrare, împreună cu alte 1 868 ha. Prin decizia ministerială din 22 decembrie 1938 terenul a fost scos de sub expropriere.

ceptor și un agronom ce posedau fiecare loturi între 40 și 80 ha, exploatându-l cu țărani din sat în dijmă⁹¹.

După distribuirea provizorie a pământului din Delta Dunării, organele de execuție tehnică a reformei agrare nu au luat măsuri pentru definitivarea operațiunilor de improprietărire a localnicilor. În urma memoriilor din 20 martie și 15 iunie 1934 înaintate Ministerului Agriculturii și Domeniilor de senatorul T. N. Gabrov, prin care se arată că în comunele Jijila, Garván, Văcăreni, Rachelu, Ion Brătianu, Luncavița, Pisica, Turcoaia și Carcaliu, țărani și comunele nu intrașă încă în posesia terenului, în septembrie și octombrie 1934 au lucrat în Delta două comisii de anchetă, prima sub îndrumarea directorului Inspectoratului agricol Constanța, cea de-a doua, din octombrie, având în componență sa pe reprezentanții P.A.R.I.D.-ului, C.A.P.S.-ului și pe însuși senatorul Gabrov⁹².

S-a constatat cu acea ocazie că în toate comunele menționate sătenii nu intrașă în mod definitiv în stăpînirea pământului expropriat de la C.A.P.S. și P.A.R.I.D. Pretutindeni, unde a executat operații tehnice, cadastrul lucrase foarte puțin. În comunele Luncavița, Rachelu și Văcăreni loturile de improprietărire fuseseră trase la sorti, dar țărani nu au putut să le cultive întrucît organele silvice nu ridicaseră materialul lemnos ce trebuia defrișat; opt din totalul celor nouă comune se aflau în litigii cu P.A.R.I.D.-ul, judecîndu-se pentru folosința terenului, din care cauză în patru din ele nu începuse parcelarea, iar în celelalte parcelarea, deși executată, nu putuse fi recepționată⁹³. Serviciul agricol al județului Tulcea a solicitat Ministerului Agriculturii și Domeniilor în numeroase rânduri să ordone definitivarea parcelărilor. Cum organul tutelar nu a dat curs favorabil acestor cereri, directorul Serviciului agricol a acceptat perimetrările și parcelările nedefinitive și neverificate și a pus pe săteni și comunele în posesie pe baza acestor parcelări. Dar neridicarea materialului lemnos de către organele silvice lăsa în unele localități improprietărire fără efecte practice⁹⁴.

În alte sate, pe măsură ce se executa punerea în posesie a sătenilor și comunelor pe terenuri de slabă calitate, ei se vedeau în mod firesc nevoiți să renunțe din această cauză la improprietărire. A fost cazul comunelor Sarinasuf, în septembrie 1933 cu cele 200 ha islaz comunal⁹⁵, Mahmudia, în iunie 1933 și apoi în martie 1936 cu cele 410 ha pășune⁹⁶, ambele inundabile, a 55 de locuitori din Caraorman și a altor 28 din Sfîntu Gheorghe în 1937, improprietăriți pe pămînturi nisipoase cu loturi de cîte 2 ha⁹⁷.

Pe unele din pămînturile refuzate la improprietărire nu s-a mai aplicat ulterior exproprierea, rămînînd în stăpînirea P.A.R.I.D.-ului⁹⁸; altele au rămas însă în administrația Serviciului agricol județean. Nu cunoaștem suprafața exactă a terenurilor retrocedate de către țărani și comune. Fapt este că în 1939, din 36 de județe care dispuneau încă de pămînt pentru improprietărire, județul Tulcea

⁹¹ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 303/1932—1934, f. 49 și 51. Această situație fusese adusă la cunoștința ministrului subsecretar de stat la agricultură și domenii, Mihail Ghelmegeanu, cu ocazia vizitei întreprinsă în vara anului 1932 în județ, dar vechea stare de lucruri nu s-a modificat ulterior.

⁹² Idem, dosar 273/1931—1934, f. 17 și 22 (Vezi procesele-verbale de anchetă din 19 septembrie și 18 octombrie 1934).

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Idem, dosar 407/1933, f. 56.

⁹⁶ Idem, dosar 170/1930—1937, f. 9.

⁹⁷ Idem, dosar 136/1931—1938, f. 3—4; Arh. St. Tulcea, fond Serviciul agricol al județului Tulcea, dosar 76/1938, f. 34, 40 și 44.

⁹⁸ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Tulcea, dosar 407/1933, f. 36.

ocupa locul al doilea ca suprafață nepredată, cu 8 219 ha, întindere care depășea suma disponibilului din multe alte județe luate împreună⁹⁹.

Renunțarea comunelor din Delta Dunării la izlazurile expropriate de la ocoalele silvice a complicat în localitățile respective problema pășunatului, mai ales cu începerea din anul 1938, după ce Casa Autonomă a Pădurilor Statului a interzis învoirea vitelor în păduri¹⁰⁰. În celelalte localități s-a menținut până în anii celui de-al doilea război mondial inclusiv sistemul învoirii duble a vitelor, atât pe pășunea comună, cât și pe terenurile P.A.R.I.D.-ului sau în poienile de pădure deținute de C.A.P.S.¹⁰¹.

Dacă problema împroprietăririi individuale a țăranilor din satele Deltei Dunării poate fi considerată ca încheiată în anii celui de-al doilea război mondial, în schimb cea a pășunilor comunale, în special a celor create pe terenurile expropriate de la organele silvice, se complicase prin intervenția Ministerului Agriculturii și Domeniilor din vara anului 1942 care a încercat să anuleze toate expropriările de păduri din județul Tulcea. Legea pentru reforma agrară din 1921 pentru Vechiul regat interzicea exproprierea pădurilor din zonele de șes și transformarea lor în pășuni comunale. Se permitea totuși, în baza art. 7, al. f. din aceeași lege, a se expropria pământurile pe care existau tufisuri și arboret considerate că nu vor putea deveni niciodată pădure compactă¹⁰². În Delta Dunării toate expropriările de terenuri operate în defavoarea ocoalelor silvice s-au făcut în baza acestei excepții¹⁰³.

Cu ocazia unor cercetări întreprinse în 1942 de Ministerul Agriculturii și Domeniilor în județul Tulcea, organele de anchetă, probabil influențate de funcționarii ocoalelor silvice de aici, au considerat ca ilegale expropriările de păduri efectuate de către instanțele reformei. Ca urmare, s-a dispus retrocedarea celor circa 20 000 ha de păduri ce fuseseră expropriate de la Casa Pădurilor. Dar Consiliul de avocați din Ministerul Agriculturii și Domeniilor a apreciat că nu se mai putea reveni asupra unor hotărâri de expropriere devenite definitive, întrucât s-ar fi încălcat autoritatea de lucru judecat¹⁰⁴.

Din analiza făcută de organele ministeriale în vara anului 1942 în legătură cu această problemă, rezulta că în 69 de comune din județ se expropriaseră în total 19 587 ha de pădure pentru a fi destinate ca pășuni comunale; studiile de transformare fuseseră întocmite până atunci pentru o suprafață de 6 400 ha din 26 de sate, dar acestora nu li se calculaseră încă debitele¹⁰⁵.

În octombrie 1942, Ministerul Agriculturii și Domeniilor, însușindu-și avizul Consiliului de avocați, a dispus să lase pădurile în folosința comunelor și să le pună cât mai repede posibil în posesie, cu condiția ca administrațiile comunale să achite valoarea materialului lemnos, — care nu putea fi defrișat — valoare ce urma a fi socotită de la data cind hotărârile de expropriere deveniseră definitive¹⁰⁶.

Pe această cale, problema pășunilor comunale în județul Tulcea și în special în satele din Delta Dunării nu a fost soluționată. Prefectul județului Tulcea, referindu-se la stadiul reformei agrare din județ existent la sfârșitul lunii de-

⁹⁹ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, Vechiul regat. Generale, dosar 249/1939, f. 8 și urm.

¹⁰⁰ Arh. St. Tulcea, fond Prefectura județului Tulcea. Serv. Ad-tiv., dosar 1144/1938.

¹⁰¹ Idem, dosar 1512/1943, f. 39.

¹⁰² „Monitorul oficial”, nr. 82 din 17.VII.1921.

¹⁰³ Vezi Arh. St. București, fond Comitet agrar, jud. Tulcea, dosar 6/1932, f. 22, 28, 32, 59—60.

¹⁰⁴ Arh. St. Tulcea, fond Prefectura județului Tulcea. Serv. Ad-tiv., dosar 1571/1943.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

cembrie 1942, menționa că pășunile fuseseră constituite pe terenurile împădurite cele mai slabe, adeseori cu un sol sărac în hrană și că chiar prin această formulă nu s-a putut asigura necesarul în comparație cu numărul vitelor, din care cauză a continuat să se mențină aceeași dependență a comunelor față de C.A.P.S. și de P.A.R.I.D.¹⁰⁷

În concluzie, în satele din Delta Dunării împroprietărirea individuală a locuitorilor și înzestrarea comunelor cu pășuni nu au putut fi soluționate, în primul rînd, datorită fondului funciar insuficient existent pentru aceste scopuri. Suprafețele reduse de pămînt cultivabil sau pășunabil ar fi putut asigura totuși împroprietărirea unei părți din totalul locuitorilor din satele Deltei cu pămînt arabil și a majorității comunelor cu pășune. Dar organele din subordinea Ministerului Agriculturii și Domeniilor, care administrau acele terenuri, au făcut uz de întreaga lor influență pentru a păstra pămîntul. Cum intervențiile unor factori de răspundere au obligat Casa Centrală a Cooperației și Împroprietării să respecte hotărârile instanțelor de judecată ale reformei agrare și cum terenul a trebuit să fie predat Consilieratului agricol pentru fondul de împroprietărire, Direcția Pescăriilor Statului și Casa Pădurilor s-au opus vreme de mai mulți ani respectării acestor hotărîri. Faptul a avut drept consecință tergiversarea operațiilor de expropriere și împroprietărire pînă în anii celui de-al doilea război mondial. Suprafețele destinate locuitorilor și comunelor din Delta Dunării au fost însă insuficiente în raport cu necesitățile de trai.

L'APPLICATION DE LA RÉFORME AGRAIRE DE 1921 DANS LE DELTA DU DANUBE

RÉSUMÉ

Dans le delta du Danube, dont la surface est de 379 000 hectares, la plupart des terrains n'ont pas été utilisés pour les travaux de l'agriculture. C'est pourquoi seulement un petit nombre de paysans ont pu bénéficier de l'application des dispositions de la loi de 1921 pour la réforme agraire, loi qui prévoyait l'attribution de lots de terre en propriété individuelle aux bénéficiaires. Cependant, sur une partie des terrains du delta du Danube le bétail aurait pu paître. Les communes situées dans ces régions ont obtenu des organes chargées de l'application de la réforme agraire l'autorisation d'utiliser pour le pâturage les terrains qui avaient été expropriés. Les services publics qui avaient jusqu'alors administré ces terrains — notamment la Direction des Pêcheries de l'Etat et la Direction des Forêts — refusèrent de céder au conseiller agricole du département les surfaces expropriées, sous prétexte qu'il s'agissait de terres exposées à l'inondation et qui, conformément à une disposition spéciale de la loi, ne pouvaient être attribuées aux paysans comme propriétés individuelles.

A la suite de nombreux rapports du conseiller agricole et d'incessantes démarches des députés et des sénateurs du département, le Ministère de l'Agriculture et des Domaines décida, en 1929, que ces terrains devaient être distribués aux paysans y ayant droit. En 1930, en automne, la procédure prévue par la loi pour la réforme agraire fut entamée. Finalement, les communes ont reçu des lots de terre, mais la plupart étaient inondables. Fort peu de ces terrains devinrent des pâturages et ils étaient enclavés dans les domaines administrés par la Direction

¹⁰⁷ Arh. St. Tulcea, fond Prefectura județului Tulcea, Serviciul Ad-tiv, dosar 1512/1943, f. 39.

des Forêts ou par la Direction des Pêcheries de l'Etat. Les paysans de ces communes dépendirent donc du bon vouloir de ces deux administrations et, pour pouvoir faire paître les bestiaux, ils furent obligés d'obtenir l'agrément de la Direction des Forêts et de la Direction des Pêcheries de l'Etat. A cause de ces conditions, une partie des communes fut contrainte de renoncer aux terrains répartis.

Ainsi, dans le delta du Danube, à la suite de l'entrée en vigueur de la loi de 1921, les habitants et les communes ont reçu de très réduites surfaces de terre et de qualité inférieure. La réforme agraire n'a produit que de faibles résultats dans cette région.

IMPREJURĂRILE VENIRII LIBERALILOR LA PUTERE ÎN IANUARIE 1922

RELĂȚII ÎNTRE PARTIDELE POLITICE BURGHEZE

DE

I. CIUPERCA

Observatori ai vieții politice în primii ani postbelici remarcău contrariați dezacordul dintre sarcinile pe care desăvîrșirea unității de stat le punea în fața claselor conducătoare românești și comportarea acestor clase. Înverșunarea luptei dintre partidele politice constituie unul din aspectele activității burgheziei și mășierimii din România care a stîrnit cele mai multe dezaprobări contemporane¹. Cum se explică intensificarea luptelor dintre partidele politice? Care sînt consecințele acestei stări de fapt asupra regimului politic din România și, în sfîrșit, care sînt împrejurările care favorizează preluarea puterii de către liberali în ianuarie 1922? Sînt întrebări al căror răspuns merită stăruința cercetătorului.

O dată desăvîrșită unitatea statului național, burghezia românească ar fi trebuit să tindă la o bună gospodărire a bogățiilor României, la o organizare temeinică și la un regim politic stabil. După primul război mondial se întîmplă tocmai contrariul: o prelungită criză politică manifestată prin instabilitate guvernamentală, schimbarea configurației partidelor politice, și regrouparea lor, apariția în viața politică a unor noi partide și grupări, modificarea bazei lor sociale și de clasă. Condițiile noi în care activau partidele politice decurgeau atît din reînțegrarea în viața statului național a unor teritorii românești care fuseseră nevoite să se acomodeze la o viață de stat în multe privințe deosebită de aceea a Vechiului Regat, cit și din înfăptuirea celor două reforme fundamentale (agrară² și electorală) cu ample consecințe asupra vieții noastre politice. Desăvîrșirea unității naționale a adăugat partidelor politice existente în Vechiul Regat noi partide

¹ Înțelegem să abordăm aceste divergențe fără a eluda contradicția fundamentală a regimului politic din România, cea dintre forțele înaintate în frunte cu clasa muncitoare și clasele dominante. V. I. Lenin sugera un unghi interesant de cunoaștere a acestor clase dominante *de pe pozițiile și în interesul proletariatului* (subl. ns.) sesizînd că „în cadrul unor asemenea controverse se spun fără voie lucruri care, în general vorbind, sînt tănuite cu grijă” (*Opere complete*, vol. IV, București, Editura Politică, 1961, p. 313).

² Apreciată în mai multe lucrări drept cea mai radicală decît în oricare altă țară cu excepția Uniunii Sovietice (vezi, de exemplu, Frederick Hertz, *The Economic Problem of the Danubian States. A Study in Economic Nationalism*, London, 1947, p. 45).

ca Partidul național român din Transilvania și altele. Carențele regimului burghez-moșieresc din România subliniate de participarea la primul război mondial au produs un val de nemulțumire populară, așa numitul „spirit al tranșelor”³, pe care a crescut vertiginos popularitatea generalului Averescu și pe ale cărei baze fragile se va alcătui un nou partid denumit al poporului. Intemeietorii acestui partid intenționau să evite unirea luptei țăranilor pentru pământ cu luptele muncitorești pentru drepturi și libertăți democratice.

Perioada legiferării reformei agrare, atragerea țăranimii în viața politică prin acordarea dreptului de vot universal și nemulțumirile lăsate de război dau naștere ideii reluării acțiunii de organizare politică a țăranimii într-un partid țăranesc. N. Iorga surprindea momentul apariției noilor partide în cuvinte de o deosebită plasticitate notînd că primul război mondial „izbind în mucavaua aurită a edificiului nostru politic, a năruit și a pulverizat, scoțînd la iveală energii noi”⁴.

Aceste realități vor determina burghezia satelor și mica burghezie orășenească să-și formeze un instrument politic propriu — Partidul țăranesc — „care să le reprezinte cu mai multă fidelitate interesele lor... în această epocă de profunde prefaceri sociale și economice”⁵. Slăbit de curente contradictorii, dezavantajat de poziția progermană adoptată de-a lungul primului război mondial, lovit de reforma agrară⁶, Partidul conservator pierde considerabil din forța cu care se manifestase înainte de război. În jurul lui Marghiloman se mai menține un grup de oameni cu experiență, dar ale căror servicii, ca și ale șefului, nu sînt decît vag solicitate de coroană sau discutate în lumea politică în perioade de criză prelungită ca cea de la sfîrșitul guvernării averescene, o dată cu toate combinațiile posibile⁷. Schimbarea titulaturii de partid conservator cu cea de conservator progresist, în intenția de a sublinia mai pregnant compatibilitatea cu ideea de progres (concepută însă numai ca o evoluție ce are drept bază de plecare tradiția⁸), de a relua locul în viața politică și de a părăsi cu timpul termenul de conservator⁹, incomod în condițiile funcționării votului universal, n-a contribuit la creșterea suprafețelor electorale a partidului. A mai dăinuit doar ca o ficțiune destrămintîndu-se o dată cu moartea lui Alexandru Marghiloman (1925).

O grupare similară se păstra în jurul personalității lui Take Ionescu sub denumirea de Partid conservator-democrat adoptată încă de la înființare (februarie 1908). Desfășurarea vieții politice în condițiile exercitării dreptului de vot universal a incomodat deopotrivă ambele partide conservatoare; dacă partidul condus de Take Ionescu a avut o participare mai intensă la viața politică — ne referim la colaborarea cu generalul Averescu în guvernarea din 1920—1921 și la guvernarea de o lună (17 decembrie 1921—17 ianuarie 1922) — faptul se explică și prin relațiile pe care Take Ionescu și unii membrii ai partidului le aveau cu cercurile diplomatice și financiare europene.

O altă personalitate, care aspira la un rol politic în România interbelică, era N. Iorga. Spre un asemenea rol nu-l putea ridica decît un mare partid politic,

³ P. P. Negulescu, *Partidele politice*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an. VI (1924), nr. 1—2, p. 36. Victor. Slăvescu, *Probleme economice și financiare*, București, 1940, p. 37.

⁴ „Neamul Românesc”, nr. 126 din 17 iunie 1919.

⁵ Mircea Mușat, *Principalele partide ale claselor dominante și activitatea lor între anii 1918—1921* (rezumatul tezei de doctorat), București, 1969, p. 16.

⁶ N. Iorga, *Supt trei regi*, București, 1932, p. 306; vezi și Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1956, p. 103.

⁷ Charles Upson Clark, *Greater Roumania*, New York, 1922, p. 387.

⁸ Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare*, în *Doctrinile partidelor, politice*, București, Cultura Națională, 1924, passim. C. Rădulescu-Motru, *Concepția conservatoare și progresul*, în *Doctrinile...* p. 56.

⁹ M. Theodorian-Carada, *Efimeridele*, Săbăoani—Roman, 1937, p. 88—89.

iar Iorga n-a putut aduna în jurul ideilor de regenerare morală, solidaritate și unitate națională¹⁰ și de domnie a poporului prin cultură decât un grup relativ mic¹¹ de entuziaști, unii fascinați de personalitatea istoricului. Adeseori el mărturisese slăbiciunea Partidului naționalist-democrat și este nevoit s-o recunoască drept cauză a participării minime în calculele politice¹². Ceea ce ar fi putut spori considerabil suprafața politică a lui N. Iorga ar fi fost ralierea la ideile sale a maselor țărănești, acum proprietare și cu drept de vot. De aici dezacordul său față de ideea lui Ion Mihalache de a organiza un partid țărănesc, eforturile perseverente de a trata de la egal la egal după ce veto-ul său eșuase și preocupările de fuzionare cu celelalte partide asupra cărora vom reveni.

În peisajul politic românesc de după primul război mondial Partidul liberal rămânea nu numai cel mai mare partid burghez, dar, așa cum observa Iorga, care nu simpatiza pe liberali, „singurul adevărat”¹³ — adică puternic; el constituia expresia politică a marii burgezii industriale și financiare românești. Puterea acestui partid era dată de posesiunea unei întinse rețele bancare având în centrul ei Banca Națională a României și Banca Românească. Prezența în fruntea partidului a personalității puternice a lui Ionel Brătianu, ca și existența unui stat major format din oameni politici cu experiență explică, de asemenea, prestigiul de care se bucura Partidul liberal în viața politică. Problema adaptării la condițiile statului român unificat se punea pentru toate partidele vechi. Pentru Partidul liberal era întrevăzută din unghiuri diferite de Ionel Brătianu și de alte personalități între care considerăm reprezentativ pe sociologul D. Drăghicescu. Sextil Pușcariu amintește că, într-o discuție cu Ionel Brătianu din toamna anului 1918, acesta emitea părerea că „noile provincii nu trebuie să se amestece un timp în luptele dintre partidele Vechiului Regat”, că, apoi, trebuie să activeze în cadrele partidelor „istorice” care „trebuiau să se împropăteze cu elemente viguroase din noile provincii sau să crape”¹⁴. Persistența acestei păreri va constitui un real obstacol în fața colaborării cu transilvănenii din Partidul național condus de Iuliu Maniu. Se cerea însă și o altfel de adaptare și anume la condițiile create de aducerea pe arena politică a unor mase largi ale populației prin acordarea — cu limitele incrente regimului burghez — a dreptului de vot universal. Sesizând un fenomen care, mai târziu, va atrage atenția mai multor autori¹⁵ și anume că dispariția treptată a Partidului conservator și înfăptuirea reformelor fundamentale a căror înscriere în programul liberal îi dăduse un caracter de avangardă, a deplasat pe liberali spre dreapta dându-le aspectul „unui Partid conservator în fața noilor formații politice mai ales”¹⁶. Drăghicescu¹⁷ se înscria între autorii care, în 1921, preconizau înnoirea programului Partidului liberal cu prevederi care să vină în întîmpinarea aspirațiilor maselor populare. De asemenea, tot Drăghicescu remarcă faptul că urmările războiului mondial, acelea ale aplicării votului universal și efectele reformei agrare, pe care le complică și le adâncește frământă-

¹⁰ N. Iorga, *Doctrina naționalistă*, în *Doctrinile...*, p. 40.

¹¹ Barbu Teodorescu, *Nicolae Iorga*, București, Editura Tineretului, 1968, p. 169.

¹² N. Iorga, *Supt trei regi...*, p. 325.

¹³ N. Iorga, *Supt trei regi*, p. 306; vezi și Robert Les Wolff, *op. cit.*, p. 103.

¹⁴ Sextil Pușcariu, *Problema ardeleană în politica românească*, Cluj, 1931, p. 8—9.

¹⁵ Al. Papacostea, *România politică, Doctrină — idei — figuri, 1907—1925*, București, ș.a., p. 207—209. Henri Prost, *Destin de la Roumanie*, Paris, Editions Berger Levrault, 1954, p. 8; vezi și V. Liveanu, *Situația politică internă a României în momentul creării P.C.R. Sistemul partidelor politice*, în „Studii” tom. XIX, 1966, nr. 3, p. 452.

¹⁶ Henri Prost, *op. cit.*, p. 8.

¹⁷ V. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale*, București, 1922, p. 79—87; 98—99. Al. Marinescu, *Partidele politice și democrația*, în „Democrația”, an. IX (1921), nr. 10, p. 476; vezi și I. Agrigoroaiei, *Considerații privind interpretarea cri-*

rile firești izvorite în noua situație „au intensificat viața noastră politică, au complicat-o și au trezit-o din lincezirea și superficialitatea vremurilor normale”¹⁸; o complica în sensul că existența mai multor interese și ambiții de a cuceri și păstra puterea făcea mai anevoioasă schimbarea echipelor de guvernare stîrnind uneori regrete în legătură cu rotativa guvernamentală suficient de blamată la timpul ei. Această împrejurare determina și creșterea rolului coroanei de arbitru al luptei dintre partide și, așa cum scria C. Stere, de indicator al unui raport real de forțe între curențele dominante ale opiniei publice”¹⁹.

Dacă una din tendințele firești ale coroanei în perioada respectivă era preferința pentru guverne de coaliție²⁰ în ideea stringerii tuturor energiilor capabile a ușura traversarea greutăților postbelice²¹, reluarea rotativei guvernamentale — soluție comodă pentru timpuri normale — rămânea un obiectiv vrednic de atins; în acest sens, disproporție evidentă dintre Partidul liberal și celelalte a făcut să se nască ideea realizării unui al doilea mare partid, „de schimb”, care să fie în stare a prelua succesiunea liberalilor. Cum alegerile pentru constituantă, din noiembrie 1919, n-au indicat nici un partid cu o popularitate suficient de puternică pentru a forma singur guvernul, s-a constituit așa numitul „bloc parlamentar” format din cinci partide între care Partidul național român. Partidul țărănesc, Partidul naționalist democrat etc. Blocul a luat ființă în jurul transilvănenilor nu numai pentru faptul că în timpul alegerilor obținuseră cel mai mare număr de locuri în Parlament²², dar și datorită unei stări psihologice speciale potrivit căreia de la ei se aștepta o regenerare a vieții politice românești²³. Neinteresîndu-ne în mod special guvernarea „blocului”, vom stăruî numai asupra divergențelor care i-au adus căderea și care s-au prelungit în opoziție, cînd „blocul” a luat denumirea de Federație națională, dînd prilejul să se contureze ideea că experiența comună și, acum, după îndepărtarea de la guvern, nemulțumirea comună, pot constitui impulsuri

tică a literaturii burgheze despre situația politică din România între anii 1918—1921, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași” (scris nouă), secțiunea a III-a, Istorie, tom. XV (1969), fasc. 1, *passim*, Idem, *Observații privind programul Partidului național liberal din perioada 1918—1921*, în „Analele științifice...”, tom. XVI, 1970, fasc. 1. Idem, *Programul Partidului național liberal din perioada 1918—1921, și unele probleme referitoare la dezvoltarea economiei naționale* în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, tom. VIII, 1971.

¹⁸ D. Drăghicescu, *op. cit.*, p. 3.

¹⁹ C. Stere, *Documente și lămuriri politice. Preludii: P.N.T. și „Cazul Stere”*, București, 1930, p. 182.

²⁰ În aprecierea creditului de care se bucura această formulă trebuie avut în vedere și faptul că în timpul războiului își dovedise adeseori eficiența.

²¹ Pentru moment, această soluție convenea și regelui Ferdinand deoarece venea în întîmpinarea dorinței lui de a avea asentimentul tuturor partidelor la încoronare.

²² Marcel Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice, 1919—1932*, Sibiu, 1932, (tabloul II).

²³ „Axioma curentă la București era: «să vie ardelenii», notează Octavian Goga, ... *Aceiași luptă, Budapesta—București*, București, 1930, p. 37. De asemenea C. Argetoianu arăta că „în politica românească anul 1919 a fost anul ardelenilor. Toți am alergat după ei...” (apud M. Mușat și V. Puică, *Activitatea Partidului național român din Transilvania în preajma și în primul an după desăvîrșirea făuririi statului național român*, în „Revista muzeelor”, an. VI (1969), nr. 1, p. 16; vezi și *Memoriile Sabinei Cantacuzino. Plicul III. Amintiri din războiul 1914—1919* (Bibl. Acad., Secția Manuscrise, mapa V, mss. 1, p. 436—487). De asemenea, trebuie subliniată unitatea românilor în momentul semnării tratatelor de pace (vezi N. Iorga, *op. cit.*, p. 330).

către evoluția spre un mare partid. Astfel, grupările de dreapta ale partidelor care compuneau Federația, sprijinite de rege și mai ales de liberali au constituit principala cauză a căderii guvernării Vaida²⁴. Să amintim numai că divergențele în jurul proiectului de lege privind reforma agrară întocmit de Ion Mihalache au determinat retragerea din guvern a miniștrilor A. Vlad și V. Bontescu²⁵ și au prilejuit „lucrătura” (cuvîntul lui N. Iorga) care a grăbit sfîrșitul guvernării.

Rezultatul a fost demiterea guvernului la 13 martie 1920, în lipsa președintelui consiliului, sub acuzația de a fi favorizat anarhia. Încredințarea conducerii noii echipe guvernamentale condusă de generalul Averescu însemna pînă la un anumit punct o guvernare liberală deghizată deoarece un armistițiu politic²⁶ încheiat între liberali și C. Argetoianu trasa liniile generale ale acestei guvernări. Cum atenția noastră nu se îndreaptă în primul rînd asupra guvernului Averescu, vom aborda aspecte ale relațiilor dintre partidele politice în perspectiva succesiunii guvernării averescane, ale eforturilor făcute în vederea formării unui al doilea mare partid care să constituie un adversar pe măsura celui liberal, ca, apoi, după instalarea guvernării liberale, să putem aprecia mobilurile și structura opoziției față de această guvernare.

Grupările care au format „blocul parlamentar”, imediat ce au fost îndepărtate de la putere, s-au constituit într-o opoziție necrutătoare față de guvernarea averescană care se uza rapid, datorită, pe de o parte, lipsei de experiență²⁷, iar, pe de altă parte, tendinței de imbogățire concretizată în atîtea afaceri²⁸ care au constituit prilejuri de scandal. Din punctul nostru de vedere interesează cît de unite se prezentau ele în această opoziție și ce eforturi s-au făcut spre închegarea unui al doilea mare partid care să poată concura cu liberalii la preluarea conducerii țării după îndepărtarea guvernării Averescu. N. Iorga notează că la banchetul care întrunea reprezentanții „blocului” imediat după demisia guvernului Vaida, „supt impresia loviturii nedrepte dată fără a observa formele constituționale... s-a petrecut acolo o stringere de rînduri, care, menținută, ar fi îngăduit, pe baza proiectului de lege agrară (subl. ns.), o mare campanie electorală contra unui guvern ce afișa dictatura... deși era incapabil de aceasta”²⁹. Entuziasmul acestei adunări a generat ideea de a se da luptei comune o conducere, și N. Iorga a fost proclamat „șef al unui partid țărănesc (subl. ns.) în care s-ar fi topit și ardeleni și celelalte partide provinciale”³⁰. Organizarea campaniei împotriva guvernului Averescu a risipit din entuziasmul acestor hotărîri lui N. Iorga nerămînîndu-i decît un fei de conducere neoficială a viitoarei opoziții³¹. Denumirea

²⁴ D. Mușat și V. Puică, *op. cit.*, p. 17—18.

²⁵ Gh. Buzatu, *Guvernarea „blocului democratic” (decembrie 1919—martie 1920)*, p. 27, (în manuscris, la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași).

²⁶ C. Argetoianu, *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*, în *Monarhia de Hohenzollern văzută de contemporani*, București, Editura Politică, 1968, p. 346—347; Gheorghe I. Florescu, *Despre împrejurările aducerii la putere a guvernului Al. Averescu (martie 1920)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, an. VI (1969), p. 61. Arh. St. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar 9/1921, f. 1—3.

²⁷ Partidul Poporului, *Revizuirea programului. Expunere de motive*, București, 1922, p. 6. „Îndreptarea”, nr. 29 din 8 februarie, 1922.

²⁸ Arh. St. București, Fond Casa Regală, Principele Carol, dosar nr. I/1921, *passim*. „Viitorul”, nr. 3869 din 10 februarie 1921.

²⁹ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. III, București, 1934, p. 18.

³⁰ *Ibidem*, p. 37.

³¹ Pînă la 15 iunie 1921 „Neamul Românesc” se va subintitula *Foiaia Partidului Naționalist Democrat. Organ al Federației Național Sociale*. După această dată rămîne doar *Foiaia Partidului Naționalist Democrat*.

de Federație națională³², adoptată acum, în opoziție, de grupările fostului „bloc parlamentar”, este edificatoare prin ea însăși în privința modului în care se concepea colaborarea. Autonomia fiecărei grupări lăsa posibilitatea încercării oricărei acțiuni proprii, ceea ce s-a și întâmplat. Maniu, Iorga, Mihalache, precum și alți politicieni care făceau parte din Federația națională ar fi dorit fiecare să o transforme într-un partid puternic sub conducerea sa în stare să-și impună cuvântul în politica românească. Firește, eterogenitatea concepțiilor și orientarea contradictorie a ambițiilor sporeau vulnerabilitatea Federației în fața adversarilor și contribuiau la întârzierea evoluției spre un partid unitar și puternic. Cercetarea raporturilor dintre partidele politice burgheze în perspectiva preluării puterii de către liberali în ianuarie 1922 impune câteva precizări în privința Partidului național român și a Partidului țărănesc, partide componente ale Federației naționale. Ambele partide vor contribui, fiecare într-un fel propriu, la eșecul ideii de a transforma Federația într-un partid unic. Astfel, în cadrul Federației, Partidul național român avea întrucâtva o situație aparte. Problema fundamentală a acestei formațiuni politice cu o mare experiență opoziționistă acumulată în timpul activității desfășurate sub stăpânirea străină era depășirea caracterului regional, transformarea într-un partid de anvergură națională în cadrul statului român unificat. Fiecare dintre conducătorii partidului înțelegeau această necesitate, dar într-un sens propriu³³. Remarcăm doar că Iuliu Maniu a pendulat între ideea unei autonomii transilvănene și ideea unirii cu un partid din Vechiul Regat sub conducerea sa. Conflictul dintre burghezia transilvăneană și cea din Vechiul Regat, ca și ambițiile manifestate în egală măsură de Ionel Brătianu și Iuliu Maniu de a se afla în fruntea unui mare partid au împiedicat apropierea dintre cele două formațiuni politice de mai multe ori încercată și, în același timp, au contribuit la sporirea ambiguității poziției Partidului național român în cadrul Federației.

În privința Partidului țărănesc, a locului său în Federație și a raporturilor cu celelalte partide burgheze, se impune să subliniem că în momentul creării Federației naționale se profilau cel puțin două direcții ale evoluției sale: fie transformarea Federației într-un Partid țărănesc (idee care se găsește de multe ori în centrul preocupărilor fruntașilor țărâniști), fie întărirea Partidului țărănesc din Vechiul Regat în sensul extinderii organizațiilor sale în întreaga țară și a unirii cu alte grupări de orientare țărănistă.

Ideea luptei de clasă prezentă în concepția³⁴ și în programul țărănist³⁵ a complicat raporturile cu celelalte partide din Federație și, concomitent, a contribuit la amplificarea tendinței țărâniștilor din Vechiul Regat de a crea un mare partid țărănesc în afara Federației.

³² I s-a mai zis Federația democrației naționale și sociale, Opoziția națională sau Opoziția unită (adversarii au ajuns să o denumească „opoziția unită și nu prea...”).

³³ Octavian Goga va milita pentru încadrarea Transilvaniei în eforturile de consolidare a unității românești prin intrarea transilvănenilor în unul din partidele Vechiului Regat (Octavian Goga, *op. cit.*, *passim*, Idem, *Mustul care fierbe*, București, 1927, *passim*. Asupra poziției lui V. Goldiș ca și asupra celei adoptate de V. Bontescu și de alți conducători ardeleni vom reveni.

³⁴ Asupra ideii luptei de clasă la țărâniști: V. N. Madgearu, *Țărănismul*, București, ș.a., p. 5; 31. Idem, *Doctrina țărănistă*, în *Doctrinile...*, p. 68—87. Șt. Zeletin, recenzie la „Țărănismul” de V. Madgearu, în „Arhiva pentru...”, 1921, nr. 2—3, p. 348 și urm. Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, ed. a III-a, București, Forum, 1945, p. 25. Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, București, Editura Politică, 1969, p. 272—288. C. Stere, *op. cit.*, p. 258. N. Tertulian, *C. Stere-doctrinarul*, în *Eseuri*, București, Editura pentru literatură, 1968, *passim*.

³⁵ *Norme de organizare a Partidului țărănesc*, în „Țară Nouă” din 4 octombrie 1920. Antiproiectul de program discutat în cadrul congresului Partidului țărănesc din 21—23 noiembrie 1921 (vezi „Aurora”, nr. 23 din 19 noiembrie 1921).

Opoziția față de guvernul Averescu³⁶ a cunoscut o intensificare treptată, terminându-se printr-o campanie de răsturnare care, într-adevăr, a reușit dar spre folosul liberalilor. Explicarea acestei împrejurări pornește de la observația că în mod normal ar fi trebuit ca paralel cu desfășurarea campaniei de răsturnare declanșată mai ales după ce guvernul Averescu a anunțat intenția trecerii legii de reformă agrară pentru Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina³⁷, să se desfășoare tratativele pentru cotețirea partidelor din Federație într-un partid omogen și puternic. Or, între concluziile asupra situației politice din România prilejuite de alegerile parțiale din februarie 1921, cea cu privire la stadiul nesatisfăcător al negocierilor partidelor din Federație, pe linia apropiierii lor, era neîndoieală. Federația nu era pregătită pentru guvernare³⁸. Aceleași alegeri parțiale evidențiau încă un aspect semnificativ: Partidul liberal s-a străduit să obțină succese care să constituie indicii ale formării unui curent proliberal în opinia publică³⁹, și eventual, argumente în favoarea pășirii rezervei binevoitoare liberale față de guvernarea Averescu. Aprecierea noastră este confirmată și de faptul că membri ai guvernului, intuind pericolul, sugerează mai întâi grăbirea clarificării situației în Federație în ideea constituirii unei contraponderi față de Partidul liberal⁴⁰, iar, apoi, fac propuneri de colaborare și chiar fuziune^{40 bis}. În sfârșit, intrarea în Partidul țărănesc și alegerea lui C. Stere ca deputat în 1921 va contribui la complicarea raporturilor dintre partidele politice care compuneau Federația națională. Discuțiile purtate cu prilejul validării mandatului de deputat vor accentua disensiunile în Federație, contribuind la îndepărtarea lui Iorga, atât de pornit împotriva comportării lui C. Stere în timpul primului război mondial⁴¹. Încercarea lui Stere de a lua legătura cu Iorga prin Pan Halipa⁴² a eșuat. De asemenea, a eșuat și încercarea făcută de Ion Mihalache și Ion Inculț cu prilejul căreia venind vorba de Stere, Iorga observa că „această feroce ambiție nu vine în Cameră numai pentru un rol de figurant, dar nu pot împiedica Federația și opoziția unită de care mă simt deslegat, de a se sinucide”⁴³. De altfel, Iorga nu excludea posibilitatea ca Argetoianu să fi folosit procedeul alegerii lui Stere „pentru a împinge din Ministeriu pe Take Ionescu”⁴⁴. Dacă nu trebuie exagerată importanța validării lui C. Stere în destrămarea Federației, nu trebuie totuși scăpat din vedere că pătrunderea lui în Partidul țărănesc⁴⁵ însemna un câștig sub raport doctrinal pentru acest partid, o accentuare a deplasării spre stînga, prin consecvența cu care era afirmată ideea luptei de clasă atât de antipatică lui N. Iorga. În sfârșit, Stere era incomod, datorită părerilor sale, nu numai pentru Iorga, dar și pentru unii fruntași țărăniști

³⁶ Alegerile din iunie 1920 aduseseră guvernului o majoritate confortabilă (vezi Marcel Ivan, *op. cit.*, tabloul II—a).

³⁷ La 26 ianuarie 1921, C. Garoflid depuse în parlament proiectul reformei agrare care va deveni lege la 17 iulie 1921.

³⁸ „Românul”, Arad, nr. 25 din 5 februarie 1921. „Îndreptarea” nr. 64 din 20 martie 1921.

³⁹ „Îndreptarea” nr. 28 din 5 februarie 1922.

⁴⁰ „Îndreptarea” nr. 25 din 3 februarie 1921. Idem, nr. 46 din 27 februarie 1921.

^{40 bis} „Patria”, Cluj, nr. 47 din 6 martie 1921.

⁴¹ *La Trahison de Stéré*, Bucarest, 1921, *passim*. Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. V, 1920—1924, București, 1927, p. 122—123.

⁴² N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 121.

⁴³ *Ibidem*, p. 127.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 118. În altă parte exprimă ideea că nu era exclus ca și Alexandru Constantinescu să fi avut contribuția lui în reușita alegerii lui C. Stere.

⁴⁵ Datorită lui Grigore Coandă, Stere ajunge președintele organizației țărănești de la Argeș și, prin aceasta, cooptat în conducerea centrală a Partidului țărănesc (vezi N. Iorga, *Supt trei regi...*, p. 354—355; „Democrația”, an. IX, (1921), nr. 3, p. 81.

și alți oameni politici; am aminti în acest sens pe V. N. Madgearu, sau, mai târziu, Iuliu Maniu⁴⁶.

Momentul validării lui C. Stere și consecințele lui asupra relațiilor dintre partidele politice pot prilejui formularea întrebării: țineau oamenii politici români atât de mult la principii? Firește, orice apreciere globală riscă. S-au făcut, totuși, asemenea caracterizări fie de autori străini⁴⁷ tentați a găsi note distincte ale desfășurării vieții politice în spațiul nostru geografic, în raport cu cel vest-european luat drept clasic, fie, mai ales, de autori români, ce-i drept de cele mai multe ori angajați direct în lupta politică⁴⁸.

În cazul de față am putea nota că aversiunea față de principiul luptei de clasă cu care era identificat C. Stere⁴⁹ era generală. Împrumutat din doctrina marxistă și enunțat în numele intereselor unei presupuse clase omogene — țărănimea⁵⁰ — principiul ca atare era respins de politicienii burghezi ai vremii care simțeau instinctiv că lupta ar amenința însăși societatea burgheză, ieșind din cadrul ei, depășind limitele parlamentarismului burghez; de fapt, principiul luptei de clasă, inclusiv oamenii care-l foloseau, ar fi preocupat mai puțin dacă n-ar fi fost folosit la agitarea maselor populare împotriva regimului burghez; aici este punctul esențial. Am arătat că motive complexe, care țineau de convingerile cele mai profunde, făceau pe N. Iorga mai sensibil în raport cu ideea luptei de clasă adoptată de țărâniști fapt care a determinat înmulțirea dificultăților în relațiile cu ceilalți parteneri din Federație și, mai ales, dintre N. Iorga și Partidul național român dispus să se arate mai îngăduitor cu țărâniștii atunci când interesele politice o cereau. Încă pe timpul discutării validării mandatului de deputat al lui C. Stere, s-a luat inițiativa formării unui *bloc al fuziunii* la care au aderat „toți parlamentarii iorghiști, țărâniști din toată țara și ardeleni din Partidul național român”⁵¹. La aluziile oficioșului Partidului național⁵² în legătură cu efectul dizolvant al conflictului Iorga-Stere asupra Federației este invocat procesul verbal semnat de 39 parlamentari și fruntași politici care „se legau să lupte din toate puterile lor pentru înfăptuirea unui partid unic”, iar neprimirea lui Stere era un lucru bine stabilit „de întreaga opoziție națională, cu excepția a trei parlamentari basarabeni”⁵³. Așa cum va spune Iorga, mai târziu⁵⁴, „Federația și cu atât mai mult Partidul ce ar fi rezultat din ea, trebuia să constituie un obstacol atât împotriva revoluționarismului excesiv (referindu-se la țărâniști)

⁴⁶ „Adevărul”, nr. 11590 din 15 ianuarie 1922.

⁴⁷ Henri Prost, *op. cit.*, p. 36; 42–43. Hugh Seton Watson, *Eastern Europe between The Wars 1918–1941*, Cambridge, 1946, p. 157–158. Henry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, New York, Archon Books, 1969, p. 89–91.

⁴⁸ Octavian Goga, *Mustul care fierbe...*, p. 182. M. I. Costian, *Regele Carol al II-lea, și partidele politice*, București, 1933, p. 174. Pamfil Șeicaru, *Istoria partidelor naționale, țărâniști și național țărâniști*, vol. I, Madrid, Editura „Carpații”, 1963, p. 282–283. St. Antim, *Alte studii și portrete*, București, 1939, p. 98. Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 146–147. C. Stere, *op. cit.*, p. 24. Horia Furtună, *Criza morală a timpului de față*, în „Democrația”, an. IX (1921) nr. 4, p. 129–135.

⁴⁹ Identificarea se produce de-a lungul practicii politice în care se opera curent cu noțiunile de «partide de ordine» și «partidele anarhiste ale luptei de clasă». Pentru cea de a doua categorie se impun, firește, nuanțări: C. Stere, spre exemplu, fiind, în genere, împotriva revoluției sociale. Țărânișmul de fapt nu era anticapitalist așa cum pretindea (vezi și N. Tertulian, *op. cit.*, p. 138).

⁵⁰ Vezi Z. Ornea, *op. cit.*, p. 272–273, 351.

⁵¹ „Neamul Românesc”, nr. 102 din 8 mai 1921.

⁵² „Patria”, Cluj, nr. 95 din 1 mai 1921.

⁵³ „Neamul Românesc”, nr. 102 din 8 mai 1921.

⁵⁴ „Adevărul”, nr. 11599 din 15 ianuarie 1922.

cît și împotriva conservatorismului plutocratic excesiv (aici vîza pe liberali și averescani).

Intrarea lui Stere în Partidul țărănesc a contribuit la eșuarea acestei idei, și la o strîngere a rîndurilor țărăniște concretizată în formarea unui partid țărănesc unitar (proces terminat în iulie 1921)⁵⁵. După intrarea lui C. Stere în Parlament, alternează rapid momente de solidarizare a partidelor ce compun Federația (cazul retragerii din Parlament din martie 1921 pe motivul eliminării a cinci deputați cu prilejul discutării afacerii Schuller)⁵⁶, propuneri deschise de fuziune făcute de Ion Mihalache și tratative duse pe cont propriu cu liberalii. Vom stăruia asupra tratativelor cu liberalii deoarece prilejuiesc sesizarea mai multor aspecte ale raporturilor dintre partidele politice burghize. Am putea nota că Federația națională ca prezență efemeră în viața politică din primii ani postbelici a preocupat și pe liberali. Poziția Partidului liberal față de Federație și chiar în raport cu celelalte partide burghize, era mereu alta dar totdeauna cea indicată de momentul politic apreciat în perspectiva necesității de a ajunge la guvern. În sfîrșit, pentru a se crea acestor tratative un cadru mai puțin vulnerabil în fața guvernului și a opiniei publice obișnuită și cu altfel de relații între Partidul liberal și Federație, N. Iorga sugerase formula „blocului partidelor care au făcut războiul”⁵⁷, întîmpinînd astfel și dorința coroanei de a se realiza colaborarea între partide.

O atmosferă prielnică tratativelor dintre liberali și transilvănenii conduși de Iuliu Maniu fusese pregătită cu grijă și prin nenumărate mijloace. De la interviul acordat de Emanoil Porumbaru, fost ministru de externe și membru marcant al Partidului liberal, oficiosului național „Patria”⁵⁸, în care sublinia că Partidul național român este Transilvania și că „a fost și este o forță care trebuie conservată”, la cointeresarea în întreprinderile liberale a frunțașilor transilvăneni, se întinde gama de mijloace folosite de liberali în vederea asocierii acestei forțe cu care să poată prelua conducerea statului român. Tratativele s-au desfășurat în mai multe etape: martie—iunie 1921, septembrie 1921—22 ianuarie 1922 și după venirea liberalilor la putere. Concomitent și Iorga a luat legătura cu Vintilă Brătianu, exprimîndu-și satisfacția față de maleabilitatea întîlnită la interlocutorul său⁵⁹. Toate aceste negocieri, mereu reluate și abandonate, nu duc, de fapt, la nici un rezultat. Inventarierea lor ar fi cu totul inutilă. De-a lungul lor, apar totuși luări de poziție întrucîtva semnificative pentru raporturile dintre partidele politice. Astfel, tonul presei urma sinuozitățile negocierilor. Într-un moment dificil al tratativelor cu liberalii apărea un *mic studiu politic*⁶⁰, aparținînd unui frunțaș al Partidului național român, revelator în privința organizării relațiilor Partidului național cu celelalte partide. Studiul purta titlul semnificativ *Unitatea și păstrarea Partidului național român* și încerca să demonstreze că nu un interes de partid, ci unul de stat cerea „concentrarea românilor într-o singură organizație politică”, că această organizație ar servi cel mai bine descentralizării forțelor naționale (și explicația pare a fi dată pentru liberali), că este o eroare psihologică și o greșită strategie politică a se crea organizații ale partidelor din Vechiul Regat în Transilvania și că, în sfîrșit, „cu timpul s-ar putea pune problema dacă mai este nevoie să existe Partidul național”, dar că deocamdată este absolut

⁵⁵ Grupul Ion Incuțel va păstra o oarecare autonomie trecînd apoi la liberali.

⁵⁶ Bibl. Acad. Secția Manuscrise, Arhiva Palatului LXXXII, varia II, Diverse.

⁵⁷ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost...*, p. 64; vezi și M. Theodorian-Carada, *După 15 ani 1916—1931*, București, 1931, p. 6 și *Efimeridele...*, p. 84—86, 108.

⁵⁸ „Patria”, Cluj, nr. 15, din 15 ianuarie 1921.

⁵⁹ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 147.

⁶⁰ „Patria”, Cluj, nr. 155 din 17 iulie 1921. Studiul avea și menirea de a risipi numeroasele reproșuri adresate Partidului național în urma controversatei formule rostită de Al. Vaida-Voievod: „Ardealul al ardelenilor”.

util. Evident, nu toți fruntașii politici ardeleni erau de acord cu eficiența acestei linii tactice. Tratatativele pe care le ducea V. Goldiș cu liberalii⁶¹ au evidențiat dezacordul acestuia cu Partidul național; el cerea mai multă maleabilitate. Pe lângă faptul că a dezavuat procedeul retragerii din Parlament, apreciind că o autentică opoziție colaborează cu guvernul și, deci, nu-și poate părăsi misiunea așa cum a procedat în martie 1921 opoziția federată⁶², a dat și soluția contro-versată a „blocului ardelen”, care să reunească pe toți transilvănenii — membri ai altor organizații politice. Intenția declarată a lui V. Goldiș era ca, în acest fel, Transilvania să participe efectiv la politica României alături de oricare din guvernele care ar veni în fruntea statului⁶³. Recunoscând că intrarea tuturor transilvănenilor în Partidul național ar fi de dorit, găsește soluția „blocului ardelen” ca singura posibilă. Polemica purtată între fruntașii politici din Arad și Cluj în care părțile se acuzau reciproc de afaceri comune cu liberalii, pe lângă că acreditează ideea, notată și în memoriile lui N. Iorga⁶⁴, potrivit căreia Goldiș „vrea să refacă Partidul național pentru liberali”, se răsfringe și asupra Federației, același Goldiș subliniind că Federația a sporit cu greșelile ei pe cele ale guvernului, că ideea fuzionării partidelor din Federație în vederea clarificării situației politice „a evidențiat nevoia desfacerii ei” și că deoarece Partidul național român n-a putut da țării tot ce putea lucrând cu Federația, acest partid avea obligația morală să caute să se manifeste pe altă cale, reconstituindu-și forțele pentru a lucra singur, sau căutând „apropiere în întreaga sa mare activitate și între aceia a unui alt mare partid”^{64 bis}.

Au contribuit aceste luări de poziție la clarificarea situației politice? Pentru că, în ultimă instanță, o asemenea clarificare era dorită atât de coroană cât și de liberali și chiar de averescani. Desigur că nu. În aprilie 1921 Federația continua să mențină o unitate destul de fragilă, mai ales în perspectiva unei opoziții prelungite deoarece regele declarase că „Federația, incapabilă de a da un partid, nu poate cere puterea”⁶⁵. În aceste împrejurări transilvănenii încurajați de succesul lui Valeriu Braniște la Oravița (alegerea parțială din aprilie 1921) deveneau mai optimiști scontând pe o eventuală chemare a lor la putere, Maniu mai ales emițând această pretenție. Într-o discuție cu Iorga⁶⁶, regele aprecia că ardelenii, pregătiți pentru lupta de opoziție, „politica pozitivă rămâne s-o învețe de acum înainte”, iar o săptămână mai târziu se arăta și mai potrivnic acestei pretenții și mai ales împotriva lui Maniu⁶⁷. În această atmosferă confuză, regele asculta și soluția lui Marghiloman a unui minister de doi ani cu Maniu ministru al Uni-ficării și cu alți țăraniști și ardeleni în combinație. În timpul acestui ministeriat tranzitoriu, „partidele ar relua jocul lor normal (subl. ns.)”⁶⁸. Tot în această perioadă, țăraniștii hotărâse, probabil și sub influența lui C. Stere, să abandoneze pentru moment lupta pentru putere⁶⁹, să fie lăsați liberalii să preia de la Averescu conducerea și într-un an vor fi compromiși. Concomitent, Averescu legifera pe linia necesităților obiective ale consolidării statului român și depunea eforturi pentru a face din aceste acte un capital politic. Cum cei mai mulți dintre sânenii politici ai timpului judecau exact ce înseamnă sprijinul țărănimii în condițiile exercitării dreptului de vot universal, trecerea proiectelor de lege pentru reforma

⁶¹ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 114.

⁶² „Românul”, Arad, nr. 71 din 10 martie 1921.

⁶³ Idem, nr. 97 din 11 mai 1921; vezi și *Memoriul d-lui V. Goldiș către d-l Iuliu Maniu*, în „Țara Noastră”, an. VI, (1925), nr. 3 din 18 ianuarie.

⁶⁴ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 144.

^{64 bis} „Românul”, Arad, nr. 97 din 11 mai 1921.

⁶⁵ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 147.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 140—141.

⁶⁷ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 128.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ C. Stere, *op. cit.*, p. 66—67.

agrara a prilejuit o intensificare a luptelor dintre partidele politice⁷⁰. De fapt, în 1921, împotriva principiului reformei nu mai era nimeni⁷¹. Lozinca zilei în timpul discutării proiectelor era „decît bolşevism rural, mai bine expropriere legală”⁷². Unii contemporani vor observa că, în perioada la care ne referim, clasele conducătoare au legiferat „sub impresiunea unei *neexplicabile frice* (subl. ns.)”⁷³. Observația, deși se încadrează în limbajul obișnuit al oamenilor politici angajați în lupta pentru putere, surprinde cu destulă exactitate, după părerea noastră, comportarea claselor dominante între anii 1918 — și 1921. La puternicul val de nemulțumiri venit de jos și care constituie cauza principală a neliștii claselor dominante (teama de „bolşevism” cunoscută în toate țările europene) se adăuga înfruntarea diferitelor curente și grupări ale acestor clase în privința suprafeței ce urma să fie expropriată și acordată țărănimii⁷⁴, a prețului de expropriere și împroprietărire⁷⁵, a modului de înfăptuire a împroprietăririi etc.

Din punctul nostru de vedere, prezintă interes faptul că Federația a reușit să facă front comun în jurul proiectului Mihalache, preocuparea lui N. Iorga de a evita pericolul trecerii intereselor unei singure clase în fața intereselor statului⁷⁶ trecînd temporar pe un plan secund. Discutarea proiectului de lege pentru reforma agrară a prilejuit, pe de o parte, orientarea atacurilor averescane⁷⁷ și liberale mai ales asupra țărăniștilor, iar pe de altă parte, a subliniat existența unor divergențe chiar în cadrul majorităților averescane; a apărut astfel o „stîngă averescană”⁷⁸ dispusă uneori să colaboreze cu opoziția; însăși dificultatea numărării raportorului legii este concludentă în acest sens. Acceptarea lui V. M. Kogălniceanu din Partidul naționalist democrat de a fi raportorul proiectului de lege, și, mai ales, gestul lui Iorga de a-l exclude din partid dădeau guvernului posibilitatea să vadă aici „dovada exclusivismului de partid și a opoziției neprincipiale”⁷⁹. Atît la Senat, unde a fost discutat mai întîi proiectul Garoflid, cît și la Cameră, senatorii și deputații Federației în frunte cu țărăniștii au luptat cu îndrăjire propunînd modificări care, acceptate riguros, ar fi înlocuit proiectul Garoflid cu proiectul Mihalache. *Declarația Partidului țărănesc și a partidelor unite cu dînsul* (să se observe evitarea acum — 17 iunie 1921 — a denumirii de Federație), citită după încheierea dezbaterilor Senatului⁸⁰, arăta lipsurile proiectului Garoflid, exprima speranța „în spiritul mai omenos al Camerei”⁸¹ și nădej-

⁷⁰ C. Dron, *Legea pentru reforma agrară*, în „Viața Românească”, Iași, an. XIV (1922), nr. 5, p. 264. Dezbaterile Adunării Deputaților, ședința din 15 iunie 1921, p. 2983—2994.

⁷¹ *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908—1921*, București, Editura Politică, 1967, p. 553—558.

⁷² „Neamul Românesc”, nr. 200 din 3 septembrie 1921.

⁷³ Gr. Antipa, *Paralizia generală și progresivă a economiei naționale și remediile ei*, București, 1923, p. 54—55; Octavian Goga, *Mustul care fierbe...*, p. 204.

⁷⁴ *Dreptul țărănilor la pămînt, izlazuri și păduri. Discursuri ținute la Cameră în 1921 cu prilejul discuției legii agrare*, București, 1922, *passim*.

⁷⁵ D. Sandru, *Prețurile de expropriere și împroprietărire în legile agrare din 1918—1921*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, tom. VII (1970), p. 197 și urm.

⁷⁶ N. Iorga, *Supt trei regi...*, p. 359—360; *Dreptul țărănilor...*, p. 61; vezi și „Neamul Românesc”, nr. 280 din 7 decembrie 1921.

⁷⁷ „Viitorul” nr. 3994 din 10 iulie 1921. „Îndreptarea” nr. 99 din 30 aprilie 1921.

⁷⁸ *Relații agrare...*, p. 556.

⁷⁹ „Îndreptarea”, nr. 81 din 9 aprilie 1921 și nr. 79 din 7 aprilie 1921.

⁸⁰ După votarea legii agrare la Senat, C. Argetoianu spunea: „Și acum să-i fie țărina ușoară Partidului țărănesc” (vezi *Dreptul țărănilor...*, p. 58).

⁸¹ *Ibidem*, p. 164.

dea că „toți deputații fără culoare de partid (subl. ns.) vor primi propunerile menite să desăvârșească legea agrară pentru a nu rămâne mai îngustă decât reformele din provinciile unite”⁸² și, de asemenea, rezerva deputaților opoziției dreptul de a acționa cum vor crede de cuviință în cazul când propunerile lor vor fi respinse de Cameră.

Nemulțumiți de modul cum s-au desfășurat dezbaterile Camerei în această problemă, deputații opoziției vor vota împotriva proiectului de lege agrară întocmit de C. Garoflid. O nouă declarație a Partidului țărănesc și a opoziției naționale⁸³ justifica votul potrivit legii agrare prin aceea că, așa cum era întocmită „conține jumătăți de măsură și nu rezolvă chestiunea țărănească; ... că este rea pentru țărani”⁸⁴.

Trecerea legii de reformă agrară dăduse prilejul să se acuze opoziția, — care n-o votase mai ales din cauza prețului de expropriere și improprietăre⁸⁵ — de rea voință în raport cu interesele țăranilor. Mai mult, C. Argetoianu numise opoziția, după acest vot împotriva legii de reformă agrară, „cimitir politic”, și personalități ale partidelor Federației subliniau că de acord cu reforma agrară fiind, nu pot să nu fie împotriva felului cum guvernul a realizat-o; explicația lui Iorga era și mai revelatoare când arăta că „ei (deputații Federației — n.ns.) nu puteau să dea nici într-un chip aprobarea lor unei contrafaceri interesate a opereii pe care voiau și erau în măsură a o realiza”⁸⁶ (era vorba de proiectul Mihalache — n. ns.)

Acuzația cădea mai greu asupra Partidului național român ai cărui deputați au părăsit Camera o dată cu cea mai mare parte a opoziției în urma scandalului provocat de încercarea de trece prin Parlament proiectul de lege pentru Societatea Reșița, „de care se legau atâtea poște afișate cu cinism”⁸⁷. Proiectul de lege pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș nu se votase încă⁸⁸, așa încât din cercurile politice legate de Banca Agrară de la Cluj în frunte cu V. Bontescu se atrăgea atenția lui Iuliu Maniu că a părăsit Camera „tocmai în momentul când se ia în discuție acest proiect”⁸⁹, că orice schimbare de guvern înseamnă și amânarea reformei agrare și aceasta pentru Ardeal este periculos⁹⁰. Poziția acestor cercuri trebuie privită și în perspectiva interesului de a încheia un acord cu guvernul Averescu prin care să se încredințeze Băncii Agrare operațiunea finanțării reformei în Transilvania⁹¹.

În sfârșit, merită subliniat faptul că chiar atacurile presei Partidului național român împotriva legii Garoflid au fost temperate și de împrejurarea că exista pericolul unei denaturări a obiectivelor politice ale acestui partid. Situația

⁸² *Drepturile țăranilor...*, p. 164.

⁸³ *Ibidem*, p. 176.

⁸⁴ Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea adoptată la 17 iulie 1921 (vezi C. Hamangiu, *Codul general al României. Legi uzuale*, vol. IX—X, p. 653 și urm.).

⁸⁵ D. Sandru, *op. cit.*, p. 22 și urm.

⁸⁶ „Neamul Românesc”, nr. 155 din 13 iulie 1921.

⁸⁷ N. Iorga, *Supt trei regi...*, p. 360—361.

⁸⁸ În iulie 1921 s-au retras aproximativ 111 deputați („Patria”, Cluj, nr. 157 din 10 iulie 1921). Proiectul va fi votat la 30 iulie 1921 (C. Hamangiu, *op. cit.*, p. 753 și urm.).

⁸⁹ „Voința”, Cluj, nr. 257 din 20 iulie 1921.

⁹⁰ *Idem*, nr. 260 din 23 iulie 1921.

⁹¹ Vasile C. Osvadă, *Reforma agrară pentru Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1921, p. 56. „Patria”, nr. 161 din 24 iulie 1921; *idem*, nr. 163 din 27 iulie 1921; Victor Slăvescu, *Organizația de credit a României*, București, „Cartea Românească”, 1922, p. 362. Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 142.

arăta că o precizare de poziții era necesară din punct de vedere politic și ea s-a și făcut⁹².

Dacă reforma agrară n-a reușit totuși să coalezze într-un front comun toate partidele din opoziție — liberalii, se știe, au adoptat o atitudine echivocă fiind chiar acuzați de *duplicitate politică*⁹³ — afacerea Reșița a provocat, așa cum am arătat mai sus, retragerea întregii opoziții. Momentul subliniază influența factorilor economici asupra relațiilor dintre partidele politice burgheze; combaterea necinstei guvernului în conducerea treburilor statului de către aceste partide ascunde și reacția în fața pericolului sporirii influenței Partidului poporului în viața economică a țării. Reținem drept semnificative în privința raporturilor între partidele politice două aspecte: mai întâi, opoziția federată n-a reușit să cadă de acord asupra unei declarații comune prin care să se justifice părăsirea parlamentului Averescu, și apoi, audiența la palat din 16 iulie 1921 era cerută atât de reprezentanții partidelor din Federația națională⁹⁴, cât și de liberali; aici frontul împotriva lui Averescu era comun⁹⁵. Că partidele Federației au prezentat declarații separate se explică prin aceea că unitatea ei se mai păstra doar formal. Între declarațiile⁹⁶ care conțin ideea, exprimată mai mult sau mai puțin explicit, a necesității plecării guvernului Averescu și a dizolvării Parlamentului, cea țărănistă ataca și pe liberali numindu-i „oligarhi”⁹⁷. Cu părăsirea Parlamentului, în iulie 1921, atitudinea opoziției va lua forma unei campanii de răsturnare care va determina îndepărtarea guvernării Averescu. Din punctul nostru de vedere interesează că momentul audienței comune (liberali și Federație) la Palat (16 iulie 1921), dădea numai impresia unui consens al opoziției în privința soluționării crizei politice. Reprezentanții opoziției n-au prezentat regelui o listă a noului guvern pe care să se poată discuta. Soluția guvernului de concentrare, obișnuită în asemenea împrejurări și neconcretizată, ascundea cu greu divergențele între reprezentanții opoziției. Cum toate partidele rivneau puterea, sarcina regelui prezenta reale dificultăți. Pentru partidele politice începe o perioadă de negocieri în vederea soluționării crizei. Momentul audienței comune a creat impresia unui acord în privința acestei soluționări. Cel care se va prevala cel mai des de călcarea acordului existent în momentul audienței va fi N. Iorga, care, în preajma venirii liberalilor la putere, va declara că o dată ce s-a ajuns la înlăturarea guvernului Averescu prin înțelegerea mai multor partide în vederea unui guvern de concentrare națională, Partidul liberal „nu poate exploata în folosul său propriu ceea ce ar câștiga prin prestigiul unei înțelegeri politice”⁹⁸.

Așa dar, întreaga campanie împotriva guvernului Averescu va folosi exclusiv liberalilor și acest aspect va avea rolul său în înrăutățirea relațiilor dintre parti-

⁹² „Patria”, Cluj, nr. 171 din 6 august 1921. Se preciza că reforma agrară din Transilvania — operă de dreptate socială — este deplin rezolvată și mai necesită revizuri numai în amănunte și nu în principii.

⁹³ „Patria”, Cluj, nr. 149 din 10 iulie 1921. (Liberalii au votat pentru proiect cu rezerve asupra prețului și constituționalității).

⁹⁴ După retragerea din 16 iulie 1921 se va numi și „opoziție constituțională”.

⁹⁵ Virgil Madgearu declara în Cameră că țărăniștii s-au găsit doar întâmplător pe același front cu Partidul liberal în problema Reșiței; că Reșița nu trebuie să fie a nici unui partid ci a națiunii întregi; trebuie socializată — în sensul trecerii în patrimoniul statului capitalist (Dezbaterile Adunării Deputaților, ședința din 9 decembrie 1921, p. 91).

⁹⁶ „Viitorul” nr. 4008 din 27 iulie 1921. Vezi textele declarațiilor partidelor la retragerea din Parlament (15 iulie 1921), în „Democrația, an. IX (1921) nr. 6—8, p. 376—380. Declarația Partidului țărănesc (I. Mihalache), nepublicată în „Democrația”, apare în „Dimineața”, din 18 iulie 1921.

⁹⁷ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 186.

⁹⁸ „Neamul Românesc”, nr. 2 din 2 ianuarie. 1922. Bibl. Acad., Serviciul Manuscrise, mapa II, ms. 5. Însemnări despre Iorga 1920—1929.

dele politice la începutul guvernării liberale în 1922. Se impune explicarea acestei împrejurări semnificative pentru judecarea raporturilor cu celelalte partide de-a lungul anilor ce vor urma. Rolul principal totuși în răsturnarea guvernului Averescu l-au avut liberalii. Forța lor economică și în special marile bănci⁹⁹ le asigura posibilitatea de a domina și din opoziție. Faptul că și celelalte partide riveau la un control similar cu cel liberal asupra afacerilor din România subliniază componenta economică a luptei dintre ele. Unele tindeau chiar la formarea unui aparat bancar asemănător. Să amintim numai că în 1919, Iuliu Maniu își exprima intenția de a forma la Blaj o instituție financiară în legătură cu Londra și Parisul; el mai concepea înființarea unor sucursale ale băncilor pariziene la Sibiu, Brașov, Oradea Mare și Alba Iulia¹⁰⁰. Apoi, mai era lupta dirză a transilvănenilor pentru păstrarea privilegiilor Băncii Agrare¹⁰¹ și rezistența tenace opusă extinderii rețelei bancare liberale peste munți. Partidul conservator progresist (Marghiloman) dorea să folosească în scopuri similare¹⁰² Banca Națiunii care, angrenându-se în operațiuni necinstite și nesprijinită de nici o altă bancă¹⁰³, va da faliment la 8 noiembrie 1921, dată cînd leul românesc înregistrează cel mai scăzut curs din perioada de care ne ocupăm (0.06 centime)¹⁰⁴.

Există o legătură între Partidul țărănesc și Casa Blank¹⁰⁵, liberalii obișnuind mai ales s-o sublinieze. Insuși Virgil Madgearu, scria despre „inferioritatea materială” a structurii organizării politice a țărănimii în raport cu cea a partidelor numite de el „oligarhice” și sublinia necesitatea organizării economice a țărănimii în special pe baza cooperației¹⁰⁶.

O asemenea preocupare a existat și la Partidul poporului. Venit la putere cu acordul mai multor partide și cu ajutorul liberal, generalul Averescu a intuit că acest ajutor poate sista înainte de vreme. De aceea, în convorbirea cu regele, premergătoare venirii la guvern, a cerut dizolvarea Parlamentului, deoarece guvernul nu va putea lucra cu unul ostil în care singurul reazem ar consta „în sprijinul echivoc pe care Brătienii l-ar acorda în propriul lor interes”¹⁰⁷. Intențiile apropierei averescane de Marghiloman au fost adeseori secundate de atenții speciale față de Banca Națiunii. Astfel, în 1920, a existat proiectul unei fuziuni între această bancă și Banca Agricolă (director general Gulescu) iar ministrul Domeniilor, Garoflid, „ar fi fost dispus să acorde băncilor astfel contopite privile-

⁹⁹ Victor Slăvescu, *Marea finanță din România în vreme de război*, București, 1922, *passim*, idem, *Băncile Comerciale, 1914—1919*, București, Editura Cartea Românească, 1920, p. 253—256. Idem, *Organizația de credit a României*, București, Editura Cartea Românească, 1922 *passim*. „Independența economică”, an. VIII (1925), nr. 2, p. 37.

¹⁰⁰ Ion Rusu Abrudeanu, *Păcatele Ardealului față de sufletul Vechiului Regat*, București, 1930, p. 449—450.

¹⁰¹ Vezi V. Slăvescu, *Marile bănci românești din Ardeal în 1922*, în „Arhivele...” an. V, (1924), nr. 1—2, p. 152—154.

¹⁰² M. Theodorian-Carada, *Efimeridele...*, p. 98—99.

¹⁰³ Tăcerea „Viitorului” în timpul crahului Băncii Națiunii pare să confirme eforturile lui M. Theodorian — Carada în direcția obținerii unui ajutor liberal.

¹⁰⁴ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823—1933*, București, 1934, p. 433.

¹⁰⁵ Șt. Zeletin, *O enigmă socială: evreii români și țărănismul*, în „Utopia”, an. I (1929), nr. 10, p. 234—240. Șt. Antim, *op. cit.*, p. 39 și urm. Dr. Cl. Blumenfeld-Scrutator, *Greșeli în politica evreiască*, București, 1929, p. 44. V. Slăvescu, *op. cit.*, *passim*. N. Iorga, *op. cit.*, p. 206.

¹⁰⁶ V. N. Madgearu, *Țărănismul...*, p. 40.

¹⁰⁷ *Documents on British Foreign Policy*, First Series, 1962 (doc. 313 din 23 februarie 1920, Ratigan către Curzon).

giul de a cumpăra moșii ca să le vîndă în loturi de 50—100 ha.¹⁰⁸ De asemenea s-a vorbit de o eventuală salvare a Băncii Națiunii în noiembrie 1921, cînd Averescu încerca să-și prelungească guvernarea prin alăturarea personalităților proeminente din alte partide (inclusiv Marghiloman). Un timp, averescanii au reușit să mențină un regim al afacerilor convenabil și liberalilor¹⁰⁹, iar cînd au încercat să-și asigure un profit mai mare (cazul Societății Reșița, Gazul metan etc.), campania liberalilor a devenit necruțătoare¹¹⁰. În acest sens, amintim că în noiembrie 1921, B.N.R. a refuzat să acorde statului (respectiv guvernului) creditul de 500 milioane lei¹¹¹. La întrunirea Partidului poporului de la Brălia, C. Argetoianu declara: „liberalii au făcut din piața financiară teatrul luptelor politice. Mărturisesc că din toate mijloacele de luptă întrebunțate nici unul nu a fost mai greu asupra noastră”¹¹². Este interesant că, în preajma căderii guvernului, generalul Averescu primea de la prietenii săi politici sugestia de a începe „o acțiune de distrugere a organizației economice liberale care otrăvește viața politică a țării”¹¹³. Un moment, Averescu s-a gîndit să schițeze represalii împotriva Băncii Naționale. În acest context merită atenție discutarea înființării unei bănci de emisiune pentru Transilvania, privilegiu care urma să fie încredințat Băncii Agrare de la Cluj condusă de V. Bontescu¹¹⁴; mai ales după eșuarea tratativelor Maniu-Brătianu transilvănenii se bucurau de atenții speciale din partea lui Averescu preocupat să-și refacă guvernul cu elemente ale altor partide. Este punctul în care actele generalului ar fi putut dauna ideii unității statului român prin favorizarea unor tendințe autonomiste și, probabil, lunga audiență a lui I. I. C. Brătianu la Palat, ca și mesajele schimbate între rege și șeful Partidului liberal prin ministrul Palatului, N. Mișu, au avut în centrul lor discutarea acestei idei. Presa vremii stabilea o legătură între discuțiile privind banca de emisiune pentru Transilvania și dificultățile pe care generalul Averescu a trebuit să le depășească cu prilejul întocmirii mesajului deschiderii Parlamentului la 28 noiembrie 1921¹¹⁵.

Obiectivul politic care determina o atenție deosebită a partidelor față de succesiunea guvernării Averescu era pregătirea și promulgarea noului Constituții a României. În măsura în care ideea preluării puterii de către un mare partid democratic rezultat din Federația națională a trecut pe un plan secund datorită divergențelor apărute în cadrul Federației, și-a făcut loc, și ca un reflex al fricii

¹⁰⁸ M. Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 99. Const. Garoflid, *Rolul social al proprietății mijlocii*, în Arhiva..., an VI (1926), nr. 1—2, p. 53. Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 138, 145 și urm.

¹⁰⁹ Ing. C. Hoiescu, *Documente ale vremii. Camuflarea averilor inamice (scrisori deschise d-lui Vintilă Brătianu)*, București, 1923, p. 12—13.

¹¹⁰ Vezi și aprecierile lui V. N. Madgearu, în Parlament (Dezbaterile Adunării Deputaților, Ședința din 9 decembrie 1921, p. 91). George Clenton Logio, *Rumania its History, Politics and Economics*, Manchester. Sherratt and Hughes, 1932, p. 33. Vezi și „Democrația”, an. IX (1921), nr. 9, p. 421.

¹¹¹ „Viitorul”, nr. 4106 din 20 noiembrie 1921; vezi și „Bursa” nr. 896, an. XX (1921) din 27 noiembrie, p. 785.

¹¹² „Îndreptarea”, nr. 270 din 23 noiembrie 1921. Explicația pe care o dă V. Slăvescu acestui moment din istoria B.N.R. este evazivă (Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naționale a României 1880—1924*, București, 1925, p. 296).

¹¹³ Arh. Șt. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar 9/1921, f. 3. B.N.R. și Partidul liberal. *Memoriu privitor la necesitatea politică a scoaterii Băncii Naționale de sub înrîurirea partidelor politice și a mijloacelor de realizare* — Bibl., Acad., Serviciul Manuscrise, Arhiva Palatului, pachet XVIII, Mss. 7, f. 4—5.

¹¹⁴ „Argus” nr. 2584 din 25 noiembrie 1921; idem, nr. 2585 din 26 noiembrie 1921; „Aurora”, nr. 29 din 26 noiembrie 1921; „Bursa”, nr. 896, an. XX (1921) din 27 noiembrie, p. 785.

¹¹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 365 și urm.

față de dominația liberală exclusivă, ideea că toate partidele trebuie să-și aducă contribuția la înfăptuirea acestui act¹¹⁶. Liberalii înșiși, în perspectiva preluării puterii, erau sensibili la acordul noilor provincii față de eventualele lor măsuri politice¹¹⁷ — punct în care se întâlneau cu intențiile regelui Ferdinand — și, de aici, o nouă încercare de apropiere între ei și Partidul național în toamna anului 1921. Formula întrebuintată de-a lungul acestor tratative era aceea a „partidelor unirii” (partidele provinciilor istorice)¹¹⁸; spre deosebire de cea dată de N. Iorga (a „partidelor care au făcut războiul”), excludea și colaborarea cu conservatorii; de Iorga nu se mai amintea nimic¹¹⁹. Eșecul acestei formule¹²⁰ pe de o parte a contribuit la amplificarea incertitudinii în viața politică românească¹²¹, iar pe de altă parte, a întărit convingerea liberalilor — mai ales a cercului lui Vintilă Brătianu — că este necesară trecerea puterii în mâna liberalilor singuri. Cristalizarea părerii de mai sus dă de gândit oamenilor politici din celelalte partide care-și intensifică eforturile în vederea găsirii unei formule de colaborare cu liberalii sau, mai ales, împotriva lor. Concomitent, sporesc eforturile generalului Al. Averescu în vederea unei remanieri de așa natură încât să-și poată duce la bun sfârșit „misiunea”, adică trecerea legilor electorală și administrativă și „efectuarea strigărilor” în vederea modificării Constituției, după care el declara că s-ar fi retras¹²², ca alegeri libere să indice noua echipă ministerială. Firește, legile electorală și administrativă promulgate de averescani urmau să confere un sens mai „practic” libertății acestor alegeri.

Apresiasi momentului din perspectiva presiunii exercitată de liberali pentru preluarea puterii explică multe din componentele situației politice de la sfârșitul anului 1921. Astfel, partidele fostei Federații retrase atât de zgomotos din Parlamentul averescan se găseau în situația de a nu putea reveni asupra acestui act, deși guvernarea liberală care se profila nu constituia o perspectivă mai favorabilă. Singuri țărăniștii au acceptat să-și reia locurile în parlamentul Averescu¹²³ și asupra rațiunii acestui act politic trebuie stăruit mai mult. Mai întâi, cât timp relațiile dintre partide s-au desfășurat în direcția „blocului partidelor care au făcut războiul” și a „blocului partidelor unirii”, țărăniștii erau întrucâtva izolați. Din punct de vedere politic, colaborarea cu Averescu se prezenta ca o șansă cu atât mai mult cu cât erau conștienți că pentru ei încredințarea conducerii nu putea veni de la coroană dată fiind aversiunea pe care regele și-o manifesta curent¹²⁴ și uneori jignitor ca în cazul omisiunii Partidului țărănesc de la consultările efectuate la începutul lunii noiembrie 1921 în vederea soluționării crizei politice¹²⁵. În acest act politic rolul lui C. Stere și a doctorului N. Lupu a fost

¹¹⁶ V. I. Lenin, *Opere complete* ed. a II-a, vol. XVII, București, Editura Politică, 1963, p. 355—356: „... toate chestiunile constituționale nu sînt altceva decît raporturi de forță istoricește constituite între diverse păături și clase sociale...”.

¹¹⁷ „Revista vremii”, an. I, (1921), nr. 1, p. 10—11.

¹¹⁸ Dr. Lupu critica aspru această formulă arătînd că nu partidele au făcut unirea ci poporul (vezi „Aurora”, nr. 19, din 14 noiembrie 1921).

¹¹⁹ „Democrația”, an. IX (1921) nr. 6—7—8, p. 371.

¹²⁰ „Patria”, Cluj, nr. 262 din 20 noiembrie 1921; idem, nr. 263 din 23 noiembrie 1921. „Voința”, Cluj, nr. 68 din 4 noiembrie 1921. „Aurora” nr. 19, din 14 noiembrie 1921.

¹²¹ „Neamul Românesc”, nr. 271, din 26 noiembrie 1921. „Aurora”, nr. 36 din 4 decembrie 1921 (interviul lui I. Mihalache). „Patria”, nr. 269 din 30 noiembrie 1921.

¹²² „Îndreptarea” nr. 25 din 2 februarie 1922; „Viitorul” nr. 4060 din 25 septembrie 1921.

¹²³ „Aurora” nr. 36 din 4 decembrie 1921 (interviul lui I. Mihalache). „Patria” nr. 269 din 30 noiembrie 1921.

¹²⁴ Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, ... p. 160—161.

¹²⁵ „Adevărul” nr. 11597 din 25 ianuarie 1922. Arh. Șt. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar nr. 13/1924, f. 3.

hotărârilor. Ei subliniau pericolul venirii liberalilor la putere în condițiile inexistenței unei legi electorale care să oprească falsificarea voinței alegătorilor, ceea ce ar dauna democrației burgheze (respectiv țărănișmului). De aceea, declarația¹²⁶ citită la deschiderea parlamentului¹²⁷ de dr. N. Lupu, exprimă hotărârea țărăniștilor de a participa ca partid de opoziție la lucrările Parlamentului averescan „vegbind în primul rînd ca să se dea țării legea electorală...“¹²⁸. Asupra proiectului de lege averescan-țărănișt trebuie făcute câteva observații. De la început liberalii și-au sporit ostilitatea față de guvernul Averescu, apreciind că legea electorală pregătită de acest guvern urmărește dezavantajarea partidelor puternice prin folosirea unui abil sistem de calcul¹²⁹. Partidul național român se plasa pe o poziție similară avantajat de decretul-lege electoral în vigoare. Se justifica această poziție prin invocarea pericolului favorizării exagerate a minorităților peste elementul românesc¹³⁰. Iorga era pentru legea electorală, cînd se gîndea la liberali, și împotriva ei, atunci cînd își amintea că este rezultatul conlucrării cu țărăniștii¹³¹. În sfîrșit, se aprecia că promulgarea unei asemenea legi ar influența cursul evenimentelor spre o nouă confruntare electorală și mulți oameni politici de toate nuanțele își exprimau părerea că trebuie făcut totul pentru a evita o nouă chemare la urne care în asemenea tensiune politică poate aduce surprize¹³². Gruparea elementelor politice era greu de realizat în jurul generalului Averescu. O asemenea remaniere însemna înainte de toate acceptarea riscului preluării unei situații economice devenită îngrijorătoare¹³³ și atacată de liberali a căror ostilitate, după cum am văzut, putea spori dificultățile. Desigur, așa cum s-a arătat la vreme — și averescanii insistau asupra acestui aspect — toate țările europene traversau perioada dificilă a refacerii. Guvernul Averescu însă, așa cum remarcă Grigore Gafencu, dădea dovadă „de o lipsă de dibăcie specială, zdrebind prin măsuri economice și fiscale absurde, puterea noastră de rezistență“¹³⁴. Această lipsă de „dibăcie“ fusese exploata-tă de opoziție¹³⁵ contribuind, alături de impresiile aduse de rege în urma călătoriei făcute în străinătate¹³⁶, la sublinierea necesității unei politici economice unitare¹³⁷. Recunoașterea acestei necesități avea implicații pe plan politic: ea presupunea acceptarea ideii că liberalii, expresia politică a celor mai dezvoltate pături ale burgheziei românești — burghezia bancară și industrială —, trebuie să preia conducerea țării. Existau însă suficiente rațiuni ca aducerea liberalilor la

¹²⁶ Dezbaterile Adunării Deputaților, ședința din 29 noiembrie 1921, f. 4—5.

¹²⁷ Treceam aici peste așa numita „criză de mesaj“ care la rîndul ei a prilejuit o atmosferă încordată între primul ministru și coroană, folosită din plin de partidele din opoziție.

¹²⁸ Pentru amănunte asupra tratativelor dintre averescani și țărăniști vezi: „Aurora“ nr. 36 din 4 decembrie 1921; „Îndreptarea“ nr. 301 din 29 decembrie 1921; „Viitorul“ nr. 4046 și 4047 din 9—10 septembrie 1921; „Aurora“ nr. 38 din 7 decembrie 1921. Liviu T. Ghilezan, *În toiul luptelor politice. Fapte, reflexiuni, și orientări*, Cluj, 1922, p. 64.

¹²⁹ Radu Patrușiu, *Reprezentarea proporțională*, București, 1922, p. 7—8, 60, 73. „Îndreptarea“, nr. 302 din 30 decembrie 1921. Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 156—157.

¹³⁰ „Patria“, nr. 256 din 13 noiembrie 1921.

¹³¹ „Neamul Românesc“, nr. 289 din 17 decembrie 1921.

¹³² Arh. St. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar 9/1921, f. 1—3.

¹³³ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 405.

¹³⁴ „Revista vremii“, an. I (1921) nr. 2, p. 8—9.

¹³⁵ Ardelenii ținuseră o serie de congrese economice (martie-mai 1921) în care protestau energic împotriva politicii economice averescane.

¹³⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 221—223; Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 146—147.

¹³⁷ Memoriile ale Camerelor de comerț din țară și ale băncilor din capitală, adresate regelui, (noiembrie-decembrie 1921), subliniau cu tărie riscurile neaplicării unei asemenea politici economice (Vezi „Democrația“, an. IX (1921), nr. 11—12, p. 603—610).

putere să se facă într-o formă care să menajeze cât mai mult posibil suspiciunile celorlalte partide. Notăm în primul rând puternica ostilitate a cercurilor politice din Transilvania față de perspectiva unei guvernări liberale, similară pentru ele cu accentuarea brutalității acțiunilor de consolidare a unității statului român¹³⁸. Tensiunea politică de la sfârșitul guvernării averescane nu era lipsită nici de manifestări antidinastice¹³⁹, așa încât intervențiile regelui în reglarea mecanismului constituțional trebuiau să se facă cu suficientă prudență — teren prielnic pentru nehotărârea atît de des manifestată de Ferdinand. Sub presiunea opoziției și mai ales a liberalilor, care prin I. I. C. Brătianu declarau la congresul din noiembrie 1921 că sînt în stare să ia puterea¹⁴⁰, regele este nevoit să ceară lui Take Ionescu¹⁴¹ și M. Antonescu să demisioneze din guvernul Averescu în vederea ușurării unei schimbări de regim. Astfel, la 13 decembrie 1921, Averescu demisionează la dorința regelui de a realiza o destindere politică, indicînd succesor pe generalul Coandă în speranța realizării unei remanieri largi și continuării guvernării.

Una din primele reacții ale partidelor politice după demisia lui Averescu s-a concretizat în încercarea formării unui „bloc constituțional”¹⁴² între Averescu, Marghiloman și Iuliu Maniu, urmînd ca cei trei oameni politici să iscălească un manifest către țară în care să arate că și-au dat mîna spre a împiedeca desființarea de fapt a regimului parlamentar și pentru a se revizui Constituția, respectîndu-se toate formele cerute în acest sens¹⁴³. Intra în vederile acestei grupări și sprijinirea soluției Coandă propusă de Averescu¹⁴⁴.

Existau mai multe soluții pentru rezolvarea crizei. Cea mai bună socotită de opoziție — nu însă și de liberali — era chemarea unui guvern neutru care să facă alegeri „cinstite” din care să iasă guvernul viitor, oricare ar fi fost el. Acest guvern urma să fie ultimul din categoria celor aduse de rege împotriva voinței parlamentului și el avea să facă „alegeri curate”, care aveau să fie temelia întregii vieți parlamentare ulterioare. O altă soluție posibilă era încredințarea dizolvării parlamentului unui preferat al regelui, ca acesta să guverneze, bine sau rău. Chemîndu-l pe Take Ionescu fără a-i da dizolvarea, regele sporea confuzia politică. Take Ionescu nu putea guverna cu un parlament ostil fapt pentru care i s-a acordat de către rege prorogarea parlamentului pînă la 17 ianuarie 1922¹⁴⁵. În aceste împrejurări, sarcina lui Take Ionescu era să-și cîștige majorități cu care să poată guverna. Socotit trădător de către averescani datorită demisiei care a dus la căderea guvernului¹⁴⁶, Take Ionescu era urît de majoritățile parlamentare și voia să le convingă, amenințîndu-le cu perspectiva venirii liberalilor și, deci, a dizolvării în condițiile inexistenței unei legi electorale democratice pe care el s-ar obliga s-o treacă prin Parlament.

Iuliu Maniu va condiționa concursul de obținerea dizolvării Parlamentului sau a acordului cu Averescu și Argetoianu¹⁴⁷. Rînd pe rînd, celelalte partide își

¹³⁸ C. Stere sublinia că „sub această concepție de consolidare violentă se ascunde de fapt o luptă feroce pentru putere” (vezi C. Stere, *op. cit.*, p. 258—259).

¹³⁹ Arh. St. București, Fond Casa Regală, Principele Carol, dosar nr. 2/1921, f. 21. „Viitorul” nr. 4069 din 6 octombrie 1921.

¹⁴⁰ „Viitorul”, nr. 414 din 30 noiembrie 1921.

¹⁴¹ C. Xeni, *Take Ionescu*, ed. a III-a, București, 1933, p. 430.

¹⁴² M. Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 113, N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 242.

¹⁴³ M. Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 113.

¹⁴⁴ Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 153—156.

¹⁴⁵ „Monitorul oficial”, nr. 211 bis din 17.XII.1921, p. 9078.

¹⁴⁶ „Adevărul” nr. 11584 din 7 ianuarie 1922. Dezbaterile Adunării Constituante a Deputaților, ședința din 17 ianuarie 1922, p. 244. „Aurora”, nr. 54 din 25 decembrie 1921.

¹⁴⁷ „Patria”, nr. 285 din 18 decembrie 1921.

exprimă neîncrederea față de guvernul Take Ionescu¹⁴⁸. Singurul sprijin pe care l-a găsit Take Ionescu a fost la N. Iorga care își explica astfel atitudinea politică: „Domnul Take Ionescu reprezintă pentru mine ceva care poate deschide și alte perspective; domnul Brătianu, singur, le închide pe toate. Aceasta a determinat alegerea mea”¹⁴⁹.

În aceste împrejurări criza politică era deschisă, constituind terenul discuțiilor tuturor soluțiilor. Astfel, s-a vorbit de un guvern care să fie condus de Iancu Flondor, de N. Iorga, de Al. Marghiloman, de un magistrat sau de mitropolitul primat¹⁵⁰; de un guvern care să fie de concentrare, neutru sau neutralizat, de un guvern „mozaic” pe tema căruia „Viitorul” polemiza cu N. Iorga. Între soluțiile preconizate pentru rezolvarea crizei politice, liberalii se pronunțau pentru „un guvern de partid național — în cazul când partidul este solid constituit și reprezintă interesele naționale —, adică „ale tuturor claselor”. Guvernul de coaliție ar fi ineficient deoarece atunci când datoria țării este de 20 miliarde experimentările sînt riscante¹⁵¹, iar unul neutru nu este neutru „decît împotriva cuiva anume și în favoarea altcuiva anume”¹⁵². A venit în discuție chiar vechea Federație și la o întrunire iorghistă ținută în sala Dacia, la care participa și Al. Vaide, s-a făcut afirmația că spargerea blocului guvernului Vaide și a Federației „se datorește domnului Stere și că dacă l-ar exclude, unirea cu el fiind o imoralitate, blocul s-ar reface”¹⁵³.

La 17 ianuarie 1922 guvernul Take Ionescu se prezintă în fața Parlamentului. Motiunea Goga declară neîncrederea Camerei în guvernul Take Ionescu și exprimă hotărîrea de a sprijini înfăptuirea legii electorale și votarea legilor cerute de împrejurări „oricărui guvern alcătuit pe baza curentelor politice reprezentate în adunările legiuitoare prin aleșii partidelor care au pătruns în Parlament numai cu ajutorul propriilor lor forțe”¹⁵⁴. Prin votarea motiunii de neîncredere în echipa condusă numai o lună de Take Ionescu se termina o etapă complexă din istoria partidelor politice burgheze, de-a lungul căreia Partidul liberal își pregătise momentul preluării puterii. De cea mai mare utilitate politică pentru liberali era destrămarea opoziției, lipsa ei de unitate, lipsa unui al doilea mare partid care să concureze cu ei. Tentativa Federației naționale de a evolua spre un partid democratic se năruise. Partidul liberal contribuise la acest eșec mai ales prin inițierea tratativelor de colaborare cu Partidul național român din Transilvania. sporind astfel ambiguitatea atitudinii ardelenilor și divergențele lor cu celelalte partide.

Complexitatea structurii statului român unificat și a situației create după primul război mondial de înfăptuirea marilor reforme influențează asupra activității partidelor politice, silindu-le la o adaptare cit mai rapidă la noile realități. Desăvîrșirea unității naționale, reprezentînd în momentul realizării o întărire a statului român burghez, ea trebuia să aibă drept corolar întărirea burgheziei românești în sensul accentuării tendinței acestei burghezii spre o stăpînire cit mai deplină a pieții naționale. Această transformare n-a avut loc spontan, ci a

¹⁴⁸ „Aurora” nr. 50, din 21 decembrie 1921. „Indreptarea” nr. 293, din 20 decembrie 1921.

¹⁴⁹ „Adevărul”, nr. 11590 din 15 ianuarie 1922.

¹⁵⁰ Marghiloman primise misiunea să înfățișeze regelui soluția care „poate rezolva într-un mod parlamentar criza actuală” (Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 168).

¹⁵¹ „Viitorul”, nr. 4143 din 2 ianuarie 1922.

¹⁵² D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale...*, p. 54—55. La validări un punct de vedere similar este susținut de Em. Antonescu (vezi Dezbaterile Adunării Constituante a Deputaților, ședința din 28 martie 1922, p. 9).

¹⁵³ „Adevărul”, nr. 11591 din 17 ianuarie 1922.

¹⁵⁴ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, ședința din 17 februarie 1922, p. 233; C. Xenii, *op. cit.*, p. 430—432.

luat un caracter procesual, realizându-se concomitent cu îngustarea terenului remi-niscentelor feudale din agricultura românească, fapt reflectat în viața politică prin diminuarea rolului celor două partide conservatoare și sporirea preocupărilor pentru reprezentarea intereselor țărănimii. Dificultățile acestui poces constituie fundamentul multor divergențe dintre partidele politice, intensificarea luptei dintre ele fiind reflexul tendinței fiecăruia de a domina procesul în sensul scoaterii unui profit material și politic maxim din desfășurarea lui. Logica luptei în condițiile consolidării unității statului român și, nu mai puțin, persistența în atmosfera europeană a ideii că războiul odată terminat cu armele se continuă între popoare pe teren economic, determina scoaterea în prim plan a partidului ce reprezenta interesele celei mai puternice grupări a burgheziei¹⁵⁵. Fără îndoială că nu neglijăm influența unor factori subiectivi ca lipsa de autoritate a regelui Ferdinand și nerăbdarea membrilor Partidului liberal¹⁵⁶ de a ajunge la putere numai că necoroborați cu observațiile de mai sus acești factori explică puțin deoarece, în ianuarie 1922, dorința de a prelua puterea era generală. În condițiile sporirii numărului semnelor dezastrului financiar și economic, din cercurile liberale emana ideea că „numai producția (subl. ns.) este salvarea valutei noastre, cheia de boltă a edificiului nostru economic”¹⁵⁷. Nu s-ar putea spune că numai ele intuiau această soluție; era văzută și de alți oameni politici numai că spre deosebire de celelalte partide, dispuneau de cel puțin două instrumente de realizare: băncile cele mai mari din România și Partidul politic cel mai bine organizat în acel moment. Aceeași logică explică furia neputincioasă a celorlalte partide burgheze. Această diversitate de interese și, undeva, calitățile și defectele oamenilor politici care conduceau partidele, contribuie la explicarea lipsei de unitate în lupta împotriva liberalilor.

Mărturisirea făcută de rege lui Marghiloman că va lua o hotărîre dictată mai mult de o cumințenie politică, și nu de sentimente¹⁵⁸, era reflexul situației politice din preajma venirii liberalilor. Firește, hotărîrea luată de rege la 22 ianuarie 1922, nu era lipsită de riscuri. Pornirea celorlalte partide politice, chiar neunite, împotriva liberalilor se răsfrîngea și asupra coroanei, supusă la necruțătoare critici. Rațiuni de stat însă indicau pentru perioada consolidării unității statale pericolul cel mai puternic în tendințele autonomiste ale partidelor provinciilor noi fapt pentru care s-au dus tratative cu Partidul național român pînă în ultimul moment, ruptura producîndu-se la discutarea ministerului pentru Transilvania dorit de Iuliu Maniu și acceptat de I.I.C. Brătianu sub rezerva de a fi condus de el¹⁵⁹.

Care au fost reacțiile celorlalte partide burgheze în momentul venirii liberalilor? Am văzut că întreaga campanie împotriva lui Averescu dusă de partidele fostei Federații avea și o orientare antiliberală, destrămarea Federației și tratativele cu ardelenii constituind perioade de acalmie. Țărăniștii luaseră hotărîrea, prematură după părerea lui C. Stere și a lui Marghiloman, de a se măsura în lupta dreaptă cu „oligarhia”. Virgil Madgearu arătînd într-un discurs la Cameră că țărăniștii nu doresc lichidarea unei guvernări, ci „să se sfîrșească un regim

¹⁵⁵ „Liberalii au un plan de muncă. Acest lucru îi deosebește de alții: minteri de toate celelalte partide... superioritatea de metodă, în această privință, este incontestabil de partea liberalilor” („Revista vremii”, an. II (1922), nr. 7, p. 10).

¹⁵⁶ N. Iorga, *Supt trei regi...*, p. 367.

¹⁵⁷ Horia Furtună, *Spre o politică financiară*, în „Democrația”, an. IX (1921), nr. 11—12, p. 560. Vezi traducerea acestei idei în programul Partidului liberal din noiembrie 1921 (Biblioteca Centrală de stat, Fond Al. Saint Georges, Pachet XLV/4-P.N.L. Programe și declarații, 1863—1933). Vezi și Ion Agrigoroaie, *Programul P.N.L...*, *passim*.

¹⁵⁸ Alexandru Marghiloman. *op. cit.*, p. 168.

¹⁵⁹ M. Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 116; vezi și interviul lui Iuliu Maniu dat ziarului „Adevărul” nr. 11595 din 22 ianuarie 1922.

politic, să dispară un sistem de guvernare care a adus țara pe marginea prăpastiei unde se găsește azi”¹⁶⁰. Atunci, în decembrie 1921, Madgearu se declara de acord cu părerea exprimată de Grigorovici la Senat că venirea liberalilor „ar fi semnalul pentru un război civil”, argumentind că dacă misiunea averescanilor a fost lovirea mișcării socialiste, „a aceleia ce s-a numit comunistă”, „misiunea Partidului liberal este distrugerea mișcării politice a țăranilor”¹⁶¹. Această atitudine va determina pentru o perioadă lupta de unul singur a Partidului țăranesc din ale cărui calcule nu trebuie exclusă ideea că victorii palpabile în alegeri vor legitima preluarea succesiunii guvernării liberale de către ei. În consecință, se vor declara și împotriva ideii abținerii de la alegeri ajunsă un moment în discuția partidelor de opoziție. Între celelalte partide, o anemică strângere de rinduri copleșită de calcule personale și divergențe. În imediată perspectivă a venirii liberalilor, când majoritățile averescane victorioase împotriva lui Take Ionescu, propuneau prin I.N. Angelescu, Virgil Potârca și Gr. N. Filipescu lui N. Iorga formarea unui guvern parlamentar, șeful naționaliștilor-democrați exprima părerea că în cazul unui guvern Brătianu „trebuie o Ligă pentru apărarea libertăților publice”¹⁶². Adeseori, inițiativele vor porni de la N. Iorga afectat, așa cum am arătat mai sus, de politica liberalilor, considerată de el nelioală¹⁶³. În primul moment transilvănenii au luat inițiativa formării unui „bloc pentru alegerile generale”, în care scop erau invitați la clubul Partidului național din București (sala teatrului „Majestic”) șefii partidelor de opoziție pentru o consfătuire ce urma să aibă loc la 18 ianuarie 1922. Șefii de partide n-au mai venit ci au trimis cite doi delegați, și nu dintre cei mai cu autoritate. Apoi, „averescanii și taciștii nici nu admiteau ca să stea într-o sală ceea ce era de rău augur”¹⁶⁴. Drept rezultat convocarea s-a amînat *sine die*, un comunicat anodin¹⁶⁵, păstrînd aparențele. Era o dovadă certă că în fața liberalilor nu se găsea o opoziție puternică și hotărîtă. Alexandru Marghiloman nota că atitudinea opoziției a dovedit că „personal slab se află la dispoziția partidelor”¹⁶⁶, iar liberalii denunțau opiniei publice „neputința lor de a se uni chiar în opoziție, necum la cîrmă țării”¹⁶⁷. În fața acestei situații, N. Iorga declara război „naționalismului fără orizont, acestui capitalism politic”¹⁶⁸ și propune să se opună, listelor liberale, *liste cetățenești*¹⁶⁹, care să cuprindă oameni cu suprafață culturală și politică, indiferent de partidul din care fac parte”, capabili de o acțiune folositoare unei țări ruinate și compromise¹⁷⁰.

Acestea sînt singurele inițiative importante în vederea prezentării unite a întregii opoziții în campania electorală din martie 1922. Ele au eșuat însă datorită imposibilității coordonării intereselor partidelor de opoziție nici chiar în condițiile în care Partidul liberal la conducere le-ar fi obligat la acest lucru. Ideea listelor cetățenești a lui Iorga n-a fost acceptată decît de partidul tot așa de neînsemnat al lui Take Ionescu. Dintre celelalte colaborări realizate în campania electorală¹⁷¹ din 1922 merită atenție cartelul realizat de Partidul național

¹⁶⁰ Dezbaterile Adunării Deputaților, ședința din 9 decembrie 1921, p. 82.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 260—261.

¹⁶³ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. III, p. 75.

¹⁶⁴ M. Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 117.

¹⁶⁵ „Adevărul”, nr. 11594 din 21 ianuarie 1922.

¹⁶⁶ Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 173—174.

¹⁶⁷ „Viitorul”, nr. 4173 din 11 februarie 1922.

¹⁶⁸ „Adevărul”, nr. 11597 din 25 ianuarie 1922.

¹⁶⁹ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 262.

¹⁷⁰ Se sugera lui N. Iorga transformarea *blocului cetățenesc* într-un al doilea mare partid (vezi „Revista vremii”, an. II (1922), nr. 8, p. 12).

¹⁷¹ Și Partidul conservator progresist (Marghiloman) a fost în cartel electoral cu Averescu; au mai fost înțelegeri electorale locale.

cu cel țărănesc¹⁷². Această colaborare este simptomatică în privința modului cum vor evolua raporturile dintre partidele politice după 1922. Tratatările inițiate între cele două partide în perioada crizei produsă în Federație de validarea mandatului de deputat a lui C. Stere (martie-mai 1921), tratative care vizau formarea unui mare *partid țărănesc* (subl. ns.) s-au oprit tocmai în momentul în care regele dăduse de înțeles că n-ar dori existența unui asemenea partid¹⁷³. Se vor relua doar în momentele eșecului tentativelor de apropiere între Partidul național român și Partidul liberal, discuțiile purtându-se în direcția diminuării importanței stîngii țărăniști și mai ales a lui C. Stere¹⁷⁴. Înțelegerea electorală pentru alegerile din 1922 s-a realizat împotriva voinței lui C. Stere care considera că Partidul țărănesc nu trebuia să aspire deocamdată la putere, acum fiind doar un curent popular și nu un partid; că trebuie mai întîi să se facă educația alegătorului nepregătit pentru exercitarea dreptului de vot universal¹⁷⁵. Între delegații Partidului național și ai Partidului țărănesc se hotărîse ca Partidul național să nu opună candidații țărăniștilor în 14 din cele 77 circumscripții electorale din Transilvania și Banat, urmînd ca țărăniștii să nu candideze în celelalte¹⁷⁶. Nu rezultatele înțelegerii trebuiesc discutate. Ele sînt puțin palpabile și dacă au fost de vreun folos, naționalii au fost primii avantajați, țărăniștii nercușind să obțină nici un mandat în Transilvania. Important este faptul că alegerile din 1922, cu toată vitregia condițiilor în care s-au desfășurat, subliniază forța electorală a celor două partide în Transilvania și, respectiv, în Vechiul Regat¹⁷⁷ condiție care va contribui la înfăptuirea viitoarei fuziuni. În atmosfera politică încărcată de după alegerile liberale reapărea ideea „reintrării treptate în legalitate” cu ajutorul unui al doilea mare partid care „există dar poartă două nume: național peste munți și țărănesc în Vechiul Regat. Este destul un moment de luciditate politică, și cîștigul pentru stat ar fi imens: Partidul național ar scăpa de ponosul regionalismului iar cel țărănesc de bănuiala bolșevismului”¹⁷⁸. Soluția de mai sus apărea în cadrul unei nemulțumiri generale care opunea, firește nuanțat, toate celelalte partide, Partidului liberal. Desigur, era vorba de o tensiune între partidele burgheze puțin neobișnuită, care depășea divergențele firești între partidele învingătoare și cele înfrînte într-o campanie electorală. Explicăm această tensiune prin afectarea unor interese de primă importanță și mai ales a celor legate de făurirea cadrului juridic al dezvoltării României prin promulgarea noii Constituții. La suprafața conflictului acut de interese lupta se desfășura sub forma apărării legalității și constituționalismului burghez; dădea impresia unei lupte de principii. De la începutul guvernării Brătianu au apărut suficiente pretexte pentru declanșarea campaniei antiliberale. Unul din cele mai viu discutate este convocarea corpului electoral pentru alegerea unor adunări constituanțe¹⁷⁹. La acest act guvernamental opoziția a protestat energic întîi pentru încălcarea procedurii indicate de vechea constituție din 1866 și, apoi,

¹⁷² Cartelul viza din punct de vedere geografic Transilvania, consecvența hotărîrii țărăniștilor de a lupta singuri păstrîndu-se pentru restul teritoriului României.

¹⁷³ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 181—182; 221—224. Vezi și *Un răspuns la mesaj din partea Parlamentului dizolvat*, raportor S. Dan în „Patria”. Cluj, nr. 44 din 1 martie 1922.

¹⁷⁴ Pamfil Seicaru, *op. cit.*, p. 10. „Adevărul”, nr. 11648 din 26 martie 1922.

¹⁷⁵ C. Stere, *op. cit.*, p. 71; vezi și declarațiile făcute lui Alexandru Marghiloman trimis de Vaida și Averescu să-l consulte în privința unei lupte comune (Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 176).

¹⁷⁶ „Adevărul”, nr. 11604 din 3 februarie 1922.

¹⁷⁷ Marcel Ivan, *op. cit.*, p. 10.

¹⁷⁸ S. Mehedinți, *Singura cale*, în „Dacia”, nr. 83 din 18.III.1922.

¹⁷⁹ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 267. Vezi Decretul de convocare a adunărilor naționale constituanțe în M.O. nr. 239 din 23 ianuarie 1922, p. 10389.

mai ales, pentru precedentul periculos al întocmirii Constituției de către un singur partid — și acesta era punctul esențial — ceea ce ar deschide calea unei proceduri similare pentru partidele care ar veni la conducere după liberali. Politicienii vremii, în preocuparea lor constantă pentru *ordine*, exprimau temerea că dată fiind nesiguranța relativă a scontării rezultatelor campaniilor electorale în condițiile exercitării dreptului de vot universal, țara ar putea fi aruncată în necunoscut¹⁸⁰. Așadar, în perspectiva întocmirii unei constituții care să favorizeze interesele de partid libérale, campania electorală se anunța și mai violentă, confruntarea avind loc între parlamentarismul „adevărat” reprezentat de partidele de opoziție și regimul „quasi-absolutist” reprezentat de Partidul liberal¹⁸¹.

Fără îndoială că în această confruntare liberalii au avut puțină încredere în popularitatea lor¹⁸² și aceasta i-a determinat să sporească măsurile destinate să prevină insuccesul electoral. Atitudinea liberalilor în timpul campaniei electorale¹⁸³ cu importante consecințe asupra relațiilor dintre partidele politice burgheze și, respectiv, asupra vieții parlamentare în primul deceniu de după război, fusese pregătită și prin apariția lucrării lui D. Drăghicescu *Evoluția ideilor libérale*¹⁸⁴ în care, între altele, se afirmă că „pentru a garanta interesele mari ale țării (și respectiv ale liberalilor — n.ns.) nu este decât un remediu, un singur corectiv la votul universal de azi: ingerința guvernamentală, *intervenția administrativă*” (subl. ns.) pentru a se ajunge la „votul universal domesticit de administrație”, deoarece, conchide autorul, „experiența a dovedit că cu votul universal de azi nu se poate guverna”¹⁸⁵. Părerile formulate în lucrare erau expresia unei stări de spirit împărtășită, firește nuanțat, de cei mai mulți membri ai Partidului liberal. Afirmatia lui Ion Nistor, spre exemplu, convertit nu de mult la liberalism, că trebuie să „alegeri cu armata, pe urmă administrație bună și toată lumea va fi mulțumită”¹⁸⁶, nu trădează aceeași mentalitate? N. Iorga notează că însuși regele afirmă, sub influența șefului Partidului liberal — n. ns. —, că preferă „alegeri barbare care să salveze civilizația unor alegeri civilizate care să întronizeze barbaria”¹⁸⁷.

Din punctul nostru de vedere interesează că acest mod de a concepe organizarea alegerilor — discutarea mijloacelor folosite de liberali depășește scopurile noastre¹⁸⁸ —, și aplicarea lui au contribuit la înăsprirea relațiilor dintre partidele politice burgheze. Un contemporan nota: „În alegerea armelor de luptă opoziție și guvern nu se deosebesc. Caracteristica momentului este excesul”¹⁸⁹.

¹⁸⁰ Arh. St. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar 13/1923, fila 23. „Adevărul”, nr. 11597 din 25 ianuarie 1922. „Patria”, Cluj, nr. 25 din 4 februarie 1922; vezi și interviul lui Al. Marghiloman („Îndreptarea” nr. 24 din 1 februarie 1922).

¹⁸¹ „Adevărul”, nr. 11595 din 22 ianuarie 1922.

¹⁸² Arh. St. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar nr. 13/1923, f. 24. Vezi și interviul lui C. C. Arion în „Adevărul”, nr. 11636 din 12 martie 1922.

¹⁸³ Precizăm că ne oprim asupra alegerilor numai în măsura în care ele afectează raporturile dintre partidele politice burgheze. Subiectul a mai fost tratat. Vezi Ion Bitoleanu, *Formarea guvernului liberal și alegerile parlamentare din 1922*, în: „Studii și articole de istorie”, tom. XV (1970), p. 55—70.

¹⁸⁴ D. Drăghicescu, *Evoluția ideilor libérale*, București, Editura „Independența”, 1921, p. 36.

¹⁸⁵ Vezi și Henry L. Roberts, *Rumania*... p. 341.

¹⁸⁶ „Adevărul”, nr. 11635 din 11 martie 1922.

¹⁸⁷ N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 284.

¹⁸⁸ A se vedea în acest sens: *Cartea neagră a alegerilor generale din 1922*, Birlad, 1922; Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 180. Discuțiile purtate cu prilejul validărilor (Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a deputaților din perioada 29 martie — 5 aprilie 1922); *La lutte contre l'absolutisme en Roumanie*, Bucarest, 1923; „Adevărul” nr. 11635 din 11 martie 1922.

¹⁸⁹ „Revista vremii”, an. II (1922), nr. 9, p. 25.

Dintre acțiunile de rezistență a partidelor politice față de măsurile brutale luate de guvern în timpul campaniei electorale — rolul ponderator al generalului Văitoianu, numit la dorința regelui¹⁷⁰, fiind greu de apreciat — o rezonanță deosebită a avut memoriul telegrafic al lui Iuliu Maniu¹⁷¹ trimis regelui, în care califica alegerile drept un „scandal european”, declarând că nu va recunoaște autoritatea Parlamentului care va fi ales. Gestul lui Maniu nu aducea nimic nou ca manieră; adeseori frunțași ai opoziției își exprimaseră în mod similar nemulțumirile, regele fiind, principal, arbitru între partide¹⁷². Ceea ce conferea o semnificație aparte memoriului lui Iuliu Maniu era mai ales, identificarea pînă la un anumit punct cu Transilvania, identificare atît de perseverent combătută de Octavian Goga¹⁷³.

Reacțiile determinate de memoriul lui Iuliu Maniu sînt contradictorii. Pentru gruparea liberală în fruntea căreia se afla Al. Constantinescu¹⁷⁴, înclinată de-a lungul tratatelor spre concesiile față de transilvăneni și, respectiv, spre mai multă ponderație în dirijarea alegerilor din Transilvania, memoriul lui Maniu putea constitui un argument că linia politică a grupării adverse, condusă de Vintilă Brătianu, implică nenumărate pericole. Nu este cu totul exclus ca în urma acestui memoriu propunerile liberalilor de colaborare cu Partidul național să se fi reinnoit¹⁷⁵. În jurul semnificației aceluiași memoriu, C. Rădulescu-Motru polemizează cu un fruntaș ardelean, N. Ghulea, primul acuzîndu-l pe Maniu de „fugă după avantagii” (aluzia vizează tratativele cu liberalii) și de a fi „adăugat un scandal european nou, pe lângă cele multe pe care le oferea România veche¹⁷⁶, iar cel de al doilea, apărîndu-l¹⁷⁷ proferînd blesteme împotriva balcanismului Vechiului Regat și vorbind, la viitor, chiar de... revoluție. În sfîrșit, Iorga¹⁷⁸ făcea eforturi să risipească impresia că gestul lui Maniu poate fi socotit un act al întregii opoziții, întrebîndu-se cum ar putea sta Maniu lângă averescani sau tăniști, și sugera liberalilor să calmeze situația renunțînd la caracterul de constituanta al Parlamentului. Fără îndoială că nu trebuiau așteptate efecte spectaculoase de pe urma unei telegrame. Probabil însuși Maniu trebuie să se fi gîndit întîi la pregătirea terenului pentru acțiuni viitoare. Neexistînd o unitate de vederi, fie și temporară, cu celelalte partide de opoziție, acțiunile proiectate de ardeleni vor căpăta o coloratură și mai intensă de regionalism îndărăt-nic¹⁷⁹. Atitudinea partidelor de opoziție, față de Parlamentul liberal era deci problema la ordinea zilei, după ce alegerile aduseseră liberalilor un mare succes

¹⁷⁰ N. Iorga, *Supt trei regi*, p. 369—370. Vezi și „Adevărul” nr. 11670 din 29 aprilie 1922.

¹⁷¹ Bibl. Acad., Serviciul Manuscrise, dosar LXXXII, Varia 1, (Proteste contra guvernelor și alegerilor); vezi și „Patria”, Cluj, nr. 47 din 4 martie 1922.

¹⁷² Octavian Goga trimisese o telegramă similară de la Rășinari („Îndreptarea”, nr. 63 din 19 martie 1922).

¹⁷³ „Patria”, Cluj, nr. 23 din 2 februarie 1922.

¹⁷⁴ Asupra acestor divergențe vezi *Programul Partidului naționalist-democrat*, București, 1922, p. 3; D. Drăghicescu, *op. cit.*, p. 82; „Îndreptarea” nr. 57 d.n 13 martie 1922; „Adevărul”, nr. 11640 d.n 17 martie 1922, nr. 11647 din 25 martie 1922, nr. 11680 din 9 aprilie 1922, nr. 11665 din 15 aprilie 1922, nr. 11670 din 21 aprilie 1922; „Revista vremii”, an. II (1922) nr. 14 din 7 mai 1922, p. 9.

¹⁷⁵ „Îndreptarea”, nr. 58 din 14 martie 1922.

¹⁷⁶ „Ideea europeană”, an. III (1922), nr. 88, p. 30. Autorul considera între aceste „scandaluri europene” și arestarea congresiștilor comuniști în mai 1921 precum și modul desfășurării procesului intentat comuniștilor.

¹⁷⁷ „Ideea europeană”, an. III, (1922), nr. 89, p. 50.

¹⁷⁸ „Neamul Românesc”, nr. 59 din 15 martie 1922.

¹⁷⁹ N. Iorga, *Supt trei regi*, p. 368. Ion Rusu-Aburdeanu, *op. cit.*, partea a III-a, capitolele I—X. Octavian Goga, ... *Aceiași luptă: Budapesta — București*, București, 1930, p. 55, 80—83. „Îndreptarea”, nr. 29 din 8 februarie 1922.

concretizat în obținerea unei majorități ce depășea 2/3 din numărul mandatelor, Parlamentului fiindu-i astfel asigurată posibilitatea de a legisla ca adunare constituantă.

Cîteva observații asupra situației partidelor imediat după alegerile din martie 1922 vor fi utile la nuanțarea pozițiilor adoptate de aceste partide în momentul începerii lucrărilor Parlamentului liberal. De-a lungul unei campanii electorale în care numai liberalii au avut succese pe măsura așteptărilor²⁰⁰, fiecare partid înțelegea să adopte măsuri utile și în alternativa unei opoziții de durată, și în aceea a unei succesiuni liberale apropiate. Înfrînt total în alegeri, însuși Alexandru Marghiloman ne-eușind să intre în Parlamentul din 1922 deși fusese în cartel electoral cu Averescu, Partidul conservator progresist era scos de pe arena politică. Ceea ce n-a vrut să înțeleacă Marghiloman, atunci cînd, la sfîrșitul anului 1921, i s-a propus înlocuirea lui I. Bibicescu în postul de guvernator al Băncii Naționale²⁰¹, era nevoit să înțeleagă acum. La 2 aprilie 1922 convoacă Comitetul executiv dîndu-și demisia pe care o motivează: „prin atitudinea coroanei și inaptitudinea partidului de a se pleca la cerințele politicii noi”²⁰². Al. Marghiloman recunoștea că „un partid care nu se arată nici macar la alegeri, este o academie politică, dar nu mai este un factor constituțional”²⁰³. Convins de prietenii politici să nu demisioneze, i se acordă și deplîne puteri pentru a negocia alianțe „sau a rămîne cum sîntem”. Aceeași ședință a Comitetului executiv sublinia părerea aproape unanimă că se impunea o apropiere față de transilvăneni, mai sublinia dificultățile pe care titulatura le aduce partidului și răceala față de o eventuală apropiere de Partidul poporului.

Îndepărtat de la putere, Partidul poporului condus de Alexandru Averescu traversa un dificil proces de dezagregare²⁰⁴. Rîndurile averescane se răreau confirmînd ipoteze formulate anterior²⁰⁵ potrivit cărora, odată îndepărtat de la putere partidul se va risipi.

Fără îndoială că procesul era sesizat și din interiorul partidului. Este suficient să amintim observațiile formulate de C. Argetoianu în expunerea de motive din 10 martie 1922²⁰⁶ privind revizuirea programului Partidului poporului. Fruntașul averescan aprecia că partidul trebuie să aibă în vedere interese generale, reale și permanente ale societății românești și propunea: „tutelaarea intereselor agrare ale României întregite”. Firește, nu era în intenția lui Argetoianu transformarea Partidului poporului în partid țărănesc și mai ales în sensul acceptării principiului luptei de clasă. Argetoianu precizase chiar că Partidul poporului urmărește înfrățirea românilor din diversele straturi. Că partidul — chiar în ipoteza adoptării unui program cu orientarea de mai sus — va avea nevoie de o perioadă de consolidare și va fi nevoit să desfășoare o politică de alianțe în cadrul căreia Partidul țărănesc, cu toate divergențele acumulate între cele două partide, nu era de

²⁰⁰ Asupra succesului liberal găsim mai multe explicații: vezi Ion Bitoleanu, *op. cit.*, p. 68; „Revista vremii” an. II, (1922), nr. 9, p. 11; „Ideea europeană”, an. III, (1922), nr. 89, p. 15. D. Drăghicescu, *op. cit.*, p. 114; „Adevărul”, nr. 11735 din 11 martie 1922; „Viața Românească”, Iași, an. XV (1922), nr. 1, p. 131 etc. Să se fi datorat succesul liberal și intuiției corpului electoral că nepotrivirea între intenții și mijloacele de realizare este mai mică la liberali decît la celelalte partide burgheze în condițiile în care dezacordul între promisiuni și realizări era o trăsătură generală?

²⁰¹ Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 141. M. Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 105.

²⁰² Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 180.

²⁰³ *Ibidem*.

²⁰⁴ „Îndreptarea” nr. 8 din 11 ianuarie 1922.

²⁰⁵ Arh. St. București, Fond Casa Regală, Principele Carol, dosar 1/1921, p. 12. Vezi *Programul Partidului naționalist democrat*, București, 1922, p. 3.

²⁰⁶ Partidul poporului, *Revizuirea programului*, București, 1922, p. 3—4.

neglijat, nu credem să fi scăpat perspicacității politicianului român. Este semnificativ faptul că în ajunul deschiderii parlamentului liberal (27 martie 1922), oficiosul averescan „Îndreptarea”, publica sub semnătura fostului deputat Mihai C. Vlădescu articolul intitulat *Datoria Democrației față de dictatura brătienistă*²⁰⁷ în care se afirma că păcatul originar al democrației române a fost lupta între averescani și țărăniști în jurul reformei agrare. Autorul apreciază că această luptă „s-a dovedit că n-a fost politică deoarece ea ne-a slăbit pozițiile noastre și le-a întărit pe ale altora”²⁰⁸. Este cert însă că pozițiile Partidului poporului erau mai slăbite decât ale țărăniștilor. Contrar părerii lui C. Stere, Partidul țărănesc a participat la alegeri obținând 40 de mandate de deputat din 369²⁰⁹ care urmau să compună Camera. În lupta împotriva liberalilor țărăniștii se înflecău cu toate celelalte partide din opoziție; se deosebeau de ele, însă, în privința concepției asupra guvernului ce urma să ia locul liberalilor²¹⁰. De aici, nesfârșite greutăți pentru coordonarea eforturilor partidelor de opoziție, alegerile arătând pe țărăniști ca fiind cei mai puternici în Vechiul Regat, iar pe ardelenii grupați în Partidul național, în Transilvania și Banat²¹¹.

În timpul alegerilor din martie 1922, Iorga și Take Ionescu fuseseră cartelați, eficiența fiind însă minimă. Mai mult, a produs serioase nemulțumiri în rândurile Partidului naționalist democrat din care se desprinde și o disidență al cărui ziar „Naționalistul democrat”, condus de Eugen Melik, milita pentru fuziunea cu Partidul național român²¹². Mulți dintre prietenii politici ai lui Iorga păreau să nu prea înțeleagă rațiunea colaborării cu un partid tot așa de puțin însemnat ca al lui Take Ionescu. Coroborarea câtorva observații ale contemporanilor evenimentelor poate contribui la formularea unei explicații în legătură cu această colaborare. Astfel, n-a scăpat presei vremii preocuparea timpurie a takșiștilor în privința succesiunii liberalilor și nota optimistă a declarațiilor făcute de Take Ionescu după votul de blam din 17 ianuarie 1922 la clubul partidului când a afirmat că „niciodată de la 1919 încoace situația Partidului conservator democrat n-a fost atât de bună ca cea de astăzi”²¹³. S-a acreditat atunci ideea că Ionel Brătianu ar fi întâmpinat preocuparea regelui de a găsi un partid care să preia guvernarea după liberali, indicând pe Take Ionescu²¹⁴. În privința colaborării cu N. Iorga ni se pare semnificativ faptul că la 14 aprilie 1922, furios pe liberali și pe prințul Știrbei de a-l fi înlăturat de la succesiunea averescană, Iorga estima că regele se va putea adresa numai coaliției lui „când liberalii nu vor putea merge înainte”²¹⁵. „Pe țărăniști nu-i poate chema — continua Iorga —, Maniu s-a pus rău cu regele și Take fără mine nu înseamnă nimic (subl. ns.). Prin urmare, nu se mai poate zice că n-am eu drept la președinția consiliului”²¹⁶. Sînt observații care justifică pînă la un punct apropierea dintre N. Iorga și Take Ionescu în timpul campaniei din 1922.

²⁰⁷ „Îndreptarea”, nr. 69 din 26 martie 1922.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ Marcel Ivan, *op. cit.*, (tabloul nr. 2).

²¹⁰ „Adevărul”, nr. 11745 din 23 martie 1922.

²¹¹ Marcel Ivan, *op. cit.*, (tabloul nr. 2).

²¹² „Îndreptarea”, nr. 80 din 8 aprilie 1922.

²¹³ „Adevărul”, nr. 11647 din 25 martie 1922. Altă dată declara: „să vă gîndiți la ziua cînd va pleca Partidul liberal. Atunci va fi ziua noastră” („Adevărul”, nr. 11599 din 27 ianuarie 1922).

²¹⁴ „Adevărul”, nr. 11600 din 28 ianuarie 1922.

²¹⁵ Bibl. Acad., Serviciul Manuscrise, Arh. Gh. Kirileanu, mapa II, mss. 5, (Însemnări despre Iorga, 1920—1929). Vezi și aprecierile făcute de „Revista vremii” an. II, (1922), nr. 14, p. 9.

²¹⁶ Bibl. Acad., Serviciul Manuscrise, Arh. Gh. Kirileanu, mapa II, mss. 5, (Însemnări despre Iorga, 1920—1929).

Cercetarea presei timpului arată că momentul încheierii campaniei electorale din martie 1922 nu este lipsit de o anumită apatie în privința activității partidelor din opoziție; urmărirea relațiilor dintre partidele politice burgheze în Parlamentul liberal prezintă un interes deosebit deoarece partidele de opoziție erau hotărâte să folosească din plin tribuna Parlamentului. O sesiunea extraordinară de numai 17 zile (27 martie 1922 — 12 aprilie 1922) de-a lungul căreia s-a validat alegerile, să se constituie birourile Camerelor și comisiile pentru constituanta, urma să rezolve și câteva probleme considerate a fi de mare urgență ca cea a întocmirii unui buget provizoriu, a chirilor, ratificarea Statutului Dunării etc.²¹⁷.

Violențele folosite de liberali în timpul alegerilor contribuiseră la crearea unei atmosfere încordate în țară, atmosferă în care fruntași ai partidelor de opoziție amenințau cu retragerea din Parlamentul ale cărei lucrări nici nu începuseră²¹⁸. În guvernul liberal, I.I.C. Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri, înclina spre curentul care preconiza folosirea unui ton academic în timpul validărilor și chiar invalidarea mandatelor acolo unde va fi cazul²¹⁹. „Adevărul”, prin C. Bacalbașa, sfătuia oamenii politici ai partidelor de opoziție în numele viabilității regimului parlamentar, să nu-și părăsească locurile, deoarece, odată slăbit acest regim, „poate aduce fie dominația coroanei (tirania), fie a străzii (anarhia)”²²⁰. Tot în această direcție se orientează și poziția lui N. Iorga, temperându-se pornirea lui antiliberală²²¹. Șeful Partidului naționalist-democrat arăta că „nu putem adăugi la suferințele tiraniei spasmele revoluției” și propunea „să aducem partidului care s-a lăudat că poate singur orice probă ucigătoare a propriei lui incompetențe”²²².

Validarea alegerilor constituia prilejul cel mai nimerit pentru dezvăluirea abuzurilor liberale. De aceea, deputații partidelor de opoziție vor hotărî să participe la validări, urmînd să părăsească Parlamentul imediat după terminarea lor. Prin declarații separate, partidele de opoziție țin să-și precizeze din prima zi poziția asupra alegerilor și a parlamentului rezultat în urma lor. Din punct de vedere al raporturilor între partidele politice burgheze interesează în primul rînd neunitatea opoziției concretizată în formularea separată a declarațiilor. Considerăm nelipsite de interes cîteva observații asupra acestor declarații. Nota lor comună constă în aceea că toate au atacat felul în care s-au efectuat alegerile. De aici decurge o a doua trăsătură comună constînd în nerecunoașterea caracterului de constituanta pentru parlamentul liberal. În privința atitudinii față de lucrările acestui parlament, pozițiile se nuantează. Astfel, N. Iorga, în numele Partidului naționalist-democrat se declară „simplu spectator la dezbateri”²²³, în sensul neparticipării efective la discuția și votarea legilor și a constituției. P. Dragomirescu, în numele Partidului poporului, pune problema validității tuturor alegerilor, în bloc, în caz contrar considerînd toate lucrările acestor adunări ilegale²²⁴. Prin Ion Mihalache Partidul țărănesc declară că va lupta cu ultima energie pînă la dizolvarea acestui parlament și convocarea unei adevărate constituante unica-

²¹⁷ „Adevărul”, nr. 11635 din 11 martie 1922.

²¹⁸ „Viitorul”, nr. 4199 din 13 martie 1921; nr. 4200 din 15 martie 1922; Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, ședința din 1 aprilie 1922, p. 99—100.

²¹⁹ „Adevărul”, nr. 11640 din 17 martie 1922.

²²⁰ „Adevărul”, nr. 11641 din 18 martie 1922.

²²¹ S-a vorbit de o anumită influență ce ar fi avut-o Al. Constantinescu asupra poziției lui N. Iorga (vezi Bibl. Acad., Serviciul Manuscrise, Arh. Gh. Kirileanu, mapa II, mss. 5 — Însemnări despre N. Iorga, 1920—1929).

²²² „Neamul Românesc”, nr. 59 din 17 martie 1922.

²²³ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, ședința din 28 martie 1922, p. 3.

²²⁴ *Ibidem*.

merale. Este unica declarație care amintește că congresul partidului „va statua asupra mijloacelor și condițiilor de luptă în înțelegerea cu celelalte grupări ale opoziției” (subl. ns.)²²⁵. Transilvănenii din Partidul național român, prin Mihai Popovici, acuză guvernul de a fi săvârșit „o adevărată crimă contra intereselor noastre superioare de unitate și consolidare națională”, și declară că nu recunoaște legalitatea corpurilor legiuitoare actuale, nici legalitatea și obligativitatea hotărârilor acestor adunări și consideră Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul ca nefiind reprezentate în corpurile legiuitoare. De asemenea, nu recunoaște calitatea de judecător al acestor întruniri în problema validărilor²²⁶. În sfârșit, Pavel Brătășanu, în numele Partidului conservator democrat, socotește că „pînă la discutarea problemei constituționale, cea mai legală și mai eficace atitudine față de cele petrecute nu poate fi retragerea din aceste adunări ci, din contră, lupta hotărîtă de la tribuna parlamentară, pentru edificarea opiniei publice și împiedicarea de noi abuzuri”²²⁷.

Acuzațiile partidelor de opoziție n-au rămas fără replică. Em. Antonescu, în numele majorității parlamentare, și Ionel Brătianu, de pe banca ministerială, au făcut un adevărat rechizitoriu al comportării opoziției. Asprimea cuvintelor primului ministru a fost orientată mai ales împotriva membrilor Partidului național român, atunci cînd a afirmat că mulți dintre cei ce neagă constituționalitatea guvernului ar avea o atitudine favorabilă „dacă două sau trei portofolii și-ar fi schimbat titularii și dacă în citeva cercuri electorale s-ar fi modificat repartitia candidaturilor”²²⁸. De-a lungul validărilor, atît la Senat cît și la Cameră, dialogul dintre deputații partidelor politice burgheze a continuat cu o neobișnuită violență. Contestarea fiecărei alegeri cu lux de amănunte, ca și replica băncii ministeriale sau a reprezentanților majorității determinau prelungirea discuțiilor. Grăbiți să încheie cît mai repede procesul alegerilor, liberalii calificau drept obstrucționistă activitatea opoziției²²⁹ și se străduiau să aplice cît mai riguros regulamentul întocmit de N. Iorga pentru funcționarea Camerei; de asemenea, plata unei singure diurne, indiferent de numărul sedințelor ținute, era tot un mijloc de presiune în vederea comprimării discuțiilor. Și așa numărul invalidărilor a fost foarte mic. La Senat, nici un mandat nu a fost invalidat. Toate eforturile depuse de senatorul de Dorohoi, N. Buțureanu — iorghist — pentru instituirea unei anchete parlamentare care să cerceteze modul cum s-au efectuat alegerile în județul Tecuci au eșuat²³⁰. Discutînd, la Cameră, la validarea alegerilor din Fălciu, Virgil Madgearu, în dialog cu parlamentarii majorității, abia reușea să spună liberalilor că dacă n-ar fi forțat nota alegerilor pentru a obține nepărat o majoritate de 2/3, ar fi avut un lucru care era mai mult decît cea mai puternică majoritate, și anume colaborarea și a Transilvaniei și a Partidului Țărănesc în orice operă de legiferare în folosul acestei țări. Amîntea liberalilor de cancerul care a ros organismul politic al Partidului poporului și al guvernului Averescu concretizat laemai în majoritatea docilă a guvernului²³¹. Cîteva contestații admise (Sigheț, Șomeșu Mare, Moldova Nouă și Oravița) au fost trimise spre studiere comitetelor de 11 alcătuite conform art. 7 din Regu-

²²⁵ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, ședința din 23 martie 1922, p. 5.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ *Ibidem*, p. 6.

²²⁸ *Ibidem*, p. 10.

²²⁹ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Senatului, ședința din 30 martie 1922, p. 51. Vezi și „Viitorul”, nr. 4215 din 1 aprilie 1922.

²³⁰ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Senatului, ședința din 30 martie 1922, p. 45—47, 49—50.

²³¹ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, ședința din 1 aprilie 1922, p. 153. N. Iorga, *Memorii*, vol. III, p. 287.

lamentul Camerei. Ele vizau cazuri cu totul evidente, ca cel de la Oravița, unde lui Valeriu Braniște i s-au nesocotit 1800 de voturi²³² sau de legături cu autoritățile maghare prelungele după declarația lui Al. Vaida Voievod din octombrie 1918 (cazul lui Petre Mihaly)²³³.

Odată terminate validările, majoritatea deputaților opoziției (ardelenii din Partidul național, țărăniștii, averescanii etc.) au încetat să mai participe la lucrările Parlamentului liberal, fără să-și dea demisia. Nemaifiind 20 de ședințe până la închiderea sesiunii, locurile lor nu puteau fi declarate vacante și presa guvernului îi numea „diurniști”. Rămânerea lui N. Iorga în Camera liberală a constituit evenimentul cu o oarecare rezonanță în atmosfera primăverii anului 1922. Deoarece era perioada unor intense tatonări între iorghiști și Partidul național român²³⁴, nemulțumirile transilvănenilor față de atitudinea lui Iorga au fost clar exprimate. Iorga le răspundea că „toate camerele până acum au fost tot așa de legal alese, dar că durerea și nevoile nației trebuie să aibă public un glas înaintea guvernelor”²³⁵.

Așadar, urmărirea relațiilor dintre partidele politice burgheze în perspectiva instalării liberalilor la putere în ianuarie 1922, subliniază ideea că preluarea puterii de către liberali a fost posibilă datorită eșecului evoluției Federației Naționale spre un partid democratic care, concurând cu cel liberal la succesiunea guvernării Averescu, să dea posibilitatea regelui să aleagă; a mai fost posibilă datorită eșurilor succesive a tuturor tentativelor de colaborare orientate spre realizarea unui guvern de coaliție („blocul partidelor care au făcut războiul”, „blocul partidelor unirii”, „blocul constituțional” etc.). Fără îndoială că în prepararea acestor eșecuri înscuțina liberalilor în materie de intrigă politică — aceea capacitate manevrieră sesizată de N. Iorga — a avut importanța ei. Apărea necesară încredințarea puterii Partidului liberal în măsura în care gravitatea situației economice determina preferința pentru soluții verificate și, respectiv, prudența în raport cu experiențele politice („n-avem timp de experiențe cind datoria țării este de 20 miliarde „afirma oficiosul liberal”, „Viitorul”, din 21 ianuarie 1922). Mai părea necesară în măsura în care procesul adaptării partidelor la noua situație creată în România după primul război mondial a fost mai ușor suportat de Partidul liberal așa încît forța lui materială și organizarea erau, în 1922, superioare celorlalte partide.

Cercetarea situației politice în preajma instalării guvernării liberale în 1922 și în primele luni ale acestei guvernări evidențiază o intensificare a luptelor dintre partidele politice burgheze, intensificare ce se explică atît prin dificultățile procesului de adaptare a partidelor burgheze la condițiile noi create în România după primul război mondial (și aici vizăm în primul rînd implicațiile acordării votului universal, cu limitele cunoscute, și afirmarea tot mai hotărîtă a clasei muncitoare), cit și prin importanța unor obiective ce trebuiau atinse ca : noua constituție a României, legea electorală, legea administrativă etc. Menționăm că accentuarea divergențelor între partidele politice burgheze în a doua jumătate a anului 1921, ia tot mai mult forma unei opoziții, temporar ireductibile, între așa zisele „partide de ordine” și „partidele anarhiste ale luptei de clasă”, reflex pe plan politic al contradicției fundamentale a regimului politic din România. Încredințarea puterii Partidului liberal și primele acte de guvernămînt deter-

²³² Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, ședința din 3 aprilie 1922, p. 188.

²³³ *Ibidem*, ședința din 1 aprilie 1922, p. 146.

²³⁴ N. Iorga, *Cuvîntare la Congresul Partidului naționalist-democrat din 22 aprilie 1922*, București, 1922, p. 3, 10.

²³⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 289. Asupra motivelor rămîinerii lui N. Iorga în Cameră, vezi și : Bibl. Acad. Secția Manuscrise, Arh. Gh. Kirileanu, mapa II, mss. 5, (Însemnări despre N. Iorga, 1920—1929), și „Îndreptarea” nr. 89 din 20 aprilie 1922).

mină restructurarea opoziției burgheze în sensul orientării, nuanțate, a tuturor celorlalte partide împotriva celui liberal. În investigarea cauzelor care au determinat, pe rând, eșuarea formării unui al doilea mare partid care să permită reîntrirea în funcțiune a rotativei guvernamentale, a tentativelor spre realizarea unui guvern de coaliție, a cauzelor care au determinat neunitatea opoziției față de guvernul Averescu și, apoi, a opoziției față de guvernul liberal, atrage atenția prezența constantă și, concomitent, dizolvantă, a aversiunii, firește nuanțată, a partidelor politice burgheze față de Partidul țărănesc și, mai ales, față de principiul luptei de clasă adoptat de țărăniști. N-ar prezenta atîta importanță acest aspect dacă n-ar fi totuși vorba de un partid ale cărui idei, urmărite consecvent și în limitele posibilului, puteau în acel moment să contribuie la adîncirea democrației burgheze în România, la apropierea ei de tipul clasic, occidental, al democrației burgheze — oricum mai favorabilă activității proletariatului și celorlalte pături de oameni ai muncii. Partidul liberal la conducerea României va contribui la depărtarea democrației românești de autenticitatea ei burgheză. Putem spune că împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922 și, mai ales, înăsprirea relațiilor dintre partide prilejuită de acest eveniment, au sporit vulnerabilitatea regimului politic din România în fața atacurilor de la dreapta; se vor acumula argumente împotriva partidelor politice și a democrației românești, în genere, argumente care vor avea rolul lor în involuția acestora către regimul de dictatură personală și apoi fascistă.

LES CIRCONSTANCES DANS LESQUELLES FUT CONSTITUÉ LE CABINET LIBERAL EN JANVIER 1922

RÉSUMÉ

L'auteur indique quelles furent les relations entre les partis politiques bourgeois en Roumanie jusqu'à janvier 1922, lorsque fut constitué un cabinet homogène par les représentants les plus qualifiés du parti national-libéral.

Avant la première guerre mondiale, la vie politique en Roumanie a été caractérisée par le système de deux grands partis politiques — le parti conservateur et le parti national-libéral — qui alternaient au gouvernement. Le régime électoral censitaire fut remplacé, en 1919, par le suffrage universel et la représentation proportionnelle. Aux élections de 1919 se produisit l'effondrement du parti conservateur, effondrement dont il n'a plus pu se relever, et l'apparition de nouveaux partis politiques.

Les nouveaux partis politiques s'allièrent en une „Fédération nationale“. Cependant, cette „Fédération“ ne réussit pas à faire fusionner les divers groupements qui la composaient et à former un parti de gouvernement. Elle ne put empêcher les antagonismes de se manifester en son sein.

De cette situation profita le parti national-libéral. Il fut l'émanation de la haute bourgeoisie financière et industrielle. De tous les groupements politiques bourgeois de l'époque il fut certainement le plus puissant et le mieux organisé. C'est pourquoi, au début de 1922, il sembla être le plus indiqué pour faire face à une situation économique fort grave, créée par l'inflation, par un considérable déficit budgétaire et par l'état rudimentaire de l'appareil de production. Il lui incombait aussi une mission politique fort difficile, car il s'agissait de consolider l'union nationale récemment réalisée entre les différentes provinces de la Roumanie.

Les intérêts en jeu furent considérables et imprimèrent aux luttes politiques un caractère spécial. La création du cadre juridique dans lequel la nouvelle Rouma-

nie se développerait constituait un problème essentiel pour la classe bourgeoise et pour ses représentants groupés dans le parti national-libéral. Il fallait doter la Roumanie d'une nouvelle constitution, d'une nouvelle organisation administrative et judiciaire, d'un nouveau système d'impôts, etc. Une lutte acharnée fut livrée entre les libéraux et leurs adversaires. Il devait en résulter la déformation de la démocratie roumaine.

L'auteur retrace les phases principales de cette lutte et met en évidence l'inimitié de la bourgeoisie roumaine contre le parti paysan qui avait fait son apparition sur l'arène politique après la première guerre mondiale et avait basé son programme sur la lutte des classes.

Cette inimitié se manifesta dans les mesures que prirent les gouvernements à la dévotion de la bourgeoisie contre l'influence grandissante des masses populaires et surtout du prolétariat dans la vie politique.

L'auteur du présent article accorde une attention spéciale à l'activité que déployèrent souvent en commun, durant cette période le parti paysan et le parti national roumain de Transylvanie. Ces deux partis vont fusionner en 1926 et créer le parti national-paysan.

OPINII DIN PERIOADA 1922—1928 PRIVITOARE LA DEZVOLTAREA ECONOMIEI NAȚIONALE¹

DE

1. SAIZU

Desăvârșirea statului național a pus în fața partidelor politice sarcini complexe spre rezolvare, incomparabil mai mari și mai importante ca în trecut. Complexitatea lor a sporit și prin faptul — subliniat și de unii contemporani² — că România trăia, pe lângă toate consecințele și prefacerile determinate de primul război mondial, comune cu celelalte state, trei mari transformări interne care nu s-au pus simultan la neli un alt popor : desăvârșirea unificării statului, legiferarea votului universal și aplicarea reformei agrare, care au jucat un însemnat rol în modificarea structurii social-politice a țării.

Faptul că viața politică, în comparație cu situația antebelică, s-a diversificat prin apariția de noi partide cu aspirații la hegemonie a obligat pe fiecare în parte să stăruie în enunțarea și documentarea cât mai clară a programului său economic. Mai mult, reprezentanții lor, unii oameni de știință, mai cu seamă economiști, au declanșat o amplă dezbateră asupra unor probleme cruciale ale dezvoltării economice și social-politice a României. Sub raport economic, aceste forțe s-au confruntat în problemele legate de fixarea sarcinilor de bază ale României postbelice, precum : stabilirea caracterului economiei, necesitatea refundamentării politicii economice și precizarea direcțiilor ei, posibilitățile și limitele de înfăptuire. În procesul aprecierii genezei, structurii, caracterului și perspectivelor economiei, combatanții s-au încadrat în diferite curente, potrivit intereselor pe care le apărau : pentru stat industrial sau agrar, pentru liber-schimbism sau protecționism, pentru neoliberalism, conservatorism, țărănism sau socialism. Legat de aceasta, o semnificație deosebită a avut-o ținerea în 1922—1923, sub egida Institutului Social Român, a unui ciclu de 19 prelegeri publice, cu care prilej reprezentanții diferitelor partide și grupări politice au expus opinia lor asupra căilor de dezvoltare a țării și a rolului ce-l pot juca partidele. Varietatea opiniilor, unele strîns legate de tradițiile progresiste ale secolului trecut, ne-au determinat să stăruim pe larg asupra expunerii lor și aceasta cu atât mai mult cu cât pentru perioada 1922—1928 un asemenea subiect nu a fost încă tratat în istoriografia noastră.

¹ Articolul reprezintă un subcapitol din lucrarea *Situația economică a României între anii 1922 și 1928*, înscrisă în planul de cercetare al Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași.

² D. Drăghicescu, *Evoluția ideilor liberale*, București, 1921, p. 3.

Caracterul neunitar și contradictoriu al preocupărilor pentru dezvoltarea economiei naționale. Din capul locului trebuie să relevăm că dezbatările programatice, teoretice și ideologice s-au desfășurat sub regimul contradicțiilor între clase și al divergențelor din sinul cercurilor conducătoare, asupra cărora, mai cu seamă exprimate în practica economică, ne-am referit și noi³. Precizarea orientării tendințelor opuse nu se poate face fără înțelegerea în toate amănunțele ei a situației social-politice, fără observarea atentă a ciocnirilor de orice natură produse între guvern și oricare pătură socială și fără a se lua în considerație — fapt subliniat recent⁴ — deosebirile de sensuri ale capitalismului pe plan mondial și național. Dacă pe scară internațională acesta intrase în criza sa generală, la nivel național asistăm, după 1 decembrie 1918, la o intensitate a dezvoltării capitalismului și a contradicțiilor lui. Pe fondul capitalist, combinat cu importante rămășițe feudale, a trebuit să aibe loc refacerea postbelică, stimularea capitalistă a industriei și a agriculturii, a trebuit să se producă intervenția activă a statului în economie.

Trebuie, de asemenea, subliniat că din cauza intereselor extrem de variate ale fracțiunilor burgheziei, politica economică a partidelor de guvernământ din perioada 1922—1928 — fie P.N.L., fie Partidul Poporului — s-a găsit într-o încordată contradicție, dar la diferite niveluri, cu partidele aflate în opoziție. Pe de altă parte, se cuvine să menționăm că disputa privind programele economice ale partidelor burgheze, nu s-a desfășurat în scopul rezolvării integrale și complexe a cerințelor fundamentale ale României, deși fiecare partid s-a considerat prin titulatură sau program exponentul cel mai fidel al acestor cerințe. Opoziția burgheză, indiferent cum a fost exprimată și ce forțe sociale a antrenat, nu avea în vedere o modificare radicală a regimului economic și social-politic, ci numai forțarea marii burghezii de a încorpora între beneficiarele dezvoltării României și alte categorii ale burgheziei și de a comprima monopolul economic și politic al P. N. L.

Se impune să menționăm, totodată, ca o trăsătură a vieții politice a României, că în urma falimentului Partidului Conservator, care vreme de decenii fusese unul dintre partenerii „rotativei guvernamentale”, contradicțiile dintre acesta și P.N.L. au dispărut făcând loc contradicțiilor, de dimensiuni sporite, dintre P.N.L. și noile partide, mai cu seamă partidele național și țărănesc, care au fuzionat în 1926. Contradicțiile dintre partidele burgheze aveau să fie amplificate de teoreticienii lor.

Este semnificativ faptul că în această dispută s-a intensificat opoziția dintre ideologia marxistă și ideologia burgheză. În interesul „perfectării” societății capitaliste, economiști și sociologii burghezi au căutat să cunoască ideologia proletariatului, cu care trebuia să se confrunte pe plan teoretic în definirea unor fenomene esențiale din viața societății (evoluție, revoluție, reformă, rolul social-politic al proletariatului și al burgheziei etc.). Poziția lor față de marxism a fost diferită: unii l-au studiat pentru a-l denigra, alții pentru a-l folosi în interesul burgheziei. Cei mai reprezentativi exponenți din a doua grupă au fost St. Zeletin și M. Manoilescu, care au preluat unele teze și teorii marxiste și le-au transformat din arme teoretice ale clasei muncitoare în instrumente de apărare ale burgheziei⁵. Situați pe diferite trepte ale ierarhiei sociale și politice, ideologii ai burgheziei, deși s-au folosit de marxism, nu au ajuns la aceleași rezultate în aprecierea trecutului,

³ I. Saizu, *Contradicții între partidele burgheze din România în domeniul politicii economice (1922—1928)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” Iași”, tom. VIII (1971), p. 299—316.

⁴ N. Ivanciu, *Doctrina marxistă și teoriile unor economiști burghezi români*, în „Probleme economice”, an XX (1967), nr. 7, p. 31; Ilie Rădulescu, *Idee înaintate cu privire la intervenția statului în economie*, în idem, an XIX (1966), nr. 7, p. 79—85.

⁵ N. Ivanciu, *Doctrina marxistă...*, p. 33.

prezentului și viitorului economic și social-politic al României. Astfel, în timp ce V. Madgearu considera România ca o țară cu o structură specific agrară, în care rolul precumpănitor trebuia să-l joace țărănimia, St. Zeletin absolutizează caracterul capitalist al României⁶. Mai mult, acesta din urmă, cum s-a demonstrat recent⁷, folosind unele teze marxiste (caracterul istoric necesar al acestei orînduirii, rolul primordial al factorului economic și explicația cauzală a opoziției și a dezvoltării ei) reușește să demonstreze necesitatea istorică a capitalismului în România.

În timpul unor astfel de confruntări, unii oameni de știință burghezi au afirmat și alte idei care concordă cu cele ale ideologiei marxiste. N. Iorga, de pildă, declarase că Partidul Național-Liberal nu putea întîmpina o rezistență serioasă decît din partea opoziției revoluționare⁸. St. Zeletin arătase, de asemenea, că dictatura politică a burgheziei putea fi primejduită cu adevărat numai de proletariet, pe care însă îl considera în germene⁹.

Poziția diferită a economiștilor față de problemele dezvoltării economiei naționale a produs îngrijorare în unele cercuri. „În loc ca economiștii din toate partidele politice să formeze un *front unic* în dezvoltarea economică și financiară a țării, sau în apărarea ei de presiunile din afară — scria unul din contemporani —, în măsurile luate de ei au lucrat cu totul disparat”¹⁰. Nici în teorie, nici în practică un asemenea front nu se putea produce din cauza deosebirilor de interese între partide, reliefate nu numai de programele lor, dar și de teoreticienii angajați în dispută.

În timpul confruntării, în temeiul unei documentații foarte variate, s-a îmbogățit conținutul politicii economice a claselor dominante, dîndu-i noi direcții și noi intensități. Gîndirea economică, ca formă a conștiinței sociale, a devenit mai activă, fiind un instrument de luptă, care a acționat asupra dezvoltării social-economice a României. Ea a dus mai departe ideea necesității gospodăririi chibzuite a avuției naturale și a valorificării ei intensive, superioare, pe calea industrializării. Deși diferite, concepțiile economiștilor și ale partidelor politice burgheze, trebuie privite în strînsă legătură cu interesele lor de clasă.

La nivelul gîndirii economice se manifestă numeroase trăsături demne de remarcat și care, prin valoarea lor științifică, nu și-au pierdut actualitatea. Datoria de a le delimita, ne-a impus ca în paginile referitoare la fiecare aspect din programele economice ale partidelor să stăruim pe larg, tocmai din acest considerent.

În disputa pentru asigurarea dezvoltării economiei naționale, pe o cale sau alta, teoreticienii partidelor burgheze au căutat să fundamenteze sau să refundamenteze doctrinele — ca totalități de principii, teze și învățături de bază ale unui sistem politic sau științific. Caracterul eterogen al acestora subliniază contradicțiile din sinul claselor dominante, ca expresie a diversității de interese.

Doctrina conservatoare. În cadrul prelegerilor publice organizate de Institutul Social Român, doctrina conservatoare a fost prezentată cel mai puțin concludent. De aceasta contribuise faptul că prin cele două reforme postbelice — agrară și electorală — s-a redus treptat, pînă la desființare, rolul politic și economic al Partidului Conservator. Expunerea doctrinei nu este fundamentată, iar ideile cu valoare de directivă politică sînt exprimate foarte anemic, în raport cu faza de agonie în care se aflau doctrina și partidul respectiv. Înșiși ideologii conserva-

⁶ St. Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, 1925, p. 52 și 251.

⁷ N. Ivanciu, *Doctrina marxistă...*, p. 36.

⁸ „Socialismul” din 9 și 12 martie 1924.

⁹ St. Zeletin, *Burghezia română...*, p. 166.

¹⁰ Thoma I. Gălcă, *Politica economică și financiară a României. Industria națională și tarifele vamale*, București, 1926, p. 4.

torismului au recunoscut că timpul lucra împotriva acestui curent¹¹, că organizarea Partidului Conservator s-a dovedit inferioară în lupta cu P.N.L. și de aceea „ea este astăzi la pământ”¹², că, din această cauză, în momentul în care se dezbătea noua constituție, în parlament nu a existat „un singur om măcar care să se dea drept reprezentant al concepției conservatoare”¹³. Înțelegă că o doctrină tradiționalistă care genera o politică de apărare a marii proprietăți moșierești și de asigurare a primatului factorului psihologic în realizarea progresului¹⁴, ea nu a putut rezista timpului și noilor sarcini complexe, care se puneau spre rezolvare. C. Rădulescu-Motru mărturisise în legătură cu aceasta că omenirea nu se putea crampona de astfel de prevederi, că ea urma progresul tehnic, dinamica economică¹⁵.

Doctrina liberalismului. Liberalismul, considerat ca o școală a energiei individuale¹⁶, semnifică pe plan economic, recunoașterea independenței activității individuale ca mod de organizare economică a societății¹⁷. Categoria economică cea mai importantă și pe care se rezema doctrina individualistă o reprezenta proprietatea privată. Ceea ce a asigurat ascensiune liberalismului a fost naționalismul său economic, ridicat la rangul de postulat, de afirmare în procesul economic înainte de toate a factorilor interni. Spre deosebire de liberalismul secolului trecut, care a fost eclipsat de aplicarea greșită a doctrinei¹⁸, cel al secolului nostru, în-deosebi de după primul război mondial, cuprinde unele elemente noi: de sporire a intervenționismului statului în economie și de accentuare a scopului de utilitate publică, a unei organizări industriale și a unui regim de circulație și distribuire de bunuri, apropiate de idealul de „dreptate”¹⁹, de comprimare a principiului individualismului în folosul statului capitalist.

Problema perspectivelor liberalismului a fost mult discutată în rindul unor teoreticieni. Unii dintre ei au susținut că forma clasică a acestei doctrine era, în România, departe de a-și fi încheiat misiunea²⁰. „Credem — scria în acest sens unul din autori — că întreg cîmpul economic al țării trebuie lăsat liber pentru marea bătaie la muncii și a capitalului de oriunde, prin care bunăstarea să se realizeze în mijlocul poporului”²¹. Imposibilitatea aplicării stricte a liberalismului era dată, pe de o parte, de caracterul competitiv al economiilor naționale, ceea ce în perioada contemporană nu-l putea asigura decât statul, iar pe de altă parte, de criza generală în care intrase capitalismul.

Doctrina neoliberalismului. Neoliberalismul, căruia i s-a făcut o largă expunere în cadrul ciclului de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, a fost considerat ca expresia intereselor tuturor claselor, ca o formă regenerată a liberalismului care „condiționează însăși vitalitatea sa în viitor, ca o nouă adaptare, fără de care n-ar putea să urmeze decât dispariția acestui sistem politic și a doctrinei care îl reprezintă”²² (subl. autorului). Neoliberalismul se caracteriza prin

¹¹ *Doctrinile partidelor politice*, București, (1923), p. 56.

¹² *Ibidem*, p. 63.

¹³ *Ibidem*, p. 47.

¹⁴ *Ibidem*, p. 58, 117.

¹⁵ *Ibidem*, p. 58.

¹⁶ Gheorghe Tătărescu, *Discursuri — program, expozeuri, cuvîntări*. București, (1946), p. 54.

¹⁷ Paul Horia Suciu, *Evoluția gândirii economice*, București, 1946, p. 7.

¹⁸ *Doctrinile partidelor politice...*, p. 92, 95, 96, 101.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Gheorghe I. Brătianu, *Liberalism și democrație*, București, 1935, p. 22.

²¹ G. Marinescu, *Plățile în valută forte. Moratoriul*, vol. I, București, 1924, p. 13.

²² *Doctrinile partidelor politice...*, p. 141.

reprimenirea bagajului teoretic al liberalismului, cu renunțarea la unele teze, semnificând: adaptarea teoriilor economice burgheze la cerințele apărării intereselor clasei dominante în condițiile crizei generale a capitalismului; promovarea intervenției statului în economie într-un cadru limitat, sprijinind inițiativa privată și rezolvând unele probleme legate de menținerea capitalismului, pe care acesta nu le-a putut încă soluționa; susținerea ideii valorificării bogățiilor solului și subsolului prin industrializarea țării, prin care se stimulau interesele de înăvuițire a burgheziei industriale și financiare; promovarea ideii dezvoltării „prin noi înșine”, în înțelesul susținerii cu precădere a intereselor capitalului național și adm.terea participării capitalului străin numai în măsura în care aresta nu afecta interesele celui autohton; respingerea ideii luptei de clasă și a revoluției și susținerea tezei armoniei sociale, a evoluționismului²³. Neavînd o structură unitară, doctrina neoliberalismului a fost exprimată prin mai multe nuanțe, cele mai clare fiind formulate de I. N. Angelescu, la care întîlnim aprecieri apologetice, dar și unele elemente realiste, de St. Zeletin, făcînd apologetic, și de M. Manoilescu. Neoliberalismul a fost pus în slujba P.N.L., fără a se confunda cu acesta²⁴. fapt pentru care nu toți partizanii doctrinei respective sînt membri ai partidului liberal. St. Zeletin, de pildă, face apologia P.N.L., militează pentru un naționalism economic și susține „patriotismul economic” al burgheziei române, nu a fost membru al acestui partid, ci al Partidului Poporului, pe care îl considera un hotărît reprezentant al ideii neolibérale. St. Zeletin nu se împăca cu metodele de guvernare ale P.N.L., nu aprobă multe din măsurile fraților Brătianu, cărora le obiecta în primul rînd că nu înțeleg menirea propriului partid²⁵. Ca doctrinar al unei burghezii plină de aspirații după actul de la 1 decembrie 1918, Zeletin preconiza un nou regim economic și politic, diferit de liberalismul clasic. În concepția sa, noul regim era neoliberalismul, al cărui act de naștere îl vede în constituția din 1923, unde se încorporează două principii esențiale ale acestei doctrine: intervenția puterii de stat și libertățile individuale ca „funcții sociale”²⁶. Dacă prin lucrarea *Burghezia română*, el a căutat să demonstreze că liberalismul român se trage din rădăcini istorice proprii, aflate în trecut, că dezvoltarea sa se află în legătură directă, cu însuși procesul formării României moderne, în a cărei osatură liberalismul alcătuiește „piesa cea mai de seamă”, *Neoliberalismul* a venit să dovedească în esență că această doctrină era expresia cea mai potrivită a nevoilor momentului istoric postbelic²⁷.

Plecînd de la convingerea că neoliberalismul interesa clase și fracțiuni sociale de cele mai diferite nuanțe, și M. Manoilescu ajunge la concluzia că doctrina respectivă putea servi drept bază pentru crearea unui partid politic, care va fi cu atât mai indicat să reprezinte neoliberalismul, cu cît va fi mai puțin grefat de anumite interese materiale. El credea că între partidele susceptibile de a reprezenta spiritul neoliberal în România puteau fi incluse numai Partidul Poporului, Partidul Național și Partidul Naționalist-Democrat. Reformele agrare și fiscală au fost considerate de același politician drept pietrele de bază ale neoliberalismului român. Ținînd cont de cerințele obiective ale ridicării prestigiului material și spiritual al țării, el ajunge la ideea exclusivistă că acestea nu puteau fi satisfăcute decît prin neoliberalism, care înlesnea valorificarea maximă a bogățiilor, permitea o încordare a puterilor fără excluderea, știrbirea sau umbrirea

²³ *Istoria doctrinelor economice*, Editura didactică și pedagogică, București, 1970, p. 507—508.

²⁴ *Ibidem*, p. 507.

²⁵ Cezar Papacostea, Ștefan Zeletin. *Viața și opera lui*, București, 1935, p. 19—20.

²⁶ St. Zeletin, *Neoliberalismul*, București, 1927, p. 93.

²⁷ Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 13; Cezar Papacostea, *op. cit.* p. 17—18.

energiilor și valorilor²⁸. Tot la M. Manoilescu întâlnim și ideea că, dată fiind legătura strinsă între libertatea individuală și libertatea națională, liberalismul ar fi căpătat pentru națiunea română înțelesul său adevărat și deplin după desăvârșirea statului²⁹.

Prin urmare, neoliberalismul nu este propriu liberalilor și nu aparține numai P.N.L., ci tuturor curentelor care doreau o înnoire a structurii social-economice. Aspecte ale sale au fost îmbrățișate de alte partide burgheze, reprezentând, cu anumite nuanțe, o nouă soluție pentru ele. Aceasta este și explicația pentru care în programele lor întâlnim și unele aspecte pozitive. Nefiind o doctrină exclusivistă, neoliberalismul își asuma menirea de a polariza toate forțele sociale și politice în efortul dezvoltării României, de pe urma căreia avea de profitat în primul rând burghezia. Sub raport social, neoliberalismul căuta să fundamenteze teza că lupta de clasă nu avea nici o rațiune în societatea românească, că era lipsită de o bază obiectivă și că, în consecință, măsurile represive împotriva maselor populare erau justificate.

Doctrina solidarismului social-economic. Expus ca o cerință a „civilizației timpului”, solidarismul social-economic nu apare ca expresia unui partid politic cu această denumire, ci ca o doctrină care, cuprinzând în sine „idealul” social ce se impune și conduce masele, poate cuceri programele unor partide politice cu alte denumiri. Această doctrină nu era proprie României³⁰. După cum s-a subliniat recent³¹, solidarismul social-economic, care-l avea ca teoretician de bază la noi pe I. N. Angelescu, era o variantă a reformismului burghez, cu menirea de a realiza pe plan mondial solidarismul între popoare, iar pe plan intern solidarismul între clase. Fundamentul acestei concepții îl constituia *echilibrul forțelor economice*, bazat pe admiterea principiilor de bază ale capitalismului: libertatea de acțiune și proprietatea privată³². Luând în considerație dezechilibrul forțelor economice, solidarismul consideră ca necesară o anumită limitare, prin intervenția statului, a principiului libertății de acțiune și chiar a principiului proprietății private, cînd se urmărește restabilirea sau asigurarea unui echilibru între forțe³³.

Solidaritatea ca simțămînt social și solidarismul ca doctrină politică se puteau realiza, potrivit concepției lui I. N. Angelescu, în instituțiile economice ale cooperăției, prin asigurări sociale și sindicalism³⁴. În cooperatie sau în alte forme de asociație, care ar fi îngăduit micilor producători să beneficieze de progresul tehnic, să-și întărească puterea de concurență, I. N. Angelescu vede unul din pilonii solidarismului social-economic.

Solidarismul pornea de la premisa greșită că statul burghez se afla deasupra claselor și avea capacitatea de a ține echilibrul între forțele economice și clasele sociale. În realitate, statul era un instrument al marii burghezii, folosit înainte de toate în interesul ei. I. N. Angelescu recunoaște și el acest lucru, dar, ca teoretician lucid, angajat în apărarea pozițiilor burgheziei, cere concesiuni pentru clasa muncitoare, în ideea ca clasa dominantă să nu piardă totul³⁵. Prin urmare, solidarismul apare ca o doctrină menită să realizeze armonia socială între clase, prin reducerea, de pe o parte, a principiului libertății de acțiune și chiar a proprietății private, care formează în fapt temelia organizației social-economice capita-

²⁸ *Doctrinile partidelor politice...*, p. 160—161.

²⁹ *Ibidem*, p. 156—157.

³⁰ Vezi, între alții, la Charles Gide, *La coopération. Conférences de propagande*, Paris, 1922, p. 105—127.

³¹ *Istoria doctrinelor economice...*, p. 509.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Doctrinile partidelor politice...*, p. 206—207, 211.

³⁵ *Istoria doctrinelor economice...*, p. 509—510.

liste, iar pe de altă parte, prin atenuarea mizeriei și a spiritului combativ al maselor, mai cu seamă al proletariatului. Lupta pentru a realiza un echilibru între forțele economice și clasele sociale, trebuia să aibă ca rezultat contracararea activității teoretice și practice a partidelor clasei muncitoare, a influenței socialiste și comuniste.

Doctrina solidarismului, înțeleasă de unii ca o formulă juridică, un cvasi-contract social³⁶, care să reliefeze datoria omului față de semenii săi, nu a revoluționat știința economică, cum se spera, ci a rămas doar un cuvânt de efect la întrunirile publice.

Doctrina țărănistă. Concomitent cu fixarea programului, mai ales de către C. Stere, căruia i se datorau îndeosebi accentele sociale, s-a conturat mai bine și doctrina țărănistă, exprimată prin concepția lui I. Mihalache, investită sub raport economic și filozofic de V. Madgearu³⁷. Cel mai aprig apărător al doctrinei s-a dovedit V. Madgearu, ale cărui teorii și lucrări economice, care depășesc limitele doctrinei, cunosc în general trăsăturile — limitele și contradicțiile — caracteristice gândirii economice burgheze. În domeniul cercetărilor de specialitate însă, el a ajuns — după cum s-a reliefat în zilele noastre³⁸ — la unele rezultate prețioase, dând un tablou destul de veridic asupra stărilor de lucruri studiate. Tot el sublinia³⁹ cu dreptate, dar incomplet, că dezvoltarea claselor sociale are loc în sfera raporturilor economice.

Fruntașii politici ai Partidului Țărănesc și îndeosebi doctrinarii săi (C. Stere, V. Madgearu, I. Mihalache, I. Răducanu, apoi M. Ralea, E. Ene, Gh. Zane și alții) au făcut apel, pentru a da contur programului, la unele teze de bază ale poporanismului, adaptate, bineînțeles, condițiilor economice și social-politice postbelice, cărora le-au fost asociate alte teze împrumutate din sociologia și economia politică burgheză⁴⁰. Țărănismul se prezenta cu o înfățișare mai radicală decât a poporanismului pe care-l continua⁴¹.

Nefiind o doctrină unitară, țărănismul avea contingente nu numai cu cooperatismul, cu liberschimbismul, fapt care a dus la susținerea politicii „porților deschise”, ci și cu unele soluții reformiste social-democrate. El încorporează sub raport teoretic o sumă importantă de limite și deficiențe, ilustrate înainte de toate în faptul că a încercat, îndeosebi prin V. Madgearu, să susțină că analiza și critica marxistă a capitalismului nu putea fi aplicată agriculturii, mai cu seamă din estul Europei, întrucât evoluția economiei agrare „confirmă” superioritatea niciii producției. O asemenea teză avea implicații social-politice nefaste asupra dezvoltării societății românești. Susținerea primatului țărănimii și concluzia că viitorul stat român nu putea fi altul decât unul țărănesc, conveneau de minune capitalului străin și forțelor retrograde din interior care sortiseră României un caracter economic eminamente agrar.

Elaborată de pe pozițiile burgheziei sătești, doctrina țărănistă a căutat să analizeze și să dea o anumită apreciere realităților din țara noastră, propovăduind idealul social al statului țărănesc. Deși se considera o ideologie a țărănimii, doctrina respectivă interpreta, în realitate, interesele acesteia „prin prisma pro-

³⁶ G. Tașcă, *Liberalism și corporatism. Studiu critic*, București, 1937, p. 2.

³⁷ Aron Petric, *Trăsăturile generale ale dezvoltării României în primul deceniu interbelic*, I. în „Cumidava”, II, Brașov, 1968, p. 324.

³⁸ N. Ivanciu, *Contribuția lui V. Madgearu în domeniul cercetării economice*, în *Studii și cercetări economice*, vol. I, București, 1966, p. 233.

³⁹ *Doctrinile partidelor politice...*, p. 66.

⁴⁰ Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, București, Editura politică, 1969, p. 8.

⁴¹ Gheorghe Matei, *Partidul Comunist Român și gândirea social-politică din România în primul deceniu de activitate*, în „Anale de istorie”, an. XVII, (1971), nr. 2, p. 19.

prietarului, a burghezului și lega soarta țărănimii de cea a regimului burghezo-moșieresc⁴². Pornind de la faptul că țărănimia reprezenta marea majoritate a populației țării s-a încercat să se demonstreze că evoluția economiei agrare conducea în mod inevitabil la preponderanța micii exploatare. De asemenea, căutând să asigure primatul agriculturii și rolul determinant al țărănimii în transformarea socială, doctrina respectivă, ignorând realitățile, a ajuns la concluzia falsă că România avea o structură specific agrar-țărănească, fără relații capitaliste în sectorul agriculturii, cu o pondere mică a industriei în economie. Țărănismul din acea perioadă considera că era necesar să se „reechilibreze” politica investițiilor, în așa fel încât cea mai mare parte a capitalului să fie îndreptată spre finanțarea agriculturii (cooperației) și a industriei prelucrătoare de produse agricole⁴³. Aproximativ până în 1930 conceptul de industrializare la țărănism a fost în linii generale identic cu cel formulat de C. Stere⁴⁴. După cum se știe, el a insistat mult asupra inexistenței debușeului extern pentru desfacerea produselor industriale. V. Madgearu avea să stăruie și el, însă asupra îngustimii pieței interne, explicând-o prin nivelul de trai coborât impus majorității populației⁴⁵. Deși țărănismul a înțeles că îngustimea pieței a constituit o frână în dezvoltarea industriei, a folosit acest argument numai pentru teza menținerii României în stadiul agrarian, căruia i se admiteau mici meșteșuguri și industrii de prelucrare a produselor agricole. În programul Partidului Țărănesc însă, accentele de industrialism sînt mai puternice decît în formulările cuprinse în doctrină. Potrivit doctrinei țărăniste, în fața României stăteau alte sarcini spre rezolvare decît cele puse înaintea unui stat capitalist. În consecință, doctrina țărănistă s-a aflat în contradicție structurală și de fond cu ideologia marxistă, care urmărea înfăptuirea obiectivelor legate de progresul rapid și complex al României.

Fiind expresia, pe plan teoretic, a politicii de menținere a României în situația de țară eminentamente agricolă⁴⁶, de asigurare a primatului agriculturii și de condiționare a propășirii celorlalte clase sociale de progresul agriculturii⁴⁷, statul țărănesc și doctrina țărănistă a fost supusă unei critici severe în epocă, venită din mai multe direcții. Ca doctrină nouă, ea a fost chiar contestată, iar trănicia bazei sale ideologice — negată. Deosebit de aceasta, avînd o bază socială foarte variată — grupări ale burgheziei orășenești și sătosești, mica burghezie și îndeosebi țărănimia proprietară de mijloace de producție —, țărănismul în sine nu putea fi expresia unei doctrine unitare. În sînul ei au existat diferite curente, fiecare cu partizanii săi. Între acestea, se numără și curentul intelectualilor democrați (Paul Bujor, Ion Borcea, C. Stere, dr. N. Lupu, Petre Andrei, ș.a.), care au constituit nucleul aripii de stînga a Partidului Țărănesc⁴⁸.

În baza unor prevederi programatice și concepții social-politice proprii sau împrumutate, sociologia țărănistă și-a câștigat temporar popularitate în rîndul maselor țărănești, ale intelectualității, micii burghezii și ale unor grupări ale burgheziei orășenești și sătosești. Aflată în opoziție în perioada la care ne referim, doctrina țărănistă avea să-și trădeze caracterul de clasă de apărătoare a intereselor și idealurilor chiaburimii satului românesc în perioada istorică următoare,

⁴² *Istoria doctrinelor economice...*, p. 495.

⁴³ Z. Crnea, *op. cit.*, p. 60.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 251.

⁴⁵ Virgil Madgearu, *Țărănism sau neoliberalism*, în „Revista vremii”, nr. 8/1923, p. 8.

⁴⁶ *Alianța clasei muncitoare cu țărănimia muncitoare în România*, București. Editura politică, 1969, p. 149.

⁴⁷ *Discursul d-lui Ion Mihalache ținut la congresul Partidului Național Țărănesc la 4 aprilie 1937*, București, (1937), p. 14.

⁴⁸ Gheorghe Matei, *op. cit.*, p. 19.

cînd P.N.Ț. a ajuns pentru prima dată la guvern. Pe parcurs, ea a renunțat la unele postulate sau și le-a modificat.

Doctrina cooperatistă. Ca și în cazul neoliberalismului și solidarismului social-economic, doctrina cooperatistă nu apare în structura gândirii economice burgheze ca expresia teoretică și ideologică a unui partid cu o asemenea titulatură. Cum s-a remarcat recent⁴⁹, diferite partide politice burgheze, ocupîndu-se de problemele mișcării cooperatiste, au formulat și propagat asemenea postulate, care se aflau în concordanță cu interesele claselor și păturilor sociale din partidele respective. Astfel, doctrina țărănișă, care nu înțelegea că mica gospodărie era exploatată în mod inevitabil de marea proprietate, a propovăduit cooperatizarea, îndeosebi cea agricolă, ca forma cea mai potrivită de sporire a capacității de rezistență a țărănimii față de exploatarea capitalistă⁵⁰. Păvite, de pe o parte, ca forme de organizare a desfacerii produselor industriale în mediul rural, iar pe de altă parte, ca posibilități de lichidare a neajunsurilor economice și culturale din gospodăria țărănească, cooperativile sătești au servit în practică, într-o anumită măsură, țăranilor săraci și mijlocași. Cît privește poziția liberalilor față de cooperatism, ei nu au făcut nici o deosebire esențială între întreprinderile privat capitaliste și întreprinderile cooperatiste⁵¹. Consistuirea acestora în capitalism nu semnifică fărîmirea marelui capital, ci, dimpotrivă, „întărirea puterii marelui capital, care dispune chiar de cele mai mici fărîmături ale economiilor populare” (subl. autorului)⁵².

În disputa de idei din primul deceniu interbelic, *doctrina social-democrată* a jucat un rol bine cunoscut, mai cu seamă pe linie reformistă. Sub raport doctrinar, social-democrația s-a menținut în cadrul teoretic trasat de Dobrogeanu-Gherea^{52a}. Cei mai mulți din teoreticienii ei au susținut în esență transpunerea în condițiile țării noastre a teoriilor proprii Internaționalei a II-a. Doctrinariu respectivi, îndeosebi Ilie Moscovici⁵³ și Șerban Voinea⁵⁴, în baza unor argumente subrede, au căutat să demonstreze că în România capitalismul abia începea să se dezvolte, să creeze industria mare și să îngăduie concentrarea capitalului. Din asemenea argumente, unii social-democrați au enunțat teza că în România, în condițiile inexistenței unui proletariat puternic, revoluția nu se putea produce decît într-o epocă îndepărtată, după ce mai întîi va fi triumfat în statele înaintate. Deosebit de această poziție, unii publicisți și social-democrați, mai cu seamă Lothar Rădăceanu, intervenind în polemica dintre Șt. Zeletin, cel mai mare apologet al marii burghezii, și V. Madgearu, cel mai aprig susținător al țărănismului, a adus în dezbatere puncte de vedere marxiste, relevînd erorile metodologice și pseudomarxismul celui dintîi și fragilitatea tezelor sociologice romantic-agrariene ale celui de-al doilea. Cu argumente temeinic fundamentate, Lothar Rădăceanu a demonstrat caracterul necesar al evoluției capitalismului în țara noastră⁵⁵.

Gîndirea economică marxistă. În cadrul confruntărilor de clasă din epoca postbelică, singura orientare ideologică care exprima consecvent interesele maselor populare a fost învățătura marxist-leninistă. Procesul răspîndirii ei s-a întîrit ca urmare a dezvoltării și întăririi mișcării muncitorești, a maturizării elementelor revoluționare, a creării partidelor clasei muncitoare și mai cu seamă a Partidului

⁴⁹ *Istoria doctrinelor economice...*, p. 502.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 503.

⁵² V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 6, Editura politică, București, 1961, p. 286.

^{52a} A. Lucrețiu Pătrășcanu, *Problemele de bază ale României*, ediția a III, București, 1946, p. 264.

⁵³ *Doctrinile partidelor politice...*, p. 302—303.

⁵⁴ Șerban Voinea, *Socialism oligarhic. Contribuție la problema dezvoltării capitaliste a României*, București, 1926, p. 5—7, 217, 218, 238, 239.

⁵⁵ Z. Ornea, *op. cit.*, p. 127.

Comunist Român. Prin traducerea și punerea în circulație a operelor clasice ale marxism-leninismului, ca și prin lucrări originale, s-au dezbătut probleme economice și social-politice de pe pozițiile clasei muncitoare. Au fost puse în lumină teze potrivit cărora proprietatea privată a mijloacelor de producție stă la baza relațiilor capitaliste; problema agrară nu poate fi rezolvată altfel decât în favoarea țărăniilor; industrializarea condiționează progresul economic și social al țării; răsturnarea capitalismului și victoria socialismului au caracter inevitabil etc.

Legată de interesele fundamentale ale poporului român, gândirea economică a proletariatului, a dat, în cele mai multe cazuri, o dezlegare problemelor dezvoltării, conform cerințelor obiective ale istoriei. Analiza și caracterul științific al gândirii marxist-leniniste avea să influențeze în timpul disputei ideologice cu doctrinele burgheziei pe unii din teoreticienii ei, așa cum am arătat mai sus, în procesul înțelegerii corecte a trecutului, prezentului și viitorului societății românești.

Caracteristicile programelor economice ale partidelor politice. Pentru a avea un credit cât mai mare în corpul electoral, a beneficia într-un mai înalt grad de binefacerile actului de la 1 decembrie 1918 și a corespunde cerințelor timpului, partidele politice burgheze au căutat să cunoască nevoile țării și să le dea o formulare în programele lor, fără însă a-și propune să rezolve integral și complex problemele ei fundamentale. Datorită intereselor diferite ale partidelor și grupărilor politice, înțelegerea cerințelor țării s-a făcut însă diferențiat.

Prevederile din programele partidelor, cum bine s-a reliefat atunci⁵⁶, nu aveau la bază punctele cardinale ale legilor economice, ci erau expresia transformării chestiunilor economice în probleme de partid, de satisfacere a tendințelor acaparatoare ale partidelor vechi sau noi. Ca expresie concentrată a postulatelor doctrinelor, ele au suferit, ca și doctrinele înseși, modificări de la o etapă la alta, din care cauză valoarea lor trebuie apreciată în raport cu cadrul istoric în care au fost enunțate sau schimbate și cu oportunitatea lor față de cerințele fundamentale ale dezvoltării statului român.

În concordanță cu directivele doctrinei conservatoare, prevederile economice ale Partidului Conservator nu au mai putut polariza decât un număr din ce în ce mai restrâns de partizani, întrucât reforma agrară și legea electorală, ca și incapacitatea sa de a se adapta cerințelor timpului îi grăbeau lichidarea. Mai mult, legat de disputa economică dintre state, și în cadrul ei, principiile care inspirau politica economică a lui Take Ionescu nu puteau să garanteze independența economică a țării, ci, dimpotrivă, s-o periclitează⁵⁷.

Partidul Național-Liberal, cel mai puternic și mai organizat partid al burgheziei, experimentat în afaceri și în aplicarea unei politici economice de partid, cu cadre proprii și cu o bază materială care întrecea pe a celorlalte partide burgheze luate la un loc, având ca citadele financiare Banca Națională a României, Banca Românească și Banca Generală a Țării Românești, s-a declarat singur ca cel mai competent factor politic de conducere a țării⁵⁸. P.N.L. — sublinia D. Drăghicescu⁵⁹ — era într-adevăr puternic și temeinic organizat, atât prin ceea ce era în epoca postbelică, cât mai ales prin ceea ce a fost și a realizat până atunci. Patrimoniul material îl făcea să fie tot atât de puternic în timpul guvernării, cât și în opoziție⁶⁰.

Programul economic al P.N.L. se caracteriza, în comparație cu al celorlalte partide politice burgheze, ca o sumă de prevederi mai bine definite de dezvoltare a forțelor productive naționale, de punere în valoare a lor, de conservare față

⁵⁶ Thoma I. Gâlcă, *op. cit.*, p. 3.

⁵⁷ D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale*, București, 1922, p. 62.

⁵⁸ V. N. Madgearu, *Bazele noiei politici economice*, București, 1929, p. 65.

⁵⁹ D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale...*, p. 70—71.

⁶⁰ *Din viața politică a României. Ce este Partidul Național*, Timișoara, 1925, p. 19.

de năzuințele de apacare ale străinilor, de satisfacere într-un mai înalt grad a cerințelor românilor. El a preconizat ca punerea în valoare a bogățiilor solului și subsolului să se facă în primul rând prin forțele proprii și apoi cu ajutorul capitalului străin, în condiții satisfăcătoare pentru interesele și demnitatea națională de popor independent și civilizat. România — conform acestui program — nu putea fi dată în exploatare, ca o colonie, capitalului internațional⁶¹. P.N.L., ancorat mai bine în realități și pregătit să realizeze cerințe doctrinare, putea să asigure succesul luptei, fie și parțial pentru apărarea independenței economice, de care depindea neatințarea politică, în goana pe care străinătatea o intensificase pentru apacarea bogățiilor naționale⁶². În înfăptuirea lui erau luate în considerație coloanele fundamentale care susțineau templul doctrinei liberale: ordine, naționalism și armonie socială.

Elaborarea programului economic, dar mai ales aplicarea lui, s-a dus în condițiile în care P.N.L., ca oricare partid burghez, a fost măcinat de o puternică criză internă. Criza din P.N.L. s-a datorat — după părerea lui D. Drăghicescu⁶³ — insuficienței programului său, faptului că nu s-au adus schimbări în program conform cerințelor epocii. După Al. Papacostea⁶⁴, criza din P.N.L. se datoră, pe de o parte, unor cauze istorice, derivate din dezvoltarea istorică necesară a condițiilor generale, sociale și politice ale țării, iar pe de altă parte, imediate, decurgând din curente de idei și din normele de organizare dominante în partid. St. Zeletin⁶⁵, dimpotrivă, afirmă că nu era vorba de o criză a P.N.L., ci de o criză a liberalismului român. La nivelul partidelor burgheze opoziționiste, ca și în alte foruri, programul P.N.L. nu a fost apreciat decât ca o etichetă nouă aplicată pe un conținut vechi⁶⁶, de creare a „unei aparențe favorabile în jurul acțiunii sale economice și politice”⁶⁷.

Atitudinea liberalilor de a-și asuma singuri și exclusiv misiunea de a reprezenta interesele dezvoltării economice a țării prin naționalismul economic a impus, prin reacție — relevă M. Manoilescu⁶⁸ — ca alte partide să-și asume și ele misiuni tot cu caracter exclusivist. Dar opoziția antiliberală a partidelor burgheze s-a manifestat mai mult pentru a ajunge în situația de a guverna, decât de a apăra interesele statului⁶⁹.

Programul economic al Partidului Poporului ajunge la ideea dominantă a încurajării energiilor și a inițiativelor de producție. Acest program reprezenta astfel o reîntoarcere la „bunele tradiții” ale liberalismului. Cu M. Manoilescu — remarcă unul din autori⁷⁰ —, se poate spune că programul Partidului Poporului, de concepție neoliberală, devine mai generos, mai suplul decât unul întocmit exclusiv pe baza liberalismului clasic. Programul său era formal însă, reprezentând mai curând un program electoral decât o intenție reală de transpunere în viață a neoliberalismului. Mai mult, datorită structurii eterogene a Partidului Poporului, formată din oameni grăbiți de a ajunge la putere⁷¹, programul lui economic nu

⁶¹ Corvin M. Petrescu, *Opera Partidului Național-Liberal 1925*, București, 1925, p. 15.

⁶² D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale...*, p. 87.

⁶³ *Ibidem*, p. 81.

⁶⁴ Alexandru Papacostea, *România politică. Doctrină. Idei. Figuri 1907—1925*, București, 1932, p. 209—210.

⁶⁵ St. Zeletin, *Neoliberalismul...*, p. 90—93, 95—98.

⁶⁶ „Adevărul” din 17 ianuarie 1919.

⁶⁷ V. N. Madgearu, *Bazele noii politici economice...*, p. 58.

⁶⁸ „Dezbaterile Adunării Deputaților”, 30 decembrie 1926, p. 294—295.

⁶⁹ N. Negulescu, *Scurtă privire asupra operei de guvernământ a Partidului Național-Liberal de la 1922—1926*, Constanța, 1926, p. 13.

⁷⁰ Florin Em. Manoliu, *La reconstruction économique et financière de la Roumanie et les partis politiques*, Paris, 1931, p. 200.

⁷¹ *Din viața politică a României...*, p. 20.

a fost scutit de disensiuni. Opozanții, mai cu seamă în anii guvernării 1926—1927, au fost încadrați în două curente reprezentate, pe de o parte, de Garoflid, pe de alta, de Lapeșu, care s-au confruntat îndeosebi în problema taxelor de export. În timp ce Garoflid era adeptul protejării și încurajării producției agricole, Lapeșu se manifestă ca partizan al concepției bancar-industriale liberale, de crearea unei puternice industrie care să asigure independența economică a țării.⁷²

Programul economic al Partidului Tărănesc, subordonat în esență tezelor doctrinei țărăniste, conține întreaga structură, organizare, exploatare și perspectivă a economiei prin prisma asigurării primatului țărănimii. În domeniul agrar, programul era axat pe trei teze principale și anume: producătorul să fie stăpîn pe mijloacele de producție, regimul să fie al micii proprietăți individuale, iar baza producției s-o formeze cooperarea.⁷³ Înainte și după fuziunea cu Partidul Național, programul economic țărănist era călăuzit de principii constînd în: îndrumarea treptată a economiei naționale pe baza cooperăției; asigurarea celei mai largi protecții și dezvoltări proprietății țărănești pe temeiul utilității sociale și naționale, ca mijloc de ridicare a producției țării și de „apărare” a țaranului contra exploatării capitaliste; înlesnirea dezvoltării industriei naționale prin măsuri de intensificare a producției izvoarelor de energie (cărbuni, petrol, gaz metan, căderi de apă), prin organizarea rațională a valorificării și distribuirii forței moșnice produse în interesul economiei naționale, prin aplicarea de măsuri, îndeosebi în legătură cu valorificarea muncii și îndemînării în toate formele de organizare a industriei mici și mijlocii, cu excluderea producției interesate a industriei lipsite de bazele naturale de dezvoltare; crearea de condiții de stabilitate, egalitate de tratament în fața legii și administrației și garanții de drept pentru respectarea contractelor, pentru ca astfel capitalul național și străin să poată contribui la refacerea utilajului economic și punerea în valoare a bogățiilor țării; ocrotirea muncii prin legislație după normele stabilite în statutul internațional al muncii, stipulate în tratatele de pace.⁷⁴ Ulterior, țărăniștii vor deveni adepții economiei de schimb, ca și ai ideii că prin activarea pieții interne, în spiritul politicii „porților deschise”, se va ajunge la bunăstarea generală.

Concesiile făcute ideii de industrializare n-au schimbat în esență conceptul țărănist despre structura, caracterul și perspectivele economiei românești. Aspecte pozitive din programul Partidului Tărănesc (așezarea izvoarelor de energie: petrol, cărbuni, gaze naturale, căderi de apă — sub conducerea și controlul public) au fost reliefate și în trecut.⁷⁵ Laturile pozitive erau din capul locului irealizabile, de vreme ce Partidul Tărănesc, înainte și după fuziunea cu Partidul Național, s-a declarat pentru acceptarea necondiționată a capitalului străin și aplicarea formulei „porților deschise”, care contravenea așezării izvoarelor de energie sub conducerea și controlul public.

În cadrul programului Partidului Tărănesc, ca și în rîndul partizanilor lui, se manifestau două curente diametral opuse, care n-au ajuns la conciliere nici un moment: individualistă, aproape identică cu a tuturor partidelor politice burgheze, în problema țărănească; de nuanță socialistă în problema muncitorească și a producției izvoarelor de energie. P.N.Ț. — după cum se arată în chemarea din 1928 a Partidului Socialist al Muncitorilor din România — și-a însușit părți din programul partidelor de stînga, nu cu alt scop decît de a deține un mijloc ieftin de captare a maselor muncitoare.⁷⁶ După mărturiile lui C. Argetoianu, V.

⁷² „Adevărul”, 29 iulie 1926.

⁷³ Mircea Mușat, *Unele considerații privind activitatea, doctrina și ideologia Partidului Tărănesc în perioada 1918—1921*, în „Cumidava”, II, Brașov, 1968, p. 307.

⁷⁴ O dată istorică. Zece ani de la fuziunea partidelor național și țărănesc, 1926—1936, București, 1936, p. 20—22.

⁷⁵ D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale...*, p. 101.

⁷⁶ Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 700/1928, f. 7.

Madgearu a introdus în programul din 1924 exproprierea, de pildă, „ca să nu se zică că țărăniștii au primit fuziunea fără o vorbă despre expropriere”⁷⁷. Dat fiind că obiectivul său central era asigurarea primatului agriculturii, venirea la putere a Partidului Țărănesc nu semnifică altceva decât înțelegerea progresului economic și social-politic al țării⁷⁸.

Programul Partidului Țărănesc, ca și al P.N.Ț. a suferit o serie de modificări determinate de schimbarea orientării partizanilor lui. Vom aminti, doar cu titlul informativ, că în 1926, odată cu fuziunea sa cu Partidul Național, Partidul Țărănesc renunță la o serie de prevederi pozitive cuprinse în programul de până atunci. De asemenea, faptul că de unde în 1926 centrul de greutate al programului cădea pe factorul politic, element remarcat și în programul acestuia din 1935⁷⁹, mai târziu el pune accent pe factorul economic, pe necesitatea intervenției statului de a raționaliza și limita excesele individualismului.

La celelalte partide politice bugete, caracteristice programului economic sînt mai puțin evidente. Remarcăm că în structura politică, programul Partidului Naționalist-Democrat, al cărui președinte era istoricul N. Iorga, are ca notă dominantă înlăturarea politicilor economice de cointeresări și comercializări de partid⁸⁰, iar programele partidelor naționalităților conlocuite-a amintesc numai formal problemele care preocupau celelalte partide politice burgheze, accentul căzînd asupra propriei individualități naționale, cu scopul afirmării depline în stat.

Partidul Comunist Român, deși a fost privat, prin ilegalizarea sa în 1924, de dreptul de a participa la disputa care frămînta gîndirea postbelică, s-a rcstit, bazat pe cunoașterea și înțelegerea istoriei patriei, a condițiilor și particularităților economiei, cu toată competența pentru elucidarea problemelor economice, social-politice, științifice și artistice. Prin documente, manifeste, presă, reviste (îndeosebi „Lupta de clasă” și „Cultura proletară”), transformate în tribună de dezbateri de pe pozițiile ideologice ale clasei muncitoare și ale partidului ei comunist a problemelor respective, s-a întreprins o operă de analiză și critică științifică a societății capitaliste, s-au dezvăluit cauzele care frînau progresul economic, social și politic, subliniindu-se că acestea puteau fi înlăturate numai prin răsturnarea claselor dominante de la putere de către clasa muncitoare în strînsă alianță cu celelalte pături sociale muncitoare, în primul rînd cu țărăimea.

P.C.R. a subînțiat că nu se putea concepe un progres social și economic al țării fără lichidarea rămășițelor feudale din agricultură. În cadrul programului și acțiunilor sale, a luptat pentru înfăptuirea cît mai grabnică a naționalizării industriei, acordînd atenție nu procesului de producție din acest sector, ci proceselor sociale din cadrul lui, conjugate cu manifestările din celelalte compartimente, în primul rînd din agricultură⁸¹. Publicațiile sale, demascînd faptul că burghezia, în loc să se ocupe de punerea în valoare a bogățiilor spre a realiza un progres efectiv și complex al economiei, își canaliza preocupările spre afaceri speculative, care aduceau beneficii imediate, demonștrau că numai clasa muncitoare putea să deschidă un cîmp larg de valorificare superioară a acestor avutii pentru bunăstarea tuturor⁸². Adesea punctul de vedere al comuniștilor a fost expus prin organizațiile sale legale și ilegale.

⁷⁷ Arhiva C. C. al P.C.R., Fond C. Argetoianu, Partea VII, nr. 1, caiet 37, f. 125—126.

⁷⁸ Cezar Papacostea, *op. cit.*, p. 15.

⁷⁹ Vezi *Programul Partidului Național-Țărănesc votat de Comitetul Central Executiv*, București, 1935, p. 4, 6—7.

⁸⁰ Partidul Național, *Programul și congresul partidului de la 5 februarie 1928*, Vălenii de Munte, 1928, p. 49.

⁸¹ Slobodan Kovacevici, *Unele aspecte ale problematicei social-economice în „Socialismul” (1921—1924)*, în „Studii de istorie a gîndirii economice”, nr. 7, București, 1970, p. 35.

⁸² „Socialismul”, 29 octombrie 1922.

Însușirea mecanică a unor teze elaborate de Internaționala Comunistă, în-deosebi în problemele agrară și națională, avea să constituie un obstacol în înțelegerea veridică a procesului istoric. La aceasta avea să contribuie și faptul că chiar în partid erau disensiuni în legătură cu aprecierea stadiului de dezvoltare a societății. În timp ce unii militanți apreciau că România se afla abia în fața revoluției burghezo-democratice și, în consecință, burgheziei îi revenea rolul de hegemon, alții declarau că ea se găsea în fața revoluției socialiste. Din aceste puncte de vedere au apărut aprecieri greșite asupra etapei istorice și a raportului de forțe. Astfel, în rezoluția celui de-al III-lea congres al său (1924), pe lângă faptul că nu se face o analiză amănunțită și precisă a etapei respective, se subapreciază forța burgheziei române. Marea burghezie — se scrie în rezoluție — „a epuizat de acum economicește toate rezervele de mărfuri și posibilitățile de producție ale industriei”⁸³. Subaprecierea forței burgheze într-o perioadă când ea își lărgea pozițiile prin dezvoltarea economiei a atras după sine — cum s-a remarcat recent⁸⁴ — și o evaluare necorespunzătoare a forțelor care trebuiau și puteau fi opuse burgheziei. De altfel, trebuie menționat că documentele de epocă reflectă o împotrivire categorică față de orice măsură a burgheziei, inclusiv Constituția din 1923, deși în ea erau incluse importante prevederi burghezo-democrate. În acest spirit, oprirea căderii leului, creșterea producției petrolifere, concentrarea unor importante întreprinderi industriale în mâinile capitalului financiar sînt apreciate ca neavînd nici o putere de a schimba situația generală a crizei economice din România⁸⁵. Aprecieri de aceeași factură s-au săvîrșit și la nivelul unor foruri comuniste internaționale. „Frica de a-și pierde profiturile — se arată în Rezoluțiile celei de-a șasea conferințe a Federației Comuniste Balcanice — împinge această oligarhie să vîndă țara ca colonie capitalului Antantei”⁸⁶. În realitate, burghezia română putea să-și asigure sporirea profiturilor prin eliminarea sau restrîngerea influenței capitalului străin. În acest sens, burghezia a susținut și a desfășurat o luptă activă în spiritul politicii „prin noi înșine”, a limitării penetrației capitalului internațional în economie.

Deasupra deosebirilor dintre partidele politice exista o politică de stat, condiționată de economia națională și de posibilitățile ei de dezvoltare în viitor⁸⁷.

Partidele politice și cerințele obiective, fundamentale ale dezvoltării economiei. Datorită distrugerilor și dezorganizării producției și circulației în timpul războiului, a jafului ocupanților germani, cerința fundamentală, imediată și dominantă era aceea a refacerii și repunerii în funcțiune a potențialului economic de pe întreg cuprinsul țării pentru a se asigura dezvoltarea ulterioară a forțelor de producție prin accelerarea și diversificarea industriei și a întregii economii, prin creșterea capitalului investit, prin îmbunătățirea înzestrării tehnice, prin sporirea ponderii produsului social și a venitului național și prin apărarea intereselor economiei românești în fața politicii acaparatoare a capitalului străin. „Problema fundamentală vitală a generației noastre, pretutindeni, și mai ales la noi, este — scriau unii din contemporani — refacerea economică a patriei”⁸⁸.

⁸³ *Documente din istoria Partidului Comunist din România, 1923—1928*, Editura pentru literatură politică, București, 1953, p. 240.

⁸⁴ Clara Cușnir-Mihailovici, *Considerații privind unitatea mișcării muncitorești din România între anii 1921—1929*, în „Anale de istorie”, an. XVI (1970), nr. 3, p. 124.

⁸⁵ „Lupta de clasă”, nr. 8—9/1928, p. 3.

⁸⁶ „Socialismul” din 27 februarie 1924.

⁸⁷ I. N. Angelescu, *Politica economică a României față de politica economică imperialistă*, București, 1923, p. 6.

⁸⁸ M. N. Constantinescu, Alex. Velescu și M. N. Pesseacov, *Memoriu privitor la cointeressarea statului în întreprinderile de valorificare a averii naționale*, București, 1921, p. 3.

Refacerea și organizarea economiei naționale într-un stat unitar și fixarea căilor de urmat domină viața politică și gândirea economică de după război. Evenimentele interne și externe — scria „Socialismul” — au pus clasele stăpînitoare în fața unor probleme, de la care nu se puteau sustrage: financiare, economice și muncitorești, și față de care, în interesul conservării lor, partidele burgheze au trebuit să ia o atitudine⁸⁹. În consecință, programele lor economice au fost inspirate în linii generale, dar diferențiat, de cerințele reale. În programul Partidului Țărănesc sau P.N.Ț. această cerință este considerată ca fiind satisfăcută prin asigurarea stabilității regimului, fără de care nu se putea aștepta o sporire a producției și creșterea nivelului de trai al maselor muncitoare⁹⁰.

Legată de cerințele fundamentale, o teză valoroasă, demnă de remarcat, era aceea a necesității valorificării superioare a surselor de materii prime și de energii existente, pe care o întîlnim, la unii oameni politici și de știință, îndeosebi economiști. Cerința administrării chibzuite și a valorificării intensive a patrimoniului natural al țării pe calea industrializării constituise una din problemele de bază ale gândirii economice⁹¹.

O sarcină de cea mai mare însemnătate pentru dezvoltarea economică a țării era aceea de a i se asigura independența economică, de care depindea neatințarea politică. Faptul era posibil numai prin promovarea progresului tehnic în economie, prin intensificarea procesului de industrializare, prin diversificarea producției, prin asigurarea dezvoltării tuturor ramurilor productive. În acest proces se impunea să se acorde o mai mare importanță factorilor autohtoni — capital, forță de muncă, conducere — și o restrîngere a penetrației capitalului internațional. Faptul era cu atât mai necesar cu cît însuși progresul forțelor de producție o reclama și cu cît primul război mondial făcuse dovada că statele care n-au știut să se organizeze pentru lupta economică dintre ele au avut de suferit.

Poziția diferită a burgheziei în societate se va ilustra, după cum vom vedea, în apărarea diferențiată a cerințelor fundamentale ale țării, fapt care în mod inevitabil a constituit o permanentă sursă de alimentare a contradicțiilor dintre grupările sociale și politice care compun clasa dominantă.

În fața sarcinilor fundamentale postbelice, P.C.R. s-a pronunțat cu fermitate pentru dezvoltarea forțelor de producție și ridicarea patriei la un înalt nivel de civilizație și pentru asigurarea unei reale independențe economice și politice.

Necesitatea coordonării economiei naționale. Opera de refacere și dezvoltare cerea o politică economică întemeiată pe realități și bine definită. Faptul că prin desăvîrșirea statului piața s-a lărgit și că trebuiau satisfăcute mult mai multe nevoi, a impus ca economia să fie reorganizată și dezvoltată. Problemele economice, care preocupau atunci toate cercurile conducătoare și de specialitate, nu se puteau rezolva la întîmplare. Încă din 1919, Vintilă Brătianu, subliniase, în conformitate cu principiile politicii „prin noi înșine”, că în condițiile în care statul, prin desăvîrșirea unității sale, a devenit nu numai o entitate politică, dar și una economică, erau necesare noi directive în politica economică a țării⁹². În legătură cu aceasta, mulți economiști burghezi (C. Garoflid, M. Manoilescu, I. N. Angelescu, G. Tașcă, V. N. Madgearu, N. G. Leon, G. Mladenatz și alții) și-au lărgit preocupările lor. Plecînd de la teza că bogățiile naționale determină politica eco-

⁸⁹ „Socialismul” din 27 octombrie 1919; vezi și V. Liveanu, *Situația politică internă a României în momentul creării Partidului Comunist Român. Sistemul partidelor politice*, în „Studii”, tom. XIX (1966), nr. 3, p. 443—472.

⁹⁰ Partidul Țărănesc, *Programul și statutele*, București, 1922, p. 11; *Programul și statutele Partidului Național-Țărănesc* 1926, Simleu — Silvaniei, 1926, p. 10.

⁹¹ Alexandru Puiu, *Valorificarea superioară a resurselor naturale*, Editura Academiei, București, 1969, p. 23—45.

⁹² Vintilă I. Brătianu, *Economia națională a României*, în „Democrația”, an. VII (1919), nr. 4, p. 195.

nomică a statului⁹³, I. N. Angelescu și alți economiști și oameni politici s-au pronunțat pentru o cunoaștere temeinică a realităților, pentru fundamentarea științifică a politicii economice și pentru respingerea fermă a rețetelor propuse de specialiștii străini. Numai „cunoașterea realității economice de la noi — spune I. N. Angelescu — poate să ne servească drept călăuză”⁹⁴ în alegerea unei politici economice legată de interesele țării. O politică economică — relevă același autor⁹⁵ — cere utilizarea maximă și optimă a bogățiilor țării și energiei poporului, fapt care nu se poate dobîndi decât supunînd-o legilor vieții economice, necesităților hotărîtoare, fără spirit de imitație. Numai aceasta putea să susțină lupta de interese, de întrecere cu alte popoare, „pentru a nu fi înlocuiți pe pămîntul nostru și excluși de la viața și civilizația vremii”⁹⁶. În baza concepției că manifestările economice nu sînt fenomene cu apariție întîmplătoare, ci elemente componente ale națiunii, care-i pot asigura triumful sau pieirea, că prosperitatea țării depinde de dezvoltarea forțelor de producție, s-a cerut să se fixeze și la noi o politică bine chibzuită în materie economică pentru a obține protecția și sporirea producției de orice fel⁹⁷. Apărînd aceeași teză, s-a subliniat că România nu mai putea aștepta „în liniște” sau să lase ca economia să evolueze de la sine, și aceasta cu atît mai mult cu cît orice bogăție se judeca acum, mai mult ca în trecut, în lumina valorii ei mondiale. „Problemele economice ale țării noastre — scria în acest sens Gr. Antipa — nu mai pot fi dar nici ele judecate decît din punctul de vedere mondial și al rolului ce are această țară a-l îndeplini în producția și comerțul mondial”⁹⁸.

Valorificarea bogățiilor patriei însă nu putea fi asigurată, în condițiile în care întreaga lume capitalisă intrase în cursa de refacere și dezvoltare decît printr-o politică de exploatare rațională, cu apărarea intereselor superioare ale țării. În acele împrejurări trebuiau afirmate, mai hotărîte ca oricînd, țelurile politicii economice naționale: protejarea muncii, valorificarea bogățiilor și a situației geografice (îndeosebi deschiderea la mare și collectorul internațional — Dunărea), făcîndu-se să se înțeleagă că „zonă de influență a vreunei mari puteri, oricare ar fi ea, nu putem și nu trebuie să fim” (subl. autorului)⁹⁹. Evident, în spatele acestor teze progresiste, exprimînd o cerință obiectivă a epocii, se ascundeau în primul rînd interesele de partid și de clasă ale marii burghezii. Necesitatea coordonării era dictată și de interesul de a recupera rămînerea în urmă, de a recupera timpul pierdut prin vitregia vremurilor. Greutatea consta în a satisface nevoile de bază ale României păstrînd neatințarea pe toate planurile¹⁰⁰. Aceasta însemna că politica economică a României nu se putea hotărî excluzînd legăturile ei cu economia internațională, dar nici supunînd-o tendințelor ei acaparatoare.

Coordonarea economiei a fost înțeleasă ca o necesitate nu numai la nivelul național, dar și la nivelul fiecărui compartiment, al fiecărei ramuri, ca o cale de a asigura progresul. Coordonarea este necesară — scria unul din autori — întrucît „vedem că în fiecare ramură se lucrează independent de cealaltă și prea de multe

⁹³ I. N. Angelescu, *L'accroissement de la production et son influence sur les variations du change en Roumanie*, București, 1924, p. 5.

⁹⁴ Idem, *Politica economică a României față de politica economică imperia-listă...*, p. 39.

⁹⁵ Idem, *Politica economică a României*, București, 1919, p. 6—7, 22.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 22.

⁹⁷ G. Popescu, *Dunărea din punct de vedere economic*, București, 1928, p. 5.

⁹⁸ Gr. Antipa, *Problemele evoluției poporului român*, București, 1919, p. 298.

⁹⁹ I. N. Angelescu, *România și actuala politică economică internațională*, în „Buletinul Institutului Economic Românesc”, an. VI, (1927), nr. 2, p. 109.

¹⁰⁰ Vintilă I. Brătianu, *Situația financiară a României*, București, 1925, p. 8—9.

ori una în dauna celeilalte¹⁰¹. În asemenea condiții, cheștiunea coordonării și educației naționale a devenit vitală pentru popor și țară¹⁰². Coordonarea economiei trebuia să aibă ca obiectiv major valorificarea completă și intensivă a bogățiilor naționale¹⁰³.

Ținând seama de importanța coordonării economiei s-a enunțat teza necesară, dar imposibil de realizat în condițiile orinduirii capitaliste, cînd clasa dominantă este măcinată de diverse interese, ca partidele politice să nu aibă decît o singură țintă finală: satisfacerea necesităților evoluției României, care nu sînt inventate de partide, ci „izvorăsc din cauze cu mult mai profunde și care își au originea lor în firea poporului și aspirațiunile care decurg din aceasta, în natura țării și în rostul ei între țările și popoarele lumii”¹⁰⁴. După concepția lui Gr. Antipa, constatarea și formularea precisă a necesităților, în fiecare moment al evoluției țării, era o îndatorire a omului de știință, iar înfăptuirea lor trebuia să cadă în sarcina partidelor politice¹⁰⁵.

În consecință, pentru conducerea unitară a politicii economice s-a propus constituirea unui Consiliu Economic Superior, cu menirea de a studia, coordona, sistematiza și armoniza întreaga activitate a tuturor departamentelor și factorilor economici interesați, de a fixa directivele, de a dispune de măsuri și de a supraveghea executarea lor. De asemenea, el urma să studieze necesitățile fiecărei ramuri de producție și să stimuleze crearea de organizații și întreprinderi pentru punerea grabnică în valoare a tuturor izvoarelor de bogăție ale țării¹⁰⁶. Alții au numit acest organism Consiliul Economic Național cu sarcina de a asigura controlul organizării și funcționării întreprinderilor cointerestate, fie direct, fie prin delegații săi din diferite consilii, să centralizeze datele experimentale spre a fi ținute în seamă la elaborarea de noi norme legislative și tehnice. În componența lui urmau să intre cei mai buni economiști, tehnicieni și juriști, delegați de stat, de camere de comerț, îndus rîe și de muncă, de asociațiile tehnice profesionale și de comisiile parlamentare¹⁰⁷. S-a mai recomandat și crearea imediată a unui Oficiu Special al Economiei Naționale sau a unei Administrații Speciale a Economiei Naționale, puse sub controlul Consiliului Economic Superior. Oficiul sau administrația respectivă trebuia să aibă libertatea de inițiativă și să fie investită cu largi puteri de execuție, urmînd să concentreze specialiști din toate ramurile de activitate economică; în compartimentele deficitare sub acest raport, specialiști trebuiau să fie aduși din străinătate¹⁰⁸. La nivelul programelor partidelor, numai Partidul Poporului înserează prevederi în legătură cu un asemenea organism. Pentru conducerea unitară a politicii economice se va institui — se arată în programul acestuia — un Consiliu Economic pe lîngă Președinția Consiliului de Miniștri, care va avea numai el căderea să fixeze întreaga politică economică, controlînd în același timp aplicarea ei. În plus, același partid înțelegea să ajute constituirea și consolidarea asociațiilor pur profesionale ale producătorilor cu scopul de a face din aceștia factori de organizare economică și adevărați auxiliari ai politicii de stat.

¹⁰¹ P. N. Panaiteșcu, *Indrumarea economică și educația economică națională*, în „Buletinul Institutului Economic Românesc”, an. VII (1928), nr. 1—2, p. 13.

¹⁰² *Ibidem*, p. 4.

¹⁰³ Paul Nicrescu, *La Roumanie nouvelle*, Bucurest, 1924, p. 154—155.

¹⁰⁴ Gr. Antipa, *Paralizia generală progresivă a economiei naționale și remediarea ei*, București, 1923, p. 3.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 3—4.

¹⁰⁶ Gr. Antipa, *Paralizia generală progresivă*..., p. 46—47.

¹⁰⁷ M. N. Constantinescu, Alex. Velescu și M. N. Peseacov, *op. cit.*, p. 29.

¹⁰⁸ Gr. Antipa, *Necesitatea înființării unei organizații a economiei naționale*, București, 1918, p. 11.

Tezele susținute în legătură cu necesitatea coordonării economiei naționale, deși formulate și apărate singular, dezvăluie un aspect pozitiv al gândirii economice burgheze, nu atât pe linia alcătuirii unor planuri economice, cât mai cu seamă a fixării unor directive economice și a controlării modului de îndeplinire a lor.

Considerații asupra caracterului și perspectivelor economiei naționale. Elementul principal în agravarea contradicțiilor în sinul cercurilor conducătoare l-a constituit poziția diferită a partidelor în problema aprecierii caracterului și perspectivelor economiei naționale, ca și a mijloacelor de înlăptuire a progresului economic, și aceasta pentru faptul că, înainte de a fixa direcțiile economice, partidele, oamenii politici și de știință au pornit de la analiza deosebită a structurii sale.

După cum se știe, cu tot aportul industrial determinat de actul de la 1 decembrie 1918, caracterul agrar al țării nu s-a schimbat. Dacă avem în vedere forța motrice exprimată în H.P., care constituie un criteriu de bază în aprecierea capacității industriale, observăm o creștere cu 235% a acestei categorii în România postbelică față de nivelul Vechiului Regat. Transilvania și Banatul veneau să accentueze caracterul, mai bine zis perspectivele profilului industrial al României. Pe ansamblul țării, însă, intensitatea vieții industriale exprimată în medie H.P. pe cap de locuitor era cu puțin mai mare (1 H.P. la 35 locuitori) față de situația existentă în Vechiul Regat (1 H.P. la 37 de locuitori)¹⁰⁹. Dar, deși nu putea fi considerată țară industrială, România avea resurse naturale pentru a dobândi un asemenea profil. Țara noastră — constata Vintilă Brătianu — „are toate condițiile naturale pentru a fi un *stat industrial complet*” (subl. autorului)¹¹⁰.

Cu toate că au fost făcute asemenea aprecieri, nici unul din partidele politice burgheze nu și-a fixat ca sarcină în program să schimbe caracterul economiei naționale. Astfel, Partidul Poporului socotea agricultura ca cea mai temeinică ramură a economiei, singura capabilă să asigure prosperitatea României. El însă nu nesocotea celelalte ramuri de producție¹¹¹. Mai pregnantă apare această teză la țărăniști, care căutau să asigure primatul agriculturii și să pună în raport direct dezvoltarea claselor cu prosperitatea agriculturii. Nici chiar P.N.L., care preconiza în mai mare măsură necesitatea industrializării țării, nu a prevăzut în programul său un asemenea obiectiv. „Pentru noi — arăta I. G. Duca în acest sens — prin structura ei economică, România este desigur în primul rînd un stat agricol și ea trebuie vrînd nevrînd să păstreze acest caracter”¹¹². Cu toate acestea, la nivelul P.N.L. s-a documentat neîncetat nu numai necesitatea dezvoltării nelimitate a industriei, dar și cerința obiectivă ca în complexul economic să i se rezerve un loc important. „Dar, dacă nu ne gândim să schimbăm caracterul specific al economiei noastre naționale — sublinia în continuare I. G. Duca — nu pricepem pentru ce anume cuvînt ar trebui să persecutăm celelalte ramuri ale producției. Nu ni se pare de loc că este o incompatibilitate între propășirea agriculturii și dezvoltarea industriei. Pe lângă aceasta, numărase industrii sînt ele în strînsă legătură cu agricultura; nu sînt ele chiar o condiție indispensabilă a progresului ei? În fine, țara noastră are nenumărate bogății. Aceste bogății nu pot rămîne

¹⁰⁹ Mihail Manoilescu, *Importanța și perspectivele industriei în noua Românie*, București, 1921, p. 14; Mircea A. Badareu, *Părerii asupra politicii agricole de după război*, Iași, 1927, p. 4; State Ionescu, *Activitatea internațională a României rezultată din tratatele încheiate*, București, 1933, p. 78; N. P. Arcadian, *Industrializarea României*, Ed. a II-a, București, 1936, p. 146—147.

¹¹⁰ Vintilă I. Brătianu, *Economia națională a României...*, p. 200; vezi și „*Buletinul Institutului Economic Românesc*”, an. I (1922), nr. 2, p. 161.

¹¹¹ „*Adevărul*” din 9 aprilie 1926; „*Societatea de mîline*”, Cluj, 25 aprilie 1926, p. 326.

¹¹² I. G. Duca, *Partidul Național-Liberal, partid industrial* (o nouă legendă), în „*Democrația*”, an. XV (1927), nr. 4, p. 4—6.

neproductive. Punerea lor în valoare se impune și prin această punere în valoare, industrii noi se creează în mod fatal. O atare evoluție naturală poate ea să fie oprită pentru motivul că sintem o țară agricolă și că trebuie să rămănim o țară agricolă ? Desigur că nu”¹¹³.

Problema caracterului ce trebuia imprimat politicii economice — industrial sau agrar — a fost mult mai larg dezbătută la nivelul oamenilor politici și de știință, îndeosebi al economiștilor. Gîndirea economică burgheză s-a concentrat în perioada pe care o cercetăm pentru a răspunde unor probleme capitale în legătură cu caracterul și profilul economiei naționale: trebuia România să rămînă o țară agrară, iar dacă nu, avea ea condițiile necesare (resurse naturale, piață internă, capital, cadre etc.), pentru a se industrializa ? Ce forță socială avea menirea de a îndeplini misiunea istorică a industrializării ? Problema „pe ce cale evoluăm”, încorporează nu numai o problemă strict economică, ci și una social-politică și cultural-artistică.

Confruntarea de idei pentru fixarea caracterului și profilului economiei — industrial sau agrar, — polemică veche, cu rădăcini în gîndirea economică din secolul trecut, a căpătat în perioada ce o cercetăm o mare intensitate. Desăvîrșită prin actul de la 1 decembrie 1918, cu o piață internă lărgită, cu un potențial economic amplificat, care permitea prin bogăția și varietatea materiilor prime o accelerare a procesului de industrializare, România se afla în fața unor perspective care puteau modifica structura ei economică și social-politică. Tocmai acest fapt a potențat rezistența forțelor sociale interesate în păstrarea vechii structuri.

Plecînd de la realitatea că cel puțin 12 milioane de locuitori ai țării trăiau în exclusivitate din munca pămîntului, adepții păstrării caracterului agrar al României au enunțat teza că de agricultură depindea o balanță comercială activă, echilibrarea bugetului, precum și prosperitatea industriei și a comerțului. Mai mult, ei au arătat că însăși opera de refacere economică nu se putea înfăptui decît după obținerea unei producții agricole sporite, care să reverse belșugul. Producția agricolă, dînd un mare procent în formarea venitului național, constituia — în concepția unora — „cheia întregii noastre mișcări comerciale și în marea lor majoritate, toate celelalte ramuri de activitate economică și mai ales industria, nu sînt decît anexele ei... Agricultura domină pînă într-atîta viața noastră economică, încît nu există problemă economică, care să poată fi soluționată, fără a se ține seama de această legătură”¹¹⁴. Este adevărat faptul că pentru România producția agricolă constituia una din cele mai mari bogății cu care apărea pe piața internațională și constituia un element de apreciere a economiei naționale¹¹⁵. Dar de aci, pînă la o permanentiza caracterul exclusiv agrar al României era o mare deosebire.

Teza menținerii caracterului agrar al țării avea să fie apărută de mulți din partizanii teoriei „România — stat eminentemente agricol”, într-o formă oarecum îndulcită la unii autori. Agricultura — scria Al. Topliceanu, la care întîlnim

¹¹³ I. G. Duca, *Partidul Național-Liberal...*, p. 4—6.

¹¹⁴ Mircea A. Badareu, *op. cit.*, p. 5. Legat de teza că de îndrumarea agriculturii depindea întreaga viață economică, s-a susținut că numai prin introducerea mașinismului în sectorul agricol, firește prin import, putea înflori o mare industrie (Paul Theodor, *Reflecțiuni asupra nevoilor agriculturii noastre în legătură cu economia generală a țării*, București, 1923, p. 3, 6). Împotriva acestei idei s-a ridicat hotărît I. N. Angelescu, care, cu argumente științifice, a demonstrat că progresul agriculturii era stînjinit de dependența absolută de industria altor state, care furnizau instrumentele, mașinile și piesele de schimb. Și mai dependentă de industria străină era întreaga industrie de transformare a produselor agricole (I. N. Angelescu, *Politica economică a României față de politica economică imperialistă...*, p. 52—53).

¹¹⁵ I. N. Angelescu, *L'accroissement de la production...*, p. 7—8.

și opinii favorabile dezvoltării industriei ușoare — imprima un caracter definitiv economiei și de acest lucru trebuia să se țină seama în elaborarea politicii economice¹¹⁶. Într-o altă formulare, aceeași idee o întâlnim și la alți autori. „*În atmosfera agricolă* — scria unul din aceștia — *trebuie să se așeze toate preocupările politicii noastre economice*. Oricare ar fi credințele sau tendințele politice, se impune să avem pentru țară un program economic, care să fie real, numai în cadrul vieții agricole“ (subl. autorului)¹¹⁷.

Teoria reacționară „România — țară eminentamente agricolă“ nega întreaga evoluție capitalistă la noi și forța creatoare a poporului în domeniul producției materiale cu mijloace moderne și propaga imposibilitatea industrializării, rezervând țării doar perspectiva de a exporta produse agricole și de a importa produs industriale finite, ceea ce în ultimă instanță însemna aservire față de capitalul străin. Această teorie, care tindea să păstreze economia în stare de înapoiere, de anexă agrară, a statelor industriale occidentale, condamna masele la mizerie, analfabetism, incultură, justificând în esență interesele de clasă ale moșierimii. Este adevărat că odată cu aplicarea reformei agrare forma clasică a acestei teorii reacționare s-a diminuat, iar numărul partizanilor ei s-a redus. În schimb s-a pus în circulație teza necesității asigurării primatului agriculturii, propăvăduită îndeosebi de doctrina țărănistă¹¹⁸. V. Madgearu, teoreticianul de frunte al doctrinei statului țărănesc, arăta în 1927 că de „necesară“ era ca România să părăsească iluzia că „poate și trebuie să devină un stat industrial“¹¹⁹.

Economiști lucizi au relevat la timp pericolul teoriei reacționare „România — țară eminentamente agricolă“, ca și a asigurării primatului agriculturii în cadrul economiei. Dacă România ar continua să-și păstreze profilul agrar — remarcă pe bună dreptate I. N. Angelescu — atunci nu i-ar rămîne decît „să se înglobeze economiceste în altă țară, cu care să acătuiască o economie integrală“¹²⁰.

Cercetînd raportul dintre industrie și agricultură, economiști de mare prestigiu au desprins numeroase concluzii în favoarea industrializării. Deși majoritatea considerau că agricultura trebuie să rămînă ramura de bază a economiei, ei au înțeles totuși, au susținut și au documentat neînterupt nu numai nevoia dezvoltării nelimitate a industriei, dar și cerința ca în cadrul complexului economic să i se rezerve un loc important. S-a demonstrat astfel că, deși România continuă să găsească și după război în agricultură principala ei ramură de producție, nu putea admite să neglijeze dezvoltarea sectorului industrial. Încetînd prin actul de la 1 decembrie 1918 de a mai fi o țară eminentamente agricolă și devenind una agricolă și industrială¹²¹, s-a susținut teza colaborării dintre cele două ramuri principale ale economiei, datorită de a se sprijini reciproc în procesul producției bunurilor materiale. Trebuie precizat aici că mulți au înțeles colaborarea dintre cele două ramuri ca avînd loc pe o bază foarte îngustă: agricultura să pună la dispoziția industriei plante tehnice, iar aceasta să transforme produsele agricole (vegetale și animale) și forestiere, putînd astfel concura mai bine pe piața mondială, decît în forma lor brută¹²². Pornind de la teza îngustă că România nu era menită să

¹¹⁶ Alexandru Topliceanu, *Locul ocupat de industrie în complexul economic al României*, București, 1923, p. 12—13.

¹¹⁷ Vasile C. Osvaldă, *O revizuire a situației economice*, Cluj, 1928, p. 9.

¹¹⁸ Vezi și C. Garoflid, *Păreri economice și financiare...*, p. 6—7.

¹¹⁹ V. N. Madgearu, *Agrarianism*, București, 1927, p. 7.

¹²⁰ I. N. Angelescu, *România și situația politică economică internațională*, în „*Analele economice și statistice*“, nr. 1—2/1927, p. 6.

¹²¹ *La Roumanie économique en 1926*, Bucarest, (1927), p. 28; C. R. Mircea, *Organizarea industriei românești din punctul de vedere al exploatării*, București, (1932), p. 10; *A XXI-a adunare generală a Uniunii Camerelor de Comerț și Industrie*, București, 1937, p. 174.

¹²² A. Nasta, *Agricultura noastră față de criza agricolă mondială*, București, 1930, p. 18.

devină un stat industrial — totuși de preferat aceleia susținută de doctrina țărănistă —, dar nici să rămână un stat agrar¹²³, s-a subliniat că în mod fatal economia națională trebuia să devină o economie integrală¹²⁴, că statul va dobîndi „un caracter industrial bine hotărît”¹²⁵, fără însă a se schimba caracterul economiei¹²⁶. Oricum, economia Vechiului Regat, cu profil agrar, depinzînd aproape în exclusivitate de industria străină, nu putea constitui — cum bine s-a remarcat¹²⁷ — un ideal pentru statul unitar național, în care, pe lângă bogățiile solului, existau alte categorii de avuții naturale (căderi de ape, cărbuni, gaze naturale, petrol, minereuri și altele) ce permiteau, prin valorificarea lor superioară cu ajutorul industrializării, intensificarea vieții economice și sporirea randamentului ei în procesul ridicării României în rîndul statelor civilizate.

Cu alte cuvinte, paralel cu convingerea că România trebuia să rămînă o țară agrară, s-a demonstrat că o perseverare în boicotarea activității industriale însemna o greșeală enormă de pe urma căreia statul s-a resimțit în trecut și avea să sufere foarte mult în viitorul cel mai apropiat. Încrederea în creșterea rolului și importanței industriei în ansamblul economiei¹²⁸, încredere sporită prin desăvîrșirea statului național, a slujit ca pîrghie morală în tendința de emancipare de piața și capitalul străin.

Teza accentuării caracterului industrial al economiei avea să cîștige în practica economică pe unii din adversarii ei, nu alît pentru avantajele pe care industria le oferă pentru economie și independența statului, cît mai ales pentru că accelera obținerea imediată a unor însemnate profituri pentru capitalul investit.

În concluzie, dezbaterile de către factorii politici și oamenii de știință a problemelor dezvoltării economiei naționale, la care ne-am referit în articolul de față, pune în lumină existența unor teze foarte variate și contradictorii, unele de o certă valoare, ce trebuie avute în vedere în cercetarea perioadei istorice 1922—1928.

OPINIONS ÉMISES DURANT LA PÉRIODE 1922—1928 CONCERNANT LE DÉVELOPPEMENT DE L'ÉCONOMIE NATIONALE DE LA ROUMANIE

RESUMÉ

Après la première guerre mondiale, tenant compte de la situation dans laquelle se trouvait la Roumanie, un ample débat eut lieu entre les représentants des partis politiques et les économistes relativement à des problèmes fondamentaux pour le développement de notre patrie. Dans les discussions concernant la nécessité d'assurer la marche ascendante de la vie économique, les théoriciens des partis

¹²³ I. N. Angelescu, *Politica economică a României față de politica economică imperialistă...*, p. 52.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 53.

¹²⁵ Vintilă I. Brătianu, *Problemele ce se pun pentru unificarea și consolidarea României*, în „Democrația”, an. VII (1919), nr. 1, p. 26—27.

¹²⁶ Constantin D. Bușilă, *Necesitatea și rolul unei politici industriale*, București, 1931, p. 5.

¹²⁷ I. N. Angelescu, *op. cit.*, p. 53.

¹²⁸ Șt. Zeletin, *Burghesia română...*, p. 132—133; Alexandru Topliceanu, *Locul ocupat de industrie...*, p. 3; Vintilă I. Brătianu, *Situația economică creată României după război*, în *Politica externă*, București, 1925, p. 171.

politiques bourgeois ont invoqué certaines doctrines. Ainsi, en 1922—1923, sous l'égide de l'Institut Social Roumain, dans une série de conférences publiques, les représentants les plus qualifiés des différents partis ont fait connaître quelles étaient, à leur avis, les meilleures voies à suivre pour obtenir d'importants progrès économiques et politiques. Les conférenciers se sont alors prononcés en faveur des doctrines qui correspondaient le mieux aux intérêts qu'ils soutenaient : pour l'Etat industriel ou pour l'Etat agraire, pour le libre échange ou pour le protectionnisme, pour la doctrine de conservation politique et sociale ou pour celle dénommée néolibérale, pour la doctrine agraire ou pour le socialisme, etc. Au point de vue économique, ils se sont préoccupés des problèmes essentiels de la Roumanie d'après guerre, tels que préciser les traits caractéristiques de l'économie, les directions du développement, les possibilités de réalisation et leurs limites.

Les débats qui eurent lieu en d'autres occasions mirent en évidence les contradictions entre les classes sociales et les divergences qui s'étaient produites au sein même des milieux qui gouvernaient l'Etat. L'auteur souligne le caractère contradictoire des solutions proposées pour le développement économique, les traits caractéristiques des programmes économiques des partis politiques, les nécessités essentielles de la Roumanie d'après guerre, la coordination indispensable de l'économie nationale, les opinions relatives à son caractère et à ses perspectives.

Des opinions qui furent émises — opinions d'ailleurs très différentes les unes des autres — se dégagent la constatation que l'économie de la Roumanie d'avant-guerre à prédominance agraire ne pouvait être l'idéal pour l'Etat unitaire roumain. En effet, dans la Roumanie nouvelle, à côté des richesses du sol, existaient aussi d'autres catégories de richesses naturelles (telles que les chutes d'eau, le charbon, le gaz naturel, le pétrole, les minerais, etc.) qui offraient la possibilité d'intensifier l'activité économique et d'augmenter la contribution de l'industrie à l'oeuvre de redressement national dont le résultat espéré était que la Roumanie arrive à égaler les Etats civilisés. Quoique chacun des partis politiques bourgeois ait affirmé sa conviction que notre patrie devait rester un Etat agraire, il fut prouvé que persévérer à déconsidérer l'industrie constituait une lourde faute dont la Roumanie autrefois avait souffert les conséquences et dont elle risquait de souffrir beaucoup plus à l'avenir.

La confiance dans l'augmentation du rôle et de l'importance de l'industrie dans l'ensemble de la vie économique a décidé la grande bourgeoisie à préconiser l'émancipation des marchés étrangers et des capitaux étrangers. C'est ce qui ressort des discussions concernant les procédés pour développer l'économie nationale. A cette occasion, la bourgeoisie roumaine s'est divisée en plusieurs factions : une d'entre elles considérait nécessaire la collaboration loyale et illimitée avec les capitaux étrangers ; une autre faction proposait de laisser entrer sans entraves les capitaux étrangers en Roumanie ; enfin, une troisième faction n'admettait la collaboration des capitaux étrangers que sous certaines conditions et dans certaines limites, imposées par les intérêts de l'économie nationale.

Le conclusion de l'auteur est que ces débats ont mis en pleine lumière des thèses variées et contradictoires, dont les unes ont eu une grande influence. Pour ce motif elles doivent être prises en considération, lorsqu'on étudie, au point de vue historique, la période qui s'étend de 1922 à 1928.

ROMÂNIA ȘI ACTIVITATEA COMISIEI INTERNAȚIONALE A STRÎMTORILOR (1924—1936) *

DE

I. SEFTIU

În conformitate cu prevederile articolelor 10—16 ale Conferinței de la Lausanne¹, urma ca la Constantinopol să se instituie o Comisie Internațională a Strîmtorilor. Ea avea drept misiune să vegheze la aplicarea strictă a dispozițiilor Convenției Strîmtorilor, să asigure respectarea stipulațiilor privitoare la trecerea prin strîmtori a bastimentelor de război și a aeronavelor militare.

Comisia Internațională a Strîmtorilor (vom folosi în continuare prescurtarea C.I.S.) s-a întrunit pentru prima oară la Constantinopol, la 25 octombrie 1924, sub președinția reprezentantului Turciei². Puterile participante la Conferința orientală și care ratificaseră Convenția de la Lausanne au numit la timp reprezentanții lor în C.I.S., aceasta începîndu-și propriu-zis lucrările la începutul lunii noiembrie 1924³.

Interesele românești în problema strîmtorilor explică preocuparea ce au vădit-o oficialitățile de la București față de noua instituție de la Istanbul, față de buna ei funcționare și îndeplinirea misiunii pentru care a fost creată. Încă înainte de deschiderea oficială a lucrărilor C.I.S., ministrul României în Turcia scria la Departamentul Externelor că ar fi fost de dorit ca și statul român să-și desemneze cît mai repede un reprezentant în Comisia Strîmtorilor, „spre a-și spune cuvîntul său la nevoie și a nu se găsi apoi în fața unor hotărîri la care nu a colaborat și pe care va trebui să le respecte, deși făcute de alții”⁴. Primul reprezentant al României în C.I.S. a fost George Filality⁵, care a deținut acest post în perioada 1924—octombrie 1929. Succesorul său a fost G. C. Ionescu⁶, consul general la Istanbul, care a onorat-o pînă la data de 1 mai 1932, cînd în funcția de delegat

* Prezentul articol reprezintă o parte dintr-un studiu mai întins intitulat *Problema strîmtorilor de la Lausanne la Montreux (1924—1936)*.

¹ *Interesele și drepturile României în textele de drept internațional public* (Cu un studiu introductiv de N. Dașcovici), Iași, 1936, p. 34—35.

² Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare Arhiva M.A.E.), Fond 8, Convenții S₁, vol. VIII, V. Anastasiu, lucrarea *Regimul strîmtorilor (Bosfor, Marea Marmara și Dardanele)*, 1933, p. 39.

³ *Ibidem*, vol. I, Legația de la Constantinopol, tel. 1592/30.IX.1924.

⁴ *Ibidem*, tel. 193/4.X.1924, înregistrată la M.A.E. cu nr. 57400/31.X.1924.

⁵ *Ibidem*, M.A.E. către Legația de la Constantinopol, tel. 57346/30.X.1924.

⁶ *Ibidem*, vol. IV, M.A.E., către Delegația României în Comisia Strîmtorilor (în continuare se va cita prescurtat D.R.C.S.), tel. 62495/14.X.1929.

al guvernului român în C.I.S. a fost numit V. Anastasiu, consilier de legatie⁷. Constantin Crețu, consul general la Istanbul, încheia seria diplomaților români care au reprezentat statul român în organismul internațional al strimtorilor de la Constantinopol. El a deținut calitatea de delegat-supleant al României în C.I.S. din septembrie 1934⁸ pînă la desființarea acesteia, în conformitate cu hotărârile Conferinței de la Montreux din 1936.

Comisia Strimtorilor și oficialitățile turce au făcut la început demersuri pentru a afla dacă U.R.S.S. avea intenția de a trimite un delegat în C.I.S. La aceste intervenții diplomatice, guvernul sovietic a răspuns că, întrucît nu ratificase Convenția strimtorilor de la Lausanne, nu crede că ar putea, deocamdată, să desemneze un reprezentant în Comisia instituită conform stipulațiilor acestei convenții⁹. Prin lipsa U.R.S.S. și a Iugoslaviei¹⁰, care n-au semnat sau ratificat, din motive diferite, tratatul de la Lausanne, Comisia a rămas compusă din reprezentanții următoarelor state: Marea Britanie, Franța, Bulgaria, Grecia, Italia, Japonia, România și Turcia. Sediul Comisiei a fost stabilit la Constantinopol în palatul Tophané, pus la dispoziție de către guvernul turc¹¹.

Analiza activității desfășurate de Comisie vreme de 12 ani duce la concluzia că această instituție a avut o existență lipsită de importanța ce i se atribuisese inițial, transformîndu-se, în cele din urmă, într-un simplu organism statistic¹². În ciuda neînvestirii ei cu prerogative prea întinse, Turcia a considerat C.I.S. ca o posibilitate în plus de amestecare a marilor puteri în treburile ei interne¹³ și de aceea Comisia s-a aflat într-o continuă dispută cu autoritățile turcești. Acest lucru s-a făcut simțit încă în primele luni ale activității Comisiei, din momentul în care delegatul român era nevoit să constate realitatea că „turcii neapărat nu vād cu ochi buni Comisia Strimtorilor, instalată în casa lor și nu va lipsi o ocazie pentru a căuta să o micșoreze”¹⁴.

Delegații guvernului român în C.I.S., dovedind competență, și-au adus contribuția, prin intervențiile lor, la măsurile luate de autoritățile turcești pentru îmbunătățirea navigației, pentru respectarea clauzelor Convenției de la Lausanne. Ei au acționat, în majoritatea cazurilor, potrivit instrucțiunilor primite de la București, neignorînd, desigur, atitudinea celorlalți reprezentanți ai Comisiei, și în special poziția delegaților marilor puteri — ai Angliei, Franței și Italiei. Afirmările de mai sus trebuie completate cu precizarea că unii diplomați români — e cazul mai ales al lui G. Filality — avînd o optică deformată despre principiul egalității în drepturi dintre state, ignorînd faptul că Turcia milita pentru respectarea principiilor independenței naționale și a suveranității, au dovedit prea mult zel în preconizarea unor măsuri care puteau leza principiile menționate și tindeau să facă din C.I.S. un mic stat în stat, un organism care să devină un

⁷ Arhiva M.A.E., vol. VII, D.R.C.S., tel. 726/8.IV.1932, vezi și vol. VIII, M.A.E. către Ministerul Apărării Naționale, adresa nr. 8119/23.II.1933.

⁸ *Ibidem*, vol. IX, Legația de la Ankara către M.A.E., tel. 1421/20.IX.1934.

⁹ *Ibidem*, vol. VIII, V. Anastasiu, *lucr. cit.*, p. 57—58.

¹⁰ *Ibidem*, vol. I, D.R.C.S., tel. 131/29. XI. 1924.

¹¹ *Ibidem*, Legația de la Constantinopol, tel. 1427/2.IX.1924.

¹² *Ibidem*, vol. XIII. Dare de seamă analitică asupra Conferinței privitoare la regimul Strimtorilor, p. 30.

¹³ În 1930, Tewfik Rüstü bey, ministrul de externe al Angorei, spunea în acest sens: „Guvernul turc nu poate să admită nici cel mai mic început de atingere a suveranității Turciei, pentru dobîndirea căreia s-au sacrificat viețile a sute de mii de oameni. Regimul capitulațiilor este una din paginile cele mai dure-roase ale fostului Imperiu otoman și opinia publică de astăzi se îngrozește la cel mai simplu gest ce ar părea că tinde la reînvierea aceluia regim”. (*Ibidem*, vol. V, Consulatul general al României de la Istanbul, Raport f.n. către M.A.E. din 16.XI.1930).

¹⁴ *Ibidem*, vol. I, D.R.C.S., tel. 35/5.I.1925.

mijloc eficace de ingerință în afacerile interne ale statului deținător al strimtorilor. A fost nevoie, uneori, chiar de intervenția Departamentului Externelor de la București pentru a combate astfel de tendințe¹⁵, de natură a avea repercusiuni defavorabile asupra evoluției relațiilor dintre România și Turcia.

Primele ședințe ale C.I.S. s-au concentrat în jurul rezolvării unor probleme de ordin organizatoric: stabilirea rangului delegaților, a limbii oficiale în care urmau să se poarte discuțiile, elaborarea Regulamentului interior de funcționare a Comisiei, stabilirea bugetului¹⁶. În toate aceste chestiuni, delegatul român și-a afirmat poziția, fiind solicitat de colegii săi să primească a face parte din Comisia pentru alcătuirea Regulamentului Comisiei¹⁷. Vorbind despre contribuția sa la elaborarea Regulamentului interior, George Filality raporta la București că l-a alcătuit „aproape în întregime ... singur”¹⁸.

Cele dintii dispute între autoritatea teritorială și Comisie le-a antrenat chestiunea pavilionului și a imunităților diplomatice pentru membrii C.I.S.

În ședința sa din 25 februarie 1925, Comisia Strimtorilor a hotărât ca să aibă un drapel distinctiv să adopte, deci, un pavilion special după cum făcuse Comisia Europeană a Dunării¹⁹. Un zel deosebit, dar într-un nimic justificat, a depus în această privință și reprezentantul României, G. Filality: „Am fost printre delegații cei mai dîrzi în a susține necesitatea pentru Comisia Strimtorilor, după exemplul Comisiei Internaționale a Dunării, de a avea pavilionul său propriu, pentru a-l arbora atît pe sediul Comisiei, cît și pe ambarcațiunile proprii sau pe bastimentele pe care s-ar fi găsit în mod oficial unul sau mai mulți membri ai săi”²⁰. Toți delegații statelor reprezentate în C.I.S. au îmbrățișat aceeași poziție, cu excepția președintelui Comisiei, amiralul turc Vassif pașa, care a refuzat categoric să accepte o asemenea măsură, apreciind-o ca un prejudiciu adus suveranității teritoriale a Turciei²¹. De altfel, el a smuls de pe clădirea C.I.S. drapelul ridicat fără consimțămîntul autorităților turcești²².

Nu s-au soldat cu rezultate pozitive nici intervențiile delegaților C.I.S. pe lângă guvernul turc pentru a se acorda membrilor Comisiei imunității diplomatice²³. Comentînd refuzul Ministerului de Externe de la Angora în chestiunea acordării beneficiului tuturor imunităților diplomatice (scutiri de vamă etc.)²⁴, delegatul României dovedea din nou același nejustificat exces de zel²⁵.

În conformitate cu articolul 15 din Convenția Strimtorilor, Comisia a adresat anual Societății Națiunilor, pe întreaga durată a funcționării ei, un raport general, prin care o înștiința despre îndeplinirea misiunii sale, comunicîndu-i, totodată, informații care interesau comerțul și navigația.

Comisia Strimtorilor a însoțit aceste informații de lămuririle necesare, formulîndu-și observațiile sau rezervele sugerate de unele dintre dispozițiile regu-

¹⁵ Arhiva M.A.E., Arhiva de la Istanbul (1924—1936) (Comisia Strimtorilor, vol. 167, M.A.E. către D.R.C.S., tel. 24364/21.V.1925.

¹⁶ *Ibidem*, Fond 8, Convenții S₁, vol. I, D.R.C.S., tel. 5 și 6/7.XI.1924; tel. 10/14.XI.1924.

¹⁷ *Ibidem*, tel. 34/29.XII.1924.

¹⁸ *Ibidem*, tel. 48/20.I.1925;

¹⁹ *Ibidem*, tel. 79/28.III.1925.

²⁰ *Ibidem*, tel. 85/10.IV.1925.

²¹ *Ibidem*, tel. 79/28.III.1925.

²² *Ibidem*, tel. 96/20.V.1925.

²³ *Ibidem*, Fond 8, Convenții S₁, vol. I, D.R.C.S., tel. 83/3.IV.1925.

²⁴ *Ibidem*, tel. 135/14.XI.1925.

²⁵ „E o chestiune care ar trebui studiată de toate cancelariile reprezentate în Comisie — arată el — căci este la mijloc o jignire adusă caracterului internațional al Comisiei — pentru ca să intervină laolaltă pe lângă guvernul turc, cerîndu-i stăruitor să revină asupra hotărîrii luate” (*ibidem*, Arhiva de la Istanbul, vol. 167, D.R.C.S., tel. 121/2.X.1925).

lamentelor turcești aplicate navigației internaționale în strîmtori. În același timp, au fost semnalate în mod regulat îmbunătățirile aduse de autoritatea teritorială diferitelor servicii în legătură cu navigația comercială. În ceea ce privește mișcarea maritimă comercială în strîmtori, C.I.S. a prezentat în permanență, în rapoartele sale anuale către Liga Națiunilor, un tablou anexă cu toate indicațiile necesare (pavilionul, numărul de vase care au operat la Constantinopol, numărul navelor aflate în tranzit, tonajul etc.). Raportul mai conținea, de asemenea, lista forței navale cea mai puternică din Marea Neagră, precum și o dare de seamă detaliată asupra trecerii prin strîmtori a bastimentelor de război și a aeronavelor aparținînd diferitelor puteri, atît riverane cît și neriverane la Marea Neagră.

Începînd din anul 1927, autoritățile turcești au continuat, în fiecare an, să acorde diferite înlesniri vaselor de comerț în tranzit prin strîmtori. S-au adus, în general, importante ameliorări serviciilor în legătură cu navigația comercială. Vasele care efectuau operațiuni comerciale în strîmtori erau supuse la vizita sanitară la intrarea în Dardanele (Ceanak) sau la intrarea în Bosfor (Buyuk-Dere), după cum veneau din Marea Egee sau Marea Neagră. Aceste vase trebuiau să fie prevăzute cu o patentă de sănătate vizată, care era prezentată Serviciului Sanitar competent și pe baza căruia se obținea libera practică. Controlul polițienesc și vamal al vaselor care făceau un serviciu regulat, transportînd numai călători sau călători și mărfuri, se făcea la bord pînă la sosirea vaselor la Istanbul, de către agenții respectivi, îmbarcați, la Ceanak, dacă vasul venea din Marea Egee, sau la Buyuk Dere, dacă vasul venea din Marea Neagră. Serviciile competente turcești au adus, treptat, multe ameliorări condițiilor în care se făcea acest triplu control: sanitar, vamal și polițienesc, care a fost continuu simplificat. Toate aceste ameliorări erau prevăzute în noul regulament al portului Istanbul, intrat în vigoare la 25 iulie 1933²⁶.

În noiembrie 1927, G. Filality transmitea la București textul unei circulare a Oficiului Sanitar prin care se admitea o revendicare mai veche a C.I.S. și anume ca vizita sanitară pentru vasele care soseau în tranzit din Marea Neagră să se poată efectua la Buyuk-Dere, la orice oră din zi și noapte, fără vreun aviz sau autorizație specială de aici, ci numai în urma unui semnal dat de către vasul interesat²⁷. „E un mare pas ce fac turcii în seria ameliorărilor ce le reclamăm” — conchidea delegatul român în Comisie, adăugînd, în plus, că s-au exprimat autorităților de la Angora sincere mulțumiri pentru „înlesnirea foarte sensibilă pe care au adus-o comerțului în tranzit”²⁸.

În decembrie 1927, Oficiul Sanitar aducea o altă mare înlesnire vaselor în tranzit, prin Bosfor, permițîndu-le să se oprească în portul Constantinopol pentru a se aproviziona cu alimente, apă, cărbune, fără ca această operațiune să aducă vreo știrbire caracterului lor de tranzit direct²⁹.

O decizie a Consiliului de Miniștri al Turciei din 16 august 1928 stabilea că controlul sanitar, polițienesc și vamal, care pînă atunci nu se efectua decît pînă la apusul soarelui, să poată fi făcut pe viitor de la răsăritul soarelui și pînă la orele 12 noaptea. Această dispoziție, la luarea căreia C.I.S. a contribuit într-o mare măsură prin stăruințele reiterate, aducea o mare înlesnire vaselor de comerț, care, în acest chip, ciștigau un timp prețios și evitau o serie de cheltuieli cu totul inutile³⁰.

Tot pe linia unor măsuri favorabile navigației, oficialitățile de la Ankara au luat hotărîrea ca începînd de la 15 noiembrie 1928 să se semnalizeze la Mezar — Bournou (extremitatea de nord a Bosforului, la intrarea în Marea Neagră), starea meteorologică prin aparate de semnalizare, a căror descriere și poziție se găseau bine lămurite în instrucțiuni — anexă, care trebuiau distribuite autori-

²⁶ Arhiva M.A.E., Fond 8, *Convenții S₁*, vol. VIII, V. Anastasiu, *op. cit.*, p. 70.

²⁷ *Ibidem*, vol. III, D.R.C.S., tel. 329/20.XI.1927.

²⁸ *Ibidem*, tel. 328/10.XI.1927.

²⁹ *Ibidem*, vol. IV, D.R.C.S., tel. 352/29.XII.1927.

³⁰ *Ibidem*, tel. 403/23.X.1928.

tăților interesate ale fiecărei țări. „Măsură nu se poate mai bună și de natură a aduce mari servicii navigatorilor — comenta G. Filality — căci aceștia din urmă nu se vor mai aventura să pătrundă în Marea Neagră, cînd li se va semna furtună”³¹.

Exact peste un an, C.I.S. lua cunoștință și discuta circulara Direcției Generale Sanitare a Frontierelor și Litoralului prin care se autorizau, sub anumite condiții, operațiunile de încărcare și descărcare, și în timpul nopții, pentru vapoarele care veneau din porturi contaminate³². În unanimitate, C.I.S. a constatat înlesnirea ce se făcea prin această dispoziție, din partea autorităților turcești, vapoarelor care soseau seara în portul Constantinopol³³.

În octombrie 1930, în aceeași intenție de îmbunătățire a condițiilor de navigație, Direcția Serviciului de Salvare anunța repararea și reinstalarea în afară de Bosfor a unui vas-semafor³⁴.

Tot în direcția asigurării transporturilor maritime și a evitării incendiilor în port, s-au adus modificări — în aprilie 1931 — regulamentului portului Istanbul, cu privire la natura materiilor inflamabile, transportul, încărcarea și descărcarea lor în acest port. Prin restricțiile introduse, guvernul turc dorea să înlăture pe viitor, atîta cît era posibil, provocarea de incendii datorită exploziei diferitelor materii inflamabile etc., care se manipulau, în trecut, fără nici o atenție din partea celor interesați³⁵.

În primăvara anului 1931 încă o măsură a guvernului de la Ankara echivala cu înlăturarea unei piedici în calea navigației comerciale prin strîmtori: era vorba despre circulara din 27 aprilie, adresată agențiilor de navigație, cu privire la modificarea unor dispoziții ce se impuneau vaselor de comerț care se duceau în portul Ismidt. Portul Ismidt fusese declarat de către guvernul turc, „punct fortificat” și intrarea în acest port ca și în porturile învecinate a vaselor de comerț nu se putea admite decît cu condiția ca navigatorii să fi anunțat, cu 24 ore mai înainte, pe comandantul acelei baze navale, prin mijlocirea Direcției Maritime din Constantinopol și a Căpităniei Porturilor respective. După îndeplinirea acestei formalități, vasele trebuiau să se oprească în larg, la Daridja, unde se îmbarca un ofițer de marină și astfel puteau să-și continue călătoria pentru Ismidt sau una din escalele dimprejurul golfului³⁶. Autoritățile turcești au hotărît ca aceste măsuri restrictive să intre în vigoare la 1 iunie 1927³⁷. Delegatul României, G. Filality, a atras atenția Comisiei asupra noii hotărîri a turcilor și a cerut să se adreseze o notă la Angora pentru a se cere lămuririle necesare. C.I.S. s-a raliat acestei propuneri³⁸ și intervenția conținea rugămintea unui demers pe care guvernul turc trebuia să-l facă pe lângă Amiralitate pentru suprimarea piedicilor ce se aduceau navigației în golful Ismidt³⁹. Guvernul de la Angora, ca și reprezentantul său în C.I.S., erau de părere că măsurile ce fuseseră luate ar fi fost legale, Ismidt-ul fiind bază navală turcească și că organismul internațional de la Istanbul n-ar fi avut dreptul să se ocupe de această chestiune, ci doar misiunea de a asigura tranzitul prin strîmtori al vaselor de comerț⁴⁰.

Unii dintre membrii C.I.S. au fost de părere că restricțiile aduse de turci navigației în golful Ismidt erau în contradicție cu dispozițiile articolului 1 din Convenția Strîmtorilor. Ei opinau că din momentul în care Ismidt-ul făcea parte

³¹ Arhiva M.A.E., tel. 409/14.XI.1928.

³² *Ibidem*, raport 4919/28.X.1929.

³³ *Ibidem*, tel. 5054/8.XI.1929.

³⁴ *Ibidem*, vol. V, D.R.C.S., tel. 542/23.X.1930.

³⁵ *Ibidem*, vol. IV, D.R.C.S., tel. 612/22.IV.1931.

³⁶ *Ibidem*, tel. 619/3.V.1931.

³⁷ *Ibidem*, vol. III, D.R.C.S., tel. 298/15. VI. 1927.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, tel. 301/25.VI.1927.

⁴⁰ *Ibidem*, tel. 298/15.VI.1927 ; tel. 311/7.XI.1927.

din Marmara și aceasta din urmă din Strîmtori, guvernul turc n-avea dreptul să aducă nici cea mai mică știrbire libertății de navigație⁴¹. De data aceasta, Filality a avut o opinie diferită de a reprezentantului Angliei și Italiei, cei mai zeloși în apărarea punctului de vedere mai sus expus. El considera că Comisia Strîmtorilor n-avea „nici puterea, nici căderea“, de a împiedica pe turci să ia măsurile de precauție pe care le găseau necesare pentru siguranța statului, mai ales dacă prin aceasta nu se aducea nici o piedică serioasă libertății de trecere prin strîmtori. Delegatul român adăuga însă că C.I.S. avea, în schimb, dreptul să ceară Turciei ca, în cazul cînd s-ar fi adus stînjeniri libertății navigației în apele strîmtorilor, să prevină și Comisia, explicînd motivele pentru care a luat o hotărîre de asemenea natură⁴². De data aceasta, guvernul de la București, ca și Inspectoratul General al Marinei, n-au împărtășit vederile lui G. Filality, considerînd că dispozițiile guvernului turc de a interzice intrarea liberă a navelor comerciale în Golful Ismidt erau arbitrar și constituiau o atingere a stipulațiilor tratatului de la Lausanne⁴³. În consecință, reprezentantul României primea instrucțiuni să susțină punctul de vedere al Angliei în chestiunea navigației prin Golful Ismidt, apreciindu-se că teza britanică convenea intereselor statului român⁴⁴. Intransigența oficialităților turcești⁴⁵ ca și lipsa unității de vederi între diferite puteri în această privință⁴⁶ au împiedicat luarea unei decizii și lucrurile au rămas în acest stadiu pînă la noua hotărîre a guvernului Republicii, din mai 1931. Suprimarea dispozițiilor din 1927 era și urmarea acțiunilor C.I.S. și deci poate fi cotată și ca un succes al ei, dar și consecința hotărîrii guvernului turc de a facilita, prin diverse mijloace, navigația comercială prin Bosfor, Marea Marmara și Dardanele.

În sfîrșit, este demnă de consemnat, prin avantajele ce le aducea navigației, circulara Direcției Generale Sanitare a Turciei din 2 ianuarie 1936. Prin această circulară se făcea cunoscut că yachturile private, vapoarele de turism care vor sosi în porturile turcești, precum și vasele utilizate în scopuri științifice vor fi scutite, în baza unei legi din decembrie 1935, de taxele de viză, de pasaj, de ancorare, de pilotaj, remorcaj etc., la care ar fi fost supuse în conformitate cu legile și regulamentele speciale. De asemenea, taxele și vizitele sanitare, de cheiaj și de faruri, percepute pentru orice vas, urmau să fie reduse cu 50%⁴⁷.

Îmbunătățirile aduse de către Turcia navigației comerciale prin strîmtori demonstrau buna intenție a statului turc de a ține seama de interesele comerțului internațional, de a veni în întîmpinarea unor insistente cerințe ale statelor care practicau o intensă navigație prin Bosfor și Dardanele. Totuși, facilitățile menționate nu compensau dificultățile numeroase de care se lovea încă navigația maritimă în zona strîmtorilor. Trecerea vaselor prin strîmtori era supusă din punct de vedere administrativ și sanitar controlului autorităților turcești și nimeni nu putea contesta drepturile Turciei în această privință. Dar unele dispoziții existente în legislația turcă ori în circulare ale unor servicii ce țineau de Marină sau numeroasele taxe care se percepeau de la vasele comerciale aflate în tranzit nu puteau să nu cauzeze greutăți navigației comerciale și să nu încalce, fie și indirect, principiul deplinei libertăți de trecere prin Bosfor și Dardanele. Aceste dificultăți s-au aflat continuu prezente pe agenda dezbaterilor din C.I.S. și au născut numeroase dispute între Republica turcă și țările reprezentate în Comisie.

⁴¹ Arhiva M.A.E., vol. IV, D.R.C.S., tel. 378/14.III.1928.

⁴² *Ibidem*, tel. 350/29.XII.1927 și tel. 356/6.I.1928.

⁴³ *Ibidem*, nota lui I. G. Duca de pe tel. 378/14.III.1928; vezi și Ministerul de Război, Inspectoratul General al Marinei, către M.A.E., adresa nr. 01501/5.VI.1928.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, tel. 404/23.X.1928.

⁴⁶ *Ibidem*, tel. 385 și 386/21.IV.1928; tel. 404/23.XI.1928.

⁴⁷ *Ibidem*, Arhiva de la Istanbul, vol. 169, D.R.C.S., tel. 1074/8.I.1936.

Ele se raportau, în principal, la următoarele chestiuni: măsurile sanitare practicate de Turcia care antrenau perceperea unor taxe exagerate și pierdere de vreme; lipsa mijloacelor de transport necesare diferitelor servicii de control; întârzieri provocate vaselor comerciale, aflate în tranzit; fixarea limitelor apelor teritoriale turcești la 10 km, când în majoritatea țărilor ele erau de 3 mile marine; interdicția pentru bastimentele de comerț de a se servi de telegrafia fără fir, chiar pentru lansarea semnalului de alarmă; refuzul autorităților competente de a furniza — mai ales în primul an de activitate a C.I.S. — informații de ordin tehnic și economic de care Comisia avea nevoie; obligația impusă vaselor de comerț de a poseda certificatul Lloydului englez (pentru cunoașterea cu precizie a capacității vasului, legat de plata taxelor — n.ns.); aplicarea regulamentului turc privitor la navigația aeriană, care interzicea zborul avioanelor în porțiuni ale strimtorilor (un spațiu de 10 km deasupra Mării Marmara, în zonele de la Ceatalgea și Ismidt), unde survolul era admis fără restricții prin Tratatul de la Lausanne⁴⁸.

O chestiune de primă însemnătate care a preocupat C.I.S. a fost chestiunea taxelor foarte numeroase care se percepeau vaselor comerciale, atât atunci când operau la Istanbul, cât și atunci când se aflau doar în tranzit; taxa sanitară, taxa de far, taxa de salvare, taxa de pilotaj, taxa de cheiaj, taxa de geamandură, taxa de remorcaj, taxa de port.

În cursul anilor, în cadrul a numeroase ședințe, membrii Comisiei Strimtorilor, au ridicat problema acestor taxe — prevăzute de regulamentele turcești aflate atunci în vigoare — reclamând reducerea sau înlăturarea lor completă.

Discuții foarte numeroase au antrenat mai ales vizita și plata taxelor sanitare impuse bastimentelor de comerț în tranzit prin Bosfor și Dardanele.

Vizita sanitară dublă avea loc la Ceanak (Dardanele) pentru vasele venind din Marea Mediterană și la Kavak (Bosfor) pentru navele care soseau din Marea Neagră.

Încă în februarie 1925, Comisia Strimtorilor, și-a exprimat dorința să nu se mai supună la vizite și taxe sanitare vasele comerciale în tranzit prin Bosfor și Dardanele, fără a se opri la Constantinopol⁴⁹, căci un astfel de regim antrena pierdici și cheltuieli navigației comerciale.

După opinia membrilor C.I.S., un astfel de regim contravenea prevederilor Convenției Strimtorilor din 1923⁵⁰.

⁴⁸ Pentru toate aceste dificultăți, vezi Arhiva M.A.E., Fond 8, Convenții S₁, vol. II, D.R.C.S., tel. 42/9.I.1925; tel. 216/21.VI.1926 și tel. 223/5.VII.1926; M.A.E. către N. Petrescu-Comnen, la Geneva, adresa nr. 40134/5.VIII.1926; vol. III, D.R.C.S., tel. 314/7.XI.1927; vezi și Arhiva M.A.E., Arhiva de la Istanbul (1924—1936), Comisia Strimtorilor, vol. 167, D.R.C.S., tel. 84/10.IV.1925.

⁴⁹ Arhiva M.A.E., Fond 8, Convenții S₁, vol. I, D.R.C.S., tel. 45/17.I.1925. Comisia nu-și propunea să ridice chestiunea când era vorba de intrarea vaselor marinei comerciale într-un port turcesc; în această situație, ele erau obligate să se conformeze tuturor prescripțiilor izvorite din legile și regulamentele turcești.

⁵⁰ Convenția de la Lausanne la Anexa articolului 2 punctul a, stipula pentru navele de comerț „deplină libertate de navigație și de trecere, ziua și noaptea, oricare ar fi pavilionul și încărcătura, fără nici o formalitate, taxa sau impunerea oarecare, sub rezerva dispozițiilor sanitare internaționale și numai pentru servicii aduse direct, precum și taxe de pilotaj, faruri, remorcaj sau altele de aceeași natură...“ Pentru navele contaminate, paragraful 6 al Anexei la articolul 2 spune: „vasele care aveau un medic la bord la regula prescrisă de paragraful precedent pentru vasele de război, adică ele trebuiau să străbată strimtorile în carantină și să aplice, prin mijloace de bord, măsurile profilactice necesare pentru a înlătura orice posibilitate de contaminare a strimtorilor. Pentru navele care n-aveau un medic la bord, același text prescria că ele „vor trebui... să satisfacă prescripțiile sanitare internaționale“ (*Interesele și drepturile României în*

Exact peste un an, adică în februarie 1926, Comisia Strîmtorilor a discutat, într-una din şedinţele sale, chestiunea de a se şti dacă n-ar fi fost posibil să se admită ca vapoarele de comerţ să nu mai fie ținute a suferi o îndoită vizită sanitară, la intrarea lor în strîmtori (Ceanak şi Kavak) şi la Constantinopol⁵¹. A fost admisă propunerea reprezentantului român, ministrul Filality, ca să se adreseze o notă guvernului turc cu rugămintea de a se interveni pe lângă Serviciul Sanitar al Republicii pentru ca acesta din urmă să hotărască ca basteimentele de comerţ care aveau nevoie să se oprească în acest port să li se îngăduie a-şi face formalităţile şi să-şi plătească numeroasele taxe la care sînt supuse, la sosirea lor în Constantinopol⁵².

Interesată într-un regim de libertate la strîmtori, România a căutat să folosească orice prilej pentru a reclama găsirea mijloacelor propice în vederea înlăturării piedicilor care stînjeneau, în parte, navigaţia comercială prin Bosfor şi Dardanele, piedici de care se sesizase şi Serviciul Maritim Român⁵³.

textele de drept internaţional public, p. 34—35). Membrii C.I.S. erau de părere că supunerea vaselor la respectarea exclusivă a prescripţiilor sanitare internaţionale s-a făcut cu scopul de a le sustrage măsurilor locale de acelaşi fel.

⁵¹ Arhiva M.A.E., Fond 8, Convenţii S₁, vol. II, D.R.C.S., tel. 173/13.II.1926.

⁵² *Ibidem*, tel. 174/13.II.1926.

⁵³ Serviciul Maritim Român, prin Agenţia sa generală de la Constantinopol, se plîngea împotriva unor practici turceşti care stînjeneau comerţul pe mare. Astfel Oficiul Sanitar obliga toate vapoarele care treceau în tranzit şi care practicaseră odată la Dardanele, ca la sosirea lor în portul Constantinopol să obţină din nou libera practică şi această obligaţie atrăgea după sine ancorarea vaporului la locul indicat. Odată vaporul ancorat, fatalmente urma să fie supus controlului poliţienesc şi vamal, cel dintîi pentru a constata dacă nu există pasageri la bord şi cel de al doilea pentru a verifica mărfurile aflate la bord, deşi la trecerea prin Dardanele vaporului respectiv i se făcuse menţiunea pe patentă că avea drept destinaţie un port neturcesc din Marea Neagră. După terminarea acestor formalităţi, vaporul putea comunica cu uscatul, dacă avea nevoie, iar la plecare urma să facă din nou controlul poliţienesc. Deci un vapor care traversa Dardanelele şi care nu avea nimic de operat în portul Constantinopol era totuşi obligat să ancoreze, iar dacă declara la Oficiul Sanitar din Dardanele că se află în tranzit, fără să oprească în oraşul de pe Bosfor, deşi nu venea dintr-un port contaminat, i se dădea la bord doi gardieni sanitari pe care îi debarca la Kavak (Marea Neagră). Aceşti gardieni erau plătiţi la cîte o liră turcească fiecare, plus 8 lire de fiecare --- cheltuieli pentru înapoierea lor la locul de îmbarcare. Vapoarele din această categorie plăteau în urma obligaţiunii ce aveau de a ancora în portul Constantinopol 25 piaştri, taxa de ancorare, plus 25 piaştri, taxa permisului (mourrouirié).

Controlul poliţiei, care urma să se exercite vapoarelor respective, nu dispunea de mijloace de transport şi de aceea întrebuiţa şalupa controlului vamal; interesate să dea drumul cît mai repede vapoarelor spre porturile lor de destinaţie (spre Marea Neagră), agenţiile diferitelor state puneau, ele, de multe ori, la dispoziţia poliţiei portului, mijloacele de transport, întrucît controlul vamal nu se mai exercita la plecarea vaselor. (Arhiva M.A.E., Arhiva de la Istanbul, vol. 167, Serviciul Maritim Român, Agenţia Generală de la Constantinopol, raport nr. 491/12.IV.1925, către G. Filality, delegatul României în C.I.S.).

Tot Serviciul Sanitar al Turciei, printr-o circulară din 9 octombrie 1924, preciza că navele cu încărcătură care traversau strîmtorile şi care proveneau dintr-un port contaminat de pestă erau obligate să facă deratizarea, chiar dacă nu trebuiau să atingă nici un port turcesc. Această dispoziţie lovea foarte mult vapoarele care traversau strîmtorile, avînd ca destinaţie un port din Marea Neagră, exclusiv porturile turceşti, şi atrăgea după sine o mulţime de cheltuieli: plata gardienilor sanitari, taxa de deratizare într-un lazaret, fie cel de la Touzla (Golful Ismidt), fie cel de la Monastir-Aghzy (Marea Neagră), pierdere de timp şi consum de combustibil (*ibidem*).

Recomandarea făcută de Oficiul Internațional de Igienă Publică — cu prilejul sesiunii sale din mai 1926, de la Paris — și inclusă chiar, sub forma unui articol, în Convenția Sanitară Internațională (semnată în 1926, la Barcelona), ca guvernele statelor semnatare ale acestei Convenții — printre care și Turcia — să se abțină de la orice vizită sanitară a vaselor care doar tranzitează apele lor teritoriale; consemnarea în toate rapoartele C.I.S. către Societatea Națiunilor auit a practicilor stăjenitoare pentru navigație cit și constatarea realității că taxele au sporit continuu, ajungând să fie în 1932 de aproape două ori mai ridicate decât cele percepute înainte de război⁵⁴; intervențiile Comisiei și ale guvernelor interesate pe lângă oficialitățile turce în chestiunea îmbunătățirii navigației prin strimturi — toate acestea nu au rămas fără nici un rezultat. În problema regimului sanitar al strimtorilor s-au luat unele măsuri de natură să-i atenueze efectele negative, să-l facă mai suportabil. Astfel, în iunie 1931, Direcțiunea Generală Sanitară a Turciei informa că taxele ce se plăteau de către vapoarele de comerț în tranzit, obligatoriu sau facultativ, prin strimturi, agenților, gardienilor sanitari etc., care însoțeau vasele ce traversau Bosforul și Dardanelele, pentru supravegherea sanitară, au fost suprimate. Se mențineau numai taxele de dezinfectare în lazareturi precum și acoperirea cheltuielilor ce se făceau cu deratizarea vapoarelor în porturi, care urma să se perceapă, ca și în trecut, conform legii referitoare la asemenea taxe sanitare⁵⁵.

Această măsură a guvernului turc nu a împiedicat C.I.S. să insiste în continuare pentru suprimarea taxei sanitare duble de la vasele aflate în tranzit. În anul 1933 — an de puternică criză economică — chestiunea suprimării sau reducerii unor taxe la strimturi se punea cu mai multă acuitate. În lupta diplomatică pentru realizarea dezideratului menționat s-au dovedit mai active unele state riverane — cazul României — sau țărilor neriverane care făceau un trafic intens prin strimturi, cum era Anglia, Italia, Grecia; toate au acționat, atât prin intermediul membrilor lor din Comisie, dar și direct, prin demersuri repetate făcute pe lângă guvernul Republicii Turcia⁵⁷.

Problema taxelor a rămas nesoluționată pînă în 1936 și a fost discutată cu prilejul Conferinței de la Montreux, căpătînd, atunci, o rezolvare satisfăcătoare⁵⁸.

O altă chestiune care a preocupat C.I.S. pe linia găsirii celor mai potrivite mijloace pentru facilitarea navigației comerciale prin strimturi a fost aceea relativă la modernizarea Serviciului de Salvare.

Toate vasele de comerț care treceau prin Bosfor spre Mediterană trebuiau să plătească o taxă specială pentru întreținerea serviciului de Salvare, pe care Turcia îl poseda în Marea Neagră, la intrarea în Bosfor și de-a lungul coastelor Anatoliei și Traciei. Veniturile acestui serviciu erau foarte însemnate, întrucît taxa care se încasa în 1927, de pildă, era de 5 piaștri (4 lei) de tonă netă⁵⁹, și potrivit unei noi legi votată de Parlamentul turc la începutul anului 1931, se menținea aceeași taxă în loc ca ea să fi fost micșorată⁶⁰. Comisia Strimtorilor a reclamat reducerea taxei de salvare⁶¹. Dezideratul său se baza pe faptul că potrivit informațiilor culese⁶², numărul cererilor de salvare adresate Serviciului respectiv

⁵⁴ Arhiva M.A.E., Fond 8, Convenții S₁, vol. II, Legația de la Paris către M.A.S., tel. 7519/22.V.1926.

⁵⁵ *Ibidem*, vol. VI, D.R.C.S., tel. 582/16.II.1931; vol. VIII, D.R.C.S., tel. 828/11.II.1933.

⁵⁶ *Ibidem*, tel. 622/25.VI.1931; tel. 707/30.I.1932.

⁵⁷ *Ibidem*, vol. VIII, D.R.C.S., tel. 823/2. II. 1933; tel. 854/24. III. 1933.

⁵⁸ I. Seftiuc, *România și Conferința de la Montreux (1936)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, vol. VI, 1969, pag. 111-117.

⁵⁹ Arhiva M.A.E., Fond 8, Convenții S₁, vol. III, D.R.C.S., tel. 330/20. XI. 1927.

⁶⁰ *Ibidem*, vol. VI, D.R.C.S., tel. 593/16.XII.1931.

⁶¹ *Ibidem*, tel. 674/7.XI.1931.

⁶² *Ibidem*, tel. 580/13.II.1931.

în decurs de 5 ani (1925—1930) de către vasele de sub pavilion străin era foarte mic și că profitul cel mai mare îl aveau mai ales vasele turcești cu pinze, după cum au dovedit înseși constatările făcute de autoritățile turcești⁶³.

În mai 1932, s-a votat o lege prin care s-a redus taxa de salvare la 4 piaștri de registru — tonă, cu începere de la 1 ianuarie 1932, pentru vasele care treceau în Marea Neagră⁶⁴.

Tot legat de serviciul de Salvare, se punea chestiunea modernizării sale, a găsirii mijloacelor celor mai adecvate pentru a se veni în ajutorul navigației. Încă în 1927, guvernul turc se convinsese că starea în care se găsea Serviciul de Salvare nu mai putea dăinui și că plingerile Societăților de Navigație, despre care se ocupase C.I.S. în rapoartele anuale adresate Societății Națiunilor, erau fondate. Așa se explică angajarea, în noiembrie 1927, a unui specialist olandez care — potrivit propriilor sale declarații — venise la Constantinopol pentru a reorganiza acest serviciu, a-l pune pe baze moderne și deci în măsură de a aduce foloasele pentru care a fost creat⁶⁵.

Prea mare grabă în chestiunea ce o discutăm nu s-a depus; îmbunătățiri substanțiale nu se aduseseră Serviciului de Salvare. Mărturie în această privință sînt numeroasele discuții care au avut loc în cadrul C.I.S., în anii 1931—1933, pentru găsirea celor mai bune mijloace după care să se orienteze comandanții vaselor de intrare în Bosfor pe vreme rea. Era o perioadă cînd numărul naufragiilor, al accidentelor produse vaselor crescuse⁶⁶. Multe din aceste accidente se datorau dificultăților ce întîmpinau vapoarele pentru găsirea intrării în Bosfor pe vreme rea (ceată, viscol), cînd veneau din Marea Neagră. Comandanții vaselor susțineau că aceste accidente ar fi putut fi evitate dacă de fiecare parte a Bosforului (coasta europeană și coasta asiatică), s-ar fi instalat un anumit sistem de radiofari. Comisia Strîmtorilor se ocupase de această chestiune și în anii precedenți (1925—1928 și 1930), dar situația rămăsese aproape neschimbată. În momentul cînd Comisia relua în discuție situația Serviciului Salvării, în mai 1931, intrarea în Bosfor era semnalată printr-un „vapor-far“, care staționa în permanență într-un anumit punct, și prin stațiuni cu sirene și tunuri. Comisia aprecia că aceste mijloace erau insuficiente pe timp de ceată, ninsoare și viscol, cînd nu se vedea farul și nu se putea auzi nici un semnal. Accidentele numeroase ce se întîmplau vapoarelor, în timpul iernii, în apropiere de intrarea în Bosfor, erau o dovadă a insuficienței mijloacelor existente pentru prevenirea naufragiilor. Se impunea remedierea situației și intervenția făcută de C.I.S. în mai 1931 către Departamentul Externelor de la Ankara n-a rămas fără rezultat: la 1 iunie 1931 autoritățile maritime românești erau informate despre instalarea unei geamanduri luminoase automate, cu clopot, la intrarea în Bosfor, în locul vaporului-far, care exista pînă atunci⁶⁷. Comisia Strîmtorilor a apreciat că Direcția Generală de Salvare, prin dispoziția de mai sus, manifesta receptivitate față de sugestiile sale și față de stăruința pe care Comisia o depunea pentru perfecționarea mijloacelor prin care s-ar fi putut evita naufragiile la intrarea în Bosfor⁶⁸.

În cursul anului 1932 și în prima jumătate a anului 1933, chestiunea instalării unor radiofari pentru regiunea de la intrarea Bosforului — deși mult discutată în cadrul Comisiei și în afara ei — n-a fost, totuși, soluționată de către

⁶³ Arhiva M.A.E., tel. 582/16.II.1931.

⁶⁴ *Ibidem*, Fond 8, Convenții S₁, vol. VII, D.R.C.S., tel. 743/28. V. 1932 și vol. VIII, D.R.C.S., tel. 854/24.III.1933.

⁶⁵ *Ibidem*, vol. III, D.R.C.S., tel. 330/20.XI.1927.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. VI, D.R.C.S., tel. 609/10.IV.1931, vezi și Arhiva M.A.E., Arhiva de la Istanbul, vol. 169, D.R.C.S., tel. 692/26. XII.1931.

⁶⁷ Arhiva M.A.E., Fond 8, Convenții S₁, vol. V, D.R.C.S., tel. 627/15.V.1931.

⁶⁸ *Ibidem*, tel. 642/1.VI.1931.

autoritățile competente turcești, din motive tehnice și financiare⁶⁹. Abia în toamna anului 1933, Comisia Strimtorilor a primit de la Ankara un răspuns favorabil în privința înlăturării insuficienței mijloacelor de semnalizare în zona menționată⁷⁰.

Atît în cadrul Comisiei cît și prin convorbiri particulare cu reprezentanții Turciei, delegatul României a susținut necesitatea și oportunitatea unor măsuri menite să amelioreze condițiile navigației, să sporească gradul de siguranță a transporturilor maritime pentru vremurile nefavorabile. Tocmai de aceea informația relativă la instalarea de radiofaruri a fost primită cu satisfacție. Transmițind știrea la București, V. Anastasiu arăta că „a trebuit să insistăm cu toții mult în această privință pentru a ajunge la rezultatul obținut acum”. El recunoștea că și delegatul turc în C.I.S. a dat tot concursul, intervenind direct, în mai multe rânduri, pe lângă autoritățile turcești competente, pentru a le face să înțeleagă temeinicia cererii Comisiei⁷¹. Delegatul român n-a scăpat prilejul, în ședința C.I.S. din 25 octombrie 1933, să mulțumească președintelui Vassif pașa pentru sprijinul acordat în soluționarea unei chestiuni de primă însemnătate pentru navigația internațională prin strimtori⁷².

Activitatea Comisiei Internaționale a Strimtorilor, și poziția ocupată de România în cadrul ei n-a constituit, pînă în prezent, obiectul unor preocupări speciale în istoriografia română. Consultarea arhivei românești care oferă date bogate despre această instituție ne-a dat posibilitatea să stăruim asupra unor laturi mai importante ale activității C.I.S., în special asupra celor care au avut în vedere îmbunătățirea navigației prin strimtori, și să conchidem că organismul de la Istanbul, neînregistrat cu prerogative prea întinse și aflat într-o luptă continuă cu autoritățile Turciei republicane, s-a transformat, mai ales după 1933, într-un simplu organism statistic.

Prerogativele exagerat de mari cu care tratatul de la Sèvres înzestraseră Comisia Strimtorilor n-au mai putut fi incluse în Convenția Strimtorilor din 24 iulie 1923: condițiile istorice în care se semnaseră cele două documente erau diferite, în ultimul caz, la Lausanne, tratativele nemaifiind purtate cu Turcia sultanilor, ci cu reprezentanții unui nou stat care-și câștigaseră, prin luptă, inclusiv armată, dreptul la o existență liberă și independentă. Această stare de lucruri, ca și condițiile complexe în care s-au desfășurat tratativele pentru pacea orientală, multitudinea de interese ale marilor puteri imperialiste și intransigența delegației kemaliste — sînt factorii principali care explică fizionomia pe care a căpătat-o Comisia Strimtorilor în Convenția de la Lausanne. Deși lipsită de la origine de prerogative administrativ-militare prea întinse, de natură să sporească, în intenția celor care au preconizat-o, eficacitatea măsurilor și acțiunilor ei, marile puteri reprezentate în Comisia Internațională a Strimtorilor n-au pierdut din vedere, totuși, calculul că ar putea-o folosi ca mijloc de ingerință în treburile interne ale statului turc. Încercări în direcția din urmă n-au lipsit și, din păcate, unii diplomați români — certați cu realitățile istorice sau ignorîndu-le premeditat, nevoind a se debarasa de practici valabile pe vremea „Sublimei Porți” — s-au asociat, dacă n-au fost chiar autori, la unele măsuri care puteau leza suveranitatea statului turc. Incidentul legat de arborarea drapelului pe clădirea C.I.S. era tocmai rezultatul unei măsuri samavolnice pe care organismul de la Istanbul voia să-l impună Turciei kemaliste. Este adevărat că intenția, tendința recurgerii la unele practici arbitrare, contrare principiilor care trebuiau să guverneze relațiile dintre state, s-au făcut simțite mai ales în primii ani de activitate a C.I.S. Dacă astfel de măsuri vexatorii n-au putut deveni o realitate atunci, cu atît mai dificil ar fi fost impunerea lor mai tirziu, dacă nu ignorăm îmbunătățirile aduse

⁶⁹ Arhiva M.A.E., vol. VII, D.R.C.S., tel. 707/30.I.1932, vol. VIII, D.R.C.S., tel. 812/12.I.1933.

⁷⁰ *Ibidem*, vol. VIII, lucr. cit., p. 69;

⁷¹ *Ibidem*, D.R.C.S., tel. 910/27.X.1933.

⁷² *Ibidem*.

de guvernul turc navigației prin strimtori, ca și alți factori care ținneau de consolidarea internă a Republicii, de cursul politicii sale externe, de realitățile politice internaționale. Este un merit al diplomației turce că a reacționat prompt și hotărât, reușind să curme tentativele de intervenție brutală în treburile sale interne. Justețea cauzei pentru care luptase Turcia în anii 1920—1922 și rezultatele obținute, pașii pe care-i făcea pe calea progresului, politica externă pașnică ce o promova și mai ales faptul că era stăpîna căii de trecere din Marea Mediterană în Marea Neagră — reprezintă tot atâtea temeuri care concură la înțelegerea intransigenței manifestate de guvernul turc față de autoritatea internațională denumită Comisia Strimtorilor. În plus, interesele diferite ale marilor puteri occidentale în Turcia și modul de abordare, oarecum diferit, a unor chestiuni intrate în focarul dezbaterilor C.I.S., divergențele de păreri sau de acțiune într-o problemă sau alta, au fost abil exploatate de către Oficialitățile turce și intransigența despre care vorbeam trebuie căutată și în această realitate.

În decursul anilor, Republica turcă, prin măsurile luate, a adus o serie de ameliorări și facilități comerțului maritim internațional. Ele erau, pe de o parte, dovada înțelegerii de către guvernul turc a realității că un comerț prosper, eliberat de piedici și măsuri vexatorii, servea chiar interesele economico-financiare ale statului turc, procurînd importante venituri visteriei și contribuia, totodată, la îmbunătățirea relațiilor dintre state, la întărirea legăturilor dintre țări aflate pe diferite meridiane ale globului. Pe de altă parte, suita de îmbunătățiri adusă navigației prin strimtori era și rezultatul activității C.I.S., care, prin diverse procedee, prin intervenții directe sau prin demersurile guvernelor pe care delegații Comisiei le reprezentau, au convins autoritățile turcești că promovarea acestor măsuri nu afecta întru-nimic independența și suveranitatea statului teritorial, că ele slujeau, în același timp, unui interes mondial — acela pe care-l reprezenta navigația liberă pe căile maritime intercontinentale.

Cu toate acestea, din motive de ordin financiar, uneori, sau din tendința, alteori, de a ignora C.I.S., de a-și dovedi ostilitatea și dezaprobarea față de organism, care, în concepția Republicii turce amintea de vremurile Imperiului Otoman, ale regimului capitulațiilor, nu s-a manifestat, totdeauna, receptivitate suficientă față de unele măsuri îndreptățite, preconizate de Comisie, pentru a înlătura obstacole existente în calea navigației comerciale, pentru respectarea, în spiritul și litera sa, a principiului deplinei libertăți de trecere și navigație prin Bosfor și Dardanele. Chestiunea vizitei sanitare și a taxelor numeroase percepute, inclusiv vaselor aflate în tranzit, ca și necesitatea modernizării unor servicii legate de navigația maritimă au antrenat numeroase discuții, care n-au fost însă urmate, în multe cazuri, de hotărîri sau de măsuri adecvate menite a veni în întîmpinarea dorințelor exprimate de atâtea state interesate.

Atît în acțiunile soldate cu măsuri favorabile navigației cit și în discuțiile pe marginea altor ameliorări ce se impuneau, delegații guvernului de la București și-au adus partea lor de contribuție, intervenind adeseori în dezbateri, propunînd unele măsuri sau susținîndu-le pe cele înfățișate deja, demonstrînd eficacitatea soluțiilor preconizate și semnificația lor pentru valorificarea muncii și bogățiilor popoarelor, pentru crearea de condiții optime comerțului maritim internațional, pentru însuși interesele economice și politice ale Republicii turce și ale slujirii de către ea a unui interes mondial, ca deținătoare a strimtorilor Mării Negre.

Pe fondul preocupărilor legate mai ales de găsirea unor modalități de îmbunătățire și ușurare a navigației prin strimtori s-a axat întreaga activitate a Comisiei vreme de un deceniu; după 1933, informațiile despre activitatea ei propriu-zisă devin tot mai sumare și mai puțin numeroase. Atitudinea oficialităților turce ca și situația internațională de după 1933, relațiile dintre Turcia și vecinii săi, dintre guvernul de la Ankara și „democrațiile” occidentale, fac ca instituția creată la Lausanne să fie tot mai mult ignorată, să intre în anonimat, să revină în discuție la Montreux și apoi să dispară definitiv, prin hotărîrea Conferinței Strimtorilor din 1936.

LA ROUMANIE ET LA COMMISSION INTERNATIONALE DES DÉTROITS (1924—1936)

RÉSUMÉ

Se fondant sur un riche matériel inédit puisé dans les archives roumaines, l'auteur traite un sujet qui, jusqu'à présent, n'a pas fait l'objet des préoccupations des historiens roumains : l'activité de la Commission Internationale des Détroits (C.I.D.), la position et le rôle de la Roumanie dans le cadre de l'organisme d'Istanbul.

Les grandes puissances de l'Ouest de l'Europe, représentées dans cette Commission, voulaient l'utiliser pour maintenir leur domination dans la zone de la Mer Noire et pour s'immiscer dans les affaires intérieures de l'Etat turc. La tendance de quelques membres de la C.I.D. de recourir à certaines pratiques abusives, arbitraires, à l'égard de la Turquie, s'est manifestée surtout dès les premières années d'activité de la Commission. La République turque a réagi promptement et fermement contre de telles tentatives, son attitude étant dictée par le nécessité de défendre son indépendance.

L'auteur énumère les facilités que l'Etat turc a accordées, au durant cette période, au commerce maritime international, et considère que les améliorations dont la navigation par les détroits a bénéficié fut aussi l'oeuvre de la C.I.D.

L'auteur relate les négociations qui eurent lieu entre la C.I.D. et les autorités turques relativement à une série de questions de grande importance pour faciliter les transports par le Bosphore et les Dardanelles telles que les négociations concernant les visites sanitaires et les nombreuses taxes perçues — même si les navires étaient en transit — et celles concernant les mesures indispensables pour moderniser certains services de navigation maritime.

Au cours de discussions qui aboutirent à des résultats favorables, les délégués de la Roumanie à la C.I.D. ont apporté leur contribution par des interventions fréquentes en suggérant certaines solutions ou en soutenant celles déjà envisagées. C'est ainsi qu'ils ont soutenu les solutions préconisées pour la mise en valeur du travail et des richesses des Etats intéressés, pour la création de meilleures conditions en faveur du commerce maritime international, qui d'ailleurs correspondaient aux intérêts économiques, financiers et politiques de la République turque à laquelle incombait une importante mission mondiale conformément aux droits qu'elle exerçait sur les détroits.

La consolidation par étapes de la République turque, sa politique étrangère pacifique, l'amélioration graduelle, sur le plan général, de ses relations avec ses voisins et avec les Etats de l'Europe de l'ouest, les transformations survenues dans la situation internationale, tous ces éléments ont contribué à transformer la Commission créée à Lausanne en 1923 en un simple organisme statistique, si bien qu'elle fut de plus en plus ignorée, et que son existence fut mise en question. Dans ces conditions, la Conférence réunie à Montreux, en 1936, décide la suppression de la Commission Internationale des Détroits.

Operația „Felix“

DE

J. BENDITER

În suplimentul de informații dat de mareșalul Keitel Tribunalului de la Nürnberg, el notează că în luna decembrie 1940, Comandamentul Suprem al armatelor germane lucra intens la pregătirea unui atac combinat contra Gibraltarului. După relatările sale, elaborarea planului fusese terminată la 1 ianuarie 1941 și el urma să fie supus aprobării lui Hitler. O serie de personalități politice și militare spaniole — scrie Keitel — între care citează în primul rând pe mareșalul Vigon, nu numai că „au închis ochii asupra recunoașterilor tactice făcute de trupe germane asupra stîncii Gibraltarului, ci chiar le-au favorizat“. În aceste condiții, singurul punct delicat — după părerea sa — era acela „de a convinge Spania neutră să admită trecerea trupelor necesare“¹.

Aide-Memoirul elaborat de generalul Jodl la 30 iunie 1940 în legătură cu modalitățile directe sau indirecte de purtare a războiului cu Anglia sublinia importanța lărgirii războiului spre periferia imperiului englez, cu concursul sau colaborarea țărilor interesate în distrugerea dominației engleze. Printre aceste țări, Spania și Italia ocupau un loc însemnat. Activizarea acestora, considera Jodl, era treaba politicii. În ceea ce privește contribuția militară a Germaniei la ajutorarea Italiei și a Spaniei, după părerea generalului german, ea era pe deplin posibilă. Italia, în conformitate cu planul său, ar fi trebuit să se ocupe de operația împotriva Canalului de Suez, iar Spania trebuia să colaboreze la atacarea Gibraltarului. În felul acesta, arăta Jodl, ar fi fost închisă Mediterana, ceea ce ar fi constituit o gravă lovitură pentru Anglia².

Cu ocazia discuției purtate în cadrul Comandamentului Suprem al armatelor germane, în 13 august 1940, despre executarea operației „Leul de mare“, generalul Jodl propunea ca în cazul cînd invazia pe teritoriul Angliei nu va putea avea loc, să fie ocupat Gibraltarul „cu concursul Italiei și al Spaniei“³. A doua zi propunerea a fost prezentată lui Hitler, care a apreciat-o drept una din „marile soluții“. În a doua jumătate a lunii iulie a fost trimisă la Madrid o misiune germană sub conducerea lui Canaris, care trebuia să studieze condițiile pentru ocuparea Gibralt-

¹ Le Maréchal Keitel, *Souvenirs, lettres, documents*, présentés par W. Gorlitz, Fayard, 1963, p. 161—162.

² *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*, Band I, 1 aug. 1940—31 Dezember 1941, 1965, Bernard et Graeff Verlag für Wehrwesen, Frankfurt/a.M.p. 60 E; H. Greiner, *Die Oberste Wehrmacht Führung, 1939—1943*, Limes Verlag, Wiesbaden 1961, p. 152.

³ K. Klee *Dokumente zum Unternehmen „Seelöwe“*, Goetingen, 1949, p. 298.

tarului. Pe baza informațiilor aduse, la începutul lunii august au fost elaborate câteva propuneri în vederea realizării operației de atacare a Gibraltarului. În primul rând, generalul Franco trebuia să fie de acord, în urma unor tratative, ca, împreună cu Germania, să lupte pentru alungarea englezilor din Gibraltar. În al doilea rând, aviația germană care staționa la Bordeaux trebuia să atace pe neașteptate vasele de război engleze care se aflau în portul Gibraltar. În același timp se propunea să fie aduse baterii de coastă și aviație germană în sudul Spaniei. Cea de a treia propunere se referea la folosirea aviației și a bateriilor de coastă pentru alungarea ultimelor trupe engleze. În sfârșit, cea de a patra propunere se referea la atacarea stîncii Gibraltarului de pe uscat și de pe mare. Întreaga conducere a operației trebuia să revină armatelor germane⁴. La 14 august, Hitler, de acord cu propunerile făcute, a hotărât împreună cu șeful Comandamentului Suprem să fie elaborat un plan care, la 24 august a și fost aprobat.

Trebuie subliniat că în toată această perioadă Hitler a atras mereu atenția asupra faptului că pentru realizarea planului de atacare a Gibraltarului, se impunea ca Spania nu numai să se arate interesată, ci și să fie gata să-și dea concursul.

Operația „Felix” înscrisă în Directiva nr. 18⁵ departe de a însemna numai intervenția germană în Peninsula Iberică, pentru izgonirea englezilor din Mediterana occidentală, avea în vedere să atragă Spania și Franța în război, după ocuparea Gibraltarului, să creeze Germaniei o bază puternică în zona Africii de Nord, să amenințe căile de comunicație în Atlantic și să asigure astfel și în această zonă poziții favorabile celui de al treilea Reich. Directivei nr. 18 elaborată în noiembrie 1940 i-a urmat în aceeași lună alta, nenumărată, prin care se hotăra ca intrarea trupelor germane în Spania să aibă loc la 10 ianuarie 1941, iar atacarea Gibraltarului în jurul datei de 1 februarie.

La 10 decembrie 1940 a apărut un ordin prin care se decreta că Operația „Felix” nu va mai avea loc, deoarece „condițiile politice care au justificat-o nu mai existau”⁶. În vara anului 1941, cînd lui Hitler i se părea că victoria împotriva U.R.S.S. era apropiată, în Directiva nr. 32, în care se prevedeau pregătirile pentru epoca posterioară realizării planului Barbarossa, adică atunci cînd „Germania și Italia vor domina din punct de vedere militar continentul, exceptînd provizoriu Peninsula Iberică”⁷, se hotăra ca Operația „Felix” să fie reluată.

Noi ne propunem să urmărim în cele ce urmează numai tratativele duse de Germania pentru atragerea Spaniei în război, condiție absolut necesară pentru aplicarea Operației „Felix”.

În vara anului 1940 forurile de conducere militare și politice ale Germaniei au fost obligate să revedă planurile lor strategice. Cîteva operații de importanță secundară trebuiau nu numai să acopere imensele pregătiri pentru războiul din răsărit, ci și să asigure slăbirea în continuare a Angliei, și stăpînirea de către Germania a spațiului balcanic.

Înlăturarea flotei engleze din Mediterană, prin stăpînirea Gibraltarului, a Canalului de Suez, a Maltei și a Insulelor Canare, a fost considerată de amiralitatea germană drept una din sarcinile importante ale Germaniei în vara și toamna anului 1940⁸. Această operație, după părerea amiralului Raeder, trebuia realizată cît mai repede pentru ca Statele Unite și forțele gaulliste să nu poată ajuta Anglia să stabilească baze de atac contra țărilor Axei în Africa de nord. Se impunea — după părerea lui Raeder — ca Germania să ocupe Africa de Nord, stăpînită

⁴ H. Greiner, *op. cit.*, p. 153.

⁵ Trevor-Roper, *Hitler, Directives de guerre*, Arthaud, Paris, 1965, p. 67—68.

⁶ *Ibidem*, p. 71.

⁷ *Ibidem*, p. 105.

⁸ E. Raeder, *Mein Leben von 1935 bis Spandau*, Band II, Tübingen, 1957, p. 247.

atunci de Franța. Practic, aceasta însemna stăpînirea Marocului, Algerului și a Tunisiei, cu principalele lor porturi: Casablanca, Bongie, Philipville, Bonne, Oran, Bizerta și Tunis.

În cadrul acestui plan, Gibraltarul căpăta o deosebită importanță. Situat la extremitatea meridională a Peninsulei Iberice, Gibraltarul controlează intrarea occidentală în Mediterană și formează în același timp o poziție cheie, care exercită influență asupra Africii de Nord, pînă la Senegal și Dakar.

Stăpînirea Insulelor Canare trebuia să ofere Germaniei noi puncte de sprijin iar ocuparea Maltei și a Canalului de Suez aveau să asigure distrugerea legăturilor dintre insulele britanice și imperiul său colonial.

De la început ținem să precizăm că realizarea acestui plan se va lovi de mari greutăți, în primul rînd de ordin politic. Asigurarea participării și colaborării Spaniei, Italiei și Franței la curățarea Mediteranei de englezi a fost practic imposibilă din cauza intereselor lor divergente, ca și a celor dintre cele trei state și Germania. Această situație poate produce nedumerirea aceluia care știe că în anul 1940, Germania hitleristă era stăpîna Europei și avea o incontestabilă superioritate militară. În aceste condițiuni s-ar părea că era firesc ca țări ca Spania, Italia sau Franța învinsă să fie mai docile față de Germania. S-a ivit ocazia să subliniem că interesele divergente care au existat în întregul sistem de alianțe al Germaniei au contribuit la slăbirea poziției politice încă de la începutul războiului. Cunoscutul istoric vest-german Jacobsen, unul dintre puținii cercetători ai acestei probleme⁹, crede chiar că din cauza acestor deosebiri de interese, Germania a pierdut războiul din punct de vedere politic, înainte de a trage un singur glonte. Atrăgînd atenția asupra tendinței de a exagera a autorului, este cert însă că în analiza cauzelor care au dus la înfrîngerea Germaniei, nu trebuie subapreciate cele generate de interesele divergente care au existat între Germania și aliații și sateliții ei. Aceste divergențe au fost mult adîncite și de politica agresivă dusă de Germania hitleristă împotriva propriilor ei aliați.

Aplicarea acestei „mari soluții” impunea — după părerea O.K.W.-ului — „o colaborare mult mai strînsă decît pînă acum între puterile Axei”¹⁰. Aceasta însemna, în primul rînd, o întărire a legăturilor cu Italia. Ori, în toamna anului 1940 poziția Italiei nu oferea o bază pentru o colaborare așa cum o dorea Hitler, din cauză că cercurile fasciste aveau proiectul lor cu privire la spațiul balcanic.

În privința participării Franței la războiul contra Angliei, la Berlin se considera că sarcina ei cea mai importantă ar fi fost „asigurarea securității ofensive și defensive a posesiunilor ei coloniale contra Angliei și contra mișcării gaulliste”¹¹. În acest scop au fost duse chiar o serie de tratative cu guvernul de la Vichy, fie de către unii membri ai comisiei de armistițiu germane, fie de reprezentanții Ministerului de Externe, în strînsă legătură cu O.K.W.-ul.

Participarea Spaniei la atacul asupra Gibraltarului avea o importanță deosebită. În nici un caz Hitler nu era de acord ca Spania să fie forțată la această acțiune. Consecințele ocupării Spaniei de către armatele germane, cu o populație vădit dușmănoasă fascismului, cîteva luni după terminarea războiului civil, au determinat pe Hitler să nu dea curs nici unei propuneri de ocupare forțată a Spaniei. La aceasta trebuie adăugată și siguranța lui Hitler că Franco nu a uitat că el era dictatorul Spaniei datorită ajutorului dat de Germania și Italia, în anii războiului civil. În cea mai mare măsură însă, Hitler sconta pe strînsele relații economice și financiare care existau între cele două țări și care creau Germaniei importante poziții în Spania. Protocolul secret din 20 martie 1937, prin care cele

⁹ H. A. Jacobsen, *Der Zweite Weltkrieg, Grundzüge der Politik und Strategie in Dokumenten*, Fischer Bücherei, 1965, Frankfurt am Mein, p. 20.

¹⁰ *Kriegstagebuch*, Band I, p. 31.

¹¹ Trevor — Roper, *op. cit.*, p. 66—67.

două țări se angajau să se consulte în problemele internaționale¹¹, ca și cel încheiat în iulie același an, care asigura prioritatea Germaniei la importul și exportul Spaniei, strînsele legături în domeniul politic și propagandistic, au întărit convingerea cercurilor naziste că guvernul spaniol se va alătura fără întârziere interesele germane.

Nu poate exista nici o îndoială că regimul franchist dorea să participe la război alături de puterile Axei, fie chiar și numai pentru a-și lărgi posesiunile sale coloniale. Situația economică a Spaniei nu îngăduia însă participarea ei la un război, chiar de scurtă durată. Producția agricolă și industrială a țării în 1940 era cu 30% sub nivelul celeia din anul 1929, iar rația zilnică de pline pe cap de locuitor nu depășea 200 pînă la maximum 400 de grame.

Lipsa alimentelor, a materiilor prime strategice, a mijloacelor de transport creau regimului franchist uriașe greutăți și o stare de nesiguranță. Mai mult de un sfert din importul spaniol în valoare de peste 620 milioane pesos aur, zahăr, ulei, orez, cereale, bumbac și benzină nu provenea din Germania, ci din Statele Unite și Anglia. Firme engleze și americane se bucurau de toată bunăvoința guvernului spaniol în ceea ce privește vânzarea de aluminiu și a altor produse ale subsolului spaniol¹². Aceasta subliniază faptul că cercurile franchiste legate din punct de vedere politic și ideologic de Axă, nu puteau sconta în aceeași măsură și pe relațiile economice, pe ajutorul economic al Germaniei îndeosebi. Exportul de vinuri, fructe, grăsimi, conserve din Spania către Germania în 1940 scăzuse simțitor. Țările care puteau ajuta Spania din punct de vedere economic erau interesate în neutralitatea ei.

Condițiile create de situația grea a economiei au impus cercurilor spaniole care doreau să intre în război, cele ale Falangei, cele militare sau cele din jurul lui Suner să fie foarte atente și tot atât de circumspecte.

În acest timp, la Berlin au fost hotărâte o serie de măsuri politice cu ajutorul cărora să fie determinat guvernul spaniol să se alătore Axei în războiul contra Angliei. Statul Major al forțelor navale și aeriene germane, au primit ordinul să studieze într-un timp scurt dacă Spania era sau nu în stare să apere Insulele Canare, precum și condițiile în care armata germană ar putea să ocupe Insulele Capului Verde. Cam în același timp a fost pus în studiu de către Statul Major al forțelor navale și operația „Isabelle” care urmărea ocuparea Maderei, a insulelor Azore și chiar eventualitatea ocupării Portugaliei.

În momentul cînd au început pregătirile pentru realizarea colaborării între cele trei țări, la Berlin era cunoscut că între ele existau interese divergente, atît în zona Mediteranei, cît și în cea a Africii de Nord. Spania, ca și Italia, aveau pretenții teritoriale față de Franța învinsă și amîndouă erau împotriva tratamentului pe care nazistii îl aplicau Franței. Nu greșim poate dacă credem că intenția Germaniei de a menține o Franță relativ puternică în coasta Italiei și a Spaniei a îngreunat discuțiile purtate îndeosebi cu Spania.

De mult știa Berlinul despre pretențiile Italiei de a fi stapina Mediteranei, precum și cele legate de lărgirea posesiunilor ei coloniale din Africa de Nord, ca și despre dorința ei de a domina Marocul.

Pretențiile teritoriale ale Spaniei exprimate încă înainte de sfîrșitul războiului civil aveau în vedere ocuparea întregului Maroc, a părții de est a Algeriei, a unor teritorii din Africa Occidentală, franceză și britanică, precum și încorporarea Gibraltarului¹³. Cercurile financiare spaniole își puneau mari speranțe în

¹¹ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945*, Serie D : 1937—1945, Imprimerie Nationale Baden-Baden, Band II, p. 219.

¹² *Otfried Dankelmann, Franco Zwischen Hitler und den Westmächten*, V.E.B., Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1970, p. 171.

¹³ T. Hamilton, *Rêves impériaux espagnols*, în „Affaires étrangères”, XXII, nr. 3 (avril 1944), p. 466.

zona Africii de Nord-Est. Ele doreau ca Spania să servească ca intermediară între Europa, țările Orientului Apropiat și Mijlociu, cu țările Africii”. Dominația Africii de Nord, se spera la Madrid, avea să asigure Spaniei controlul unora dintre drumurile maritime și aeriene internaționale¹⁴.

Să amintim deocamdată numai faptul că însăși Germania urmărea să-și asigure posesiuni atât în Africa, cât și Orientul Apropiat.

Se poate aprecia că în perioada de pregătire a Operației „Felix” situația diplomației germane nu era deloc de invidiat. Convingerea lui Hitler, a amiralității și a unor generali că se va putea realiza „o coaliție continentală” — cum a fost ea pompos intitulată din cele trei țări sub conducerea Germaniei, într-un timp scurt și fără multe complicații, nu a corespons realității. Așa se explică de ce, în cele din urmă, cercurile naziste au ajuns la concluzia că „armonizarea” intereselor spaniole, franceze și italiene fiind aproape imposibilă, trebuia să se recurgă la o „gigantică excrocherie”¹⁵ — cum a numit-o Hitler fără însă a fi știrbite interesele proprii ale Germaniei.

Primele încercări făcute de Berlin pe lângă guvernul spaniol, nu au fost deloc încurajatoare. Cercurile germane, care erau convinse că Spania se va lăsa repede atrasă în această acțiune au fost obligate să constate existența unor suspiciuni și chiar a unei neîncredere a cercurilor politice spaniole în „sinceritatea” Germaniei.

Noua ordine europeană, așa cum era ea concepută de regimul nazist, nu prea a fost întâmpinată pe toate planurile cu entuziasm, de cercurile dominante spaniole. Ele se temeau că o Germanie stăpână a Europei, va nesocoti interesele Spaniei fie în Africa de Nord, fie în Maroc. Opoziția unor mari monopoluri germane față de încercările de a se construi în Spania unele industrii subliniau hotărârea celui de al treilea Reich de a subordona Spania în întregime intereselor germane. Hotărârea cercurilor spaniole de a menține în continuare legături economice și comerciale cu Anglia, Statele Unite și unele țări ale Americii Latine, dictată mai ales de situația economică foarte grea a țării ca și de anumite interese politice a stîmjenit în mare măsură mersul tratativilor hispano-germane. Trimișii germani au trebuit să constate convingerea fermă a unor factori de răspundere de la Madrid în inevitabilitatea reacției militare a Angliei în cazul intrării Spaniei în război.

Mersul tratativilor dintre cele două țări, a fost mult influențat și de desfășurarea evenimentelor internaționale. Cea mai mare parte a cercurilor conducătoare spaniole erau partizanele unei „prudențe abile” formulă folosită de Franco cu ocazia unui discurs din iunie 1939, și care considerau necesară o politică alături de Axă, cu condiția însă ca Spania să-și păstreze o anumită libertate de hotărâre și de mișcare.

Încercarea făcută de guvernul spaniol de a se apropia ceva mai ferm de Germania, în iunie 1940, cînd a schimbat starea de neutralitate în nebeligeranță, cu speranța de a putea să participe mai efectiv la împărțirea coloniilor franceze, nu a mai exercitat efectele pozitive asupra tratativilor germano-spaniole, duse în toamna aceluiași an. Faptul că Anglia lupta mai departe contra Germaniei a determinat pe Franco ca și pe Salazar să devină mai sceptici în privința șanselor Germaniei.

Ei erau din ce în ce mai convinși că Anglia sconta pe o apropiată alianță cu Statele Unite. Pentru cele două țări, orice reacție a Angliei și a Statelor Unite însemna foamete, blocadă economică și pierderi teritoriale. Franco era convins că

¹⁴ G. Woobert, *L'Espagne puissance Africaine*, în „Affaires étrangères”, XXIV, nr. 4 (juillet 1946), p. 728.

¹⁵ *Kriegstagebuch*, Band I, p. 66 E; G. Geschke, *Die Deutsche Frankreichpolitik 1940 vom Compiegne bis Mointoire*, 1960, Verlag E. S. Mittler et Sohn, Frankfurt/M., p. 78.

orice zguduire ar fi pus în pericol însăși existența regimului său, care făcea eforturi disperate atunci să se consolideze. Poziția guvernului spaniol dovedea că la Madrid erau evaluate cu justețe factori ca: posibilitățile Angliei de a continua războiul, capacitatea flotei britanice de a asigura legătura cu flota americană, flie în golful Persic, dar mai ales în Atlantic, că Turcia își păstra încă neutralitatea și că nici Uniunea Sovietică și nici Japonia nu se aflau încă în război. Guvernul spaniol era conștient de nepregătirea militară a țării, ca și de incapacitatea de mobilizare a potențialului militar spaniol¹⁶.

Fără îndoială că guvernul spaniol era hotărât să profite de victoriile repurtate pînă atunci de Germania nazistă în Europa. Virfurile Falangei se arătau hotărîte să tragă toate foloasele de pe urma insistențelor Germaniei, ca Spania nu numai să colaboreze la ocuparea Gibraltarului, ci să participe la război alături de Axă. Cercurile politice scontau mult pe concesiile pe care Germania ar fi trebuit să le facă, după părerea lor, partenerilor care ar fi participat la combinația politică proiectată de O.K.W. în lupta împotriva Angliei.

Ambasadorul german la Madrid, Stohrer, care cunoștea bine situația din Spania, sfătua Berlinul să fie dusă cu atenție activitatea pentru cîștigarea Spaniei pentru ca astfel cercurile politice să fie convinse că Germania și Italia erau hotărîte să asigure Spaniei „rezultate bune, sigure și nu prea periculoase”.

Nici nu se terminase încă bine războiul cu Franța cînd guvernul spaniol s-a grăbit să acționeze la Berlin în sensul dorinței sale de a ocupa întreg Marocul. În planurile sale expansioniste, Spania pune a mare bază pe dominația bogățiilor Marocului, după care urmărea să ocupe regiunea Oran din Algeria. Reținem interesul Spaniei pentru stăpînirea în întregime a Marocului, unde se va ciocni de pretențiile Italiei și chiar de cele ale Germaniei.

Pentru a preveni presiunile Germaniei, dar mai ales pentru a-și asigura un loc la împărțirea prăzii franceze, la 19 iunie 1940, guvernul spaniol a trimis celui german un memorandum prin care se declara dispus să intre în război alături de Axă. Spania, așa cum arăta memorandumul, sconta pe ajutorul material al Germaniei, pe participarea ei la împărțirea prăzii de război franceze. În același timp, în memorandum au fost precizate cîteva din revendicările ei teritoriale. În afară de încorporarea Gibraltarului, era vorba de ocuparea zonei franceze a Marocului, de cedarea părții locuite de coloniștii spanioli din Algeria (Oran) și o serie de colonii din Golful Guineia¹⁷. Memorandumul, care a făcut o impresie proastă la Berlin, a rămas fără răspuns. Afta timp cît Hitler aștepta sfîrșitul războiului cu Franța și mai ales apropiata încheiere a păcii cu Anglia, oferta Spaniei nu prezenta încă importanță. În momentul cînd Anglia continua războiul, interesul O.K.W.-ului pentru o apropiată intrare a Spaniei în război a crescut. De data aceasta, Germania nazistă dorea nu numai colaborarea Spaniei la atacarea Gibraltarului, care nu putea să rămînă o acțiune izolată, ci participarea ei la război, cu toate obligațiile care decurgeau pentru o membră a Axei. Această dorință a fost comunicată Madridului de către misiunea militară germană care a vizitat Spania în iulie 1940.

Discuțiile purtate în cadrul Comandamentului Suprem al forțelor armate germane, la 20 august, în legătură cu intrarea Spaniei în război, ne prilejuiesc să aflăm, între altele, și informația că unele cercuri spaniole ar fi fost de acord ca Germania să atace Gibraltarul „prin surprindere”, după care guvernul spaniol ar fi răspuns printr-un „protest formal”. O asemenea soluție a fost respinsă în primul rînd de Hitler sub motivul că ea nu servește interesele Germaniei. Trebuia cerut Spaniei să intre de la începutul operației în mod deschis alături de Germania. Mai mult, Spania trebuia să întărească legăturile sale cu Portugalia, încît, Anglia să nu mai găsească acolo nici un punct de sprijin¹⁸. În cali-

¹⁶ A.D.A.P., Band XI, p. 379—381, Ge br. Hermes K. G., Bonn, 1964.

¹⁷ C. J. H. Hayes, *Wartime, Mission in Spain*, New-York, 1945, p. 161.

¹⁸ *Kriegstagebuch*, Band I, p. 40.

tate de aliată ea trebuia, de asemenea, să înțeleagă și faptul că Germania avea nevoie pentru continuarea războiului de unele din bogățiile Marocului francez.

Perspectiva unui război de lungă durată, în condițiile unei economii puternic slăbite și a presiunilor exercitate de guvernele Angliei și Statelor Unite, a pretențiilor Germaniei asupra Marocului, au determinat ca cea mai mare parte a cercurilor politice spaniole să fie cuprinse de o reală îngrijorare. Această stare a exercitat o mare influență și asupra tratatelor ulterioare dintre cele două țări.

În iunie 1940, Hitler cerea generalului Richtenhofen, fostul comandant al Diviziei Condor, să stea de vorbă cu generalul Vigon de care îi lega o veche prietenie, pentru că — îi spunea Hitler — „el (Hitler, n.n.s.) nu vrea să se roage de Franco” și să-l anunțe că Germania ar fi dispusă să facă unele concesii în ceea ce privește Marocul¹⁹. Întrevederea care a avut loc la Biarritz între cei doi generali, nu a dat nici un rezultat. Discuțiile purtate de Canaris cu unele personalități ale guvernului spaniol au arătat că existau „multe motive care indică că Spania nu se va angaja în operația de atacare a Gibraltarului”. După părerea lui Canaris, cu greu va putea fi angajată Spania într-un viitor război. Părerea șefului Abwerului, care coincidea de altfel și cu cea a generalului Halder, era că Franco ar fi fost dispus să participe la război, numai după înfrângerea Angliei, dat fiind că cea mai mare parte a cercurilor conducătoare spaniole se temeau încă de puterea ei²⁰.

Tratatul germano-hispan s-a intensificat în luna iunie și au durat până în septembrie 1940. Ele au subliniat că cercurile franchiste erau în mod deosebit preocupate de consolidarea regimului fascist și de apărarea „ordinii interne”. Prin atitudinea lor față de propunerile germane, ele au dat dovadă că erau conștiente că orice nouă zdruncinare ar fi putut duce la re izbucnirea luptei maselor. De aceea, regimul lui Franco se temea să se aventureze într-o acțiune care ar fi produs noi frământări interne. Discuțiile au pus de asemenea în evidență interesele divergente în ceea ce privește țelurile expansioniste ale celor două țări. În plus, a reieșit că, la Madrid cercurile conducătoare au înțeles că Germania va folosi situația foarte grea a economiei pentru a împinge Spania în război, pe baze mai puțin sigure și mai puțin avantajoase pentru ea. Cu ocazia tratatelor s-a putut constata că reprezentanții Spaniei nu prea erau dispuși să creadă declarațiile făcute de germani despre înfrângerea Angliei și mai ales despre incapacitatea S.U.A. de a intra în război. În sfârșit, s-a putut constata că guvernul spaniol căuta să câștige timp prin prelungirea tratatelor.

În ziua cînd operația „Leul de mare” a fost amînată, de către Înalțul Comandament german, au sosit la Berlin Serrano Suner, pe atunci ministru de interne, însoțit de omul de afaceri Demetrio Carceller și de ambasadorul german la Madrid. Înainte ca delegația spaniolă să ajungă la Berlin, ambasadorul german a trimis Ministrului de externe unele recomandări care, cum credea el, ar fi trebuit să fie în atenția celor care aveau să discute cu spaniolii. El reamintea, între altele, despre sărăcia și mizeria care domnea în Spania, despre lipsa de unitate în rîndul celor care se aflau la conducerea țării și despre starea de nepregătire a armatei spaniole. După părerea sa, Spania nu putea să participe la un război decît maximum cîteva luni. Cunoșcînd neîncrederea ce domnea la Madrid în legătură cu sinceritatea Germaniei, Stohrer sublinia următoarele: „Noi trebuie să promitem Spaniei relații prietenești și să o asigurăm că dorim să contribuim la crearea unei Spanii puternice din toate punctele de vedere. Să o asigurăm de dorința noastră ca ea să devină o parteneră a Axei, ca și de faptul că noi germanii suntem hotărîți să o sfătui, să o ajutăm și nu să o stăpînim”²¹.

¹⁹ Donald S. Detwiler, *Hitler, Franco und Gibraltar*, Franz Steiner Verlag, Weisbaden, 1962, p. 30.

²⁰ Halder, *Voennii dnevnik*, Tom 2, Moskva, Voenoe Izdatelstvo, 1969, p. 116.

²¹ *A.D.A.P.*, Band XI₁, p. 33—35.

Despre această întrevvedere aflăm date interesante din documentele germane, dar mai ales din cele scrise de translatorul oficial al Cancelariei, Schmidt, cît și din cele scrise de Serrano Suner²².

Vizita aceasta avea drept obiectiv un sondaj în legătură cu ceea ce ar avea de cîștigat Spania în urma unei eventuale intrări în război. Ea trebuia, de asemenea, să prilejuiască delegația spaniolă posibilitatea să expună în fața căpeteniilor naziste dorințele și pretențiile Spaniei. Delegația spaniolă la Berlin trebuia să abordeze deocamdată următoarele probleme: eşalonarea datoriilor făcute de Spania în Germania în anii războiului civil pe un timp cît mai îndelungat; cedarea către Spania a Marocului francez, a regiunii Oran, precum și anumite rectificări de graniță de la sudul coloniei spaniole Rio de Oro pînă la punctul Bahía del Galgo; participarea Spaniei la împărțirea prăzii de război de pe urma înfrîngerii Franței și a Angliei; asigurarea unor poziții avantajoase în Africa de Nord; încadrarea Spaniei în economia țărilor Axei din momentul reorganizării economiei europene postbelice; cedarea insulelor din golful Guineea, precum și asigurarea unor condiții care să dea dreptul Spaniei de a se socoti printre marile puteri²³. Întîlnirea cu Ribbentrop a prilejuit lui Suner să afle, între altele, că Hitler dorește ca Spania să cedeze imediat Germaniei una din insulele Canare, pentru a stabili acolo o bază germană. De asemenea, Germania mai avea nevoie de două orașe portuare din Marocul Francez și anume: Mogadaru și Agadirul. Reprezentantul Spaniei a respins aceste cereri și a precizat că în ceea ce privește Marocul guvernul spaniol este gata să aibă „o mare înțelegere” față de interesele economice ale Germaniei, însă de aluminiul, fosfații și cobaltul din Maroc avea nevoie în primul rînd Spania. Guvernul spaniol, arăta Suner, ar fi dispus să acorde Germaniei în Maroc doar un regim de „comerț excepțional” și nu mai mult. Referindu-se la aluziile lui Ribbentrop la Portugală, Suner s-a grăbit să precizeze că ea trebuie considerată o zonă de influență numai a Spaniei. Răspunsurile date de Suner au supărat pe Ribbentrop, iar spusele și amenințările ministrului nazist l-au dus pe reprezentantul Spaniei la concluzia că „nu trebuie să ne facem nici o iluzie, ci trebuie să ne menținem intransigenți în cererile noastre”²⁴.

Discuția cu Hitler a fost și mai edificatoare; după ce a minimalizat acțiunea asupra Gibraltarului, dat fiind — cum spunea el — că înfrîngerea Angliei era un fapt împlinit, Hitler a precizat că, în lupta sa, Germania a hotărît să meargă pînă la capăt împotriva Angliei. În acest scop, dominarea Gibraltarului era o necesitate pentru care — după părerea sa — ar fi fost deajuns o grupă de Stukas-uri și una de vînătoare grea, pentru a fi alungat ultimul vas englez din această zonă. În consecință, lăsa el să înțeleagă pe Suner, de la Spania nu se cereau prea mari sacrificii și că oferta făcută de Germania ca Spania să se alăture acestei acțiuni trebuia considerată ca un semn de prețuire și de prietenie a Germaniei. Tot de la Hitler a aflat Suner că Germania urmărea să-și asigure în Africa „einem grossen Kolonialraum”²⁵ în vederea asigurării ei cu materii prime. Ca și la întrevvedere cu Ribbentrop, Hitler, a cerut ca imediat Spania să cedeze Germaniei una din insulele Canare. Răspunsul lui Suner a fost același, adică, un refuz categoric. În cele din urmă, la înțebarea pusă de Hitler în legătură cu data intrării Spaniei în război, ministrul spaniol a precizat că aceasta depinde în primul rînd de gradul de pregătire a țării.

Istoriograful O.K.W.-ului, H. Greiner notează, după discuțiile purtate, că „ele au fost nesatisfăcătoare” din cauza pretențiilor spaniole asupra întregului Maroc

²² A.D.A.P., Band XI₁, p. 72—80, p. 81—85; P. Schmidt, *Statist auf diplomatischer Bühne 1923—1945*, Bonn, Athenäum Verlag, 1950, p. 496—497; S. Suner, *Zwischen Hendaye und Gibraltar*, Zürich, Thomas Verlag, 1948, p. 169.

²³ A.D.A.P., Band XI₁, p. 75; D. S. Ditwiller, *op. cit.*, p. 38.

²⁴ S. Suner, *op. cit.*, p. 170.

²⁵ S. Suner, *op. cit.*, p. 181.

și a unei părți din Algeria. Deocamdată — scrie el — „baza unei colaborări militare necesare stăpînirii Gibraltarului continuă să nu existe”²⁶.

De la Berlin, Suner a plecat la Roma, unde a împărtășit lui Ciano proastele sale impresii despre discuțiile purtate cu Ribbentrop și Hitler. El s-a plîns de „absoluta lipsă de tact” cu care Germania tratează Spania. Ciano nota atunci că „Suner are dreptate. Germanii nu sînt maeștri în ceea ce privește amabilitatea, iar Ribbentrop îi întrece pe toți. Parcă Suner nu a înțeles pînă acum că germanii de mult au avut ochii ațîntiți asupra Marocului”²⁷. De altfel, și Hitler și-a exprimat regretul în fața lui Ciano, cu ocazia vizitei acestuia la Berlin, în legătură cu faptul că spaniolii au prea multe și prea mari pretenții. Cu aceeași ocazie Hitler a subliniat că nu este deloc hotărît să înrăutățească relațiile sale cu Vichy-ul din cauza cererilor spaniole. Franco, conchidea Hitler, se comportă „ca un negustor care nu are nimic sfînt”²⁸.

În acest timp între diplomații de la Madrid, Londra și Washington se desfășura o intensă activitate în vederea perfectării unor livrări de cereale, benzină și alte produse necesare economiei Spaniei. Ministrul de externe de atunci al Spaniei, Beigbeder, asigura pe Cordell Hull, că Spania nu se gîndește la război decît în cazul cînd va fi atacată. Spania arăta el, avea nevoie în primul rînd de pîine. Guvernul englez, se arăta dispus să continue față de Spania o politică de ajutoare²⁹. La Berlin aceste tratative erau în mare cunoscute.

Scrisoarea lui Hitler, către Franco, de la 18 septembrie 1940, un fel de amestec de promisiuni și amenințări, scoate în evidență, pe de o parte, îngrijorarea Germaniei față de întărirea legăturilor dintre Anglia și Statele Unite, iar pe de altă parte, frica față de apropiata intrare în război a celui mai puternic stat de pe continentul american. Pe un ton amenințător, Hitler amintea lui Franco că „nici un stat din Europa nu va putea să-și hotărască singur soarta, pentru că războiul pe care eu îl port va fi cel care va hotărî soarta Europei”. Reieșea deci că pentru a evita unele consecințe neplăcute în viitor, Spania trebuia să intre fără întîrziere în război. În schimb, Germania se angaja prin Hitler, să stea alături de Spania, „pînă la victoria finală, așa cum am făcut-o și în războiul civil”³⁰.

Despre „mărinimia” lui Hitler față de Spania a vorbit și Ribbentrop cu Mussolini la întîlnirea din 19 septembrie 1940 de la Roma. Deși Mussolini a fost informat în legătură cu greutățile pe care Franco le face Germaniei, Ribbentrop l-a mințit însă atunci cînd a dat ca sigură intrarea Spaniei în război și a cedării uneia din Insulele Canare către Germania. Cu aceeași ocazie, demnitarul nazist și-a exprimat speranța că Italia, și mai ales Ducele, va avea o atitudine mai înțelegătoare la viitoarea conferință a păcii în cazul cînd Marocul francez va trebui cedat Spaniei.

La 24 septembrie 1940, Suner, aflat din nou la Berlin, aducea răspunsul lui Franco la cererile făcute de Germania. El preciza că Franco și guvernul spaniol refuză să cedeze vreuna din insulele Canare. În ceea ce privește cererile Germaniei în legătură cu Marocul, el a repetat din nou înțelegerea Spaniei față de nevoile economice ale Germaniei³¹. Cu această ocazie el a expus din nou pretențiile economice și militare ale Spaniei în eventualitatea intrării sale în război. Aceste cereri au fost apreciate de Hitler în fața lui Ciano, la 28 septembrie, drept imposibil de îndeplinit. Hitler arăta lui Ciano că Spania cere sute de mii de tone de grîne, benzină și armament, trupe speciale de artilerie și aviație, întreg Ma-

²⁶ H. Greiner, *Die Oberste Wehrmachtführung 1939—1943*, Limes Verlag Wiesbaden, 1951, p. 154.

²⁷ Ciano, *L'Europa verso la Catastrofa*, Verona Mondadori, 1948, p. 592—593.

²⁸ „The Journal of Modern History”, Band XXV, december, 1953, p. 390—406.

²⁹ O. Dankelman, *op. cit.*, p. 141.

³⁰ A.D.A.P., Band XI, p. 92—94.

³¹ *Ibidem*, Band XI, p. 145.

rocul, Oranul, diverse corecturi de graniță, oferind în schimb numai prietenia spaniolă. Supărat de atitudinea Spaniei, Hitler mărturisea lui Ciano că în cele din urmă ar fi mult mai comod pentru Germania ca Marocul să rămână sub stăpânire franceză. Dacă Marocul francez ar fi fost ocupat de Spania, spunea el, tot armatele germane și cele italiene ar trebui să-l apere. Considerând că situația trebuia analizată „cu mare răspundere” Hitler, cu ocazia întâlnirii sale cu Mussolini la Brenner (la 4 oct. 1940)³³, între altele, a cerut ajutorul lui Mussolini pentru a convinge pe Franco să nu mai facă atâtea greutăți și să înțeleagă importanța Gibraltarului în cazul purtării pe mai departe a războiului. În cazul când Spania nu va fi convinsă — mărturisea Hitler lui Mussolini — el era hotărât să se întîlnească cu Franco. La întrevvederea de la Brenner, Mussolini a fost încunostiințat despre proiectul german de a constitui o alianță împotriva Angliei, la care să participe Franța, Spania și Italia. Convins fiind că un asemenea proiect nu putea să fie pe placul bănuitorului său partener, Hitler îl asigura că Spania a cărei putere militară — după părerea sa — era „nulă”, va fi chemată să contribuie numai la atacarea Gibraltarului ceea ce însemna că partea ei la împărțirea prăzii va fi mică. Hitler mai știa că Mussolini trebuia liniștit chiar și în ceea ce privește pretențiile Germaniei. De aceea, i-a precizat că după înfrângerea Angliei, Germania se va mulțumi cu câteva puncte strategice cum ar fi Agadirul și Casa-blanca, precum și cu fostele ei colonii pierdute în urma primului război mondial.

În timp ce în Germania au fost luate noi măsuri, Spania nu dăduse nici un fel de răspuns, nici pe calea oficială și nici pe cale neoficială. Acest lucru s-a putut constata și la întâlnirea dintre Hitler și Mussolini de la Florența din 28 octombrie 1940³⁴. Cu această ocazie Hitler a repetat că pretențiile Spaniei sînt mult prea mari și că tratativele cu Madridul vor trebui încă să mai continue.

După întâlnirea cu Mussolini, Hitler a hotărât să discute cu reprezentanții Franței, apoi cu Franco, cu scopul evident de a realiza un compromis între pretențiile Spaniei și iluziile guvernului Petain.

La 23 octombrie 1940, la punctul Hendaye pe granița spaniolă, a avut loc întâlnirea între Hitler și Franco³⁵. Istoricul O.K.W.-ului ne lasă să înțelegem că Hitler punea mare preț pe această întîlnire și că nici pe departe rezultatele ei nu au corespuns dorințelor sale³⁶. De la începutul întrevederii, Hitler s-a grăbit să afle dacă Spania era de acord să participe împreună cu Franța la o „coalitie continentală” împotriva Angliei. În răspunsul său, Franco nu a refuzat să participe la război, ci a cerut timp necesar pentru a se pregăti, dar mai ales a cerut un masiv ajutor economic și militar de la Germania. În același timp, Franco a mai adăugat căteva pretenții de natură teritorială. Practic, pretențiile teritoriale ale lui Franco nu puteau fi satisfăcute nu numai pentru că ele loveau în Franța, pe care Germania spera să o atragă în războiul împotriva Angliei, ci și pentru că ele lezau interesele Germaniei.

Peste toate pretențiile expuse de Franco la Hendaye, Hitler a făcut tot ce se putea face pentru a-l convinge pe Franco să intre în război. A prezentat uriașa putere militară a Germaniei, a trecut în revistă victoriile repurtate pînă atunci, a încercat să-l convingă că Statele Unite nu vor putea intra în război decît peste cel puțin doi ani și, în sfîrșit, a vorbit despre Anglia ca și cum această țară ar fi fost în pragul dispariției de pe continentul european. Din dorința de a scurta

³³ A.D.A.P., Band XI, p. 120.

³⁴ *Ibidem*, Band XI, p. 348—357.

³⁵ *Ibidem*, Band XI, p. 315—319; *Spanisch Gouvernement and the Axis, Documents*, Departament of State, Washington 1946, p. 21—25; Schmidt, *op. cit.*, p. 500; E. Kordt, *Wahn und Wirklichkeit*, Stuttgart, 1947, p. 261; D. Detwiller, *op. cit.*, p. 113—118; G. Geschke, *op. cit.*, p. 89; E. Kordt, *Nicht aus den Akten*, Stuttgart, 1959, p. 407.

³⁶ G. H. Greiner, *op. cit.*, p. 156.

războiul, pentru că „orice lună de război în plus costa bani și sacrificii“, și din dorința de a împiedeca extinderea mișcării gaulliste care sprijinea Anglia, el considera că era absolut necesar ca Spania să intre imediat în război. În ceea ce privește Franța, Hitler considera că ea trebuia să participe la lupta contra Angliei. Deși Hitler știa că Spania avea pretenții teritoriale față de Franța, Franco trebuia să înțeleagă că ele nu vor putea fi satisfăcute decât o dată cu încheierea păcii. Pînă atunci, Franco era încredințat că Franța „nici nu-și închipuie ce o așteaptă în viitor cînd i se vor dicta condițiile de pace“. Din cauza acestei nesiguranțe pentru ceea ce va fi mîine, Franța era obligată — după părerea sa — să fie concilantă și ascultătoare. Deocamdată, pentru a o atrage, mărturisea el, s-a promis lui Laval că dacă Franța se va alătura axei, condițiile de pace vor fi mult mai ușoare. În caz contrar, ea va fi ocupată în întregime. După părerea lui Hitler, Franco nu avea de ce să se teamă pentru că pretențiile sale vor fi satisfăcute în primul rînd, în calitate de membră a Axei Roma — Berlin — Tokio. Deocamdată, însă, mai trebuia așteptat. Momentan, Germania nu putea să satisfacă pretențiile Spaniei în ceea ce privește posesiunile coloniale franceze, între altele, și pentru că au fost făcute promisiuni exprese guvernului francez, în sensul că imperiul său colonial din Africa de Nord nu va fi atins. Pornit pe mărturisiri, Hitler i-a destăinuit chiar că au fost purtate discuții cu Laval în legătură cu eventualitatea cedării unor colonii, pentru care Franța avea să primească compensații pe spinarea Angliei, în urma totalei ei înfrîngerii. Acestea erau numai promisiuni — lăsa el să înțeleagă pe Franco — pentru că nu era posibil de crezut că coloniile franceze să rămîină chiar neatînse. Deocamdată însă, sublinia el, ar fi periculos pentru interesele Germaniei și ale aliaților ei dacă francezii ar afla că nu peste mult timp vor trebui să-și părăsească coloniile. Hitler cerea deci ca Spania să micșoreze pretențiile față de Franța, și să semneze un protocol prin care să adere la pactul tripartit și la pactul de oțel, după care avea să urmeze intrarea ei în război. Răspunsul lui Franco a dovedit că nu prea s-a lăsat el influențat de perspectivele trandafirii prezentate de Hitler. El a vorbit din nou despre situația foarte grea a Spaniei, despre lipsa alimentelor, a pîinii, despre lipsurile în înzestrarea armatei. Spania, — spunea el, — are nevoie de masive cantități de cereale și de un mare ajutor pentru înzestrarea armatei. Spania, arăta el, trebuie să se teamă că odată intrată în război, nu va putea face față armatelor engleze, care vor ocupa nu numai Insulele Canare, ci și insulele Azore. Spania, menționa el, refuză să primească Gibraltarul „cucerit de soldați streini“ pentru că această acțiune trebuia realizată numai de armata spaniolă. Cei doi dictatori s-au despărțit fără ca data intrării Spaniei în război să fie fixată. Hitler a plecat de la Hendaye „indignat de sărăcia rezultatelor“³⁶. El a păstrat o atît de proastă impresie despre această întrevvedere, încît i-a declarat mai tîrziu lui Ribbentrop că dacă ar trebui să mai asiste la o asemenea întîlnire, ar prefera să i se scoată trei sau patru dinți³⁷. Translatorul lui Hitler a povestit lui Kordt că Hitler și Ribbentrop au stat foarte mult de vorbă cu Franco : „este pentru prima oară în activitatea mea cînd asist la așa ceva“³⁸. După întîlnirea, generalul Halder nota în jurnalul său despre Franco, că este „eine Jesuiten Schwein“³⁹.

Atacarea Greciei de către Italia, și eșecurile armatelor italiene în Egipt au încurcat și mai mult aplicarea planului „Felix“. Situația în Mediterană s-a înrăutățit simțitor. Generalul Halder aprecia atunci în fața lui Hitler că conducerea militară a Italiei era mizerabilă și că în urma atacului asupra Greciei ea nu prezenta nici un fel de garanție pentru Germania, în Mediterana⁴⁰.

³⁶ G. H. Greiner, *op. cit.*, p. 157.

³⁷ Ciano, *L'Europa verso...*, p. 604.

³⁸ E. Kordt, *Nicht aus dem Akten*, p. 407.

³⁹ Halder, *op. cit.*, p. 213.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 220.

La 18 noiembrie Suner, care în preajma întâlnirii de la Hendaye devenise ministru de externe, a fost din nou invitat la Berlin. Timp de 4 ore, Hitler a căutat să-l convingă că oricât de proastă ar fi situația internă a Spaniei, ea nu se va îmbunătăți prin așteptare⁴¹. El a cerut atunci ca Spania să intre în război maximum într-o lună sau o lună jumătate pentru că „este posibil ca în martie-aprilie armatele germane să lupte în altă parte”⁴². Drept răspuns, Suner l-a informat pe Hitler, că, în Spania, foametea a devenit amenințătoare și că firmele engleze și americane, singurele în stare să furnizeze Spaniei cerealele necesare, după întâlnirea dintre Franco și Hitler au încetat să respecte contractele. Conversațiile de la Hendaye — arăta el — nu au fost pe placul cercurilor politice spaniole. Concluzia la care au ajuns aceste cercuri și la care se alia cea mai mare parte a guvernului, era că Spania trebuia să primească imediat compensații în contul Franței. Conducătorii spanioli, spunea el, „nu se puteau mulțumi numai cu precizări scrise”. Spania ar putea să intre în război, după părerea sa, numai dacă i s-ar asigura realizarea obiectivelor ei în Africa de Nord. Enervat, Hitler a precizat că numai Germania are puterea și dreptul de a hotărî asemenea compensații. Spre sfârșitul întrevederii, Suner a avut îndrăzneala să arate că în condițiile în care Spania nu-și poate realiza interesele sale, „va fi mult mai bine ca Gibraltarul să rămână în continuare la englezi”⁴³. Nici cu această ocazie deci, nu s-a hotărât nimic concret în legătură cu intrarea Spaniei în război.

Cu toată nesiguranța care exista în legătură cu Spania și poziția sa, arată istoricul O.K.W.-ului, Hitler a ordonat ca pregătirile pentru atacarea Gibraltarului să continue⁴⁴. Ordinul avea în vedere, de data aceasta, și studierea într-un timp scurt a posibilităților de ocupare a insulelor spaniole și portugheze din Oceanul Atlantic. Se prevedea ca posibilă ocuparea insulelor Canare, Capul Verde, Azore și Madera.

Istoriograful O.K.W.-ului, probabil neinforma, scrie că, la începutul lunii decembrie, tratativele cu Spania păreau atât de înaintate încât se putea trece la punerea în aplicare a Operației „Felix”⁴⁵. Din documente reiese că, la începutul lunii decembrie, Canaris a fost trimis din nou în Spania pentru a-l anunța pe Franco despre dorința lui Hitler ca Spania să intre în războiul în jurul datei de 10 ianuarie 1941. De fapt, această vizită poate fi considerată ca sfârșitul tratativelor hispano-germane din anul 1940, pentru că, de data aceasta răspunsul lui Franco a fost mai clar. Refuzând să se supună dorinței lui Hitler, Franco a expus în fața lui Canaris, situația proastă a economiei, faptul că Spania nu era dispusă să piardă Insulele Canare și, în sfârșit, faptul că după părerea sa flota engleză era de-a-juns de puternică pentru a apăra Gibraltarul și, împreună cu flota Statelor Unite, să ocupe Madera, Azorele și Capul Verde. La întrebarea pusă de Canaris dacă mai târziu Spania va intra în război, Franco nu a fixat nici o dată și a explicat numai că aceasta depinde de felul cum se va dezvolta situația internă și de felul cum va evolua războiul cu Anglia. El considera că refuzul său de a intra în război era în folosul nu numai al Spaniei, ci și al Germaniei⁴⁶.

Răspunsul lui Franco dat la 7 decembrie lui Canaris a fost considerat la Berlin ca expresia „neîncrederii Spaniei în victoria Germaniei”, iar în jurnalul O.K.W.-ului s-a scris că, „la întâlnirea din 7 decembrie, Franco a contramandat

⁴¹ A.D.A.P., Band XI₂, p. 488; S. Suner, *op. cit.*, p. 237.

⁴² S. Suner, *op. cit.*, p. 237.

⁴³ *Ibidem*, p. 143; A.D.A.P., Band XI₂, p. 502—508.

⁴⁴ H. Greiner, *op. cit.*, p. 157.

⁴⁵ *Kriegstagebuch*, Band I, p. 146.

⁴⁶ H. Greiner, *op. cit.*, p. 169.

intrarea Spaniei în război”⁴⁷. La 10 decembrie, Hitler a hotărît suspendarea Directivei nr. 18, cu numele codificat Operația „Felix”.

Noile încercări de presiune ale Germaniei⁴⁸ după 7 decembrie s-au soldat cu trimiterea la Berlin a unui „program minimal”⁴⁹ de tot ce avea nevoie Spania pentru a putea intra în război. Când a fost primit la Berlin acel document, Ribbentrop, furios, a ordonat lui Stohrer să înceteze orice acțiune pe lângă guvernul spaniol. Cererile Spaniei, scria el, erau atât de mari încât apăsarea evidentă că Franco vrea să amâne intrarea în război „ad calendas graecas”⁵⁰.

În anul 1943, Hitler declara celor apropiați că „mi se urcă singele în cap numai când aud de numele lui Franco. Dacă el nu s-ar fi comportat așa de idiot, Gibraltarul ar fi căzut în cinci zile, iar englezii și americanii nu ar fi ocupat Africa de Nord”. Din aceeași sursă aflăm că în anul 1945, Hitler spunea că „în anul 1940 ar fi fost cel mai ușor lucru din lume să atragi Spania în război”⁵¹.

Chiar generalii germani au recunoscut că atacarea Gibraltarului nu se putea face în cinci zile, iar tratativele dintre Germania și Spania nu prea dovedesc că ar fi fost cel mai ușor lucru din lume să fie atrasă Spania în război.

În Europa, Italia, aliata Germaniei, suferise grele pierderi, în aproape toate țările ocupate începuse „războiul civililor” contra ocupantului și a fascismului. Mobilizarea întregii economii germane în vederea atacului în răsărit adâncea criza economică și politică nu numai din Germania ci și din țările aliate și sate-lite ei. Toate acestea au contribuit ca pentru Germania să se încheie perioada marșurilor victorioase.

Incontestabil că cercurile franchiste doreau să participe la război alături de Axă. În 1940 însă, ea nu putea face față din punct de vedere economic, financiar și politic unui război. Orice aventură militară putea avea în primul rînd rezultate catastrofale pentru regimul franchist.

Intrarea Spaniei în război însemna în primul rînd acordarea unui uriaș ajutor economic pe care Germania nu și-l putea permite atunci când toate resursele sale erau îndreptate spre pregătirea războiului din răsărit. În același timp, intrarea Spaniei în război ar fi însemnat „împăcarea” intereselor altă de deosebite ale „rudelor sărace” ceea ce Germania nu era în stare să realizeze.

L'OPÉRATION FÉLIX

RÉSUMÉ

„L'opération Félix” fut le plan d'une intervention allemande dans la péninsule Ibérique, pour occuper Gibraltar et chasser l'Angleterre de la Méditerranée occidentale et qui devait entraîner la participation de l'Espagne et de la France à la guerre aux côtés de l'Allemagne. Après Gibraltar, le Maroc espagnol aurait été également occupé, afin de fermer le détroit, et une invasion du Portugal était envisagée.

A l'aide de documents allemands, d'ouvrages historiques et de mémoires, l'auteur souligne l'importance politique des conversations qui eurent lieu entre

⁴⁷ *Kriegstage Buch*, Band I, p. 170 ; *A.D.A.P.*, Band XI₂, p. 681.

⁴⁸ *A.D.A.P.*, Band XI₂, p. 962—963.

⁴⁹ *A.D.A.P.*, Band XI₂, p. 1005—1007.

⁵⁰ *A.D.A.P.*, Band XII₁, p. 43.

⁵¹ *Le testament politique de Hitler*, Notes recueillies par M. Bormann, Paris, Plon, 1959, p. 71—76.

les représentants de l'Allemagne et ceux de l'Espagne pour amener la prochaine entrée en guerre de l'Espagne.

Le refus obstiné de Franco d'accepter l'invasion allemande a constitué un des éléments de la crise politique qui a affaibli le système d'alliances des Etats fascistes, dès la première année de la deuxième guerre mondiale.

La grande bataille aérienne au-dessus de l'Angleterre qui atteignit son point culminant en septembre 1940, convainquit le gouvernement allemand que l'invasion des territoires situés sur l'autre rive de la Manche était impossible. Cet échec fut particulièrement pénible à l'Allemagne. Plus elle se trouvait contrainte à continuer la guerre contre l'Angleterre, plus elle craignait que ne fussent minées sur ses arrières ses conquêtes initiales à l'Est qui devaient servir de base à sa future politique de domination. C'est alors que Hitler et l'O.K.W. ont considéré essentiel de trouver une solution pour affaiblir l'Angleterre. La réalisation de leurs plans stratégiques en Méditerranée, par lesquels l'Angleterre aurait été complètement isolée, nécessitait la domination de la péninsule Ibérique par les armées allemandes, et la participation de l'Espagne, de l'Italie et de la France à la guerre. Le projet allemand de constituer avec ces trois pays une „coalition continentale“ avorta à cause de l'impossibilité de concilier les intérêts divergents de ces Etat en Méditerranée et dans l'Afrique du Nord.

L'Espagne de Franco était en principe l'alliée du Troisième Reich depuis la guerre civile d'Espagne. Le général Franco était désireux de profiter du patronage de Hitler. Cependant le gouvernement espagnol refusa d'entrer en guerre. L'Espagne était incapable de s'engager dans un nouveau conflit. A peine sorti et mal remis de la guerre civile, le régime de Franco devait éviter à tout prix un nouveau combat avec les adversaires du régime. L'impossibilité pour l'Allemagne de satisfaire les prétentions économiques et territoriales de l'Espagne et la dépendance de l'économie espagnole de l'Angleterre et des Etats Unis ont eu pour conséquence que les préparatifs déjà commencés afin de déclencher „l'opération Féliz“ furent abandonnés.

A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA
— ÎNCEPUT AL EPOCII MODERNE ÎN ISTORIA ROMÂNIEI

DE

L. BOICU

După cum se știe, majoritatea covârșitoare a istoricilor nu a pus și nu pune la îndoială necesitatea și însemnătatea periodizării istoriei patriei. Dar, cei-drept, sînt și unii, puțini la număr, care privesc cu scepticism strădaniile în această materie. Constatarea din urmă poate avea drept explicație și neputința de a se ajunge la o schemă invariabilă, fermă, cu cezuri bine stabilite, ceea ce a afectat convingerea în utilitatea și chiar în temeiurile științifice ale periodizării. Că încercările de periodizare au fost foarte numeroase, că soluțiile propuse au variat, că ele nu au întrunit sufragiile tuturor istoricilor, că ele au diferit chiar la istorici profesînd aceeași concepție filosofică — sînt fapte bine cunoscute. După părerea noastră, la o schemă a periodizării (în întregul ei și în toate compartimentele și articulațiile ei) dată pentru totdeauna nu se va ajunge, probabil, niciodată. Aceasta este foarte firesc de vreme ce cunoașterea trecutului istoric se îmbogățește continuu, cîștigînd în profunzime, instrumentele și posibilitățile noastre de lucru sporesc și se perfecționează, iar concepția noastră despre lume și viață evoluează, atrăgînd după sine modificări ale vizlunii, opțiții de cuprindere a proceselor istorice. Iată de ce istoriografia nu va înceta să înregistreze noi încercări de periodizare (acceptate sau nu) atîta vreme cît nu vor înceta să existe preocupări de cercetare a trecutului istoric.

* În planul de manifestări științifice al Institutului, pe anul 1971, a figurat dezbaterea științifică privitoare la începuturile epocii moderne în istoria României.

În cadrul acestei dezbateri, care a avut loc la Iași în ziua de 17 mai 1971, cu participarea unor specialiști din Iași și din alte orașe din țară și în prezența prof. univ. Miron Constantinescu, președintele Academiei de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România, au fost prezentate referate întocmite de cercetători științifici din Iași, în care au fost expuse critic principalele puncte de vedere privitoare la această problemă.

În cele ce urmează publicăm integral textul referatului întocmit de L. Boicu în care se susține necesitatea ca epoca modernă în istoria României să înceapă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, deoarece acest punct de vedere nu a făcut pînă în prezent obiectivul unor discuții științifice al căror rezultat să fi fost publicat.

În continuare se publică rezumatele celorlalte referate precum și discuțiile care au avut loc.

Ceea ce trebuie să-și propună istoricul care oferă o schemă a periodizării, este ca aceasta din urmă să corespundă nivelului de gândire și roadelor muncii generației sale, să evite orice încălcare a demonstrației întemeiată pe criterii științifice, invocațiile subiectiviste și considerentele conjuncturale.

Istoricii români pornesc de la ideea că criteriul fundamental al periodizării este producția materială, că „oamenii, dezvoltând producția lor materială și relațiile lor materiale, modifică o dată cu această realitate a lor și gândirea lor și produsele gândirii lor”¹. Nu trebuie să pierdem însă din vedere că între producția materială și viața spirituală există o legătură dialectică, că fiecare dintre acești doi factori evoluează într-o interdependență în care primatul celui dintâi nu exclude un autonomism al celui de al doilea.

Referenții principali, care au pus în discuția istoricilor sovietici, în 1969, periodizarea trecerii de la feudalism la capitalism în Rusia remarcă², pe bună dreptate, că, într-o vreme nu prea îndepărtată, dogmatismul aproape că redusese materialismul istoric la materialismul economic, principala sarcină a istoricilor fiind studiul dezvoltării economiei. De altfel, înțelegerea îngustă, adeseori vulgară a rolului determinant al forțelor de producție în dezvoltarea societății s-a soldat de regulă cu reprezentări caricaturale.

Luând cuvîntul pe marginea referatului consacrat periodizării istoriei universale, referat susținut de E. M. Jukov la cel de al XI-lea congres internațional al istoricilor la Stockholm, Th. Schieder din Köln a oferit un exemplu de simplificare, de abordare simplistă a rolului forțelor de producție în dezvoltarea societății. El observa că, dacă producția materială este, într-adevăr, cea mai importantă condiție a existenței fiecărei națiuni, atunci revoluția industrială, „cea mai adîncă cotitură a epocii”³, ar trebui să marcheze începutul epocii moderne și nu, am adăuga noi, revoluția engleză sau cea franceză. Or, este știut că legătura între forțele de producție și viața spirituală nu este directă, ci mijlocită. Pornind, probabil, de la acest adevăr elementar, istoricul marxist J. Streisand (Berlin) a venit, cu același prilej, în întîmpinarea lui Th. Schieder cu observația pe deplin întemeiată că „ar fi o eroare să se gîndească că stadiul tehnicii ar putea fi hotărîtor pentru periodizare” și că, în consecință, trebuie să se ia în considerare întreaga ordine socială, totalitatea factorilor⁴. „Potrivit concepției materialiste a istoriei — sublinia Engels în 1890 —, factorul hotărîtor în istorie este în ultimă instanță producerea și reproducerea vieții reale. Nici Marx, nici eu n-am afirmat vreodată mai mult. Și dacă cineva denaturează aceasta, afirmînd că factorul economic este *singurul* hotărîtor, prefăce teza de mai sus într-o frază goală, abstractă și absurdă [...] De faptul că uneori tinerii dau laturii economice mai multă importanță decît i se cuvine, sîntem vinovați în parte noi înșine, Marx și cu mine. Față de adversari a trebuit să accentuăm acest principiu fundamental, pe care dinșii îl negau, și n-am avut întotdeauna vreme, loc și prilej să acordăm suficientă atenție celorlalți factori [...]”⁵.

Cu toții sîntem de acord că motorul dezvoltării societății este permanenta confruntare între oameni și idei, între grupe sociale, între pături sociale, între clase sociale care, la un anume grad al acumulărilor, se transformă în aprige bătălii revoluționare de clasă. În termeni generali, ne referim de regulă la lupta dintre vechi și nou. Dar cînd anume apare noul, ce semnificații are, ce repre-

¹ K. Marx, Fr. Engels, *Opere*, vol. 3, București, 1958, p. 27.

² *Perehod ot feodalizma k kapitalizmu V Rossii*, izd. „Nauka”, Moskva, 1969, p. 6.

³ Comité international de sciences historiques. XI-e congrès international de sciences historiques, *Actes du congrès*, Göteborg—Stockholm—Uppsala, 1960, p. 59.

⁴ *Ibidem*, p. 63—64.

⁵ Marx, Engels, *Despre artă*, vol. I, București, 1966, p. 94. 97.

zintă el pentru evoluția istorică? Unele elemente sau chiar fenomene ce poartă amprenta relațiilor de producție burgheze, de pildă, preced cu secole instaurarea orînduirii capitaliste. Istoricului nu-i este îngăduit să le ignore, dar el va trebui să stabilească dacă acele elemente sau fenomene sînt rodul unei conjuncturi, au apărut întîmplător sau, dimpotrivă, ele au inaugurat procese care s-au desfășurat și s-au desăvîrșit în noua ordine socială.

Așadar, în cele ce urmează ne vom strădui să nu pierdem din vedere nici un moment că orice încercare de periodizare este un act științific, întemeiat pe obiectivitate și dezgolit de orice subiectivism, că primatul producției materiale este un factor considerat determinant ca urmare nu a unor desfășurări spontane sau momentane, ci a unei evoluții de durată cu semnificații profunde și reflexe mediate, că acest primat nu exclude un autonomism al vieții spirituale, autonomism ce se definește și se exprimă prin legi proprii, că periodizarea trebuie să se întemeieze pe totalitatea factorilor materiali și spirituali ai societății, că nașterea unei epoci noi nu este rodul acțiunii întîmplătoare a unor factori, rodul unei conjuncturi, ci rezultatul unor procese complexe care îmbarcă progresiv caracteristicile orînduirii noi, superioare.

Dezagregarea orînduirii feudale și ascensiunea relațiilor capitaliste, începutul epocii moderne sînt procese avînd unele trăsături esențiale comune tuturor țărilor. Spunem, așadar, *unele* trăsături esențiale, fără de care nu s-ar putea defini societatea feudală sau cea capitalistă, și nu *toate*. Dacă adăugăm la aceasta și formele pe care le îmbracă și prin care se manifestă acele procese, care diferă de la țară la țară, sîntem confrunțați cu particularități și trăsături specifice pe care nu numai că nu le putem ignora, dar nici nu ne este îngăduit să le minimalizăm. Stabilirea începutului epocii moderne în istoria României trebuie să acorde importanța cuvenită particularităților feudalismului românesc, condițiilor specifice în care s-au dezvoltat forțele de producție, caracteristicile raporturilor de producție și ale suprastructurii, stării de separație statală a celor trei țări române, factorilor și elementelor comune care au prezidat procesul formării națiunii române și desăvîrșirea unității statale, efectelor suzeranității otomane și ale stăpînirii habsburgice, ciocnirilor de interese ale marilor puteri în orientul european în general, în țările române în particular ș.a.

Toate acestea sînt binecunoscute și adeseori repetate în istoriografia noastră, dar, din păcate, arareori se pășește dincolo de simpla constatare sau de concluzia cea mai directă. Se știe, de pildă, ce a însemnat pentru Moldova și Țara Românească suzeranitatea otomană și pentru Transilvania stăpînirea habsburgică, deși, este adevărat, aceasta din urmă se deosebea în multe privințe de cea dintîi. Cantemir pune pe seama rapacității otomane abandonarea exploatarii subsolului de către moldoveni. Situația sub acest aspect nu se schimbă radical nici la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. În iunie 1798, Parrant nota⁶ că moldovenii refuzau să navigabilizeze riurile pentru a nu da turcilor posibilitatea „să pună mina” pe „produsele cele mai evidente ale țării” și că, la Constantinopol, „în toți anii, în toate zilele, în fiecare oră se pierd prin mii de canale diversele bogății ale Moldovei”. Noi tragem concluzia cea mai îndreptățită și verificată că suzeranitatea otomană, la care se adaugă, evident, cauze de ordin intern, au încetinit dezvoltarea forțelor de producție, progresul societății noastre. Dacă adăugăm și numeroasele războaie desfășurate pe teritoriul României, întregim tabloul impresionant al pierderilor materiale incalculabile suferite de români.

Pentru studiul începutului epocii moderne în istoria patriei este însă important să depășim arhicunoscutele constatări menționate mai sus. Este de

⁶ Hurmuzaki, Supl. I, vol. II, p. 180—181.

observat, de pildă, că, pe de o parte, monopolul otoman și războaiele au frinat dezvoltarea forțelor de producție în Principatele Române, iar pe de altă parte, suzeranitatea otomană n-a împiedicat contactele spirituale ale românilor cu cele mai avansate centre ale continentului după cum, în anumite împrejurări, trupele străine care s-au vînturat pe teritoriul nostru au înlesnit răspîndirea ideilor epocii. Dacă la această stare de lucruri adăugăm și faptul că, spre exemplu, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost una dintre cele mai frămîntate epoci ale continentului atunci, după părerea noastră, n-ar fi o exagerare să tragem concluzia că în Moldova și Țara Românească viața spirituală, fie și a unei pături mai restrînse, era mult mai presus de condițiile materiale precare ale societății din acea vreme.

În periodizarea epocii moderne a istoriei patriei întîmpinăm unele dificultăți provocate și de starea de separație statală a celor trei țări românești. Evident că istoria modernă a celor trei țări românești nu coincide în desfășurarea ei în toate compartimentele vieții economice și social-politice. Dar aceasta nu înseamnă, cum cred unii, că nu este posibilă o periodizare care să înglobeze istoria celor trei țări românești înainte de 1918, căci, altfel, cu atît mai puțin ar fi posibilă o periodizare a istoriei universale. Noi trebuie să luăm în considerare ceea ce unește cele trei țări române, ale căror contacte niciodată n-au fost întrerupte și care au evoluat istoric conservînd și dezvoltînd elementele esențiale comune care, în cele din urmă, au decis soarta românilor. În periodizare, trebuie să pornim de la *acele evenimente și procese istorice capitale, care, chiar dacă s-au produs numai într-o singură țară românească, au jucat un mare rol în istoria comună a tuturor provinciilor românești*. Este adevărat că în evoluția fiecăreia dintre cele trei țări române s-au făcut simțite unele particularități specifice determinate de condiții interne și externe proprii, ceea ce explică și unele decalaje în dezvoltarea lor, fenomene absolut firești pentru întreaga perioadă feudală, dar existența unui fond comun incontestabil a oferit temelia pe care s-au clădit societatea românească modernă, națiunea și statul național român.

Stabilirea începutului epocii moderne în istoria României s-a lovit însă și de unele confuzii în terminologie. De regulă, epoca modernă era suprapusă și coincidea în timp orînduirii burgheze, ceea ce este, neîndoielnic, o eroare. După cum se știe, istoricii marxști folosesc și periodizarea pe orînduiri și cea clasică: epocile vechi, medie, modernă și contemporană. Dacă am utiliza numai periodizarea pe orînduiri n-ar mai fi necesar să apelăm la cea clasică, de unde se vede bine că ele nu coincid. Într-adevăr, epoca (veche, medie, modernă și contemporană) este o noțiune mai cuprinzătoare decît noțiunea de orînduire. Cum bine s-a spus (Miron Constantinescu), epoca este acel timp istoric în care apare, se dezvoltă, se maturizează și intră în declin o anumită contradicție fundamentală, în vreme ce orînduirea este o perioadă istorică în care *contradicția fundamentală devine dominantă. Intru două epoci, sau două orînduiri există perioade de interferență, declinul uneia coincidînd cu ascensiunea epocii sau orînduirii ulterioare*. Este cît se poate de firesc ca acele perioade de trecere să fie atașate epocii noi. Este meritul autorilor *Istoriei României. Compendiu*. Buc., 1969 că au procedat la această foarte necesară și firească delimitare între epocă și orînduire. Cum știința începe cu definirea noțiunilor, ne îngăduim să amintim că definiția orînduirii este unanim acceptată și că, dacă o aplicăm cu rigoare științifică realităților noastre istorice, atunci orînduirea capitalistă nu poate începe la noi nici în secolul al XVIII-lea, nici la 1821 și nici măcar la 1848. Dar epoca modernă? Este acea epocă care se caracterizează prin marele avînt al forțelor de producție, prin sporirea fără precedent a luptei maselor populare, prin dezagregarea feudalismului și ascensiunea capitalismului, deci nașterea unui nou tip de relații sociale, prin dezvoltarea științelor care „formează un edificiu complet”, prin raționalism, luminism, formarea conștiinței naționale ș.a., adică un șir de fenomene grandioase care, atribuite în cea mai

mare parte a lor secolului al XVIII-lea, l-au îndrituit și pe Michelet să numească acel veac „Le grand siècle”. Ce-i drept, la începutul epocii moderne feudalitatea își conserva încă baza, dar ea era alterată, deformată de rădăcinile tot mai viguroase ale noii orînduiri.

Problema pe care ne-o punem constă în a stabili cînd au luat naștere acele fenomene, acele procese care au dat naștere epocii moderne și care, în desfășurarea și desăvîrșirea lor, au oferit societății românești trăsăturile esențiale împlinite ale orînduirii burgheze. Subliniem că este vorba nu de elemente sau fenomene întîmplătoare, ci de procese istorice. Răspunsul de netăgăduit este că procesele istorice care inaugurează și definesc începutul epocii moderne și, în cele din urmă, nașterea orînduirii capitaliste au apărut în perioada de destrămare a feudalismului și de ascensiune a relațiilor de producție burgheze. Cum însă acea perioadă este destul de îndelungată, se cuvine să precizăm în care anume moment al descompunerii feudalismului și ascensiunii capitalismului poate fi situat începutul epocii moderne.

Pornind de la un singur criteriu, A.D. Xenopol delimitează începutul epocii moderne în istoria patriei prin conturarea influenței grecești. N. Iorga lua în considerare formarea statului național român (1831—1866), iar St. Zeletin socotea că epoca modernă („era nouă”) începea cu anul 1829, dată la care, după părerea sa cu totul neîntemeiată, ar fi fost semnat actul de naștere a burgheziei române.

Istoricii marxști au oferit o consistență cu adevărat științifică dezbaterilor consacrate periodizării epocii moderne. La un consens, după cum se știe, însă nu s-a ajuns. În tratatul de *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 585, se spune că „în cursul perioadei dintre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și revoluția din 1848, procesul de destrămare a feudalismului [...] devine fenomenul dominant al dezvoltării social-economice a țărilor române, fenomen ale cărui prime simptome s-au manifestat încă în perioada precedentă”. O precizare se face în același tratat, vol. IV, p. VII: „considerăm că istoria modernă a României începe odată cu revoluția din 1848, al cărei program a fost să înlăture formațiunea social-economică feudală și s-o înlocuiască printr-o formațiune burgheză”.

În *istoria poporului român*, București, 1970, p. 221 stă scris că prin forțele sale motrice, prin organizare, prin program și urmări, *revoluția*⁷ din 1821” a deschis o nouă epocă în istoria noastră, epoca modernă”.

În aceste din urmă două sinteze se ia drept principal temei al periodizării programele revoluțiilor care, în esență, ținteau la abolirea feudalității și instaurarea orînduirii burgheze, autorii acelor sinteze atribuind, după părerea noastră forțat, acest obiectiv și mișcării revoluționare din 1821. Este limpede că în cele două sinteze se pune un semn de egalitate între orînduire și epocă, ceea ce, după cum am mai arătat, este o inadvertență. De aceea și împărtășim punctul de vedere al autorilor *Istoriei României. Compendiu*, București, 1969, care plasează începutul epocii moderne „în secolul al XVIII-lea, mai cu seamă în a doua jumătate a sa” (p. 258).

Împărtășim acel punct de vedere care susține că și 1821 și 1848 sînt momente de manifestare culminantă ale unui proces istoric care începe în secolul al XVIII-lea, mai precis, în a doua jumătate a sa. Este adevărat că nu toate transformările care s-au petrecut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sînt de natură burgheză, dar ele se înscriu incontestabil într-un proces în dezvoltare burghez, care se desăvîrșește și se încheie în orînduirea burgheză. Ideile esențiale ale revoluțiilor din 1821 și 1848 își au rădăcinile în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fără fenomenele cele mai caracteristice ale acestei din urmă perioade istorice nu ne putem explica nașterea ideilor ce-au prezidat dez-

⁷ Vezi și A. Oțetea, *Caracterul mișcării conduse de Tudor Vladimirescu: răscoală sau revoluție*, în „Studii”, nr. 4, 1967.

lăntuirea și desfășurarea mișcării de emancipare socială și națională a românilor. Secolul al XVIII-lea, îndeosebi a doua jumătate a sa, pune aproape toate problemele abolirii rînduinelor feudale și tocmai în acea vreme se întrevădea nașterea unei noi ordine sociale în țările române. Studiul principalelor domenii ale activității materiale și spirituale ale epocii ne conduce tocmai la această din urmă concluzie.

Referindu-ne la agricultură și raporturile agrare, vom remarca reforme și modificări ale căror însemnătate și semnificație au fost pe deplin scoase în evidență de istoriografie. În 1746 și 1749, în Țara Românească, respectiv, Moldova, în 1784 în Transilvania s-a procedat la abolirea dependenței personale, la desființarea serviciilor personale ale iobagilor. Studiul relativ recent⁸ au demonstrat că reformele lui C. Mavrocordat au fost impuse de necesități noi, izvorite din dezvoltarea pieții interne, din greutatea de a constrânge pe țărani la muncă, din motive fiscale. Acele reforme au simplificat structura țăranimii, au înăunțat o nouă etapă în procesul multiseclar de acaparare a pămînturilor țăranesti de către boieri și mănăstiri, dar mai ales a trecerii spre stăpînirea deplină a acestora din urmă asupra pămîntului, proces care se va înfăptui în secolul al XIX-lea⁹. Creșterea rezervei feudale, a alodiuului în Transilvania, accelerarea procesului de concentrare a moșilor, sporirea clăcii, a obligațiilor în muncă ale țăranilor și a dijmei, convertirea într-o tot mai mare măsură a acelor obligații în bani, tendința marilor proprietari de a obține drept de stăpînire absolută asupra rezervei, progresele realizate de ei pe această linie în 1792, în Moldova, în privința pădurilor, dezvoltarea arendășiei ș.a. sînt fenomene economico-sociale strîns, nemijlocit legate de tot ceea ce s-a produs în domeniul agrar în deceniile următoare și, îndeosebi, în pericada regulamentară în Moldova și Țara Românească. Două procese de însemnătate capitală în evoluția agrară a țărilor române s-au conturat tocmai în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: reglementarea și sporirea clăcii și creșterea rezervei feudale¹⁰ și a tendinței boierimii de a deveni proprietară absolută, ceea ce ne amintește de prevederile Regulamentului Organic și ale legiilor din 1851. Primul proces istoric este o cale proprie de trecere la capitalism a unor țări din răsăritul continentului, iar cel de al doilea are o foarte limpede semnificație burgheză. După părerea noastră, particularitățile cele mai evidente ale relațiilor agrare în perioada de descompunere a feudalismului și de ascensiune a capitalismului în țările române au luat naștere în secolul al XVIII-lea, mai precis, începînd cu mijlocul aceluia veac.

Înnoiri semnificative s-au produs și în tehnica agrară. La mijlocul secolului al XVIII-lea, în Moldova, s-a trecut, fie și experimental, la asolamentul trienal¹¹, a avut loc o adîncire a specializării culturilor, s-a extins cultivarea porumbului și a cartofului.

Ceea ce a zdruncinat feudalismul și a determinat abolirea lui a fost lupta țăranimii iobage, clăcase, lupta maselor populare în general. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, din acea luptă au izvorît idei și programe preluate

⁸ Fl. Constantiniu, *Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746—1774*, în „Studii,” nr. 3, 1959; V. Mîhordea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, 1968.

⁹ Fl. Constantiniu, *op. cit.*, loc. cit., p. 80—81.

¹⁰ În Țara Românească, îndeosebi, rezerva feudală destinată producției cerealiere continuă să aibă încă o întindere mică (vezi S. Columbeanu, *Economia domenală din Țara Românească în comparație cu economia domenală din Europa răsăriteană în secolul al XVIII-lea*, București, 1968 — Teză de doctorat. Rezumat).

¹¹ Vezi N.A. Mohov, *Moldavia epocii feudalizma*, Izd. „Cartea moldovenească”, Kișinev, 1964, p. 374.

și dezvoltate de generația care a aplicat feudalității lovitura decisivă. În acest sens, este suficient să invocăm răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan, care și-a propus, printre altele, să desființeze nobilimea, s-o impună la dări și să împartă moșiile la țărani. În secolul al XVIII-lea, iobăgia a devenit în Transilvania — spune David Prodan — o problemă de stat esențială, abolirea iobăgiei fiind pusă nu de Iosif al II-lea, ci de lupta țărănimii¹². Este adevărat că răscoalele țărănești din acea epocă, inclusiv cea din 1784 în Transilvania, mai purtau încă trăsături specifice răscoalelor țărănești medievale. Dar cadrul, împrejurările în care ele au izbucnit și s-au desfășurat, programul și ideile lor, între care cea a abolirii iobăgiei și a improprietății țăranilor, influența lor asupra vieții economice și social-politice a vremii și, îndeosebi, urmările lor ne îndeamnă să le atribuim epocii moderne. Este bine știut că, în general, răscoalele țărănești, indiferent de epoca în care s-au produs, se caracterizează prin binecunoscute trăsături comune. Dacă, prin absurd, am izola răscoala din 1907, făcând abstracție de epocă, de legăturile, de implicațiile ei exterioare și de urmările ei, am dispune de suficiente argumente care să ne îndreptățească s-o plasăm cu un secol mai devreme. Tocmai de aceea socotim esențial să luăm în considerare semnificația răscoalelor țărănești, semnificație definită prin imperatiile epocii și sensul evoluției societății. Abolirea iobăgiei pe teritoriul românesc pusă în perioade istorice distincte, de pildă, în secolul al XVI-lea și a doua jumătate a secolului al XVIII-lea are implicații și semnificații diferite. În primul caz ea este virtuală, în al doilea potențială.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în țările române, industria a intrat și ea într-o nouă fază a evoluției. După cum se știe, industria capitalistă nu începe cu manufactura, ci cu cooperarea capitalistă simplă. Or, tocmai în acea vreme s-a conturat la noi ca proces economico-social cooperarea capitalistă simplă. De asemenea, în aceeași epocă s-au pus bazele stadiului manufacturier al industriei în istoria patriei. Efemere în Moldova și Țara Românească, manufacturile în Transilvania s-au înscris pe o cale ascendentă. Este adevărat că multe dintre ele aveau un caracter feudal, dar existența raporturilor de producție mixte și a celor capitaliste le-au oferit acele trăsături ce caracterizează dezvoltarea întreprinderii în epoca modernă, transformarea ulterioară a întreprinderii într-o unitate productivă de tip burhez.

Se înțelege de la sine că apariția și dezvoltarea manufacturilor nu se pot explica fără un progres corespunzător al meșteșugurilor. Tot în secolul al XVIII-lea se plasează și începuturile procesului de dezagregare a breslelor și apariția preproletariatului.

Pentru Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este de notat și dezvoltarea fără precedent a mineritului, care îmbracă deja unele forme tipice burheze.

Transformările care s-au produs în acea epocă în agricultură și industrie explică adâncirea diviziunii sociale a muncii, progresele acumulării primitive de capital și, în consecință, dezvoltarea orașelor. După unele calcule¹³, numărul orașelor din Moldova și Țara Românească în secolul al XVIII-lea a crescut cu 25%.

Potrivit opiniei unor istorici (St. Olteanu, C-tin Șerban), elementele înnoitoare în economia urbană a Moldovei și Țării Românești (adâncirea diviziunii

¹² D. Prodan, *Die Aufhebung der Leibeigenschaft in Siebenbürgen*, în „Sudost — Forschungen“, Band XXIX, 1970, p. 3—4.

¹³ C. Șerban, *Aspecte din lupta orașenilor din Țara Românească și Moldova împotriva asupririi feudale în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, în „Studii“, nr. 6, 1960, p. 30.

sociale a muncii și a specializării, predominarea lucrului pentru piață și nu al celui la comandă) sînt manifeste încă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, procesul dobîndind noi dimensiuni un secol mai tîrziu. Important este și faptul că în a doua jumătate a aceluși secol, îndeosebi către sfîrșitul lui, a fost inaugurat un îndelung proces istoric: eliberarea orașelor de sub dependența feudală. Răscoalele orașenilor din 1793 (Caracal și Ploiești), 1799 (fabrica de postav de lîngă București), 1819 (Iași — tătărășenii) indică o ascuțire evidentă a contradicțiilor sociale în orașe, o creștere a conștiinței sociale a păturilor orașenești.

Progrese notabile, apariția unor elemente noi care au caracterizat evoluția ulterioară sînt vădite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în credit, comerț, transporturi. O tendință manifestă spre comercializare, crearea unor asociații precursorare ale societăților pe acțiuni și pe credit (Transilvania), preocupări menite să reglementeze și să perfecționeze mijloacele și căile de transport etc. În sfîrșit, tot în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, după încheierea păcii la Kuciuk-Kainardgi (1774), este inaugurat procesul abolirii monopolului otoman asupra comerțului exterior al Moldovei și Țării Românești, proces care se va încheia în 1829.

Modificările structurale în societatea românească a epocii au determinat mutații de o însemnătate covîrșitoare în viața spirituală. Din motive asupra cărora deja ne-am oprit, înnoirea ideilor a depășit chiar premisele materiale. Viața spirituală de pe teritoriul țării noastre a venit în contact, și-a însușit, fie și parțial, și a prelucrat o parte din tot ceea ce „secolul luminilor“ a dat mai semnificativ. În *Țiganiada* lui Ion Budai Deleanu, de pildă, se înfruntă ideile revoluției franceze, de la cele ale lui Rousseau, la cele ale lui Robespierre, Danton, Saint-Just etc.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, *Enciclopedia* devine și ea cunoscută în țările române etc.

Pe plan spiritual, începutul epocii moderne la noi, deci secolul al XVIII-lea, îndeosebi cea de a doua jumătate a lui, a fost dominat de luminism, adică de acele strădanii menite să repună în drepturile sale rațiunea, să „lumineze“ societatea, s-o elibereze de ideologia feudală, să înlesnească și să accelereze progresele științei, să formeze și să dezvolte conștiința națională, să pună bazele unor programe de înnoire social-politică de natură burgheză. Căile pătrunderii luminismului la noi, principalele faze ale împlîntării și desfășurării sale pe teritoriul românesc au fost studiate în istoriografia noastră¹⁴. Vom observa doar că luminismul a fost reprezentat la noi încă către mijlocul secolului al XVIII-lea prin Inocențiu Micu și că, datorită condițiilor speciale în care viețuiau românii, ca și alte popoare din sud-estul continentului, el și-a pierdut din cosmopolitismul care-l caracterizează, dobîndind trăsături proprii legate de preocupările de ordin național și de *militantismul culturii noastre*.

Referindu-ne la Moldova, unde fenomenul a fost mai bine studiat în ultima vreme, Al. Duțu notează¹⁵ că luminisții moldoveni au utilizat ca surse lucrările revoluționarilor francezi. Către 1800 a fost tradusă o scriere polemică revoluționară prin care cititorii români puteau lua cunoștință de principiile înserate în *Declaration des droits de l'homme*. Acea scriere polemică fusese alcătuită în 1791. Ideile pe care ea le vehicula au fost preluate și răspîndite de boierimea de trepte la II-a și a III-a. Pe această cale s-a ajuns, după cum vom vedea, la cunoscutul proiect al „republicii aristodemocraticești“ și la tezele pe care se întemeia memoriul elaborat la Iași și adresat în 1807 lui Napoleon I.

¹⁴ Vezi *Istoria gîndirii sociale și filozofice în România*, București, 1964, p. 115; Al. Duțu, *Mîșcarea iluministă moldovenească de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii“, nr. 5, 1966, p. 923.

¹⁵ Al. Duțu, *op. cit.*, loc. cit., p. 921—923.

Între mijlocul secolului al XVIII-lea — spune Al. Duțu — cînd Iacov Putneanu publică al său *Sinopsis* și începutul secolului al XIX-lea, cînd învățămîntul, preocupările laice și proiectele de reforme sociale intră într-o nouă etapă, se desfășoară activitatea unui grup compact de oameni de cultură care caută noi soluții politice și culturale prin intermediul unor mai variate și multiple contacte cu marile curente ale gândirii europene [...]; lupta dintre vechi și nou în acest sfîrșit de secol se dezvoltă în toată amploarea ei [...]. Acei intelectuali moderni au introdus în mediul românesc valorile europene. Mai mult, cîrturarii luminiști au încercat să se grupeze în societăți. Exemplul cel mai elocvent ni-l oferă „Societatea filosoficească a neamului românesc în mare prîncipatul Ardealului”, care „lansează apelul său program în 1795, întemeiat pe strînsa colaborare a intelectualilor din Sibiu cu cei din Rîmnic și București”.

În acele împrejurări, în care cîrturarii transilvăneni au jucat un mare rol, s-au pus bazele logice și filozofiei moderne românești prin promovarea raționalismului (vezi *Logica lui Samuil Micu*), prin interpretarea fenomenelor din natură, receptarea lui Kant etc. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se plasează și începutul¹⁶ istoriografiei române moderne, al filologiei și al limbii literare. Istoriografia și filologia au servit ideologia națională prin demonstrarea originii române a poporului și a limbii române, a unității etnice și lingvistice a românilor, a drepturilor sociale și naționale etc.

Progrese remarcabile au făcut limba și tipăritura românească. S-au format nucleele unor biblioteci¹⁷, C-tin Mavrocordat a înlăturat limba greacă din biserică¹⁸, s-au produs încercări de editare a unor ziare românești, s-au tipărit gramatici românești. După calculele¹⁹ Ariadnei Cammariano-Cioran, în secolul al XVII-lea au fost tipărite în Moldova și Țara Românească 53 de cărți în limba română și 92 în cea greacă, în vreme ce în secolul al XVIII-lea au fost editate 231 de cărți în limba română și numai 37 în cea greacă. „Examinarea atentă a textelor bisericești din secolul al XVIII-lea, tipărite în Moldova, Muntenia și Transilvania — spune²⁰ Ion Gheție — ne-a dus la concluzia că, în jurul anului 1750, diferențele de ordin regional din textele religioase tipărite în cele trei țări românești au fost abolite prin acceptarea normei literare muntene în cărțile moldovenești și ardelenesti”.

Transformări înnoitoare a cunoscut învățămîntul. Fără să mai vorbim de progresele lui în Transilvania, îndeosebi după înființarea regimentelor grănicerești, vom nota că „de pe la 1760 însă încep să pătrundă în ambele Academii [este vorba de cele domnești din București și Iași — n.n.] atît filozofia modernă a secolului luminilor, cît și științele pozitive”²¹. După cum se știe, în 1766 Gr. Al. Ghica în Moldova și în 1776 Al. Ipsilante în Țara Românească au reformat învățămîntul, modernizînd-l, incluzînd studiul științelor naturii, pozitive și al limbilor moderne, apropiînd deci instrucția școlară de necesitățile unei administrații ce vădea tendințe de modernizare. Nu este lipsit de însemnătate faptul că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea limba franceză a devansat pe cea italiană ca limbă de uz internațional, iar preceptori francezi

¹⁶ Vasile Maciu. St. Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu, P. P. Panaitescu, *Introduction a l'histoire de l'histoire roumaine jusqu'en 1918*, București, 1964, p. 29.

¹⁷ Al. Duțu, *op. cit.*, loc. cit. p. 914.

¹⁸ Vezi Ariadna Cammariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, E.A., București, 1971, p. 267.

¹⁹ *Ibidem*, p. 268.

²⁰ Ion Gheție, *Contribuții la problema unificării limbii române literare, Momentul 1750*, în „Limba română”, nr. 2, 1971, p. 115.

²¹ Ariadna Cammariano-Cioran, *op. cit.*, p. 270.

au pătruns în familiile boierești și domnești din Principatele Române. În sfârșit, un eveniment de importanță covârșitoare a fost cel al inaugurării învățămîntului în limba română, în 1813 în Moldova și în 1818 în Țara Românească.

Reprezentanții cei mai autorizați ai curentelor înnoitoare de idei n-au rămas ancorați în preocupări pur teoretice, n-au pierdut din vedere finalitatea practică a vocației lor. Luministi ca Al. Philippide, Dionisie Fotino, Naum Rîmniceanu, Dinicu Golescu ș.a. au criticat instituțiile vremii, s-au apucat cu interes asupra problemelor sociale. Pentru Samuil Micu iobăgia era „un fel de sclavaj”. Istoricii „Școlii ardeleni” ca și luministi din Moldova și Țara Românească au vestejit, de pe poziții avansate, moderne stăpînirea otomană și cea habsburgică.

Începutul epocii moderne coincide însă și cu o sporire considerabilă a preocupărilor consacrate normelor de organizare statală și administrativă. Cum bine s-a spus, începînd cu acea epocă, „rolul și importanța instituțiilor juridice și administrative au sporit constant”²². Statul absolutist luminat a trebuit și, în parte, a și realizat, codificarea dreptului penal și civil, legi ale industriei, comerțului, reglementarea muncii, reforme ale ramurilor administrative, economiei bugetare²³ etc. Păstrînd proporțiile (nici Moldova, nici Țara Românească n-au fost s'ate „absolutist luminate”), preocupările ce caracterizează epoca din acest punct de vedere s-au făcut simțite și în țările române. Fără să mai vorbim de Transilvania din vremea lui Iosif al II-lea, n-au lipsit nici în Moldova și Țara Românească intențiile de reforme constituționale, care au mers în Moldova pînă la proiectele din 1802 și 1807. În Transilvania, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-a procedat (este adevărat, cu efect practic vremelnic, spiritul însă a rămas) la separația justiției de administrație prin înființarea tabelor regești. *Pravilniceasca condică* (1780) și *Legiuirea Caragea* (1818) au fost pași importanți pe calea modernizării justiției, prin care se încerca chiar o separare a justiției de administrație.

Referindu-ne la pravilele mai sus menționate, s-a constatat cu bună dreptate că, spre deosebire de cele din secolul al XVII-lea, „care erau doar compilații bazate pe izvoare bizantine și pe unele obiceiuri juridice, pravilele din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea reprezintă prelucrări cărturărești și sistematizări bazate pe unele generalizări de filozofie juridică. Din punct de vedere al tehnicii lor, aceste pravile sînt codificări ce premereg elaborărilor sistematizate proprii dreptului burghez”²⁴.

Înnouri semnificative s-au produs în administrația celor trei țări române: reforme administrativ-teritoriale, sporirea în Moldova și Țara Românească a puterilor reprezentanților domniei, lefi acordate dregătorilor etc.

Neîndoielnic că, pe plan pur politic, epoca modernă în Principatele Române a inaugurat procese de însemnătate capitală pentru destinul statelor românești. Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, mai precis, după 1766, reprezentanți ai boierimii române au schițat proiecte ce vizau independența și chiar Unirea. Aceste tendințe au prins contururi vizibile o dată cu refugiiul unor poloni în Principatele Române. Emigrați poloni au intrat în legătură cu iacobini francezi aflați în București și Iași, au format birouri de propagandă, iar cuvintele de autonomie, independență și constituție și-au făcut loc tot mai mult după 1791 în memoriile unor boieri autohtoni. În acea epocă s-au pus și premisele viitoare „chestiuni române”. De altfel, Iosif al II-lea începea să gin-

²² B. Lesnodorski, *Fléments juridiques et administratifs dans les transformations de l'état moderne*, Edition „Naouka”, Moscou, 1970, p. 2 (XIII-e congrès international des sciences historiques).

²³ *Ibidem*, p. 7.

²⁴ *Istoria gîndirii sociale și filozofice în România*, București, E.A., 1964, p. 110.

dească la români ca la o problemă națională ce tindea să devină acută și, alături de el, Ecaterina a II-a întrevădea puțința de a crea un stat dacic, urmărind, firește, interese proprii.

Tot în secolul al XVIII-lea, chestiunea orientală intra într-o nouă fază a desfășurării sale, continentul european deplasându-și atenția către est o dată cu sporirea rolului Rusiei și accelerarea decadenței otomane.

Un proces de însemnătate capitală este cel al întăririi autonomiei Principatelor Române. Este adevărat că, în urma crizei de încredere față de domnitorii indigeni, Poarta Otomană a instaurat regimul domnitorilor fanarioți, funcționari ai Porții, dar procesul amintit mai sus s-a vădit ireversibil. Unii fanarioți au trădat, alții s-au naturalizat etc. În 1774, monopolul otoman a fost limitat. A urmat apoi reglementarea repetată a raporturilor româno-turce și căderea Porții pe planul al doilea în raporturile românilor cu marile puteri.

Una din trăsăturile cele mai caracteristice ale perioadei de trecere de la feudalism la capitalism, ale epocii moderne este formarea conștiinței naționale, a națiunii și a statelor naționale. Pornind de la obiectivul referatului nostru, se cuvine să încercăm să răspundem la două chestiuni esențiale: cînd se poate vorbi de o conștiință națională la români? Cînd își dezvăluie ei conștiința politică a necesității unității național-statale?

Ar fi superflu și, de altfel, nici nu ne propunem să intrăm în amănunte referitoare la conceptele mai sus amintite. În această materie filozofii și istoricii noștri au dat în ultimii ani contribuții viabile. Vom readuce în memoria noastră doar faptul că, conștiința națională apare o dată cu națiunea, că aceasta din urmă este determinată de condițiile economico-sociale, și că ea nu se confundă nici cu formațiunea social-economică, nici cu statul național²⁵. Admițînd determinarea conștiinței naționale de condițiile economico-sociale, nu trebuie să pierdem din vedere sau să minimalizăm rolul celorlalți factori sau să ignorăm constatări verificate și anume: conștiința națională se dezvoltă însă și după legi proprii, ea avînd o evoluție oarecum autonomă ca multe dintre fenomenele spirituale. Factorii externi, în anumite împrejurări, pot avea înfrîuriri și efecte considerabile. Noi știm că, conștiința națională s-a format în perioada de descompunere a feudalismului și de ascensiune a capitalismului și că tocmai condițiile materiale, economice ale acelei perioade stau la baza acestui proces. Dar anumite elemente de natură politică, spirituală într-un cuvînt, s-au adăugat și au accelerat formarea conștiinței naționale, ridicînd-o la un nivel pe care condițiile pur materiale singure nu ni le-ar putea explica. De pildă, contactele cu centre străine avansate din punct de vedere spiritual, o înăsprire fără precedent a aspirării naționale ș.a. au jucat acest rol motor.

În concluziile colocviului „Asociației internaționale de studii sud-est europene” (Paris, 1968), colocviu consacrat luminismului și formării conștiinței naționale la popoarele din sud-estul Europei, M. Berza spunea²⁶ că, în epoca luminismului, din punct de vedere al factorilor culturali și ideologici, ne aflăm în această parte a continentului într-un stadiu „de conștiință prenațională, de caracter etnic” și că, în forma ei cea mai înaltă, conștiința națională se concretizează în programe politice de revendicări tinzînd să asigure drepturile naționale.

²⁵ Vezi A. Gavrilă, *Conceptul de națiune*, în „Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R.”, nr. 6, 1967, p. 41 și urm.; idem, *Conceptul de conștiință națională*, în „Revista de filozofie”, nr. 9, 1968, p. 1068 și urm.

²⁶ Association internationale d'études du sud-est européen, *Les lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du sud-est européen*, Bucarest, 1970, p. 122.

Sîntem de acord că în evul mediu se poate vorbi doar despre un substrat de solidaritate între români și de o conștiință a unității etnice. Este probabil că M. Berza nu a inclus în considerațiile sale și Transilvania. Oricum, la întrebarea dacă românii rămăseseră în secolul al XVIII-lea, mai precis, în a doua jumătate a sa, la conștiința unității etnice, noi dăm un răspuns negativ. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pătura intelectuală românească din Transilvania s-a definit hotărît, reprezentanții ei cei mai avansați au pus bazele teoretice ale demonstrației unității naționale a românilor. *Supplex Libellus Valachorum* din 1791, ca și cel din 1804, recent studiat de David Prodan, sînt opere ale acelei intelectualități conștientă de drepturile națiunii române, avînd conștiința națională, sînt programe care militează pentru eliberare socială și națională. Credem că aceste fapte sînt incontestabile. Referindu-ne la Moldova, vom aminti concluzia lui Al. Duțu: în ultimile decenii ale secolului al XVIII-lea se face trecerea de la „conștiință ortodoxă” la cea națională²⁷, constatare care poate fi extinsă și asupra Țării Românești.

În sfîrșit, cea de a doua chestiune a demonstrației noastre: cînd anume apare ideea unității politice a românilor sub forma națională, ca ideie emisă de români? P.P. Panaitescu a răspuns hotărît că: „cel dintîi care a manifestat ideea națională românească, a solidarității politice între români bazată pe existența unui popor român, același peste granițele politice a fost Tudor Vladimirescu în 1821”²⁸. P. P. Panaitescu subliniază că Tudor Vladimirescu n-a avut în vedere unirea Moldovei cu Țara Românească, dar trage concluzia că eroul răscoalei din 1821 avea prezentă în minte ideea unității politice a românilor în sens național. Regretatul istoric a riscat afirmînd că „nicăieri, nici în paginile scriitorilor din școala ardeleană nu întîlnim această idee”²⁹ a unității politice a românilor în sens național, iar proiectele „dacice” avansate de străini în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nici n-ar fi fost înțelese de români. În ceea ce ne privește, vom constata că ideia unirii politice a românilor de pretutindeni nu apare nici în programele revoluției române din 1848. Înseamnă că ea nu exista? O idee se naște și poate avea o existență latentă, ea va deveni însă călăuzitoare și va provoca o angajare deschisă a unor largi forțe sociale numai în anumite împrejurări. Pentru românii transilvăneni, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nu se punea problema unirii cu Moldova și Țara Românească, ci recunoașterea lor ca națiune în propria provincie. De altfel, istoriografia noastră a dovedit fără putință de tăgadă că, datorită unor împrejurări istorice binecunoscute, românii au ajuns la Unire treptat, recunoașterea individualității națiunii române în Transilvania și dobîndirea autonomiei în toate cele trei țări românești fiind premise ale creerii statului național. Conștiința politică a unității românești, peste granițele vremelnice, era însă o treaptă pe care românii o atinseseră cu mult înainte ca ideia unirii să fi devenit o lăzică practic realizabilă. Cerifetii școlii ardelenice, un Gh. Lazăr care a pus bazele învățămîntului în limba română în Țara Românească și mulți alți cărturari transilvăneni veniți dincoace de munți aveau acea conștiință, dar nu întrevădeau posibilitățile practice ale unirii politice în împrejurările binecunoscute ale epocii.

Este însă de observat că, chiar în acele condiții, idei și chiar programe vizînd unirea românilor într-un singur stat au fost făcute publice.

I. Moisuc anunța în „Revista arhivelor”, nr. 1, 1971, p. 135 că documentele depistate în arhivele vieneze, care se referă la luptele românilor din Transilvania

²⁷ Al. Duțu, *Mișcarea iluministă moldoveană de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii”, nr. 5, 1966, p. 921.

²⁸ P.P. Panaitescu, *Problema unificării politice a țărilor române în epoca feudală*, în „Studii privind unirea Principatelor”, București, 1960, p. 89.

²⁹ *Ibidem*.

în anii 1756 și 1757—1760 provocate de unirea religioasă, vădese că acele tulburări aveau la bază „ideea dăcică”. Afirmatia va putea fi verificată atunci când acele documente vor fi puse la dispoziția cercetătorului. De aceea nu ne vom opri asupra ei, ci ne vom referi la câteva acte, din păcate doar menționate de P.P. Panaitescu³⁰ sau ignorate.

În martie 1788, Nicolae Mavrogheni s-a adresat brașovenilor cu următoarele cuvinte³¹: „să vă alcătuiți iarăși la acest principat, de unde v-ați desghinat și vă primim cu orice legătură și privilegii”. Să admitem că această idee are încă un iz feudal și că nu izvorăște dintr-o conștiință națională în sensul pe care-l dăm noi astăzi acestui concept, după cum sîntem gata să integrăm în aceeași categorie și spusele lui Samuil Micu: „mai bine ar fi fost să nu se fi despărțit în două domnii, ci Țara Românească și Moldova supt un stăpînitoriu să fi fost, că așa puterea le-ar fi fost mai tare și nici turcii și nici alte neamuri nu i-ar fi biruit”³². Că o conștiință politică a unității naționale exista la români în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea o dovedește însă cît se poate de limpede și memoriul³³ din 1772, adresat de un grup de mari boieri munteni (N. Dudescu, M. Cantacuzino, Pană Filipescu, frații Băleanu, Pantazi Cîmpeanu ș.a.) delegatului Austriei la congresul de la Focșani. În acel memoriu se demonstrează că venise momentul să se schimbe „constituția patriei noastre prin redobîndirea libertății”, să fie înlăturat jugul otoman, „cele două principate reunite printr-un prinț bun și protejate de cele mai mari două imperii ale creștinătății” [Rusia și Austria — n.n.] pot în puțin timp să formeze un stat capabil „să se susțină și să opună o barieră torentului care atît de des amenință cuvîntul creștin cu o totală ruină”. Firește, ideea unirii Moldovei cu Țara Românească pentru a bara avînsul puterii otomane în stînga Dunării este veche, medievală, numai că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ea are o semnificație complexă, superioară, fiind un reflex al conștiinței naționale. Conștiința politică a unității naționale românești este însă manifestă la Ion Budaș Deleanu care, vorbind despre provinciile românești ce alcătuiseră „Dacia veche”, observa că „așa se aseamănă între sine, încît parcă formează o singură țară și că sînt menite pentru un singur popor și pentru o singură domnie”³⁴. Ideea unirii Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești se înfățișează și mai limpede în *Supplex Libellus* din 1804: împăratul Austriei să amelioreze starea românilor din Transilvania căci, în felul acesta, „și locuitorilor Valahii și Moldovalahiei, fiind și lăcuitorii acestor două țări toți rumâni, li se va da prilej a căuta toate mijloacurile ca să se închine schiptrului Împărăției tale [...]”, iar prin unirea tuturor românilor „ai înnoi numele cel vestit al împărățiilor românești”³⁵.

Să adăugăm și memoriul³⁶ alcătuit la Iași în 1807 și adresat lui Napoleon I. care este un adevărat program politic al unirii Moldovei cu Țara Românească. Actul considera cele două provincii o națiune, demonstra identitățile și comunitatea lor de origine, de limbă, de factură psihică, cerînd unire și independență. O asemenea armătură de argumente ca cea pe care se sprijină memoriul nu se putea naște întîmplător, nu poate fi explicată fără a lua în considerare existența conștiinței politice a necesității creării statului național român. Iată

³⁰ P. P. Panaitescu, *Problema unificării politice...*, p. 87 și 89.

³¹ Ibidem, p. 87.

³² Vezi *Istoria literaturii române*, II, E.A., București, 1968, p. 40.

³³ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769—1830*, Bucarest, 1970, p. 37—38.

³⁴ Vezi *Din Istoria Transilvaniei*, I, ed. a III-a, București, 1963, p. 293.

³⁵ D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc*, Cluj, 1970, p. 81.

³⁶ Emil Virtosu, *Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807*, în „Studii”, nr. 2, 1965, p. 415.

motivele care ne îndreptățesc să afirmăm că procesul formării conștiinței naționale și a conștiinței politice a unirii românilor nu numai că începe înainte de 1821, dar se și manifestă pregnant.

Așadar, cercetătorul se află în fața unui complex de procese istorice care caracterizează epoca modernă. După cum am văzut, ele s-au născut în secolul al XVIII-lea, mai precis, în a doua jumătate a aceluiași veac, pentru a se desăvîrși în perioada ulterioară. Tocmai de aceea socotim că a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și secolul următor trebuie cuprinse în aceeași epocă istorică: epoca modernă.

D. CIUREA, *Problema periodizării* (rezumat).

Problema periodizării istorice este considerată de unii teoreticieni quasi primată, de alții reînută ca actuală, dar cu o notă de relativism. R. Lopez (Yale) a afirmat că orice epocă poate fi un „ev mediu”, o tranziție între trecut și viitor. Totuși, feudalismul nu apare ca un fenomen „recurent” în istorie. Periodizarea lui Cellarius apare încă utilizabilă, cu remanieri. François Furet (1971) a propus revizuirea „periodizărilor globale tradiționale” (cu referire la H. Hauser și Jean Delumeau pentru începutul epocii moderne). A. Săpori (1957) a propus, pentru Italia, restrângerea evului mediu și extinderea Renașterii (secolele XI—XVI). În istoria Franței, 1789 marchează începutul epocii contemporane, acceptat de istoriografia burgheză, dar în viitor va fi deplasat la 1871 (Comuna). Anul 1821, propus de istorici români pentru începutul epocii moderne, a fost utilizat de A. D. Xenopol pentru începutul epocii contemporane. N. Iorga scria în 1935 că în epoca „filozofică” a secolului al XVIII-lea Principatele Române devin „monarhii moderne”.

Recent, M. Anderson (1969), având în vedere aspectele esențiale ale evoluției istorice pe continentul european, inclusiv Țările Române, consideră că începutul epocii moderne trebuie situat în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Întreg teritoriul românesc a fost, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, sub acțiunea efectivă a acelorași mutații reformatoare sub raport social, economic și politic și sub influența aceleiași ideologii înnoitoare, iluminismul (J. Rohrer). Asupra unor aspecte comune (dezvoltarea agriculturii, a manufacturilor etc.) au insistat recent și istoricii polonezi Celina Bobinska, Witold Kula și alții.

Miron Constantinescu a introdus această periodizare în sinteza *Istoria României, Compendiu*, București, 1970.

IULIU C. CIUBOTARU, *Anul 1821 ca început al epocii moderne în Țările Române* (rezumat).

După programa de istorie pentru învățământul superior, publicată în anul 1949, o soluționare științifică a problemei periodizării istoriei României s-a încercat a se da în *Tratatul de istorie a României*. Această lucrare de sinteză a adoptat anul 1849 ca termen de început al epocii moderne, stabilindu-se în același timp o singură limită cronologică între epoca medie și orînduirea feudală pe de o parte și epoca modernă și orînduirea capitalistă pe de altă parte. („Studii”, nr. 6, 1957, p. 103—110; *Tratatul de istorie a României*, vol. I, p. XI).

La un an după apariția vol. III și IV din *Tratat*, acad. A. Oțetea (Marxismul și cercetarea istorică, în „Lupta de clasă”, nr. 1, 1965), definind mișcarea populară de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu drept o „revoluție

democrată" avînd un „program înaintat de emancipare socială și națională” și cu ecou în celelalte Țări Române, propune ca linia de demarcație „dintre orînduirea feudală și cea capitalistă” să fie fixată la 1821, nu la 1848 (p. 50), pentru că, puțin mai departe, referindu-se la ajunul anului revoluționar 1848, să scrie totuși despre destrămarea relațiilor feudale, despre contradicția dintre relațiile de producție feudale și caracterul forțelor de producție și necesitatea trecerii la o *nouă orînduire*, sau despre lupta pentru înlăturarea *orînduirii feudale* în anul 1848. Ar fi trebuit deci să fie propus anul 1821 nu ca limită dintre cele două orînduiri, ci între epoca medie și cea modernă. În acest fel ar fi apărut cu claritate și ideea că în periodizarea istoriei, periodizarea pe epoci nu implică în mod necesar coincidența deplină între acestea și orînduirile respective.

În articolul publicat ulterior („Studii”, nr. 4, 1967, p. 667—679), intitulat „Caracterul mișcării conduse de Tudor Vladimirescu: răscoală sau revoluție?”, încercînd să aplice teoria marxist-leninistă a revoluției sociale, autorul crede că mișcarea condusă de Tudor a fost o revoluție socială (nu însă burghezo-democratică sau burgheză, ci de eliberare națională, întrucît obiectivele luptei antiotomane se lărgiseră la începutul secolului al XIX-lea, „cuprinzînd un program de revendicări sociale și politice care tindea la desființarea orînduirii feudale o dată cu răsturnarea dominației otomane”) (p. 678—679). Lozinca lui Tudor „dreptate și slobozenie” „însemna abolirea privilegiilor boierești și egalitatea tuturor în fața legilor”. Acesta ar fi fost hotărît să ducă lupta „pînă la completa emancipare a țărănilor...” (p. 676—677).

În sfîrșit, recunoscînd mișcării conduse de Tudor caracterul de revoluție, autorul crede că trebuie „să datăm de la 1821 epoca modernă, ceea ce prezintă avantajul de a nu fi obligați să împingem orînduirea feudală pînă la mijlocul secolului al XIX-lea”. (p. 679).

O dezbateră temeinică a tuturor tezelor și afirmațiilor din articol, deși absolut necesară pentru clarificarea caracterului mișcării din anul 1821, depășește cadrul referatului. Problema periodizării impune însă unele observații.

Mai întîi, și aici se confundă epoca istorică cu orînduirea: la 1821 sfîrșește *orînduirea* feudală și începe *epoca* modernă, știut fiind însă că acum ar putea sfîrși epoca medie, deoarece orînduirea feudală, cu dominarea relațiilor feudale de producție, mai durează cîteva decenii după anul 1821.

În al doilea rînd, nu se poate susține că mișcarea lui Tudor a fost o revoluție socială, cu obiective ca abolirea privilegiilor boierești și completa emancipare a țărănilor. Informațiile citate despre proclamarea de către Tudor a libertății, egalității și a desființării privilegiilor boierilor, sau a ideii răspîndită de Tudor că boierii trebuie să presteze aceleași dări și sarcini ca și ceilalți locuitori și nu mai pot pretinde clacă de la țărani (p. 676), trebuie privite cu prudență și confruntate cu alte documente, între care unele provenind chiar de la Tudor. Scrisoarea acestuia către N. Văcărescu (Documente 1821, vol. I, p. 253) probează că el nu a avut intenția să desființeze privilegiile boierești și deci cu atît mai mult nu se gîndea să abolească relațiile feudale. Prin proclamarea de la Padeș Tudor nu îndemna la împărțirea tuturor moșilor și averilor boierești. Tudor comunica lui Samurcaș că poporul nu cere decît să i se restituie ceea ce i-a fost jefuit de către boieri sau de către cîmuru cu prilejul peceperii birului și a altor dări, iar în viitor să se mențină doar birurile și prestațiile legale (ibidem, p. 300); scopul lui Tudor era nimicirea abuzurilor ce aveau loc în ocîrmuirea țării (ibidem, p. 303). „Robia” înfățișată de Tudor în amintita proclamație nu era robia clăci, ci robia dărilor abuzive către stat (ibidem, p. 382—387). „Tiranii boieri” nu sînt boierii ca beneficiari de clacă, ci boierii ca dregători ai statului, după cum rezultă din scrisoarea lui către membrii Divanului, trimisă la 4 februarie 1821, deci la cîteva zile după lansarea proclamației. În sfîrșit, „Cere-ile norodului românesc”, trimise vornicului Samurcaș în februarie 1821 (nefiind, deci, de dată mai tîrzie), nu cuprind revendicarea desființării privilegiilor sau abolirea relațiilor feudale.

Totuși, negarea caracterului de revoluție socială mișcării din 1821 nu implică prin aceasta și negarea posibilității ca anul 1821 să fie adoptat ca limită

între epoca medie și epoca modernă, cu atât mai mult cu cât nici trecerea de la orînduirea feudală la cea capitalistă nu s-a făcut întotdeauna printr-o revoluție socială. Cu alte cuvinte, se poate face abstracție de caracterul mișcării atunci cînd se pune în discuție adoptarea anului 1821 ca limită între cele două epoci istorice. Și în acest caz însă soluția propusă nu este acceptabilă. Urmările imediate, deloc neglijabile (și fiind, de fapt, consecință nu numai a mișcării condusă de Tudor) au fost totuși departe de importanța ce le-a fost atribuită în articol. În al doilea rînd, consecințele anului 1821, cite au fost, nu au avut efecte însemnate asupra Transilvaniei, ceea ce face ca adoptarea acestei date drept limită să priveze istoria acestei părți de țară de o periodizare care să se raporteze în egală măsură și la propria sa istorie.

În sfîrșit, revendicările formulate de Tudor în 1821 sau de alții în anii 1821—1822 (ca o consecință a mișcării condusă de Tudor, dar și a Eteriei și a înfrîngerii acesteia), cu toate că sînt importante, nu apar, cele mai multe dintre ele, acum întîia dată în programe de reforme, ci în deceniile anterioare, unele încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

De aceea, începuturile epocii moderne ar trebui fixate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd apar noile realități economice, sociale și politice care au dat expresie și acestor deziderate. Cu alte cuvinte, transformările ireversibile petrecute în baza și suprastructura societății românești în faza de destrămare a relațiilor feudale și de ascensiune a capitalismului îndreptățesc anexarea la istoria modernă a României a acestei faze finale a orînduirii feudale.

Așa dar, periodizarea propusă în lucrările prezentate și adoptată în „Istoria poporului român” (Buc. 1970) nu este acceptabilă. Din motivele amintite, periodizarea adoptată pentru începutul epocii moderne în „Istoria României. Compendiu” este, în stadiul actual al cercetărilor, cea mai justă. Trebuie însă semnalat că și în această sinteză există o inadvertență: în sumar epoca medie mai este numită și feudală, iar un titlu de paragraf (p. 109) este formulat astfel: „Conținutul și periodizarea epocii medii sau a orînduirii feudale”, în timp ce, potrivit aceleiași lucrări *epoca modernă* începe, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, iar *orînduirea capitalistă* la jumătatea secolului următor.

CONSTANTIN C. ANGELESCU, *Anul 1829 și începutul epocii moderne în istoria României* (rezumat).

Istoria unui popor se împarte în perioade. Aceste perioade corespund orînduirilor social-economice. Pe temeiul unui asemenea criteriu, este îndeobște admis că epoca istoriei moderne corespunde instaurării și ascensiunii capitalismului. Spre deosebire de regimul feudal, în care domină economia naturală, capitalismul se bazează pe economia de schimb. În mare parte, roadele producției sînt menite schimbului, adică vînzării.

În Principatele Române, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, deși economia naturală a continuat să subziste, totuși au sporit produsele care făceau obiectul schimbului. Așadar, cantitatea de mărfuri vîndute pe piață a crescut. Monopolul exercitat de Imperiul Otoman asupra exportului Moldovei și al Țării Românești a stînjinit însă mult dezvoltarea vieții economice a ambelor Principate. N-a fost însă un monopol total, în sensul că Imperiul Otoman n-a interzis domnilor Moldovei și Țării Românești să aibă relații comerciale cu alte state, ci numai i-a obligat să aprovizioneze Turcia cu anumite mărfuri. În asemenea condiții, relațiile capitaliste au sporit în viața economică a Moldovei și a Țării Românești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, sporire care s-a accentuat în primele trei decenii ale veacului următor. Regimul feudal s-a destrămat din ce în ce mai adînc. La 1829, prin punerea în aplicare a tratatului de la Adrianopol, el a fost în sfîrșit desființat.

În anul 1829 a început, așadar, o nouă perioadă în istoria Moldovei și a Țării Românești, perioada modernă. În adevăr, tratatul de la Adrianopol a pus capăt așa-zisului monopol al Imperiului Otoman asupra comerțului exterior al ambelor Principate. Libertatea de navigație pe Marea Neagră, libertatea străbaterii strimtorii Dardanelelor au fost garantate. Au fost astfel înlăturate cele mai de seamă piedici din calea propășirii economice a țărilor române.

Consecința a fost un mare avânt în toate ramurile de producție: au fost mult sporite întinderile de pământ cultivate, obținându-se remarcabile rezultate; a crescut considerabil producția de cereale marfă; cifrele importului și ale exportului au înregistrat importante urcări: a sporit populația mai tuturor orașelor și au fost create noi târguri; au fost întemeiate numeroase întreprinderi comerciale și meșteșugărești; au fost înființate fabrici etc.

După 1829 a început deci o perioadă în care forțele de producție s-au dezvoltat cu mare rapiditate. Capitalismul în plină ascensiune și-a impus dominația în toate domeniile.

Transformările intervenite în structura economică a Moldovei și a Țării Românești au fost, firește, urmate de transformări corespunzătoare ale suprastructurii. Astfel, sub denumirea de „Regulamente Organice”, au fost în curând puse în aplicare noile legiuri fundamentale ale Principatelor Române. Prin conținutul lor, Regulamentele Organice au fost constituții. În conformitate cu dispozițiile lor, trebuiau să fie elaborate legile ambelor Principate. Or, Regulamentele Organice au prevăzut reorganizarea statului potrivit intereselor capitalismului în ascensiune. Prin reglementarea aproape identică a organelor de guvernământ și de administrație și a diferitelor instituții, a fost pregătită unirea Moldovei cu Țara Românească, ceea ce urma să aibă de rezultat o însemnată extindere a pieții. Prin introducerea unui început de separare a puterilor, s-a pus capăt atotputericii de până atunci a domnitorilor, ceea ce conferea deținătorilor de capitaluri garanția că nu vor fi expuși riscului de a cădea victime ale arbitrarului șefului statului. Prin impozitele prevăzute de Regulamentele Organice au fost favorizați negustorii, meșteșugarii, proprietarii de întreprinderi industriale. Prin sistemul reprezentativ stabilit de Regulamentele Organice, deși Obșteasca Adunare a fost constituită din reprezentanții boierimii, s-a dat totuși posibilitatea deținătorilor de capitaluri să exercite influența lor, măcar indirect, cu prilejul făuririi legilor sau al votării bugetului. Mulți dintre ei vor obține, de altminteri, ranguri de boierie, ceea ce le va conferi dreptul de a participa la alegerea membrilor Obșteștii Adunări și chiar de a fi aleși deputați (de exemplu: vornicul Vasile Alecsandri, vornicul Costachi Negruzzi etc.).

Știm că „în focare orînduire se găsece rămășițe ale trecutului” (A. Oțetea, „Studii”, 1957, p. 103). În epoca modernă a istoriei României se constată unele rămășițe ale epocii feudale. Ele sînt evidente mai ales în agricultură. Reforma agrară din 1864 va înlătura pe cele mai de seamă dintre ele. Nu va izbăvi însă să le înlătore pe toate. Vor mai subzista chiar și după 1864 dijma, plocoanele etc.

Caracteristic pentru prima parte a perioadei moderne din istoria României, ce începe la 1829, este tocmai faptul că stăpîni de moșii s-au străduit încă de atunci să obțină desființarea servitiului care dănuia asupra acelor moșii în favoarea țăranilor. Ei au cerut insistent să le fie recunoscut un drept de proprietate absolută asupra acelor bunuri, iar sătenii cultivatori să fie considerați ca simpli chiriași ai lotului de pământ pe care-l muncneau, chiria fiind achitată prin zilele de clacă și celelalte prestații datorate de țărani. Această soluție va fi adoptată de clasa stăpînitore de la 1862, fiind înscrisă în proiectul de lege elaborat de Comisia Centrală de la Focșani și votat de Adunarea Electivă din 1862. Cuza Vodă însă a refuzat sancționarea proiectului de lege, considerîndu-l inechitabil. Străduințele de atunci ale stăpînitorilor de moșii pun în evidență modul cum înțelegeau ei să fie realizată extinderea integrală a relațiilor capitaliste în agricultură.

Așadar, epoca modernă a istoriei României începe la 1829, pentru că, după intrarea în vigoare a tratatului de la Adrianopol, economia de schimb a devenit

precumpănitoare în Principatele Române. De atunci relațiile de producție capitaliste au dominat mai bine de un veac în Moldova și în Țara Românească. De această părere au fost C. Dobrogeanu-Gherca în bine cunoscuta lui lucrare *Neoioabăgia*, apărută la 1910 (p. 32 și urm.). Cu unele nuanțe, au împărtășit aceeași părere sociologi ca Ștefan Zeletin, economiști ca George Strat etc. Această concluzie, la care ne raliem, este că, pentru motivele pe care le-am indicat mai sus, în anul 1829 orînduirea feudală, în Principatele Române, s-a surpat definitiv, supraviețuind doar cîteva vestigii. S-a instaurat atunci orînduirea capitalistă. Perioada modernă a istoriei României a început deci după punerea în aplicare a tratatului de la Adrianopol.

V. CRISTIAN și V. RUSSU, *Anul 1848 și începutul epocii moderne în istoria României* (rezumat)*.

Moment fundamental în evoluția noastră istorică, revoluția de la 1848 a apărut ca soluția cea mai tentantă pentru marcare a începutului epocii moderne atunci cînd s-a pus problema unei periodizări științifice a istoriei României. Pornindu-se însă de la însemnătatea, reală, a acestui moment, nu s-a făcut totuși decît o analiză unilaterală atunci cînd s-a considerat că acest moment reprezintă limita între două epoci istorice.

Problema este legată de considerarea, în general, a revoluțiilor burgheze ca marcînd începutul epocii moderne. Aparent, adoptarea acestui criteriu ar fi soluția cea mai indicată, avînd în vedere o anumită concordanță care trebuie să existe între orînduirile sociale și epocile istorice; dar fiind că trăsătura fundamentală a epocii moderne o constituie capitalismul, revoluția burgheză, care marchează tocmai triumful acestuia, ar putea fi considerată și ca început al perioadei moderne. Procedîndu-se însă astfel s-ar ajunge la o simplificare a istoriei; dealtfel, adoptarea acestui criteriu nu ar mai face necesară o periodizare a istoriei în epocile tradiționale din momentul în care împărțim evoluția societății după orînduirile social-economice. Problema care apare aici ca fundamentală este aceea care se referă la caracterul perioadei de trecere de la feudalism la capitalism.

Această etapă este definită de apariția noilor elemente, capitaliste, care, subminînd vechea orînduire, pregătesc societatea burgheză, conferind deci societății trăsături care nu mai sînt proprii Evului mediu ci epocii moderne, ale cărei baze sînt puse tocmai acum. Perioada modernă trebuie să cuprindă deci dezvoltarea capitalismului, ca element calitativ nou în evoluția societății, nu numai din momentul triumfului său, ci din momentul în care și-a făcut drum, anunțînd iminentul sfîrșit al vechii societăți. O asemenea soluție apare cu atît mai indicată cu cît unele revoluții burgheze nu au fost victorioase, neputînd duce, astfel, la triumful capitalismului; la fel, ea apare ca fiind cea mai indicată și sub raport metodologic.

Aceste apăsări sînt valabile și pentru istoria noastră. Chiar faptul că revoluția de la 1848 și-a propus drept țel instaurarea capitalismului este de natură să demonstreze că ea s-a produs într-un moment cînd elementele burgheze ajunseseră, în urma unei îndelungi dezvoltări, la o anumită maturitate. Pentru înțelegerea intensității acestui fenomen, este necesar să se procedeze la o analiză mai nuanțată a trăsăturilor ce caracterizează perioada anterioară anului 1848.

Firește, nu putem neglija aici dezvoltarea burgheziei propriu-zise, o-ășe-nosti; acest factor nu trebuie însă absolutizat. Datorită caracterului economiei noastre din această perioadă, nu poate fi omisă poziția pe care o deține și rolul pe care-l îndeplinește boierimea. Prin natura ei, boierimea este legată de feudalism; în Principate, ea a avut însă anumite particularități care o diferențiază

* Textul integral se va publica în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”, s. III, a. Istorie, tom. XVIII (1972), fasc. 2.

de ceea ce înțelegem, în mod obișnuit, prin nobilime. Începînd de la sfîrșitul sec. XVIII, majoritatea boierimii române apare într-o dublă ipostază: pe de o parte ea este apărătoarea relațiilor feudale în raporturile cu țărani, iar pe de altă parte se integrează în economia de schimb, fiind purtătoare a noilor relații. Poziția ei este, astfel, contradictorie, dar aceasta a facilitat, chiar dacă în anumite limite, dezvoltarea în sens capitalist. Transformarea funcției social-economice a boierimii ne apare cu atît mai importantă cu cît tocmai această categorie este clasa dominantă a feudalismului; orientarea ei spre ocupații burgheze subliniază și mai evident intensitatea crizei acestuia.

Pornind de la particularitățile evoluției noastre, trebuie apoi ca în stabilirea periodizării să se acorde un loc important dezvoltării vieții spirituale. Mai întîi trebuie avut în vedere că atît în momentul Școlii ardelenene cît și în timpul generației pașoptiste, cultura a avut un evident caracter militant, fiind pusă în slujba realizării dezideratelor social-politice și naționale. Concepută astfel, cultura noastră prezintă, începînd cu Școala ardeleană, un evident caracter modern. Rolul ei social a fost accentuat de anumite împrejurări specifice. Faptul că în Transilvania, datorită particularităților social-naționale, intelectualitatea este aceea care conduce lupta pentru eliberarea socială și națională, a fost de natură să confere manifestărilor spirituale o cu atît mai pronunțată funcție social-politică. În deceniile premergătoare revoluției, intelectualii din toate cele trei țări apar, în general, ca gînditori și oameni de acțiune în același timp. Situația trebuie pusă în legătură cu procesul făuririi națiunii române, proces prin excelență modern și început cu multă vreme înaintea revoluției.

Nu trebuie neglijat, de asemenea, nici factorul extern. Dominația străină nu era de natură să favorizeze dezvoltarea elementelor capitaliste; dimpotrivă, ea a jucat în privința lor același rol de frînă ca și feudalismul. Orice pas în direcția eliberării naționale constituia astfel o premisă pentru formarea societății burgheze. Momentele 1774, 1821—1822, și 1829 prezintă aici o importanță mai mare decît revoluția de la 1848 care, sub această raport, nu aduce nici o modificare.

Este necesar să se aibă în vedere și evoluția instituțională a țărilor române, relativ puțin preocupare pentru reorganizarea lor, într-un spirit mai apropiat de cerințele vremii. Programele de la 1848 apar ca o sinteză a unor orientări conturate în perioada anterioară.

În sfîrșit, dacă avem în vedere faptul că revoluția de la 1848 a constituit momentul culminant al luptei care opune forțelor vechi, feudale, forțele noi, moderne, nu trebuie să uităm că, în această luptă, ea nu apare ca un moment singular. Altelelovituri, înaintea ei, zguduiseră regimul feudal cum fuseseră, mai ales, marile mișcări din 1784 și 1821, după cum ea fusesse pregătită de numeroase mișcări și frămîntări de mai mică amploare.

Revoluția apare, astfel, nu numai ca un punct de plecare pentru dezvoltarea noastră viitoare ci și ca o încununare a unei îndelungi evoluții anterioare. Pornind de aici, soluția care apare ca cea mai indicată în periodizarea epocii moderne este includerea în această perioadă a întregii etape în care s-au creat premise pentru o societate nouă, începînd deci din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, etapă care este indisolubil legată și explică istoria noastră după 1848. Chiar dacă această periodizare este relativ vagă, ea apare ca fiind impusă de realitate. Trecerea de la feudalism la capitalism a fost, și la noi, un proces complex și îndelungat, neputîndu-se stabili în mod riguros un moment precis pentru începutul său. Acceptarea anului 1848 ca început al epocii moderne este, sub acest raport, o soluție comodă; acceptarea ei se poate baza însă pe speculații teoretice, nu însă și pe realități. În momentul cînd erau cuprinse de flacăra revoluției, țările române pășiseră de multă vreme pe o cale care nu mai era aceea a Evului mediu. Anul 1848 nu a făcut decît să dea un pronunțat caracter revoluționar tendinței obiective de făurire a unei societăți moderne.

DISCUȚII

Al. Andronic, (Institutul Pedagogic — Bacău) subliniind dificultatea problemelor abordate în referatele prezentate, își exprimă acordul cu ideile comune ce se degajă din acestea, arătând că opiniile enunțate au fost acceptate atât de către autorii *Istoriei României — Compendiu*, cât și de majoritatea istoricilor de la noi. Problema periodizării, a arătat vorbitorul, este o problemă de metodologie, care-și reclamă rezolvarea, îndeosebi, în cadrul procesului de învățămînt, la predarea istoriei Patriei la toate nivelele. Referindu-se la problema acumulărilor de capital, își exprimă adevărată față de punctul de vedere exprimat în referatul prezentat de către L. Boicu și anume că, privită prin prisma acumulărilor de capital, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea poate fi considerată ca început al epocii moderne. Celelalte date amintite (1821, 1829, 1848) sînt legate doar de evenimente istorice importante dar care nu trebuie separate de elementul reprezentînd limită finală — anul 1864.

Șt. Olteanu (Institutul de istorie „N. Iorga” — București) evidențiind ponderea economiei urbane în contextul procesului de înnoire din secolul al XVIII-lea și pînă la jumătatea secolului al XIX-lea, a arătat că economia urbană e factorul cel mai important, sensibil la înnoire, în comparație cu agricultura care e un element conservator. Economia urbană, în stadiul în care ea se găsea în această perioadă de destrămare a feudalismului și apariție a relațiilor capitaliste, a putut să fecundeze și la noi o serie de aspecte care sînt caracteristice orînduirii capitaliste. Acest proces s-a făcut simțit încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pentru cercetătorii care au abordat chestiunea producției meșteșugărești, se pare că a doua jumătate a secolului al XVII-lea reprezintă un moment foarte însemnat în procesul de dezvoltare a societății românești, proces care se adîncește la jumătatea secolului al XVIII-lea. În cadrul producției meșteșugărești și al schimbului de produse meșteșugărești se constată, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, paralel cu predominarea producției destinate pieței, unele tendințe: pe de o parte, meșteșugarii renunță la achiziționarea unor proprietăți urbane — capitalul rezultat fiind investit în cumpărarea de prăvălii, dughene etc. — și, pe de alta, negustorii continuă să achiziționeze proprietăți agricole, observîndu-se și tendința de investire a capitalului în întreprinderile industriale. Cum se prezintă situația începînd de la jumătatea secolului al XVIII-lea? Se constată, sub aspectul amintit, o adîncire și o frecvență sporită a acestui fenomen. Apar o serie de contracte între reprezentanții capitalului comercial și meșteșugari, care efectuează o serie de operații tehnice în legătură cu confecționarea unor obiecte. Aceste tranzacții, între negustori și meșteșugari, iau forma muncii la domiciliu. A doua formă, care depășește cadrul orînduirii feudale, este arendarea producției meșteșugărești de către reprezentanții capitalului comercial. Drangă futuri meșteșugărești sînt arendate, iar contractele se încheie cu sfatul orașenesc. Cazurile se înmulțesc, începînd, mai cu seamă, cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Un singur lucru asupra căruia rămîne să se pronunțe cercetarea de viitor — a arătat în concluzie Șt. Olteanu — constă în stabilirea exactă a ponderii acestui element înnoitor. Și această pondere trebuie stabilită în funcție de raportul dintre cele două forme fundamentale ale economiei Țărilor Române din acea vreme. Vorbitorul a subliniat, apoi, că elementul înnoitor amintit nu s-a născut la jumătatea secolului al XVIII-lea, ci cu mult mai înainte. Din punct de vedere calitativ și cantitativ, el s-a adîncit la jumătatea secolului al XVIII-lea și, mai ales, către sfîrșitul secolului, cînd i se remarcă un grad sporit de intensitate.

Ilie Corfus (Institutul de istorie „N. Iorga” — București), subliniind relativismul oricărei încercări de periodizare, a arătat că datoria istoricului este de a nu se lăsa antrenat în cercul vicios care s-a manifestat în urmă cu două de-

cenii, când s-au luat hotărâri și s-au făcut periodizări în cabinete, periodizări care au devenit apoi dogme. Vorbitorul și-a exprimat părerea că în domeniul meșteșugurilor, ca și în domeniul agrar, zorile epocii moderne apar chiar mai înainte de anii propuși în comunicările prezentate. De pildă, într-o declarație pe care boierii moldoveni au făcut-o țarului Rusiei, în anul 1770, se spunea: „În anii de pace... lumea își avea cu prisosință îndeșularea trebuincioasă... și le mai și prisosea și zaharea pentru negoț, ba că și alți negustori cumpărau de la țărani români pentru vânzare”. Așadar, țărani dispuneau de produse agricole și pentru piață. În continuare, I. Corfus și-a exprimat acordul că începutul epocii moderne trebuie fixat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, concluzie către care conduce rezultatul ultimelor cercetări. Referindu-se la comunicarea prezentată de către C.C. Angelescu, vorbitorul consideră că relațiile de producție invocate ca stînd la baza epocii ce a urmat păcii de la Adrianopol (1829) nu sînt relații capitaliste. Numai munca liberă, vîndută pe piață — ceea ce nu se poate constata în perioada regulamentară — atestă prezența relațiilor capitaliste. În final, I. Corfus apreciază inițiativa lăudabilă a Institutului de istorie și arheologie din Iași de a pune în discuție o problemă atît de controversată pe care numai o cercetare temeinică a materialelor de arhivă o poate rezolva.

C. Cihodaru (Universitatea „Al. I. Cuza” — Iași) a arătat că dezbaterile organizate de către Institutul de istorie și arheologie din Iași și patronate de către Academia de științe sociale și politice prezintă o deosebită însemnătate și constituie numai un punct de plecare în abordarea unei probleme atît de complexe ca cea a periodizării. Complexitatea ei rezidă în faptul că pînă astăzi nu s-au putut găsi date limită care să separe o orînduire de alta. În cadrul aceleiași orînduiri se constată mai multe tipuri de relații economice, care se consolidează și, cu timpul, tind să devină dominante. Prin urmare, trebuie căutate acele relații social-economice care domină numai o anumită formațiune social-economică și care dau nota dominantă acestor formațiuni. Dar, sînt și perioade în care relațiile de producție sînt mai puțin caracteristice. Din această cauză istoricii marxisti au completat acele perioade cu perioade de trecere (de la comuna primitivă la sclavagism, de la orînduirea feudală la cea capitalistă). Referindu-se la principalele teze puse în circulație în ultima vreme — prezentate critic în cadrul referatelor sustinute de către cercetătorii ieșeni — C. Cihodaru consideră că trebuie renunțat la criteriul periodizării în funcție de unele evenimente cu rezonanță în epocă (1821, 1829, 1848) și acceptate perioadele de trecere de la o orînduire la alta. Totodată, împărtășește părerea celor care au apreciat jumătatea secolului al XVIII-lea ca punct de plecare pentru o nouă epocă în care relațiile capitaliste tind să devină dominante.

Corneliu Istrate (Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași), evidențiind faptul că în cadrul Institutului de istorie din Iași un colectiv de cercetători studiază, sub diverse aspecte, epoca de trecere de la orînduirea feudală la cea capitalistă, a precizat deosebirile esențiale care există între conceptul de epocă istorică și cel de orînduire social-economică. Acestea nu se pot suprapune, epoca modernă începînd cu mult înainte de lichidarea orînduirii feudale și corespunzînd perioadei de destrămare a relațiilor feudale și de apariție a relațiilor capitaliste. Trebuie insistat mai mult asupra deosebirilor care există între dezvoltarea istorică a Transilvaniei și evoluția celorlalte țări românești. Elementele de istorie modernă își fac apariția în Țara Românească și Moldova mai înainte decît în Transilvania.

Se poate spune că în istoria poporului nostru, procesul de trecere de la epoca medievală la cea modernă este un proces în care se semnalează momente de intensitate (1821, 1829, 1848). După 1829 și în vremea Regulamentului Organic s-au introdus unele elemente de ordin suprastructural (s-au înființat ministere, s-au creat instituții noi. etc.), măsuri menite să ducă la propășirea economică și la dezvoltarea industriei și a agriculturii. Este un adevăr de netăgăduit că în pe-

rioada posterioară anului 1829 producția de mărfuri s-a dezvoltat, mai ales în Moldova, pe baza rezervei moșierești. În perioada de destrămare a feudalismului și de trecere la capitalism a apărut și s-a dezvoltat arendășia în cadrul producției de mărfuri. În afara elementelor caracteristice acestei perioade de trecere — a arătat în încheiere vorbitorul — trebuie studiate și consecințele de ordin înnoitor determinate de relațiile dintre producătorii de mărfuri.

Constantin Șerban (Institutul de istorie „N. Iorga” — București): Problema periodizării istoriei României preocupă în mod special pe specialiști din anul 1970, când în fața istoricilor se aflau trei sinteze de istorie a României și fiecare își avea o periodizare distinctă. Din referatele prezentate, ca și din discuțiile care au urmat, rezultă că majoritatea specialiștilor prezenți la această manifestare științifică înclină a fixa începuturile epocii moderne în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Se știe că epoca modernă este o epocă de cotitură în istoria celor două țări române (Moldova și Țara Românească) și că aceasta trebuie studiată comparativ cu evoluția istorică a Transilvaniei.

Referindu-se la principalele probleme economice, care au caracterizat societatea românească în secolul al XVIII-lea, C. Șerban a reliefat elementele noi: tehnica meșteșugărească în continuu progres, începutul procesului de destrămare a breslelor și accentuarea contradicțiilor dintre patroni și calfe, extinderea pieței de desfacere pentru produsele meșteșugărești, îmbunătățirea tehnicii agricole (aplicarea asolamentelor trienale). În domeniul manufacturilor, epoca modernă coincide cu apariția unor mijloace noi de producție. În același timp, evoluția manufacturilor a fost serios stînjinită de concurența mărfurilor similare străine. Se știe că pentru dezvoltarea manufacturilor trebuia capital. Or, acest capital era foarte redus ca volum. În privința comerțului, este limpede că producția de mărfuri nu a încetat din cauza monopolului otoman, pentru că Țările române au întreținut relații comerciale nu numai cu țările vecine. Apariția unor noi tirguri și orase în secolul al XVIII-lea, cu autonomie limitată, constituie încă un element caracteristic epocii moderne. O dată cu apariția noilor relații de producție, se produc transformări și pe plan suprastructural. În veacul al XVIII-lea este afirmată, pentru prima oară, ideea că țările române trebuie să se bucure de un statut juridic propriu. Ideea a fost discutată, mai întâi, în cadrul preliminarilor păcii de la Karlovy-Vary, apoi la negocierile de la Focșani, pentru ca la începutul secolului al XIX-lea să se pună deschis problema unirii țărilor române într-un singur stat. În concluzie, C. Șerban a subliniat că problema periodizării istoriei României, ca și problema începutului epocii moderne la noi, necesită un studiu aprofundat, care să conducă la aflarea adevărului istoric.

Miron Constantinescu (Președintele Academiei de științe sociale și politice), apreciind conținutul și însemnătatea dezbaterilor inițiate de către Institutul de istorie din Iași, a arătat că: „în ultimii 25 de ani, istoricii noștri au folosit o nouă terminologie pe care au suprapus-o celei vechi. S-a adoptat o formulă simplistă, și anume, că ar exista o identitate sau o simetrie între diferitele epoci și orînduiri. Consider formularea simplistă pentru că problema orînduirii, în concepția marxiștilor, e una dintre problemele care caracterizează cursul istoriei. Marxiștii cunosc trei noțiuni: *orînduirea*, care reprezintă complexitatea, totalitatea relațiilor de producție, axate pe un raport de producție fundamental; *formațiune social-economică*, care diferă de orînduire și care cuprinde și suprastructura societății (toate relațiile juridice, politice, inclusiv statul); *organisme sociale de producție*, termen prin care Marx a denumit colectivitatea producătorilor într-un anumit stadiu de dezvoltare istorică.

În cadrul istoriei se produc anumite momente de cotitură, care, uneori, nu se încadrează într-o anumită etapă istorică, ci corespund unui ansamblu de fenomene sociale, care marchează transformările profunde din societate. De exemplu, în Anglia sau Franța putem să datăm un eveniment de cotitură printr-o anumită revoluție; pentru țările scandinave sau cele din răsăritul Europei nu putem face

același lucru. De aceea, pentru a putea cunoaște caracteristicile unei epoci, este necesară studierea ansamblului de fenomene economice și sociale care o caracterizează. E greu de delimitat o epocă, dar, pornind de la tezele expuse, erez că ar trebui privită ca un proces istoric în care se maturizează o anumită contradicție fundamentală. Trebuie urmărită întreaga sa desfășurare și anume: cum se naște, cum se dezvoltă, cum se maturizează și apoi cum intră în declin. După cum este știut, orînduirea este axată pe un aspect fundamental. În momentul în care orînduirea este conturată, acest aspect fundamental de producție devine dominant. Referindu-ne la orînduirea capitalistă în România, raportul de producție ce o caracterizează devine dominant abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Dar elementele acestui mod de producție au apărut cu mult înainte de perioada amintită, ceea ce constituie, de altfel, o caracteristică a fenomenelor istorice.

O altă problemă care stă în fața istoricilor este aceea a succesiunii formațiunilor social-economice în raport cu epocile. În această direcție, niciodată marii gînditori ai marxism-leninismului nu au stabilit o lege imuabilă. Ei au afirmat că formațiunile social-economice se succed într-o ordine, cu particularități specifice nu numai epocii dar și diferitelor zone ale lumii. Sînt suficiente exemple de trecere a unor țări de la orînduirea feudală la cea socialistă, sau de la comuna primitivă la capitalism.

Nu a fost rezolvată satisfăcător nici problema acelei epoci încadrată în timp de la sec. IV la sec. XII, care a fost numită, cu un termen vag, prefeudală. Ce mod de producție era în acea epocă, care era modul de viață, de ce nu exista stat, care erau raporturile sociale? În explicarea ei s-a pornit de la o schemă simplistă, care refuză să vadă realitatea așa cum a fost pentru că există în evoluția societății unele meandre istorice".

Referindu-se apoi la principalele probleme care caracterizează epoca modernă, Miron Constantinescu a stăruit asupra elementelor definitorii ale procesului de formare a națiunii române. Națiunea română, a arătat vorbitorul, s-a format în secolul al XVIII-lea și reprezintă o realitate obiectivă modernă, care nu aparține vechii formațiuni. Dacă fixăm începutul epocii moderne în anul 1859, cum se poate explica formarea statului modern român? Apariția statului este, netăgăduit, un fenomen istoric obiectiv, esențial și caracteristic la noi epocii moderne, rezultat al unui îndelungat proces revoluționar. Există un aspect de obnubilare care se manifestă pe plan obiectiv din cauză că secolul al XVIII-lea, în Moldova și Țara Românească s-a caracterizat prin dominația regimului fanariot. Datoria istoricului este de a examina realitățile cu maximum de obiectivitate, care, pentru secolul amintit, reliefează transformări în agricultură și în industrie, precum și apariția unor orașe și țiguri. Neîndoielnic, epoca modernă a apărut în condiții foarte grele impuse de persistența jugului fanariot, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că, chiar și în acele condiții, s-a creat posibilitatea apariției și consolidării acelor elemente care aveau să devină dominante în deceniile ulterioare.

În încheierea dezbaterilor, D. Ciurea (șef de secție la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași) a scos în evidență utilitatea acestei manifestări științifice pentru cercetarea istorică de viitor.

ALTE ACTE ROMÂNEȘTI DE LA CONSTANTINOPOL (1578—1820). II.

DE

PAUL MIHAIL

Publicăm, în continuare, opt acte românești, aflate în arhiva Metohului Sfântului Mormint din Constantinopol, dintre care șase originale emise în perioada anilor 1578 iulie 22 — 1820 iunie 29, un suret al ispisocului din 1600 aprilie 25 și o hotărâre judecătorească.

Documentul din 7086 (1578) iulie 22 era cunoscut pînă acum într-o traducere românească din 1795. Dăm la iveală originalul în redacție slavă (cu pecete mică roșie aplicată) care, față de traducerea din 1795, are în plus precizări și formule. În plus, originalul are pe verso însemnări, care arată că e numărul 1 al seriei documentelor mănăstirii Galata.

Documentul de la Vasile Lupu din 7155 (1646) septembrie 17 enumeră o serie de sate și părți de moșii pe care domnul le dăruiește mănăstirii Golia. Documentul este redactat în limba slavonă de către Pătrașco din Iași și are iscălitura voievodului. Pergamentul are pecete de ceară, atârnată pe șnur de mătasă și măsoară 65×38 cm, mărime considerabilă printre celelalte originale cunoscute. Satele enumerate în document sînt identificabile și astăzi, datorită indicațiilor topografice foarte precise.

În legătură cu războiul ruso-turc ce se desfășura, Divanul Moldovei, prin actul din 1789 mai 25 delegează pe Ursul Agapie pristav pe lângă armata rusă, ca să fie purtător de grijă.

Hotărîrea judecătorească din 1820 martie 16 enumeră cărțile domnești de la Matei Ghica din 7264 (1755) octombrie 2, de la Grigorie Alexandru Ghica din 1766 iunie 4, precum și o serie de zapise și mărturii dintre anii 7264 (1756)—1793 august 15 privitoare la bătrînul Drăbiciu ce-i zic și Bivolul din moșia Sărețai, partea Corbului.

Hrisovul domnesc din 1820 iunie 29 de la Mihai Șutu voievod aduce prețioasa știre că din fondul adunat în Moldova urma să se înființeze și să se susțină o școală elină la Siacista. Domnul întărește vînzarea casei și a locului moștenitorilor Vasilichii Nicolau și dispune trimiterea banilor la Patriarhia de la Tarigrad.

Publicînd aceste mărturii românești desfășurate, nădăjduim că ele vor constitui un îndemn pentru cercetarea arhivei care păstrează sute de acte românești.

1

7086 (1578) iulie 22, Iași. Petru Șchiopul voievod, domnul Moldovei, dăruiește mănăstirii Galata satul Vorovești, cu vie, Mihăilești, Plopii, Crîsteștii de la țînuțul Cîrligăturii, Sadna și Tămășanii cu mori și bălți de la ocolul Romanului.

† Истрѣ воево(да), Бжїю мл(с)тїю г(с)п(а)рѣ земли Мо(а)да(в)скон.
 ѡ(ж) бл҃гпронзволи(х) г(с)д(а)кми нашн(м) бл҃г(м) прон(з)воленїе(м) истли(м) и
 ч(с)ти(м) ср(а)це(м) и ѡ(т) вѣсю нашїю дуїю и ѡ(т) бѣ помочиїа и дадо(х)
 и помлава(х) нашѣ млава новосыздана мона(с)ти(р) Галатїа сѣ село Короквиїи
 и сѣ виногра(а) что сѣ(т) ѡ коло(ст) Крѣлигѣтѣра и Мнѣхнлѣши сѣ мли(н) ѡ
 бѣ(х)лѣю ти(ж) ѡ Крѣлигѣтѣрѣ и Плопїи сѣ ста(в) и Крѣ(с)тепїи рекомїи Пн-
 (з)дѣнїи и сѣ мли(н) ѡ бѣ(х)лѣю цотїи селове би(лї) правн(х) нашн(х)
 г(с)п(а)рѣски(х) и Са(а)на сѣ мли(н) и сѣ мѣсто за мли(н) ѡ Сирѣтѣ и сѣ-
 ло Тѣмѣшанїи сѣ мли(н) ѡ Лѣ(н)ка и сѣ вѣсѣмн болотамѣ; что тїи селове
 били нашн(м) правн(х) г(с)п(а)рѣски(х) прн(с)лѣ(ш)ни кѣ гра(а) Рома(н)скїи,
 како да ѣ(ст) стѣ(ї) мона(с)ти(р) ѡ(т) на(с) сѣ вѣсе(м) доходо(м) и н(н)
 да сѣ неѣмшавѣ(т) прѣ(а) си(м) ли(с)тѣ(м)

Пн(с) ѡ ѡ(с), вѣто зпс ю(а) кв.

† Г(а)нѣ ре(к).

† Голѣи вѣ(а) ло(гф) ѣ(ч).

† Мнѣхнлѣ(с)кѣ(а) <пнс>.

Petru voievod, cu mila lui Dumnezeu, domn al țării Moldovii. Iată am bine-
 voit domnia mea cu a noastră bună voință cu luminată și curată inimă și din
 tot sufletul nostru și cu ajutorul lui Dumnezeu și am dat și am miluit ruga
 noastră nou zidita mănăstirea Galata cu satul Vorovești și cu vie, care sînt la
 ținutul Cîrligătura, și Mihăilești cu moară la Bahlui, de asemenea la Cîrligătura,
 și Plopii cu iaz și Cristeștii numiți Pizdeni și cu moară în Bahlui, care acele
 sate au fost drepte a noastre domnești, și Sadna, cu moară și cu loc de moară în
 Siret, și satul Tămășanii, cu moară în Lunca și cu toate bălțile, care acele sate
 au fost a noastre drepte domnești, ascultătoare de cetatea Roman, ca să fie sfintei
 mănăstiri de la noi cu tot venitul.

Și altul să nu se amestece înaintea acestei cărți a noastre.

S-au scris în Iași în 7086 <1578> iulie 22.

+ Domnul a zis.

+ Golăi mare logof<ăt> a învățat.

+ Mihăilescul <a scris>.

Original, hîrtie (24×21 cm). Redacție slavonă. În 10 rînduri. Pecete mică
 roșie, aplicată, avînd stema țării. Pe verso: „I. Nr. 1 7086/1578 iulie 22. Ispisoc a
 Domnului Petru voievod prin care dăruiește Moară neînterzită. Galata în-
 tre alte moșii și satul Plopii și Cristeștii cu heleștei și mori în Bahlui și cu tot
 venitul”. Apoi: „Beleștii”. Păstrat bine.

EDITII: *Documente privind istoria României*, A. Moldova, veacul XVI, vol
 III (1571—1590), București, 1951, p. 102 (trad. rom. din 1795).

2

7155 (1646) septembrie 17, Iași. Vasile Lupu voievod, domnul Moldovei, dă-
 ruiește și întărește mănăstirii Golia mai multe sate și părți de sate.

† Кѣ имѣ ѡ(т)ца и Сна и Ст҃гоу Дѣа Троицѣ стое единосѣицаа и нера(з)-
 дѣлнмѣа. Сѣ а(з) рабѣ кл(а)кѣ моему. г(а)ѡ Бѣ и Спсѣ нашиму Іс Хѣ.
 и тр(о)чскѣмн поклонник. Иѡ Каснлѣ воево(а)а, Бжїю/мл(с)тїю, г(с)п(а)рѣ

земаи мо(л)да(к)скон .о(ж) г(с)п(д)скми блг'о прон(з)коли(х), нашім блг'ым прон(з)вѣленіе(м). ч(с)тым и скѣтлым ср(д)цемъ w(т) вѣсѣ нашім душѣ и w(т) Ба помощіа, ревнѣише нншім, сто почившім прѣ(ж)дѣ на(с) бѣвшіи/ г(с)п(д)ріем. еже дааше и скрѣпѣкаше стѣи мона(с)тири. тѣм ради и гп(д)- ками дадохом и потвѣрдихом, мѣеником наші(м) калѣгѣром w(т) стаа мо- на(с)тѣир зове(ц)и Голѣе. иде(ж) е(ст) Храм Къзнесеііе Га Ба и Спса нашіго/Іс Ха что е(ст) мѣто(х) до вѣ<ли>кон¹ лавры Катонѣт, е(ж) е(ст) кѣ Стѣи Горѣ Пдо(н)скон, иде(ж) е(с) Храме Блг'овѣщеніе пр(с)тымъ вл(д)чници нашіи Бци и пр(с)но дѣи Мріи и даи и потвѣрди есми н(м), едн(н) село на имѣ Ко(ш)ка, ѡ воло(с)ти Соро(ц)скон. на Днистри. сѣ кѣ(с) Хѣтар w(т) исписок за даііе и мѣваніе w(т) Плесѣ(н)дрѣ Мокіла коек(о)да. и за потвѣржденіе w(т) Радѣ(л) коек(о)да. чтѣ тѣм(м) село Ко(ш)ка бѣло право за дѣ(д)ниѣ Плес- дроки Могила коек(о)да, та да(л) и мѣла(л) егѣ тои стѣи писѣ(н)/нои мона(с)тѣир. тѣм ради како дае(ст) им и w(т) г(с)п(д)вами сѣ вѣсѣм дохѣдом.

И Хѣтар томѣ кѣиш писанномѣ селѣ, да е(ст) кѣ знаменіе. почениш w(т) Ни(с)трѣ, w(т)кѣ вѣстокѣ, по Хѣтарѣ(х) что сѣ(т) поставленны w(т)кѣ Жѣбка. и w(т) та(м) по(д) ро(с)кин ѡ/w(т) та(м) ѡ гор по(д)лѣ дѣбровѣ что при- ходит w(т) Кънича, до едн(н) камен что е(ст) на дорози что прихѣдит w(т) КѣХорѣ(ц). и w(т) тамѣ дол (до) гдѣ сѣ Хѣтари(т) сѣ Хѣтар Нападака по бли(з) Па(н)скон Кирици. и w(т) там до Дни(с)трѣ ѡ рѣитѣрѣ, гдѣ е(ст) могила и ѡ падае(т) дорожа Дни(с)трѣ. то е(ст) кѣ(с) Хѣтар селѣ Ко(ш)ка.

И ти(ж) дае(м) и потвѣрждае(м) мѣенико(м) наші(м) кѣишписаннѣ(м), село Баси(л)ков. пакн(ж) ѡ тогѣ коло(ст) на Дни(с)трѣ. чтѣ тот село Ка- си(л)ков. е(ст) им пра<к>а¹ даііе и мѣваніе w(т) Мѣри/ка кѣггинѣ по- конниагѣ Кирица по(с)те(л)ника. И Ки(р)ици по(с)те(л)никѣ бѣло право за кѣ- кѣпление о(т) Ко(с)танти(н) Мокіла коек(о)да. что то(т) село е(ст) ѡ вко(л) трѣ(г) Соро(ц)скіи. тѣмъ ради како да е(ст) им и w(т) на(с) сѣ вѣсѣм до- хѣдом. а Хѣтар томѣ селѣ/ Баси(л)ков w(т) кѣиш)нен стѣи дѣлѣтсѣ сѣ Хѣтарѣм Трифѣцим. а w(т) ни(ж)нен стѣи дѣлѣтсѣ сѣ Хѣтарѣм рако- кѣ(ц). а w(т) кѣ ниши(х) стѣи. поскѣмъ старѣмъ Хѣтарѣм. покѣда из кѣка вѣжиали.

И ти(ж) дае(м) и потвѣрждае(м) н(м)/село Черѣ(ш)новѣцѣ(л) пакн(ж) ѡ коло(с)ти Соро(ц)скон сѣ мѣ(с)то за пасики и засиножати и сѣ садовѣ и сѣ едн(н) рѣ(д) чтѣсѣ називае(т) Черѣ(ш)новѣ(ц). и сѣ кѣ(с) прихѣ(д). w(т) и(с)- писок за кѣкѣплениѣ w(т) Ко(с)та(н)тин Могила коек(о)да. что то(т) село Черѣ(ш)новѣ(ц)/е(ст) им права даііе и мѣваніе, w(т) покон(н)нагѣ Кирица по(с)те(л)ник(к), а Кирици по(с)те(л)ник бѣло за кѣкѣплениѣ, w(т) Ни(с)трѣтѣи и w(т) Павѣл, и w(т) Дѣмитра(ш)ко, и w(т) Ни(с)трѣ, и w(т) До(л)ка, и w(т) Ирѣна, и w(т) Кѣркара и w(т) Дрѣгѣца, и w(т) Пѣеніа, и w(т)/ Мѣрика, вѣсн дѣти Шо(п)ротѣ шѣтрѣр. тѣ(м) ради како да е(ст) мѣеником нашім кѣиш) писаннѣм и w(т) г(с)п(д)вами сѣ вѣсѣм дохѣдом.

¹ Omis.

И Хотарх томъ селъ Черв(ш)новх(ц) да е(ст) въ знаменіе. почениши в(т) дорохъ влачнх в(т) вѣ(ш) село та лачикомъ 8 дол/ да(ж) подорохъ, что при-
ходи(т) в(т) Перепечжнн, и нде(т) въ Стонкани. погдѣ Хотарих Нѣкорнца бѣвъ
дворникъ. да(ж) до ко(н)ца ставъ данковъ. и в(т) тамъ чрезъ долину дорохоу
Наси(л)ковоу, да(ж) до трошна. и трошномъ 8 горъ прѣмо двѣ(т) кнрннцн/ и
по верхъ диломъ поверхъ любѣннца. и пакн вѣрацав(т) см на влачнх. то е(ст)
въ(с) Хотар село Черв(ш)новх(ц).

И ти(ж) дае(м) и потврждаемъ имъ н(х) п(р)акаа дааніе и мѣваніе, в(т)
н(с)писокъ за потвржденіе в(т) Ко(с)та(н)тинъ Могила ково(да). вѣси/ча(с)ти
елико сѣ изберѣ(т) Илѣни Миланаша дѣца Стонкн в(т) село Стонкани
ти(ж) 8 волости Соро(ц)скон сѣ еднн ставъ и сѣ мѣсто за млин, и в(т) ис-
писокъ за потвржденіе в(т) Стефанъ Томша ково(да) и в(т) Радъ(л) ково(да).

И ти(ж) дае(м) и потврждае(м) имъ една полѣна 8 Хотаръ трѣ(г) Соро-
(ц)скомъ в(т) ста(в)а попа да(ж) до дорохъ Стонканимъ. Тѣмъ ради ка<ко>¹ да
е(ст) имъ сѣ вѣсѣмъ доходомъ.

И ти(ж) дае(м) и потврждаемъ имъ полъ село в(т) Стѣнѣчѣни, что сѣ
теперъ называе(т) Похрѣбѣни, ти(ж) 8/ волости Соро(ц)скон. на Солонѣ(ц)
вѣ(ш)нѣа ча(ст) что е(с) имъ дааніе в(т) Кнрнца по(с). а Кн(рн)ци по(с).
было кѣпе(ж)но в(т) Тоадеръ и в(т) Ивн, и в(т) Пара(с)ка дѣти На(с)ти. и
в(т) вѣси павѣ(н)ци и(х) е(ж) в(т) писа(н)ны по имени, въ нарѣдѣніи в(т)
Ко(с)та(н)тинъ Могила ково(да).

И ти(ж) потврждаемъ имъ в(т) половина за село Похрѣбѣни в(т) нн(ж)нен
части, четѣ(р)ѣтаа ча(ст), и пакн в(т) тон(ж) половина сѣла. в(т) четѣрѣтѣон
ча(с)ти двѣ ча(с)ти. тѣмъ ради тотъ вѣ(ш)писа(н)нымъ селомъ, и тѣ(х) ча(с)ти
за в(т)ннхъ. како дае(т) мѣстнко(м) наши(м) вѣ(ш) писа(н)нымъ. правѣи
в(т)ннхъ, и дааніе и мѣваніе и зрикъ и потвржденіе сѣ вѣсѣмъ доходомъ не-
порѣшѣ(н)но на вѣки вѣ(ч)нныи.

И на то е(ст) кѣра нашегѣ г(с)п(д)ствѣ вѣ(ш) писа(н)наго мѣ Ив Насилѣ
ково(да), и кѣра прѣ/вѣзлюб(л)нны(х) сно(к) г(с)п(д)вѣи Стефанъ ково(д)и и
Иванъ ково(д)и и кѣра болѣръ наши(х). вѣра пана Гангоріѣ Зрѣкѣ великаго двор-
ника До(л)ненъ Землн, вѣра па(на) Гакри(л) Хѣ(т)ма(н) и пѣ(р)кѣла(б) Сѣчавскаго,
кѣра пана Тома великаго дворника Вѣ(ш)ненъ Землн. кѣра пана Бала(н) и пана
Тра(нда)фиръ пѣркѣлабѣвѣ Хотн(н)скѣи, кѣра пана¹ и пана¹ пѣркѣлабѣвѣ Рома(н)-
скѣи, кѣра па(н)¹ и па(н)¹ пѣркѣлабѣвѣ Нѣмѣ(ц)скѣи, кѣра пана Ывргѣ по(с)-
тѣ(л)ника, кѣра (пан) Гнв(р)гѣ ча(ш)ника, кѣра па(н) Тоадѣ(р) Петричѣнко
спѣтаръ и кѣра па(н) Ыв(р)даки кн(с)тѣрника, кѣра па(н) Гнка сто(л)ника, кѣра
па(н) Нсаръ жнкнчаръ, кѣра па(н) Дѣмнтра(ш)ко кѣчѣрѣ, кѣра папа Ко(с)тѣ
комиса и кѣра вѣси(х) болѣръ наши(х) великы(х) и малы(х).

И на болѣшю крѣпо(с)ти потвржденіе томъ вѣсѣмъ вѣ(ш) писа(н)номъ,
кѣлѣи е(с)мн нашѣмъ кѣрномъ и почтѣ(н)номъ болѣрннхъ панѣ Тоадѣ(ш)ко/

¹ Loc gol.

БЕЛКОМЪ ЛОГОФЕТЪ ПИСАТИ И НАШЕ ПЕЧА(Т) ПРИКЪЗАТИ КЪ СЕМЪ И(С)ТИ(Н)НОМЪ
 ЛН(С)ТЪ НАШЕМЪ.

ПИСА(Л) ПЕТРАШКО, ОУ МСОХ, КЛТО ДРНЕ М(С)ЦА СЕНТЕВРІЕ ЗІ ДНЪ: ~ /
 Нw КАСИЛІЕ КОЕВОДА <м.р.>.

În numele Tatălui și Fiului și Sfintului Duh Treimea Sfintă de o ființă și nedespărțită. Iată eu robul stăpînului meu, Domnului Dumnezeu și mîntuitorului nostru Iisus Hristos și închinătorul Treimeii. Io Vasile voievod cu mila lui Dumnezeu Domn țării Moldovei. Iată domnia mea bine am voit cu a noastră bună învoire, cu curată și luminată inimă din tot sufletul nostru și cu ajutorul lui Dumnezeu, rîvnind și altor, sfînt adormiți înaintea noastră ce au fost domni, care au dat și au întărit sfîntelor mănăstiri. Drept aceea și domnia mea am dat și am întărit rugătorilor noștri călugări de la sfînta mănăstire numită Golăe, unde este hramul Înălțarea Domnului Dumnezeu și mîntuitorului nostru Iisus Hristos, care este metoh la marea lavră Vatoped, care este în sfîntul munte Athos, unde este hramul Bunavestirii a preasfintei stăpînei noastre Născătoare de Dumnezeu și pururea Fecioara Maria și am dat și am întărit de la noi un sat anume Voșca, la ținutul Sorociei, pe Nistru, cu tot hotarul, din ispisocul de danie și miluire de la Alexandru Movila voievod și de întăritură de la Radul voievod, care acel sat Voșca era drept ocină lui Alexandru Movilă, pe care l-a dat și a miluit aceea sfîntă mănăstire mai sus scrisă. Drept aceea, să fie și de la domnia mea cu tot venitul.

Iar hotarul acestui sat mai sus scris să fie în semne, începînd de la Nistru despre răsărit, pe hotarele ce sînt așezate despre Jabca, și de acolo sub pădurea și de acolo la deal pe sub dumbravă care vine de la Cunicea, pînă la o piatră care este pe drumul ce vine de la Cuhorești și de acolo vale pînă unde se hotărește cu hotarul Napadovei, aproape de fîntina boierească și de acolo pînă la Nistru la ruptură, unde este movilă și unde cade drumul în Nistru. Acesta este tot hotarul satului Voșca.

Și iarăși dăm și întărim rugătorilor noștri mai sus scriși satul Vasilcău, iarăși în acel ținut la Nistru, că acel sat Vasilcău este lor dreaptă danie și miluire de la Mărica jupineasa răposatului Chiriță postelnic, iar lui Chiriță postelnic îi era lui dreptul de răscumpărătură de la Constantin Movila voievod, care acel sat este în ocolul tîrgului Soroca. Drept aceea, să fie lor și de la noi cu tot venitul. Iar hotarul celui sat Vasilcău din partea de sus se împarte cu hotarul Trifăuților, iar din partea de jos se împarte cu hotarul Racovăț, iar de la alte părți, după al său vechi hotar, pe care din veac au trăit.

Și iarăși dăm și întărim lor satul Cereșnovățul, iarăși în ținutul Soroca, cu loc de prisăci și de fînețuri și cu livezi și cu un rediu ce se numește Cereșnovăț și cu tot venitul, din ispisoc de răscumpărătură de la Constantin Moghila voievod, care acel sat Cereșnovăț este lor dreaptă danie și miluire de la răposatul Chiriță postelnic, iar lui Chiriță postelnic îi era răscumpărătură de la Istratie și de la Pavăl și de la Dumitrașco și de la Nistor și de la Dolca și de la Acsenia și de la Mărica, toți copiii lui Șoproță șetrar. Drept aceea, să fie rugătorilor noștri mai sus scriși și de la domnia mea cu tot venitul. Iar hotarul celui sat Cereșnovăț ca să fie în semne, începînd de la drumul olacului mai sus de sat pe olac în jos pînă la drumul care vine de la Perepeceni și merge la Stoicani, pe unde a hotărit Necorița biv dvornic, pînă la capătul iazului lui Dancu și de acolo peste vale pe drumul Vasilcăului, pînă la Trojan, și Trojanul la deal drept la nouă fîntîni și deasupra pe culmea dealului deasupra Liubeniței și iarăși se întoarce la olacină, acesta este tot hotarul satului Cereșnovățul.

Și iarăși dăm și întărim lor dreaptă danie și miluire din ispisoc de întăritură de la Constantin Moghila voievod, toate părțile câte se vor alege Ileanu Mihailașu fiica Stoicăi, din satul Stoicani, asemenea la ținutul Soroca, cu un iaz și cu loc de moară și din ispisoc de întăritură de la Ștefan Tomșa voievod și de la Radul voievod.

Și iarăși dăm și întărim lor o poiană în hotarul ținutului Soroca, de la iazul Popa pînă la drumul Stoicanilor. Drept aceea ca să fie lor cu tot venitul.

Și iarăși dăm și întărim lor jumătate de sat de la Stîngăceni, care acum se numește Pohrebeni, asemenea la ținutul Soroca, pe Solonet, partea de sus, care este lor danie de la Chiriță postelnic, iar lui Chiriță postelnic i-a fost cumpărătura de la Toader și de la Ilie și de la Parasca copiii Nastii, și de la toate neamurile lor care sînt înscrise după nume în întăritura lui Constantin Moghila voievod.

Și iarăși întărim lor jumătate din satul Pohrebeni, partea de jos, a patra parte. Și iarăși, din acea jumătate de sat, din a patra parte, două părți.

Drept aceea, toate acele mai sus scrise sate și părțile lor de otcină să fie rugătorilor noștri mai sus scriși, drepte ocine și danie și miluire și uric și întăritură cu tot venitul nestricat în veci vecilor. Iar la aceasta este credința domniei mele mai sus scrise noi Io Vasile voievod și credința prea iubiților fii ai domniei mele Ștefan și Ioan, credința boierilor noștri, credința panului Gligorie Ureche marele vornic al Țării de Jos, credința panului Gavril hatmanul și pîrcălabul Sucevei, credința panului Toma marele vornic al Țării de Sus, credința panului Balan și a panului Trandafir pîrcălabii Hotinului, credința panului¹ și a panului... pîrcălabii Romanului, credința panului... și panului... pîrcălabii Neamțului, credința panului Iorga postelnicul, credința panului Gheorghe ceașnicul, credința panului Toader Petriceico spătar, și credința panului Iordachi vistiernic, credința panului Ghica stolnic, credința panului Isar jitnicer, credința panului Dumitrașco clucer, credința panului Costea comisul și credința tuturor boierilor noștri mari și mici.

Iar pentru mai mare tărie și întăritură a tuturor celor mai sus scrise, poruncit-am credinciosului nostru și cinstitului boier, pan Todirașco marele logofăt, să scrie și a noastră pecete a lega către această adevărată carte a noastră.

A scris Pătrașco, în Iași, la anul 7155 (1646) luna septembrie 17 zile.
Io Vasilie voievod.

Original. pe pergament (65×38 cm). Cîmpul liber la marginea de sus 4 cm, lateral dreapta 5 cm, la stînga 6 cm. Litera începătoare și crucea înflorite în chinovar. Îscălitura cursivă a voievodului în negru. Pecete de ceară atîrnată pe șnur roșu de mătase. Pe verso: „Vasilie v<oie>vod din let 7155 sept. 17 dă și întărește sf. mă<nă>stiri Golăi danii și miluirile de moșii și de părți de moșii din țin. Sorocii”.

3

7108 (1600) aprilie 25. Ieremia Movilă voievod întărește lui Nicola cucimar cumpărătura unui loc de prisacă și cu loc de livadă din satul Drulești, drept 60 zloți tătăraști.

Suret de pe ispisoc gospod.

Io Ieremia Moghila voievod, cu mila lui Dumnezeu, domn pămîntului Moldovei, viind înaintea noastră și înaintea boierilor noștri sluga noastră Nicola cucimar cu un zapis cu mărturie de la Buzul și de la Danu med<elnicer> și

¹ Loc gol.

de la Melentie vâtav și de la Ursul med<elnicer> și de la Ciumeș și de la fratele lui Gliga, că viind înaintea lor Camen ot Drulești, singur de bunăvoie au vîndut a lui dreaptă ocină și moșie cu un loc de prisacă din satul Drulești și cu loc de livadă, aceea o au vîndut mai sus numitului slugei noastre, Nicola cucimariu, drept șasezeri de zloți lătărăști, și i-au plătit de plin înaintea lor.

Pentru aceasta și noi văzînd acest zapis de mărturie și noi așijdere i-am dat și i-am înțărît ca să-i fie și de la noi moșie lui și la tot neamul lui nestrămutat în veci.

S-au scris la let 7108 <1600> ap<rilie> 25 dni.

Domnul au zis. L. P. (Locul peceteii domnești).

Vel logofăt Nicoară.

Dumitru Ursu <a scris>.

4

1779 iulie 2. Mărturie hotarnică de la Constantin Rășcanu și Darie Donici privitoare la moșia Mălăești de pe apa Răutului.

Din luminata poruncă preainălțatului domnului nostru măria sa Costandin Dimitrie Moruz voievod, dumnealui Costandin Rășcanu biv vel spătar i dumnealui Darie Donici biv vel paharnic sârdari di Orheiu, ne-a rinduit hotarnici la moșia Mălăeștii a dumnealui Ursul Agapii biv vel șatar, cari esti pi apa Răutului, la ținut Orheiului, și după poroncă mergînd la starea locului a numitii moșii Mălăeștii stringînd și toți răzășii împregiurași din sus și din gios și întii au mersu la capul moșii din sus fiind de față și răzășii din Ciocălteni, anume Ioniță Cornea, Grigoraș Știrbul i Gavril Harștea și alți neamuri a lor, și undi au mărturisit răzășii că au fost piatră și nu s-au găsit și s-au pus piatră hotar în malul Răutului lîngă niști schinișori și de acolo am purces alătura cu moșia Ciocăltenii spre miazănoapte și s-au găsit piatră hotar vechi și niști sârături și s-au pus și acum alătura piatră hotar.

Și de acolo am mersu tot la dial spre miazănoapte pîră din dial de șliahu și din vale de o movilă în costișă s-au găsit iară piatră hotar vechi și s-au pus iară alătura și acolo piatră hotar; și de acolo am mersu tot la dial pînă în zarea dialului, undi s-au întîlnit cu moșia Căcărăzânii, care au mărturisit răzășii că au fost hotar, dar nu s-au <aflat> și s-au pus piatră hotar din gios de movila, ci este în zarea dialului; și de acolo am purces zarea dialului în gios pîră ni-am întîlnit cu moșia Bravicenii într-o movilă drept în dial și am pus piatră hotar în movilă și s-au făcut ptoare și dintr-ace movilă să începi și moșia Bravicenii care au fost față și răzășii din Bravicenii anumi: Ioniță Băt din Chișinău, Ștefan Băt din Chișinău, mazil, i Agapii Dumitru vel căpitan, i Ioniță Petcu, i Darie Pomătar și alte neamuri a lor.

Și după o mărturie hotarnică ci au scos-o răzășii din Bravicenii din let 7262 <1754> și după ace hotarnică am purces la vale asupra Răutului alătura cu moșia Bravicenilor pîră la costișă din sus di drum și s-au pus piatră hotar. Și de acolo am mersu tot la vale pînă la două movile din gios de drum și s-au pus piatră hotar supt o movilă mare din dial de movilă. Și de acolo am mersu tot asupra Răutului pi din sus di o fintină ci esti în costișă pîră la moviile gemini și s-au pus piatră hotar într-o movilă. Și de acolo am purces tot asupra Răutului pisti șas pîră la capul Branovii di sus și s-au pus piatră hotar în șas aproape de bahnă și di acolo am apucat apa Răutului în sus și am mersu pîră în hotarul ce s-au pus di disparte Mălăeștii cu Ciocăltenii și așa s-au închiet

toate hotărâle Mălăeștilor, cari după scrisori și mărturiile răzășilor după cum am aflat cu dreptate am făcut mărturie.

Let 1779 iulie 2.

Grigoraș Vărzariu, Ștefan Băț, Ioniță Cornea, Grigoraș Știrbul, Ioan Strătan. <m. p.>.

5

1780 iulie 29. Constantin Dimitrie Moruzi voievod face cunoscut vornicilor, locuitorilor și slujitorilor de pe moșia Hotărniceni, că a orînduit pe Ursul Agapie să strîngă banii birului și ai dijmei și deosebit și pricinile și judecățile să le îndrepteze.

Noi Costandin Dimitrie Moruzi voievod bojiu milostiu gospodar Zemli Moldaviei¹. Să face știre tuturor vornicilor, lăcuitorilor ce vă aflați pe moșia Hotărniceni, că iată am socotit domnia mea și s-au rînduit tuturor de griji pe Ursul Agapie atît pe el ca să-s strîngă banii birului tuturor lăcuitorilor ce veți fi pe acé moșie, cum și dijma ce-a fi el să o strîngă și deosăbit și toate pricinile și giudecățile ce veți avea, Ursul Agapie să vi le caute și să le îndreptezi.

Și poruncim domnia me tuturor vornicilor, lăcuitorilor și slujitorilor de pe moșia Hotărniceni, viind Ursul Agapie acolo să-i dați toată ascultarea și supunerea și orice pricină și strîmbătăți veți avea să mergeți la Ursul Agapie și să le arătați, ca după porunca ci are de la domnia mea la toate vă va odihnî cu dreptăți voastră. Iar carile dintre voi nu vă va odihni dreptatea ce a face Ursul Agapie, ușa divanului domniei mele este deschisă, să vie aice și însuși va afla dreptatea sa. Aceasta scriem.

Let 1780 iuli 29.

Vel log<ofăt>.

6

1789 mai 25. Iași. Divanul Moldovei deleagă pe Ursul Agapie, pristav pe lîngă divizia a doua rusă, ca să fie purtător de grijă pentru toate cele de trebuință a se împlini de către locuitori.

De la boierii Divanului Moldovei către sătraru Ursul Agapie.

Prin porunca ce s-au dat către Divan de către înălțimea sa domnul ghinărai ansăft și cavalier eniaz Răpnin, ca să fie rînduiți pristavi ispititi și aleși cu vrednicie pe la toate deviziile. Iată socotind Divanul te-au orînduit pristav lîngă diviziia al doile ce să ocîrmuește de luminatul domnul ghinărar ansăft și a multe feluri de ordine cavalier baron Elimgt ce să află acum asupra Orheiului.

Deci îndată să te pornești fără nici o pricinuire și să mergi la locul arătat și arătîndu-te mării sale ghinărarului să rămîi pe lîngă acea divizie purtătoriu de grije pentru toate cele ci vor fi de trebuință a să împlini de către lăcuitori și luînd poronci de către luminare sa vei înștiința pe dumnealui sârdar de Orheiu, către care s-au trimis poronci, ca ori cară cu boi ori alt ajutoriu trebuincios pentru divizie scriindu-le să dea ca să le îplinească. Și nu rămîne alta decît să te pornești și să te porți cu datornica silință și vrednicie ca să-ți fie slujba cunoscută și bine răsplătită, precum și împotrivă de vei urma, și din pricină neputării de grije să va da zăticnire la ce mai mică trebuință, fără îndoială vei fi supus judecății oștinești. Și de a purure pentru orice poronci

¹ Cu mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei.

vei lua de la mărie sa ghinărarul, pe deoparte purtînd de grije ca să săvîrșească, pe de altă parte să trimiți înștiințare și către Divanu.

Sminteală să nu faci ce îndată să urmezi poroncii.

Let 1789 mai 25, Iași.

L.P. <Locul peceții>

7

1820 mart 16. Hotărîrea judecătoriei ținutului Orhei prin care i se recunoaște lui Grigorie Ursu din bătrînul Drăbiciu, ce-i zic și Bivolul, dreptul la a cincea partea din moșia Sărețai, partea Corbului, luată ca danie înainte de sobornicescul hrisov.

Copie.

Anul 1820 luna mart în 16 zile.

Din poronca împărăteștii sale măriri, giudecătoria ținutului Orhei, au ascultat jaloba di la 22 ghenar anul curgător, ci au dat-o dumnelui collejschi reghistrator Grigori Ursu, în cuprindiri că răzășii bătrînului Drăbiciu ci să zîci și Bivolul din moșia Sărețai partea din gios, unde și dumnelui esti răzăș, cu părțile încă nialeasă di o parti, nu-l împărtaşesc întocmai precum documenturile ci are glăsuiesc, pentru că bătrînul acesta s-ar fi împărțind din în vechime în cinci părți, iar ei răzășii l-ar fi împărțind acum în patru, și că pi a cincile parte cu vad de moară o cer documenturile ci are întru a sa stăpînire, și ceea ce rămîne apoi să cuvini să să împartă în patru părți, precum ei acum urmează, făcînd ceriri ca să să aducă pi răzăși spre înfățișari, cu toati dovezile ci vor ave și după dreptate să să dei hotărîri.

După cari prin ucuz s-au poroncit isprăvnicii acestui ținut ca la 20 fevrrar să trimiță la această giudecătoria pi răzășii din bătrînul numit Drăbiciu, cu toati dovezile ci vor avê, spre a să da cuviincioasa hotărîre. Spre împlinirea căruia ucuz isprăvniciia, la 25 fevrrar prin raportu cu No. 3100, faci cunoscut giudecătoria ci trimiți pe numiții răzăși, cari neavînd vechilime din partea tuturor celorlanți răzăși, s-au îndatorat a să afla la 5 mart cu vichilime legiuită di la toți răzăși.

Deci, înfățișîndu-să în presudstviea¹ acestei giudecătoria amîndouă părțile și cerîndu-se scrisori dovezi, întîi la jăle<itorul> Ursu, cu cari să să poată agiuta la cerirea ci faci, au scos di au arătat :

1 iu 7244 <1735> săptemvre 30, zapis prin cari Sandul ficior lui Postolachi Corbul vindî partea sa cită să va alege din moșia Sărețai, di la ținutul Orhei, di pi fața Bîcului, lui Vasili Rașcu, ficior Tătarului, cu preț 20 lei bani.

2 le 7264 <1755> octomvre 12, carte de la domnu Matei Ghica voievod prin cari în urma jalobii ci au dat Vasili Alica cu alții ai lui răzăși din moșia Sărețai, cu arătari că acê moșii umblînd în trii bătrîni unii din răzăși ar fi trăgînd la a lor stăpînire mai mult dicît li să cuvini, și că undi au fost casa acelu Vasili și a părinților lui, intrînd alții ar fi stăpînit vatra casăi părintăști, poroncești sârdarilor Neculai și Carp ca mergînd la starea locului să facă cercetari scrisorilor ci vor înfătoșa, după cari apoi măsuriînd toată moșea, dacă va fi umblînd în trii bătrîni, să diosăbiască fișticari bătrîn cu petri di hotară, asămînea să facă cercetari și pentru o piatră ci ar fi pi acê moșii, și dacă va fi pusă undi nu să cuvini, apoi scoțînd-o să pui undi a vini măsura locului.

¹ Loc public.

3le 7264 <1755> noemvre 23 mărturie hotarnică di la sârdari Neculai și Carp cuprinzătoare că după poronca gospod. ci le-au adus Vasile Alecsa i Vasili Cănea, i Ștefan Ciorbă și Andronachi cu alți ai lor pentru doi bătrâni a lor ci au di baștină în moșia Sărețai și de către răzășii ci stăpînesc bătrînul Drăbiciul, s-ar fi împresurînd cu o piatră vicleană, mergînd la starea locului undi aducînd pi toți răzășii jăle<itorului> și pi Ursu Agapii cu neamul său i Ghiorgghii Boaghi cu neamul său moșanii la bătrînul lui Drăbiciu, cum și alții împregiurași fiind după cercetare ci ar fi făcut ar fi aflat, că acea piatră hotar în trecuți ani di cătră Vasile Zamșa și cu Alecsa tatăl lui Vasile a jăluitorului s-ar fi scos din undi iasti și, lipădîndu-o au intrat în stăpînirea și partea bătrînului Drăbici, din cari să trag neamul lui Boaghi cu ai săi frați, cari, neîngăduîndu, au ieșit la giudicată înaintea răposatului Darii Donici vornic și acela luîndule sama și dovedînd că au fost piatră hotar, au fost îndatorat pi Zamșa și pi Alecsa di au dus piatră la locul ei, și au îngropat-o, plătînd și toată cheltuiala.

Asupra căria pricini ar fi văzut și mărturii hotarnică, di la răposatul Donici din velet 7237 <1729> și că vîzînd Vasili Alecsa mărturia pentru aceea ce se numești stîlpul lui Sămeon Drăgan, dreaptă hotar. Și mai în urmă, arătînd Vasile Cănea și cu Vasile Alecsa că ar fi avînd stramtorii la fundul moșii în dumbravă și la mijloc au măsurat la poiana lui Drăbici în curmeziș și au aflat 75 funii, funia cîte 24 stînjani din marginea moșii din gios pînă la marginea moșii din sus, și ar fi dat opt funii la doi bătrîni ai lui Vasile și a lui Vasile Cănea cu neamul lor, cari au agiuns pîr în capul poienii lui Drăbici din sus, undi ar fi pus și piatră hotar supt un stejar în cari s-au făcut bour, și din acolo, pornîndu-să la vali, spre sat, la mijlocul moșii undi, vroid a măsura răzășii, s-ar fi învoit amîndouă părțile, și fără să măsoari, căuînd la stîlpul lui Sămeon Drăgan ci esti deasupra satului au socotit că vini drept pi la doi ulmi și sînt în zăpodie în margine dumbravii, și au pus piatră hotar. Și de acolo tot la vali, pîr în stîlpul lui Drăbici, deasupra satului.

Asămînea și casa Ursului Agapii ar fi vinit tot pi partea bătrînului lor Drăbici și că măsurînd și o parti di loc ci au fost niîmpărțită di la săliștea satului, asupra Bicului, tot cu aceeaș funii, au ieșit 27 și giunăte funii, di cari au dat două părți în partea din sus la cii doi bătrîni Vasile Alecsa și Vasile Cănea, puînd și petri hotară. Iar bătrînul Drăbiciu partea di gios să împartă în cinci părți, adică o parte să o ia Corbul, al doilea Boaghi, al trilea Ursu Agapii, al patrulea Vasile Rașcu și al 5le Pleșculești.

4le 7278 <1770> april 21, zapis prin care Ilinca Vasiliiasa împreună cu fii săi Ioan și Timoftei, ot Cojușna arată că, fiind ea priminită, cu bărbatul ei Vasilașcu, la moartea lui i-ar fi lăsat diată ca să-l grijască lăsînd și un zapis vechi pentru o parti di moșii din bătrînul Drăbiciul, cu iaz în Bfc făcut di moșul său pi cari zicîndu-i bărbatul ei să o vîndă și să-l grijască. Iar neputînd atunceia în grabă să o vîndă s-au împrumutat di la Ursul Agapi, mazil, din Săreț cu 40 lei di au grijat pi barbatul său, și mai fiind 10 lei di mai înainte luați di barbatul său tot di la Ursu Agapii, pi cari bani niavînd chip a-i plăti cu dobînda lor i-au iertat numitul Ursu și ea încă i-a făcut danii Ursului arătata parti di moșii, ca să o stăpînescă în veci pi cari și bărbatul său au avut-o cumpărată di la unchiul său Sandul Corbul.

5le 1772 april 19, zapis ci dau Irinia și cu sora sa Maria feciorii lui Dănilă din Cojușna la mîna Ursului Agapii, mazil din Săreți, cuprinzător că partea tatălui lor Dănilă și a unchiului lor Vasilașcu, giunăte di bătrîn din moșia Sărețai, care să împarti pi cinci bătrîni au vîndut-o Ursului Agapii cu preț 25 lei.

6le 1772 iunie 17, zapis prin cari Grigorii, Sămeon și Crîstea arată că partea tatălui lor Chiriac Boaghi cîta să va alege din moșia Sărețai din bătrînul Boghi-ciștilor, au făcut-o danii Ursului Agapii, pi cari să o străpînescă în veci, cari moșie umblă în cinci bătrîni.

7le 1793 august 15, scrisori ci dau răzășii din bătrînul lui Trifan, din bătrînul Boaghi, din Pleșca și din Vasilașcu la mîna păharnicesăi Ileanca, prin care arată

că pentru moara numitii păharnicesii Ileanca, ci esti în Bîc, fiindcă ei toți răzăși au parti în apă s-au învoit ca pi tot anu să li deji lor răzășilor cîte 15 lei pi bătrîn, pîn-la 10 ani, și apoi să aibă a străpîni pomenita păharniceasă ca pi un drept acare al său.

Acestea fiind dovezile înfătoșate di dumn<e>alui collejschi reghistrator Ursu s-au cerut și dila răzășii ca să arăti scrisori dovezi cu cari să să poată anirisi pi a dumisali Ursu. Și au scos di au arătat :

1iu 7264 <1775> noiembrie 23, mărturii hotarnică di la sârdarul Neculai și Carp tot într-o cuprindire cu acé care s-au arătat mai sus, în dovezile dumisale Ursu la nr. 3 și tot din acé vreme făcută tot di cătră acii hotarnici.

2le 1766 iuni 4, carti di la domnu Grigoriș Alicsandru Ghica voievod poroncitoari cătră boierul Păun paharnic, sârdar, ca după jaloba ci au dat Sămeon din Cojușna asupra lui Gheorghii din Lohănești pentru o moșii Sărețai, cari umblînd în patru bătrîni din vechime, acel Gheorghii ar fi zis ca să o împartă numai în trii bătrîni. Aseminea și pentru țarina ci au avut-o pi moșia sa cu apropieri di sat îngrădită, și au mîncat-o vitile din pricină că n-au avut păzitori, să facă cercețărj și precum va afla cu dreptul să-i pui la cali, iar fiind pricina într-alt chip și nu să vor pute odihni cu acé giudecată, apoi prin zi di soroc cu mărturii să-i trimită față.

3le 1794 februar 17, mărturii di la Sămioan Trifan și Ștefan Iliță, prin cari arată că moșia Drăbiciul cu un iaz cu moară din Bîc s-au stăpînit tot di cătră Lupașcul Boghi, acestea fiind și dovezile înfătoșate di cătră răzășii partea din giosu, cari cercetîndu-să di cătră această giudicatorj s-au dovedit din mărturia hotarnică ci esti din let 7264 <1755> noiembrie 23, că bătrînul Drăbiciu, ci să zici și Bivolul, să împarti în cinci părți, adică o parti o tragi Corbul, al doilea Boaghi, al 3le Ursu Agapii, al 4le Vasile Rașcul și al 5le Pleșculeștii, iar nu în patru precum răzășii au arătat. Și pentru că acé a cincea parte a Corbului ce o tăgăduia răzășii, pe care o cere la a sa stăpînire jăluitarul Ursu s-au găsit luată cu danii înainte săbornicescului hrisov di cătră Ursu Agapii di la Ileana soția lui Vasilașcul cu zapis din 7278 pi cari și Vasilașul au avut-o cumpăratură di la moșul său Sandul Corbul, cu zapisul d.n 7244, să cuvini după toată dreptatea a să stăpîni di jăluitarul Ursu, ca pe o dreaptă parti a sa, ci cu danii au intrat în neamul său.

Drept aceea s-au hotărît ca bătrînul pomenit Drăbiciu să să împartă în cinci părți, precum mai sus s-au pomenit, adică Corbul, Boaghe, Ursu Agapii, Vasilașcul și Pleșculeștii, precum și mărturia hotarnică din 7264 să cuprindi, și fiiști cari va merge la partea sa după dovezile ce vor avé. Din care jăluitarul collejschi reghistrator Grigoriș Ursu va trage la a sa stăpînire și partea Corbului, ca pi una ci cu zapisul mai sus pominit au intrat în danii la neamul său Ursu Agapij di la Ileana soția lui Vasilașcu, pi cari și acela au avut-o cumpăratură di la Sandul Corbul. Iar la cazul ci esti pi această parti din gios a Sărețelor, rămîni să întri cu toții părtași, iar nu numai clironomii Ursului Agapii.

Și spre a asculta hotărîrea această și a iscăli mulțămiri sau nemulțămiri, chemîndu-să pi amîndoi părțile în prisudstvie să li să facă cunoscut.

Iscăliți : Giudecător Vasile Cațichi.

Cilen Pavli Măcărescu vel post.

Cilen Ioan Botezatu.

Secretar Hajtul.

Stoloneacealnic Lupul.

8

1820 iunie 29. Iași. Mihai Șuțu voievod, întărește vânzarea casei din Iași făcută de moștenitorii Vasilichii Nicolau pentru formarea unui capital afierosit școlii eline de la Siacista și să-l trimită Patriarhiei de la Țarigrad.

Cu mila lui Dumnezeu, Io Mihai Șuțu voievod, domn țarei Moldaviei...¹ <no>stru domnescu hrисov că neguțătorii Pascal Vasiliu și Panaite Dioghenidis, la anul 1817 prin jalubă... făcut arătare, că prin patriiarhiceasca carte sîntu rînduiți epitropi spre primire banilor ce sîntu afierosiți... viață Gheorghie Nicolau spișer spre alcătuire și întemeiere unei școale pentru sufletul săvîrșitului, în care... <ave>re rămasă, cuprinzîndu-se și o casă cu locul ei driaptă a săvîrșitului jăt <ni>cer aice în orașul ei lîngă Beilic, au făcut cerire... <me>zat, ca cu banii vînzării și alți bani ce mai sînt, să să alcătuiască suma banilor afierosiți ca să triimită... alcătuirii școlii, precum s-au orînduit. Cu care jalubă fiind rînduit în cercetare logofițăii de atunce, s-au aflat... într-acest chip că la anul 1811 săvîrșindu-să numitul jăt<ni>cer fără copii clironomi și fără să-ș facă diiată pentru... <a>proape clironomi au fost o sor<ă>a sa anume Vasilichi Nicolau cum și patru copii unij alți surorj care mai... Din care acești patru copii aflîndu-să unul numit Toma Naranză aice în lucrarea spițariei pe lîngă să... rate al copiilor au stătut împreună cu Vasilichi mătusa lui, sora săvîrșitului jăt<ni>cer și au împărțitu toa<te>... în trei părți, însă o parte pentru sora sa Vasilichi, al doile parte nepotului său Toma Năranză cu ciialți frați... care și acesta nu după multă vreme s-au săvîrșit din viață. Iar al treile parte din toată averea răma<să>... bine atît în bani gata cum și casa rămasă săcotită dreptu optusprezăci mii lei, s-au hotărît între... alcătuire și statornicire unei școale ilenești la Siacista patria săvîrșitului, care să să păzască în stare... spre învățătură și sporire întru procopsala copiilor de acolo ca să fie pentru sufletul săvîrșitului, rînduindu-să... tatul Eftathie și pe săvîrșitul Adamache Ioan ca să puie la cale.

Apoi, în urmă, numai Vasilichi sora săvîrșitu<lui>... <pu>nere la cale întru alcătuire școlii, în trecutul an 1816 noiembrie 30, au scris din partea sa cătră Priunsf<ințit> Iconomicescul... <ară>tînd toată curgire pricinei. Prin care rînduiește putare de grijă și punere la cale aceștii pricini asupra Sinodului... tot din același an de ce <m>vr<ie> 2, cătră proistoșii neguțătorii din Țarigrad cu aceiaș urmare rugîndu-să ca să să îngrijască spre această... și prin chipul epitropiei după povățuire Sinodului să păzască capitalul afierosit.

După care aceste scrisori... <Țarigra>dului spre stringere și triimitere capitalului afierosit din avere săvîrșitului spre a să pune la cale cu chipul cu... cuviincios în urmare hotărîre clironomilor pentru alcătuire școalei la Siacista², cu sfatul Sinodului prin Patriiarhicească carte cătră numiții Pascal Vasiliu și Panaite Dioghenides, îi rînduiește epitropi ca să strîngă capitalul afierosit și să-l triimită la Patriarhie, cum mai pre largu să cuprînde prin aceiaș patriiarhicească carte din anul 1816 decembrie 26.

Așadar în puterea aceștii cărți au urmatu jaluba numiților ca să să vînză casa arătată cu locul ei în măsuri după zapisul cu care săvîrșitul jăt<ni>cer la an 1796 august 12 au fost cumpărat-o de la un Alexandru Frangole, întărită fiind cumpărătura și cu legiuita publicație după a săbornicescului hrисov hotărîre. Și după a lor cerire prin domniască țidulă poruncitoare cătră dumi<sali> Costachi Sturza fiind vel vor<nic> de aprozi și prin osăbită țidulă de la numitul boieriu cătră telial bașa din 28 zile aprili a aceluiaș an 1817 s-au scos la mezat casăle arătate cu locul lor în măsuri după zapesul de cumpărătură, și de atunce și pînă la 27 zile a aceștii luni iunie, urmîndu-să facerii mezatului cu neconținere, prețul cel mai de pe urmă și mai bun adecă doisprezăce mii cinci sute lei 1-au dat negu-

¹ Loc rupt.

² Localitate situată nu departe de Castoria (vezi N. Moutsopoulos, *The „Arhondica“ of Siatista*, Tessalonica, 1964).

țătorul Agopivărtan Tonsuolu, cu care mulțămindu-să vânzătorii s-au făcut harec în divan asupra sa cum să arată săvîrșire vânzării ce s-au trecut în dosul ținutei mezatului care s-au adiverit de cătră dum<nea>lor veliții boieri ai divanului domniei mele.

După care, la 28 zile aceștii luni iunie au dat vânzătorii și zăpis cumpărătorului cu cuprindere că vânzarea acestor casă cu locul lor s-au săvîrșit prin mezat cu toată mulțămirea lor și că priimindu-ș deplin arătații bani, au dat împreună cu zăpesul acesta toate scrisorile ce-au avut asupra acestor casă adiverindu-i vecinică stăpînire cum pre largu arată zăpesul acesta care iarăș s-au adiverit de cătră dum<i>lor veliții boieri.

Iar pentru mărime locului acestor casă cercetînd acum dum<nealui> vel logof<ăt> s-au văzut că zăpes de cumpăratură acel din 1796 îl arată mai mare. Iar după o cercetare făcută la an 1806 de banul Ioan Tăutul, fiind pah<a>r<nic> și Iordachi Lonzonșchi, fiind sluger și Lefter Jăverdian vor<ni>c de poartă, să arată la harta inginerască iscălită de numiții boieri întru această mărime, adevă noisprezăci stî<n>j<eni> doi palme margine în lungu despre răsărit despre casăle de Beilic, noisprezăci stî<n>j<eni> palme doi parmaci capătul locului dinspre amiază și doizăci și tri stî<n>j<eni> margine în lungu despre apus. Deci acum cerșind numitul cumpărătoriu ca să i să dă de la domnia me întăritură asupra acestor casă cu locul lor și domnia me luînd încredințare atît din dovezile arătat<e> cît și de la al nostru cins<it> și credincios boieriu dum<nealui> Dimitrie Sturza vel logof<ăt> de Țara de gios că vânzare acestor casă cu locul lor s-au săvîrșit prin mezat după toată rînduiala păzită și cu toată mulțămirea vânzătorilor.

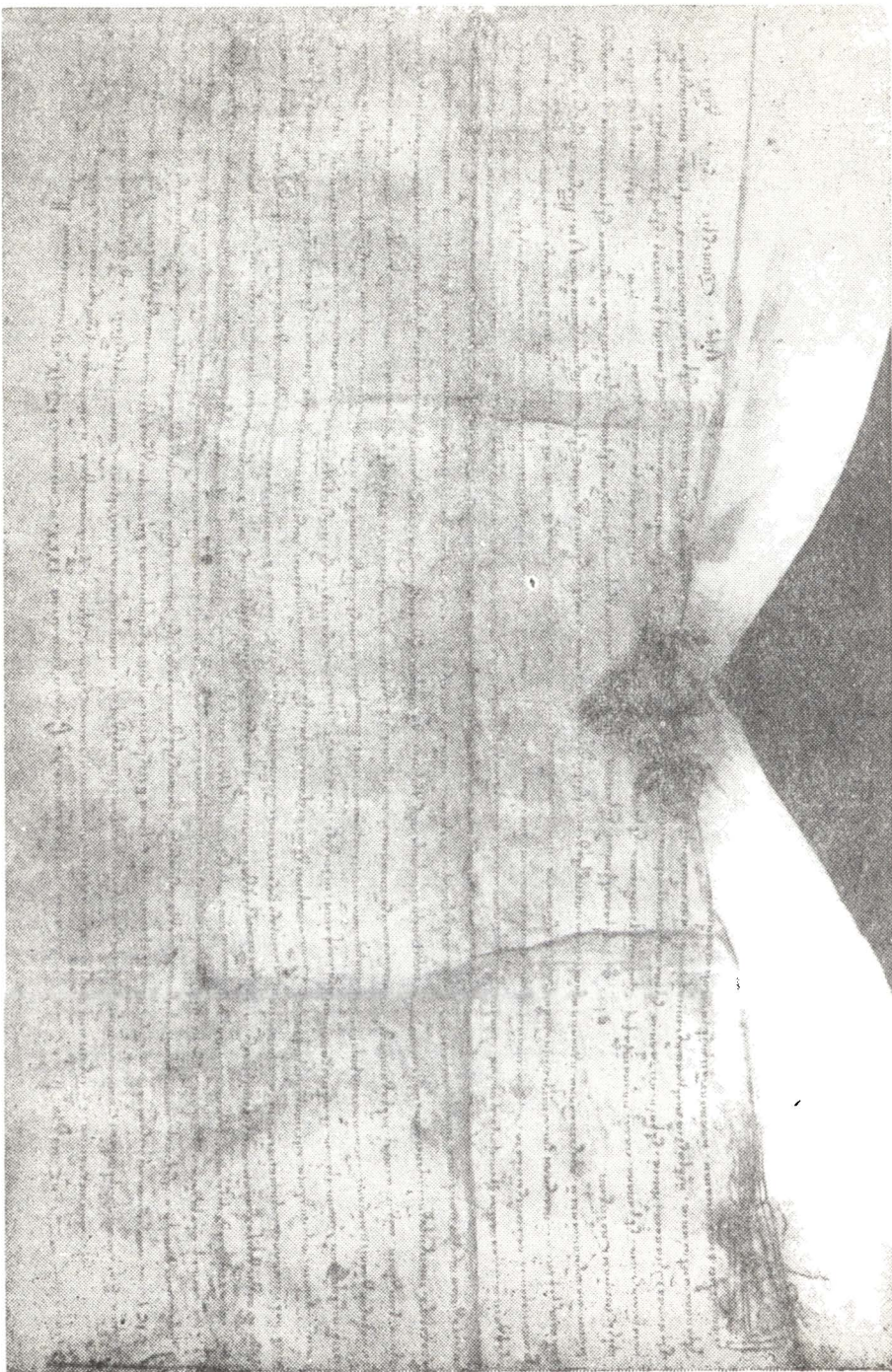
Drept aceea, iată și prin acest al nostru domnescu hrîsov să adivereste și să întărește stăpînirea numitului cumpărătoriu Agop Vărtan Tonsuolu asupra acestor casă cu locul lor, pe care de acum înainte și în veci în putere mezatului i a zăpesului vânzătorilor să aibă el cît și moștenitorii săi din neam în neam a le stăpîni cu tot locul în măsurile lui fiind cumpărate prin mezat cu bună credință, după toate legiurile pămîntului. Asupra cărora casă cu locul lor hrîsovu acesta al domniei mele, întărit cu a noastră domniască iscălitură și pecete, să-i fie atît lui cît și moștenitorilor săi de întăritură statornică neclintită și nerușăită nici odinioară în veci. Scrisu-s-au hrîsov acesta la scaunul domniei mele, în orașul Eșii, și s-au dat la anii de la Mîntuitorul nostru I<isu>s H<risto>s 1820 iunie 29.

Io Mihai Șuțul v<oie>v<o>da

L.P.

Dimitriș Sturza vel
logof<ăt> procitoh.

Hîrtie (53 × 39,5 cm). Un fragment, în mărime de 27 × 11 cm, cuprinzînd textul din 21 rînduri, este rupt. Titulatura domnului, încheierea hrîsovuului și literele începătoare în text sînt în roșu. Pecete mare, aplicată în roșu, avînd 16 steme ale județelor în jurul stemei Moldovei și legenda titulaturii voievodului Ioan Mihai Grigore Șuțul „domn a toată țara Moldovii”. Iscălitura autografă a domnului în negru.

Doc. nr. 2 : 7155 (1646) septembrie 17, Iași.

PATRU DOCUMENTE DE LA ȘTEFAN TOMȘA AL II-LEA

DE

I. CAPROȘU

În chip firesc, cele patru documente pe care le publicăm acum ar fi trebuit să fie editate în colecția de *Documente privind istoria României*, seria A, Moldova; în mod inexplicabil, ele au scăpat editorilor acestui corpus, așa încît socotim indica'ă punerea lor în circuitul științific. Unul dintre aceste acte era cunoscut pînă acum după un rezumat (vezi nr. 2), iar altul (vezi nr. 4) după o traducere veche; publicăm acum textul slav al documentului nr. 2 după o copie, iar al celui alt după original. Cele patru acte se referă la satele Buhainți (azi Buhalnița, c. Ceplenița, j. Iași) (nr. 1), Tăuteni, pe Jijia (azi dispărut) (nr. 2), Liteni (c. Li'eni, j. Suceava) (nr. 3), Lungeni (dispărut, pe teritoriul comunei Hocenl, j. Vaslui) și Lățești (c. Murgeni, j. Vaslui) (nr. 4) și conțin unele date noi despre acestea precum și despre Hirlău (mănăstirea din dealul Hirlăului) și Cotnari (dealul Pășeni din această podgorie) (nr. 1 și 2).

Publicăm aceste documente după normele stabilite pentru editarea colecției *Documenta Romaniae Historia* (vezi *Introducerea* la colecție, în vol. I, B, Țara Românească) cu deosebirea de a fi marcat întregirile și orice intervenție a noastră în text prin paranteze unghiulare (< >).

1

1612 (7120) ianuarie 31, Iași. Ștefan Tomșa voievod întărește mănăstirii Moldovița o moară în satul Buhainți, pe pîiul Buhainți, care fusese luată mănăstirii de către Ureche mare vornic cu strîmbătate.

† И ѡ Стефанъ воевода, ꙗко ѡжю <ми>л<о>стїю, ꙗко сп<о>д<а>ръ земан Молдовскон. ѡже <е> прїидетъ прѣдъ нами и прѣдъ наши<и>ми болѣи м<о>левникъ нашеѡ еѡмен и весъ ѡврѡтъ с<вѣ>таа монастыръ зѡемаа Молдовиц<а> едеж<е> естъ храмъ с<вѣ>т<о>го Бл<а>говѣщенїе и сиц<е> жаловали с<ѣ> ажъ имала с<вѣ>таа монастыръ една млинъ 8 село Бѡханицѡ на тои потокѡ Бѡханицѡ кѡпезно ѡтъ калѡгери ѡтъ с<вѣ>таа монастыръ ѡтъ гѡръ Хрѡлов<ѣ>. Тоѡ млинъ бѡла възѣла ѡтъ ѡрѣке велъ дворникѡ съ кризленїѡ и съ великаа прислѡванїѡ.

Ино ꙗко сп<о>д<а>стѡж<о> ми, егда видѣхомъ ажъ естъ с<вѣ>тѡи монастыръ кривѡю и прислѡванїѡ, а ꙗко сп<о>д<а>стѡв<о> ми и ѡтъ насъ дали и потерѣдили есми с<вѣ>тѡи монастыръ тоѡ киш<е> писанное млинъ ѡтъ село Бѡханицѡ како да естъ и ѡтъ насъ с<вѣ>тѡи монастыръ ѡтн<и>нѡ съ вѡсѣмъ дохѡдомъ. И ни да сѣ не ѡмншаѡтъ.

Писъ оу Мс, в<ѣ> л<ѣ>т<о> 7120 31 аркъ гон<а>рїѡ ла.

† Сам г<о>сп<о>д<и>нъ реч<е>.

† Конко логѡф<е>т 84.

† Мармуре <писал>.

<Pe verso, însemnare contemporană:> За млин ѡт Котнар<и>.

+ Io Ștefan voevod, din mila lui Dumnezeu, domn al țării Moldovei. Iată a venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri rugătorul nostru egumenul și cu tot soborul de la sfânta mănăstire care se chiamă Moldovița, unde este hramul sfintei Bunavestiri, și astfel s-au jeluît că a avut sfânta mănăstire o moară în satul Buhainți pe acel pîriu Buhainți cumpărată de la călugării de la sfânta mănăstire de la dealul Hirlăului. Acea moară a fost luată de Ureche mare vornic cu strimbătate și mare asuprire.

Deci domnia mea, cînd am văzut că îi este sfintei mănăstiri cu strimbătate și asuprire, domnia mea și de la noi am dat și am întărit sfintei mănăstiri acea mai sus scrisă moară din satul Buhainți ca să-i fie și de la noi sfintei mănăstiri ocină cu tot venitul. Și altul să nu se amestece.

Scris la Iași, în anul 7120 <1612> ianuarie 31.

+ Însuși domnul a spus.

+ Voico logofăt a învățat.

+ Marmure <a scris>.

<Pe verso, însemnare contemporană:> Pentru moara de la Cotnari.

Arh. St. Iași, DCLXXXV/17.

Orig., hîrtie (32,5×21,5 cm.), pccete aplicată, stricată.

2

1613 (7121) aprilie 30. Ștefan Tomșa voievod judecă pricina dintre fiii lui Gligorie Neagoe și ai lui Dumitru Neagoe pentru satul Tăuteni și o vie la Cotnari.

† Стефан коєкода, Б<с>о>жїю м<сн>л<о>стїю, г<о>сп<о>д<а>ръ зємлї Молдавскєн. Ѡжж<е> прїидошѣ предъ нами и предъ нашими волѣри нами слуги Глигорїє и братъ єго Тоадєр и сестри имъ Настасїа и Станка и Магдалина и Софронїа с<ы>нове Саломїи и племеница имъ Настасїа, дѣща Тѣдори, и тѣгали за лицємъ предъ нами на племенїковє имъ Касїаїє Нѣгоє и на сестри єг<о> Саломїа и Софронїа радї єдно село на имѣ Тѣвѣни, на Жижїє, ої сѣ бродъ за млинъ ѡ Жєжїа, что ѡ колостъ Хрѣлокѣ, и радї єдинъ киноградъ чти сѣтъ къ горѣ Пжєн, ѡ Котнар. Ино казали киш<е> речєнїхъ с<ы>нове Саломїи и дѣща Тѣдори аж<е> держатъ с<ы>но[но]вє Дємитрѣ Нѣгоє вєкъ чашникъ ман[м] многъ сѣ тїи село Тѣвѣни и сѣ тоа киноградъ нїж<е>¹ ли ѡн<и>². Тїж<е> с<ц>л<и> Дємитрѣ Нѣгоє, а ѡни извадиа предъ нами испїсокъ ѡтъ Грїмїа коєє води и єдинъ записъ ѡтъ Глигорїє Нѣгоє ѡкож<е> далъ сѣ ѡнъ сѣ тоа село Тѣвѣни и сѣ тїхъ киноградї братѣ своємѣ Дємитрѣ Нѣгоє да єг<о> помїнаєтъ и по сѣмрти єго а тїи вїж<е> речєнїи тѣжнаци ихъ, а ѡн<и>³ казали аж<е> нє знаєтъ нїчѣ ѡтъ ихъ нарѣдєнїє, а ѡнъ сѣтъ правїхъ, нѣ рєцїа ажъ сѣтворїли ихъ ѡжъ по сѣмрти Глигорїє Нѣгоє.

Ино г<о>сп<о>д<е>ство ми и сѣ н<а>шїмъ сѣкѣтомъ сѣдїхомъ нє правєн дїмъ сѣдїємъ и тако вєрѣтохъ имъ сѣдѣ како да имаетъ прїєстатї³ с<ы>новє

¹ Pentru neje.

² Omis.

³ Pentru prїєстатї.

Дѣмитръ Нѣговъ съ каѣ вѣсѣжлинци да себѣ въправдитъ нарѣдѣніе. Ино кѣда бѣштъ имъ дѣлѣнѣ, а онѣ принесли вѣсѣжлинци и хотѣли присѣгати а тѣхъ више реченихъ сѣлѣни Салѣмѣи и дѣща Тѣдори, вѣгдажѣ видѣли ажѣ Хошѣтъ присѣгати, а они иѣ вѣстакли и неприсѣгали иѣ, ижъ потокмили сѣлѣ маждѣ ними и вѣставили тотъ тѣло Тѣштѣи и тѣхъ виногради въ горѣ Пѣшени како держатъ сѣлѣнове Дѣмитръ Нѣговъ ради что поминалъ ѣхъ¹ и² имъ на братѣ Глигоріе Нѣговъ и въправдили и поставили себѣ фѣрѣ вѣ злати въ вѣстерѣ гѣоспоѣдѣствѣ³ ми.

Того радѣ, въ сѣда бѣлаше да не имаетъ на нѣхъ тѣгати радѣ тотъ село и виногради ани добивати николѣжѣ на вѣки вѣчнижъ предъ симъ истинномъ листомъ нашимъ.

• зрка ап<рлѣ> А.

Asămine scrie ce vechi, Carpu vor<nic> de poartă.

Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al țării Moldovei. Iată a venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri sluga noastră Gligorie și fratele său Toader și surorile lor, Nastasia și Stanca și Măgdălina și Sofronia, fiii Salomei și vara lor, Nastasia, fiica Tudorei, și au pîrît de față înaintea noastră pe vărul lor, Vasile Neagoe, și pe surorile lui, Salomia și Sofronia, pentru un sat anume Tăuteni, pe Jijia, și cu vad de moară la Jijia, ce este în ținutul Hirlău, și pentru o vie ce este în dealul Pășeni, de la Cotnari. Deci au zis mai sus spușii fii ai Salomei și fiica Tudorei că țin fiii lui Dumitru Neagoe fost ceașnic mai mult din acel sat Tăutenii și din acea vie decît ei. De asemenea, fiii lui Dumitru Neagoe, iar ei au scos înaintea noastră ispisoc de la Eremia voievod și un zapis de la Gligorie Neagoe precum s-a dat el cu acel sat Tăuteni și cu acea vie fratelui său Dumitru Neagoe ca să-l pomenească după moartea lui, iar acei mai sus spuși pîriși ai lor, iar ei au zis că nu știu nimic de dresese lor, nici nu sînt drepte, ei au spus că le-au făcut ei acum după moartea lui Gligorie Neagoe.

Deci domnia mea și cu sfatul nostru i-am judecat cu dreaptă judecată și astfel le-am aflat lor lege ca să aibă a jura fiii lui Dumitru Neagoe cu 24 de jurători ca să-și îndrepte dresesele. Deci cînd le-a fost lor ziua, iar ei au adus jurători și au vrut să jure iar acei mai sus spuși fii ai Sălămiei și fiica Tudorei cînd au văzut că vor să jure, iar ei au lăsat și nu au jurat ei, ci s-au tocmît între ei și au lăsat acel sat Tăuteni și acea vie din dealul Pășeni ca să țină fiii lui Dumitru Neagoe pentru că l-a pomencit tatăl lor pe fratele său Gligorie Neagoe și s-au îndreptat și și-au pus fierie 12 zloți în vistieria domniei mele.

Pentru acea, de acum mai mult să nu aibă a se pîri între ei pentru acel sat și vie și nici să dobîndească niciodată în vecii vecilor înaintea acestei adevărate cărți a noastre.

7121 <1613> aprilie 30.

Arh. St. Iași, DCCCI, f. 139, v. — 140 r.

Copie.

EDIȚII: *Catalogul documentelor moldovenești din Arh. ist. centrală*, vol. I, p. 365—366, nr. 1611 (rez. după trad. din 1829 ian. 28).

¹ Pentru поминал.

² Greșit, pentru вътѣцъ.

3

1622 (7130) iunie 2. Ștefan Tomșa voievod întărește lui Marco patru jirebil din satul Liteni, două cumpărate de la Onaca spătărel și două dăruite de mătușa lui, Nastesca.

+ O carte g<os>p<o>d din velet 7130 <1622> iuni 2 întru care scrie :

Иѡнѣ Стѣфанѣ Томшѣ воєводѣ, Божію мѣнѣ лѣсѣ тѣмѣ, гѣсѣ спѣсѣ дѣрѣ
земли Молдавскѣ. Ѣжѣ прѣидоша прѣдѣ нами и прѣдѣ всѣми Молдавскѣми
бояри великиѣми и малиѣми Ѣнака спѣсѣ тѣрѣлѣ, вѣнѣ Моцѣкѣ вѣнѣ ворникѣ, по
гѣсѣ доброю <волю>¹, некѣмѣ непонѣженѣмѣ [дѣнѣ] а ни сѣтрѣнѣлокѣнѣ² и продалѣ
скою правою ѡтѣниѣ и дѣдѣниѣ ѡтѣ село Антѣни, двѣ жѣнѣ рѣвѣнѣ, ѡ волѣстѣ
Сѣчѣвскѣ, на Сѣретѣ, съ брѣтѣ³ мѣнѣнскѣи и съ ставѣ и частѣ двѣ жѣнѣ рѣвѣнѣ ѡтѣ
кѣтра село и ѡтѣ земли тотѣ болѣ⁴ всѣи что сѣлѣ⁵ ѣнѣрѣнтѣ⁵ и ѡтѣ поли и сѣно-
жатѣ ѡтѣ лѣзѣри и ѡдѣ всѣ прихѣдѣ. Та продалѣ Марко за ѣтѣдѣсетѣ и ѡтѣ рѣчѣли
рѣвѣрѣнѣ пѣнѣнѣ⁶ добриѣ. И кѣтѣшѣнскѣ⁷ слѣга нашѣ Марко и заплаѣтиѣ кѣсѣи ѣсѣ
полѣна ти кишѣ⁸ рѣчинѣ[нѣ] пѣнѣнѣнѣ неѣтанѣ (sic) кѣ рѣки кѣспѣнѣсанѣмѣ⁹
Ѣнака, кѣнѣ Моцѣкѣ вѣнѣ ворникѣ како да ѣстѣ ѡтѣ насѣ съ вѣсемѣ дохѣдомѣ.

И тѣжѣ¹⁰ дѣемѣ и потѣрѣждаѣмѣ¹⁰ ѣмѣ пакѣжѣ¹⁰ двѣ жѣнѣ рѣвѣнѣ тѣжѣ¹⁰
ѡтѣ тонѣ кишѣ¹⁰ рѣчено[а] село ѡтѣ Антѣни съ вѣсемѣ дохѣдомѣ что ѣстѣ ѣмѣ
дѣдѣнѣ ѡтѣ тѣтѣ¹⁰ ѣсѣ¹⁰ Настѣска, дѣчка Мѣлаю Хѣтѣманѣ.

Тѣмѣ радѣи како да ѣстѣ ѣмѣ ѡтѣ насѣ и кѣнѣнѣнѣ Томѣзинѣи ѡрикѣ и ѡтѣниѣ
съ вѣсемѣ дохѣдомѣ непѣрѣшѣно нѣмѣ никѣлижѣ¹⁰ на кѣкѣи вѣчѣниѣ. Нѣкто да сѣ не
ѡмѣнѣшаѣтѣ прѣдѣ сѣмѣ Анѣстомѣ нашѣмѣ.

Ion Ștefan Tomșe voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al țării Moldovei. Iată a venit înaintea noastră și înaintea tuturor boierilor moldoveni mari și mici Onaca spătărel, nepotul lui Moțoc fost vornic, de bună<voia>¹ lui, nesilit de nimeni și nici asuprit și a vîndut dreapta lui ocină și dedină din satul Liteni, două jirebii, în ținutul Suceava, pe Siret, cu vad de moară și cu iaz și partea celor două jirebii, din vatra satului și din pămînt și din cîmp, tot ce se va alege și din cîmp și din fină, din lazuri și din tot venitul. Aceea a vîndut-o lui Marco pentru cincizeci și <opt taleri>¹¹ de argint, bani buni.

Și s-a sculat sluga noastră Marco și a plătit deplin toți acei mai sus spuși bani în mîinile mai sus scrisului Onaca, nepotul lui Moțoc fost vornic, ca să-i fie de la noi cu tot venitul.

¹ Omis în text.

² Greșit, pentru прислѣван.

³ Greșit, pentru брѣд.

⁴ Greșit, pentru и ѡтѣ полѣ.

⁵ Greșit, pentru ѣнѣрѣнтѣ.

⁶ Greșit, pentru (и всѣм?) тѣлѣри сѣвѣрѣнѣи пѣнѣнѣнѣ.

⁷ Greșit, pentru вѣстѣлскѣ.

⁸ Greșit, pentru кишѣ писанѣмѣ.

⁹ Omis în text.

¹⁰ Greșit, pentru тѣтѣка.

¹¹ Vezi nota 6 de la textul slav.

Și de asemenea îi dăm și îi întărim iarăși două jirebii, de asemenea din acel mal sus sat, din Liteni, cu tot venitul ce îi sînt lui danie de la mătușa lui, Nastasca, fiica lui Mălaiu hatman.

Pentru aceea ca să-i fie lui de la noi și cneaghinei Tomazina uric și ocină cu tot venitul, neclintit niciodată în vecii vecilor. Nimeni să nu se amestece înaintea acestei cărți a noastre.

Arh. St. Iași, DCCCI, f. 20 v — 21 r.

Copie.

4

1622 (7130) august 4, Iași. Ștefan Tomșa voievod întărește lui Drăgan armaș ocinele pe care le-a cumpărat în satele Lungani, pe pîrîul Moisia, și Lățești, ambele în ținutul Fălcului, un vad de moară în pîrîul Elanului și niște țigani.

† Иъ Стефан Томшѣ воєвода, Бѣоужію мѣнѣлѣстїю, гѣоѣспѣодѣлѣрѣ земан Мѣладѣскоѣ. Ѡжсѣ прїнде прѣд нами и прѣд ѡснми нѣѡшеми мѣладѣскїми болѣри великїми и малїми болѣринѣ нѣѡшеми Дрѣган бившїи вел армаш сѣ єдин записе за свѣдѣтелство ѡт лѣдї дѡбрїх и болѣри ѡт двѡри и конїи прѣднїи, имѣ Іѡнашко бившїи дворник и Іѡн прѣкѣль и Нѣкѣла столник снѣ писѣща и свѣдѣтелствѡща кѣ ним како кѣпила себїх єдна част за ѡтнѣнѣ ѡт Шефан, сѣнѣ Пнен, кнѣк Тѡдораа, дѣща Стѣнїл, прѣкѣнѣци Нѣгрїтаа, вѣсѣ част єднѣнѣ старїх сѣ вѣсем дѡхѡдом єж єлїко сѣ нѣберет ѡт село Лѣнѣани, что на пото. ѣ Монсїа, и сѣ брод за мѣн ѡ вода Монсїа, что ѡ волѡст Фалѣкскѣн, радї три десѣт ѡгарскїх златїх.

И ѡ том, тїжсѣ прїнесан прѣд нами єдин записе за свѣдѣтелство ѡт лѣдї дѡбрїх имѣ . . . ¹ шолѣз и вї прѣгарї ѡт трѣх Галаци и сѣ нѣзати ѡрашам тїжсѣ писакчї вѣ ним ѡко кѣпила себї нѣ єдна част за ѡтнѣнѣ, тїжсѣ єдин старїц что сѣ нѣберет сѣ вѣсем дѡхѡдом, ѡт Іѡнашко сѣнѣнѣ Мѣрїкїа, дѣща Мїхїа Пѣлѣврѣшѣ, ѡт село Лѣцеци, что ѡ волѡст фалѣчїю, радї пѣт десѣт талѣри сребрѣнїи.

И такождѣ прїнесан єдин записе за свѣдѣтелство ѡт лѣдї дѡбѣ²рїх нѣнѣ²мѣ неп Іѡн и неп Петрїкїаа и Тѡадѣр³ Кѣпїцїннѣ и Фѣкшѣ и Касѣнѣлїе Нѣгрѣа снѣ писакчї вѣ ним како сѣтворїа токмалѣ сѣ Пѣшкан и сѣ⁴ Бѡкїа и сѣ нїшнми сѡнми рѣзѣши а бї держати болѣринѣ нѣѡше вїшсѣ рѣчїи, Дрѣган армаш, єдин бродѣ за мѣн ѡт кѣ запад ѡ потоци Бланѣ. дѡ село Хѣнѣнїи, а Пашкан сѣ сѡн лѣдї а бї держанї нї брод за мѣн тїжсѣ ѡ тот став кѣ брѣнѣ ѡткѣ вѣсток; а колї нѣказанї сѣ бродѣ когѣ нѣ нїх пак да нїмает потокомїтѣ ѡкѣжсѣ и пѣрѣїи.

Ино гѣоѣспѣодѣстѣвѣа мї вїдѣкшїе тїн нарѣдѣнїе ѡт болѣри нѣ двѡри и лѣдї дѡбрїх и єрїи и за дѡбро нѣ токмал и лѣгѡдно и за нѣплѣно платѡ, и ѡт гѣоѣспѣодѣстѣвѣо мї далї и потѣрѣдїан єсѣ⁴мї болѣринѣ нашї вїшсѣ писан Дрѣган армаш на тїх вїшсѣ писанї частї за ѡтнѣнѣ ѡт село

¹ Loc gol în orig.

² Rupt în orig.; întregit după traducerea publicată în *Documente privind Istoria României*, A, Moldova, sec. XVII, vol. IV, nr. 215.

³ Omis.

⁴ Loc rupt în orig.

ЛѢНІКНИ Н СЪ БРОТ ЗА МЛЕН Н ШТ СЕЛО ЛѢЩЕШІ КАКО ДА БѢДѢТЪ ЕМУ ПРАВА
 ШТНІННЪ Н ВІКЪПАНІЕ Н ШРІКЪ СЪ КЪСЕМ ДОХОДОМ.

Н ТИЖЕ, ДАЕМ Н ПОТВЪРЖДАЕМЪ ЕГО ПРАВИ ХЛОБЪ ЦІГАНІМЪ КОСТИНЪ СЪ
 ЖИНІ Н СЪ ДѢТІ, ЧТО ЕСТЪ ЕМУ ВЪКЪПАНІЕ ШТ СТРАТЪЛЪ, СЪШІНЪ БОЛЪ, РАДІ
 ЕДИН КОН Н ЕДИН КОВ.

ТАМ РАДІ НН ДА СЪ НЕ ШМІШАЕТЪ ПРАДЪ СНАМ ЛІСТУМ Н СЪШІМ.

ПИСЪ МШ, КЪ ЛѢТО 7130 АНГІСТЪ Д.

САМ ГІОСКОДІНІНЪ ВЕЛѢА.

† ГІАНГЪ ВЕЛ ЛОГОФЪТЪ 84 Н СЪКЪ НСКАЛА <м. р.>.

† ЛѢКОЗЪ <писалъ>.

+ Io Ștefan Tomșa voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al țării Moldovei. Iată a venit înaintea noastră și înaintea tuturor boierilor noștri moldoveni mari și mici boierul nostru Drăgan fost mare armaș cu un zapis de mărturie de la oameni buni și boieri de la curte și ostași de frunte, anume Ionașco fost vornic și Ion pîrcălab și Necula stolnic, astfel scriind și mărturisind în el cum și-a cumpărat o parte de ocină de la Ștefan, fiul Annei, nepoata Tudorei, fata lui Stănilă, strănepoții Negritei, toată partea unui bătrîn cu tot venitul ei cît se va alege din satul Lungani care este pe pîriul lui Moisia și cu vad de moară în apa Moisie, care este în ținutul Fălciului, pentru treizeci zloți ungurești.

Și întru aceasta, se asemenea a adus înaintea noastră un zapis de mărturie de la oameni buni anume...¹ șoltuz și 12 pîrgari din tîrgul Galați și cu pecetea orașului de asemeni scriind în el cum și-a cumpărat o parte de ocină, iarăși un bătrîn ce se va alege cu tot venitul, de la Ionașco, fiul Măricăi, fata lui Mihail Pulbăruș din satul Lățești, care este în ținutul Fălciului, pentru cincizeci taleri de argint.

Și de asemenea a adus un zapis de mărturie de la oameni buni anume: popa Ion și popa Petricica și Toader Căpățînă și Focșa și Vasile Negrul, astfel scriind în el cum a făcut tocmeală cu Pașcan și cu Bochia și cu alți răzeși ai săi să țină boierul nostru mai sus spus, Drăgan armaș, un vad de moară dinspre apus în pîriul Elanului, pînă în satul Hânseani, iar Pașcan cu oamenii săi să țină alt vad de moară tot în acest iaz la malul dinspre răsărit; iar cînd se va strica un vad al unuia din ei, iarăși să aibă a-l tocmi ca întîi.

Deci domnia mea, văzînd aceste drese de la boieri de curte și oameni buni și preoți și tocmeală lor de bună voie și așezare și plată deplină, și de la domnia mea am dat și am întărit boierului nostru mai sus scris, Drăgan armaș, aceste mai sus scrise părți de ocină din satul Lungeni și cu vad de moară și din satul Lățești cu să-i fie dreaptă ocină și cumpărătură și uric cu tot venitul.

De asemenea, îi dăm și îi întărim dreptii lui rebi țigani, anume Costin cu femeea și cu copiii, care-i sînt lui cumpărătură de la Stratul, fiul lui Bole, pentru un cal și o iapă.

Pentru aceea, altul să nu se amestece înaintea acestei cărți a noastre.

+ Scris la Iași, în anul 7130 <1622> august 4.

Însuși domnul a poruncit.

+ Ghenghea mare logofăt a învățat și a iscălit.

+ Lucoci <a scris>.

Arh. St. Iași, DCLXXVIII/5.

Orig., hîrtie (41,5×27 cm.), pecete aplicată, stricată.

EDIȚII: Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VII, p. 198—199 (trad. din 1784);

Documente privind istoria României, A, Moldova, sec. XVIII, vol. IV, nr. 215 (trad. din 1784).

¹ Loc alb în orig.

DIN ISTORIA COMERȚULUI MOLDOVENESC ÎN TRE ANII 1829 ȘI 1831

O CORESPONDENȚĂ COMERCIALĂ INEDITĂ

DE

I. KARA

Despre comerțul moldovenesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea au fost publicate puține documente. Nu s-a dat destulă atenție corespondenței caselor de comerț din acea vreme. Această corespondență prezintă totuși un deosebit interes pentru istoria comerțului nostru intern și extern, după cum se va putea constata din scrisorile, al căror text este reprodus, în traducere, în anexă. Originalele sînt păstrate în pachetul 729 de la Arhivele Statului din Iași. El cuprinde o parte din corespondența casei de comerț a fraților Focșăneanu (Focșaner) din Fălticeni cu agentul lor din Focșani, Chaim Șaim (Fălticeanu), și cu unii dintre clienții lor moldoveni. Diversitatea și volumul tranzacțiilor — import de lipscănie, coloniale, haine, etc., export de piei și lînă, operații de credit, comerțul cu ridicata, cumpărări de case și dugheni, olcupuri etc. — încheiate de această casă de comerț, precum și alte știri privind diferitele domenii ale vieții economice, sociale, politice, administrative, sînt vrednice de interesul cercetătorilor.

Familia Focșăneanu din Fălticeni și activitatea ei comercială este atestată în mai multe documente. Un descendent al acestei familii, Israel Șapira, pretindea, în 1887, că unii membri ai familiei ar fi trăit, poate, în veacul al XVII-lea, dar cu siguranță în veacul al XVIII-lea în Moldova¹. După Artur Gorovei², Israel (Strul), Dov Ber (Bercu) și Șmuel (Șmil) Focșaner — Focșăneanu erau birnici fălticenenii în anul 1825. Ei pretindeau că se născuseră la Suceava, spre a-și justifica sudeția chesaro-crăiască; de fapt erau născuți la Focșani, de unde și numele lor de familie. Tatăl lor, Avram, se număra printre întemeietorii tirgului Șoldănești — Fălticeni de mai tirziu — în anul 1775. El venise acolo cu un an înainte. În 1825 nu mai era în viață³. Celor trei frați le este adresată o scrisoare de afaceri a lui aga Ismail, datată: București, 16 iulie 1826⁴. Avem mai multe știri despre importări de zahăr și alte mărfuri aduse de casa Focșăneanu

¹ „Analele societății istorice „Iuliu Barasch“, București, an. III (1889), broșura 1, p. 63.

² Artur Gorovei, *Fălticeni. Cercetări istorice asupra orașului*, Fălticeni, 1938, p. 45.

³ *Ibidem*, p. 176, 177.

⁴ *Ibidem*, p. 173—174.

de la diferiți furnizori din Breslau și Viena în octombrie 1829⁵. Israel Focșăneanu, care a murit în deceniul al V-lea al veacului trecut, ar fi lăsat o avere de 40 000 galbeni⁶. Atât din corespondența de față, cât și din alte izvoare reiese că practica un intens negoț de import din apus — zahăr, „spitării”, lipscănie etc. — și exporta piei, mai ales de iepure. Marfa importată o vindea negustorilor angro-siști și detailiști. Într-un act aflat la Arhivele Statului din Iași⁷ se menționează plângerea făcută de Cărvășărie contra fraților Ștrul și Șmil Focșăneanu și unui tovarăși ai lor din Fălticeni, care au „caciordisit șapte colituri cu marfă”. Postelnicia este rugată să ceară consulatului ca numiții să fie trimiși la Iași în această pricină. Oțcupcicul vămilor se plînge de asemenea de paguba ce i s-a adus. La 1 iulie 1832, tribunalul de comerț hotărăște ca numiții să plătească vămii 37 600 lei⁸. Pentru alte afaceri mai mărunte, 3 160 lei, se judecă în 1832 cu Ilcana Adămoaie⁹. La 13 aprilie 1836, Ștrul Focșăneanu semnează, împreună cu alți 92 negustori fălticeni, contractul de arendă a veniturilor tirgului Fălticeni în valoare de circa 2 450 galbeni, adică 85 700 lei pe an. Printre altele se prevede că taxa de 5% asupra mărfurilor de Lipsca și Brașov ar putea aduce anual un venit de 7 500 lei¹⁰. Ceva mai înainte, el se judecase cu rabinul din Burduieni pentru o dugheană¹¹. Același Israel Focșăneanu semnează cel dintîi convenția prin care 92 negustori din Fălticeni se obligă a plăti anual bezmăn cîte un galben pentru fiecare stîinjen de fatadă și cîte două parale de vadră de bere fabricată în tirg¹². Pentru negustorii care au importat prin vama Nemirceni, în iulie 1837, figurează și frații Ștrul și Bercu Focșăneanu cu „postav prost de Feiberh” 90 bucăți a 120 lei, iar Ștrul cu „patru colete spitării” pentru 645 lei.

Cu timpul, Israel Focșăneanu, îmbătrînind, își asociază fiii. La 8 octombrie 1845, o firmă din Li-sca, Hammer und Schmidt, scrie din Viena către „Israel Fokschaner und Söhne”, cerînd înapoierea acceptelor pentru Viena, întrucît acolo sînt semne de criză economică.

Și de la celălalt frate, Dov Ber Focșăneanu, născut la Focșani, ca și ceilalți frati, avem un număr de stiri interesante¹³. La 28 noiembrie 1818 firma Joseph Ritter din Lemberg îi comunică expedierea la Suceava a mărfurilor cumpărate la Lipsca. E vorba de 13 colete, pentru care urmează a plăti 2 217.24 florini. Transportul va costa mai puțin decît tariful obișnuit, care e de 5 galbeni pe distanța Leipzig-Suceava¹⁴. La 19 decembrie 1818 Eisig Ungar din Kan'y îi trimite o ladă cu manufactură în greutate de 258 funzi¹⁵; la 2 februarie 1826, E. Hertzberg din Bielitz îi trimite patru lăzi cu saluri¹⁶; la 27 septembrie 1829, aflăm despre alte tranzacții însemnate cu această firmă.

Dintr-o scrisoare datată 16 iulie 1830 se poate deduce că Israel și Ber Focșăneanu aveau multe afaceri în tovarășie.

Ber Focșăneanu se ocupă și de operații de credit. La 19 ianuarie 1826 boierul Canta din Horodniceni, care-i datora o sumă de galbeni, îi cere reducerca la jumătate a dobînzii deoarece îi este client încă dinainte de anul 1821¹⁷. El i se adresează: „Cinstit dumneata jupine Bercu Focșăneanu”.

⁵ Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 176.

⁶ „Analele soc. ist. „Iuliu Barasch”, an. III (1889), broșura 1, p. 63.

⁷ Arh. Stat. Iași, tr. 1764, op. 2013, nr. 88, f. 1.

⁸ *Ibidem*, f. 40.

⁹ „Albina Românească”, 1832, nr. 44.

¹⁰ A. Gorovei, *op. cit.*, p. 68.

¹¹ „Buletinul, foaie oficială”, Iași, 1833, p. 487.

¹² A. Gorovei, *op. cit.*, p. 69—70.

¹³ *Ibidem*, p. 177—178.

¹⁴ *Ibidem*, p. 174—175.

¹⁵ *Ibidem*, p. 176.

¹⁶ *Ibidem*, p. 175.

¹⁷ *Ibidem*, p. 181.

Mordechai (Marcu), fiul lui Israel, căruia îi sînt adresate scrisori din 1842, a murit la Focșani în 1875, în etate de 75 ani. El era un cunoscut angrosist¹⁸. În 1843 cumpărase o casă în Fălticeni¹⁹.

Alți membri fălticeni ai familiei Focșăneanu ca de exemplu Leiba Focșăneanu, care se judecă în 1836 cu breasla evreilor din Fălticeni pentru suma de 4 200 sorcovăți²⁰, sînt menționați printre fruntașii obștii evreilor. În 1845, Avram și Mendel Focșăneanu iau în arendă pe șapte ani venitul iarmarocului din Fălticeni, fiind asociați cu Meier Focșăneanu din Iași²¹. Mendel Focșăneanu semnează, la 16 mai 1831, printre fruntașii din Roman²². Un Meier Focșăneanu dă cu împrumut pe șase ani suma de 3 000 galbeni obștii negustorilor fălticeni²³.

Despre Chaim Șain, autorul majorității scrisorilor pe care le publicăm aflăm știri din alte izvoare. Un act din fondul „Înaltul Divan” al Arh. St. Iași, dosar 240, ne informează că, la 23 mai 1833, Chaim Șain din Focșanii Moldovei a cumpărat lînă în plaful Slănicului muntenesc prin Herș Samoil; ca negustor de lînă îl găsim și în alte acte din acea perioadă.

Correspondența pe care o publicăm mai jos aduce știri interesante relative la diferitele ramuri ale comerțului moldovenesc. Un loc de seamă îl ocupă exportul de piei de iepure.

În 1787, d'Hauterive remarcă: „Ils (negustorii evrei) ont donné de la valeur à quelques productions nationales. Avant eux on jettait les peau de lièvre; ils ont vu qu'elles étaient les plus belles d'Europe et ils en vendent tous les ans en Allemagne plus de cent mille...”²⁴. „Evrei din Prody cumpără din Moldova pînă la 200 000 piei de iepure pe an, plătind 50 lei sută”²⁵. După Wilkinson, la începutul veacului al XIX-lea, „Țara Românească exporta 800 000 piei de iepure pe care le colectau evreii”²⁶.

Din corespondența de față reiese că pieile de iepure se cumpărau pe bani gheață de către agenți sau mici negustori. Aceștia dădeau cumpărătorilor chitanțe, a căror valoare o încasau de la Chaim Șain din Focșani, reprezentantul casei Focșăneanu din Fălticeni. Alteori, Israel Focșăneanu trimite oameni ai lui să achiziționeze piei de iepure. Contravalcarea era achitată însă de către Șain. Agenții izbuteau să cumpere cîteva mii de piei de iepure la Focșani, Rînnicul-Sărat (650 bucăți), la Buzău și la Balta lîngă Buzău. În ianuarie 1830, prețul acestora era de 9 galbeni sută. La 7 martie același an, sută de pieile se plătea 10 galbeni la București și la Focșani. La 5 martie 1830, I. poveanul Stratin expedia pentru Focșăneanu 753 piei de iepure. Dînd avans cîte un florin, acesta reușea să cumpere marfă înaintea celorlalți. La 7 martie 1830 mai aflăm că se puteau cumpăra multe pielicele de iepure de la evreii sefarzi din București. La 9 mai, Șain aștepta de la Bîrlad „șapte teancuri de piei de iepure bune... de iarnă, nu de martie...”.

¹⁸ „Analele Soc. ist. „Iuliu Basarachi”, an. III (1889), broșură I, p. 63.

¹⁹ „Buletinul, foaie oficială”, 1843, p. 96.

²⁰ Idem, 1836, p. 303.

²¹ Artur Gorovei, op. cit., p. 78.

²² Direcția generală a Arhivelor Statului din R. S. România, *Crașe și tîrguri. Moldova*. Seria A, vol. II, București, 1960, p. 143.

²³ „Buletinul, foaie oficială”, 1849, p. 239.

²⁴ D'Hauterive, *Mémoire sur l'état de la Moldavie en 1787...*, Bucarest, 1902, p. 130, 132.

²⁵ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia tratană*, ed. a III-a, vol. X, București, Cartea Românească, p. 106.

²⁶ Wilkinson, W., *Tableau historique de la Moldavie et de la Valachie...*, Paris, 1821, p. 70.

Pielele erau asortate după calitate, legate în teancuri și expediate apoi la „contumantzi”²⁷, de exemplu, la vama Tișăuți. După ce se plătea vama de 3% din valoare, pieile se expediau unui comisionar din Brașov sau comisionarului Vijgran din Viena. Acesta le vindea pe loc sau le trimitea la Lipsca, unde erau vândute în timpul vestitului iarmaroc.

Frații Focșăneanu sau împuterniciții lor se duceau adesea la Lipsca spre a vinde mărfurile exportate și pentru a aduce în țară alte mărfuri. La 23 februarie 1830 aflăm că Șain a expediat dintr-o dată 16 teancuri de piei de iepure pentru Lipsca. El dădea dispoziții comisionarului din Viena să le vîndă pe loc, dacă se dă preț bun; altfel acesta din urmă trebuia să le trimită la Lipsca. Comisionarului din Brașov îi scria să trimită la Viena toate pieile de iepure disponibile, urmînd ca și celelalte, ce îi vor fi expediate curînd, să fie îndreptate spre Viena. În 1829—1830 comisionarul vienez era Ivan Ezrin. Într-un rînd i s-au trimis 16 teancuri de piei de iepure, pentru care el a plătit cărăușie și vama austriacă de import. Expediate prin Brașov, ele au sosit la Lipsca la sfîrșitul lunii aprilie 1830. Bercu Focșăneanu se deplasa adesea la Lipsca unde primea bani și prin operații de credit. În martie 1830, Abraham Sommer din Botoșani remitea lipoveanului David 150 galbeni, pe care acesta urma să-i achite lui Focșăneanu la Lipsca, cursul de schimb fiind cel de la Breslau.

Negotul cu piei era intens la Focșani. Într-un singur transport, pe la 1840, un Iancu Șoîl Volf exporta în Austria circa 1 300 pielicele de miel, cumpărate la Focșani. Alt negustor, Herș Șraga, exporta 896 pielicele de miel și 400 oca de lînă. La aceeași dată se exportau din Fălticeni mii de astfel de pielicele²⁸. Cu 15 ani mai înainte, în 1825, fuseseră exportate în Austria mari cantități de piei de iepure, de „miță sălbatică” și de neveriță²⁹.

Casa Focșăneanu făcea și comerț de lînă. La 27 iulie 1830 avea în depozit 180 țentneri lînă țigaie, ce urmau a fi trimise la Viena. Obținîndu-se pe loc un preț convenabil, lîna a fost vîndută. În 1840, casa Focșăneanu cumpăra piei de nurci de la Tîrgu Neamț. La 27 august 1831, prețul a patru nurci era de 18 sorcovăți.

Din străinătate se importau în Moldova mai ales haine gata și manufactură. La 18 septembrie 1829, Heinrich Hertzberg din Beilitz trimitea casei Focșăneanu 40 pachete haine gata valorînd 918 galbeni.

Mărfurile de lipscănie erau aduse de frații Focșăneanu, citeodată în urma unor comenzi foarte amănunțite făcute de clienții lor, cum este cazul cu comanda lui Chaim Cuten din Tîrgu Neamț în aprilie 1835.

Vînzarea se făcea parțial pe credit de 1—3 luni, rareori pe 6 luni, adăugîndu-se, bineînțeles, și dobînda respectivă. Ea avea loc mai ales în preajma sărbătorilor. Așa de pildă, Șain cerea la 7 martie 1830 să i se trimită grabnic marfă, așa încît s-o aibă cu 4—5 săptămîni înainte de Paștele ortodox. El vindea marfă și la Tecuci, Adjud, Crucea, Rîmnicul Sărat etc.; în iulie, vindea în sold mărfuri, acordînd un credit de trei luni. Casa Focșăneanu vindea direct negustorilor din Tg. Neamț și din împrejurimi, ba chiar și unora din Iași. La 13 și la 20 iunie 1842, negustorul ieșean Diamant comanda de la această casă marfă de lipscănie, plata urmînd a se face la cunoscutul bancher ieșan Leiba Cana. La aceeași dată, un englez aducea lipscănie direct de la fabricile engleze și o vindea mai ieftin. El a vîndut marfă de 12 000 galbeni și a plecat după altă marfă (nu acorda credit).

La 27 iunie 1830 pentru zahăr se plătea, la Focșani, 7 lei și 25 parale ocaua. la Iași, 7 lei și 50 parale. Clienții cereau marfă de calitate. Negustorul Leib din

²⁷ K. K. Contumantz-Amt era un birou de control vamal la graniță, superior ierarhicește biroului vamal local.

²⁸ Dumitru Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc, 1473—1868*, București, 1931, p. 393—397.

²⁹ *Ibidem*. p. 300, 304 ș.a.

Clișcăuți anunța la 23 aprilie 1831 că mănăstirea înapoia macaturile cumpărate, deoarece nu corespundeau calitativ.

O problemă dificilă era aceea a transporturilor și a comunicațiilor. Cîteodată banii erau trimiși prin poșta austriacă, de cele mai multe ori însă, îi aducea un trimis special. Unui curier urgent de la Roman la Focșani i se oferea în 1830 25—30 lei. La 22 aprilie 1831, Ioel poștașul aducea lui Israel Focșăneanu 50 de galbeni și 50 de ruble de la suspomenitul Leib din Clișcăuți, care se scuza că nu trimitea mai mult, deoarece încă nu vinduse cele 200 vedre horilcă, ce le avea în depozit.

Operațiile de credit ocupau un loc de seamă în activitatea casei Focșăneanu. Odată, Șain plătea cîteva polițe ale lui Ber Focșăneanu în valoare de 250 galbeni. Simion Baroncea din Suceava plătea casei Focșăneanu 50 de galbeni pentru frațele său Agop din Focșani. Acest Agop trimitea deseori fratelui său bani și scrisori, prin mijlocirea casei Focșăneanu, care avea afaceri de credit și cu Gheorghe Călin, Ber Kenis, Leiba Cana ș.a. Frații Focșăneanu făceau uneori și zaraflie.

Ei se îndeletniceau și cu otcupuri. În 1831, țineau otcupul rachiului din Roman. Ei luau în arendă moșii ca Balta Raței din ținutul Piatra, aparținînd unei boieroaice Catinca, care le era oferită în 1829 pentru 200 lei pe an; cumpărau, de asemenea, și dugheni în Focșani sau în alte orașe.

Situația monetară a Moldovei din anii 1828—1830 este bine oglindită în corespondența de față. Aflăm, de pildă, că la 23 februarie 1830, galbenul era socotit la Focșani egal cu 3 ruble. La 22 octombrie 1830 se dădeau la Bacău 120 ruble pentru 40 galbeni; la 26 iulie 1830, sfertul era 5,31 lei, iar galbenul 31 1/2 lei. Deseori se făcea socoteala în sfanți.

Din corespondență se mai pot culege și alte știri interesante. La 23 noiembrie 1829 Șain scrie: „...Deocamdată e liniște pe aici. Negustorii s-au întors la locurile lor, au deschis din nou dughenile și negoțul merge ca mai înainte...”.

Epidemia de holeră face ravagii și în Moldova. În ianuarie 1830 Iașul e în carantină. Între 1 și 15 martie, Focșanii sînt în aceeași situație.

O scrisoare din Focșani, datată 7 martie 1830, ne informează că evreul Iosif din Tîrgu Neamț se pricepea bine să tîlmăcească din idiș în românește.

Interesante sînt și listele de mărfuri cu prețurile lor și condițiile de plată. Importanța casei Focșăneanu din Fălticeni se vede și din faptul că ea n-a recurs la bancherii ieșeni Leiba Cana, Lipa Teiler ș.a. decît după anul 1840.

Urmașii și rude colaterale ai fraților Focșăneanu au fost negustori de seamă la Iași, Roman, Focșani, Galați etc., contribuind, alături de ceilalți negustori moldoveni, la dezvoltarea capitalismului în România.

SCRISORI ³⁰

1.

Fălticeni, 17 martie 1829; marți 11 Adar II, 5589.

Israel Focșăneanu către Chaim Șain la Focșani. Dispoziții de plată a unor polițe.

Învățatului meu amic domnul Chaim Șain.

Află că ți-am scris vinerea trecută, 8 Adar II, să plătești cumpărătorilor pe acceptul meu 250 galbeni. Azi a venit....³¹ și a spus să i se dea pentru Focșani

³⁰ În dosarul de la Arhivele Statului Iași scrisorile nu sînt orînduite cronologic. Redăm mai jos, numărul de ordine cronologic al fiecărei scrisori, urmat de numărul de ordine din dosar (în paranteză).

numai valoarea de 100 galbeni, iar bani peșin i-am dat aici 25 galbeni și o poliță la Iași către dl. Nachman Zaraf pentru suma de 125 galbeni; a rămas deci polița pentru 100 galbeni pasir austriece. Te rog deci să plătești suspomenita sumă de 100 de galbeni și să iei înapoi polița. Urmează a se plăti 2 zile după prezentarea ei la Focșani. Deoarece dînsul prezintă garanții serioase, nu am rezerve față de el.

Dov Ber, fiul lui Avram Segal Focșăneanu.

Și pentru întărirea celor de mai sus iscălesc și eu.

Prietenul dumitale Israel Focșăneanu.

Mai află că ți-am scris alaltăieri, în 10, o scrisoare și am trimis-o d-lui Zisu, ca să plătească. I-am scris să-i comunice lui Ion Vizran din Viena ca să trimită pieile la Lipsca. Dacă îi voi scrie din Lipsca, că pot fi plasate acolo, am să-i scriu și cum să procedeze. Am auzit și am aflat și dintr-o scrisoare de la dl. Herș Sommer că la Focșani ar fi iarăși carantină. I-am scris să oprească toată marfa la Adj. Dov Ber.

Din Fălticeni la Focșani. La mîna învățatului domn Chaim Șain.

<Însemnare de altă mînă>: Debitat cu o poliță de 100 galbeni, plătitibilă 2 zile de la prezentare. Îndată ce sosește polița, voi trimite confirmarea.

2

Tg. Neamț, 15 aprilie 1829; miercuri 12 Nisan 5539

Leib din Calîșcăuți către Israel Focșăneanu din Fălticeni. Îi trimite bani pentru haine luate pe credit.

Prietenului meu învățatul, bogatul domn Israel, lumineze-i făclia (vieții).

Aflați că vă trimit prin cumnatul meu dl. Zev <Volf, Lupu> 135 sfanți pentru cele două pachete de haine din Suceava și vă mai trimit 230 ruble hirtie și 13 1/4 stopi și 7 taleri austriaci și vă rog să-mi trimiteți o copie după contul meu. Cumnatul meu dl. Zev mi-a spus că-mi socotiți 5 1/2 sfanți³² ați discutat cu mine că veți lua numai³² și cu credit pe trei luni. Cercetați în registre și veți vedea că toate polițele le-am dat pe trei luni. Vă rog să-mi scrieți în copia contului cit vă mai datorez și vă voi trimite banii. Cu urări de viață și pace. Aceste sînt vorbele lui Leib din Calîșcăuți. Și încă 50 ruble hirtie.

(Adresa): În orașul Fălticeni. La mîna bogatului domn Israel Focșăner. Din orașul Tg. Neamț.

<Însemnare de altă mînă>. De la domnul Leib din Calîșcăuți, care a plătit prin cumnatul său în luna Nisan 5539 și s-a trecut în catastră No 2, pag. 92.

3

(Tg. Neamț, marți 9 iunie 1829; 8 Sivan 5539.

Ber Konis din Tg. Neamț către Israel Focșăneanu din Fălticeni. Comandă trei duzini de pilvițani (?).

Pace dumisale învățatului, bogatului domn Israel.

Vă rog să-mi trimiteți prin aducătorul prezentei trei duzini de pilvițani (?). Să nu fie de culoare închisă, dintre acele ce mi-ați mai trimis, ci albe în foaie,

1 (2); 2 (4); 3 (31); 4 (8); 5 (9); 6 (12); 7 (35); 8 (18); 9 (99); 10 (13); 11 (6); 12 (16); 13 (15); 14 (17); 15 (3); 16 (7); 17 (11); 18 (5); 19 (14); 20 (20); 21 (19) 22 (24); 23 (21).

În original, toate scrisorile, cu o singură excepție, scrise în idiș, sînt date după calendarul mozaic — de la facerea lumii. Am transpus aceste date după acele ale calendarului curent (stil nou).

³¹ Indescifrabil.

³² Indescifrabil în text.

ca acele ce am mai fost luat de la dv. Cind omul dv. va fi aici, îi voi încredința banii. I-aș fi trimis acum, dar nu am vrut să-i încredințez aducătorului prezentei. Fiți sănătoși. De la mine Dov Ber, fiul lui Șmuel Segal.

<De altă mină>: I-am trimis prin socrul meu. dl. Ancel, două duzini³³ a 40 lei, una duzină³³ a 38,20 lei și le-am trecut în registrul nr. 3. 8 Sivan (55)89. Bilet de la dl. Ber Kenis din Tg. Neamț. Și i-am trimis prin socrul meu, dl. Ancel.

4

Bielitz, 27 septembrie 1829

Firma Heinrich Hertzberg către Berl Avraham Focșăneanu din Fălticeni. Informații cu privire la lăzile cu haine, ce i-a expediat și la sumele primite. Așteaptă noi comenzi.

Mă refer la scrisoarea mea din 18 septembrie împreună cu contul anexat, privitor la cele două lăzi, ce v-am trimis prin dl. Țvi Barber <numerotate> No. 2932—2933 cu 40 jumătăți haine în valoare de C 916,20 groși și vă rog a-mi confirma primirea lor. Prin prezenta am onoarea a vă informa că fratele dv., bogatul domn Ber Avraham Focșăneanu, mi-a trimis săptămîna aceasta cu ocazia călătoriei sale la Leipzig C 382 sfanți, la care se adaugă C 20 pentru sconto, prin poșta din 20 iulie a.c. per C 402, au fost achitate cu mulțumiri. Am regretat foarte mult, că am fost lipsit de plăcerea de a-l vedea pe fratele dv. Sper însă că la întoarcerea din Lipsca ne va face onoarea. I-am confirmat primirea banilor și i-am rugat <să ne viziteze>. Fratele dv. îmi mai scrie că îmi veți face de urgență o nouă comandă, dar nu am primit nimic pînă astăzi. Vă asigur că-mi voi da toată silința să vă mulțumesc. Vă voi socoti marfa la preț potrivit. Dar trebuie să mi-o asigur. Dacă cumva nu mi-ați scris încă, vă rog să-mi comunicați cu această ocazie și necesarul Dv. ca să puteți avea marfa la timp. Mi-ar fi plăcut dacă aș putea termina hainele Dv. <pînă la întoarcere?>. Aștept deci cît mai curînd comanda Dv. și vă dau cuvîntul, că veți fi mulțumit. Vă doresc sănătate împreună cu onorata familie. Vă doresc un an bun și rămîn amicul Dv. gata a vă servi. Pentru Heinrich Hertzberg, fiul Wilhelm. <de altă mină>: Scrisoarea lui Hertzberg din 27 sept. 1830. Scrie că a primit 382 sfanți, cu adusul face 402. Și mai scrie, că i-am comunicat despre broderiile comandate de fratele meu. Dorește să facem comanda și o va executa.

5

(Tg. Neamț), 10 noiembrie 1829; marți 4 Cheșvan 5590

Ber Kenis către Israel Focșăneanu din Fălticeni. Trimite 20 sorcoveți și cere mai multe mărfuri.

Pace și mult succes prietenului meu, bogatului, puternicului, renumitului domn Israel Focșăneanu...

Vă rog să-mi trimiteți cu aducătorul acestei scrisori două ocale polir bun și încă o oca polir pentru copiii mei, în total trei ocale polir. Să mai trimiteți o oca băcan bun, o litră zahăr alb, 1/2 duz. postroance și mătase de culoare închisă. Vă trimit 20 sorcoveți cu aducătorul prezentei. Vă mai rog să-mi trimiteți toate cele de mai sus prin aducătorul acestei scrisori. Cu ajutorul Domnului voi veni curînd în orașul Dv. Încolo nu sînt noutăți. Vă urez viață și pace. Îscălit: Dov Ber, fiul lui Șmuel Segal.

<De altă mină>: Domnul Bercu Kenis din Tg. Neamț. I-am trimis polir și postroance și zahăr și băcan și le-am trecut în registrul nr. 3, fila 24.

³³ Indescifrabil în text.

6

Focșani, luni 23 noiembrie 1829 ; 27 Cheșvan 5590

Chaim Șain către Israel Focșăneanu.

Comunică tranzacția cu moștenitorii lui Mordechai în vederea recuperării datoriei acestuia pentru mărfuri date pe credit; știri despre tranzacții cu Gh. Călin ș.a.

Bogătașului domn Israel Focșăneanu.

În ceea ce privește pricina răposatului Mordechai, m-am înțeles cu fiul său dl. Efraim în chipul următor: Întîi am intrat cu dl. Efraim în „boltă”³⁴ și am deschis lăzile; am găsit peste 100 galbeni peșin și i-am luat. Pe urmă m-am gîndit, că nu este de nici un folos pentru Dv. ca să măsor resturile <de marfă>, căci nu sînt ale dv. L-am chemat deci pe numitul domn Efraim și m-am înțeles cu dînsul, ca pînă în 10 zile să-mi adauge la 100 de galbeni încă o sumă, pînă la valoarea jumătății datoriei. Am văzut în registrul răposatului, scris de mîna fratelui dv. că pentru dugheni se mai cuvin fr. 1347,33, iar soției i se cuvin fr. 2168,53; deci mi se va da o poliță pe 2 luni, garanție. Am luat giuvaericelele și argintăria pentru cealaltă jumătate. Deși giuvaericelele nu valorează cît jumătatea datoriei eu le-am prețluit la cel mult 120 galbeni, el este însă bun de plată, chiar de nu ar avea moștenirea. De altfel își va primi curînd partea de moștenire, cam 150 galbeni. Cred că nu am greșit cu înțelegerea făcută, căci la ce v-ar folosi resturi sau chiar valuri întregi de marfă veche, stîmburi? L-am lăsat să stăpînească dînsul toate în locul tatălui său. Urmează ca dv. să trimiteți polița luată de la răposatul, deoarece deocamdată nu m-am putut socoti decît după registrul de mărfuri, iar dv. scrieți că se cuvine mai mult. Trimiteți deci polița, iar eu voi lua înapoi cealaltă poliță. Despre afacerea cu negustorul Gheorghie Călin v-am mai scris, că am încasat 200 de galbeni, ce i-am trimis prin dl. Moșe Șmuel; însă restul nu vrea să-l dea, fără a avea polița. Am scris d-lui Zusia să mi-o trimită, dar n-a răspuns. Negustorul Gheorghe a fost la Tg. Ocna și s-a văzut cu dl. Zusia. Poate că acesta a încasat restul, căci știu că negustorul luase bani cu sine. Negustorul nu vrea să-mi spună, dacă i-a plătit. Zice că va achita același, care îi va da polița. Dar dacă dl. Zusia nu a luat bani de la dînsul și nici nu vrea să-mi scrie, se vede că are o părere greșită. Poate crede, că polița i-ați depus-o drept cheazășie, adică polița să stea la dînsul, iar banii la negustor. La mine se află ceva bani, dar nu am găsit o ocazie sigură ca să vi-i trimit dv. sau să-i trimit la Roman. M-am interesat pe la armeni și mi-a spus Agop Baronce că o să aibă pînă în 10 zile un om, prin care va trimite 400 de galbeni fratelui său din Suceava. Dacă va fi cu puțință, voi trimite și eu prin acest om, sau cu altă ocazie sigură.

Dl. Efraim spune că a lăsat la mîna soției fratelui dv. niște „migdale” (?) și roagă să i se comunice cît s-a încasat.

Deocamdată e liniște pe aici. Negustorii s-au întors la locurile lor, au deschis dughenile și negoțul merge ca și pînă acum. Dughenile d-lui Așer, fiul lui Aizik, mai stau pecetluite. Dînsul încă nu s-a întors și nu știu cum se vor aranja lucrurile. Poate îmi scrieți dv., care va fi sfîrșitul. Am aflat că văduva d-lui Aizik și dl. Așer vor să vină la dv. Aflați deci, că chiria pentru cele două dugheni e chilipir cu 800 lei pe an. Am mai aflat că pentru dughenile lui Kîrkîr vor să dea 1000 de lei pe an. Eu cred, că dacă fratele dv., bogatul domn Șmuel, nu a luat chiria pe doi ani dintr-o dată, apoi a greșit cu un an. Sînt sigur de asta și am să dovedesc că, ori a luat chirie numai pentru un an, sau deloc. Și închei: Chaim Șain Fălticeneanu. V-am rugat: Dacă ginerele meu va veni la Fălticeni, e bine, iar de nu, vă rog să-i trimiteți banii, împreună cu alăturata scrisoare.

³⁴ Prăvălie.

7

Focșani, miercuri 23 decembrie 1829; 27 Kislev 5590

Chaim Șain către Israel Focșăneanu. Știri privind încasări de bani.

Bogătașului domn Israel Focșăneanu.

V-am trimis o scrisoare la 22 Kislev a.c. la Roman, pe adresa ginerelui dv., bogatul domn Mendel, împreună cu o chitanță de la negustorul Agop Baronce, cum că i-am plătit conform scrisorii dv. 120, adică una sută două zeci galbeni. Pe lângă chitanță am mai trimis în acea scrisoare o poliță și altă scrisoare către negustorul Simion Baronce din Suceava, ca să vă plătească, 6 zile după prezentare, 250, adică două sute cincizeci galbeni, sumă ce-am dat-o aicea, la Focșani, fratelui său Agop. Am mai trimis, cu scrisoarea de mai sus, un plic sigilat avind 200, adică două sute galbeni. Vă rog să treceți 100 galbeni în contul meu, iar 100 sînt ai ginerelui meu Leivi Itchak. Încolo v-am scris despre toate în pomenita scrisoare. Am primit polițele de la dl. Mordechai, fiul lui Leib, am și luat cam 200 galbeni, iar restul îl voi primi pe urmă. Negustorul Gheorghe Călin a plătit pînă la o para. Dacă polița era la Focșani acum trei luni, el o plătea atunci. N-am încasat încă polița de 400 lei de la cucoana Catinca. Pentru moșia ei, numită Balta Raței, împreună cu moara, se dă anual pînă la 2000 lei, iar negustorul mi-a lăsat arvună 30 ruble și așteaptă răspunsul. Despre haine v-am mai scris, că puteți să-mi trimiteți, dacă e marfă de angro. Aici deocamdată c liniște și negoțul e ca întotdeauna. Lipscănia pentru armeanul din Focșani a sosit de mai bine de trei săptămîni și s-a vindut. Am scris ginerelui meu să comande două căldări pentru boierul Papazopol. Vă rog să-l ajutați pe ginerele meu să mi le expedieze, căci am deseori nevoie de acest boier, chiar în interesul dv. Pentru rest v-am scris pe larg precum și pentru lipscănia și lipsurile din prăvălia mea. Și închei. Chaim Șain Fălticeneanu.

Domnul Efraim, fiul lui Mordechai roagă să i se scrie ce s-a făcut cu „migdalele” (?) lăsate de el la d-na Keina.

Negustorul Agop vă roagă să-i scrieți dacă polița e bine iscălită. Trimiteți-i răspunsul la Roman și dacă nu va fi vre-o ocazie grabnică pentru Focșani, să se dea unui curier 25—30 lei, ca să vină îndată la Focșani, iar negustorul îmi va înapoia aici cheltuielele. Spunc că are nevoie numaidecît să afle știri, dar cu nu înțeleg pentru ce.

8

Focșani, luni 25 ianuarie 1830; 1 Șvat 5590

Chaim Șain către Israel Focșăneanu. Informații despre achiziționarea pieilor de iepure; furnizorii, achizitorii, modul de plată, de expediere; situația unor dugheni din Focșani, ocupate samavolnic de moștenitorii unui Aizik.

Bogătașului domn Israel Focșăneanu.

Dat fiind că v-am răspuns mai înainte la scrisoarea, ce mi-ați trimis prin curierii dl. Zusia și dl. Faibiș, dar nu am încă confirmarea de primirea celor două polițe din Suceava, împreună cu banii peșin ce i-am trimis prin curieri, și nici dv. nu mi-ați scris, am unele nedumeriri. Iată-le: Îndată ce mi s-a predat scrisoarea, am văzut că îmi comunicați, să mă aștept de la dinșii la unele informații despre afacere. Eu le-am cerut conform scrisorii dv., să-mi comunice <ce știu>. Timp de 3 zile dinșii mi-au spus tot „adevărul”, dar totul era minciună. M-am gîndit atunci, și întrucît nu-mi scrieți nimic și mă sfătuiți să nu mă mir de nimic le-am dat 93 de galbeni, zicîndu-le: „Începeți a cumpăra și după aceea va trebui eu să plătesc restul de bani”. Scrisoarea dv. indică să mi

se adreseze mie pentru plăți, și e bine așa din motivele, pe care le cunoașteți; s-ar putea că dîșii să facă afaceri cu unii negustori, cu care am socoteli din alte transacții; și chiar de nu, voi folosi la plata banilor diferența de curs. Dîșii sînt străini de oraș, iar eu pot trage foloase, aminînd plata cu 14 zile, pînă ce voi primi răspunsul dv. sau pînă veți scrie la Iași d-lui Nachman. Însă dîșii au mirosit ceva și au început să-mi pună întrebări. Am înțeles că au nevoie de pielele. Lucrul îmi convenea, căci aici la Focșani se găseau destule pe la cunoscuți. Le-am spus să cumpere cu bani gheață, adică eu voi achita negustorilor, așa cum voi putea. La unul se aflau 400 pielele. S-au tocmnit cu dînsul și i-au spus, că banii sînt la mine și că eu plătesc. Negustorul le-a răspuns îndată, că este de acord, dacă banii se află la Chaim Fălticeneanu. A venit la mine și i-am confirmat știrea, că eu fac plățile. Mai erau de față și alți negustori. După aceasta dîșii <cumpărătorii> s-au gândit să plece mai întîi la Rîmnicul-Sărat, lăsînd Focșanii pentru altă dată. Am acceptat și am plecat cu dl. Zusia la Rîmnic, deoarece mie mi-e tot una, Rîmnicul sau Focșanii. Am ajuns la Rîmnic și l-am trimis pe dl. Zusia la negustorii, care aveau pielele. A început să cumpere și a strîns 150 buc. Mai erau vreo 500, pe care negustorii voiau să le vîndă. Dînsul a spus însă, că mai întîi vrea să plece la Buzău și la Balta, dar eu n-am vrut să-l însoțesc. A plecat singur și nu știu ce-a făcut acolo. Mi se pare curios, dar de vreme ce îmi scrieți să nu mă mir de nimic... I-am spus să cumpere și să indice achitarea la Focșani sau la Rîmnic, la negustorul Paraschiv, pe care îl cunoaște ginerele dv. Negustorul are de plătit surorilor sale din Focșani niște bani. El va plăti acolo <negustorilor>, iar eu voi plăti aici banii surorilor. V-am rugat să scrieți la Iași d-lui Nachman pentru dughenile ținute de dl. Așer și de văduvă, iar dv. îmi răspundeți, că văduva va veni la Focșani, ca să mă înțeleg eu cu dînsa. S-a întîmplat că dl. Așer a venit aici, s-a dus la consul și m-a chemat la dînsul. Între timp am aflat, că văduva s-a dus la dv. la Fălticeni. I-am răspuns să mai aștepte pînă ce va veni încoace văduva și înțelegerea ei cu dv. va fi bună și pentru el. Văduva a sosit și nu mi-a adus nimic scris din partea dv. Știu că ați ajuns la o înțelegere, dar sînt nedumerit și nu pot încheia cu dînsa nici o convenție. Mă gîndesc că dacă dv. nu ați fost de acord cu condițiile ei, apoi cum să fiu eu? Dînsa zice că i-ați fi spus, că eu voi găsi calea de înțelegere; dar eu nu pot fi de acord cu așa ceva. Familia vrea să mă silească ca să termin eu aici diferendul, sau să plecăm la Iași. Consulul le-a dat dreptate lor, spunînd să alegem una din trei: Ori ne înțelegem aici, ori ne judecă dînsul, ori mergem la Iași. Aceasta nu e cu putință, căci nu vreau să plec la Iași, iar dacă i-aș trimite pe dîșii, ar trebui să se afle acolo un împuternicit al dv. și eu nu pot să-l numesc fără știrea dv. Eu le tot spun, că Iașul este sub carantină, iar ei îmi răspund, că le este totuna. Așa cum locuiesc rău aicea, vor sta în apropierea Iașului, pînă ce va fi liberă intrarea în oraș. Pot s-o face, căci sînt fii starostelui. Deși le-am spus în fața consulului, că nici un om, și mai ales un evreu, nu are moșii moștenite chiar de la Adam, ca să nu-i pese de nimeni, și că dîșii trebuie să aducă dovezi, că au dreptul de a deține <prăvăliile>, dîșii repetă argumentele știute: Că sînt moștenitori din partea bunicii, că locuiesc în casă de atîta timp, că nimeni nu a ridicat pretenții vreodată, deci le aparține. Deși răposatul Aizik se mutase nu de mult acolo, ei pretend că el o luase de la unul, care plătea bezmîn 30 lei pe an și că dîșii vor plăti mai departe bezmînul. Am discutat destul cu dîșii, le-am spus și lucruri ce nu se pot scrie: Știu că dreptatea e de partea dv. dar nu am putut ajunge la un capăt cu dîșii și nici n-am să pot ajunge aici la Focșani. Abia acum am înțeles aforismul „e greu să te desparți de lucrul luat pe nedrept...” Credeam că omului îi vine greu să înapoieze ceva, dar văd acum că uneori îi vine mai greu să capeți înapoi un lucru al tău. M-am gîndit, l-am chemat pe dl. Așer, am mai chemat pe un evreu Leah și am început să-l iau cu binișorul. I-am spus: „Știți prea bine, că eu sînt neinteresat în toată afacerea asta. Cînd stați de

vorbă cu dl. Israel, chiar dacă știți că are dreptate, trebuie să spuneți că n-are. Gîndiți-vă bine, că dacă se ajunge la proces, s-ar putea să-l pierdeți". Le-am arătat toate căile, fie prin judecată, fie cu forța și că în orice caz dv. veți reuși. După toată discuția ne-am mai ciondănit o zi întreagă pînă am ajuns la trei soluții, din care dv. veți alege una. Ca să renunțe la dugheni, dl. Așer cere 100 galbeni căci, spune dînsul, pe vremea cînd s-au zidit dughenile, galbenul era de 16 lei, iar <zidirea> l-a costat peste 130 galbeni. Sau să vă dea dînsul 80, opt zeci galbeni, pentru locul dughenilor sale, sau să dea bezmînul pe 10 ani trecuți cîte 50 lei pe an, iar de azi înainte cîte 100 lei pe an. Văduva și orfanii primesc și ei aceste condiții pentru dughenile lor. Rog să-mi comunicați pentru care din cele trei soluții v-ați hotărît. Nu vă sfătuesc să le dați bani, deoarece nu e convenabil, căci li s-ar cuveni cam 200 galbeni, meremetul dughenilor ar mai costa peste 100 galbeni, deoarece zidurile sînt vechi, iar beciul e prăbușit. Dacă se mai adaugă și valoarea locului, nu veți avea nici 60% cîștig, ceea ce nu e mare chilirip aici, la Focșani. Faceți cum credeți și eu n-am să ies din cuvîntul dv. Dacă nu vă place nici una din cele trei soluții, vă puteți judeca. Nu este cu cale să vă sfătuesc eu, dar mi se pare că, cu cît lucrurile se tîrăgănează mai mult, cu atît e mai mic folosul. Vă rog să nu rețineți curierul, căci dl. Așer și văduva plătesc 2/3 din cheltuieli, iar o 1/3 eu. Consulul mi-a cerut numaidect să trimit curierul.

Pielele de iepure se plătesc aici cu 9 galbeni (suta). Vă rog să-mi răspundeți în privința moșiei cucoanei Tacalbu, căci eu păstrez banii <necesari>. Despre mărfa v-am mai scris, că acum e bine. Incolo v-am scris despre toate încă în prima scrisoare, Chaim Șain Fălticeneanu. Salutăți fratelui dv., domnul Dov Ber. Curierul se cheamă Dov Ber, fiul lui Chaim Leib.

9

Focșani, marți 23 februarie 1829; 1 Adar 5590.

Chaim Șain către Israel Focșăneanu. Tranzacție în chestia dughenilor focșănene. Schimb de monede. Pregătiri pentru tîrgul de la Lipsca.

Bogătașului domn Israel Focșăneanu.

Am terminat cu dl. Așer, cu văduva și copiii ei. Chiar acum am luat 500 lei bani gheață, iar pentru 500 lei am luat o poliță de la dl. Așer, cu scadența la 1 Iiar a.c. Sînt bani buni. Iar de la 1 Iiar încep din nou bezmînul, și anume de la această dată și în decurs de 12 ani vă vor da anual, la începutul anului, cîte 100 lei de dughenă, adică dl. Așer, 100 lei, iar văduva cu fiii ei 100 lei. După trecerea acelor 12 ani, voia e la Dv. Sau se vor prețălu acareturile, așa cum le va fi prețul la acea vreme și le veți da bani, iar ei vor trebui să plece din casă, sau se vor înțelege din nou pentru bezmîn, cum va fi cu puțință. Am luat de la dîșșii înscrisuri și s-au iscălit cu toții, de la mic la mare. Eu, la rîndul meu, le-am dat un înscris. Vă rog să trimiteți chitanță, ca să fie la mîna lor, arătînd că ceea ce am încheiat cu dîșșii, este cu voia dv. Am făcut tot ce-am putut. Am avizat d-lui Nachman din Iași 426 ruble, precum am dat expeditorilor dv. și anume: Odată 93 galbeni și încă 51 galbeni și alți 10 galbeni, conform cu chitanțele, ce se află la mine. Nu am putut găsi un schimb convenabil pentru galbeni, căci aici la Focșani e trei ruble un galben, nici o para mai mult. Negustorii, care trimit bani la Iași, nu trimit galbeni, ci numai ruble. V-aș fi trimis chitanțele expeditorilor și înscrisurile de la dl. Așer și de la văduvă, dar n-am avut o ocazie sigură. Pielele de iepure de la mine, 16 legături, le-am expedit de aici, din Focșani, în 16 Șvat a.c. și trebuie să fi ajuns la „confirmant”, vor fi desigur, cu ajutorul lui Dumnezeu, la tîrgul de Paști de la Lipsca. Nu trebuie să dau nici o para la Lipsca. Poate că am să comunic comisionarului vienez un preț potrivit, dacă i se va da acel preț la Viena, să le vîndă acolo și să vă trimită banii la Lipsca. Dv. vă temeți pentru

prețul de la Lipsca, dar eu știu, că am marfă bună așa cum se vede după chitanța de la cîntarul de aici. Aștept dispozițiile Dv. așa cum îmi veți scrie. Mai aveți timp. Deocamdată am scris comisionarului la Brașov să nu rețină <pieile>, și să le expedieze îndată la Viena.

Lipscanii armeni de aici pleacă la Lipsca la 7 Adar și li se trimit scrisori prin poștă în fiecare săptămînă, așa încît ceea ce îmi veți comunica, va fi transmis îndată la Viena. Se pare că voi mai avea piei de iepure și le voi expedia pe toate la Viena sau la Fălticeni. Scrieți-mi prin poștă. Vă rog să dați pentru mine d-lui Zalman Fredilis 25 galbeni, adică două zecișicinci, iar dînsul să scrie dovadă de primire pe polița semnată de ginerele meu. Vă mai trimit alăturat o scrisoare de la armeanul Agop Baronce către fratele său, privind cei 50 galbeni, pe care îi mai avea de dat. Dacă nu-i dă, am să-i încasez aici eu, împreună cu dobînda legală. Chaim Șain Fălticeneanul. Salutați fratelui Dv., dl. Dov Ber.

<Sigiliu cu ceară roșie> : „H.S.F.” (în idiș) : „Chaim Șain Folticeni”.

10

Tg. Neamț, marți 2 martie 1830; 7 Adar 5590.

Levi Ițchak, fiul lui Iosif Șimon <ginerele lui Șain> către Ber Focșăneanu din Fălticeni. Informații despre pielcele de nureă, ștofă vîndută etc.

Bogătașului domn Dov Ber Focșăneanu,

Primiți aici o scrisoare de la cumnatul dv. din Focșani și vă rog să nu vă supărați, că scrisoarea e desfăcută. Am mai primit o scrisoare de la dv. prin dl. Fișel din Piatra. Nurcile s-au luat și s-au dat la dubit, și cînd vor ieși din dubală voi da d-lui Fișel 1/2 țimnă <duzină?> de nurci, dar mi se pare că sînt proaste și că dl. Fișel nu le va lua. Eu îmi fac datoria întocmai. Stofa nu am vîndut-o încă, deoarece ginerele d-lui Avram Sommer a fost aici săptămîna trecută, a plătit 282 lei și altă stofă nu pot căpăta. Nici la asta nu ați fi fost de acord, să păgubesc eu... Cred că dacă polcovnicul nostru va veni din Iași, voi reuși să obțin o reducere. Cînd va trebui să trimiteți marfă la Focșani, să-mi scrieți și voi veni îndată. Alte noutăți nu am. Levi Ițchak, fiul lui Iosif Șimon.

A se preda la Roman d-lui Ber Focșăneanu din Fălticeni.

11

Botoșani, 5 martie 1830; vineri, 10 Adar 5590.

Avram Sommer către Ber Focșăneanu din Fălticeni. Trimiteri de bani la Lipsca. Piei de iepure exportate. Călătorie de la Lipsca la Liov în 15 zile. Datorii plătite.

Prietenului meu bogătașul, fruntașul, cîinste numelui său, dl. Berl Focșăneanu.

Am primit la timp onorata dv. scrisoare din 23 Șvat și am achitat îndată 466 2/3. V-am mai împlinit dorința și l-am întreat personal pe lipovanul Statin, dacă are nevoie de bani pentru ziua de scadență. De asemenea am dat lipovanului David suma de 150 galbeni, ca s-o plătească la Lipsca, la scadență, după cursul Breslau, deși sînt foarte supărat pe ei. Dar pentru că mi-ați cerut-o, v-am făcut voia. Rog să mi se înapoieze o poliță a d-lui Lipa Tailer, căci am plătit-o din banii mei, ca să-l onorez pe dl. Lipa Tailer, care a tras o poliță asupra mea. Eu am socoteli cu dînsul. Și dl. Moșe Mendel a plecat duminică la granița Tișăuți și a dus 6 legături piei de iepure la vamă. Îndată ce a trecut granița, pe partea austriacă, încasatorul a vrut să-l trimită la „contimant”, dar șeful nu l-a lăsat și i-a zis că nu are ordin. Pentru a întoarce lucrurile spre bine dl. Moșe Mendel a a vrut să-i „arate” ceva, ce trebuie „arătat”, dar acela nici n-a vrut să-l audă. Atunci dînsul s-a întors cu rușine înapoi și a lăsat marfa la dl. Berl aproape de graniță. Șeful nu l-a lăsat să intre nici în Bușești (?), căci nu are ordin. Numai

cînd îi va prezenta un pașaport de supus austriac, îl va lăsa. Vă întreb, ce e de făcut. Cum se poate căpăta un pașaport? Apoi mai este și prea tîrziu ca să plec eu la graniță nu mai tîrziu de marți 21 Adar, așa încît să pot fi de Paști la Cernăuți. V-am scris toate necazurile mele. Alta nimic nou. Avram Sommer din Botoșani.

Alăturat vă trimit o scrisoare de la bogatul domn Lipa Tailer. Nu știu cum se face, că în iarna asta nu prea se pleacă de la noi spre Fălticeni, și nu se vine de acolo, căci v-aș fi anunțat mai de mult cele de mai sus. Multe salutări fratelui dv. dl. Israel, lumineze-i făclia (vieții). Cumnatul meu, dl. Moșe Mordechai s-a întors abia ieri. A călătorit cu diligența 15 zile de la Lipsca la Lemberg. Vă puteți închipui cît de rău a fost drumul. Lipovenii și-au încărcat marfa. După piei de iepure au alergat peste tot, și pînă la urmă, se spune că Statin a împachetat 753 piei, iar David 2 pachete piețele mici. Credeți-mă, că dacă nu mi-ați fi trimis dv. însărcinarea, să le dau din banii dv. nici nu m-aș fi uitat la mutrele lor. Dacă i-ați iubi, așa cum îi iubesc eu, v-ați ține departe de dînșii; dar dv. sînteți bun și cu cel bogat și cu cel sărac.

Să știți, că dînșii umblă aici cu țidule și asta v-o datorăm dv. Nădăjduiesc că dacă nu vor muri, vor pleca și la Fălticeni după țidule. Ba mă tem, că vor lua țidulă și de la soția dv. căci dînșii dau avans cîte un florin, iar dv. nu dați nimic. Sînt sigur că vor căpăta țidulă și de la cumnatul dv.

(Adresa): Dumisale bogătaşului, fruntașului, vestitului, laudă numelui său, dl. Dov Ber Focșăneanu, lumineze-i făclia (vieții). La Fălticeni. <Sigiliu de ceară> „A.S.B.”.

<Altă mîină>: „De la dl. Avram Sommer. 10 Adar (5)590, care a dat în total f. 2 100 lipovanilor, după cum i-am scris eu”.

12

Focșani, duminică 7 martie 1830; 12 Adar 5590.

Chaim Șain către Ber Focșăneanu. Știri despre dughenile din Focșani, tranzacția cu Așer în privința lor, amestecul consulatului (austriac). Știri despre exportul pieilor de iepure. Comenzi de manufactură. Carantină la Focșani.

Bogătaşului domn Dov Ber Focșăneanu.

Am primit salutările Dv. ca și scrisorile de la fratele dv. Vă sînt cu totul recunoscător. Doresc să vă văd personal și să vă povestesc cum, har Domnului, am scăpat de nenorocire și, deși am avut multe cheltuieli, am meritat-o. Și zic și eu: „Domnul a dat, Domnul a luat, fie numele său binecuvîntat; el dă și ia, el ne hrănește, el ne vindecă...”. Alăturat vă trimit două înscrisuri de la dl. Așer și de la văduva cu copiii ei pentru dugheni. Să nu vă mirați, că nu am trecut în înscrisuri lungimea locurilor. La început am socotit, să mă duc să le măsoar și să trec <măsurătorile> în înscrisuri; dar atunci ar fi trebuit să le trec și în zapisele ce le-am dat, întocmai lungimea și lățimea. M-am răzgîndit însă, căci pentru o parte a curții se află un om, care spune că este a lui și poate să ne dea în judecată, ba chiar să cîștige procesul și atunci am avea de furcă cu dl. Așer și cu văduva pentru bezmin și pentru banii primiți. Așa că ne-am înțeles pentru toată lungimea conform înscrisului. Deci, nu am trecut lungimea. Dacă numitul reclamant ar cîștiga procesul, dînșii nu pot avea pretenții la dv., iar dacă nu se judecă, nimeni nu va lua acea parte, care vă rămîne dv. Iar pentru că am ieșit din cuvîntul fratelui dv. în ceea ce privește înțelegerea, adică de la 10—12 ani, vă rog să mă îndreptățiți și să fiți sigur, că nu mă așteptam, să putem ajunge la înțelegere cu dînșii, deoarece mă pornisem cu o pușcă neîncărcată. Fiii văduvei m-au fost chemat într-un rînd la comandant, care m-a întrebat cu ce drept am pecetluit <dughenile>. I-am arătat hîrtia de la consul și dînsul s-a mîniat, deși n-are

nici un fel de drept să se amestece în astfel de lucruri. Dar știți prea bine câtă putere are armata în vreme de război. Mi-a spus că devreme ce casele stau goale el vrea să facă acolo dormitoare. Și măcar că tot Focșanul era gol pe atunci, lui i-a plăcut tocmai la noi; mi-a spus însă, că mă miluiește și că vrea să știe numai dacă am pecetluit pe drept, sau dacă am făcut-o pentru niște bani, cu care l-aș fi mituit pe consul. Urma deci să-i arăt acte doveditoare, cum că acele dugheni nu aparțin orfanilor. I-am răspuns că, din cauza tulburărilor, am trimis din Focșani toate lucrurile mele. A trebuit să iscălesc în cancelaria lui, că voi aduce hîr-tiile pînă în 30 de zile între timp dl. Așer a venit, după ce-au plecat fiii văduvei. Eu nu eram în Focșani, iar dînsul s-a supărat foarte mult, căci trăsesse la hahamul dîin Focșani, unde dormea pe jos. Cum am ajuns acasă dînsul a și aflat vestea; ieșind în oraș l-am întîlnit, i-am dat frumos mîna, iar dînsul a început să plîngă: l-am luat de mînă, l-am liniștit, l-am dus acasă la mine, i-am dat cafea și l-am întreat unde a tras. Mi-a răspuns că la haham. I-am zis că acolo nu este de dînsul și l-am pofțit la mine. Despre afacere să nu fie îngrijorat, căci vom aranja totul. I-am dat de mîncare, l-am găzduit tot timpul, așa încît el nu a putut ghici gîndurile mele. Am avut destule necazuri cu dînsul, pînă am căzut la înțelegere. O fac pe scurt, căci nu mi-ar ajunge nici zece coli, ca să înșir toate vorbele și discuțiile ce le-am avut cu dînsul. Și numai cu vorbe bune. Cînd am văzut că se infurie, l-am liniștit și ne-am dus să bem un pahar de vin. Mă rog, am făcut tot ce mi-a stat în putință. Vă rog să mai faceți o cheltuială și să înregistrați cele două înscrisuri la consul sau în condica de hotărîri. Trimiteți dv. acele hîrtii la cuscrul dv., dl. Iosef, la Tg. Neamț, căci se pricepe bine să tîlmăcească din limba noastră în românește. Și să mai tîlmăcească și alte două hîrtii, pe care să mi le trimiteți la Focșani, ca să le întăresc eu aici. Pînă acum am avut cheltuieli la consul și cu darurile pentru alții și pentru secretar, cam 8 pînă la 9 galbeni. S-au terminat vorbele mele. Așer.

Primiți alăturat două chitanțe de la curierii fratelui dv. pentru 154, adică una sută cincizeci și patru galbeni. Scrisoarea fratelui dv. în care îmi cerea să fac tot ce-i în putință și să nu trag polița asupra Iașului, a sosit prea tîrziu și eu le și expediasem. Mi se pare că nu este nici o deosebire pentru d-lui. Poate că așa îi convine mai bine, căci dacă nu trimiteam la Iași banii, s-ar fi trimis cu pieile de iepure la Lipsca și pentru d-lui e mai convenabil să aibă bani la Lipsca. Ori cum ar fi lucrul s-a făcut, și-l rog să nu se supere. Mai primiți alăturat o scrisoare de la negustorul Agop Baronce către Ivan Ezrin din Viena privitor la 16 haloturi piel de iepure, adică șasesprezece, care vă aparțin; trebuie numai să achitați cîrăușia și vama austriacă. V-am mai scris, de aici, din Focșani, despre cele de mai sus și vă rog să expediați totul la Lipsca pentru fratele dv. Am scris și comisionarului din Brașov să nu rețină pieile, ci să le expedieze mai departe. Pentru că sînteți mai bine informat decît mine vă rog să-i scrieți lui Ioan Ezrin, la Viena, cum să procedeze. Anul trecut eu nu am avut nici o vină în chestia cu scrisoarea pentru Ezrin, dar îmi plătesc greșala. Eram plecat din Focșani, din cauza holerei, încă de la Paști și am fost lăsat vorbă ginerelui meu să se ducă la Baronce. să ia scrisoarea. Dînsul a luat-o, dar nu a expedit-o cum trebuie la Fălticeni și scrisoarea s-a pierdut undeva pe drum. Mă rog, lucrul aparține trecutului.

Am gata două teancuri cu piei de iepure bune și după cum se arată, am să mai am încă patru teancuri. Vă rog să-mi scrieți, dacă trebuie să le trimit prin Brașov sau prin Fălticeni, căci mie mi-e tot una. Poate că veți avea și dv. piei și v-ar conveni mai bine să le expediați prin Fălticeni. Pieile de iepure de aici mă costă mai mult decît ați scris dv. Ba, cele dintîi mă costă și mai mult, dar mă împac cu gîndul, că am marfă de soi. Sper că veți fi la tîrgul din Lipsca și trag nădejde să viu și eu acolo.

La București pieile de iepure au ajuns la 10 galbeni suta, dar pînă cînd scrisoarea a sosit la „frînci“³⁵ era prea tîrziu și nu mai aveau ce să cumpere. La București nu am decît polița unui Nicolaiți zaraful pentru 2624 lei. El e dator cam 60.000 lei. Despre bani spune că sînt ai lui, iar despre marfa mea zice că a trimis-o la Iandriș³⁶ și nu se poate duce acolo, pînă ce nu se liniștesc lucrurile. Încolo, au fost încasate toate sumele pînă la o para, dar socoteala pe care mi-a trimis-o dl. Azriel nu-mi prea miroase, deși scrie atît de frumos, dar, precum știți el este leah. Sper să mă văd cu dînsul căci nu pot înțelege registrul lui de socoteli. Despre marfă v-am scris și în celelalte scrisori. Cu cît ajunge mai de vreme, cu atîta e mai bine, căci se poate vinde cu toptanul; eu trebuie să mai dau de știre prin împrejurimi — la Tecuci, Adjud, Crucea, Rîmnic. Vedeti deci că marfa să ajungă la Focșani înainte de sărbători cu 4—5 săptămîni. Fii lui Călin întreabă în fiecare zi de marfă. Cred că ați primit scrisoarea lor. Și alți negustori de aici au nevoie de marfă în vederea sărbătorilor. Alta nimic nou. Chaim Șain Fălticeneanu.

Respectuoase salutări fratelui dv., bogatul domn Israel. Vă alăturăm o scrisoare a lui Baronce din Focșani către fratele său din Suceava și vă rog să o trimiteți, căci și eu am nevoie uneori de serviciile lui. De la 6 pînă la 10 Adar am avut multe necazuri aici la Focșani. Am fost puși la carantină, încît nu se putea trece de la o uliță la alta. Am fost cercetați grozav și ni s-au dat dovezi că sîntem sănătoși și ne-am făcut „franco“.

13

Focșani, marți 27 aprilie 1830; 4 Iar 559

Chaim Șain către Israel Focșăneanu. Exportul pieilor de iepure. Comenzi de lipscănie.

Bogătașului domn Israel.

N-am mai primit de la dv. nici o scrisoare de la 18 Șvat încoace. Lunea viitoare trimit la „contrimant“ 6 teancuri piei de iepure pentru Viena. Cu poșta următoare vă voi trimite scrisoarea către comisionarul Ivan Ezrin, după cum îi veți da dispoziție, să le vîndă la Viena sau să le trimită la Lipsca, deoarece sînt în contul dv. Cred că prima partidă de 16 teancuri va fi la Lipsca chiar săptămîna aceasta. Despre celelalte v-am mai scris. Dacă ați fi trimis marfa înainte de sărbători, ar fi fost mai bine. Dar și acum se simte aici lipsă de marfă; e nevoie mai ales de lipscănie. Cum veți face, va fi bine. S-au vîndut pînă acum 5 baloturi de rips și 6 buc.³⁷ a 10 taleri la fel. Docul de calitate bună e foarte prețuit. Închei, căci mă grăbesc. Chaim Șain Fălticeneanu.

După patru săptămîni am primit scrisoarea comisionarului din Brașov în care îmi scrie, că a expediat cele 16 baloturi la Viena. <Adresa>: De la Focșani. Bogatului Domn Israel Focșăneanu la Fălticeni. <Alt scris>: Bogatei doamne Dintî spîlăreasa. Rog a trimite scrisoarea la Fălticeni. Rămîneți sănătoasă. Chaim Șain Fălticeneanu. <Urmează două rînduri în armeneste>.

14

(Focșani), duminică 9 mai 1830; 16 Iar 5590

Același către același. Necazuri în tranzacția privind dughenile. Scrisoare pentru negustorul Baroncea din Suceava. Exportul pieilor de iepure.

Bogătașului domn Israel.

Vă alăturăm o scrisoare pentru Baronce din Suceava de la fratele său Agop Baronce. Îl scrie despre socoteala dintre dîșii, cam de 70, adică șaptezeci, gal-

³⁵ Evrei sefarzi, spanioli.

³⁶ Adrianopole.

³⁷ Indescriabil.

beni pe care o să vi le plătească dv., iar eu voi plăti aici după o trasă a dv. Cu dl. Așer am necazuri, căci s-a răzgândit, dar cred că nu o mai poate întoarce. Deci trimiteți pentru dînsii, adică pentru dl. Așer și pentru văduva, scrisori prin care vă declarați de acord cu înțelegerea încheiată și ca să mi se plătească mie bezmănul. Fără această scrisoare dl. Așer nu mă recunoaște pe mine și-mi cere înapoi și banii ce mi-a dat. Cred însă că n-am să-i înapoiez nimic și îndată ce vor sosi scrisorile dv. va trebui să plătească și restul banilor ce-i datorează pînă la 1 000 lei, conform cu polița semnată de dînsul, care se află în mîna mea precum și bezmînul nou de la 1 Iiar anul trecut, adică 200 lei. Cealaltă partidă de piei de iepure de la mine nu s-a expedit încă, căci aștept și de la Birlad un balot de piei. Săptămîna asta expediez desigur 7 baloturi. Marfa e bună, pielcele de iarnă și nu de martie. Cred că mai aveți bani la Leping. Eu am încasat cam 250 galbeni. Rog nu faceți trase, căci mai încolo banii vor fi mai la preț și vă voi plăti pînă la o para. La tîrgul din Fălticeni voi veni la dv. cu socotelile. Doresc mult să vin curînd la Fălticeni, dar nu pot din cauza afacerilor. Chaim Șain Fălticeneanu.

Despre dughenile lui Dedal n-am nici un răspuns de la dv., deși v-am comunicat în trei scrisori că sînt de vînzare și dacă aveți vreo intenție, să-mi scrieți.

15

Focșani, marți 8 iulie 1830 ; 15 Tamuz 5590

Același către același. Informații cu privire la lipscănia primită. Iarmarocul din Fălticeni.

Bogătașului domn Israel Focșăneanu.

Săptămîna trecută v-am confirmat primirea mărții de la dv. 890 baloturi din 1 Tamuz și am trimis o scrisoare la Iași d-lui Mendel Carniol ca să v-o transmită. Am făcut ceva vînzare, cam de 300 galbeni. Dacă aș fi primit marfa acum 90 zile, cînd era lipsă de marfă de tot soiul, aș fi vîndut 3/4 din ea. Dar ce a fost, a trecut. Am să fac ce am să pot. Gînerile meu, dl. Mendel, mi-a făcut un rău și deși nu a fost făcut dinadins, am fost păgubit. Nu mi-a trimis scrisoarea și garanția din Roman, unde mai zac și acum, și mă tem că dacă trece termenul, voi pierde banii. Ieri a venit încoace gînerile meu, să se sfătuiască cu mine unde ar fi mai bine pentru dînsul, căci lg. Neamț nu-i mai convine deloc. Însă eu am învățat de la dv. să nu dau răspuns pe loc, ci să-mi iau timp de gîndire. M-am gîndit, că trebuie să inventarieze marfa și să fac socotelile cu dv. Eu nu am timp din cauza încurcăturilor cu lîna. L-am oprit deci pentru două săptămîni ca să mă ajute, am ales că așteptăm răspunsul dv. Știți bine care este dorința mea. Rog a-mi expedia răspunsul la Iași, de unde mi se va trimite cu poșta încoace, după cum am înțelegere. Cred că o să fie mult mai ieftin la iarmarocul din Fălticeni, mai ales că în altă parte trebuie să-mi procur marfa prin alții și nu va fi așa cum dorim noi. Chaim Șain Fălticeneanu.

Marfa de la dl. Ber se termină, căci imputernicirea și dispozițiile mele sînt îndestulătoare. Să nu vă mirați că scrisoarea de la dl. Ber este pecetluită.

Adresa >: Bogătașului domn Ber Focșăneanu în Fălticeni.

În chirilică > Pinhas Friș la Fălticeni.

<Focșani>, vineri 16 iulie 1830 ; 25 Tamuz 5590

Același către același. Greutăți în vânzarea mărfurilor de lipsă primită, recalcularea prețului, călătorie la București.

Bogătașului domn Israel Focșăneanu.

Recitind scrisoarea dv. i-am găsit un înțeles nou. Am pus deci marfa din dugheni în două partide. Marfa, pe care o numesc nouă, am pus-o deosebit, apoi i-am fixat credit pe trei luni cu 11,5 taleri. Iar din marfa veche am început cu aceea, care se demodează mai tare și anume cu stamba veche. Am făcut o încercare și am început să vînd pe bani gheață cu 10½ taleri și nu am lăsat să taie din bucățile neîncepute, ci numai resturi și bucăți începute. Se află însă anumite feluri de stambă în ambele partide. În prima partidă costă 9 taleri, iar în a doua ați socotit cu 7½; am pus peste tot prețul de 7½. Am făcut o încercare, am măsurat resturi de 9/4 coți și am vîndut pe bani gheață în 6 zile cam 40 buc. și se vor mai vinde. Deși am fost întrebat ce înseamnă aceasta, am răspuns că nu știu și să vă întreb pe dv. Vă rog deci să-mi scrieți, dacă am făcut bine sau nu. Mie mi se pare că nu este greșit din mai multe privințe. Încă ceva, sînt unele mărfuri de exemplu „banrimenkes” și alte feluri din marfa nouă și veche și vă cer voie să reduc prețul, deoarece eu singur nu-mi iau răspunderea s-o fac. Mă doare inima. E ca și cum cineva ar trebui să-și taie mîna și privește într-o parte. Vă rog să-mi scrieți. L-am reținut pe ginerele meu Levi Ițhak ca să-mi noteze prețurile noi dar, îndeobște, eu nu-mi iau dreptul să decid. Scrieți-mi și nădăjduiesc că voi putea vinde multă marfă. Deși, după părerea mea, după variația prețurilor și după cum a vîndut la Brlad marfa cea nouă cuscurl fratelui dv. dl. Dov Ber, marfa cea nouă de la dl. Șmuel, de la Paștele acestui an cu 11½ pe cinci luni credit, cum s-a trecut și în polițe, iar pe banii gheață cine știe cit, mi se pare că nu am greșit. Aștept însă răspunsul dv. prin Iași, de unde mise trimite cu poșta la Focșani.

Se pare că săptămîna viitoare voi fi la București, iar la Fălticeni sper să fiu, cu ajutorul lui Dumnezeu, la începutul sau la mijlocul iarmarocului. Și fiind că e vineri scurte, Chaim Șain Fălticeneanu. Multe salutări fratelui dv. bogătașul domn Dov Ber.

<Focșani>, marți 27 iulie 1830 ; 7 Av 5590

Același către același.

Primirea mărfii vieneze de la Mendel Carniol din Iași. Cumpărături de lînă țigaie. Exportul pieilor de iepure. Cursul monezilor la București și Iași.

Bogătașului domn Israel.

Am primit scrisoarea dv. din 21 Tamuz împreună cu lista și marfa în valoare de taleri 1394 și 4/12 precum și <marfa> vieneză pentru 795,15 f. și m-am mirat că mă întrebați, de ce nu am confirmat primirea mărfii de la 1 Tamuz în valoare de 3156,7½ Rt și alta pentru 1116,54 f. Am trimis două scrisori la Iași d-lui Mendel Carniol confirmînd primirea mărfii. Cred că între timp le-ați primit. În ceea ce privește banii, nu am momentan. Am 180 țentneri lînă țigaie spălată și sînt în tratative cu un cumpărător. Îndată ce o vînd, vă trimit banii prin poștă. la Iași. Dacă nu o vînd, o trimit la Viena. Rog să mă mai îngăduiți. Știți prea bine că din comision nu am deajuns nici pentru chirie și dări. Nu vreau să rămîn dator și nu voi întîrzia cu plata.

După expedierea pieilor de iepure nu am mai primit de la dv. nici un ban. Poate că vă mai eram eu dator, iar banii de la lînă au fost încasați după expe-

dierea pieilor de iepure și știu că vă convine să încasați banii la Viena. Chiar și aici mi se dă câștig la lână, căci am cumpărat-o la preț convenabil. Între prețul de cumpărare și cel de acum este o diferență de 15% și se știe că la marfa dv. nu îmi pun câștig, ci mă străduiesc să iasă totul cât mai bine. Dacă n-aș câștiga în alte afaceri, aș rămâne păgubaș, ceea ce nu e dorința dv. Am expediat scrisorile și sper că după trimiterea lîinii, voi veni la Fălticeni. Cît despre cursul monezilor în care a-ți avut socoteli cu cei din București, sînt două posibilități: dacă sfertul este 5:31, galbenul este la 31½; dacă cineva ia sfertul la preț mai mare, și galbenul e mai la preț. Rubla și sorcovățul îmi ajung pentru lipscănie. La București cursul e de 14 lei. Deocamdată iau în detaliu 19. Zahărul se plătește cu 7:25 ocaua. La Iași este 7:50. Voi face tot ce-mi stă în putință. Restul vă va povesti ginerele meu, care vrea cu tot dinadinsul să se facă gălățean. Alte noutăți nu sînt. Chaim Șain Fălticeneanu. Multe salutări fratelui dv. domnul Dov Ber.

18

<Focșani>, duminică 15 august 1830; 26 Av 5560

Același către același.

Vînzare de lînă. Bani trimiși lui Mendel Carniol la Iași. Necazuri cu tranzația dughenilor.

Bogătașului domn Israel Focșăneanu.

Am vîndut lîna. Pentru ce-am făcut-o, am să vă povestesc, cînd voi fi la Fălticeni. Săptămîna trecută am trimis d-lui Mendel Carniol la Iași 600 ruble, să le schimbe pe galbeni „pasir” și să-i treacă în contul dv., deoarece negustorul s-a înțeles cu mine să-i dau galbeni „pasir” buni. Cu ajutorul lui Dumnezeu sper să mai trimit și marfa viitoare, tot prin poștă, la Iași. Restul îl voi aduce personal. Vor fi peste tot cam 6—700 galbeni. Căruța va pleca din Focșani joi. Cu dl. Așer am necazuri, căci m-a chemat la isprăvnicie și la comisie. Vrea să-i dau un act de donație pentru dugheni. I-am răspuns că pot să-i dau acte nu numai pentru casele în care șade, dar și pentru tot Focșanul, dacă va avea folos din asta. Vrea să mă împlinescă pentru banii ce mi-a dat, să mă amărăscă și să-mi pună bețe-n roate. Dar cred, că nu va reuși. Închei. Chaim Șain Fălticeneanu. Fratelul dv. bogătașului domn Dov Ber, salutări.

<Sigiliu de ceară roșie: un copac, iar dedesubt inscripția: Levi Itic>.

19

<Tg. Neamț>, joi 9 septembrie 1830; 20 Elul 5590

Chaim Cuten din Tg. Neamț către Israel Focșăneanu. Trimite 44 galbeni și urări de anul nou mozaic.

Cinstit dumsale bogătașului, fruntașului, renumitului domn Israel Focșăneanu, lumineze-i făclia <vieții>.

Trimit prin aducătorul prezentei suma de 44, adică patruzeci și patru galbeni și vă alăturerez și lista mea, rugîndu-vă să o trimiteți onoratului dv. frate, dl. Dov Ber la „contrimanți”. Am vrut să vin în persoană, dar nu am timp. Vă doresc un an bun și fericit. Al. dv. prieten Chaim, fiul răposatului Iechiel Iacob. Prietenești salutări onoratului dv. frate, bogătașul domn Dov Ber. <De altă mină>. S-a trecut în registrul nr. 3, fila 20, pag. 1. <Adresa>: Din Neamț la Fălticeni. D-sale bogătașului, renumitului, onoratului domn Israel Focșăneanu.

<De altă mină>: de la dl. Chaim Cuten din Tg. Neamț, care a trimis 44 galbeni. S-a trecut în registrul nr. 3, fila 20.

20

Focșani, vineri 22 octombrie 1830 ; 5 Cheșvan 5591

Chaim Șain către Israel Focșăneanu.

Informații despre bunul mers al vânzării de manufactură. Încasări de bani de la debitori. Comandă de lipscănie etc.

Bogătașului domn Israel.

Am sosit la Focșani de Hoșana Raba ³⁸, marfa a sosit la Isri-Chag, ³⁸ am vîndut din marfă pentru peste 800 taleri și se arată că o să fie vînzare. S-au vîndut cele 2 valuri de damasc și cele 2 de cercas, precum și unul de culoarea ciocolatei a 25 groși. S-a mai vîndut și din alte feluri. La Bacău am încasat de la armean trasa dv. de 40 galbeni, 120 ruble. Toate trasele asupra Focșanului au fost onorate. Armeanul Cerchez din Suceava a încasat cei 125 galbeni încă înaintea înapoierii mele de la Focșani. Așa încît nu am putut lua de la el cei 3 galbeni, pe care i le cereți. Am fost apoi cu dînsul la Baronce, care mi-a spus că 3 galbeni e prea mult și că vi se cuvin numai 1½ galbeni. Mi-a spus să le trec în contul lui și mi le va plăti. Dl. Așer nu mi-a pus sechestru, dar e supărat pe mine. Deocamdată nu am timp pentru dînsul. Vă trimit alăturat două trase a cîte 100 galbeni, pe care le-am plătit lipovanului Ladin, împreună cu scrisoarea fratelui dv. pentru cealaltă trasă, precum și chitanța fratelui dv. în contul meu. Vă rog să-mi trimiteți altă dovadă după cum a notat fratele dv. pe alăturate socoteală. Vă mai rog să-mi comunicați suma luată de ginerele meu de la dv. și trecută în contul meu. Și nu uitați că s-a dat lăcătușului arvună 4 sorcovăți pentru o broască, ce o face la bolți. Rog să-mi trimiteți broasca, că am nevoie de ea. S-au vîndut „vebil” a 16:20 taleri, „tamerire” și ceva „pemiș” de 72 f. Dacă mai aveți din aceste mărfuri, rog a-mi trimite. Am vîndut aproape toată alpaca. Rog a-mi trimite două per. blănuri de vulpe cam de 6 taleri perechea. Vă mai rog să verificați la partida mea următoarele: Mi se pare, că mi-ați trecut 196 lei vama pentru șase teancuri cu trei sute două zeci piei de iepure și nu mi s-a scăzut suma din cont. Rog primiți două șaluri, unul alb și unul portocaliu pentru socrul fiului meu Meir, dl. Pinchas Chavelis. Închei Șain Fălticeneanu.

<De altă mină>: Pentru cele două șaluri de mai sus am însemnat primirea în registrul meu cel nou la fila nr. 10. I-am răspuns la 15 Kislev <55>91. Sigiliul de ceară roșie: o ancoră, iar dedesubt în litere ebraice: „Chaim Șain Fălticeni”, apoi cu litere latine „I.S.F.”.

21

<Tg. Neamț>, 1 aprilie 1831 ; 18 Nisan 5591

Chaim Cuten către Israel Focșăneanu.

Comandă de lipscănie. Moneda de plată.

Cinstit dumisale bogătașului, vestitului, prea onoratului domn Israel Focșăneanu.

Am primit biletul dv. prin negustorul, care vă aduce prezenta. Vă rog să luați în primire totul după listă, așa încît să nu lipsească nimic după ea. Nu mă pot hotări, ce fel de bani să vă trimit. Am în casă numai bani turcești și galbeni. Scrieți-mi, ce fel de bani doriți și prin cine să vi-i trimit. Cum îmi veți scrie.

³⁸ Sărbători de toamnă mozaice.

așa am să fac. Despre postavul de Lipsca vă rog să mi se trimită numai culorile indicate în listă. Vă doresc sănătate. Prietenul dv. Chaim fiul lui Iechiel Iacob.

22

8 iunie 1831; 25 Nisan 5591

Leib din Calişcăuți către Israel Focșăneanu.

Trimite 50 galbeni prin poștașul Ioil. Stoc de rachiu. Vînzare de manufactură.

Prietenului meu, bogatului, invățătlui domn Israel Focșăneanu.

Aflați că vă trimit prin aducătorul prezentei, dl. Ioil poștașul, suma de 50, adică cînzeci galbeni și 50, cincizeci ruble. Nu am acum mai mult. Am două sute de vedre rachiu și nu știu ce să fac cu rachiu. Dacă cunoașteți prețul la Iași sau la Botoșani, vă rog să mi-l comunicați. Curînd vă voi aduce bani, cît voi încasa pe rachiu. Călugărul Ioil mi-a adus două valori „zaț” și un pachet de macaturi. Mi-a spus că a măsurat din nou un balot de zaț la mănăstire și a găsit numai 36½ coți. A cerut să măsurăm din nou. Am măsurat și am găsit 38 coți. Mi-a spus că prețul e de 2 lei și 10 parale și a plătit. Vă trimit banii lei 85,20 prin aducătorul prezentei. Cele două valori zaț și macatul nu a vrut să le ia aducătorul prezentei. Nimic nou decît urări de sănătate.

Prietenul dv. Leib Calişcăuțeanu.

23

Roman, duminică 4 decembrie 1883; 30 Kislev 5592

Mordechai Focșăneanu către fratele său Israel Focșăneanu din Fălticeni.

Socoteli de datorii încasate. Oțcup de rachiu. Marfă pe datorie dată unui negustor botoșănean etc.

Prietenului, fratelui meu, bogătașul, vestitul domn Israel.

Află că plec la Iași și am cu mine banii de la cantoră, suma de 3000 lei, adică trei mii, iar de la Piatra a primit dl. David cam 1000 lei, adică una mie. Am mai primit de la neguțătorul Grigore Vartir prin poștă 50 galbeni, adică cincizeci. Voi întreba pe Cana dacă nu i-ați trimis bani și îi voi da eu în cont. Dacă i-ați trimis bani lui Cana, voi aduce eu banii acasă. Ba cred că voi încasa și datoriile din Iași. Din partea Eforiei s-a cerut să punem rachiu în cealaltă bașcă; iar ispravnicul a trimis și el o hîrtie, ca să se pună acolo. Avem deci rachiu de-ajuns pentru tot timpul, cît vom ține oțcupul. Rachiu de la Talpă trebuie plătit, așa că se va lucra aici prin președintele Eforiei, iar eu am să mă interez la Iași. Dl. Efraim Cremer a sosit din Botoșani și în clipa aceasta este la mine. Mi-a făgăduit să-mi dea săptămîna viitoare 100 galbeni și îi va da și o chitanță a socrului său sau a d-lui Eliezer din Botoșani pentru restul dobînzii. Dacă va lua marfă, va da o chitanță a socrului. Mi-a spus că marfa este căutată la Botoșani, așa dar ține-o și tu scumpă, căci la Iași se vinde cu bani gheață la 12 lei. Dl. Șimon Diamant a cumpărat marfă de la dl. Șlomo Litman, dar cam reținut. Fă și tu la fel. Aducătorul scrisorii de față, Grigore, mi-a spus că afară de cei 50 galbeni, ce i-am primit de la dînsul, îi va mai da acolo cam 150 galbeni. Vorbele fratelui tău Mordechai Focșăneanu.

DIN DOMNIA LUI ALEXANDRU I. CUZA

DOCUMENTE DIN ARHIVELE BELGIENE

DE

GH. PLATON

Poate, nici una din epocile istoriei noastre nu și-a găsit o atât de vastă și variată expresie în literatura aparținând tuturor genurilor ca aceea la care se referă documentele pe care le prezentăm. Interesul a fost generat nu numai de importanța ce o prezintă epoca în istoria noastră națională și de multiplele sale semnificații, ci, în egală măsură, și de mulțimea și complexitatea evenimentelor și fenomenelor, de varietatea și pluralitatea interdependențelor.

Importante lucrări¹ cu caracter de sinteză au stabilit atât coordonatele interne, cât și contextul internațional în care s-a înfăptuit România modernă și au precizat strinsa interacțiune și determinare între factorii interni și externi, în condițiile cînd țara noastră, devenită subiect de drept internațional, era profund angajată în complexul de relații europene. E greu de presupus însă, cu tot volumul mare al materialelor, că, în toate problemele, ultimul cuvînt, a fost rostit. Cercetările lărgesc mereu orizontul și completează sau modifică viziunea, verificînd caracterul relativ al cunoașterii, aflată continuu în mișcare, în devenire, spre culmi tot mai înalte.

Documentele ce le supunem discuției nu aduc date noi nici asupra epocii Unirii, nici asupra domnitorului ce a înfrunțat, în persoana sa, năzuința națională; referindu-se însă la cîteva importante momente, verifică și completează informațiile deja cunoscute. De asemenea — mai mult decît în lucrarea istoricului american T. W. Riker², în care, pe baza unui enorm material, extras din arhivele străine, mai ales, evenimentele sînt reconstituite în detaliile cele mai intime — ele reliefează și atmosfera internă, de puternică tensiune, în care se constituia România modernă. Autorul lor, Jacques Poumay, consulul general al Belgiei la București, bun cunoscător al realităților românești, fusese martorul tuturor fră-

¹ Menționăm, printre acestea, T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale 1856—1866*, București, [1940]; Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ed. a II-a, București, 1970 și D. Berindei, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ed. a II-a, București, 1970 și D. Berindei, *L'union des Principautés*, „Biblioteca Historica Romaniae”, nr. 13, București, ș.a.

² *Op. cit.*

mîntărilor în timpul cărora s-a realizat Unirea³. Aceste fapte conferă observațiilor sale girul autenticității.

I. Primul document se referă la episodul privind *transportul armelor sarde*, din cursul anului 1860 (Anexa I). Raportul lui Poumay, scris la jumătatea lunii decembrie — deci, într-un moment în care liniile generale ale evenimentelor erau, deja, precizate și soluționarea diplomatică a conflictului în curs de definitivare — indică, cu exactitate, obiectivele reale ale tentativei și personajele implicate. Este subliniat rolul lui Strambio, consulul general al Sardiniei în Principate, și obiectivele misiunii lui Cerutti. În general, informațiile concordă cu cele oferite și de alți consuli acreditați la București⁴.

Diplomatul belgian era la curent cu recrudescența activității emigrației maghiare și cu importanța ce era atribuită Principatelor în planurile luptei revoluționare ce avea drept obiectiv eliberarea popoarelor din cuprinsul Imperiului habsburgic. Făcuse și mai înainte observații interesante în această privință⁵. El semnalează și acum aflulul continuu al ungarilor revoluționari pe teritoriul românesc și prezența la Galați — la data cînd redacta documentul — a generalului Klapka și a altor personalități maghiare. Faptul este cu atât mai interesant cu cît diplomatul belgian pretinde că sursa informației sale este sigură.

Organizarea emigrațiilor maghiari pe teritoriul românesc și — în strînsă legătură cu aceasta — sosirea transportului armelor sarde la Galați, își găsesc un important loc în corespondența diplomatică a agenților acreditați în capitala României și mai cu seamă în aceea a baronului Eder⁶. Jacques Poumay însă discută mai puțin latura diplomatică a conflictului. Calitatea sa de reprezentant al unei țări neutre îi impunea o anumită atitudine în raporturile cu autoritățile românești și cu colegii săi. În schimb, el face unele aprecieri interesante asupra situației interne și asupra raportului de strictă interdependență între năzuințele românilor și cele ale emigrației revoluționare maghiare.

Referindu-se la atmosfera internă, diplomatul își exprima îngrijorarea că, în eventualitatea în care criza — aceasta i se părea iminentă — se va declanșa, țara întreagă ar putea fi tirată de curentul revoluționar ce se îndreaptă spre Ungaria. Pe aceeași linie, el aprecia că liniștea aparentă care domnește în țară este de genul celeia „care precede marilor furtuni”.

Ca și ceilalți diplomați⁷, agentul belgian, în urma discuțiilor purtate cu domnitorul Cuza, semnalează via neliniște a acestuia și teama de a nu fi depășit de evenimente. Totodată însă, nu se poate opri să nu constate lipsa de eficacitate a măsurilor și a demersurilor ce aveau drept obiectiv oprirea pătrunderii patrioților maghiari pe teritoriul românesc. Din succentele notații ale documentului re-

³ Vezi și A. Filimon, *Stabilirea consulatelor belgiene în România*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Secția III-a, a. Istorie, tom. XVII, anul 1971, fasc. 2, p. 225 și urm.

⁴ T. W. Riker, *op. cit.*, p. 339, 342 și 344.

⁵ Astfel, într-un raport din 18/30 aprilie 1859, referindu-se la concentrarea armatei române în tabăra de lângă Ploiești, Poumay notează, printre altele: „... La situation de ce camp, à proximité des frontières de la Hongrie, peut devenir, par la suite autre chose qu'une vaine démonstration contre l'Autriche; car les Hongrois travaillent sourdement, si la guerre éclate, n'attendent plus que des armes et des munitions pour faire un levée de boucliers générale. Ces armes et ces munitions pourront, au besoin, facilement leur parvenir de France par les bateaux des messageries impériales, et sans aucun doute, dans ce cas, par la voie directe de Marseille à Galatz où à Ibraila...”. Archives du Ministère des Affaires Etrangères et du Commerce extérieur de Belgique, *Correspondance politique*, Légations. Roumanie, 2 e vol. (1857—1860), doc. nr. 102.

⁶ T. W. Riker, *op. cit.*, p. 335 și urm.

⁷ *Ibidem*.

zultă că domnitorul Unirii desfășura o politică foarte abilă pentru ca, în împrejurările complicate ale căror trăsături sînt schițate în raport, să salvgardeze interesele țării sale. Documentul reprezintă încă o mărturie în acest sens.

II. Cea de a doua piesă (Anexa II) este datată 18/30 martie 1861. Diplomatul belgian se dovedește a fi un atent observator al realității românești. Aceasta îi îngăduie să constate dificultățile create Principatelor de regimul hibrid impus prin Convenția de la Paris.

Experiența celor doi ani ce trecuseră de la înfăptuirea Unirii, constată Poumay, a demonstrat, cu claritate, că naționalitatea română nu se putea consolida atîta vreme cît nu se va produce o simplificare a mecanismului guvernamental, în sensul instituirii unei singure Adunări și a unui singur minister. Cu alte cuvinte, împlinirea celor începute numai în 1859, desăvîșirea procesului unificării interne, reprezentat, în concepția lui Jacques Poumay, un act ce izvoră din mersul firesc al lucrurilor, din dezvoltarea procesului intern. Puterile garante și mai ales Turcia nu se puteau opune acestui deziderat legitim.

Realizarea unității legislative și judecătorești, consideră acesta în continuare, va îngădui românilor să înfăptuiască deplin dezideratele formulate atît de unanim în Adunările ad-hoc. Dînd expresie acestei necesități, generate de mediul în care trăia, diplomatul remarcă din nou rolul domnitorului, eforturile și abilitatea cu care acesta a reușit să promoveze interesele legitime ale țării și poporului său.

Alexandru I. Cuza, consolidînd autoritatea puterii centrale — faptul ar parea paradoxal — el a mai fost remarcat și de alți observatori contemporani⁸ — favoriza apariția dificultăților generate continuu de situația internă, în intenția de a convinge asupra *necesității absolute* a desăvîșirii Unirii.

Întreaga desfășurare a evenimentelor îl face pe Poumay să considere că domnitorul, a cărui abilitate o recunoaște și de astă dată, s-a angajat pe această cale: Cauza „are un scop, pe care îl ascunde, însă, pe care-l urmărește cu perseverență: vrea să dovedească Europei că situația creată țării sale este inadmisibilă”.

Observațiile diplomatului belgian probează o dată mai mult necesitatea obiectivă a deplinei uniri, care a căpătat expresie ca urmare a efortului intern, dirijat și canalizat, cu inteligență și patriotism, de domnitorul ce întruchipa cele mai fierbinți năzuințe ale poporului.

III. Cel de al treilea document se referă la *episodul transportului de arme destinat Serbiei* (Anexa III). Și în cazul acesta, poziția sa particulară, de reprezentant al Belgiei neutre, i-a îngăduit lui Poumay să privească și să vadă mult mai departe, poate, decît confrăii săi care, în calitatea lor de reprezentanți ai Puterilor garante, se angajaseră activ în litigiu.

Diplomatul remarcă faptul că atitudinea domnitorului reprezenta mai mult decît o simplă afirmare a autonomiei, mai mult decît o simplă acțiune reparatoare pentru eșecul din 1860, cînd, sub presiunea Puterilor, fusese nevoit să cedeze în chestiunea armelor sard debarcate în portul Galați. Poumay, fără să se îndoiască de proveniența, destinația și scopul cărula-i erau afectate armele, remarcă înțelegerea dintre domn și Rusia, reliefață și de atitudinea lui Giers, consulul acreditat la București și, mai cu seamă, subliniază decizia lui Alexandru I. Cuza

⁸ Cuza ajunsese la convingerea că Turcia urmărea, prin atitudinea ce o adoptase, să convingă Principatele că îndoita alegere era, mai curînd decît Convenția, cauza haosului ce domnea în interior. Pe această cale, Poarta se străduia să determine o reacție în favoarea separației. Victor Place, care remarcă aceasta, considera că domnitorul, dîndu-și seama că nu mai putea ține mișcarea în friu, „era destul de isteț, ca să înțeleagă folosul pe care l-ar avea punîndu-se în fruntea ei și prevenind astfel manevra adversarilor săi”. Cuza urmărea, mai ales, să înspălmînte puterile pentru a le sili să acționeze. (Cf. T. W. Riker, *op. cit.*, p. 388. Pentru problema la care se referă raportul lui Poumay, cf. p. 362—397).

de a scufura jugul otoman. Înțelegerea cu Rusia, în viziunea agentului belgian, urmarea tocmai realizarea acestui obiectiv major. O asemenea înțelegere a lucrurilor îl onorează, mai ales în condițiile în care, confrății săi, reprezentanți ai marilor Puteri, cu mai multe veleități, nu înțelegeau întotdeauna patriotismul domnitorului, pe care-l considerau drept unealtă a Rusiei, judecându-i atitudinea și acțiunile în funcție de această premisă⁹.

După cum am putut constata și în cazul documentelor anterioare, Poumay apreciază evenimentele pornind de la înțelegerea reală a situației din Principatele Unite și a poziției și acțiunilor lui Alexandru Ioan Cuza. Observația cu privire la politica Franței verifică spiritul de observație al diplomatului¹⁰.

Asupra acestui episod, depeșele agentului belgian sînt numeroase. În ele se dă o descriere exactă a desfășurării evenimentelor și a multiplelor demersuri diplomatice¹¹. Acestea însă, spre deosebire de documentul asupra căruia ne-am oprit, nu se detașează de materialele ce au intrat, deja, în circuitul științific.

Episodul politic și diplomatic al tranzitului armelor sîrbești, afirmînd dorința de independență și patriotismul domnitorului, a reprezentat, în același timp, o puternică și sinceră afirmare a prieteniei ce lega cele două popoare, român și sîrb, în lupta pentru promovarea acelorași năzuințe¹².

IV. Ultimul document (Anexa IV) se referă, de asemenea, la unul din momentele importante ale domniei lui Al. I. Cuza și anume la mișcarea organizată de coaliția monstruoasă cu scopul de a sonda terenul și a pregăti înlăturarea domnitorului. După cum se știe, politica acestuia nemulțumise, în egală măsură — motivele erau diametral opuse, însă — atât moșierimea conservatoare, cît și burghezia radicală, îngăduind realizarea acestei alianțe fără precedent în analele vieții noastre politice.

Spre deosebire de informațiile cuprinse în corespondența celorlalți agenți consulari și mai ales în cea a lui Eder, folosită în lucrările în care este analizată mișcarea din 3/15 august 1865¹³, depeșa lui Poumay conține unele elemente noi. Diplomatul belgian remarcă existența coaliției dintre partizanii lui Brătianu și boierime; de asemenea, schițează liniile generale ale evenimentelor din ziua 3/15 august.

Referindu-se la atmosfera internă din perioada imediat anterioară declanșării mișcării, Poumay afirmă că, pentru a preveni evenimentele grave, a căror declanșare era considerată drept iminentă, s-a dispus, în zorii zilei de 3/15 august, arestarea acelorora considerați, de multă vreme, drept „conspiratori periculoși”. Printre alții sînt indicați Brătianu, Rosetti, Brăiloiu și Serurie. Se notează, de asemenea, că arestările au provocat o vie emoție și au determinat o mare agitație. Mișcarea negustorilor, singura pomenită, de altfel, în lucrările consacrate perioadei, s-a produs, deci, într-o atmosferă ce se caracteriza, deja, prin tensiune și încordare.

În afară de informațiile privind consecințele ciocnirii dintre armată și populație, care diferă, în unele puncte, de cele cunoscute, este interesant de observat că agentul belgian notează că un mare număr de boieri, înspăimîntați, au părăsit capitala refugiindu-se la moșii.

Datele documentului de care ne ocupăm, confirmînd relațiile deja cunoscute, întregesc conturul evenimentelor, reliefind încă o dată nu numai exactitatea

⁹ T. W. Riker, *op. cit.*, p. 484.

¹⁰ *Ibidem*, p. 482—483 și urm.

¹¹ Numeroase depeșe, care urmează cronologic aceleia reproduse de noi, sînt consacrate acestei probleme.

¹² Vezi, în acest sens, Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 143—148. Pentru detalii, vezi lucrarea *Tranzitul armelor sîrbești prin România sub Cuza-Vodă (1862), „Romanoslavica”, XI (1965), p. 33—65.*

¹³ T. W. Riker, *op. cit.*, p. 582 și urm.; Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, p. 347 și urm.

informației diplomatului belgian, ci și calitatea deosebită a acesteia, rod al unei bogate experiențe și al unei reale cunoașteri a mediului în care-și desfășura activitatea.

Cele patru documente pe marginea cărora ne-am formulat observațiile, deși se referă la fapte și evenimente deosebite, îmbrățișează, toate, epoca în care s-a constituit România modernă, contribuind la cunoașterea mai deplină a acesteia, la schițarea mai vie a puternicei personalități a lui Alexandru Ioan Cuza, domnul Unirii.

I

CONSULAT GÉNÉRAL DE BELGIQUE
DANS LES PRINCIPAUTÉS UNIES
DE
MOLDAVIE ET DE VALACHIE
No. 530

Bucharest, 14/26 décembre 1860

Monsieur le Ministre,

La situation générale des affaires du pays ne s'est pas améliorée depuis l'envoi de ma dépêche No. 528 du 6/18 de ce mois, dont je suis heureux de pouvoir signaler toute l'exactitude.

Tout paraît calme à première vue, mais je crains que si la crise, qui me semble être imminente, vient à se déclarer, le pays tout entier ne soit emporté par le courant révolutionnaire qui se dirige vers la Hongrie.

Mr. le Chevalier Strambio, agent et consul général de Sardaigne dans les Principautés, est de retour dans nos murs depuis quelques jours; il arrive de Galatz où il a séjourné pendant près de trois mois, sous prétexte de prendre part aux séances de la Commission Européenne du Danube mais plutôt, comme les faits semblent le prouver, pour diriger les tentatives qui ont été faites pour introduire clandestinement dans le pays des armes et du matériel de guerre. A peine arrivé à Bucharest, Mr. de Strambio a eu plusieurs conférences avec le Prince Couza, conférences qui n'ont pas eu de résultat.

Comme de raison, mon collègue de Sardaigne nie toute participation à ces tentatives, si heureusement déjouées, mais l'ignorance complète qu'il feint à ce sujet est, si non croyable, du moins fort extraordinaire.

Mr. Cerutti, l'agent du Gouvernement Sarde, après un séjour de quelques semaines à Galatz, vient de quitter cette ville et se rend à Turin par voie de Constantinople.

Ce diplomate sarde était accrédité pour une somme de 200.000 francs près de la Banque Ottomane à Galatz. Il avait pour mission de recevoir les armes à leur arrivées et puis d'en faire la réexportation vers la Hongrie.

J'apprend de source certaine que le général Klapka et plusieurs Hongrois de distinction se trouvent en ce moment clandestinement à Galatz. Mr. Klapka voyage avec un passeport suisse.

Parmi les mesures qu'a prises le Prince Couza, pour empêcher l'entrée dans le pays des révolutionnaires hongrois, je dois signaler celle de l'envoi de troupes sur tout le littoral du Bas-Danube. Il a également établi un camp retranché près de Galatz pour la défense du matériel de guerre qui est saisi et déposé dans la

A Son Excellence
Monsieur le Baron de Vrière
Ministre des Affaires Etrangères
à Bruxelles

caserne de cette ville. Cette dernière mesure me paraît inutile et n'empêchera pas qu'à un moment donné les Hongrois, qui se sont introduits dans le pays, ne viennent les enlever de force.

La première idée du Prince avait été de faire arrêter indistinctement tous les Hongrois séjournant dans le pays mais il a dû y renoncer devant l'opposition formelle de l'agent d'Autriche.

Le pays est tranquille, l'on ne croirait pas être à la veille d'événements aussi prochains, mais cette tranquillité est de la nature de celle qui précède les grandes tempêtes.

Il résulte de quelques conversations que j'ai eues avec le Prince, que celui-ci n'est pas sans avoir de vives inquiétudes sur la situation des affaires et qu'il craint d'être débordé par les événements; il y a beaucoup d'ambiguïté dans ses raisonnements et, pressé par les divers agents, il hésite et ne sait trop à quoi s'arrêter.

Malgré les mesures prises, les Hongrois continuent à s'introduire dans le pays et je crains que bientôt il ne soit plus possible de les en empêcher.

Ce qui me paraît singulier c'est que c'est par la frontière autrichienne qu'a lieu principalement leur arrivée; ils sont tous dépourvus de papiers.

Le Prince vient de demander le concours du Gouvernement autrichien pour y mettre obstacle; celui-ci lui a fait répondre officieusement, par son agent le Baron d'Eder, que c'était au gouvernement Valaque à surveiller ses propres frontières.

Je vous prie d'agréer, Monsieur le Ministre, les assurances de la haute considération avec laquelle j'ai l'honneur d'être.

De Votre Excellence le très humble
et très obéissant serviteur

Jacques Poumay

Archives du Ministère des Affaires Etrangères et du Commerce extérieur de Belgique, Correspondance politique, Légations, Roumanie, 2e vol. (1857—1860), doc. nr. 148.

II

CONSULAT GÉNÉRAL DE BELGIOUE
DANS LES PRINCIPAUTES UNIES
DE
MOULDAVIE ET DE VALACHIE
No. 536

Bucharest, 18/30 mart 1861

Monsieur le Ministre,

Si je croyais qu'il y eût quelque intérêt pour Votre Excellence, je vous mettrais sous les yeux jour par jour la liste des destitutions que le Cabinet Valaque met à exécution, vous vous convaincrez, Monsieur le Ministre, que tous ces actes arbitraires n'ont qu'un seul mobile, celui de chercher par tous les moyens possibles à se créer une majorité dans les prochaines élections.

A Son Excellence
Monsieur le Baron de Vrière
Ministre des Affaires Etrangères
à Bruxelles
et., etc., etc.

Le Ministère travaille donc ouvertement aujourd'hui à influencer les élections par la corruption, l'intimidation et les promesses, moyens qui sont très puissants ici et dont l'emploi lui est facile, car, disposant des revenus publics, il peut acheter en bloc les électeurs là où ils lui paraîtront suspects et nommer à des places grassement rétribuées les députés dont il voudra s'assurer les voix.

Ces faits embrouillent de plus en plus la marche des affaires et tendent à susciter dans peu de temps des complications dont il serait très difficile de déterminer d'avance la nature, mais que chacun prévoit, tant leurs signes précurseurs sont menaçants.

Les élections auront lieu du 11 au 15 avril ; si elles sont favorables au Gouvernement des émeutes pourraient bien éclater dans quelques collèges électoraux, tant les esprits sont algriss.

Le grand travail de la réorganisation politique et matérielle de ces Provinces paraît impossible aussi longtemps que le pacte constitutif des Principautés-Unies ne sera pas remanié.

Deux années d'expérience sont venues clairement démontrer que la consolidation de la nationalité roumaine ne pourra se réaliser aussi longtemps que les rougas gouvernementaux ne seront pas simplifiés, c'est-à-dire qu'une seule Assemblée et un seul Ministère, communs aux deux Principautés, ne seront pas établis. D'une autre côté, le Pouvoir Suprême, au lieu d'être électif, devrait y être dynastique, ce serait le seul moyen de réduire à l'impuissance, les ambitions remuantes de tous ceux qui, ayant 3 000 ducats de revenu, ont le droit, aux termes de la Convention, de prétendre au trône Princière.

L'Europe, qui a donné la Convention aux Principautés-Unies commence à comprendre que son oeuvre n'était pas née viable, aussi tout porte à croire que les Puissances garantes ne sont pas loin de faire ces nouvelles concessions aux Roumains du Danube. Le Gouvernement Ottoman, lui-même, ne doit pas, dans ce moment surtout, désirer voir surgir de nouvelles difficultés du côté des Provinces Danubiennes. Un tel état de choses ne pourrait qu'ajouter encore aux périls de sa situation. Ces causes laissent supposer que l'Union administrative et judiciaire des deux Principautés sera bientôt un fait accompli, il ne restera alors qu'un pas de plus à faire pour que les vœux des Roumains, exprimés avec tant d'unanimité lors de la réunion des Divans ad-hoc, ne reçoivent entière réalisation.

Il n'est pas étonnant non plus que le Pouvoir, qui cherche avant tout à se consolider, favorise, chose qui paraîtra peut-être impossible, l'éclosion des difficultés sans cesse renaissantes, dans la marche des affaires du Pays, pour que la Cour Suzeraine et les Puissances garantes puissent se convaincre de plus en plus de la nécessité absolue qu'il y a pour les Principautés-Unies d'être fusionnées plus intimement l'une avec l'autre, si les arbitres de leurs destinées veulent réellement les voir marcher vers le progrès et vers la reconstitution de leur nationalité.

Le Prince Couza, qui est assez habile, paraît être entré dans cette voie ; il lui fallait pour atteindre son but, des instruments qu'il put briser après s'en être servis ; il les a trouvés dans ses Ministres actuels dont le Pouvoir se trouve être consolidé aujourd'hui par la dissolution de l'Assemblée. Je ne puis autrement ni expliquer la conduite du Prince en présence des difficultés du moment ; il a un but qu'il cache à tout le monde et qu'il poursuit avec persévérance, il veut prouver à l'Europe que la situation qui est faite à son Pays, n'est plus possible. Atteindra-t-il son but sans le dépasser ? c'est ce que l'avenir nous apprendra.

Le Prince est à Iassy, mais il sera de retour à Bucharest pour les élections. Je vous prie... etc.

Jacques Poumay

Ibidem, 3e, vol. (1861—1870), doc. nr. 3.

III

CONSULAT GÉNÉRAL DE BELGIQUE
DANS LES PRINCIPAUTES UNIES
DE
MOLDAVIE ET DE VALACHIE
No. 587

Bucharest, 20/2 décembre 1862

Monsieur le Ministre,

Un fait d'une grosse importance se passe dans ce moment dans les Principautés.

Le Gouvernement Russe vient d'y introduire, par le voie du Pruth, une quantité considérable d'armes à feu, on peut, sans exagération, en évaluer le nombre à 50.000 fusils ; ces armes sont dirigées par plusieurs voies vers la petite Valachie et paraissent être destinées à la Serbie et à la Bulgarie, provinces que l'on veut sans doute, au printemps prochaine, soulever de nouveau contre la Turquie, du moins, s'il faut en croire les rumeurs assez fondées qui circulent ici.

Le Prince Couza, en échange peut-être de promesses qui lui sont faites par la Russie et qui paraît décidé à secouer le joug ottoman, a toléré l'entrée et le transit de ces armes par les Principautés, c'est-à-dire, qu'il n'a rien fait pour l'empêcher, et à l'heure qu'il est, plusieurs milliers de voitures (petits voitures que l'on charge légèrement à cause du mauvais état des chemins qui en hiver sont toujours effondrés) se dirigent vers Crayowa.

Les Agents d'Autriche et d'Angleterre, avertis de divers côtés, puis à la suite d'instructions qui leur sont parvenues de Constantinople, sont intervenus près du Prince Couza qui lui-même avait été invité par la Porte à mettre l'embargo ou à séquestrer ces armes partout où elles se trouveraient. Le Prince a répondu à ces Messieurs par une fin de non-recevoir et a ajouté : „qu'il ignorait complètement que des armes fussent introduites dans le pays“, qu'il allait faire des recherches et qu'alors il agirait, mais en attendant on laisse cheminer les armes vers Crayowa au vu et au su de tout le monde.

Plusieurs dépêches chiffrées adressées de Constantinople aux agents d'Autriche et d'Angleterre ont été falsifiées par l'administration du télégraphe d'autres dépêches expédiées par ces mêmes agents ont été retenues plusieurs jours avant de les transmettre à leurs destinataires ; ceci naturellement, n'a pu être fait que par ordre supérieur et en vue de gagner du temps.

Le Consul Général de Russie évite avec soin de causer de l'incident ; pressé dans la conversation par plusieurs de ses amis il a prétendu ignorer les faits qu'on signale ; depuis deux jours, il se dit malade et ne reçoit personne.

L'agent de France a vivement fait sentir au Prince qu'en favorisant le passage de ces armes, il s'écarterait des limites de la neutralité et qu'en agissant de la sorte il s'assumait une grande responsabilité en s'attirant le blâme de la France. On se demande si cette attitude du représentant français ne sert pas à couvrir la politique secrète de son gouvernement, car ici on croit que ce coup de main a été dirigé d'un commun accord avec le gouvernement français ; les agents d'Autriche et d'Angleterre paraissent inquiets des allures de leur collègue de France, Monsieur Tillos, qui est un homme très habile et qui a beaucoup d'influence dans le pays.

A Son Excellence
Monsieur Charles Rogier,
Ministre des Affaires Etrangères à Bruxelles
etc., etc., etc.

D'après une conversation que j'ai eu hier soir avec Mr. Tillos, il me semble que cet agent n'a reçu au sujet de cette affaire aucune instruction de son gouvernement. Mr. Tillos blâmait fortement la conduite du Prince Couza.

J'aurai le plus grand soin, Monsieur le Ministre, de tenir Votre Excellence, ainsi que notre Ministre à Constantinople des événements qui surgiront (sic) de vous prie d'agréer.

Jacques Pounay

Ibidem, déc. n° 23.

IV

CONSULAT GÉNÉRAL DE BELGIQUE
DANS LES PRINCIPAUTÉS UNIES

Bucharest, 6/18 août 1865

DE
MOLDAVIE ET DE VALACHIE
No. 668
ANEXE

Monsieur le Ministre,

J'ai eu l'honneur d'envoyer avant-hier à Votre Excellence la dépêche télégraphique suivante : „Hier, Bucharest a été troublée par un mouvement populaire qui a été aussitôt réprimé par la troupe. Il y a de nombreuses arrestations, des morts et beaucoup de blessés”.

Aujourd'hui la ville est tranquille.

Depuis plusieurs jour, il n'était bruit que d'une émeute qui devait éclater mais à laquelle personne ne croyait. La police cependant, sur les ordres du gouvernement, fit opérer le 3/15, à l'aube du jour, l'arrestation de divers personnages connus depuis plusieurs années comme des conspirateurs dangereux. Se sont Messieurs Bratiano, Rosetti et Brailoio anciens ministres et ex députés, Lopati ancien préfet, Serrurier journaliste et plusieurs autres.

Ces individus, depuis les événements de 1848, se sont toujours trouvés à la tête des émeutes qui ont éclaté, ils sont toujours de l'opposition et conspirent sans cesse.

Ces arrestations avaient naturellement excité la population et il régnait en ville une grande agitation ; des groupes se formèrent bientôt et la circulation devint très animée.

Vers les neuf heures du matin, des marchands de légumes et de poisson que stationnaient sur la place du marché, au pied de l'hôtel de ville, eurent des démêlés avec les sergents de ville chargés d'encaisser l'impôt que prélève la municipalité, pour les cabanes en planches qui servent de magasins à ces marchands ; ces discussions se transformèrent en voies de fait, et une lutte s'engagea entre ces individus et les gens de la police, des groupes se formèrent aussitôt, les rassemblements grossirent et la mêlée devint générale.

Ces masses se ruèrent sur l'hôtel de ville brisant et détruisant tout ce qui s'y trouvait. En quelques instants les archives de la ville, les meubles, la caisse

A Son Excellence
Monsieur Charles Rogier
Ministre des Affaires Etrangères
etc. etc. etc.

furent jetés par les fenêtres et la place du marché fut littéralement couverte de ces débris.

Les agents de la force publique étaient impuissants à rétablir l'ordre.

Les émeutiers se rendirent ensuite au Palais de justice qu'ils mirent également au pillage.

Le gouvernement fit sortir les troupes des casernes qui furent concentrées dans divers quartiers de la ville ; les ordres furent donnés à l'effet de disperser les rassemblements.

La troupe rencontra une faible résistance sur la place du marché et les émeutiers, dont pas un seul n'était armé, lui lancèrent des volées de pierres ; plusieurs soldats furent blessés. C'est alors et après plusieurs sommations faites par le commandant, que la troupe fit feu et repoussa peut-être trop brutalement les insurgés en faisant une masse d'arrestations.

Deux canons furent amenés sur le lieu du désordre ; un seul opera deux décharges et le calme fut rétabli aussitôt.

On compte environ 1500 arrestations, 70 tués et 250 blessés ; en outre, il y a parmi les soldats 20 blessés et plusieurs officiers.

Ni le palais princier ni les Ministères n'ont été en butte à la moindre attaque.

Les Boyards ont été pris par la peur et bon nombre d'entre eux ont quitté la capitale pour aller se réfugier à la campagne.

Le Ministère, pendant ce mouvement, a fait bonne contenance et a montré de l'énergie, la troupe a évidemment agi avec la brutalité, mais en pareil cas il est impossible d'éviter le zèle, les désordres et les abus de pouvoir.

Mr Bratiano et consorts d'un part, et la boyarerie de l'autre voudraient le renversement du Prince Couza, les premiers voudraient un Prince étranger, les autres un Prince indigène quelconque.

Le Prince Régnañt qui se trouve à Ems et qui avait l'intention, après le rétablissement de sa santé, de se présenter aux diverses Cours des Puissances Garantes, pourrait bien, me disait hier Monsieur Cretzulesco, Président du Conseil, revenir à Bucharest dans quelques jours.

Je vous prie d'agréer...

Jacques Poumay

Ibidem, doc. nr. 43

DIN VIATA FRĂMÎNTATĂ A UNUI VECHI LUPTĂTOR SOCIALIST. CÎTEVA DATE INEDITE

DE

P. CONSTANTINESCU-IAȘI

E vorba de dr. Cristian Racovski, care 20 de ani și-a legat viața de mișcarea muncitorească din România veche, jucînd un rol de primă importanță în activitatea Partidului Social-Democrat Român. A doua parte a vieții sale și-a închinat-o Rusiei Sovietice, unde, de asemenea, personalitatea sa s-a evidențiat, căzînd în cele din urmă victimă cultului stalinist.

De vastă cultură marxistă, adept al lui Lenin, cunoscător a cel puțin șase limbi (franceză, rusă, germană, română, bulgară, sîrbă), a publicat studii și numeroase articole în țară și în străinătate, fiind, totodată, un orator de temperament, agitator și organizator destoinic.

L-am cunoscut personal între anii 1911—1916, cînd activam deschis în mișcarea socialistă. Am cunoscut multe date din viața și activitatea sa, ceea ce mi-a permis să completez unele afirmații apărute în publicații recente. Multă vreme istoriografia noastră aproape l-a ignorat, pînă la apariția recente biografii semnată de Gh. Cristescu, în „Anale de istorie”, revista Institutului de studii istorice și social-politice, 1, 1972, p. 145—154.

Numele său adevărat, era Cristian G. Stanciov¹, luîndu-și apoi numele de Cristian Racovski, după cel al bunicului după mamă, Gheorghe Racovski, unul din marii democrați revoluționari ai epocii „văjradnie”, revoluția națională a poporului bulgar. Gheorghe Racovski a trăit și-n România, patrie celor mai de seamă luptători ai renașterii bulgare: Levski, Karavelov, Hristo Botev, printre cei mai importanți.

Între anii 1862 și 1867 se află permanent la București, unde intră în legătură cu luptătorii democrați români. Împreună cu B. P. Hașdeu el scoate publicația „Bădăștnost” („Viitorul”), scrisă în bulgărește și românește².

În legătură cu cetățenia și expulzarea dr. Cristian Racovski în 1907, pe cînd se găsea, ca delegat al Partidului Social-Democrat din România, la congresul Internațional al II-a la Stuttgart, ca și încercările sale de-a reveni în țară, date expuse în „Evocarea” din „Analele de istorie” amintite, doresc să fac unele completări.

¹ După prima biografie a lui Racovski, publicată în „Calendarul Muncii” pe 1908, București, 1907, p. 74.

² Din lucrarea mea *Rolul României în epoca de regenerare a Bulgariei, Iași, 1919, p. 45.*

Familia sa, originară de la Kotel din Bulgaria se stabilise în România încă în ultima decadă a secolului trecut, înjghebind o frumoasă gospodărie, aproape de Mangalia, ceea ce i-a permis tinărului și talentatului Cristian să studieze în centrele importante din străinătate (Germania, Franța și Elveția).

Cu privire la decretul de expulzare împotriva fruntașilor socialiști de aită origine, trebuie să arătăm că cei mai mulți dintre ei, ca V. Anagnoste, Barbu Lăzărescu și alții, au reușit să se întoarcă, în cele din urmă, în țară. Frații Hoppe, de origine austriacă, au rămas la Viena, păstrând însă permanent legătura cu socialiștii din țară, și ajutându-i în fel și chip, cînd treceau prin Viena. S-a recurs și la altfel de mijloace, cum a fost cazul cu inimoasa activistă de la Botoșani, Janeta Maltus, care s-a căsătorit fictiv cu N.D. Cocea, rămînînd în țară și continuîndu-și frumoasa sa activitate în nordul Moldovei.

Ultimă încercare de a intra în țară la începutul anului 1912 — și care i-a reușit în cele din urmă — se datorește boierului progresist Sebastian Moruzi, care avea o moșie în județul Baia de atunci; ce se mărginea cu granița dinspre Bucovina, de sub dominația habsburgică. Sebastian Moruzi a venit la un punct al graniței, pe moșia sa, unde, după o înțelegere prealabilă, l-a luat pe Racovski în trăsura sa și la prima gară, cea de la Fălticeni, l-a trimis cu trenul la București, unde ajunge la 8 ianuarie, urmînd protestele sale susținute de partid și reușita finală.

În 1913 se căsătorește cu profesoara Alexandrina Alexandrescu — colaboratoare la „Viitorul Social” și „Lupta” sub pseudonimul Ileana Pralea, fosta soție a unui alt revoluționar emigrat din Rusia, dr. Filip Codreanu. A fost o tovarășă distinsă, de ajutor lui Racovski în tot restul vieții sale.

Într-una din discuțiile avute cu el, întrebîndu-mă ce cursuri urmez la Universitate, mi-a vorbit entuziasmat de un cumnat al său cu deosebită predilecție pentru disciplină pe care o studiam. Era vorba de Constantin Petrescu din Constanța, căsătorit cu Ana Racovski, în 1908, colaborator la „Calendarul Muncii” în anii 1908—1909. După călătorii în Germania și Belgia, se duce la Roma unde studiază arheologia, știința de care se simțea puternic atras. Nu-și termină studiile, deoarece moare la finele lui ianuarie 1914. Un necrolog impresionant se publică în „Viitorul social” nr. 11—12 din 1914³. Judecînd după articolele sale publicate în presa socialistă din țară și din străinătate, moartea prematură a făcut să dispară poate cel dintîi arheolog marxist din istoriografia românească.

La 14 august 1916 România declară război Austro-Ungariei. Guvernul interzice orice încercare de protest din partea conducerii partidului social-democrat. A doua zi, Racovski este arestat de Siguranța statului, iar după evacuarea din toamna lui 1916, în urma dezastrului armatei române, Racovski, este adus la Iași și ținut în strict secret într-o casă dintr-o stradă vecină cu mahalaua copilăriei mele, așa că nu putea avea legături cu fruntașii mișcării rămase la București, cum s-a afirmat într-o recentă lucrare⁴. Sediul secției locale a partidului era neîndoios în strada Langa, unde locuia și dr. Ghelerter, fruntașul mișcării ieșene, încă înaintea războiului — deci nu poate fi îndoială, așa cum se scrie în aceeași lucrare⁵.

Eliberarea sa din acest arest samavolnic s-a făcut de către tovarășii menționați în amintita lucrare, dar mai ales cu sprijinul masiv al trupelor ruse, aflate la Socola, bolșevizate — la 1 mai 1917. În Piața Unirii din Iași o mul-

³ Silvia Ioanid, *Studenți ai Universității din București militanți ai mișcării socialiste în perioada 1905—1914*, în „Analele Universității București”, Seria științe sociale, București, 1963, p. 122.

⁴ Mihai Cruceanu, Florian Tănăsescu, *Alexandru Dobrogeanu-Gherea*, București, 1971, p. 27.

⁵ *Ibidem*, p. 28

țime uriașă l-a dus în triumf. De pe statuia lui Cuza Vodă, Racovski vorbește maselor — pornind seara cu un detașament de soldați ruși spre Odesa, unde îl așteaptă mari mișturi din partea guvernului comisărilor poporului. Îmi aduc amintite de efectul puternic al marii manifestații, care îngrozise guvernul și

Dr. Cristian Racovski (în rîndul de sus), împreună cu C. Diamandi.

pe regele însuși. La statuia-tribună, Racovski este îmbrățișat de Max Wexler, vechiul său prieten ieșean — care nu era închis, cum se afirmă într-o altă lucrare recentă. Restul i-a fost acestuia fatal. A doua zi, Wexler fu dus pe front, deși era scutit de serviciul militar, și împușcat mișelește. Peste cîteva zile a plecat la Odesa și M.Gh. Bujor, mobilizat ca ofițer într-o unitate din Moscova.

După alungarea hatmanului Scoropadski, conducătorul Ucrainei ocupată de germani pînă la înfrîngerea Germaniei, în toamna lui 1918, și a celorlalți generali albi de tipul lui Petliura, Racovski ajunge președintele Ucrainei sovietice și unul din colaboratorii lui Lenin. El participă la crearea Internaționalei

a III-a (2—6 martie 1919), reprezentând partidele socialiste din România și Bulgaria⁶. Când, în noiembrie 1918, se formează un Comitet provizoriu al Partidului Socialist din România, Racovski este și el ales — deși absent — în semn de solidaritate internațională cu proletariatul rus⁷.

Racovski continuă să se intereseze de mișcarea socialistă din România. Când, în octombrie 1920, delegația Partidului Socialist Român, formată din Gh. Cristescu, Al. Dobrogeanu, C. Popovici, Eugen Rozvan, D. Fabian și I. Flueraș a ajuns la Moscova pentru a lua contact cu conducerea Internațională a III-a, înaintea începerii discuțiilor ea s-a deplasat la Harcov, unde s-a întâlnit cu Racovski, președintele Sovietului comisarilor poporului din Ucraina, cu care a dezbătut alți probleme legate de situația și activitatea mișcării socialiste, cât și cele 21 de condiții de afiliere la Internaționala Comunistă. Pe unul din ei Racovski îi va purta timp de zece zile prin centrele miniere din bazinul Donețului și prin localități de pe malul nordic al Mării Negre⁸.

În 1919, soția sa, rămasă la București cu cei doi fii din prima căsătorie, Radu și Elena, cere guvernului să plece în Uniunea Sovietică la soțul ei; ca un act de bunăvoință i se admite și pleacă la Moscova, unde peste doi ani vine și fiica sa, Elena. Când Racovski, mai târziu, este numit ambasadorul Uniunii Sovietice la Paris, îl sprijină pe Radu, care după studii strălucite ajunge profesor de zoologie la Facultatea de științe naturale a Universității din București, și, în 1963, e ales membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România.

Îndeplinind și alte misiuni importante în Uniunea Sovietică, Racovski ajunge în cele din urmă în conflict cu Stalin, acuzat de troțchism și implicat în procesele din perioada 1936—1938, când au căzut victime și mulți din foștii conducători ai mișcării socialiste române. Racovski este surghiunit în Siberia, cu domiciliul forțat la Barnaul, unde și moare. Soția și fiica sa Elena se stabilesc la Moscova, reluând legăturile cu Radu Codreanu, rămas la București. După 40 de ani, Elena Codreanu-Racovski vine la București, când am văzut-o și eu, dându-mi informații despre ultimii ani ai vieții lui Racovski.

Vreau să mai amintesc unele amănunte cu privire la un episod din timpul primelor tratațive ale guvernului sovietic cu reprezentanții statelor capitaliste din Occident petrecute în anul 1922.

Pe timpul restriștei mele, după arestarea, cu prilejul grevei generale, la Bîrlad, la 20 octombrie 1920 și după ce, ulterior, am fost deferit Curții Marțiale din Galați, fiind suspendat din învățământ, în timpul lăsat liber de anchetatorii de la Galați, am recurs la lecții particulare. Mi s-a oferit prilejul să pregătesc pentru bacalaureat pe fiul unui cunoscut diplomat liberal, care avea o moșie nu prea departe de Bîrlad. Era Constantin Diamandi, unul din intimii lui Ionel Brătianu, totuși cu vederi personale oarecum independente. El nu se sfia, de câte ori venea la Bîrlad, să mă cheme la el și să-mi povestească o serie de amănunte interesante. Între altele, un episod îl privea și pe Racovski.

La începutul lunii aprilie 1922 s-au adunat la Genova reprezentanții autorizați ai statelor capitaliste din Apus, într-o conferință cu participarea reprezentanților Rusiei Sovietice, pentru a discuta posibilitățile reluării raporturilor economice care interesau îndeaproape guvernele din Apus. În felul acesta, Rusia Sovietică, care participa prin însuși comisarul poporului la externe, Cicerin, în fruntea unei importante delegații, fu recunoscut „de facto” dacă nu „de jure”, renunțându-se la visurile hrănite mai bine de patru ani de către cercurile guvernante din Apus la doborîrea tinerii Republici Socialiste. La Genova s-a

⁶ Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac, *Crearea Partidului Comunist Român*, București, 1971, p. 167 și 169.

⁷ *Ibidem*, p. 95.

⁸ Mihai Cruceanu, Florian Tănăsescu, *op. cit.*, p. 49.

ajuns chiar la o înțelegere că nici o țară nu poate începe război împotriva instituțiilor altui stat.

A urmat curînd o a doua conferință europeană, la Haga, cînd Rusia Sovietică fu reprezentată de Litvinov, pînă la restabilirea lui Cicerin. „Întreaga discuție în jurul recunoașterii „de jure“ din care să decurgă apoi recunoașterea de fapt a Rusiei Sovietice, constituie adevărată „chinezie diplomatică“ — după însăși expresia celui mai important diplomat de azi al guvernului liberal, cu care am avut ocazia a conversa zilele acestea referitor la conferința de la Genua”⁹.

Între altele, îmi amintesc cum îmi povestea Diamandi — poate ca să-mi facă mie plăcere — unele scene, pline de humor. Cînd Cicerin, care vorbea o perfectă franceză, se referea la bogățiile naturale ale pămîntului Rusiei, cu posibilități de exploatare de industriașii din Apus — bineînțeles în condițiile impuse de guvernul sovietic — ochii partenerilor străluceau, vădînd poftă rapace, după însăși expresia lui Diamandi.

La Genova — îmi mai povestea el — s-a petrecut o scenă nostimă. Discuțiile aveau loc pe vasul italian „Dante Alighieri“, la care se ajungea cu o șalupă din rada Genovei, delegații locuind în oraș. Într-un moment dat, în aceeași șalupă, întîmplător se găseau Cicerin și Racovski din delegația sovietică, Ionel Brătianu cu Diamandi din delegația română și Louis Barthou, din delegația franceză. La pornire, Barthou exclamă: „șalu a noastră se încacă, nu mai ajungem la bastiment“, referindu-se la prezența lui Brătianu și Racovski pe același vas. Aluzia era evidentă. Toți au ris și atunci Brătianu s-a îndreptat către Racovski — și-au dat mîna, de unde pînă atunci stăteau cu spatele — și totul a mers bine, îmi povestea cu haz diplomatul Diamandi.

⁹ P. Constantinescu-Iași, *La Haga*, din „Iașul Socialist“, 25 iunie 1922.

NOI REZULTATE ÎN ANALIZA CRITICĂ A FASCISMULUI DIN ROMÂNIA

DE

I. AGRIGOROAIEI

Istoriografia românească a obținut, în special în ultima vreme, rezultate de seamă în cercetarea și discutarea realităților economice, sociale și politice din perioada interbelică. Ca urmare a acumulărilor din cele aproape trei decenii de la insurecția națională antifascistă, a lărgirii bazei documentare, a abordării problemelor istoriei de pe o poziție consecvent științifică și dintr-o perspectivă tot mai largă, au apărut studii valoroase privind demascarea caracterului antinațional și antipopular al mișcării fasciste din România, lupta forțelor largi democratice împotriva pericolului fascist intern și extern și pentru salvarea intereselor vitale ale poporului român. Rețin în mod deosebit atenția lucrările, multe cu caracter monografic, elaborate în ultimii ani, ce tratează pe larg activitatea antifascistă internă, rolul clasei muncitoare și al partidului comunist, precum și contribuția poporului român la zdrobirea fascismului pe plan internațional¹.

Spre deosebire de unele lucrări anterioare, acestea tratează lupta antifascistă a Partidului Comunist în strinsă legătură cu activitatea tuturor forțelor progresiste și democratice, în contextul general al situației interne și internaționale, ferindu-se de exagerări și interpretări simpliste. Putem afirma, fără a greși, că istoriografia românească referitoare la această problemă a intrat, aproximativ la începutul deceniului al VIII-lea, într-o nouă etapă de dezvoltare ce se caracterizează nu numai printr-o bază documentară și o perspectivă mai

¹ Spațiul nu ne permite să le enumerăm pe toate; amintim aici o parte din ele: *Partidul Comunist Român în viața social-politică a României 1921—1944*, București, 1971; *Din lupta antifascistă pentru independența și suveranitatea României*, București, 1971; *Organizații de masă legale și ilegale create, conduse sau influențate de P.C.R. 1921—1944*, vol. I, București, 1970; *În slujba cercetării marxiste a istoriei P.C.R. (Culegere de comunicări)*, București, 1971; *August '44. Culegere de studii*, București, 1971; *Români în rezistența franceză în anti celui de al doilea război mondial*, București, 1969; *Voluntari români în Spania. Amintiri și documente 1936—1939*, București, 1971; *Al. Gh. Savu, Dictatura regală (1938—1940)*, București, 1970; *Gh. I. Ioniță, P.C.R. și masele populare*, București, 1971; *T. Bunea, Lupta poporului român împotriva dictaturii fasciste de la Viena*, București, 1971; *L. Bányai, Pe jăgașul tradițiilor frățești*, București, 1971; *Gh. Tuțui, A. Petric, Frontul unic muncitoresc în România*, București, 1971; *O. Matichescu, Apărarea patriotică*, București, 1971; *Gh. I. Ioniță, A. Karețchi, Intelectuali ieșeni în lupta antifascistă*, 1971 ș.a.

largă, ci și prin abordarea și interpretarea evenimentelor de pe o poziție deplin științifică. Subliniind că ea reprezintă o nouă etapă, se subînțelege că nu neglijăm deloc acumulările anterioare și nici efervescența care a cuprins știința istorică românească începând cu, aproximativ, mijlocul deceniului trecut și care a pregătit tocmai saltul actual. În 1970 și în special în 1971 au apărut, așa cum s-a putut observa, lucrări de amploare, în cea mai mare parte, rezultatul unor cercetări colective. În același timp, stadiul actual impune și rezolvarea unor aspecte mai puțin cercetate, sau chiar neglijate, din motive asupra cărora nu străluim aici.

În acești ultimi ani, au fost obținute unele realizări în analiza critică a fascismului din România. Este un început ce trebuie fără îndoială subliniat, dar care — în stadiul actual nu numai al științei istorice românești ci și al edificării societății socialiste multilateral dezvoltate — obligă la continuarea cercetărilor și la elaborarea unor lucrări cu caracter monografic și în această direcție. Într-o recentă sesiune științifică, asupra căreia vom reveni pe larg, s-a remarcat foarte bine: „În ultimele decenii ne-am concentrat asupra elaborării unor studii și lucrări privitoare la lupta antifascistă, antihitleristă și la rolul partidului în această luptă, fapt desigur foarte pozitiv, dar care are și un revers. Problema fascismului românesc nu a fost analizată decât sumar în aceste lucrări, care se rezumă de multe ori la prezentarea descriptivă a luptelor antifasciste... Abia astăzi s-a reluat firul acestor cercetări și au început să apară cărți și studii mai cuprinzătoare asupra acestor teme”². În același sens, s-a arătat că „lipsește încă în țara noastră lucrări originale fundamentale consacrate unei analize aprofundate a fascismului aflat pe plan intern cît și pe plan internațional” și că „istoria fascismului românesc urmează abia a fi scrisă”³. Menționîndu-se ca un fapt îmbucurător reeditarea recentă a lucrării lui Lucrețiu Pătrășcanu *Sub trei dictaturi*, cît și apariția, în 1971, a monografiei *Garda de fier, organizație teroristă de tip fascist* (autori: M. Fătu și I. Spălățelu), s-a evidențiat necesitatea a noi lucrări, de un riguros nivel științific, care să aprofundeze analiza critică a fascismului, așa cum s-a manifestat în țara noastră, caracteristicile sale proprii, lucrări menite să elucideze încă numeroase aspecte. S-ar răspunde astfel, în primul rînd, cerințelor interne de lămurire științifică; în același timp, o asemenea analiză se încadrează și în dezbaterile care au loc pe plan mondial, cu atît mai mult cu cît lucrările unor autori de peste hotare, care se ocupă de unele probleme ale României dintre cele două războaie mondiale și ale fascismului românesc, abordează aspectele respective din unghiuri variate, pornind de la concepții diferite⁴.

La realizările amintite aici trebuie să adăugăm volumul *Impotriva fascismului*⁵ care reunește comunicările prezentate în „Sesiunea științifică privind analiza critică și demascarea fascismului în România”, desfășurată în zilele de 4—5 martie 1971, la București. Sesiunea a urmărit să realizeze o analiză științifică, multilaterală asupra genezei și dezvoltării fascismului în România. Îndeosebi a Gărzii de fier și a perioadei dictaturii legionare (septembrie 1940 — ianuarie 1941). Pe baza comunicărilor și concluziilor publicate în acest volum, ținem să subliniem și noi „că s-a înfăptuit o examinare multilaterală, nuan-

² Miron Constantinescu, *Concluzii* (în cadrul „Sesiunii științifice privind analiza critică și demascarea fascismului în România”, desfășurată la București, în zilele de 4—5 martie 1971), în *Impotriva fascismului*, Editura politică, București, 1971, p. 238—259.

³ Valter Roman, *Condițiile apariției fascismului pe plan mondial și lupta poporului român împotriva fascismului pe plan internațional*, în loc. cit., p. 10—11.

⁴ *Ibidem*; Miron Constantinescu, op. cit., p. 258. Dintre lucrările străine recent apărute semnalăm aici Ernst Nolte, *Les mouvements fascistes. L'Europe de 1919 à 1945*, Paris, Calmann-Lévy, 1969, 363 pagini. Autorul încearcă și o prezentare a mișcării fasciste din România (p. 235—251).

⁵ Editura politică, București, 1971, 300 pagini.

tată și mult mai profundă decît cu alte prilejuri a problemelor fascismului în România și în special a fascismului legionar⁶. Evident, subiectul nu a fost examinat pînă la epuizare, iar „cercetările trebuie continuate și aprofundate pe toate laturile, istorice, politice, sociologice, filozofice”⁷.

În acest context, considerăm că discutarea unor probleme semnificative în legătură cu analiza critică a fascismului în România nu este numai indicată ci și necesară; pe baza rezultatelor obținute pînă acum, am dori să stabilim anumite „bunuri cîștigate” și să ne exprimăm părerea despre unele aspecte ce mai comportă discuții.

O chestiune foarte importantă este, fără îndoială, aceea a periodizării fascismului din România. S-au propus, în acest sens, următoarele etape:⁸

I. De la înființarea primelor organizații de extremă dreaptă imediat după primul război mondial și pînă la sfîrșitul crizei economice. Această etapă se caracterizează prin încercarea de conturare a doctrinei, programului și tacticii, ca și prin efortul de captare a aderenților.

II. De la sfîrșitul crizei economice la sfîrșitul anului 1937. Garda de fier a trecut la propaganda zgomotoasă și la acțiuni de forță; a sporit în mod considerabil rolul unor factori externi, Garda de fier devenind o agentură a Germaniei hitleriste în România. Organizarea de noi alegeri la sfîrșitul anului 1937, încheierea „pactului electoral” cu Iuliu Maniu și alți factori marchează încheierea acestei faze.

III. Perioada dictaturii regale a marcat o etapă și în evoluția organizațiilor fasciste, caracterizată prin încordarea continuă a raporturilor dintre cercurile guvernamentale — în rîndurile cărora un rol important l-a jucat Armand Călinescu — și Garda de fier, prin ascuțirea luptei pentru putere, în condițiile intensificării presiunilor economice și politice ale Germaniei, a izolării externe a României.

IV. Perioada septembrie 1940 — ianuarie 1941 a reprezentat momentul de maximă ascensiune a fascismului în România. Fascismul a acaparat puterea în stat dar, totodată, s-a manifestat cea mai acută criză lăuntrică a sa, exprimată prin autodemascarea politicii legionare ca urmare a măsurilor luate și apoi prin izbucnirea conflictului dintre cele două grupări fasciste.

V. Regimului legionar i-a urmat dictatura militaro-fascistă (ianuarie 1941 — august 1944). În condițiile interne și internaționale de la începutul celui de-al doilea război mondial, „soldate și cu amputarea teritoriului țării noastre, forțele fasciste, folosind o intensă propagandă patriotardă și naționalist-șovină, au pregătit împingerea României în războiul antisovietic, război potrivit intereselor noastre naționale și sentimentelor poporului nostru...”⁹. Forțele antifasciste și democratice organizate și conduse de P.C.R. au asigurat, în condiții internaționale favorabile, victoria insurecției naționale din august 1944.

La baza acestei judicioase periodizări stau, în primul rînd, momente interne, specifice fenomenului istoric studiat în legătura necesară cu evoluția situației internaționale. Periodizarea prezintă și următorul avantaj: cu excepția primei etape care are o întindere relativ mai mare, celelalte etape ale mișcării fasciste coincid cu anumite perioade ale istoriei noastre contemporane. Acest fapt ne apare firesc dacă avem în vedere, în special după 1933, raporturile dintre celelalte forțe politice și grupările fasciste, evoluția situației interne în ansamblul ei, dezvoltarea mișcării democratice, antifasciste, presiunile externe exercitate etc. Chiar dacă nu și-au propus, în mod special, o periodizare a mișcării fasciste din România, și alți cercetători au jalonat aproximativ aceleași etape.

⁶ Miron Constantinescu, *Concluzii...*, p. 258.

⁷ *Ibidem*, p. 259.

⁸ Aron Petric, *Cu privire la periodizarea fascismului în România*, în *loc. cit.*, p. 44 și urm.

⁹ *Ibidem*, p. 51.

Analizându-se relațiile dintre Garda de fier și Germania s-a ajuns, de asemenea, la concluzia că instaurarea dictaturii hitleriste, la 30 ianuarie 1933, „a însemnat pentru organizațiile fasciste din România intrarea lor într-o nouă etapă”¹⁰. Începând cu această dată, relațiile dintre legionari și serviciile de spionaj hitleriste au devenit tot mai strînse¹¹. Aproximativ aceleași etape au fost stabilite și în ce privește penetrația ideologiei naziste în România¹².

S-a luat în considerare, ca un factor important în periodizarea mișcării fasciste, și evoluția luptei antifasciste a forțelor largi patriotice, evoluția acestei lupte cu succesele și înfringerile ei vremelnice, precum și dezvoltarea ei pînă la victoria hotărîtoare de la 23 august 1944. Este cunoscută, de pildă, semnificația antifascistă a luptelor din ianuarie-februarie 1933, importanța internă și ecoul lor internațional. Așa cum s-a arătat, „mișcarea antifascistă din România a cunoscut o nouă etapă de afirmare, calitativ superioară, în anii care au urmat instaurării hitlerismului la putere în Germania în 1933, moment de tristă amintire care a constituit un punct de pornire și pentru intensificarea acțiunilor Gărzii de fier și celorlalte grupări fasciste din țara noastră”¹³. Și în celelalte etape, lupta antifascistă a cunoscut anumite trăsături specifice impuse de condițiile în care s-a desfășurat, de caracterul regimului, de obiectivele imediate și de perspectivele urmării etc.

În analiza evoluției mișcării fasciste din România trebuie să se țină seama și de activitatea legionarilor după rebeliunea din ianuarie 1941. A fost trecut peste graniță și păstrat nucleul conducător al Gărzii de fier în frunte cu Horia Sima. Legionarii au constituit, în patrimoniul rezervelor politice ale lui Hitler, „o echipă de schmb”¹⁴, un mijloc de presiune și șantaj asupra lui I. Antonescu. Ei au fost folosiți de către hitleriști și în acțiunile de spionaj îndreptate împotriva țării noastre¹⁵.

După insurecția națională antifascistă, anumite cercuri politice reacționare, interne și externe au folosit pe legionari în acțiuni subversive și teroriste, ca elemente de șoc chemate să stăvilească procesul revoluționar în plină dezvoltare¹⁶. După cum se știe, aceste ultime acțiuni ale legionarismului au fost zdrobite, au suferit un eșec total.

S-au făcut, în ultimul timp, precizări cu privire la împrejurările apariției mișcării fasciste din România și la primele forme de organizare a mișcării extreme, de dreapta¹⁷. Stadiul actual al problemei impune însă examinarea, și în continuare, a condițiilor interne ale apariției fascismului, avînd în vedere ansamblul contradicțiilor existente în societatea românească și, în primul rînd, contradicția dintre vîrfurile claselor exploatare și masele populare muncitorești și țărănești¹⁸. Ne-am permite, în acest sens, să subliniem unele aspecte amintite dar insuficient reliefate care, după părerea noastră, sînt de natură să contribuie la înțelegerea acestor condiții.

¹⁰ Petre Ilie, *Relațiile dintre Garda de fier și Germania hitleristă*, în loc. cit., p. 84.

¹¹ Vezi M. Fătu, I. Spălățelu, *Garda de fier, organizație teroristă de tip fascist*, Editura politică, București, 1971, p. 106 și urm.

¹² Aurel Petri, *Penetrația ideologiei naziste în România*, în *Împotriva fascismului*..., p. 98 și urm.

¹³ Gh. I. Ioniță, *Lupta P.C.R., a mișcării muncitorești și democratice din România împotriva organizațiilor fasciste (1933—1960)*, în loc. cit., p. 142.

¹⁴ M. Fătu, I. Spălățelu, op. cit., p. 389.

¹⁵ *Ibidem*, p. 393.

¹⁶ *Ibidem*, p. 410.

¹⁷ *Ibidem*, p. 33 și urm.; Gh. I. Ioniță, A. Karețchi, op. cit., p. 13—20 ș.a.

¹⁸ Miron Constantinescu, op. cit., p. 259 și p. 264.

România a cunoscut la sfârșitul primului război mondial prefaceri deosebit de importante. S-a desăvârșit unitatea statului național, iar în anii avântului revoluționar s-au realizat importante reforme; România a cunoscut o puternică efervescență politică. Acordarea votului universal, răspunzând unor cerințe obiective în sens democratic, a făcut posibilă pătrunderea în viața politică a maselor largi populare care ridicau probleme noi ce vizau înseși căile de dezvoltare a țării¹⁹. În ansamblul ei, mișcarea democratică a vremii s-a lărgit. Prin reforma electorală, reforma agrară, recunoașterea egalității în drepturi a tuturor cetățenilor indiferent de naționalitate²⁰, prin toate aceste măsuri „care loveau în puterea economică și politică a unei însemnate părți a claselor dominante, obligate să țină seama într-o anumită măsură de unele deziderate ale maselor muncitoare, sub acțiunea cărora s-au și realizat, de altfel, prefacerile amintite, a fost avansat un proces de democratizare, de transformări progresiste în diferite domenii ale vieții politice și economice”²¹. În primii ani de după război, când pozițiile economice și influența politică a moșierimii au slăbit considerabil se surprinde cantonarea mai spre stînga a unor forțe politice²². În cadrul Partidului poporului au intrat și grupări cu orientare democratică. O mare parte a țărănimii credea că generalul Averescu va rezolva problemele ce o interesau direct²³. În perioada imediat următoare războiului, acționind pentru realizarea unor reforme cu caracter democratic, Partidul țărănesc avea o bază socială relativ largă și o orientare programatică care îl situau în rîndul grupărilor politice de stînga ale burgheziei²⁴. În acei ani, Partidul socialist a cunoscut o puternică activizare și radicalizare. El s-a afirmat ca cea mai înaintată forță politică a societății românești care s-a pronunțat nu numai pentru revendicări cu caracter burghezo-democratic, menite să îmbunătățească viața maselor, ci și pentru schimbarea radicală a societății românești²⁵. Crearea Partidului Comunist Român pe baza ideologiei marxist-leniniste a constituit un moment de mare importanță în istoria mișcării noastre muncitorești.

În noile condiții istorice, întărirea mișcării democratice, avîntul mișcării muncitorești, dezvoltarea mișcării socialiste și crearea Partidului Comunist — fiecare într-o măsură bine determinată — au ridicat noi probleme cercurilor conducătoare. În acest context, anumite cercuri guvernante au încurajat, într-o formă sau alta, organizațiile extremiste, naționaliste apărute imediat după război și le-au folosit ca instrumente pentru a lovi în mișcarea democratică și muncitorească. S-a urmărit o diversivune care să abată atenția opiniei publice de la problemele fundamentale și să canalizeze în altă direcție nemulțumirile unor categorii sociale²⁶.

Așa cum s-a arătat, istoria Gărzii de fier începe cu primele acțiuni ale grupărilor extremiste din Iași anilor 1919 și 1920²⁷. Pe parcursul anilor, personalități și forțe politice au folosit organizațiile extremiste și fasciste în scopuri proprii

¹⁹ Aron Petric, *Cu privire la trăsăturile regimului social-politic din România în anii de după 1918*, în „Forum — științe sociale. Cercetări privind istoria României”, nr. 6, 1970, p. 47.

²⁰ *Crearea Partidului Comunist Român. Mai 1921*, Editura științifică, București, 1971, p. 106.

²¹ *Ibidem*, p. 107.

²² Aron Petric, *Cu privire la trăsăturile...*, p. 47.

²³ *Crearea Partidului Comunist Român...*, p. 114.

²⁴ M. Mușat, I. Ardeleanu, *Viața politică în România 1918—1921*, Editura politică, București, 1971, p. 147.

²⁵ *Crearea Partidului Comunist Român...*, p. 118—119.

²⁶ M. Fătu, I. Spălățelu, *op. cit.*, p. 34.

²⁷ *Ibidem*, p. 37; Miron Constantinescu, *op. cit.*, p. 259; vezi și I. Agrigoroaiei, *Mișcarea democratică și socialistă din orașul Iași în preajma creării P.C.R.*, în „Cercetări istorice”, 1971, Iași, p. 213—214. „Garda conștiinței naționale,

și au încurajat aceste organizații într-o etapă sau alta. A fost analizată pe larg, de exemplu, evoluția raporturilor lui Carol al II-lea cu Garda de fier²⁸; a fost caracterizată această atitudine a unor oameni politici ca tentative „de a pescui în ape turburi, goană după himere, după cai morți cărora urma să le fie luate potcoavele, cuțite cu două tăiușuri, care, din nenorocire, creștează adînc, se plătesc scump. Căci între persuasiune — părerea exprimată de N. Iorga și alții — și dizolvarea Gărzii de fier de către I.G. Duca, a existat o condamnată politică de toleranță pusă în serviciul unui oportunism politic ce s-a dovedit foarte periculos mai târziu”²⁹. S-a ajuns pînă acolo încît un puternic partid constituțional, din inițiativa șefului său de atunci, Iuliu Maniu (și în dezacord cu unele grupări din partid), să încheie, la 25 noiembrie 1937, un „pact de neagresiune” cu Garda de fier și gruparea lui Gh. Brătianu³⁰. Această coaliție politică îndreptată împotriva guvernului liberal Tătărescu, și împotriva regelui Carol al II-lea reprezenta, în același timp, într-un sens mai larg, o coaliție împotriva forțelor democratice, o puternică lovitură dată însuși regimului parlamentar³¹. Era rezultatul unui lung șir de compromisuri și cedări, ultima verigă dintr-un lant întreg³².

Atitudinea unor personalități politice care au folosit sau au încercat să folosească Garda de fier în scopuri imediate, în serviciul unui condamnatul oportunism politic, explică într-o anumită măsură ascensiunea mișcării fasciste din România, înlăturarea sistemului parlamentar constituțional și instaurarea dictaturii fasciste. Aceste transformări au fost posibile, fără îndoială, în condițiile creșterii influenței Germaniei în Europa, a izolării complete a României și a ajutorului direct, substanțial primit de Garda de fier din partea hitleriștilor³³.

În lucrările din ultima vreme s-au făcut precizări importante în legătură cu baza socială a fascismului din România și cu interesele pe care le reprezenta. S-a arătat, foarte bine, că se impune de la început o distincție între compoziția de clasă și caracterul politic al Gărzii de fier. „Înțelegem *prin caracterul politic al unei organizații* țelul politic pe care îl urmărește, ce interese de clasă servește, ce clase sociale slujește”³⁴. Rămîne stabilit că Garda de fier a dat expresie tendințelor extremiste ale celor mai reacționare cercuri ale claselor dominante. S-a precizat că în țara noastră, Garda de fier exprima nu numai cele mai reacționare vîrfuri ale capitalului financiar ci și vîrfuri ale moșierimii. „ale resturilor moșierimii românești, care, după reforma agrară din 1921, devenise mult mai rachiunoasă, mai pătunsă de nemulțumire, de ură împotriva

înființată în 1919 la Iași, sub patronajul lui A.C. Cuza, a creat așa-zisul Partid socialist-național și sindicatele „naționale”. Organizația locală a Partidului socialist și sindicatele revoluționare au demascât, chiar de la început, caracterul diversionist al mișcării „socialist-naționale” (vezi „Iașul socialist” din 29 februarie 1920). Exprimînd poziția forțelor democratice ieșene, dr. C.I. Parhon evidenția cu claritate (încă din anul 1920), substratul acțiunii șovine întreprinse de „Garda conștiinței naționale”, acțiune „menită să devieze atențiunea de la interesele mari ale populației” („Opinia”, 24 martie 1920).

²⁸ Al. Gh. Savu, *Dictatura regală...*, *passim*.

²⁹ Stelian Neagoe, *Garda de fier în parlamentul României, în Împotriva fascismului...*, p. 67.

³⁰ Florea Nedelcu, „Pactul de neagresiune electorală” — origini și consecințe asupra evoluției vieții politice, în loc. cit., p. 71.

³¹ *Ibidem*.

³² L. Părășcanu, *Sub trei dictaturi*, Editura politică, București, 1970, p. 105.

³³ Vezi Petre Ilie, op. cit., p. 94—95.

³⁴ Miron Constantinescu, op. cit., p. 262.

maselor populare decât înainte de primul război mondial³⁵. Plecând de la aceste constatări, considerăm că afirmația după care fascismul reprezintă interesele burgheziei nu corespunde realității. Deși s-a renunțat la această apreciere globală, ea mai apare, e drept izolat, în unele studii din ultimii ani. Chiar expresia „fascismul ca o reacție a virfurilor burgheziei și moșierimii” nu definește, cu toată exactitatea, țelurile politice ale acestei mișcări. Au existat virfuri ale burgheziei, ca de pildă grupul liberalilor „bătrâni” în frunte cu Dinu Bărbănteanu, unele cercuri industriale și bancare în frunte cu C.I. Băicoianu și Mitiță Constantinescu și alte asemenea grupări, care, din motive asupra cărora nu ne oprim aici, „și-au manifestat nu o dată adversitatea față de legionari și față de penetrația hitlerismului în România”³⁶. De aceea, considerăm că precizarea „a celor mai reacționare virfuri (cercuri)...” este absolut necesară pentru a defini cât mai exact poziția acestor grupări, nu numai în raport cu poziția forțelor revoluționare sau profund democratice ale societății românești, ci și în raport cu acele cercuri ale claselor dominante care nu erau de acord cu instaurarea dictaturii fasciste în România.

Studiile recent apărute, plecând de la analiza atentă întreprinsă de Lucrăreanu Pătrășcanu³⁷, au discutat baza socială a mișcării fasciste din România. S-a precizat caracterul eterogen al compoziției sale sociale, modul în care se explică influența exercitată în cadrul unor categorii sociale. Considerăm că în această direcție s-au făcut aprecieri deosebit de importante avându-se în vedere, pe de o parte, propaganda demagogică întreprinsă de organizațiile fasciste, iar pe de altă parte, situația categoriilor sociale respective, nemulțumirile existente în societatea românească, în strinsă legătură și cu nivelul cultural și de conștiință politică precum și cu factori de altă natură³⁸. S-a arătat că „influența pe care legionarismul a exercitat-o în rindul unor pături sociale a cunoscut permanente fluctuații de la o perioadă la alta, fără a se putea pune semnul egalității între cei ce formau așa-zisa structură organizatorică a Gărzii de fier și cele elemente provenite îndeosebi din medii neproletare, mic-burgheze și cu o slabă orientare politică, aflate la un moment dat în orbita acestei organizații”³⁹. În afară de elemente din mica burghezie și lumpenproletariat, Garda de fier și-a recrutat cadre din rindurile moșierimii și ale chibaburimii; ea a fost sprijinită de unii intelectuali ai satelor care au reușit, pe alocuri, să influențeze țărânimea. Mișcarea fascistă a avut adepți și în cadrul studențimii⁴⁰.

Printre muncitori, Garda de fier a avut o influență redusă și temporară, în cadrul unor anumite categorii și întreprinderi; sint, după expresia lui L. Pătrășcanu, „excepții care confirmă regula” că „muncitorii au dat un contingent relativ scăzut mișcării legionare, iar acolo unde înfîlțim asemenea elemente, ele au chiar în sînul muncitorimii o situație specială”⁴¹.

În rindurile intelectualilor, azeziunea la fascism a fost redusă. „Marea majoritate a intelectualității creatoare românești a adoptat atitudini științiste sau progresiste, chiar atunci cînd era influențată de filozofia idealistă”⁴².

³⁵ Miron Constantinescu, *Concluzii...*, p. 262.

³⁶ M. Fătu, I. Spălățelu, *op. cit.*, p. 165.

³⁷ L. Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 214 și urm.; vezi și capitolul II (intitulat *Un strălucit analist al procesului de naștere și evoluție a mișcării fasciste în România — intelectualul moldovean Lucrețiu Pătrășcanu*), în Gh. I. Ioniță și A. Karețchi, *op. cit.*, p. 58—86.

³⁸ Miron Constantinescu, *op. cit.*, p. 266—269; M. Fătu, I. Spălățelu, *op. cit.*, p. 122—124, 188—189 ș.a.; C. Bogdan, *Baza social-economică a fascismului în România, în Impotriva fascismului...*, p. 38.

³⁹ M. Fătu, I. Spălățelu, *op. cit.*, p. 65.

⁴⁰ C. Bogdan, *op. cit.*, p. 39—40.

⁴¹ L. Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 228.

⁴² Miron Constantinescu, *op. cit.*, p. 268.

Nemulțumirile existente în cadrul unei categorii sociale și slaba lor orientare politică explică și influența înregistrată, în anumite perioade, de propaganda fascistă. În această direcție, consecințele au fost adesea dintre cele mai grave. „Ideologia Gărzii de fier n-a fost numai o doctrină haotică și descreierată”, dar, înainte de orice, o doctrină funestă criminală, cu efecte vătămătoare asupra tuturor celor care i-au căzut într-un fel sau altul victime, implicit legionarii de bună credință, care au fost îndobitociți sistematic și folosiți ca unelte criminale”⁴³.

Problema bazei economice a mișcării fasciste din România a fost și ea discutată în lucrările recente. Garda de fier a primit, după cum se știe, importante sume de bani din partea regelui Carol al II-lea, a unor fruntași politici, miniștri etc. precum și a unor mari industriași și moșieri care urmăreau, în cea mai mare parte, interese economice și politice proprii. Trebuie reținută și analizată cu atenție ideea potrivit căreia „Garda de fier a întrunit în mai mică măsură sprijinul unor cercuri ale capitalului bancar”⁴⁴. Garda de fier, după cum se știe, a primit sume importante din partea Germaniei hitleriste.

După părerea noastră, aceste stipendii, „donații” și alte asemenea forme de „atenții” erau, în cea mai mare parte, sume primite din afara organizației și nu constituie o bază economică în înțelesul deplin al expresiei. Baza economică a unei forțe politice viabile nu poate consta numai din astfel de sume, ci ea presupune poziții stabile în diferite ramuri economice, anumite relații de producție pe care le reprezintă. Referindu-se la categoriile sociale din care Garda de fier și-a recrutat cadrele, L. Pătrășcanu arată: „Din punct de vedere economic, nici una dintre aceste categorii nu reprezintă în economia capitalistă — și cea românească este predominant capitalistă — un factor de producție. Ele nu sînt încorporate sistemului, trăiesc în afara lui sau, în cel mai bun caz, la periferia lui”⁴⁵.

În condiții de care nu ne ocupăm aici, Germania și-a subordonat economia românească. Nu credem că prin aceasta, în mod special, „baza economică a fascismului din România se lărgea”⁴⁶. Sînt două aspecte legate între ele dar nu într-o măsură determinantă. În general, mișcarea fascistă din România nu a avut o bază economică proprie, în sensul deplin al acestei expresii. Aceasta exprimă și oscilațiile grupărilor fasciste între diferite cercuri politice și economice interne. De vreme ce se afirmă, cu justețe, că legionarii ajunși la putere „au căutat — prin forță și teroare — să-și creeze o „bază economică” proprie, făcîndu-se proprietari de fabrici, de magazine, stăpîni de apartamente și diverse alte bunuri”⁴⁷, rezultă că, pînă atunci, ei nu au dispus de o asemenea bază. Așa cum s-a arătat, „prin aceasta, ca și prin întreaga lor activitate pusă în slujba cercurilor celor mai reacționare ale burgheziei și moșierimii, ca și în slujba capitalului monopolist german, mișcarea fascistă din România a apărut interese străine, chiar potrivnice țării și celor pe care socialmente se baza”⁴⁸. Încercarea de a-și crea, prin asemenea mijloace, o bază economică proprie s-a soldat, în condiții interne și internaționale cunoscute, cu un eșec.

Una din cele mai importante probleme tratate în ultima vreme este aceea a programului, a doctrinei și a ideologiei fascismului românesc⁴⁹. S-a scos în evidență profundul caracter antinațional și antipopular al Gărzii de fier, carac-

⁴³ George Ivașcu, *O „ideologie” monstruoasă, în Impotriva fascismului...*, p. 116.

⁴⁴ Miron Constantinescu, *op. cit.*, p. 264.

⁴⁵ L. Pătrășcanu, *op. cit.*, p. 231.

⁴⁶ C. Bogdan, *op. cit.*, p. 37.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ M. Fătu, I. Spălățelu, *op. cit.*, p. 74—93.

terul ultrareacționar al ideologiei sale, un conglomerat de concepții confuze și un amestec de primitivism, obscurtism, iraționalism și idei mistice-religioase. Naționalismul exacerbat, rasismul și cultul morții ocupau un loc important în programul ei. Substanța acestui bagaj „spiritual” se cere analizat cu atenție pentru „a se discerne cu toată claritatea programul politic al fascismului, care a implicat obiective precise, de textura lui ideologică confuză, mistică, agnostică, eclectică, irațională, naționalistă”⁵⁰. Tocmai în întâmpinarea acestui deziderat au venit mai multe comunicări care, abordând aspecte generale sau particulare, au stabilit concluzii foarte importante referitoare la doctrina fascismului din țara noastră, la anumite particularități ale sale și la influențele primite din exterior⁵¹.

Sîntem convinși că și dezbaterile viitoare, la care vor participa cercetători din diferite domenii (istorie, filozofie, sociologie, artă, literatură ș.a.), vor scoate la iveală noi fațete și vor defini în laturile sale esențiale eșafodajul ideologic al fascismului din țara noastră. Va trebui, după părerea noastră, studiat în ce măsură ideile și tezele unor „teoreticieni” au fost înșușite de membrii organizațiilor fasciste și va trebui stabilit cu mai multă atenție raportul dintre ideologia, doctrina și programul mișcării fasciste. În stadiul actual al cercetărilor este necesar să se analizeze critic, într-o măsură mai mare, nu numai Garda de fier, ci și activitatea și orientarea celorlalte organizații profasciste, precum și scopurile lor interne și externe. Această analiză va preciza mai clar relațiile existente dintre grupările profasciste într-o etapă sau alta, relațiile dintre grupările extreme, pe de o parte, și celelalte forțe politice, pe de altă parte, legăturile cu cercuri străine, proporțiile mișcării fasciste din România și va contribui la alcătuirea acelei istorii a fascismului despre care s-a amintit mai sus.

Precizări binevenite s-au făcut în legătură cu ultimele două etape ale evoluției fascismului în România. Regimul legionar-militar din perioada septembrie 1940 — ianuarie 1941 a avut un caracter fascist indubitabil, exprimat pe plan politic, economic și ideologic, atât de factorii interni, cît și de factorii externi. El a fost o dictatură a celor mai reacționare, mai șovine și mai agresive cercuri politice ale claselor dominante⁵². Această perioadă reprezintă momentul de maximă ascensiune a fascismului în România⁵³. Rebeliunea din ianuarie 1941 marchează „încheierea unei faze din istoria fascismului român”⁵⁴.

S-au făcut în ultimul timp noi precizări privind raporturile dintre I. Antonescu și Horia Sima. Orientarea antinațională și antipopulară a celor două grupări este evidentă și nu mai comportă aici o discuție specială. S-au subliniat contradicțiile determinate de lupta pentru asigurarea supremației în viața politică și de stat⁵⁵, rivalitatea care a luat, conform lozincii „care pe care”, forme deosebit de ascuțite. Chiar din primele zile ale noului regim a ieșit la iveală modul diferit în care I. Antonescu și H. Sima înțelegeau exercitarea puterii în stat. H. Sima dorea să se impună prin acțiuni agresive, de jaf deschis, iar I. Antonescu dorea „un regim dictatorial fascist, dar care să funcționeze pe baza

⁵⁰ Valter Roman, *Condițiile apariției fascismului...*, p. 11—12.

⁵¹ *Ibidem*, p. 13—14; Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 57 și urm.; Aurel Petri, *Penetrația ideologiei naziste în România*, în *loc. cit.*, p. 96—107; George Ivașcu, *O „ideologie” monstruoasă*, în *loc. cit.*, p. 108—117; Șerban Cioculescu, *Legionarismul și literatura*, în *loc. cit.*, p. 118—123; M. Fătu, I. Spălățelu, *Contradicțiile dintre generalul Antonescu și Garda de fier în perioada septembrie 1940 — ianuarie 1941*, în *loc. cit.*, p. 235—245.

⁵² Gh. Zaharia, *Caracterul regimului politic din România instaurat în septembrie 1940*, în *loc. cit.*, p. 183.

⁵³ Aron Petric, *op. cit.*, p. 50.

⁵⁴ Matei Ionescu, *Tehnica și resorturile teroarei în perioada dictaturii legionaro-antonesciene*, în *loc. cit.*, p. 204.

⁵⁵ M. Fătu, I. Spălățelu, *Contradicțiile...*, p. 235—236.

unor norme de drept. El era interesat să stăvilească anarhia legionară și să licheze tensiunea internă provocată de legionari⁵⁶. I. Antonescu cerea ordine, muncă, disciplină (evident, fascistă), dar ceilalți vorbeau de luptă și de moarte⁵⁷. S-a arătat foarte bine că mișcarea legionară din România a venit la putere în situația când Reichul stăpânea o parte însemnată a continentului; ea și-a îndreptat întreaga forță către obiectivul intern suprem: cucerirea deplină a puterii chiar și prin lupta armată. Dar nu era vorba de lupta împotriva unor forțe aflate, de exemplu, în slujba Angliei, ci tocmai împotriva acelei forțe de care Hitler avea cea mai mare nevoie în războiul pe care-l pregătea în răsărit: armata, aparatul represiv al lui I. Antonescu⁵⁸.

Anumite deosebiri între I. Antonescu și Garda de fier s-au manifestat în ce privește poziția față de puterile occidentale precum și de partidele burgheze. Este cunoscut că generalul Antonescu devenise partizanul unui război, alături de Germania, împotriva Uniunii Sovietice. Poziția lui corespundea, într-o anumită măsură, cu aceea a unor cercuri burgheze care, în urma legăturilor de afaceri sau a oportunistului politic, se pronunțau pentru alăturarea la Axă. „Datorită însă vechii sale atitudini franco-anglofile, generalul I. Antonescu mai păstra un anumit credit în cercurile burgheze prooccidentale, care sperau că generalul va frâna într-o anumită măsură penetrația germană în România”⁵⁹. Decis să meargă cu Germania, I. Antonescu nu excludea posibilitatea ca Anglia să continue a juca un rol însemnat în viața internațională și „pentru această eventualitate considera utilă păstrarea ca „rezervă” a partidelor istorice”⁶⁰. În același timp, liderii acestor partide, deși erau pentru un regim parlamentar, considerau, în septembrie 1940, că în condițiile supremației Germaniei în sud-estul Europei „menținerea statului național burghez era posibilă numai sub o guvernare filogermană și că generalul Ion Antonescu, datorită vechii lui atitudini franco-anglofile, va opune o anumită frână atotputerniciei legionarilor și hitleriștilor”⁶¹. Ei au acceptat ca reprezentanți ai partidelor respective să intre în guvernul antonescian și au sprijinit apelurile la ordine lansate de I. Antonescu.

Între generalul Ion Antonescu și șefii mișcării legionare s-au manifestat puternice divergențe. Rivalitatea a fost, într-adevăr, un factor esențial. S-a arătat, pe drept cuvânt, că „au existat, însă, și alte motive de divergență, care au influențat considerabil evoluția raporturilor dintre Ion Antonescu și Garda de fier. Astfel, pe tărâm economic, generalul s-a hotărât să nu se atingă de pozițiile vechilor cercuri burgheze, inclusiv ale capitalului deținut de cetățeni de altă naționalitate, în timp ce Sima nu și-a ascuns intenția de a acapara o parte cât mai importantă a acestor poziții în favoarea cercurilor legionare”⁶². În timp ce, așa cum s-a arătat, Antonescu preconiza păstrarea în rezervă a partidelor burgheze anglo și francofile cu condiția de a nu-i crea greutăți, Sima cerea insistent, și apoi a început să pună în aplicare, „răfuiala cu aceste forțe politice, inclusiv exterminarea fizică a multor politicieni de pe timpul guvernărilor carliste. Atitudinea față de economie, de armată, de biserică, de organizare statală și față de alte probleme mai puțin importante alimenta, de asemenea, fricțiuni permanente între general și conducerea Gărzii de fier”⁶³. Tot în legătură cu această orientare,

⁵⁶ M. Fătu, I. Spălățelu, *Garda de fier...*, p. 291—292.

⁵⁷ Matei Ionescu, *op. cit.*, p. 197.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ V. Liveanu, I. Chiper, *Condițiile instaurării dictaturii legionaro-antonesciene, în Împotriva fascismului...*, p. 174.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 178.

⁶¹ *Ibidem*, p. 179.

⁶² Al. Gh. Savu, *File dintr-un întunecat capitol: dictatura legionară*, în „Magazin istoric”, anul IV, nr. 11 (44), noiembrie 1970, p. 85.

⁶³ *Ibidem*.

trebuie pusă încercarea lui Antonescu, încă neanalizată în literatura de specialitate, de a forma un guvern alcătuit din virfurile reacționare prohitleriste ale armatei și din elemente fasciste sau profasciste din vechile grupări politice, care să asigure o bază mai largă regimului. Tentativa a eșuat din cauza contradicțiilor dintre aceste grupări și din cauza prudenței manifestate de unele partide și persoane conștiente de riscul participării la un regim pus în slujba lui Hitler⁶⁴.

Analiza tuturor acestor aspecte, la care se pot adăuga și altele, explică în toată complexitatea lor condițiile în care s-a produs înlăturarea legionarilor de la guvern și din viața politică. Sprijinit direct de Germania hitleristă (din motive bine precizate de istoriografia noastră actuală), I. Antonescu recurge la dictatura militaro-fascistă.

Înfrângerea rebeliunii marca încheierea unei faze din istoria fascismului român. Caracterul fascist al regimului, în esență, nu s-a schimbat. Fascismul a rămas, după 23 ianuarie 1941, redus numai la aripa sa militară, fiind lipsit de sprijinul unei mișcări politice organizate și restrins la aparatul de stat și la o pătură neorganizată de simpatizanți din rîndul claselor avute și ale altor grupări fasciste⁶⁵. Fără a se confunda cu regimul hitlerist, regimul antonescian a rămas o variantă de fascism pînă la insurecția din august 1944, care a deschis calea lichidării fascismului și a bazelor care le-au generat⁶⁶.

Poporul român și-a manifestat cu hotărîre nemulțumirea față de dictatura militaro-fascistă și față de subordonarea țării Germaniei hitleriste. Mișcarea de rezistență din România a cuprins cele mai diferite păături și clase sociale, începînd cu clasa muncitoare și țărănimea, continuînd cu masa largă a militarilor, cea mai mare parte a intelectualității. Rezistența cuprindea cercuri largi, „inclusiv ale partidelor burghize și Palatului regal, care — dintr-un motiv sau altul — își manifestau adversitatea față de ocupația germană, protestau împotriva jefuirii țării de către hitleriști, cereau revizuirea tratatelor economice încheiate cu Reichul”⁶⁷. Partidul Comunist Român, exprimînd aspirațiile mării majorități a națiunii române, s-a situat în fruntea luptei maselor pentru răsturnarea dictaturii militaro-fasciste, ieșirea din războiul hitlerist și alăturarea la coaliția antifascistă⁶⁸.

Sesiunea științifică desfășurată în martie 1971 la București a cuprins și comunicări referitoare la lupta Partidului Comunist Român împotriva organizațiilor fasciste, a dictaturii militaro-gardiste, la lupta antifascistă comună a oamenilor muncii români și maghiari și la lupta poporului român împotriva fascismului pe plan internațional⁶⁹. Autorii acestor comunicări sînt cunoscuți pentru preocupările lor constante în această direcție, pentru lucrările de amploare pe care le-au elaborat (sau la a căror elaborare au colaborat) chiar în ultimii ani⁷⁰.

Istoriografia noastră actuală, abordînd diferite aspecte sau etape ale luptei antifasciste a poporului român, a obținut rezultate de însemnătate științifică și de o deosebită semnificație patriotică, în același timp.

Activitatea Partidului Comunist în mobilizarea maselor populare, pentru atragerea și coalizarea tuturor forțelor naționale împotriva fascismului, pentru răsturnarea

⁶⁴ Al. Gh. Savu, 21—23 ianuarie 1941: *iureșul singeros al rebeliunii legionare*, în „Magazin istoric”, anul V, nr. 1 (46), ianuarie 1971, p. 84—85.

⁶⁵ Matei Ionescu, *op. cit.*, p. 205.

⁶⁶ Gh. Zaharia, *op. cit.*, p. 192.

⁶⁷ August '44. *Culegere de studii*, București, 1971, p. 38.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Valter Roman, *op. cit.*; Gh. I. Ioniță, *Lupta P.C.R., a mișcării muncitorești și democratice din România împotriva organizațiilor fasciste (1933—1940)*; Maria Covaci, *Lupta P.C.R. împotriva dictaturii militaro-gardiste*; Bányai László, *Lupta comună a oamenilor muncii români și maghiari împotriva dictaturii militaro-fasciste și a coterpirii horticiste, în Impotriva fascismului*, Editura politică, București, 1971.

⁷⁰ Vezi și nota 1.

narea dictaturii militaro-fasciste a fost analizată în toată amploarea ei. Lucrările elaborate au urmărit reliefaarea antifascismului maselor populare din țara noastră ca factor hotărâtor în bararea ascensiunii fascismului până în 1940.

S-a subliniat caracterul larg al mișcării democratice și antifasciste din România și, în strînsă legătură cu aceasta, politica de alianțe a Partidului Comunist în diferite etape.

Activitatea Partidului Comunist și a clasei muncitoare nu este analizată izolat, ci în strînsă legătură cu activitatea celorlalte forțe democratice, antifasciste, în contextul situației generale interne și internaționale⁷¹.

Analiza poziției internaționaliste a forțelor democratice de sprijinire a luptei antifasciste din alte țări și a contribuției României la înfrîngerea Germaniei hitleriste a constituit o preocupare majoră a istoriografiei noastre actuale.

Tratarea științifică a acestor aspecte a impus discutarea greșelilor și a lipsurilor manifestate într-o etapă sau alta în activitatea P.C.R., explicarea cauzelor lor interne și externe și factorilor care au permis depășirea greutăților. A fost analizată cu toată atenția activitatea militanților revoluționari ai clasei muncitoare și s-a tratat nuanțat poziția diferitelor personalități ale vieții noastre politice și cultural-științifice, stabilindu-se contribuția adusă în cadrul luptei antifasciste.

Au apărut, în ultima vreme, lucrări interesante privind aspecte locale ale luptei antifasciste care constituie contribuții la completarea cu date specifice a cercetării fenomenului general.

Desigur că toate aceste rezultate, la care se mai pot adăuga și altele, constituie garanții sigure în obținerea unor succese viitoare.

*

În paginile de mai sus, am încercat să discutăm unele din rezultatele obținute de istoriografia noastră, în ultimii ani, în analiza luptei antifasciste a poporului român și în analiza critică și demascarea fascismului din țara noastră. Discuția noastră nu și-a propus și nici nu putea să atingă toate aspectele ridicate de o problemă atât de importantă. Am insistat în special asupra unor chestiuni ce au primit, în ultimul timp, o rezolvare nouă sau relativ nouă, asupra unor interpretări și soluții deosebit de interesante ce merită a fi cunoscute și discutate ca realizări importante, absolut necesare în elaborarea unei lucrări monografice privind istoria mișcării fasciste în România.

⁷¹ În acest sens, ni se pare deosebit de ilustrativ pentru concepția care i-a călăuzit pe autori titlul dat unei culegeri de studii apărute în Editura militară, București, 1971: *P.C.R. în viața social-politică a României. 1921—1944*; vezi, de asemenea, Gh. I. Ioniță, *P.C.R. și masele populare*, Editura științifică, București, 1971. Capitolul I este intitulat *Locul și rolul P.C.R. în sistemul vieții politice din România în anii 1934—1938, linia sa politică-tactică*.

ISTORIE UNIVERSALA

RICHARD C. HOFFMANN et H. B. JOHNSON, *Un village portugais en mutation : Póvoa d'El Rey à la fin du XIVe siècle*, în „Annales, Économies, Sociétés, Civilisation“, 26-e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 917—940.

La sfârșitul secolului al XIV-lea Portugalia a cunoscut o serioasă criză a producției cerealiere, caracterizată prin reducerea terenurilor agricole destinate culturii, prin imigrarea țăranilor în orașe și prin creșterea importului de cereale din Flandra, Anglia, etc. Cauzele acestei crize au fost multiple. A. H. de Oliveira Marques, într-o remarcabilă monografie (*Introducere la istoria agriculturii în Portugalia*, Lisabonna, 1968) a atras atenția asupra unora din cauzele care au stat la originea importurilor repetate de cereale în Portugalia în secolele XIII-XIV. Printre aceste cauze erau: condițiile climatice defavorabile, fertilitatea mediocră a solului, recolte proaste repetate pe un șir de ani, lipsa mîinii de lucru, ca urmare a epidemiilor din evul mediu, tehnica agricolă insuficientă, mijloacele proaste de transport și de comunicații. Acestea, adăugate la expansiunea urbană din aceeași perioadă, la orientarea atenției spre cuceririle de peste mări și la distrugerile provocate de războaiele spaniole, păreau să dea o imagine completă a factorilor care au determinat criza cerealieră din Portugalia în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Richard C. Hoffmann și H. B. Johnson, pe baza analizei populației unuia din cele mai mari sate aparținînd regelui (Póvoa d'El Rey), sat tipic agricol situat în nord-estul Portugaliei, ajung la unele concluzii cu totul noi privind factorii care au determinat criza agricolă de la sfârșitul secolului al XIV-lea.

Un rol important în determinarea crizei l-a avut ciuma neagră de la mijlocul secolului al XIV-lea. Insuficiența cerealelor în Portugalia înaintea izbucnirii ciumei negre putea fi explicată prin cauzele indicate de A. H. de Oliveira Marques, ea reducîndu-se în ultimă instanță la o simplă disproporție între producție și cerere. După epidemia de ciumă, populația scăzuse în așa măsură încît în nici un fel nu se mai putea pune problema că cererea depășea oferta, populația existentă în Portugalia de atunci putînd fi satisfăcută cu resursele țărilor de cereale: deci cauzele importurilor de cereale la sfârșitul secolului al XIV-lea trebuiesc căutate în altă parte. Analizînd situația demografică și producția din satul Póvoa d'El Rey, înainte de izbucnirea epidemiei de ciumă și după aceasta, autorii constată că în preajma anului 1340 pămîntul era puțin cu o fertilitate scăzută, munca era grea, tehnica agricolă inadecvată, iar producția totală nu satisfacea nevoile populației. După epidemie, situația s-a schimbat radical. De la surplus de mîină de lucru s-a ajuns la o lipsă a mîinii de lucru. Acum era pămînt suficient nu numai pentru cultivarea cerealelor necesare populației rămasă, dar și pentru pășune. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea ca și la sfârșitul acestui secol, țăranii preferau culturii cerealelor creșterea vitelor. Ceea ce a determinat această orientare a fost, evident, schimbarea demografică produsă de marea epidemie de ciumă. Și în deceniile următoare, deși pămîntul era suficient, țăranii au preferat creșterea vitelor culturii cerealelor. Aceasta s-a datorat, în satul analizat, și impre-

jurării că pentru săteni noua orientare a producției însemna și o îmbunătățire a nivelului lor de viață. Singurul care pierdea din această situație era numai regele — adică seniorul — care rămânea fără veniturile ce proveneau din dijmele și dările impuse pe loturile cultivate (pășunile nefiind impuse la dări).

Pe baza acestei judicioase analize cu privire la satul Póvoa d'El Rey, autorii conchid că deficitul cerealelor în Portugalia, după epidemia de ciură de la mijlocul secolului al XIV-lea, se datora lipsei de mină de lucru și orientării agriculturii spre creșterea vitelor și producția de carne. În condițiile de atunci era mai convenabilă importarea grinelor ieftine din străinătate decât cultivarea lor în țară.

În acest studiu autorii aduc o contribuție importantă la cunoașterea cauzelor care au determinat criza de cereale în Portugalia la sfârșitul secolului al XIV-lea. Evident însă, pentru a stabili concluzii definitive este necesar să se facă o analiză asemănătoare pentru mai multe sate sau regiuni și pentru perioade mai lungi. De asemenea, ar trebui să se dea mai multă atenție obligațiilor feudale față de seniori care, probabil, au constituit un factor tot atât de important ca și cel demografic pentru noua orientare a producției agricole din Portugalia în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Ecaterina Negruți-Munteanu

A. FIERRO, *Un cycle démographique : Dauphiné et Faucigny, du XIV-e au XIX-e siècle*, în „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations“, 26-e année no. 5 (sept. oct. 1971), Paris, p. 941—959.

Izvoarele demografiei medievale sînt în general dispersate și insuficient cunoscute. Interpretarea lor este atât de dificilă încît adesea chiar pentru țările din apusul Europei se renunță la studiul cantitativ al populației înainte de secolul al XVI-lea. De aceea, estimările, fie ele și aproximative, ale populației sînt deosebit de interesante pentru evaluarea densității, în raport cu rezervele de hrană din perioadele cele mai îndepărtate pînă în timpurile moderne. O astfel de evaluare încearcă să întreprindă A. Fierro pentru o regiune întinsă din partea de est a Franței: Dauphiné și Faucigny, bazindu-se pe datele unei anchete efectuate în 1339, ale unui recensămînt al focurilor de la sfârșitul secolului al XV-lea și ale altuia de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Analizînd datele acestor documente autorul constată o densitate foarte importantă a populației de la 1339. Deși în regiunea cercetată, culturile au fost extinse mai sus, în munte, iar cultivarea pămîntului s-a intensificat, numărul locuitorilor era mult mai ridicat decît resursele de hrană. De aici perioadele de foamete care au lovit Europa occidentală începînd din 1315 și care au favorizat, dată fiind subalimentarea populației, ravagiile ciumei negre din 1340. Calamitățile multiple de la sfârșitul secolului al XIV-lea și din secolul al XV-lea au lovit în mod inegal regiunea, unele sate pierzînd jumătate din locuitorii lor. În secolele următoare, densitatea populației rămîne mult scăzută în comparație cu ceea ce de la începutul secolului al XIV-lea. Regiunii Faucigny i-au trebuit circa patru secole ca să-și refacă densitatea populației la nivelul celeia din 1339.

Remarcăm însă că pentru generalizarea concluziilor autorului la întreaga Franță în ceea ce privește populația și resursele de hrană trebuie multă prudență. În primul rînd, autorul analizează situația dintr-o regiune de munte unde principala ramură agricolă nu era cultura cerealelor ci creșterea vitelor. Nu se poate conchide numai pe baza analizei culturilor agricole din regiune că posibilitățile de hrană în comparație cu numărul locuitorilor erau reduse. În al doilea rînd, autorul constată că satele din văi și cîmpii erau mai puțin populate ca cele de la munte, or, tocmai acestea erau acelea care furnizau cele mai mari cantități de cereale. Chiar pentru începutul secolului al XIV-lea nu putem crede că satele din diferitele regiuni ale Franței erau complet închise, fără posibilitatea de comunicare și de schimb între ele.

Oricum însă, studiul întreprins de autor permite să se verifice unele din ipotezele vechi despre popularizarea Franței înainte de epidemia de ciumă neagră și despre amploarea declinului demografic care a urmat acesteia. Din acest punct de vedere A. Fierro, constatând că evaluările făcute până în prezent, în ceea ce privește densitatea Franței (vezi Ferdinand Lot, *L'État des paroisses et des feux de 1328*, în „Bibliothèque de l'école des Chartes 1929, pp. 300—301), sînt minime, densitatea fiind atunci mult mai mare în satele din regiunea Dauphiné și Faucigny.

Ecaterina Negruți-Munteanu

Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, Τὸ Βενετικόν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755—1724), (Tipografia lui Dimitrios și Panos Teodosiu (1755—1824). Ἀθῆναι, 1969. σ. 16+186.

Ca și Germania, Italia are, precum se știe, o veche tradiție în editarea cărților. Abia șapte ani trecuseră de la tipărirea primei cărți pe teritoriul german și la Subiaco apărură, în 1465, prima carte pe teritoriul italian (Cf. *Enciclopedia Italiana*, vol. 33, Roma, 1937, p. 898), iar în 1469 democrația venețiană permise lui Giovanni da Spira să deschidă prima tipografie (John Clyde Oswald, *A history of printing. Its development through five hundred years*, New York and London, 1928, p. 101). Datorită sprijinului acordat de statul venețian — cel dintîi care a legiferat cu privire la tipografia — iau ființă, acolo, edituri care scot cărți nu numai în limbile romanice ci și în cele slave, greacă, armeană, ebraică, etc.

Prima carte în limba greacă care a văzut lumina tiparului este cea a lui Hrysoloras, Ἑρωτήματα. După cum a demonstrat A. Pertusi Ἑρωτήματα. *Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa*, în „Italia medievale e umanistica“, tom. V (1962), p. 323—324, ea a apărut în 1471. Aceeași carte a fost editată în Vicenza sau în Veneția în anii 1475—1476 de către Giovanni da Reno sau Renner. Abia în al treilea rînd vine gramatica lui Lascaris, tipărită în 1476 și considerată pînă nu de mult ca întîia carte grecească editată (Vezi Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XV-e et XVI-e siècles*, tom. I, Paris, Leroux, 1885, p. 1), ceea ce înseamnă că literele grecești de tipar fuseseră confecționate în Veneția înainte de această dată. Dar dacă tipograful cretan, protopopul Laonikos și-a editat cartea Ὁμήρου Βατραχομουσική, în 1486, într-o editură italiană, cert este că în 1499 Ἑτυμολογικὸν μέγα... a apărut într-o editură grecească și anume în cea a lui Zaharias Kallerghis (Émile Legrand, *op. cit.*, p. 55, nr. 23). De atunci tipografia grecească din Veneția s-a dezvoltat mereu, astfel că în secolele XVII—XVIII apar tipografiile lui Glykys, Saros și Theodosiou, care concurează cu succes renumita tipografie italiană a lui Antonio Bortoli.

Se cunoaște ce rol important au jucat aceste tipografii în cultura popoarelor creștine supuse Imperiului otoman, dar pînă în prezent puține lucrări s-au ocupat de ele. În afară de K. Mertzios, care a consacrat o lucrare mai vastă familiei editorului Glykys (K. Μέρτζιος, Ἡ τοιχογένεια τῶν Γλυκέων ἢ Γλυκῆδων, ἐν Ἰωαννίνοις 1985, din „Ἡπειρωτικὴν Χρονικὴν“, τ. I/(1935) σ. 1—186), celelalte studii cunoscute privesc problema în general, fără să se ocupe, deci, de vreuna din tipografiile grecești din Veneția. (Indicăm cîteva lucrări: Finazzi M., *La stampa greca a Venezia ne i secoli XV e XVI*, *Catalogo di mostra*, Venezia 1968; Irmscher J., *Bemerkungen zu den venezianer Volksbüchern*, în „Probleme der neugriechischen Literatur“,

Berlin, III (1960), p. 144—179; Κοντοσόπουλος Ν., Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφία ἑλληνικῶν βιβλίων κατα τὴν τουρκοκρατίαν. Ἡ „Ἀθηνά“, τομ. ΝΗ' (1954), σ. 286—342; Λάμπρος Π., Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821, ἦν „Χρυσάλλις“, τομ. Γ' (1865), φυλλάδιον σο, σ. 361; Μαργαρη Δ., Τὰ τυπογραφία καὶ τὰ βιβλία τῆς Βενετίας, ἦν „Νέα Ἑστία“, τομ. Κ' τεύχος 240, σ. 79—81. etc.

Georgios Plumidis, cercetător la Institutul de studii bizantine și medievale din Veneția, este primul care ne dă o lucrare mai vastă despre tipografia lui Theodosiou. El cercetează tehnica tipografică venețiană, activitatea familiei-editoare, lămurind geneza și importanța acestei tipografii nu numai pentru grecii supuși Imperiului otoman, ci pentru întreg răsăritul european.

Pentru noi, monografia lui Plumidis este importantă nu numai prin relevarea cărților tipărite de această editură — care au circulat aproape toate în țările românești — ci și pentru unele informații documentare. Citim astfel, la paginile 40—41, că la a doua sa încercare de a deschide tipografia, Dimitrios Theodosiou se angaja, prin cererea de la 1 aprilie 1755, să tipărească lucrări și în limbile slave, nu numai pentru ortodocșii Bosniei, Serbiei și Bulgariei, cum promisese în prima sa cerere, ci și pentru „hunij statului unguresc și pentru locuitorii Valahiei, dat fiind că pentru aceste țări se interesa în mod deosebit regina Ungariei, Maria Tereza, și principele Valahiei, Constantin Racoviță.

Cartea este prevăzută și cu trei anexe care îi sporesc valoarea. În cea dintâi sînt publicate 14 documente, dintre care 11 necunoscute. În a doua anexă sînt consemnate cărțile scoase de această tipografie între anii 1755—1824, cît a durat întreprinderea, iar în a treia — o descriere bibliografică a cărților necunoscute de bibliografiile grecești ale lui Émile Legrand și D. Ghinis — V. Mexas.

Deoarece monografia lui Georgios Plumidis este greu accesibilă cercetătorilor români, reproducem din prima anexă (p. 104—105), documentul care atestă interesul arătat de domnitorul muntean, Constantin Racoviță față de această editură.

•

1 aprilie 1755

Cererea lui Dimitrie Theodosiou către „reformatorii”
Universității din Padua pentru înființarea tipografiei

Illustrissimi ed Eccellentissimi Signori Reformatori
dello Studio di Padova.

Con divoto memoriale umiliato nell'Eccelso Pien Colleggio li 26 agosto implorai io Demetrio Theodosio sudito di questo Serenissimo Dominio e possessore da più anni della stamparia greca in nome di Niccolo Glichi dall'autorità sovrana del Prencipe un gratioso rescritto di poter ergere qui nella Dominante una nuova Stampa in caratteri illirici, e con il spezioso privilegio di poter per venti anni stampar tutti li libri che puonno esser necessari nell'officiatura delle lor Chiese agl'Illirici di rito greco abbitanti in Bossina, Servia e Bulgaria ed altri luochi soggetti all'Impero Ottomano; e nello stesso tempo d'esser ascritto con aureo decreto dell'Eccelso Senato all'Arte de Librieri di questa città.

Accettato il memoriale, fu comessa l'informazione a questo Eccelso Magistrato, da cui personalmente chiamato, ebbi anche l'onore d'umiliare le mie convenienze e di esponere con sudito zelo l'utilità ed onorificenza di una tal stampa.

Doppo tutto ciò il Priore dell'Arte de Librieri di questa città con l'idea di non defraudare ai suoi dritti ed ai suoi titoli congregato il Capitolo, propose una parte perchè fosse data facoltà a lui et alli sindici di poter trattare intorno alla desiderata associazione; questa per quanto mi fu da persone degne di fede riferto

ballotata due volte, benchè con la pluralità de votj a mio favore riguardo alle stretzeze rigettate.

La grandezza dell'impresa, il grave dispendio a cui mi conviene soggiacere e i riguardi importanti di non indifferente commercio mi facevano sperare mediante le favorevoli risposte di Vostre Eccellenze gradita all'Eccelso Senato la mia obblazione, onde mi rendesse capace della grazia implorata di esser con generoso spezial decreto amesso nell'Arte de Librari e Stampatori.

Ora però nuovŭ impegno s'assume oltre il sopracenato, la mia umilissima persona, cioè si stampare in aggiunta tutti quei libri che potran no servire ai Ruteni di rito greco per l'ufficiatura delle lor chiese sogetti nel temporale alla Maestà della Regina d'Ungaria ed uniti nello spirituale alla Santa Sede Apostolica; così pure in lingua valacha tutti quei libri che potranno servire per l'ufficiatura delle Chiese in quello stato; E ben affetta anche la Regina d'Onfaria alla stampa dei primi in illirico; desiderata è dal Prencipe di Valachia la stampa dei secondi in valaco come rilevo da notizie recenti avute.

Come riguardo crescono i gravami e gl'impegni, e riguardo ai publicj oggetti le mire a i vantaggi; così dalla singolare providenza e carità di Vostre Eccellenze maggiori mi lusingo di ricevere le grazie, onde incoragito e fondato dalle clementissime e benefiche disposizioni dell'Eccelso Senato possa esser abilitato a dar mano all'impresa, dalla cui sovrana autorità e clemenza invoco il favorevole rescritto. Grazie.

Documentul priveşte, cum se vede, relaţiile culturale româno-italiene şi el va interesa, îndeosebi, pe cei ce se ocupă de istoria cărţii. Nu este exclus să se găsească în această privinţă o întreagă corespondenţă cu editorii din Veneţia.

N. Gaidagis

MAURICE GARDEN, *Lyon et les Lyonnais au XVIII-e siècle*, Paris, 1970, 772 p.

Voluminoasa monografie *Lyon et les Lyonnais au XVIII-e siècle*, publicată de „Centre Lyonnais d'Histoire Économique et Sociale”, reconstituie societatea Lyonului dintr-o perioadă de profunde transformări sociale, economice şi politice în Franţa.

Maurice Garden, conferenţiar la Facultatea de litere şi ştiinţe umane din Lyon, foloseşte o vastă documentare în care locul principal îl ocupă materialele inedite, atât din arhivele locale (din Lyon şi din departamentele vecine) cât şi cele din Paris, Marsilia. Geneva etc.

Cele trei părţi ale cărţii sînt consacrate: a) demografiei Lyonului în secolul al XVIII-lea; b) societăţii lyoneze (categorii sociale şi profesionale); c) indivizilor şi colectivităţii (mentalităţii şi comportamentelor colective).

Din structura lucrării se observă interesul special pe care autorul îl acordă problemelor care sînt astăzi în atenţia cercetătorilor occidentali probleme de ordin demografic, socio-profesional, cultural şi de psihologie colectivă.

Prin titlurile lor sugestive, numeroasele capitole şi subcapitole chiar dacă par proifice şi nu îndeajuns de sistematice, reuşesc să redea societatea Lyonului din secolul al XVIII-lea sub multiplele şi contradictoriile ei aspecte. Autorul se străduieşte, utilizînd imensa sa documentare în mod critic, să nu-i scape nimic din ceea ce priveşte cadrul urban şi populaţia oraşului, viaţa cotidiană a bărbaţilor, a femeilor şi a copiilor, problemele şi dificultăţile familiilor de lucrători, meşteri, negustori, fabricanţi, notabili şi nobili.

Autorul subliniază rolul slab al Lyonului în pregătirea şi desfăşurarea revoluţiei burgheze. Oraşe mai sărace şi mai puţin populate din Franţa au avut un rol politic mult mai mare. Cauzele acestei absenţe a iniţiativei şi a lipsei activităţii politice într-o perioadă atât de frământată din acest punct

de vedere autorul le atribuie faptul că monarhia a lipsit Lyonul de acele corpuri administrative care dădeau autonomie celorlalte orașe franceze și, de asemenea, faptului că marile circuite comerciale se formaseră în afara Lyonului, iar marile afaceri financiare se concentrau numai la Paris. Noi credem însă că principala cauză a așa-zisei inactivități politice a Lyonului se datora împrejurării că aici burghezia deținea deja în secolul al XVIII-lea întreaga putere economică, socială și administrativă și nu avea practic pentru ce și împotriva cui lupta în interiorul orașului; ea nu putea decât să profite de pe urma revoluției din țară. O revoluție în Lyonul de atunci nu mai putea fi burgheză ci proletară; cercurile conducătoare, sprijinite de păturile înstărite burgheze ale orașului, nu puteau decât să împiedice orice inițiativă în această direcție și să țină orașul, din acest punct de vedere, izolat. După opinia noastră, din această cauză Lyonul apare autorului ca un oraș „exemplar”. De altfel, întreaga documentație și analiză a autorului conduce la această concluzie. Autorul însuși constată că, deși „izolat” și redus politiceste „la un rol secundar”, Lyonul de atunci avea toate semnele bogăției și luxului. Marile întreprinderi și dezvoltarea urbanistică din secolul al XVIII-lea îl arată în plină expansiune.

Cu deosebită acuratețe autorul prezintă evoluția societății Lyonului și cauzele care au făcut ca orașul să trăiască și să se dezvolte în ciuda numeroaselor crize care au marcat secolul al XVIII-lea.

Din analiza demografică a Lyonului se pot sesiza atitudini urbane profund diferite de istoria demografică generală și esențial rurală a Franței vechiului regim. El nu avea elemente comune cu Franța vechiului regim decât în ceea ce privește sporirea în ansamblu a populației și dispariția acelor vechi crize însoțite de o mortalitate considerabilă; în rest, legile demografice ale Lyonului sînt apreciate de autor ca profund originale. Trimiterea masivă a copiilor noi născuți „en nourrice”, în satele din jur, ca și încredințarea lor instituțiilor caritabile de către părinții săraci au creat o situație demografică deosebită pe de o parte, o creștere a natalității la un nivel mult mai ridicat ca în mediul rural, iar, pe de altă parte, o influență redusă a copilului, datorită mortalității infantile excepțional de ridicate și faptului că cei rămași în viață erau, în general, crescuți departe de oraș. Perioadele de criză, de șomaj și de scumpete se caracterizau și prin mulțimea copiilor abandonați spre creștere colectivității.

Autorul consideră rolul femeilor din Lyonul secolului al XVIII-lea deosebit de acela din restul țării. Ele, în general, nu-și creșteau copiii, ci trăiau constant, ca și bărbații, în ateliere, prăvălii, în același ritm cu bărbații, dar nu la același nivel. Munca feminină era indispensabilă, dar ea era în întregime dependentă. Autorul nu ezită să afirme că femeia căsătorită sau celibatară era o servitoare perpetuă, chiar dacă lucra într-o fabrică de mătase sau într-un atelier.

Cu toată mortalitatea excesivă, mai ales infantilă, populația Lyonului crește și aceasta datorită imigrației din afara orașului. Bărbații și femeile din satele și din orașele regiunilor învecinate își părăseau căminele, căutînd de lucru la Lyon. Mișcarea aceasta nu se limitează numai la clasa muncitoare, ci ea atingea categorii sociale diferite (negustori, meșteri, liberi profesioniști etc.). Autorul prezintă judicios adaptarea noilor veniți și problemele pe care le puneau integrarea lor în oraș. El constată că orașul compus din elemente eterogene era, din acest punct de vedere, ca o etuvă în care individualitatea este comprimată. Fiecare individ trebuia să se integreze în anumite corpuri specifice. Vechile corporații, ca acelea ale meseriașilor s-au fixat în regulamente și obiceiuri desuete, care tindeau să se sclerozeze, izolîndu-se și excluzînd elementele străine.

Asocierea era o regulă a vieții sociale și în alte orașe; la Lyon însă, în secolul al XVIII-lea, se întăresc raporturile de dominație între diverse asociații și în interiorul lor. În acest oraș, cu trăsături evidente burgheze, proprietatea a săpat deosebiri adînci între minoritatea celor bogați și masa muncitorilor. În

fiecare breaslă, patronii profitau de îmbogățire și se opuneau ascensiunii sociale a calfelor; fabricanții, deși aveau beneficii sporite, refuzau să mărească lefurile lucrătorilor. Autorul constată că acest monopol al burgheziei avea ca rezultat faptul că societatea lyoneză, atît de mobilă prin aflurul elementelor noi, era totuși ciudat de închistată. Barierele între diferitele categorii sociale nu erau complet închise, dar erau abia întredeschise și puțini indivizi izbuteau să se strecoare de la o categorie la alta. Solidaritatea corporațiilor și a diferitelor comunități se manifesta numai pentru minoritatea bogată, favorizată.

Din diversitatea lumii artizanale și a comportamentelor colective ale diferitelor medii social-culturale se poate observa că multe aspecte ale societății Lyonului din secolul al XVIII-lea anunțau pe cele din secolul al XIX-lea. Dominația burgheziei asupra mîinei de lucru manufacturieră era deja esențială. Revoluția franceză de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea nu a făcut decît să dea un impuls nou acestei dominații.

Această carte densă, atît în ceea ce privește documentarea, și analiza cît și în privința concluziilor la care ajunge autorul este însoțită de numeroase anexe ilustrative (4 planuri, 30 hărți, 12 crochiuri și 74 de grafice diferite), de un indice de nume de persoane, de un indice geografic și unul analitic. Acești indici sînt de o utilitate deosebită avînd în vedere volumul uriaș de date și informații analizat de autor.

Ecaterina Negruți-Munteanu

RAYMOND CAZELLES, *Le duc d'Aumale et la presse*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine, XVIII, octombrie—decembrie, 1971, p. 589—609.

Ducele d'Aumale (1822—1897) a fost al patrulea fiu al regelui Franței Ludovic-Filip. Revoluția din 1848, izgonind de pe tron pe Ludovic-Filip, a silit pe ducele d'Aumale să se refugieze în Anglia. Pentru a doua oară în decursul istoriei, Franța a adoptat atunci, ca formă de guvernămînt, sistemul republican. Sub noul regim, votul cenșitar a fost înlocuit prin sufragiul universal; drepturile și libertățile acordate cetățenilor au fost mult extinse. Sînt bine cunoscute împrejurările, în care Napoleon al III-lea, prin procedee demagogice, a izbutit să fie ales președinte al Republicii, pentru ca apoi, recurgînd la forța armată, să sugrume Republica și s-o înlocuiască prin cel de al doilea Imperiu.

Mulți francezi, dîndu-și seama că Napoleon al III-lea era înzestrat cu slabe însușiri politice și că firea lui aventuroasă avea să ducă țara lor la un dezastru, erau convinși că regimul imperial va fi de scurtă durată. De această părere a fost și ducele d'Aumale. Dispunînd de o avere însemnată, el s-a gîndit că, în vederea viitoarei prăbușiri a Imperiului, era în interesul familiei d'Orléans și deci și în interesul său personal ca opinia publică franceză să fie pregătită din timp pentru restaurarea situației dinainte de 1848. În acest scop, folosind serviciile unor intermediari devotați, el a reușit să-și asigure concursul anumitor ziare și să „cum-pere” pe unii gazetari.

Raymond Cazelles, muzeograf la Muzeul Condé de la Castelul din Chantilly, unde este păstrată și bogata arhivă a ducelui d'Aumale, a găsit aici cîteva interesante scrisori referitoare la relațiile dintre acest reprezentant al familiei d'Orléans și presa franceză.

Din materialul utilizat în studiul de față de către Raymond Cazelles rezultă că, în perioada 1859—1867, ducele d'Aumale a achiziționat un lot important de acțiuni ale ziarului parizian „Le Siècle”. La 1865, el a „împrumutat” suma de 12 500 franci lui Ernest Feydeau, directorul ziarului „L'Epoque”. Această sumă, pe atunci considerabilă — era vorba de franci aur — nu i-a mai fost restituită. Du-

cele d'Aumale a fost și proprietar al unui mare număr de acțiuni ale ziarului „Le Temps” care a apărut în aprilie 1861 și a cucerit, în curînd, un loc de frunte în presa franceză. Ducele d'Aumale a subvenționat și ziarul săptămînal „Le courrier du dimanche”, în redacția căruia un român, Grigore Gănescu, a avut un rol însemnat.

Precum arată Raymond Cazelles, în iulie 1857 gazetarul Amedée Céséna a început să publice o foaie săptămînală, „La semaine politique”. Un an mai târziu, spre a evita orice confuzie cu un alt ziar intitulat „La semaine financière”, Amedée Céséna a adoptat pentru foaia sa denumirea „Le courrier du dimanche”. Apoi, el a vîndut acest ziar lui Grigore Gănescu și Achille Leymarie.

La 10 septembrie 1858, trei asociați, anume: Grigore Gănescu, Achille Leymarie și Edouard Feuilhade de Chauvin, au înființat o „societate în participare”. La această societate aportul lui Gănescu și al lui Leymarie a constat din ziarul „Le courrier du dimanche”. Ei au primit fiecare cîte două părți de fondatori a cîte 25 000 franci partea. Așadar, în noua societate, participarea lui Grigore Gănescu a fost de 50 000 franci. Cel de al treilea asociat, Edouard Feuilhade de Chauvin, a primit și el două părți de fondatori, în valoare totală de 50 000 franci, pentru care a plătit în numerar suma de 25 000 franci.

Acest Edouard Feuilhade de Chauvin a fost „omul de paie” al ducelui d'Aumale. Cei 25 000 franci aduși de el în casa societății, la constituirea acesteia, erau banii ducelui.

Autorul studiului ce recenzăm, Raymond Cazelles, descrie scurta și agitata viață a ziarului „Le courrier du dimanche” ai cărui redactori au fost crunt loviți de ministrul de interne al regimului imperial, celebrul Persigny.

La 12 ianuarie 1861, societatea care publica foaia „Le courrier du dimanche” a fost transformată în societate în comandită, sub firma „Ganesco et Cie”. Comanditarii acestei întreprinderi au fost în număr de patru și anume: Feuilhade de Chauvin, Lambert de Sainte-Croix, P. Firino și Laurent Lapp. Au fost emise 20 părți de fondatori a 12 500 franci fiecare, Gănescu primind nouă părți, Feuilhade de Chauvin șapte părți, Lambert de Sainte-Croix două părți, P. Firino și Laurent Lapp fiecare cîte o parte. Gănescu a fost numit prim-redactor al ziarului „Le courrier du dimanche” al cărui comitet de conducere a fost alcătuit din Gănescu, Feuilhade de Chauvin, Lambert de Sainte-Croix, și P. Firino.

Și în această nouă formație, „Le courrier du dimanche” a urmat, conform intereselor familiei d'Orléans, o linie politică ostilă lui Napoleon al III-lea. Riposta n-a întîrziat. La 29 ianuarie 1861, ministrul Persigny a dat acestui ziar un avertisment pentru un articol al lui Grigore Gănescu. Totodată el a decis expulzarea lui Gănescu din Franța. Acesta era străin, de naționalitate „valahă”, și de aceea a putut să fie alungat de pe teritoriul francez. Izgonirea lui n-a fost însă de lungă durată. Șase luni mai târziu, în iunie 1861, Grigore Gănescu, obținînd desființarea deciziei de expulzare, s-a înapoiat la Paris, unde și-a reluat îndelotniciea de prim-redactor al ziarului „Le courrier du dimanche”.

Prigoana regimului imperial n-a încetat însă. La 21 noiembrie 1861, girantul răspunzător, Laurent Lapp, a fost condamnat la o amendă de 500 franci pentru că apăruse în „Le courrier du dimanche” un articol politic fără indicarea numelui autorului. La 20 decembrie 1861, pentru un articol publicat în „Le courrier du dimanche” au fost rosite trei condamnări: 1) autorul, Eugene Pelletan, a fost osîndit la 3 luni închisoare și 2 000 franci amendă; 2) girantul răspunzător, Laurent Lapp, a fost osîndit la 2 luni închisoare și 1 000 franci amendă; 3) tipograful Dubuisson s-a ales cu o lună închisoare și 500 franci amendă.

Curînd după această triplă condamnare a fost încarcerat și Grigore Gănescu. În ianuarie 1862, el a fost arestat, fiind acuzat de participare la o societate secretă și la un complot împotriva „siguranței statului”. După cinci săptămîni de închisoare, el și-a redobîndit libertatea. Spre a nu mai fi expus la asemenea neplăcute riscuri, el s-a retras din redacția ziarului „Le courrier du dimanche”. În consecință, la 22 aprilie 1862, societatea în comandită „Ganesco et Cie” a fost dizolvată,

iar, la 2 mai 1862, cele nouă părți de fondatori ale lui Gănescu au fost cumpărate, pentru suma de 85 000 franci, de către Feuilhade de Chauvin, Lambert de Sainte-Croix și P. Firino. Lui Feuilhade de Chauvin, așadar omului de încredere al ducelui d'Aumale, i s-a încredințat funcția de prim-redactor al ziarului, pe care pînă atunci o exercitase Grigore Gănescu.

În conformitate cu dispozițiile în vigoare, aceste modificări intervenite în redacția foii săptămînale „Le courrier du dimanche” au fost aduse la cunoștința Ministerului de Interne, care însă a refuzat să le aprobe. El și-a dat „agrementul” numai cînd prim-redactor a fost numit Edouard Villetard, al cărui bunic fusese senator sub domnia lui Napoleon I. Ministrul de Interne spera desigur ca Edouard Villetard să dea ziarului „Le courrier du dimanche” o altă îndrumare decît pînă atunci și deci să pună capăt atitudinii ostile a acestei foi față de cel de al doilea Imperiu. Speranțele sale nu s-au realizat. Conform directivelor ducelui d'Aumale, „Le courrier du dimanche” s-a menținut pe aceeași linie de împotrivire față de regimul lui Napoleon al III-lea, ca în vremea cînd prim-redactor era Grigore Gănescu. De aceea, după o serie de avertismente, „Le courrier du dimanche” a fost suprimat, la 2 august 1866, printr-un decret.

După socotelile făcute de Raymond Cazelles, pe baza actelor păstrate în arhiva Muzeului Condé din Castelul de la Chantilly, ducele d'Aumale a cheltuit, în perioada 1859—1865, pentru acest ziar, suma de 169 145 franci aur, sumă considerabilă, dacă se are în vedere puterea de cumpărare a francului francez în acea epocă. Din punctul de vedere financiar — scrie Raymond Cazelles — deficitul a fost important; din punctul de vedere politic însă, ducele d'Aumale a obținut măcar în parte rezultatul pe care-l dorește, deoarece „Le courrier du dimanche” a dat serioase lovituri regimului imperial.

Studiul pe care-l recenzăm cuprinde interesante informații despre Grigore Gănescu. Activitatea pe care acest compatriot al nostru a desfășurat-o în Franța sub al doilea Imperiu și în primii ani ai Republicii a treia a atras de mult atenția istoricilor români. Se știa că numele lui Grigore Gănescu este menționat de Karl Marx în broșura publicată la Londra, în 1871, despre *Războiul civil din Franța*¹. Se știa că, în Marea Enciclopedie franceză este inserată și biografia lui Grigore Gănescu². George Bengescu, în *Bibliographie franco-roumaine*, a publicat două notițe despre Gănescu, cu precizări privitoare la ultimele două decenii ale vieții sale³. Nicolae Iorga, în 1916, într-o comunicare la Academia Română, u înfățișat pe scurt viața și activitatea lui Grigore Gănescu⁴. Acesta este netăgăduit cel mai bun studiu. apărut pînă azi, despre fostul prim-redactor al ziarului „Le courrier du dimanche”, deși are numeroase lipsuri, inerente epocii în care a fost scris.

Dintre aceste lipsuri, semnalăm că N. Iorga n-a știut nimic despre relațiile lui Gănescu cu ducele d'Aumale. În această privință, nici George Bengescu n-a fost mai bine informat. Nici N. Iorga, nici G. Bengescu n-au aflat că Grigore Gănescu a fost subvenționat de ducele d'Aumale. Nici unul dintre ei n-a răsfolit „Le courrier du dimanche”. Dacă l-ar fi răsfolit, ar fi constatat tendințele politice ale acestei foi și ar fi putut lesne deduce în slujba cui era angajat condeul lui

¹ Karl Marx și Friedrich Engels, *Opere*, vol. 17, București, Editura politică, 1963, p. 364.

² La Grande Encyclopédie, t. XVIII, Paris, f. a., p. 446—447.

³ Georges Bengescu, *Bibliographie franco-roumaine*, ediția a doua, Paris, Ernest Leroux, 1907, p. 49 și p. 50.

⁴ N. Iorga, *Din relațiile franco-române, Un scriitor francez despre românii și un scriitor român în Franța: Elias Régnault și Grigore Gănescu*, Extras din Anal. Acad. Rom., seria II, tom. XXXIX, Mem. secț. istorice, București, 1920, p. 11—22.

Grigore Gănescu. Raymond Cazelles, în studiul ce recenzăm, aduce așadar completări la biografia lui Grigore Gănescu.

Totuși, cu toate aceste completări, nu cunoaștem încă suficient activitatea politică a lui Grigore Gănescu și îndeosebi acțiunea pe care a desfășurat-o în favoarea României, în ziarele pe care le-a condus sau la care a colaborat. Știm doar că el a păstrat legături cu țara noastră pînă la sfîrșitul vieții sale — a murit în aprilie 1877 — și că, în preajma războiului pentru independență, i-a fost încredințată de ministrul de Finanțe al României misiunea de a negocia contractarea unui împrumut la Paris⁵. De aceea ar fi necesar ca „Le courrier du dimanche”, „Le nain jaune”, „Tablettes d'un spectateur”, „La liberté”, „Le républicain”, precum și celelalte ziare din redacția cărora Gănescu a făcut parte, să fie citite, cu atenția cuvenită, de un cercetător român, care să extragă materialul prezentînd interes pentru istoria țării noastre. O sugestie în acest sens a fost făcută de N. Iorga încă din 1916⁶.

Constantin C. Angelescu

Briefe an und von Himmler. Dokumente, Herausgegeben und eingeleitet von Helmut Heiber, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1970, München, 396 p.

Nu de mult, la München, au fost date publicității aproape patru sute din scrisorile scrise de și către șeful Gestapoului H. Himmler. Din mulțimea scrisorilor cunoscute pînă azi care aparțin aparatului S.S., editorul a ales numai acelea al căror conținut — cum mărturisește el — prezintă ceea ce era „caracteristic” pentru munca și viața „spirituală” a lui Himmler.

Trebuie să precizăm de la început că lectura acestui volum de scrisori nu întregeste cunoștințele noastre despre situația internă a Germaniei, despre activitatea bandelor S.S. sau cea a organelor din subordinea Gestapoului, între altele și pentru că editorul este hotărît să-l prezinte numai pe Himmler, ca „om”, conducător și „educator”. Cuvîntul introductiv redactat de editor subliniază convingerea sa că de la un capăt la altul al lumii nu există cineva care, într-un fel sau altul, să nu fi auzit despre crimele și fărădelegile săvîrșite, sub comanda lui Himmler, de către aparatul său de teroare. Ca și alți autori, care au scris despre acest sinistru personaj, el știe că nimeni nu ar îndrăzni să mai găsească măcar un singur cuvînt care ar schița o încercare de justificare a actelor bestiale ordonate de acest reprezentant fidel al regimului nazist.

Ce mai pot spune cele patru sute de scrisori celor care știu că la ordinele lui Himmler și ale altor conducători naziști au fost uciși (gazați, afxiați, uciși prin injectare de fenol în inimă, împușcați, înecați, spînzurați sau arși de vii), 11 000 000 de oameni? Dintre aceștia, 1 000 000 au fost copii. Cine mai are nevoie de alte dovezi în legătură cu activitatea lui Himmler?

Prezintă poate interes pentru unii oameni să afle după cum scrie editorul, că Himmler „a fost un om cu mai multe fețe”. Aceasta înseamnă că ei vor afla că a existat o față a învățătorului, una a criminalului care a ordonat uciderea a 11 000 000 de oameni, a moralistului, a „medicului empiric”, a educatorului, a iubitorului de cîini, poate și de cai, sigur însă a iubitorului de flori, a cavalerului „politic” cu femeile și, în sfîrșit, fața unui tată iubitor și fidel paznic al instituției căsătoriei.

⁵ *Documente privind istoria României, Războiul pentru independență*, vol. I, partea a II-a, București, Editura Academiei R.P.R., 1954, nr. 175, p. 173—174; nr. 177, p. 175; nr. 178, p. 175—176; nr. 179, p. 176; nr. 181, p. 177.

⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 19.

Ni se pare însă greu de crezut că numai pentru satisfacția curiozităților acestor oameni, dornici să știe amănunte din viața lui Himmler, au fost publicate scrisorile. Convingerea noastră este că publicarea lor într-o editură bine cunoscută are în vedere să contribuie la întărirea convingerii că Himmler alături de Hitler, Göring, Goebbels, Bormann și alții au fost principalii vinovați de toate nenorocirile care s-au abătut asupra Germaniei. În acest scop el trebuie prezentat în diverse momente ale vieții sale, pentru ca apoi cititorul să poată trage concluzia că, datorită unor asemenea conducători, poporul german și Germania au trebuit să sufere. Cu sau fără voia autorului, volumul de scrisori servește în mare măsură această neconvingătoare și mai ales, păgubitoare teză cu de-ajuns de largă circulație în Germania Federală și care urmărește să limiteze răspunderea dezlănțuirii războiului și a atrocităților comise în timpul lui, la câteva persoane, acoperind astfel vinovăția acelora care au adus regimul fascist la putere și care au tras mari foloase de pe urma războiului.

Așa cum a conceput editorul tipărirea scrisorilor cititorul, mai ales cel neavizat, poate rămîne cu impresia că cele scrise și hotărîte de Himmler ar fi fost mai degrabă rezultatul unor dispoziții de moment. Nu începe îndoiala că modul în care au fost ordonate scrisorile vine să întărească această concluzie. Pentru a exemplifica subliniem că o scrisoare în care întîlnim observațiile fostului Reichsführer S.S. asupra femeilor de serviciu, este urmată de altele în care se interesează fie de „frumusețea nasului grec” fie de rolul și importanța zarzavaturilor în alimentație, pentru ca imediat să ordone dispariția unui ghetou prin uciderea a mil de oameni! În sfîrșit, după același model întîlnim alături scrisori care privesc situația copiilor care se nasc stîngaci, în legătură cu niște medicaamente, considerații despre prostituate și casele de toleranță ori dispoziții din cele mai hotărîte pentru împușcarea soldaților care se lăsau influențați de propaganda dusă de forțele antifasciste.

Nici din cuvîntul introductiv și nici din felul cum au fost ordonate scrisorile din volum nu reiese că Himmler a fost tipul reprezentativ al regimului nazist care s-a aflat în fruntea unui aparat înspăimîntător care prin activitatea sa a pătat onoarea poporului german. De nicăirel nu rezultă că fără S.S., fără Himmler, Heydrich, Bormann și alții, regimul hitlerist nu ar fi putut exista și că Himmler a fost unul din executanții de seamă ai planurilor sălbatice ale politicii naziste. Asemenea precizări după părerea noastră ar fi fost mult mai folositoare decît unele din scrisorile publicate. Încă o informație despre faptul că Himmler a fost o fiară, sau un ieziut nu strică, dar nici nu schimbă ceea ce se știe. Precizările despre ceea ce a însemnat Himmler în cadrul regimului nazist sau despre rolul aparatului condus de el ș.a. ar fi fost de un mare folos în primul rînd pentru tînerile generații.

Din lectura scrisorilor apare limpede că Himmler, rod al șovinismului de mare putere, și îmbuibat de monstroasa credință a superiorității rasei germane, nu se evidențiază printr-o gîndire proprie; el nu este preocupat de idei. Concentrarea „absolută a spiritului”, pe care el o cerea subalternilor, era de fapt încă o formă a subjugării totale a bandelor pe care le conducea. Instrumente indispensabile ale regimului nazist, S.S.-ul sau S.D.-ul, au fost concepute de Himmler și alții pe principiul supunerii orbești față de superiori, ceea ce îngăduia șefului să domine nelimitat destinele, viața și moartea oricărui supus.

Toate „sfaturile” sau „normele” de viață, despre care el scria fie S.S.-iștilor, fie unor profesori universitari, medici, chimiști, arheologi sau pictori, sînt elaborate de Himmler de pe o poziție de conducător învăluită într-o atmosferă ocultă și cu puteri „spirituale” speciale. De pe această poziție el își aroga

dreptul să ticluiască combinații, capcane și diversivunile atât de necesare regimului nazist.

Dacă nu ar fi vorba de Himmler, care a trimis la moarte milioane de oameni, unele din scrisorile în care „spiritul” său este pus la grea încercare ar putea să stârnească în mod copios hazul. Atrage atenția însă în mod special, după lectura unor scrisori, faptul că în jurul acestui odios personaj s-au putut afla de ajuns de mulți intelectuali. Este astfel din nou subliniată convingerea că unul din aspectele nocivității nazismului a fost și perversitatea unei păături a intelectualității germane. E bine să nu se uite că s-au găsit medici care au „studiat” mijloacele de sterilizare a sute de mii de bărbați, care au făcut experimente „științifice” nu pe șobolani, ci pe oameni, pentru a asigura astfel puritatea rasei germane. Echipa de chimiști au pus la punct gazul Ciclon B, care nu a fost folosit, după cum se știe, pentru deratizare ci pentru uciderea a sute de mii de oameni; echipa de ingineri au pus la punct din punct de vedere „științific” cuptoarele de gaze; juriștii au redactat legile de la Nürnberg. Nu trebuie pierdută din vedere nici activitatea unor dascăli care au crescut în școlile germane tineri criminali. Poate mai mult ca oricând, în fața unei asemenea situații trebuie subliniat adevărul că știința fără conștiință duce la perversitatea și ruina sufletului.

Cel căruia îi plăcea să se creadă că este o reîncarnare a împăratului Henric al II-lea, între alte misiuni a avut și pe aceea de a conduce munca „pentru întărirea rasei germane”. Cele câteva scrisori prin care sînt avertizați niște șefi S.S. cum trebuie să-și ducă viața lor personală pentru a respecta puritatea rasei, sau cele despre necesitatea să se nască cît mai mulți „S.S. mici”, pentru ca rasa germană să fie cît mai bine apărată, apar ca un sumbru divertisment față de activitatea desfășurată de Himmler în calitate de conducător al acțiunii de întărire a rasei germane. Ele apar chiar ca o împietate față de milioanele de nevinovați uciși pentru motivul că făceau parte chipurile dintr-o rasă inferioară. Poate am aminti și faptul că în unele din țările vremelnice ocupate de naști cele mai mari pierderi umane nu au fost pe front ci ca un rezultat al exterminării populației lor de către bandele conduse de Himmler și alții.

Din scrisorile publicate în volum se constată că în ultimele luni ale războiului, cînd în Germania domnea haosul, Himmler se ocupa de religiozitatea cazacilor, de vindecarea unui copil de pneumonie, cu probleme de istorie a dreptului german și cu explicarea unor noțiuni cum ar fi, de pildă, cea de mamă eroină. Ce trebuie să creadă cititorul despre aceste preocupări ale lui Himmler în asemenea momente? Ori că el n-a fost în stare să înțeleagă situația reală, ori că, din cauza unor asemenea conducători „spiritualizați”, a pierdut Germania războiul? Noi nu reproșăm editorului că a publicat corespondența lui Himmler, ci felul cum a ales scrisorile și modul cum a întocmit volumul. Pentru că după părerea noastră, nici un om de bună credință, nici un profesor care simte răspunderea educării tinerei generații, care-și iubește familia și țara, nu se mai poate mulțumi numai cu dezaprobarea platonică a actelor săvîrșite de regimul fascist prin reprezentanții săi cei mai de seamă. Noi nu am ajuns încă în situația să ne putem permite să facem haz de mîntea mărginită a iezuitului Himmler. Cine scrie, sub orice formă, despre oricare din reprezentanții regimului nazist, trebuie să-l prezinte strîns legat de regim, trebuie să spună adevărul și, mai ales, trebuie să aibă în vedere ca generațiile viitoare să învețe și să știe să lupte împotriva fascismului indiferent dacă acest lucru ar mai putea supăra pe unii care au ajutat ca timp de 13 ani Germania să fie scufundată în întuneric.

J. Benditer

ISTORIA ROMÂNIEI

NICOLAE MAGHIAR, ȘTEFAN OLTEANU, *Din istoria mineritului în România*, București, Editura științifică, 1970, 332 p.

Rod al unei colaborări demne de urmat între specialiști din domenii de activitate diferite, lucrarea *Din istoria mineritului în România*, reprezintă prima monografie științifică consacrată cercetării evoluției uneia dintre ramurile de bază ale economiei naționale, industria minieră, din cele mai vechi timpuri și până în zilele noastre.

Fundamentată pe un bogat material documentar, rezultat din parcurgerea celor mai diverse categorii de izvoare, implicit a literaturii științifice de specialitate, lucrarea semnată de inginerul Nicolae Maghiar și istoricul Ștefan Olteanu abordează, într-un mod unitar, problemele majore ale mineritului din România în cadrul fiecărei orînduirii social-economice în parte. Analiza, uneori detaliată, a principalelor chestiuni privind acest subiect a fost axată pe evidențierea caracterului de permanentă a valorificării zăcămintelor miniere (numai corpuri solide) de pe teritoriul României, de-a lungul secolelor, autorii insistînd, în mod deosebit, asupra acelor perioade considerate pînă nu demult obscure ca, de pildă, cea cuprinsă între secolele IV și XIV.

Metodologic, autorii și-au conceput studiul în șase „părți” (I — *Preocupări miniere în cadrul orînduirii comunei primitive*; II — *Exploatare miniere în etapa de destrămare a comunei primitive și de formare a relațiilor sclavagiste (Latén-ul geto-dacic)*; III — *„Industria” minieră pe teritoriul României în timpul stăpînirii romane și după părăsirea Daciei de către romani (secolele II—IX)*; IV — *Mineritul în Evul Mediu*; V — *Industria minieră pe teritoriul României în cadrul orînduirii capitaliste*; VI — *Dezvoltarea industriei miniere după 1944*), majoritatea lor fiind subdivizate pe capitole. În cadrul acestora, cercetarea precumpănitoare a proceselor tehnico-economice legate direct de producție s-a făcut pe categorii miniere, în funcție de locul și rolul lor pe anumite trepte de dezvoltare a societății românești: platra, cuprul și aurul, pentru comuna primitivă; fierul, cuprul, metalele prețioase, sarea etc., pentru orînduirile sclavagistă și medievală; minele ferose și neferoase, metalele prețioase, mineralele nemetalifere etc., pentru orînduirile capitalistă și socialistă. Autorii au exclus din aria preocupărilor lor problemele legate de exploatarea combustibililor lichizi și gazoși (ne referim la petrol și gaze naturale), precum și a izvoarelor minerale, avertizîndu-ne în *Introducerea* lucrării, asupra reluării lor în cuprinsul unor viitoare studii.

Din lectura monografiei pe care o discutăm se desprind interesantele aprecieri ale autorilor relative la evoluția metodelor și procedeele tehnologice folosite la noi, de-a lungul secolelor, în operațiunile de extracție și de reducere a mineurilor, aprecieri susținute de cercetarea comparativă a elementelor de tehnică minieră, românească și europeană, pentru aceleași etape istorice. Acest lucru le-a permis, totodată, să reliefeze cu pregnanță — folosind exemple sugestive — spiritul creator și inovator al poporului român. De asemenea, a fost acordată atenția cuvenită relevării aspectelor sociale pe care le implică exploatarea subso-lului minier: forța de muncă (proveniență, structură), condițiile de muncă și de viață ale lucrătorilor, formele luptei de clasă etc. Un bogat material ilustrativ, alcătuit din desene, schițe, stampe și fotografii, însoțește expunerea logică a datelor și faptelor (cu grijă selectate de autori din noianul de informații existent), înlesnind cititorilor mai puțin familiarizați cu noțiunile de strictă specialitate, deplina lor înțelegere.

Desigur, monografia datorată lui Nicolae Maghiar și Ștefan Olteanu — asemenea multor alte lucrări de același gen — este, pe alocuri, susceptibilă de obser-

vații. În cele ce urmează ne vom referi doar la câteva elemente ale lucrării pe care le considerăm discutabile.

Semnalam, mai întâi, evidenta disproporție existentă între „părțile” lucrării; cînd facem această afirmație ne referim nu numai la spațiul grafic oferit cu generozitate de către autori „părților” de istorie veche și medievală a mineritului circa 200 p.) și cu zgîrcenie capitolelor de istorie modernă și contemporană (116 p.), dar și la problematica mult prea restrînsă a acestora din urmă, față de complexitatea proceselor pe care le implică evoluția capitalistă a mineritului și față de importanța deosebită pe care a avut-o această industrie în ansamblul vieții economice și social-politice de la noi începînd din a doua jumătate a secolului trecut. Cît privește ultima parte a lucrării, consacrată dezvoltării industriei miniere după 1944, aceasta este prea puțin edificatoare pentru cititorul interesat, care, deși avizat în *Introducere* asupra modului „mai concentrat” (p. 12) de tratare a subiectului, aștepta totuși ceva mai mult decît o prezentare „telegrafică” de direcții în domeniul amintit.

Aceeași disproporție — parțial justificată însă — se poate constata și în modalitatea de abordare a problemelor mineritului pentru Transilvania, pe de o parte, Țara Românească și Moldova pe de alta. Firește, amploarea exploatărilor miniere și deci ponderea industriei extractive în ansamblul economiei transilvănene a cunoscut limite superioare, incomparabile chiar, față de situația și locul aceleiași industrie în viața economică a Țării Românești și a Moldovei. Din acest punct de vedere, autorii au fost perfect îndreptățiți să dea extinderea cuvenită paragrafelor referitoare la mineritul din Transilvania. În același timp însă autori; trebuiau să aibă în vedere nu numai raportul existent, în diferite perioade, între volumele exploatărilor miniere de o parte și, respectiv, de alta a Carpaților — în funcție de care să-și echilibreze (ca întîndere) studiul — dar și, mai ales, rolul pe care l-au jucat unele bogății minerale în evoluția economiei fiecărui principat în parte. Aici, tratamentul ni se pare deficitar. Este suficient doar să amintim faptul că vreme îndelungată sarea a constituit pentru Moldova și Țara Românească, una dintre *principalele* surse de venit ale cămării domnești, mai apoi ale vistieriei statului și, în același timp, un articol foarte solicitat la export, uneori chiar și în provinciile Imperiului habsburgic. Rolul acestui minereu în viața economică a Principatelor a crescut considerabil în epoca modernă, mai ales după intrarea în vigoare a Regulamentelor Organice, cînd a făcut obiectul unor aprige dispute între diferiții concesionari ai ocnelor. Față de amintirile considerente, apreciem că spațiul grafic rezervat exploatărilor salinre din Țara Românească și Moldova între anii 1848—1918 (4 pagini, p. 248—252) este insuficient pentru o prezentare la nivel științific, fie ea cît de sintetică, ca să nu mai vorbim de faptul că aceeași chestiune (a exploatării sării) pentru perioada de destrămare a feudalismului a fost „expediată” în numai opt rînduri (p. 196).

Preocupările de modernizare a exploatării subsolului manifestate în epoca regulamentară la est și sud de Carpați (proiectele întocmite de către E. Sarossy în 1835, Hommaire de Hell în 1841, S. Peytaven în 1853 și A. Gaildry în 1856) ca și problema arendării ocnelor, procedeu consfințit prin Regulamentele Organice, necesitau — credem — o mai mare atenție din partea autorilor. Parcurgerea integrală a literaturii de specialitate, inclusiv lucrările datorate lui Alecu Obreja (*Ocnile Moldovei*, în N. Șuțu, *Notițe statistice asupra Moldovei*, Iași, 1852, p. 148—180), C. Broșteanu (*Salinele noastre. Studiu istoric, juridic și economic asupra exploatării salinelor și monopolului sării la romani și români*, București, 1901, 890 p.), Gh. Ungureanu (*Rufetul ocnelor din Moldova și revolta șavgailor în 1843*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. I, Editura Academiei, București, 1957) ș.a. ar fi oferit, desigur, un cîmp informațional mult mai bogat și variat pentru problematica exploatării subsolului minier în Țara Românească și Moldova, îndeosebi pentru perioada modernă. Aprofundarea lor n-ar fi afectat structura generală a lucrării — de altfel, bine concepută, — în schimb ar fi lărgit aria concluziilor formulate de autori în cuprinsul paragrafelor respective.

O chestiune mai puțin dezbătută în monografia lui N. Maghiar și Șt. Olteanu este cea relativă la legislația minieră, la regimul de proprietate asupra subsolului minier, începând cu epoca modernă. Cîteva precizări, în acest sens, le socotim utile. Astfel, este cunoscut faptul că cele mai multe dintre bogățiile noastre minerale (excepție făcînd aurul și sarea) nu au făcut, în evul mediu, obiectul vreunor dispozițiuni în materie de drept de proprietate, condiții de extragere etc. Primele reglementări scrise relative la proprietatea minieră datează de la începutul secolului al XIX-lea (cf. Ștefan Chicos, *Legislația minieră*, în *Enciclopedia României*, vol. III, București, 1943, p. 120). Astfel, *Codul Callimachi* — art. 382 și 509 — stabilea, în Moldova, că bunurile miniere aparțineau statului (vezi și Institutul Geologic al României, *Legiurile miniere vechi și noi ale României. Legiurile din vechiul Regat pînă la 4 iulie 1924*, tom VII, București, 1925, p. 3—4), în vreme ce *Codul Caragea* din Muntenia — partea a II-a, cap. I, art. 1 — introducea, la 1818, regimul primului ocupant. Ambele *coduri* au fost înlocuite apoi cu Regulamentele Organice.

În materie de drept minier, Regulamentele au introdus, după modelul rusesc, un sistem unic de proprietate în ambele principate: subsolul aparținea proprietarului suprafeței (cf. I. Tănăsescu, *Sistemele de organizare a proprietății miniere și politica minieră în diferite state*, București, 1916, p. 74—75). Au persistat deosebiri numai în privința regimului de exploatare a minelor în cele două principate, deosebiri ce au dispărut după Unirea din 1859. Noul cod de legi, elaborat de Al. I. Cuza în 1864, introducînd un regim unic pentru Principatele Unite prevedea la art. 489 că „proprietatea pămîntului cuprindea în sine proprietatea suprafeței și a subfeței lui” (Șt. Chicos, *op. cit.*, p. 81), iar în privința normelor de exploatare, art. 491 stipula că proprietarii subsolului urmau să se supună prescripțiunilor (neprecizate însă) ale unei viitoare legi miniere. Și Constituția din 1866 (art. 131) a relevat necesitatea elaborării unei legi a minelor în România (cf. I. G. Vîntu, *Proprietatea zăcămintelor miniere în România*, București, 1938, p. 10).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, bogățiile miniere ajung să se bucure de o mai mare atenție, dat fiind rolul lor ce nu putea fi nicicum neglijat, în dezvoltarea economică a statului român modern. De acum înainte ele au format obiectul unor dispoziții speciale — legile miniere. Este semnificativ faptul că în perioada amintită s-au depus în parlament nu mai puțin de șase proiecte de legi miniere: în 1863, 1870, 1873, 1881, 1886 și 1895 (cf. N. I. Moruzi, *Le régime juridique du sous-sol minier en Roumanie (Loi des mines de 1924)*, Paris, Jouve et C-le Editeurs, 1926, p. 36; G. G. Anagnoste, *Legislația minieră și petroliferă română*, Ploiești, 1924, p. 15). Dintre acestea, numai un singur proiect de lege — cel întocmit de ministrul conservator P. P. Carp, în 1895 — a prins viață. Acest proiect prezintă o deosebită însemnătate întrucît a devenit prima lege minieră din România, inaugurînd totodată o politică de stat în domeniul acestei industrii (M. Plătăreanu, *Politica economică și socială a României în trecut și în cadrul legislației actuale*, București, 1936, p. 169—170).

Neîndoielnic, conținutul și importanța legiurilor la care ne-am referit sînt organic legate de celelalte aspecte (deja analizate de către autori) ale mineritului la noi și, ca atare, s-ar fi cuvenit să-și găsească locul meritat într-o asemenea lucrare. Înelinăm să credem că o atență cercetare a aspectului juridic al problemei mineritului în România ar fi impus, de astă dată, restructurarea unora dintre „părțile” sau paragrafele lucrării, în sensul că ar fi oferit (pentru perioada modernă, cel puțin) criterii mai viabile și convingătoare de periodizare. Altminteri, cititorul se poate întreba, fără a putea obține vreun răspuns afirmativ din lectura lucrării: a însemnat anul 1848 o piatră de hotar în evoluția mineritului la noi? (p. 208).

Observațiilor de mai sus le adăugăm cîteva inadvertențe strecurate în cuprinsul lucrării. La p. 250, de exemplu, autorii afirmă greșit că „salina de la Tg. Ocna a trecut în anul 1859 în patrimoniul statului”. Or, la acea dată, salina con-

stituia deja o proprietate a statului, numai că venitul ei fusese concesionat postelnicului Constantin Ciocan pentru o perioadă de 5 ani, cuprinsă între 1857 și 1862. Prin legea din 1 iulie 1860 („Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 219, din 6 iulie 1860) — și nu din 1862, cum greșit au notat autorii — s-a hotărât „adunarea de către guvern a veniturilor din [...] saline”, măsură pusă în aplicare abia după expirarea contractului de arendare pînă atunci în vigoare, prin „Regulamentul provizoriu al salinelor Moldovei”, din 11 ianuarie 1862 (vezi „Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 8, din 11 ianuarie 1862). Notăm, de asemenea, forma corectă a termenului de *mîglaș* și nu *măglaș* (p. 176), pentru respectiva categorie de lucrători ai ocnelor, după cum s-a încetățenit termenul de *mîglă*, iar nu *măglă* (grămadă de sare).

Privită însă în ansamblu, lucrarea *Din istoria mineritului în România* — cu calitățile asupra cărora, trebuie să recunoaștem, am stăruit prea puțin, și cu imperfecțiunile semnalate — se impune nu numai prin întinderea și tematica abordată, prin bogăția de informații și prin claritatea stilului, dar și prin contribuția efectivă la elucidarea unora dintre problemele mai puțin cunoscute în istoriografia noastră.

D. Vitcu

N. GRIGORAȘ, I. CAPROȘU, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a, revăzută, București, Editura Meridiane, 1971, 75 p. + ilustrații.

În 1968 apărea prima ediție a acestei lucrări. Epuizarea ei în scurt timp și amploarea cercetărilor istorice, arheologice, de diplomatică, de istoria artei etc., din ultima vreme au determinat pe autori să purcedă la alcătuirea unei noi ediții a lucrării, revizuită și completată. Deși întocmită pentru un public mai larg, lucrarea are o ținută riguroasă științifică sintetizînd rezultatele cercetărilor „la zi” în problema enunțată de titlu.

Structural lucrarea cuprinde aceleași patru capitole: I *Vechile biserici și mănăstiri păstrate*; II *Biserici și mănăstiri vechi în ruină, reconstruite sau înlocuite ulterior cu altele*; III *Biserici și mănăstiri vechi catolice din Moldova*; IV *Biserici și mănăstiri vechi dispărute, menționate documentar*, dar cu un conținut mai limpede și, evident, completat. Astfel, cititorul va găsi referiri la viața cultural-artistică a vechii Mănăstiri Neamț (p. 34), date în legătură cu dispoziția planică a vechii mănăstiri Moldovița evidențiate de recente săpături arheologice (p. 41) și a Humorului (p. 45), despre biserica descoperită în curtea bisericii Sf. Dumitru — Suceava (p. 60); ultimul capitol este, de asemenea, substanțial îmbogățit.

Meritul autorilor constă, de pe o parte, în aceea că identifică printr-o cercetare a documentelor epocii alte numeroase biserici și mănăstiri vechi de pînă la mijlocul secolului al XV-lea care, alături de cele păstrate integral sau în ruină fac „...dovada amplexării artei constructive din Moldova în vremea ce a premers epocii lui Ștefan cel Mare” (p. 70); pe de altă parte, bogata activitate din domeniul construcțiilor religioase este prezentată în strînsă legătură cu realizările din celelalte domenii ale artei religioase precum: pictura — frescele de la biserica Sf. Neculai din Rădăuți, de la vechea biserică a mănăstirii Moldovița (vezi pentru aceasta articolul apărut ulterior al lui Gh. I. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice* în „Buletinul monumentelor istorice” an. XL (1971), nr. 3 pp. 79—84), manuscrisele și miniaturile, argintăria, broderia, sculptura etc., redîndu-se astfel climatul de plină efervescență spirituală din primul veac de existență a tînarului sat

moldovenesc. În atare situație, constatarea autorilor după care "...în procesul ei de dezvoltare din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și prima jumătate a veacului al XV-lea, arta moldovenească ajunsese la înfăptuiri remarcabile, așa încât va face posibilă strălucita înflorire din vremea lui Ștefan cel Mare și integrarea ei în aria valorilor universale" apare ca o concluzie firească.

Evident, o lucrare asupra unor astfel de probleme rămîne susceptibilă de noi contribuții determinate de scoaterea la lumină, în dezvoltarea cercetărilor istorice, a unor noi date menite să răspundă întrebărilor pe care, de altfel, și le-au pus și autorii lucrării de față. Este cazul bisericii de lemn de la Putna atribuită de tradiție lui Dragoș Vodă.

Plecînd de la tradiția înregistrată de Nicolae Costin și coroborată cu o informație oferită de un document din 17 martie 1723 (citată după Th. Codrescu, *Uricarul*, tom. XIV, p. 182 unde se găsește însă documentul din 14 martie 1736 care conține un pasaj aproape identic cu știrea din actul de la 17 martie 1723 pentru care vezi V. A. Urechea, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu (1720—1780). Notifiă biografică și bibliografică* în „Analele Acad. Rom. Seria a II-a, tom. X, Mem. Sect. Ist., p. 193), autorii, aliniindu-se concluziilor altor cercetători ai acestei biserici de lemn de la Putna, acceptă tradiția. Aceste informații sînt însă insuficiente pentru acceptarea tradiției privind acest monument. Problema este, desigur, mult mai complexă încît ar merita un studiu aparte.

Lista bisericilor și mănăstirilor anterioare domniei lui Ștefan cel Mare identificate pe baza cercetării documentelor epocii ar trebui completată cu cele 44 de biserici din ținutul Sucevei menționate în documentul din 1490 martie 15 prin care Ștefan cel Mare le confirma Episcopiei de Rădăuți, ocazie cu care se specifica: "...au fost date de bunicul nostru Alexandru voievod", aceleiași episcopii (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 405—418). Pe lîngă acestea ar trebui amintite și bisericile de la Climăuți, Vicșani, Frătăuți, Boloșinești, Jicovul de Sus și Măicătești, tot din ținutul Sucevei, care "...aceste biserici și acești popi sînt scriși în pravila bunicului nostru Alexandru voievod și noi le-am întors și le-am lăsat să asculte de mănăstirea noastră de la Putna" (*ibidem*, p. 411; vezi și documentele CCXV, din 1490 martie 15, p. 418—425, și CCXVI, din 1490 martie 16, p. 425—428).

O biserică datînd din prima jumătate al secolului al XV-lea exista în satul Mănești de la obîrșia Ialanului. Prin actul din 1491 octombrie 15, Ștefan cel Mare întărea vînzarea acestui sat, făcută de Duma, fiul lui Manea, și nepoții lui de soră, Dragotă Cremene și Tintea, "...unde a fost casa tatălui lor. Manea și mănăstirea" *ibidem*, doc. CCXXXVII, p. 466—467). Aceasta cu atît mai mult cu cît autorii nu trec cu vederea nici existența unei „biserici de lemn” „pe dealul de unde Ștefan cel Mare a tras cu arcul” (p. 10) amintită doar de tradiția consemnată de I. Neculce în *O samă de cuvinte*.

Referindu-se la mormintele lui „Bogdan I, Lațcu, Roman I, Ștefan I, Bogdan — fratele lui Alexandru cel Bun —, Bogdan — fiul lui Alexandru cel Bun, —, Anastasia — fiica lui Lațcu —, Stana...” din biserica Sf. Neculai din Rădăuți, autorii arată că „Pe mormintele primilor șase Ștefan cel Mare a pus lespezi funerare...” (p. 16) ceea ce nu este complet căci tot Ștefan cel Mare a înfrumusețat și mormîntul *Anastasei*, e drept, abia peste 17 ani (vezi: *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Editura Academiei, 1958, p. 262—263).

Aceste modeste observații nu scad cu nimic din meritele lucrării *Biserici și mănăstiri din Moldova*, intrată deja în atenția cercetătorilor istoriei românești.

I. Solcanu

NICOLAE STOICESCU, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*. Sec. XV—XVII, București, Editura enciclopedică română, 1971, 456 p.

Tipărend cartea după cartea în ultimii ani, Nicolae Stoicescu a devenit, fără îndoială, cel mai prolific dintre medievaliștii români. Predilecția autorului pentru întocmirea instrumentelor de lucru s-a concretizat, în cadrul acestei bogate activități, într-un număr de lucrări de o deosebită importanță pentru medievalistica românească. Din rîndul acestora face parte și acest *Dicționar al marilor dregători*..., prima lucrare de acest gen din istoriografia noastră. Presupunînd parcurgerea unui imens material documentar, publicat sau inedit, și a unei vaste bibliografii precum și o minuțiozitate deosebită, o astfel de lucrare este foarte greu de întocmit chiar atunci cînd cel ce purcede la realizarea ei posedă experiența necesară; o asemenea lucrare implică, în ultimă instanță, o perfectă asociere a efortului documentar cu o tenacitate științifică deosebită. Este tocmai ceea ce se desprinde și din această lucrare a lui Nicolae Stoicescu care, cu rigurozitatea-l cunoscută, a adunat, a coroborat și a interpretat informațiile documentare de la cele substanțiale și clare pînă la cele mai nesemnificative și mai contradictorii pentru recompunerea cît mai completă cu putință a evoluției unui mare număr de dregători moldoveni și munteni.

Autorul nu urmărește însă numai obîșnuitul *cursus honorum* al dregătorilor, ci chintesențiază, în limitele materialului documentar existent, tot ceea ce prezintă importanță sau are o semnificație oarecare din activitatea fiecărui dregător. În acest sens, trebuie subliniat faptul că intenția autorului, de a oferi „celor interesați *datele esențiale* (subl. autorului) despre rolul politic jucat de membrii clasei boierești pînă la începutul epocii fanariote” (p. 5) este bine ilustrată în dicționar dacă avem în veder bogăția de informații pe care acesta o însumează.

În lipsa unor lucrări de genealogie, dicționarul evidențiază unele aspecte interesante ale raporturilor dintre domnie și marea boierime și ale luptei „pentru putere dusă între familiile boierești, grupate în jurul unui domn sau al altuia, în primul rînd după legăturile de rudenie și de interese dintre ele” (p. 5). Desigur, lucrările de genealogie a căror tradiție, din păcate a fost abandonată în ultimele decenii, vor reliefa în măsură necesară importanța legăturilor de rudenie dintre marii dregători și domnie în ceea ce privește evoluția politică în anumite momente din istoria celor două țări. Pînă la apariția unor astfel de lucrări, *Dicționarul* lui N. Stoicescu oferă o imagine de ansamblu a fenomenului, ajutîndu-l pe cercetător în deslușirea unor aspecte particulare ale acestuia. Aceeași imagine de ansamblu și aceleași date esențiale le poate găsi cercetătorul în dicționar și în ceea ce privește problema, necercetată pînă în prezent, a trecerii dregătorilor dintr-o țară în alta; aceasta însă nu numai ca urmare a organizării lor politice asemănătoare și „a strînselor relații dintre cele două țări surori” (p. 6), ci și datorită aceluiași legături de rudenie dintre boieri sau dintre domnie și aceștia.

Destinat a fi un instrument de informare, *Dicționarul* lui Nicolae Stoicescu este indispensabil cercetătorului constituind pentru acesta o călăuză sigură și rapidă. *Dicționarul* se folosește foarte ușor și datorită îmbinării de către autor a criteriului cronologic, specific istoriei, cu cel lexicografic propriu-zis. Împărțiți pe țări și pe secole, dregătorii sînt ordonați, în cadrul acestor compartimentări, alfabetic.

Desigur, *Dicționarul*, după cum autorul însuși cel dintîi o afirmă, constituie o lucrare perfectibilă, după părerea noastră, chiar într-un viitor apropiat, datorită, în primul rînd, editării corpusului de documente medievale. Înainte de aceasta însă el va fi de un real folos editorilor acestui corpus. Chiar dacă insuficiența materialului documentar privitoare la unii dregători a făcut ca lucrarea să nu fie scutită de unele mici erori, acestea sînt nesemnificative în comparație

cu ampla și substanțială contribuție a autorului la cercetarea evoluției dregătorilor cuprinși în dicționar. În același sens trebuie subliniate și numeroasele corecturi pe care autorul le aduce identificărilor mai vechi sau mai recente, între acestea din urmă incluzându-se și lista dregătorilor Țării Românești (vezi *Studii și materiale de istorie medie*, vol. IV) la care el însuși a lucrat cu ani în urmă.

În sfârșit, deslăvizarea numelor, pe care i-am sugerat-o cîndva autorului, va fi de natură să contribuie, dată fiind circulația dicționarului, la abandonarea unor forme onomastice create de cancelaria slăvonă din Țările române și preluate apoi de vechii traducători de acte și de editorii moderni. Au mai rămas, totuși, în *Dicționar* cîteva forme salvizate ale unor astfel de nume (*Duma Braevici*, p. 269; Petru și Iațco *Hudici*, p. 275).

Au au fost cuprinși în lucrare „peste 100 de boieri care sînt doar amintiți ca membri ai sfatului sau divanului domnesc, dar despre care nu știm nimic altceva”; ei „au fost omiși, arată autorul,... putînd fi găsiți cu ușurință în indicii volumelor de documente publicate de I. Bogdan, M. Costăchescu, Gh. Ghibănescu etc., în indicii colecției *Documenta Romaniae Historica* și în indicele de persoane al colecției *Documente privind istoria României* (în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”) (p. 6—7). Atît omitea acestor dregători din lucrare cît și motivarea autorului nu sînt de natură să mulțumească pe cercetătorul care folosește *Dicționarul*, fie și numai pentru faptul că îl obligă pe acesta la un efort în plus (urmărirea indicilor mai multor colecții de documente) și la consultarea unei lucrări în manuscris. De aceea, socotim că la o nouă ediție a *Dicționarului* includerea acestor dregători va trebui avută în vedere de către autor. Cu același prilej ar fi indicată și publicarea la sfîrșitul dicționarului a listelor dregătorilor moldoveni (întocmită de autor și publicată în tomul precedent al acestui „Anuar”) și munteni (la întocmirea căreia a colaborat și autorul *dicționarului* și pe care acum el a corectat-o deseori). În acest fel, cercetătorul ar avea la îndemînă un instrument de lucru complet și ar fi scutit de efortul suplimentar reclamat, în prezent, de o informare completă în această problemă. Cum lucrarea a apărut într-un tiraj atît de restrîns încît după numai cîteva luni ea nu se mai găsește în librării, o nouă ediție a *Dicționarului* ar fi încă de pe acum binevenită.

Publicînd această lucrare, atît autorul cît și Editura Enciclopedică Română au meritul de a fi sporit numărul, nu prea mare pînă în prezent, al instrumentelor de lucru ale istoricului cu o lucrare indispensabilă.

I. Caproșu

AL. ALEXIANU, *Mode și veșminte din trecut. Cinci secole de istorie costumară românească*, vol. I, — 418 p.; vol. II, — 370 p., București, Editura Meridiane, 1971.

Cercetări sporadice, referitoare la costumele românilor, au existat chiar la mijlocul secolului al XIX-lea datorită lui Al. Odobescu. Studiînd pictura votivă din biserica episcopală de la Curtea de Argeș, Al. Odobescu reconstitua pentru prima dată, în mod științific înfățișarea costumului feminin de curte din secolul al XVI-lea și atrăgea totodată atenția asupra valorii documentare a portretelor murale (vezi Al. Odobescu, *Cîteva ore la Snagov*, în: *Opere*, II, ediția Al. Dima, București, 1967, p. 212 și urm.). Tot Odobescu era acela care, cu ocazia organizării pavilionului românesc al *Expoziției universale de la Paris*, din anul 1865, remarcă: „Romania își are și dînsa tezaurele sale artistice și poporul nostru poartă încă unul din costumele cele mai grațioase” (Al. Odobescu, *op. cit.*, pp. 318—319).

Într-o schiță a istoriei civilizației românești N. Iorga va relua cercetarea istoriei costumului românesc (N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, Craiova, 1921; *Istoria românilor și a civilizației lor*, București, 1930). Rezervînd în întreg capitolul acestei probleme — *Despre îmbrăcăminte și locuință* —, marele istoric deosebia în evoluția costumului românesc patru etape: prima aceea a înfurișii orientale și bizantine, care dăinuie pînă în secolul al XV-lea; a doua, marcată prin influența occidentală, exercitată paralel prin sași, poloni și mai cu seamă italieni; a treia etapă este, pentru început, o revenire la formele costumei bizantine pentru ca, spre sfîrșitul acestei perioade, care ar corespunde cu epoca fanariotă, în veacul al XVIII-lea, costumele să suporte influența turcizării; a patra etapă, după 1774 cînd, prin contactele europene, pătrunde din nou moda occidentală.

Preocupări în același domeniu au avut și alți specialiști (etnografi, istorici de artă etc.) din trecut și de azi: I. D. Ștefănescu, Fl. Bobu-Florescu, Fl. Jipescu, Corina Nicolescu. Dintre aceștia în cercetarea istoriei costumului românesc feudal s-a remarcat Corina Nicolescu, care a publicat de-a lungul a mai bine de 15 ani în revistele de specialitate din țară și de peste hotare numeroase studii, precum: *Date cu privire la istoria costumului în Moldova* (sec. XV—XVI) în S.C.I.A., 1956, III, 3—4, p. 51—71; *Date cu privire la istoria costumului în Moldova* (sec. XV—XVI), în S.C.I.A., 1957, IV, 3—4, pp. 129—153; *Les tissus orientaux dans les Pays Roumains (XVI-e et XVII-e siècle)*, în „Actes du premier congrès international des études balcaniques et sud-est européennes, Sofia, août—septembre, 1966, Sofia, 1969, pp. 927—953, fig. 1—2; *Quelques tissus orientaux dans les collections roumaines*, în „Buletin du Centre International d'Etude des Textiles Anciens“, Lyon, 1969, II, 9, p. 27—75 și, ca o închinare firească a acestui susținut efort apărută în 1970, volumul *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV—XVIII*, Editura științifică, București, 307 p. cu 78 fig. + XCCII planșe color și alb-negru, lucrare de o înaltă ținută științifică (vezi prezentările lui I. Caproșu în „Anuarul „Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ — Iași, tom. VIII, 1971 p. 508, și I. Șolcanu, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, an. XLVII (1971, 3—4 p. 294—297). Deși a utilizat o largă gamă de izvoare: documente, colecțiile de țesături aflate în Muzeul de artă al Republicii Socialiste România și în muzeele mănăstirești, reprezentările iconografice de donatori din frescele bisericilor medievale, din icoane și de pe stele funerare, resturi arheologice etc., autoarea este nevoită să recunoască: „...tot acest material bogat și complex are totuși un caracter unilateral, ne informează și ne dă posibilitatea să înfățișăm numai un singur fel de costum, acela al domnitorilor și marilor dregători folosit la sărbători în biserici și în palate domnești, la recepții ori pentru înmormîntarea acestora“ (p. 6).

În atare situație încercarea lui Al. Alexianu de a prezenta costumele românești de-a lungul și de-a latul istoriei lui — costumele tuturor categoriilor sociale pe parcursul a cinci secole — apare drept temerară. Pentru atingerea acestui scop, autorul a utilizat un impresionant material documentar „picturi murale, relații de călători care ne-au vizitat țara, amintiri și memorii, scrieri vechi, catastrife de cheltuieli și semi de venituri, catagrafii de averi, registre și privilegii comerciale, tarife vamale, diate și foi de zestre, miniaturi din condici mănăstirești și din manuscrise, broderii, sigilii boierești și efegii monetare, cronici și poezii populare, pietre de mormînt, legende cartografice, ferecături de argint, cahle de sobe și alte piese ceramice“... dintre care „unele vor vedea pentru prima dată lumina tiparului“ (p. 30).

Citind această lungă listă de izvoare utilizată de autor, cercetătorul este îndreptățit să aștepte de la cele două volume date revelatoare asupra unui domeniu al civilizației românești tratat pînă acum parțial. Singurul criteriu însă cu care autorul operează în acest vast material documentar pentru prezentarea costumului românesc de-a lungul celor șase capitole (*I. Zorile Renașterii. Un trecento românesc. II. Principatele în secolul al XV-lea. III. Secolul mîrgăritelor.*

IV. Veacul orientalizării. V. Epoca fanarului. VI. La răscruce de drumuri) este cel cronologic. Lesne de înțeles că organizarea materialului cules numai după principiul cronologic a scutit pe autor de un efort în plus, al *sintezei*. Faptul surprinde deoarece în introducere Al. Alexianu mărturisea că „am căutat să dăm studiului nostru o bază riguros științifică...”, caz în care, prezentarea costumului, să spunem *de curte*, trebuia făcută evolutiv, într-un singur capitol, stabilindu-i-se trăsăturile caracteristice pentru fiecare epocă, raportul cu îmbrăcămintea celorlalte categorii sociale și, firește, raportat la costumele de curte al țărilor vecine. O atare manieră de tratare a problemei ar fi îngăduit autorului observații dintre cele mai interesante, iar cititorului o imagine de ansamblu a unui aspect al civilizației românești medievale dintre cele mai importante.

De-a lungul celor aproape 800 de pagini ale acestor două volume *Mode și veșminte din trecut* nu întâlnim nici un efort de elucidare, fie și a unui singur aspect din evoluția costumului românesc; și, aceasta, cu atât mai mult cu cât subtilul lucrării ne promite: *Cinci secole de istorie costumară românească*. Tot ceea ce ne oferă autorul în cele șase capitole nu este altceva decât expunerea pur descriptivă a aceluși vast material informativ mai sus citat dar, în acest caz nu poate fi vorba de o istorie a costumului românesc. Și mai regretabil este faptul că Al. Alexianu, fără discernămint, acordă aceeași importanță unui document, unei fresce — tablou votiv, funerar sau reprezentări unei teme biblice —, unei mărturii de călător, unei litografii etc.; or, o ierarhizare a valorii izvoarelor și apoi o privire critică a informației în sine reprezintă elementara cerință a unei lucrări ce se vrea întocmită „riguros științific”. Dar, asupra acestora vom mai reveni.

Autorul și-a propus să prezinte cititorului, între altele și costumele țărănești cuprinse între secolele XVI și XIX. Cercetătorii de până acum s-au pronunțat cu mare prudență asupra acestei probleme pentru că „...spre deosebire de cercetătorul lumii apusene care poate folosi un bogat material documentar privind viața și activitatea orașenimii, țăranimii și nobilimii, încă de la începutul Evului mediu, în arta românească astfel de izvoare apar cu mult mai târziu” (Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte...*, p. 6). Al. Alexianu, conștient de aceasta, rămîne și el în sfera generalului și posibilului: „În liniile ei mari, îmbrăcămintea de tradiție milenară a sătenilor se primește greu. Și, sub raportul vestimentar, înfățișarea unui *ostaș rustic* (subl. ns.) din Muntenia lui Basarab I, acoperit de căciulă țurcană așa cum îl arată „*Cronica pictată de la Viena...*” nu se deosebește într-o măsură deosebită de aspectul unui iobag ardelean, reprezentat sub chipul sfântului Simion, câteva decenii mai târziu, de zugravul „Calvarului” de la biserica din Mălin-crav” (vol. I p. 78).

Este încă de așteptat din partea specialiștilor un studiu monografic al costumului țăranului român din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre, realizare posibilă prin coroborarea tuturor informațiilor existente. (Merită amintit aici efortul și chiar realizarea parțială a Corinei Nicolescu care, în lucrarea *Istoria costumului de curte...*, rezervă un întreg capitol costumului popular din antichitate și evul mediu, (pp. 77—84). Informațiile nu lipsesc, iar cele existente pot constitui puncte de plecare. Cronicarul Verancius, la mijlocul secolului al XVI, în trecere prin Moldova, schițează costumele țăranului moldovean: „...veșminte de pănură proastă, întunecată și pîroasă, acoperit pe cap cu o căciulă ascuțită... încălțați cu opinci (perone calceati)” (vezi: *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1966, p. 419 și nota 207). Corina Nicolescu, cercetînd informația, sesiza că „pînă azi în Moldova se păstrează amintirea acestui postav, în sumelele fumurii sau cafenii închise, caracteristice portului din Vrancea și în toată zona subcarpatică pînă la nordul Moldovei” (p. 27). Desene în culori, dar abia pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea care reproduc costume de țărani din Transilvania și Moldova, se păstrează în Cabinetul de stampe al Academiei Republicii Socialiste România.

Dacă pe lângă toate informațiile documentare privind materialul, tehnica de lucru și de prelucrare, particularitățile zonale, obiceiurile etc. nu pierdem din vedere tradiționalismul (poate chiar conservatorismul!) țaranului român și înțelegem al celui moldovean, în ceea ce privește portul (cronicarul Verancius observa cu aceeași ocazie că „... moldovenii țin morțiș la straiile lor și cu moarte se pedepsește la ei ver cine ar adopta ori îmbrăcăminte, ori sabie sau ver ce altu asemenea de la turci sau altă națiune”; vezi *De situ Transilvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*, în, *Tezauru de monumele istorice pentru România*, editat de Al. Papiu-Ilarian, vol. III, București, 1863, p. 179) atunci desigur, vom avea o imagine a costumului țărănesc medieval nu prea îndepărtată de portul păstrat încă și azi în multe regiuni ale țării.

Un alt domeniu al istoriei costumului românesc asupra căruia Al. Alexianu face referiri este acela al veșmintelor oștenilor: „Cum era un costum de ostaș român din neamul Basarabilor între 1330—1380? Iată-l cu *pieptarul de sirmă* în „cottes de mailles”, îmbrăcat cu *cămașa lucrată în solzi de fier* sau în *armură metalică*; ori cu țesătura subțire din zale care-i îmbracă torsul, acoperind uneori în întregime și brațele și picioarele pînă sub genunchi. Războinicul nostru poartă acum *coiful cu panas* și *pantofii de fier* cu vârful alungit după moda polonă, „solerets à la Pologne”, cum le spuneau francezii acestui secol” (vol. I, p. 35), (sub. ns. și autorul continuă „... tot *inherați* ori numai „*inzăuați*”, trebuie să fi arătat în războaie și unii din ostașii cnezilor și voievozilor de peste Olt, Ioan și Farcaș, ori ai lui Litovoi și Seneslau...”). În prezentarea acestui costum autorul pleacă de la unele scene din pictura bisericii Sf. Nicolae de la Curtea de Argeș luîndu-le drept documente iconografice autentic românești. Faptul denotă grave fisuri în maniera de interpretare științifică a documentului istoric. Autenticitatea unei scene iconografice sub raportul autohtonismului elementelor de care ne ocupăm, în cazul de față mode și veșminte, se impune, mai întîi, a fi demonstrată printr-o strînsă coroborare a tuturor informațiilor între care datarea picturii și identificarea zugravului sînt cerințe elementare. Este bine știut că zugravii pictau bisericile după Erminii (dispunerea scenelor într-o anumită ordine, conținutul scenelor și dispunerea elementelor componente în chiar interiorul lor precum și anumite elemente de cromatică etc. — vezi V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină. Introducerea și ediție critică a versiunilor românești*, 1936), care limitau, în bună parte, imaginația zugravilor. Or, a lua drept imagini autentice locale românești, costumele purtate de grupurile de ostași din pictura bisericii Sf. Nicolae de la Curtea de Argeș (vol. I, fig. 3—4) sau drept „Ostași moldoveni îmbrăcați în armură din plăci metalice în vremea domniei lui Alexandru cel Bun, după ferecătura în argint a raclei Sf. Ioan cel Nou de la Suceava (vol. I, fig. 30), pe cele din scena „Fuga din Egipt” din pictura gropniței bisericii Sucevița, sub care autorul notează: „Figuri de boieri, curteni și ostași de la începutul veacului; Cărași și ostași din oastea Moveștilor — după pictura murală de la Sucevița, (vol. I, fig. 163—164), or drept costum de moldoveancă veșmintele Evei din tema „Facerea lumii” din pictura exterioară de la Voroneț și Arbure (vol. I, fig. 77—78) etc., este desigur neconvingător, dacă nu chiar hazardant, de vreme ce aceste imagini n-au fost coroborate cu alte date și documente istorice.

La fel de surprinzătoare este afirmația autorului privind costumul oștenilor moldoveni de la începutul secolului al XV-lea: „Călăreții moldoveni înveșmînțați în *armură cavalerască* (sub. ns.), vom afla și în vîlmășagul luptei de la Grünwald (1410), cu toate că flamura Moldovei, cu capul de zimbru animată în vîrf de sulită, lipsește cu desăvîrșire în gravurile care ne-au păstrat amintirea acestei sîngeroase bătălii” (vol. I, p. 65).

Istoricii au demonstrat pe bază de documente că pînă și armele de luptă ale moldovenilor pentru această perioadă erau importate din atelierele meșteșugarilor transilvăneni și, cu atît mai mult, în acest caz, ne întrebăm dacă își mai puteau oare îngădui, oștenii lui Alexandru cel Bun și luxul unui costum cavaleresc? Autorul răspunde, contrazicîndu-se singur, la numai cîteva rînduri: „Des-

criind lupta călărimii lui Alexandru cel Bun cu teutonii cei acoperiți de platoșe grele, luptă ce s-a dat, în 1422, la Marienburg, cronicarul Długosz ne înfățișează pe moldoveni «descălcind cu ușurință, cum e firea și datina acestui neam, acoperiți cu frunze și crengi și luptînd pe jos» la caz de nevoie „observație ce pare a fi mult mai veridică decît aceea făcută de Al. Alexianu cu privire la îmbrăcămînta aceluiași oșteni pentru lupta de la Grünwald.

Dovadă a aceluiași diletantism în analiza izvoarelor stă și următorul pasaj referitor la costumul de luptă al oștenilor moldoveni de la mijlocul secolului al XV-lea: „Acoperiți de zale sau închiși în *cuirase strălucitoare și grele* (sub. ns.) ostașii lui Ștefan cel Mare vor purta în lupta de la Baia (1467).” (vol. I, p. 67—68). Chiar dacă lucrarea se adresează unui larg cerc de cititori, nu trebuie pierdută din vedere elementara obligație a autorului de a nu se îndepărta de la adevărul istoric prin afirmații neîntemeiate sau chiar hazardate uneori, căci astfel vom aduce grave prejudicii cititorului, precum și în cazul cărții recenzate, în formarea unei imagini exacte asupra unui domeniu al civilizației trecute a poporului nostru.

Pentru *Mode și veșminte din trecut*, trăsătura dominantă rămîne *descriptivismul* și, din păcate, prețioase informații nu pot fi utilizate de cercetătorul de istorie, etnograf etc.; și pentru faptul că adeseori le înfîlțim fără trimiteri (vezi vol. I, p. 10, 11, 92, 107, 230, 231, 233, 250, 251, 253, 328, 337, 387, 388, și vol. II, p. 13, 14, 17, 18, 20, 21, 25, 27, 35, 40, 47, 49, 50 etc., etc.).

De asemenea, modul de prezentare preconizat de autor nu este nicidecum cel mai nimerit. Stilul alambicat și mai cu seamă limbajul strident colorat cu arhaisme: „*comornîșele* lui Rareș”; (vol. I, p. 198) „*vestă nărămzie*” (vol. I, p. 252), jupîneasa Anița, soața jupînului...” (vol. I, p. 305 etc., sau cu termeni și asocieri improprii de felul: „*eleganțele* din Țara Românească și Moldova” vol. I, p. 305), „*eleganții vremii*” (I, p. 306), „*cojocar subțire*” (I, p. 307), „*june gospodar* (vol. I, p. 307), „*perle mari împodobesc toaleta și grumajii Mariei*” (vol. I, p. 329), „*să joace moldovenește cu deosebită grație și dexteritate*” (vol. I, p. 330), situează lucrarea dincolo de granițele expunerii științifice. De același efect sînt și titlurile sonore ale unor capitole și subcapitole: „Secolul mîrgăritarelor”, „La răsucruce de drumuri” (capitolul II și V), „Vînt de răsărit...” (vol. I, p. 77), „*Înșirîte mîrgărite*” (vol. I, p. 157), „Un pretendent cu cercei la curtea regelui Franței” (vol. I, p. 226), „Un tron pentru o femeie” (vol. I, p. 305), „Beizadeaua ostatec cu perucă pudrată” (vol. I, p. 394), „Canari, parasoluri și cățeluși cilibii” (vol. II, p. 89) etc.

Cu riscul de a ne repeta, subliniem munca uriașă depusă de autor pentru adunarea unui material informativ, pe cît de vast tot pe atît de variat, dar căruia, din păcate îi lipsește acea „bază riguros științifică”, și ca metodă de lucru, promisă de la chiar începutul lucrării.

I. Solcanu

ION IONAȘCU, PETRE BĂRBULESCU, GHEORGHE GHEORGHE, *Relațiile internaționale ale României în documente (1368—1900)*, București, Editura politică, 1971, 517 p.

Concepută ca o culegere care să activeze un interes mai larg pentru cunoașterea documentelor, lucrarea reunește un însemnat număr de acte, în limba română sau în traducere românească, care reflectă relațiile internaționale ale Țărilor române în epoca feudală și pe acelea ale statului național român în cea mai mare parte a epocii moderne. Volumul cuprinde atît documente care implică participarea directă a țărilor noastre la activitatea diplomatică cît și tratate încheiate între alte state, dar care inserează stipulații referitoare la statele românești.

Autorii și-au întemeiat lucrarea pe colecțiile speciale de tratate și convenții internaționale apărute în țară și în străinătate, pe colecțiile de documente externe, mai vechi și mai noi, apărute în țara noastră. Un număr restrins de documente a fost reprodus din revistele de specialitate.

Volumul cuprinde 82 de documente din care 62 au fost redactate inițial în limbile latină, slavonă, polonă, rusă, greacă, turcă, germană și franceză. Cu ocazia editărilor anterioare, 19 dintre acestea au fost reproduse doar în forma originală. Dintre vechile traduceri, apărute în mai multe ediții, unele au fost, după mărturisirea autorilor, revăzute, pentru a se elimina erorile și inadvertențele. Culegerea este însoțită de prefață, studiu introductiv, bibliografie și indice alfabetic.

Se cuvin a fi subliniate precizările de datare făcute, credem, de Ion Ionașcu, o autoritate recunoscută și în domeniul cronologiei medievale.

În marea lor majoritate, documentele publicate în această culegere selectivă sînt dintre cele mai semnificative pentru istoria diplomației românești. După opinia noastră, acestora li s-ar fi putut adăuga și altele, cel puțin tot atât de sugestive. Avem în vedere, mai întîi, omagiile de vasalitate depuse de domnia Moldovei Petru I, Roman I și Ștefan I, față de regele Poloniei, Vladislav Jagello, în 1387, 1393 și, respectiv, 1395 (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 599—600, 607—609 și 611—615). Aceste acte omagiale sînt foarte importante pentru începuturile suzeranității polone asupra Moldovei și pentru evoluția acesteia.

Domnia lui Ștefan cel Mare, în general bine reprezentată în această culegere, ar fi trebuit ilustrată și cu alte documente de o mare valoare diplomatică. Ne gîndim, înainte de toate, la scrisoarea-circulară din 25 ianuarie 1475 prin care voievodul anunța principilor creștini victoria obținută împotriva turcilor la Vaslui (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 319—321). Avem în vedere, apoi, relatarea solului moldovean Ioan Țamblac în fața senatului venețian, la 8 mai 1478 (*ibidem*, p. 342—351).

Din punctul nostru de vedere, n-ar fi trebuit omis din volum nici omagiul de vasalitate depus de Ștefan cel Mare la Colomeea, la 15—16 septembrie 1485 (*ibidem*, p. 370—378). Obligațiile părților contractante interesează, în mod deosebit, evoluția relațiilor moldo-polone.

Discursul lui Luca Cârjă ținut în fața regelui polon Sigismund și a sfetnicilor săi, la începutul anului 1523, considerat, pe drept, „monument al elocvenței politice a străbunilor noștri”, putea fi inclus, de asemenea, în această culegere selectivă de documente (M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1943, p. 530—553).

Document important pentru gîndirea politică a timpului și pentru modul în care principele Transilvaniei, Sigismund Bathory, înțelegea colaborarea cu Mihai Viteazul în lupta împotriva turcilor, tratatul de la Alba Iulia, încheiat la 20 mai 1595, și-ar fi justificat, de asemenea, selecția (Hurmuzaki, *Documente*, vol. III, p. 200—213).

Activitatea diplomatică a revoluționarilor români de la 1848, deși foarte bogată, nu este reprezentată prin nimic în acest volum. În acest sens, considerăm că și-ar fi putut găsi loc înțelegerea româno-maghiară semnată la Seghedin, la 2/14 iulie 1849. Rod al unor eforturi remarcabile depuse de Nicolae Bălcescu în vederea colaborării dintre revoluționarii români și maghiari, această înțelegere cuprinde două părți: Proiectul de pacificare și Tratatul pentru formarea legiunii române (I. Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848*, vol. II, Craiova, f.a., p. 120—124).

Perioada luptei pentru Unirea Principatelor s-ar fi convenit ilustrată și cu alte documente diplomatice. Ne gîndim la protocolul încheiat la Paris între reprezentanții Puterilor garante, la 26 august/7 septembrie 1859, în vederea recunoașterii dublei alegeri a lui Alexandru Ioan Cuza (*Documente privind Unirea Principatelor*, vol. III, Editura Academiei, București, 1963, p. 652—653). Nu mai puțin important este și firmanul din 4 decembrie 1861 prin care Poarta și Puterile garante recunoșteau unirea administrativă și legislativă. Textul acestui firman

a fost publicat în „Monitorul oficial al Țării Românești” din 3 februarie 1862 (Cf. C. C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1966, p. 108, nota 4).

În sfârșit, considerăm că și-ar fi justificat locul în această culegere și Tratatul de alianță româno-sirb încheiat la București, la 20 ianuarie 1868. România și Serbia declarau că prin contractarea acestei alianțe „unica și singura lor intenție este de a favoriza prosperitatea și progresul țărilor lor conform drepturilor lor legitime și autonome”. Tratatul lasă să se înțeleagă că aceste țări se vor ajuta în cazul în care autonomia le va fi amenințată (*Pagini din lupta poporului român pentru independență națională (1877—1878*, Editura politică, București, 1967, p. 37—38).

S-ar putea spune că moștenirea noastră documentară a conservat încă multe acte, care ar fi putut sta alături de cele selectate de autori și de cele menționate de noi și că spațiul rezervat de editură nu permitea acest lucru. În acest caz, socotim că s-ar fi putut renunța la unele dintre actele incluse în volum. Așa, bunăoară, credem că era necesar doar unul, firește, cel mai sugestiv, dintre tratatele încheiate de Mircea cel Bătrîn cu regele polon Vladislav al II-lea. Existența celorlalte putea fi consemnată într-o notă, așa cum, de altfel, au mai procedat autorii. În același mod se putea proceda și cu adevărurile care atestă împrumutul acordat de Petru Rareș electorului Ioachim de Brandenburg.

În final, fie-ne îngăduit să ne întrebăm ce înseamnă pentru politica externă a României anul 1900. Credem că publicarea documentelor, în acest volum, trebuia să continue până la 1918, momentul desăvârșirii statului național unitar român.

Utilitatea acestei colecții pentru marele public este indiscutabilă, mai ales că vechile colecții sînt destul de rare. În plus, datarea documentelor medievale editate acum, după sistemul actual, ușurează substanțial orientarea cititorului. Considerăm doar că selecția a omis, uneori, acte de certă valoare diplomatică care ar fi conferit volumului și mai multă trăinicie. Din păcate, utilitatea acestui volum pentru istoric este minimă.

I. Toderășcu

GHEORGHE VERȘESCU, *Istoria monografică a orașului Piatra Neamț*, București, 1971, 252 p.

Desigur, o monografie a orașului Piatra Neamț, atât de interesant prin trecutul și prezentul său ca să nu mai vorbim de viitorul ce se prefigurează deja, este absolut necesară, cum, de altfel, se lasă încă așteptate și monografiile multor alte orașe vechi ale țării. Nu mai este cazul să ne oprim aici asupra a ceea ce trebuie să fie o astfel de monografie deoarece sînt destule lucrări izbutite de acest fel, mai vechi sau mai noi. Asupra a ceea ce *nu trebuie să fie o astfel de monografie* avem acum drept exemplu așa-numita *Istorie monografică a orașului Piatra Neamț* de Gheorghe Verșescu. Nu e vorba în acest caz de o carte neizbutită, care deobicei nu trebuie luată în seamă, sau de o lucrare cu erori științifice, pe care critica de specialitate trebuie să le semnaleze și să le corecteze, ci de-a dreptul de un subprodus cu consecințe nedorite, care împietăză direct asupra imaginii istorice reale a acestui oraș. Pentru că în loc să informeze cititorul, această tipăritură îl dezinformează, aruncînd o umbră greu de înlăturat asupra interesantului și pitorescului oraș de pe Bistrița.

Lipsit de cunoștințele necesare privitoare la istoria socială, economică și politică a țării sau a zonei în care este situat orașul, autorul s-a încumetat să abordeze un subiect din domeniul istoriei orașului moldovenesc de care este total străin. Necunoscînd nimic din evoluția istorică generală a orașului din Moldova, lipsit de spirit critic și străin de metodologia cercetării științifice, Gheorghe Verșescu a adunat la întîmplare un noian de date pe care le-a înșiruit apoi nici

măcar în ordine cronologică, cu erorile preluate din lucrările consultate și pe care le-a sporit substanțial cu cele rezultate din „interpretările” sale. „Lucrarea” nu este întocmită după vreun plan așa încât nu are o structură anumită; ea adună între două coperti un număr de documente, extrase din lucrări, din documente sau din presă, rezumate și note, înșiruite în cea mai mare parte a acestei tipărituri fără nici o ordine și cu toate greșelile celui care nu știe ce să fișeze și cum să fișeze. În paginile în care fișele nu sînt puse „cap la cap”, cu sau fără obișnuitele ghilimele, te întîmpină compilația penibilă sau comentariul, cînd rizibil, cînd plin de enormități al „autorului”.

Necunoscînd el însuși precis materialul documentar sau faptele care se referă la istoria orașului Piatra, „autorul” a transcris, după simple aparențe, din lucrări și din izvoare, numeroase materiale care n-au nici o legătură cu trecutul Pietrei. În aceste condiții, „autorul” nu poate fi socotit nici măcar diletant, ci un total necunoscător care a împovărat istoriografia privitoare la acest oraș cu un adevărat balast tipografic. Pe lângă toate acestea, tipărirea (*carte* nu poate fi numită) excelează printr-un stil ce nu are nimic comun cu cel științific și prin agramatisme de tot felul ca să nu mai vorbim de ortografia ei imposibilă.

În aceste condiții, lucrarea se prezintă ca o întocmire penibilă ce nu are nimic comun cu cercetarea istorică.

Întrucît, așa cum am menționat, lucrarea este plină de erori de tot felul, este imposibil să ne oprim asupra lor, așa încît ne vom mărgini a semna, în ordinea paginilor „lucrării” doar cîteva din enormitățile autorului care ilustrează modul în care ea a fost întocmită. Astfel, potrivit fanteziei lui Gheorghe Verșescu „satul Vinători de pe Bistrița poartă această denumire, așa cum de altfel avem cazul și în acela de la Neamț (!), datorită misiunii pe care o aveau locuitorii în cadrul organizării militare pe lângă cetatea lui Crăciun de la Piatra” (!) (subl. ns.) (p. 8); „Piatra lui Crăciun... apare în izvoarele istorice în anii de domnie a lui Petru Mușat (1374—1392) și Ștefan I (1395—1399)” (!) (p. 8). Afirmarea este fantezistă atîta timp cît orașul Piatra Neamț este atestat documentar abia în ultimul an al domniei lui Alexandru cel Bun (vezi *Documente privind istoria României*, A, Moldova, vol. 1, nr. 106). În același mod, Gh. Verșescu afirmă că au fost închinat minăstirii Bistrița de către Alexandru cel Bun biserica din Piatra, casa lui Crăciun de acolo și tîrgul Piatra însuși. Actul privind închinarea bisericii din acest oraș (*ibidem*, nr. 77; vezi în „lucrarea”, p. 8 și 27) este însă un fals de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, iar închinarea tîrgului este produsul fanteziei „autorului” ca și afirmațiile următoare: satul Turturești „nu a făcut parte din așezările organizate militărește de boierul Crăciun...”, ci din ale războinicului Băloș de la Lucaș” (!) (p. 10); satul Măraței „a fost organizat militărește de către Popa Costea, pîrcălab mai apoi” (!) (p. 15) (actul pe care se „sprijină” această afirmație fantezistă este același fals menționat de noi mai sus); satul Caucelești „amintește de tribul celtic Caucoensis, menționat încă de Ptolomeu în sec. II e.n.” (p. 15); muntele Cernegura „se numește astfel din pricina că mai înainte de schimbarea timpului el se acoperă cu o ceață (*negură*) deasă” (p. 20—21) (explicația adevărată însă este foarte simplă: Cernegura = muntele negru); „La 31 iulie 1431, Alexandru cel Bun... închina orașul (Piatra, n.ns.) cu biserica lui Crăciun mănăstirii Bistrița” (p. 27) (în actul respectiv este menționată doar „casa lui Crăciun de la Piatra”).

După un paragraf intitulat *Cuvîntul cronicarilor* în care sînt înșiruite extrase din cronică și cîteva comentarii puerile, urmează *Izvodul pîrcălabilor* în care Gh. Verșescu constată că „unul din cei mai vechi cîrmuitori ai orașului Piatra care și-a legat numele lui de al orașului este pan Jurgea” (!) (p. 32) (pentru că acest boier poartă numele de *Piatră*!). După ce înșiră datele documentelor în care este menționat Giurgiu Piatră, autorul „conchide”: „ceea ce dovedește *rolul primordial purtat de dînsul în conducerea orașului*” (!). Pentru ca enormitatea să fie completă, „autorul” continuă pe aproape încă patru pagini *izvodul pîrcălabilor*, (de Piatra, evident, după „opinia” lui Gh. Verșescu) cu lista (greșit întoc-

mită) a pircălabilor de Cetatea Neamț (vezi p. 33–36) cu destule erori în transcrierea numelor și în modul de citare a lucrărilor (cf. lista cronologică a pircălabilor de Neamț, la N. Stoicescu, *Lista marilor dregători ai Moldovei (sec. XIV–XVII)*, în „Anuar”, tom. VIII, p. 410–412). Mai mult încă, această listă e completată cu paragraful *tabelul ispravnicilor* (p. 36–37)... de Piatra (!) după credința autorului, dar în realitate e vorba de ispravnicii ținutului Neamț. În sfârșit, printre *Alfi dregători* ai Pietrei (p. 37) sînt înșiruți un „mare vâtav al Neamțului” și mai mulți căpitani ai aceluiași ținut, trecuți apoi și în paragraful următor *Oameni de seamă din Piatra N.* (!) alături de „Andrei neamișul din Tatarasi și popa Covrig” și de „Bran căpitan de curteni de Neamț” (p. 38), ultimul figurînd și în paragraful *Din trecutul armatei pietrene* (p. 116). Neștiind care erau organele de conducere ale unui oraș medieval, Gh. Verșescu menționează printre conducătorii orașului Piatra și pe un „Penteleu vel vâtav de Neamț”, precum și pe ureadnici (p. 39) care, după cum se știe, erau reprezentanții domniei în oraș.

După ce la începutul lucrării, Gh. Verșescu înregistrase o dată, evident, fantezistă, pentru atestarea documentară a orașului Piatra pentru ca apoi să mai dea și altele tot fără temei, autorul scrie în „capitolul” X: „Înainte de a constata data apariției în documente a orașului Piatra, nu de puțin interes istoric este aflarea anului ținutului Neamț. Pircălabul de Neamț nu putea să locuiască decît în orașul Piatra. Tirgu-Neamț mai mic, mai la o parte din calea drumurilor comerciale, nu putea servi de reședință unui asemenea dregător” (!) (p. 126). Afirmatia este de-a dreptul fantezistă atît timp cît este bine cunoscut faptul că pircălabul de Neamț își avea reședința nu la Piatra, ci în Cetatea Neamț. Înregistrînd în continuare primele mențiuni documentare ale pircălabului de Neamț (1403, 1407 și 1408), Gh. Verșescu ajunge la uluitoarea concluzie: „Prin urmare, prezența pircălabului de Neamț implică de la sine și existența orașului Piatra, deși nu este numit” (!!!) (p. 126). „Autorul” continuă apoi: „Pentru prima dată — cînd este pomenit orașul Piatra, avem anul 1409” (!) (p. 127). (Corect: 31 iulie 1431); el publică în continuare (p. 127 și urm.) fără ordine și cu numeroase greșeli documente care după „opinia” lui au legătură cu orașul Piatra (între acestea și documentul fals din 1428 iulie 11, redat odată în rezumat și altă dată în întregime (p. 127 și 128). Sînt cazuri cînd același document este rezumat sau reproduș de mai multe ori pentru că el a fost editat în mai multe publicații; fișind documentul respectiv din mai multe colecții. Gh. Verșescu și-a așezat aceste „fișe” după o „logică” personală și le-a publicat ca atare, însoțite în textul „cărții” de descrierea arheografică și bibliografică copiată, desori cu greșeli, din volumele lui Costăchescu, din *Documente privind istoria României, Catalogul documentelor moldo-venești din Arhiva istorică Centrală* etc.. Între aceste documente se găsește uneori și cite un scurt comentariu de felul: „O Peatră (!) lângă Bacău, pomenită în 6917 (1409) ianuarie 28, nota 5” (!) (p. 129) sau: „Prin urmare, adăugăm noi, orașul Piatra nu apare pentru prima dată în documentele istorice în anul 1497, cînd Ștefan cel Mare zidi biserica din această localitate” (p. 127) (deși nimeni n-a afirmat aceasta). Călugării de la mănăstirea Bistrița, numiți obișnuit în documente, *bistrițeni*, devin în „comentariile” lui Gh. Verșescu „locuitorii mahalalei Bistrița astăzi Precista” (p. 189). Un subcapitol este intitulat: „*Peatra (!) 1456 septembrie 8, pergament*” (data corectă a actului: 1457); pe zeci de pagini, în cuprinsul lui, se înregistrează, apoi, în modul arătat de noi mai sus, documente care după „opinia” lui Gh. Verșescu se referă la orașul Piatra (ajunge, de pildă, ca într-un act să se menționeze un topic *Piatra* pentru ca Gh. Verșescu să considere că documentul aparține tirgului Piatra (p. 133).

Numeroasele greșeli de tipar sau de transcriere a documentelor, mai ales la datele acestora (vezi p. 20, 30, 32, 37, 128 etc...) fac bună simbioză cu enormitățile „autorului”. Asemenea greșeli se întîlnesc și în lista bibliografică de la sfîrșitul lucrării întocmită și tipărită în același mod ca întreaaga „lucrare”.

Făcînd doar cîteva observații asupra acestei întocmiri care nu este nici istorie monografică, nici culegere de documente, ci o adunătură haotică de date

și informații brute, cu erori și interpretări ridicole, care de multe ori nu au nici o legătură cu istoria orașului Piatra Neamț, trebuie să subliniem că „lucrarea” comportă observații și corecturi aproape la fiecare pagină. De aceea, ea este foarte **greu** de parcurs în întregime de cititorul avizat, iar cel care ar dori să se informeze **asupra** istoriei acestui oraș va fi mereu derutat și dezinformat.

O lectură obișnuită a cărții fiind deci aproape imposibilă, ajunge doar s-o **răsfoiești** pentru a fi cuprins imediat de o iremediabilă nedumerire: cum a fost **posibilă** tipărirea acestei „lucrări”? Dacă autorul ei nu a fost capabil decât de o întocmire submediocră, așa cum rezultă din orice pagină a acestei tipăriri, cine și-a putut asuma sarcina publicării ei? „Lucrarea” poartă pe copertă numai **locul** și anul apariției, nu însă și editura.

Fie că acest fapt are sau nu vreo semnificație, lipsa de competență și de responsabilitate a celor care au tipărit asemenea subprodus este evidentă. Același lucru se poate spune, de asemenea, atît despre cei care și-au dat avizul științific pentru tipărirea ei, cît și despre redactorul de carte care a ținut, ca și editura însăși, să rămînă anonim. Din păcate, acest fapt s-a întîmplat la o *editură din București, în anul 1971!*

I. Caproșu

GEORGE POTRA, NICOLAE SIMACHE, *Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Tîrgșor (1632—1857)*, Ploiești, 1970, 580 p.

Volumul intitulat, impropriu astfel este, de fapt, o culegere de documente privitoare la orașele Ploiești și Tîrgșor (circa 450 pagini) însoțită de un studiu introductiv de aproximativ 100 pagini.

Din cele 386 de documente cuprinse în volum, 139 se referă la istoria orașului Ploiești dintre anii 1632 și 1857, iar 147 la cea a Tîrgșorului sau, mai bine zis, a mănăstirii Tîrgșor din anii 1636—1844. Trebuie remarcat faptul că aceste documente, provenind de la Arhivele Statului București, Biblioteca Academiei, Muzeul de istorie a orașului București și Muzeul de istorie al județului Prahova se publică pentru prima dată. Ele conțin un bogat material documentar privitor la istoria economică, socială, politică și edilitară a celor două așezări așa încît prin publicarea lor se pune la îndemîna cercetătorilor un instrument de lucru necesar, menit să înlesnească cercetările de istorie locală. Inițiativa editorilor și a Comitetelor de cultură și artă ale municipiului Ploiești și județului Prahova, sub auspiciile cărora s-a tipărit lucrarea, merită a fi urmată atîta timp cît istoria altor alte orașe are nevoie de lucrări similare pe care s-ar putea întemeia, apoi, atît de necesarele monografii de orașe.

Autorii volumului au întreprins ample cercetări în arhive pentru depistarea documentelor și selectarea apoi a celor al căror conținut stă în directă legătură cu istoria celor două țiguri feudale. În aceasta constă, de altfel, și meritul lor căci în ceea ce privește metoda de editare sau încercarea de prezentare a acestor documente așa cum se concretizează ea în studiul ce le precede sînt departe de a fi cel puțin mulțumitoare.

Desigur că de vreme ce de ani de zile se tipărește o colecție de valoarea cunoscutei *Documenta Romaniae Historica*, după criterii științifice ce însumează o vastă experiență pe acest tărîm, modul cum sînt editate unele din acest volum nu poate mulțumi pe nimeni. Cînd istorici și lingviști, deopotrivă și fără nici o excepție, au abandonat demult transliterația editînd textele vechi după metoda transcrierii fonetice interpretative nu mai putem fi de acord, evident, cu folosirea transliterației la editarea documentelor, așa cum procedează editorii acestui volum. Redarea cu caractere latine a textului slavon de la începutul și sfîrșitul actelor, încărcarea textului cu indicații al căror loc este în note (*indescifrabil, loc rupt* etc.), în-

semnări și semnături grecești nedescifrabile, locuri ilizibile nementionate sau chiar maniera proprie de întregire a cuvintelor din documentele publicate în acest volum nu țin, de asemenea, de cea mai bună metodă de editare. Este de la sine înțeles, deci, că, în asemenea condiții, valoarea științifică a culegerii nu se ridică la nivelul cerințelor actuale în domeniul editării de documente așa cum pe bună dreptate ne-am fi așteptat de la doi istoriografi cu o experiență binecunoscută.

Trecind peste ortografia și punctuația cu totul „personale” ce însoțesc întroparcursul necesită destulă răbdare, trebuie să observăm că în pofida valorosului ducerea și „contribuțiile” autorilor (de fapt, un fel de studiu introductiv), a căror material documentar furnizat de documentele publicate în volum, prezentarea principalcelor aspecte ale evoluției istorice a celor două așezări este departe de ceea ce ar trebui să fie o contribuție științifică la cercetarea unei probleme, fie ea chiar de istorie locală. Cum între fond și formă există întotdeauna o indisolubilă legătură, nu socotim că este inutil a ne opri asupra unor stângăcii de formulare, confuzii și chiar formulări incorecte atita vreme cît ele reflectă cu fidelitate interpretări ilogice surprinzătoare, lipsa de informație sau confuzia cu care e abordat faptul istoric. Potrivit autorilor, „pe teritoriul acestui oraș (Ploiești, n.ns.) întilnim *vechi urme*”, iar „în partea de nord-est a orașului s-au descoperit *urme din epoca bronzului*” (p. 3); „*Înființarea lui* (a orașului, n. ns.) *este în legătură cu concentrarea trupelor lui Mihai Viteazul în vederea acțiunilor războinice pe care le proiectase în Transilvania*” (p. 4); „...Epoca de după 1821, pînă în preajma revoluției burghezo-democrate din 1848, nu o cunoaștem îndeustul de bine ca să se poată scrie o istorie completă a orașului Ploiești, *atit de interesantă în evoluția sa în această vreme*” (de unde știu autorii că evoluția istorică a Ploieștilor este „atit de interesantă” cînd ea nu este „îndeustul de bine” cunoscută, e greu de spus) (p. 5); „...Istoria uneia dintre cele mai minunate și interesante așezări...” arată că „orașul Ploiești a fost o poartă de intrare a capitalismului după prăbușirea economiei feudale” (!) (p. 5). Culegerea de documente publicată oferă „un material documentar care aduce contribuții prețioase la cunoașterea istoricului orașului Ploiești” (p. 5; vezi și p. 6); autorii s-au mărginit să schițeze „contribuția pe care o aduc documentele în prezentarea diferitelor probleme din secolul al XIX-lea” continuînd să menționeze că „*ne rezervăm intenția* unui al doilea volum de „documente ploieștene” (p. 6) care, editat și „prezentat” ca cel de față nu știm dacă ar aduce folosul cuvenit; „documentele „ca orice valori de informație istorică, pot stîrni după conținut diferite interese” (p. 5; în sfîrșit, potrivit unei alte „opinii” a editorilor, „un document, pentru a putea fi transcris trebuie mai întîi cercetat în valoarea lui informativă” (p. 6). „Ceea ce ne-a preocupat în primul rînd, avertizează editorii într-o frază fără sens, n-a fost transcrierea documentelor, orice ar conține și orice valoare istorică ar avea...” (p. 5). Dintr-o frază contorsionată aflăm că una din perioadele la care se referă documentele publicate este „interdependența economico-social, 1597—1654” (!) (p. 6).

Prezentarea știrilor noi din documentele publicate în volum e organizată pe capitole și subcapitole intitulate „aspecte de viață dintre...” și „aspecte de viață între...” (!) (urmează anii respectivi) sau purtînd titluri ca „Inundația orașului din 1837” (corect: inundarea orașului în 1837), „Chestiuni administrative ale orașului Ploiești în 1838” sau, în sfîrșit, „Chestiunea paharnicului lordache Politimos”, toate vîndînd lipsa celui mai mic efort pentru o exprimare cit de cit îngrijită. Aceași este și trăsătura principală a întregului text privitor la istoria celor două orașe din care spicim, fără a mai comenta, următoarele: „fenomenul derivării de la onomasticul Ploaie la toponimicul Ploiești este similar cu alte...” (p. 7, nota); „derivăția este imposibilă prin forma singularului derivat... ci numai prin forma pluralului derivat...” (p. 7, nota); „cătore sfîrșitul secolului al XVI-lea modesta așezare sătască din Ploiești are prilejul unei dezvoltări neașteptate, datorită lui Mihai Viteazul” (p. 8); „ziua de tîrg era miercurea, care a fost păstrată de-a lungul vremii”; cauzele decăderii Tirgșorului” nu sînt prea multe, dar una din cele mai însemnate este strămutarea capitalei de la Tirgoviște la București, care începuse

din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și care continuă timp de aproape un secol" (!) (p. 7); „în 1718, când se vorbește despre orașele importante ale Țării Românești, Tirgșorul nu este în rândul lor..." (p. 11); la Ploiești „s-au înfiripat primele negoțuri de tip orășenesc, care prilejuiesc un schimb mai viu de mărfuri și o creștere continuă a necesităților de viață" (p. 11); printre onomasticile interesante din documente se citează „jupin Dușcă, desigur o poreclă în legătură cu năravul de „a da de dușcă" adică de a obișnui băutura, și Defta sin Gușcă" (p. 11—12); „orașul Ploiești a avut o dezvoltare lentă sub domniile fanariote, iar din 1775, când Alexandru Ipsilant voievod îl dăruiește lui Ianache Moruzi, vărul său, dezvoltarea este și mai înceată" (p. 38); „la drept vorbind, scăderea cifrei de afaceri începuse din 1503 când se realizează cel mai ridicat nivel, cifrind 167 000 florini; în 1504 suma abia a atins 140 000 florini și scăderea continuă oscilând... către mijlocul și să se fixeze către 1 600 la 60 000 florini" (p. 71); „prezentarea documentelor din acest volum are un caracter sugestiv. Nu este vorba aici de un studiu complet al documentelor ci numai de anumite indicații enunțative a unor probleme din istoria orașului Ploiești..., rămânând ca numai un studiu de amănunt în coroborare și cu alte documente publicate... să pună în lumină valoarea lor..." (p. 103); „toate aceste probleme sînt prinse într-un cadru sumdar de istorie generală a orînduirii feudale" (p. 104); „vînzarea lor (a rumînilor, n. ns.) împreună cu ocina lor descoperă o latură nouă din tragica luptă" a țărănimii; „vînzarea acestor rumâni presupune părăsirea locului lor de baștină și echivalarea lor cu robii țigani, dar cum rămînea cu ocina lor?" (p. 104); un document din 1675 decembrie 6 privitor la fuga unor români de pe o moșie „confirmă caracterul general pe care l-a luat fuga de pe moșii în această epocă în care orînduirea feudală atinge cea mai mare dezvoltare și înflorire a sa" (p. 104); în cadrul paragrafului intitulat *fiscalismul excesiv* (!) se constată că „fiscalismul excesiv cu care Constantin Brîncoveanu storcea țara a creat în Ploiești condiții foarte grele pentru neguțători" (p. 105); „Începînd din 1820 se trezește (!) în conștiința ploieștenilor obligația și răspunderea lor față de modul cum se dezvoltă orașul" (p. 107), iar „construcția barierelor, deși n-a rezolvat o problemă edilitară sau urbanistică în oraș, rezolva totuși una financiară care mijlocea celorlalte" (p. 107); în aceeași epocă „se ilustrează pînă în amănunt *spiritul polemic* și *birocratismul* care stăpînea (!) ierarhia conducătorilor administrativi" (p. 108); cercetările asupra Tirgșorului nu pot fi scotite „*complet incheiate*" deoarece „multe din informațiile pe care le cunoaștem... *trebuie revizuite*" (p. 109). În sfîrșit, autorii conchid că nu toate chestiunile de istorie feudală analizate de ei își găsesc „completa rezolvare în aceste documente, dar sugerarea lor și *contribuțiile care intervin în precizarea lor* fac odată mai mult dovada trebuinții (sic!) de a se publica și cerceta toate documentele..." (p. 115).

Trebuie observat, de asemenea, că lipsa unei documentări temeinice nu poate fi substituită prin citarea din clasicii materialismului istoric, așa cum procedează uneori autorii volumului. La pagina 106 se constată, de pildă, că începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea apar în Ploiești „meșteșugarii" și că „sîntem în epoca de început a dezvoltării acestei categorii de orășeni". Constatarea, interesantă pentru evoluția istorică a orașului Ploiești, fără temeiul documentar necesar nu dobîndește valabilitatea cuvenită chiar dacă e urmată de un larg citat din Marx despre esența meșteșugului orășenesc. În sfîrșit, observăm că indicele nu se compune numai din *toponastică* și *glosar* cum l-au subintitulat autorii ci și din *materii* și *onomastice*.

Nu mai încape îndoiala că asemenea documente trebuie publicate, dar nu așa cum au fost editate cele din această culegere; ele trebuie, de asemenea, cercetate dar, iarăși, nu în felul în care s-a făcut această cercetare în volumul de față. Pentru că, orice s-ar spune, atunci cînd un autor nu stăpînește terminologia de specialitate sau, mai mult încă, e străin chiar de corectitudinea expri-

mării, interpretarea fenomenului istoric nu se poate face decît sub nivelul cerințelor unei discipline care presupune, totuși, uneori, multă muncă pentru elaborarea unei lucrări științifice.

I. Caproșu

ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiile domnești din București și Iași*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971, 328 p.

Volumul cuprinde o expunere nouă, bazată pe o bogată informație inedită asupra înființării și evoluției Academiei domnești din București și Iași, instituții de învățămînt superior cu limba de predare greacă, înființate, prima în anul 1689, iar a doua în 1707. S-a urmărit în această lucrare prezentarea organizării Academiei, a personalului didactic, a metodelor pedagogice, apartenenței sociale a elevilor, precum și a rolului îndeplinit în țările noastre și în sud-estul european de aceste instituții de învățămînt.

Înființarea acestor instituții în țările noastre este explicată prin pătrunderea limbii grecești în Țara Românească și în Moldova datorită relațiilor de natură religioasă, politică, economică și culturală. Limba greacă s-a folosit în țările noastre încă din secolul al XV-lea, deși ea a fost cultivată și învățată începînd cu secolul al XVII-lea. Un rol deosebit în introducerea limbii grecești l-a avut Patriarhia din Constantinopol, care a impus o adevărată cultivare a limbii grecești în biserică, școală și mănăstiri. Un rol deosebit l-a avut și creșterea importanței politice al elementelor grecești la nordul Dunării. Boierii români au început să angajeze profesori de limba greacă pentru copiii și să învețe chiar ei limba, în special începînd din secolul al XVIII-lea.

Ariadna Camariano-Cioran a urmărit atenția acordată de elementele sociale suprapuse învățămîntului limbii grecești în școlile întemeiate în țările noastre precum Colegiul lui Vasile Lupu din Iași și cel din Tirgoviște înființat în 1646 de Paisie Ligaridis. În Academia domnească din București se predă logica, retorica, fizica, astronomia, metafizica. Întregul ciclu de filozofie neoaristotelică și disciplinele teologice. Autoarea remarcă faptul că pînă în anul 1821, cînd Academia greacă din București a fost închisă, învățămîntul teologic-scolastic a cedat locul disciplinelor laice și în special filozofiei și științelor naturii.

Învățămîntul în limba greacă din Țara Românească a fost reorganizat în anul 1776 de către Alexandru Ipsilanti. Cu această ocazie s-au înființat și un număr de burse care se obțineau prin concurs, iar numărul materiilor de învățămînt a fost sporit. Printr-o nouă reorganizare făcută la începutul secolului al XIX-lea, în Academia domnească din București urma să se predea și matematica, fizica experimentală, chimia, etica, geografia, poezia, istoria și chiar arheologia. Un asemenea program de învățămînt nu a fost însă niciodată acoperit, din cauza lipsei de cadre didactice, și a mijloacelor financiare reduse. Deschiderea Școlii lui Gheorghe Lazăr a fost considerată de greci ca un act ostil față de cultura greacă.

Trecînd la prezentarea învățămîntului de limbă greacă din Moldova. Ariadna Camariano-Cioran afirmă că în 1707 Antioh Cantemir a fost cel care i-a pus bazele prin înființarea Academiei domnești din Iași. Instituția a fost reorganizată de Nicolae Mavrocordat, în 1714, și de Grigore Ghica, în 1728, cînd i s-a construit și un local propriu lângă Mitropolie. S-ar părea totuși că prin reorganizarea Academiei de către Constantin Mavrocordat, în 1741—1743 și Grigore Al. Ghica, în 1766, s-a introdus și predarea limbilor latină, arabă și română. Abia în 1814 însă efortii Academiei se gîdeau să introducă un învățămînt „potrivit cu gradul luminării Europei”. La Academia reorganizată de către domnitorul Scarlat Callimachi și-a putut deschide în 1813 și Gheorghe Asachi cursul său de inginerie.

Nu putem fi de acord cu afirmațiile autoarei privind valoarea, și pregătirea cadrelor didactice de la ambele Academii domnești, total rupte de aspirațiile poporului nostru, și, ca atare, nu se poate aprecia că aceste instituții au avut în istoria culturii noastre rolul care li se atribuie. Evoluția învățământului din țările noastre desminte faptul că Academiiile domnești din Iași și București „au fost instituții de cultură superioară în care se preda un învățământ... întru nimic mai prejos ca cel din Italia și Germania timpului” (p. 110). Evident că se exagerază și mai mult când se afirmă că prin „învățământul grecesc a fost favorizată dezvoltarea culturii române” și că datorită lui „a pătruns în țările române, pe o scară întinsă iluminismului occidental”, că „s-a ridicat prestigiul țărilor dunărene prin rolul pe care Academiiile domnești le-au avut în sud-estul european” și că, a înlăturat limba slavă din cultura românească (p. 224). Acest din urmă fapt este opera cărturarilor români. Mai sigur este că acest învățământ a frînat dezvoltarea și cultivarea limbii și a idealurilor poporului nostru de libertate, unitate și independență națională.

Lucrarea *Academiiile domnești din București și Iași* reprezintă o contribuție valoroasă la cunoașterea învățământului grecesc din țările române, în special prin bogăția de material inedit folosit. Cercetarea Ariadnei Camariano-Cioran ne face să înțelegem mai bine rolul și evoluția învățământului în limba greacă din Țările române.

N. Grigoraș

CONSTANTIN M. BONCU. *Contribuții la istoria petrolului românesc*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, colecția „Biblioteca Istorică”, vol. XXXI, 1971, 521 p. + 2 hărți și ilustrații.

Este îndeobște recunoscut faptul că, în epoca modernă, istoria României a fost puternic impregnată de „aurul negru”. Rolul petrolului — „regele” bogățiilor subsolului nostru — în evoluția României din ultimii o sută de ani a fost considerabil. Astfel, prezența și exploatarea țițeiului în zona arcului Carpaților au influențat indiscutabil în acest timp: evoluția burgheziei și a proletariatului român, procesul consolidării capitalului autohton, balanța de plăți, procesul industrializării capitaliste și, apoi, socialiste, întărirea capacității de apărare a țării, situația ei financiară, schimburile economice și raporturile politice cu străinătatea etc., într-un cuvânt — progresul general al societății românești. Nu este, de aceea, întâmplător că petrolul românesc a reținut atenția a numeroși istorici, economiști, oameni politici, juriști, formînd obiectul unei extrem de bogate literaturi. Trebuie remarcat însă că, dacă pînă în prezent istoriografia noastră a înregistrat numeroase contribuții majore privind diversele aspecte ale chestiunii petroliere (economic, financiar, politico-diplomatic, social, militar, juridic, tehnico-științific etc.), lipsește încă o lucrare de sinteză tratînd în ansamblu istoria țițeiului românesc. Dar o asemenea întreprindere, în etapa actuală a sporirii extraordinare a informațiilor documentare, nu este deloc lesnicioasă și, probabil, că soluția ideală se va dovedi, deocamdată, realizarea *pe compartimente* a istoriei petrolului românesc. Credem că, pornind tocmai de la o asemenea convingere, Constantin M. Boncu a purces la întocmirea prezentei lucrări, care reprezintă o contribuție meritorie la îmbogățirea istoriografiei problemei.

Constantin M. Boncu este un pasionat și stăruitor cercetător al istoriei petrolului românesc. Studiile tipărite anterior și, mai ales, volumul de față atestă cu prisosință acest lucru. Volumul în discuție este divizat în două părți: prima parte reprezintă un lung studiu îmbrățișînd istoria petrolului românesc în perioada secolului I e.n. — secolul al XIX-lea (p. 13—225), iar cea de-a doua (Anexa) cuprinde numeroase documente editate și inedite referitoare la extracția, prelucrarea sau desfacerea țițeiului în răstimpul 1570—1901 (p. 227—498). După opinia

noastră, piesa de rezistență a lucrării o constituie studiul elaborat de Constantin M. Boncu și care, evident, a influențat decisiv în stabilirea titlului volumului. Este motivul principal pentru care, în cele ce urmează, vom insista asupra acestei părți a volumului.

Parcursind o bogată literatură de specialitate și, îndeosebi, bazându-se pe un vast material inedit adunat în diverse arhive din țară (Ploiești, București, Iași, Buzău), autorul tinde spre o veritabilă „istorie” — fără a o realiza (vezi și titlul: *Contribuții...*!) — a petrolului românesc pe parcursul a nu mai puțin de 19 veacuri. Ținem să menționăm că, deși lucrarea nu este completă, nu tratează toate aspectele evoluției problemei „aurului negru” în răstimpul semnalat, ea îmbrățișează unele laturi fundamentale, stabilește cadrul și multe trăsături specifice. Este imposibil să insistăm aici asupra multiplelor chestiuni studiate, asupra numeroaselor date sau interpretări noi propuse sau sugerate de către Constantin M. Boncu. Vom remarca numai că autorul ne oferă un material (capitolul I, p. 15—69) aproape exhaustiv relativ la „Începuturile” extracției petrolului pe teritoriul actual al României. Cunoscând îndeaproape rezultatele cercetărilor arheologice din ultimii ani, cronicile interne, informațiile călătorilor străini și un bogat material documentar, autorul se oprește asupra primelor atestări referitoare la existența și exploatarea păcurii în țara noastră, asupra principalelor zone de exploatare, a bogăției izvoarelor, utilizării țiteiului, metodelor de extracție și a regimului petrolului până la începutul secolului al XIX-lea. El insistă mai mult asupra situației industriei petrolului din secolul al XIX-lea. Într-un capitol aparte (§ II, p. 70—135) sînt expuse premisele care au condus la dezvoltarea industriei române de țitei în a doua jumătate a veacului al XIX-lea (§ III, p. 136—209). În lucrare, cititorul află informații interesante privitoare la extinderea ariei de extracție a petrolului în veacul trecut, dezvoltarea producției pe măsura creșterii cererilor de țitei (pentru iluminatul domestic sau public, industrie etc.), rolul capitalului autohton și pătrunderea și întărirea influenței capitalurilor străine etc. Cititorul parcurge cu real interes paginile consacrate „premierelor” românești în materie de industrie petrolieră: construirea uneia dintre cele dintîi rafinării de țitei din lume („fabrica de gaz” a lui Marin Mehedințeanu din Ploiești, 1856) sau iluminarea primului oraș din lume cu petrol lampant (București, aprilie 1857). În sfîrșit, se rețin considerațiile autorului pe marginea rolului industriei petroliere în apariția și dezvoltarea relațiilor de producție capitaliste în România, în formarea și întărirea clasei muncitoare. Întreaga expunere întărește observația autorului potrivit căreia „devinînd treptat o marfă de largă circulație, petrolul a contribuit la unitatea de viață economică a poporului român, constituind un factor dinamic al dezvoltării sale generale” (p. 11).

Recunoscînd și evidențiînd certe calități ale *Contribuțiilor...* lui Constantin M. Boncu nu putem să nu amintim și scăderile lor. Relevarea acestora este impusă, pe de o parte, de necesitatea de a face cuvenite rectificări într-o serie de aspecte insuficient aprofundate, iar, pe de altă parte, de dorința de a semnală unele erori, inconsecvențe etc. care trebuie să fie cunoscute de cititorul nepecialist și numaidecît înlăturate la o eventuală nouă ediție a lucrării.

În ce ne privește, considerăm că principala problemă a căreia autorul nu i-a acordat atenția cuvenită și în tratarea căreia s-au strecurat nedorite inadvertențe este aceea a *regimului petrolului*. Este adevărat că, pentru un timp îndelungat, informațiile relative la sistemul de proprietate al subsolului petrolifer și la legislația petrolului sînt lacunare și adesea contradictorii. O atență cercetare a lor este însă în măsură să furnizeze elementele necesare pentru expunerea exactă a acestor probleme de maximă însemnătate pentru înțelegerea restului chestiunilor tangențiale privitoare la petrol. Ceea ce însă nu a făcut Constantin M. Boncu. Astfel, în mai multe rînduri autorul afirmă că, spre deosebire de Moldova, unde în Evul Mediu drepturile superficiarelor se întindeau asupra solului și subsolului moșiei, în Țara Românească — în aceeași vreme — dreptul de proprietate asupra zăcămintelor miniere ar fi aparținut domniei (p. 40—41). că domnia ar fi avut „un drept exclusiv” asupra petrolului (p. 60), că subsolul petrolifer ar fi fost „al

domniei" (p. 212). Afirmațiile sînt inexacte și ni se par bizare, dacă avem în vedere că problema este în esență rezolvată de prestigioși autori mai vechi (Ștefan Chicoș, I. Tănăsescu, Gh. N. Leon, C. G. Dissescu), după care, în Evul Mediu, în Țara Românească și Moldova, zăcămintele miniere s-au aflat sub *regimul accesiunii* (subsolul aparținea superficiarului). Este adevărat că, asupra unor zăcămintele miniere (sarea și aurul), domnia și-a rezervat un monopol în ambele Principate, dar acesta nu afecta dreptul de proprietate al superficiarului asupra subsolului minier. Același lucru este valabil și pentru petrol, în Țara Românească, unde el constituia — după cum atestă documentele — „din vechime” un monopol al domniei, care arenda o dată cu vămile și veniturile obținute din exploatarea păcurii. Constantin M. Boncu confundă monopolul domniei asupra petrolului cu dreptul de proprietate al domniei asupra zăcămintelor de păcură aflate în subsolul moșilor boierești, mănăstirești sau moșnenești. O asemenea interpretare nu este îngăduită, între altele, chiar de documentele incluse de Constantin M. Boncu în anexa volumului tipărit. Astfel, ne întrebăm, dacă subsolul petrolifer aparținea, în Țara Românească, domniei, atunci cum de erau îngăduite: vânzările unor părți de moșii împreună „cu venitul păcurii” (doc. nr. 6 din 14 iunie 1691, p. 247), daniile unor terenuri bogate în țiței către mănăstiri (doc. nr. 23 din 13 decembrie 1749, p. 262—263) sau transmițerile către urmași a unor moșii „cu locurile de păcură” (doc. nr. 17 din 8 iulie 1742, p. 258)? Situația reală reiese dintr-un document din 20 martie 1792 de la domnul Mihail C. Șuțu în care se menționează că doar „venitul păcurii este al cămării domniei din vechime” (sublinierea noastră, p. 274). Mai semnificativ ni se pare documentul de la 23 martie 1813 în care se arată că pe moșia Izești a mănăstirii Sinaia se aflau din vechime „puțuri și gropi în pădure cu păcură”. Moșia aparținea de drept mănăstirii, iar reprezentanții domniei (vameșii în speță) nu erau primiți decît pentru „a lua păcura după obiceiul ce s-au urmat din vechime” (doc. nr. 37, p. 277).

Este cunoscut că importante prevederi relative la subsolul minier au fost înscrise în Regulamentele Organice ale Moldovei și Țării Românești (vezi Institutul Geologic al României, *Legiurile miniere vechi și noi ale României*, VII, București, 1925, p. 4—8). Autorul insistă numai în treacăt asupra lor (vezi, totuși, unele detalii la p. 70—71 și 82) și nu amintește deloc de regimul stabilit la 1864 prin *Codul civil* al lui Alexandru Ioan Cuza care, pentru prima dată, a introdus un *regim unic* de proprietate minieră pe tot cuprinsul tinărului stat român. Articolul 489 a întărit de fapt dispozițiile mai vechi ale Regulamentelor Organice, stipulînd că „proprietatea pămîntului cuprinde în sine proprietatea suprafeței și a subfeței lui” (*Legiurile miniere...*, p. 9). Prin articolul 491, ca și prin Constituția de la 1866, se anunța o viitoare lege minieră impusă de necesitatea stabilirii condițiilor exploatării resurselor subsolului (vezi I. G. Vântu, *Proprietatea zăcămintelor miniere în România*, extras. București, Institutul „Mărvan”, 1938, p. 10). Insuficiente și nesemnificative sînt referirile lui Constantin M. Boncu la legea minelor din 1895 (p. 156, 170, 215). Or, adoptarea acestei legi la sfîrșitul secolului trecut nu a fost deloc întîmplătoare. Faptul reflecta preocuparea sporită a cercurilor conducătoare politice și economice de atunci pentru soarta bogățiilor miniere al căror rol în dezvoltarea statului român modern nu mai putea fi neglijat. Este semnificativ faptul că, după Unirea din 1859, s-au depus în Parlamentul României nu mai puțin de 6 proiecte de legi miniere (în 1863, 1870, 1873, 1881, 1886 și 1895), dar numai unul singur — cel întocmit de P. P. Carp în 1895 — a prins viață (cf. I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 10; N. I. Moruzi, *Le régime juridique du sous-sol minier en Roumanie (Loi des mines de 1924)*, Paris, 1926, p. 36; G. G. Anagnoste, *Legislația minieră și petroliferă română*, Ploiești, Tip. „Aurora”, 1924, p. 15). În legătură cu legea minieră de la 1895, Constantin M. Boncu afirmă nejustificat că ea ar fi proclamat „dreptul de proprietate al statului asupra subsolului minier, cu excepția țițeiului, ozocheritei și asfaltului” (p. 170). În realitate, esența reformei introduse prin legea lui Carp consta în cu totul altceva: separarea subsolului minier de proprietatea suprafeței pentru majoritatea zăcămintele-

lor (vezi *Legiurile miniere vechi și noi ale României*, XI, p. 26—27). Prin lege, statul nu a devenit nicicum proprietar al subsolului minier, ci a căpătat dreptul să intervină — în caz că superficialul nu era dispus să valorifice bogățiile aflate în subsolul său (mai puțin petrolul, asfaltul și ozocerita) — pentru a le concede unei terțe persoane, dispusă să exploateze minele. pe timp de maximum 75 de ani. În această situație, superficialul primea de la exploatare o arendă pentru parcelele ocupate, o redevență anuală de 4% din venitul net și despăgubiri pentru orice eventuale daune cauzate suprafeței. Statul primea și el o redevență de 2%. Din momentul constituirii minei, cu acordul Ministerului Domeniilor, se specifica în articolul 7, ea devenea un bun „distinct de proprietatea suprafeței” (*Legiurile miniere...*, VII, p. 12). În ceea ce privește reformarea regimului subsolului minier în sensul indicat de Constantin M. Boncu, ea s-a înfăptuit abia în 1923. Prin articolul 19 al Constituției liberale din acel an „zăcămintele miniere precum și bogățiile de orice natură ale subsolului” (cu excepția maselor de rocă comune, a carierelor de materiale de construcție și a depozitelor de turbă) au fost declarate „proprietatea statului”. Pentru zăcămintele de petrol, care la 1895 au fost lăsate la libera dispoziție a proprietarilor suprafeței, s-au admis așa-zisele „drepturi cîștigate” pe o perioadă de maxim 50 de ani (vezi „Monitorul Oficial”, nr. 282 din 29 martie 1923; Gh. Buzatu, *Problema petrolului românesc și naționalizarea subsolului minier în 1923*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, Iași, tom. V/1968).

În *Contribuțiile...* lui Constantin M. Boncu se întâlnesc multe neconcordanțe supărătoare. Pentru exemplificare vom aminti câteva. Așa, de pildă, într-un loc citim că „pînă în perioada regulamentară, țițeiul din Moldova și Țara Românească nu figurează printre produsele exportate în Transilvania” (p. 55), după ce, anterior, au fost menționați „negustorii transilvăneni veniți să cumpere țițeiul răzeșilor din Moinești” prin secolele al XVII-lea — al XVIII-lea (p. 54). În fapt, încă din 1780 exportul unor cantități de păcură în Turcia și Austria este frecvent atestat de izvoarele vremii (cf. Valerian Popovici, *Începuturile exploatarei capitaliste a petrolului în Moldova*, în „Studii și materiale de istorie modernă”. I. București, 1957, p. 269). De asemenea, autorul vorbește despre una și aceeași „fabrică de gaz” pe care o situează cînd „în județul R. Sărat” (p. 97), cînd „în orașul R. Sărat” (p. 171). În altă parte aflăm că pînă în anul 1900 „încă nu pătrunsese capitalul străin” în județul Dimbovița (p. 185), ceea ce este inexact, căci, dacă apelăm chiar la lucrarea lui Constantin M. Boncu, sîntem informați că, în 1879, compania vieneză „Suchard” și-a instalat cinci sonde la Colibași (jud. Dimbovița !) și Moreni (p. 164). În același fel, după ce autorul stabilește la 87 numărul rafinăriilor existente în țară în anul 1894 (p. 183—184), îl coboară apoi la 85 (p. 191). Un ultim exemplu: la pag. 178 se arată că petrolul american ar fi „invadat” piața europeană abia în anul 1886. Dar din sursele cele mai demne de încredere rezultă că acest lucru s-a petrecut mai devreme (cf. G. Damougrot-Perron, *La Standard Oil Company (1870—1925)*, Paris. 1925, p. 171) și însuși autorul — în alt loc — stabilește evenimentul în deceniul al șaptelea al veacului trecut (p. 198).

Socotim că titlurile unor subcapitole nu sînt cele mai adecvate. În unele cazuri, ele nu reflectă fidel conținutul, iar, în altele, sînt improprii. Așa, de pildă, despre rafinăria lui M. Mehedințeanu, cea dintîi din România, se vorbește în § intitulat „Prima «fabrică de gaz» din Ploiești” (p. 88 și urm.). Iar în § „Pre-lucrarea petrolului în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea” (p. 171 și urm.) este tratată aproape o jumătate de veac (1860—1900)!

Nu poate fi trecut cu vederea faptul că autorul, cu prea multă ușurință, este de acord cu aprecierile unor călători străini despre bogăția exagerată în petrol a subsolului din zona arcului carpatic. Pentru noi pare straniu că autorul, în concluzia lucrării, acordă credit total celor care au estimat la cantități „imense” resursele românești de țiței (p. 211). Astăzi, după mai bine de o sută de ani de la începutul exploatarei moderne a „aurului negru”, putem conchide cu precizie că rezervele de petrol ale României s-au dovedit bogate, dar nu „imense”. Mai semnalăm o eroare care a scăpat autorului *Contribuțiilor...*: relevînd acțiunea

a doi cămătari care, la 1868, s-au decis să construiască o distilărie la Merei (jud. Buzău), se motivează alegerea localității prin aceea că ar fi fost „situată în apropiere de calea ferată“ (p. 174). Or este bine știut că, în Muntenia, prima linie de cale ferată s-a dat în folosință în 1869 și lega localitățile București—Giurgiu.

Ar mai fi de semnalat că în lucrare se întâlnesc regretabile inadvertențe în transcrierea numelor unor persoane, societăți etc. Astfel, numele cercetătorului ieșean Leonid Boicu apare permanent modificat (Ion Boicu!), ca și acela al bancherului britanic Jackson Brown: Jackson Braun în text (p. 163, 171) și Jakson Braun la indicele de nume și locuri (p. 503); de asemenea, cunoscutul explorator francez al petrolului românesc T. Foucault (cf. Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ediția I-a, București, 1966, p. 392) apare succesiv: R. Francault (p. 162, 214, 223), Faucault (doc. nr. 166, p. 471) și R. Fancault la indice (p. 508), iar titulatura unei firme vieneze activând la sfârșitul secolului trecut în industria de țeții din România este redată „Offenheim Singer“, în loc de „Offenheim und Singer“ (p. 182, 197, 520). La fel, Armand Rabischon a devenit — pretutindeni în lucrare — Armand Robischon (p. 8, 36, 517).

Supărătoare este abundența unor construcții echivoce, a unor fraze fără sens sau rău alcătuite etc. Nu vom cita decât unele exemple dintre cele mai semnificative: „desființându-se convenția“ (p. 196); „...iar timpul necesar pentru încărcarea unui vagon depășea cu mult timpul prevăzut în acest scop, ceea ce era penalizat...“ (p. 193); „Industria țării... se consolidează și prosperă mai ales în urma cuceririi independenței. Legile elaborate după acest război (?!)...“ (p. 175); „aceeași situație se afla și pe moșia“ (p. 144); „instaurarea orînduirii capitaliste“ (p. 136); „În primii ani care au precedat Unirea (din 1859 — n.n.s.)“ (p. 123); „...moșia Stănești ajunsese în posesia „...cucoanei Ralița Rosăt...“ (p. 82); „documente propriu-zise“ (p. 78); „în măsura destrămării orînduirii feudale“ (p. 22).

Ne-am referit, mai sus, la utilitatea documentelor incluse în „anexa“ volumului. Multe dintre ele sînt extrem de interesante pentru cunoașterea diverselor aspecte ale evoluției problemei petrolului în România (vezi doc. nr. 34, 37, 39, 40, 54, 61, 102, 109, 110, 113, 118, 119, 136, 147, 166, 168, 173, 179). După indicațiile autorului *Contribuțiilor*..., numai cîteva din cele 183 de documente au mai fost tipărite (doc. nr. 21, 27, 29, 56—60), rezultînd, deci, că restul actelor sînt inedite. Însă lucrurile nu stau deloc așa. Astfel, documentul nr. 1, emis de cancelaria lui Bogdan Lăpușneanu la 14 aprilie 1570, a mai fost publicat (vezi *Documente privind istoria României*, seria A/Moldova, veacul XVI, vol. II, p. 223—226). Nu ne îndoim că autorul cunoaște acest lucru, întrucît informațiile pe care le furnizează în legătură cu locul de păstrare și starea actului (p. 243) coincid cu indicațiile din colecția D.I.R. Lăsînd deoparte faptul că asemenea procedeu este total neștiințific, trebuie să menționăm că documentul în discuție a fost tipărit de către Constantin M. Boncu cu greșeli: locul denumit în original „Păcură“ apare în anexă ca *produs* („Poiana cu păcură“), „a treia parte din păcură“ (p. 242). De asemenea, semnalăm că și documentul din 12 aprilie 1607 de la Simion Movilă (doc. nr. 2, p. 243—244) nu este total necunoscut: un rezumat al lui se întâlnește într-o lucrare nu prea veche (vezi *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică Centrală a statului*, I. București, 1957, p. 305—306). Același este și cazul unui act emis de Miron Barnovschi (1626—1629; 1633) pe care însă Constantin M. Boncu îl datează, în chip inexplicabil, la 23 aprilie 1630 (p. 244—245); în realitate, documentul a fost emis la 23 aprilie 1627 (vezi *Catalogul*..., III. București, 1959, p. 88).

Din cele expuse se desprinde că volumul examinat cuprinde numeroase și interesante date noi privitoare la istoria petrolului românesc pînă la 1900. Studiul, care precede o bogată anexă de documente, corespunde exact titlului stabilit de către autor. *Contribuțiile*... lui Constantin M. Boncu nu pot fi confundate cu o necesară și mult-așteptată sinteză asupra istoriei petrolului românesc. Insistînd doar asupra unor aspecte ale ansamblului, autorul s-a oprit voit la jumătatea drumului. Lucrarea încredințată tiparului nu este, cum s-a arătat, scutită de

erori și lipsuri. Mai mult încă, în tratarea temei abordate autorul se desprinde cu greu de documente, nu le domină, fapt care împietrează asupra expunerii și argumentației și restrânge evident posibilitățile de generalizare. Cu toate acestea, travaliul lui Constantin M. Boncu trebuie apreciat pentru volumul de informații furnizat interesând istoria petrolului românesc.

Gh. Buzatu

V. MIHORDEA, *Maitres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVII-e siècle*. Bibliotheca historica Romaniae, no. 36, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, 1971, 281 p.

Așa cum autorul însuși mărturisește (p. II), o parte din ideile cuprinse în volumul de față au fost expuse în lucrarea *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova* (Editura Academiei R.S. România, București, 1968, 316 p.). El arată că a renunțat la unele capitole din prima sa carte, iar pe cele rămase le-a adaptat la tema lărgită încît să cuprindă ambele principate — Moldova și Țara Românească — și crede că a dat la lumină „un nouvel ouvrage” (p. 12, nota 5). Lucrarea se sprijină pe un bogat material documentar și bibliografic citat la tot pasul, în noua versiune într-o formă mai concisă decît în cea românească.

În primul capitol, autorul face o privire generală asupra producției agrare (cereale și vite) și a valorificării acesteia pe piața internă și pe cea externă în condițiile monopolului turcesc. Al doilea capitol tratează despre diferitele tipuri de proprietate asupra pămîntului: proprietatea de stat (domnească) și cea personală a domnitorilor, proprietatea ecleziastică, cea boierească și, în sfîrșit, cea răzășească și moșnenească. Tot aici, într-un paragraf special se ocupă de stăpînirea și folosirea terenurilor defrișate și livezilor. Capitolul al treilea este consacrat situației țărănilor aserviți — vecinii și rumânii. Autorul încearcă să reconstituie starea juridică și mai ales obligațiile în muncă ale vecinilor față de stăpînii lor; el se ocupă de încercările de a servi din partea clasei stăpînitoare și rezistența vecinilor și rumânilor, pînă cînd domnia a fost nevoită să hotărască eliberarea lor la 1746 și 1749. Într-un alt capitol (IV), este expusă situația „țărănilor liberi”, care proveneau mai ales din vecinii fugiți, sau imigranții cunoscuți sub numele de birșani și ungureni.

Pentru a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, este urmărit procesul de unificare, ca stare socială și obligații feudale, a celor două categorii de țărani: foștii vecini și lăturașii (cap. V), aspectele deosebite ale boierescului în regiunile de graniță, situația locuitorilor de la munte, folosirea muncii salariate în agricultură și rezistența țărănimii împotriva exploatarei în vremea războaielor ruso-turce. În capitolele VII și VIII, autorul examinează cele trei forme ale rentei feudale (în natură, în muncă și în bani), iar ultimul capitol este consacrat monopolurilor feudale asupra morilor, băuturilor și asupra lemnului din păduri. După concluziile de rigoare, lucrarea se încheie cu un indice de nume și de locuri.

Ne-am oprit numai la această sumară expunere asupra conținutului cărții lui V. Mihordea, deoarece, cu excepția puținelor părți lăsate la o parte și a adaosurilor, neînsemnate, cu privire la aspectele problemei în Țara Românească, cititorul se află în fața unei traduceri fidele a vechii lucrări, deja cunoscută, despre relațiile agrare din Moldova. Dacă în versiunea în limba română referirile la Țara Românească erau necesare și binevenite pentru a înțelege mai bine situațiile din Moldova, adaosurile făcute la versiunea franceză sînt cu totul insuficiente pentru ca lucrarea să poată cuprinde ambele principate. Autorul spune că, deși materialul într-o anumită chestiune se referă numai la

Moldova, „putem afirma fără risc de a ne înșela că situația din Valahia nu era deosebită” (p. 31), ceea ce nu este exact. Credința sa că a dat cititorilor „un nouvel ouvrage” s-ar fi confirmat numai dacă el ar fi completat informația documentară și expunerea la nivelul apropiat celei folosite pentru Moldova, pentru a lămuri toate aspectele relațiilor agrare din Țara Românească și dacă ar fi îndreptat multe erori ce se întâlnesc în versiunea românească a lucrării. În realitate însă, avem în față tot o carte cu privire la relațiile agrare din Moldova în secolul al XVIII-lea.

În ce privește planul lucrării, V. Mihordea începe cu producția agricolă, când în mod normal el trebuia să trateze mai întâi proprietatea asupra pământului, principalul mijloc de producție în feudalism, apoi relațiile de producție, iar după aceea produsele realizate și valorificarea lor. În cadrul capitolelor, autorul a procedat la împărțiri neraționale. Astfel, în primul capitol el tratează despre recoltarea finului la același nivel cu cultura cerealelor și creșterea vitelor, când, în mod normal, problema furajelor trebuia expusă împreună cu cea de a doua ramură a economiei agricole românești. De asemenea, trebuiau unificate paragrafele intercalate care tratează despre dezvoltarea pieței interne, pe de o parte, monopolul turcesc și funcționarea legii cererii și a ofertei pe de altă parte. Tot în cadrul acestui capitol era necesar să se amintească și despre reglementarea monopolului turcesc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fapt deosebit de important pentru dezvoltarea economică și socială a Principatelor în perioada cercetată de autor și despre care nu se face nici o mențiune în lucrare. În sfârșit, problema monopolurilor feudale trebuia cercetată în legătură cu proprietatea asupra pământului, întrucât din aceasta decurgea și dreptul stăpînilor asupra locurilor de moară și asupra vânzării băuturilor pe moșii.

Cine consultă cele două versiuni, română și franceză, ale lucrării lui V. Mihordea găsește în aparatul critic citat un bogat material „inedit”, despre care autorul afirmă că este „rod al explorării sistematice a arhivelor din țară” (p. 11). Este vorba de documentele de la Arhivele Statului din București și Iași, de la biblioteca Academiei R.S. România și din alte depozite arhivistice, „din care — afirmă iarăși V. Mihordea — noi am consultat documente relative la problema agrară din Valahia și Moldova” (p. 12). Trebuie spus aici că afirmațiile sînt inexacte și lucrurile stau cu totul altfel.

V. Mihordea a fost redactor responsabil la volumele de *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea* (vol. I, Țara Românească, București 1961 și vol. II, Moldova, apărut tot la București, în anul 1966), pentru care un colectiv a depistat, a transcris și a colanțat un bogat material din arhive. În calitatea pe care o deținea, el a avut la dispoziție un exemplar dactilografiat din documentele privitoare la Moldova, pe baza cărora a redactat versiunea românească a lucrării sale apărută cu doi ani mai tîrziu, în 1968. El încearcă să se justifice într-o notă la această versiune (p. 7, nota 1), arătînd că parte din capitolele lucrării sale au fost scrise înainte de apariția volumului II de documente privind relațiile agrare, astfel că „unele materiale” adunate de colectiv au fost utilizate cu trimiterea lor la arhivă. Or, era corect ca V. Mihordea, imediat după apariția volumului de documente, să fi procedat la modificarea trimiterilor din manuscrisul său, operație care era cu atît mai necesară la versiunea franceză, tipărită cu cinci ani mai tîrziu. În același timp, trebuie remarcat că noua versiune este destinată străinătății, unde volumul de documente este probabil cunoscut de specialiști și cititorii puteau astfel să-și completeze anumite informații de care aveau nevoie. Prin afirmațiile sale și prin procedeul practicat, V. Mihordea vrea să apară ca un cercetător asiduă al arhivelor care publică o lucrare pe bază de material în cea mai mare parte inedit. În realitate, el și-a însușit munca membrilor colectivului care a lucrat pentru editarea volumului de documente moldo-venești.

În goana sa după documente „inedite” V. Mihordea merge pînă la dezinformarea cititorilor. În volumul menționat au fost reeditate așezămintele dom-

nești și alte documente de bază cu privire la relațiile agrare din secolul al XVIII-lea din Moldova. Atunci când a fost posibil, aceste documente au fost transcrise după original, iar în lipsa lui, după cea mai bună copie, după care s-au menționat și celelalte copii existente în arhive și toate culegerile în care documentele au mai fost publicate. Folosind exemplarul astfel alcătuit de colectiv, V. Mihordea citează toate aceste documente după prima trimitere la arhive ce apare în volum și uită că ele au fost publicate deja de către T. Codrescu, R. Rosetti, D. C. Sturdza-Scheeanu și alții. Este cazul documentului numit și „cartea tipărită” din 12 ianuarie 1742 (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, Moldova, p. 227—229; pentru ușurință, în continuare vom cita DRA-II), a „așezământului” din 1 ianuarie 1766 (*ibidem*, p. 407—409), al aceleuia din 28 mai 1767 (*ibidem*, p. 421—423), al aceleuia din 30 septembrie 1777 (*ibidem*, p. 480—482), acela pentru păduri din 1792 (*ibidem*, p. 568—572) precum și a „ponturilor” din 1794 (*ibidem*, p. 602—604). Un caz deosebit îl constituie actul din 6 aprilie 1749, privitor la desființarea vecinătății, care a fost republicat după *Arhiva românească* (DRA-II, p. 297—289), intrucit originalul nu se păstrează în țară. În schimb, la Arhivele Statului din Iași se află o traducere în limba franceză, din anul 1829 (fond Litere, dosar R, nr. 95, f. 36, 37 și 42), care a fost menționată în volumul de documente. Neatent, V. Mihordea a citat în versiunea românească pasaje după textul pregătit pentru volum (p. 134 etc.), care reproduce pe acela din *Arhiva românească*, dar, voind să apară și de această dată cu ceva inedit, face trimiterile la Arhivele Statului din Iași, unde se păstrează o traducere franceză. Ar fi fost normal ca în versiunea franceză a lucrării sale autorul să fi citat din documentul de la Iași, la care face trimerile, dar pasajele folosite de el nu corespund cu textul din arhive. Astfel, la p. 135, el citează: „les plaintes relatives aux vicini... n'ont pas fait défaut” auparavant, mais „au cours de ce troisième règne les paysans ont plus que jamais porté plainte... contre les maîtres”, dar în dosarul de la Arhivele din Iași se poate citi la pasajul respectiv: „Des plaintes au sujet des serfs... se sont toujours fait attendre, mai maintenant à ce troisième règne, les villageois qui habitent les terres appartenantes à du <sic> monastères et à boyars se plaignent bien d'avantage de l'oppression que les seigneurs exercent sur eux”; de asemenea, la p. 136, nota 273, el citează: „Afin d'apprendre la vérité sur la cause de ces disputes et du mecontentement des hommes... Son Altesse le prince a demandé à chacun de nous une réponse”, pe când documentul amintit scrie: „S. A. le prince régnant voulant découvrir la véritable source d'ou provenaient ces mecontentements et ces inquietudes des habitants... demanda à chacun de nous une réponse”. Deosebirile se datoresc traducătorilor diferiți, dar oricine știe că în lucrările de istorie un pasaj pus între ghilimele trebuie să corespundă cu izvorul citat, căci altfel buna credință a cercetătorului este pusă la îndoială. Toate acestea nu se întâmplau dacă V. Mihordea ar fi citat volumul de documente al cărui „redactor responsabil” a fost. De altfel mai trebuie precizat un fapt care se poate dovedi oricând, anume că autorul lucrării nu a văzut originalele documentelor pentru care trimite cu atîta siguranță la arhive și la cinci ani după publicarea lor.

Chiar și în puținele cazuri când autorul face unele referințe la volumul de documente, comite multe greșeli: la p. 26, nota 31, el citează doc. 508 în loc de 507; nota 32, citează 510 în loc de 512 etc., așa cum se întâmplă când trimite și la alte izvoare: p. 27, nota 40, Arh. St. Buc., ms. 579, f. 762, în loc de f. 62. Lista exemplelor de acest fel se poate lungi pe pagini întregi.

Alteori, V. Mihordea reproduce greșit textul din documente, ca în cazul aceleuia de la 5 septembrie 1744, referitor la niște săteni „care nu se recunosc să fie vecini” (p. 115), dar în textul documentului nu există aceste cuvinte pe care el le-a luat din regestrul pregătit pentru publicarea lui (DRA, II, p. 278). La un document din anul 1732, V. Mihordea arată că un Iane Parvana a vîndut lui Matei Basarab niște sate cu mai mulți vecini decît erau în realitate, „puși acolo spre a lua mai mulți bani de la Matei Vodă, precum mulți netemători de

Dumnezeu fac izvoade ca acestea" (p. 118 în versiunea românească, iar în cea franceză la p. 115, cu traducerea corespunzătoare); în document scrie „că au pus <în zăpădă de vânzare n.>” acel Iane Parvana pe cine și-au vrut, pentru ca să ia bani de la Matei Vodă, precum mulți...” (DRA, II, p. 184); după cum se vede, în document nu se găsește formularea citată de V. Mihordea.

La acestea se mai adaugă interpretarea greșită a textului documentelor, după care apoi face afirmații inexacte. Astfel, în legătură cu folosirea muncii salariate pentru recoltarea finului pe moșii, autorul arată că la 1780 „un singur om din Molnița” a luat bani pentru a cosi 16 fâlcii fin (în document sînt menționate 46 fâlcii). Autorul însă n-a observat că în zăpădă scrie mereu „să mergem” la coasă, „să facem” stoguri bune, „să avem a plăti” etc., de unde rezultă că omul a iscălit în numele mai multor consăteni ai săi (DRA, II, p. 513—514). La fel trebuie să fi fost și în cazul celor doi locuitori din Dersca angajați să cosească 90 de fâlcii (DRA, II, p. 506), după cum 14 oameni din satul Zvoriștea din Deal aveau să strîngă finul de pe 125 fâlcii. Însă V. Mihordea nu cunoaște sistemul practicat de țărani de a se alcătui în cete atunci cînd se angajau ca muncitori cu plată, iar zăpădăle erau iscălite doar de unul sau doi reprezentanți ai lor. El trebuia să mai observe că aceste cazuri aveau loc în ținuturile Dorohoi și Botoșani, unde se creșteau vite de negoț și la adunarea finului pentru iarnă era nevoie de multe brațe de muncă.

O altă interpretare exagerată este cea cu privire la niște oameni din ținutul Vaslui, care în anul 1742 au fugit „de răul boierescului”, iar V. Mihordea susține că ei „se îndreptau spre podul de la Prut, în intenția de a trece în ținuturile tătărești” (p. 227). În realitate, oamenii au fugit de pe moșia Bahnari de lângă Vaslui, s-au îndreptat spre răsărit, dar s-au oprit la satul Ripele Crasnei, destul de departe de Prut, unde aveau moșie proprie și au cerut să se stabilească acolo, cum s-a și îngăduit unora dintre ei (DRA-II, p. 225—226). Deci, țărani au fugit de pe moșia boierească pe moșia lor răzășească, unde nu mai trebuiau să lucreze în folosul altuia și nu este vorba de o emigrare spre părțile tătărești.

Necunoscînd exact situația, V. Mihordea comite greșeli ca aceea cînd îi consideră pe săvâgăii de la Ocna ca proprietari ai moșiei (p. 237). Moșia Ocnei era domnească și ei o aveau în folosință, în schimb obligației de a scoate sare.

Pe birșanii de la Cașin, despre care uneori arată că erau numiți și brețcani, îi consideră ca originari din Transilvania și îi deosebește de acei care veneau în Moldova sezonier cu oile la pășune (p. 150). În documentul la care se gîndește V. Mihordea atunci cînd îi numește brețcani este vorba tocmai de păstori de la Brețcu, veniți temporar cu oile la pășune pe munții mănăstirii Bogdana (DRA, II, p. 142) și nu de oameni stabiliți în Moldova. Problema originii birșanilor de la Cașin încă nu este rezolvată deplin; după o tradiție locală, se pare că ei ar fi originari din Țara Românească, de prin părțile Rucărului, sens înspere care pledează și onomastica înfîlînită în catalogurile din secolele XVIII și XIX. În calitate de coloniști, ei s-au bucurat de unele înlesniri fiscale și de obligații reduse față de stăpînii moșiei — mănăstirea Cașin —, iar V. Mihordea, relatînd tendința călugărilor de a le spori obligațiile, conchide că birșanii și-au păstrat situația privilegiată, nefiind niveლაți cu restul țăranilor moldoveni (p. 153). Cum însă colectivul care a adunat documentele pentru volumul privind relațiile agrare a transcris actele din arhive numai pînă la anul 1800, V. Mihordea nu a avut cum să știe că la anul 1802 a fost confirmată hotărîrea judecătorească din anul 1797, prin care birșanii au fost supuși regimului ponturilor pentru boieresc la fel cu ceilalți țărani din Moldova (Arh. St. București, M-reă Sf. Sava — Iași, pach. XXIV, doc. 11).

O problemă căreia V. Mihordea i-a acordat o atenție deosebită și pe care a încercat să o rezolve în lucrarea sa este aceea a obligațiilor în muncă ale țăranilor vecini și nevecini din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În acest scop el face deosebirea între dependența vecinilor și a rumânilor față de

stat, căruia aceștia trebuiau să-i plătească dările și dependența față de stăpînii lor, arătînd că, din interese fiscale, ei nu erau lăsați la discreția boierilor sau a mănăstirilor (p. 79—80), dar cu toate acestea este foarte dificil de reconstituit care erau obligațiile feudale ale vecinilor. V. Mihordea s-a străduit însă să demonstreze că țărani vecini datorau obligații mai mari decît țărani liberi cu învoială (p. 87) și că ele se ridicau la 24 de zile pe an: 12 zile trebuiau să le lucreze, sau să dea 2 lei, datorită dependenței lor personale, ca vecini, față de stăpînii lor, iar alte 12 zile pentru faptul că locuiau pe moșie (p. 101—102). Nu sîntem de acord cu această teză, deoarece, cu toată bogăția materialului documentar pe care l-a avut la dispoziție, autorul ei nu a înțeles transformările care au avut loc în relațiile sociale din Moldova spre mijlocul secolului al XVIII-lea. Vecinii fugiseră în cea mai mare parte de la stăpînii lor, iar pe moșiile unde se așezaseră deveniseră *lăturași*, deci oameni liberi. Cînd proprietarii încercau să le pretindă clăci și alte obligații, ei plecau în altă parte, ceea ce cauza multe greutăți atît clasei stăpînitoare, cît și vistieriei domnești care nu mai reușea să strîngă dările cu regularitate. În toamna anului 1741, Constantin Mavrocordat a intervenit energic, prin așa numita „hotărîre de obște”, prin care interzicea strămutarea contribuabililor de la locul unde i-au găsit „banii steagului” — adică primul sfert încasat cu prilejul venirii sale din nou la domnie în Moldova — obligîndu-i în același timp ca, indiferent de situația lor, să presteze obligațiile feudale în folosul stăpînitorilor moșiilor unde locuiau. Aceste obligații, stabilite prin hotărîrea din 12 ianuarie 1742 la 12 zile pe an mai întîi pe moșiile mănăstirești, echivalente adesea cu cei 2 lei pe an ceruți de la vecini pentru obligațiile lor, s-au generalizat apoi pe toate moșiile și pentru toate categoriile de țărani — vecini sau nevecini — între anii 1742 și 1749. Astfel, nivelarea situației țărănilor din Moldova se produsese în cea mai mare parte înainte de 6 aprilie 1749. Atunci s-au desființat abuzurile care se practicau în numele veciniei, pentru că de aceste abuzuri se plîngeau țărani în jalbele lor către domnie.

În sprijinul tezei sale, că țărani vecini trebuiau să lucreze stăpînilor lor un număr de zile dublu față de cel al lăturașilor, V. Mihordea citează ca cea mai convingătoare probă o carte domnească din 5 iunie 1751, dată lui Toader Păunel pentru venitul moșiei Valova, unde el susține că „lucrau vecini cu pămîntul propriu”, care „nu foloseau nimic din moșia stăpînului și datorau obligația <celor 12 zile n.n.> numai pentru situația lor de vecini” (p. 101—102 fr. și p. 105 rom.), după care reproduce următorul pasaj din document: „Așîjderea și vecini ce șed pe partea lor <subl. ns.> vor face învoială cu dînsul, precum îi vor lucra 12 zile”. Verificînd trimiterea făcută la T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. V, p. 79, se constată că documentul este din 3 iunie 1751 și se găsește la p. 71; termenul *vecin* este folosit greșit deoarece editorul a publicat actul traducîndu-l după o versiune germană care întrebuintă cuvîntul *serb*, *iobag*, redat adeseori incorect prin *vecin*. În ceea ce privește pasajul citat de V. Mihordea, în document scrie: „vecinii ce șed pe partea lui...”, deci pe pămîntul lui Toader Păunel, pentru care motiv ei trebuiau să-i lucreze cele 12 zile pe an. Era de datoria lui V. Mihordea să fi verificat un asemenea text, înainte de a-l comenta și a trage concluzii pe marginea lui și poate că atunci ar fi descoperit această eroare gravă. În cazul cînd nu a procedat așa, el lasă impresia că a falsificat în mod intenționat citatul, pentru a-și putea susține una din tezele sale care altfel nu are suficient sprijin documentar.

Dar cazul nu este unic și iată pe acela cînd vorbește de obiceiul în baza căruia erau reglementate obligațiile în muncă ale vecinilor, unde documentele citate (p. 94, nota 74) nu se referă la vecini, ci la toți oamenii care locuiau pe moșii, și care trebuiau să lucreze stăpînilor după „hotărîrea de obște” amintită mai sus (*DRA*, II, p. 233). De asemenea, autorul invocă hotărîrea domnească din 24 aprilie 1742, în care el pretinde că scrie ca „cei ce sînt vecini să slujească după obicei, așîjderea și lăturași, după hotărîrea ce s-au făcut” (p. 94 fr., p.

98 rom.), dar textul corect este: „cei ce sînt vecini să slujească după obicei, așijderea și lăturășii după obiceiul <subl. ns.> și hotărîre ce s-au făcut (DRA, II, p. 237), de unde el a omis cuvintele din care rezultă că și unii și alții lucrau „după obicei”. Așa cum arătam mai înainte, în cartea lui V. Mihordea se află încă și alte citate inexacte din documente, interpretări în neconcordanță cu realitatea, pe lângă mulțimea trimerelor greșite, încît înșirarea lor amănunțită ar necesita un spațiu prea mare. Toate acestea determină pe cititorul atent să nu poată acorda nici un credit lucrării, iar valoarea ei științifică să fie pusă sub semnul îndoielii.

În sfîrșit, era de așteptat ca în ultimele capitole ale cărții V. Mihordea să expună evoluția rentei în muncă și în bani în contextul procesului de destrămarea a relațiilor feudale din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Neînțelegînd această evoluție, el a redus renta în bani numai la aspectul răscumpărării obligațiilor în muncă de către țărani și a tras concluzia greșită că „apariția și funcționarea rentei în bani nu a exercitat nici o influență asupra relațiilor agrare” (p. 222). Forma cea mai amplă sub care s-a manifestat renta în bani în Moldova, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, a fost luarea moșilor în arendă de către țărani care le locuiau. Deși autorul recunoaște că fenomenul se întâlnește mai ales în regiunea de munte, ca rezultat al dezvoltării circulației mărfurilor, el îl consideră numai ca „o altă formă de rezistență împotriva boierescului și a altor obligații feudale” (p. 232). Or, prin luarea în arendă a moșiei, obșteșă satească reușea să înlăture amestecul proprietarului în activitatea sa economică. Pentru boieresc, dijme și alte obligații, țărani îi plăteau o sumă de bani, ceea ce însemna o importantă schimbare în relațiile feudale.

V. Mihordea mai arată că țărani fruntași erau acei care semnau contractul de arendă a moșiei în numele obștei satești (p. 234), dar se oprește numai la această constatare, fără a studia procesul de diferențiere a țărănimii. Pe plan social, consecințele acestui proces s-au manifestat tocmai cu astfel de prilejuri, cînd țărani înstăriți exploatau sărăcimea satelor, ceea ce a dus la conflicte între diferitele pătri ale țărănimii, fenomen caracteristic perioadei de destrămarea a feudalismului în Țările române la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Neînțelegînd cum se cuvine nici acest proces, el l-a redus numai la aspectul folosirii muncii salariate în gospodăria moșierească (p. 173—175). Iată deci probleme deosebit de importante ale relațiilor agrare din Moldova, cărora V. Mihordea, din motivele arătate, nu le-a adus rezolvarea în nici una din cele două versiuni ale lucrării sale.

Ne-am rezumat la discutarea a numai cîtorva din lipsurile grave pe care le-am înîlnit în lucrarea lui V. Mihordea. În concluzie se poate spune că, prin modul cum a pus problemele și mai ales datorită procedeelelor la care a recurs pentru lămurirea lor, cartea lui V. Mihordea constituie un exemplu de cum nu trebuie să fie scrisă o lucrare de istorie.

Corneliu Istrati

MARIN BUCUR, *Documente inedite din arhivele franceze privitoare la românii în secolul al XIX-lea*, volumul I, București. Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969, 359 p.

Investigarea arhivelor străine, în special a celor franceze, are tradiție în cultura românească. Începută încă din secolul trecut de istorici de prestigiu ai neamului românesc, cercetarea arhivistică peste hotare se continuă cu succes pînă în zilele noastre. Cercetări de amploare întreprinse în ultimii ani în arhivele franceze au dat la iveală materiale de mare însemnătate pentru istoria Țărilor

Române și a relațiilor lor economice, politice și culturale cu Franța în secolele XVIII—XIX. Cu toate acestea, arhivele franceze mai conțin încă fonduri prețioase de documente, unele total necunoscute nouă până în prezent. Stă mărturie în acest sens și volumul de *Documente inedite din arhivele franceze privitoare la români în secolul al XIX-lea*, publicat de Marin Bucur, la sfârșitul anului 1969, pe baza cercetărilor atente a unor fonduri de manuscrise existente în câteva dintre cele mai de seamă biblioteci ale Franței. Volumul conține corespondență privitoare la români sau a exilaților pașoptiști români din capitala Franței către diferite personalități franceze, între anii 1848—1895. Materialul inclus în volumul de față provine în cea mai mare parte din fondul Alfred Dumesnil, total necunoscut la noi până acum, păstrat la „Bibliothèque historique de la Ville de Paris”, și din alte fonduri aflate la secția de manuscrise a Bibliotecii Naționale franceze și la Biblioteca poloneză din Paris.

Cu excepția însemnărilor zilnice ale lui Ferdinand Emile Poulain Dumesnil, tatăl istoricului de artă Alfred Dumesnil, volumul este alcătuit din scrisori ai căror emitenți și destinatari sînt: Adèle și Alfred Dumesnil (fiica și ginerelul istoricului francez Jules Michelet), Maria și C. A. Rosetti, Ion și D. Brătianu, A. G. Golescu, Ion Ghica, Al. I. Odobescu, B. P. Hasdeu, Hermiona Asachi Quinet, Louis Blanc, Jules Michelet, Armand Lévy, Frédéric Damé ș.a.

Correspondența, publicată în limba franceză, este, în afara citorva excepții semnalate de editor, inedită. Au fost integrate în volum și scrisorile de răspuns ale lui Alfred Dumesnil către Maria și C. A. Rosetti, aflate la Biblioteca Centrală de Stat București, întrucît ele pot fi înțelese mai bine la un loc cu rîndurile care le-au provocat. Fiecare document este însoțit de un rezumat și de un comentariu competent din partea editorului.

Prin bogăția și varietatea informațiilor inedite, volumul lui Marin Bucur este de un deosebit interes atît pentru istoriografia românească, cit și pentru istoria noastră literară. Documentele aduc știri noi referitoare la viața și activitatea pașoptiștilor români în cei nouă ani de exil în Franța, cu privire la relațiile prietenești cu revoluționarii francezi, stabilite nu numai pe baza identității de idealuri, ci și printr-o apropiere directă între ei. Schimbul de scrisori dintre soții Adèle și Alfred Dumesnil, Maria și C. A. Rosetti și familia Dumesnil, reconstituie atmosfera intimă, de familie, existentă între exilații pașoptiști și prietenii lor francezi, climatul cultural și revoluționar în care a trăit și activat emigrația română; relevă stîmă și afecțiunea de care s-a bucurat aceasta în rîndurile personalităților franceze, spiritul de solidaritate și colaborare permanentă între revoluționarii români și cei francezi.

Reține atenția, în primul rînd, corespondența lui Alfred Dumesnil cu Maria și C. A. Rosetti, din care răsare afecțiunea și stîmă de care se bucurau soții Rosetti și alți pașoptiști români din partea ginerelui lui Jules Michelet, Semnificativ în acest sens este scrisoarea sa din iulie 1854 către Maria Rosetti, în care Alfred Dumesnil face o emoționantă destăinuire cu privire la prietenia aleasă ce-l leagă de soții Rosetti. Calitățile sufletești ale lui C. A. Rosetti sînt de neegalat, scrie Alfred Dumesnil, iar admirația sa pentru Maria Rosetti (în jurul căreia s-a clădit un mit în emigrație) se ridică pînă la un adevărat cult (p. 255—256).

Aspecte inedite cu privire la episodul arestării lui I. C. Brătianu, implicat în complotul de la Opera Mică și Hipodrom împotriva lui Napoleon al III-lea, eforturile care se făceau în culise pentru eliberarea lui, sînt bogat ilustrate în volum printr-un viu schimb de scrisori între soții Dumesnil, Maria Rosetti și Adèle Dumesnil, C. A. Rosetti și Alfred Dumesnil, Charles Alexandre către același Dumesnil. Demnă de semnalat este, în special, scrisoarea lui Charles Alexandre, din 11 noiembrie 1853, pentru că aduce lumină noi în cazul Brătianu (p. 226—227).

De un deosebit interes în volumul de față este corespondența lui Armand Lévy cu Alfred Dumesnil, din anii 1856—1857, cînd Lévy se afla la noi în țară, unde desfășura o intensă campanie de colectare a unor subscripții pentru tipărirea operii integrale a lui Edgar Quinet.

Dar această corespondență este extrem de prețioasă pentru noi, nu atât pentru știrile cu privire la planurile sale editoriale, ci mai ales pentru informațiile noi ce le aduce cu privire la propunerea sa și a unor prieteni români de a se forma un comitet filo-român, prezidat de Carnot, pentru a apăra interesele țării noastre, cu privire la atmosfera din Principate în anii premergători Unirii și la rolul ce l-a avut Lévy în reîntoarcerea exilaților pașoptiști în țară. Menționăm în acest sens scrisoarea sa către Alfred Dumesnil, din 3 februarie 1857 (p. 280—281), în care îl anunță că la 30 martie exilații români vor putea să se înapoieze cu toții în patrie. Ipoteza avansată de Marin Bucur că Armand Lévy, de vreme ce era atât de bine informat, trebuie să fi avut rolul său în această acțiune și, poate, chiar un mandat ferm din partea exilaților de a lua legătura cu autoritățile din țară și de a obține știri privind revenirea lor în patrie, poate să fie luată în considerare. Publicarea corespondenței lui Armand Lévy cu emigrația română ar aduce, desigur, mai multă lumină în această privință.

Interesantă este și constatarea făcută de acest entuziast filo-român, la începutul anului 1856, că în Principate cauza unionistă făcuse progrese mari. Nu la fel de realiste sînt însă observațiile sale cu privire la armonia ce domnește în țară între clasele sociale. Importantă este și știrea că românii își puseseră speranțele să obțină de la marii lor prieteni, Jules Michelet și Edgar Quinet, o prefață la ediția în limba franceză a cronicilor românilor (p. 276—278).

O altă categorie de documente din volumul editat de Marin Bucur o formează cele referitoare la folclor și la istoria noastră literară. Semnalăm în special corespondența C. A. Rosetti — Alfred Dumesnil, din anii 1850—1851, care ne dezvăluie în persoana rafinatului critic de artă încă un mare admirator al liricii noastre populare (p. 43—44, 67—68, 77—78, 131—132).

Correspondența menționată pune în evidență faptul că C.A. Rosetti trimitea lui Alfred Dumesnil traduceri în limba franceză a celor mai frumoase doine și balade românești. Această informație, după cum s-a arătat (Elena Piru, în „România literară”, an III, nr. 17, din 23 aprilie 1970), face lumină în problema controversată a paternității unora din traduceri de poezii populare românești aflate în fondul Jules Michelet de la „Bibliothèque historique de la Ville de Paris”.

Alfred Dumesnil a intenționat să publice un volum de poezii populare românești în limba franceză, la care Jules Michelet era gata să-i dea concursul. Aflăm, acum, concret de existența acestui plan. (Vezi scrisoarea lui Jules Michelet către Alfred Dumesnil de la p. 238—239).

Volumul editat de Marin Bucur aduce și confirmarea ipotezei că Al. I. Odobescu a fost introdus în familia Dumesnil de către C. A. Rosetti. Este vorba de scrisoarea acestuia din urmă, din 30 iulie 1850, către Alfred Dumesnil, publicată acum pentru prima dată, în care exilatul român îl ruga pe Alfred Dumesnil să-l accepte în pensiune pe tânărul Odobescu. (p. 56—57).

Date medite cu privire la șederea viitorului scriitor la Paris, în anul 1851, ne comunică jurnalul lui Ferdinand Emile Poulain Dumesnil, intitulat „Agenda parisien ou Memento de cabinet”, descoperit de Marin Bucur printre manuscrisele lui Alfred Dumesnil păstrate la Biblioteca istorică a orașului Paris (p. 140—156), în care se află referiri zilnice la Al. Odobescu. Jurnalul aduce astfel un serviciu prețios istoriei noastre literare.

Scrisorile lui Odobescu către Alfred Dumesnil, din anii 1851, de la Paris, (p. 129—130, 138) sînt de un real interes și nu vor putea lipsi dintr-o viitoare ediție a corespondenței autorului lui „Pseudokinetikos”.

Un indice de nume, o listă cronologică și un sumar alfabetic al corespondenței înlesnesc consultarea acestei valoroase colecții de documente privitoare la români, extrase din arhivele franceze.

Volumul publicat de Marin Bucur este susceptibil însă și de unele completări și rectificări. Ele se referă numai la câteva din documentele acestui volum, aflate la Biblioteca poloneză din Paris, pe care am avut și noi posibilitatea să le consultăm. Astfel, scrisoarea lui Al. I. Odobescu de la p. 330 este publicată cu o omisiune în

text, cu privire la care editorul nu dă nici o explicație. Iată și rîndurile omise, pe care le reproducem mai jos între paranteze drepte, după lectura manuscrisului : „...de la fête commémorative que l'on doit célébrer demain au Collège de France, et à laquelle les Roumains ne peuvent [certainement pas rester étrangers ; aussi comme nous avons pensé qu'ils considèrent (?) de les y faire représenter par un délégué des étudiants roumains si nombreux à Paris, nous pensons que personne ne saura mieux remplir ce rôle que M. Eugène Ionesco, le fils de notre éminent professeur d'histoire et orateur Nicolas Ionesco. Je donne ces lignes à M. Ionesco pour que vous vouliez bien l'accueillir et vous entendre avec lui sur la place qu'il pourrait occuper parmi les] personnes autorisées à exprimer les sentiments de vénération...”. (Bibliothèque Polonaise de Paris, Ms. 1035/1). Completarea de mai sus modifică radical interpretarea dată de Marin Bucur acestei scrisori (vezi comentariul de la p. 331).

De asemenea, trebuie citit în textul aceleiași scrisori, în loc de „les hommes dont on va célébrer la réunion”, „les hommes dont on va célébrer la mémoire”.

Precizăm că persoana neidentificată de editor căreia îi este adresată scrisoarea de față este publicistul francez Armand Lévy. (vezi Adam Lewak, *Katalog rekopisow Muzeum A. Mickiewicza w Paryżu*, Krakow. 1931, nr. 1035). Scrisoarea se află în aceeași mapă cu corespondența lui I. C. Brătianu, Eugen Carada, Maria și C. A. Rosetti către Armand Lévy, păstrată la Biblioteca poloneză din Paris. În mod inexplicabil, aceste scrisori lipsesc din volumul editat de Marin Bucur. Menționăm că din corespondența citată mai sus, n-au fost publicate decât cîteva din scrisorile lui C. A. Rosetti și Eugen Carada către Armand Lévy, restul fiind inedite (vezi Olimpiu Boltoș, *Contribuții la istoria misiunii lui A. Panu în Apus (1864)*, în „Anuarul Institutului de istorie națională”, an VI (1931–1935), p. 453–465, p. 457, p. 460–463 ; *Cronica*, an. VI, nr. 23, 6 iunie 1970).

Datarea scrisorii respective de către Marin Bucur este greșită. Lectura corectă a datei este **1884 aprilie 11**, și nu 1888 aprilie 19, cum citește Marin Bucur. În sprijinul acestei lecturi invocăm următorul argument : serbarea comemorativă de la Collège de France, consacrată lui Jules Michelet, Edgar Quinet și Adam Mickiewicz, despre care amintește Odobescu în scrisoarea sa către Armand Lévy, a avut loc la începutul lunii aprilie din anul 1884 (vezi „Românul”, an XXVIII, 11–12 aprilie 1884, p. 338). Știrea este confirmată și de o scrisoare adresată la 29 aprilie 1884 de C. A. Rosetti lui Armand Lévy, în care referindu-se la evenimentul sărbătorit la Collège de France, despre care-i scrisese desigur A. Lévy, fostul discipol al lui Jules Michelet și Edgar Quinet își exprimă profundul regret de a nu fi putut lua parte la serbarea „Sfintei noastre Treimi” (vezi *Cronica*, an VI, nr. 23, 6 iunie 1970).

Sînt necesare de asemenea cîteva precizări și îndreptări cu privire la comentariile care însoțesc unele scrisori. De exemplu, referitor la scrisoarea lui Adèle Dumesnil către soțul ei (din 11 ianuarie 1854, p. 239–240), precizăm că muncitorul amintit în acea scrisoare n-a fost Hallequin, cum presupune Marin Bucur, ci lucrătorul tipograf Angot (vezi C. C. Angelescu, *O pagină din viața lui Ion C. Brătianu : Un complot din 1853 împotriva lui Napoleon al III-lea* în „Studii și cercetări istorice”, vol. XX, Iași, 1947, p. 193). Greșit interpretează Marin Bucur și rîndurile lui Adèle Dumesnil relative la Armand Lévy. Acesta, scrie editorul, „reușise să intre în închisoare, cu toată paza la intrare, fără bilet, în timpul interogatoriului acuzaților” (p. 231). În realitate, nu este vorba de o pătrundere în închisoarea unde se afla Ion C. Brătianu, ci de intrarea lui Armand Lévy în sala Palatului de Justiție din Paris, unde se judeca procesul acestuia. Apoi, unele inițiale ce apar în scrisoarea menționată pot fi lesne completate. Persoana cu inițiala H era avocatul Arthur Hubbard, care figura printre inculpați. Numele său apare de altfel în cuprinsul scrisorii de care ne ocupăm. El este însă greșit transcris : *Hubart* în loc de *Hubbard* (p. 240). Tot cu privire la procesul lui Ion C. Brătianu, la care se referă și scrisoarea Adèlei Dumesnil, din 16 ianuarie 1854 (p. 241–242), notăm că rîndurile : „Brătianu a été retiré de Passy hier matin” nu pot fi interpretate în sensul

indicat de Marin Bucur, Ion C. Brătianu fusese încarcerat la închisoarea Sainte Pélagie și apoi, pentru motive de boală, fusese transferat în sanatoriul doctorului Blanche de la Passy, unde se afla în preajma judecării procesului său de către Tribunalul corecțional din Paris. În timpul procesului, el era zilnic condus de poliție de la Passy la Palatul de Justiție (vezi C. C. Angelescu, *op. cit.*, p. 192). La 16 ianuarie 1854, când Adèle Dumesnil trimitea acce scrisoare soțului ei, urma să fie pronunțată sentința, prin care Ion C. Brătianu a fost condamnat la trei ani închisoare și 500 franci amendă. Pe baza acestei condamnări, el a fost încarcerat la Conciergerie, iar la 31 ianuarie 1854 a fost transferat la același sanatoriu de la Passy, unde a rămas pînă la 14 iulie 1856. (*ibidem*, p. 198). Așadar, Marin Bucur exagerează atunci cînd scrie că plecarea lui Brătianu de la Passy a constituit „o mare izbîndă” (p. 242).

Colecția de documente din arhivele franceze publicată de Marin Bucur este o lucrare interesantă și utilă. Bogăția de informații, în marea lor majoritate inedite, caracterul intim, lipsit de orice formalitate, al scrisorilor cuprinse în volumul de față, competența și stilul elegant al comentariilor editorului, recomandă cartea nu numai specialiștilor, ci și unui public larg de cititori. Așteptăm cu un deosebit interes apariția volumului al doilea, promis de Marin Bucur în prefața volumului I, care va conține corespondența inedită păstrată în fondul Jules Michelet de la Biblioteca istorică a orașului Paris.

S. Mărieș

Rumanian Studies, An international annual of the humanities and social sciences, vol. I, Leiden, E. J. Brill, 1970, 6+225 p.

Sub direcția profesorului Keith Hitchins de la Universitatea din Illinois, a apărut primul volum din anuarul *Rumanian Studies*. Scopul urmărit de această publicație, după cum lămurește profesorul Keith Hitchins, în prefață, este de a oferi o nouă posibilitate celor ce în Statele Unite ale Americii studiază istoria și cultura României să publice rezultatele cercetărilor lor și totodată de a înlesni cercetătorilor români să aducă la cunoștința cercurilor științifice din străinătate contribuțiile lor pe tărîmul științelor sociale.

Volumul ce recenzăm din *Rumanian Studies* cuprinde articole ale profesoriilor americani Barbara Jelavich, Philip Eidelberg și Richard Todd, precum și ale cercetătorilor români David Prodan, Dan Berindei, Mircea Zăciu, Petru Comarnescu, Ștefan Pascu și Paul Simionescu.

În rîndurile care urmează, vom indica, în scurte rezumate, subiectele tratate, adăugînd observațiile noastre.

1. BARBARA JELAVICH, *Rusia, the great powers and the recognition of the double election of Alexander Cuza: the letters of A. P. Lobanov-Rostovskii to N. K. Giers, 1858—1859* (p. 3—34).

Barbara Jelavich, profesoară la Universitatea Indiana din Statele Unite ale Americii, aduce contribuții noi pentru cunoașterea atitudinii Rusiei față de alegerea lui Alexandru Ioan Cuza ca domn al Moldovei și al Țării Românești. La baza acestei cercetări se află scrisorile pe care Lobanov-Rostovskii (însărcinatul de afaceri al Rusiei la Constantinopol și apoi ambasadorul țarului în capitala Imperiului Otoman) le-a trimis lui Nicolae Carlovici Giers, consulul general al Rusiei la București. Sînt în această corespondență știri interesante, ca, de ex., informația transmisă la 8/20 decembrie 1858 de Lobanov-Rostovskii că Poarta sprijinea candidatura lui Mihai Sturza la tronul Moldovei, iar ambasadorul Angliei, sir Henry Bulwer, care avea o mare influență la Constantinopol, se străduia să asigure lui Alexandru Ghica, fostul domn de la 1834 la 1842 și caimacam de la 1856 la 1858, coroana Țării Românești.

Din scrisorile lui Lobarov-Rostovskii reiese clar că Rusia, ca și Franța lui Napoleon al III-lea, în anii 1858—1859, a sprijinit revendicările românilor și a împiedicat guvernul otoman să realizeze planurile sale de ocupare militară a celor două Principate. Stăruințele miniștrilor sultanului pe lângă marile puteri pentru a obține încuviințarea de a trimite un corp de armată de 12.000 ostași peste Dunăre au dat greș din cauza împotrivirii Rusiei.

Bine documentat, studiul lui Barbara Jelavich este o contribuție interesantă la istoria modernă a României. Semnalăm însă și o greșeală, care, probabil, este o greșeală de tipar: la p. 4 este menționat tratatul de la Berlin care a stabilit „protectoratul colectiv” al marilor puteri asupra Moldovei și Țării Românești. Or, se știe că garanția colectivă a marilor puteri pentru cele două Principate a fost prevăzută în tratatul de la Paris din 1856. Probabil că zețarul, în loc de „Paris”, a cules cuvântul „Berlin” și că, la corectură, nu s-a observat această eroare.

2. PHILIP EIDELBERG, *The agrarian policy of the rumanian national liberal party, 1900—1916*, (p. 69—93).

Autorul și-a propus să înfățișeze politica agrară a partidului național-liberal român de la 1900 la 1916. El însă a limitat expunerea sa numai la două reforme înfăptuite de acest partid în decursul guvernărilor sale, anume: legea băncilor populare din 1903 și legea obștiilor sătęști din 1904. Philip Eidelberg susține că ambele reforme, în intenția liberalilor, erau menite să favorizeze chiaburimea satele și dezvoltarea industriei în România. Băncile populare și obștiile sătęști ar fi avut de scop să „exproprieze” de fapt pe marii moșieri, care se împotriveau industrializării, și să silească pe țărani săraci să se angajeze, ca muncitori, în întreprinderile industriale, după ce vor fi înstrăinat petecul lor de pământ, deoarece cultivarea acestuia nu le mai procura suficiente mijloace de trai.

Este incontestabil că partidul liberal s-a străduit să înlesnească, pe calea legislativă, înființarea și dezvoltarea industriei naționale. Este de asemenea incontestabil că atât băncile populare, cât și obștiile sătęști au adus chiaburimii mari profituri. Este însă îndoielnic ca, prin legile din 1903 și 1904, să se fi urmărit „exproprierea” de fapt a marilor moșieri. În adevăr, mulți dintre aceștia erau membri influenți ai partidului liberal și deci este puțin probabil ca, împotriva lor, conducerea partidului să fi luat măsuri tinzând la „exproprierea” lor de fapt. De altminteri, de la 1904 la 1916, nici nu s-a ivit în România vreun caz în care un latifundiar să fi fost „expropriat” de moșia lui din cauza băncilor populare sau a obștiilor de arendare.

Adăugăm că, în perioada 1900—1916, politica agrară a partidului liberal român nu s-a mărginit la legile din 1903 și 1904. După răscoalele din 1907, liberalii, reveniți la cîrma țării în tristește împrejurări cunoscute, au pus în aplicare o serie de legi prietenoare la crearea izlazurilor comunale, înființarea Casei Rurale, o nouă reglementare a învoielilor agricole, stabilirea arenzii maxime și a salariului minim, judecarea litigiilor de la sate de către judecătorul de ocol ambulant care vizita periodic comunele din circumscripția sa etc., etc. Aceste reforme n-au dat însă rezultatele așteptate. De aceea, în septembrie 1913, conducerea partidului liberal a fost constrînsă să admită necesitatea exproprierii moșiilor latifundiare, recunoscînd astfel falimentul reformelor adoptate după 1907.

Așadar, politica agrară a partidului liberal român, în perioada 1900—1916, nu poate fi judecată numai pe baza celor două legi din 1903 și 1904, iar aceste legi n-au fost făurite cu intențiile pe care Philip Eidelberg le atribuie autorilor lor și nici n-au avut consecințele pe care el le indică în expunerea sa.

3. RICHARD TODD, *Archaeology and history at Histria — A review of HISTRIA II* (p. 97—107).

Este o dare de seamă a volumului II consacrat săpăturilor de la Histria, volum apărut în editura Academiei Republicii Socialiste România la 1966. Richard Todd pune în evidență însemnătatea rezultatelor obținute prin aceste săpături.

El aduce elogiul arheologilor români pentru importanța lor contribuție la cunoașterea celei mai importante așezări arheologice grecești „nu numai din România, dar și de pe întregul țărm apusean al Mării Negre”.

4. DAVID PRODAN, *Gheorghe Șincai* (p. 35—44).

Profesorul David Prodan publică un studiu interesant despre Gheorghe Șincai. Viața și opera marelui istoric transilvănean sînt concis înfățișate. Profesorul Prodan se oprește îndeosebi asupra „Cronicei românilor” și arată însemnătatea acestei lucrări. Sînt citate aprecierile elogioase ale lui Mihail Kogălniceanu și Edgar Quinet. Acesta a considerat pe autorul „Cronicei românilor” ca pe unul din „creatorii marelui școli istorice din veacul al XIX-lea”.

Concluzia profesorului Prodan este că, „supusă chiar rigorilor criticii moderne”, „Cronica” lui Șincai a rămas totuși „o lucrare de bază a istoriografiei moderne române”.

5. DAN BERINDEI, *Le problème de l'édification d'un Etat national roumain jusqu'en 1848 et pendant les événements révolutionnaires* (p. 45—68).

Cuprinde o bună expunere a luptelor purtate de înaintașii noștri pentru constituirea statului național român. Autorul arată care au fost în „ultima parte” a veacului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor principalele manifestări ale frunțașilor poporului român din Transilvania, Muntenia și Moldova în vederea atingerii acestui obiectiv. Revendicările formulate cu prilejul revoluției din 1848 sînt judicios înfățișate în încheierea studiului. Folosind un bogat material, cu talentul și precizia bine cunoscute din lucrările sale anterioare, Dan Berindei a scris aceste pagini. Cu părere de rău, constatăm, însă, că ele au fost defectuos traduse în limba franceză. Termenii improprii abundă. Greșelile de gramatică sînt numeroase. Nu lipsesc nici chiar erori de ortografie.

6. MIRCEA ZACIU de la Universitatea din Cluj publică, în limba franceză, studiul *Camil Petrescu et la modalité esthétique du roman (L'idée de „structure”)* (p. 111—124).

7. PETRU COMARNESCU, în studiul *The rumanian and the universal in Brâncuși's work* (p. 127—145), înfățișează ce este tipic românesc și ce este universal în opera marelui sculptor Brâncuși.

8. ȘTEFAN PASCU, *The publication of sources concerning the revolt of Horea* (p. 149—172).

Răscoala lui Horea din 1784 — după cum constată profesorul Ștefan Pascu — a fost o puternică lovitură dată „însăși bazei societății feudale din Transilvania”. De aceea ea a stîrnit un mare interes printre contemporani, precum și în generațiile următoare, după cum reiese din numeroasele documente referitoare la răscoala iobagilor de la 1784 și din lucrările care l-au fost consacrate.

Profesorul Ștefan Pascu enumeră scrierile contemporanilor, cronicile, relațiile călătorilor etc., relative la lupta dusă de Horea și de tovarășii lui împotriva exploataților lor. Citează apoi studiile istorice și culegerile de documente apărute în cursul secolului al XIX-lea și în primele șapte decenii ale veacului următor. Mai ales în perioada dintre cele două războaie mondiale a fost publicat un foarte bogat material despre răscoala de la 1784. La acest rezultat a contribuit îndeosebi Institutul de istorie, înființat la Cluj, ai cărui colaboratori au întreprins cercetări aprofundate în arhivele din România și din alte state. Comemorarea, în 1934, a 150 de ani de la răscoala lui Horea a constituit un îndemn pentru intensificarea acestor cercetări.

După cel de al doilea război mondial, studiile privitoare la răscoala din 1784 s-au întemeiat pe concepția materialistă a istoriei. Au fost astfel obținute rezultate de mare însemnătate.

Deși, într-o perioadă de mai bine de 180 de ani, au fost imprimate numeroase lucrări despre răscoala de la 1784, totuși profesorul Ștefan Pascu subliniază

că, pînă azi, doar o mică parte a materialului existent a fost publicată. În asemenea condiții, istoricii din Cluj actualmente pregătesc pentru tipar, sub titlul: *Izvoare cu privire la răscoala lui Horea*, „un prețios material documentar relativ la cauzele răscoalei, la repercusiunile ei în principatul Transilvaniei și în regiunile învecinate, la înfrurirea pe care a exercitat-o, la motivele care au determinat atît pe răsculați cît și pe adversarii lor, în sfîrșit, la diferitele faze ale răscoalei și la consecințele ei“.

9. PAUL SIMIONESCU, *Un guide bibliographique pour l'histoire du Moyen Âge et des temps modernes de la Roumanie* (p. 173—225).

După cum autorul a precizat în chiar titlul contribuției sale, el și-a propus să pună la dispoziția cercetătorilor străini „o călăuză bibliografică“ privind evul mediu și epoca modernă din istoria României.

În primul capitol, Paul Simionescu indică principalele publicații de bibliografii, cataloage de manuscrise și repertorii de documente relative la aceste faze ale istoriei țării noastre. Al doilea capitol este consacrat celor mai de seamă lucrări de sinteză. În al treilea capitol, autorul dă foarte utile informații despre edițiile de documente interne și externe privitoare la cele două epoci menționate. Enumeră apoi principalele ediții ale cronicilor. Semnalează cele mai importante lucrări referitoare la călătorii străini în țările noastre. Citează volumele cuprinzînd memoriile și discursurile fruntașilor vieții politice din România epocii moderne. Citează și amintirile unor literați. În încheiere, Paul Simionescu face cunoscut că această contribuție va fi completată, cu alt prilej, cu indicații asupra lucrărilor relative la anumite teme din istoria României.

Metodic întocmită, bibliografia publicată de Paul Simionescu în acest volum din *Rumanian studies* va fi de un real folos istoricilor străini care vor dori să cunoască problemele evului mediu sau ale perioadei moderne din istoria României. Cîteva completări ni se par însă necesare.

Astfel, la p. 174, este citată lucrarea lui A. Ștefănescu-Galați, *Contribuțiuni bibliografice pentru cunoașterea evoluției poporului român*, Partea I-a, *Publicațiuni anterioare secolului XIX*, (Buc.), 1920, 32 p. Paul Simionescu a omis să citeze partea a II-a a acestei lucrări (privind perioada 1800—1860), apărută la București, în 1939, la Institutul de arte grafice „Presa veche românească“, VIII + 54 p.

La p. 224, sînt menționate *Însemnările zilnice* ale lui Titu Maiorescu, vol. I și II (privind perioada 1855—1886). Paul Simionescu a omis să citeze volumul III, publicat la București de I. Rădulescu-Pogoneanu, în 1943, volum relativ la perioada 1887—1891¹.

Din memoriile lui Al. Candiano-Popescu nu este amintit (la p. 223—224), decît volumul apărut în 1944, cu titlul: *Amintiri din viață-mi* (170 p.), fiind omis volumul mult mai important *Războiul neașteptat. Istorie critică. Asaltul și luarea redutei Grivița*, publicat în 1913, în editura Institutului de arte grafice „Flacăra“ din București (278 + 7 p.).

Din *Discursuri politice* ale lui Alexandru Lahovary nu este amintit (la p. 225) decît volumul tipărit la București, în 1905, cuprinzînd cuvîntări din perioada 1881—1896, rostite în întruniri publice sau la banchete. Au fost omise vol. I din *Discursuri parlamentare* (1867—1872), București, Tip. Dor P. Cucu, f.d., precum și volumul *Discursuri parlamentare (1888—1891)*, București, Ed. Librăriei C. Sfetea, 1915.

Din *Discursuri politice* ale lui N. Filipescu nu este citat (la p. 225) decît volumul I (privind perioada 1888—1901), volum apărut în editura „Minerva“ din București la 1912. În nota 8 de la pag. 225 sînt menționate și *Cuvîntări din război 1914—1916*, București, 1925. A fost omis vol. II din *Discursuri politice* ale lui N.

¹ Fragmente din *Însemnări zilnice* de Titu Maiorescu au apărut și în revista „România literară“, precum și în „Studii, revistă de istorie“.

Filipescu (privind perioada 1901—1907), publicat în editura „Minerva” din București la 1915.

Din *Discursuri politice* ale lui Take Ionescu sînt amintite (la p. 225) numai cele 5 volume privind perioada 1886—1900. A fost omis volumul cuprinzînd discursurile rostite în perioada 1915—1917, volum apărut la București, în 1919, (167 p.), cu o scurtă prefață, în care Take Ionescu declară: „Am spus și repetat că, din activitatea mea politică, consider perioada din august 1914 pînă la august 1916 ca, fără de asemănare, cea mai însemnată”. Așadar, Paul Simionescu a omis să citeze tocmai volumul în care au fost tipărite discursurile pe care Take Ionescu le-a considerat cele mai importante din cariera lui politică. Totodată subliniem că mai ales aceste discursuri prezintă interes pentru istoricii străini, deoarece au fost rostite într-o perioadă de așa de mare însemnatate din punctul de vedere istoric, ca aceea a primului război mondial.

Semnalăm și o eroare. La p. 197, titlul de *Surete și izvoade* al volumelor de documente, publicate de Gh. Ghibănescu, a fost tradus, în limba franceză, prin termenii *Documents turcs et copies*. Or, în *Dicționarul limbii române moderne*, publicat de Academia R.P.R. în 1958, se precizează că suretul este „copia unui act” (p. 824) și izvodul este „un manuscris, un document, un concept” etc. (p. 399). Așadar, a traduce „surete și izvoade” prin „documents turcs et copies” constituie o greșală.

Este profund regretabil că meritele necontestate ale bibliografiei întocmite de Paul Simionescu sînt întunecate prin asemenea omisiuni și erori.

*

Din contribuțiile apărute în primul volum din *Rumanian studies* este deosebit de interesant pentru noi, românii, mai ales studiul profesoarei Barbara Jelavich. În încheierea acestei recenzii exprimăm dorința ca viitoarele volume să cuprindă cît mai multe studii de acest fel. Rapoartele trimise la Washington de șefii misiunilor diplomatice ale Statelor Unite în România, îndeosebi în legătură cu primul și al doilea război mondial, alcătuiesc un material prețios. Acest material s-ar cuveni să facă obiectul unor cercetări aprofundate al căror rezultat, completat cu știri culese și din alte izvoare, să fie publicat în viitoarele volume din *Rumanian studies*.

Constantin C. Angelescu

D. BERLESCU, C. BOTEZ, I. SAIZU, *Buhuși. Din istoricul fabricii și <al> localității*, Bacău, 1971, 374 p.

Elaborarea unor studii monografice consacrate unor vechi localități, urbane sau rurale, sau unor întreprinderi economice cu tradiție constituie unul dintre obiectivele însemnate ale muncii de cercetare în domeniul științelor sociale, obiectiv care a polarizat, deopotrivă în ultima vreme, preocupările istoricilor, economiștilor sau sociologilor. Numeroasele realizări în această direcție li se adaugă și recenta contribuție a unui colectiv de istorici ieșeni, materializată în lucrarea *Buhuși. Din istoricul fabricii și <al> localității*.

Manifestînd un interes statornic pentru cunoașterea locurilor și marilor întreprinderi băcăuane — dovedit, între altele, și prin alcătuirea monografiei fabricii de celuloză și hîrtie *Letea* (apărută în anul 1969) — autorii pun, de astă dată, în circuitul științific un apreciabil volum de informații, provenind din cele mai diverse surse documentare centrale și locale, relative la istoria celor peste opt decenii și jumătate de existență a fabricii de postav din Buhuși.

Înființată în anul 1885 de către proprietarul acelei moșii, colonelul Eugen Alcaz, prin cumpărarea (în 1876) și, apoi, transferarea la Buhuși a utilajelor apar-

ținând întreprinderii fundate încă din 1853, de către Mihail Kogălniceanu, la Tg. Neamț, noua fabrică de postav a continuat activitatea celei nemțene, firește, în alte condiții impuse de noile împrejurări. Funcționând, inițial, ca întreprindere particulară (1885—1895) sub patronajul lui E. Alcaz și, apoi, al lui E. Wolff et Co., iar în cele din urmă ca societate pe acțiuni (1895—1948), unitatea din Buhuși — dotată de la început cu utilaj modern — a fost prima întreprindere sistematică de fabricare a postavurilor de la noi și a deținut, decenii de-a rîndul, un loc primar în ramură, iar aceasta din urmă în ansamblul industriei românești. Producția ei, destinată în cea mai mare parte acoperirii necesităților armatei, a înregistrat o creștere continuă, ca urmare a lărgirii și îmbunătățirii procesului de producție, a creșterii numărului muncitorilor, a sporirii capitalului și a extinderii legăturilor cu numeroasele firme europene (îndeosebi din Elveția, Austria, Germania, Italia, Franța și Polonia). După desăvîrșirea statului național unitar, societatea, reorganizată sub forma unui concern industrial (dar fără a întruni de la început trăsăturile sale clasice), și-a extins sfera afacerilor asupra întregului teritoriu al țării. Noua organizație întruhipa interesele unui grup străin eterogen — dominat de capitalul francez —, care, prin intermediul Băncii de Credit Român, controla unitatea din Buhuși.

Împărtășind soarta celor mai multe dintre întreprinderile și ramurile industriale din vremea crizei economice din anii 1929—1933, societatea din Buhuși s-a consolidat ulterior prin lărgirea formelor de „îngemănare” a capitalului bancar cu cel industrial, proces complex desfășurat pe fondul unei dependențe mereu crescînde a activității economice a fabricii față de capitalul străin. După izbucnirea ultimei conflagrații mondiale, societatea Buhuși a fost nevoită să-și disperseze instalațiile în diverse puncte din țară. Readucîndu-se aceste utilaje abia după victoria insurecției din august 1944, în condițiile eforturilor generale pentru refacerea economică și de democratizare a țării, s-a creat posibilitatea reluării activității unuia dintre pilonii industriei noastre textile. Prin actul naționalizării, întreprinderea a fost pusă unor transformări structurale reliefate de: dezvoltarea bazei tehnico-materiale, organizarea științifică a producției, creșterea forței de muncă, sporirea volumului producției și al productivității muncii, ridicarea nivelului calitativ și reducerea prețului de cost, sporirea rentabilității etc.

Delimitînd coordonatele evoluției fabricii Buhuși pentru fiecare etapă istorică cuprinsă în perioada 1885—1944, autorii n-au omis aspectul social pe care-l incumbă analiza fenomenelor economice în ansamblu, ilustrînd, printr-un bogat material documentar, în parte inedit, lupta muncitorilor buhușeni pentru îmbunătățirea soartei lor. Pentru noua perioadă istorică, de industrializare socialistă, autorii au surprins implicațiile pe care acest proces le-a avut pe plan local, în direcția modificării structurii economice a zonelor periferice ale Buhușului, și asupra fenomenelor urbanistice și demografice, implicit asupra creșterii nivelului material și cultural al populației.

Un scurt istoric al localității de la primele mărturii documentare pînă în anii construcției socialiste — conceput de autori ca parte finală a monografiei — întregeste tabloul, bine conturat de altfel, al evoluției fabricii de postav Buhuși, evidențiind legătura indisolubilă și caracterul de reciprocitate existente între așezare și întreprindere.

Netăgăduit, monografia întreprinderii textile Buhuși, realizată de către istoricii ieșeni printr-o pilduitoare colaborare cu conducerea combinatului (îndeosebi în cadrul capitolului al V-lea, consacrat istoriei contemporane a întreprinderii), are certe calități științifice. Prin volumul informațiilor, prin diversitatea și modul de interpretare a lor, lucrarea vine să umple un gol în istoriografia noastră economică. Pornind de la ideea că preocupările din ultima vreme ale autorilor amintiți lasă să se întrevadă realizarea unor noi lucrări de același gen, ne permitem cîteva sugestii, și unele mici observații, ce decurg din lectura recentei monografii.

Socotim, în primul rînd, că o mai atentă echilibrare a materialului pe capitole ori a problematicei abordate în cuprinsul acestora ar fi eliminat caracterul

poate prea tehnicist, ca și extinderea excesivă, a părții finale a lucrării (vezi cap. V, p. 169—311), asigurând astfel mai multă cursivitate unei lecturi în general agreeabilă și pentru un nespecialist. În al doilea rând, apreciem că ar fi fost mai nimerit ca monografia să înceapă cu capitolul consacrat istoricului așezării Buhuși — capitol cu care autorii își încheie lucrarea — ceea ce, după părerea noastră, ar fi oferit de la început cititorilor posibilitatea de a aprecia, sub multiple aspecte, cadrul în care a luat ființă întreprinderea și implicațiile evenimentului pe planul evoluției urbanistice ulterioare a localității. De altfel, aceste elemente au fost reliefate de către autori în cuprinsul capitolului al VI-lea dar cu prețul reluării unor idei, situație care putea fi, altminteri, lesne evitată.

În sfârșit, semnalăm câteva mici erori, care s-au strecurat în text, dar a căror frecvență reține totuși atenția. Așa, de exemplu, interesante documente privind fabrica lui Kogălniceanu de la Tg. Neamț, puse la dispoziție autorilor printr-un colegial gest de către D. Constantinescu, au fost reproduse (în anexele de la paginile 44—51) cu greșeli de transcriere, nerespectându-se normele consacrate în această operațiune. Din această cauză, inițialele D. D., semnificând D<irectorul> D<epartamentului> apar drept inițiale ale unor prenume (p. 45—46); cuvinte sau expresii lămuritoare din afara textului documentelor ca: „indescifrabil”, „urmează rezoluția” ș.a., fiind mărinate de cuvenitele paranteze drepte (ori reproduse cu alte caractere) par a face parte din însuși conținutul documentelor respective (p. 46—50); trimiterile în forma „orig. cirilice” sînt incorecte (p. 45, 46, 47, 48, 50, 51). Nici condițiile grafice în care au fost reproduse documentele amintite — nerespectându-se spațiile necesare și caracterul diferențiat al literei între text și trimitere — nu sînt tocmai nimerite. În afara acestora, se impunea o atenție sporită în alcătuirea aparatului critic al lucrării în sensul evitării unor inconsecvențe (p. 27, 323, 327) ori a unor trimiteri incorecte (vezi p. 19, nota 39, p. 323 — notele 47, 48, 50). De asemenea, rezolvarea unor cerințe de ordin tehnoredacțional putea fi săvîrșită fără a afecta cursivitatea logică a textului (p. 154).

Firește, cele câteva observații formulate de noi nu umbresc cu nimic valoarea științifică a lucrării asupra căreia ne-am oprit în rîndurile de mai sus. Venind în întîmpinarea unor necesități științifice și didactice de stringentă actualitate, între care elaborarea tratatului de istorie a economiei naționale, monografia consacrată fabricii de postav din Buhuși răspunde, în același timp, imperativelor generale ale cercetării în domeniul științelor sociale. Lucrarea constituie un exemplu grăitor de conlucrare fructuoasă între o unitate economică și alta de cercetare științifică.

D. Vitcu

C. CUSNIR-MIHAILOVICI, FI. DRAGNE, GH. UNC. *Mișcarea muncitorească din România. 1916—1921. Crearea Partidului Comunist Român*, București, Editura politică, 1971, 525 p.

Cercetările întreprinse în ultimul timp pentru stabilirea rolului și locului mișcării muncitorești în evoluția vieții social-politice a țării au dus la publicarea unor lucrări monografice a căror importanță pentru cunoașterea istoriei contemporane a României este unanim recunoscută. Deși în cadrul acestor preocupări, unele lucrări mai vechi au abordat deja anumite aspecte ale istoriei mișcării muncitorești din România, totuși, în ultimii ani în istoriografia noastră s-a făcut tot mai mult simțită necesitatea elaborării unor lucrări monografice care să cerceze această problemă în totala ei complexitate.

Lucrarea de față, prin modul de prezentare și interpretare a evenimentelor și prin bogăția informațiilor răspunde acestei cerințe, propunându-și — așa cum declară și autorii — să elucideze unele din cele mai importante momente din

istoria partidului și a mișcării noastre muncitorești. De fapt, această lucrare urmărește transformările profunde intervenite în conștiința maselor și procesul maturizării mișcării socialiste de după primul război mondial în scopul evidențierii condițiilor în care s-a transformat partidul socialist în partid comunist și a luptei pentru făurirea Partidului Comunist Român.

Prezentind cronologic tabloul succesiunii principalelor evenimente survenite în evoluția mișcării muncitorești din anii ce au urmat războiului, autorii schițează la început cadrul economic și politic în care au avut loc acțiunile de luptă ale maselor populare din preajma și din timpul primei conflagrații mondiale. După ce se subliniază faptul că în preajma războiului mișcarea muncitorească din România se afla într-o fază înaintată, cu o veche tradiție și cu un rol crescând în viața social-politică a țării, lucrarea de care ne ocupăm se oprește asupra problemelor deosebite ridicate de primul război mondial în fața mișcării muncitorești și evoluția acesteia în condițiile apărute după 1916.

O atenție deosebită se acordă apoi saltului calitativ săvârșit de mișcarea muncitorească după procesul de reorganizare a acțiunilor de luptă a maselor populare, care a dus la creșterea valului revoluționar din cursul anilor 1918—1919, când mișcarea muncitorească din România intra într-o perioadă deosebită a dezvoltării sale.

Analizând problemele mișcării muncitorești în strinsă legătură cu celelalte aspecte ale vieții sociale și politice și având totodată în vedere noile condiții ridicate de încheierea procesului de formare a statului național unitar român, cei trei autori au meritul de a prezenta creșterea avântului revoluționar în strinsă legătură cu evoluția generală a țării, asupra căreia, de altfel, mișcarea muncitorească va avea o influență deosebită.

Creșterea luptei maselor din perioada 1919—1920 este considerată ca o urmare a situației economice și sociale a țării, care a constituit, în același timp, fenomenul principal al crizei politice din acea perioadă.

Alături de activitatea partidului socialist de educare, organizare și îndrumare a întregii mișcări muncitorești în vederea unor scopuri consecvent revoluționare, autorii surprind procesul intern de adaptare a partidului la noile condiții de după război. Așa se face că, deși cu unele inconsecvențe, linia politică urmată de mișcarea socialistă era adecvată realităților societății românești din acel timp.

Lucrarea pe care o prezentăm, urmărind principalele etape ale dezvoltării mișcării muncitorești, nu trece peste acele perioade de acalmie, necesare refacerii forțelor revoluționare, survenite după măsurile de reprimare luate de clasele conducătoare. Așa, de exemplu, după o perioadă de acumulări din cursul anului 1919, urmează o nouă etapă a procesului de efervescență revoluționară, însoțită, de data aceasta, de creșterea maturității mișcării muncitorești și de o accentuare a caracterului ei politic. Se conchide astfel că, în 1920, mișcarea muncitorească din țara noastră a atins punctul ei cel mai înalt. Intensificarea procesului de afirmare a clasei muncitoare și a organizațiilor sale în viața social-politică a țării a determinat o întărire considerabilă a forțelor de stînga care voiau să transforme partidul socialist în partid comunist. În acest sens, Clara Cușnir-Mihailovici, Florea Dragne și Gheorghe Unc se opresc cu multă atenție asupra creșterii valului luptelor revoluționare din primăvara și vara anului 1920, când, deși guvernul generalului Alexandru Averescu adoptă o serie de măsuri antimuncitorești, acțiunile forțelor revoluționare cresc, culminând cu greva generală din 1920.

Toate acestea au dus la maturizarea politică a clasei muncitoare și la ridicarea conștiinței sale de clasă, caracteristici evidențiate în lucrare ca fiind elemente de bază ale luptei pentru transformarea partidului socialist în partid comunist. S-a ajuns astfel ca la sfîrșitul anului 1920, cu toate că măsurile luate de guvern au provocat o oarecare dezorientare în rîndul unei părți a muncitorilor, congresul de transformare a partidului să devină o sarcină imediată. De aceea, toate forțele revoluționare sînt atrase într-o acțiune comună de pregătire a primului congres al Partidului Comunist Român, realizîndu-se acum procesul de

delimitare ideologică și organizatorică în mișcarea muncitorească din România.

Lucrarea se încheie cu prezentarea condițiilor în care s-a creat Partidul Comunist Român, reliefindu-se importanța istorică a transformării partidului socialist în partid comunist asupra evoluției ulterioare a mișcării muncitorești și a istoriei generale a țării. Volumul prezentat abordează în sensul tratării monografice una din chestiunile al cărei conținut interesează atât pe specialiști, cât și un larg cerc de cititori. Prezentarea chiar sumară a problemelor dezbătute în lucrare dovedește o abordare multilaterală a subiectului, ceea ce a îngăduit autorilor să reconstituie tabloul complex al mișcării muncitorești din perioada 1916—1921.

O contribuție dintre cele mai evidente a autorilor volumului o reprezintă faptul că selectarea și interpretarea faptelor s-a făcut ținându-se seama de realitățile interne, încadrându-se acțiunile muncitorești în contextul istoriei generale, fără a se exagera factorii externi; și influențele străine de mișcarea muncitorească.

Desigur, studiile și cercetările ulterioare vor evidenția, așa cum recunosc și autorii, și alte aspecte ale problemelor dezbătute în acest volum. Cu toate acestea, monografia *Mișcarea muncitorească din România. 1916—1921. Crearea Partidului Comunist Român*, reprezintă rezultatul unor cercetări serioase și care sînt cu atât mai valoroase cu cît răspund scopului propus.

Bazată pe o documentare amplă, în care informația arhivistică ocupă un loc însemnat, lucrarea obligă pe cititor să urmărească cu atenție un bogat aparat științific. Nu înțelegem însă de ce nu s-a folosit, în acest caz, un sistem unitar pentru referințele bibliografice, acestea diferind dela un capitol la altul și chiar în cadrul aceluiași subcapitol.

Așa, de pildă, la pagina 93, nota 192, se citează «V. Cancicov, „Impresiuni și păreri personale din timpul războiului României”, vol. II, București, 1921», pentru ca la pagina 169, nota 76, aceeași sursă să fie citată «Vasile Th. Cancicov, „Impresii” (subl. ns.) și păreri personale din timpul războiului român. (subl. ns.). Jurnal zilnic, vol. II, București, 1921». În cazul acesta, cititorul se poate întreba dacă autorii indică una și aceeași lucrare apărută în ediții diferite, sau două lucrări deosebite, deși ambele note se referă la același volum: Vasile Th. Cancicov, *Impresiuni și păreri personale din timpul războiului României. Jurnal zilnic (31 august 1916—31 decembrie 1918)*, vol. II, București, Atelierele Societății „Universul”, 1921. Apoi, între notele amintite, la pagina 94, nota 195 este „V. Cancicov, op. cit.”. De ce nu s-a folosit aceeași formulă și la pagina 169?

Aceeași situație se repetă la paginile 41 și 90 cînd prima dată se citează «V. Liveanu, „1918. Din istoria luptelor revoluționare din România”, Editura politică, 1964» (subl. ns.), iar a doua oară «V. Liveanu, „1918. Din istoricul (subl. ns.) luptelor revoluționare din România”, București, Editura politică, 1960». Trimiterea corectă este dată abia la pagina 165, deși aici se putea folosi formula indicării autorului și a operei citate.

Ne întrebăm cum de s-a putut schimba titlul lucrării lui V. Liveanu, modificîndu-se cadrul cercetărilor publicate de acesta în volumul apărut în 1960, nu 1964, știut fiind că cei doi termeni se referă la modalități diferite de abordare a unei perioade, sensul termenului „istorie” fiind mult mai larg decît cel de „istoric”.

La fel s-a procedat și în alte situații, cum sînt cele de la paginile 37, 98 și 191 (notele 36, 204 și 125), cînd, de fiecare dată, sistemul referințelor bibliografice e schimbat, deși se putea folosi formula indicării autorilor și a operei citate, evitîndu-se astfel unele trimiteri incomplete.

În cazul trimiterilor la „Alexandru Marghiloman, *Note Politice. 1897—1924*, București, Editura Institutului de Arte Grafice «Eminescu» S. A., 1927” de exemplu, de fiecare dată trimiterea este făcută altfel și niciodată completă, iar prenumele autorului, care pe coperta lucrării citate apare în întregime, e dat prescurtat cînd

A., cînd Al., pentru ca în text să apară *Alex. Marghiloman* (p. 144). Prescurtări de acestea se fac și în alte cazuri, ca de exemplu la paginile 41, 42, 98 și 191, iar uneori numele autorului e schimbat complet. Așa s-a întîmplat la pagina 150 unde Dimitrie Costescu apare citat doar *Cotescu*.

Nici cu referințele bibliografice privind sursele arhivistice lucrurile nu stau altfel.

Așa, de pildă, la pagina 270, nota 88 indică „Arhivele statului București, fond Ministerul Afacerilor Interne, dosar nr. 244”, pentru ca numai peste două pagini să întîlnim citat același fond, dar altfel: „ *Direcția generală a Arhivelor statului, fond Ministerul de Interne*, dosar nr. 253/1920” (subl. ns.). S-ar părea că sînt fonduri diferite, păstrate în arhive diferite, deși ambele trimiteri se referă la același fond, Ministerul Afacerilor Interne, al Arhivelor Statului București.

Peste o pagină însă, cele două formule de trimitere sînt combinate, așa că în nota 103, de la pagina 273, apare „ *Direcția generală a Arhivelor statului București, fond M.A.I., dosar nr. 253*”. Situația aceasta se repetă la paginile 284, 291, 292, unde modalitățile de trimitere diferă, deși se indică același fond și același dosar, din același an. Chiar pe aceeași pagină sistemul trimiterilor nu este unitar. La pagina 300, de exemplu, citîndu-se *Arhivele statului București, fondul M.A.I.*, la nota 210 se specifică *dosar nr. 25/1920*, pentru ca la nota 214 să se schimbe formula, dîndu-se 1920, *dosar nr. 224*. Pentru același fond se folosește cînd titlatura de *Ministerul Afacerilor Interne*, care apare uneori și prescurtată, cînd *Ministerul de Interne*. Și asta în cuprinsul aceleiași pagini (328), unde mai descoperim folosindu-se în loc de *dosar*, formula de *fișă* (!). Totodată, la pagina 76, deși se citează pentru prima dată un fond arhivistic de la Arhivele Statului București, nu se dă anul dosarului citat, cu toate că acest fond este inventariat pe ani. Aceeași omisiune o întîlnim și mai tîrziu, la paginile 270, 273, 292, 296, 300, 327 și 391.

O situație deosebită o găsim la pagina 296, trimiterea 191 și 199, unde nu se indică din ce oraș sînt arhivele citate. Mai mult încă, la pagina 300 (nota 214), se citează o arhivă fără nici o altă indicație decît *Arhivele statului Fălticeni* (subl. ns.). Ce fond, ce dosar, din ce an, nu putem ști, cu toate că la paginile 322 și 323, citîndu-se aceeași arhivă, se dau cu exactitate dosarele, fondul și pagina.

În cazul în care ne-ar interesa informația, pentru a urmări sursa indicată de autori ar trebui să cercetăm tot materialul arhivistic păstrat la Arhivele Statului Fălticeni. Situația se repetă atunci cînd se citează un dosar din Arhivele Statului Oradea, fără a se da fondul, anul dosarului și fișa (p. 316).

În cazul citării *Arhivei Institutului de studii istorice și social-politice de pe lingă C.C. al P.C.R.*, la pagina 38 se dă titlatura arhivei în întregime, cum era și normal, indicîndu-se această arhivă pentru prima dată. La pagina 43, fără ca cititorul să fi fost avertat, titlatura acestei arhive apare prescurtată, apoi din nou întregă la pagina 64, pentru a fi prescurtată la pagina 396 și din nou dată în întregime la pagina următoare. Pe lingă acestea, citîndu-se același fond și dosar, la pagina 38 întîlnim indicat doar fondul și dosarul, la pagina 43 apare și mapa, pentru ca la pagina 64 mapa să fie înlocuită cu volumul, deși ambele poartă același număr.

Atunci cînd se trimite la *Arhiva C.C. al P.C.R.*, autorii indică de obicei și numărul fondului citat, nu însă și la paginile 190 și 194, cînd se dă numai dosarul, fără a se arăta din care fond este. Dînd încă un exemplu, deoarece nu intenționăm să discutăm în întreg aparatul științific al lucrării de față, trebuie să arătăm că indicîndu-se memoriile lui C. I. Argetoianu (și nu I. C. Argetoianu — p. 329), nu se notează întotdeauna unde se păstrează aceste memorii (p. 329), iar titlul acestora, diferă de la o trimitere la alta. La pagina 24, memoriile sînt intitulate „Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea de ieri”, iar la paginile 329 și 414 „Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri”, de data aceasta titlul fiind exact. Dar nici în cazul citării acestor surse de informare formula folosită nu este aceeași, deoarece la pagina 329 se dă volumul și partea din memoriile

amintite, pe cînd la pagina 414 se dă caietul, purtînd același număr cu volumul de la pagina 329, fără a se mai indica și partea.

În sfîrșit, trebuie să mai arătăm că în unele cazuri nu există o concordanță între textul lucrării și trimerile făcute de autori. Așa, de pildă, la pagina 135, se indică în două rînduri drept sursă *Enciclopedia României*, vol. IV. Prima trimerie trebuia să sprijine afirmațiile autorilor după care cheltuielile efectuate în cursul anului bugetar 1919—1920 întreceau cu mult veniturile statului, realizate în aceeași perioadă. Se dau pentru aceasta cifrele exacte ale veniturilor statului și ale cheltuielilor efectuate în anul bugetar 1919—1920, cifre care pot fi controlate în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 658. Or, această pagină din *Enciclopedia* se referă la activitatea cooperativelor de producție dintr-o perioadă mult mai tîrzie decît cea la care se referă textul lucrării de față și nu întîlnim nici o cifră despre buget sau despre altceva.

În continuare, autorii compară circulația monetară din 1914, 1918 și 1920, citîndu-se aceeași sursă. De data aceasta, primele două cifre apar la pagina citată din *Enciclopedia* (p. 685), pe cînd cea care indică circulația monetară din 1920 nu apare. Nici nu se putea să o găsim la pagina unde este expusă politica monetară în perioada neutralității și a războiului, deoarece aici nu se merge cu tratarea acestei probleme pînă în 1920. Nu ne îndoiim de exactitatea cifrelor, iar folosirea acestora pentru exemplificarea condițiilor economice existente în România în primii ani după război este revelatoare. Trebuia doar indicată sursa exactă, cu atît mai mult cu cît fiind vorba de cifre, folosirea lor trebuia justificată. La fel s-a procedat și în cazul folosirii unor citate, care nu figurează în lucrarea și la pagina indicată de autori. Astfel, la pagina 93 se dă un citat din Vasile Th. Cancicov, *Impresiuni și păreri personale din timpul războiului României*, Jurnal zilnic (31 august 1916—31 decembrie 1918), vol. II, București, Atelierele Societății „Universul”, 1921, pe care nu-l găsim la pagina citată.

La toate acestea se adaugă unele formulări neclare, ca cea din ultima frază, a celui de-al doilea aliniat al paginii 452, sau unele afirmații făcute de autori, atunci cînd discută cadrul politic al mișcărilor revoluționare din perioada tratată, care pot fi modificate (p. 146, 149, 150).

În cazul în care cei trei autori ar fi căutat să dea un caracter mai unitar lucrării de care ne ocupăm, puteau fi evitate și unele repetări (p. 263, 329). De asemenea, nu mai apăreau neconcordanțele după care guvernul Vaida Voevod a fost înlăturat la 15 martie 1920 (p. 150), la două zile după ce fusese adus la putere, la 13 martie 1920, guvernul condus de generalul Alexandru Averescu (p. 263).

În încheiere, trebuie să arătăm că aparatul științific al lucrării de față, în loc să sprijine concluziile autorilor, din care unele deosebit de interesante prin nouitatea și justetea lor, creează descori cititorului îndoială în privința exactității afirmațiilor înșiși, tocmai datorită semnelor de întrebare ridicate de modalitatea folosirii referințelor bibliografice. Se impunea ca pentru o monografie care aborda o problemă atît de complexă ca cea a mișcării muncitorești, rigurozitatea științifică să constituie principiul de bază al elaborării acesteia, cu atît mai mult, cu cît, materialul documentar folosit, prin bogăția și consistența lui, putea conferi lucrării în discuție dovada unei înalte probități științifice. Pentru aceasta se cerea doar o mai mare atenție din partea autorilor la întocmirea aparatului științific, care, în forma actuală, se prezintă sub nivelul general al volumului, impunîndu-se astfel o revizuire a acestuia.

În acest sens, observațiile noastre, de mică importanță, vor ajuta credem pe autori, ca în cazul reeditării acestei interesante lucrări, să înlăture neconcordanțele sau scăpările strecurate în această ediție.

Gh. I. Florescu

GHEORGHE MATEI, *Dezarmarea în contextul problemelor internaționale și atitudinea României (1919—1934)*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971, 300 p.

Monografia semnată de Gheorghe Matei, completează istoriografia contemporană privind perioada dintre cele două războaie mondiale cu cercetări efectuate în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe și în Arhiva Societății Națiunilor asupra unei probleme esențiale și anume, dezarmarea. Lucrarea este organizată în cinci capitole primul fiind intitulat „Problemele dezarmării și securității internaționale între anii 1919 și 1932 și poziția României”. Se impune să subliniem de la început că autorul sesizează implicațiile hotărârii Statelor Unite de a se retrage de la lucrările Societății Națiunilor „pricinuind astfel, prin absența lor la discutarea problemelor fundamentale privind dezarmarea și securitatea o scădere importantă a valorii oricărui contract internațional” (p. 20). De asemenea, analizând împrejurările care au contribuit la conservarea nucleului potențialului militar german, autorul subliniază rolul pe care frica de comunism și de mișcările revoluționare l-au avut în complicitatea statelor învingătoare cu Germania (p. 22). Contradițiile dintre statele învingătoare în primul război mondial și în special cele dintre Anglia și Franța, iau forma controversei dintre prioritatea dezarmării și a securității, controversă a căreia autorul îi consacră un subcapitol special. Poziția României față de problema dezarmării este analizată în funcție de contextul relațiilor internaționale din perioada cercetată, subliniindu-se tendința cercurilor guvernante românești de a lua în considerare simultan problemele dezarmării, securității și arbitrajului, de a le aprecia utilitatea în funcție de interesul asigurării capacității de apărare a independenței și suveranității naționale și de a da preferință acordurilor regionale în cazul în care Societatea Națiunilor nu putea asigura eficacitatea sancțiunilor împotriva actelor de agresiune. Autorul arată că orientarea cercurilor guvernante românești în direcția sprijinirii tezei franceze a primordialității securității în raport cu dezarmarea nu însemna un act de „recunoștință” față de Franța, ci o politică realistă care tindea la menținerea integrității naționale a României. Pe aceeași linie, autorul oferă explicații convingătoare în legătură cu aparenta discordanță dintre preocuparea de întărire a capacității de apărare a României și intensificarea discuțiilor asupra dezarmării, arătând că în 1930—1932 era vorba de efectele unor neglijențe anterioare care determinau un plafon scăzut al armamentelor în raport cu alte state și că dezarmarea aplicată mecanic (spune autorul într-un alt capitol unde reia problema) risca să perpetueze un dezechilibru periculos atunci pentru România.

Capitolele II și III se ocupă de Conferința dezarmării din 1932—1934. Confruntarea intereselor statelor participante, schițată deja în capitolul precedent, este analizată acum mai în detaliu, consacându-se un subcapitol raportului de forțe franco-germane și implicațiilor lui asupra dezarmării. Autorul stăruie în mod deosebit asupra poziției adoptate de România la conferință, relevând legătura pe care delegația română o făcea între dezarmare și dreptul fiecărui stat (mare sau mic) la securitate și pace. De asemenea, subliniază inițiativele delegației române în privința dezarmării morale, comentând pe larg memorandumul V. V. Pella care propunea încheierea unui acord internațional prin care părțile contractante să se obligă a introduce în legislația lor calificarea propagandei de război drept infracțiune (p. 128). Un subcapitol intitulat „mari acțiuni antirăzboinice desfășurate în cursul anului 1932” se ocupă de formarea curenților de opinie publică favorabile dezarmării, subliniind ideea că „forța principală a mișcării antirăzboinice o constituia clasa muncitoare” (p. 155). Scopul urmărit de Gheorghe Matei în capitolul următor (al III-lea) și în capitolul al V-lea („părăsirea de către Germania a Conferinței dezarmării și eșecul definitiv al acesteia”) este explicarea eșecului lucrărilor

Conferinței dezarmării cu intenția de a stabili responsabilitățile acestui fiasco. Astfel, momentul acordării „egalității în drepturi” în materie de înarmări Germaniei și celorlalte state învinse în primul război mondial oferă autorului probe ale poziției conciliante în raport cu Germania a Marii Britanii, preocupată în permanență de menținerea unui echilibru european comod preponderenței britanice asupra Europei; probe ale duplicității Franței care a dus tratative (aprilie 1932 la Luxemburg și ianuarie 1933 la Paris) cu Germania, reușind să ajungă, prin sacrificarea intereselor Poloniei, la un compromis care, „tindea să reducă ponderea politicii engleze pe continent la un rol secundar” (p. 176), precum și dovezi ale efortului german, care înregistra acum un succes însemnat, de a înlătura clauzele tratatelor care-i pecetluiseră înfringerea. Instalarea lui Hitler la putere și politica nazistă, arată autorul, au profunde consecințe asupra relațiilor internaționale determinând atât eșecul Conferinței dezarmării, cât și reacția statelor din Europa centrală și de est de a se grupa în alianțe tot mai largi (reorganizarea Micii Înțelegeri, Conferințele balcanice și Înțelegerea Balcanică) pentru a rezista pericolului revizionismului. Aceeași politică a democrațiilor occidentale, subliniază autorul, care a determinat, pe rând: nereușita „Protocolului de la Geneva” din 1924, caracterul unilateral și echivoc al acordurilor de la Locarno din 1925, acordarea „egalității în drepturi” în materie de înarmări, lua acum forma tentativei de stabilire a unui directorat european al marilor puteri, inclusiv Germania, concretizat în pactul cvadripartit (1933) de inspirație mussoliniană. Se insistă asupra poziției diplomației românești și mai ales asupra rolului eminentului diplomat N. Titulescu în ocolirea pericolului revizuirii sistemului de la Versailles de către cele patru mari puteri prin nesocotirea intereselor celorlalte state. Convențiile privind definirea agresorului semnate la Londra în iulie 1933 constituie obiectul investigațiilor autorului de-a lungul celui de al patrulea capitol în care sînt subliniate contribuțiile lui N. Titulescu la făurirea acestui instrument teoretic util menținerii raporturilor normale între state. O prezentare a situației internaționale între 1934 și 1938, cu sublinierea unor coordonate esențiale ca: înarmarea Germaniei și încălcarea dispozițiilor tratatelor de pace favorizată de neunitatea și slăbiciunea democrațiilor occidentale, sporirea rolului Uniunii Sovietice în politica europeană, conturarea apropierii dintre Uniunea Sovietică și Franța și inițiativele românești în vederea consolidării unității Europei centrale și de est în fața pericolului nazist, constituie epilogul cărții semnate de Gheorghe Matei.

Cuprinzînd investigații asupra unei probleme atât de complexe cum este dezarmarea, lucrarea prezentată de noi dă prilejul formulării unor sugestii și observații. Astfel, în privința organizării materialului, capitolul I, prin denumirea și structura sa, nu contribuie în întregime la realizarea densității necesare unei lucrări științifice. Autorul include în acest capitol, în totală neconcordanță cu titlul, pagini privind atitudinea mișcării muncitorești mondiale și din România față de problemele păcii și ale războiului, extinzînd astfel limita cronologică a cercetării pînă în 1861. Departate de noi gîndul de a nega utilitatea unei asemenea investigații dar ne exprimăm temerea că strecurată într-un capitol cu titlatura de mai sus riscă să rămînă la suprafață și să nu valorifice complet ideile profunde la care s-a ajuns în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea în această privință. De aceea ne permitem să afirmăm că acest capitol ar fi contribuit mai mult la realizarea lucrării dacă Gheorghe Matei l-ar fi conceput fie ca o analiză a stadiului problemei, incluzînd aici o prezentare critică a literaturii atât de vaste apărută între cele două războaie mondiale și după aceea, fie, așa cum am arătat mai sus, ca o cercetare asupra atitudinii mișcării muncitorești în problemele păcii și ale războiului. În acest fel s-ar crea posibilitatea unei tratări mai unitare a poziției României în problema dezarmării, fapt care, apreciem noi, ar concretiza mai bine intențiile autorului și s-ar evita reluările neîntodeauna plăcute și de neocolit în actuala structură. Apoi,

din dorința de a cuprinde analiza problemei dezarmării pentru o perioadă mai largă decât cea anunțată prin titlu, adică 1919—1934, autorul, în loc de concluzii, într-adevăr schițate la fiecare capitol, întocmește un epilog; ponderea analizei atît în epilog cît și în unele părți ale capitolului I, scade în favoarea narațiunii. De asemenea, sînt foarte utili indicii meniți să ajute la folosirea cărții (de nume de persoane, de nume geografice, de instituții, întreprinderi și asociații). Cel puțin tot atîta utilitate ar prezenta, după părerea noastră, întocmirea unui tabel crono-logic, care să reflecte stadiile preocupărilor pentru idea de dezarmare, organismele destinate a se ocupa cu această problemă și, eventual, contingențe cu alte probleme ale perioadei. Și mai utilă ni s-ar părea întocmirea unor anexe care să cuprindă: părțile din tratatele de la Versailles referitoare la dezarmare discutate de autor la paginile 19—20; Protocolul pentru reglementarea pașnică a diferențelor internaționale (Protocolul de la Geneva) (p. 29), Acordul privind interzicerea folosirii gazelor asfixiante (p. 34—35), Memorandumul V. V. Pella (p. 121), Pactul cvadripartit din 1933 (p. 205), proiectele de definire a agresorului și Convențiile de la Londra privind definirea agresorului (p. 215—217). După părerea noastră, întocmirea unor asemenea anexe ar da prilejul ușurării lecturii prin descongestionarea subsolului sporind și ponderea analizei pe pagină deoarece, pentru istoric, textul unei convenții are valoarea unui izvor între multe altele a căror coroborare duce la o explicație cît mai apropiată de adevăr. De altfel, în privința modului de a explica folosit de Gheorghe Matei am mai avea cîteva observații de formulat. Mai întîi, ar fi fost necesare explicații în legătură cu termeni și expresii cu care se operează în lucrare. Astfel, cartea poartă în titlu termenul „dezarmare”, autorul operează curent cu el dar conferința din 1932 se ocupă de fapt de „reducerea și limitarea armamentelor”, aceasta fiind și denumirea ei oficială. Autorul notează situația de mai sus (p. 93) dar numai atît. De asemenea, se operează cu termenul „securitate” atunci cînd este nevoie. Autorul nu amintește nimic de discuțiile purtate în literatura perioadei în legătură cu această noțiune. Cum ideile lui N. Titulescu sînt atît de des folosite — și nu este rău —, atît în text cît și în subsol, de multe ori pe aceeași pagină (vezi p. 60—61, nota 189, spre exemplu, alături de altele) puteau fi foarte bine folosite precizările ce se găsesc în discursul rostit cu prilejul vizitei ministrului de externe al Franței, Louis Barthou, la 20 iunie 1934 (vezi N. Titulescu, *Discursuri*, București, Editura științifică, 1967, p. 441—445). În același mod puteau fi folosite (sau combătute) ideile ce se găsesc în lucrări ca: Pierre F. Brugière, *La sécurité collective. 1919—1945*, Paris, Editions A.—Pedone, 1946, p. 13, 16—17, *passim*; Pierre Rain, *L'Europe de Versailles 1919—1939. Les Traités — Leur application Leur mutilation*, Paris, Payot, 1945, ca să dăm numai două exemple din bibliografia necuprinsă în *Dictionnaire diplomatique* sub redacția lui A.—F.—Frangulis și care notează numai lucrările apărute pînă în 1933. Uneori explicația autorului rămîne neterminată păstrînd și nuanțe contradictorii. Dacă pe o pagină (50 de exemplu) cităm ideile lui N. Titulescu defavorabile pactului Briard-Kellog (Pactul de la Paris din 1928 — n. ns.), inclusiv aprecierea că acest pact nu poate fi considerat un progres (față de Pactul Societății Națiunilor — n. ns.), constatarea autorului că „sfera și semnificația adeziunii la Pactul de la Paris depășeau pe cele ale adeziunii la Pactul Societății Națiunilor) ne apare cel puțin incompletă. Altele, explicația autorului insistă foarte mult asupra unor probleme cunoscute pentru care există chiar cercetări monografice cum este cazul Micii Întelegeri și Întelegerii Balcanice (p. 183—184, 194). Numai introducerea în circuitul științific a noi documente de arhivă sau modificarea unghiului de cercetare și interpretare a celor vechi ar justifica o asemenea insistență. Sînt situații cînd poziția autorului nu este suficient precizată. Vorbînd de „atitudinea reacționară pe plan intern a *guvernărilor români burghezo-moșierești* ?!” (p. 39, sfîrșitul notei 96), Gheorghe Matei lasă impresia unui dezacord cu aprecierea regimului politic din România interbelică drept „un regim burghez căruia persistența marii proprietăți moșierești și unele resturi de relații feudale i-au dat o notă specifică dar nu i-au mo-

dificat esența" (vezi Aron Petric, *Cu privire la trăsăturile regimului social politic din România în anii de după 1918*, în „Forum”, Științe Sociale, anul I, 1970, vol. VI, p. 47). Fără îndoială că autorul poate fi de altă părere, dar în acest caz ne-ar interesa argumentarea. Este bine prins caracterul contradictoriu imprimat politicii externe românești de contradicțiile existente între foștii aliați (Anglia și Franța); credem că ar fi putut fi nuanțată și mai mult această notă contradictorie prin cercetarea unor documente păstrate la Arhivele Statului București (Fond Casa Regală). Există în aceste documente dovezi ale tentativelor britanice de a diminua influența franceză în România și, în general, în Europa centrală și de est, dovezi care ar fi concretizat și mai convingător intențiile autorului în această privință. De asemenea, după ce autorul surprinde coordonatele exacte ale poziției României la Conferința dezarmării, ne întrebăm dacă insistența ministrului de externe român, D. Ghika, în expozeul din 15 ianuarie 1932, asupra dezarmării morale, mai poate fi apreciat ca „excesivă” (p. 92). Dacă este într-adevăr excesivă, nu se explică nicicum acest lucru?

Cîteva observații generale se impun după lectura cărții semnate de Gheorghe Matei, vizind mai ales aparatul critic. Faptul că autorul a ținut să valorifice tot materialul adunat cu grijă în țară și străinătate este vizibil. Tendința este firească, cu condiția să nu apară note de subsol care nu ajută explicația, n-o întemeiază, ci, după părerea noastră, dăunează acurateței demonstrației (p. 29, nota 61; p. 36, 60—61, nota 187, p. 97, nota 5, p. 240—241, nota 133 etc.). Altă dată autorul dă impresia că este copleșit de complexitatea problemei, lăsînd izvoarele într-un dialog (text-subsol) abia controlat (p. 31, 49, 61, nota 189, p. 91—92, nota 293, p. 140 168, nota 35, p. 217, nota 22 etc.); unele idei lăsate în subsol serveau, credem, mult mai bine scopurile autorului dacă erau încadrate în text (p. 29, nota 62, p. 40, nota 99).

În sfîrșit, stilul în care este scrisă cartea prezentată de noi, în general plăcut și antrenant, nu respectă întotdeauna economia cuvîntului caracteristică stilului științific. Astfel, este suficient să spunem că un acord *proclamă* și inutil, credem, să spunem că „proclamă în mod solemn” (p. 34, 49), deoarece un grad de solemnitate există în orice declarație sau acord internațional. Este suficient să spunem că... ministrul de externe german „declară” și incorect și inutil că „Germania! și declară sus și tare...” (p. 227). Credem, de asemenea, că expresii ca „în dosul cărora...” (p. 59, 141), „aduce aportul” (p. 52, 248), „comuniștii fac discuție...” (p. 73), și cacofoniile (p. 89), nota 287, p. 83, nota 105) sînt nepotrivite într-o lucrare științifică. Nici folosirea unor expresii cu un grad de uzură ridicat („firul roșu”, p. 19, 14) nu contribuie, după părerea noastră, la sporirea gradului de expresivitate a textului.

Cele cîteva sugestii și observații pe care le-am formulat nu alterează valoarea lucrării semnată de Gheorghe Matei — volum ce constituie un început al studiului problemei în istoriografia noastră contemporană

I. Ciupercă

Crearea Partidului Comunist Român (Mai 1921), București, Editura științifică, 1971, 641 p. (sub redacția Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac).

Dacă pentru cunoașterea exactă a semnificațiilor actului creării Partidului Comunist Român orice contribuție bibliografică are o însemnătate deosebită, atunci, monografia datorată unui colectiv de cercetători de la Institutul de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. (Autori: Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac, Gheorghe Matei, N. G. Munteanu, Florica Tănăsescu, la care se adaugă și colaborarea lui Marin Stănescu), consacrată evenimentului din mai 1921, poate fi considerată drept una din cele mai importante rezultate ale cer-

cetărilor întreprinse în ultimul timp în direcția clarificării principalelor momente ale evoluției mișcării muncitorești din România.

Deoarece lucrările mai vechi evidențiau deja faptul că făurirea Partidului Comunist Român a marcat momentul unei cotituri istorice în dezvoltarea mișcării muncitorești, cu implicații deosebite asupra evoluției istoriei generale a țării, lucrarea de față, conducându-se după o direcție conceptuală diferită de cele anterioare, urmărește, pentru prima dată, tratarea acestei probleme sub toate aspectele ei, pe cât de complexe, pe atât de interesante. Autorii prezintă crearea Partidului Comunist Român ca rezultat al unui proces obiectiv și complex realizat în urma creșterii și maturizării mișcării muncitorești din România de-a lungul unui veac de activitate, răspunzând unei necesități logice, determinată de stadiul dezvoltării economice și sociale a țării. În acest sens, pentru prezentarea tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste, autorii pornesc de la refacerea cadrului istoric al apariției proletariatului, al primelor sale organizații și acțiuni, continuând cu crearea partidului politic al clasei muncitoare, refacerea acestuia și activitatea desfășurată pînă la sfîrșitul primului război mondial. Toate aceste evenimente sînt analizate în strînsă legătură cu realitățile țării, răspunzînd unor necesități vitale ale condițiilor concrete existente aici, avîndu-se în același timp în vedere, la tratarea lor, importanța și influența avîntului revoluționar mondial asupra mișcării muncitorești din România.

În lucrarea de care ne ocupăm este surprins faptul că agravarea contradicțiilor sociale din România la sfîrșitul războiului crease o stare de efervescență revoluționară în continuă creștere care a determinat începutul acțiunii de organizare a mișcării muncitorești pe plan superior, ca urmare a necesităților obiective interne și a experienței proletariatului internațional. Avîntul maselor populare a făcut ca problema creării partidului comunist să apară ca o necesitate obiectivă pentru mișcarea muncitorească și pentru însăși societatea românească, ajungîndu-se la conjugarea procesului de clarificare ideologică a organizațiilor politice ale clasei muncitoare cu procesul modificării organizațiilor sale politice de pe întreg teritoriul României.

Urmărind evoluția mișcării muncitorești din perioada ce urmează războiului, autorii se opresc asupra importanței creării Internaționalei Comuniste care a exercitat o influență pozitivă asupra procesului clarificării ideologice, deși în activitatea acestei organizații s-au manifestat și trăsături negative, care s-au repercutat defavorabil asupra întregii mișcări.

Înainte de a trece la analiza condițiilor și a acțiunilor de pregătire a congresului de unificare a mișcării socialiste din România, ne sînt prezentate succesele obținute de clasa muncitoare în cursul anului 1919, fiind conturat, în linii generale, tabloul vieții politice din acea perioadă. În aceste condiții, observă autorii, aducerea la guvern a generalului Al. Averescu, în urma sprijinului acordat de coaliția partidelor burgheze din frunte cu Partidul național liberal, a făcut ca luna martie 1920 să marcheze începutul unei noi faze a luptei de clasă, în care, mișcările sociale vor urmări apărarea cuceririlor economice și social-politice din anii 1918—1919, precum și generalizarea acestor cuceriri pe scara întregii țări și recunoașterea lor prin lege. În această nouă fază a luptei de clasă, organizațiile partidului socialist și ale mișcării sindicale se consolidează, paralel cu maturizarea formelor de luptă ale clasei muncitoare. Totodată, arată autorii, modificările survenite în cadrul mișcării muncitorești internaționale postbelice s-au răsfrînt pozitiv asupra raporturilor Partidului socialist din România cu alte grupări proletare internaționale.

Înfățișîndu-ne în continuare acțiunea de clarificare pe linie revoluționară a mișcării muncitorești, volumul de față, referindu-se la importanța grevei generale din 1920, conchide că istoriografia noastră s-a ocupat prea puțin de frământările interne ale mișcării muncitorești din perioada octombrie 1920 — ianuarie 1921, deși problemele ridicate de această perioadă alcătuiesc coordonatele reale ale celor mai profunde transformări care au avut loc în întreaga istorie

a mișcării muncitorești și socialiste în vederea stabilirii principiilor și tacticii de luptă revoluționară. Astfel că, în perioada ce a urmat grevei generale, întreaga mișcare revoluționară a cunoscut un serios proces de clarificare ideologică și de eliminare a elementelor străine de interesele generale ale clasei muncitoare. Subliniind toate acestea, autorii trec apoi la discutarea congresului de unificare a organizațiilor socialiste din România, de transformare a partidului socialist în partid comunist.

După ce relatează ecoul intern și internațional al creării Partidului Comunist Român, Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac scot în evidență importanța istorică a făuririi partidului comunist, atât pentru mișcarea muncitorească, cât și pentru istoria poporului român. Aici trebuie remarcat faptul că autorii consideră întregul proces atât de complex, parcurs de mișcarea muncitorească până la crearea Partidului Comunist Român, nu ca rezultat al copierii mecanice a unor teze și idei formulate în cadrul mișcării socialiste internaționale, ci ca o reușită încercare de aplicare creatoare a principiilor socialismului științific la realitățile concrete ale României, pentru rezolvarea problemelor specifice societății românești din acea perioadă. Înființarea Partidului Comunist Român este prezentată ca o urmare firească a saltului înregistrat de mișcarea muncitorească, prin trecerea de la mișcarea revendicativă cu trăsături economice la mișcarea revoluționară, în care rolul principal revenea inițiativei și acțiunii politice. Autorii insistă în mod justificat asupra constatării după care o trăsătură distinctivă și permanentă a mișcării muncitorești din țara noastră a constituit-o caracterul ei în general unitar, care a permis ca actul făuririi unui partid de tip nou să nu rezulte sciziunii mișcării muncitorești, ca în alte țări, ci ridicării unității socialiste pe plan superior, prin transformarea întregului partid socialist în partid comunist.

Lucrarea se încheie cu un capitol în care sînt redate pe scurt caracteristicile evoluției Partidului Comunist Român în perioada ce a urmat creării sale, până la ultimele realizări obținute de clasa muncitoare condusă de Partidul Comunist Român, scoțindu-se astfel și mai mult în evidență adevăratele sensuri ale actului săvîrșit în mai 1921.

Găsim foarte utile rezumatele în cele șase limbi de circulație internațională care avertizează pe cercetătorul străin asupra problemelor discutate în lucrare, precum și indicele ce însoțește acest volum.

După cele arătate, ne întrebăm totuși, dacă nu era mai bine ca unele capitole să fi fost mai concentrate și unificate chiar, dîndu-se astfel o mai mare unitate volumului discutat.

Trebuie să arătăm, totodată, că unele afirmații din cuprinsul lucrării duc la interpretări echivoce, ca cea de la pagina 113 după care Liga poporului ar fi fost adusă la guvern în ianuarie 1919, iar programul publicat de Al. Averescu la 23 decembrie 1918 ar fi fost programul politic al grupării pe care o conducea acesta și nu un program electoral, cum îl arată și titlul: *Manifestul Ligii Poporului în vederea alegerilor generale*. Apoi, alte afirmații sînt îndoielnice (p. 112), iar uneori, în paginile lucrării, s-au strecurat și mici inexactități (p. 227) și formulări neclare (p. 106 și 119). De asemenea, aparatul științific nu este unitar, iar pe alocuri referințele bibliografice sînt incomplete (p. 268, 269, 329 ș.a.).

Desigur că, aceste cîteva observații nu micșorează cu nimic valoarea lucrării, care, respectînd criteriile impuse de o tratare monografică, stabilește, pe baza unui bogat material documentar, semnificațiile majore ale creării Partidului Comunist Român.

Gh. I. Florescu

ISTORIE UNIVERSALĂ

KENNETH CLARCK, *Civilisation. A personal view*. British Broadcasting Corporation and John Murray, London, 1971, 359 p.

Preocuparea pentru sinteze larg accesibile, atât de frecventă în ultima jumătate de secol, devine tot mai legitimă pe măsură ce cuantumul cunoștințelor noastre în diferite domenii sporește. Ea e cu atât mai legitimă atunci când se încearcă priviri de ansamblu, *panorame* ca aceea privitoare la *Civilizație*, întreprinsă de Kenneth Clark. Lucrul este explicabil: ajunsă într-o fază în care fluxul prodigios al informațiilor o derutează și o înspăimîntă, umanitatea simte nevoia de a se reconforta în sinteze cuprinzătoare și nici un concept nu îngăduie mai mult asemenea tururi de orizont decât acela de civilizație.

Istoricul de artă englez Kenneth Mckenzie Clark era cel mai indicat pentru o asemenea întreprindere. După studii superioare efectuate în țară, apoi la Florența cu Berenson, de la care și-a însușit gustul pentru arta Renașterii, interpretarea aleasă, vocația sistematizărilor și a comentariilor elaborate, el a dedicat artei italiene din Quattro — și Cinquecento, precum și artei europene, importante cercetări, ca aceeaa privitoare la *Leonardo da Vinci* (1939), *Leon Battista Alberti* (1944), istoria picturii florentine (1945), *Piero della Francesca* (1951), *Peisajul în artă* (1949), *Rembrandt și Renașterea italiană*, arhitectura neogotică engleză (1929), *Nudul* (1957) etc., dînd interpretări mai mult impresioniste decât sistematice (cf. Carlo Basso, în *Grande dizionario enciclopedico Utet*, Torino, 1967, p. 838—839). Aceași constatare se poate face în legătură cu volumul *Civilisation. A personal view*. Aria de investigație este, evident, foarte largă, dar autorul a știut să o restrîngă la ceea ce este esențial pentru a contura tabloul evoluției generale a omenirii. „Ce este civilizația, se întreabă el? Nu știu, nici n-aș putea-o defini în termeni abstracti. Dar cred că o pot recunoaște cînd o privesc”. Și privind-o din nou, asociază imaginii sunetul, convins că o combinație a cuvîntului cu muzica, a culorii cu mișcarea, poate lărgi experiența umană într-un fel pe care cuvintele singure nu-l pot realiza. Desigur, cu mijloacele scrisului această combinație nu putea fi decât sugerată. Autorul a urmărit-o, cu toate acestea, într-o expunere vie, densă, plină de sugestii, în care paginile expositive alternează cu ilustrații caracteristice pentru evoluția umanității. El se apleacă mai mult asupra artelor, încredințat că acestea rezumă cel mai fidel, în înțelesul ei superior, *civilizația*. „Marile națiuni, spusese Ruskin, își scriu autobiografia în trei manuscrise: cartea morților, cartea cuvintelor și cartea artei lor. Niciuna din aceste cărți nu poate fi înțeleasă dacă nu le citim pe celelalte două, dar din cele trei, singura demnă de încredere este ultima”. Aceasta nu înseamnă că istoria civilizației poate fi redusă la istoria artelor, pur și simplu, dar opțiunea autorului este caracteristică. „Civilizația înseamnă ceva mai mult decât energie și voință și putere de creație”, ne previne el. Noțiunea implică în primul rînd „un sens al permanenței” (p. 14).

Sinteza lui Kenneth Clarke despre *Civilizație*, publicată în 1969 și apărută recent în a șasea ediție, este o meditație severă asupra destinului uman. De la un capăt la altul al istoriei el recunoaște aceeași umanitate care își serbează victoriile și își plînge morții. În centrul cercetărilor sale rămîn oamenii, indiferent dacă vorbește de fildeșuri, de admirabilele bronzuri aurite, de picturi, construcții civile și eclesiastice etc. „Patosul vieții”, spre a folosi expresia lui Virgiliu, în care autorul vede un „mediator între lumea antică și evul mediu”, este ceea ce urmărește pretutindeni. Opțiunile lui, întemeiate pe întreaga experiență istorică, sînt fără echivoc: „Cred că ordinea e mai bună decît haosul, creația mai bună decît distrugerea...”. De unde apelul la rațiune, toleranță, concordie. Ceea ce subminează o civilizație mai mult decît orice este lipsa de încredere. „Ne putem distruge prin cinism și deziluzii tot atît de efectiv ca și prin bombe”. Așa dar, „trebuie să încercăm încă a învăța din istorie”, iar „istoria sîntem noi înșine” (p. 347).

Fără a fi inspirat de o concepție europocentrică, esul lui Kenneth Clarke asupra *Civilizației* restrînge prin forța lucrurilor cercetarea la evoluția Europei apusene după prăbușirea Imperiului roman, relevînd ideile, cărțile, construcțiile, operele de artă și marile individualități care au contribuit la ascensiunea ei. Omiterea deliberată a unor largi spații de cultură, precum Egiptul, China, India, Grecia și Roma antică, Islamul etc., a fost impusă de cadrul limitat în care autorul a trebuit să se desfășoare. Dar și în acest cadru atenția lui s-a fixat îndeosebi asupra artelor, economia expunerii neîngăduindu-i decît să menționeze curentele filozofice și literare, marile dezbateri de idei care au condus la edificarea Europei de astăzi. Este însă o carte care a întrunit cele mai înalte aprecieri din partea criticii (Raymond Mortimer, Philip Toynbee ș.a.) și care, mai presus de toate, incită la reflecție.

Al. Zub

ISMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Introducere în organizarea statului otoman), ed. a II-a, Türk Tarih Kurumu Basımevi — Ankara, 1970. XIV+520 p.

Publicarea ediției a doua a acestei cărți, la peste trei decenii de la apariția ei (1939), constituie, fără îndoială, dovada cea mai elocventă a valorii sale pentru istoriografia de specialitate. De altfel, semnătura profesorului octogenar I. H. Uzunçarşılı, remarcabil cunoscător al izvoarelor istorice orientale și autor a numeroase studii și monografii prețioase, reprezintă ea însăși o cheazășie pentru înalta ținută științifică a lucrării.

Așa cum se atrăgea atenția în introducerea primei ediții, autorul a pornit la elaborarea acestei opere de la ideea că organizarea de stat a Imperiului otoman nu poate fi înțeleasă fără cunoașterea organizării statelor islamice pre-otomane, de la care s-au inspirat osmanliii în crearea propriului lor sistem de conducere.

Prin urmare, acest tom constituie doar o introducere — așa cum, de altfel, rezultă și din titlu — la tratarea organizării de stat a Imperiului otoman, care îi fusese încredințată lui I. H. Uzunçarşılı de către Societatea turcă de istorie (T.T.K.).

În cele șapte capitole ale volumului se prezintă organizarea de stat din: imperiul selgiukizilor mari (cap. I), imperiul selgiukid (cap. II), statul selgiukizilor anatolieni (cap. III), beilicurile anatoliene (cap. IV), imperiul ilhanizilor sau al mongolilor apuseni (cap. V), statele Akkoyunlu Karakoyunlu (cap. VI) și statul mamelucilor (cap. VII). La rîndul lor, aceste capitole sînt subîmpărțite în subcapitole și paragrafe, în care se analizează organizarea administrativă și politică,

economică, religioasă, juridică, științifică și culturală, militară, a transporturilor ș.a. De asemenea, se acordă o atenție deosebită și prezentării termenilor și instituțiilor de stat din fiecare țară în parte.

Lucrarea evidențiază cât se poate de clar că, dacă otomanii au beneficiat de influențe străine în organizarea lor de stat, acestea, în primul rând, trebuie căutate în statele islamice.

Deoarece istoriografia turcă a răspuns cu competență exagerărilor privind rolul Bizanțului în istoria otomană (vezi Mehmed Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar*. (Citeva considerații cu privire la influența instituțiilor bizantine asupra instituțiilor otomane, în „Türk Hukuk ve İktisad Mecmuası”, nr. 1, 1931), opera lui I. H. Uzunçarşılı nu are caracter polemic, ci pe baza unei foarte solide documentări științifice, mai ales din izvoarele orientale, ea demonstrează adevărata origine a numeroase instituții de stat otomane.

După părerea autorului, greșelile săvârșite în această direcție de către istoricii europeni se datorează atât necunoașterii în amănunțime a surselor orientale, cât și neînțelegerii în profunzime a lumii și mediului oriental. Ne-am permis să adăugăm că unele neclarități, care mai persistă și în istoriografia noastră, în ceea ce privește relațiile româno-otomane, se datorează, în bună măsură, aceluiași cauze.

I. H. Uzunçarşılı consideră, de asemenea, că în studierea sistemelor de organizare a diverse state nu trebuie pornit de la părerea preconcepută că unele au servit ca model și altele doar au copiat. Necesitățile fiecărui stat în parte au impus apariția unor instituții, care, cu mici particularități și sub nume diferite, au îndeplinit aceleași sarcini, în oricare țară. Totuși, el nu exclude existența influențelor, cărora le acordă un rol foarte însemnat, însă cu rezerva că între state cu religii și civilizații deosebite (ca, de exemplu, între cele europene și cele orientale) aceste influențe au vehiculat mai greu.

De asemenea, el este de părere că nu întotdeauna statul care a cucerit sau a moștenit un altul a preluat și organizarea acestuia. Au fost multe cazuri în care urmașul a impus propria sa alcătuire statală. Califul egiptean, de pildă, nu a luat nimic de la fatimizi, predecesorii săi; dar, sistemul eyubizilor a influențat pe selgiukizi, iar aceștia pe mameluci. Cu alte cuvinte, problema aceasta a influențelor trebuie să fie tratată cu multă atenție și în toată complexitatea sa.

Volumul pe care îl prezentăm reliefează limpede faptul că turcii osmanlii și-au făurit un aparat de stat propriu, pe baza păstrării unor elemente din vechea lor organizare, la care au adăugat masive preluări de la statele islamice predecesoare. Aceasta nu înseamnă însă că în sistemul de conducere otoman nu se găsesc și influențe neislamice. În locurile convenite, autorul remarcă că nu se poate contesta faptul că turcii preislamici s-au găsit și sub influența civilizației chineze, cu care se învecinau. De asemenea, după ce islamismul s-a extins și asupra Irakului și a Iranului, califul abbasid a moștenit și unele instituții ale Imperiului sasanid, iar în Siria și Egipt s-au păstrat și însemnate elemente ale organizării bizantine, care, apoi, s-au transmis și osmanliilor, mai ales prin intermediul selgiukizilor și al mamelucilor.

Prima parte a tomului este consacrată selgiukizilor, deoarece aceștia, în afara faptului că au format un sistem de stat propriu, au fost și păstrători ai elementelor din cuceririle arabe, de care au beneficiat moștenitorii lor — ilhanizii și mamelucii. Aceștia au continuat sistemul selgiukid, însă l-au adaptat pe baza tradiției proprii și a influențelor sigure și horezme (în cazul ilhanizilor), precum și a celor căpătate de la eyubizi și mongoli (în ceea ce privește mamelucii). Deci, în ultimă instanță, influența directă asupra osmanliilor a fost exercitată de către selgiukizi, ilhanizi și mameluci, care, așa cum s-a arătat, în bună parte nu au făcut altceva decât să le transmită elemente ale unor alte civilizații. Spre exemplu, sistemul timariot sau sipahid provine de la gaznevizi, dar prin intermediul selgiukizilor; scrierea, formulele diplomatice, obiceiul emiterii firmanelor de numire

și încă multe alte elemente și instituții de stat, otomanii le datorează ilhanizilor; instituția vizirului își are originea în istoria sasanidă, iar a kadi-askerului (judecător militar) în cea a mamelucilor; organizarea saraiului imperial, utilizarea oștii de robi, regimul agrar, împărțirea administrativă ș.a. nu constituie nici ele invenții otomane, ci doar preluări de la statele amintite, fie fără nici o schimbare, fie modificându-le conținutul sau forma.

Chiar și din această sumară prezentare, reiese limpede însemnătatea deosebită a acestei lucrări pentru înțelegerea istoriei otomane.

Volumul se încheie cu o anexă, în care se fac unele rectificări și adăugiri (p. 446—458), cu o bibliografie generală selectivă (p. 459—466), cu un indice de termeni istorici (p. 467—492) și cu un indice antroponimic și toponimic (p. 493—520), care adaugă lucrării un plus de valoare științifică.

Tahsin Gemil

L'archéologie du village médiéval, Centre belge d'histoire rurale. Publications no. 6, Louvain et Gand, 1967, 139 p.

Investigarea arheologică a satelor medievale din Europa constituie, în ultima vreme, una din preocupările de seamă ale cercetătorilor interesați în cunoașterea diverselor probleme pe care le ridică istoria agrară a evului mediu. Această preocupare apare cu atât mai evidentă dacă avem în vedere faptul că investigațiile arheologice, în această direcție, au rămas mult în urma cercetărilor de arhivă. Pentru a sublinia eforturile depuse de cei interesați și, în același timp, pentru a scoate în relief interesul manifestat față de arheologia medievală considerăm necesară prezentarea volumului *L'archéologie du village médiéval*.

Editat în urma Colocviului privind arheologia satului medieval, din 25 noiembrie 1965, Colocviu inițiat de Centrul de istorie rurală din Louvain, volumul cuprinde numai o parte din temele discutate la colocviu.

Lucrarea este împărțită în patru părți. Primele două părți, care conțin, de altfel, un chestionar și elemente de bibliografie generală, sînt concepute spre a fi un instrument de muncă și un îndreptar pentru cei preocupați de problemele arheologiei rurale. Deosebit de interesant ni se pare, mai ales, Chestionarul semnat de L. Genicot și A. D'Haenens, care are drept scop evidențierea unor probleme demne de a fi luate în considerație. Dintre acestea se remarcă, în mod special, acelea privind omul (date somatice și demografice), tipurile de sate și de locuințe, rețelele de drumuri comerciale și de țară, exploatarea solului și a subsolului, mesleșugurile și comerțul, viața cotidiană etc. Prin problemele supuse cercetării, chestionarul are un dublu scop: pe de o parte, de a sublinia necesitatea folosirii de către istoric a datelor furnizate de arheologia satului medieval, iar pe de altă parte, de a atrage atenția arheologilor asupra unor indicații sugerate de istorici.

Trecînd la partea a treia a lucrării, intitulată *Les composantes du village et leur problématique propre* ajungem de fapt, la tratarea propriu zisă a unor aspecte specifice satului medieval. Cele cinci studii (M. de Bouard, *La motte*; L. F. Genicot, *L'église un grand document de pierre*, A.L.J. Van de Valle, *L'habitat rural*; A. Verhulst, *L'archéologie et l'histoire des champs au moyen âge: introduction à l'archéologie agraire*; G. Faider, *Les sites ruraux en Hainaut durant l'époque romaine*), prin densitatea ideilor, oferă un material, pe cît de bogat, pe atît de interesant.

Primul studiu ia în discuție așa numitele „mottes”, coline întărite cu șanț de apărare, uneori flancate sau înconjurate de o incintă (basse-cour). În imediata

* Volumul ne-a parvenit prin amabilitatea prof. Léopold Genicot, căruia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

apropiere a lor se întinde un sat sau un cătun. Pornind de la originea cuvîntului „motte” și de la toponimie, se fac o serie de aprecieri referitoare la evoluția și răspîndirea acestor fortificații (din Danemarca și Italia, din vestul Franței pînă la vest de Elba) și la funcția lor socială și militară.

Rolul și locul bisericii în cadrul comunității sătești, relațiile dintre biserică și așezarea umană, modificările survenite în planul arhitectonic al bisericilor, biserică — loc de refugiu în perioade tulburi, sînt numai cîteva din problemele enumerate de L. F. Genicot în studiul său.

Un alt studiu, care are ca trăsătură esențială imbinarea perfectă a datelor arheologice cu izvoarele scrise, este studiul privind locuința rurală. De altfel, autorul insistă asupra importanței textelor contemporane, a reprezentărilor de pe miniaturi, gravuri, picturi, dar, în același timp consideră deosebit de importante datele furnizate de săpăturile arheologice.

Interesant prin noutatea problemelor discutate, studiul prof. A. Verhulst urmărește, în esență, prezentarea unor aspecte legate de una din ramurile noi ale arheologiei, arheologia agrară. Considerată ca făcînd parte din „Siedlungsarchäologie” arheologia agrară are ca obiect studiul amprentelor morfologice și topografice lăsate pe sol de lucrările agricole. De un real folos în observarea și înregistrarea fenomenelor vizibile la suprafața solului sînt, pe lîngă documentele cartografice, fotografiile aeriene. Cu ajutorul lor, se pot surprinde, în anumite condiții, urme de brazde, de parcelări, de șanțuri și taluzuri. Ilustrația adecvată (desene, fotografii aeriene, reconstituiri de parcelări etc.) subliniază în mod convingător ideile bine reliefate ale textului.

O altă lucrare, în care se reflectă premisele feudalizării, slab conturate încă, este aceea privind așezările rurale din Hainaut în timpul epocii romane. Aceste premise, după o îndelungată perioadă de trecere, în sec. XI—XIV vor lua contururi tot mai precise.

Tema satelor dispărute este tratată în ultima parte a volumului, această parte avînd ca titlu *Jalons pour la fouille des villages disparus*. Ea este prezentă în cele două articole incluse aici (A. Verhulst, *Note pour servir la fouille des villages disparus* și R. Noël, *Les villages disparus de Gaume à la fin du moyen âge*).

Deși cercetarea satelor dispărute din Belgia este la începuturile sale, s-a ajuns la unele concluzii în privința numărului și a localizării lor, în privința cronologiei și a cauzelor care au determinat abandonarea unor așezări. În acest sens, sînt demne de amintit cercetările efectuate în nordul provinciilor Flandrei orientale și occidentale. Aceste sate, distruse de inundații la sfîrșitul secolelor al XIV-lea și al XVI-lea, au fost supuse săpăturilor arheologice.

Aceeași studiere atentă și minuțioasă a satelor dispărute din nord-vestul Lorenei, a dus la reperarea a numeroase așezări, datînd de la sfîrșitul evului mediu. Războaiele de frontieră din sec. XIV—XV au influențat în mare măsură situația din această regiune, contribuind la o depopulare a ei și, implicit, la părăsirea unor sate.

La cele arătate mai sus, se pot remarca concluziile la care au ajuns cercetătorii belgieni în domeniul satelor dispărute, abandonarea satelor fiind pusă în mod diferențiat și bine nuanțat, pe seama situației particulare din fiecare regiune luată în discuție. La aceste concluzii bine fondate s-a ajuns și datorită faptului că cercetătorii, istorici și arheologi, și-au dat seama, încă de la început, că studierea satelor dispărute nu se poate face decît în cadrul unor regiuni restrînse ca întindere, cu trăsături caracteristice asemănătoare.

Studiile ulterioare vor trebui să albe în atenție multitudinea de probleme pe care le implică o cercetare riguros științifică a diferitelor aspecte legate de așezările rurale din evul mediu.

R. Baltă

STEVEN RUNCIMAN, *Căderea Constantinopolului, 1453*. Traducere, note, postfață și îngrijirea științifică a ediției românești de Alexandru Elian. București, Editura științifică, 1971, 334 p.

Steven Runciman, unul din cei mai distinși bizantinisti în viață, prezintă în întreaga ei desfășurare căderea Constantinopolului, capitala Imperiului bizantin. Cu mult înainte de 1453 soarta Constantinopolului se vădea „pecetluită”, el fiind un „oraș în plină decădere”, continuu asediat de un popor tânăr, viguros, aspru și cumpătat, care cuprinsese Asia Mică și aproape întreaga Peninsulă Balcanică.

Clar ni se prezintă în pagini scrise într-un stil sobru și concentrat urmările căderii Imperiului și a capitalei lui, cădere care, în esență, a marcat stingerea civilizației bizantine, „eroul tragic fiind poporul grec”, și grava zguduire suferită de întreaga creștinătate. Sint analizate și confuzia, teama și șocul produse în Europa, la auzul căderii Imperiului bizantin și a capitalei sale care fusese centrul politic, militar, cultural și economic precum și îndrumătorul spiritual al unui număr de state, între care s-au aflat și Țările române.

Bazat pe o documentare vastă, autorul precizează că la 13 februarie 1451, anul morții lui Murad II, se aflau mai mulți turci în Europa decât în Anatolia, iar noul sultan Mehmed al II-lea avea doar 19 ani. Totuși, până la această vîrstă, el fusese bine instruit „în știință și în filozofie”, făcuse „bogate lecturi” din literatura islamică și grecească, cunoștea limbile greacă, arabă, latină, persană și ebraică și fusese bine inițiat în tainele conducerii statului. Mulți conducători de state europene îl socoteau ca un nepriceput, deși era de o abilitate politică puțin obișnuită, adică așa cum îl prezentau grecii care cereau ajutoare de la curțile europene. Tirziu, cum a scos în evidență autorul lucrării, apusenii au încercat să răspundă cererilor de ajutor ale împăratului Constantin al XI-lea, dar venețienii și genovezii au avut atitudini dubioase. Singur papa Nicolae al V-lea făcea eforturi disperate ca să obțină ajutoare pentru Constantinopolul asediat, dar aici nu conțineau certurile cu privire la acceptarea unirii bisericilor.

Trădați și de genovezii din Pera, care au avut un rol rușinos, de iscoade ale sultanului, apărătorii Constantinopolului au fost striviți în noaptea de 28/29 mai 1453 de cei ce îi asediau. Împăratul a murit luptînd și a dispărut în masa apărătorilor uciși.

Steven Runciman a studiat, pe baza izvoarelor existente, și a prezentat soarta învinșilor, a operelor de artă și a bisericilor distruse sau prefăcute în moschei, a reacției Europei la vestea căderii Constantinopolului, a spaimii cumplite care a cuprins întreaga creștinătate apuseană. Totodată, autorul nu a uitat să urmărească și să caute să ne facă a înțelege de ce aceste state nu numai că nu au venit în ajutorul Constantinopolului, dar au și început tratative cu Mehmed al II-lea, iar Veneția a mers pînă acolo încît a confiscat bunurile refugiaților scăpați cu viață pentru a-și recupera cheltuielile făcute cu flota trimisă în ajutorul Constantinopolului. Aceeași atitudine au avut și Genova și Florența, deși pentru mulți europeni graba acestor orașe de a face negoț cu „necredincioșii” era similară cu o trădare. Conștiința Europei apusene nu se trezise.

Încercările papilor de a organiza o cruciadă — urmărite atent de Steven Runciman — nu au dat nici un rezultat — deși era amenințată acum întreaga Europă. Astfel turcii au putut supune micile state grecești și întreaga Peninsulă Balcanică, așa încît între 1453—1468, Imperiul otoman a devenit una dintre cele mai mari puteri ale Europei.

Autorul conchide că data de 29 mai 1453 „înseamnă o cotitură a istoriei... sfîrșitul civilizației bizantine”, care durase unsprezece veacuri și care încurajase o școală artistică fără seamăn în istoria omenirii, în care schimbul de idei se putuse face fără piedici, iar locuitorii se considerau nu numai moștenitorii culturii grecești, dar și ai celei romane.

După căderea Constantinopolului, arta bizantină a decăzut, iar orașul creștin a devenit un centru cosmopolit, care exprima însă puterea sultanilor. Activitatea

grecilor rămași și veniți ulterior în fostul Constantinopol va avea la bază corupția, înșelătoria, reaua-credință și intriga, care le-a adus un oprobriu general.

Cartea lui Steven Runciman „savant construită” și foarte „frumos scrisă”, bazată pe cronici, însemnări zilnice, relații de călătorie, note diplomatice etc., ridică încă unul din vâlurile groase care acopereau cel mai dramatic episod din istoria Imperiului bizantin.

Totodată, această carte, pagină după pagină, ne apropie de vechiul Bizanț, și ne face să înțelegem ce a dat el cu adevărat umanității și culturii universale.

Profesorul Al. Elian, familiarizat cu izvoarele și întreaga istorie a Bizanțului, a dat o bună traducere, cu o prefață adecvată, iar în note savante completările cerute de o asemenea lucrare. Tipărirea notelor autorului s-a făcut însă necorespunzător, la urmă, pe capitole, cu o numerotare diferită, creînd mari greutăți cititorului care vrea să le urmărească.

N. Grigoraș

Circulația octoihului slavon al lui Coresi în Bulgaria.*

La mănăstirea Kilifar din Bulgaria s-au găsit, cu prilejul unor reparații, în 1954, ascunse de secole sub acoperemînt, tipărituri vechi și manuscrise slave. Ele au fost adăpostite acolo ca să nu aibă soarta cărților și manuscriselor arse ale fostei biblioteci a Patriarhiei de Tîrnovo, după căderea Bulgariei sub turci.

Între aceste rarități se află și *Octoihul* slavon al diaconului Coresi din Țara Românească, tipărit la Brașov în 1574, și partea a doua, din 1575, care a circulat și în Bulgaria. În revista „Духовна култура” din Sofia, anul 46, nr. 7—8 din 1966 el este descris la pagina 37—38. Partea I cuprinde glasurile 1—4 și numără 193 de foi; partea a II-a are glasurile 5—8 și totalizează 210 foi. Pe ultima pagină a părții întii se dau informații despre ediție: **Унѣро-Влахійскиѣтъ Коввода Ёу Плександръ син на Мирча Коввода, по съвѣщаніи с прѣосвѣщеннѣкъ кир Евтиміѣ Митрополита всѣхъ земли Влахии, исписалъ сии дѣше полезни книжки в дар и в чест и похвалу свѣтлимъ църквамъ** (Voevodul Ungrovlahiei, Io Alexandru, fiul lui Mircea voievod după sfătuirea cu Prea Sfințitul kir Eftimie Mitropolitul Întregii Țări Românești, am tipărit aceste cărți folositoare de suflet în dar și în cinstea și spre lauda sfințelor biserici).

Spre deosebire de descrierea din *Bibliografia românească veche*, în acest articol se arată că diaconul Coresi a tipărit cărțile în anul 7082 (1574), împreună cu șase ucenici, nu cu opt, cum se știa pînă acum, de la 12 mai pînă la 20 octombrie și că foile sînt numerotate.

Pe una dintre ultimele pagini ale părții I se găsește însemnarea în limba bulgară, din care rezultă că *Octoihul* e cumpărat de „Гѣро. Н. поклонникъ в село Шкорѣда и настоѣникъ” și s-a legat la anul 7136 (1628).

Deasupra ultimei foi a părții a II-a se descifrează însemnarea, în limba bulgară, „Исписахъ азъ много грѣшнии Драганъ Паювъкъ къ Киліфаровъкъ къ лѣто 7122 отъ рож. Х҃ко 1614” (Am scris eu mult păcătosul Dragan Paiuv în Kilifar, în anul 7122, de la Nașterea lui Hristos 1614).

Faptul că *Octoihul* lui Coresi din 1574 este cumpărat de bulgarul Ghero din satul Iacoruda și legat de el, precum și faptul pe care îl atestă o altă însemnare despre bulgarul Dragan, originar din Kilifar, pe partea a II-a a *Octoihului* din 1575, care la 40 de ani de la apariția cărții își notează numele pe ultima foaie a exemplarului păstrat la Kilifar și astăzi, conferă tipăriturii coresiene un rol de punte de legătură culturală între două popoare așezate de secole la Dunăre.

* Новооткрити ръкописни и старопечатни литургически паметници, в „Духовна култура”, София, нр 7—8, год 1966, стр. 37—38.

Octoiul din 1574 se află într-un singur exemplar în Biblioteca Bisericii Sf. Neculai din Scheii-Braşov şi, deci, partea I care se găseşte în Bulgaria constituie al doilea exemplar semnalat până acum al acestei tipărituri. Exemplarele părţii a II-a a *Octoiului* din 1575 se găsesc la Biblioteca Academiei R. S. România, în număr de trei, dar toate sînt incomplete, fără început şi sfîrşit — exemplarul de la Kilifar dovedindu-se unicul complet.

Semnalăm existenţa *Octoiului* slavon al lui Coresi — aflat acum în Muzeul regional din oraşul Veliko Tîrnovo şi dorim ca microfilmul exemplarului complet al acestei preţioase tipărituri să ajungă şi în bibliotecile din România.

Paul Mihail

P. BAIROCH, *Structure de la population active mondiale de 1700 à 1970*, în „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations” 26 e année no. 5 (sept.—oct. 1971), Paris, p. 960—976.

Studiul întreprins de P. Bairoch privind structura populaţiei active mondiale de la 1700 la 1970 se bazează pe materialul statistic publicat în primul volum din seria „Statistiques Internationales rétrospectives” (*La population active et sa structure*) de T. Deldycke, H. Gelders, J. M. Limbor, cu participarea lui G. Lefevre, G. Thorn şi G. Vandenabeelle, sub direcţia lui P. Bairoch, Bruxelles, 1968.

Parţial, rezultatul analizei întreprinse asupra unora din statistici şi calculele efectuate pe regiuni au fost publicate de P. Bairoch într-un articol din „Revue Internationale du Travail” (vol. 98, nr. 4, oct. 1968). În studiul de faţă, P. Bairoch prezintă principalele tabele, cu cifrele rotunjite, completate cu calcule şi estimări pentru perioada 1700—1880 şi previziunile pentru 1970.

Datele privind evoluţia structurii populaţiei active a regiunilor dezvoltate şi slab dezvoltate sînt prezentate în anexă, fără comentarii.

Populaţia activă mondială este împărţită în trei sectoare de activitate: I (agricultură, silvicultură, pescuit); II (industrie, construcţii); III (transport şi comunicaţii, comerţ, administraţie).

Autorul constată o foarte lentă modificare a structurii populaţiei active mondiale pînă la mijlocul secolului al XIX-lea. În 1860, cu tot progresul industrializării, mai mult de 76% din populaţia activă era angajată în sectorul I şi numai 12% în cel de al II-lea. Încetînd modificărilor structurii mondiale autorul o explică prin greutatea demografică extrem de restrînsă a regiunilor atinse la început de revoluţia industrială.

După 1860 populaţia angajată în industrie creşte accelerat; de asemenea creşte rapid şi populaţia din cel de al III-lea sector de activitate. Începînd din 1870—1880, pe plan mondial, acest ultim sector depăşeşte în importanţă pe cel de al II-lea. În 1970, sectorul III de activitate reprezenta mai mult de 1/4 din populaţia activă a globului şi cu cît ţările sînt mai avansate cu atît populaţia ocupă un loc mai important în acest sector (de exemplu, în Statele Unite el reprezenta 60% din populaţie).

Între 1960 şi 1970 se observă o încetinire a expansiunii sectorului II. Autorul explică această încetinire, pe de o parte, prin faptul că în regiunile dezvoltate industria cunoaşte o stagnare relativă în ceea ce priveşte angajarea salariaţilor, iar, pe de altă parte, că în regiunile slab dezvoltate creşterea acestui sector este mai slabă ca în decenii precedente, datorită sporirii mai rapide a populaţiei. Între 1900—1960 se observă creşterea numărului absolut de agricultori în lume. Deşi numărul absolut de agricultori este în creştere, procentul la numărul total al populaţiei pe sectoare de activitate este în scădere (de la 0,5% între 1800—1900 la 1,1% între 1950—1960 şi la 1,0% între 1960—1970). Acest din urmă fapt se datoreşte „inflaţiei demografice” din ţările subdezvoltate.

Autorul prezintă pe scurt evoluția pe principalele ramuri de activitate în cadrul fiecărui sector. Evident însă că această prezentare este foarte schematică.

P. Bairoch constată că schimbările în structura populației active s-au produs într-un ritm din ce în ce mai rapid. Între 1700—1900, pe plan mondial agricultura a avut nevoie de două secole ca să scadă de la 80% la 70%, dar începând cu 1955 ea reprezenta 60% din activii angajați și, probabil, înainte de 1985, ea va fi numai de 50%, în ciuda accelerării „inflației” demografice din țările slab dezvoltate.

În acest studiu, autorul a reușit să marcheze principalele momente ale evoluției populației active mondiale și cauzele generale care au determinat această evoluție. Din nefericire, autorul nu a pus suficient în evidență inegalitatea dezvoltării economice a diferitelor țări, inegalitate care, în parte, cauzează dezechilibrul economic și politic actual.

Ecaterina Negruți-Munteanu

K. MISKA, *Levizja punetore në Shqiperi* (Mișcarea muncitorească din Albania), Tirana, 1970, 376 p.

Autorul*, vechi militant și activist al mișcării muncitorești din Albania, oferă prin această carte o interesantă monografie asupra mișcării muncitorești albaneze, de la începuturi până la sfârșitul anului 1944, anul eliberării de sub ocupația fascistă, realizând, cum se arată în prefață, „prima încercare de a prezenta în mod sistematic și relativ complet istoria clasei muncitoare și a luptei ei împotriva exploatarei economice și a robiei politice din țară”¹.

În primul capitol al lucrării sînt analizate pe larg condițiile vitrege social-economice și politice în care se afla poporul albanez în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, condiții determinate de faptul că Albania a continuat să rămână sub stăpînirea Imperiului Otoman pînă la 28 noiembrie 1912, cînd a reușit să-și cucerească independența de stat.

Oprindu-se pe larg asupra procesului destrămării relațiilor feudale și al nașterii noilor relații de producție capitaliste, autorul subliniază că pe plan extern, Albania va intra cînd în sfera relațiilor și schimburilor de mărfuri; pe plan intern, orașe ca Shkodra, Berat, Corcea, cunosc o dezvoltare atelată de prelucrare a țesăturilor de bumbac și mătase, de prelucrare a lemnului etc. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, în Albania încep să fie folosite primele mașini și motoare (în 1885, la Shkodra și Corcea; în 1896, la Durrës; în 1897, la Gjirocastra). Pînă în anul 1912 existau în Albania, după cum se relevă în lucrare, 34 de întreprinderi. Industria era concentrată în special la Shkodra, cel mai important centru economic al țării în acea perioadă.

Paralel cu urmărirea apariției primelor stabilimente industriale, autorul caută să surprindă și procesul formării și dezvoltării clasei muncitoare albaneze. În acest context sînt relevate primele încercări de organizare a proletariatului în asociații de ajutorare ai căror inițiatori au fost, între alții, Zef Jubani și Shtjefën Ingrizit, în anii 1857 și, respectiv, 1902, de la Shkodra. Tot în aceeași localitate, în martie 1905, Kolë Dikës întemeiază un cerc ilegal, din care făceau parte meșteșugari și intelectuali. Din inițiativa acestui cerc, unde se discutau probleme

* Datorită decesului autorului în anul 1967, textul n-a mai putut fi revăzut în forma sa definitivă, această operație fiind încredințată unui grup de trei istorici, care, în prefața cărții, afirmă că au procedat și la o mică selectare a materialului.

¹ K. Misko, *Mișcarea muncitorească din Albania*, Tirana, 1970. În continuare, trimitere la această lucrare vor fi date în text.

social-politice, s-a format și o asociație de întraajutorare reciprocă a muncitorilor, susținută prin cotizația membrilor săi. În lucrare sînt evidențiate de asemenea și primele acțiuni de luptă concretă organizate de proletariatul albanez, între care s-a detașat greva din martie 1904 a muncitorilor hamali din portul Durrës.

Cel de-al doilea capitol al lucrării tratează perioada de după 1917. După ce relevă însemnătatea Marii Revoluții Socialiste din Octombrie și ecoul ei în Albania, autorul subliniază că în anii ce au urmat numărul întreprinderilor industriale a ajuns la 84 (în 1922), adică dublu față de anul 1912.

În același timp, lucrarea surprinde o serie de elemente care vin să ateste creșterea conștiinței de clasă a proletariatului albanez și accentuarea spiritului său de organizare și de luptă. Acest fapt remarcă autorul, s-a concretizat în manifestațiile inițiate cu prilejul sărbătoririi zilei de 1 Mai 1917, în întărirea organizației a „Societății muncitorilor” din Shkodra, care număra 17 organizații meșteșugărești și în declanșarea unui șir de mișcări greviste.

Paralel încep să se organizeze și să acționeze și celelalte categorii de oameni ai muncii. În 1920, funcționarii din Durrës încetează lucrul în semn de protest față de înghețarea salariilor. În anul 1921, sub conducerea patriotului Avni Rustemi, la Gjirocastra se întemeiază „Liga învățătorilor”, care își propunea apărarea drepturilor învățătorilor și răspindirea culturii în rîndul maselor populare. În anul următor, se creează și la Shkodra o „Ligă a învățătorilor”. În ianuarie 1924, învățătorii din Corcea, care nu primiseră salariu timp de cinci luni, au declarat și ei grevă, la care s-au alăturat și 60 de învățători de la sate, încit greva a devenit aproape generală în această regiune. Mai tîrziu, în anul 1928, se formează, tot aici, „Liga funcționarilor din prefectura Corcea”, iar funcționarii din P.T.T. se întrunesc într-un Congres la Tirana.

Perioada de după revoluția burghezo-democratică (iunie—decembrie 1924) se caracterizează prin creșterea gradului și a formelor de exploatare capitalistă a muncitorilor, situație accentuată de faptul că dezvoltarea capitalismului albanez se realiza în condițiile împlinirii puternicelor rămășițe feudale cu capitalul străin. În acest fel, Albania era „singura țară din Europa unde nu exista nici-o lege, nici-o ordonanță sau regulament pentru apărarea muncitorilor, nici-un sistem de asigurare socială” (p. 126). Ca răspuns, muncitorii au continuat activitatea de organizare. La 13 iunie 1926 lucrătorii croitorii din Tirana întemeiază societatea „Përparimi” („Progresul”), iar în 1928 ia ființă „Societatea cooperativă a muncitorilor din construcții”.

Criza economică din anii 1929—1933 s-a semîntit puternic și în Albania, unde predominantă era economia agrară. Șomajul a atins nivelul maxim, iar exportul produselor agrare a scăzut foarte mult. Crearea societății „Munca” și a altor organizații sindicale la Corcea, Kuciova și, mai tîrziu, la Tirana, au avut, de asemenea o importanță deosebită pentru întărirea mișcării muncitorești. Un rol aparte în extinderea mișcării sindicale a revenit grupului comunist din Corcea, care, în anii 1925—1928, a inițiat acțiuni menite a duce la amplificarea activității sindicale. În acest sens, membri ai grupului au fost trimiși să lucreze la Tirana, Durrës, Berat, Kuciova.

O atenție particulară este acordată în lucrare luptelor desfășurate de proletariatul albanez în anii celui de-al patrulea deceniu al secolului nostru. Dintre acestea se detașază puternica grevă a muncitorilor din petrol de la Kuciova, în dimineața zilei de 11 februarie 1936, care a paralizat întreaga producție timp de 24 de ore, precum și marea demonstrație de la Corcea din februarie 1936, cunoscută și sub numele de „demonstrația pîinii”.

Ultimul capitol al lucrării este consacrat mișcării muncitorești din perioada luptei antifasciste de eliberare națională. Sînt prezentate situația clasei muncitoare albaneze și lupta sa în anii grei ai războiului, de la 7 aprilie 1939, data începerii agresiunii fascismului italian asupra Albaniei și pînă la eliberarea completă și definitivă de sub ocupația străină, la 29 noiembrie 1944. Clasa muncitoare, sub conducerea Partidului Comunist Albanese, întemeiat la 8 noiembrie 1941, a

devenit forța motrice a mobilizării maselor largi populare la lupta împotriva ocupantului fascist.

Insistând în mod deosebit asupra acestei perioade eroice din istoria Albaniei, autorul expune pe larg întreaga gamă a acțiunilor întreprinse de patrioții albanezi împotriva ocupanților începând de la numeroasele proteste, demonstrații și acțiuni greviste și pînă la marile acțiuni de sabotaj.

În vederea trecerii la acțiuni tot mai hotărâte împotriva invadatorilor, în martie 1942, Comitetul Central al Partidului Comunist Albanez a dat indicații pentru organizarea unităților de guerilă și a cetelor și batalioanelor de partizani. Ca urmare, muncitorii din Shkodra, Tirana, Corcea, Durrës și alte localități s-au înregimentat în mișcarea antifascistă, luînd parte la acțiunile de guerilă. Noaptea de 24 iulie 1942, arată autorul, a fost „o noapte de atac” împotriva fascismului. Acțiunile de sabotaj și lupta armată au crescut, an de an, în intensitate. În 1944 sînt organizate mari acțiuni pentru înscrierea de voluntari în Armata de eliberare națională.

Ziua de 29 noiembrie 1944, ziua Eliberării, va avea pentru Albania, după cum subliniază autorul în finalul cărții, semnificația unei noi ere, cea a democrației și socialismului.

Lucrarea prezentată reprezintă o importantă sursă de cunoaștere a istoriei mișcării muncitorești din Albania și a luptei hotărâte și consecvente a clasei muncitoare albaneze dusă sub conducerea comuniștilor pentru o viață mai bună, pentru democrație și socialism.

Gelcu Maksutovici

В. А. АНФИЛОВ, Бессмертный подвиг, Издательство „Наука“ Москва, 1971, 540 стр.

Literatura istorică despre cel de al doilea război mondial s-a îmbogățit în ultimul timp cu o lucrare interesantă și folositoare. Ea adaugă la documentația cunoscută pînă azi noi surse, provenite din arhivele sovietice, cu privire la studierea evenimentelor de pe frontul sovieto-german de la 22 iunie 1941 pînă după victoria repurtată de armatele sovietice în bătălia Moscovei. Trebuie subliniat că lucrarea istoricului sovietic răspunde unei necesități care se face din ce în ce mai simțită în studierea istoriei celui de al doilea război mondial în general și al frontului sovieto-german în special. Este vorba despre necesitatea unor lucrări mai speciale care să se ocupe temeinic de analiza unor evenimente în jurul cărora se desfășoară o puternică luptă de opinii între istoricii din diferite țări.

Este cunoscut că în jurul evenimentelor petrecute pe frontul sovieto-german în anul 1941 a existat și continuă să existe aprige discuții între specialiști. Fie că au fost sau sînt îngroșate insuccesele armatelor sovietice din anul 1941, fie că s-a acreditat ideea nepregătirii militare și economice a statului sovietic sau că au fost și sînt supraapreciate forțele militare germane, este cert că s-a creat necesitatea ca lucrurile să fie lămurite. Pentru a depăși stadiul presupunerilor sau al aprecierilor relative se impune, din punct de vedere științific, apariția unor lucrări serioase și lămuritoare. Era și este firesc, după părerea noastră, ca istoricii sovietici să aducă cea mai serioasă contribuție. Sigur că lucrarea lui V. A. Anfilov va fi urmată și de altele. În general se poate spune că istoriografie sovietică legată de cel de al doilea război mondial a mai tratat în diferite lucrări sau studii problemele frontului germano-sovietic din primul an al războiului. Meritul lui Anfilov constă în faptul că el a consacrat întreaga lucrare acestei teme, ceea ce l-a obligat să analizeze temeinic cîteva din problemele de bază cum ar fi cea legată de pregătirea militară a U.R.S.S., cauzele insucceselor înregistrate de armatele sovietice în primele luni ale războiului, înfrîngerea armatelor fasciste la

Leningrad, ofensiva din vara anului 1941 spre Moscova și, în sfârșit, despre falimentul „războiului fulger”.

În ciuda titlului cărții care ar putea crea impresia că ea este sortită să se adauge la lucrările de popularizare a istoriei celui de al doilea război mondial, studiul de peste 500 de pagini prezintă în cea mai mare măsură calitățile unei lucrări științifice scrise de un foarte bun cunoscător al problemelor militare și politice ale Uniunii Sovietice.

Adinca cunoaștere a realității sovietice ajută pe autor ca, fără să polemizeze cu nimeni, să dovedească prin concluziile sale netemeinicia unor așa-zise teorii, printre care amintim cea cu privire la războiul „preventiv” purtat de Germania mare, chipurile, ar fi fost amenințată de Uniunea Sovietică. El dezvăluie adevărul în legătură cu așa-zisa obligație a Germaniei de a „improvisa” în 1941 din cauză că ea nu ar fi avut un plan pe deplin prelucrat pentru atacarea U.R.S.S. Pe baza unor serioase analize autorul a combătut teza caracterului neorganizat al activității armatelor sovietice în 1941 și a subliniat adevărul despre așa-zisele „greșeli” făcute de Hitler datorită cărora armatele germane nu ar fi putut în 1941 să ocupe Moscova.

Deoarece V. A. Anfilov cunoaște bine ceea ce s-a scris și se scrie de către prieteni și neprieteni și pentru că el este convins că concluziile sale trebuie să fie convingătoare și că lupta în jurul temei de care se ocupă este din ce în ce mai încordată, el analizează cu mare atenție situația internă și internațională din ultimele zile din preajma izbucnirii celui de al doilea război cît și din perioada începutului războiului. Subliniind faptul cunoscut că în vederile Wehrmachtului aplicarea planului Barbarossa era strîns legată de purtarea unui „război fulger” autorul se oprește îndelung asupra factorilor care au încurajat Comandamentul Suprem german în activitatea sa. Este vorba de incontestabila prioritate — chiar dacă ea a fost vremelnică — în ceea ce privește pregătirea de război a Germaniei. Înzestrată cu o tehnică modernă atît în ceea ce privește armatele terestre cît și în privința aviației și a marinei dotate cu o multilaterală pregătire militară, teoretică și practică, mobilizată la timpul potrivit și beneficiind de o experiență a războiului contemporan, armata Germaniei a luat din primele ore ale războiului inițiativa strategică și și-a asigurat dominația aeriană, pătrunzînd cu cîteva sute de kilometri în adîncimea teritoriului sovietic. Atacul pe neașteptate asupra teritoriului sovietic a avut grele consecințe pentru armatele rusești. Sute de avioane germane au atacat spațiul sovietic și au bombardat obiective militare din zona Pribalticeii, Bielorusiei, Ucrainei și a Crimeii. Au fost lovite greu o serie de orașe. Numai la 22 iunie au fost pierdute de către aviația sovietică 1200 de avioane și au fost grav avariate un mare număr de aerodroame.

În cîteva capitole speciale, autorul se ocupă de situația forțelor armate ale U.R.S.S. Începînd din 1930, conducerea de partid și de stat sovietică a trecut la desăvîrșirea structurii organizatorice a forțelor armate pe temeiul creșterii noli tehnici pe principiul că în războiul contemporan se impune în egală măsură contribuția tuturor felurilor de arme. Experiența războiului din Spania și a celui contra Finlandei au contribuit la îmbogățirea pregătirilor teoretice și practice ale armatelor sovietice. Pînă la atacarea U.R.S.S. de către Germania hitleristă, arată autorul, înzestrarea armatelor a stat în centrul atenției guvernului sovietic. Cu toate acestea, arată el, alături de înzestrarea cu tehnica cea mai nouă a armatelor de uscat a continuat să mai existe deajuns de multe armamente învechite. Au lipsit mijloacele de transport necesare. Numărul ofițerilor și al comisarilor politici nu era nici pe departe satisfăcător. Autorul arată în continuare lipsa unor cadre cu experiență, lipsa de pregătire tactică, lipsuri legate de necunoașterea folosirii unor arme moderne. El subliniază lipsurile artileriei, ale trupelor de tancuri și ale aviației. Anfilov analizează de asemenea deficiențele sistemului învățămîntului militar sovietic din preajma celui de al doilea război mondial ca și lipsurile existente în pregătirea gradelor inferioare. El se ocupă de situația din

aviație și marină ca și de problemele teoretice ale războiului contemporan și felul cum au fost ele studiate și rezolvate de specialiștii militari sovietici.

Uriașul efort făcut de statul și popoarele sovietice pentru înzestrarea și pregătirea armatei a avut drept rezultat înlăturarea unor deficiențe încă înaintea izbucnirii celui de al doilea război mondial. Autorul arată însă că timpul și posibilitățile economice nu au îngăduit ca să fie lichidate toate lipsurile existente în ceea ce privește pregătirea armatei. Acest lucru a fost făcut în mare măsură în chiar timpul desfășurării celui de al doilea război.

În condițiile unei situații internaționale încordate și a nedesăvîrșirii pregătirii militare — arată autorul — guvernul sovietic a încercat pe căi diplomatice să împiedice sau să amâne atacarea Uniunii Sovietice de către Germania. Dat fiind că în mai 1941 — cum arată autorul — mai existau speranțe de păstrare a păcii, guvernul sovietic nu a acordat toată atenția știrilor venite de la serviciile de informație cu privire la apropiata atacare a țării de către Germania.

Cu toate deficiențele, cu toate greutatea, cu toată teroarea exercitată de cîmpul de război și, mai ales, cu toate victoriile repurtate de armatele germane — arată autorul — Germania a avut grele pierderi pe frontul germano-sovietic încă din prima lună a războiului. Numai în luna iulie 1941 armata germană a pierdut 250 000 de soldați și ofițeri, peste 1 500 de tancuri și cam tot atîtea avioane. Pierderile germane pe frontul sovietic într-o singură lună — arată autorul — au fost mult mai mari decît cele suferite de Germania în anii de război pînă la alungarea Uniunii Sovietice. Între 22 iunie și 31 decembrie 1941, Germania a pierdut pe acest front 830 906 soldați și ofițeri. Aceasta înseamnă că încă din primele săptămîni forțele armatei sovietice nu numai că au dat loviturile trupelor germane ci au reușit chiar să micșoreze posibilitățile lor de ofensivă. Felul cum au evoluat evenimentele militare pe frontul sovietic pînă la sfîrșitul anului 1941 au dus, precum este cunoscut, la falimentul oricărei încercări de război fulger.

Uriașele eforturi ale Uniunii Sovietice pentru apărarea patriei, conducerea fermă de către Partidul Comunist, sînt subliniate în lucrarea lui Anfilov cu multă căldură și multă recunoștință.

Cartea istoricului sovietic trebuie citită cu atenție pentru că este folositoare.

J. Benditer

ISTORIA ROMÂNIEI

CENTRUL DE INFORMARE ȘI DOCUMENTARE ÎN ȘTIINȚELE SOCIALE ȘI POLITICE, *Informatica în științele sociale. Progrese, direcții, tendințe*. București, 1971, 380 p.

Elaborat în cadrul departamentului de metodologia și sociologia informației, volumul reunește cîteva contribuții de stringentă actualitate ale unor specialiști străini, traduse și antologate de Dragoș Vaida ș.a. din reviste sovietice, americane, franceze etc.

Într-o primă diviziune, consacrată *sistemelor informaționale în științele sociale* (p. 13—86) K. Leski, specialist în știință, prezintă *Un sistem de regăsire a informației adaptabil la științele sociale*, J. D. Aron înfățișează *Sisteme informaționale în perspectivă*, iar F. Pottier o *Descriere a sistemului Osiris* aplicat la statistică.

A doua parte privește *prelucrarea automată a datelor în științele sociale* (p. 87—258) și cuprinde contribuțiile lui C. van de Merwe în ceea ce privește sociologia, ale lui J.—E. Humblet în științele juridice, ale lui L. Fossier, M. Musers, E. Chouraqui, A. Q. Morton și M. Levison în istorie, arheologie, literatură. Interesantă e *Metoda de exploatare a surselor istoriei medievale cu ajutorul calculatorului*, propusă de Lucie Fossier (p. 121—126) care procedează diferențiat pentru

actele de pînă la începutul secolului al XII-lea, în care exploatarea conținutului semantic al textului prezintă un interes deosebit, ca mijloc de sesizare a instituțiilor, încă instabile și prea puțin omogene, și pentru cele din perioada următoare, în care studiul vocabularului pierde din interes, întrucît limba e deja fixată, instituțiile se consolidează și „tratamentul constă mai degrabă într-o documentare automată”. M. Muysers face o *Dare de seamă asupra aplicării documentării automate la o bibliografie de arheologie romană*, ocupîndu-se, anume, de elaborarea lexicului (p. 127—188): instrumentul lingvistic, rezultate, rentabilitate, documentarea automată, unitatea de referință, constituirea limbajului, lexicul, exemple de tratare etc. În cadrul aceleiași teme, E. Chouraqui discută *Programul editării automate a jurnalului bibliografic* (p. 189—230), înfățișînd structura și principiile de folosire ale unui sistem automat de cercetare bibliografică, aplicabil la orice ansamblu de referiri indexate din domeniul istoriei și arheologiei. Este vorba de două programe, menite să obțină referirile pertinente la conținutul documentelor memorate și jurnale bibliografice, întocmite automat din punctul de vedere al conținutului și al formei. A. Q. Morton și M. Levison se ocupă de *Calculatorul în studiile literare* (p. 231—253), explicînd modul de pregătire a materialului pentru calculator și operațiile de bază ale acestuia: analiza conținutului textelor, identificarea autorului, cercetarea integrității textelor și a dependenței unui text de altul.

Partea ultimă a volumului reunește patru contribuții privitoare la *limbaje documentare, traducere automată*, semnate de S. K. Saumean, J. Perriault, S. A. Karasev și A. L. Vasilevski.

O bibliografie selectivă, cuprinzînd 221 lucrări din ultimii ani (1967—1970), toate străine, încheie culegerea, justificînd întru totul afirmația din prefață că cercetarea modernă în științele sociale se caracterizează nu numai prin utilizarea modelelor matematice și a metodelor informaticii, ci și prin reconceptualizarea unor părți ale domeniilor abordate, proces determinat de preocuparea cuantificatoare. Acest proces este în curs de extindere, iar exemplul oferit de științele sociale, îndeosebi de istorie, arheologie, științe juridice, psihologie, analiză stilistică și istoria literaturii, este dintre cele mai caracteristice. Este de prevăzut că „o încercare crucială prin care va trece cercetarea în științele sociale va fi aceea a integrării posibilităților multiple pe care le oferă matematica modernă și calculatoarele electronice, în sensul măririi valorii rezultative a studiilor efectuate, din punctul de vedere al aplicațiilor”. Rezultatul ei, ni se spune, se anunță de pe acum: „clasarea distincției umanității — științe exacte în arhiva prejudecăților”. E o profecție ce intrigă, violentînd modalitatea „clasică” de abordare a disciplinelor sociale, dar care incită, în același timp, la aprofundări, distincții necesare, nuanțări, așa cum au relevat, între alții, cu ocazia celui de al XIII-lea Congres internațional al științelor istorice (Moscova, 1970). Jean Schneider (*La machine et l'histoire. De l'emploi des moyens mécaniques et électroniques dans la recherche historique*) și I. D. Kovalenko (*Quantitative and Machine Methods of Processing Historical Information*).

Al. Zub

AURELIAN SACERDOTEANU, *Arhivistica*, București, Editura didactică și pedagogică, 1970 (1971), 267 p. + 76 figuri în afara textului.

Binecunoscut pentru lucrările sale în domeniul arhivisticii și, în general, pentru îndelungata activitate consacrată promovării acestei discipline la noi pentru ca ea să-și ocupe locul cuvenit în rîndul științelor auxiliare ale istoriei, Aurel

Sacerdoțeanu era îndreptățit să purceadă la elaborarea unei sinteze în acest domeniu fie și numai pentru motivul de a-și valorifica, pe acest plan, contribuțiile sale științifice mai vechi și a le îmbogăți cu rezultatele din ultima vreme ale arhivisticii generale. Este tocmai ceea ce a întreprins Aurelian Sacerdoțeanu în această carte care reprezintă prima sinteză românească în acest domeniu. Cartea era demult necesară nu numai sub acest raport dar și din punct de vedere al practicii arhiviste. De aceea, autorul a avut în vedere faptul că lucrarea nu trebuie să fie destinată numai învățămîntului arhivistic, ci să constituie un îndreptar pentru arhiviști în general, și nu numai pentru aceștia; și lucrarea este, într-adevăr, un astfel de îndreptar pentru toți cei care se interesează de problemele arhivisticii. Conținutul ei, extrem de bogat, este o dovadă în acest sens.

În cele trei părți ale lucrării (*arhivologia*, *ahivotehnia* și *arhiveconomia*), autorul abordează o multitudine de probleme, de interes științific și practic, care probează de la sine importanța acestei discipline și necesitatea unei mai bune cunoașteri a ei mai ales într-o vreme în care, la noi, procesul de organizare științifică a arhivelor a dobândit importanța cuvenită. Efortul organizatoric în această privință, de natură să înlesnească cercetarea științifică, este astfel însoțit de o călăuză sigură, întocmită cu competența pe care numai o vastă experiență ca cea a autorului o poate presupune. Pe lângă datele privind istoria generală a arhivelor, istoria arhivelor românești și istoria dreptului arhivistic, arhivistul va găsi în această lucrare tot ceea ce interesează organizarea propriu-zisă a arhivei (datele arhivaliilor și fișarea lor, inventarierea, metodologia lucrărilor arhivistice etc.) și administrarea ei. Stabilirea de către autor a cadrului istoric al arhivisticii românești și situarea lui în cadrul general al disciplinei contribuie la conturarea pentru prima dată a imaginii reale asupra arhivisticii românești. Trebuie subliniate, de asemenea, precizările autorului în privința terminologiei acestei științe și contribuția sa la crearea ei. Deși, după cum însuși autorul constată, „penuria bibliografiei arhivistice este încă mult resimțită” la noi (p. 4) și deși un paragraf din lucrare este consacrat *izvoarelor arhivisticii române*, însoțirea cărții de „bibliografia bogată și variată” (p. 3) pe care a folosit-o ar fi fost indicată, mai ales că „în economia cărții, nu am putut-o pune pe toată în evidență” (p. 3).

Pe cît de bogată în conținut, pe atît de utilă, această primă sinteză asupra arhivisticii românești constituie o contribuție fundamentală în domeniul științei și practicii arhivisticii românești.

I. Caproșu

MARIA SOVEJA, IULIA GHEORGHIAN, MARCEL DUMITRU CIUCA, *Îndrumător în Arhivele centrale*, vol. I, partea I, București, 1971, 520 p.

Îndrumătorul în Arhivele centrale face parte din seria instrumentelor de lucru, atît de necesare cercetării științifice, editate de Direcția Generală a Arhivelor Statului. Cunoșcînd utilitatea acestui gen de lucrări, verificată prin publicarea la Iași a patru volume din *Îndrumător în Arhivele Statului Iași*, a fost inițiată pregătirea și publicarea unei astfel de lucrări și pentru arhivele centrale.

Seria volumelor amintite, începută prin lucrarea de față, este deschisă de prezentarea făcută instituțiilor eclesiastice — mitropolii, episcopii, mănăstiri, schituri și biserici — din Țara Românească și Moldova, ale căror documente au fost aduse la Arhivele Statului în urma măsurii luate de Alexandru Ioan Cuza privind secularizarea averilor mănăstirești.

La mitropoliile din Moldova și Țara Românească, unde era obiceiul să se păstreze actele oficiale, mitropolitul fiind și președintele Divanului, s-au adunat astfel importante documente privind dezvoltarea economică, social-politică și culturală a României. Volumul cuprinde un număr de 226 de prezentări de fonduri

arhivistice provenind de la cele două mitropolii, de la episcopiile Argeș, Buzău, Râmnic, Huși și Roman și de la un număr destul de mare de mănăstiri, schituri și biserici.

Meritul incontestabil al acestei lucrări decurge din felul în care este avizat cercetătorul asupra valorilor documentare pe care le cuprind aceste fonduri. Aceasta se face prin prezentarea istoricului fiecărui fond, a conținutului materialelor documentare, a cantității în unități de păstrare și a indicării anilor extremi; de asemenea, sint menționate instrumentele de informare științifică — inventare și indici cronologici — precum și fondurile din Arhivele Statului sau Biblioteca Academiei în care se mai află astfel de materiale referitoare la unitățile eclesiastice amintite.

Pentru ca lucrarea să fie cit mai folositoare cercetătorilor, autorii au indicat pentru fiecare mănăstire și proprietățile, în mod deosebit moșiile. Indrumătorul este completat de un indice general, de o listă bibliografică a lucrărilor folosite și de un număr de facsimile de pe documentele prezentate.

Această lucrare rezolvă, parțial, una din doleanțele cercetătorilor, de a cunoaște cit mai rapid posibil conținutul fondurilor și al colecțiilor existente în Arhivele Statului. Sperăm că partea a II-a a acestui volum, ca și volumele următoare, să nu se lase prea mult așteptate și să nu existe diferențe prea mari în timp, în legătură cu apariția lor, așa cum s-a întâmplat cu atât de necesarul și valorosul *Catalog al documentelor moldovenești*.

D. Ivănescu

Recherches sur la philosophie des sciences, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, 1971, 669 p.

Cu aceste cercetări de filozofie a științelor, un nou volum, reunind contribuții ale unor savanți români de prestigiu în științele naturii, științele umane, sociale și noologice, se adaugă lucrărilor teoretice și metodologice apărute în ultimii ani. Autorii lor, cum ne previne *cuvîntul-înainte*, semnat de Ath. Joja, nu sînt neapărat filozofi; ei sînt însă specialiști în domeniile respective, înclinați să mediteze destinul disciplinelor pe care le profesează. Această nevoie de a reflecta asupra sensurilor teoretice ale științelor s-a făcut simțită, în România, încă de la începutul secolului al XIX-lea, mai ales în domeniul istoriei și al filozofiei. Să amintim, în această direcție, pe N. Bălcescu, B. P. Hasdeu, M. Kogălniceanu, la care se vor adăuga A. D. Xenopol, N. Iorga, A. Philippide, Ov. Densusianu, V. Pârvan ș.a., personalități care s-au bucurat de o frumoasă recunoaștere pe plan mondial. A. D. Xenopol, autorul cunoscutei *Théorie de l'histoire* (1908) și-a câștigat celebritatea chestionînd metodic obiectul istoriei, fiind ales în 1914 membru asociat străin al Academiei de științe morale și politice (nu *correspondent*, cum se spune în *Avant-propos*, fiindcă această calitate Xenopol a avut-o la începutul carierei sale filozofice, din 1901). N. Iorga, membru a numeroase academii străine, s-a distins nu numai prin largă lui contribuție la istoria universală, ci și prin considerațiile teoretice asupra domeniului (*Generalități cu privire la studiile istorice*). Tot astfel, la cercetările arheologice pe care le-a întreprins într-o scurtă existență, dedicată studiului, V. Pârvan a adăugat interesante eseuri de filozofie a istoriei și a culturii (*Ideii și forme istorice, Memorabile*) din nefericire încă netraduse într-o limbă de largă circulație mondială. În alte direcții, filozofia științelor a profitat de eforturile lui V. Conta, T. Maiorescu, Sp. Haret, C. Rădulescu-Motru, Fr. Rainer, I. Cantacuzino, S. Pușcariu, ș.a., pentru a nu cita decît cîteva nume reprezentative.

Culegerea *Recherches sur la philosophie des sciences* reunește 48 de studii, împărțite în trei părți: I. *Le problème du déterminisme*; II. *Philosophie des sciences de la nature*; III. *Philosophie des sciences humaines et sociales*. Cea dintîi cuprinde lucrări prezentate în 1940, cu ocazia Seminarului de filozofie a

științelor de la Universitatea din București de Octav Onicescu (*Le déterminisme classique*, p. 13—21), Gr. C. Moisil (*Déterminisme et enchaînement*, p. 23—72), Șerban Țițeica (*Physique atomique et déterminisme*, p. 73—78), Dan Barbilian (*Déterminisme et ordre* p. 79—98), Octav Onicescu (*Un nouveau concept de l'objet et une nouvelle forme de la loi : la chaîne probabilistique* p. 99—107), lucrări, care fiind elaborate cu peste trei decenii în urmă, prezintă, așa-zicînd, și un interes istoric.

A doua parte cuprinde studii de filozofie aplicată la diferite discipline din domeniul științelor naturii, semnate de G. Mihoc și V. Urseanu, Oct. Onicescu (*L'expérience en pensée*, p. 127—130), Gr. C. Moisil, Remus Răduț, Liviu Sofonea, A. T. Balaban, Șt. M. Milcu, C. Bălăceanu, D. Postolnicu, Victor Săhleanu și Aurel Pană, Petre Raicu, Al. Lungu și Al. Cristea, Nicolae C. Birău, I. Peatnițchi, Crizantema Joja (*La connaissance scientifique et le problème de la réalité*) p. 323—345). Ele trebuie considerate ca o continuare a preocupărilor, de aceeași natură, concretizate în seria de volume publicate sub titlul: *Materialismul dialectic și științele naturii*.

Partea a treia, mai cuprinzătoare, se referă la filozofia științelor umane și sociale. Ea reunește 28 de contribuții, dintre care jumătate interesează domeniul lingvisticii (A. Rosetti, Andrei Avram, Anca Belchiță, D. Chițoran, Sanda Golopenția-Eretescu, Emese Kis, Solomon Marcus, Edmond Nicolau, Alexandra Rogeric și Ileana Vincenz, N. Saramandu și B. Wechsler, Tatiava Slama-Cazacu, Sorin Stati, Laurențiu-Theban, E. Vasiliu) altele din domeniile sociologiei, psihologiei sociale, demografiei, economiei politice etc. (Ion Iordăchel, Petru Pînzaru, Vladimir Trebici, M. Horowitz, T. Schatteles, M. C. Demetresco, Dan Grindea, Roman Moldovan, Octav Onicescu).

Cîteva studii, referitoare la domeniul istoriei, atrag îndeosebi luarea aminte, Miron Constantinescu abordează, din perspectiva dialecticii materialiste, *La Relation entre les sciences historiques et les sciences sociales* (p. 347—356), problemă larg dezbătută în ultima jumătate de secol. Științele istorice urmărind cunoașterea dezvoltării societății umane pe un anumit teritoriu, (în cazul țării noastre: vechimea colectivităților umane din spațiul carpato-dunărean, succesiunea și nivelul civilizațiilor și culturilor, originea etnică a poporului român, constituirea statelor feudale, lupta contra dominației otomane, constituirea și desăvîrșirea statului român, revoltele țărănești și populare, revoltele burgheze și burghezo-democratice, lupta clasei muncitoare, victoria revoluției socialiste și istoria edificării socialismului), autorul desprinde două sarcini fundamentale: 1) coordonarea cercetărilor ca primă fază, cu scopul de a le asigura unitatea și o desfășurare economică; 2) organizarea de cercetări cu caracter interdisciplinar. Preocupare mai veche a autorului, studiul lui D. M. Pippidi, *Une oeuvre posthume de Nicolas-Iorga: „L'Histoire humaine”* (p. 357—364), e o binevenită traducere, pentru uzul străinătății, a unei părți din *Cuvîntul-înainte* cu care autorul a însoțit ediția *Materiale pentru o istoriologie umană* (București, 1968, p. V—XI). Șt. Ștefănescu abordează aspecte teoretice, metodologice, ale unui domeniu de o tot mai acută actualitate în cercetarea istorică: *La démographie — „dimension de l'histoire”* (p. 365—378), cu referire la perioada prestatistică a disciplinei. I. Aluș și H. Daicoviciu semnează studiul *Le critère sociologique dans l'établissement du fait historique* (p. 479—387), care e o traducere a textului publicat în vol. *Filozofia istoriei*, București, 1969, p. 31—41), editat în cadrul seriei „Teorie și metodă în științele sociale” (vol. VII). Un studiu amplu intitulat *La théorie de la science chez Xénopol* (p. 389—436), publică, reluînd o mai veche preocupare, Athanase Joja (v. *Rumanian Journal of Sociology*).

Volumul se înscrie în seria preocupărilor, tot mai stăruitoare în ultimii ani, cu privire la metodologia diverselor științe (O. Băncilă, *Cauzalitatea în filozofie și știință*, București, 1969; Simion Ghită, *Filozofia și știința în România*, București, 1970; „Forum”, s. științe sociale, III, 1971, nr. 1).

Al. Zub

Danubius, vol. IV. Galați, 1970, 302 p.

Ajunsă la cel de-al patrulea volum, publicația Muzeului de istorie din Galați, „*Danubius*”, reunește, în ultimul său număr, câteva dintre rezultatele investigațiilor științifice întreprinse de către cercetătorii gălățeni ori colaboratorii externi, în domeniul istoriei locale îndeosebi. Cu un profil restructurat, prin abandonarea unei rubrici (etnografie) insuficient ilustrată în sumarul volumelor anterioare, prezentul volum conține interesante comunicări privitoare la istoria veche și arheologie semnate de: N. Gostar (*Caspios Aegisis, Ovidiu, Pontica, I, 8, 13*); Marilena Florescu (*Cîteva observații referitoare la tipurile de așezare aparținînd culturii Monteoru în lumina cercetărilor din zona sud-vestică a Moldovei*); Silviu Sanie și I. T. Dragomir (*Continuitatea locuirii dacice în castrul de la Bărboși-Galați*); M. Brudiu (*Așezările paleolitice gravettiene de la Puricani și Pleșa, județul Galați*); I. T. Dragomir (*Cavalerii danubieni din castellum roman de la Tirighina-Bărboși*); Ghenuță Coman (*Instalații pentru foc în așezările culturii Dridu în sudul Moldovei*).

Surprinzătoare ni se pare absența din volum a unor studii, comunicări sau note consacrate istoriei medievale a Galaților sau a împrejurimilor. Afirmăm acest lucru pentru că articolele datorate Elenei Isăcescu (*Contribuții la studiul circulației monetare în orașul Galați în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*) și, îndeosebi, lui Paul Păltănea (*Comerțul Moldovei cu apusul Europei prin Galați în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*), atît prin problematica abordată, cît și prin limitele în timp, sînt legate de începuturile epocii moderne la noi. Primul descrie tezaurul monetar descoperit cu ocazia lucrărilor de amenajare a centrului orașului Galați, contribuind — prin completările făcute la studiul de pînă acum al problemei — la cunoașterea stării economice a Moldovei din perioada respectivă. Cel de-al doilea, mai consistent, prilejuiește lui Paul Păltănea interesante aprecieri referitoare la eforturile întreprinse de către unele state din apusul și centrul Europei (accentul căzînd pe Franța și Austria) de a-și crea, fiecare, în Moldova o piață de desfacere permanentă pentru mărfurile exportate, cum și considerații relative la rolul pe care l-a jucat singurul port al țării în cadrul relațiilor comerciale pe care aceasta le-a avut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Același P. Păltănea în colaborare cu Valentin Țurlan publică un număr de scrisori din corespondența inedită aflătoare în Biblioteca „V. A. Urechia” din Galați provenind de la unele personalități ale științei și culturii românești din primul deceniu al secolului nostru (A. D. Xenopol, Ilarie Chendi, Eduard Caudela, Cincinat Pavelescu, Corneliu Botez), în articolul *Noi mărturii privitoare la ridicarea monumentului lui Mihai Eminescu la Galați*.

Din cuprinsul publicației mai semnalăm meritorile contribuții ale lui Emeric și Sara Mihaly (*Din istoricul pătrunderii și răspîndirii ideilor marxiste în Galați pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea*), M. Guziec (*Solidarizarea brăilenilor cu „memorandiștii” în ziarul „Lupta națională”*), L. Eșanu și Dionisie Morărașu (*Acțiunile unor pături mijlocii din Moldova în anii 1918—1921*) și N. G. Munteanu (*Desfășurarea grevei generale din octombrie 1920 în orașele Galați și Brăila*).

O Bibliografie privind vechiul oraș Galați și monumentele sale — alcătuită de către apreciatul medievist N. Stoicescu — a cărei utilitate este de prisos a o mai sublinia, încheie sumarul ultimului număr al „*Danubius*”—ului. Publicația, a cărei periodicitate rămîne încă un deziderat nu numai pentru gălățeni, necesită, după părerea noastră, eforturi susținute, atît din partea colegiului redacțional, cît și din partea colaboratorilor ei, în sensul asigurării unei mai mari varietăți tematice care i-ar spori, cu siguranță, prestigiul.

D. Vitcu

Terra Nostra, Culegere de materiale privind istoria agriculturii în România, Ministerul Agriculturii, Industriei Alimentare, Silviculturii și Apelor, București, vol. II, 1971, (Sub redacția lui Eugen Mewes), 446 p.

Culegerea însumează o parte din comunicările prezentate la primul simpozion *Din istoria agriculturii în România*, care a avut loc la Cluj, între 24 și 25 octombrie 1969. Datorită preocupărilor variate ale cercetătorilor istoriei agriculturii, participanți la simpozion, și numărului mare de articole publicate, de aproape 40, volumul conține o tematică largă. Culegerea cuprinde materiale privitoare la evoluția agriculturii în diferite perioade și zone ale țării, proprietatea funciară, cultura agricolă, relațiile agrare, economia agrară, îndrumarea agriculturii și altele.

Din totalul comunicărilor, câteva ies în relief, prin problematica, perioada și teritoriul de referință luate în studiu (St. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X—XIV*; N. Edroiu, *Despre apariția plugului în Țările române*; Gh. Bartos, *Tehnica albinăritului în Țările române în epoca feudală*; P. Gyulai, *Agricultura și viața rurală în muzeele din România*).

Restul articolelor prezintă rezultatele unor cercetări limitate, geografic sau în timp. Valoroase, în ansamblul lor, acestea reprezintă analize temeinice pe probleme mai mici sau pe spații restrinse asupra unor aspecte din istoria agriculturii, care pot și trebuie să servească la realizarea unor lucrări de sinteză. Ne referim, între altele, la materialele semnate de: E. Lazea, *Pomii fructiferi și pomicultura în Transilvania în secolele XII—XIV*; Ecaterina Negruți-Munteanu, *Islazurile comunale din România la începutul secolului al XX-lea*; V. Șotropa, *Unele aspecte ale dezvoltării agriculturii și ale relațiilor agrare în districtul grăniceresc nășădean*; V. Bulgaru, I. Negură, *Contribuția statisticii românești la constituirea și dezvoltarea statisticii agricole internaționale*; St. Sonea, *Cooperarea de credit și agricolă din Transilvania în secolul XIX*.

Un număr de cinci comunicări (E. Mewes, *Un promotor al cooperăției agricole de producție*; Vasile I. Bergheanu; Elena Gheran, Aneta Spiridon, *Preocupări de economie agrară la Gheorghe Pop de Băsești*; S. Fuchs, *Viața și concepția agrarpolitică a lui Eugen Rozvan*; A. Egyed, *Despre lucrările sociologice ale lui Robert Braun*; Aneta Spiridon, Elena Gheran, *Un eminent propagator al științei economice și al metodelor agrotehnice înaintate*: Ioan Georgescu), aduc observații interesante, parte din ele fondate pe o documentație inedită, privitoare la viața și concepțiile social-agrare sau agrar-politice ale citorva personalități care și-au desfășurat activitatea în epocile modernă și contemporană.

Culegerea nu și-a propus ca scop numai cunoașterea trecutului agriculturii românești. Constantin Daicoviciu remarcă, în *Cuvintul înainte* de la volumul prezentat că specialistul de astăzi, pe umerii căruia apasă sarcini de mare răspundere, trebuie să studieze din unghiuri diferite materialul descoperit care îi poate fi de mare folos în practică (p. 14). Culegerea oferă, din acest punct de vedere materiale care, referindu-se la acele metode de producție utilizate în trecut în cultura plantelor și creșterea animalelor, pot folosi într-o măsură mai mică sau mai mare agronomului din zilele noastre.

În ansamblu, culegerea de materiale *Terra nostra* se înscrie ca o realizare valoroasă. Ea reprezintă, totodată, o colaborare fructuoasă între istorici și agronomi, care se cere permanentizată și extinsă.

D. Șandru

Botoșani — istorie și actualitate, București, 1971, 190 p.

Sub egida Comitetului de cultură și artă al Municipiului Botoșani, un grup de profesori și publiciști din localitate, sau de origine botoșăneană, unii bine cunoscuți în viața științifică și culturală a țării, au făcut să apară o interesantă

culegere de studii (coordonate de Stelian Cârstea) privitoare la istoria oraşului, cu excepţia celui semnat de profesorul Octav Guţic care se referă la evoluţia demografică a Dorohoiului (p. 97—106) şi a celui prezentat de Lucian Valea: *Aspecte militante şi progresiste în revista de avangardă „Unu”, apărută în acelaşi oraş în 1928* (p. 75—82).

Sînt comunicările prezentate la 16—18 mai 1969 cu prilejul sesiunii consacrate evoluţiei social-economice şi cultural-ştiinţifice a Botoşanilor. Ele reflectă, cum ne previne *Cuvîntul-înainte* semnat de Constantin Iurea, „istoria socială a acestor ţinuturi, de la începuturi pînă în prezent, aspecte ale contribuţiei botoşănenilor la dezvoltarea învăţămîntului, ştiinţei şi culturii româneşti, cit şi evocări ale marilor personalităţi născute pe teritoriul judeţului”. *Istorie şi actualitate*. Gîndul iniţiatorilor se recunoaşte lesne din studiul care deschide culegerea: *Tradiţii şi perspective în dezvoltarea municipiului Botoşani* (Victor Tufescu, p. 9—21), în care — ca într-un triptic geoistoric — sînt înfăţişate, cu bune date statistice, rosturile oraşului în trecut, etapele de înflorire şi declin, premisele actuale ale dezvoltării. O interesantă comunicare cu privire la locul unde pregătise Petru Rareş rezistenţa contra invaziei otomane, face, după o judicioasă analiză topografică a izvoarelor, I. D. Marin (*La „treacătoarea Botoşanilor” în 1538*, p. 23—27). Aceluiaşi autor îi datorăm şi studiul *Botoşani — apanaj al doamnelor Moldovei* (p. 29—44), în care se încearcă demonstrarea faptului că Elena Rareş n-a fost nici prima, nici ultima dintre doamnele ţării care au avut drept apanaj oraşul menţionat, documentele atestînd faptul că regimul acesta s-a menţinut pînă la plecarea lui Mihail Sturdza din scaun (1849). *Un episod din lupta ţirgoveştilor botoşăneni pentru cîrmuirea ţirgului în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, cu referire la proiectul de reorganizare a episcopiei, în interesul burgheziei locale şi al micii boierimi (1827), constituie tema abordată de Ştefan Dragomir (p. 45—49). Pe temeiul unui bogat material de presă, Mihai Matei desprinde *Aspecte ale organizării luptei sociale şi de clasă în oraşul şi judeţul Botoşani în perioada 1880—1900* (p. 51—59). *Unele materiale privind activitatea Partidului Comunist din România în oraşul şi judeţul Botoşani între anii 1924—1937* comunică, explorînd arhivele locale, Ştefan Cervatiuc (p. 61—67), iar Valerian Caldare, *Aspecte ale manifestării crizei economice de supraproducţie dintre anii 1929—1933 în Botoşani* (p. 69—73). Dr. Vasile Bînzar fixează, întemeiat pe ştiri editate, *Coordonate demografice ale municipiului Botoşani* (p. 83—96). O utilă cercetare genealogică întreprinde Eugen Neculau în *Originea botoşăneană a lui Mihail Kogălniceanu* (p. 107—115), din păcate fără trimiteri precise care să îngăduie verificarea datelor. *Nicolae Iorga despre Botoşani, botoşănenii despre Nicolae Iorga* este de asemenea o comunicare preţioasă, semnată de Ileana Turuşanu (p. 117—125). pe baza unei ample explorări revuistice. C. S. Antonescu, Gh. Lupaşcu, Adrian Şipoteanu, Ion Mesrobeanu, Mihai Acatrinei, Silvestru Ailenei şi Florenţiu Vilceanu, creionează siluete de naturalişti (I. Constantineanu, I. Simionescu, A. Popovici-Biznoşanu, N. Leon, Gr. Antipa, Em. Teodorescu) medici (Gh. Ciucureanu, I. Cantacuzino), chimişti (Emil Severin), muzicieni (Mihai Grigore Posluşnicu) profesori etc. născuţi în ţinutul Botoşanilor.

Este un volum cu înfăţişare modestă, dovedind însă ambiţia cărturarilor din vechea urbe a Moldovii de nord de a pune în valoare tradiţiile de cultură ale oraşului, istoria şi perspectivele lui de dezvoltare. Nu este, aşă dar, un simplu „inventar epigonic”, ci expresia voinţei de a-i asigura condiţiile optime de afirmare pe plan naţional, în toate direcţiile. Marile tradiţii (Eminescu, Iorga, Enescu, Luchian, Băncilă, Antipa, Simionescu etc. s-au născut aici) obligă.

Al. Zub

Studii de istorie a gîndirii economice (1—12/1970).

O fericită iniţiativă a Institutului de cercetări economice din capitală pune la îndemîna specialiştilor, sub acest titlu, comunicările susţinute în cadrul secţiei de istorie a gîndirii economice, însoţite — uneori — de rezumatul dezbaterilor la

care au dat loc. Ea merită a fi semnalată desigur și istoricilor, dat fiind interesul pe care, în cele mai multe cazuri, studiile tipărite în noua publicație serială îl prezintă pentru cercetarea trecutului economic. Ne vom referi aici la primele 12 numere, apărute în 1970, care, în concepția redacției, constituie un lot distinct (poate o promisiune de periodicitate mensuală?), deoarece sumarul lor a fost reprodus în nr. 13/1971.

Cîteva direcții se pot desprinde din examinarea acestui sumar și ele prezintă, aproape integral, interes și pentru cercetarea istorică. Remarcăm în primul rînd studiile metodologice, orientative, semnate de Gh. Dobre, șeful secției de istorie a gândirii economice (și inițiatorul acestei colecții), în care se fac precizări utile, nuanțate, în ceea ce privește înțelesul unor noțiuni și preocupări fundamentale: *Opera economică în istoriografia științei* (nr. 2, p. 1—6); *Despre conceptul de „gîndire economică” în istoriografie* (nr. XI); *Critica și istoria gîndirii economice* (nr. XII). Interesantă ni se pare definirea demersului istoriografic în materie de gîndire economică. Constatări, definiții, caracterizări, categorii, noțiuni, teorii etc. sînt susceptibile de o abordare istoric-evolutivă, furnizînd cercetătorului temeuri suplimentare de înțelegere a ideilor, instituțiilor și fenomenelor economice. Cercetarea reclamă însă respectarea anumitor norme și nu e greu de descifrat înțelesul polemic, constructiv, al considerațiilor metodologice pe care le face autorul (nr. 2, p. 1—6), înțeles ce se evidențiază de altfel și din studiul *Unele tendințe actuale în istoriografia burgheză a gîndirii economice (Tendința „relativistă” și „absolutistă”),* semnat de același (nr. 8, p. 1—21).

În aceeași perspectivă metodologică se încadrează observațiile lui I. Ionescu și D. Poenaru, întemeiate pe studiul operei lui V. I. Lenin, privind *Cercetarea în domeniul istoriei gîndirii economice și documentarea* (nr. 6, p. 100—108), cu utile recomandări de perfecționare a instrumentarului bibliografic. Reținem mai cu seamă aprecierea lui V. I. Lenin, de o permanentă actualitate, asupra caracterului deschis, creator, al materialismului istoric, atît de frecvent ignorat de spiritele dogmatice: „Pentru noi teoria lui Marx nu reprezintă cîtuiș de puțin ceva încheiat și intangibil, dimpotrivă, sîntem convinși că ea a pus numai piatra unghiulară a acestei științe pe care socialiștii trebuie s-o dezvolte mai departe în toate direcțiile” (*Opere*, vol. XXI, București, 1952, p. 71).

Interes teoretic prezintă și studiul lui Ion Cristescu, *Economia politică în spectrul problematicii științelor* (nr. 9, p. 38—50), care incită la reflecție nu numai pe economiști, categoriile filozofice raționale pe care recomandă autorul interesînd într-o bună măsură și pe istorici. Pledoaria pentru un „statut al criticii” făcută de același cercetător în articolul *Rațiunea de a fi a criticii* (nr. 1, p. 1—12) merită de asemenea să fie privită cu atenție, ca una ce tinde să definească condiția actului critic, creator, în domeniul gîndirii economice, cîmbătînd dogmatismul izvorît dintr-o suficiență de spirit și atît de dăunător progresului științific, progres pe care numai o salutară atitudine critică, cognitivă, îl poate asigura, și nu una afectivă, pasională.

În legătură cu raportul dintre științific și ideologic în știința economică (nr. 1, p. 13—31) V. Pilat face cîteva disociații utile, pertinente, la capătul cărora planul gnoseologic și cel axiologic-ideologic se dovedesc a fi de aceeași natură. Omogene, ambele ținînd de domeniul științei. Și aici polemica cu dogmatismul și cu rulina își recomandă actualitatea. A ignora faptul că „ideologia socialistă, materialismul istoric este o știință — proces de cunoaștere aflat în mișcare, a pierde din vedere faptul că trebuie să ne raportăm la ea ca la un sistem de idei (cunoștințe) deschis, în continuă îmbogățire, și a o transforma din metodă în dogmă, din *organon* în *canon*, înseamnă a te posta pe pozițiile ideologice care au asupra procesului cunoașterii științifice un efect tot atît de negativ ca și refuzul recunoașterii și stabilirii deliberate a premisei și criteriului ideologic în investigarea științifică a gîndirii economice”.

O întregă fascicolă, cuprinzînd comunicările prezentate la sesiunea din 17 aprilie 1970, este dedicată cercetării operei lui V. I. Lenin din perspectiva

istoriografiei economice (nr. 6): *Aspecte actuale ale cercetării istoriei gândirii economice în lumina ideilor marxist-leniniste* (Gh. Dobre); *Coordonate leniniste în metodologia cercetării economiei politice marxiste* (dr. I. Cristescu); *Unele probleme ale metodologiei cercetării economice în lumina moștenirii leniniste* (Gr. Diaconescu); *În legătură cu metodologia leninistă a criticii gândirii economice burgheze în „Caiete despre imperialism”* (V. Pilat și C. Sirbu); *Cîteva aspecte ale teoriei lui Keynes în lumina indicațiilor leniniste* (I. Dumitru); *Problema moștenirii cultural-științifice în domeniul economic* (A. Spiridon); *Legități ale istoriei economice în lucrarea lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”* (C. Bogdan și A. Platon); *Metoda statistică folosită de V. I. Lenin în elaborarea lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”* (R. C. Demetrescu).

Fructuoasă, din aceeași perspectivă metodologică, se recomandă cercetarea semnată de I. Cristescu, *Axiomatică și ideologie în opera economică a lui J. Rueff* (nr. 3, p. 1–32), ca și aceea a lui Gh. Zaman: *Puncte de vedere metodologice cu privire la activitatea de prognozare în comerțul exterior* (nr. 7, p. 1–17). Interesante „reflecții metodologice” pe marginea *Sincroniei și diacroniei sistemului capitalist actual* comunică I. Cristescu (nr. 11).

Alte cercetări se referă la gândirea economică din Japonia postbelică (S. Sava, nr. 2), eficiența economică (Gh. Zaman, nr. XI), teoria deciziei (O. Nicolescu, nr. XII), teoria „capitalului uman” (Gr. Diaconescu, nr. 5), problema tehnicii ca factor de creștere economică (I. Lemnij, nr. 5), instituționalism (V. Pilat, nr. 8) etc.

O altă direcție de cercetare, desigur cea mai utilă istoricilor, este cea privitoare la personalitățile care s-au manifestat în domeniul gândirii economice românești. R. C. Demetrescu se ocupă de *Al. Papiu Ilarian, profesor de statistică* (nr. 2, p. 42–54), punînd în lumină, pe baza unui manuscris din Biblioteca Academiei, preocupări atît de puțin cunoscute ale ardentului și eruditului transilvănean care, începînd de la 24 februarie 1856, a predat la Facultatea Juridică din Iași, scurtă vreme, căci demisionează sub căimăcămia lui Vogoride, în chip de protest, cursul de „statistica generală a Europei”.

Sub influența lucrărilor lui Achenwall, Schloezer („Istoria este statistica în mișcare, iar statistica este istoria în repaus”), John Sinclair, J. B. Say, dar mai ales ale geografului și statisticianului Balbi, pentru care statistica nu este decît o dezvoltare a geografiei, Al. Papiu Ilarian definește statistica, într-o manieră enciclopedică, drept „istoria politică a prezentului”, o „politică aplicată”, raportînd-o la disciplinele înrudite: economie politică, geografie, istorie, etnografie etc.

Constanța Bogdan abordează *Aspecte economice din Transilvania în gândirea lui A. T. Laurian* (nr. 7, p. 18–26), întemeindu-și cercetarea mai ales pe activitatea publicistică a cărturarului, din care rezultă că neobositul luptător pe tărîm cultural a fost și un bun cunoscător al situației economice din provincia transcarpatină, un militant activ pentru libertate națională și pentru progres economic în general. Aceeași cercetătoare semnează studiul *Petre Mavrogheni și politica sa financiară* (nr. 9, p. 51–61), întemeiat pe materialele cuprinse în „Monitorul Oficial” și pe dezbaterile din ziarul „Românul”. Este un fragment dintr-o lucrare mai amplă privitoare la activitatea economică a lui P. Mavrogheni.

Pe date inedite în cea mai mare măsură se bazează cercetarea lui Radu Demetrescu privitoare la *Ludovic Steege* (nr. 9, p. 62–71), personalitate complexă, încă puțin cunoscută pînă acum, căreia autorul îi recunoaște descendența din școala istorică a dreptului. Dacă n-a avut preocupări de analiză și pătrundere teoretică, el a desfășurat o activitate practică progresistă care prezintă interes și pentru istoriografia economică.

Un studiu cuprinzător consacră Aneta Spiridon lui *Barbu Catargiu* (nr. 8, p. 63–123), personalitate bine cunoscută în legătură cu dezbaterile agrariene de după Unire, dar care a exercitat o largă influență și în dezbaterile economice din epocă.

Din perspectivă comparatistă Gh. Dobre urmărește, întemeiat pe un bogat material arhivistic, *Ecouri românești la o anchetă agrară franceză din 1866–1867*

(nr. 8, p. 124—145), de care se leagă parte din stăruințele statistice ale lui I. Ionescu de la Brad. Tot el oferă câteva pagini foarte documentate *Despre legăturile socialiştilor români cu organizația marxistă rusă „Eliberarea muncii”* (nr. 9, p. 17—37).

Comunicările prezentate în cadrul Secției de istorie a gândirii economice la 4 martie 1970, cu ocazia împlinirii unei jumătăți de secol de la moartea lui A. D. Xenopol, constituie substanța unui întreg număr. Gh. Dobrescu scrie, cu acest prilej, *Despre „Studii economice” de A. D. Xenopol și semnificația lor teoretică* (nr. 4, p. 1—28): studiu temeinic, un adevărat model de exegeză a unei opere economice, rezumabilă la acest sorit al lui Xenopol: „Baza existenței popoarelor în timpurile mai noi este puterea lor. Puterea este rezultatul bogăției. Bogăția nu se poate spori într-un popor decât rafinându-se munca acestuia. De aici necesitatea neapărată a unei dezvoltări industriale” (*Studii economice*, Craiova, 1882, p. 255—256). Asupra formației lui Xenopol ca economist și a primelor manifestări publicistice în acest domeniu se oprește Aneta Spiridon în nota *Abordarea problemelor economice în opera lui Alexandru D. Xenopol* (nr. 4, p. 29—36). Cornel Sirbu decelează *Problemele de istorie economică în „Istoria românilor din Dacia Traiană” a lui A. D. Xenopol* (nr. 4, p. 37—46), nu fără a aprecia, în prealabil, concepția istoricului privitoare la locul economicului în raport cu celelalte laturi ale vieții sociale și al economiei naționale în cadrul *Istoriei românilor*. Căci, precum a apreciat Xenopol însuși, el a fost primul istoric român care a căutat, în cadrul unei sinteze, să pună „în legătură dezvoltarea poporului român cu starea lui economică”. Menționăm, în fine, în aceeași direcție de preocupări contribuțiile lui A. Platon la cunoașterea gândirii economice a lui F. Robin-Derecsu (nr. 3, p. 50—63) și G. Bibicescu (nr. XII).

Studiul semnat de G. Zane, *Economia Rusiei în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea după lucrările unor economiști români* (nr. 9, p. 1—16) aduce precizări asupra împrejurărilor în care P. S. Aurelian, Matheiu Drăghiceanu ș.a. s-au putut rosti, în deplină cunoaștere de cauză, asupra dezvoltării economice a Rusiei, a cărei politică protecționistă și industrială era invocată ca model de burghezie română în epoca luptei împotriva regimului convențional încheiat cu Austro-Ungaria.

O a treia direcție, demnă de tot interesul, o constituie cercetările bibliografice. S. Kovacevici abordează, din acest unghi, subliniind problematica social-economică, publicația „Economia națională”, 1873—1916 (nr. 3, p. 33—49 și „Socialismul” din 1921—1924 (nr. 7, p. 27—38).

Iuliana Ionescu publică la rîndul ei, o „prezentare bibliografică” a lui Nicolae Filipescu (nr. XI).

Remarcăm, în fine, pentru a încheia, efortul depus de Daniela Poenaru și Cornel Sirbu de a pune la îndemîna cercetării o „bibliografie selectivă” a *Istoriografiei economice românești din perioada postbelică* (nr. 10, 331 p.), cu regretul că principiul selectiv n-a fost destul de bine precizat în nota preliminară, astfel că pe alocuri selecția lasă să se întrevadă hazardul sau arbitrarul. Ea este totuși de o reală utilitate nu numai pentru cercetătorii din cîmpul economiei, ci și pentru istorici în genere.

Materialul a fost organizat în trei părți: a) istoria economiei românești (probleme generale; industria; agricultura; transporturi; comerț; bănci; finanțe; orașe; Dezvoltarea economică și socială; b) Istoria gândirii economice românești; c) Istoria gândirii economice universale, la care se adaugă lista tezelor de doctorat consacrate unor probleme de istorie economică și de istorie a gândirii economice. Un indice de nume înlesnește consultarea bibliografiei.

Începînd cu nr. XI se publică și o dare de seamă asupra dezbaterilor ocazionate de comunicări, precum și succinte rezumate în limbi străine. Astfel caietele privitoare la istoria gândirii economice, multiplicat prin mijloace modeste, au șansa de a pătrunde în circuitul internațional al publicațiilor de specialitate.

ALTE PUBLICAȚII SIBIENE*

1. ELENA DUNĂREANU-MIRCEA AVRAM, *Presa sibiană în limba germană (1778—1970)*, Sibiu, 1971, 133 p.

Consecvență intenției de a pune la îndemâna specialiștilor metodice instrumente de lucru, Biblioteca „Astra” din Sibiu a tipărit recent, sub semnătura Elenei Dunăreanu și a lui Mircea Avram, o nouă lucrare bibliografică: *Presa sibiană în limba germană*. La cele 157 publicații repertoriate în 1969, de Elena Dunăreanu, în volumul *Presa românească sibiană (1851—1968)*, se adaugă astfel alte 200 publicații, reprezentând cel mai însemnat fond revuistic de limbă germană tipărit la noi în răstimp de aproape două secole.

Este un repertoriu cumulativ, căci autorii au avut în vedere nu numai colecțiile bibliotecii „Astra” ci și pe acelea păstrate în Muzeul Brukenthal și în Arhivele Statului din Sibiu. Au fost omise, ca reprezentând specii publicistice distincte, calendarele, anuarele programele școlare etc. Ordinea prezentării este cea alfabetică, fiecare titlu însoțit de o descriere bibliografică completă (subtitlu, loc de apariție, periodicitate, format, editură-editor, redacție-redactor, direcție-director, tipografie, modificări survenite etc.). Un indice cronologic, unul de nume și altul de edituri și tipografii înlesnesc consultarea lucrării.

Dificultatea, pentru oricare bibliograf, de a asigura exhaustivitatea cercetării sale, date fiind carențele de care suferă în genere colecțiile noastre, este binecunoscută. Autorii repertoriului s-au străduit să înlăture lacunele și erorile existente în bibliografiile similare tipărite anterior, realizând un instrument de lucru dintre cele mai utile. Fiindcă presa sibiană în limba germană este un bogat izvor de informație istorică, economică, socială și culturală, care interesează nu numai dezvoltarea comunității sătășii din Transilvania, ci și istoria și cultura românească. În Sibiu în care, cum ne previne Mircea Avram (*Cuvint înainte*), Lucas Trapoldner internea, la 1528, prima tipografie transilvăneană, Paul Wolff a editat, în 1612, întiiul calendar în limba germană. O dezvoltare editorială deosebită a cunoscut însă spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, datorită situației sale de capitală a principatului. Atunci au apărut numeroase instituții de caracter cultural și științific: librăria (1778), teatrul (1778), Muzeul Brukenthal (1817), „Musikverein” (1838), „Landwirtschaftsverein” (1845), „Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaft” (1848) etc. Este epoca în care se situează încercarea lui Ioan Piuariu Molnar de a edita primul periodic în limba română (1789), apariția întiiului calendar românesc din Sibiu (1793), fondarea Seminarului (1811), a tipografiei arhiepiscopale (1850), a „Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român” (1861) etc. Aceste inițiative au fost precedate de apariția la 1 iunie 1778, a celui dintii periodic în limba germană din țara noastră, „Theatral Wochenblatt”, îngrijit de Martin Hochmeister. Dar „sefemerul a fost multă vreme un atribut al presei” și publicația amintită a încetat să apară după 12 numere. Abia peste cîțiva ani aveau să apară alte periodice: „Siebenbürgischer Zeitung” (1784), „Der Siebenbürger Bote” (1792), „Siebenbürgische Provinzialblätter” (1805) etc. În cele aproape două secole de existență, presa sibiană de limbă germană a cunoscut circa 200 publicații, unele cu o longevitate destul de mare. „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde” a apărut opt decenii; „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, o jumătate de secol; „Landwirtschaftliche Blätter für Siebenbürgen”, peste 70 de ani, pentru a numi doar cîteva periodice la care au colaborat scriitori, oameni de știință și de cultură, printre care Șt. Ludwig Roth, Friedrich Krasser, Johann Karl Schuller,

* Vezi „Cronica”, Iași, VI, 1971, nr. 8, p. 3: *Noi publicații sibiene*; nr. 27, p. 11: *Noi cataloage de corespondență*; „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, Iași, VIII, 1971, p. 538—541: *Publicații sibiene*.

Michael Albert, Johann Plattner, Emil Siegerus, Friedrich Teutsch ș.a. În paginile lor, mărturie a colaborării dintre poporul nostru și naționalitățile conlocuitoare, s-au manifestat și români, între care cunoscutul botanist Florian Porcius și istoricul Iulian Marțian, amândoi membri ai Academiei Române. Uneori buna conviețuire și colaborare a condus la tipărirea de publicații bi și trilingve, cu caracter muncitoresc, sindical sau profesional. Este motivul pentru care menționarea principalilor colaboratori ar fi fost, credem, utilă cercetătorilor, fără să complice peste măsură sarcina bibliografilor.

Altfel, prezentarea grafică excelentă, ilustrații de bună calitate, descriere bibliografică completă. O sumară bibliografie avertizează, la sfârșit, asupra principalelor cataloage și scrieri privitoare la presa amintită în titlu.

2. C. DRAGOMAN, *Publicațiile profesionale și muncitorești*, Sibiu, 1971, 98 p.

Autorul repertoriază, după norme bibliografice riguroase, publicațiile politice și profesionale muncitorești, oferind cercetătorilor o lucrare de incontestabil interes documentar. Parte din titlurile descrise au fost deja semnalate în *Presa muncitorească și socialistă* (vol. I—II) și în *Presa P.C.R. și a organizațiilor sale de masă, 1921—1944* (de Titu Georgescu și Mircea Ioanid). Altele însă sînt puse în evidență pentru înția oară: „Foiaia țaranului” (Oradea, 1919); „Facla literară” (București, 1923); „Chemarea” (București, 1924—1927); „Farul marinarilor de la Dunăre” (Brăila, 1934—1938); „Muncitorul din Îmbrăcăminte și Pielărie” (București, 1928) etc. Un interes deosebit pentru istoria mișcării muncitorești prezintă publicațiile „Năzuința celor ce muncesc”, „Orizont nou”, „Tineretul”, „Bluze albastre”. La unele periodice, cunoscute doar parțial, se aduc utile completări: „Viața universitară”, „Meseriașul român”, „Lumina” etc.

Materialul a fost organizat, ca în toate lucrările inițiate de Biblioteca „Astra”, alfabetic. Consultarea lui e ușurată de un indice de nume și de unul geografic.

Studiul introductiv, întocmit de Vasile Radu, trece în revistă principalele probleme ale mișcării muncitorești din România, subliniind, în treacăt, aportul presei din Sibiu (îndeosebi al ziarelor „Adevărul”, „Hornarul”, „Muncitorul” și „Tribuna socialistă”) la dezvoltarea acestei mișcări.

3. ELENA DUNĂREANU, *Personalități transilvănene*, Sibiu 1971, 41 p. (Colecția iconografică).

După *Scriitorii noștri* (1969), autoarea grupează sub titlul *Personalități transilvănene*, alfabetic, 18 fotografii originale provenind din fondurile Iosif Vulcan și Horia Petra Petrescu, reprezentînd profesori universitari, economiști, oameni de literă etc., născuți în Transilvania dar care au desfășurat o activitate ce interesează cultura națională: Sava Popovici Borcianu, Gh. Barițiu, V. Bologa, Valeriu Braniste, Alexandru Ciura, Partenie Cosma, Iuliu Hatieganu, August Treboniu Laurian, Ioan Lupaș, Ioan Micu Moldovan, Horia și Nicolae Petra Petrescu, Ilarion Ioan și Sextil Pușcariu, Iosif Suluțiu Sterca, Nicolae Togan, Iosif Vulcan.

O bibliografie sumară indică, la sfârșit, publicațiile în care parte din aceste fotografii au mai fost reproduse.

Aceeași excelentă condiție grafică asigură lucrării totodată o valoare documentară și una estetică.

4. ELENA DUNĂREANU, *Almanahuri, anale, anuare sibiene*, Sibiu. 1971, 148 p.

Cu acest volum, autoarea încheie bibliografia publicațiilor românești sibiene, după ce tipărise mai înainte unul privitor la *Presa românească sibiană* (1969), unul cuprinzînd *Calendarele românești sibiene* (1970) și un altul (împreună cu Mircea

Avram) privind *Presa sibiană în limba germană* (1971). Avem astfel la îndemână oglinda exactă, metodică și comodă a tot ce s-a publicat sub formă de *periodice* în străvechea urbe.

Volumul privitor la *Almanahuri, anale, anuare sibiene*, mai puțin bogat în informații față de cele anterioare, dar nu mai puțin folositor prin datele ce le conține, întregeste peisajul activității culturale desfășurate în Sibiu de la 1880, când apăreau „*Analile Asociațiunii transilvănene*”, până în 1978 — ultimul an de apariție a „*Anuarului Academiei teologice Andreiane*”. Situația școlilor și a diferitelor societăți sau instituții din localitate poate fi urmărită, pornind de la aceste date, completabile — firește — cu informațiile de arhivă, de presă, memorialistice etc. Uneori — este cazul „*Anuarului Liceului Gh. Lazăr*” — editorii au tins să depășească formula, adăugind la obișnuitele procese-verbale, rapoarte, situații statistice etc. și unele manifestări de ordin științific ori literar.

Publicațiile au fost prezentate în ordinea alfabetică a titlurilor, cu o descriere generală a fiecăreia, reflectând schimbările petrecute de-a lungul anilor și cu reproducerea acelor prefețe care aduc un plus de cunoaștere cu privire la destinul tipăriturilor respective.

Un indice cronologic, unul de nume și altul de edituri și tipografii înlesnesc utilizarea prețiosului instrument.

5. MIRCEA AVRAM, *Catalogul manuscriselor literare*, Sibiu, 1971, 93 p.

Modest, ca proporții, dar de o mare utilitate documentară, volumul cuprinde 235 manuscrise literare, bibliografiate după obișnuitele norme, cu indicarea provenienței, particularităților, aparițiilor, etc., date ce interesează istoria literară.

Manuscrisele provin mai ales din donația Aureliei Vulcan (1907), soția redactorului „*Familiei*” și din aceea a lui Horia-Petra Petrescu (1946), legată de revista „*Lucafăru*” (1902—1914). Ele atestă, odată în plus, strânsa colaborare dintre scriitorii celor trei provincii românești pe întinderea unei jumătăți de secol, reflectând, întrucâtva, însuși procesul evolutiv al literaturii române din epoca modernă. Întocmind acest catalog, autorul pune la îndemîna cercetătorilor din domeniul istoriei literare, un instrument de lucru indispensabil, atrăgându-le atenția asupra unor surse primare insuficient valorificate. Menționăm, în ordine alfabetică, câteva nume: I. Agirbiceanu, V. Alecsandri, I. L. Caragiale, G. Coșbuc, Aron Densușianu, V. Efitimiu, M. Eminescu, O. Goga, B. P. Hasdeu, N. Iorga, Emil Isac, I. Minulescu, T. V. Păcățian, I. G. Sbiera, I. Slavici, Al. Vlahuță, Iosif Vulcan, Duiliu Zamfirescu. Catalogul oglindește însă, în aceeași ordine, colaborarea a numeroși alți scriitori la publicațiile amintite. Un indice de nume, unul de reviste și unul de localități întregesc lucrarea, ilustrată — ca și aceea a Elenei Dunărcanu — cu bune reproduceri.

*

Rod al unei activități susținute și al unei pasiuni exemplare, cataloagele semnalate depășesc simplul fapt de istorie locală, adresându-se tuturor celor ce se ocupă de istoria culturii românești din ultimul secol. Ele arată, în același timp, ceea ce ar trebui să inițieze și celelalte mari biblioteci din țară.

Al. Zub

Istoria României în date, elaborată de un colectiv sub conducerea lui CONSTANTIN C. GIURESCU, București, Editura enciclopedică română. 1971. 524 p.

Întocmită de un colectiv, *Istoria României în date*, alături de *Istoria lumii în date*, apărută în 1969, se înscrie în rîndul lucrărilor de care istoriografia noastră avea demult nevoie. Cititorul, fie el specialist sau nu, este impresionat — par

curgind lucrarea la care ne referim — de discernămintul autorilor în reținerea evenimentelor cu adevărat memorabile din trecutul românesc, de consemnarea riguroasă a faptelor petrecute într-un timp extrem de îndelungat (aproximativ 1 000 000 i.e.n. — 29 decembrie 1969). Remarcabilă este străduința de a stabili o imagine globală a istoriei naționale în contextul, mai larg, al celei europene și mondiale. Astfel, în lucrare se întilnesc informații — ordonate cronologic — privind evoluția social-economică a societății românești de-a lungul veacurilor și milenilor; nu sînt neglijate, îndeosebi, momentele istoriei noastre politice. Pentru ultimul secol, caracterizat prin dezvoltarea și creșterea rolului clasei muncitoare în progresul social, capătă ponderea cuvenită datele care evocă istoria mișcării muncitorești și democrației din România; în fine sînt consemnate dobîndirile românești majore în domeniul atît de diferite ca: științe (matematică, fizică, chimie, medicină, istoriografie, economie, sociologie, filologie, filozofie etc.), arhitectură, muzică, cinema, teatru, sport etc. Valoarea lucrării este sporită de metoda utilizată de colectivul de autori care nu s-a limitat, pur și simplu, la înșiruirea faptelor nude, ci, dimpotrivă, le-a sistematizat și le-a încadrat în orînduirile social-economice pe care le-a traversat societatea românească de-a lungul unei evoluții mult milenare și ceea ce ni se pare extrem de important, le însoțește de comentarii judicioase. Rezultatul este binefăcător. Lucrarea se prezintă infinit mai puțin aridă decît ar putea rezulta din titlu. Asupra celor mai multe evenimente cititorul află nu doar simpla enumerare despre *locul, anul, luna și ziua* în care ele s-au petrecut, ci parcurge o veritabilă *istorie chintesențiată* a românilor în care — atît cît trebuie și cît permite specificul lucrării — majoritatea faptelor sînt dezbătute (în devenirea, în manifestarea și în urmările lor) sau explicate. Cîteva exemple ni se par concludente în această privință. Așa, de pildă, în dreptul anului 1685 este notat: „Miron Costin scrie capodopera sa *De neamul Moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, charta conștiinței latine și a mîndriei originii romane. Spiritul și ideile din această operă vor căpăta dimensiuni monumentale în opera lui Dimitrie Cantemir și, prin intermediul acestuia, în lucrările cărturarilor Școlii Ardelene” (p. 143). La 10 mai 1906 aflăm consemnat că „apare la București ziarul *Neamul Românesc* (pînă în 1940, cu întreruperi), sub conducerea lui Nicolae Iorga; ziarul a militat pentru desăvîrșirea unității de stat a poporului român, iar în ultimii ani de apariție a avut o pronunțată atitudine antifascistă” (p. 281). Iar despre memorabilul eveniment de la 23 August 1944 este menționat: „Începe la București insurrecția armată antifascistă. Încununarea mișcării de rezistență antihitleristă din timpul războiului, organizată și înfăptuită pe baza unei largi coaliții de forțe democratice sub conducerea P.C.R. Dictatura militară-fascistă este răsturnată. România iese din războiul hitlerist și se alătură Națiunilor Unite. Insurrecția din August 1944 marchează începutul revoluției populare în România” (p. 380). Tot în legătură cu acest eveniment, aflăm că la 28 august 1944: „Ziarul *Pravda* scrie: «...Importanța ieșirii României din Axă depășește cadrul României. Presa străină arc dreptate să spună că aceasta înseamnă prăbușirea întregului sistem de apărare german în Balcani...»” (p. 381).

Deosebit de utile pentru cititor sînt listele cronologice incluse în partea finală a volumului. Întocmite pe baza ultimelor lucrări de specialitate, aceste liste cuprind: domnii Țării Românești și ai Moldovei; voievozii, principii și guvernații Transilvaniei; șefii de stat ai României (1859—1970); președinții Consiliilor de Miniștri (de la 1859 și pînă astăzi). În sfîrșit, un bogat indice de persoane și locuri (p. 467—524) întregeste lucrarea și înlesnește utilizarea ei.

Înainte de a încheia se cuvine să evidențiem inițiativa salutară a Editurii Enciclopedice Române de a tipări o lucrare de genul și de valoarea celei prezentate. Volumul *Istoria României în date*, destinat să fie un instrument de lucru și care va deveni — nu ne îndoim — o prețioasă lucrare de referință, este întrutotul la înălțimea pretențiilor pe care cititorul este îndrituit să le aibă de la autorii lui, toți cunoscuți și apreciați cercetători pe tărîmul trecutului (Horia C.

Matei, Florin Constantiniu, Marcel D. Popa, N. C. Nicolescu, Gheorghe Rădulescu). Colectivul de autori a lucrat nemijlocit sub îndrumarea profesorului Constantin C. Giurescu, eminentul istoric al românilor.

Gh. Buzatu

ION BARNEA, OCTAVIAN ILIESCU, CORINA NICOLESCU, *Cultura bizantină în România. La culture byzantine en Roumanie*, București. 1971, 263 p. + ilustrații.

Catalogul expoziției *Cultura bizantină în România* apărut cu ocazia celui de al XIV-lea Congres de studii bizantine, care a avut loc la București între 6—12 septembrie 1971, este precedat de trei studii; *Cultura română tirzie și bizantină pe teritoriul României în secolele IV—XII* (p. 19—34); *Lumea românească și Bizanțul în secolele XIII—XV* (p. 55—61); *Moneda romano-bizantină pe teritoriul României (1326—1327)*, (p. 77—81) semnate, în ordine, de Ion Barnea, Corina Nicolescu și Octavian Iliescu.

Autorii și-au propus să demonstreze atât faptul că „...pentru lumea daco-romană și românească Bizanțul reprezenta sub aspectul cultural, în primul rând continuitatea și întărirea romanității” cât și „...importanța spiritualității bizantine în procesul de constituire a culturii și artei românești” (p. 13). În afară de cunoscutele informații oferite de scrierile istoricilor epocii, în sprijinul acestui scop autorii aduc în discuție un vast și variat material documentar de la „inscripții și elemente de arhitectură pînă la măruntele obiecte de podoabă și monede” material descoperit în întregime pe teritoriul țării noastre.

Studiind acest material autorii arată că în cele mai diverse domenii ale culturii romane tirzii și bizantine de pe cuprinsul României din secolele IV—XII se întrezăresc originile culturii și artei românești a secolelor XIII—XV și chiar de mai tirziu. Exemplele aduse sînt numeroase, așa încît ne vom mărgini să amintim numai pe cele mai semnificative: originile arhitecturii religioase a secolului al XIV-lea pot fi plasate în secolele X—XI; „decorul ceramo-plastic al fațadelor este de asemenea legat inițial, în Moldova ca și în Țara Românească, direct de monumentele bizantine” (p. 56); „planul bisericilor... atribuit în studiile mai vechi meșterilor aduși din Serbia de Nicodim... a fost găsit, într-o formă mai simplă la biserica de la Niculițel, înălțată în secolul al XI-lea” (p. 57) etc.

Descoperirile arheologice și rezultatele cercetărilor istorice din ultima vreme îngăduie autorilor să nu accentueze întru totul ideea conform căreia influența bizantină ar fi pătruns pe teritoriul României „...abia în secolul al XIV-lea prin biserică și prin cărturarii refugiați în nordul Dunării din lumea balcanică”. Constatarea Corinei Nicolescu că „Ceramica și podoabele utilizate în sate, orașe și curți, dovedesc că procesul de integrare locală a unor procedee și forme de artă bizantină este cu mult mai timpuriu, continuînd firul unei concepții de secole, pe care o putem considera locală” (p. 55), pune într-o lumină nouă raportul dintre arta nord-dunăreană și sud-dunăreană. Penetrația influențelor bizantine în teritoriul de la nord de Dunăre a fost înlesnită și apoi întreținută de relațiile economice dintre aceste două lumi dovedit, între altele, de numărul mare de monezi ale imperiului roman de răsărit descoperite pe întreg cuprinsul țării noastre (p. 77—81).

În economia lucrării, catalogul expoziției *Cultura bizantină în România* ocupă mai bine de 150 de pagini la care se adaugă și ilustrațiile. Sînd deosebit de numeroase și variate categoriile cuprinse în catalog: *inscripții* (cat. 1—21, p. 95—103), *sculptură în piatră și lemn* (cat. 22—52, p. 103—111), *icoane* (cat. 53—65,

p. 111—116), *manuscrise cu miniaturi* (cat. 66—75, p. 117—120), *broderii și țesături* (cat. 76—90, p. 121—128), *obiecte liturgice și de cult* (cat. 91—117, p. 129—135), *podoabe* (cat. 118—181, p. 137—148), *ceramica* (amfore, ulcioare, oale, căni, capace, străchini, talere, cupe, opaite, ceramice de construcție și ornamentație, cat. 182—363, p. 149—173), *monede romane și bizantine, ponduri, cîntare, plumburi comerciale* (cat. 364—453, p. 175—192), *sigilii bizantine* (cat. 454—470, p. 193—197). Toate acestea vin să sprijine ideile autorilor. Fiecare obiect al catalogului este însoțit de o fișă științifică (scurt istoric, date caracteristice, o bibliografie minimă etc.), iar unele dintre acestea au ilustrații alb-negru sau color. Dacă la toate acestea adăugăm și vasta bibliografie ce urmează catalogului (p. 201—221), atunci vom avea imaginea adevărată a unui instrument de lucru indispensabil atât specializistului român cit și celui străin în istoria culturii bizantine.

Traducerea integrală în limba franceză a studiilor și rezumarea catalogului în aceeași limbă lărgeste cu mult aria de utilitate a remarcabilei realizări (și sub aspect grafic) pusă la dispoziția participanților la cel de al XIV-lea Congres de studii bizantine.

I. Solcanu

ȘTEFAN PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, Editura Dacia, 1971, 596 p.

Acest volum, care constituie singura cercetare exhaustivă a istoriei voievodatului transilvan de la origini și pînă la mijlocul secolului al XIV-lea, cuprinde trei părți: I/ *Formațiunile prestatale în secolele IX—X*; II/ *Formarea voievodatului Transilvaniei* și III/ *Structura societății Transilvaniei voievodale*.

Plecînd de la informațiile date de Anonymus, Ștefan Pascu tratează apariția pe teritoriul Transilvaniei a primelor formațiuni cu caracter statal și situația social-economic a populației. Pe baza izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice — cărora autorul le acordă atenția cuvenită — se demonstrează că în secolul al X-lea „românii constituiau populația majoritară a Transilvaniei, elementul demografic cel mai însemnat din punct de vedere politic” (p. 51), care s-a organizat în voievodate „foarte întinse” și bogate. Urmărind cu multă atenție izvoarele, autorul subliniază că, deși în secolele al XI-lea și al XII-lea se produsese pătrunderea maghiară, totuși populația românească și-a putut dezvolta felul propriu de viață, instituțiile proprii, „în concordanță cu dezvoltarea întregii societăți”.

Relațiile sociale de tip feudal sînt sesizabile — afirmă autorul — încă din secolul al XI-lea, după cum se poate constata în voievodatul bănățean, care cuprindea teritoriul dintre Criș, Severin și Vidin. Evident însă că cel mai puternic voievodat dintre Tisa și arcul Carpatic a fost cel al Transilvaniei, bine organizat, cu instituții proprii și specifice cînd a fost cucerit de maghiari, care au înlocuit treptat vechile realități social-economice, politice, culturale autohtone cu altele transplantate. Înlocuirea nu a fost totală și urmarea s-a concretizat prin suprapuneri de instituții și chiar coexistența unora din cele autohtone, ceea ce explică și dezvoltarea autonomă a provinciei, cu particularitățile ei. La început, maghiarii s-au „mulțumit cu stăpînirea unor puncte de sprijin”, așezări întărite și centre economice, apoi au organizat teritoriul în Comitate. Primul comitat menționat documentar datează din 1111, cu centrul în cetatea Biharea, mutat mai apoi la Oradea, care cuprindea partea centrală a vechiului voievodat din secolul al X-lea, condus de Menumorut.

Ștefan Pascu a cercetat cauzele și a determinat epoca așezării secuilor și a colonizării sașilor în Transilvania. Pe baza privilegiilor acordate de regii maghiari, secuii s-au așezat la începutul secolului al XIII-lea în regiunea subcarpaților răsăriteni, ca paznici ai granițelor răsăritene ale regatului, iar sașii, spre

sffârșitul secolului al XII-lea în județele Alba și Hunedoara. Autorul demonstrează că regalitatea maghiară și-a consolidat stăpînirea în Transilvania cu ajutorul seculor și al sașilor, iar episcopatul romano-catolic i-a fost însoțitor permanent și adept fervent al introducerii relațiilor feudale. Aducerea și așezarea Cavalerilor teutoni de regalitatea și nobilimea maghiară pentru apărarea sudului țării este urmărită atent ca și cauzele conflictului și îndepărtarea lor, în august 1225.

Atenția autorului s-a îndreptat deosebi asupra întemeierii și dezvoltării orașelor din Transilvania pînă la mijlocul secolului al XIV-lea, a creșterii numărului așezărilor rurale, care au fost serios afectate de năvala tătărească din anul 1241. S-au expus, pe măsura importanței și urmărilor lor, tendințele de autonomie care au luat naștere în Transilvania precum și ofensiva nobilimii feudale împotriva comunităților urbane și reacțiunea acestora. Este justă constatarea că în contextul acestor mișcări se înscrie lupta pentru independență a voievozilor Litovoi și Barbat ca și mișcările țărănești din Făgăraș, alimentate și de criza politică de care era frământat regatul maghiar într-o perioadă în care voievodatul Transilvaniei își extinde autonomia și își consolidează instituțiile proprii.

Paralel sînt studiate celelalte unități teritoriale românești ca voievodatul Maramureșului împărțit în cnezate, Țara Făgărașului, Almașului, Hategului, Zărandului ș.a., alături de unitățile administrative săsești și secuiești, a căror organizare a imitat-o pe cea a românilor, ceea ce dovedește că prima era mai veche. Ștefan Pascu a analizat competent transformările sociale și economice din Transilvania din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XIV-lea, ca și structura societății, iar sub aspectul economic și social-juridic, situația proprietății funciare. În lucrare se subliniază că pe măsura creșterii și consolidării proprietății funciare nobiliare și bisericicești a slăbit puterea regală. S-a acordat atenția cuvenită situației social-juridice a categoriilor de iobagi și obligațiilor lor în muncă, natură și bani.

În concluzie, trebuie spus că această lucrare este prima care ne prezintă, în ansamblu, pe baza unui vast material informativ, istoria Transilvaniei, sub toate aspectele ei, pînă la mijlocul secolului al XIV-lea.

N. Grigoras

ȘTEFAN METEȘ, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX. Cercetări de demografie istorică*, București, Editura științifică, 1971, 438 p.

Rod al unei bogate experiențe de cercetător în domeniul istoriei și de excelent cunoscător al arhivelor românești și străine și al unei îndelungate și vaste documentări, cartea de față constituie, în multe privințe, încununarea unei activități istoriografice în care patriotismul năruie nu a umbrit niciodată obiectivitatea cercetătorului. Cercetînd cu minuțiozitatea-i cunoscută materialul documentar și cu rigurozitatea necesară întreaga istoriografie a problemei, istoricul clujean a întocmit o sinteză ce lipsea pînă în prezent istoriografiei românești și pe care, în chip firesc, ea trebuia s-o aștepte de la un istoric ardelean. Și acesta nu pentru faptul că acest subiect, deosebit de important și cu atîtea implicații în istoria poporului român, ar fi inabordabil pentru un alt istoric, ci pentru că, dincolo de competență, pasiune, timp și chiar tenacitate, specificitatea sa presupune o apropiere a acestuia pe alte coordonate decît cele obișnuite. Lucrarea lui Ștefan Meteș este o dovadă în acest sens, căci autorul cercetînd cu pătrundere și înțelegere specifică subiectul, a ajuns la o sinteză de un interes mai larg, în care valoarea științifică a lucrării e complinită de una profund instructivă. Cu o documentare aproape exhaustivă și întocmită după rigurile unei lucrări strict științifice, cartea se adresează, totuși, prin modul în care autorul își desfășoară argumentația și își expune concluziile, și unui cititor nu neapărat specialist. Pe aceeași linie

se înscriu și numeroasele extrase din domumentele vremii și din lucrările mai greu accesibile. De aici, plusul de interes cu care se citește această carte în care autorul a investit o pasiune științifică exemplară, ajungând astfel și la temeinice concluzii științifice.

Fie că demonstrează că masivele și îndelungatele emigrări din Transilvania își au cauza în aspirarea socială și națională exercitată asupra românilor de aici de către stăpînirile străine, fie că definește amploarea emigrării românilor transilvăneni în Moldova și în Țara Românească, fie, în sfîrșit, că stabilește importanța contribuției aduse de emigranți la propășirea economică, socială și politică a poporului român sau a altor popoare cu care, în urma emigrării lor din Transilvania, au conviețuit, Ștefan Meteș aduce contribuții substanțiale la cunoașterea acestui fenomen istoric. Dată fiind importanța lui mai ales pentru istoria Moldovei și a Țării Românești și în special pentru formarea națiunii române și a desăvîrșirii unității sale de stat în comparație cu emigrările în alte țări (Polonia, Ungaria, Moravia, Silezia, Rusia, Serbia, Bulgaria sau America), autorul nu și-a structurat lucrarea strict cronologic, ci în funcție de amploarea pe care fenomenul a avut-o în diverse țări, tratînd, de pildă, întîi emigrarea în alte țări decît cele românești și apoi în acestea din urmă. În acest fel, imaginea importanței fenomenului pentru istoria celor trei țări românești a dobîndit relieful necesar.

Bogată în fapte și idei, cartea lui Ștefan Meteș constituie o foarte interesantă sinteză istorică a emigrării românești din Transilvania dar, în același timp, ea este și un punct de plecare în cercetarea acestei probleme. Căci dacă Ștefan Meteș a trasat cadrul general, cu multiplele implicații ale fenomenului, adîncirea cercetărilor acestui fenomen mai ales pentru istoria Moldovei și a Țării Românești rămîne să fie înfăptuită de acum înainte prin contribuții parțiale. Evident, concluziile istoricului clujean vor fi, cîteodată, corectate sau, de multe ori îmbogățite, dar meritul său fundamental în cercetarea de ansamblu a problemei constituie un cîștig temeinic pentru istoriografia românească. Din păcate, lucrarea nu e însoțită de indispensabilele hărți reclamate de conținutul ei.

I. Caproșu

GRIGORE URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1971, 263 p.

În editura „Cartea moldovenească” a apărut recent cronica lui Grigore Ureche, sub îngrijirea lui T. Celac și P. Dimitriev, și cu un studiu introductiv semnat de E. Russev.

În volumul de față, studiul introductiv, de 55 p., cuprinde capitolele: *Grigore Ureche — deschizător de drumuri în istoriografia feudală a Moldovei*; *Viața lui Grigore Ureche*; *Privire de ansamblu asupra cronicii lui Grigore Ureche*; *Letopisețul lui Grigore Ureche — monument de ideologie feudală*; *Valoarea istorică a cronicii lui Grigore Ureche și Primosul cronicarului la dezvoltarea vechii literaturi moldovenești*.

E. Russev, după o prezentare panoramică a situației sociale și politice a Moldovei în secolul al XVII-lea, analizează detaliat factorii care au contribuit la apariția istoriografiei feudale originale și la dezvoltarea ei, în cele două etape cunoscute: oficială și boierească. Inițiator al noului curent în istoriografia feudală a Moldovei a fost tocmai Grigore Ureche. Viața cronicarului este prezentată pe larg, insistîndu-se asupra evenimentelor care sînt în directă legătură cu conceperea și elaborarea cronicii. De mare însemnătate este discuția asupra împrejurărilor care au permis compilatorilor să transforme *protograful* (termen folosit de către E. Russev pentru a denumi prototipul autograf al cronicarului) în varianta cunoscută și ajunsă pînă la noi. Se știe că analiza textologică permite deter-

minarea, cu destulă precizie, a interpolărilor; de aceea, astăzi, aprecierea valorii istorice și literare a cronicii se face numai asupra textului scris de Ureche.

Din punct de vedere istoric, larga folosire a izvoarelor și atitudinea lui critică față de afirmațiile înaintașilor i-au permis lui Ureche să elaboreze cea mai valoroasă și mai cuprinzătoare cronică a Țării Moldovenești din secolele XIV—XVI. Confruntarea cronicii sale cu monumentele istoriografiei moldo-slave din secolele XV—XVI denotă că opera lui Ureche este incomparabil mai bogată în informație, mai precisă în datarea evenimentelor și mai încheagată în expunerea istoriei țării.

Din punct de vedere literar cronică se situează printre monumentele de seamă ale scrisului original, detașându-se prin măiestria descrierii evenimentelor, eleganța stilistică și bogăția vocabularului. În pagini pline de patos sînt prezentate cititorilor acele aspecte ale creației lui Ureche care îl așază în șirul creatorilor de artă. Frecvența folosire a graiului popular în literatură, cizelarea lui, asimilarea elementelor livești și a neologismelor constituie contribuția cronicarului la procesul de elaborare a limbii literare (p. 54).

Elementele supuse analizei în studiul asupra valorii istorice și literare a cronicii lui Ureche aduc noi lumini în exegeza și interpretarea textului. Contribuția lui E. Russev se caracterizează, pe lângă rigoarea științifică, printr-un stil fluid și un vocabular modern, model de limbă literară.

Subliniind importanța studiului introductiv și a apariției acestei ediții, care preia textul publicat anterior de P. P. Panaitescu, trebuie remarcată acuratețea cu care au fost întocmite cuprinzătorul glosar și indicile de către T. Celac și Pavel Dimitriev.

Paul Mihail

NICOLAE STOICESCU, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*. Cu o introducere despre metrologia antică de acad. Em. Condurachi, București, Editura științifică, 1971, 330 p.

Cum măsurau strămoșii noștri este o altă lucrare de reală utilitate științifică întocmită de Nicolae Stoicescu. Autorul prezintă pentru prima dată în istoriografia românească într-o lucrare unitară „cele aproape 100 de unități de măsurat folosite de poporul român de-a lungul evului mediu pînă la introducerea sistemului metric de măsuri și greutate” (p. 5). Într-o scurtă *Introducere* la această lucrare (p. 7—21), Emil Condurachi prezintă metrologia antică de pe teritoriul țării noastre.

Autor al mai multor contribuții la studierea unităților de măsură medievale muntenești sau moldovene (vezi *Bibliografia*, p. 304 și 306), Nicolae Stoicescu prezintă acum într-o lucrare amplă toate unitățile de măsură folosite în cele trei țări românești de-a lungul perioadei menționate. După un scurt capitol consacrat istoricului măsurilor din Țările române, autorul cercetează, în alte cinci capitole, *Măsurile și instrumentele de măsurat lungimea* (cap. II), *Măsurarea și hotărnicirea pămîntului și Măsurile de suprafață* (cap. III), *Măsurile și instrumentele de măsurat capacitatea* (cap. IV), *Măsurile și instrumentele de măsurat greutatea* (cap. V) și *Măsurile de volum*. Cartea este însoțită de o ilustrație adecvată, de bibliografia problemei și de un indice din care însă n-ar fi trebuit să lipsească tocmai unitățile de măsură descrise în lucrare chiar dacă ele sînt cuprinse la tabla de materii.

Bazat pe un vast material documentar, Nicolae Stoicescu analizează amănunțit toate măsurile cunoscute documentar în Țările române; stabilind originea și vechimea acestora și descriind evoluția lor în cele trei țări românești, autorul subliniază trăsăturile lor comune și atrage atenția asupra deosebirilor dintre unele

unități de măsură purtând aceeași denumire, rezultate din evoluția lor particulară în timp și spațiu. Această cercetare comparativă pe care, de altfel, subiectul o impune evidențiază varietatea unităților de măsură folosite de poporul român în cei aproape o mie de ani la care se referă lucrarea.

Cartea lui Nicolae Stoicescu este o lucrare densă, riguros întocmită, extrem de bogată în date și deosebit de utilă nu numai istoricului ci și multor cercetători de alte specialități pentru care, mai ales, această lucrare unitară și sistematic alcătuită, constituie un instrument de lucru indispensabil. Folosirea ei va face posibilă evitarea erorilor în cercetarea problemelor ce presupun cunoașterea completă a unităților de măsură folosite de poporul român în trecut. Cercetările de istorie agrară, a comerțului și a mesetșugurilor, mai ales, vor beneficia din plin de rezultatele muncii atât de migăloase depuse de Nicolae Stoicescu pentru a înzestra istoriografia noastră cu încă un instrument de lucru atât de necesar.

I. Caproșu

N. GRIGORAȘ, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971, 476 p.

Prelund rezultatele cercetărilor anterioare și bazîndu-se pe informațiile inedite ale izvoarelor, N. Grigoraș a întocmit prima lucrare de sinteză asupra instituțiilor feudale din Moldova. Lucrarea este concepută în două volume, urmînd să cuprindă întreaga perioadă feudală din istoria Moldovei, de la întemeierea acestui stat și pînă la anul 1832. În primul volum sînt analizate aceste instituții pînă la reformele lui Constantin Mavrocordat.

Un merit deosebit al acestei lucrări îl constituie faptul că în ea se analizează toate instituțiile feudale, atât cele centrale cît și cele locale. De aici decurge și împărțirea lucrării în două părți mari: I. *Instituțiile centrale* și II. *Instituțiile locale*.

Din planul primei părți a lucrării se desprinde și concepția autorului privind instituțiile centrale ale Moldovei. Un spațiu foarte întins (peste 200 p.) îi este acordat domniei care este tratată cu o instituție distinctă, exercitîndu-și prerogativele prin trei funcții principale: funcția judecătorească, funcția fiscală și funcția militară. În întreaga perioadă analizată, rolul hotărîtor în viața de stat a Moldovei l-a avut domnul, acesta deținînd întreaga putere, în toate manifestările ei esențiale. În exercitarea prerogativelor sale, domnul s-a folosit de instituții auxiliare și executive care erau sfatul domnesc, marea adunare a țării, sfatul de obște și mării dregători.

Lucrarea începe cu un capitol consacrat domeniului domnesc căruia i se acordă o deosebită importanță, autorul făcînd distincție între ocoalele cetăților și ale curților domnești și ocoalele orașelor. Pe baza a numeroase documente se demonstrează că ocoalele au apărut încă din faza de început a organizării statului moldovenesc ca forme de organizare teritorială a domeniului domnesc, spre deosebire de ținuturi care grupau toate proprietățile funciare particulare și pe cele ale instituțiilor eclesiastice.

Tot pe baza unui bogat material documentar sînt analizate și alte numeroase probleme legate de instituțiile centrale ale Moldovei precum imunitatea, sistemul de impunere și percepere a dărilor, organizarea militară și componența armatei, componența sfatului domnesc, a marii adunări a țării și a sfatului de obște și atribuțiile acestora precum și atribuțiile tuturor dregătorilor mari.

Principalul organ auxiliar al domniei a fost sfatul domnesc în componența căruia intrau marii dregători ai statului. El avea atribuții fiscale (fixarea numă-

rului și a cuantumului impozitelor, supravegherea modului în care erau cheltuite veniturile statului și a încasării impozitelor) și judecătorești (constitua instanța supremă de judecată, reconstituirea actelor de proprietate pierdute sau distruse și supravegherea generală asupra felului în care se administra justiția de către instanțele locale). În situații deosebite era convocat un organ consultativ și deliberativ, superior sfatului domnesc, format din reprezentanții stărilor sociale privilegiate, numit marea adunare a țării. Această adunare avea atribuții de politică internă și externă. Atribuțiile de politică internă erau electiv (alegerea domnilor), legislative și judecătorești, iar cele de politică externă priveau încheierea de tratate și convenții, declararea războiului și încheierea păcii. Începând din secolul al XVII-lea, rolul acestei instituții decade, deoarece domnii nu mai aveau inițiative majore în viața politică a țării, ei fiind numiți sau confirmați de Poartă. Sfatul de obște era o instituție formată din marii dregători, reprezentanții înaltului cler, egumenii mănăstirilor, comandanții armatei și dregătorii principali ai unităților teritoriale.

Deosebit interes prezintă capitolul consacrat marilor dregătorii care constituiau instituțiile executive ale Moldovei. Autorul adâncește cercetările anterioare și tratează în mod exhaustiv atribuțiile marilor dregători, scoțind în evidență rolul avut de fiecare dintre ei în administrația de stat. Pornindu-se de la o cercetare minuțioasă a izvoarelor, sînt scoase la lumină atribuții mai puțin cunoscute ale unora din marii dregători (marii vornici, portarul și hatmanul de Suceava, marele spătar, marele vistiernic, marele paharnic, marele stolnic, aga, marele clucer, marele sulger). Marii dregători erau ajutați de un mare număr de subalterni care purtau denumirea dregătoriei și erau răspîndiți în toată țara.

În partea doua a lucrării, autorul examinează atribuțiile dregătorilor de ținut (pîrcălabul, starostele, serdarul, marii vatavi și marii căpitani), ale instituțiilor și organelor orășenești (consiliul bătrînilor și adunarea țărgului), ale dregătorilor domnești din orașe și ale autorităților de sat. Și în cea de a doua parte a monografiei, prin observații judicioase și originale, se aduce o contribuție însemnată la cunoașterea instituțiilor locale ale Moldovei.

Toate instituțiile Moldovei sînt studiate în toată complexitatea lor și în evoluția lor, determinate de dezvoltarea societății și de apariția unor noi forme de viață. Prin folosirea unui vast material documentar și a unei bogate bibliografii, autorul a reușit să elucideze numeroase probleme privind organizarea și funcționarea vechilor instituții ale Moldovei.

Consultarea lucrării este înlesnită de un amplu indice general. Rezumatul în limba franceză o face accesibilă și cercetătorilor străini.

Nistor Ciocan

P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, XVI + 638 p.

Prezentul volum, îngrijit de Silvia Panaitescu și prefăcut de Dan Zamfirescu, cuprinde studiile de istorie a culturii românești de mai mică întindere ale regretatului istoric și slavist, publicate în diverse reviste și în unele culegeri precum și studiile introductive la edițiile *Letopiseșului Țării Moldovei* de Grigore Ureche, la *Opere* de Miron Costin și la ediția fotografică din 1961 a *Liturghierului* lui Macarie. Materialele volumului sînt grupate în trei secțiuni: I. *Cultura în limba slavonă din secolele XV—XVI*, II. *Cultura în limba română din secolul XVII*, III. *Relațiile culturale româno-slave*. Primul text al volumului este conferința *Istorie și cultură*, ținută în anul 1928 la Institutul social-român. Aici, tînărul cercetător își exprima aderența la materialismul istoric ca metodă de cercetare.

Unele probleme generale ale culturii slavo-române sînt elucidate în studiile *Literatura slavo-română (secolele al XV-lea — al XVII-lea) și importanța sa pentru istoria literaturilor slave, Perioada slavonă la români și ruperea de cultura Apusului și Caracterelor specifice ale literaturii slavo-române*. În primul studiu, autorul demonstrează că „literatura slavo-română este un capitol aparte în istoria literaturilor slave și că, pe de altă parte, ea constituie prefața literaturii române, ceea ce o face să merite atenția slaviștilor precum și a istoricilor literaturii române care au neglijat-o pe nedrept”. În secolele XV—XVI s-a creat o cultură românească în limba slavonă, cultură care servea interesele clasei dominante. Prin folosirea slavonei ca limbă oficială a acestei clase s-a ajuns ca păturile populare să fie lipsite de lumina culturii scrise. Totodată, sînt combătute părerile mai vechi, potrivit cărora cultura slavonă ar fi fost o piedică în calea pătrunderii culturii din Occident. Slavonismul nu a provocat ruperea noastră de moștenirea latină, deoarece această rupere se făcuse cu multe veacuri mai înainte, iar slavonismul n-a fost decît o consecință a acestei ruperi. Autorul scoate în evidență, de asemenea, valoarea deosebită a unor opere literare scrise în limba slavonă, ajungînd la concluzia că literatura slavo-română nu este la începuturile ei bisericească, ci laică, iar *Cronica Moldovei*, scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare „poate fi socotită în același timp ca prima operă laică originală din literatura cultă scrisă de români (subl. autorului). O altă operă scrisă în limba slavonă căreia autorul îi acordă un deosebit interes este *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. În cele patru studii consacrate acestei scrieri, P. P. Panaitescu și-a exprimat punctul de vedere în mult controversata problemă a autenticității acesteia. Cu toate că le-a contestat autenticitatea, ei consideră *Învățăturile* drept „cea mai interesantă, cea mai meșteșugită, dacă nu cea mai frumoasă operă a literaturii slavo-române”. Ultimul studiu din prima secțiune, *Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române*, este introducerea la ediția fotografică a acestei cărți. Cu acest prilej, autorul realizează o strălucită cercetare de istorie culturală asupra împrejurărilor social-politice în care s-a produs introducerea tiparului în Țara Românească.

Cea de a doua secțiune a volumului cuprinde studiile *Începuturile literaturii în limba română, Începuturile dreptului scris în limba română și Începuturile istoriografiei în Țara Românească* precum și introducerile la edițiile Grigore Ureche și Miron Costin. În primul studiu se demonstrează că literatura istorică și nu cea religioasă constituie începuturile literaturii în limba română. În cel de al doilea studiu, pe baza analizei textelor, autorul a ajuns la interesanta concluzie că primele traduceri de texte juridice în limba română s-au făcut în Moldova. În cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Una din preocupările de bază ale regretatului savant a fost studiul cronicilor românești. Este semnificativ faptul că teza sa de doctorat se intitulă *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin* (1925). Tot lui i se datorează ultimelor ediții ale operei acestor doi cronicari. Preocuparea sa pentru istoriografia munteană din secolul al XVII-lea se concretizează în studiul amintit din prezentul volum, prin care se realizează o reconstituire a începuturilor acesteia. Aici sînt supuse la o minuțioasă analiză cele două cronici în care este concentrată istoriografia din Țara Românească pînă spre sfîrșitul secolului al XVII-lea: *Letopisețul Cantacuzinesc* și *Cronica Bălenilor*. Analiza se bazează în primul rînd pe critica filologică, dar ține seama și de poziția socială și atitudinea politică a autorilor. Sînt foarte interesante concluziile la care se ajunge în ceea ce privește structura *Letopisețului Cantacuzinesc*. Acesta a fost compus printr-o iuxtaponere de cronici mai vechi, pierdute în forma lor independentă, care au suferit unele modificări în timpul reunirii lor în acest letopiseț. În cadrul acestuia, cronica scrisă pentru Cantacuzini cuprinde numai perioada 1660—1668. Spre deosebire de secolele al XV-lea și al XVI-lea în secolul al XVII-lea istoriografia din Moldova și din Țara Românească nu mai constituie apanajul curții domnești. În ambele țări cronicile sînt scrise de membri ai clasei boierești și în folosul acesteia.

Cele două studii din ultima secțiune, *Petru Movilă și românii și Legăturile culturale ale Țărilor Române cu Rusia în epoca reformelor lui Petru I. Noi contribuții*, aduc date noi în legătură cu activitatea culturală a cărturarilor români Petru Movilă și Teodor Corbea care și-au desfășurat activitatea în Ucraina și în Rusia.

Volumul se încheie cu o bibliografie selectivă a operei lui P. P. Panaiteșcu, întocmită de Dan Zamfirescu.

Nistor Ciocan

N. N. MAFTEI și C. GH. RADU, *Dănești*, Vaslui, 1970, 239 p.

Inițiativa Comitetului pentru cultură și artă al județului Vaslui de a tipări o monografie de sat merită toată atenția, dar, în același timp, ea se cuvine a fi urmată de înfăptuiri similare ce sînt de natură a stimula energii și preocupări locale pe tărîmul cercetării științifice. Monografia asupra satului Dănești reamintește, totodată, faptul că cercetările de istorie locală întreprinse de cărturarii sateilor trebuie privite cu mai multă încredere, dar mai ales că ele trebuie stimulate de forurile în drept prin sporirea posibilităților de valorificare care, după cum se știe, multă vreme au lipsit. Lucrările publicate în ultimii ani, în cea mai mare parte a județelor Țării demonstrează cu prisosință necesitatea proliferării activității editoriale locale, prin care de cele mai multe ori se reia firul unor valoroase tradiții. Însăși acțiunea de cercetare monografică asupra satelor are o veche tradiție; o amplificare a ei trebuie avută în vedere atîta timp cît istoria satului românesc și, de multe ori, și a orașelor este atît de puțin cunoscută dincolo de cercul specialiștilor. Chiar aceștia din urmă pot găsi uneori informații utile în cercetările de istorie locală. Este, de altfel, cazul monografiei *Dănești*, ce însumează un mare volum de date și informații privind evoluția multilaterală a unei străvechi localități.

Viața economică, socială, politică și culturală a așezării e urmărită de autori evolutiv în totalitatea manifestărilor ei particulare, așa încît monografia oferă cititorului o imagine reală a dezvoltării așezării de la începuturi pînă în prezent. După cum rezultă din materialul documentar pe care se întemeiază, lucrarea este rezultatul unor îndelungate investigații și a unei bune cunoașteri a materialului documentar. Cu o documentare completă și interpretări ce evidențiază spiritul critic necesar întocmirii unei astfel de lucrări, autorii monografiei *Dănești* au întocmit o lucrare interesantă și utilă. O mai bună structurare a materialului și o dozare adecvată a acestuia, prin lăsarea deoparte a unor informații ce nu au legătură directă cu subiectul, ar fi fost de natură să sporească importanța științifică a lucrării. O parte din material, interesant de altminteri, trebuia dat în anexe (vezi capitolul VII). Toponimia și onomastica deși, în general, corect interpretate, nu beneficiază, uneori, de cele mai bune formulări. De altfel, lipsa exercițiului științific este evidentă în numeroase pagini ale lucrării, stilul, în genere, modul de exprimare al autorilor fiind deseori în dezacord cu posibilitățile lor certe de interpretare științifică a faptelor istorice. De aici necesitatea unui control științific adecvat la editarea unor astfel de lucrări.

I. Caproșu

MANOLE NEAGOE, *Neagoe Basarab*, București, Editura științifică, 1971. 263 p.

În noua sa lucrare, Manole Neagoe nu și-a propus să realizeze un studiu exhaustiv asupra domniei lui Neagoe Basarab, ci doar să reliefeze citeva din aspectele principale ale activității acestui voievod, asupra cărora în istoriografia noastră se întîlnesc puncte de vedere diferite și adesea contradictorii.

După o succintă introducere (p. 7—12), în care prezintă cele mai importante studii referitoare la domnia lui Neagoe Basarab, autorul încearcă să stabilească originea acestui voievod și a familiei din care el provenea. Informații documentare, rămase până acum în afara cercetării istorice întăresc, în acest sens, autorului convingerea că Neagoe Basarab era fiu de boier, așa cum afirmase cu ani în urmă și I. C. Filitti, și nu de domn, cum s-a încercat uneori să se dovedească. Constatările pe care autorul le face cu privire la puterea economică și ascensiunea politică a boierilor Cralovești se impun, de asemenea, atenției cititorului. Analizând, în continuare, împrejurările în care Neagoe Basarab ocupă scaunul Țării Românești. Manole Neagoe contestă valabilitatea afirmațiilor lui Xenopol care îl considera „omul turcilor” (p. 49). El demonstrează, pe baza unor informații prețioase ce i-au fost oferite de cercetarea documentelor interne și îndeosebi a celor externe, că acest domn a ocupat tronul țării fără asentimentul Porții, că recunoașterea lui s-a făcut mult mai târziu, fără ca acest act să fi fost condiționat de noi obligații ale țării către turci.

Prezentarea activității politice interne și externe, desfășurată de Neagoe Basarab, oferă autorului prilejul de a evidenția calitățile sale de om politic și de diplomat, calități insuficient reliefate în contribuțiile istoriografice mai vechi.

Un mare număr din paginile lucrării (p. 103—222) sînt consacrate analizei operei *Învățăturile lui Neagoe Basarab* considerată de autor „capodoperă de gîndire și simțire românească” (p. 95). Aducînd argumente istorice în favoarea autenticității acestor opere, al cărui susținător recent este și Dan Zamfirescu (*Învățăturile lui Neagoe Basarab, Problema autenticității*, în „Romanoslavica”, VIII, 1963). Manole Neagoe subliniază importanța ei pentru cunoașterea trecutului nostru istoric, dovadă totodată că ea constituie un indispensabil instrument de lucru, mai ales al cercetătorului instituțiilor feudale românești.

Editată în condiții grafice optime, lucrarea este însoțită de o listă bibliografică și de un indice care îi ușurează consultarea.

În concluzie, se poate considera, că lucrarea lui Manole Neagoe reprezintă o valoroasă contribuție la cunoașterea personalității complexe a domnului Neagoe Basarab și a realităților istorice din Țara Românească în timpul acestei domnii.

G. Ignat

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA, INSTITUTUL DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL”, *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, volumul XXI (1632—1633) întocmit de C. CIHODARU, I. CAPROȘU, I. ȘIMANSCHI, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1971, 734 p.

Apariția volumului XXI din seria A, Moldova, a colecției *Documenta Romaniae Historica*, evidențiază încă o dată importanța deosebită pe care o prezintă pentru istoriografia românească publicarea sistematică a izvoarelor documentare medievale.

Volumul cuprinde 445 acte scrise în anii 1632—1633, dintre care 300 sînt editate acum pentru prima oară. Ele oferă cercetătorilor un bogat material informativ privind situația economică politică și socială a Moldovei sub domniile lui Alexandru Iliaș și Moise Movilă, greu de investigat altfel, datorită răspîndirii documentelor în diferite depozite arhivistice din țară. Numeroase documente conțin date sugestive privind evoluția domeniilor feudale, în special a celor mănăstirești, și lupta acerbă a boierimii pentru acapararea ocinilor sau a forței de muncă țărănești. Remarcăm, în acest sens, zăpădăritul din 8 septembrie 1632 (nr. 388), zguduitor în semnificațiile sale, prin care Nour și soția sa, Piatra, își vînd libertatea boierului Pană paharnic. Pentru ceea ce a însemnat, în anii premergători domniei lui

Vasile Lupu, exploatarea și arbitriul dominației otomane, merită să fie subliniat, de asemenea, testamentul lui Miron Barnovschi din iunie 1633 (nr. 333).

Autorii volumului, C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, respectînd criteriile științifice de editare, s-au străduit să redea cît mai fidel textul documentelor originale, au întregit lacunele din unele acte și au corectat erorile de datură ale unora din documentele care au mai fost publicate. Astfel, au reușit să alcătuiască un instrument de lucru sigur, care oferă cercetătorului o deplină garanție pentru utilizarea lui științifică.

Anexele care însoțesc volumul: bibliografia, lista regestelor în limbile română și franceză, lista de cuvinte și expresii slave, lista documentelor cu dată rectificată, indicii onomastic și de materii, la alcătuirea cărora au colaborat și Șt. Mărieș și V. Ciobanu, documentele românești în transcriere chirilică și 40 de fotocopii facilitează consultarea lui. Prin rigurozitatea cu care a fost întocmit, volumul se înscrie, așadar, ca o valoroasă contribuție la vasta acțiune de editare a surselor evului mediu românesc, acțiune pe cît de dificilă, pe atît de necesară exigențelor cercetării complexe și aprofundate a trecutului.

G. Ignat

ANDREI OȚTEA, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, Editura științifică, 1971, 560 p.

Apariția, în 1945, a cărții lui Andrei Oțtea *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările românești (1821—1822)* a marcat, fără îndoială, o dată în istoriografia românească. Se trata pentru prima oară într-o formă mai largă acest mare eveniment istoric, cuprinzînd într-o viziune nouă multe idei originale în explicarea faptelor. Concepția călăuzitoare, problemele pe care autorul le pune și competența sa științifică făceau din cartea menționată una din lucrările fundamentale pentru studierea acestei epoci.

Autorul, în amplul său studiu, plasa mișcarea lui Tudor din 1821 în cadrul istoriei popoarelor creștine din Imperiul otoman, ea constituind un fragment dintr-un program politic ce avea drept scop lupta comună pentru răsturnarea dominației otomane. Acest program corespundea aspirațiilor tuturor claselor sociale fiindcă exploatarea otomană stăvilea dezvoltarea forțelor de progres ale acestor popoare. Chiar și marea boierime aderase la Eterie, deoarece cucerirea independenței îi deschidea noi perspective de dezvoltare materială și politică. Unul din argumentele decisive, arată autorul, care i-a determinat pe boieri să îmbrățișeze cauza Eteriei, era garanția conducătorilor acestei mișcări că Alexandru Ipsilante va veni urmat de o armată rusă care va alunga pe turci din Europa. Bazîndu-se pe o largă documentare și pe o analiză riguroasă, A. Oțtea a ajuns la concluzia că Tudor și marii boieri erau înțeleși cu șefii Eteriei și că acțiunea lui din Oltenia trebuia să fie semnalul insurecției generale. Tudor a văzut în misiunea pe care o avea prilejul de a realiza revendicările poporului. Programul lui nu se oprea la cucerirea independenței, ci mergea pînă la reforma socială. Cînd țarul însă a dezavuat declarația lui Alexandru Ipsilanti, că el va fi urmat de o armată rusească și a condamnat acțiunea acestuia, consimțind ca Turcia să ocupe Principatele, Tudor, pentru a scăpa țara de cîmpotirea turcească, nu a mai avut altă șansă decît să încerce o înțelegere cu Poarta. El a intrat în tratative cu turcii și pentru a se putea prezenta ca exponent al întregii țări, s-a împăcat cu boierii. În acest scop, el a încheiat un acord cu ei, prin care, — susține autorul — s-a sacrificat cauza țărănilor. Prin concesiile sale față de boieri, Tudor și-a pierdut încrederea maselor. Ipsilanti a considerat negocierile lui Tudor cu turcii ca o trădare. De aceea el a organizat un complot, din care făceau parte căpetenii de arnăuți și unele căpetenii de panduri, avînd drept urmare prinderea și omorîrea lui Tudor.

Turcii au ocupat Principatele și au întreprins o acțiune de reprimare și de jaf care le-a ruinat. Prolungirea regimului de ocupație a creat serioase motive de

încordare în cercurile diplomatice ale marilor Puteri. Rusia, rupînd relațiile diplomatice cu Poarta, reactualiza soluționarea chestiunii orientale. Anglia și Austria, cu concursul Franței și al Prusiei, au reușit să determine Turcia să facă concesiuni și să grăbească evacuarea Principatelor. Prin aceasta, pericolul unui război ruso-turc a fost înlăturat. Compromiterea totală a clementului grecesc în ochii musulmanilor favoriza restabilirea domniilor pămîntene.

Originalitatea concepției autorului consta în explicarea acestei mișcări ca o parte din efortul popoarelor din Turcia europeană, încadrînd-o în caracterul general sud-est european al mișcărilor. În modul acesta se infirma părerea că acțiunea lui Tudor Vladimirescu este o mișcare locală, antigrecescă. Încadrarea mișcării românești în Eterie implica participarea conducătorului ei la această societate.

Timp de mai bine de două decenii A. Oțetea a continuat să studieze și să completeze printr-o vastă cercetare concluziile la care ajunsese. Monografia actuală, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821* păstrează concepția de bază a lucrării din 1945 și structura ei generală. Ea este însă pusă la curent cu rezultatele obținute în acest timp de cercetarea științifică și de noile publicații de documente precum și cu interpretarea fenomenelor, printr-o muncă stăruitoare de analiză critică a tot ce s-a scris mai important asupra acestui subiect. Concluziile sale din prima lucrare sînt de asemenea, amplificate.

Lucrarea se compune din prefață, introducere și 18 capitole: la sfîrșit, ea are un rezumat în limba franceză, legenda ilustrațiilor și un indice. Spre deosebire de studiul publicat în 1945, lucrarea are un capitol în plus *Ecoul răscoalei din Oltenia printre românii din Transilvania*. Au fost adăugate unele subcapitole ca cele cu privire la dezvoltarea producției industriale, dezvoltarea culturală și programul revoluției, de la capitolul I, sau acela cu privire la numirea domnilor, de la capitolul XVI. Din tratare se desprind multe afirmații noi, pe baza studierii materialului documentar, care confirmă concluziile lucrării din 1945.

Deosebit de interesant este capitolul de concluzii, în care autorul susține ideea originală, pe care a prezentat-o și într-un articol din revista „Studii”, tomul 20. 1967, că mișcarea condusă de Tudor Vladimirescu a fost o revoluție de eliberare națională. Andrei Oțetea arată că, deși aplicarea termenului de „revoluție de eliberare națională” la evenimentul din 1821 ar putea surprinde, întrucît nu a fost atribuit în literatura marxistă decît mișcărilor de eliberare națională de sub dominația colonială, în ce ne privește, termenul se poate aplica luptei poporului român pentru emanciparea de sub dominația otomană. Obiectivele acestei lupte lărgindu-se la începutul secolului al XIX-lea, ele au cuprins un program de revendicări sociale și politice, care tindea la desființarea orînduirii feudale, odată cu răsturnarea dominației otomane. Bazîndu-se pe constatarea că au existat toate schimbările obiective care constituie o situație revoluționară, ca și capacitatea de luptă a clasei revoluționare, a moșnenilor, a negustorilor și a micii nobilimi de a răsturna vechiul regim și a institui un altul nou, autorul este de părere că ridicarea din 1821 este o revoluție. Chiar dacă programul maximal — afirmă autorul — nu a fost realizat, programul minim al boierilor a fost îndeplinit, parte imediat după înfrîngerea mișcării, parte în perioada 1821—1831. Domniile fanariote au fost înlocuite cu domniile pămîntene, iar resursele imense care serveau la întreținerea domnilor și a boierimii fanariote de la Constantinopol au rămas în țară. Apoi, libertatea comerțului și dreptul de a deschide fabrici și mine precum și redobîndirea cetăților de la Dunăre au fost realizate în 1829, prin tratatul de la Adrianopol, conform cererilor din 1821 și 1822 și sub efectul mișcării lui Tudor Vladimirescu.

În lumina acestor considerații, A. Oțetea afirmă că trebuie să recunoaștem mișcării conduse de Tudor calitatea de revoluție și să datăm epoca modernă de la 1821. Autorul arată că chiar Karl Marx a definit mișcarea lui Tudor ca o „revoluție țărănească” („eine Bauern revolution”) (Arhiva Marx-Engels, ms. 91 — Institutul internațional de istoria socială, Amsterdam).

Lucrarea „Tudor Vladimirescu”, bazîndu-se pe un bogat și variat material documentar și bibliografic, se înscrie ca o contribuție fundamentală la studierea

perioadei de la începutul secolului al XIX-lea. Elaborată cu experiența științifică de decenii a unui eminent specialist, ea prezintă un mare interes, fiind concepută pe baza unei gândiri personale și cu un larg orizont istoric.

N. Corivan

HORIA NESTORESCU-BĂLCEȘTI, *Nicolae Bălcescu. Contribuții bibliografice*, București, Editura enciclopedică română și Editura militară, 1971, XXXIX+398 p.

În seria bibliografiilor anunțate de Editura enciclopedică română în colaborare cu Editura militară, al doilea volum privește viața și opera lui Nicolae Bălcescu. Autorul și-a legat de câțiva ani numele de personalitatea istoricului, conducând Muzeul memorial din Bălcești, îngrijind publicația „*Studia et act Musei Nicolae Bălcescu*”, ajunsă la al treilea tom și inițiind o serie de alte lucrări privitoare la fruntașii acelei epoci.

Apărută în bune condiții grafice și însoțită de ilustrații adecvate, lucrarea conține 1350 note bibliografice, grupate în două părți: *Scrierile lui Nicolae Bălcescu* (cap. I—III, p. 1—124) și *Scrierile despre Nicolae Bălcescu* (cap. IV, p. 125—363). În cea dintâi, *Cîntarea României* — a cărei paternitate suscită încă îndoieli — a fost consemnată aparte (p. 119—124) și procedeul se justifică, desigur, câtă vreme ultimul cuvînt n-a fost încă pus în această privință. La fel s-a procedat și cu referințele privitoare la mult discutatul poem (p. 287—294).

În cadrul operei, fie că este vorba de studii și articole ori de corespondență, autorul a distins, după sistemul urmat de G. Zane (1948) și de colectivul bibliografic al Bibliotecii Academiei (*Studii și referate despre N. Bălcescu*, vol. I, 1953, p. 170—224) între *antume* și *postume*, consemnînd și o scrisoare *inedită* din colecția Muzeului memorial „Nicolae Bălcescu”.

Circulația operei prin antologii, crestomații, culegeri, manuale școlare, a fost notată distinct (p. 95—110), ca și scrierea cea mai impunătoare a istoricului: *Românii supt Mihai Voevod Viteazul*, (p. 36—43).

Recenziile au fost indicate la sfîrșitul descrierii fiecărei lucrări, fie că este vorba de operă ori de referințe, ceea ce îngăduie regăsirea operativă a aprecierilor critice.

În organizarea scrierilor despre Bălcescu, autorul a încercat să împace criteriul tematic cu cel cronologic. Separat au fost rubricate articolele ocazionale, ca și cele referitoare la biblioteca istoricului, reprezentările iconografice, muzeografice, numismatice, sigilografice etc.

Lucrarea este precedată de o amplă *cronologie* (p. XIII—XXXV), care reține principalele date ale vieții lui Bălcescu, date la care cercetătorul poate apela pentru circumstanțierea operei și a referințelor desfășurate în volum.

Un indice al scrierilor lui N. Bălcescu, în cadrul căruia colaborările și atribuțiile probabile sînt grupate separat, se dovedește un auxiliar prețios, ca și indicele general de nume, numiri geografice, ziare, instituții etc., deși unele neglijențe în alcătuirea lor îi diminuează, pe alocuri, eficiența.

Studiul introductiv, semnat de Dan Berindci, schițează, în trăsături sigure, personalitatea militantului, apreciind că pentru cunoașterea acesteia „partea bibliografică a lucrării reprezintă o contribuție deosebit de valoroasă”, „un indispensabil instrument de lucru pentru cercetători”. Nu putem decît subscrive la această concluzie, venită din partea ultimului biograf al lui Bălcescu, observînd însă că partea a doua a lucrării va putea fi completată în viitor cu alte referințe, extrase îndeosebi din publicațiile periodice. Ea va avea de cîștigat, fără îndoială și prin consemnarea literaturii și a plasticii inspirate de personalitatea istoricului, menite să contribuie la configurarea mai exactă a destinului său postum.

AL. Zub

AL. ZUB, *Mihai Kogălniceanu 1817—1891, Biobibliografie*, București, Editura enciclopedică română și Editura militară, 1971, 654 p.

Ideea „restituirii integrale a unei opere atât de semnificative pentru dezvoltarea culturală și politică a poporului român“ (p. VII), pe care Al. Zub a avut-o în vedere când a purces la întocmirea acestei bibliografii este definitorie atât pentru concepția autorului despre acest gen de lucrări cât și pentru această lucrare însăși. Pentru că, în ciuda dificultăților întreprinderii (vezi p. VII), Al. Zub, în urma unui travaliu științific greu de comparat, a izbutit să înzestreze istoriografia română cu o lucrare ce constituie, fără îndoială, un model al genului; caracterul ei exhaustiv și structura enciclopedică îi conferă un loc aparte în rândul lucrărilor de acest fel făcînd-o de o utilitate maximă pentru cercetător. Ea nu e doar o bibliografie în care s-a înregistrat, fie chiar în mod complet, tot ce aparține lui Kogălniceanu sau ce s-a scris despre el, ci o lucrare în care modalitatea bibliografică de exprimare a autorului se împletește în permanență cu comentariul sau judecata de valoare expresă sau subînțeleasă, înlesnindu-se astfel cititorului o orientare precisă în problematica unei opere în care interferențele obligă la un mare efort documentar. Din acest punct de vedere lucrarea lui Al. Zub constituie nu numai un excepțional instrument științific ci și unul de natură să înlesnească și să stimuleze valorificarea bogatei moșteniri culturale kogălnicenene în sensul restituirii ei integrale pe care epoca și posibilitățile noastre o presupun și o reclamă. Pe aceeași linie se înscriu, de asemenea, și sugestiile care se desprind din parcurgerea lucrării cu privire la cercetarea operii lui Kogălniceanu care, după cum se știe și după cum această bibliografie o relevă pentru prima dată în măsura cuvenită, este doar parțial cunoscută. Înregistrînd în această bibliografie, exhaustiv și sistematic, opera lui Kogălniceanu și ceea ce s-a scris despre om și operă precum și un mare număr de piese de arhivă (scrisori, documente etc.), Al. Zub situează multilaterală personalitate a lui Mihail Kogălniceanu în adevăratele sale dimensiuni. Identificarea unor scrieri ale acestuia, de care autorul bibliografiei s-a ocupat și în unele din cercetările sale anterioare (vezi indicele acestei lucrări), datarea unor lucrări ca și o mai bună încadrare a altora în cronologia operei lui Kogălniceanu constituie, de asemenea, contribuții ce relevă competența cu care a fost întocmită această lucrare.

Structurînd metodic o materie extrem de bogată și de variată, autorul a separat opera de referințe și pe cea originală de traduceri, a grupat lucrările pe domenii de activitate și a înregistrat separat opera de colaborare, ordonînd cronologic titlurile în cadrul fiecărei grupe; astfel compartimentată, lucrarea se consultă foarte ușor pentru orice problemă privitoare la viața și opera lui Kogălniceanu. Aceași menire o are și cuprinzătoarea cronologie care precede bibliografia propriu-zisă și care completează substanțial, mai ales pentru ultima perioadă a vieții lui Kogălniceanu, cercetările mai vechi cu privire la activitatea acestuia. Introducerea, care constituie de fapt un excelent studiu introductiv în care contribuția științifică personală este deseori prezentă, bogatul indice de materii și cel de nume întregesc utilitatea deosebită a acestei lucrări.

Rod al unei pasiuni cu totul deosebite pentru cercetarea vieții și operei lui Mihail Kogălniceanu și al unei munci impresionante, remarcabila biobibliografie elaborată de Al. Zub se impune atenției cercetătorului atât prin bogăția conținutului ei cât și prin rigurozitatea științifică exemplară cu care este întocmită.

I. Caproșu

RADU TOMOIAGĂ, *Ion Eliade Rădulescu. Ideologia social-politică și filozofică*, București, Editura științifică, 1971, 458—459 p.

Personalitatea lui Eliade complexă, multilaterală, enigmatică, a fost de la început și continuă să fie obiectul unor mari controverse. Asupra ei s-au rostit judecățile cele mai diferite. „Unii îl denigrează cu vehemență — observa încă în 1855 Elias Regnault¹ — alții îl exaltă peste măsură, iar istoricului nepărtinitor îi vine greu să se pronunțe în mijlocul acestor contradicții”. Numeroși cercetători s-au apropiat de această personalitate cu intenția de a-i descifra însușirile caracteristice și de a-i determina contribuțiile deosebit de importante la edificarea României moderne: N. Iorga, L. Șăineanu, Pompiliu Eliade, M. Stăncescu, N. I. Apostolescu, O. Densusianu, P. V. Haneș, G. D. Scraba, G. Bogdan-Duică, G. Opreșcu, D. Popovici, G. Călinescu, sint exegeții săi cei mai cunoscuți. Descifrarea unor puncte nevralgice în opera cărturarului (conservatism, idealism, misticism etc.), a produs, în ultimul sfert de secol, „un adevărat șoc inhibitoriu”² în abordarea acestei personalități, șoc de care aveau să se resimtă și primele cercetări întreprinse de autorul acestui volum. Totuși meritele lui Eliade în mișcarea pașoptistă și prepașoptistă fiind cu totul excepționale, se impunea o dezbateră sistematică a întregului său dosar, fără prejudecăți, în vederea unei restituirii judicioase obiective. Este ceea ce l-a determinat pe R. Tomoiagă să supună întreaga bibliografie eliadescă unui nou examen critic, spre „a reconstitui fidel, dintr-un noian de digresiuni istorice, autobiografice și anecdotice, gândirea social-politică și filozofică a lui Eliade și de a o explica prin prisma categoriilor, tezelor și teoriilor sale specifice, înfățișate în strinsa lor înlănțuire, în indisolubila lor unitate” (p. 20). Lucrarea i-a servit autorului mai întâi ca teză de doctorat (este a treia disertație pe marginea operei lui Eliade, prima fiind a lui G. Opreșcu: *Eliade Rădulescu și Franța*, 1924, iar a doua a lui D. Popovici: *Ideologia literară a lui I. Eliade-Rădulescu*, 1935), întocmită din unghi filozofic.

Ceea ce distinge din capul locului această nouă contribuție la cunoașterea lui Eliade Rădulescu este efortul de a reconstitui sistematic concepțiile lui social-politice și de a demonstra unitatea lor indisolubilă cu concepțiile sale filozofice. Nu sînt doi Eliade distincți și opuși, cum au crezut Eminescu (1877) și mulți alți cercetători după aceea, ci unul singur, expresie a titanismului enciclopedic propriu epocilor de regenerare națională și socială de la începutul oricărei culturi moderne. Concepțiile sale, oricît de contradictorii, sînt redutabile — demonstrează autorul — la teoria fundamentală a echilibrului între antiteze, la teoria regenerării și la teoria „boieri și ciocoi”. Capitolele consacrate teoriei regenerării (palingeneziei), componentelor luminismului, precum și socialismului evanghelic scot în relief fondul prepașoptist al gândirii lui Eliade, în timp ce partea a doua a lucrării evidențiază elementele propriu-zis filozofice ale gândirii sale, derivate din teoria echilibrului între antiteze: progres și conservare, boieri și ciocoi etc. Criticii sistematic se îmbină, în expunere, cu cel al istorismului, după metoda monografică. Întreaga lucrare, de altminteri, a fost gândită ca o replică la monografia consacrată lui Eliade, din perspectivă comparativă, de D. Popovici. Sumarul îi relevă complexitatea, dar și caracterul minuțios analitic. În introducere (p. 9—37), autorul combate, cu solide argumente, extrase din analiza completă a izvoarelor, teoria celor doi Eliade, care a întîrziat atît de mult valorificarea operei sale. El expune apoi intențiile și structura cărții, sistematizînd totodată punctele de vedere emise asupra lui Eliade. Un paragraf special privește formația acestuia ca filozof, iar un altul „teologia” lui. Interesant este capitolul consacrat teoriei regenerării (p. 38—60), în care se schițează tabloul regenerațio-

¹ *Histoire politiques et sociales des Principautés Danubiennes*, Paris, 1855, p. 395.

² G. Munteanu, *Atitudini*, București, 1966, p. 122—123.

nismului, se definesc concepțiile palingeneze din eopcă, analizându-se apoi, metodic, ideea regenerării la Eliade. Un alt capitol privește componentele luminismului (p. 61—94): concepția despre progres, patriotism și cosmopolitism, „rugăciunea luministă”, „luminata Europă”, monarhul luminat, etc. Influența utopiei evanghelice, a saint-simonismului, a fourierismului și a socialismului creștin asupra lui Eliade este urmărită în același chip, analitic, în capitolul intitulat *Socialismul evanghelic*. Într-un capitol aparte este examinată teoria echilibrului între antiteze (p. 118—157), simbul filozofiei lui Eliade, din care se cuvin evidențiate paragrafele privitoare la unitatea dintre sistem și metodă, teoria măsurii și terapeutica răului social, sistematizarea doctrinei trinitariste, dualitățile naturale și monstruoase, integrarea dualismului în trinitarism, dialectica binelui și răului, timpul și spațiul, libertatea, optimismul gnoseologic etc. *Tactica echilibrului între antiteze*, în care se examinează formulele eliadești cele mai controversate („Urâsc tirania, mi-e frică de anarhie...”, „Nu se cuvine a pierde...”, „Respect către proprietate, respect către persoane”, „Foloase generale fără paguba nimănui”), constituie substanța unui alt capitol (p. 158—180). Din aceeași perspectivă a necesității de a explica diversele contradicții din eopcă (contradicția echilibrului european, contradicția guvernamentală a Regulamentului organic, contradicția dintre țărani și boieri) sînt cercetate *premisele social-politice* (p. 181—188). Raportul dintre ideologia social-politică și filozofică a lui Eliade și izvoarele teoretice (mitologia și filozofia antică, Gh. Lazăr, francmasonerie, Fabre d'Olivet, Hegel, ideologii Restaurăției, Saint-Simon, Fourier, Leroux, Comte, Lecouturier, Proudhon) se evidențiază de asemenea într-un capitol distinct (p. 189—231), conjugat cu un altul, intitulat *Teoriile anexe* (p. 232—318), în care sînt puse în discuție cîteva concepte esențiale pentru cunoașterea concepției lui Eliade și a epocii sale: progresul și conservăția, sisteme-indoctrinare-principii, posibilul și imposibilul, „boieribilitatea”, unire și unitate, patriarhalismul românesc sui generis, partidul național, pactul social, teoria revoluției etc. O pararelă între Eliade și P. J. Proudhon se întreprinde în capitolul ultim al lucrării (p. 319—355), urmat de o cuprinzătoare bibliografie, numărînd 360 lucrări și 18 publicații periodice (p. 356—390), o postfață în limba franceză (p. 391—413), rezumate în limbile rusă, germană și engleză (p. 414—429) și un indice de nume.

Ne aflăm, fără îndoială, în fața unei lucrări temeinice, elaborată îndelung și conștiințos. Ea umple un gol bibliografic, fără a putea fi, cum mărturisește — modest — însuși autorul, „acea lucrare de vastă sinteză asupra operei și personalității lui Eliade, pe care D. Popovici o considera la timpul său prematură, ci numai un pas pregătitor în direcția ei”. Fiindcă, adaugă el, „și astăzi, după trei decenii și jumătate, această sinteză continuă să rămînă prematură” (p. 19—20). Ea va fi posibilă însă după ce alte laturi ale personalității lui Eliade (istoric, filolog, publicist etc.) vor fi studiate la fel de metodic. În perspectiva împlinirii unui secol de la moartea scriitorului (27 aprilie 1972), lucrarea consacrată de Radu Tomoiagă ideologiei sale social-politice și filozofice constituie, ca și scurta *Introducere în opera lui I. Eliade Rădulescu*, publicată de Al. Piru (Edit. Minerva, 1971), în același timp o contribuție științifică și un gest comemorativ.

Al. Zub

*** *In memoriam. Ion Ionescu de la Brad. 1818—1891*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971, 298 p.

Savant agronom, economist, pedagog, sociolog, publicist atașat poporului, Ion Ionescu de la Brad face parte din generația cărturarilor patrioți ai secolului trecut, a căror activitate teoretică și practică a fost puternic ancorată în procesul făuririi și consolidării României moderne. Participînd activ la marile evenimente

ale epocii : revoluția burghezo-democratică de la 1848, Unirea Principatelor, reforma agrară din 1864, cucerirea independenței de stat (1877), Ion Ionescu de la Brad a militat statornic pentru promovarea progresului social, economic și național, identificându-și propriile aspirații cu idealurile majore ale poporului român de-a lungul câtorva decenii. Vasta-i operă, revendicată cu egală încreștinare de către științele agricole și cele economice, s-a impus în patrimoniul științei și culturii românești prin caracterul ei enciclopedic, prin rigurozitatea analizei fenomenelor — implicit nivelul științific comparabil cu cel existent în epocă pe plan mondial — ca și prin bogatul fond de idei.

Împlinirea a 150 de ani de la nașterea sa a prilejuit organizarea a numeroase acțiuni pe plan național și internațional, care au relevat polivalența operei științifice și a activității sale practice legate, deopotrivă, de problemele majore ale timpului și de cele de perspectivă. Volumul de față, la elaborarea căruia au contribuit academicieni, cadre didactice din învățământul superior, cetățeni științifici, cuprinde comunicările susținute în cadrul sesiunilor științifice omagiale de la București și Iași consacrate evenimentului mai sus amintit.

După succintele dar convingătoare evocări a personalității prestigiosului om de știință, semnate de A. Vasiliu, E. Rădulescu, N. Giosan și D. Davidescu, și, respectiv, C. Sandu-Ville, cele mai multe dintre comunicările incluse în sumarul volumului se referă la coordonatele gândirii și activității lui Ion Ionescu de la Brad, fie în domeniul științelor agricole și silvice, (autori : F. Canțar, Gh. Drăgan, N. Teodorescu și V. Gligor, I. Popescu-Zeletin), fie în cel al științelor economice (autori : V. Malinschi, V. Nechita și M. Todosia, A. G. Tătaru, D. Rusu, Gh. Stoica, Pena N. Culicioiu și Gh. Ungureanu, Veta Gireadă). Imaginea neobositului militant pentru progres social și economic este reliefată cu claritate și competență de N. Adăniloae, C. Niculicioiu, D. Berlescu și N. Stoica, în timp ce comunicarea semnată de D. Rusu și Al. Bărbat evidențiază contribuția lui Ion Ionescu de la Brad în domeniul sociologiei rurale de la noi.

Bine echilibrat, sumarul volumului pe care-l prezentăm mai cuprinde contribuțiile științifice datorate lui Al. Andronic și Vl. Gheorghiu, I. Antohe și M. Avădanii, referitoare la activitatea didactică și la ideile pedagogice ale lui Ion Ionescu de la Brad. Un interes aparte prezintă comunicările lui P. Paliu, I. Saizu și D. Șandru, care pun în circuitul științific un număr apreciabil de documente inedite privind Școala de agricultură de la Brad ori activitatea lui Ion Ionescu la Asociația lucrătorilor tipografi din București. Volumul se încheie cu o utilă bibliografie a lui și despre Ion Ionescu de la Brad, întocmită de către Amilcar Vasiliu.

Prin valetarea aspectelor abordate, prin conciziunea și claritatea expunerii în unele dintre comunicări, ca și prin certa valoare științifică ale altora, volumul asupra căruia am stăruit în rândurile de mai sus reprezintă nu numai un act de omagiere a unui strălucit înaintaș, dar și o realizare istoriografică demnă de interesul unui larg cerc de cititori.

D. Vitcu

VASILE MACIU, *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle*, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie. Collection „Bibliotheca Historica Romaniae”, Bucarest, 1971, 334 pag.

În acest volum sînt republicate nouă dintre studiile cele mai importante ale lui Vasile Maciu, studii care reprezintă rezultatul cercetărilor efectuate timp de douăzeci de ani. Atît prin natura subiectelor, cît și prin modul de tratare, ele alcătuiesc substanțiale contribuții la istoria modernă a României. Prin republicarea lor într-un singur volum se pune la dispoziția cercetătorilor o serie de articole apărute în diferite publicații, cu privire la perioada formării statului român

modern. Volumul prezintă o unitate atât prin direcția cercetării, cât și prin modul de tratare.

Studiile se referă la perioada premergătoare revoluției de la 1848 pînă la Războiul independenței și sînt precedate de o prefață și o introducere substanțială care cuprinde o privire generală a procesului de formare a statului național român. Volumul are la sfîrșit un indice al numelor de persoane, un altul geografic și istoric și, al treilea, privitor la periodicele și lucrările tematice.

Din cele nouă studii, două se referă la perioada premergătoare și la anul 1848, un studiu este consacrat poziției României față de pactul dualist de la 1867, unul se referă la B. P. Hasdeu și unitatea națională, iar cinci cuprind subiecte care se încadrează în perioada pregătirii și cuceririi independenței naționale.

Primul articol, *Un centru revoluționar românesc în anii 1845—1848: Societatea studenților români de la Paris*, se referă la activitatea tinerilor români în preajma revoluției de la Paris, arătîndu-se curentele din sinul societății și legăturile care se stabiliseră între aceștia și mișcarea revoluționară din Occident.

În studiul *Caracterul unitar al revoluției de la 1848 în țările române*, autorul demonstrează printr-o documentată analiză și o justă interpretare a evenimentelor că revoluția de la 1848 din cele trei țări române, deși lipsită de o direcție unitară formal organizată, a fost impulsionată de o singură dorință: aceea de a elibera poporul român de opresiunea feudală și națională și de a-l uni într-un singur stat național democratic și independent. Avînd aceeași bază social-economică și ideologică comună, revoluția română a întărit aspirația și lupta poporului român pentru înfăptuirea statului național.

Autorul arată apoi în articolul *România și pactul dualist austro-ungar din 1867* că elanul revoluționar a continuat și după acest act, manifestîndu-se într-o formă impetuoasă în cursul anilor 1867—1868 prin rezistența pe care o opun românii anexării Transilvaniei la Ungaria, ca rezultat al compromisului austro-ungar. Cu această ocazie se precizează unele aspecte particulare ale mișcării revoluționare pentru independență, tratîndu-se și poziția României față de lupta românilor din Transilvania.

Într-o formă nuanțată, V. Maciu analizează în articolul *B. P. Hasdeu și Unitatea națională a românilor*, activitatea politică a marelui filolog și istoric cu privire la unirea tuturor românilor. Spiritul său democrat îl determină să se apropie de grupul liberal radical. Se arată că în ideologia națională și democratică a lui Hasdeu se constată tendințe antidinastice și republicane.

Un ciclu de cinci articole se referă la lupta pentru cîștigarea independenței. În primul dintre acestea *Premizele proclamării independenței României*, autorul afirmă că independența nu a putut fi obținută prin bunăvoința puterilor europene, ci ea a fost realizată de generația de la 1848, care avea o ideologie revoluționară. Unirea Țărilor române, reformele burgheze din timpul domniei lui Alexandru I. Cuza și dezvoltarea economică capitalisă au creat condițiile interne propice proclamării independenței. Apoi condițiile externe (decăderea Imperiului Otoman, convențiile comerciale încheiate de România cu puterile garante, la care trebuia de adăugat și conjunctura politică internațională), au constituit împrejurări politice favorabile, dar a trebuit ca independența proclamată la 9 mai să fie consacrată pe cîmpul de luptă.

În articolul *România și redeschiderea chestiunii Orientale*, este analizat rolul pe care l-a avut România în desfășurarea evenimentelor din Perinsula Balcanică în perioada 1875—1877, alături de prezentarea diferitelor aspecte ale politicii externe a guvernului român în desfășurarea evenimentelor din sudul Dunării.

Unul din momentele diplomatice importante premergătoare războiului din 1877 este studiat de autor în articolul *România și conferința de la Constantinopol din decembrie 1876 — ianuarie 1877*. Refuzul conferinței de a lua în considerație revendicările românilor și tendința Porții de a socoti România ca o provincie a imperiului determină un puternic curent în opinia publică în favoarea colaborării cu Rusia împotriva Turciei. În ce privește politica internă, eșecul conferinței de

la Constantinopol determină o poziție ezitantă din partea partidului conservator și a liberalilor moderați, dar provoacă o atitudine hotărâtă din partea liberalilor radicali.

O cercetare a situației interne din această perioadă este întreprinsă de autor în articolul *Partidele și grupările politice și atitudinea lor în problema independenței*. El arată că pe cînd lupta pentru Unire s-a desfășurat în cadrul unui regim feudal în plină descompunere, în care, în afară de problema Unirii, condusă de larga organizație care era partida națională în problema organizării noului regim, reprezentanții diferitelor clase sociale se diferențiu în funcție de modul de a vedea emanciparea țăranilor. Problema independenței se pune în cadrul unui regim burghez pe cale de consolidare și al unui sistem politic de esență burgheză. Clasele sociale nu se mai diferențiau din punct de vedere juridic, ci numai sub raportul economic. Dar nu toate forțele sociale și politice preconizau aceleași mijloace pentru cîștigarea independenței. Burghesia era cea mai grăbită pentru abolirea suzeranității turcești, în care vedea un obstacol în dezvoltarea sa economică. Marii proprietari funciari erau mai puțin grăbiți și doreau ca independența statului să fie garantată de marile puteri europene. Victoriile de la Plevna, Rahova și Vidin a slăbit poziția conservatorilor și a grupului liberal moderat al lui I. Ghica și D. Sturdza, dar a mărit considerabil prestigiul grupului guvernamental liberal radical și al lui M. Kogălniceanu.

Ultimul articol, *Cum și-a cucerit România independența*, se referă la împrejurările politice interne și externe din cursul anilor 1877 și 1878, care au contribuit la desăvîrșirea emancipării politice a statului român de sub suzeranitatea Turciei.

Studiile bazate pe o largă informare a diferitelor aspecte sociale și politice din perioada 1848—1878 reprezintă o importantă contribuție la cunoașterea problemelor fundamentale din această perioadă. Lucrarea se recomandă cercetătorilor ca un material deosebit de interesant și pentru studiul istoriei diplomației. Deoarece studiile interesează nu numai specialiști, ci și un public mult mai larg, este regretabil că volumul a fost tipărit într-un tiraj redus.

N. Corivan

Unification of the Romanian National State. The Union of Transylvania with Old Romania, Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, Bucharest, 1971, 367 p.

Colecția „Bibliotheca Historica Romaniae” s-a îmbogățit cu încă o monografie, dedicată momentului suprem al unificării statului național român — unirea Transilvaniei cu vechea Românie.

Pregătită în anii 1962—1968 și publicată într-o formă mai amplă cu ocazia semicentenarului Unirii (*Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, București, 1968, 520 p.), lucrarea prezenta desigur interes și pentru cercetătorii străini, dată fiind complexitatea factorilor care au contribuit la realizarea acestui eveniment, în care factorul extern nu era nici ultimul nici cel mai puțin însemnat. Pînă nu de mult, străinătatea se putea informa asupra acestui important episod din istoria universală doar prin lucrări de caracter general, precum cele semnate de R. W. Seton-Watson, Henri Wicham Steed, A. W. Leeper, N. Iorga, G. Brătianu ș.a.

Pregătind o ediție de largă circulație, ușor prescurtată, autorii (Miron Constantinescu, Ștefan Pascu, L. Bányai, V. Curticăpeanu, I. Gheorghiu, C. Göllner, I. Kovács, C. Nuțu, I. Oprea, V. Popeangă și A. Porțeanu) aduc fără îndoială, un însemnat serviciu cunoașterii problemelor românești peste hotare și cercetării

istorice în general. Ideea, tendințele și lupta poporului român pentru unitate pînă în 1905, cu alte cuvinte, premisele Unirii, sînt prezentate de Ștefan Pascu, (cap. I—II, p. 15—71) ale cărui preocupări în această direcție sînt binecunoscute. „Noul activism” în direcția unității de stat în perioada 1905—1918, demersurile emigranților români, condițiile internaționale ale mișcării pentru unirea Transilvaniei cu România, sînt tratate de C. Nuțu (cap. III, V, VI, p. 72—116, 127—158). I. Gheorghiu cercetează (cap. IV, p. 117—126) acțiunile desfășurate în vederea unirii Transilvaniei înainte de intrarea României în primul război mondial (1883—1916), iar V. Popeangă și I. Kovács — lupta țăranimii române în Transilvania pentru unirea cu România (cap. VII, p. 159—170). Într-un capitol distinct, redactat de A. Porțeanu (VIII, p. 171—197), se relevă atitudinea clasei muncitoare și a mișcării socialiste din Transilvania cu privire la Unire. Contribuția culturii naționale la realizarea marelui act, studiată monografic de autor într-o lucrare distinctă (*Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1918) este subliniată în cuprinsul volumului de V. Curticăpeanu (cap. IX, p. 198—217). Actul propriu-zis al unirii de la 1 decembrie 1918, cu toate determinările, fazele și implicațiile lui, e înfățișat de Miron Constantinescu (cap. X, p. 218—294), iar poziția naționalităților conlocuitoare față de Unire — de către L. Bányai și C. Göllner (cap. XI, p. 295—310). Un epilog, semnat de Ion Oprea, o postfață scrisă de Miron Constantinescu și un indice general încheie lucrarea (p. 311—367). Concluzia principală a acestei ample cercetări o aflăm formulată în postfață: „Crearea și desăvîrșirea statului național român este rezultatul unui îndelungat proces istoric. 1 Decembrie 1918 marchează o cotitură în istoria mișcării pentru eliberare socială și națională a poporului român, o piatră unghiulară în istoria contemporană a țării”.

Al. Zub

GHEORGHE TOMA, *Xenopol despre logica istoriei*, București, Editura politică, 1971, 261 [—263] p.

Un substanțial studiu, prefăcut de filozoful D.D. Roșca, se adaugă bogatei bibliografii xenopoliene. Și de această dată este vorba de contribuția teoretică a istoricului, partea care, se vede, a interesat cel mai mult posteritatea, deși neglijarea altor laturi ale activității sale nu e cituși de puțin justificată. Interesul autorului pentru filozofia culturii și a istoriei¹ a găsit în istoricul și filozoful ieșean un larg cîmp de investigație. Volumul *Xenopol despre logica istoriei* reunește rezultatele cercetărilor întreprinse de Gheorghe Toma ani de-a rîndul, în bună parte comunicate². Noi sînt mai ales capitolele ultime, privitoare la *Xenopol și contemporanul său Maiorescu*, *Puncte de interferență între Xenopol și Conta*, *Xenopol și posteritatea*, în cadrul cărora autorul abordează probleme de filozofie a culturii sau urmărește destinul operei teoretice a cărturarului. Nou e și capitolul

¹ A se vedea *Stil de gîndire și ideal de viață în opera lui D.D. Roșca*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, s. Philos. oecon., 1965; *Raționalismul în filozofia lui Titu Maiorescu*, *ibidem*, 1967; *Mircea Florian — gînditor raționalist*, *ibidem*, 1968; *Filozofia istoriei la N. Iorga*, *ibidem*, 1970.

² Cîteva considerații asupra concepției istorice a lui A.D. Xenopol, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, s. Philos. oecon., 1960; *Cauzalitatea în filozofia istorică a lui A.D. Xenopol*, *ibidem*, 1963; *Semnificația categoriei de lege abstractă în filozofia istoriei a lui A.D. Xenopol*, *ibidem*, s. Historia, 1963, fasc. 2; *Xenopol despre metodă în știința istoriei*, *ibidem*, 1964, fasc. 1; *Seria istorică în filozofia lui A.D. Xenopol*, *ibidem*, 1966, fasc. 1; *Raportul dintre istorie și psihologie la A.D. Xenopol*, *ibidem*, 1968, fasc. 1.

Cunoaștere și istorie (p. 39—47) în care, după o luminoasă introducere (p. 9—38), autorul constată îmbinarea elementelor de *raționalism* și de *istorism* în gândirea lui Xenopol. Întreaga operă a acestuia îi apare „orientată în direcția elaborării unei teorii capabile să ofere istoriei posibilitatea de a intra de drept în rîndul celorlalte științe” (p. 39). Problema esențială este una logică: relația *universal — particular — individual*, din care exegetul le derivă pe celelalte, iar rezolvarea pe care o propune pornește de la cunoașterea concretă, profundă, a faptului istoric, ceea ce îi conferă o superioritate netă, remarcată la timpul său de Boutroux în cadrul dezbaterilor filozofice din epocă. Istoria apare, în concepția gânditorului român, nu ca o știință particulară, ci ca un mod general de cunoaștere științifică, unul din cele două moduri de a concepe lumea: modul succesiunii, spre deosebire de cel al repetiției.

Trei planuri se întîlnesc astfel și se întretaie în activitatea lui Xenopol: istoric, teoretic și economic. Convingerea istoricului că totul se află în evoluție, în mișcare progresivă, devine, pentru filozof, fapt de meditație teoretică, iar dezvoltarea concretă a României moderne — subiect de cercetare pentru economist. Toate aceste direcții de activitate poartă amprenta istorismului, *metoda istorică* fiind apreciată de Xenopol ca indispensabilă nu numai pentru cercetarea domeniului social, ci și pentru înțelegerea profundă a naturii, căci „dezvoltarea nu este o însușire exclusivă a neamului omenesc”, ea putînd fi sesizată, în anumite forme, și la celelalte regnuri. „Marele, nesfîrșitul progres făcut de științele naturale în veacurile din urmă, afirmă Xenopol, este rezultatul aplicării *metodei istorice* la studiul materiei. Se văzu că nu este de ajuns de a se recunoaște *cum este* natura și că trebuie cercetat *cum devenise* ceea ce este” (*Istoria și geologia*, Iași 1910, p. 6). Sub „manta încăpătoare a evoluției” stă astfel, pentru a folosi propria-i metaforă, toată cercetarea omenască. Ideea evoluției progresive de care face uz este, desigur, mai veche și chiar pe teren autohton ea cunoscuse propagatori încă din epoca luminilor: opera istoricului se îmbină cu aceea a gânditorului raționalist și a luptătorului pentru dreptate și emancipare națională. Istoricismul lui Xenopol pune accentul pe *evoluție* și pe *concret*. Punctul său de plecare, în analiza specificului cunoașterii istorice, este unul materialist și ea îl conduce la o *teorie a istoriei*, cuprinzînd o teorie a cunoașterii și o teorie a dezvoltării, care l-au îndemnat pe autorul studiului să cuprindă întreaga cercetare sub titlul de *Xenopol despre logica istoriei*. Problema capitală căreia a încetat el să-i aducă o soluție este una de epistemologie, logică chiar: relația *universal-particular-individual*. În alți termeni, pe un anume fond ontologic, este problema relației dintre *identic* și *diferit*, a găsirii unui *universal* capabil să integreze în el *particularul*. În această tentativă de a crea o sinteză între *abstract* și *concret*, se situează *seria* lui Xenopol.

Distingînd între faptele de repetiție și cele de succesiune, el încearcă o „clasificare rațională a științelor”, spre a fixa, în cadrul acestora, locul *istoriei*. Conceptul fundamental în sistemul său este *cauzalitatea în succesiune*, care obligă pe istoric să urmărească raportul genetic dintre fapte, raport fără de care istoria „n-ar fi altceva decît un amalgam de date și evenimente fără nici un principiu ordonator” (*Théorie de l'histoire*, p. 396). Istoria narativă, descriptivă, trebuie să devină însă o istorie explicativă, științifică. Un alt capitol se ocupă de *evoluție — sensul și legile ei* (p. 83—129), în care se lămurește înțelesul conceptului de *lege abstractă*, folosită de Xenopol spre a explica geneza reală a seriilor. Concluzia? Punctul de maximă tensiune al operei este încercarea de a apropia, dialectic, cele două planuri ale gândirii sale: abstractul cu concretul, identitatea cu diferența. Legile abstracte la care se referă Xenopol alcătuiesc fundamentul *inferenței*, pe care orecomandă ca metodă specifică a domeniului: a stabili legătura între un fapt individual cunoscut și alt fapt, tot individual, însă necunoscut. Este preocuparea unui întreg capitol, *Metoda în istorie*, (p. 130—164), urmat în chip firesc de un altul: *Seria istorică* (p. 165—199), în care se analizează modul

de reproducere a procesului istoric, constituirea cunoștinței istorice, procesul logic al constituirii seriilor.

De reținut, seria — la Xenopol — este individuală, unică, irepetabilă, cum sînt și evenimentele din care se constituie: un tot în care faptele se leagă între ele pe baza principiului cauzalității, creînd un sistem logic deosebit de acela al științelor teoretice. În serie Xenopol sesizează și o tendință socială generală, pe care o denumeste *ideea seriei*, tendință la care se cuvin raportate mereu faptele. Serile nu sînt nici ele izolate, ci comportă între ele relațiile pe care logica le cunoaște între noțiuni, fiind — cu alte cuvinte — solidare cu tendința generală a evoluției. Respingînd interpretarea subiectivistă a istoriei, Xenopol rezolvă apoi, în spirit materialist, problema raportului dintre izvoare și faptul istoric real, precum și aceea a raportului dintre conștiința istoricului și realitatea răsfrîntă în izvoare. Critica izvoarelor, așa cum o înțelege Xenopol, intră de asemenea în preocupările autorului, care relevă limitele inerente ale *teoriei*. În explicarea faptelor, încaдрabile în serii, Xenopol a oscilat între o atitudine obiectivă și una teoretică, critică. Istoricul, susține, el, trebuie să se abțină de la judecățile de valoare, dar în altă parte afirmă necesitatea de a aprecia „precum mintea noastră o cere azi”, prin prisma experienței contemporane.

Analizînd gîndirea filozofică a lui Xenopol, autorul semnalează, de pe pozițiile materialismului dialectic, nu numai reușitele ei, ci și contradicțiile în care alunecă, lipsa de fermitate în anumite cazuri.

Constatarea făcută în urmă cu patru decenii de N. Bagdasar că „opera filozofică a lui A.D. Xenopol este, în țară la noi, foarte puțin cunoscută”, a început să-și piardă actualitatea. După cîteva teze de doctorat consacrate gîndirii sale filozofice și economice (O. Buhociu, Gh. Toma, V. Ioța), după lucrarea publicată de N. Gogoneață și Z. Ornea (1965) și mai cu seamă după volumul *Xenopol despre logica istoriei*, faptul a devenit evident.

Al. Zub

VASILE NETEA, *Take Ionescu*, Bucurest, Éditions Meridiene, 1971, 94, p.

Un nou titlu sub semnătura lui Vasile Netea concretizează multiplele preocupări ale istoricului. Scrisă în limba franceză lucrarea stă la dispoziția străinilor care doresc informații în legătură cu istoria României, autorul străduindu-se să surprindă personalitatea lui Take Ionescu în momentele semnificative ale istoriei naționale de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

Lupta pentru unitatea de stat a poporului român și conservarea acestei unități prin crearea Miciei Antante sînt de fapt ideile din perspectiva cărora își propune Vasile Netea să analizeze personalitatea lui Take Ionescu. Angajarea în lupta pentru realizarea unității de stat a românilor, urmărită cu stăruință de autor, a asigurat lui Take Ionescu prestigiul necesar activității diplomatice de-a lungul căreia, intuind pericolele ce amenințau suveranitatea unor state din Europa Centrală și de est, s-a străduit să sublinieze interesele lor comune și să convingă asupra necesității coordonării eforturilor în vederea apărării sistemului de la Versailles. Cinci pagini de citate bine alese din autori români și străini, contemporani cu Take Ionescu, încheie portretul semnat de Vasile Netea. Cartea este de fapt mai mult un crochiu ce se cere judecat în primul rînd în funcție de destinația lucrării, care se alătură monografiilor despre Take Ionescu nelipsite de o notă panegiristă. Firește că, fiind vorba de profilul unui om politic al cărui nume a fost rostit cu admirație în mai multe țări europene, nu era de prisos să se accentueze un detaliu nelipsit de interes și anume acela că Take Ionescu a înțeles utilitatea informației adecvate pentru omul politic. Scrupulozitatea informării îl ajuta adeseori să aprecieze cu rapiditate desfășu-

rarea evenimentelor internaționale și să întrevadă liniile dezvoltării acestor evenimente. Ne întrebăm dacă nu era cazul să se introducă acum în circuitul științific corespondența inedită a lui Take Ionescu apreciată de autor ca fiind de o „incontestabilă valoare istorică nu numai pentru politica României în anii războiului ci și pentru politica europeană” (p. 79).

Considerăm micromonografia lui Vasile Netea ca foarte utilă informării rapide despre viața și mai ales activitatea lui Take Ionescu care a fost, după cum se știe, cinstită peste hotare — poate și din interes — cu titlul de „mare european”. Prefața semnată de Mircea Malița subliniază mai ales continuitatea diplomației românești realizată prin Take Ionescu și N. Titulescu.

I. Ciupercă

VASILE NETEA, *Nicolae Iorga, 1871—1940*, București, Éditions Meridiane, 1971, 141 p.

Vocația de biograf a lui Vasile Netea a găsit din nou prilejul să se manifeste, de data aceasta pe un teren de o vastitate copleșitoare. Volumul închinat lui N. Iorga, la centenarul nașterii eminentului savant și patriot român, are o structură monografică și de sinteză, evident, în cadrul unei serii, din care autorul a publicat, până acum, micromonografiile *N. Titulescu* (1969) și *Take Ionescu* (1970). Este vorba de sinteze, adresate străinătății, în principalele limbi de largă circulație, cu privire la marile figuri care au ilustrat România culturală și politică din prima jumătate a secolului nostru. Cea la care ne referim aici cuprinde o introducere, menită să fixeze cadrul mondial și național în care s-a desfășurat uimitoarea, polivalenta energie a lui N. Iorga, urmată de șase capitole din care nu e greu să se distingă concepția biografică a autorului: I *Originea și studiile*; *primele scrieri*; II *Profesor la Universitatea din București*. N. Iorga și *istoria românilor*; III *Contribuția lui N. Iorga la istoria popoarelor vecine și a istoriei universale*; IV *N. Iorga istoric și îndrumător al culturii*; V *Publicist și om politic*; N. Iorga *văzut de contemporanii săi români și străini*. *Posteritatea sa*. Sînt prezentate astfel, cu o bună informație și fără abuz tehnicist, principalele ipoteze ale acestei personalități titanice, sărbătorită de curînd, pretutindeni, sub auspiciile UNESCO. Profesorul, istoricul, publicistul, omul de litere, dramaturgul, fondatorul unor așezăminte culturale și științifice, militantul pentru unitate națională, democrație și libertate, sînt înfățișați în trăsături sigure, într-un stil viu și cu o iconografie bine aleasă, care fixează în același timp direcțiile de interes ale operei și legăturile cele mai semnificative ale savantului cu lumea din afară. Îl înțelînim astfel la Bratislava, Oxford, Varșovia, Roma, Paris, Zürich, în împrejurări care denotă marea stimă de care se bucura istoricul printre confrății străini. Un album *Nicolae Iorga*, însoțit de o cronologie adecvată, ar suscita, desigur, nu numai interesul nostru, al românilor, ci și al străinătății, după cum un volum de texte pus la îndemîna acesteia, într-o bună traducere, ar avea darul să releve actualitatea polivalentă a operei sale. Micromonografia întocmită de Vasile Netea umple, în această direcție, un gol, constituind, în același timp, o invitație.

Al. Zub

Nicolae Iorga. Omul și opera, <Iași>, Editura Junimea, 1971, 219 p.

Personalitatea lui Nicolae Iorga se impune atenției cercetătorilor atît ca om, în sensul interesului legitim pentru geneza și evoluția unui exemplar de excepție, cît, mai ales, prin vastitatea și profunzimea operei sale. Mîntea extraordinară care a asimilat un număr infinit de influențe cîștigînd în limpezime și

proiectînd lumini asupra trecutului nostru și al altor popoare, N. Iorga, aplecîndu-se cu hărnicie și competență asupra permanențelor istoriei, devine el însuși o permanență pentru poporul român. Împlinirea unui veac de la nașterea istoricului a prilejuit nenumărate manifestări menite să valorifice din perspectivă contemporană filioanele trainice ale unei gândiri atît de prodigioase.

Volumul pe care-l prezentăm constituie contribuția cercetătorilor ieșeni la omagierea celui care își recunoștea legătura sufletească cu vechea capitală a Moldovei și cuprinde studii consacrate vieții de elev și student (N. Grigoraș), întîlnirii cu ideile socialiste (A. Karețchi) ca și anumitor laturi ale activității sale neobișnuit de vaste.

Mergînd pe linia unor preocupări mai vechi și conservînd aceeași admirație pentru personalitatea lui N. Iorga, N. Grigoraș reconstituie cu migală atmosfera anilor de ucenicie, neocolind momentele penibile ale conflictelor dintre copilul excepțional dotat și canoanele instrucției timpului. Oameni, instituții și locuri își pun amprenta asupra personalității viitorului istoric și autorul sesizează, uneori cu umor, elementele care indică viitoarea dezvoltare neobișnuită a istoricului, subliniind mai ales ideea rodniciei eforturilor lui N. Iorga de a lucra la clădirea propriei personalități.

Pentru puțină vreme, dar cu urme trainice, N. Iorga se întîlnește, în tinerețe, cu ideile generoase ale mișcării socialiste și A. Karețchi reține explicația istoricului în legătură cu această secvență, citînd cuvintele prin care Iorga arăta că «setea de adevăr și mila de oameni» atrăgea tineretul generației sale la ideile socialiste. Cu ponderație și înțelegere autorul sesizează că și în contact cu ideile socialiste „dragostea profundă pentru cei obidiți, năzuința sinceră spre a-i ajuta să se ridice din starea de mizerie și incultură, respectul față de oamenii muncii” (p. 37) vor rămîne coordonate fundamentale ale activității lui N. Iorga.

Un comandament major al istoriografiei noastre în genere, și nu mai puțin actual — încadrarea istoriei românilor în istoria universală — a fost pe deplin înțeles de omul de știință de largă și profundă viziune asupra procesului devenirii istorice. Contribuțiilor lui N. Iorga în această privință, V. Cristian le consacră un studiu în care sesizăm tendința valorificării afirmațiilor făcute de istoric în contextul unui mod general de a se gîndi; surprindem, de asemenea, tendința de a aborda — atît cît limitele spațiului tipografic îngăduiau — contribuția lui N. Iorga constituită într-un moment, într-adevăr remarcabil, al dezvoltării istoriografiei noastre și, în același timp, de a desprinde învățămintele ce s-ar cuveni trase spre binele dezvoltării actuale a științei istorice. Judecata autorului merge către o înțelegere dreaptă și critică a contribuției marelui istoric înglobînd și aprecierea că, idealistă, concepția lui N. Iorga „l-a dus la supraevaluarea factorilor spirituali și politici” (p. 60).

Concretizarea concepțiilor lui N. Iorga în abordarea relațiilor internaționale ale României în epoca modernă face obiectul studiului semnat de L. Boicu; un studiu dens în care autorul disociază însușirile excepționale de cercetător al relațiilor internaționale și de cunoscător al istoriei românilor de unele limite inerente cum ar fi eclectismul și neaprofundarea legăturii dintre politica internă și externă a României. Concluziile autorului fixează cîteva trăsături ale acestui aspect al activității lui N. Iorga, arătînd că studiarea relațiilor internaționale și încadrarea istoriei românilor în istoria universală i-a permis să înnoiască felul de a vedea o parte din istoria României, că la baza studierii relațiilor internaționale Iorga a pus ideea națională, că, în general, a reușit să spulbere ideea potrivit căreia România modernă ar fi rezultatul unui joc de interese ale marilor puteri, că a cuprins în conceptul relațiilor internaționale și aspectele vieții culturale și artistice, că a acordat istoriei în genere și deci și istoriei relațiilor internaționale o valoare morală și, în sfîrșit, că N. Iorga a sesizat pentru epoca modernă dificultățile politicii externe românești și necesitatea de a conserva individualitatea poporului român, prin cultivarea relațiilor de bună vecinătate.

Prin convingerile sale și viziunea de perspectivă asupra destinului poporului român și al altor popoare europene N. Iorga a ajuns, în mod firesc, în contradicție cu tendințele asupraitoare indiferent de unde ar fi venit ele; astfel, istoria Imperiului habsburgic, în toate stadiile sale, intră în sfera preocupărilor istoricului și Vasile Netea, discutând lucrările lui N. Iorga în acest domeniu, remarcă puterea de pătrundere, obiectivitatea științifică și, mai ales, marea sa iubire pentru popoarele robite de Habsburgi (p. 83).

Convingerile lui N. Iorga și marea sa experiență de istoric l-au angajat fără rezerve împotriva tendințelor cotoptoare hitleriste care tulburau pacea și munca poporului român și ale altor popoare europene. Cercetătorii D. Șandru și Gh. Buzatu au stăruit să demonstreze felul cum glasul istoricului a pledat cauza popoarelor amenințate, expunându-se asasinatului din partea celor care n-au putut opune cuvintelor cuvinte, ci pistolul. Concluzia îndreptățită a autorilor este că „acțiunile desfășurate de N. Iorga în decursul deceniului al IV-lea al secolului nostru pentru apărarea drepturilor și intereselor fundamentale ale tuturor statelor... l-au impus traicnic și definitiv în conștiința popoarelor lumii”. (p. 212).

Activitatea prodigiasă a lui N. Iorga, desfășurată în mai toate domeniile culturii românești, permite abordarea din mai multe unghiuri și I.D. Lăudat consacra în volumul de față un studiu în care sînt analizate preocupările în domeniul istoriei literaturii române. Cu admirație vizibilă pentru temeinicia înfăptuirilor lui N. Iorga, autorul sesizează sporul de înțelegere adus în istoria literaturii vechi, subliniind că intuiția neobișnuită, darul de a evoca trecutul și arta portretistică au conferit durabilitate contribuțiilor lui N. Iorga în acest domeniu.

Pe linia preocupărilor de a ridica poporul român prin cultură, prin școală, N. Iorga s-a străduit să valorifice cât mai bine tradiția, să sporească prestigiul și trăinicia instituțiilor de învățămînt. În volumul pe care-l prezentăm, I. Antohe abordează activitatea lui N. Iorga în domeniul istoriei învățămîntului, subliniind ideea că marea istoric a subordonat această activitate dorinței de a deschide mintea cititorilor pentru a înțelege sensul adînc al tuturor prefacerilor pentru a-i determina să învețe realitățile noastre naționale și să le includă în structura lor intimă.

Istoria oferea lui N. Iorga nenumărate argumente asupra locului ce se cuvine românilor în familia popoarelor europene. În acțiunea vastă de convingere a străinilor asupra bogăției spirituale a românilor, Iorga a trebuit să includă — și datorită admirației lui declarate pentru instituția monarhică — și Casa regală. Const. Turcu se oprește în acest volum omagial asupra traducerilor făcute de Iorga împreună cu Gheorghe T. Kirileanu și Ernest O. Ballif din folclorul românesc pentru regina Maria. N-ar fi lipsit de interes, după părerea noastră, să se încerce datarea, chiar cu aproximație, a traducerilor, cunoscut fiind că relațiile dintre Iorga și Kirileanu, spre exemplu, înregistrează ușoare modificări după 1930.

Volumul pe care-l prezentăm include, cum era și firesc, un studiu asupra documentelor de arhivă ca temelie a vastelor construcții istorice realizate de N. Iorga. Autorul, D. Ivănescu, reconstituie de fapt personalitatea lui Iorga din acești unghi și arată că Iorga, înțelegînd valoarea izvoarelor autentice, și-a pregătit apariția propriilor lui sinteze, contribuind, astfel, la progresul întregii cercetări istorice. În sfîrșit, Al. Zub propune (și parțial realizează) în articolul *Nicolae Iorga (Note epistolare)* valorificarea „cele mai întinse corespondențe din cîte cunoaștem în analele noastre” (p. 180). Autorul sugerează cu un condei bine stăpînit energia risipită într-o uriașă corespondență care, studiată cu atenție, poate contribui la recompunerea unei personalități atît de copleșitoare, la reliefarea unicității ei în mediul românesc.

Nu putem încheia prezentarea volumului *Nicolae Iorga. Omul și Opera* fără a sublinia munca depusă în vederea pregătirii pentru tipar de către N. Grigoraș și Gh. Buzatu, cercetătorului Gh. Buzatu aparținîndu-i și *Cuvîntul înainte* scris cu admirație măsurată și competență.

I. Clupercă

MIRCEA MUȘAT, ION ARDELEANU, *Viața politică în România. 1918—1921*, București, Editura politică. 1971, 318 p.

Perioada din istoria României de profunde transformări cuprinsă între anii 1918 și 1921 s-a bucurat de o atenție deosebită din partea istoriografiei noastre actuale. Mai multe lucrări de amploare, la care s-au adăugat numeroase studii, comunicări etc., din presa de specialitate, au tratat diferite aspecte ale acestei perioade. Din motive asupra cărora nu ne oprim aici, cercetările au urmărit, în special, probleme economice și sociale, un loc deosebit ocupându-l avântul revoluționar din acei ani. În general, lucrările din ultimii ani, care tratează fenomenele mișcării muncitorești, se caracterizează printr-o încadrare organică a acestora, în ansamblul situației României și în strinsă legătură cu celelalte aspecte majore ale tabloului intern. Am putea aminti, în acest sens, cele două volume apărute în 1971: *Crearea Partidului Comunist Român. Mai 1921 și Mișcarea muncitorească din România 1916—1921*, care conțin referiri, uneori ample, și la anumite transformări din cadrul vieții politice.

Cu toate aceste rezultate importante, pe care le subliniem și cu acest prilej, istoriografia noastră resimte încă lipsa unor lucrări cu caracter monografic care să trateze viața politică din România interbelică (mai precis pînă la dictatura regală, perioadă analizată pe larg de Al. Gh. Savu în lucrarea cu același nume, apărută în 1970).

Cartea *Viața politică în România 1918—1921* răspunde tocmai unei asemenea necesități.

Problema prezintă o deosebită importanță. Pe de o parte, este utilă lămurirea unor aspecte, mai puțin cunoscute sau tratate tangențial pînă acum, referitoare la frământările politice din acei ani în contextul de profunde modificări naționale și social-economice, pe de altă parte, analiza multilaterală a acestei perioade este absolut necesară în înțelegerea evoluției ulterioare nu numai a situației politice în sine, ci și a trăsăturilor regimului social-politic din România interbelică. Din aceste considerente, la care, firește se pot adăuga și altele, consemnăm cu satisfacție apariția unei asemenea lucrări.

Tratarea partidelor politice a fost făcută în următoarea ordine: Partidul conservator, Partidul național-liberal, Partidul național român, Partidul țărănesc, Partidul poporului ș.a., ordine impusă, după părerea autorilor, „de necesitatea respectării cronologiei privind apariția și evoluția lor istorică, ca și a perioadei de guvernare” (p. 34).

Lucrarea are la bază o documentare bogată: numeroase materiale de arhivă, presa vremii, lucrări ale literaturii burgheze, rezumatul istoriografiei noastre actuale etc. Autorii au realizat o lucrare unitară, scrisă într-un stil adecvat.

Sînt analizate pe larg schimbările ce-au survenit în viața politică a României la sfîrșitul primului război mondial, în configurația partidelor politice și în poziția lor față de principalele probleme ale României de atunci. A fost întreprinsă o tratare atentă, nuanțată a principalelor partide burgheze desprinzîndu-se, în afară de esența lor de clasă comună, anumite deosebiri ce decurgeau din baza lor socială și economică, deosebiri de program și doctrină etc.

Leși o perioadă relativ scurtă, ea a reprezentat pentru partidele politice ani de confirmări sau infirmări, pentru unele cu proces de reorganizare și adaptare la noile condiții, pentru altele o primă etapă de precizare a doctrinei și de atragere de simpatizanți, în sfîrșit, pentru o a treia categorie, ultimii ani de existență.

Autorii analizează activitatea partidelor politice în cadrul campaniilor electorale, alianțele realizate în diferite momente, rezultatele primelor alegeri desfășurate pe baza noii reforme electorale, activitatea parlamentară a grupărilor respective etc.

Activitatea principalelor partide politice este privită atît pe plan propagandist, cît și, acolo unde a fost cazul, în conținutul său practic, ca partid de guvernă-

mînt (singur sau în colaborare). Se stabilesc anumite concluzii ce ajută la înțelegerea evoluției ulterioare a vieții politice din Romjnia, la stabilirea principalelor sale trăsături.

În ultima parte a lucrării, autorii au precizat locul Partidului socialist în viața politică din România între anii 1918 și 1921, poziția conducătorilor clasei muncitoare față de principalele probleme care frământau societatea românească în acei ani.

Toate aceste aprecieri, la care se pot adăuga și altele, ne îndreptătesc să afirmăm că lucrarea *Viața politică în România 1918—1921* reprezintă o valoroasă realizare a istoriografiei noastre contemporane. Desigur, așa cum este și firesc, unele probleme mai pot fi discutate. Ordinea în care au fost tratate partidele politice comportă unele discuții. Poate nu era necesară o legare așa de strînsă între un partid și guvernarea sa; din această cauză, de exemplu, guvernarea Take Ionescu din decembrie 1921—ianuarie 1922 este tratată în lucrare înaintea guvernării Partidului național-liberal din noiembrie 1918—septembrie 1919 și cu mult înaintea guvernării Averescu (martie 1920—decembrie 1921).

Aceste observații se referă, în special, la modul de organizare a materialului și nu afectează cu nimic valoarea lucrării, în ansamblul ei.

Subliniind încă o dată meritele incontestabile ale autorilor, ne exprimăm speranța că asemenea monografii, referitoare la viața politică și din alte perioade ale României interbelice, vor apărea cît mai curînd.

I. Agrigoroaiei

M. C. STĂNESCU, *Mișcarea muncitorească din România în anii 1921—1924, București, Editura politică, 1971, 293 p.*

Mai puțin studiată, perioada cuprinsă între anii 1921 și 1924 ridică în fața cercetătorului preocupat de evidențierea rolului partidului comunist și a celorlalte organizații politice și profesionale ale proletariatului în viața politică a țării, o serie de probleme a căror rezolvare impune o tratare monografică a mișcării muncitorești din acești ani.

Lucrarea de față, prima monografie asupra mișcării muncitorești din România din anii 1921—1924, evidențiază amploarea luptelor revoluționare desfășurate în această etapă a istoriei contemporane, încadrînd toate aceste manifestări în contextul vieții economice, politice și sociale a țării.

Prezentînd cronologic principalele momente ale mișcării muncitorești din perioada amintită, M. C. Stănescu a urmărit în special istoria Partidului Comunist Român de la creare și pînă la scoaterea în ilegalitate.

După ce face o succintă prezentare a vieții economice, sociale și politice a României din anii 1921—1924, relevînd condițiile în care se vor desfășura mișcările revoluționare ale proletariatului, autorul se oprește asupra perioadei imediat următoare creării Partidului Comunist Român, reliefind ecoul intern și extern al acestui act istoric care a ridicat pe o treaptă superioară lupta revoluționară, clarificînd întregul proces ideologic și politic, precum și dezvoltarea conștiinței de clasă a proletariatului.

Urmărind acțiunea de reorganizare a partidului comunist, în condițiile aplicării unor măsuri represive deosebite, autorul surprinde și etapele reorganizării mișcării tineretului, problemă foarte complexă și cu adînci implicații în procesul revoluționar al clasei muncitoare din România. Totodată, cadrul lucrării impunea și reconstituirea începuturilor activității Federației partidelor socialiste din România și ale partidelor ei componente, precum și stabilirea rolului sindicatelor în organizarea și lupta clasei muncitoare din anii 1921—1924. Or, lucrarea este cu atît mai valoroasă cu cît autorul ei a reușit să răspundă tuturor acestor probleme ridicate

de tratarea cit mai completă a mișcării muncitorești dintr-o anumită perioadă a desfășurării sale.

În continuare este prezentată poziția Partidului Comunist Român față de principalele evenimente ale vieții publice și activitatea acestuia în prima jumătate a anului 1922, insistându-se asupra realizării, în iunie 1922, a unității sindicale pe plan național, eveniment de mare însemnătate, cu importante consecințe pozitive pentru lupta economică a muncitorimii dusă împotriva ofensivei patronale și a legislației burgheze.

După ce se oprește asupra activității desfășurate de Partidul Comunist Român în perioada premergătoare Congresului al II-lea, autorul se ocupă pe larg de problemele ridicate la acest congres, stabilind importanța acestuia pentru evoluția ulterioară a partidului comunist. O atenție deosebită se acordă perioadei ce urmează Congresului al II-lea, încheiată în primăvara anului 1924, în care timp Partidul Comunist Român, activînd legal, a putut să-și afirme public punctele sale de vedere în principalele probleme ce frământau viața politică a țării, deși în interiorul său se manifestau tendințe diferite privind organizarea și lupta sa și a clasei muncitoare în general. Alături de toate acestea se impunea, așa cum menționează și autorul, cercetarea istoriei organizațiilor politice și profesionale ale clasei muncitoare din perioada amintită în vederea completării tabloului exact al organizațiilor muncitorești care au activat în 1921—1924.

În încheiere, autorul relevă faptul că măsurile represive ale guvernului, deși au împiedicat procesul consolidării partidului din punct de vedere organizatoric, n-au reușit totuși să ducă la dizolvarea acestuia. Și, așa cum se subliniază în lucrare, scoaterea în ilegalitate a ridicat în fața partidului comunist necesitatea soluționării urgente a unor probleme și sarcini deosebit de grele, rcapărînd acum și accentuîndu-se divergențele mai vechi manifestate în conducerea partidului, preconizîndu-se, totodată, mijloace și metode contradictorii de continuare a luptei.

Volumul prezentat, avînd la bază o documentare bogată și clarificînd anumite aspecte ale mișcării muncitorești rămase încă prea puțin cercetate, continuă acele preocupări menite să evidențieze, în toată complexitatea ei, istoria mișcării muncitorești din România.

Atît modul de abordare a temei discutate, cit și formularea unor aprecieri și concluzii sigure și judicioase, dovedesc, în mod elocvent, pătrunderea de către autor a tuturor aspectelor ridicate de tratarea monografică a mișcării muncitorești dintr-o perioadă atît de complexă.

Gh. I. Florescu

România în anii revoluției democrat-populare. 1944—1947, București,

Editura politică, 1971, 462 p.

Apărută sub egida Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R. (Autori : dr. Gheorghe Zaharia, coordonator, Ion Alexandrescu, dr. Mihai Fătu, Paraschiva Nichita, dr. Constantin Olteanu, Gheorghe Tuțui, Vladimir Zaharescu), lucrarea de față înscrie în aria ultimelor cercetări una din problemele de mare importanță științifică și de stringentă actualitate, aceea privind *România în anii revoluției democrat-populare*.

Înainte de a prezenta lupta maselor pentru instaurarea puterii democrat-populare, autorii discută premisele revoluției, demonstrînd în primul rînd necesitatea istorică a revoluției în condițiile ascuțirii contradicțiilor societății românești din perioada dictaturii militar-fasciste. Revoluția populară este prezentată astfel ca rezultat al acțiunii legilor dezvoltării sociale, iar conținutul și sarcinile sale, forțele motrice, căile pe care le-a urmat, ca și modul cum s-a desfășurat

aceasta, au fost determinate, așa cum declară autorii, de un complex de premise și factori obiectivi și subiectivi, interni și externi, care urmărești în ansamblu, în conexiunea și interacțiunea lor, refac tabloul real al acestui fenomen istoric.

În primul rând trebuie să arătăm că autorii acordă o deosebită importanță actului insurecțional din august 1944, care, deși nu a dus la răsturnarea orinului social-burgeze, a constituit începutul acestui proces. Instaurarea guvernului de largă concentrare democratică, în care clasa muncitoare avea rolul hotărâtor, este prezentată ca o urmare a presiunii maseilor, care se angajau astfel să apere și să lărgască cuceririle obținute, să ducă până la capăt transformările cu caracter burgeois-democratic, în vederea trecerii la revoluția socialistă.

Autorii urmăresc în continuare procesul întăririi rolului conducător al partidului comunist în viața social-politică a țării, stăruind asupra anului 1946, care a constituit una din cele mai semnificative etape ale luptei revoluționare a maseilor pentru deplină consolidare a guvernului democratic și înfrângerea reacțiunii. După ce sînt relatate principalele măsuri adoptate de Partidul Comunist român și guvern în vederea îmbunătățirii situației economice și a regimului democratic, precum și semnificațiile creării blocului partidelor democratice, lucrarea prezintă înăpășeaza situația României în contextul internațional. Evidențind preocuparea guvernului român, reflectată alt de acțiunile întreprinse pe plan politic și economic, de a permanetiza întreprinerea unor relații care să nu afecteze independența și suveranitatea țării, Ion Alexandrescu relevă faptul că toate acțiunile desfășurate de guvernul român pentru reglementarea legăturilor țării noastre cu celelalte state urmăreau să impună România în circuitul mondial de valori materiale și spirituale. Participarea la Conferința de pace de la Paris și semnarea tratatului de pace sînt considerate drept acte care au marcat începutul unei noi etape în relațiile internaționale ale țării noastre.

Urmărindu-se evoluția regimului democratic, ne sînt înfățișate măsurile politico-organizatorice și economice adoptate de guvern și parlament în prima parte a anului 1947, care au determinat trecerea partidului comunist pe primul anmării sale ca forță conducătoare a întregii societăți, odată cu izolarea forțelor politice burgeze reprezentate de cele două partide politice: național-țărănesc (Iuliu Maniu) și național-liberal (C.I.C. Brauneanu). S-a ajuns astfel la momentul, asupra căruia insistă în mod deosebit autorii, cînd, prin desființarea moșierimii ca clasă și măsurile luate împotriva burgiezii în perioada 1946—1947, baza social-economică a monarhiei a fost serios lovită, iar pe plan politic-intern și extern — aceasta fusese izolată. În aceste condiții, abolirea monarhiei devenise inevitabilă, așa încît proclamarea republicii aparea drept consecința firească a evoluției țării din încreaga perioadă a revoluției democrat-populare, marcînd trecerea la etapa revoluției socialiste.

Volumul este însoțit, în anexă, de cîteva documente privitoare la perioada discutată, de o listă cu componența guvernelor între 23 August 1944—30 Decembrie 1947 și alta cuprinzînd principalele date cronologice dintre 1821 și 1947, precum și de o bibliografie și un indice, toate fiind de un real folos pentru cititor.

Lucrarea de față se înscrie, prin conținutul și actualitatea problemelor discutate, printre realizările istoriografice care privesc una din perioadele cele mai complexe și de mare importanță pentru istoria contemporană a României.

Astfel de lucrări, a căror necesitate a fost deseori subliniată, răspund acelor cerințe evidențiate de încercările de elucidare a aspectelor specifice dezvoltării României în anii revoluției populare și meritul lor este cu atît mai mare cu cît reușesc să întregescă procesul cunoașterii exacte a perioadelor respective.

Gh. I. Florescu

MIRON CONSTANTINESCU, ECATERINA CIMPONERIU, VASILE LIVEANU, MIHAI RUSENESCU, ION CHIPER, *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 169 p.

Studiile din volumul publicat în colecția „Biblioteca Historica Romaniae” reflectă evoluția istoriografiei românești asupra problemelor perioadei de dinainte, din timpul și de după insurecție.

În primul studiu 23 August 1944 în lumina istoriei, Miron Constantinescu analizează, mai întâi, premisele istorice ale insurecției, evidențiind faptul că Partitul Comunist Român a continuat cele mai bune tradiții de luptă ale clasei muncitoare și ale întregului popor român. În continuare, autorul stăruie asupra perioadei dictaturii militar-fasciste când, pe fondul unei experiențe politice și organizatorice, lupta condusă de Partidul Comunist Român a cunoscut o intensitate deosebită. Finalul acestei lupte, insurecția, rod al acțiunii conjugate a celor mai largi forțe politice naționale conduse de Partidul Comunist Român, este prezentat de autor în momentele sale cele mai semnificative, reliefându-se importanța internă și internațională a acesteia, precum și contribuția României la victoria împotriva coaliției hitleriste.

Date noi, legate de criza politică și militară a guvernului Antonescu, găsim în studiul Ecaterinei Cimponeanu. După ce prezintă situația internațională nefavorabilă blocului fascist în anii 1943—1944, autoarea înfățișează aspecte din procesul de umre a tuturor forțelor democratice și patriotice în vederea răsturnării dictaturii antonesciene, starea de spirit antihitleristă a armatei și efectele dezastuoase asupra economiei țării a „colaborării” româno-germane, care a nemulțumit chiar pe unii demnitari fasciști români. Noile concesii economice și militare făcute de Ion Antonescu pentru a evita punerea în aplicare a planului „Mărița II” au înrăutățit considerabil situația maselor populare și a țării. Însuși mareșalul Antonescu era nevoit să recunoască: „incontestabil, statul a fost dezorganizat de dușmani și de panică. Era normal” (p. 49).

Gîndirea românească în problema dezvoltării și experiența revoluției populare este titlul studiului semnat de Vasile Liveanu. Autorul analizează contribuția românească în această problemă atât de controversată, insistînd asupra a două aspecte: rolul factorilor interni în dezvoltarea și perspectivele industrializării în România. Vasile Liveanu, după ce menționează că în lunga sa istorie, poporul român a făcut dovada aptitudinilor de progres, prezintă critice principalele orientări (epoca modernă și contemporană) în cele două probleme anunțate mai înainte. Mișcarea socialistă și muncitorească a dat un conținut nou noțiunii de „dezvoltare a României moderne”, ea văzînd în industrializare și o condiție a ameliorării nivelului de viață al maselor și al trecerii la socialism. Autorul notează că încă de la Congresul al V-lea, Partidul Comunist Român a accentuat rolul primordial al forțelor interne în trecerea României la socialism. Experiența ultimelor decenii demonstrează că socialismul a oferit României posibilitățile unei dezvoltări independente și în același timp aceea a participării țării noastre la toate domeniile vieții printr-un aport propriu. În partea finală prin prezentarea unor date statistice comparative, Vasile Liveanu arată marile progrese înregistrate de România în anii socialismului.

Istoriografia română și străină asupra insurecției fac obiectul studiilor semnate de Mihai Rusenescu și Ion Chiper. Mihai Rusenescu analizează contribuțiile românești în această problemă și înlătură unele greșeli de ordin cronologic sau de altă natură, arătînd care sînt aspectele asupra cărora istoriografia noastră ar trebui să mai stăruie. Ion Chiper și-a propus să prezinte unele opinii ale istoricilor străini asupra acestui eveniment. Din studiul său reiese că istoriografia marxistă străină se situează pe poziții asemănătoare sau identice cu cele românești, în schimb, istoriografia nemarxistă, de o „valoare inegală”, omite să situeze

evenimentul în contextul mai larg al societății românești contemporane. În general, istoriografia nemarxistă disociază transformările revoluționare ce au avut loc îndată după aceea în România de actul de la 23 August 1944. Autorul ia poziție critică față de acei istorici străini care prezintă în mod deformat insurrecția și atribuie acest act altor factori decât celor reali. Importanța evenimentului — scrie Ion Chiper — unanim recunoscută de istoriografia străină, este unul din factorii care conduc pe unii autori să atribuie această însemnătate altor cauze decât celor pe care le-a înregistrat istoria. Istoriografia străină referitoare la insurrecția armată a evoluat și continuă să evolueze pe o traiectorie proprie evenimentelor importante.

Remarcabil prin conținutul și competența autorilor lor *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie* se impun ca o realizare a istoriografiei românești contemporane. Consacrată evenimentului care a schimbat radical destinele României contemporane, lucrarea se adresează specialiștilor români și străini, dar și publicului atât de receptiv la problemele de istorie națională.

V. Dobrinescu

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
„A. D. XENOPOL“ DIN IAȘI ÎN ANII 1971 ȘI 1972

Ca și în anii precedenți, în 1971, activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ a urmărit, conform planului de cercetare, realizarea unor teme de mare importanță științifică și de stringentă actualitate, care răspund, într-o măsură cât mai mare, problemelor ridicate de necesitățile istoriografiei românești. Preocupările Institutului nostru din acest an au continuat, prin cercetarea temelor mai vechi și înscrierea unor noi teme, adâncirea procesului cunoașterii anumitor aspecte de istorie națională și universală, concretizate în publicarea unor studii și comunicări sau, în unele cazuri, în elaborarea unor lucrări monografice.

Sectorul de istorie veche și arheologie a continuat, și în anul 1971, să lucreze la acele teme care privesc cultura materială a comunităților omenești de pe teritoriul Moldovei din paleoliticul mijlociu până în perioada feudală, efectuând, în acest scop, săpături arheologice în colaborare cu muzeele de istorie din Moldova. Astfel, pentru completarea cunoștințelor referitoare la cultura Cucuteni și la perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului și începutul acestei perioade, prezintă un mare interes cercetările efectuate în așezările de la Ghelăești-Nearmț (faza Cucuteni B) și Stoicani — Galați (cultura Foltești). De asemenea, o mare importanță o are continuarea săpăturilor din necropola de la Cîndești — Vrancea, care oferă un bogat material documentar pentru studierea ritului funerar cu morminte familiale colective împrejmuite cu dale mari de piatră, de formă relativ rectangulară, din vremea culturii Monteoru (secolul XVII î.e.n.). Totodată, în cadrul aceleiași culturi, s-au reluat săpăturile din așezarea de la Toflea — Galați.

Pentru elucidarea unor caracteristici ale fortificațiilor daco-getice, au fost continuate săpăturile în cetatea din secolele IV—III î.e.n. de la Cotnari — „Cătălina“, cercetându-se structura elementelor de fortificație, completându-se datele obținute în anii anteriori referitoare la specificul elementului de fortificație principal: valul cu armătură de zid.

Săpăturile efectuate în așezările din secolele III—II î.e.n. de la Botoșana — Suceava și Dolhasca — Suceava, precum și cele din așezarea din secolele I—II î.e.n. de la Dumbrava — Iași, sînt deosebit de interesante pentru caracterizarea culturii geto-dacice din Moldova secolelor IV î.e.n. — II î.e.n.

Au fost continuate săpăturile și în necropola carpică de la Văleni — Roman, necropola de tip Sîntana de Mureș de la Miorcani — Botoșani și cea de la Lețcani — Iași, precum și în așezările de la Dodești — Vaslui, Botoșana — Iași și horodiștea de la Fundul Herței — Botoșani, toate lărgind informațiile corespunzătoare secolelor IV—X.

De o atenție deosebită s-a bucurat, în continuare, perioada feudală, efectuându-se săpături la Prodana — Bîrlad, în necropola de înhumăție de la Hudum — Botoșani, ca și în așezarea urbană de la Baia — Suceava și Curtea domnească

de la Hîrlău — Iași, urmărindu-se prin acestea îmbogățirea și lămurirea unor aspecte ale culturii medievale rurale și orășenești din Moldova. În același timp s-au început, cu sprijinul Mitropoliei Moldovei și al Direcției monumentelor istorice, lucrări de restaurare a Curtea domnească din Hîrlău.

Toate aceste cercetări arheologice au constituit, prin rezultatele lor, baza de documentare necesară elaborării unor importante studii care întregesc informațiile privitoare la istoria veche și medie a Moldovei.

În anul 1971, activitatea de cercetare științifică a secției de istorie medie, modernă și contemporană a fost axată în continuare pe linia studierii principalelor aspecte ale vieții economice, sociale și politice a României, începînd cu perioada feudală și sfîrșind cu cea contemporană.

Trebuie aici evidențiată, în primul rînd, ampla acțiune de publicare a izvoarelor istoriei feudale românești, editîndu-se în acest an vol. XXI (1632—1633), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Simanschi, din colecția *Documenta Romaniae Historica* și lucrîndu-se în prezent la vol. II (1449—1486). Pe lîngă studierea, în continuare, a epocii lui Alexandru cel Bun, pînă la 1457, s-a început documentarea necesară cunoașterii elementelor laice și locale ale picturii religioase din Moldova în secolele XV—XVIII.

Au fost definite cercetările privind dezvoltarea constituțională a României între 1859—1866, aprofundîndu-se, în același timp, studierea structurii demografice a Țigurilor și orașelor din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea, teme care lărgesc cadrul cunoașterii celei de a doua faze a constituției statului român unitar și aduc informații noi pentru istoria demografică a Moldovei. Sînt continuate, totodată, investigațiile de documentare necesare clarificării situației supușilor străini din Moldova în perioada 1832—1862 și a caracterizării activității istorigrafice a lui M. Kogălniceanu.

Studierea perioadei contemporane a continuat prin abordarea unor probleme privind viața politică a României din anii 1918—1929, insistîndu-se asupra anumitor aspecte ale raporturilor dintre partidele politice din 1918—1922 și a rolului acestora în evoluția istoriei generale a țării. De asemenea, au fost definite cercetările legate de dezvoltarea economică a României în perioada crizei economice din 1929—1933 și completate acelea afectate clarificării unor aspecte ale politicii externe din perioada 1924—1928. Pe lîngă cele arătate, în cursul anului 1971, a fost începută documentarea necesară pentru prezentarea evoluției și caracterului legislației electorale din perioada 1918—1926, continuîndu-se, de fapt, unele preocupări personale mai vechi în această direcție.

Colectivul de istorie universală a continuat studiarea relațiilor externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea și între 1621—1672, a relațiilor economice și politice dintre Moldova și Polonia în secolul al XVIII-lea (1699—1792) și a relațiilor româno-polone în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Totodată, în preocupările acestui colectiv intră și colaborarea la întocmirea tratatului de istorie a economiei românești, capitolul referitor la situația social-economică a Moldovei în secolul al XVIII-lea (D. Ciurea).

În vederea alcătuirii unor instrumente de lucru necesare cercetării istorice a fost începută inventarierea documentelor fondului Spiridoniei.

Ca și în anii trecuți, au fost prezentate, în cadrul ședințelor Institutului sau la unele sesiuni științifice și simpozioane, comunicări cu teme din planurile de cercetare sau din preocupările personale.

În luna mai 1971, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” a organizat o dezbatere științifică privind „Începutul epocii moderne în istoria României”, cu participarea unor cunoscuți cercetători ai acestei perioade, prezentîndu-se, cu această ocazie, un număr de șapte comunicări ale unor cercetători ai Institutului nostru și ai Universității „Al. I. Cuza” din Iași, purtîndu-se, în același timp, discuții interesante în legătură cu problema în cauză și stabilîndu-se unele concluzii judicioase.

La fel, Institutul a organizat în luna noiembrie cel de al doilea simpozion național „Din istoria agriculturii în România”, la care au participat cercetători din domeniile istoriei, științelor economice, juridice, agronomice, muzeografii și etnografii din întreaga țară. Cu această ocazie au fost prezentate 93 de comunicări privind diverse aspecte ale istoriei agrare, de la cercetările arheologice afectate cunoașterii principalelor ocupații agricole ale populațiilor autohtone și pînă la probleme de strictă actualitate care se adresează specialiștilor din producție, în scopul valorificării unor soluții de mare eficiență practică.

În ședințele de comunicări ale Institutului au fost prezentate următoarele comunicări: *Nicolae Suțu și reforma constituțională a Moldovei în 1856* (C. C. Angelescu), *M. Kogălniceanu și Gr. A. Ghica. Pe marginea unor manuscrise inedite* (Al. Zub), *Cercetări recente în Franța în domeniul demografiei istorice* (Ecaterina Negruți-Munteanu), *Considerații privind mortalitatea în orașul Iași între anii 1832—1865* (Ecaterina Negruți-Munteanu), *România și trustrile petroliere internaționale. (Literatura problemei)* (Gh. Buzatu), *Manifestări ale „renașterii naționale” în Moldova în anii 1821—1822* (D. Ciurea), *Cercetări în biblioteci și arhive din Turcia* (Tahsin Gemil) și *Aspecte dominante ale relațiilor economice dintre Moldova și Polonia în secolul al XVIII-lea* (Ven. Ciobanu).

Pe lângă aceste comunicări, în cadrul ședințelor Institutului a mai fost prezentată de către dr. Margot Hegemann (R. D. Germană), conferința *Relațiile dintre Republica Democrată Germană și Republica Socialistă România între anii 1949—1971*.

La sesiunea științifică comemorativă prilejuită de împlinirea a 150 de ani de la desfășurarea mișcării revoluționare din 1821, organizată în martie 1971 de către Institutul de istorie „N. Iorga”, din partea Institutului nostru a fost prezentată comunicarea intitulată: *Manifestări ale „renașterii naționale” în Moldova în anii 1821—1822* (D. Ciurea).

Apoi, la simpozionul organizat în aprilie 1971, la Iași, și consacrat operei și activității lui N. Suțu, a fost prezentată comunicarea *Nicolae Suțu și organizarea constituțională a Moldovei la 1856* (C. C. Angelescu), iar la sesiunea jubiliară consacrată semicentenarului Partidului Comunist Român, organizată la Iași în aprilie 1971, a fost prezentată comunicarea *Iașii și începuturile mișcării socialiste* (D. Vitcu).

În afară de aceste prezențe, la simpozionul „Dacii, istoria și civilizația lor”, organizat la Oradea în octombrie, anul acesta, pe lângă participarea la dezbateri, a fost prezentată comunicarea: *Unele probleme privind continuitatea populației băștinașe pe teritoriul Moldovei în secolele II—IV e.n.* (Ion Ioniță). De asemenea, la simpozionul „Dobrogea în antichitate”, ținut la Constanța în octombrie, a fost prezentată comunicarea *Precizări asupra conceptului de cetate de tip hallstattian în zona extracarpatică a României* (A. C. Florescu).

La simpozionul organizat la Iași în noiembrie 1971, cu tema „Moldova și Orientul”, din partea Institutului au fost prezentate comunicările *Unele considerații asupra onomasticii orientale a Daciei* (Silviu Sanie) și *Din raporturile moldo-otomane în primul sfert al secolului al XVI-lea* (Tahsin Gemil), iar la cea de a VII-a consfătuire pe țară a arheologilor din noiembrie — decembrie 1971, de la București, privitoare la problemele mileniului I e.n., s-au prezentat două rapoarte: *Rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1971, privind mileniul I, pe teritoriul Republicii Socialiste România* (M. Petrescu-Dîmbovița) și *Probleme ale perioadei secolelor VI—X pe teritoriul Moldovei* (Dan Gh. Teodor), ca și o comunicare: *Populațiile de pe teritoriul Moldovei în secolele II—V e.n.* (Ion Ioniță).

Pentru cel de al XVI-lea Congres de bizantinologie, ținut la București în septembrie 1971, a fost pregătită comunicarea *Mențiuni ale vlahilor în izvoarele nordice medievale timpurii* (V. Spinei).

La al VIII-lea Congres internațional de științe pre și protoistorice din septembrie 1971 de la Belgrad, delegația Institutului de istorie și arheologie „A. D.

Xenopol" din Iași a prezentat raportul general intitulat *Depozitele de obiecte de bronz de pe teritoriul României (Bronz D până la Hallstatt inclusiv)* (M. Petrescu-Dimbovița) și comunicările : *Periodizarea bronzului timpuriu și mijlocii în zona răsăriteană a României* (Marilena Florescu) și *Problema așezărilor fortificate hallstattiene din zona răsăriteană a României* (A. C. Florescu). Totodată, cu prilejul acestui congres, Institutul a contribuit la organizarea, la Belgrad, a expoziției „Ilirii și dacii”, prin trimiterea unora dintre cele mai semnificative materiale geto-dacice.

La cel de al IX-lea colocviu organizat de Societatea de științe germano-române „M. Eminescu” de pe lângă Universitatea din Freiburg (R. F. a Germaniei) cu tema „România după edictul lui Aurelian (271) și formarea limbii române” a fost prezentată comunicarea *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice recente din estul României privind secolele III—X* (M. Petrescu-Dimbovița).

În cursul anului 1971 a apărut în Editura Academiei Republicii Socialiste România lucrarea monografică *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea* (N. Grigoraș). A apărut, de asemenea, în Editura enciclopedică română și Editura militară, lucrarea *Mihail Kogălniceanu. 1817—1891. Biobibliografie* (Al. Zub), precum și culegerea intitulată *Nicolae Iorga. Omul și opera* (îngrijită de N. Grigoraș și Gh. Buzatu).

Tot în acest an a apărut în Editura Academiei Republicii Socialiste România fascicula VII din *Inventaria archeologica. Corpus des ensembles archéologiques*, intitulată *Dépôts de l'âge du bronze tardif* (M. Petrescu-Dimbovița și Marilena Florescu).

Au fost predate pentru tipar lucrările : A. D. Xenopol, *Biobibliografie* (Al. Zub), A. D. Xenopol, *In memoriam* (culegere de studii îngrijită de L. Boicu și Al. Zub) și *România și trusturile petroliere internaționale până la 1929* (Gh. Buzatu).

În R. F. a Germaniei a fost predată lucrarea : *Das Gräberfeld von Independența (Walachei). Zur relativen Chronologie und zu den Bestattungs —, Beigaben- und Trachtsitten eines Gräberfeldes der Sintana de Mureș — Černjachovkultur*. (Ion Ioniță), volum ce va apare în colecția *Saarbrücker Beiträge der Altertumskunde*, Band IX, Bonn, 1971.

În acest an a apărut tomul VIII din „Anuarul” Institutului și a fost definitivat pentru tipar tomul IX din aceeași publicație. S-a pregătit, în vederea predării Editurii, și volumul VIII din publicația „Arheologia Moldovei”, iar volumul VII, al aceleiași publicații, este în curs de tipărire.

În cadrul relațiilor cu străinătatea, unii cercetători au fost trimiși pentru specializare și documentare în Franța, Turcia, Polonia, U.R.S.S. și Bulgaria.

În anul 1971 Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași a fost vizitat de o serie de cercetători și personalități din domeniul arheologiei din Iugoslavia, S.U.A., Italia, R. D. Germană, Ungaria și U.R.S.S., precum și de specialiști în domeniul istoriei din R. D. Germană, U.R.S.S., S.U.A. și Polonia.

În 1971 Institutul și-a extins schimburile cu străinătatea, ajungând la 214 schimburi efectuate cu „Anuarul” Institutului din care 60 în est și 154 în vest și 180 cu „Arheologia Moldovei”, din care 120 în vest și 60 în est. De asemenea, fondurile bibliotecii Institutului au crescut cu 99 de cărți provenite din donații și schimburi cu străinătatea.

În încheiere, trebuie să arătăm că în acest an și-au susținut tezele de doctorat, obținând titlul de doctor în istorie, D. Șandru și Gh. Buzatu.

*

În anul 1972, cercetătorii Institutului de istorie au urmărit atît definitivarea acelor teme ce urmau a se încheia în cursul anului 1972, cît și completarea cercetărilor care, deși au fost începute în anii precedenți, continuă încă, acestora adăugându-li-se temele noi, înscrise în planul de cercetare al Institutului din acest an.

Sectorul de istorie veche și arheologie și-a continuat preocupările îndreptate spre elucidarea unor aspecte ale culturii materiale a comunităților omenești de pe teritoriul Moldovei din paleoliticul mijlociu până în perioada feudală, efectuând pentru aceasta săpături arheologice în diverse puncte ale Moldovei, unele din acestea în colaborare cu muzeele de istorie. S-au făcut săpături arheologice în așezările de la Ghelăești—Neamț (faza Cucuteni B), Toflea (faza Cucuteni A) și Stoicani—Galați (cultura Foltești), care, prin rezultatele lor, largesc sfera informațiilor referitoare la cultura Cucuteni și la perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului. Au fost continuate săpăturile din necropola de la Cindești—Vrancea, unde au fost descoperite 80 de morminte caracteristice culturii Monteoru, toate de mare importanță pentru studierea ritului funerar din secolul XVII î.e.n., făcându-se, totodată, la Vinători și Toflea—Galați cercetări privitoare la epoca bronzului timpuriu și perioada hallstattiană.

În acest an au fost adăugate, de asemenea, noi date și informații arheologice studiilor referitoare la fortificațiile daco-getice, prin continuarea săpăturilor în cetatea din secolele IV—III î.e.n. de la Cotnari — „Cătălina“, săpături care au o semnificație deosebită pentru stabilirea structurii elementelor specifice fortificațiilor de acest gen. Săpăturile din așezările secolelor III—II î.e.n. de la Botoșana și Dolhasca—Suceava, alături de cele efectuate în așezarea din secolele I—II e.n. de la Dumbrava—Iasi au relevat noi caracteristici ale culturii geto-dacice din Moldova secolelor IV î.e.n. — II e.n.

Totodată, săpăturile din necropola de tip Sintana de Mureș de la Miorcani—Botoșani și cea de la Lețcani—Iasi, precum și cele din așezările de la Tăcuta (secolul IV e.n.), Dodești—Vaslui (secolele IV—V și VIII—IX e.n.), Botoșana—Suceava (secolele V—VII e.n.) și din Horodiștea de la Fundul Herței—Botoșani (secolele IX—X) aduc informații importante pentru epoca de formare a poporului român.

În ceea ce privește perioada feudală, s-au făcut săpături într-o așezare din secolele XIII—XIV de la Prodana—Brlad, în necropola de înhumatie și în așezarea din secolele XIII—XIV de la Hudum—Botoșani, în așezarea urbană de la Baia—Suceava (secolele XV—XVI) și în așezarea rurală din secolul XV de la Negoști—Neamț. Rezultatele acestor săpături arheologice au fost folosite de către cercetătorii Institutului nostru în scopul elaborării unor studii și lucrări de sinteză privitoare la istoria veche și medie a Moldovei.

În cursul anului 1972, preocupările secției de istorie medie, modernă și contemporană s-au oprit asupra studierii unor teme legate de situația economică sau politică a României și asupra tratării unor aspecte de politică externă și relații internaționale.

În acest sens, trebuie să relevăm continuarea acțiunii de publicare a izvoarelor cuprinse în colecția *Documenta Romaniae Historica* arătând că în prezent se lucrează la volumele II (1449—1486) și III (1487—1504), din colecția amintită. Totodată, cercetătorii care se ocupă de perioada evului mediu au continuat studiile legate de stabilirea elementelor laice și locale ale picturii religioase din Moldova în secolele XV—XVIII, definitivând, în același timp, tema privitoare la Moldova de la Bogdan I „Intemeietorul“ la Ștefan cel Mare.

Au fost încheiate în acest an cercetările privitoare la cunoașterea economiei Moldovei între anii 1832 și 1848, administrației Moldovei între 1822—1828, structurilor demografice a țărilor și orașelor din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea și activității istoriografice a lui Mihail Kogălniceanu. Continuă, și în acest an, documentarea referitoare la situația supușilor străini din Moldova în perioada 1832—1862, începându-se, totodată, investigațiile pentru o nouă temă, aceea a dezvoltării constituționale a României între 1866—1871, care de fapt completează cercetările, referitoare la aceeași problemă, dar din altă perioadă, definitive în cursul anului precedent.

În ceea ce privește studierea perioadei contemporane, amintim că, în 1972, au fost încheiate preocupările îndreptate spre clarificarea complexelor aspecte

ridicate de cercetarea regimului electoral din România în perioada 1918—1926, continuându-se, în același timp, investigațiile necesare lărgirii cunoașterii raporturilor dintre partidele politice din România în anii 1918—1928, insistându-se mai mult asupra istoriei Partidului poporului și a opoziției făcute Partidului național liberal de către celelalte partide politice, în perioada amintită. S-a început documentarea pentru problemele referitoare la relațiile româno-franceze între anii 1928—1933 și aplicarea legilor de conversiune a datoriilor agricole, ce urmează a fi încheiate în anii următori. Au fost abordate de asemenea, unele teme ce privesc perioada de după 23 August 1944, așa încât se va ajunge, în anii ce urmează, la elucidarea anumitor aspecte ale evoluției istorice a țării dintr-o perioadă mai apropiată zilelor noastre. În cursul acestui an s-a încheiat documentarea pentru tema ce a avut ca obiect studierea situației social-economice a Moldovei după cel de al doilea război mondial (1944—1947), începându-se documentarea pentru sistemul electoral din România în perioada revoluției populare (1945—1948).

Colectivul de istorie universală a continuat preocupările legate de aprofundarea cunoașterii relațiilor externe ale Moldovei, din diverse perioade, îmbogățind informația cerută de studii relațiilor externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea precum și de problemele privind relațiile dintre Poarta Otomană, Polonia, tătari și Moldova între 1621 și 1672 și relațiile economice și politice dintre Moldova și Polonia în secolul al XVIII-lea (1696—1792). Continuă și în acest an colaborarea la întocmirea tratatului de istorie a economiei românești, colaborare ce urmează a fi concretizată în redactarea capitolului referitor la situația social-economică a Moldovei în secolul al XVIII-lea. Dintre cercetările încheiate, amintim pe cea referitoare la relațiile româno-polone între 1848 și 1866.

Tot în 1972 a fost terminată fișarea documentelor fondului Spiridoniei în vederea întocmirii inventarului acestui fond.

În ședințele de comunicări ale Institutului, cercetătorii au prezentat rezultatele preocupărilor lor științifice, participând, totodată, cu referate și comunicări la diferite dezbateri, sesiuni științifice sau simpozioane.

În luna martie 1972, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” a organizat o dezbateră științifică cu tema „Începutul orașului medieval din Moldova în lumina datelor arheologice și istorice”, cu prilejul căreia a fost discutată originea orașului medieval la est de Carpați, continuându-se, de fapt, preocupările și manifestările mai vechi, din acest domeniu. Cercetători științifici din Iași și București, cadre didactice de la institutele de învățământ superior din Iași, Bacău și Suceava, ca și muzeografi din Iași, București, Bacău, Galați, Botoșani etc., au prezentat și au audiat un număr de cinci referate și trei comunicări, care au îmbrățișat o multitudine de aspecte privind tema dezbătută. Discuțiile purtate și concluziile stabilite cu acest prilej se alătură și lămuresc, pe de o parte, unele dintre punctele de vedere contradictorii, aducând, pe de altă parte, în discuție, laturi mai puțin cunoscute ale problemei abordate (vezi, în acest tom. p. 651—654).

În ședințele de comunicări ale Institutului au fost prezentate următoarele comunicări: *Probleme privind migrația slavilor* (D. Gh. Teodor), *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc* (Leon Șimanschi și Georgeta Ignat), (vezi în acest tom. p. 107—131), *Cu privire la datarea bisericii de lemn de la Putna* (I. Solcanu), *Prima întreprindere din Moldova pentru fabricarea uneltelor și mașinilor agricole* (A. Macovei). Alte comunicări prezentate în cursul anului 1972 au fost: „*Continuitatea în literatura istorică din secolele XVIII—XIX*” (D. Ciurea), (vezi, în acest tom. p. 185—189), *Prăbușirea Poloniei și Principatele Române* (Ven. Ciobanu) și *Moldova și conflictul diplomatic polono-turc din anii 1764—1766* (Ven. Ciobanu), (vezi p. 159—183).

Participând la seminarul pentru istoria Europei de Est și Sud-Est, condus de prof. dr. Georg Stadtmüller și organizat în iunie 1972, la München, V. Spinei

a prezentat comunicarea *Fragen der Geschichte der Moldau in den XI—XIII Jahrhunderten. Historische und archäologische Daten.*

De asemenea, la primul congres de tracologie, organizat la Sofia în iulie 1972, din partea Institutului nostru s-au prezentat comunicările: *Conceptul de cetate hallstattiană în spațiul carpato-dunărean* (A. C. Florescu) și *Începutul La Tène-ului în nord-estul României* (Silvia Teodor).

La simpozionul internațional privind epoca veche a bronzului în Europa, care a avut loc în luna mai, la Verona—Lazise, a fost prezentată comunicarea: *Civilizația Glina III — Schneckenberg în lumina noilor cercetări* (M. Petrescu-Dîmbovița).

La simpozionul consacrat lui A. D. Xenopol, organizat de Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, în martie 1972, din partea Institutului a fost prezentată comunicarea: *Memorialistica lui A. D. Xenopol* (Al. Zub), iar la simpozionul cu aceeași temă organizat la Bacău, tot în martie 1972, a fost prezentată comunicarea: *Personalitatea lui A. D. Xenopol* (L. Boicu).

Tot în acest an, în cursul lunii octombrie, la sesiunea științifică de comunicări consacrată lui V. Pârvan, prilejuită de sărbătorirea a 90 de ani de la nașterea ilustrului cercetător al istoriei patriei, Al. Zub a prezentat comunicarea *Vasile Pârvan și organizarea culturii*.

În cursul anului 1972 a apărut la Editura Academiei Republicii Socialiste România lucrarea lui L. Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii (1853—1856)*, la Editura Minerva, lucrarea lui Al. Zub, V. Pîrvan, *Correspondență și acte* și la Editura enciclopedică română, lucrarea aceluiași cercetător, A. D. Xenopol — *biobibliografie*. Cei doi cercetători sînt și coordonatori științifici ai volumului A. D. Xenopol, *Studii privitoare la viața și opera sa*, apărut la Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Au fost predate la editură lucrările: *Tragedia domnitorului Grigore Al. Ghica* (L. Boicu) și *Țara Românească a Moldovei de la Bogdan I „Întemeietorul” la Ștefan cel Mare* (N. Grigoraș).

A apărut, totodată, volumul VII din publicația „Arheologia Moldovei”, fiind predat Editurii Academiei Republicii Socialiste România volumul VIII din aceeași publicație.

În cadrul relațiilor cu străinătatea, unii cercetători ai Institutului au participat la diverse manifestări științifice organizate de foruri culturale internaționale, iar alții au fost trimiși pentru documentare în Turcia, Liban, Polonia, R. D. Germană, Bulgaria, U.R.S.S. și Ungaria.

Institutul nostru a fost vizitat de arheologi și istorici din diverse țări europene ca Belgia, R. F. a Germaniei ș.a.

Continuînd a întreține un sustinut schimb de publicații cu străinătatea, în 1972, Institutul a efectuat, ca și în anul precedent, 214 schimburi cu „Anuarul” Institutului, dintre care 60 în est și 154 în vest și 264 schimburi cu „Arheologia Moldovei”, iar dintre acestea 80 de schimburi au fost făcute în est și 184 în vest. Au fost primite, prin donații din străinătate, 250 de reviste, din care 79 din est și 171 din vest, la care se adaugă un număr de 56 cărți — 19 din est și 37 din vest —, toate îmbogățind fondul bibliotecii Institutului.

Gh. I. Florescu

AL. DOILEA SIMPOZION NAȚIONAL *Din istoria agriculturii în România*, Iași, 5—7 noiembrie 1971.

În zilele de 5—7 noiembrie 1971, sub egida Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, s-au desfășurat la Iași lucrările celui de-al doilea simpozion național *Din istoria agriculturii în România*. Manifestarea a întrunit

cercetători din domeniile istoriei, științelor agronomice, științelor economice, dreptului și altele. Acest fapt, ca și numărul mare de comunicări, — 93 — au determinat realizarea unei tematici variate a simpozionului în care s-au abordat numeroase probleme majore ce privesc istoria agriculturii. Manifestarea a reflectat totodată atenția de care se bucură în țara noastră cercetarea problemelor de istorie agrară.

În ședința de deschidere au fost prezentate un număr de cinci comunicări de interes mai larg, între care amintim: I. Cîrșus, *Metode și probleme în cercetarea istoriei agrare*; Șt. Olteanu, *Sensul și semnificația indeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*; V. Liveanu, *Aplicarea matematicii la istoria relațiilor agrare*. Apoi, lucrările s-au desfășurat pe secții (I — Istorie veche și medie; II — Istorie modernă; III — Istorie contemporană; IV — Istoriografie, etnografie, muzeografie).

Comunicările care au abordat teme din istoria agriculturii din epocile străvechi și veche au evidențiat o serie de elemente noi în legătură cu progresele înregistrate atunci pe teritoriul țării noastre de această ramură de activitate umană (Marilena și Adrian Florescu, *Unele agricole pe teritoriul Moldovei în milenii III și II î.e.n.*; M. Petrescu-Dîmbovița, *Secerea de bronz, ca unealtă pentru agricultură*; Silvia Teodor, *Descoperiri de unelte dacice pe teritoriul Moldovei și altele*).

Pentru istoria medie, o atenție deosebită a fost acordată, în comunicările prezentate, culturii cerealelor, viticulturii și apiculturii. În acest cadru s-au analizat producția și productivitatea, tehnicile de lucru, calitatea produselor și valorificarea lor (C. Șerban, *Date privind producția de cereale din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*; L. Ursuțiu, *Agricultura domeniului Gurghiu în secolul al XVII-lea*; D. Ciurea, *Contribuții la problema practicării agriculturii în Moldova în secolul al XVIII-lea*; T. Mateescu, *Cultura viței de vie în Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*). În general, tematica de istorie medie a simpozionului a dovedit o preocupare mai largă pentru problematica agriculturii din Transilvania, dar o mare parte din subiectele abordate au prezentat rezultate ale unor cercetări limitate la zone și mai restrînse.

Comunicările Secției de istorie modernă au îmbrățișat, în timp, perioada de la apariția relațiilor de producție capitaliste pînă în anul 1918. Temele abordate sînt deosebit de variate: producția cerealieră și animalieră în diferite regiuni sau provincii ale țării, dezvoltarea pomiculturii, viticulturii, apiculturii, rolul pădurilor în economia românească, industrializarea produselor agriculturii, relațiile de producție, legislație agrară și altele (Al. Gonța, *Producția de cereale în Moldova între anii 1812 și 1821 și furniturile datorate Înaltei Porți*; C. Istrati, *Probleme ale agriculturii din Moldova în preajma Regulamentului organic*; Gh. Platon, *Orientarea domeniului feudal în Moldova în vremea Regulamentului organic*; S. Columbeanu, *Unele observații privind importanța pădurilor în economia românească (secolul al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea)*; Ioana Constantinescu, *Aspecte ale relațiilor agrare în perioada de descompunere a feudalismului în Moldova și Țara Românească*; Scutelnicii și poslușnicii în economia domeniului feudal; V. Rusu, *Din legislația agrară a regimului burghez-moșieresc*; Elena Gheran, *Aspectul agrar al revoluției de la 1848 în Transilvania*). Comunicările prezentate la secția a II-a au avut meritul, în primul rînd, de a furniza informații inedite privitoare la istoria agriculturii și a relațiilor agrare și, în al doilea rînd, de a veni cu precizări și concluzii noi referitoare la căile specifice de trecere la capitalism la agriculturii românești.

Nu mai puțin variată, în comparație cu tematica celorlalte secții, tematica de istorie a agriculturii românești contemporane aduce un element deosebit de important, acela al interesului manifestat de cercetători, în special de agronomi, pentru punerea în lumină a unor activități ce pot oferi specialiștilor din producție sugestii și, uneori, chiar soluții ce ar putea fi valorificate de practică. Ne referim, pentru a da doar cîteva exemple, la studiile cu privire la ameliorările

funciare și la culturile forestiere (V. Blidaru, *Concepții și realizări în tehnica hidroameliorativă română*; I. Z. Lupe, *Contribuție la istoria culturilor forestiere de protecție a câmpului din România*).

În fine, la Secția de Istoriografie, etnografie, muzeografie, accentul a căzut pe comunicările care au urmărit activitatea unor personalități din România în raport nemijlocit cu agricultura (V. Bulgaru, G. D. Creangă — *statistician agrar-social și influența sa asupra reformei agrare din 1921*; V. Florea, *Situația și perspectivele satului românesc în concepția lui Virgil Madgearu*; I. Berceanu, *Ion Ionescu de la Brad, precursor al științei conducerii producției în agricultură*). Lucrările de etnografie, semnate de Georgeta Moraru-Popa, N. Dunăre și A. Badea, cele de muzeografie, semnate de Elisabeta Ioniță și altele oferă unele precizări noi cu privire la unelte, la practica agricolă și chiar la evoluția agriculturii.

Discuțiile au reliefat, între altele, necesitatea întreprinderii unor cercetări interdisciplinare mai largi, care să contribuie la îmbunătățirea conținutului cercetărilor de istorie agrară și concluzia că studiul evoluției agriculturii este capabil să ofere unele soluții pentru agricultura actuală.

Simpozionul s-a dovedit util și prin faptul că a prilejuit o confruntare de opinii a cercetătorilor de diferite specialități. O astfel de confruntare a făcut posibilă cunoașterea unor probleme speciale privind aceleași aspecte ale dezvoltării agriculturii în regiuni diferite ale țării, din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre.

D. Șandru

INEPUTURILE ORAȘULUI MEDIEVAL DIN MOLDOVA ÎN LUMINA DATELOR ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE (DEZBATERE ȘTIINȚIFICĂ)

În ziua de 18 martie 1972 a avut loc, la Iași, dezbaterile științifice cu tema: *Inceputurile orașului medieval din Moldova în lumina datelor arheologice și istorice*. La această dezbateri au participat cercetători și cadre didactice din Iași, București, Suceava, Bacău, Roman, Galați și Botoșani.

Cuvîntul de deschidere a fost rostit de prof. dr. docent M. Petrescu-Dîmbovița, directorul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, referindu-se la scopul dezbaterii inițiate de istoricii ieșeni, vorbitorul a subliniat faptul că stadiul actual al cercetărilor istorice și arheologice privind inceputurile orașului medieval din Moldova impune, într-adevăr, cu necesitate un larg schimb de opinii între cercetătorii acestei importante probleme, mai ales în vederea stabilirii direcțiilor viitoare de investigare științifică a multiplelor ei aspecte.

Prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, președintele Secției de istorie a Academiei de științe sociale și politice, directorul Institutului de istorie „N. Iorga” — București, aducînd salutul Prezidiului Academiei de științe sociale și politice a relevat utilitatea indiscutabilă a acestei dezbateri științifice referitoare la unul dintre fenomenele cele mai complexe și cu cele mai diverse implicații în evoluția societății feudale românești.

În continuarea dezbaterii au fost apoi prezentate patru referate cu caracter general menite să contureze cadrul conceptual și metodologic al tratării problemei, precum și tot atîtea comunicări privind îndeosebi momentul și condițiile formării orașelor Baia, Suceava, Roman și Iași.

Primul referat, *Considerații privind originea orașului medieval în istoriografia recentă*, a fost prezentat de dr. D. Ciurea (Iași). Autorul a trecut în revistă o serie de lucrări și studii, „de nivel superior” apărute în ultimele două decenii pe plan european și mondial, aparținînd lui Pierre George, E. Ennen, H. Planitz, F. Rörig și H. Stooß, care, după părerea sa „depășesc dogmatismul lui H. Pirenne și

pragmatismul altor autori și contribuie, în sens real și în mod substanțial, la extinderea cercetării în materie de urbanologie". Sînt discutate, mai ales, studiile recente ale istoricilor vest-germani (W. Kuhn și F. Lütge) și polonezi (A. Gieysztor, M. Gumowski și alții) cu privire la extinderea, dreptului german orășenesc în Polonia, în secolele XIII—XV, în numeroase așezări, alături de grod-podgrodzie (W. Hensel), care au evoluat de la *forum novum* la *oppidum* și *civitas*. Pentru Ungaria, studiile publicate de Jenő Szűcs și Gy. Györffy au ilustrat aceeași evoluție condiționată de surse interne, căi de trafic și influența germană, în sec. XIII—XIV. Din această literatură se desprinde ideea conform căreia «calea estică» («drumul Moldovei») a activizat o serie de așezări din «Rusia Roșie» și Moldova, cu elemente locale, sâsești și germane, în a doua jumătate a sec. XIV și sec. XV—XVI. În încheiere, autorul remarcă, totuși, că în raport cu această literatură, la noi constatări în materie de oraș românesc se poate ajunge numai luîndu-se în considerație realitățile locale.

Dr. N. Grigoraș (Iași), susținînd referatul *Originea orașului medieval românesc de la est de Carpați în istoriografia românească*, a făcut o amplă expunere critică a principalelor etape, curente și opinii ale istoriografiei românești consacrate originii și momentului apariției vieții urbane pe teritoriul Moldovei. Autorul a insistat, în special, asupra contribuției masive a lui N. Iorga care, deși cu inconsecvențe și limite impuse de condițiile specifice epocii sale, a pus în circulație un bogat și inedit material documentar privind această problemă. De asemenea a scos în evidență și a precizat rolul contribuțiilor lui C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu ș.a. în același domeniu, precum și noua fază a cercetărilor inaugurată de istoriografia marxistă. În încheierea referatului s-a remarcat faptul că stadiul actual al cercetărilor în special arheologice, permite spre deosebire de tendințele anterioare ale studiilor istorice, sublinierea rolului determinant avut de elementul autohton în formarea orașului medieval, precum și fixarea epocii de desfășurare a acestuia în veacurile XIII—XIV.

În referatul *Premisele majore ale procesului de constituire a orașelor medievale de la est de Carpați*, dr. Ștefan Olteanu (București) insistă mai ales asupra fazelor dezvoltării demografice a societății moldovenești din secolele X—XIII, în afara cărora nu poate fi înțeleasă nici formarea condițiilor economice, sociale și politice de bază, care au concurat la apariția orașelor medievale. Autorul subliniază faptul că, spre deosebire de țările Europei occidentale, unde într-o ambianță demografică propice, condițiile necesare apariției orașelor s-au putut concretiza încă de la sfîrșitul secolului al X-lea, în spațiul românesc extracarpatic, apariția „primelor cristalizări urbane”, are loc abia în secolul al XIV-lea, „în urma unui lung proces de gestație, situat în principal, între secolele X—XIII”.

Dr. M. D. Matei (București) în referatul intitulat *Sursele arheologice și procesul de constituire a orașelor medievale moldovenești*, consideră orașul medieval de la est de Carpați ca fiind produsul unui îndelungat proces de acumulări și restructurări economice, sociale și politice petrecute în sinul societății locale pînă în cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cînd, datorită noilor condiții istorice, ele se realizează integral. Studiarea acestui proces pune în evidență, de asemenea, necesitatea diferențierilor zonale ale teritoriului moldovenesc, corespunzătoare specificității factorilor istorici și justificată cu prisosință de particularitățile materialului arheologic descoperit în ultimele decenii. Sintetizînd, în continuare, rezultatele cercetărilor arheologice efectuate pînă în prezent, la Suceava și Iași, precum și ale celor în curs de desfășurare de la Baia, referentul precizează că la baza acestor orașe au stat, fără îndoială, așezările rurale, în timp ce orașul Roman se dovedește a fi rezultatul unei inițiative domnești. Se remarcă, în sfîrșit, însemnătatea deosebită a existenței statului feudal care, prin politica economică dusă de puterea centrală, precum și prin construirea de cetăți și curți domnești în unele orașe, a contribuit în mod hotărîtor la desăvîrșirea procesului de urbanizare.

Ultimul referat, *Inceputurile vieții urbane în Iași pe baza datelor arheologice*, este prezentat de dr. Al. Andronic (Bacău). Coroborînd datele arheologice cu cele documentare autorul deosebește în desfășurarea procesului de dezvoltare urbană a Iașilor două etape: prima anterioară instalării curții domnești cînd, în așezările rurale de aici se stabilesc meșteșugari și negustori, devenind astfel centrul economic spre care gravitează satele din jur și totodată locul de întretăiere al unor importante căi comerciale, iar cea de a doua, după construirea curții domnești la începutul sec. al XV-lea, cînd se produce accelerarea procesului de urbanizare.

În comunicarea *Contribuții la problema începuturilor orașului Baia* cercetătorii ieșeni Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu și Stela Cheptea sintetizînd rezultatele săpăturilor arheologice de pînă în anul 1969 și coroborîndu-le cu celelalte surse informative, ajung la concluzia că cele mai vechi urme de locuire de la Baia datează, deocamdată, din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Stratul următor, datînd din cea de a doua jumătate a aceluiași secol și de la începutul celui următor, conține materiale și complexe de locuire care dovedesc că așezarea de aici dobîndește treptat un caracter urban. Alături de populația locală, mai numeroasă, la Baia este documentată și o populație străină, care a contribuit la dezvoltarea procesului de urbanizare a așezării.

Lucian Chițescu (București), în comunicarea *Prezintă istoria Romanului elemente specifice pentru începutul orașului în Moldova?* demonstrează că, deocamdată, Romanul este singura așezare de tip orășenesc, din Moldova, apărută în jurul unei fortificații militare, fenomen bine cunoscut în Europa occidentală. Cetatea de pămînt și lemn, construită de Roman voievod între anii 1386 și 1391 a determinat apariția unei aglomerări de meșteșugari și negustori, care s-a transformat curînd într-o așezare urbană fortificată, legată topografic de fortificația mușatină și fiind o continuare a ei. În încheiere, referentul apreciază că apariția și rapiditatea cu care se impune Romanul printre celelalte orașe medievale din Moldova constituie un exemplu grăitor al consecințelor pozitive pe care le-au avut măsurile autorității centrale.

Cercetătorii Elena Busuioc și Al. Rădulescu (București), prezentînd comunicarea *Geneza orașului medieval Suceava în lumina cercetărilor arheologice*, observă că cercetările arheologice au semnalat pe teritoriul Sucevei, între secolele XII—XIII, o locuire sporadică pe o suprafață întinsă. În secolul al XIV-lea se constată însă o restrîngere a ariei de locuire, așezarea fiind fortificată cu un șanț de apărare. Momentul următor în dezvoltarea așezării de la Suceava se plasează în timpul domniei lui Petru I, cînd se construiește curtea domnească, iar numărul meșteșugarilor crește, aria tirgului depășind nucleul inițial. Tot acum este semnalată o ceramică de factură străină aparținînd unor coloniști germani. Secolul al XV-lea prezintă noi date privind repartiția demografică din cadrul orașului: concentrarea meșteșugarilor la marginea așezării, în apropierea noului șanț de apărare, iar a populației înstărite în jurul curții domnești.

În cadrul discuțiilor care au urmat s-au făcut intervenții interesante privind apariția orașelor Bîrlad, Galați, Botoșani și Bacău.

Victor Spinei, cercetător științific (Iași), bazîndu-se pe rezultatele descoperirilor arheologice, de la Prodana — Bîrlad, demonstrează că evoluția așezării de la Bîrlad spre faza urbană a avut loc abia după înlăturarea stăpînirii tătare adică în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Plasarea apariției orașului Bîrlad de către unii cercetători în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea se datorește, după părerea sa, interpretării greșite a unor informații din *Cronica Ipatievskia*.

Paul Păltănea (Galați) a susținut, folosindu-se de unele informații documentare, precum și de mărturiile arheologice, că orașul Galați a apărut ca port comercial la Dunăre la sfîrșitul secolului al XIV-lea sau la începutul celui de al XV-lea. În aceeași perioadă apare după părerea muzeografului Al. Artimon (Bacău)

și orașul Bacău, fapt confirmat de săpăturile arheologice efectuate recent în diferite puncte ale orașului. De asemenea, în intervenția referitoare la apariția orașului Botoșani, I. D. Marin (Botoșani) a susținut că așezarea urbană de aici s-a format în a doua jumătate a secolului al XIV-lea când se constată și stabilirea unei colonii armenesti.

Dr. M. D. Matei discutind unele probleme din lucrările și intervențiile prezentate a arătat importanța folosirii metodei topografice în studierea dezvoltării orașului medieval. Vorbitorul consideră că produsele de calitate descoperite în unele din așezările moldovenești nu pot constitui, prin ele însele, dovezi concludente ale evoluției acestora spre faza urbană. El constată, de asemenea, că nu s-a ajuns încă la definirea orașului medieval de pe teritoriul extracarpatic al României, în raport cu cel european, soluționarea acestei probleme rămânând ca o sarcină importantă a cercetărilor viitoare.

Prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, subliniază faptul că din lucrările dezbaterii a reieșit în mod clar cauzalitatea internă a apariției orașului medieval moldovenesc. Vorbitorul observă că nu întâmplător primele nuclee urbane apar în ținuturile cu o mai mare densitate demografică, la limita dintre diferite zone geografice și îndeosebi acolo unde a existat un minimum de securitate politică. De asemenea, consideră că apariția statului feudal nu ar fi fost totuși posibilă fără existența unui minimum de centre urbane. Este de acord cu punctul de vedere exprimat de M. D. Matei privind necesitatea stabilirii criteriilor specifice ale genezei orașelor noastre, comparativ cu cele din apusul Europei.

Dr. D. Ciurea, împărțind punctul de vedere conform căruia momentul hotărâtor al apariției orașelor moldovenești aparține celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, remarcă faptul că nu în toate cazurile se poate vorbi de așezări mai vechi pe cale de urbanizare. El subliniază totodată necesitatea unei reevaluări a aportului elementelor comerciale și meșteșugărești venite din zona intracarpatică a României la dezvoltarea așezărilor urbane est-carpătice, în raport cu realitățile concrete ale acestora, precum și faptul că orașele moldovenești se deosebesc de cele din apusul Europei numai sub raportul formei, nu și sub cel al funcțiilor lor.

Cuvîntul de închidere a dezbaterii a fost rostit de prof. univ. dr. docent M. Petrescu-Dîmbovița.

G. Ignat și St. Cheptea

AL VIII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ȘTIINȚE PREISTORICE ȘI PROTOISTORICE

Între 9 și 15 septembrie 1971 a avut loc la Belgrad, sub patronajul lui Mișja Ribičić, Președintele Consiliului Federal al R.S.F. Iugoslavia, cel de al VIII-lea Congres Internațional de Științe Preistorice și Protoistorice.

Acest Congres, care a urmat după cel de al VII-lea din 1966, de la Praga, a fost organizat de către Uniunea Internațională de Științe Preistorice și Protoistorice (U.I.S.P.P.). membră a Consiliului Internațional de Filozofie și Științe Umane de pe lângă U.N.E.S.C.O., printr-un comitet național iugoslav, avînd ca președinte pe Acad. Griga Novak (Zagreb) și ca secretar general pe Acad. Aloiz Benac (Sarajevo). Prin grija acestui comitet s-au publicat în 1971 vol. I din *Actele Congresului de la Belgrad*, cuprinzînd 18 rapoarte generale și un volum *Epoca preistorică și protoistorică în Iugoslavia. Cercetări și rezultate*.

La lucrările Congresului au participat aproape 750 specialiști din lumea întreagă, majoritatea din domeniul arheologiei și în număr redus din acela al disciplinelor anexe arheologiei (paleoantropologia, paleozoologia etc.).

Țara noastră a fost reprezentată printr-o delegație compusă din 35 membri, condusă de prof. I. Nestor, acad. Em. Condurachi și semnatul acestor rînduri.

Din această delegație au făcut parte arheologi de la Institutele de specialitate din București, Cluj și Iași ale Academiei de Științe Sociale și Politice, de la Facultățile de istorie din Cluj și Iași, Institutul pedagogic de 3 ani din Suceava, precum și de la muzeele de istorie din Galați, Roman, Bacău, Ploiești, Craiova și Alba-Iulia.

Ținem să subliniem că prin numărul de participanți, delegația română la acest Congres a fost una din cele mai mari, urmînd imediat după delegațiile Angliei și Republicii Federale a Germaniei.

Lucrările Congresului au cuprins o tematică vastă, ilustrată prin peste 250 rapoarte și comunicări, repartizate în opt secții.

La prima secție, cu tema „Teorie și metodologie arheologică”, s-au dezbătut probleme de cronologie, tipologie, metalurgie, antropologie și teorie, acestea din urmă privitoare îndeosebi la critica și interpretarea izvoarelor arheologice. În ceea ce privește cronologia, s-a pus din nou în discuție problema C₁₄ și a cronologiei stratigrafice comparative a sud-estului Europei în neolitic de către Vl. Milojević (R. F. G.), care, în raportul său, s-a referit și la cunoscutele descoperiri de tablete de lut cu semne de scriere de la Tărtăria, jud. Alba.

La secțiile a doua și a treia, cu temele Paleoliticul inferior și mijlociu și Paleoliticul Superior și Mezolitic, s-au dezbătut cu precădere probleme relative la paleoliticul din vestul, centrul, estul și sud-estul Europei, urmărindu-se cu deosebit interes comunicarea lui H. Lumely (Franța), privitoare la paleoliticul inferior din sud-estul Franței.

Cele mai multe rapoarte și comunicări au fost susținute la cele două subsecții ale secției a IV-a, cu tema Neolitic și Eneolitic, unde s-au discutat îndeosebi probleme de cronologie relativă și absolută ale Neoliticului și Eneoliticului din Europa și Asia Anterioară, precum și privitoare la legăturile dintre culturile din această vreme din centrul și sud-estul Europei, Balcani și Carpați, Caucaz și Carpați, Troia II și Balcani, Mediterana și Nordul Africei. Paralel cu acestea s-au prezentat și rezultatele unor săpături importante din Europa și Orientul apropiat, precum și concluziile la care s-a ajuns prin unele cercetări de paleoantropologie și paleozoologie. Deosebit de sugestive au fost interpretările date de B. Iovanović (Iugoslavia) complexelor de locuire de formă trapezoidală, cu vetre rectangulare în mijloc și cu pietre pe margine, din stațiunea neolitică din vremea culturii Starčevo—Cris de la Padina, din zona iugoslavă a Porților de Fier, cu analogii la Lepenski Vir în aceeași zonă, precum și în ceea ce privește locuințele din cunoscuta așezare aparținînd culturii ceramicii liniare de la Bylany din Boemia. Relativ la aceasta din urmă așezare, arheologul ceh B. Soudsky, folosind metoda matematică, a încercat să stabilească numărul familiilor și componența lor, precum și cuantumul de muncă depusă pe terenurile din jur pentru asigurarea hranei comunităților neolitice din această așezare.

Alte numeroase rapoarte și comunicări au fost susținute la cele două subsecții ale secției a X-a cu tema epoca bronzului și a fierului, în cadrul cărora s-au dezbătut probleme de ordin tipologic, cronologic și cultural, precum și în legătură cu arta din această vreme. O atenție deosebită s-a acordat problemelor privitoare la geneza și încadrarea culturală și cronologică a complexelor cîmpurilor de urne din sud-estul, centrul și vestul Europei, la depozitele de bronz de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din sud-estul și centrul Europei, și la așezările întărite din epoca bronzului, Hallstatt și La Tène, precum și problemelor de cronologie ale Hallstattului din spațiul est-alpin, Italia și nord-vestul Iugoslaviei. În ceea ce privește această din urmă problemă, concluziile de ordin cronologic la care au ajuns în rapoartele lor Kl. Kilian și O. H. Frey (R.F.G.) și S. Gabrovec (Iugoslavia) prezintă un deosebit interes pentru sincronizarea, în lumina ultimelor cercetări, a fazelor civilizației Villanova și Hallstatt. Același mare interes pentru sincronizarea descoperirilor de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din estul Europei cu cele din Caucaz a prezentat și comunicarea lui R. M. Abramisvili (U.R.S.S.) privitoare la necropola de la Sam-

thavro, cu șase grupe de morminte, datate între sec. XIV și VI î.e.n. Tot în legătură cu epoca bronzului din Caucaz a fost urmărită cu interes și comunicarea lui O. M. Dzaparidze (U.R.S.S.) privitoare la splendida cultură Trialeti, din prima jumătate a mil. II î.e.n. din sudul Georgiei, cu analogii în Asia Anterioară și regiunea egeeană.

La secția următoare, a șasea, cu tema Populația autohtonă și raporturile ei cu lumea greco-romană, la care au participat și specialiști în domeniul arheologiei greco-romane, s-au dezbătut, în rapoarte și comunicări, probleme privitoare la relațiile triburilor locale din sud-estul și centrul Europei cu lumea greacă și romană, influența lumii mediteraniene asupra popoarelor din Europa în Hallstatt și La Tène, civilizațiile târzii La Tène și ocupația romană, precum și relativ la circulația monedelor romane.

În continuare, la secția a VII-a, cu tema Popoarele din epoca migrațiilor și Evul Mediu timpuriu și raporturile lor cu populația autohtonă, s-au dezbătut, în numeroase rapoarte și comunicări, urmate deseori de discuții deosebit de vii, probleme privitoare la unele triburi germanice (vandalii, ostrogoții, longobarzii și francii), la sarmații în valea Dunării și la originea și răspândirea anților și sclavinilor, precum și relativ la raporturile avarilor și slavilor cu triburile autohtone din valea Dunării și Balcani și la contactul neamurilor germanice și slave în centrul Europei în sec. VI î.e.n. Tot în cadrul acestei secții s-au discutat și unele probleme teoretice relativ la folosirea datelor arheologice în domeniul istoriei.

În fine, în ultima secție, a opta, cu tema Chestiuni speciale în regiunile extraeuropene, s-au discutat unele probleme privitoare la începuturile producerii de hrană în Lumea Veche și Nouă, precum și altele de arheologie și artă preistorică din teritoriile extraeuropene.

Membrii delegației române la acest Congres, în cadrul secțiilor a II-a și pînă la VII-a inclusiv, au susținut șase rapoarte și 20 comunicări, abordînd diferite probleme din paleolitic și pînă în sec. X e.n. inclusiv și au intervenit în nenumărate rînduri la discuții, făcîndu-se în acest fel bine simțită prezența specialiștilor români la această mare manifestare științifică de caracter internațional. La aceasta a contribuit și faptul că organizatorii congresului au oferit conducerea secțiilor la opt arheologi români (Eugen Comșa, acad. Em. Condurachi, H. Daicoviciu, Vl. Dumitrescu, N. Gostar, K. Horedt, I. Nestor și M. Petrescu-Dîmbovița).

În rapoartele arheologilor români s-au dezbătut probleme privitoare la începutul neoliticului în România (Vl. Dumitrescu), depozitele târzii de bronzuri pe teritoriul României (M. Petrescu-Dîmbovița), raporturile triburilor autohtone de la Dunărea de Jos și Prut cu lumea greacă (acad. Em. Condurachi), romanizarea Daciei (acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu), sarmații pe teritoriul României (Gh. Bichir) și raporturile avarilor și slavilor cu populația indigenă pe teritoriul României (I. Nestor).

De asemenea, în cele 20 comunicări prezentate la acest congres s-au dezbătut diferite probleme privitoare la paleoliticul din Banat (Fl. Mogoșan) și aurignacianul din cîmpia Olteniei (Corn. Mateescu), asemănări și deosebiri între culturile Boian și Hamangia și locul lor în neoliticul din sud-estul Europei (Gh. Cantacuzino), reprezentarea corpului uman în plastică cucuteniană după figurinele cu striuri (H. Dumitrescu), utilizarea bovinelor la tracțiune în neoliticul mijlociu (V. Gheție și Corn. Mateescu), periodizarea bronzului vechi și mijlociu la est de Carpați (Marilena Florescu), cronologia bronzului târziu din vestul României (Al. Vulpe), sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în spațiul nord-dunărean (Seb. Morintz), epoca hallstattiană din Transilvania (M. Rusu), sistemul de fortificație al așezărilor hallstattiene din Moldova (Adrian Florescu), metalurgia fierului în La Tène-ul din Oltenia (E. Bujor), bastarnii în spațiul extracarpatic: în lumina ultimelor cercetări arheologice (Mircea Babeș), așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania) și importanța lor pentru problema continuității în Dacia romană și postromană (D. Protase), popoarele de la est de:

Carpați și relațiile lor cu provinciile latine orientale (N. Gostar), circulația monetară la est de Carpați în sec. II—IV e.n. (V. Mihăilescu-Bîrliaba), al doilea mormînt princiar de la Apahida (K. Horedt), elemente romano-bizantine în cultura Ipotești — Cîndești (V. Teodorescu) și cronologia și apartenența necropolelor de tip Morești — Band (Maria Comșa).

Aceste rapoarte și comunicări, prezentate de membrii delegației române, au sintetizat rezultatele unor cercetări îndelungate, interpretate științific în lumina ultimelor date procurate de cercetările de pe teren și din muzee, precum și de literatura de specialitate din țară și străinătate. Ele au fost urmărite cu interes, participînd la susținerea lor mulți specialiști, care au manifestat un deosebit interes pentru noile descoperiri și interpretări românești, atît în domeniul paleoliticului, neoliticului și al epocilor bronzului și fierului, cît și al perioadei cristalizării societății dacice și a contactelor ei cu lumea greco-romană, precum și mai ales pentru ultima perioadă a formării poporului român.

În ceea ce privește discuțiile purtate pe marginea rapoartelor și comunicărilor arheologilor români, menționăm pe acelea relativ la raportul prof. I. Nestor, cu care prilej prof. J. Werner de la Universitatea din München, avînd în vedere grupul Ipotești — Cîndești, pe care în raportul său spre deosebire de unii arheologi români îl consideră slav, s-a referit în general la lipsa unor publicații mai complete privind complexele arheologice, pe care știința românească își întemeiază unele din tezele principale relativ la continuitatea daco-romană. De altfel, și în comunicarea arheologului polonez Kazimierz Godlowski, de la Universitatea din Cracovia, s-a făcut observația, că rezultatele arheologiei românești privitoare la perioada ocupației romane în Dacia nu au totdeauna precizia necesară pentru a fi de ajutor specialiștilor care se ocupă cu această perioadă.

În referatul de rapoarte și comunicările arheologilor români, un mare interes l-au manifestat congresiștii și pentru expoziția cu tema „Dacii și ilirii”, organizată cu prilejul acestui congres de către Muzeul Transilvaniei din Cluj și de Muzeul Național din Belgrad. Menționăm că tot cu ocazia Congresului s-au mai organizat de arheologii iugoslavi încă două expoziții, dintre care una privitoare la celebrele descoperiri neolitice de la Lepenski Vir și alta cu tema „celții și romanii la Singidunum”.

De asemenea, pentru o mai bună cunoaștere a unora din stațiunile arheologice din Iugoslavia s-au organizat, în timpul Congresului, vizite la Vinča, Gomolava și Sremska Mitrovica (Sirmium).

Paralel cu lucrările congresului s-au ținut și două ședințe ale Consiliului Permanent al UISPP, la care au participat cei patru membri români ai acestei organizații științifice internaționale (Vl. Dumitrescu, M. Comșa, I. Nestor, și M. Petrescu-Dîmbovița). Cu acest prilej s-a observat o modificare în statut, prin care se permite cooptarea în UISPP și a țărilor care nu figurează pe lista UNESCO. În acest fel s-a creat și realizat posibilitatea ca Republica Democrată Germană să figureze în Uniune cu o delegație de patru specialiști, deosebită de aceea a Republicii Federale a Germaniei.

Tot în cadrul ședințelor Consiliului Permanent s-au prezentat două noi fascicule românești (6 și 7) din colecția *Inventaria Archaeologica*, privitoare la depozitele de bronzuri de la sfîrșitul epocii bronzului din nord-vestul Transilvaniei (T. Bader) și Moldova (M. Petrescu-Dîmbovița și M. Florescu), apărute sub redacția prof. I. Nestor, în Editura Academiei R.S. România. Cu acest prilej M.E. Mariën (Belgia), responsabilul acestei publicații din partea UISPP, a menționat în darea de seamă prezentată Consiliului Permanent că în România se lucrează pentru această colecție.

În fine, în cadrul Consiliului Permanent de la Belgrad s-a hotărît ca cel de al IX-lea Congres Internațional de Științe Preistorice și Protoistorice din anul 1976 să se țină în Franța, la Nisa, președintele congresului și totodată și al UISPP fiind desemnat de prof. L. Balout de la Institutul de Paleontologie umană din Paris.

Nu putem încheia această prezentare a Congresului de la Belgrad fără ca să subliniem atenția deosebită de care s-au bucurat membrii delegației române din partea organizatorilor jugoslavi al acestui mare congres internațional precum și atmosfera de prietenie și colaborare în care s-au desfășurat lucrările lui, ceea ce a permis să se stabilească în timpul ședințelor de comunicări și după aceea un schimb viu de opinii, precum și noi proiecte de colaborare.

M. Petrescu-Dimbovița

Al IX-lea colocviu al societății de studii germano-române „Mihai Eminescu din Freiburg.

În colțul de sud-vest al Republicii Federale a Germaniei, în apropiere de granițele cu Franța și Elveția, pe un afluent al Rinului Superior și la poalele Munților Pădurea Neagră, într-o poziție deosebită de pitorească, se află vechiul oraș Freiburg, important centru cultural, științific și industrial, în viața căruia un rol de seamă l-a avut și-l are Universitatea cu o vechime de peste jumătate de secol.

Aici, între 3 și 5 decembrie 1971, în cabana universității de pe înălțimea Schauinsland din Munții Pădurea Neagră, a avut loc cel de al IX-lea colocviu al Societății de științe germano-române „Mihai Eminescu” de sub conducerea studenților, în colaborare cu seminarul de romanistică al universității din Freiburg.

La acest colocviu, care a avut ca temă: „România orientală după edictul lui Aurelian (271) și formarea limbii române”, a participat o delegație de 15 specialiști (lingviști, istorici, arheologi, epigrafiști și folcloriști) din București, Cluj și Iași, condusă de prof. dr. Cicerone Poghir, director general al Învățămîntului superior din Ministerul Învățămîntului. De asemenea, au luat parte lingviști, istorici și arheologi din Republica Federală a Germaniei, Elveția, Spania, Grecia, Italia și Austria, precum și numeroși studenți din Republica Federală a Germaniei.

Lucrările colocviului au fost deschise de prof. dr. Paul Miron, la Universitatea din Freiburg, care și-a dat tot concursul pentru buna reușită a acestei manifestări științifice internaționale.

A urmat apoi comunicarea acad. Al. Rosetti, *Considerații asupra limbii române*, în care s-a scos în evidență caracterul popular al latinei din Dacia, precum și faptul că elementele slave nu au modificat apartenența limbii române la limbile romanice.

În continuare, s-au tratat de către lingviștii români următoarele teme: latina vulgară și reconstituirea limbii române (Sorin Stati), elementele autohtone din limba română (Cicerone Poghir), caracterul roman al foneticii și fonologiei române (Andrei Avram) și elemente autohtone în dialectele romanice (I.I. Rusu), iar de către specialiștii germani, elemente germanice în România (W. Th. Elwert, Mind) și numele roman al Dunării (Gottfried Schramm, Freiburg). Ținem să subliniem discuțiile deosebit de vii, pe marginea acestor comunicări, la care au participat atât specialiștii străini, cât și cei români.

În ceea ce privește comunicările din domeniul istoriei vechi, s-au tratat teme ca *Evacuarea Daciei și elementele romanice la nord de Dunăre în lumina izvoarelor scrise* (VI. Iliescu), *Data părăsirii Daciei* (Andrei Bodor), *România orientală după edictul lui Aurelian* (Radu Vulpe) și *Gothia Romana* (Evangelos Chrysos, Tesalonica). Deosebit de sugestivă a fost interpretarea dată de VI. Iliescu pasajului din Eutropius, preluat de *Historia Augusta*, relativ la „golirea Daciei”, în lumina corecturii făcută de Iordanes, originar din Moesia, potrivit căreia Aurelian a retras numai legiunile, susținându-se, pe drept, că în felul acesta pasajul respectiv din Eutropius, invocat de Roessler, își pierde din valoarea probatorie, atribuită timp de un secol.

La rîndul lor, arheologii au subliniat, în comunicările susținute, importanța cercetărilor arheologice pentru problema continuității romanizării și a nemurilor în migrație de pe teritoriul României (I. Nestor) sau în mod special din Transilvania (K. Horedt) ori Moldova (M. Petrescu-Dîmbovița), precum și pentru problema stăpînirii romane la nord de Dunăre după 271 (D. Tudor). Pe lângă acestea, au prezentat și unele inscripții romano-bizantine inedite de o deosebită importanță pentru sec. V—X din istoria Dobrogei (Emilian Popescu).

În fine, folcloriștii români (D. Pop și M. Pop) s-au ocupat în mod special în comunicările lor de problema moștenirii romane în folclorul românesc, reiesind importanța studierii folclorului pentru problema continuității și romanității populației daco-romane.

Nu putem încheia fără ca să subliniem nivelul științific ridicat al comunicărilor susținute, care urmează să apară într-un volum din Dacoromania (seria nouă), precum și spiritul de perfectă obiectivitate științifică în care s-au purtat discuțiile la această importantă manifestare științifică de caracter internațional.

De asemenea, merită să fie menționată atenția de care s-a bucurat delegația română, atît cu prilejul recepțiilor de la Universitate și Primărie, cît și cu ocazia vizitei făcute la Editura Rombach, care a tipărit recent cartea *România pe drumul socialismului* de N. Ceaușescu.

M. Petrescu-Dîmbovița

CĂLĂTORII DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN R. P. POLONA

Călătoria de documentare științifică în R.P. Polonia în octombrie — noiembrie (două săptămîni) 1971 ne-a oferit posibilitatea să completăm documentarea poloneză pentru tema de plan *Raporturile româno-poloneze între 1848 și 1866*. Este vorba, într-adevăr, de o completare a documentării poloneze deoarece ea fusese începută cu ocazia altei călătorii care ne îngăduise să stabilim cu precizie ce anume urma să cercetăm într-o nouă deplasare. Programul de lucru, astfel alcătuit și amabilitatea gazdelor ne-au înlesnit foarte mult împlinirea obiectivelor propuse.

În ceea ce privește arhivele, două au fost instituțiile unde am continuat cercetările: Biblioteka Ludowa (Varșovia) și Muzeum Narodowe w Krakowie (Czartoryski) în vreme ce la biblioteca universității din Varșovia am consultat acea literatură de specialitate care n-a fost posibil să fie adusă în Iași pe calea împrumutului.

Actele emigrației poloneze, ca și cele ale Guvernului Național Polonez, memorialistica etc. cuprind o asemenea bogăție de informații relative la relațiile româno-poloneze între 1848 și 1866, încît, adăugate la ceea ce s-a publicat pînă acum (Îndeosebi de P.P. Panaitescu și Gh. Duzinchevici), oferă suficiente garanții pentru elaborarea unei întinse lucrări consacrate temei noastre. Cel mai important rezultat al deplasării noastre este, neîndoielnic, excerptarea unor informații de primă mîină, de natură să contribuie hotărîtor la elucidarea unor chestiuni controversate ale relațiilor româno-poloneze din anii 1848—1849 și 1863. Actele oficiale ale Guvernului Național Polonez, de pildă, aduc lumină în privința pretenției atitudinii echivoce a lui Al. I. Cuza față de cauza polonă în 1863, lipsind de temei învinovățirile care i s-au adus domnitorului în legătură cu momentul Costanța.

Cu prilejul acelei călătorii am avut onoarea să fim primiți de către unul dintre cei mai mari istorici polonezi: St. Kieniewicz, apoi de către J. Skavronek, care se ocupă de istoria raporturilor poloneze cu țările din sud-estul continentului. Convorbirile s-au referit la perspectivele studierii istoriei relațiilor româno-poloneze, dovedindu-se foarte utile.

L. Boicu

IN U.R.S.S.

În cursul călătoriei de documentare științifică făcută în U.R.S.S., între 6 și 29 decembrie 1971, în cadrul acordului de colaborare științifică dintre Academia de științe sociale și politice a R.S. România și Academia de științe a U.R.S.S., am întreprins cercetări în unele arhive, biblioteci și muzee din Moscova și Leningrad. Scopul meu principal în această călătorie a fost colaționarea documentelor moldovenești de pînă la anul 1448 care urmează să se tipărească în volumul I (1384—1448) din *Documenta Romaniae Historica* după originalele care se conservă în depozitele arhivistice sovietice. Toate aceste documente îmi erau bine cunoscute din transcrierile și fotocopiile făcute de slavistul român Ioan Bogdan la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului nostru și păstrate la Biblioteca Academiei R.S. România — București. Am izbutit să colăționez toate documentele de pînă la 1448 care se păstrează la Biblioteca de Stat "V.I. Lenin" din Moscova și cele din Arhiva Centrală de Stat a actelor vechi din capitala sovietică. Pentru documentele de la Biblioteca „Lenin” cunoscute istoricilor români după transcrierile lui Ioan Bogdan am făcut microfilm spre a le putea însoți în ediția din *Documenta Romaniae Historica* de fotocopia originalului. Am transcris și microfilmat de la aceeași bibliotecă și unele documente de la Ștefan cel Mare. Alte documente, dintre care unele inedite, de la același voievod se păstrează în depozitele arhivistice din Leningrad; timpul scurt avut la dispoziție nu mi-a permis însă cercetarea lor.

Cel de al doilea scop al acestei călătorii a fost depistarea și regestarea sau transcrierea actelor medievale românești ce urmează să se publice în colecția *Documenta Romaniae Historica*. Cunoșcînd tot ceea ce s-a depistat și regestat în arhivele sovietice pînă la această dată de către istoricii și arhiviștii români, am continuat această operație la Arhiva Centrală de stat din Moscova, la Biblioteca „Lenin” din același oraș și la Muzeul de literatură rusă din Leningrad, unde se conservă numeroase acte medievale românești. La această din urmă instituție am avut surpriza de a găsi și zece pergamente muntenesti de excepțională valoare din secolele XVI—XVIII. În afară de bogatul material cules pentru corpusul de acte medievale românești din depozitele arhivistice menționate și de consultarea altor documente la Muzeul de istorie din Moscova, am cercetat și unele manuscrise vechi românești de la instituțiile de mai sus și de la Biblioteca Filialei din Leningrad a Academiei de științe a U.R.S.S. Investigațiile întreprinse în acest scurt răstimp în bibliotecile și arhivele sovietice mi-au relevat extraordinara lor bogăție în material documentar privitor la istoria României. Cercetarea cataloagelor arhivelor și bibliotecilor din Moscova și Leningrad, după cum singur am putut constata din scurtele sondaje pe care am avut răgazul să le fac, este de natură să ducă la descoperirea a încă numeroase documente românești inedite și, fără îndoială, a unor noi manuscrise românești pe lîngă cele, destul de multe, cunoscute.

În afară de documentarea în arhive și biblioteci, la Moscova am vizitat Institutul de slavistică și balcanistică, la invitația conducerii acestuia, și sectorul de letopisețe de la Institutul de istorie a U.R.S.S. la invitația șefului acestui sector, unde am avut discuții deosebit de utile cu istoricii sovietici privitoare la cercetările de istorie medievală și la editarea izvoarelor.

Rezultatele cercetărilor întreprinse în arhivele și bibliotecile sovietice sînt deosebit de utile atît colectivului în care lucrez la editarea documentelor medievale românești cît și altor cercetători cu preocupări similare. De altfel întregul material documentar depistat, regestat, transcris, colăționat sau microfilmăat a fost depus, în funcție de interesul pe care îl reprezintă, la colectivele de documente de la Institutele de istorie din Iași și București.

I. Caproșu

E R A T Ă

<i>Pagina</i>	<i>Rîndul</i>	<i>În loc de</i>	<i>Se va citi</i>
VI	31	Al. Zub	I. Ciupercă
107	1	CONSTRUIREA	CONSTITUIREA
134	9	1510—1523	1510—1513
134	50	a istoriei otomane), I, Türkiye Yayinevi, 1947, p. 424.	Türk Tarih Kurumu Ba- simevi, Ankara, 1964, p. 242-243.
141	30	porțile	părțile
142	3	voastre legîndu-ne mijlo- cul	voastre fusese emisă și mai înainte. Noi, robii domniei voastre, legîndu-ne mij- locul,
587	50	sigure	uigure

Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” al Academiei de științe sociale și politice a Republicii Socialiste România publică „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, care continuă seria de *istorie* a revistei „Studii și cercetări științifice”, Iași, apărută între anii 1950 și 1963.

„Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” cuprinde studii, comunicări și note, recenzii ș. a., consacrate istoriei României (veche, medie, modernă și contemporană), istoriei relațiilor internaționale ale României, istoriei universale ș. a.

Publicația se adresează cercetătorilor în domeniul istoriei României și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

Nr. coli tipar 42,25

Tiparul executat la I. P. Iași
str. Vasile Alecsandri nr. 12
comanda 228
R. S. România

Publicația apare anual.

Prețul unui abonament este de lei 40.

În țară, abonamentele se fac la oficiile poștale, agențiile poștale, factorii poștali și difuzorii voluntari din instituții.

Comenzile din străinătate se fac prin :

Rompresfilatelia
P. O. BOX — 2001
București
Republica Socialistă România
sau prin reprezentanții săi din străinătate.

La revue *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”* paraît 1 fois par an.

Toute commande à l'étranger sera adressée à

Rompresfilatelle
P. O. Box 2001
Bucarest, Roumanie
ou à ses représentants à l'étranger

En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

*Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”,
tom. VIII, p. 1—680, Iași, 1972.*

40559

Lei 40